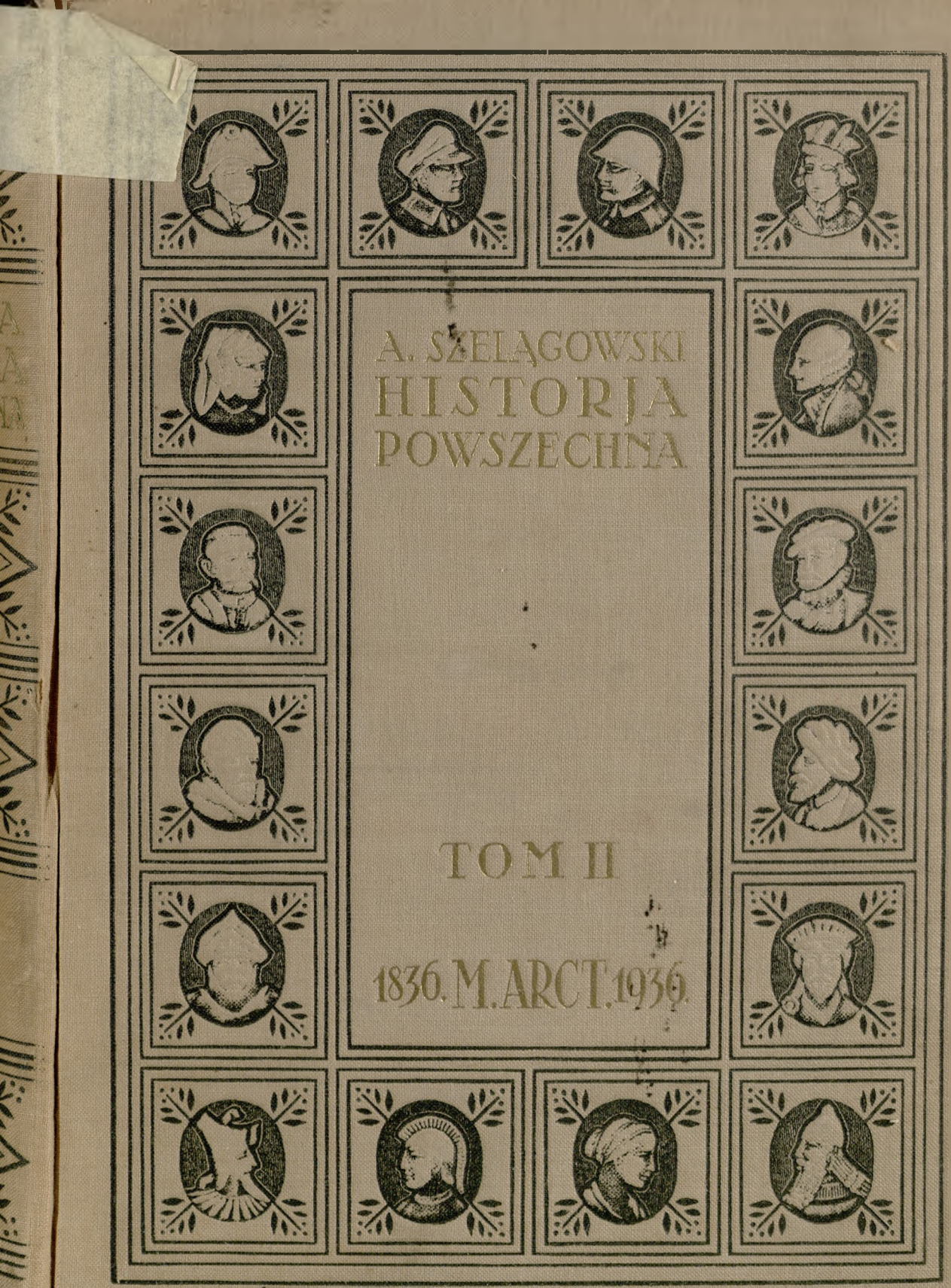

A. SZELĄGOWSKI

HISTORJA POWSZECHNA

TOM II

1836. MARCT. 1936.

HISTORJA POWSZECHNA

Marszałek Józef Piłsudski na Kasztance. Obraz pędzla Wojciecha Kossaka. (W-wa, GISZ.)

ADAM SZELĄGOWSKI

HISTORJA POWSZECHNA

TOM DRUGI, CZĘŚĆ II

MUZEUM
Im. Kazimierza Pułaskiego
w Warce i Woli
Nr inw 395

1836 • M. ARCT • 1938

Drukarnia
Zakładów
Wydawniczych
M. ARCT, S. A.
w Warszawie

DZIAŁ CZWARTY

ZAŁAMANIE SIĘ RÓWNOWAGI

DEMOKRACJE EUROPEJSKIE I IMPERJALIZMY KOLONJALNE.

POKÓJ ZBROJNY I ANTAGONIZMY HANDLOWO-CELNE.

Odkąd dwa wielkie systemy sojuszów kontynentalnych stworzyły równowagę europejską, każde zakłócenie jej groziło wojną powszechną, której starannie unikano, przewidując, że będzie katastrofą wszechświatową. Dlatego pokój był na ustach wszystkich władców, którzy chętnie przyjmowali nadawany im przydomek pokojodawców (jak cesarz rosyjski Aleksander III, zwany „Mirotworec"), co nie przeszkadzało ciągłym zbrojeniom i zmilitaryzowaniu całej Europy, nie wyłączając państw drobnych, a nawet neutralnych, jak Szwajcarji, Belgji. Miejsce walki zbrojnej między mocarstwami zajęła wojna pokojowa, a wyrazem jej były traktaty handlowo-celne. Po erze wolnego handlu, zainicjowanej przez Anglję w piątym dziesiątku lat XIX w., nastąpił zwrot do protekcjonizmu. Pierwsze uczyniły go Niemcy za przewodem Bismarcka (1878 — 9), a za ich przykładem poszły i inne państwa; Rosja system protekcyjny zaczęła już wprowadzać w r. 1877 (cło w złocie), zaczem poszła taryfa celna z r. 1882. Dało to podstawę nadzwyczajnego rozwoju przemysłu w Królestwie (włókienniczego, tkackiego, a nawet metalurgicznego), ale też i powód do wojny celnej między Rosją a Niemcami (1891—1894). Przypadła ona na okres zbliżenia politycznego między Francją a Rosją.

Traktaty handlowe stały się narzędziem walki politycznej lub też środkiem w celu zacieśnienia węzłów przyjaźni, bądź sojuszu. Tak uczyniły pierwsze Niemcy względem swego sprzymierzeńca, Austrji, w nowym traktacie (luty 1892), do którego przyłączyły się później Włochy, Szwajcarja i Bułgarja, wreszcie Serbja i Rumunja. Tym sposobem powstał prawie jednolity obszar celny środkowo-europejski, w którym panował mniej więcej jednostajny system taryf—łagodny na wewnątrz i ostrzejszy na zewnątrz względem państw, stojących poza nim. Rosja po wojnie celnej musiała też zawrzeć traktat (1894 r.) z Niemcami. Francja, dla której przemysłu traktat frankfurcki był „Sedanem handlowym", musiała również szukać ochrony zarówno dla przemysłu (zwłaszcza tkackiego i bawełnianego w departamentach północnych i Dolnej Sekwany), jak i rolnictwa, zagrożonego dowozem zboża i bydła. Rezultatem po dziesięcioletnich studjach było prawo Méline'a (1892), ustanawiające dwie taryfy: maksymalną na produk-

ty, co do których nie było specjalnej umowy z innemi państwami, i minimalną w razie specjalnych umów. Stąd wynikła wojna celna (zwłaszcza z Włochami) i przyznanie w rezultacie większości państw taryf minimalnych. Rekompensaty swych strat handlowych na kontynencie narody bogate i o starożytnej kulturze, jak Francja, Włochy, szukały poza Europą, tworząc dla siebie nowe tereny gospodarcze — całe wielkie państwa, na których wyrósł imperjalizm europejski współczesny.

IMPERJALIZM NOWOCZESNY ŚRÓDZIEMNOMORSKI. FRANCJA I WŁOCHY. Francja wyprzedziła nowe królestwo włoskie w zajęciu wybrzeży Afryki, naprzód Algeru, a później Tunisu, przez co rzuciła je w objęcia swego wroga dziedzicznego, Niemiec, a przejednała je z własnym wrogiem dziedzicznym, Austrją. Głównym przedstawicielem tej polityki franko-fobskiej stał się Sycylijczyk Franciszek Crispi, były republikanin, a później przyjaciel serdeczny Bismarcka, składający mu wizyty we Friedrichsruhe i trzykrotnie (od r. 1887—1896) stojący na czele rządu włoskiego, jako wróg z jednej strony klerykałów, z drugiej socjalistów. Podtrzymując antagonizm do Francji i zarazem ambicje wielkomocarstwowe Włoch w Afryce, popchnął on je do ekspansji na wybrzeżu zachodniem morza Czerwonego przy zachęcie Anglików, którzy na wypadek zatargu z Francją w dolinie Nilu chcieli mieć tutaj gotowego sprzymierzeńca. Tak doszło do zajęcia Massawy, portu wraz z pobrzeżem na morzu Czerwonem i kraju Somalisów, aż po przylądek Guardafui (1885 r.). Za cel okupacji Włochy postawiły sobie górzysty kraj Abisynji, którego ludność chrześcijańska (etjopskiego wyznania), choć niecywilizowana, rządzona była przez króla (negusa) Iohannesa. Po jego śmierci (1889) wśród zamieszek wewnętrznych na tle rywalizacji między pretendentami do tronu udało się Włochom zawrzeć z Menelikiem, władcą kraiku Szoi, układ w Acciali (w maju), zabezpieczający im rodzaj protektoratu nad Abisynją w razie zajęcia przez niego tronu. Stojący wówczas na czele rządu (w sierpniu 1890) Crispi popierał plany nowego imperjum włoskiego w północnej Afryce. Menelik jednak, raz dostawszy się na tron, chciał być panem niezależnym i wypowiedział traktat, zawarty z terminem pięcioletnim. Po powtórnym powrocie do władzy (1893) Crispi przygotował wielką ekspedycję abisyńską pod dowództwem generała Baratieri, lecz nieobeznany z terenem walki i nieprzygotowany do wyprawy należycie, generał został rozbity pod Aduą (w marcu 1896), a Włosi zmuszeni byli zawrzeć traktat w Addis Abebie, uznający niezależność Abisynji. Została się im tylko Massawa z pasem nadbrzeżnym, odtąd znana pod nazwą kolonji Erytrei.

Klęska w Abisynji była też klęską polityki kolonjalnej Crispiego, którego rządy także na wewnątrz były skompromitowane. Na Sycylji nędza chłopów czynszowników, wystawionych na łup wielkich właścicieli ziemskich, spowodowała groźne rozruchy z inicjatywy ligi t. zw. fasci, stłumione siłą wojskową i zaprowadzeniem stanu oblężenia (1893). Ale i w całych Włoszech polityka zbrojeń, narzucona przez trójprzymierze, wywoływała protest skutkiem ciężarów podatkowych i wojny celnej z Francją, której rezultatem było zmniejszenie wywozu do Francji i spadek waluty o dwadzieścia

pięć procent. Na klęskę kolonjalną odpowiedział Crispi ustąpieniem ostatecznem z prezesury i wycofaniem się do życia prywatnego. Po jego odejściu polityka włoska (gabinet umiarkowany markiza Rudini) wchodzi na drogę zbliżenia się do Francji (minister spraw zagranicznych, Visconti Venosta), do czego za wstęp służyło, przy zachowaniu dawnych węzłów trójprzymierza, odnowienie traktatów handlowych (listopad 1898 r.).

PODBÓJ WNĘTRZA AFRYKI. IMPERJALIZM ŚRODKOWO-AFRYKAŃSKI. NIEZALEŻNE PAŃSTWO CONGO. Jeżeli Włochy skutkiem nieszczęśliwej ekspedycji abisyńskiej rozstały się z marzeniem o wielkiej kolonji afrykańskiej „Erytrei", to bardziej szczęśliwymi, choć mniej zasłużonymi zdobywcami Lądu Czarnego, wnętrza Afryki środkowej, okazali się Belgijczycy. W r. 1877 dziennikarz angielski Stanley, będąc wysłany przez wielkie dzienniki w głąb Afryki na poszukiwanie zaginionej ekspedycji Livingstone'a, odkrył (1877), iż wody jezior Bangweolo i Nyangwe, dotychczas zaliczane do zlewiska Nilu, mają swój odpływ na zachód w kierunku Atlantyku za pośrednictwem znanej z ujścia swego rzeki Congo. Odkrycie tej wielkiej arterji rzecznej utorowało Europejczykom drogę w głąb Afryki. Do współzawodnictwa i do okupacji obok dawnych właścicieli ujścia rzeki, Portugalczyków, stanęli prawie wszyscy Europejczycy: Francuzi (misja Savorgnan de Brazza od roku 1879 do roku 1882), Niemcy — (major Wissmann), którzy dzięki temu przyszli do posiadania Kamerunu. Główna jednak zdobycz dostała się „Towarzystwu Międzynarodowemu", założonemu przez króla belgijskiego Leopolda II (1876), naprzód w celach przeciwdziałania handlowi niewolników, później przeobrażonemu w celach badania naukowego i ekonomicznego nowoodkrytych krajów. Pod kierunkiem Stanleya zorganizowało się ono w odrębne państwo, uznane już na konferencji w Berlinie (1884) i przemianowane na „państwo niezależne Congo" (1885) przez króla Leopolda, który je zapisał w testamencie królestwu belgijskiemu (prawo pierwokupu zastrzegła sobie Francja na mocy układu z Towarzystwem z r. 1884). Państwo Congo miało za zadanie zneutralizować współzawodnictwo między narodami w środkowej Afryce, głównie między Francją a Anglją. Ta bowiem pod naciskiem mocarstw musiała zrzec się okupacji wojskowej Egiptu i Sudanu. Postępy jednak eksploratorsko-wojskowe Francji w północnej Afryce wywołały zaniepokojenie u Anglików. Równocześnie bowiem od wybrzeży Senegambji i Gwinei (podbój kraju Dahome) wychodziła ekploracja francuska, która przekroczyła dział wód rzeki Senegalu i Nigru i kierowała się do Conga i do środkowego Nilu. Tym sposobem Francja w postaci Congo (na północ od rzeki Ubanghi) zyskała obszar ośmiuset tysięcy kilometrów kwadratowych o niezmiernej żyzności, oficjalnie nazwany Zachodem afrykańskim (1885). Wszędzie na tej drodze Francuzi spotykali się z rywalizacją angielską: nad Nigrem w postaci kompanji angielskiej uprzywilejowanej (Royal Niger company, od r. 1882), w Congo w postaci Portugalczyków, którzy z namowy Anglji starali się zarówno Francuzom, jak i Towarzystwu Międzynarodowemu, odciąć drogę do morza i tylko postawa Niemiec na konferencji w Berlinie zmusiła ich do wyrzeczenia się tej

myśli. Jednakże rywalizacja w środkowej Afryce między Francją a Anglją, która strzegła wrót do Nilu, tak samo jak wprzód do Conga, pozostała. Skłonniejszą natomiast okazała się Anglja do ustępstw we wschodniej Afryce, gdzie Francuzi zdawna już rozpościerali swój wpływ na Madagaskarze, a w r. 1883 ogłosili swój protektorat (na dworze królowej Rananavalo III w Tananariva). Przy podziale Afryki wschodniej (z Niemcami) Anglja uznała wzamian za przyznanie sobie praw zwierzchnictwa w Zanzibarze prawo Francji do protektoratu nad Madagaskarem (1890), zmienione później w aneksję tej wyspy (1897 roku), odtąd t. zw. „Francji Wschodniej". Ostatni jednak i najostrzejszy akt rywalizacji francusko-angielskiej w Afryce rozegrał się na tle posiadania górnego Nilu i praw Anglji do Egiptu za rządów Chamberlaina.

IMPERJALIZM CHAMBERLAINA. PODBÓJ GÓRNEGO NILU I ZATARG ANGLJI Z FRANCJĄ O FASZODĘ. Anglja, która za gabinetu liberalnego Gladstone'a dążyła do pokojowego załatwienia sporów kolonjalnych, po upadku tegoż oraz lorda Rosebery z całą siłą wznawia swój program podbojów kolonjalnych. Do steru przychodzi gabinet koalicyjny konserwatywno-liberalny pod przewodnictwem lorda Salisbury (czerwiec 1895), który przetrwał ze zmianami lat dziesięć. Tę rzadką spoistość rządowi koalicyjnemu dawała jednolitość w zapatrywaniach na politykę zagraniczną konserwatystów i tej części liberałów (siedemdziesięciu jeden posłów) — unjonistów, która się połączyła z konserwatystami (trzystu czterdziestu), a która przy wyborach dała przygniatającą większość (czterystu jedenastu) naprzeciw głosów opozycji (stu siedemdziesięciu siedmiu) liberałów i radykałów i (osiemdziesięciu dwóch) narodowców irlandzkich. Duszą polityki zagranicznej stał się wódz unjonistów, Chamberlain, który w gabinecie przyjął małoznaczną napozór, lecz za wpływem jego wyrosłą do niebywałej doniosłości historyczno-politycznej godność sekretarza kolonij.

Szczególniej niepokoiły Chamberlaina postępy eksploratorsko-wojenne Francji w Afryce północnej, które wychodziły teraz z trzech punktów: z zachodu od rzeki Niger, ze środka — z państwa Congo i ze wschodu — z punktów oparcia francuskiego nad morzem Czerwonem (Dżibuti i Obok). W r. 1894 równocześnie wyszły dwie ekspedycje francuskie w kierunku Górnego Nilu: kapitana Marchanda z Ubanghi i de Bonchampsa z Dżibuti w celach połączenia się. Od klęski Arabiego paszy Anglicy nie posunęli się na południe w górę Nilu, zostawiając panowanie fanatycznym derwiszom pod wodzą Kalify, następcy Mahdiego, którego grób w Omdurmanie (na przedmieściu Chartumu) stał się celem pielgrzymek muzułmanów. Teraz Chamberlain bezpośrednio reaguje na ekspedycję Francuzów, wysyłając wojsko na podbój Sudanu pod wodzą generała—sirdara Kitchenera (w lecie 1895 r.). Z wielką metodycznością przygotowawszy wyprawę, głównie zabezpieczając sobie tyły i zapewniając połączenie z nimi bądź żeglugą na Nilu, bądź budową kolei, Kitchener rozpoczął podbój Sudanu, zajmując Dongolę (wrzesień 1896 r.), Abu-Hammed (sierpień 1897 r.). Z wiosną r. 1898 posuwając się do ujścia Atbary, zdobył Omdurman, stolicę Kalify (wrzesień 1898) i wyrznąwszy zastępy fanatycznych derwiszy (zginął na

polu bitwy sam Kalifa), zajął Chartum. Tu doszła go wieść, że w tym samym czasie pułkownik Marchand dotarł do Faszody i zatknął nad nią flagę francuską (10 lipca).

Francuzi byli oddaleni już tylko o jeden dzień drogi od Anglików. Konflikt między Francją a Anglją wydawał się nieunikniony. Jednakże Francja, nie mając floty swej gotowej, musiała cofnąć się przed wojną i odwołała pułkownika Marchanda, którego wyprawa pozostała się w pamięci jedynie jako czyn niezwykłej brawury żołnierskiej. Na mocy układu z kedywem w Kairze (styczeń 1899 r.) Sudan dostał się pod wspólne panowanie egipsko-angielskie; oprócz dawnego połączenia komunikacyjnego z Egiptem powstała nowa linja od Atbary do morza Czerwonego, której zakończeniem stał się port handlowy i zarazem wojenny, Sudan, nowo otwarty dla handlu zagranicznego. Z Francją spór został załagodzony przez układ podpisany w Londynie (marzec 1899 r.). Przeprowadzał on podział Afryki północnej na dwie połowy wzdłuż linji, biegnącej od Trypolisu do wododziału rzek, Nilu i Conga. Traktat ten uznawał przewagę Anglji w Bahr-el-Gazel i Darfurze; z posiadłości zaś Francji tworzył olbrzymie zwarte państwo północno-afrykańskie, rozciągające się od rzeki Conga do morza Śródziemnego i od Atlantyku do rzeki Nilu, z oazami tak urodzajnemi, jak obwodem jeziora Czad we wnętrzu Afryki.

IMPERJALIZM ANGLO-AFRYKAŃSKI. CECIL RHODES I POSIADŁOŚCI ANGIELSKIE OD CAPU DO KAIRU. Zanim imperjalizm angielski wyraził się w polityce unjonistycznej Chamberlaina, wykwitł i dojrzał na gruncie samych kolonij w Afryce południowej. Jednym z głównych jego twórców był Cecil Rhodes. Syn duchownego z Hartfordshire (1853 r.) przybył on do Afryki południowej, jako młodzieniec, wysłany dla poratowania zdrowia, i zżywszy się ze stosunkami Capu, wykazał wielką przedsiębiorczość handlową oraz śmiałość działania. Właśnie na czasy, po wywalczeniu przez republikę Burów swej niepodległości, przypadło odkrycie pól złotych nad brzegiem Witwater w południowym Transwaalu (1884). Dla eksploatacji ich utworzyła się wielka kompanja brytyjska uprzywilejowana (British South-Africa chartered company), na której czele stanął Rhodes. Nie zadowalając się eksploatacją ekonomiczną Transwaalu, kompanja posuwała swe posiadłości na zachód i na północ od republiki burskiej, gdzie zajęła cały obszar nad rzeką Zambezi aż po wielkie jeziora, przezwany na cześć jej organizatora Rhodezją (1894). Wtedy to Cecil Rhodes podjął śmiały plan stworzenia wielkiego państwa afrykańskiego ze zwartych posiadłości angielskich na przestrzeni wzdłuż Afryki od Capu do Kairu i połączenia tych dwóch punktów koleją i telegrafem. Na przeszkodzie stały posiadłości niemieckie w środkowej Afryce i państwo Congo, ale rząd angielski wydzierżawił od tego ostatniego pas ziemi dwudziestu pięciu kilometrów szerokości na zachód od jezior Tanganajki i Alberta. Tem posuwaniem się Anglików w głąb Afryki czuli się zaniepokojeni Burowie, zwłaszcza od chwili, kiedy kompanja także od wschodu zaczęła ich okrążać, zajmując wybrzeże Natalu i odcinając ich od morza.

Rhodes nie taił swych zamiarów wrogich względem republik burskich,

a jako naczelnik rządu w kolonji Capu, miał niejednokrotnie sposobność do wszczynania zatargów. Powodów do nich między innemi dostarczało nierównomierne traktowanie przez rząd republiki Transwaalu krajowców i przybyszów (uitlanders) pod względem politycznym, a także handlowym w obwodach przemysłowych (Johannesburg). Zresztą pozbawiło ono sympatji dla Burów także ich pobratymców — holenderskich kolonistów, stanowiących większość zaludnienia angielskiej posiadłości Capu. Z początku Rhodes działał na własną rękę, jako dyrektor kompanji południowo-afrykańskiej. Z jego polecenia doktór Jameson, administrator tejże kompanji, przy pomocy własnej policji, uczynił najazd na Transwaal (w grudniu 1895), ale rozbity przez Burów w parę dni później pod Doornkopem (2 stycznia 1896), skompromitował tylko swego szefa, który musiał złożyć urząd premjera rządu kolonjalnego. Porozumienie między Burami a Anglikami było możliwe, ale tym razem wdał się w spór o prawa uitlanderów rząd unjonistyczny. Konferencja między prezydentem Transwaalu, Krügerem, a komisarzem angielskim, lordem Milnerem, w Bloemfontein (w maju 1899) chybiła. Obydwie strony zbroiły się, a republika burska szukała oparcia u mocarstw europejskich (wizyta prezydenta Krügera w Berlinie, narazie bezowocna) i zawarła sojusz z wolnem państwem Oranje (1897). Po załatwieniu kwestji Egiptu i Górnego Nilu (na wiosnę 1899 r.) przyszła kolej i na Transwaal. Gubernator angielski, lord Milner, wystosował pod adresem prezydenta Krügera żądanie, aby przyznano prawo głosu Anglikom w Transwaalu. Prezydent Krüger nie był przeciwny ustępstwom, ale żądał gwarancji niemieszania się Anglji w sprawy wewnętrzne republiki na przyszłość, a tymczasem widząc, że Anglja transportuje wojsko do południowej Afryki, wystosował pod jej adresem ultimatum (10 października 1899 r.) z terminem dwudziestu czterech godzin, proponując oddanie sporu pod sąd polubowny. Anglja nie dała na nie żadnej odpowiedzi i Burowie pierwsi rozpoczęli kroki wojenne.

WOJNA BURSKA. ANEKSJA REPUBLIK W POŁUDNIOWEJ AFRYCE. Wojna, wszczęta przez Burów, ale na życzenie Anglji, pod względem wojskowym zgotowała niespodziankę całemu światu, a przedewszystkiem Anglikom, którzy do wojny tej nie byli przygotowani i zlekceważyli siły przeciwnika. Burowie okazali się doskonałymi strzelcami, dokładnie obznajmionymi z terenem walki. Zaraz na początku zawarli sojusz z republiką Oranje i wtargnęli w posiadłości angielskie. Anglicy wycofali się z pogranicznych miejscowości i skoncentrowali obronę od zachodu w Mafeking i w Kimberley, od wschodu zaś w Ladysmith. Tymczasem na południu ważne węzły kolejowe (Nauwport i Stormberg) wpadły w ręce republiki Oranje. Próby odsieczy (w grudniu) zarówno Ladysmith, jak Kimberleyu, zawiodły. Dopiero wówczas rząd angielski zaczął poważnie traktować położenie bojowe i wysłał na teatr wojny dwóch swych najzdolniejszych generałów: lorda Robertsa, jako naczelnego wodza, oraz lorda Kitchenera w charakterze szefa sztabu, równocześnie transporty morskie zapewniały stały dopływ posiłków (do dwustu dwudziestu tysięcy żołnierzy). Lord Roberts skierował akcję na najsłabszy punkt obrony — na te-

ren republiki Oranje. Już w lutym Kimberley był uwolniony, a generał burski Cronje, cofając się, został otoczony w pobliżu Paardebergu i kapitulował z całą armją (28 lutego 1900).

Klęska ta spowodowała odwrót Burów ogólny, tak iż Ladysmith, po trzymiesięcznem oblężeniu, zostało uwolnione bez wystrzału (1 marca). Anglicy zajęli stolicę państwa Oranje, Bloemfontain, i zamierzali wkroczyć do Transwaalu. Wówczas to obydwaj prezydenci (Steijn i Krüger) zaproponowali pokój, który rząd angielski odrzucił, nie chcąc już słyszeć o niepodległości republik (w marcu). Najpóźniej, bo dopiero w maju, wyzwolono garnizon Mafekingu, broniący się dzielnie pod wodzą pułkownika Boden-Powella, który z doświadczeń tego oblężenia wyniósł pomysł samodzielnego militarnego wychowania młodzieży i stał się twórcą rozgłośnego boy-scoutingu. Burowie w osobie generała Bothy znaleźli wodza do walki podjazdowej, ale nie zdołali już zapobiec postępom oręża Anglików, którzy w tym samym miesiącu ogłosili aneksję Oranje, a po rozproszeniu armji generała Bothy u wzgórza Diamentowego (Diamand Hill) i po zajęciu stolic Johannesburgu i Pretorji (w czerwcu) — także i aneksję Transwaalu (w sierpniu). I wówczas jeszcze Burowie, schroniwszy się na północ, w góry Transwaalu, nie przestali toczyć wojny partyzanckiej pod wodzą Deweta, wspierani przez ludność spokojną, z którą Anglicy postępowali okrutnie, zamykając ją w obozach koncentracyjnych, i poddali się dopiero po dwóch latach, zawierając (31 maja 1902 r.) układ, na mocy którego Anglicy przyznali im autonomję wzamian za zrzeczenie się prawa niepodległości i uznanie praw językowych, przyobiecali też zasiłki na odbudowę zniszczonych wsi. Dzięki taktyce pojednawczej rządu angielskiego stosunki między dwoma narodami poprawiały się tak szybko, że już w roku 1906 Transwaal mógł otrzymać własną reprezentację parlamentarną i rząd odpowiedzialny, na którego czele stanął ten sam generał Botha, który walczył z Anglikami. W rok później taką samą autonomję otrzymał kraj Oranje.

PRZEOBRAŻENIE SIĘ KOLONIJ W PAŃSTWA (DOMINIONS) I USTRÓJ ICH FEDERACYJNY. Równorzędnie z podbojem nowych szła emancypacja starych kolonij i przeobrażenie się ich w państwa związkowe z tytułu posiadania własnego rządu i reprezentacji. Pierwszy krok w tym kierunku uczyniła Kanada na podstawie aktu „brytyjsko-północnoamerykańskiego" (1867), urządzając się w państwo (dominion) na wzór Stanów Zjednoczonych. Rozszerzało się ono stopniowo, przyłączając coraz to nowe prowincje, aż do ukonstytuowania się ostatecznego w postaci całej północnej brytyjskiej Ameryki (z wyjątkiem Labradoru i New Foundlandu) na podstawie aktu z r. 1905. Za nią poszła Australja, proklamując w myśl idei Henry Parkesa w Sydneyu związek państw australijskich („the commonwealth of Australia") z sześciu kolonij lądowych wraz z wyspą Tasmanją, lecz bez Nowej Zelandji, która otrzymała własny samorząd, i wysp Fidżi, pozostawionych w charakterze kolonij korony. Australja dla obrony stanowiska swego na Pacyfiku przeszła do budowy własnej floty. Wreszcie ten sam proces zjednoczenia państwowego objął i południową Afrykę w postaci unji („union of South Africa"), do której obok dawnych kolonij —

Capu i Natalu — weszły także i świeżo przyłączone prowincje — Transwaal oraz kraj Oranje (1909 r.). Poza reprezentacją zwierzchnich praw króla w osobie gubernatorów, państwa te rządzą się zupełnie samodzielnie. Natomiast w Londynie powstaje ich własna reprezentacja, na razie w postaci konferencji ministrów kolonjalnych, która się datuje od r. 1887, później w postaci urzędu stałego w Londynie, złożonego z delegatów dominjów pod przewodnictwem sekretarza stanu dla spraw kolonij (1907 r.). Ażeby jednak utrzymać związek macierzy z emancypującemi się kolonjami, trzeba było ich przykuć do siebie wzajemnym interesem — i na tę drogę wkroczył Chamberlain.

IMPERJALIZM ANGLO-SASKI („GREATER BRITAIN") I POLITYKA KOLONJALNA CHAMBERLAINA. Zajęcie republik burskich było jedną tylko fazą tego procesu rozprzestrzenienia, w rezultacie którego Anglja na progu XX w. skupiła w swych rękach prawie jedną czwartą całego obszaru kuli ziemskiej. Tem silniej przeto wystąpił teraz problemat, zarysowany w erze Disraelego, a dotyczący stosunku Anglji do kolonij. Już przedtem Anglja rozstrzygnęła go w duchu rozwoju samodzielnego i nieskrępowanego posiadłości zamorskich. Teraz zaś stawała wobec alternatywy: albo zupełnego wyemancypowania się kolonij z pod jej zależności, albo też ściślejszego połączenia ich z macierzą na prawach równych z równymi. I w tym ostatnim duchu przemawiali ci wszyscy, którzy marzyli o przyszłej „większej Anglji" i wyrażali swe życzenia jedni słowem, jak Karol Dilke, autor pracy „Problems of Greater Britain" (1868 r.), inni w dwadzieścia lat później — czynem, jak Joe Chamberlain.

Już na konferencji ministrów kolonjalnych w r. 1887, która odbyła się z okazji jubileuszu królowej Wiktorji, rozważano kwestję wspólnej obrony kolonij przy pomocy floty. Tutaj też poruszono myśl utworzenia wspólnego obszaru celnego w formie uprzywilejowania towarów kolonij (przeważnie surowców) w Anglji i naodwrót towarów angielskich w kolonjach. Rozbiła się ta myśl o opór opinji angielskiej, przeciwnej naruszeniu wolności handlu (cła, od obcych pobierane, miały być wyższe o dwadzieścia procent). Na tej samej zasadzie w dziesięć lat później na konferencji kolonjalnej, także z okazji jubileuszu (diamentowego) królowej, Chamberlain wystąpił z projektem obszaru celnego, czemu dała początek pierwsza Kanada, przyznając zniżki celne towarom angielskim o dwadzieścia pięć procent, nawet trzydzieści siedem procent. Wojna burska wydawała się doskonałą sposobnością dla przeprowadzenia tych zamiarów. Właśnie wówczas na pokrycie jej kosztów wprowadzono cło zbożowe, które Chamberlain proponował zatrzymać i nadal od obcych, uwalniając wzamian zato od nich dominja własne. Konferencja ministrów kolonjalnych (1902) oświadczyła się za tym projektem, lecz sprzeciwił się mu minister skarbu, Ritchie. Mimo iż Chamberlain, chcąc przełamać opór względem ceł mas i obawy podrożenia kosztów życia, wrócił do swego dawnego programu radykalnego i połączył sprawę kolonjalną ze sprawą robotniczą, obiecując nadwyżki dochodów obracać na ubezpieczenie robotników, sprawa nie wygrała na popularności. Przytem nastąpiła zmiana kierunku gabinetu (lord Salisbury w sześć ty-

godni po zawarciu pokoju złożył przewodnictwo w ręce Balfoura). Chamberlain, zniechęcony tem wszystkiem, wystąpił z gabinetu (wrzesień 1903 r.), nie zaprzestając i później na drodze agitacji, jako prywatny człowiek, zdobywać sympatję w masach dla polityki celnej imperjalistycznej. Równoczesna zmiana na tronie — śmierć królowej Wiktorji (1902 r.) i osoba nowego króla Edwarda VII, o wybitnej fizjognomji politycznej, nadaje inny kierunek sprawom Anglji na zewnątrz. Prowadzi je osobiście Edward VII tylko pod imieniem ministra konserwatywnego, lorda Lansdowna. Na wewnątrz gabinet koalicyjny, osłabiony już ustąpieniem Chamberlaina, rozkłada się pod naciskiem nowych żądań wyborców, mimo kokietowania bądź robotników (nowe prawa odszkodowania „workmens compensation act"), bądź narodowców irlandzkich (Wyndhamma bill o Irlandji, przyznający nowych dziesięć miljonów funtów szterlingów na wykup ziemi).

W grudniu 1905 roku gabinet podaje się do dymisji, a nowe wybory (w styczniu 1906 r.) dają przygniatającą większość liberałom (czterystu liberałów przeciwko stu pięćdziesięciu ośmiu konserwatystom i dwudziestu dziewięciu członkom partji pracy), którzy w osobie Campbell-Bannermana z tytułem, pierwszy raz użytym, premjera, przychodzą do władzy, a wraz z nimi odżywają dawne postulaty polityki liberalnej z czasów Gladstone'a (sprawa izby wyższej), zradykalizowane jeszcze obecnością niezmiernie silnej partji robotniczej. Pomimo iż w kwestji handlu Anglja zastrzegła sobie system wolnej wymiany, a kolonje zachowały swój poprzedni system protekcyjny, zacieśnił się między niemi a macierzą związek na polu wojskowem przez opracowanie wspólnego planu obrony (na konferencji roku 1907, wniosek ministra wojny Haldane'a) i przez podjęcie części ciężarów na morzu ze strony dominjów (konferencja w sierpniu 1909 r.), przyczem jedne przyczyniają się zasiłkami do budowy floty (jak Nowa Zelandja), inne budują własną flotę (jak Kanada i Australja), wszystkie razem zaś strzegą zwierzchnictwa Anglji na wodach oceanów: Indyjskiego, australijskich i Pacyfiku.

INDUSTRJALIZM I IMPERJALIZM STANÓW PÓŁNOCNYCH AMERYKI.

ODBUDOWA UNJI PO WOJNIE SECESYJNEJ. Druga po Wielkiej Brytanji potęga świata anglosaska, Północna Ameryka, przez zwycięstwo nad zbuntowanem Południem w wojnie secesyjnej przywróciła i utwierdziła zasadę Unji. Odtąd zwierzchnictwo państwa związkowego nad poszczególnemi stanami wydaje się nie podlegać zakwestjonowaniu, aczkolwiek jeszcze przed wojną światową nowe zatargi (jak na Dalekim Zachodzie ze stanem Kalifornji w sprawie immigracji rasy żółtej) wskazują, iż siła stanów, jako państw niepodległych, pozostała żywotna. Następstwem wojny secesyjnej była naprzód emancypacja, a później przyznanie praw obywatelskich murzynom przez nadanie im prawa głosu (poprawka piętnasta do konstytucji Unji). Odtąd kwestja współżycia czarnych i białych przestała być kwestją polityczną (pozostała jednak kwestją rasową, naprzy-

kład stosowanie do murzynów prawa lynchu). Czarni wreszcie, stanowiący dziesięć procent ludności, po części zamieszkali w miastach, gdzie jako siła robocza ustępują białym lub, jak na Południu, w przeważnej masie (85%) na wsiach, jako czynszownicy, farmerzy albo drobni plantatorzy bawełnani, są w ubytku co do liczby swej ludności. Podbój Południa, jako następstwo wojny secesyjnej, dał się z początku odczuć bardzo dotkliwie obywatelom tamże zamieszkałym, względem których Północ nie zrzekła się prawa rewindykacji, pozbawiając prawa głosu wszystkich uczestników wojny i rozciągając nad stanami południowemi rodzaj dyktatury wojskowej (z załogą siedemdziesiąt tysięcy ludzi wciąż konsystującą). Była to era panowania przybyszów z północy, awanturników (t. zw. „carpetbaggers"), szukających przeważnie posad — na szczęście krótkotrwała. Z czasem pamięć walki bratobójczej zatarła się zupełnie, pozostała tylko pamięć bohaterstwa, obustronnie wykazanego, a imiona wodzów Północy, jak generała Granta (dwukrotnie obieranego prezydentem 1869 — 1877), Shermana, są do dziś czczone narówni z imieniem bohaterskiego wodza Południa, generała Lee'a.

Zresztą Południe, wciąż produkujące dalej zboże i zwłaszcza bawełnę, uprzemysłowiło się, w szczególności bogactwo węgla i żelaza nowoodkrytego uczyniło z północnej Alabamy okrąg przemysłowy — drugą Pensylwanję. Właściwa zaś gospodarka rolna przeniosła się po wojnie na Zachód, poza Missisipi, na obszar dawnej Luizjany francuskiej, który chlebem swoim może wyżywić całą Europę. Tutaj, na wielkich obszarach rzeki Missouri, jak naprzykład w stanie Dakota, rozwinęła się nowa uprawa ziemi (głównie pszenicy) sposobem już nie farmerskim, ale fabryczno-kapitalistycznym przy pomocy maszyn i robotników. Produkcja rolna Stanów, od czasów wojny do r. 1906, wzrosła siedmiokrotnie i zalała swemi wytworami rynek europejski. Wywóz ogólny doszedł do cyfry siedmiu miljardów złotych. W tym samym stopniu rosła ludność z trzydziestu jeden miljonów przed wojną do pięćdziesięciu miljonów (w r. 1880), siedemdziesięciu sześciu miljonów (1900), dziewięćdziesięciu dwóch miljonów (1900 r.), a więc w stosunku od dwóch do trzech i pół procent rocznie.

IMMIGRACJA DO STANÓW ZJEDNOCZONYCH I DO KANADY. WYCHODŹTWO I OSADNICTWO POLSKIE. Jedną z przyczyn tak szybkiego wzrostu ludności w Stanach Zjednoczonych była stała i wciąż wzrastająca od lat stu immigracja. Obliczono, iż w ostatniem dziesięcioleciu przed wojną światową (1900 — 1910) dosięgła ona najwyższej cyfry ośmiu i ośmiu dziesiątych miljona. Pod względem składu narodowego przybysze ci byli różnej narodowości, przeważnie Europejczycy, chociaż także sąsiednia Kanada dostarczała wychodźców. Były też różne fazy wychodźtwa. Po roku 1830, kiedy Anglicy skierowali swoich wychodźców do własnych kolonij, emigrowali w masie do Ameryki Irlandczycy, później Niemcy, których cyfra w latach przed wojną (między r. 1850—1860) dochodziła trzydziestu sześciu i pół procent ogólnej sumy immigrantów. Po wojnie secesyjnej, skutkiem polepszenia się warunków życia w Rzeszy i w Wielkiej Brytanji, dawna immigracja z Niemiec i Irlandji osłabła. Wzrosła natomiast immigracja Słowian, zwłaszcza Polaków, która, jak w latach między

1900 a 1910 r. dosięgła cyfry jednego miljona, z tego na Galicję przypadło czterdzieści procent, na Królestwo Polskie pięćdziesiąt osiem i pół procent, reszta na Poznańskie. Przed wojną światową podawano liczbę Polaków, zamieszkałych w Stanach Zjednoczonych, na cztery miljony, a Chicago, główna ich siedziba, zajęło (1908 r.) po Warszawie drugie miejsce w świecie co do liczby ludności polskiej (trzysta tysięcy), chociaż znaczna jej liczba mieszkała także i po wielkich miastach, jak w New-Yorku (dwieście pięćdziesiąt tysięcy), Buffalo (osiemdziesiąt tysięcy), Milwaukee i Detroit (po siedemdziesiąt pięć tysięcy).

Równocześnie z immigracją europejską rozpoczęła się i z zachodu, od strony Pacyfiku, immigracja rasy żółtej, która spowodowała pierwsze wmieszanie się rządu związkowego do spraw immigracyjnych przez zakaz osiedlania się Chińczyków (1882 r.). Ta sama obawa niebezpieczeństwa żółtego zmusiła później Unję do zawarcia układu pokojowego z Japonją (1907 r.), na mocy którego powstrzymano dopływ na Zachód kulisów. Ale i przeciwko immigracji europejskiej obudził się ruch, wyrażający się w ograniczeniu praw przyjazdu do Ameryki przedewszystkiem żywiołów niepożądanych (moralnie lub fizycznie upośledzonych — w r. 1882), później podrywających zarobki obywatelom Unji (zakaz przyjazdu za kontraktem — prawo z r. 1885). Tak doszło do utworzenia urzędu emigracyjnego w Waszyngtonie (1891), przeprowadzającego kontrolę wychodźców (na wyspie Ellis Island) przy przyjeździe do Ameryki. Naogół jednak ograniczenia te miały charakter raczej porządkujący (reglamentacyjny), jak powstrzymujący (prohibitywny). Tak deklaracja posiadanego majątku przez przybysza z biegiem czasu podniesiona została od dwudziestu pięciu centów do dwudziestu pięciu dolarów (1909 r.). Obok bowiem Stanów wyrósł z biegiem czasu drugi konkurent do wychodźtwa europejskiego w postaci państwa Kanady, która na olbrzymich swych przestrzeniach (jak Saskaczewanu, Manitoby) rozwinęła produkcję zboża (pszenicy). Tutaj kolonizację wzięło w swe ręce przedsiębiorstwo kolei kanadyjskiej (Canadian Pacific Railway), oddając bezpłatnie grunty wychodźcom w ilości sto sześćdziesiąt arów (sto piętnaście morgów) pod uprawę. Dotąd wychodźtwo to było słabe (z Galicji przeważnie Rusini), chociaż w stolicy Manitoby, w mieście Winnipeg, zawiązała się już kolonja polska. I tu, i tam zresztą wychodźtwo było zarobkowe, a więc w części powrotne, aczkolwiek w Stanach Polacy naturalizowani zaczęli już odgrywać rolę czynnika politycznego.

INDUSTRJALIZM I PRZECIWIEŃSTWA EKONOMICZNE W STANACH ZJEDNOCZONYCH. I Ameryka Północna po wojnie secesyjnej weszła w stadjum rosnącego przemysłu, tak samo jak Europa. Industrjalizacja ta nazewnątrz wyrażała się w postaci wzrostu miast, z których New-York w połączeniu z Brooklynem (Wielki New-York) zajął drugie miejsce w świecie co do liczby ludności (cztery miljony z górą w r. 1906, Chicago dwa miljony, a Filadelfja półtora miljona), i stałego przyrostu ludności miejskiej, nie mówiąc o miastach mniejszych, których liczba z ludnością powyżej stu tysięcy z dwudziestu ośmiu w r. 1890 podniosła się do trzydziestu ośmiu (w r. 1900). To uprzemysłowienie Stanów, które na gle-

bie dziewiczej amerykańskiej przybrało kształty nieco odmienne, aniżeli w Europie, wyraziło się też w rozmiarach stokroć potworniejszych. Ameryka nie zadowoliła się jedną koleją kontynentalną (połączenie San Francisko z New-Yorkiem przez St. Louis pierwsze w r. 1869 t. zw. Union and Centrale Pacific Road), lecz wybudowała ich do wojny światowej osiem. Przedsiębiorstwa te kolejowe, które łączyły się w związki (t. zw. pool), poddały pod zależność od siebie nietylko przewóz, ale i całą wytwórczość miejscową. Podobnie i w przemyśle wielki kapitał dążył do poddania sobie i skupienia wszystkich gałęzi danej produkcji. Tak powstały wielkie związki kapitalistyczne przemysłowe, zwane trusty (pierwszy naftowy w Pensylwanji), podstawa fortun amerykańskich, prywatnych, które tutaj urosły do wysokości miljardowej. Przed wojną światową istniało sześć olbrzymich trustów (Herriman, Morgan, Hill, Vanderbildt, Gould i Rockefeller), które zagarnęły pod swoją władzę koleje. Trust stalowy, który wyszedł z zakładów Carnegiego (1901), zagarnął połowę produkcji żelaza i stali. Z biegiem czasu prawie wszystkie gałęzie produkcji zostały strustowane. Celem trustu nie jest skupienie się wytwórców jednej i tej samej gałęzi produkcji dla obrony, jak to czynią w Europie, t. zw. kartele, lecz skupienie wszystkich gałęzi jednej i tej samej produkcji w rękach towarzystw, poczynając od wydobycia surowca, jego przeróbki, aż do przewozu i sprzedaży. Naprzeciw warstwie kapitalistów warstwa robotnicza organizowała się w związki zawodowe rycerzy pracy (knights of labour) i partję polityczną „amerykański związek pracy" („american federation of labour" już od roku 1861, nazwa z r. 1886), która obejmowała przed wojną światową półtora miljona członków. W walce z kapitałem uciekała się ona do strajków (pierwszy górników w r. 1877, do którego przyłączyli się także pracownicy kolejowi), chociaż w Ameryce obudził się też ruch anarchistyczny głoszący protest czynny (bomby rzucone na zgromadzeniu w Haymatsquare) przeciw ustrojowi kapitalistycznemu.

DEMOKRACJA AMERYKAŃSKA I ŻYCIE POLITYCZNE: WALKI DEMOKRATÓW Z REPUBLIKANAMI. Po wojnie secesyjnej ustało dawne przeciwieństwo Północy do Południa oraz walki federalistów z separatystami. Pomimo to dawne partje polityczne utrzymały się, lecz przedstawiały one nie tyle dawne przeciwieństwa konstytucyjne i terytorjalne, co nowe polityczno-ekonomiczne, jak wogóle typ męża stanu w Ameryce Północnej różni się od typu europejskiego, przedstawiając przewódcę raczej finansowego niż narodowego lub klasowego. Z kolei życie ekonomiczne wysuwało coraz to nowe zagadnienia do rozwiązania: po wojnie secesyjnej spłaty długu państwowego, stąd kwestja zastąpienia pieniędzy papierowych walutą metaliczną, która podzieliła naród na dwa odłamy: zwolenników papieru (t. zw. greenbacker — zielone papierki pieniężne), przeważnie rolników, chętnie płacących zobowiązanie swe w zdeprecjowanej monecie, i zwolenników waluty metalicznej (hart money), przeważnie z pośród sfer przemysłowych. Kwestja ta długo pozostawała w zawieszeniu, zanim sekretarz skarbu, John Sherman (brat generała), nie przeprowadził reasumpcji, czyli zmiany pieniędzy papierowych na kruszec, przez co znów

przywrócił zachwianą od czasów wojny równowagę w budżecie (1879 r.). System jednak jednostajnej złotej monety nie wszedł w życie, utrzymano zamiast niego monetę podwójną: obok złotej także srebrną, bitą w określonej ilości. Te wszystkie kwestje dzieliły ludzi na obozy, nie tworząc nowych stronnictw, lecz skupiając je przy dawnych. Republikanie stali przy systemie waluty w złocie i takiejże spłacie długu, demokraci przy słabszej monecie. Pierwsi w interesie przemysłu, jak dawniej, domagali się ceł ochronnych; drudzy byli za cłami jedynie fiskalnemi. W rezultacie jedni poszli z prądem wielko-kapitalistycznym, zmierzającym do podboju świata handlowego (za czem poszły i podboje polityczne), drudzy, będąc przeciwni nadmiernym zyskom kapitału, a więc stojąc za ograniczeniem ceł, czyli dochodów państwa, występowali przeciw zbrojeniom i ekspansji zewnętrznej.

Te wszystkie kwestje polityczne i ekonomiczne, o które staczano walki, rozstrzygały się co cztery lata w wielkiej batalji wyborczej o nowego prezydenta. Przytem punktem zwrotnym w rozwoju politycznym, znaczącym zarazem etap rozwoju przemysłowego Ameryki, był r. 1893. Wtedy to po raz pierwszy, po długim szeregu zwycięstw republikanów wybrano prezydentem demokratę Clevelanda, który złagodził znacznie cła ochronne. Ale zaraz wielki kryzys gospodarczy za jego prezydentury połączony z odpływem złota z Ameryki, zwalono na barki demokratów. Przy ponownych wyborach Cleveland upadł, zwyciężyli zaś republikanie w osobie Mac Kinleya, który wprowadził nowe cła ochronne (t. zw. taryfę Dingleya, utrzymaną, po jego zamordowaniu 1901 r.), później zaś za prezydentury dwukrotnej Teodora Roosevelta (1901 — 1909 r.) oraz następcy jego Williama Tafta, który wprowadził nową taryfę (Payne'a), wysoką i przyjazną trustom. Naogół polityka Amerykanów, oddana interesom pieniężnym, wysuwała na pierwszy plan polityka zawodowego (t. zw. politician) w służbie nie tyle idei, co interesów i wprowadzała nawet do administracji państwa czynnik partyjny. I jedno, i drugie zło zakorzenione starał się zwalczyć szereg ludzi, wśród których na pierwszy plan wysunął się republikanin, późniejszy prezydent Roosevelt. Już w ósmym dziesiątku lat stał on na czele komisji kwalifikacyjnej dla urzędników, powołanej do życia w r. 1883 (civil service act); później zaś sprawował czynności dyrektora policji w Nowym Jorku, słynnym ze swych nor i jaskiń zbójeckich, jak rozgłośna w latach siedemdziesiątych Tammann Hall (w r. 1871), demoralizująca życie publiczne Stanów przez fałszerstwa przy wyborach, defraudacje i przeniewierstwo grosza publicznego. Na stanowisku prezydenta Roosevelt, mimo że sam republikanin, stosując system popierania przemysłu wielkiego, godził się jednak na powściąganie nadużyć i rozszerzanie wpływu państwa na trusty, do czego wstęp dał już demokrata Cleveland prawem, regulującem stosunki taryf i przewozu wielkich trustów — przedsiębiorstw kolejowych (interstate commerce law z roku 1887).

Zresztą siła ekspansywna industrjalizmu była już tak wielka, że musieli jej ulegać także i prezydenci demokraci. (I tak za powtórnej prezydentury swej Cleveland musiał rozpocząć pierwszy wojnę kolonjalną Ameryki z Hiszpanją). Doświadczył tego na sobie także szczęśliwy rywal Roosevel-

ta (przy trzecich wyborach na prezydenta po Williamie Tafcie w r. 1913), demokrata Woodrow Wilson, przedtem profesor uniwersytetu w Princeton i gubernator New-Jersey, rzucony wbrew swej woli w wir wojny światowej (po powtórnym wyborze) w r. 1917. Industrjalizm, połączony z wzrostem kapitału, sprowadził za sobą w Ameryce centralizację władzy, która w rękach prezydenta stała się bardzo silna, w czasie wojny światowej niemal dyktatorska. To nie wstrzymało rozwoju demokracji, która w Ameryce ma w swych rękach zarówno wybór wyższych urzędników, nawet sędziów, jak i całe ustawodawstwo, gdzieniegdzie nawet oparte na referendum, a więc prawo potwierdzania ustaw, przyjętych w konwencjach, czyli ciałach ustawodawczych stanowych, przez głosowanie ludowe i prawo ludu do występowania z inicjatywą prawodawczą; gdzieniegdzie też wybory przedstawicieli stanów do senatu z konwencji zastąpiono głosowaniem ludowem. I tutaj jednak wzrost demokracji przybrał ten sam kierunek imperjalistyczny na zewnątrz, co i w Starym Świecie.

IMPERJALIZM AMERYKAŃSKI. WOJNA Z HISZPANJĄ. WYZWOLENIE KUBY, FILIPIN I EKSPANSJA NA PACYFIKU. Imperjalizm amerykański miał swą gotową formułę w doktrynie Monroego: „Ameryka dla Amerykanów". Doktryna ta w ciągu ostatniego wieku wykazała nie tylko swoją trwałość, ale i rozciągliwość w zastosowaniu. Pojęta w znaczeniu zabezpieczenia od ataku ze strony Europy w pierwszej połowie XIX w., w drugiej już zmierza ku wyparciu tej ostatniej z jej dotychczasowego stanu posiadania, czego wyrazem było nabycie półwyspu Alaski od Rosji przez sekretarza stanu Sewarda (w r. 1867) za znikomo małą sumę siedmiu miljonów dolarów. Przedewszystkiem zaś Ameryka uznała się za protektorkę i opiekunkę wszystkich drobnych państw amerykańskich, które sama podjęła się strzec od ucisku ze strony mocarstw europejskich. Tak było za Clevelanda w sporze republiki Venezueli z Anglją o nowo odkryte tereny złota, później z Niemcami, które pretensje swych dłużników popierały manifestacją floty (1902 r.). Lecz szczególnego wyrazu imperjalistycznego ta polityka amerykańska nabrała wówczas, gdy Stany Zjednoczone wmieszały się w spór kolonij hiszpańskich ze swą macierzą.

W Indjach Zachodnich, podzielonych między europejskie mocarstwa, Unja rozciągała swoją protekcję jedynie nad drobną republiką San Domingo, niezależną od chwili odłączenia się jej od Francji (1804 r.). Perła Indyj Zachodnich, wyspa Kuba, będąca w posiadaniu korony hiszpańskiej, podpadła także pod wpływ Unji. Od chwili dotarcia Stanów do ujścia Missisipi, Kuba była głównym ich dostawcą i odbiorcą; politycznie zaś dążyła do całkowitej samodzielności, w czem poparcie okazywały jej Stany Zjednoczone. Przy niedołęstwie administracji hiszpańskiej pomimo zrównania w prawach obywatelskich mieszkańców Kuby z Hiszpanami (od r. 1878) wyspa ta podlegała ciągłym kryzysom powstańczym. Ostatni, lat trzy trwający (od r. 1895), nie byli w stanie załagodzić, ani umiarkowani gubernatorzy (jak Martinez Campos), ani uciekający się do represyj (jak generał Weyler); wywołał on też interwencję Unji, popierającej żądanie autonomji mieszkańców wyspy. Kłopoty kolonjalne Hiszpanji powiększało równocze-

sne powstanie (1896 r.) na Filipinach tubylczej ludności malajskiej, przeważnie mahometan, pracującej na ziemi, będącej w posiadaniu mnichów. Rząd hiszpański gotów był wejść na drogę układów, kiedy drobny na pozór wypadek — wybuch w powietrze okrętu amerykańskiego „Maine'a", stojącego w zatoce portu Hawanny (w lutym 1898 r.) — uczynił wszelkie porozumienie niemożliwem. Wypadek ten zeszedł się ze zmianą prezydentury w Ameryce — pokojowego demokraty Clevelanda na imperjalistycznie usposobionego republikanina Mac Kinleya, który żądał zupełnego wyzwolenia Kuby. Tak wbrew woli Hiszpanja została wciągnięta w wojnę z Unją. W ciągu dwóch godzin flota hiszpańska pod wodzą admirała Montoya była zniszczona przez eskadrę amerykańską admirała Deweya, który sforsował wejście do zatoki Cavito (w porcie Manilli) na Filipinach (1 maja). Taki sam los spotkał flotę admirała Cervery, zablokowaną od początku wojny w porcie Santjago (na Kubie) po wyjściu jej stąd (3 lipca), poczem samo miasto kapitulowało. Po zniszczeniu floty Hiszpanja, mając odsłonięte swe wybrzeża europejskie, musiała prosić o pokój, który opłaciła utratą posiadłości w Indjach Zachodnich—Kuby i Porto-Rica—oraz Filipin za skromnem wynagrodzeniem w sumie dwudziestu miljonów dolarów, ale przyjmując na siebie spłatę długu, zaciągniętego na Kubie w wysokości miljarda (traktat paryski z grudnia 1899). Równocześnie sprzedała ona Niemcom wyspy Karolińskie, Palau i Marjańskie za sumę dwudziestu pięciu miljonów pesetów (w lutym 1899) i tem samem wykreśliła się całkowicie z liczby mocarstw kolonjalnych. Kuba otrzymała niezależność, ale w związku i pod kontrolą (w sprawach zagranicznych i finansowych) Unji, Porto-Rico zaś przy samorządzie lokalnym przeszło w zależność zupełną od Unji.

O wiele trudniejszą do rozstrzygnięcia była sprawa zarządu Filipin, gdzie zaraz po zdobyciu Manilli (sierpień 1898 r.) wojsko amerykańskie musiało staczać z krajowcami walki, które dopiero w r. 1901, po wzięciu do niewoli przewódcy (Aguinaldos), zostały zakończone. Wówczas i zarząd wyspy oddano wspólnie krajowcom i Amerykanom pod zwierzchnictwem Unji. Równocześnie też przyszła ona do posiadania pierwszej kolonji na Pacyfiku — Hawai, niegdyś królestwa, później (1894 r.) republiki niezależnej krajowej, przyłączonej formalnie do Unji (w r. 1898), oraz części archipelagu Samoa (wyspa Tutuila i inne), podzielonego między Amerykę a Niemcy na mocy układu (r. 1900). Tym sposobem po stuletnim rozwoju Unja, jako związek państw niepodległych, zmieniła się w obszar, podzielony na terytorja: panujące (stany) i podległe (kolonje), tak samo, jak inne imperja światowe. Równocześnie Unja musiała wyjść ze swego odosobnienia międzynarodowego i wbrew doktrynie Monroego wmieszać się w sprawy europejskie (pierwszy raz przez uznanie państwa niezależnego Congo). W celu zaś poparcia swego stanowiska mocarstwowego zmuszona była uciec się do tego samego systemu zbrojeń, co i Europa. Inicjatywa w tym kierunku wyszła głównie od Roosevelta; wyraziło się to w budowie floty, która w krótkim czasie zajęła drugie miejsce w świecie po angielskiej, i w rozciągnięciu obowiązku służby wojskowej, armji ochotniczej, t. zw. milicji (około 100 tys.) podobnie, jak w Anglji, także i poza granice Ameryki (1908).

PANAMERYKANIZM I AMERYKA ŚRODKOWA. Kierunek przewidziany dla tej imperjalistycznej ekspansji Unji był ocean Spokojny, o którym już w szóstym dziesiątku lat ubiegłego stulecia politycy i mężowie stanu amerykańscy, jak Seward, wyrażali się, iż „jego brzegi, jego wyspy i obszar bezmierny będą w przyszłości widownią nowych dziejów świata". Jakoż od chwili utwierdzenia się na Dalekim Zachodzie (Far West): w Kalifornji, Oregonie i Kolumbji, Ameryka Północna wzrok swój skierowała na przeciwny brzeg Pacyfiku, w stronę Chin, Japonji i Archipelagu. Względem Chin stanęła wraz z innemi mocarstwami w obronie zasady „drzwi otwartych" dla handlu europejskiego i amerykańskiego naprzód wobec Rosji, a po złamaniu jej potęgi na Dalekim Wschodzie — wobec jej następczyni, Japonji. Właśnie wmieszanie się Ameryki do walki Rosji z Japonją i pośrednictwo pokojowe Roosevelta (1905 r.) było wyrazem tego dążenia Ameryki do utrzymania równowagi na Pacyfiku. Równowaga ta wydawała się bliską zachwiania skutkiem przenikania pokojowego Japończyków na wybrzeże wschodnie Pacyfiku; zatarg, jaki stąd wynikł (jesień 1906 r.) na tle ograniczenia immigracji z Japonji, mimo swego ostrego przebiegu, został na razie załagodzony przez układ (na wiosnę r. 1908), ustalający względem Pacyfiku te same zasady, co względem wód europejskich (morza Północnego i Bałtyckiego). Pomimo to dla Amerykanów Pacyfik nie przestał być czemś w rodzaju „morza Śródziemnego amerykańskiego" a obrona Dalekiego Zachodu, głównie morska — jedną z największych trosk polityki mocarstwowej. Na tem tle sprawa współdziałania floty wojennej atlantyckiej z flotą pacyficzną i ułatwienia komunikacji między jednym a drugim oceanami za pośrednictwem kanału wyrosła do zagadnień najbardziej palących.

Kanał ten, którego koncepcja wiekowa datuje się już od czasów panowania Hiszpanów (za Karola V), mógł być wykonany dopiero środkami technicznymi XIX w., i w przewidywaniu jego budowy już dawno był zawarty układ między Ameryką i Anglją (traktat Clayton-Bulwer z r. 1850), gwarantujący jego neutralność i zarazem wspólną kontrolę nad nim obydwóch mocarstw. Narazie za arterję komunikacyjną do połączenia obydwóch wybrzeży służyła za amerykańskie pieniądze wybudowana i pod kontrolą Ameryki zostająca kolej na przesmyku Panamskim (1858 r.). Pierwsze też próby urzeczywistnienia budowy kanału wyszły nie od Ameryki i nie za środki amerykańskie, lecz za pieniądze i z inicjatywy Francji, gdzie utworzyło się po kongresie geograficznym międzynarodowym (1879 r.) konsorcjum, które budowę dzieła powierzyło twórcy kanału sueskiego, Ferdynandowi Lessepsowi. Przedsiębiorstwo to jednak po dziesięciu latach pracy runęło (1889 r.), grzebiąc pod swymi gruzami nietylko majątek akcjonarjuszów, masy drobnych kapitalistów francuskich, ale i dobre imię wielkiego uczonego oraz przewódców rządu trzeciej republiki (afera panamska z r. 1894). Postawienie stopy w Indjach Zachodnich po wojnie Kubańskiej przyspieszyło decyzję Unji do podjęcia na własną rękę tego dzieła, lecz zarazem Stany oświadczyły, że biorą na siebie nietylko budowę, ale obronę, zarząd i posiadanie całego kanału. Tem samem układ dawny z Anglją został odwołany, do czego pomogły zatrudnienia jej w wojnie bur-

skiej (1900 r.), a Stany porozumiały się z republiką Nikaraguą i nowoutworzoną Panamą (oddzieloną w tym celu od Kolumbji), wykupując od niej terytorjum pod budowę kanału panamskiego (1903 r.).

Od tej chwili Ameryka Północna stała się mocarstwem pacyficznem. Samo się przez się rozumie, że przeszedł na nią obowiązek obrony innych państw, także łacińskich, do których (zwłaszcza Meksyku) przeniósł się zalew rasy żółtej od chwili zawarcia jej dostępu do obszarów Unji. W roku 1912 pod wpływem pogłosek o zamierzonem wylądowaniu Japończyków w Kalifornji senat przyjął wniosek senatora Lodge'a, zabraniający państwom amerykańskim zawierać układy z towarzystwami obcemi, odstępując im terytorja, ważne pod względem obrony wojskowej dla Unji. Państwa środkowo-amerykańskie (drobne republiki) zostają całkowicie pod jej wpływem. Inaczej Meksyk. Tutaj granica lądowa na przestrzeni tysiąca blisko mil była przedmiotem tarcia, okupionego przez Meksyk utratą prawie połowy swego terytorjum na rzecz Unji w postaci stanu Texas, a zatargi międzynarodowe na tle czyto eksploatacji bogactw kopalnych kraju (zwłaszcza nafty) przez przedsiębiorstwa amerykańskie, czyto zabójstwa obywateli Unji prowadziły do środków retorsyjnych, jak wylądowanie marynarzy amerykańskich w Vera Cruz (1914) lub ekspedycja karna generała Pershinga przeciwko naczelnikowi band i pretendentowi do prezydentury, Pancha Villa.

AMERYKA ŁACIŃSKA. MEKSYK. Państwa łacińsko-amerykańskie po wyzwoleniu prowadziły nadal swój żywot kolonjalny, zmieniając tylko porządek na anarchję. Jedyne prawo, jakie zdobyły istotnie, było to prawo podnoszenia buntów wojskowych, „pronunciamento" w imię rzekomej rewolucji. Dawnych wicekrólów albo gubernatorów kolonij zastąpili prezydenci republik, którzy zamiast przez króla są mianowani lub zmieniani teraz przez rewolucje. Przykład najdosadniejszy tych stosunków stanowi Meksyk, przyczem cechą najbardziej wyróżniającą go od innych republik było to, iż klasa dawniej rządząca potomków białych, czyli t. zw. kreolów (criollos), jest tutaj znikomo mała w porównaniu do tubylców Indjan, którzy z biegiem czasu coraz większy wpływ wywierają na rządy. Ci pierwsi, stanowiący kler i wielkich właścicieli ziemskich (gachupines), zerwali stosunki z macierzą w obawie reform liberalnych, ogłoszonych w roku 1810 w Hiszpanji. Procesowi oswobodzenia towarzyszyła walka między przewódcą mas ludowych Indjan Guerrero a naczelnikiem sił zbrojnych criollosów, Augustynem de Iturbido, zakończona wkrótce ugodą (plan de Iguala). Ugoda ta (1821 r.) nosi nazwę także trzech gwarancyj, ponieważ istotnie gwarantowała stan posiadania kleru kościelny i majątkowy oraz polityczny kreolów, czyli rządy w kraju przy zupełnej niezawisłości od Hiszpanji z przechyleniem się stanowczem ku formie ich republikańskiej zamiast cesarstwa, o które pokusił się chwilowo Iturbido (pod imieniem Augustyna I w roku 1822). Meksyk przyjął konstytucję, wzorowaną na konstytucji Stanów Zjednoczonych, ale elementów tej konstytucji w postaci samorządu purytańsko-kościelnego, bądź pionierskо-kolonizacyjnego nie miał. Meksyk był dziełem podboju, i dlatego dalsze jego dzieje mimo niezawisłości państwo-

wej przedstawiają się, jako dalszy ciąg walki między ludnością podbitą Indjan a warstwą białą panującą. Z pośród pierwszej wyszedł Benito Juarez, przewódca rewolucji, skierowanej przeciwko dotychczasowemu panowaniu criollosów, zwłaszcza kleru, który skupił w swych rękach jedną trzecią majątków ziemskich. Walka o reformy liberalne zakończyła się ogłoszeniem konstytucji (1857), do której wciągnięto wszystkie prawa, zdobyte w latach poprzednich (1855/6), jako to unarodowienie majątku kościelnego, szkolnictwo średnie i t. p. Przewrót ten pociągnął za sobą interwencję francuską, która miała być wyrazem „najwyższej idei" cesarza Napoleona, według określenia jego ministra Rouhera z trybuny parlamentarnej („la plus grande pensée de régne"), a dalej ofiarowanie korony cesarskiej arcyksięciu Maksymiljanowi, który zresztą nigdy nie panował i po dostaniu się do niewoli został rozstrzelany (1867). Juarez umarł na stanowisku prezydenta republiki, po raz trzeci obrany (1872).

Za rządów Porfiria Diaza, spadkobiercy i przyjaciela Juareza, Meksyk wyrósł do roli państwa o charakterze rządów trwałych, liberalnych, republikańskich. Bardzo rozwinięta sieć kolejowa i duża produkcja, zwłaszcza rolna, tudzież wysoko postawione szkolnictwo i oświata (na stu mieszkańców jedna szkoła), stawiały go na równi ze Stanami Zjednoczonemi. Diaz piastował godność prezydenta od r. 1876 z przerwami, a bez przerwy od r. 1886 prawie do końca życia (1915 r.), na krótko przed śmiercią (1911 r.) obalony przez rewolucję, dlatego był uważany za dyktatora i rządy jego zwalczane pod hasłem nieprawnego przedłużania sobie okresu prezydentury, czyli łamania konstytucji, pozostawiania zbyt wielkiej swobody klerowi i wydawania kraju na łup eksploatacji cudzoziemców. Od jego śmierci aż po dzień dzisiejszy Meksyk przechodzi okres rewolucji i prawie nieustającej zmiany prezydentów. Walka szła kolejno: raz o nieobieralność ponowną prezydenta (za prezydentury Madero), potem o reformę agrarną (Zapata), a w końcu o nową konstytucję, którą dał Carranza (1917). Gwarantuje ona prawo pracy wraz z prawem związków robotniczych i nosi charakter syndykalistyczno-robotniczy. Po zamordowaniu zaś generała Obregona za prezydentury Callesa (1928 r.) wybucha nowy konflikt z Kościołem i toczą się dalsze walki na tle przeobrażenia ustroju państwa w duchu totalnym — syndykalistyczno-robotniczym.

AMERYKA POŁUDNIOWA ŁACIŃSKA I EMIGRACJA POLSKA DO PARANY. Ameryka Południowa ze swemi obszarami leśnemi i stepowemi, systemem trzech wielkich rzek: Orinoka, Amazonki i La Platy, jest jeszcze krajem dziewiczym i mało zaludnionym. Zatargi i przesunięcia granic terytorjalnych odbywają się tu nietylko między państwami, ale i między pojedyńczemi prowincjami. Właściwie każde z tych państw granice swe ma określone jeszcze według dawnego podziału administracyjnego z czasów panowania królestwa Hiszpanji. Stąd spory graniczne roztrząsają najczęściej juryści i dyplomaci, grzebiący w archiwach, raczej, aniżeli politycy lub wodzowie. Zresztą do ekspansji jakiejkolwiek nie wystarczają same środki każdemu z krajów przy nieograniczonych możliwościach eksploatacji własnych terenów. Jedyny wyjątek pod tym względem stanowią zaso-

by guana i saletry peruwjańskiej, które też dostarczały niejednokrotnie powodu do zatargów między państwami. Republika andyńska, Chile, w szczęśliwie zakończonej wojnie (1879—1882) z sąsiedniemi republikami Boliwją i Peru odparła od morza tę pierwszą, a drugiej odebrała siarkę — bogactwo pogranicznej pustyni, powód zatargu. Republiki nad rzeką La Platą: Paragwaj (w górnym biegu), Urugwaj (przy ujściu) i Argentyna (w środkowym aż do morza) także ścierały się o granice sąsiedzkie. (Paragwaj z Brazylją w sojuszu z Argentyną i Urugwajem; pokój zawarty w roku 1872). W roku 1888 po zniesieniu niewolnictwa w Brazylji została usunięta ostatnia i jedyna forma monarchiczno-państwowa w Ameryce w drodze rewolucji bezkrwawej. Łagodny i dobrotliwy cesarz, dom Pedro II, dobrowolnie abdykował (1889), a rzeczypospolite południowe amerykańskie, Brazylja i Argentyna, poświęciły się odtąd zadaniom finansowym oraz popieraniu immigracji, nieraz bardzo kosztownej (opłacanie towarzystw od głowy sprowadzonych kolonistów).

Okres kolonizacyjny Ameryki Południowej przypadł właśnie na czasy „gorączki emigracyjnej" z ziem polskich — Królestwa i Galicji w latach 1895/6. Emigracja polska kierowała się głównie do stanu Parany w Brazylji, rolniczego i urodzajnego, choć dotąd w jednej czwartej części tylko zamieszkałego, zadowalając „głód ziemi" chłopa polskiego, także ruskiego, który dziś stanowi osiemdziesiąt procent zaludnienia tego stanu, resztę Włosi i Niemcy. Ci ostatni stanowią duży odsetek (czterdzieści procent), w drugim stanie Brazylji — Rio Grande del Sul, zaludnionym także w części (dziesięć procent) przez Polaków. Razem cyfra ludności polskiej, pracującej na roli, którą sama wykarczowała, w Brazylji sięgała stu tysięcy. Niemcy oprócz własnego wychodźtwa nawiązały z republikami południowemi rozległe stosunki handlowe. Import i eksport niemiecki tych krajów w latach przed wojną światową rywalizował z angielskim i amerykańskim, sięgając wysokości amerykańskiego, a bijąc z każdym rokiem w przerażający sposób angielski. W związku z tem także niektóre inne objawy polityki Niemiec, jak zatarg z Ameryką Północną o wyspy Samoa (1888—1899), zjawienie się nagłe floty niemieckiej w zatoce Manilli po zwycięstwie admirała Deweya (1898 r.) i zamach na Venezuelę oraz zamiary kupna Antylli duńskich, wzbudziły niepokój w sferach kierujących Stanów Zjednoczonych i przysposobiły grunt pod wystąpienie ich w przyszłej wojnie światowej.

WSPÓŁZAWODNICTWO MOCARSTW NA DALEKIM WSCHODZIE.

CESARSTWO JAPOŃSKIE. Ostatni przedstawiciel dynastji Tokugawa, Hitotsubaszi, syn księcia Nariaki (z prowincji Mito), abdykował (9 listopada 1867 r.) i złożył swą władzę w ręce mikada, którym był piętnastoletni Mutsuhito. Tym sposobem dualizm władz przestał istnieć, a powstała jednolita władza cesarska mikada. Jednakże ci sami mężowie stanu, którzy pracowali nad obaleniem szoguna pod hasłem wypędzenia cudzoziemców, wzięli się teraz po dokonanym przewrocie do reform na wzór europej-

ski. Zapowiadał je już manifest cesarski zaraz po wstąpieniu na tron: obiecywał reformy, poczynając od nauczania i powszechnej służby wojskowej aż do przedstawicielstwa narodowego. Najłatwiejszą częścią zadania było wprowadzenie lub zastosowanie technicznych wynalazków europejskich, jak budowa kolei, linij telegraficznych, okrętów handlowych i pancerników wojennych. W r. 1872 zbudowano pierwszą kolej z Tokjo do Yokohamy na przestrzeni ośmiu mil, a w r. 1894 długość linij kolejowych w Japonji wynosiła już trzy tysiące sześćset km, zaprowadzono na sposób pruski powszechną służbę wojskową i nauczanie powszechne, a w r. 1875 już połowa chłopców i piąta część dziewcząt uczęszczała do szkół, i w tym samym roku spuszczono na wody pierwszy pancernik budowy japońskiej, sprowadzono prawników dla opracowania nowego kodeksu i t. p.

Wszystkie te reformy, w przyjmowaniu których Japończycy okazali się nadzwyczaj zręczni i pojętni, były czysto zewnętrzne. Przeobrażenie wewnętrzne i połączone z niem reformy polityczne były daleko trudniejsze. Pierwsze próby zwołania przedstawicielstwa narodowego z powodu oporu samych samurajów — przedstawicieli klanów — (1868—1875) chybiły; zamiast niego utrzymał się senat, rada starszych, gen-ro (1875), jako ciało doradcze z nominacji cesarza. Tak więc rządy cesarskie i po rewolucji pozostały te same czyli rządy klanowe, t. zw. Sa-Czo-To, głównie przedstawicieli trzech klanów zwycięskich (Satsuma, Czosiu i Tosa). Był to, jak zazwyczaj bywa na Wschodzie, absolutyzm, miarkowany politycznem morderstwem, którego ofiarą padł między innymi jeden z twórców przewrotu i doradca oświecony mikada — Okubo Iczio. Daimjowie utrzymali się przy władzy z początku w charakterze zarządzających księstw; później jednak zostali oni sprowadzeni do roli urzędników, mianowanych przez mikada, (od nowego podziału kraju na prefektury zamiast dawnego na księstwa). Odtąd usunęło się oparcie z pod nóg utrzymywanej przez nich klasie samurajów. Ta klasa wojskowa, próżniacza, ale o wielkiem poczuciu honoru (pośród nich wielu oderwanych od klanu, wiodących życie nawpół rozbójnicze), burzyła się. W roku 1876 rząd odebrał im prawo noszenia broni — dwóch szabel. Ostatni raz w obronie swego honoru rycerskiego podniósł bunt Saigo Takamori, samuraj z potężnego klanu Satsumy, ale średniowieczna rycerskość samurajów musiała skapitulować przed nowożytną bronią armji mikada, choć reprezentowanej przez żołnierzy z ludu. Powstanie samurajów zostało stłumione (wrzesień 1877 r.).

Z nimi razem zniknął okres średniowieczny Japonji. Wynalazki — elektryczność, para — handel zamorski, który w ciągu każdego dziesięciolecia wzrastał o sto pięćdziesiąt procent, dokończyły przeobrażenia. Dawny podział ludności na dwie klasy: wojskową i rolniczą, przestał istnieć. Do głosu przyszedł lud — eta — dotychczas najbardziej uciskana i pogardzana warstwa ludności (kupcy, rzemieślnicy etc.). Klasa samurajów wsiąkła w różne gałęzie służby państwowej i nie przeciwstawiała już patrjotyzmu klanowego obowiązkom wierności wobec mikada. Z klasy tej zresztą rekrutowali się pierwsi doradcy cesarza, główni twórcy przewrotu i reformatorowie rządu.

Tu należy wkleić cztery strony map:

Imperja kolonjalne XVI i XVII w.

Główne kierunki ekspansji kolonjalnej mocarstw w XX w.

Republiki Sowieckie

Zdobycie biegunów

Po otrzymaniu map należy zmoczyć nagumowane brzegi, włożyć w środek, zamknąć książkę i przycisnąć. Gdy wyschnie, oderwać zewnętrzny niepotrzebny pasek tego papieru.

Odłożone chwilowo reformy konstytucyjne zaczęto realizować. Już w roku 1880 mikado reskryptem zapowiedział zwołanie przedstawicielstwa narodowego w ciągu najbliższych lat dziesięciu. Ważnym wstępem do tego było wprowadzenie rządów gabinetu na sposób europejski z prezydentem ministrów na czele (w r. 1885). Został nim książę Ito, wysłany po r. 1880 z komisją dla zbadania urządzeń europejskich konstytucyjnych, a w cztery lata później rząd cesarski ogłosił konstytucję (11 lutego 1889 r.), nadającą Japonji system rządu parlamentarny dwuizbowy z ministerstwem, odpowiedzialnem przed cesarzem (nie przed izbą). Odtąd Japonja weszła w stadjum życia parlamentarnego konstytucyjnego. System ten bardziej wzorował się na konstytucji pruskiej, niż angielskiej. Równocześnie ogłoszono (1890) nową procedurę i kodeks cywilny (część jego — reszta wyszła później, opracowana przez samych Japończyków) oraz kodeks karny (w opracowaniu od r. 1883). Japonja zewnętrznemi formami starała się dostosować do tego przeobrażenia wewnętrznego, które się dokonywało w łonie samego społeczeństwa. Zresztą niezachwianą pozostała cześć dla osoby mikada, osoba jego nawet w konstytucji uznana była za świętą i nietykalną, a okrzyk na cześć jego „banzaj" (co oznacza „tysiąc pokoleń", które życzymy naszemu cesarzowi) stał się okrzykiem narodowym. Nieposzlakowaną została starożytna cnota rycerska, „yamato damaszii", która nakazuje nietylko mienie, ale i życie poświęcić na rozkaz swego pana (złamanie jej pociąga za sobą dobrowolną śmierć — harakiri). Tej ambicji starożytnej narodu, niezmiernie żywotnej, wojennej i rycerskiej, rząd nie był w stanie opanować środkami techniki nowożytnej i reformami demokratycznemi; trzeba było z kolei dać jej upust nazewnątrz. I te siły w ciągu niespełna ćwierć wieku Japonja wyładowała w olbrzymiej polityce imperjalistycznej w Azji.

CHINY I KONFUCJANIZM. Drugie wielkie cesarstwo na Dalekim Wschodzie, Chiny, przeszłością swą jeszcze głębiej niż Japonja sięgające w starożytne czasy (do trzeciego tysiąclecia przed Chrystusem), zato w rozwoju swym do końca XIX w. powstrzymywane przez sam ciężar zarówno swej masy kontynentalnej (pięć miljonów kwadratowych mil przestrzeni), jak i liczby ludności (zgórą czterysta miljonów), przecież utrzymało jedność narodową w ciągu tych samych dwóch tysięcy lat, kiedy Europa była zakłócona nietylko ustawicznemi wojnami, ale rozbita na wrogie sobie państwa — narody. W przeciwieństwie do świata Zachodu Chiny przechodziły wprawdzie także (siedmiokrotnie) procesy rozkładowe, w których rolę państw europejskich odgrywały jej składowe prowincje, ale po każdym okresie rozbicia prowincje te powracały do dawnej jedności. Jedność tę tworzyły wspólny język, literatura, ale także wspólność myślenia politycznego i lojalność wobec osoby cesarza — obydwie cechy, oparte na trwającym od dwóch tysięcy i stu lat systemie religjonistycznym Konfucjusza.

W Chinach konfucjanizm nie jest i nie był nigdy religją w europejskiem znaczeniu tego wyrazu, a sam Kung Fu-Tze był to tylko mędrzec, którego potomkowie (w siedemdziesiątem siódmem pokoleniu) żyją do dzisiejszego dnia, podobnie jak jedyny tytuł Konfucjusza (już po śmierci) był mistrz „świętej nauki", przyczem tytuł nauczyciela u Chińczyków zawsze stawia-

ny był narówni z tytułem ojca. Cała też filozofja Konfucjusza, podobnie jak żyjącego niemal z nim współcześnie na Zachodzie Sokratesa, jest praktyczna, oparta na praktykowaniu cnoty, czyli ideału człowieka (chün-tzü, megalopsychos u Arystotelesa) tu na ziemi, bez oglądania się na karę czy nagrodę pozażyciową. Konfucjusz pozostawia na boku wszystkie troski spirytualistyczne, które Chińczycy mogli zaspokajać sobie w systemach religijnych, jakiemi są buddyzm, taoizm i chrześcijaństwo. Natomiast nauka jego, rozbudowując na t. zw. cnocie synowskiej komórkę społeczną — rodzinę, zbudowała z niej więź silną państwową, stawiając osobę cesarza jako normę moralną życia dla każdego Chińczyka. Cześć, którą oddawano cesarzowi, nie zwalniała go z obowiązków ojcowskich wobec każdego najniższego z poddanych i złamanie tych obowiązków wyzwalało ich z więzów posłuszeństwa. Stąd rewolucje częste, połączone ze zmianą dynastji w Chinach, godziły się także z duchem tej nauki. Wychodziły z pośród ludu, nieraz od osób niskiego pochodzenia, ale znających potrzeby tego ludu oraz umiejących im zaradzić, i zmierzały ku obniżeniu podatków, skasowaniu uciążliwych praw i rozporządzeń, wzięciu w karby urzędników i wojska. Zwykle też zmiana dynastji była jakby nawrotem do lepszych czasów lub wymarzonego złotego wieku. Nie inaczej też było i ze zmianą ostatniej dynastji mandżurskiej (1911 r.), która upadła nie dlatego, że konfucjanizm jako system państwowy, którym ona stała, przeżył się, lecz dlatego, iż rozkład rządów był wcześniejszy od samego końca dynastji, która też została zmieciona bez żadnego krwi przelewu.

REFORMY W CHINACH. CESARZOWA TSE-HSI I LI HUNG-CZANG. Od chwili usadowienia się Europejczyków reformy rządu chińskiego ograniczały się do nawiązania regularnych stosunków z zagranicą. Do tego celu służyło nowo utworzone ministerstwo spraw zagranicznych. Cesarstwo chińskie na mocy prawa dziedziczenia reprezentował małoletni potomek dynastji, cesarz Tung-czi, ale rządy faktyczne były w rękach dwóch kobiet: cesarzowej wdowy Ts'e An, prawowitej małżonki zmarłego cesarza Hsien-fenga (w r. 1861) i tytularnej cesarzowej Tse-hsi, matki panującego małoletniego cesarza T'ung-czi. Regencja tych dwóch kobiet trwała mimo dojścia do pełnoletności młodego władcy, a po jego śmierci (1875) pośpieszyły one znowu wyznaczyć mu za następcę czteroletnie dziecko, księcia Cz'en, pod imieniem cesarza Kwang-hsiu. Śmierć zaś cesarzowej Ts'e An oddała władzę niepodzielnie w ręce cesarzowej Tse-hsi, kobiety ambitnej i energicznej, która wywierała wpływ stanowczy na losy Chin w przeciągu zgórą pół stulecia; ona dobierała i usuwała doradców oraz mężów stanu, podobnie jak poprzednio małoletnich władców cesarzy, i jej panowanie może być nazwane wiekiem cesarzowej Tse-hsi, podobnie jak w Anglji był wiek Elżbiety lub w Rosji wiek cesarzowej Katarzyny II. W liczbie jej doradców największą sławę zagranicą zdobył Li Hung-czang. Wypłynął on na widownię w południowych Chinach w czasie buntu Tajpingów, który pomógł zwalczyć rządowi przy pomocy własnej armji. Wszedłszy do łask dworu i postawiony na czele prowincji Kiang-su (w Szanghaju), on pierwszy uciekł się do zaciągów ochotniczych europej-

skich w czasie drugiego powstania Tajpingów (1862—1864) i zdobył jego gniazdo oraz ośrodek w Nankinie, ale uchylił propozycję wodza armji posiłkowej europejskiej, później wsławionego śmiercią bohaterską w Sudanie, majora Gordona, aby uczynić z niej zawiązek armji regularnej chińskiej. Natomiast zatrzymał tę armję jako swoją osobistą i uzupełnił ją nawet flotą. Była to ta sama nędzna armja, która walczyła w wojnie chińsko-japońskiej 1894/5 r. Główna działalność jednak Li Hung-czanga była dyplomatyczna i na tem polu okazał ojczyźnie swej wielkie usługi, jako pierwszy doradca cesarzowej-wdowy w charakterze wice-króla prowincji Czi-li.

Na Chiny napierała Anglja od strony Burmy, Francja zaś od strony Annamu. Zasługą Li Hung-czanga były traktaty, zapobiegające dalszemu posuwaniu się tych państw, chociaż rozszerzające wpływ ich handlowy na południu, z Anglją konwencja w Czifu (z r. 1875) i w Tientsinie (1884 r.) — ta druga otwierała żeglugę na rzece Jangtse, z Francją zaś po krótkiej wojnie traktat, ustępujący jej protektorat w Tonkinie (1885). Li Hung-czang, załatwiając te sprawy pokojowo, odrazu przewidywał niebezpieczeństwo, grożące Chinom z północy, podwójne: zarówno od strony Rosji, jak i Japonji. Japonja po przewrocie 1868 r. wymusiła narówni z Europejczykami (1876) otwarcie nowych portów w Korei (Czemulpo, Gensin i Fusan). W Kaszgarji Jakub-bek podjął sztandar niezawisłości muzułmanów. Z tych zamieszek we Wschodnim Turkiestanie skorzystała Rosja, która zajęła dolinę rzeki Ilu i usadowiła się w Kuldży (1871). Z Rosją spory graniczne w Azji środkowej były załatwione. Wprawdzie pierwszy traktat, zawarty w Liwadji, z ustąpieniem Jarkendu i przejść w górach Tien-szen nie był ratyfikowany, za to następcy (w Petersburgu w 1881) dzięki zręczności dyplomatycznej markiza Tseng zwracał Chinom Kuldżę i dolinę Ilu oraz poprzestawał na małych poprawkach granic na korzyść sąsiada. Natomiast pozostało niebezpieczeństwo, które wisiało nad Koreą, wystawioną na agresywne zamiary zarówno Rosji, jak Japonji. Z tej strony zawikłania dyplomatyczne, grożące wybuchem wojny, powtarzały się perjodycznie: w r. 1874, później w r. 1884. Załagodził je układ, zawarty między Li Hung-czangiem a markizem Ito w Tientsinie (1885), na mocy którego obydwa państwa zobowiązały się wycofać garnizony i nie wysyłać wojsk na Koreę bez uprzedniego zawiadomienia. Ale zgoda ta była tylko pozorna: Japonja, z przyrostem swej ludności (rocznie pół miljona), nie mogła wyrzec się myśli o Korei, jako terenie swej kolonizacji. Chiny natomiast, chcąc zapobiec atakowi Rosji od strony lądu, musiały usadowić się mocno na Korei, czyli wyprzeć stamtąd Japończyków, których wprzód trzeba było zgnieść na morzu. Do zaostrzenia sytuacji przyłączyły się jeszcze animozje rasowe i wyznaniowe. Chińczycy pogardliwie patrzyli na Japończyków, jako na rasę pigmejów (wo-jen) i traktowali ich po przewrocie 67 r. za rodzaj zdrajców i odstępców od zasad konfucjanizmu (głównie z powodu zmiany kalendarza chińskiego na gregorjański). Dla Japończyków znów Korea była zdawna hasłem bojowem.

Obydwie strony pocichu więc szykowały się do walki. Już w roku 1886 książę Czun (ojciec cesarza) w celu zbadania fortyfikacji Tientsinu i Portu

Arthura, odbył podróż inspekcyjną, której rezultatem było utworzenie urzędu admiralicji z siedzibą w Pekinie i organizacja floty przy pomocy angielskich instruktorów. W Chinach zbudził się silniejszy ruch reformatorski: telegraf, przeprowadzony z Tong-czu do Yunnan, zostaje przedłużony do Pekinu. W celu powiększenia dochodów zorganizowano urząd celny przy pomocy Anglików (sir Roberta Harta); wprowadzono też niektóre zmiany w egzaminach dla urzędników z uwzględnieniem matematyki i nauk technicznych; w roku zaś 1891 cesarz Kwang-hsiu udzielił pierwszej publicznej audjencji ambasadorom obcych państw (w sali dla państw hołdowniczych, aby nie osłabić swego prestige'u w narodzie). Duszą tych wszystkich reform był Li Hung-czang, który pragnął nietyle zeuropeizować, co zmodernizować Chiny jako państwo. Dlatego popierał rozwój ekonomiczny, jak eksploatację żelaza i węgla, wysyłał młodzież zagranicę i t. p. Szczególne zaś znaczenie w przewidywaniu wojny z Japończykami przykładał do obrony morskiej. Jakoż w tym celu zostały ufortyfikowane obok Portu Arthura także porty Talienwanu i Wei-hai-wei — wszystkie trzy, strzegące wejścia do zatoki Peczylijskiej. Zatarg spowodowały zamieszki na tle politycznem i religijnem w Korei, wywołane przez sektę Tong-hak („czcicieli wschodniej nauki") przeciw misjonarzom, ale także i przeciw rządowi, który wysłał dla uśmierzenia wojsko. Ponieważ stało się to wbrew układowi bez zawiadomienia Japonji, przeto wysadziła ona także swoje wojsko na przeciwnem wybrzeżu Korei; na morzu zaś Japończycy pierwsi zaatakowali transport żołnierzy, konwojowany przez dwa okręty wojenne chińskie. Jeden z nich został zatopiony, drugi ratował się ucieczką; transport zaś, nie trzymając się przyjętych sygnałów wojennych, nawołujących do poddania się, został posłany na dno morza. Na to Chiny reagowały wypowiedzeniem wojny Japonji (1 sierpnia 1894 r.).

WOJNA JAPOŃSKO-CHIŃSKA 1894/5. Japonja stanęła do walki po dwudziestopięcioletnim okresie przygotowań już nie w charakterze ucznia Europejczyków, lecz o własnych siłach, zaopatrzona we własne okręty, mundury i broń i z własnymi wodzami na czele, jak generałowie: Jamagata i Ojama, admirał markiz Ito. Byli to zarazem przywódcy narodu i twórcy przeobrażenia państwa, jak markiz Ito, „ojciec konstytucji" japońskiej i wielokrotny naczelnik rządu, jak generał Jamagata, minister wojny w samym zaraniu ery konstytucyjnej, a także późniejszy prezes ministrów (w czasie buntu bokserów). Pod Pieng-jangiem generał Nodzu rozbił armję chińską (15 września) i zepchnął ją za rzekę Jalu. W dwa dni później flota chińska poniosła taką samą klęskę na morzu naprzeciw ujścia tej rzeki. Feldmarszałek Ojama wylądował z armją na półwyspie Liao-tungu i zajął porty Kinczou i Talienwanu; atak zaś, przypuszczony na Port Arthura, fortecę wraz z portem morskim, po dziesięciu godzinach uwieńczył się zajęciem fortyfikacji, urządzonych przez Francuzów (21 listopada). W dwa miesiące później Japończycy zajęli port Wei-hai-wei, u przeciwnego południowego wejścia do zatoki Peczili (31 stycznia 1895 r.) i stanęli pod Taku, u wrót Pekinu. Po zniszczeniu floty chińskiej (luty 1895 r.) inne oddziały japońskie wylądowały na wyspie Formozie i Peskadorach. To skłoniło

Chiny do podpisania za pośrednictwem Li pokoju w Simonoseki (18 kwietnia 1895 r.). Chiny zrzekły się wpływu na Koreę i ustępowały Japończykom Formozę, wyspy Peskadory i część Liao-tungu wraz z portem Arthura, oraz zobowiązały się do zapłaty kontrybucji w kwocie dwustu miljonów taelów. Do czasu zaś wypłaty tej sumy Japończycy zatrzymywali port Wei-hai-wei.

Tym sposobem Korea, przedmiot wiekowego sporu Chin i Japonji, dostała się w ręce Japonji. Jednakże punkt ciężkości rywalizacji Chin z Japonją leżał już gdzie indziej. Chiny obawiały się głównie o losy Mandżurji, zakwestjonowane teraz przez zajęcie Portu Arthura. Tu, na północy dyplomacja chińska, zwłaszcza Li Hung-czang, uważany za głównego sprawcę tej wojny, liczyła na pomoc Rosji, mającej swoje interesy na Dalekim Wschodzie. Jakoż zgodziły się one na układy pokojowe dopiero wówczas, kiedy miały zapewnioną ze strony Rosji nietykalność granic Mandżurji. Z drugiej strony, od południa, Chiny liczyły na pomoc Anglji, zainteresowanej w kwestji wrót otwartych dla handlu zagranicznego. Obydwa te atuty dyplomatyczne pozostały w rękach Chin, które pomimo swej porażki wojennej zadały po wojnie klęskę Japonji, pozbawiając ją przy pomocy dyplomacji europejskiej głównych owoców jej zwycięstw. Ale wmieszanie się to mocarstw europejskich w sprawy Dalekiego Wschodu wywołało nową rewolucję w Chinach w postaci buntu bokserów i nową wojnę: Rosji z Japonją. Obydwa zaś te wypadki na progu XX stulecia popchnęły dzieje zarówno Wschodu, przez obalenie dynastji mandżurskiej w Chinach, jak i Zachodu, przez rewolucję w Rosji, na całkiem nowe tory.

CESARZOWA TSE-HI I RZĄDY PAŁACOWE W CHINACH. Odpowiedzialnym za klęskę w Korei opinja publiczna w Chinach uczyniła Li Hung-czanga, aczkolwiek główna wina spadała na nieład domowy: intrygi przy nominacji urzędników, wpływ eunuchów na dworze (zwłaszcza wielkiego ochmistrza, faworyta cesarzowej), marnotrawstwo skarbu (dziewięć dziesiątych sum, przeznaczonych na budowę marynarki, było sprzeniewierzone przez wielkiego eunucha i poszło na budowę oraz ozdobę Letniego pałacu). Z natury rzeczy porażka wojenna obniżyła urok osobisty władcy i zachwiała pozycję całej dynastji, panującej w Chinach. Cesarz Kwang-hsiu (r. 1875—1908) w dwa lata po dojściu do pełnoletności odebrał władzę z rąk cesarzowej (1889 r.), która jednak z rezydencji swej w pałacu Letnim bacznem okiem śledziła rozwój wypadków, zmierzających do wojny z Japonją. Młody cesarz wychowany według starożytnych zasad chińskich przez uczonego męża Weng Tung-ho nieposzlakowanej uczciwości był ożywiony jak najlepszemi chęciami, słabość zdrowia nie pozwalała mu jednak przeciwstawić się z należytą energją babce swej, cesarzowej, z którą stosunki źle się układały. Klęska wojenna przekonała go o potrzebie reform, aby wyrównać braki w porównaniu z Japonją. Weng Tung-ho wskazał mu na wykonawcę planów zdolnego południowca (rodem z Kantonu), Kang Ju-wei. Uczony teoretyk i pisarz, jeszcze dziś uchodzący za twórcę zreformowanego konfucjanizmu, przyswoił sobie cywilizację Zachodu, chociaż nie widział z nią sprzeczności u podstaw cywilizacji chińskiej. W tym też kierunku pracował. Obszerny plan reform został przemyślany

i częściowo ogłoszony, jak: budowa szkół i zakładów technicznych, zmiana systemu nauczania (z literackiego na praktyczne fachowe) i systemu egzaminów na stopień mandaryna (z historji i urządzeń państw obcych), zaprowadzenie nowych urzędów (biura kolei i górnictwa) i kasowanie przestarzałych synekur. Cesarzowa w tym ruchu reformistycznym widziała przedewszystkiem ruch Południa, nienawidzącego Mandżurów i grożącego w dalszym ciągu obaleniem dynastji. Z początku krzyżowała te plany udzielaniem z pałacu Letniego dymisji najzagorzalszym stronnikom reform, jak nauczycielowi cesarza, Wengowi, i nominacją na członków Wielkiej Rady Państwa krańcowych reakcjonistów. Wreszcie cesarz, idąc za radą Kanga, zdecydował się otoczyć pałac Letni wojskiem i aresztować cesarzową wdowę. W tym celu wezwał do Pekinu dowodzącego najlepszymi wojskami w Tientsinie generała Juan Szi-kaja, ale ten zdradził cały plan cesarzowej. Uprzedziła ona zamach przy pomocy oddanego sobie generała Dżong-lu i sama zmusiła cesarza do oddania w swe ręce władzy (22 października 1898 r.). Zresztą pozostawiła mu życie, w obawie przed wrzeniem Południa, a częściowo wobec opinji dworów europejskich, z którymi stosunki w dalszym ciągu potrafiła utrzymywać kordjalne (naprzykład, przyjmując sama żony ambasadorów i damy zagraniczne i czarując je swojem obejściem); zato usunęła wszystkich jego doradców i zniosła poprzednie dekrety reformistyczne. Kang Ju-wei ledwo uratował swe życie ucieczką do Hong Kongu.

Tak się skończyła pierwsza próba wielkich reform w Chinach, okres t. zw. „studniowy", i rozpoczął się nowy okres reakcji, który doprowadził do krwawych zamieszek, interwencji mocarstw zachodnich i ponownego zajęcia Pekinu. Jednakże przy całym pośpiechu i niedowarzeniu niektórych reform cesarza Kwang-hsiu najważniejszą zawadą na drodze przeobrażenia pokojowego Chin była właśnie sama akcja europejska — przenikanie ich w głąb Chin. Rozwinęły ją mocarstwa europejskie zaraz po wojnie chińsko-japońskiej, uważając ten moment za odpowiedni do zawładnięcia Chinami, a może nawet do ich podziału.

MOCARSTWA ŚWIATOWE WOBEC WOJNY JAPOŃSKO-CHIŃSKIEJ I POLITYKA ICH NA DALEKIM WSCHODZIE. Z wojny japońsko-chińskiej wyłoniła się niespodziewanie nowa, potężna organizacja militarna państwowa na Dalekim Wschodzie, w postaci cesarstwa „mikada", i stanęła do rywalizacji z dotychczasowymi opiekunami Chin — mocarstwami europejskiemi, jak również Ameryką. A pośród tych opiekunów pierwsze miejsce zajmowała Rosja, która miała najdłuższą granicę lądową z Chinami. Dążyła ona według prawa ciążenia swego, jako północna monarchja, do portu niezamarzającego na oceanie Spokojnym. Już w pierwszym zatargu mocarstw zachodnio-europejskich z Chinami, Rosja w drodze pokojowej uzyskała od Chin obszerny kraj nad obydwoma brzegami rzeki Amuru (1858 r.), do którego w dwa lata później, równocześnie z traktatem w Tientsinie, przyłączony został lewy brzeg rzeki Ussuri (1860 r.). Oprócz ujścia tych dwóch wielkich rzek, Rosja przyszła w posiadanie dwustu przeszło mil wybrzeża morskiego z portami, jak: Nikołajewsk u ujścia Amuru i Władywostok dalej na południu, oraz weszła w bezpośrednią styczność

z Japonją, którą zmusiła do ustąpienia całego urodzajnego i bogatego w skarby kruszcowe Sachalinu, wzamian za mało znaczące wyspy Kurylskie (1875 r.). Już wówczas zamiary Rosji na oceanie Spokojnym posiały w umysłach Japończyków nieufność, która się wyraziła znacznie później w zamachu na życie następcy tronu rosyjskiego, Mikołaja, w czasie podróży jego po Japonji (1891 r.). I odwrotnie, w czasie wojny chińsko-japońskiej admirał rosyjski doradzał swemu francuskiemu koledze napaść znienacka na flotę japońską i zniszczyć ją. Po traktacie zaś w Simonoseki Rosja porozumiała się z Niemcami w sprawach Dalekiego Wschodu, przyrzekając im wzamian za współdziałanie oparcie w postaci stacji węglowej w Chinach. Japonja cofnęła się wobec tej interwencji potrójnej mocarstw i zrzekła się Liao-tungu za dodatkową sumę odszkodowania trzydziestu miljonów taelów (dodatkowy traktat w Pekinie 7 listopada 1895 r.). Odwdzięczając się za tę obronę swoich interesów, Chiny musiały poczynić różne ustępstwa na rzecz mocarstw zainteresowanych. Były to narazie ustępstwa ekonomiczne, ale później miały się one zmienić w zdobycze terytorjalne. I tak Rosja, dla zapłaty kontrybucji wojennej Japonji, pośredniczyła w pożyczce chińskiej czterysta miljonów na rynku paryskim, wzamian za co otrzymała prawo przeprowadzenia kolei przez Mandżurję do Władywostoku, z odgałęzieniem do Mukdenu i do portu Arthura (listopad 1896 r.). Dla sfinansowania tego przedsiębiorstwa założono kompanję wschodnio-chińską, która weszła w styczność z rosyjsko-chińskim bankiem. Miała ona eksploatować przez lat osiemdziesiąt kolej mandżurską, której zarząd wojskowy przeszedł w ręce Rosjan. Francja otrzymała takie same koncesje (syndykat francusko-belgijski) na budowę kolei na pograniczu swych posiadłości z Chinami (linja z Tonkinu do Nan-ning-fu w prowincji Kwang-si), Niemcy zaś w Szan-tungu — przywilej na eksploatację kopalń i kolei. W całym tym układzie Anglja pozostała izolowana, przeszkadzała też i krzyżowała po części plany sprzymierzeńców, jak Francuzów w Indo-Chinach.

To „wspaniałe odosobnienie" Anglji („splendid isolation"), jak go przyjęto nazywać za czasów lorda Salisburyego, było spadkiem po gabinecie liberalnym, którego poczęści spowodowało obalenie. Skończyło się ono z chwilą, kiedy w polityce na Dalekim Wschodzie wystąpiły czynnie Niemcy. W porozumieniu z Rosją skorzystały one z drobnego i zwykłego zajścia w Chinach (zamordowania dwóch misjonarzy Niemców w Szan-tungu) i zajęły flotą swą wspaniałą zatokę Kiao-czao, gdzie natychmiast wysadziły na ląd swoje wojsko i usadowiły się, zmuszając Chiny do ustąpienia im tytułem dzierżawy na lat dziewięćdziesiąt dziewięć bogatej w kruszce i panującej nad doliną Hoang-ho i zatoką Peczylijską prowincji Szan-tungu (układ 5 stycznia 1898 r.). Na to, jakby na dane hasło, Rosja posunęła swoje wojska na półwysep Liao-tungski, gdzie zajęła Port Arthura i port Talienwanu, ustąpione jej przez Chiny na tych samych warunkach, co Kiao-czao Niemcom (w marcu 1898 r.). Tutaj niezwłocznie Port Arthura połączyła ze swemi kolejami, a w Talien-wanie, przemianowanym na Dalni, poczęła budować port handlowy. Anglja nie pozostała dłużna tym zabiegom swych rywali i w tym samym roku wydzierżawiła na lat dwadzieścia pięć port

Wei-hai-wei, przejmując go wręcz bezpośrednio z rąk Japończyków, wzamian za pomoc w wypłacie kontrybucji, udzieloną Chińczykom. Port ten panuje od południa nad zatoką Peczylijską, jak port Arthura od północy. Tym sposobem dwa główne mocarstwa, rywalizujące ze sobą o panowanie w Azji, usadowiły się na straży u wrót Pekinu, patrząc sobie oko w oko. Do nich przyłączył się nowy rywal, Niemcy (Francja otrzymała zatokę Kwanczu-wan, na półwyspie Lei-czu; pretensje Włoch do zatoki w prowincji Czekiang przepadły). Odtąd te państwa europejskie, głównie Rosja, Anglja i Niemcy, na wyścigi wykupują od Chin prawo budowy nowych dróg i ich eksploatacji, podzieliwszy między sobą państwo Niebieskie jakby na sfery wpływu (układ Rosji z Anglją w 1899 roku zastrzegł Rosji prawo wykupu linji na północ od Wielkiego muru Chińskiego, Anglji — w obszarze Jangtse-kiangu; w dziesięć dni jednak po tym układzie Rosja otrzymała już koncesję na budowę linji z Mukdenu do Pekinu). Tym sposobem, niebezpieczeństwo japońskie przerodziło się w niebezpieczeństwo europejskie dla Chin, które po wojnie czuły się jakby w przededniu podziału. Z natury rzeczy moment w sytuacji zagranicznej, niefortunnie wybrany, musiał skompromitować i politykę reform. To usprawiedliwia i ów przewrót wewnętrzny, którego wyrazem był zamach cesarzowej wdowy i usunięcie od rządów cesarza Kwang-hsiu. Cesarzowa wdowa zaś z konieczności zajęła stanowisko, przychylne partji konserwatywnej, co w następstwie pociągnęło za sobą i przyłączenie się jej do ruchu przeciwcudzoziemskiego oraz narodowego bokserów.

POWSTANIE BOKSERÓW I EKSPEDYCJA EUROPEJSKA DO PEKINU. Zwykły i bardzo pospolity w Chinach ruch podziemny, nurtujący w licznych stowarzyszeniach tajnych, był zdawna znany Europejczykom i w normalnych warunkach łatwo był tłumiony środkami policyjnemi rządu chińskiego. Tym razem jednak był to właśnie sam rząd chiński, który go wziął pod swoją opiekę: książę Tuan, którego syn małoletni był ogłoszony następcą tronu, szefowie partji reakcyjnej u dworu, jak K'ang Ji, którzy mieli wpływ na cesarzową wdowę, Jü-hsien, wicekról prowincji peczylijskiej, gdzie się ten ruch bez przeszkody organizował. Było to bractwo potajemne, pod nazwą „I Ho Czuan", pospolicie znane pośród Europejczyków pod imieniem bokserów. Miało ono na celu wypędzenie cudzoziemców z Chin, chociaż w głębszych utajonych planach mieściło zapewne żądanie wypędzenia dynastji mandżurskiej; przynajmniej w Szan-tungu, gdzie się ruch ten najpierw zorganizował, miał on za szefa rzekomego potomka narodowej dynastji chińskiej Ming. Rząd najbardziej pomógł zorganizowaniu się bokserów, wprowadzając po przewrocie dekretem swoim milicję narodową, która stworzyła jakby gotowe kadry dla organizacji wojennej powstania. Bokserzy na sztandarze swoim wypisali hasło: „Bogowie wspierają nas w zamiarze wytępienia cudzoziemców; łączcie się z milicją narodową". Wszyscy dotychczasowi zwolennicy reform byli albo usunięci od wpływu na politykę, jak: Li Hung-czang, albo pomarli, jak książę Kong (brat księcia Tuana), długoletni współregent i doradca cesarzowej. Jeden tylko minister i członek Wielkiej Rady, Dżong-lu, który oddał wielkie usługi cesarzowej w czasie zamachu w r. 1898, patrzał z niedowierzaniem na ten

nowy ruch i na sposoby walki, któremi bokserzy kaptowali sobie zwolenników. Były to śpiewy i tajemnicze zaklęcia, przy pomocy których mieli nadzieję zwyciężyć cudzoziemców, głosząc swoją nietykalność od strzałów. Sami tymczasem tworzyli bandy luźne, źle uzbrojone (w dzidy i szable), które już od jesieni 1899 r. rozpoczęły napady na chrześcijan, naprzód krajowców, później zaś na misjonarzy Europejczyków.

Ruch, który się rozpoczął w Szan-tungu, przy niedołęstwie, a nawet biernem poparciu władz, rozszerzył się szybko na prowincję Peczylijską i na północy od Liao-tungu aż do Mukdenu. W maju 1900 r. linja kolejowa z Pekinu do Han-kou została zaatakowana. Już wówczas pozycja Europejczyków w Pekinie była tak zagrożona, iż poselstwa telegrafowały o pomoc, która im została przysłana w ilości paruset żołnierzy z załogi okrętów stacjonowanych europejskich (początek czerwca). Pomimo to admirałowie flot cudzoziemskich (angielskiej, admirał Seymour, i amerykańskiej, kapitan Mac-Calla) próbowali wysłać jeszcze oddział wojska (tysiąc ludzi) koleją z Tien-tsinu do Pekinu (w połowie czerwca). Ale oddział ten już do celu swego z powodu zburzenia linji nie dotarł i musiał cofać się, na powrotnej drodze omal nie zniesiony przez bokserów. W samym Pekinie tymczasem bokserzy połączyli się z wojskiem regularnem i zaatakowali gmachy poselstw (angielskiego i francuskiego), dokąd schronili się Europejczycy (20 czerwca). Cesarzowa wdowa, wprowadzona w błąd przez doradców sfałszowaną depeszą ambasadorów, żądającą od niej ustąpienia i oddania rządów w ręce cesarza Kwang-hsiu, wydała cudzoziemców na pastwę tłumu. Z jej wiedzą wyszedł edykt, który przeznaczał nagrodę za zabójstwo każdego Europejczyka (pięćdziesiąt taelów za mężczyznę, czterdzieści za kobietę). Tak zginął tego samego dnia prawie ambasador niemiecki w Chinach (baron Ketteler) na ulicy w chwili, gdy udawał się do Tsung-li Yamenu, aby mu zakomunikować zbiorową odpowiedź na propozycję rządu chińskiego. Posłowie wzbraniali się opuścić Pekin, dopóki rząd nie poręczy za ich bezpieczeństwo. Równocześnie do Pekinu przyszła wiadomość, że eskadry sprzymierzone zbombardowały i zajęły port Taku, strzegący drogi do Tien-tsinu (17 czerwca). Jedna tylko eskadra amerykańska w tem bombardowaniu udziału nie wzięła. Dostarczyło to potem rządowi chińskiemu dostatecznej wymówki, iż atak na poselstwa był skutkiem zbombardowania fortu, co Chińczycy przyjęli za wypowiedzenie wojny, chociaż cesarzowa już poprzednio dała się pociągnąć do kroków wojennych (edykt przeciw Europejczykom).

Przez dwa miesiące blisko garść Europejczyków broniła się od ataków i ognia nieprzyjacielskiego (Dżong-lu odmówił atakującym ciężkiej artylerji pod pretekstem, iż może uszkodzić groby cesarskie), dopóki nie przybyła odsiecz i wojska cudzoziemskie nie zajęły Pekinu (15 sierpnia). Cesarzowa wdowa, którą Dżong-lu już w ciągu oblężenia przekonał o sfałszowaniu depeszy, zwróciła się z prośbą o interwencję prawie do wszystkich mocarstw, a sama wraz z cesarzem uciekła ze stolicy do Si An Fu w prowincji Szen-si, mianując równocześnie Li Hung-czanga pełnomocnikiem do układów. Przeciągnęły się one blisko rok. Przez ten czas Pekin i prowincje

północne państwa były wydane na łup i na zemstę Europejczyków (Francuzów, Rosjan i Niemców). Jednakże zamierzona wielka wyprawa do Chin pod wodzą generała niemieckiego hrabiego Waldersee w chwili, kiedy doszła do skutku, była już niepotrzebna. Zresztą prowincje południowe i środkowe Chin nie przyjęły udziału w ruchu bokserskim. Uratowali je od pogromu ze strony cudzoziemców Juan Szi-kaj, gubernator Szan-tungu i dwaj gubernatorzy południa, strzegący doliny Jang-tse, którzy przez czas oblężenia legacji w Pekinie nie wypełniali rozkazów cesarzowej pod pozorem, iż pozostawała ona we władzy bokserów. Ameryka od początku nie podzielała wielkich planów koalicji i nie przyłączyła się do wyprawy karnej. Mimo niepowodzenia powstanie bokserów, jako odruch narodowy Chińczyków przeciwko brutalności i zaborczości Europejczyków, skutek swój pozytywny odniosło: przekonało mocarstwa, że na rozbiór Chin pozwolić sobie nie mogą. W traktacie, który został zawarty (7 września 1901 r.), Chiny zachowały swoją całość i nietykalność terytorjalną (musiały znieść fortyfikacje Taku) i zmuszone były tylko do wypłaty odszkodowania. Niemcom mocarstwa przyznały specjalne rekompensaty honorowe, jak pomnik dla zamordowanego barona Kettelera i poselstwo uroczyste do Berlina w fomie ekspjacji. Dynastja wraz z cesarzową-wdową pozostała na tronie, ponieśli tylko karę winowajcy buntu i doradcy cesarzowej (książę Tuan popełnił samobójstwo). Li Hung-czang umarł wkrótce po zawarciu pokoju (7 listopada 1901), zostawiwszy po sobie pamięć jednego z najzdolniejszych mężów stanu chińskich, ale też i człowieka przedajnego, zwłaszcza wobec Rosji, której protekcją posługiwał się, być może, znając jej słabość, a przewidując większe niebezpieczeństwo grożące Chinom ze strony Japonji.

Powstanie bokserów na same Chiny wywarło wpływ rozstrzygający. Ruch reakcyjny narodowy został skompromitowany do szczętu. Sama cesarzowa wdowa po powrocie do Pekinu (6 stycznia 1902 r.) inauguruje nową epokę reform, która teraz już była stanowcza i z wielkim zmysłem realnym podjęta. Już na wygnaniu swojem w Si An Fu ogłosiła edykt (28 stycznia 1901 r.), w którym porzuca zasadę samowładztwa i staje na gruncie programu politycznego młodych Chin, nie poddając jednak zachwianiu zasad fundamentalnych, państwowych i religijnych konfucjanizmu. Po powrocie zaś do Pekinu powtarza obietnicę reform i wydaje cały szereg zarządzeń, które nietylko obóz młody przyjmuje z zaufaniem, ale na które godzą się także i konserwatyści (edykt przeciw biurokratyzmowi i formalizmowi papierowemu, przeciw przekupstwu i korupcji urzędników). Nic bardziej jednak nie wskazywało na istotne przejście do nowego sposobu życia w Chinach jak edykt zezwalający na małżeństwa mieszane Chińczyków z Mandżurami (w styczniu 1902 r.). Było to złamanie zasady kastowości, na której opierały się rządy mandżurskie. Skasowanie klasyków przy egzaminach, nadanie kolegjom europejskim praw zakładów państwowych, reforma sądownictwa (zniesienie kar barbarzyńskich) były to wytyczne dla nowego kierunku rządu, których koroną była zapowiedź konstytucji, z terminem jednak jej urzeczywistnienia 9-letnim (w r. 1908). Taki był koniec rządów prawie pięćdziesięcioletnich cesarzowej Tse-hsi, która umarła w tym samym

roku, w tajemnicach dworu chińskiego kryjąc zagadkę równoczesnej prawie śmierci cesarza Kwang-hsiu i zostawiając nowego małoletniego cesarza Pu Ii (syna księcia Czuan i córki Dżong-lu), ostatniego już na tronie chińskim potomka z dynastji mandżurskiej, obalonej w parę lat później (1911 r.). Jednakże wszystkie te przewroty i przeobrażenia wewnętrzne w Chinach dokonały się pod wpływem nowego układu mocarstwowego, jaki wytworzyła na Dalekim Wschodzie nowa wojna japońska, tym razem już z mocarstwem europejsko-azjatyckiem — Rosją i taka sama rewolucja, która dała początek wszystkim innym rewolucjom w Azji — rewolucja w Rosji.

KAPITALIZM PAŃSTWOWY I IMPERJALIZM ROSYJSKI NA DALEKIM WSCHODZIE.

REAKCJA W ROSJI ZA PANOWANIA MIKOŁAJA II. W Rosji ze zmianą panowania nie zmienił się wcale system rządów. Oparta o podwójne przymierze: z Francją na zachodzie i z tą samą Francją oraz z Niemcami na Dalekim Wschodzie, Rosja przez pierwszych dziesięć lat panowania Mikołaja II (1894 — 1904) bez przeszkody rozwijała swój staroruski program polityki wewnętrznej z uprzywilejowaniem narodowości rdzennej rosyjskiej kosztem obcych narodowości, zwłaszcza kresowych. Przy ogólnym stosunku dwóch trzecich całej ludności, zaliczanych do Rosjan według spisu urzędowego z r. 1897, było pięćdziesiąt pięć miljonów sześćset sześćdziesiąt siedem tysięcy pięćset Wielkorusów, czyli sześćdziesiąt sześć i trzy dziesiąte procent, reszta Małorusini — dwadzieścia sześć i sześć dziesiątych procent i Białorusini — siedem procent. Szczególnie napór żywiołu ruskiego odczuwali na sobie Polacy w Królestwie (około ośmiu miljonów), chociaż od końca panowania Aleksandra III także i Finlandczycy ze względu na swą odrębność historyczno-państwową. Inne odrębności etniczne wcale nie były uwzględniane. I tak względem Litwinów (miljon trzysta dziesięć tysięcy) obowiązywał zakaz drukowania nawet książek czcionkami łacińskiemi na mocy rozporządzenia ministra spraw wewnętrznych Wałujewa (1865 r.). Ten zakaz rozciągał się także i na język Łotyszów (miljon czterysta trzydzieści pięć tysięcy), tak iż na całej przestrzeni Litwy i Białej Rusi panował wyłącznie, jako jedyny legalny, język urzędowy rosyjski. Litwini drukowali swe książki do nabożeństwa i kalendarze zagranicą w Prusach; tutaj także budzi się ich prasa perjodyczna: pierwsze pismo „Auszra" — „Jutrzenka", wydawane w Ragnecie (1883—1886). Także na Ukrainie obowiązywał (od r. 1876) zakaz nietylko drukowania pism i książek w narzeczu ludowem małoruskiem (wyjątek jedynie dla wydawnictw źródłowych), ale nawet urządzania przedstawień scenicznych (później złagodzony), tak że i tutaj ruch oświatowy i narodowy przeniósł się zagranicę (do sąsiedniej Galicji Wschodniej). Kaukaz ze swoją pstrą mieszaniną szczepów i ras (Gruzini, Imeretyńcy, Mingrelcy i t. p.) przedstawiał dążność żywiołową „górali" do swobody, podobnie jak żywą pamięć wolności („wolnicy") mieli Kozacy. Jedni tylko Ormianie (miljon sto siedemdziesiąt trzy tysiące), ze swoim wodzem religijnym, patrjarchą „katholikosem"

(w Eczmiadzen), mieli poczucie jedności religijnej i narodowej. Liczne zaś szczepy ugro-fińskie i turko-tatarskie nad Wołgą, w Turkiestanie i na Syberji stanowiły pstrą mozajkę krajowców tubylców („inorodców"), skazanych na utonięcie w morzu rosyjskiem. Za panowania zaś Mikołaja II skutkiem przyrostu żywiołu rdzennie wielkoruskiego zalew groził już mieszkańcom kresów zachodnich, na których przeniesiono nazwę „inorodców". Rusyfikacja w państwie zataczała coraz to szersze kręgi. Po Polakach w Królestwie Polskiem i Niemcach w kraju Nadbałtyckim przyszła kolej na Finów.

KONSTYTUCJA FINLANDJI I ZAMACH NA NIĄ ZE STRONY ROSJI. Jako ostatni szczątek urządzeń państwowych autonomicznych w imperjum rosyjskiem, pozostała konstytucja Finlandji, nadana jej jeszcze przez Aleksandra I po przyłączeniu tego kraju od Szwecji na sejmie w Börgo (r. 1809). Finlandja zachowała swój ustrój samoistny z sejmem stanowym z przedstawicieli szlachty, duchowieństwa, mieszczan i chłopów, zwoływanym co lat trzy, z własną armją i prawem bicia własnej monety. Konstytucja ta była wielokrotnie zaprzysięgana przez cesarzy rosyjskich w charakterze wielkich książąt Finlandji oraz dawała podstawę do swobodnego rozwoju narodowości fińskiej, opierającej się na żywem poczuciu tradycji własnej ludowej (epos „Kalewala"), przy udziale warstwy oświeconej Szwedów (stąd dwa stronnictwa polityczne: swekomanów i Finów). Biedna z natury kraina granitowa lasów i jezior zaopatrywała się w chleb z Rosji i była doskonałym rynkiem zbytu dla cesarstwa, a więc nie przedstawiała żadnego niebezpieczeństwa dla jego rozwoju, dopóki zahartowana w walce z naturą ludność Finlandji nie osiągnęła takiego stopnia rozwoju kulturalnego i ekonomicznego, iż poczęła wyprzedzać Rosjan. Już od roku 1876 wywóz z Rosji do Finlandji zaczyna spadać, a równocześnie przywóz finlandzki dzięki rozwiniętemu przemysłowi poczyna zalewać Rosję. Pierwszym aktem niechęci ze strony rządu rosyjskiego do Finlandji było przywrócenie granicy i obłożenie wysokiemi cłami towarów finlandzkich (w r. 1885). Za nim poszły i zarządzenia natury politycznej, mające na celu zrównanie Finlandji w prawach z innemi prowincjami cesarstwa. Już w roku 1890 wyszedł manifest o zmianie prawodawstwa karnego w duchu rosyjskim. W latach zaś od r. 1899 do 1903 wyszedł cały szereg ukazów, ograniczających atrybucje ciała prawodawczego i naruszających konstytucję Finlandji. W liczbie zaś ich na pierwszem miejscu stał ukaz, rozciągający na Finów obowiązek służby wojskowej (1901 r.). Wrzenie, jakie z tego powodu powstało, rząd rosyjski postanowił złamać przy pomocy zarządzeń wyjątkowych, jak zawieszenia wolności prasy i zgromadzeń, wprowadzenia żandarmerji i dyktatury wojskowej (generał-gubernator Boborykin), wywożenia opornych senatorów w głąb Rosji. Na to znów Finowie odpowiedzieli zamachami na generał-gubernatora i senatorów, powolnych rządowi. Stan ten przetrwał aż do wybuchu rewolucji w Rosji.

KRÓLESTWO POLSKIE I EKSPLOATACJA JEGO EKONOMICZNA. Nie lepiej działo się i w Królestwie Polskiem, gdzie ucisk narodowy ze strony rządu coraz bardziej zmieniał się w wyzysk ekonomiczny kresów na rzecz gubernij centralnych Rosji. Królestwo w porównaniu z cesar-

stwem było w dwójnasób opodatkowane, przytem podatki gruntowe były siedmiokrotnie większe; w dodatku Królestwo, jako bogatsze i bardziej ekonomicznie rozwinięte, dostarczało państwu dochodów pośrednich (z podatków spożywczych) półtorakrotnie więcej aniżeli gubernje cesarstwa. Czerpiąc dochodu więcej z Królestwa aniżeli z cesarstwa, Rosja czyniła tutaj wkłady o wiele mniejsze. Tak więc gdy wydatki państwa na oświatę w cesarstwie wynosiły jeden rubel siedemdziesiąt kopiejek na głowę, w Królestwie wypadało sześćdziesiąt dziewięć kopiejek. Pociągnęło to za sobą upadek szkolnictwa, zwłaszcza ludowego, w ciągu ostatnich dwóch dziesiątków lat (w r. 1882 jedna szkoła przypadała na tysiąc dziewięćset dwudziestu pięciu mieszkańców, a w piętnaście lat później — na dwa tysiące stu pięćdziesięciu mieszkańców) nawet w porównaniu do Rosji i przerażający wzrost analfabetyzmu. Pod tym względem Królestwo Polskie zajęło pierwsze miejsce nawet przy powszechnie znanym analfabetyzmie rosyjskim (sześćdziesiąt jeden i siedem dziesiątych procent analfabetów wśród rekrutów z Królestwa Polskiego, według danych urzędowych z r. 1905 na trzydzieści siedem procent z gubernij rosyjskich, a czterdzieści osiem procent ogółu rekrutów w całem państwie). Analfabetyzm ten szerzył się za wiedzą i poparciem rządu samego, który rozciągnął nawet jeszcze w r. 1900 na Królestwo Polskie prawo nakładania kar administracyjnych (trzysta rubli grzywny i trzy miesiące więzienia) za potajemne nauczanie (prawo to obowiązywało dotychczas tylko w kraju zabranym). Polityka szkolna była częścią planu ogólnego polityki rusyfikacyjnej, która, mimo zmiany osób (Hurki i Apuchtina) na bardziej gładkie narzędzia (jak książę Imeretyński), wcale się nie zmieniła (ostatni pisał w memorjale do cesarza w styczniu 1898 r.: „nie pora jeszcze na zniesienie ograniczeń"). Stąd też język rosyjski urzędowy czynił coraz to dalsze postępy wskutek narzucania go już nietylko szkołom i instytucjom państwowym, ale nawet prywatnym (w r. 1893 wprowadzono go do Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, w r. 1897 do takichże Towarzystw Miejskich, a w r. 1898 wogóle do wszelkich stowarzyszeń i klubów). W związku z ogólną reakcją w państwie obostrzono prawo przeciw unitom (ukaz z r. 1898) i rozszerzono pełnomocnictwa generał-gubernatora aż do zakresu ustawodawstwa tymczasowego (prawo ogłaszania „obowiązkowych rozporządzeń" z r. 1900). Rusyfikując i eksploatując Królestwo, rząd rosyjski zmierzał do tego, aby je wprzód wyniszczyć, zanim trzeba będzie je zrównać w prawach z cesarstwem albo w ostateczności pozbyć się. Tylko wyniszczenie to stosowało się już nie do jednej warstwy w narodzie, jak było po powstaniu, lecz do ogółu mieszkańców Królestwa: zarówno do właścicieli ziemskich, jak i do chłopów, do mieszkańców wsi jak i miast. Z tego powodu wstrzymywano wszelkie inwestycje nietylko kulturalno-oświatowe, ale nawet i przemysłowe, gospodarcze, jak między innemi budowę kolei, których sieć, dość rozwiniętą na prawym brzegu Wisły, rząd wykupił z rąk towarzystw prywatnych (linję iwangrodzką, nadwiślańską i terespolską), dobudowując tylko odnogi strategiczne i stając na przeszkodzie budowie odnóg w celach gospodarczych (jak do Tomaszowa, do Radomia z Ostrowca i t. p.). Ta cała

bowiem polityka rządu rosyjskiego, mająca na celu ekonomiczne zwalczanie kresów, a między innymi i Królestwa, była tylko częścią ogólnej polityki ekonomicznej, zakrojonej na szeroką skalę: podniesienia gospodarczego Rosji rdzennej i postawienia jej narówni z innemi państwami zachodniemi. Politykę kapitalizmu rosyjskiego państwowego podjął i narzucił rządowi minister Witte, przyczem kresy dla Rosji miały odgrywać rolę kolonij państw zachodnich.

WITTE I KAPITALIZM PAŃSTWOWY W ROSJI. Zajmując co do obszaru siódmą część powierzchni ziemi o cyfrze ludności sto trzydzieści miljonów (według spisu z r. 1897) z przyrostem blisko dwa procent rocznie, Rosja przez cały wiek XIX była mocarstwem pierwszorzędnem pod względem militarnym, czemu zawdzięczała swoje stanowisko w polityce wszechświatowej. Ale temu rozwojowi militarnemu nie dorównywał rozwój gospodarczy, który się wyrażał w obrotach handlowych. W wyścigu gospodarczym wszechświatowym, jaki charakteryzuje ostatnią ćwierć XIX w., Rosja zajmowała ledwo szóste miejsce (sześć procent) całego obrotu handlu wszechświatowego po Wielkiej Brytanji (dwadzieścia procent), Niemczech (jedenaście procent), Stanach Zjednoczonych (dziesięć procent), Francji (osiem procent), nawet malutkiej Holandji (siedem procent), dorównywając niemal, a czasem dając się wyprzedzać Austro-Węgrom i Belgji (po pięć procent). Główne bogactwo Rosji stanowiła produkcja rolna — zboże, którego wartość nie pokrywała już bilansu handlu zagranicznego, a którego wywóz w dodatku przynosił uszczerbek w odżywianiu się samej ludności Rosji. Kryzys rolny powtarzał się od czasu do czasu i to w formach bardzo ostrych, w postaci klęski głodowej, obejmując jak naprzykład w r. 1891 — 1893 dwadzieścia i to najżyźniejszych gubernij. Złagodzeniem jego częściowem były ulgi w emigracji na wschód, zwłaszcza do Syberji. Aby ratować Rosję od głodu i zarazem podnieść finanse państwa, trzeba było wejść na drogę popierania przemysłu, kredytu i obrotu handlowego. Po Bungem i Wyszniegradzkim, ministrach skarbu za panowania Aleksandra III, zadania tego podjął się dokonać, na krótko przed zgonem tego cesarza powołany na ministra skarbu, były minister komunikacji, Juljusz Sergiejewicz Witte (1892 r.). Z rodziny półniemieckiej, choć z matki Rosjanki (siostry pisarza rosyjskiego generała Fadiejewa), urodzony w roku 1849 na Kaukazie, nie należał on ani wychowaniem, ani karjerą swą do tej warstwy czynowniczej, która rządziła Rosją (służył na kolejach prywatnych południowo-rosyjskich) i wniósł w urzędowanie rzutkość, obrotność oraz pomysłowość finansową, którą wykazał już był w służbie kolejowej przy opracowywaniu systemu taryf. Z Niemcami zakończył on wojnę celną dziesięcioletnim traktatem handlowym (luty 1894 r.), ofiarowując zniżkę ceł na żelazo i wyroby przemysłu wzamian za zniżki zbożowe (Niemcy zakupywały od Rosji połowę produkcji żyta), ale jeszcze bardziej przyczynił się tem do ogłodzenia ludności. Natomiast popierał rozwój przemysłu ulgami fiskalnemi i kapitałami państwowemi, tak że przez dziesięcioletni okres jego rządów powstało prawie tyleż (czterdzieści procent) fabryk w Rosji, co za całe czterdziestolecie (od r. 1861). Podstawą tego uprzemysłowienia było

uregulowanie ceny rubla przez wprowadzenie waluty złotej (1897 r.). Tym sposobem Witte w Rosji, kraju rolniczym, stworzył kapitalizm, przyczem skarb państwa odgrywał rolę kapitalisty. Za jego urzędowania w ciągu lat dziesięciu (od r. 1892 do r. 1902) bilans skarbu państwa wzrósł w dwójnasób (z dziewięćset sześćdziesięciu pięciu miljonów do dwóch miljardów zgórą), ale też interesy fiskalne brały w nim górę nad ogólno-gospodarczymi. Wielki czciciel potęgi niemieckiej i wielbiciel kanclerza Bismarcka naśladował on jego politykę ekonomiczną. Jednakże gdy Bismarck prowadził politykę socjalizmu państwowego, ugruntowaną na rozwoju kapitalistycznym współczesnych Niemiec, polityka Wittego w Rosji — kraju agrarnym — tworzyła sztuczny kapitalizm państwowy, którego cele pochłaniały interesy fiskalne. Razem z przemysłem obudził z uśpienia i kwestję robotniczą (strajki, organizowane przez Lenina w fabrykach petersburskich, 1896 r.). Rząd starał się ją zażegnać w drodze prawodawczej ograniczeniem prawnem liczby godzin pracy po fabrykach (do jedenasto i pół godzinowej i dziesięcio godzinowej dniówki), nie pozyskał jednak temi ustępstwami warstwy robotniczej.

Wielką reformą skarbową Wittego było wprowadzenie monopolu wódczanego rządowego (1894 r.), dzięki któremu skarb na czysto miał dochodu blisko pół miljarda. Ale skutki tego monopolu okazały się w postaci wzrostu alkoholizmu, rujnującego siły żywotne narodu rosyjskiego, tak iż świetny budżet rosyjski otrzymał odtąd nazwę „pijanego" („pjanoj budżet"). Wobec sił ciemnych reakcyjnych, rządzących Rosją (jak Pobiedonoscew), Witte uchodził za wyraz liberalizmu rosyjskiego; jakoż bez uprzedzeń patrzył on na dążenia obcych narodowości (zwłaszcza Żydów) i aprobował zmiany ducha czasu (stąd szkolnictwo techniczne i przemysłowe, podlegające ministerstwu skarbu, mogło łatwiej się rozwijać niż szkoły ministerstwa oświaty). Jednakże w gruncie rzeczy był on takim samym wrogiem idei liberalnych i tak samo uważał samowładztwo za jedyną formę rządu, właściwą dla Rosji, jak i tamci, a nawet w raporcie do cesarza potępiał samą ideę konstytucyjną, jako największy błąd czasów dzisiejszych. Kładąc nacisk na uprzemysłowienie kraju, według programu Wittego, rząd nie mógł jednak przejść do porządku dziennego nad doniosłą sprawą agrarną. Na kwestji agrarnej, stanowiącej podstawę bytu Rosji, załamała się i karjera Wittego. To też ustąpił on w momencie największego napięcia reakcji i zarazem pierwszych prób wyzwolenia się nowych sił rewolucyjnych, które nagromadziła sama jego dziesięcioletnia polityka kapitalizmu państwowego i ekspansji kolonjalnej w przyjaźni z Niemcami na Dalekim Wschodzie. Gdy na tę ekspansję odpowiedź dał pogrom pod Cusimą, na kapitalizm była odpowiedzią rewolucja w Rosji — obydwa fakty natury zewnętrznej i wewnętrznej, ściśle ze sobą związane (według wyrażenia samego Wittego, „nie armję pobito, lecz stosunki nasze domowe").

POSUWANIE SIĘ ROSJI NA DALEKI WSCHÓD. Japonja od roku 1895 nieustannie szykowała się do wojny i przedsiębrała olbrzymie zbrojenia. Mimo kontrybucji, zapłaconej jej przez Chiny kapitałami rosyjsko-francuskiemi, w ciągu lat dziesięciu (od r. 1895 do 1904) podatki jej wzro-

sły o dwieście pięćdziesiąt procent. Przez ten czas Japonja wyzwoliła się z drażniącej jej ambicję narodową zależności konsularnej i handlowej od cudzoziemców, (zniesienie prawa sądownictwa konsulów nad Europejczykami w sierpniu 1899 r. i wypowiedzenie traktatów handlowych). Rządy w niej, choć parlamentarne, po dawnemu pozostały nieodpowiedzialne. Były to rządy niezależnych od partyj albo opierających się częściowo o partje wodzów klanowych, z pośród których tacy, jak markiz Ito, wielokrotnie powoływany na czoło gabinetu, prowadzili Japonję na drodze ewolucji europejskiej w kierunku polityki silnej narodowej. Niezależnie od partji postępowej i liberalnej polityka narodowa w parlamencie uzyskała silną podstawę w nowoutworzonej partji „przyjaciół konstytucji" (Sei-yu Kai), której twórcą był wybitny polityk Hoszi Toru (jeden z wielu japońskich mężów stanu, zamordowanych przez fanatyka ludowego). Partja ta nawewnątrz szukała oparcia w masach przy pomocy zdrowej polityki finansowej, nazewnątrz pragnęła powstrzymać posuwanie się Rosji na kontynencie azjatyckim i nacisk jej, który dawał się odczuwać już Japonji.

Posuwanie się Rosji na południe, w kierunku mórz ciepłych, do zatoki Perskiej w ostatnim dziesiątku lat XX w. ustaje, skutkiem tego zmniejsza się tarcie z Anglją (w kwietniu 1893 r. dochodzi do skutku układ co do Pamiru), natomiast całą energję swą Rosja przerzuca na Daleki Wschód. Ekspansja rosyjska na Dalekim Wschodzie przyjęła formę budowy wielkiej kolei transsyberyjskiej. Przedsięwzięcie to, zaczęte w r. 1893 z terminem budowy czternastoletnim, ukończone było faktycznie już w r. 1899 (połączenie z Władywostokiem częścią koleją, częścią parostatkiem przez jezioro Bajkalskie i rzeką Amurem). Układ z Chinami (w listopadzie 1896) pozwolił zastąpić wygięcie łukowe prostem połączeniem kolejowem przez Mandżurję do Władywostoku z odgałęzieniem tejże linji na Mukden do Portu Arthura, przyczem wraz z prawem eksploatacji (na lat osiemdziesiąt) do Rosji przeszedł i zarząd tej linji pod względem wojskowym.

ZATARG MIĘDZY ROSJĄ A JAPONJĄ. SOJUSZ ANGIELSKO-JAPOŃSKI. Pierwotnie konwencja gwarantująca nietykalność Korei, zawarta między Rosją i Japonją (w maju 1896 roku), kładła zadanie przywrócenia porządku w niej na obydwa państwa. Był to rodzaj condominium japońsko-rosyjskiego. Jednakże po zajęciu Portu Arthura posiadanie Korei stało się dla Rosji mniej naglące i w nowej umowie (maj 1898 r.) obydwa państwa przyrzekały sobie nawzajem powstrzymywać się od wszelkiego mieszania się w sprawy koreańskie (Japonja wzięła na siebie budowę kolei od Seulu do Fusanu i Czemulpo). Tarcie wzajemne jednak nie ustawało (w r. 1900 z powodu składu węglowego, który Rosja chciała posiadać w jednym z portów: Mosampo albo Fusanie). Powstanie bokserów nastręczyło Rosji nową sposobność do rozwinięcia swoich planów na Dalekim Wschodzie. Korzystając z zamieszek, które rozszerzyły się aż po granicę rosyjską (masakra Chińczyków w Błagowieszczeńsku), Rosja zajęła Mukden i port Niu-czwanu (w 1900 r.) i rozciągnęła nad Mandżurją swój protektorat. Równocześnie namiestnik prowincji Dalekiego Wschodu, admirał Aleksiejew, zawarł z gubernatorem tatarskim Mukdenu układ w sprawie

Sułtan turecki, Abd-ul-Hamid II.

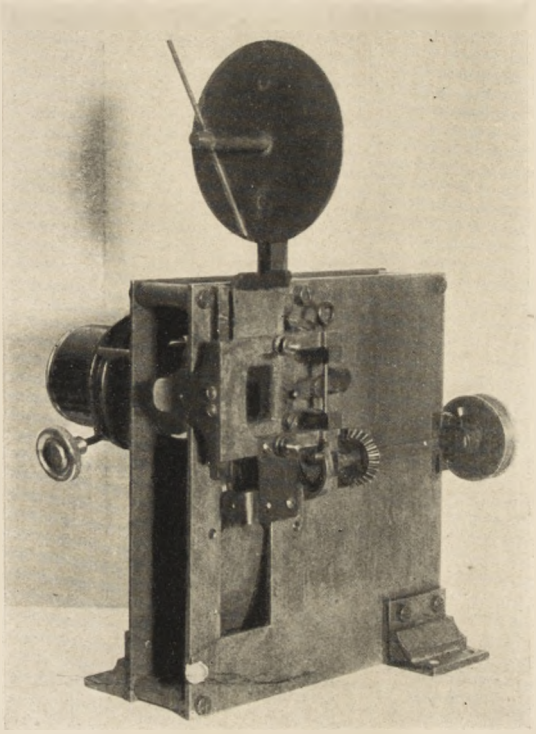

Pierwszy aparat kinowy z r. 1896.

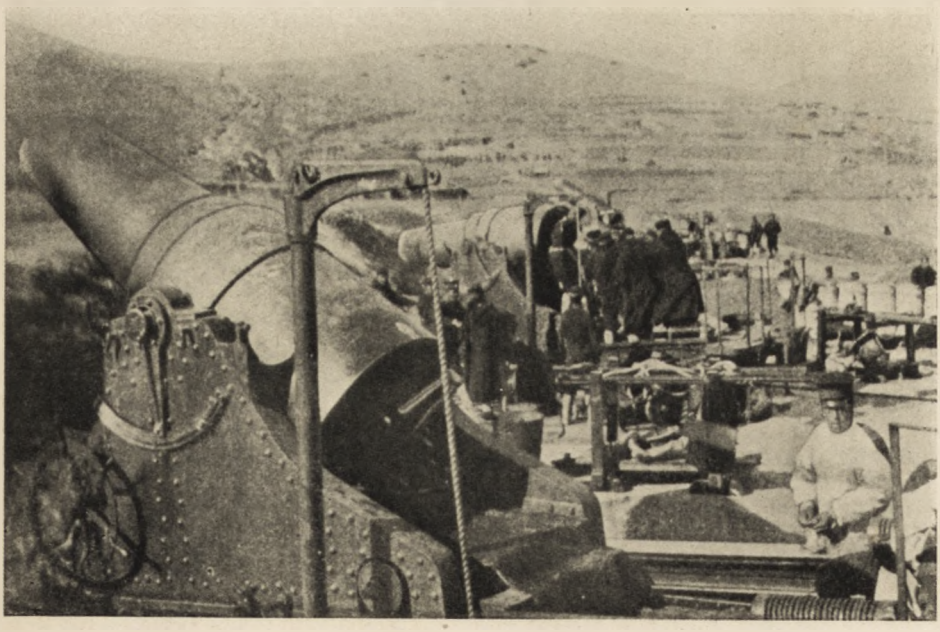

Wojna rosyjsko-japońska. Działa japońskie podczas oblężenia Portu Arthura strzelają do floty rosyjskiej.

Cesarz Franciszek Józef.

Eduard VII z ks. Walji, późn. Jerzym V i późniejszym Eduardem VIII.

Sprzymierzeni królowie w wojnie bałkańskiej 1912 roku. Piotr serbski, Mikołaj czarnogórski, car Ferdynand bułgarski i Jerzy grecki.

Marja Skłodowska-Curie
z mężem Piotrem Curie.

Pasteur.

Cesarz Wilhelm II i car Mikołai II w 1912 roku.

Uczestnicy wyprawy Scotta do bieguna południowego w 1912 roku.

żeglugi na rzece Jalu i eksploatacji lasów (11 listopada 1900). Uspokojenie jednak zamieszek bokserskich i traktat japońsko-angielski zmusiły Rosję do przyrzeczenia Chinom, iż wycofa wojska swe z Mandżurji w trzech terminach półrocznych (układ z 8 kwietnia 1902 r.). Jakoż pierwszy termin był dotrzymany. Jednakże na rząd rosyjski wywierało wpływ towarzystwo spekulantów z nad rzeki Jalu, cieszące się w osobie niejakiego Bezobrazowa specjalną protekcją samego cesarza. Stąd też rząd ociągał się mimo nalegań ze strony Japonji z wykonaniem układu. Obecność zaś wojsk rosyjskich nad rzeką Jalu była groźbą bezpośrednią dla Japończyków w Korei.

Markiz Ito starał się uniknąć konfliktu z Rosją. W tym celu po złożeniu godności prezydenta rządu (1901) udał się w podróż do Europy i przybył do Petersburga. Tu występował w charakterze prywatnym, ale półoficjalnie z wiedzą swego rządu zaproponował Rosji sojusz na zasadach podziału panowania: Rosji w Mandżurji, Japonji w Korei. Witte był za przyjęciem tego sojuszu, ale pokrzyżowały go wpływy koncesjonarjuszów z nad rzeki Jalu. Z Petersburga udał się Ito do Londynu, gdzie spotkał się z bardzo gorącem przyjęciem ze strony dyplomacji angielskiej. Następca bowiem Ita na stanowisku prezydenta rządu, wicehrabia Katsura, uważał konflikt z Rosją za nieunikniony i przygotowywał do niego grunt w sojuszu z Anglją. Tego samego kierunku trzymał się i ambasador japoński w Londynie, hrabia Hajaszi. Gra więc była podwójna, i zamiast sojuszu z Rosją, został podpisany w Londynie pięcioletni sojusz japońsko-angielski (30 stycznia 1902 r.). Na podstawie jego obydwa państwa zapewniały sobie pomoc wzajemną w utrzymaniu status quo na Dalekim Wschodzie, zachowanie całości i nietykalności Chin oraz Korei, przyczem traktat ów przyznawał Japonji specjalne prawa na Korei, Anglji zaś w Chinach. Stany Zjednoczone były w zupełnej zgodzie z powyższym układem. Z początku była mowa o przystąpieniu do tego sojuszu i Niemiec, ale wypadły one z rachuby po rozbiciu się porozumienia ich z Anglją.

Tak przygotowana dyplomatycznie do wojny Japonja po długich negocjacjach postawiła swe żądania Rosji w formie ultimatum (koniec stycznia 1904 r.). Ponieważ ultimatum to pozostało bez odpowiedzi, rząd japoński odwołał swego posła z Petersburga (5 lutego), w trzy dni zaś potem kanonierka rosyjska („Korejec") dała pierwszy strzał do floty japońskiej, a admirał Uriu zniszczył na morzu dwa krążowniki rosyjskie po wyjściu ich z portu Czemulpo. Tej samej nocy admirał japoński Togo napadł niespodziewanie na flotę rosyjską, zgromadzoną w Porcie Arthura i storpedował trzy największe jej jednostki bojowe. Było to hasło do wybuchu nowej wojny na Dalekim Wschodzie, tym razem wojny rosyjsko-japońskiej, która zaczęła się bez wypowiedzenia.

WOJNA ROSYJSKO-JAPOŃSKA. PIERWSZY JEJ OKRES DO BITWY POD LIAO-JANGIEM. Pomimo postawy groźnej i nieprzejednanej, jaką Rosja zajęła w czasie układów względem Japonji, niebawem okazało się, iż do wojny tej nie była wcale przygotowana. Całe przedsięwzięcie zakrawało raczej na awanturę, wywołaną przez szajkę spekulantów (towarzystwo dla wyrąbu lasów nad rzeką Jalu) tegoż Bezobrazowa, w porozu-

mieniu z namiestnikiem Dalekiego Wschodu, Aleksiejewem, posiadających rozległe wpływy u dworu, przyczem sprawozdania posła rosyjskiego w Tokjo, barona Rosena, wskazujące na powagę położenia, zostały zlekceważone. Skutkiem oddalenia od Rosji Korei i Mandżurji, cała wyprawa miała charakter raczej kolonjalny, aczkolwiek interesa handlowe Rosji ustępowały interesom Japonji zarówno na Korei (gdzie dwie trzecie handlu zagranicznego było w rękach japońskich) jak i w Chinach (gdzie Rosja zajmowała pod względem tonnażu zaledwo ósme miejsce, Japonja zaś czwarte). Nawet prasa konserwatywna rosyjska z niedowierzaniem patrzała na politykę rządu na Dalekim Wschodzie, obawiając się, iż zamiast ujścia dla zbytu, którego Rosja nie potrzebowała, wytworzy się szczelina, którędy będą upływały zasoby materjalne Rosji (miljony na budowę portów, jak w Dalnim), później zaś strumienie krwi, aczkolwiek prasa szowinistyczna, idąc za koleją rozwoju i ekspansji państwa carów, widziała już w Chinach przyszłą „żółtą Rosję". Przeciwnie w Japonji oprócz tradycji walk o Koreę i pamięci świeżo wydartych zdobyczy przez Rosję (Kwantunga i Portu Arthura) żywa była świadomość interesów rasy żółtej, za których przedstawicielkę i obrońcę Japonja się podawała. To zdecydowało o wojnie, pomimo że zasoby materjalne i wojenne obydwóch mocarstw były nierówne i wynik od początku był wątpliwy. Stąd Japonja z nadzwyczajną ostrożnością podejmowała wszelkie kroki wojenne, obawiając się stawiać wszystkiego na jedną kartę. Z drugiej strony i Rosja, będąc nieprzygotowana, dopiero po wybuchu wojny ściągała i organizowała swoje siły. Między wypowiedzeniem więc wojny a rozpoczęciem kroków wojennych na lądzie upłynęło niemal trzy miesiące.

Przez ten czas obydwie strony zajęte były transportem sił swoich lądowych, przyczem Rosja miała do rozporządzenia, jako jedyną arterję komunikacyjną (na przestrzeni dziesięciu tysięcy kilometrów), kolej jednotorową syberyjską z obejściem jeziora Bajkalskiego, zamarzającego w porze zimowej. Flota rosyjska władywostocka była zamurowana, działania zaś floty portarturskiej były sparaliżowane przez założone miny japońskie, tak iż flota japońska była panią morza. To pozwoliło Japonji bez przeszkody przerzucić armję swą lądową na Koreę, zająć Seul i narzucić swój protektorat cesarzowi koreańskiemu (w końcu lutego), następnie zaś, rozproszywszy drobne oddziałki rosyjskie pod Tureńczenem, sforsować przejście rzeki Jalu (koniec kwietnia 1904 r.). Zadania tego dokonał generał Kuroki, na czele I armji japońskiej. Tym sposobem Japończycy już w trzecim miesiącu wojny przenieśli teatr jej do Mandżurji, i utrzymywali w swych rękach inicjatywę zarówno na lądzie, jak i na morzu. Po wybuchu wojny cesarz rosyjski mianował naczelnym wodzem armji lądowej dotychczasowego ministra wojny, generała Kuropatkina (20 lutego), na czele zaś floty Dalekiego Wschodu postawił admirała Makarowa. Kuropatkin odznaczył się był w charakterze szefa sztabu przy armji Skobelewa w Turkiestanie i cieszył się opinją doskonałego strategika, ale brakło mu zalet wodza, przedewszystkiem inicjatywy i śmiałości działania. Po przybyciu swem na teatr wojenny (w końcu marca), nie czując się na siłach do podjęcia akcji zaczepnej,

postanowił zanim przyjdą posiłki z Rosji, zająć stanowisko obronne w punkcie strategicznym krzyżowania się linji kolejowej z Mukdenu do Portu Arthura, oraz dróg z Korei do Mandżurji (na Feng-wang-czeng, przez góry Fenszulińskie) w miejscowości Liao-jangu nad rzeką Tai-tsy-ho, do której od północy biegnie równolegle dopływ jej, rzeka Sza-ho. Stąd mógł on czuwać zarówno nad komunikacją z Portem Arthura, jak i nad bezpieczeństwem Mandżurji, czyli zasłaniać drogę do Mukdenu.

Pierwsze zadanie — obrona linji kolejowej biegnącej do Portu Arthura wzdłuż zachodniego wybrzeża wąskiego półwyspu Liao-tungskiego okazało się niewykonalne. Po przejściu Jalu Japończycy bez przeszkody wysadzili na wschodniem wybrzeżu tego półwyspu dwie armje: II pod dowództwem generała Oku w Pi-tze-wo (5 maja) i dywizję bojową generała Kawamury w Taku-szanie (połowa maja) na wybrzeżu liaotuńskiem. W drugiej połowie maja część drugiej armji skierowała się na południe w kierunku Portu Arthura i zdobyła ufortyfikowany przesmyk Nan-szan, łączący półwysep liaotuński z Kwantungiem (26 maja). Tym sposobem został odcięty Port Arthura, równocześnie wpadł w ręce Japończyków port Dalni (29 maja), który stał się odtąd podstawą ich operacyj morskich. Tu wylądowała III armja z generałem Nogi na czele, która przystąpiła do operacji w Porcie Arthura. Kuropatkin już wówczas chciał się cofnąć aż po Charbin i doczekać się wzmocnienia swej armji, ale wpływy dworskie, między innemi namiestnika Aleksiejewa, pokrzyżowały te jego zamysły i po daremnej próbie odsieczy Portu Arthura (generał Stackelberg) w bitwie pod Tie-lingiem musiał umocnić się pod Liao-jangiem. Tymczasem lewe skrzydło japońskie (generał Oku) posuwało się w kierunku linji kolejowej na Jing-kou (z południa) i dotarło do Kaj-pingu (8 lipca). Armja pierwsza generała Kurokiego na skrajnem prawem skrzydle przeszła przełęcz Motien (30 czerwca). Dywizja zaś Kawamury po sforsowaniu przejścia fenszulińskiego (27 czerwca) stała się podstawą dla utworzenia IV armji (generał Nodzu). Armja ta zepchnęła Rosjan na północ od rzeki Taj-tsy-ho (23 lipca) i zajęła port Jing-kou, u podstawy linji kolejowej — odtąd główny punkt lądowania posiłków japońskich na półwyspie.

OBLĘŻENIE I UPADEK PORTU ARTHURA. OKRES WALK W MANDŻURJI. Dotychczasowe powodzenie operacyj swoich Japończycy zawdzięczali bezsprzecznemu panowaniu na morzu. Kwestjonowała je częściowo flota władywostocka, zatapiając transporty japońskie w cieśninie Koreańskiej (w czerwcu). Połączenie się z nią floty portarturskiej mogło bardzo poważnie zaszkodzić operacjom lądowym japońskim; to też po pierwszej próbie wypłynięcia jej na morze, zresztą nieudanej, generał Nogi przystąpił do oblężenia Portu Arthura (26 czerwca). Operacje lądowe prowadził marszałek Ojama, mając przy boku swym sztab pod kierunkiem generała Kodamy. Wszystkie trzy armje japońskie rozpoczęły marsz generalny w kierunku Liao-jangu, przyczem armja generała Kurokiego, mająca za podstawę Koreę, posuwała się ku zachodowi, grożąc Rosjanom obejściem od północy (przez rzekę Taj-tsy-ho); armja zaś generała Oku, po zajęciu ważnego portu Niu-czwanu u ujścia rzeki Liao (15 lipca), zajęła drogę

mandaryńską, biegnącą wzdłuż toru kolejowego, i następowała na tyły cofających się Rosjan. Pod Liao-jangiem Kuropatkin stoczył dziesięciodniową bitwę (25 sierpnia — 3 września), w której nie został zwyciężony, ale musiał opuścić pozycję i przeniósł ją nieco na północ w kierunku Mukdenu między rzekę Sza-ho i Hun-ho (dopływ rzeki Liao). Tu dopiero Kuropatkin, odczuwszy świeży dopływ sił z Rosji, przeszedł do ofenzywy, którą szumnie, ale i zbyt nieostrożnie zapowiedział odezwą do żołnierzy (ogłoszoną 2 października). Ofenzywa ta załamała się już nie skutkiem przewagi liczebnej, ale wyższej strategji i siły moralnej żołnierza japońskiego. Niepowodzenie to pociągnęło za sobą dymisję admirała Aleksiejewa, którego uważano nietylko za sprawcę wojny, ale i za winowajcę niewczesnych zarządzeń i rozkazów wojskowych (23 października). Obydwie armje przeszły do wojny okopowej w pozycjach nad rzeką Sza-ho, która trwała przez całą zimę. Gdy jednak dla Rosjan zima ta w Mandżurji była okresem bezczynności, Japończycy wyzyskali ten czas, posuwając naprzód oblężenie Portu Arthura.

Forteca ta, odcięta od końca maja z załogą trzydziesto pięcio tysięczną pod rozkazami generała Stessla, mogła bronić się zarówno od strony morza przy pomocy floty, której siła (sześć pancerników) pod rozkazami admirała Withefta, mimo strat dotychczasowych, była jeszcze pokaźna, jak i od strony lądu, gdzie pozycja górzysta i cały szereg fortów czyniły ją niedostępną. Jednakże od chwili rozpoczęcia bombardowania zatoki Portu Arthura (po zdobyciu t. zw. Góry Wilczej w odległości ośmiu kilometrów od miasta) pozycja floty była nie do utrzymania; odebrała ona rozkaz wypłynięcia na morze i przebicia się przez eskadrę japońską w celu połączenia się z flotą władywostocką. Manewr ten jednak się nie udał i eskadra, po utracie dziewięciu jednostek bojowych, musiała cofnąć się do Portu Arthura (10 sierpnia), gdzie została skazana na zagładę pod ogniem ciężkich dział bateryj japońskich. Równocześnie i eskadra władywostocka, która dotychczas wsławiła się kilkoma śmiałemi wycieczkami i topieniem transportów japońskich, poniosła w tej wyprawie (11 sierpnia) ciężkie straty. Odtąd już los fortecy zależał od powodzenia akcji armji lądowej, która miała jej przyjść z odsieczą; równocześnie Rosja szykowała odsiecz w Europie w postaci nowej eskadry bojowej. Mimo bohaterskich jednak wysiłków załogi (duszą obrony był generał Kondratienko), Japończycy, nie szczędząc ofiar, posuwali coraz dalej sieć swoją oblężniczą, od fortów zewnętrznych do wewnętrznych, a gdy padł najważniejszy z punktów obrony, wyżyna dwieście trzy (koniec listopada), zaczęli zasypywać miasto i port wewnętrzny pociskami, zwłaszcza jedenastocalowemi, przed któremi nie było zasłony, tak iż losy twierdzy zostały przesądzone. Poddał ją generał Stessel (generał Kondratienko zginął w czasie oblężenia) na kapitulację generałowi Nogiemu (1 stycznia 1905 roku) po siedmiomiesięcznej walce nie tyle dla braku zapasów i żywności, jak pierwotnie przypuszczano, ile z powodu upadku na duchu załogi.

Niepowodzenie to, które rozgłośnem echem odbiło się w całym świecie, nie narażając zresztą w niczem honoru oręża rosyjskiego i męstwa załogi, pociągnęło za sobą fatalne następstwa dla armji mandżurskiej Kuropatki-

na, ponieważ wróg wzmocnił się równocześnie przez zaopatrzenie fortyfikacyj swych nad Sza-ho w działa oblężnicze i przez uwolnienie armji generała Nogiego, która teraz mogła przechylić szalę walki na korzyść Japonji. Uprzedzając to poruszenie, dowódca prawego skrzydła armji Kuropatkina, generał Grippenberg, zaatakował na własną rękę lewe skrzydło japońskie, armję generała Oku, lecz nie poparty przez wodza naczelnego, musiał się cofnąć (29 stycznia). Teraz przyszła kolej na Japończyków, którzy armję generała Nogiego wysłali okrężną drogą na zachód wzdłuż rzeki Liao w celu otoczenia Kuropatkina i przecięcia mu drogi między Mukdenem a Tie-lingiem, w tym samym czasie, gdy generał Kuroki przedsiębrał taki sam ruch okrążający od wschodu, a z centrum wyszedł atak na pozycje rosyjskie nad rzekę Sza-ho (główny punkt, t. zw. Putiłowskie wzgórze). W bitwie tej, najdłuższej i największej (czternastodniowej), Kuropatkin musiał opuścić stanowisko nad Sza-ho i z wielkim wysiłkiem uratował armję swoją, ewakuując Mukden i oddając na pastwę wroga lub płomieni wielkie zapasy broni i amunicji (24 lutego do 10 marca). Bitwa ta i odwrót z pod Mukdenu były najcięższą klęską oręża rosyjskiego, który został teraz, po upadku Portu Arthura, złamany na lądzie zupełnie (gen. Kuropatkin podał się do dymisji, której mu udzielono 26 marca, zastępując go gen. Liniewiczem, który organizował szczątki armji na północy poza Tie-lingiem, w okolicy Gundżulina). Wówczas Rosja jeszcze raz próbowała ratować, jeśli nie cele wojenne, to przynajmniej honor swój wielkiego mocarstwa, wyprawiając nową flotę na wody oceanu Spokojnego pod rozkazami gen. Rożdiestwieńskiego.

KLĘSKA FLOTY ROSYJSKIEJ POD CUSIMĄ. INTERWENCJA STANÓW ZJEDNOCZONYCH I TRAKTAT POKOJOWY W PORTSMOUTH. Nowa armada rosyjska, której wyekwipowaniem zajęto się w Europie po wybuchu wojny, mogła wyruszyć w podróż (z portu Libawy) dopiero w połowie września 1904 r. pod nazwą „drugiej floty oceanu Spokojnego“ i po przezwyciężeniu licznych trudności bądź z powodu oddalenia (część płynęła naokoło Capu i wyspy Madagaskaru, reszta przez kanał Sueski), bądź z powodu zawikłań dyplomatycznych (ostrzeliwanie statków rybackich na morzu Północnem, t. zw. „Doggerbanku“, które omal nie doprowadziło do wojny z Anglją) dopiero w kwietniu następnego roku ukazała się na wodach indo-chińskich. Mimo, że była to zbieranina starych i nowych okrętów (podstawę tworzyła flota bałtycka, ponieważ flota czarnomorska miała wyjście przez Dardanele zamknięte), o różnej sprawności i pojemności, przedstawiała się ona naogół pokaźnie, a nawet dorównywała marynarce japońskiej siłą liczebną, ale nie zdolnością wodzów lub znajomością sztuki żeglarskiej załogi. Czatował na nią admirał Togo w cieśninie Cusimy. W ciągu trzech kwadransów (27 maja) ogień armat japońskich zatopił główne jednostki bojowe; reszta zaś okrętów była rozproszona i ścigana, przyczem znaczna część wraz z admirałem Rożdiestwieńskim dostała się do niewoli japońskiej. Bitwa pod Cusimą stała się dla Japonji zwycięstwem narodowem, równej doniosłości, jakiem było zniszczenie „wielkiej armady“ Filipa II dla Anglików, a admirał Togo urósł do roli bohatera, równego Nelsonowi, zwycięzcy z pod Trafalgaru.

Był to kres siły militarnej Rosji ówczesnej na morzu, ale był to również kres siły finansowej i materjalnej Japonji na lądzie. Dlatego obydwie strony skwapliwie przyjęły pośrednictwo pokojowe Stanów Zjednoczonych, zaproponowane przez prezydenta Roosevelta (8 czerwca), a poparte gorąco przez cesarza niemieckiego Wilhelma II (w telegramie do Roosevelta 30 sierpnia). Pełnomocnicy obydwóch stron (ze strony Rosji — Witte i baron Rosen, ze strony Japonji — Kamura i Takahira) w miesiącu sierpniu, zjechawszy się w miejscowości kąpielowej Portsmouth (w New-Hampshire) w Ameryce, omówili warunki pokoju, których główne punkty ze strony japońskiej polegały na żądaniu opuszczenia Mandżurji przez wojska rosyjskie i uznaniu zwierzchnictwa Japonji nad Koreą. Trudności stanowiła tylko sprawa ustąpienia wyspy Sachalinu, na której w międzyczasie wysadzili Japończycy swe wojsko (7 lipca), i sprawa wypłaty odszkodowania wojennego. Jednakże zrzeczenie się tego ostatniego punktu i podział Sachalinu na dwie części: rosyjską i japońską (czyli przywrócenie stanu posiadania na tej wyspie z przed r. 1875) utorowały drogę do ugody i położyły kamień węgielny pod układ pokojowy, podpisany w Portsmouth (5 września 1905). Zapewniał on wszystkie korzyści Japonji co do Korei, której protektorat niebawem, po abdykacji cesarza koreańskiego (1907 r.) zmienił się w aneksję. W stosunku do Chin pozostawiano zasadę polityki drzwi otwartych, przyczem w Mandżurji Rosja z Japonją podzieliły sferę wpływu, każda biorąc w zarząd część kolei (Japonja na południe, Rosja na północ od Charbinu). Układ ten zdradzał zarówno umiarkowanie zwycięzcy (Japonji), jak i chęć oszczędzenia drażliwości przeciwnika (Rosji). Dzięki temu Japonja niebawem mogła wejść z nim w porozumienie. A chociaż w kraju skutkiem tego wybuchło niezadowolenie (dług państwowy Japonji z dwunastu jenów na głowę przed wojną urósł do wysokości pięćdziesięciu po wojnie), to jednak układ ten dał podstawę do rozwoju sił produktywnych Japonji na tak wielką skalę, iż odtąd mogła ona uchodzić za pierwszorzędną potęgę na Dalekim Wschodzie. Równocześnie usuwał się stamtąd wpływ Rosji, która znów wracała do Europy, spotykając się tu z nowem niebezpieczeństwem, teraz wewnętrznem, w postaci rewolucji społecznej.

WSPÓŁZAWODNICTWO NIEMIEC Z ANGLJĄ. PIERWSZY KRYZYS MAROKAŃSKI.

NOWA ORJENTACJA ŚWIATOWA NIEMIEC. DALEKI I BLISKI WSCHÓD. Niemcy weszły stosunkowo najpóźniej (od r. 1870) na arenę polityki wielkoświatowej i najmniej tradycją oraz położeniem geograficznem były z nią związane. Najtrudniej im też było umiejscowić swoje imperjalistyczne dążenia. Po ograniczeniu swej ekspansji w Afryce i na Pacyfiku (z małemi wyjątkami późniejszemi kupna lub drobnych tranzakcyj dyplomatycznych) pozostał dla nich otwarty tylko Wschód, Daleki i Bliski. Z Anglją pole starcia ograniczone było do minimum. Mimo telegramu cesarza Wilhelma II z powinszowaniem do prezydenta Krügera (koniec roku 1896) z okazji rozgromu ekspedycji doktora Jamesona, uregulowano

w układzie tajnym przyszłość kolonij portugalskich (1898 r.), a cesarz Wilhelm II, w opinji świata uchodzący za protektora Burów, powoływał się nawet później na okazaną Anglji w czasie wyprawy do Transwaalu pomoc dyplomatyczną przez powstrzymanie od interwencji Francji i Rosji i wojskową przez wskazówki, udzielane sztabowi generała Robertsa. W Anglji wciąż jeszcze przeważało uczucie przyjaźni dla Niemiec, oparte nietylko na tradycji wspólnej polityki pruskiej od czasów Fryderyka Wielkiego, ale i na poczuciu jedności rasy germańskiej i pokrewieństwa kulturalnego oraz religijnego. Po kolei dochodzą też układy, dotyczące Conga (1894), zajęcia Kiao-czao przez Niemcy (1897), wysp Samoa, których Anglja zrzekła się w całości z ustąpieniem dwóch największych Niemcom (1899), a nawet wspólna ekspedycja do Chin pod wodzą feldmarszałka Waldersee (1900) oraz interwencja w zatargu z republiką Venezuelą (1901). Niemcy przez cały ten czas idą ręka w rękę z Rosją na Dalekim Wschodzie, nie dopuszczając do nacisku dyplomatycznego na tę ostatnią w celu wyparcia jej z Mandżurji, i wyzyskując sytuację polityczną przez zajęcie Kiao-czao oraz eksploatację bogactw mineralnych (jak węgiel w kopalniach Fang-tse) i rolniczych (zboże, owoce, jedwab i t. p.) prowincji Szan-tungu. Tsing-tao stał się centrem ich administracji oraz obrotów handlowych z Chinami, w których wyprzedzili oni po wojnie rosyjsko-japońskiej nawet Rosję. Już wówczas jednak oczy niemieckie były zwrócone w inną stronę. Prawie równocześnie z zajęciem Kiao-czao (1897) przypadła druga podróż cesarza Wilhelma na wschód — do Jerozolimy (na jesieni 1898 roku).

Od chwili wstąpienia swego na tron cesarz Wilhelm szczególnemi względami otaczał Abdul-Hamida i dwór jego, któremu złożył osobiście wizytę w Konstantynopolu. Z taką samą bezwzględnością, z jaką odmówił po wojnie transwaalskiej prezydentowi Krügerowi przyjęcia w Berlinie, obdzielał podarunkami sułtana po świeżych w pamięci rzeziach Ormian w Turcji (1896 r.). Sułtan Abdul-Hamid, wróg młodoturków oraz idei zeuropeizowania Turcji, ze wszystkich reform uznawał tylko jedne — reformy wojskowe, w których przeprowadzeniu pomagali mu Niemcy z generałem von der Goltzem na czele. Wzamian za to finansiści niemieccy otrzymywali koncesje rządowe. Tak w r. 1888 grupa finansistów, za którymi stał Bank Niemiecki („Deutsche Bank") , kupiła kolej z Hajdar-Paszy do Ismidże i otrzymała koncesję (dziewięćdziesięcio dziewięcio letnią) na budowę kolei do Angory, która właśnie była na ukończeniu (1899 r.). Za tem nastąpiły inne koncesje: na budowę linji z Angory do Cezarei (nie wypełniona), na przedłużenie linji z Eski-Szeir do Koniah. I ta ostatnia linja po przeprowadzeniu miała stać się magistralną dla kolei małoazjatyckich. W niej tkwił zaród projektu kolei przyszłej do Bagdadu i zatoki Perskiej (portu Bassory), do czego miało służyć pozwolenie na budowę portu w Haidar-Paszy oraz na przedłużenie linji z Koniah do zatoki Perskiej. Niemcy w swych rękach mieli posiadać linję, łączącą bezpośrednio Berlin z Bagdadem albo morze Bałtyckie z zatoką Perską, a jako najbliższe ujście dla ich ekspansji, otwierała się bogata, lecz zapuszczona dolina Dwurzecza, starożytnej Mezopotamji. Ale tutaj spotykała się już i krzyżowała sfera wpły-

wów niemieckich z wpływami Anglików (w zatoce Perskiej) i wpływami Rosji (w Persji i Kraju Zakaspijskim). Wizyta cesarza Wilhelma była zapowiedzią tego doniosłego zwrotu polityki niemieckiej na Bliskim Wschodzie, a poręką jego planów wobec Turcji była mowa, wygłoszona w czasie przyjęcia w Damaszku, pod adresem Turków: „Niechaj wie trzysta miljonów muzułmanów, rozsianych po świecie, że jestem po wszystkie czasy ich przyjacielem".

Było to wyzwanie, rzucone pod adresem tych państw, w których władzy pozostawała największa ilość muzułmanów, a w liczbie tych państw pierwsze miejsce z tytułu swych posiadłości zarówno w Indjach, jak w Egipcie zajmowała Anglja.

PRZYJAŹŃ NIEMIEC Z ANGLJĄ I ROSJĄ. POLITYKA DWUTOROWA (ZWEIEISENPOLITIK). Polityka zagraniczna Niemiec spoczywała w rękach sekretarzy stanu: po Herbercie Bismarcku był nim naprzód Marschall von Bieberstein, a potem Bülow. Istotny jednak kierunek nadawał jej dyrektor oddziału politycznego, tajny radca Fritz von Holstein, wpływowa, a niewielu tylko znana osobistość, która w oczach jednych uchodziła za „szarą eminencję" (die graue Eminenz), w oczach innych zaś za „jezuitę Rzeszy" (der Reichsjezuit). Współpracownik jeszcze Bismarcka Holstein posiadał doskonałą znajomość spraw dyplomatycznych i doświadczenie wieloletnie, dzięki którym narzucał swoje zdanie przełożonym (zwłaszcza Bülowowi). Osobiście bezinteresowny, nawet nie małostkowy (nie dbał o żadne tytuły, ani o ordery) przeprowadzał on swoją myśl polityczną, która była poniekąd spuścizną „żelaznego kanclerza". W stosunku do mocarstw europejskich trzymał się zasady lawirowania między przyjaźnią Anglji i Rosji, ponieważ zdaniem jego antagonizm tych dwóch mocarstw był nie do wyrównania. Ta myśl zaważyła na polityce mocarstwowej Niemiec w okresie przed wojną światową bardziej, aniżeli wszelkie nieobliczalne i efektowne występy cesarza, i w niej kryły się wszelkie zarody ich klęski, ale i chwilowego powodzenia. Na jednem z posiedzeń rady ministrów pruskich Bismarck wyraził się, że głównym celem i przedmiotem polityki niemieckiej od lat dziesięciu jest pozyskanie Anglji dla trójprzymierza (17 sierpnia 1889 r.), a następca Bismarcka, hrabia Caprivi, uważał przyjaźń Niemiec z Anglją za kwestję dalszego utrzymania trójprzymierza. W razie, gdyby kombinacja ta zawiodła, nie pozostawałoby Niemcom nic innego, jak rzucić się w objęcia Rosji, a wówczas „biada nam", pisał Caprivi w liście do ambasadora niemieckiego w Londynie, hrabiego Hatzfeldta: „musielibyśmy się zdać na łaskę i niełaskę kolosa rosyjskiego i skończyć prawdopodobnie z naszem wielkoświatowem stanowiskiem oraz innemi pięknemi marzeniami" (w lecie 1893 roku). Jakoż istotnie za lorda Salisbury'ego trójprzymierze środkowo-europejskie (Niemcy, Austro-Węgry i Włochy) miało jakby swe uzupełnienie w trójprzymierzu wschodniem (Anglja, Włochy, Austro-Węgry). Za następcy jego, liberalnego lorda Rosebery, kiedy wynikły zatargi z Rosją z powodu posuwania się jej w środkowej Azji— w Pamirze (1892) i z Francją z powodu takiego samego posuwania się jej w środkowej Afryce, — interesy Anglji i Niemiec stały się jeszcze bliższe.

WIELKA WOJNA

AMERYKA | EUROPA PÓŁN. ZACH. | EUROPA POŁ. ZACH. | KOŚCIÓŁ | EUROPA ŚROD. | POLSKA | EUROPA WSCH. | WSCHÓD BLISKI | WSCHÓD DALEKI

1900
EKSPANSJA KOLONJALNA U.S.A. NA PACYFIKU
ZAMORD. KR. HUMBERTA Włochy
1900 POWST. BOKSERÓW w CHIN.

1901
1901 ŚMIERĆ KR. WIKTORJI
1901 WRZEŚNIA AZOT z POWIETRZA MOŚCICKI

1902
KUBA REPUBLIKĄ
1902 EDWARD VII
1902 ODKR. RADU CURIE-SKŁODOWSKA
1902 AUTONOM. BURÓW

1903
1903 KANAŁ PANAMSKI
POROZUMIENIA i SOJUSZE IZOLUJĄCE NIEMCY
1903 ŚMIERĆ LEONA XIII
1903 ZAMORD. KR. ALEKSANDRA w SERBJI
z JAPONJĄ

1904
ENTENTE CORDIALE
1904 WOJ. ROS-JAPOŃSKA

1905
1905 ROZDZIAŁ NORWEG. i SZWECJI
1905 ROZDZ. KOŚC. i PAŃST. we FRANCJI
1905 STRAJK SZK. 1/XI MANIFESTAC. w WARSZ.
1SZA REWOL. W ROSJI

1906
1906 KRYZYS MAROKAŃ.
1906 DMOWSKI PREZ. KOŁA POL. W DUMIE

1907
1907 KONF. POKOJ. w HADZE
1907 POROZ. ANG.-ROSYJSKIE
1907 KOREA do JAP.

1908
1908 KONGO KOLON. BELG.
1908 ANEKS. BOŚNI i HERCEGOW.
1908 ZW. WALKI CZYNNEJ
1908 REWOL. w TURCJI MŁODOTURCY

1909
PROTEK. U.S.A. nad PANAMĄ
1909 UNJA PŁD.-AFRYK.

1910
PEARY ODKR. BIEGUN PŁN.
1910 REPUBL. w PORTUG.
PIŁSUDSKI
1910 ZW. STRZELECKI

1911
1911 AMUNDSEN ODKR. BIEGUN PŁD.
1911 WOJ. TURECKO-WŁOS. o TRIPOLIS
1911 UPADEK CES. w CHINACH

1912
1912 ODNOWIENIE TRÓJPRZYMIERZA
1912 WOJ. BAŁKAŃSKA

PIUS X PAPIEŻEM

1913
WOODROW WILSON PREZ. U.S.A.
1913 HOME RULE w IRLANDJI

1914
od 27/VII do 12/VIII MOCAR. wypowiad. WOJNĘ
1914 MORD SERAJEWSKI
WYMARSZ KADRÓWKI
WYPOWIEDZ. WOJNY

1915
1915 OTW. UNIWER. w WARSZAWIE

1916
1916 POWSTANIE SIN FEINU w IRLANDJI
1916 PROKLAM. DWÓCH CES.
1916 YUAN CES. CHIN

1917
ŚMIERĆ CES. AUSTR. FRANCISZKA-JÓZEFA
PRZYSTĄP. U.S.A. do KOALICJI
1917 REWOLUCJA ROS. 7/II BOLSZEWICY-LENIN

1918
14 PUNKTÓW WILSONA
POLSKA

1919
AKCJA RATUNK. HOOVERA
1919 TRAKT. WERSAL.
1919 ST. GERMAIN
1919 ZAŁ. PARTJI NAR. SOCJ. HITLER
1919 PARTJA WAFD w EGIPCIE
KONGR. NAR. w IND GANDHI

1920
1920 TRIANON
1919 ZAŁ. PARTJI FASZYST. MUSSOLINI
1920 WOJ. z ROSJĄ (OD NAD WISŁĄ)
KEMAL PASZA w TURCJI

1921
U.S.A. NIE PRZYSTĘP DO LIGI NAR.
1921 IRLANDJA DOMIN.
1921 MARSZ na RZYM
FRANCUZI OBSADZAJĄ NADRENJĘ
1921 KONST. MARCOWA
1921 RIZA CHAN w PERSJI

1922
1922 PIUS XI PAPIEŻEM
TRAKT RYSKI G. ŚLĄSK PRZY POLSCE
UKŁAD MORSKI w WASZYNGTON.
1922 NIEPODL. EGIP.

1923
1923 PUCZ HITLERA w MONACHIUM
LITWA ZAJM. KŁAJPEDĘ
1923 PORT w GDYNI
1923 TRAKT w LOZANNIE

1924
ŚMIERĆ WILSONA
1924 BANK POLSKI W PROW. ZŁOTEGO
1934 UKŁAD SOWIECKO — CHIŃSKI
WAHABICI ZAJM. HEDŻAS

1925
1925 LOCARNO
1925 „MEIN KAMPF"
1925 RIZA CHAN SZACHEM PERSJI

1926
1926 PRZEWRÓT MAJ. PROF. MOŚCICKI PREZ.
KOLONIZ. PALESTYNY

1927
PRZELOT LINDBERGHA nad OCEAN. ATLANTYCKIM
1927 POZ. STABILIZAC.

1928
CALLES PRZEŚLAD. KOŚC. w MEKSYKU
PAKT KELLOGA

1929
1929 KONKORDAT LATERAN.
1929 DYKT. w JUGOSŁ.

1930
KONIEC „PROSPERITY" HRACH na WALL STR.
1930 HAROLD III KR. RUMN.
1930 HAMP. NIEPOSŁUSZEŃSTWA w INDJ.

1931
KONIEC WALUTY ZŁOTEJ ZAŁAMANIE się FUNTA
1931 REPUBL. w HISZPANJI
ENCYKL. QUADRAGESIMO ANNO
HITLER u HINDENBURGA

1932
1932 DYKT. SALAZARA w PORTUGALJI
1932 MANDŻUKUO

1933
„NIRA" DYKTAT ROOSEVELTA
1933 SKREŚL. DŁUGU WOJ.
PAKT o NIEAGRESJI z Z.S.R.R.
1933 PIATILETHA W SOWIET.
HITLER KANCL.

1934
1934 AFERA STAWISKIEGO ROZRUCHY w PARYŻU
1934 z NIEM.
1934 ZAMORD. KR. ALEKSANDRA JUGOSŁ.

1935
POCZ. NOWEJ „PROSPERITY"
1934 PREZYDENTEM
ZMIANA KONSTYTUC.
1935 WOJSKA NIEM. w NADRENJI
POW. SZ. SŁUŻBA WOJ. w NIEM.
ŚMIERĆ MARSZ. PIŁSUDSKIEGO
MONARCH. w GREC.

1936
1936 WOJ. DOMOWA w HISZP.
FRONT LUD. we FRANC.
1936 GEN. ŚMIGŁY-RYDZ MARSZAŁKIEM
1936 PODB. ABISYN. przez WŁOCHY

1937
1937 OGŁ. IMPERIUM WŁOS.
JAP. zajm. CHINY

1938
PRZEWRÓT w BRAZYLJI
1938 ANSCHLUSS AUSTR. do NIEM.
POROZUMIENIE z LITWĄ

Zaczynała się awantura środkowo-afrykańska (Faszoda), a w gruncie rzeczy egipsko-sudańsko-śródziemnomorska, która w trzy lata później miała doprowadzić niemal do zatargu zbrojnego francusko-angielskiego, a zakończyła się upokorzeniem Francji niemal takiem samem, jakie spotkało w parę lat później jej sprzymierzeńca Rosję po wojnie z Japonją na Dalekim Wschodzie.

O tem wszystkiem rząd niemiecki był doskonale poinformowany i z góry już likwidował swe zyski dyplomatyczne z powodu zawikłań Francji w dalekie sprawy kolonjalne Afryki, a równocześnie cesarz Wilhelm II w korespondencji swej poufnej z Mikołajem II (prowadzonej w języku angielskim między Willy'm a Nicky'm), podkopywał przyjaźń francusko-rosyjską, strasząc go propagandą rewolucyjną, idącą z republikańskiej Francji, bądź grozą wojny, w którą Rosja z winy Francji chcąc nie chcąc pewnego dnia będzie wciągnięta. Podkopując przyjaźń Francji z Rosją przez wpływ swój osobisty, zresztą niepewny, na słabego cesarza Mikołaja, Wilhelm równocześnie usposabiał go podejrzliwie względem polityki Anglji. Powodu do tego nastręczyły zamieszki w Armenji (na wiosnę roku 1895) i pojawienie się floty angielskiej pod Bejrutem (w czerwcu 1895 roku), co wskazywać miało na zajęcie się ze strony Anglji sprawą Bliskiego Wschodu i chęć wmieszania się w sprawy Turcji. Cesarz Wilhelm nietylko kierował uwagę Mikołaja i jego ministra, księcia Łobanowa, na zamiary Anglji względem Dardaneli, ale i upewniał swego przyjaciela, że w razie naruszenia jakiegokolwiek traktatu berlińskiego, on sam stanie w jego obronie (w liście z 25 października 1895 roku). Znaczyło to, że sprawy Turcji jak i Bliskiego Wschodu Niemcy wciągały w zakres swoich interesów, dając równocześnie zapewnienie Rosji, zaprzątniętej sprawami na Dalekim Wschodzie, że będą zasłaniały jej plecy, a nawet że nie będą atakowały jej aljantki — Francji — w razie jakichkolwiek zawikłań.

OSAMOTNIENIE ANGLJI I ROZBICIE SIĘ UKŁADÓW JEJ Z NIEMCAMI O SOJUSZ. Telegram cesarza do Krügera w przededniu wojny burskiej (3 stycznia 1896 r.) i zmobolizowanie w odpowiedzi nań eskadry lotnej (t. zw. Flying Squadron) przez Anglików oznaczało przełom w stosunkach angielsko-niemieckich, jak również początek nowej polityki morskiej Niemiec. Sytuacja była tak napięta, że w zatoce Delagoa stacjonowały okręty niemieckie, a wojska kolonjalne razem z oddziałem marynarzy miały maszerować do Pretorji pod pretekstem zabezpieczenia życia obywateli niemieckich. Równocześnie Wilhelm liczył i na naprężenie stosunków Anglji z Francją. Tymczasem ambasador francuski w Londynie, baron de Courcel, złożył hrabiemu Salisbury'emu zapewnienie, że w razie wojny angielsko-niemieckiej Francja zachowa życzliwą neutralność, a prawdopodobnie weźmie w niej sama czynny udział. Co więcej takie samo zapewnienie nieatakowania Anglji w Azji złożyła i Rosja. Trzecie zaś mocarstwo w konflikcie zainteresowane Włochy zapowiedziały, że w razie wojny z Anglją będą się uważały za zwolnione od wszelkich zobowiązań trójprzymierza, ponieważ warunek należenia Włoch do niego opiera się na nieatakowaniu wybrzeży włoskich przez flotę angielską. Tak więc zamiast solidarnego wystąpienia Europy przeciwko Anglji Niemcy znalazły się zupełnie osamotnione

na kontynencie. Ostatnie uderzenie — coup de grâce — wymierzyła im malutka Portugalja, odmawiając żądanego w dyktatorskim tonie pozwolenia na przemarsz wojsk przez jej posiadłości afrykańskie. Było to zarazem ratunkiem prestige'u Niemiec, które pod pozorem tej odmowy mogły wycofać się z całej awantury z niejakim honorem. Przez długi czas uważano cesarza za nieodpowiedzialnego autora całej tej awantury depeszowej. Dopiero po r. 1908 dowiedziano się o udziale w niej jako redaktora tej depeszy sekretarza stanu Marschalla, przyczem cesarz miał nawet złagodzić tekst urzędowy. Wilhelm w liście współczesnym do Mikołaja chwalił się, że użył „jak najostrzejszego języka w Londynie", że stawia kwestję na gruncie dotrzymania traktatów raz zawartych, więcej, bo zdecydowany jest na wszystko, aby nie dopuścić Anglji do obalenia republiki Burów (2 stycznia 1896 r.). Nie była to żadna polityka osobista cesarza Wilhelma, lecz sfer urzędowych (ministerstwa spraw zagranicznych), a podsycał ją wzrastający po wstąpieniu na tron Wilhelma II i za jego poniekąd przyczyną szowinizm w masach ludności, który dochodził do prawdziwej manji wielkości (Grössewahn). Dotychczasowe plany strategiczne Niemiec wojny na dwa fronty opierały się na podstawie przyjętej neutralności Anglji. Na tej zasadzie admirał Tirpitz jeszcze w roku 1895 opracowywał program floty bojowej, czyli pancerników (Schlachtflotte), głównie mając na myśli wojnę przyszłą z Francją. Zmianie stanowiska Niemiec względem Anglji odpowiadał i nowy program flotowy admiralicji niemieckiej — budowa krążowników, zapowiedź współzawodnictwa na morzu z Anglją. Wśród Niemców byli — według określenia jednego z ich dyplomatów — istni „połykacze świata" (Weltverschlinger), którzy żądali, aby im Anglja odstąpiła część kolonij i swych stacyj węglowych. Sfery wojskowe i morskie, jak admirał Tirpitz, podsycały te żądania porachunku z Anglją, rozszerzając je niekiedy i na Stany Zjednoczone Ameryki w interesie swego programu rozbudowy floty. Z tym większą natomiast uwagą Berlin śledził sprawy Dalekiego Wschodu w zamiarze zaprzęgnięcia do swego rydwanu razem z Rosją i nieprzyjaznej sobie oddawna Francji. Tę myśl cesarz Wilhelm podsuwał swemu przyjacielowi, Mikołajowi (w liście z 3 marca 1897 r.), odmalowując mu przyszłość świata słowami, że: „jeżeli trzy wielkie cesarstwa (t. j. Niemcy, Rosja i Austro-Węgry) pójdą razem i do nich dołączą się inne wielkie państwa kontynentalne (t. j. Francja, Włochy), innemi słowy, jeżeli cały kontynent utrzyma niezachwianie front, reszta świata, nawet „najsilniejsze mocarstwa (t. j. Anglja i Ameryka) musi pójść w ślad za nimi". Cesarz, obdarowując przytem swego przyjaciela na Nowy Rok (1898) własnoręcznym szkicem, przedstawiającym symbolicznie obydwa państwa w charakterze straży dla głoszenia Zakonu prawdy i światła na Wschodzie, zapewniał go, że sprawy Dalekiego Wschodu należą do Rosji i do nikogo więcej.

W Anglji panował niepokój z powodu wzmagającego się wpływu Rosji na Chiny, co zagrażało z czasem utratą całkowitą rynku tego dla kupców i przemysłowców angielskich, w szczególności fabrykantów bawełny w Lancashire. Nowe trudności po wybuchu wojny burskiej kazały jej szukać przeto wyjścia z dotychczasowego osamotnienia. Wybór wahał się między zbliże-

niem do Rosji i do Francji a sojuszem z Niemcami. Nawpływowszy i najwybitniejszy z ministrów w gabinecie konserwatywnym lorda Salisbury'ego, unjonista Chamberlain, oświadczył w mowie swej na zgromadzeniu w Leicester (30 listopada 1899 roku), że każdy patrzący dalej mąż stanu zdawna pragnął, „abyśmy na długo nie pozostawali izolowani na kontynencie", a co do siebie zapewniał, że sojusz między Anglją a Niemcami uważa za najnaturalniejszy. Odpowiedź z Berlina na tę ofertę nie była zbyt zachęcająca. Bülow oświadczył na to z trybuny parlamentarnej (19 stycznia 1900 roku), iż rozumie stosunki dobre i przyjacielskie, lecz tylko oparte na zupełnej równości i sprawiedliwości. Co to znaczy, wypowiedział jeszcze w tym samym roku cesarz z okazji spuszczenia na wodę okrętu wojennego (4 lipca), iż „Ocean jest niezbędny do wielkości Niemiec, ale Ocean ten jest dowodem, że odtąd na nim i daleko poza nim nic stanowczego bez woli cesarza niemieckiego dziać się nie może". Wprawdzie między Niemcami a Anglją doszedł jeszcze w tym samym roku do skutku układ w sprawie żeglugi na Jang-tse (16 października 1900 roku), na zasadzie utrzymania drzwi otwartych w Chinach, ale stracił on już w parę miesięcy potem wszelkie znaczenie dla Anglji, odkąd Bülow z trybuny parlamentarnej pokusił się interpretować go, że nie rozciąga się on na obszar Mandżurji, czyli na teren ekspansji Rosji (w marcu 1901 roku). Pod zasadą więc otwartych drzwi Niemcy rozumiały wciśnięcie się swego handlu do obszaru południowych Chin, który Anglja uważała za sferę swego wyłącznego wpływu. Był to ostatni akt w karjerze dyplomatycznej lorda Salisbury'ego, który dla podeszłego wieku z kierownictwa polityki zagranicznej ustąpił, przekazując ją lordowi Lansdownowi. Zmiana ta zbiegła się z objęciem kanclerstwa Rzeszy przez Bülowa, a ponieważ na ten sam moment przypadła śmierć królowej Wiktorji (22 stycznia 1902 r.), przeto zarówno Niemcy jak i Anglja stanęły w punkcie zwrotnym polityki i od decyzji obydwóch tych państw zależała nietylko przyszłość ich własna, ale i dalsza polityka Rosji w stosunku do Chin i Japonji na Dalekim Wschodzie, jak i polityka Francji oraz Włoch w bliższym rejonie afrykańskim oraz na morzu Śródziemnem.

KRÓL EDWARD VII I WPŁYW JEGO OSOBISTY NA RZĄDY. Edward VII, za wstąpieniem swojem na tron angielski, sam będąc w wieku już podeszłym (ur. w roku 1841), wniósł wielkie doświadczenie polityczne, wyrobione długoletnią sytuacją, jako następca tronu (książę Walji), lecz zachował przytem urok człowieka prywatnego, który skutkiem bezczynności przymusowej zmuszony był prowadzić życie światowe, towarzyskie. Za życia matki spędzając cały czas w podróżach, może w tem jednem nie zmienił swoich upodobań, tylko że na podróże te przestano już teraz patrzeć, jako na zwykłe „partis du plaisir", lecz uważano je raczej za zręczne posunięcia gry dyplomatycznej, w której nadspodziewanie Edward VII okazał się pierwszorzędnym mistrzem. Gra ta z biegiem czasu ściągnęła na niego uwagę całego świata, przysłaniając nawet zaciekawienie, jakie budziły dotąd podróże cesarza Wilhelma II. Król Edward VII zresztą, ściśle pozostając w ramach konstytucyjnych, nazewnątrz, poza stroną ceremonjalną, w niczem nie przejawiał swego działania, które zostało ukryte w tajemnicy jego gabi-

netu cywilnego, całą zaś stronę oficjalną tej polityki pozostawiał parlamentarnemu ministrowi spraw zagranicznych, jakim był z początku w gabinecie konserwatywnym lord Lansdown, później zaś po jego upadku w gabinecie liberalnym sir Edward Grey. Na nich też spadło zadanie szukania wyjścia z osamotnienia, w jakiem dotychczas znajdowała się Anglja.

Stosunek rodzinny króla Edwarda do siostrzeńca swego cesarza Wilhelma był całkiem poprawny. Osobiste zaś animozje między wujem a siostrzeńcem za bytności Wilhelma II na pogrzebie babki ustały i król wyrażał się nietylko z sympatją o Niemczech, ale i sam sojusz z niemi uważał za najbardziej naturalny dla Anglji. W gabinecie unjonistycznym, nie wyłączając nowego ministra spraw zagranicznych, Lansdowna, nie było żadnego specjalnego uprzedzenia do Niemiec. Przyjaciele ich, przedewszystkiem książę Devonshire i Chamberlain, zwracali się z propozycją w tym kierunku, wysuwając naprzód kwestję marokańską do porozumienia, jako wstęp do późniejszego ogólnego układu obejmującego także inne kwestje polityki światowej, przedewszystkiem wschodnio-azjatycką (w styczniu 1901 r.). Anglja miała oczy zwrócone na niebezpieczeństwo rosyjskie, a równocześnie z projektem sojuszu niemiecko-angielskiego wypłynęły na widownię projekty sojuszu niemiecko-japońskiego w układach posła japońskiego, hrabiego Hajaszi w Londynie. Z Rosją czy z Anglją — to było pytanie, przed którem stała dyplomacja niemiecka, pomna przestróg Bismarcka z r. 1887. W sejmie Rzeszy syn jego, Herbert, wraz z przyjaciółmi podtrzymywał opinję, że Rosja gotowa jest za uznanie sfery swego wpływu w północnych Chinach (aż po rzekę Hoang-ho), przyznać taki sam wpływ Niemcom na Bliskim Wschodzie aż po ocean Indyjski. Z drugiej znów strony aż nadto widoczne było, iż przymierze z Anglją, względnie z Japonją rozszerzyłoby dotychczasowy układ potrójny do charakteru przymierza pięciu mocarstw i zapewniłoby Niemcom przewagę w polityce światowej. Rozmowy akademickie na temat sojuszu między Berlinem a Londynem wlokły się cztery miesiące (od stycznia do maja 1901). Kiedy w końcu Berlin się zdecydował, odpowiedź jego wypadła całkiem nieoczekiwanie: skierował Londyn pod adresem Wiednia, z którym Anglja miała oficjalnie traktować o przystąpienie do trójprzymierza. Znaczyło to — według koncepcji barona Holsteina, że istota sojuszu Niemiec z Anglją mieściła się nietylko w obawie wojny Niemiec z Francją, ale i wojny Rosji z Austrją, czyli że Anglja miała gwarantować bezpieczeństwo Niemiec nietylko na Zachodzie, ale i na Wschodzie. Tak dalece afirmować swego stanowiska w kwestjach Środkowej Europy, z któremi egzystencja monarchji naddunajskiej była związana, Anglja nie chciała i na tym zasadniczym punkcie układy rozbiły się (w maju). Kiedy niespełna w miesiąc później wypłynęła sprawa Marokka z powodu pierwszego posunięcia Francji, jeszcze raz rząd angielski badał grunt pod układ wspólny z Niemcami na podstawie status quo na morzu Śródziemnem i pokojowego przenikania (peaceful penetration) Anglji i Niemiec w Marokku, ale dyplomacja niemiecka przeraziła się, że Anglja chce użyć jej dla szachowania Francji na morzu Śródziemnem, jak poprzednio — dla szachowania Rosji na Dalekim Wschodzie. Przepaść mię-

dzy Anglją a Niemcami po tej próbie zamiast wyrównać się jeszcze się powiększyła. Kiedy sojusz między Anglją a Japonją został podpisany (30 stycznia 1902 roku), teraz Anglja powstrzymała Japonję od wezwania Niemiec na trzeciego. Król Edward VII, który jeszcze w marcu i kwietniu był jak najżyczliwiej usposobiony dla sojuszu z Niemcami, później oświadczył, że „z Kaiserem i jego ministrami wogóle żadnej polityki prowadzić sobie nie życzy". Odtąd nawet dawni przyjaciele Niemiec w Anglji odwracają się od nich, jak Chamberlain, który w mowie swej w Edinbourghu (27 października 1902 r.), odpowiadając na oskarżenia prasy niemieckiej o okrucieństwa obozów koncentracyjnych w południowej Afryce, przypomniał barbarzyństwa niemieckie, popełnione w wojnie francuskiej 1870 r. Na co z mównicy w sejmie Rzeszy w odpowiedzi książę Bülow zacytował słowa Fryderyka II: „Niech mówi, co chce — granitu nie ukąsi".

ZBLIŻENIE SIĘ ANGLJI DO FRANCJI ORAZ FRANCJI DO WŁOCH. DELCASSÉ I UKŁAD MAROKAŃSKI. Jedną z pierwszych wizyt, złożonych przez Edwarda VII po wstąpieniu na tron, była wizyta w Paryżu (1903). Wypadła ona całkiem pomyślnie, chociaż w pięć lat po Faszodzie król mógł przypuszczać, iż naraża się co najmniej na wygwizdanie, i doczekała się rewizyty ze strony prezydenta republiki, Loubeta (w dwa miesiące później). Lody obojętności między obydwoma państwami były już przełamane. Nad usunięciem ich pracował minister spraw zagranicznych, Delcassé, który po upokorzeniu Francji w ostatnim zatargu międzynarodowym postawił sobie za cel zbliżenie jej do mocarstw zachodnich i wyrwanie z tego izolowanego położenia, w jakiem postawiła ją naprzód w Europie polityka ze strony Niemiec i polityka azjatycka ze strony Rosji. Zaczął je zbliżeniem do Włoch, przygotowanem już poprzednio, wskutek klęsk ekspedycji abisyńskiej, a przypieczętowanem traktatem handlowym (w listopadzie 1898 r.), który otwierał nową erę wymiany między Francją a Włochami. To polepszenie się stosunków handlowych przeniosło się i na polityczne. Francja i Włochy wymieniły między sobą noty (w grudniu 1900 r.), w których określały wzajemne wpływy swe na morzu Śródziemnem — Francja w Marokku, Włochy w Trypolisie. Odtąd trójprzymierze traciło swe ostrze, skierowane przeciwko Francji od strony Włoch. Stosunek Włoch do trójprzymierza oficjalnie wprawdzie pozostał ten sam (zostało odnowione 28 czerwca 1902 r.), ale przestały już one żywić obawy co do układu śródziemnomorskiego; a ponieważ traktat trójprzymierza miał charakter obronny, wiadomo już teraz było, że Włochy zaczepnie przeciwko Francji nigdy nie wystąpią, co oficjalnie w parę dni później stwierdził Delcassé w izbie deputowanych. Na to kanclerz Bülow pocieszał swoich słuchaczy w sejmie Rzeszy, że nie można swemu sprzymierzeńcowi odmawiać przyjemności extra-toury w tańcu. Nie była to przecież żadna kwestja gry słów, gdyż nota wymieniona w parę miesięcy później między Rzymem a Paryżem (w listopadzie 1902 r.) rozszerzała porozumienie śródziemnomorskie na wszystkie sprawy i poręczała obustronną neutralność na wypadek ataku ze strony przeciwnika, jednego lub więcej, nawet wówczas, kiedy przeciwnik będzie uważał się za atakowanego. W myśl porozumienia ów ata-

kujący powinien w tym wypadku zawiadomić i poddać pod decyzję zamiar swój ataku. Od tej chwili o udziale Włoch w przyszłej wojnie między Niemcami a Francją nie mogło już być mowy. Jednakże w stosunkach śródziemnomorskich Włochy miały zdawna drugiego sprzymierzeńca w postaci Anglji. Nic więc dziwnego, że zbliżenie włosko-francuskie było naturalnem przejściem do takiego samego zbliżenia angielsko-francuskiego.

Zaczęło się ono od wymiany wizyt i wyrazów sympatji przez sfery handlowe angielskie i francuskie i od założenia towarzystwa pod nazwą „entente cordiale" dla poparcia bardziej serdecznych stosunków między Anglją i Francją jeszcze w r. 1895 pod przewodnictwem księcia Walji w Londynie. Zbliżenie to częścią handlowe, częścią towarzyskie przetrwało okres naprężenia z powodu Faszody, aby za Delcassé'go przyjąć kształty realne polityczne. Dla Salisbury'ego sojusz Anglji i Francji należał jeszcze do dziedziny utopji, ale po zerwaniu układów z Niemcami nawet Chamberlain wszedł na drogę pertraktacyj z Francją na tle spraw kolonjalnych. Za ministerstwa Balfoura po ustąpieniu Salisbury'ego rozmowy między lordem Lansdownem a ambasadorem francuskim w Londynie Pawłem Cambonem przyjmowały kształty coraz konkretniejsze i z kwestyj drobnych, jak New Foundland, Hebrydy, rozszerzyły się na sprawy śródziemnomorskie i ogólno-polityczne. Ostatnie wahania rozproszyły wizyty oficjalne, króla Edwarda VI w Paryżu (w maju 1903) i prezydenta Loubeta w Londynie (w lipcu tegoż roku). Umowa francusko-angielska (tajna z kwietnia 1904 r., ogłoszona dopiero w r. 1911) składała się z dwóch osobnych części: pierwsza dotyczyła spraw Afryki zachodniej i Ziemi Nowej, druga była właściwym układem śródziemnomorskim, dotyczącym posiadania Egiptu — ze strony Francji i posiadania Marokka — ze strony Anglji. Rząd francuski zobowiązywał się, iż nie będzie przeszkadzał utrzymaniu się Anglików w Egipcie, czy to w formie żądania oznaczenia terminu okupacji, czy też w inny sposób, rząd zaś angielski pozostawiał Francji swobodę działania (la liberté d'action) w Marokku. Delcassé, nie krępowany w swych poruszeniach polityką gabinetu Waldeck-Rousseau'a, u którego posiadał bezwzględne zaufanie (1898—1902), później Combesa (1902—1905), w sprawach polityki zagranicznej zupełnie obojętnego, snuł bez przeszkody nić wielkiej intrygi dyplomatycznej, której nie dopisywały tylko środki materjalne: armja, zdezorganizowana systemem denuncjacji (t. zw. fiches), wprowadzonym przez ministra wojny, generała Andrè, i flota w rękach ministra marynarki, byłego redaktora popularnego pisma „Matin", Camilla Pèletana. To przeoczenie miało się na Delcassé'm pomścić fatalnie, gdyż jego samego doprowadziło do upadku, a Francję naraziło na nowe upokorzenie ze strony Niemiec.

ZBLIŻENIE NIEMIEC DO ROSJI I PROJEKTY SOJUSZU LĄDOWEGO POTRÓJNEGO: ROSJI, NIEMIEC I FRANCJI. Wojna na Dalekim Wschodzie była ciosem dla Rosji, ale przyszła na rękę dyplomacji niemieckiej i samemu cesarzowi Wilhelmowi. Przedewszystkiem usuwała ona z widowni polityki zachodnio-europejskiej Rosję, której przygotowania wojenne skierowane były dotychczas na front zachodni przeciw Niemcom i Austrji. Powtóre pozwalała Wilhelmowi w charakterze przyjaciela

Mikołaja II rozwijać dawno żywiony plan nowej koalicji lądowej przeciw Anglji, a w dalszym rzędzie przeciw Ameryce. Ta zwłaszcza w snach fantastycznych Wilhelma wyrastała w przyszłości do rozmiarów jeszcze groźniejszego rywala handlowego i kolonjalnego Niemiec, niż Anglja. Jakoż dwukrotnie w ostatnich latach wyciągał niedwuznacznie rękę po posiadłości amerykańskie: raz na oceanie Spokojnym — po Filipiny w czasie wojny kubańskiej, drugi raz po dwa porty na wybrzeżu południowej Ameryki, do czego pretekstu dostarczyć miał zatarg z Venezuelą (w grudniu 1901 roku). I w jednym, i w drugim wypadku Niemcy musiały się cofnąć wobec groźnej postawy Stanów Zjednoczonych (prezydenta Roosevelta), gotowej bronić orężnie doktryny Monroego (spór wenezuelski został oddany trybunałowi rozjemczemu w Hadze). Te zakusy zaborcze i intrygi podziemne nie przeszkadzały oświadczeniom przyjaźni i wymianom czułości nazewnątrz (podróż brata cesarza ks. Henryka pruskiego do Ameryki). W podobny sposób zachowywał się cesarz Wilhelm i wobec sprzymierzeńca Rosji—Francji.

Od samego początku swego panowania Wilhelm II robił ustawiczne gesty w celu zbliżenia się do Francji i przejednania Francuzów, gesty, coprawda, o charakterze półprywatnym, jak zaproszenie artystów francuskich na wystawę w Berlinie (1891), wizyta na statku szkolnym francuskim „Ifigenji" na wodach Bergen (1899), ale nie brak było i dyplomatycznych wynurzeń oraz insynuacyj, jak propozycja wspólnej akcji przeciw zamachom Anglji na status quo w Afryce (w czerwcu 1894 r.), ponownie w celu ograniczenia „nienasyconego apetytu" Anglji (1 stycznia 1896 r.). W rozmowach prywatnych z osobistościami wybitnemi Francji cesarz kładł nacisk na konieczność porozumienia francusko-niemieckiego: „Trzeba", mówił: „aby kontynent zjednoczył się jak najściślej przeciw niebezpieczeństwu przyszłości, jakiem jest Ameryka". Innym znów razem mówił, że „nadeszła godzina, w której kontynent będzie musiał się bronić przeciw Anglji i Ameryce i pragnął, aby „Francja i Niemcy mogły na siebie liczyć" (1899). W roku zaś 1903 za pośrednictwem rosyjskiego ambasadora w Berlinie, hrabiego Osten-Sackena, kazał oświadczyć ambasadorowi francuskiemu Bihourdowi, iż Niemcy gotowe są zbliżyć się do Francji pod warunkiem, iż nie będzie poruszona sprawa rewizji traktatów, podczas gdy równocześnie w korespondencji z Mikołajem budził w oczach jego widmo „kombinacji krymskiej" (crimean Combination), czyli porozumienia Francji, Anglji i państw bałkańskich na Wschodzie przeciwko Rosji. Nad wszystkiemi jednak temi zabiegami górowała myśl, że póki istnieje porozumienie między Niemcami a Rosją, losy świata, podzielonego na dwa systemy — trójprzymierze i dwuporozumienie — leżą w rękach dwóch ludzi: Wilhelma i Mikołaja, i że od nich zależy pokój i wojna. I losy świata przechyliły się na rzecz tej drugiej, przynajmniej na Dalekim Wschodzie.

Przez cały czas wojny rosyjsko-japońskiej Wilhelm zajęty był dawaniem rad swemu przyjacielowi, zaczynając od mobilizacji aż do wyprawienia floty bałtyckiej na Daleki Wschód, więcej bo nawet floty czarnomorskiej, którą doradzał „spokojnie i dumnie" (calmly and proudly) wyprawić przez Dardanele, nie oglądając się na żadne trudności dyplomatyczne, czemu

sprzeciwił się jednak minister spraw zagranicznych, hrabia Lamsdorff, równocześnie zaś podkopywał zaufanie Mikołaja do sojuszniczki jego Francji, zapewniając go, iż przyrzekła Anglji swoją neutralność nawet na wypadek jej udziału w wojnie rosyjsko-japońskiej. Na tle tego wzajemnego niedowierzania, rzuconego między sprzymierzeńców, padła iskra wojenna w postaci incydentu ostrzeliwania angielskich statków rybackich na morzu (Doggerbank) przez flotę admirała Rożdiestwienskiego. Minister Delcassé pośpieszył go załagodzić pośrednictwem, przyjętem obustronnie. Zatarg został oddany pod sąd rozjemczy z siedzibą w Paryżu. Alarm jednak w Petersburgu musiał być wielki, skoro w dwa dni po wyrażeniu zgody na pośrednictwo (29 października 1904 r.) Mikołaj telegraficznie zaproponował Wilhelmowi sojusz obronny na warunkach, „których przyjęcie obustronne skłoniłoby Francję do przyłączenia się". Miał być zatem sojusz potrójny (à trois) — Rosji, Niemiec i Francji — w celach utrzymania pokoju europejskiego. Dla Wilhelma jednak było to mało: chodziło także i o powściągnięcie Anglji oraz Ameryki, ponieważ „ta bezwarunkowo zaraz przyłączy się do Anglji". Na wszelki wypadek doradzał jakąś demonstrację na granicy Indyj od strony Turkiestanu, albo od strony Persji na granicy Afganistanu, ponieważ te jedynie względy powstrzymałyby rzekomo działa Gibraltaru od zniszczenia floty bałtyckiej. Z niecierpliwością oczekiwał Wilhelm odpowiedzi z Petersburga o załatwieniu strony formalnej traktatu, zwracając uwagę na niebezpieczeństwo grożące mu z powodu łamania neutralności (zaopatrywania floty rosyjskiej w węgiel) ze strony Anglji i Japonji. Odpowiedź była nieoczekiwana. Rząd rosyjski przed podpisaniem traktatu musiał przedłożyć projekt rządowi francuskiemu. Na to Wilhelm, przekonawszy się, że zamysły jego są przejrzane, dał odpowiedź odmowną: uważał za lepsze pozostać i nadal w stosunkach wzajemnej niezawisłości (21 grudnia 1904). Nie mogąc od tyłu zaszachować Francji, polityka niemiecka skierowała atak z frontu. Było to już po upadku Portu Arthura i po klęskach rosyjskich na polach Mandżurji—Niemcy wznowiły sprawę Marokka.

MAROKKO I PENETRACJA POKOJOWA FRANCJI. Owo Marokko, nad którem wpływ swój pragnęli rozciągnąć Francuzi, stanowiło przedłużenie zachodnich posiadłości afrykańskich Francji, Algeru i Tunisu. Obszarem dorównywające obydwu tym prowincjom, a większe od Niemiec, przedstawia ono kraj o klimacie południowym śródziemnomorskim: od spiekoty Sahary oddzielone górami, mimo rzadkich opadów, posiada z powodu sąsiedztwa z morzem dostateczny stopień wilgoci. Teren doskonały dla rolnictwa i uprawy bawełny, hodowli owoców i oliwy, obfituje w wyśmienite pastwiska i niezliczone stada bydła i owiec, a chociaż słabo zaludnione (osiem miljonów mieszkańców), mogło wyżywić ludność pięciokrotnie większą. Lecz nadewszystko Marokko odznacza się doskonałą pozycją geograficzną morską. Od czasu jak żegluga do Ameryki południowej wzrosła, Marokko, na drodze doń położone, zwróciło na siebie uwagę mocarstw, rywalizujących w handlu transatlantyckim i wciągnięte zostało w wir polityki wszechświatowej. Dotychczas ten najdalej na zachód wysunięty kraniec świata muzułmańskiego, przezwany muzułmańskim Zachodem (Magh-

reb el Aksa), był najbardziej zapomnianą i zacofaną cząstką islamu. Najdłużej też zachował zwyczaje patrjarchalne i ustrój prawie średniowieczny, feudalny. Władza religijna była wszystkiem, władza polityczna i jedność narodowa — niczem. Sułtan Marokka, głowa religijna (szeryf), jako władca polityczny, zależał od naczelników plemion. Ludność równinna (bled el maghzen) płaciła podatki, zresztą nieregularnie, i słuchała urzędników; ludność wyżyn (bled es Siba) nie podlegała żadnym rozkazom, jedynie sile, o ile sułtan ją posiadał. Był on władcą wiernych (emir el Munin), ale pod pokrywką tej władzy panowała anarchja. O ile sułtan był energiczny, całe życie prowadził wojny, jak Mulaj-Hassan (1873 — 1894); ale jeżeli był słaby, władza jego dostawała się w ręce urzędników. Tak było za sułtana Abd-el-Aziza, zamiast którego spełniał rządy ochmistrz dworu Si Ahmed ben Muza energiczny, żądny władzy i bogactw, który przez demoralizujące otoczenie starał się zabić wszelką energję i wolę młodego władcy. Takim też pozostał Abd-el-Aziz i po jego śmierci (1900 r.)—bezwolną lalką w rękach dworzan. Z tego stanu anarchicznego Marokka skorzystała Francja, częścią sama potrzebując spokoju na granicy z Algerem, częścią rozszerzając swe stosunki handlowe. W tym celu nastąpiło w r. 1900 zajęcie oazy Tuat, na południe od Algeru, która stanowi połączenie między Algerem a krajem Dahome poprzez Tombuktu. Od roku 1901 między sułtanem Marokka a generał-gubernatorem Algeru (godność tę piastował Révoil) było porozumienie w sprawie pomocy ze strony Francji przy wprowadzaniu reform (głównie finansowych) i utrzymaniu bezpieczeństwa kraju (głównie policji). Francja weszła na drogę pokojowego przenikania w głąb Marokka, które miało doprowadzić z czasem do rozciągnięcia nad niem protekoratu.

INTERWENCJA NIEMIEC W SPRAWIE MAROKAŃSKIEJ. TANGER I PORAŻKA DYPLOMATYCZNA FRANCJI. Niemcy, zadowolone z porozumienia mocarstw na Dalekim Wschodzie, od r. 1900 stale posuwały swoją politykę pokojowego przenikania do Chin, nie oglądając się na sprawy kolonjalnego Zachodu (Marokka). Z tej strony przez cały rok 1904 nie groziła żadna chmurka na tle dyplomatycznego nieba. Zaciągać się ono poczęło dopiero, w miarę jak przychodziły wieści z teatru wojny rosyjsko-japońskiej w Mandżurji. To, co w r. 1904 wydawało się jeszcze całkiem naturalnem, czyli układ francusko-angielski, jak się wyraził ambasador niemiecki, książę Radolin, przed jego podpisaniem do Delcassé'go w Paryżu, po upadku Portu Arthura wydało się już dziwnem i wywołało uwagę, iż Niemcy w tym układzie są trzymane na uboczu (à l'écart). Tak się wyraził upełnomocniony minister niemiecki Kühlmann do swego kolegi francuskiego w Tangerze. Kanclerz Bülow, który w przemówieniu swojem w parlamencie (14 kwietnia 1904 r.) zbył sprawę Marokka jako błahostkę, dla której nie wypadało wszczynać awantury, w rok później po Mukdenie podniósł roszczenia, że nie może uznawać żadnego układu międzynarodowego, zawartego bez woli i wiedzy Niemiec. W tym samym czasie cesarz Wilhelm wygłosił w Bremen (22 marca 1905 r.) mowę, w której zrzekając się snów o państwie wszechświatowem (Weltreich), jako niezniszczalnych, nazwał naród niemiecki „solą ziemi" i pojechał do Tangeru, aby

tam w mowie do urzędników sułtana proklamować jego suwerenność i niezależność Marokka (31 marca 1905 r.).

Tak wybuchło pierwsze przesilenie dyplomatyczne między Niemcami a Francją na tle sprawy Marokka. Było ono dziełem kanclerza Bülowa, który skłonił Wilhelma do podróży i do wylądowania w Tangerze wbrew jego woli. Sama idea tej podróży wylęgła się w głowie Holsteina, który w porozumieniu z kanclerzem chciał w ten sposób przerwać sieć, izolującą coraz bardziej Niemcy. Pośrednio było to prowokacją Anglji, której opinja cała w prasie stanęła po stronie Francji. Anglja gotowa była zająć wspólny front z Francją na wypadek konfliktu wojennego, nie ustalono tylko, w jakim kierunku miała wysadzić swój stutysięczny korpus ekspedycyjny: w Szlezwigu-Holsztynie czy też w Belgji na wypadek pogwałcenia przez Niemcy jej neutralności. W tym duchu Delcassé bronił swego stanowiska na posiedzeniu rady ministrów (6 czerwca), przedkładając projekt pisemnego układu z Anglją, zakomunikowany Pawłowi Cambonowi przez lorda Lansdowna, ale nie uzyskał poparcia swych kolegów i prezydenta gabinetu, Rouviera. Marynarka ani armja francuska nie były gotowe. W izbie wybuchła panika. Po Cusimie, czyli pogromie Rosji, skapitulowała Francja, poświęcając Delcassé'go, który się podał do dymisji. Wiadomość o tem była przyjęta z triumfem w Berlinie, a Bülow otrzymał za to od cesarza tytuł książęcy. To była jednak dopiero połowa triumfu — unicestwienie sojuszu francusko-angielskiego. Wysłany w misji poufnej do Paryża książę von Henckel-Donnersmarck formułował drugą połowę w formie drastycznej: sojusz francusko-niemiecki albo wojna i znalazł nastrój psychologiczny u szefa rządu francuskiego pod tym względem dla Niemiec pomyślny. Rouvier postawił jednak za warunek porozumienie dwustronne, podczas gdy książę Bülow zażądał konferencji w sprawie utrzymania status quo w Marokku przy udziale wszystkich mocarstw zainteresowanych, podpisanych na układzie t. zw. madryckim (1882). Holstein później tłumaczył się, że rozumiał akcję marokańską jako środek przykucia Francji do rydwanu polityki kontynentalnej Niemiec i skierowania jej przeciw Anglji, a nie jako groźbę wojny, lecz że nerwy cesarza nie wytrzymały i że załamał się na wiadomość o wezwaniu przez króla Edwarda w przejeździe przez Paryż do siebie Delcassé'go. Cesarz Wilhelm natomiast oświadczył w tym samym roku posłowi rosyjskiemu Izwolskiemu, iż „z racji Marokka rzucił rękawicę Francji, a ta jej nie podjęła". Uważał przeto kwestję prowincyj podbitych przez Niemcy (t. j. Alzacji i Lotaryngji) za rozstrzygniętą „na zawsze" (à tout jamais) nietylko przez siebie, ale i przez naród francuski.

TRAKTAT TAJNY W BJÖRKO I KONFERENCJA MIĘDZYNARODOWA W ALGEÇIRAS. Chociaż cesarz Wilhelm przyjął wiadomość o dymisji Delcassé'go jako zwycięstwo decydujące, kryzys trwał w całej pełni i układy w sprawie konferencji międzynarodowej wlokły się z trudnością. W czasie wakacyj Wilhelm udał się, jak zwykle, w podróż morską na północ i tu niespodziewanie nastąpiło spotkanie jego z cesarzem Mikołajem na wodach fińskich, w zatoce Björkö. Rezultatem tego spotkania był układ tajny, podpisany przez obydwóch cesarzy (24 lipca 1905 roku). Za-

wierał on sojusz obronny na wypadek ataku jednego z kontrahentów przez dwa mocarstwa i zobowiązanie do wspólnego w razie wojny zawarcia pokoju, przytem cesarz rosyjski zobowiązywał się nakłonić Francję do tego sojuszu po wejściu jego w życie, co miało nastąpić z chwilą zawarcia pokoju między Rosją a Japonją. Ze strony cesarza niemieckiego układ ten podpisał towarzyszący mu Tschirschky, ze strony cesarza rosyjskiego — admirał Birilew. Tajność układu była tak dalece zachowana, że Birilew podpisując go miał zasłonięty traktat ręką Mikołaja, który zażądał zaufania mu na ślepo. Układ ten, który według słów Wilhelma, miał się stać „kamieniem węgielnym europejskiej polityki i otworzyć nowy rozdział w historji", był oceniony później przez Edwarda VII, gdy się o nim dowiedział, jako „najwspanialsza pomyłka w historji" (the most brillant failure in history). Zawarty poza plecami obydwóch ministrów spraw zagranicznych, nawet po stronie niemieckiej posuwał się za daleko, gdyż wkładał na nią zobowiązania krycia Rosji nawet w jej zawikłaniach azjatyckich. Dlatego książę Bülow nie chciał wziąć za niego odpowiedzialności i postawił kwestję zaufania. W Rosji układ ten natknął się na opozycję nietylko sfer, oddanych przymierzu francusko-rosyjskiemu, ale nawet polityka, przemawiającego za zbliżeniem niemiecko-rosyjskim, jakim był Witte, i po powrocie jego z Ameryki w drodze dyplomatycznych wykrętów został sprowadzony do martwej litery. Właśnie tego samego Wittego gościł u siebie w Röminton cesarz Wilhelm w drodze jego powrotnej z Ameryki i tu na życzenie sfer rządowych francuskich udzielił obietnicy ostatecznego uregulowania zatargu marokańskiego w drodze konferencji międzynarodowej, która miała się odbyć z początkiem roku następnego.

Konferencja ta, zwołana do Algeçiras, miasteczka pogranicznego Hiszpanji (w pobliżu Gibraltaru), była grą dyplomatyczną, w której zabiegi izolowania Francji ze strony upełnomocnionego Niemiec (von Radowitza) spotkały się z taką samą taktyką ze strony francuskiej (Révoila, gubernatora Algeru). Chodziło głównie o sprawy finansów i policji międzynarodowej. Trzeba było interwencji Rosji (hrabiego Witte) i prezydenta Roosevelta, aby Niemcy ustąpiły we wszystkich prawie punktach i podpisały układ (7 kwietnia 1906 roku), który podtrzymywał wprawdzie niezależność Marokka i zwierzchnictwo sułtana, ale przyznawał mocarstwom zainteresowanym, Hiszpanji i Francji, prawo regulowania granic i mieszania się w sprawy wewnętrzne przez organizację policji międzynarodowej i nadzór nad portami. Na konferencji tej Niemcy były osamotnione: jedynym wiernym ich sprzymierzeńcem pozostały Austro-Węgry. Rezultatem porażki Niemiec była dymisja Holsteina (w kwietniu 1906 roku) i omdlenie, w jakie Bülow popadł w czasie debat nad zakończeniem afery marokańskiej w sejmie Rzeszy. Klęska ta polityki wszechświatowej Niemiec zbiegła się z klęską ich równoczesną w polityce kolonjalnej: z powstaniem w południowo-zachodniej Afryce, a naprężenie wszechświatowe odmalował cesarz Wilhelm II własnemi słowy, wznosząc (w październiku 1905 r.) toast na cześć „narodu uzbrojonego" („Volk im Waffen") i rzucając hasło: „trzymać proch suchy" („das Pulver trocken").

KRYZYS REAKCJI W ROSJI I ZWIASTUNY REWOLUCJI. Mimo swych poglądów antykonstytucyjnych i autokratycznych, Witte był działaczem zanadto jeszcze liberalnym dla otoczenia cesarza Mikołaja II, człowieka osobiście miękkiego („tichyj czełowiek", jak się wyraził o nim Witte: „on wsio podpiszet" — „wszystko podpisuje") i podlegającego wpływom otoczenia (matki swej Dagmary, a potem żony, cesarzowej Aleksandry Teodorówny, z domu księżniczki heskiej). Otoczenie to chciało rządzić państwem w duchu skrajnie monarchicznym, przy pomocy systemu policji i żandarmów, pośród których dobierało ludzi na wyższe stanowiska. Po Sipiaginie, zamordowanym (1902 r.), ministrem spraw wewnętrznych został Plehwe, znany jako prokurator sądu warszawskiego z procesów socjalistycznych. On to był jeśli nie twórcą, to pierwszym organizatorem systemu walki z rewolucją, płynącą od dołu, przez skierowanie niezadowolenia mas w stronę Żydów, urządzając pogromy (jak w Kiszyniowie). Niezadowolenie od góry płynęło w postaci ruchu ziemstw, który, nie mogąc znaleźć legalnego ujścia, coraz bardziej skręcał na tory nielegalne, antyrządowe przez urządzanie zjazdów prywatnych, jak z inicjatywy Szypowa, prezesa ziemstwa gubernjalnego Moskwy (w maju 1902 r.). Bardziej opozycyjnie nastrojona grupa ziemców z wodzami swymi, braćmi, książętami Piotrem i Pawłem Dołgorukimi na czele, założyła „ligę wyzwolenia" („sojuz oswoboždienja"), która wydawała swoje czasopismo „Wyzwolenie" zagranicą (naprzód w Sztuttgarcie, potem w Paryżu). Rząd odpowiedział na to walką z ziemstwami (ukaz 20 stycznia 1904 r.), które stanowiły jedyną jeszcze legalną opozycję samorządną w państwie. Walka ta przypadła na krótko przed wybuchem wojny rosyjsko-japońskiej. Właśnie tę wojnę sfery reakcyjne uznały za najlepszą sposobność do odciągnięcia uwagi ogółu od niedomogów społecznych i wzmocnienia zaufania do rządu łatwemi zwycięstwami. Już pierwszy jednak wynik walki był zgoła niespodziewany. Rząd wciąż jeszcze, pomimo pierwszych klęsk na polach Mandżurji, wyczekiwał stanowczego zwrotu na swoją korzyść, a jednocześnie zamach rewolucyjny sprzątnął mu ministra Plehwego (w lipcu 1904 roku). Dopiero po wielkiej bitwie pod Liao-jangiem, czuł się zmuszonym ustąpić po raz pierwszy przed opozycją społeczeństwa. Zapowiedzią nowego kursu, zbliżenia się i oparcia na społeczeństwie, była nominacja księcia Świątopełk-Mirskiego (8 września) na ministra spraw wewnętrznych. Pierwszym zaś symptomem tego zbliżenia było zezwolenie na powszechny zjazd ziemców, t. j. członków ziemstw, który miał się odbyć w Moskwie w listopadzie.

RUCH POLITYCZNY W KRÓLESTWIE POLSKIEM: NOWE UGRUPOWANIA I POCZĄTKI STRONNICTW. JÓZEF PIŁSUDSKI. W Królestwie Polskiem zmiana ekonomicznego stosunku do cesarstwa i nowa faza polityki rosyjskiej antykresowa wywołały przeszacowanie poglądów utartych na stosunek społeczeństwa całego, jak i poszczególnych warstw, zarówno do Rosji, jak i do zadań polityki narodowej. Przede-

wszystkiem wrażliwą na akcję rusyfikacyjną, już nietylko kulturalną, ale i materjalnie eksploatującą ludność, zwłaszcza robotniczą w miastach, okazała się ta grupa ludzi, która po rozgromie partji „Proletarjatu" kontynuowała propagandę socjalistyczną. Od dotychczasowego programu walki klasowej, prowadzonej na gruncie solidarności międzynarodowej proletarjatu, uczyniła ona silny zwrot w kierunku solidarności interesów przedewszystkiem proletarjatu polskiego wobec rządu rosyjskiego. Tak powstała „Polska partja socjalistyczna" (na zjeździe w Paryżu, w listopadzie 1892 r.), która za pierwszy punkt swego programu minimalnego postawiła niepodległość Polski. Organizatorem jej w Królestwie, gdyż większość przewódców bawiła zagranicą, zwłaszcza w Londynie, stał się Józef Piłsudski. Urodzony na Litwie, w Żułowie (5 grudnia 1867 roku), w prześladowaniach, jakie kraj ten w okresie popowstaniowym przechodził, wyrosły i wychowany, z nich też wyniósł źródło swego patrjotyzmu i siły do walki o niepodległość na całe życie. Pierwsze doświadczenia szkolne — gimnazjum rusyfikatorskie w Wilnie i rok studjów na uniwersytecie w Charkowie — które niebawem zastąpiło pięcioletnie zesłanie na Syberję (1887—1892), umocniły w nim ideał młodości, zaczerpnięty ze wspomnień walk powstańczych i z literatury romantycznej. Na Syberji zetknął się z dwiema generacjami ludzi walki czynnej: powstańcami roku 1863, wśród których był Bronisław Szwarce, członek Komitetu Centralnego, były więzień szlisselburski — mimo dwudziestu lat katorgi i zesłania—gotów jeszcze wówczas chwycić za oręż do walki, i z proletarjatczykami, którzy zmienili ideały patrjotyczne na socjalizm międzynarodowy. Socjalizm był wówczas prądem powszechnie panującym wśród kółek młodzieży, poniekąd wyższym stopniem patrjotyzmu, uchodzącego za konserwatyzm, który istotnie nieraz wyrzeczenie się wszelkiej walki czynnej owijał we frazes patrjotyczny. Piłsudski stał się socjalistą poto, aby w harcie walki, jaką socjalizm prowadził, znowuż patrjotyzm zmienić w czyn. Po powrocie z zesłania wstąpił do partji socjalistycznej w zamiarze jej przeobrażenia w duchu walki o niepodległość Polski, chociaż zastał już ideowy przełom w niej dokonany. Piłsudski pierwszy odważył się wydawać pismo socjalistyczne w kraju p. t. „Robotnik" (dotychczas literatura zakazana wychodziła zagranicą, skąd była dostarczana i kolportowana, jako t. zw. „bibuła" przez członków lub sympatyków partji). Pierwszy numer „Robotnika" wyszedł w Wilnie (12 lipca 1894 roku), i odtąd aż do samego swego aresztowania (w nocy z 20 na 21 lutego 1900 roku) w Łodzi Piłsudski był jego redaktorem, wydawcą i kolporterem. Program jego był oparty na zasadach socjalnych — wyzwolenia ludu pracującego z ucisku warstw uprzywilejowanych, ale hasłem naczelnem redaktora było, iż największym wrogiem klasy robotniczej jest carat. Piłsudski przytem baczną zwracał uwagę na stosunki kraju i pismo jego coraz szerszy wpływ wywierało nietylko na rzesze robotnicze, ale i na ogół społeczeństwa, tak iż w chwilach ważnych wystąpień, jak w czasie wizyty cara Mikołaja II w Warszawie lub jeszcze bardziej w czasie odsłonięcia pomnika Mickiewicza w Warszawie organ Piłsudskiego stawał się istotnym wyrazicielem opinji nie jednej klasy, lecz całego narodu.

W zupełnie odmiennem położeniu znalazły się warstwy, opierające program swej polityki narodowej na zasadzie lojalizmu względem państwa rosyjskiego. I one uznały stan swój posiadania — zarówno dorobek kulturalny, jak i ekonomiczny — za zagrożony, i to nietylko rolnictwo, ale także przemysł i handel. Ale będąc z natury konserwatywne i same w walce z przewrotem (socjalizmem) miały nadzieję za pomoc okazaną rządowi uzyskać uznanie swych praw, jako Polaków, obywateli państwa rosyjskiego, narówni z Rosjanami. Taki był duch „ugody" po wstąpieniu na tron Mikołaja II i wizycie jego w Warszawie. Zresztą dla ugody tej rząd rosyjski nawet w osobie księcia Imeretyńskiego nie uważał chwili jeszcze za odpowiednią. Po śmierci zaś jego reakcja przy dworze (Pobiedonoscew) i general-gubernatorzy w Królestwie nie przestawali uważać Polaków za wrogów państwa, z którymi, jak następca Imeretyńskiego, generał Czertkow, trzymali się zasady postępowania „bez ceremonji". Pomiędzy temi dwoma krańcowo zarysowującemi się odłamami opinji, masa ludności pozostawała naogół bierna. Wśród młodzieży uniwersyteckiej i rekrutującej się pośród niej inteligencji różnych warstw w Warszawie, a także i na prowincji przejawiały się od czasu do czasu odruchy w formie manifestacyj patrjotycznych (jak w kwietniu r. 1894, na cześć Kilińskiego, która pociągnęła za sobą proces i kary administracyjne stu pięćdziesięciu ośmiu osób). Dopiero po zamknięciu tygodnika „Głosu" (w związku z manifestacją Kilińskiego) przeniesienie się części młodego pokolenia oraz jego wodzów (Jan Popławski, Roman Dmowski) do Galicji zetknęło ruch patrjotyczny, dotychczas tajny, oświatowy i kulturalny, z życiem politycznem jawnem i dało mu kształty realne stronnictwa narodowo-demokratycznego (założonego w r. 1897). Mając kadry swoje w organizacjach tajnych oświatowych Królestwa Polskiego, opierało się ono równocześnie na organizacji trójzaborowej Ligi Polskiej, przemianowanej teraz na Ligę Narodową, i oddziaływało na opinję całego społeczeństwa polskiego zarówno Królestwa jak i innych zaborów w kierunku polityczno-wychowawczym za pośrednictwem pisma „Przeglądu Wszechpolskiego" (wydawanego naprzód we Lwowie, a po r. 1902 w Krakowie), jak i specjalnie redagowanego dla ludu pisemka „Polak" (wydawanego w Krakowie, ale rozchodzącego się w Królestwie potajemnie). Kierunek ten opozycyjny, nielegalny spotykał się z surowem potępieniem ze strony t. zw. „ugodowców", którzy nie poniechali programu swojego utrzymania się na gruncie państwowości rosyjskiej mimo rozbicia się ugody i po wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej zaofiarowali swe usługi rządowi w niesieniu pomocy humanitarnej na polu walki (oddział Czerwonego Krzyża). Teraz jednak i oni na zjeździe w Wiedniu (w marcu 1904 r.) zorganizowali się w stronnictwo polityki realnej. Wszystkie te trzy ugrupowania patrzyły na wojnę rosyjsko-japońską i na towarzyszące jej (także przed wybuchem) wrzenie w Rosji, jako na doskonałą sposobność urzeczywistnienia swoich dążeń, ale gdy pierwsze dwa, licząc na klęskę Rosji, szukały styczności z rządem japońskim, stronnictwo polityki realnej, licząc na zwycięstwo oręża rosyjskiego i przetrzymanie kryzysu przez państwo rosyjskie, pośpieszyło pierwsze z ofertą do rządu w postaci memorjału, przesłanego księciu

Światopełk-Mirskiemu (w październiku 1904 roku). Memorjał ten, podpisany imiennie (stąd nazwa jego: memorjał dwudziestu trzech), zawierał żądanie reform w Królestwie Polskiem na gruncie uznania państwowości rosyjskiej, ale z uwzględnieniem właściwości kraju, jego historji, języka i kultury. Było to na krótko przed zjazdem listopadowym ziemców, na którym umiarkowana część społeczeństwa rosyjskiego także postawiła swoje żądania.

ZJAZD LISTOPADOWY ZIEMCÓW I ODMOWA KONSTYTUCJI ZE STRONY RZĄDU. Powszechny zjazd członków ziemstw — zarówno ze wsi jak i z miast — w formie narad przedwstępnych odbył się w Moskwie, skąd przeniesiony do Petersburga, obradował pod przewodnictwem Szypowa (w listopadzie). Rząd, dając nań zezwolenie, w ostatniej chwili zrzekł się odpowiedzialności i obrady musiały się toczyć, w zamkniętem kole. Pomimo to zjazd powziął rezolucję (w piętnastu punktach), potępiającą całokształt systemu dotychczasowego rządów, biurokratyczno-policyjnego i żądającą swobód obywatelskich (nietykalności osób i mienia, swobody sumienia, wolności prasy, prawa zgromadzeń i stowarzyszeń). Poza temi ogólnemi żądaniami zjazd zajął stanowisko także w stosunku do szczegółowych niedomagań. Tak w kwestji agrarnej żądał — wyjęcia włościan z pod specjalnej opieki administracji i zrównania ze wszystkimi innymi obywatelami; w kwestji samorządu — zniesienia systemu klasowego ziemstw i rozszerzenia tej instytucji na całe państwo. Wreszcie zjazd wypowiedział się także w sprawie ogólnego przedstawicielstwa w całem państwie. I tutaj w gronie członków zjazdu zaznaczyły się dwa kierunki. Gdy większość (siedemdziesiąt jeden członków) żądała zgromadzenia narodowego z wyborów dla stanowienia praw, ustalenia budżetu i kontroli nad czynnościami rządu, mniejszość (dwudziestu siedmiu członków) zadowolała się tymczasem przedstawicielstwem narodowem z wyborów dla udziału tylko w pracach ustawodawczych rządu. Było to maximum i minimum żądań ze strony umiarkowanej części społeczeństwa, która chciała pracować na drodze legalnej nad przeobrażeniem państwa. Rząd, składający się z samych przedstawicieli reakcji, jak Pobiedonoscew, prokurator św. synodu, Murawjew, minister sprawiedliwości (Witte ustąpił już był tekę finansów, zatrzymując nic nie znaczącą godność prezesa komitetu ministrów) odrzucił te żądania (ukaz 24 sierpnia 1904 r. znosił dotychczas istniejącą prawnie karę chłosty dla chłopów i zwalniał ich z zaległości podatkowych). Polityka ugodowa — współpracy rządu ze społeczeństwem — zbankrutowała, i książę Światopełk-Mirski podał się do dymisji. Równocześnie ukaz grudniowy (25 grudnia 1904 roku), podtrzymując w całej pełni podstawy rządu dotychczasowego, jako nietykalne, tylko w ich zakresie szukał drogi do ulepszeń i naprawy zła. Na to społeczeństwo rosyjskie odpowiedziało rewolucją z dołu.

ROSJA PODZIEMNA I SOJUSZ PARTYJ REWOLUCYJNYCH Z OPOZYCYJNEMI. Rząd nie doceniał siły żywiołów umiarkowanych, chcących pracować legalnie na drodze przeobrażenia Rosji, natomiast nigdy nie lekceważył sił podziemnych rewolucyjnych, pracujących nad obaleniem całego porządku społecznego w Rosji. Do nich należeli socjaliści różnych

odcieni i ugrupowań, zarówno ideowo-partyjnych jak i lokalnych. Potężna fala podziemnego ruchu konspiracyjnego, idąca w Rosji od czasów dekabrystów poprzez partję „Narodnoj woli" albo „Ziemi i woli" do czasów Aleksandra III (zamach i katastrofa pod Borkami w roku 1887), za Mikołaja II wzmogła się dzięki rozwojowi fabryczno-przemysłowemu i zasiliła miljonową armję robotniczą, skupioną zwłaszcza w centrach przemysłu, jak w Petersburgu, w Moskwie, w Iwanowo-Wozniesieńsku (liczbę robotników zawodowych w r. 1901 podawano na miljon siedemset jedenaście tysięcy sześćset, z nich przeszło trzy czwarte zatrudnionych w fabrykach o skupieniu ludzi ponad sto do tysiąca i więcej). W zasadzie żądając ednego i tego samego, t. j. obalenia caratu i republiki demokratycznej, tudzież operując u dołu w masach, mniej więcej, jednemi i temi samemi hasłami, jak ośmiogodzinnego dnia roboczego, zniesienia stałej armji i zastąpienia jej przez milicję narodową, głosowania powszechnego etc., w górze partje te różnicowały się silnie, formułując różnie pogląd swój na proces przeobrażenia się społeczeństwa rosyjskiego i udział jednostki oraz organizacji w tym procesie. Ci, którzy patrzyli na rozwój Rosji, jak na rozwój normalny każdego z państw na Zachodzie, spodziewali się przeobrażenia Rosji na drodze przejścia od kapitalizmu do socjalizmu. Była to partja socjalno-demokratyczna albo prawowiernych uczni Marxa z wodzem swym teoretykiem, uczestnikiem jeszcze partji „Ziemi i woli", Plechanowem na czele. Drudzy, bardziej licząc się z właściwościami Rosji, jako kraju agrarnego, i nawiązując jakby do anarchizmu bakuninowskiego, marzyli o przejściu bezpośredniem Rosji do socjalizmu, pomimo formuł kapitalistycznego rozwoju (a więc bez zróżnicowania klas i koncentracji produkcji), głosząc głównie hasło nacjonalizacji ziemi. Była to partja socjalistów rewolucjonisów, która też w walce z rządem przypisywała wielkie znaczenie występom jednostkowym; stąd była zwolenniczką teroru, naogół potępianego przez partję socjalno-demokratyczną. Gdy pierwsza miała zwolenników wśród mieszczan i chłopów, druga — zwłaszcza wśród mas robotniczych; obywie jednak działały przeważnie z zagranicy (Paryża i Genewy) za pośrednictwem literatury nielegalnej.

Na wzór tych partyj rosyjskich powstawały analogiczne ugrupowania lokalne o właściwościach etnicznych (litewskie, łotyskie, ukraińskie i gruzińskie), niby narodowych, z żądaniami autonomji i federacyjnego połączenia szczepów w obrębie Rosji (ormiańska rewolucyjna federacja, białoruska socjalistyczna gromada etc.). Nad wszystkiemi jednak temi obcokrajowemi organizacjami górował żydowski związek „Bund" (właściwie „wszechżydowski związek robotniczy Litwy, Polski i Rosji"), chociaż w gruncie rzeczy stosunek liczebny Żydów, w każdej z partyj socjalistycznych, zwłaszcza wśród kierowników był ogromny, i Żydzi za pośrednictwem socjalizmu wywierali wpływ na rozwój rewolucji decydujący. W Królestwie Polskiem i kraju zabranym, niezadowoleni z programu narodowego „PPS", założyli nową partję pod nazwą „Socjalnej Demokracji Polski i Litwy" (w r. 1900) o duchu ortodoksyjno-międzynarodowym. Wszystkie te partje, wobec zbliżających się doniosłych zmian w Rosji, weszły ze sobą w porozumienie

ZA NASZĄ
I WASZĄ WOLNOŚĆ
MIESZKAŃCY SYBIRU
KOŚCIUSZKO
PUŁASKI
MOSKWA
1812
WYDARZENIA
NAPOLEOŃSKA
POWSTANIE
KLENIEWICZA
SKRZYNECKI
KRUTENWKI
1832-1852
PONIATOWSKI
(LIPSK)
1813
MIEROSŁAWSKI
1849
BOJAK-HAUKE
1870-1871
DEMBIŃSKI
1848-1849
WYSOCKI
1848-1849
BEM
1848-1849
CZAJKA
1863
CHRZANOWSKI
1849
MICKIEWICZ
LEGION
(HEDOPCKI
(ARAGOSSA)
1808
KOŁŁĄTAJSKI
(SAMOSIERRA)
1808
MROKOWICZ
1810
ILIŃSKI
1871
ZAPIŃSKI
1857
PRZEWŁOCKI
1863
WYSOCKI
ZAMOYSKI
MICKIEWICZ
1853-1856
RAKOZA
1878
ZUJAWI
PAR.
1870
MIEROSŁAWSKI
1848
BEM
(ALEPPO)
1850
SUŁKOWSKI
(KAIR)
1798

i przy udziale także stronnictw mieszczańskich opozycyjnych Rosji („sojuz oswoboždienja"), Królestwa Polskiego („Liga Narodowa"), oraz Finlandji („partja czynnego oporu") opracowały na zjeździe w Paryżu (9 listopada 1904 r.) program wspólnego działania, stawiając, jako cel wspólny (minimum), obalenie samowładztwa i reformy demokratyczne, z pozostawieniem poszczególnym narodowościom Rosji prawa do samookreślenia (stąd potępienie systemu rusyfikacji wogóle), co do maksymalnych zaś programów pozostawiając poszczególnym ugrupowaniom w tych granicach ogólnych całkowitą swobodę działania (właściwie z piętnastu grup rewolucyjnych brało w zjeździe udział faktycznie osiem, a trzy przysłało usprawiedliwienie swej nieobecności). Rząd, za pośrednictwem swych agentów i prowokatorów doskonale o celach przewrotu poinformowany (na zjeździe w Paryżu był obecny szpieg Azew, w organizacjach robotniczych także pracowali agenci policyjni Zubatowa, między innymi głośny później pop Hapon), szedł na rękę ruchowi, starając się przyśpieszyć jego wybuch, aby go doszczętnie zdławić, a tymczasem częściowemi reformami starał się uspokoić wzburzenie w społeczeństwie.

KRWAWA NIEDZIELA 9/22 STYCZNIA 1905 R. I WYBUCH REWOLUCJI W ROSJI. Z obydwóch stron, przez policję i żywioły rewolucyjne inicjowane wypadki szybko toczyły się ku rozwiązaniu, zwłaszcza po upadku Portu Arthura. Zaczęły się one od strajku tłumnego robotników w zakładach putiłowskich (do dwustu pięćdziesięciu tysięcy ludzi), przyczem pierwszym symptomem ostrzegawczym był strzał z kartaczownicy, niby przypadkowo dany w stronę pałacu Zimowego, gdzie stał cesarz w czasie uroczystości Jordanu, poświęcania wody na rzece Newie (19 stycznia). W następną niedzielę bezbronny tłum wielotysięczny, z obrazami i krzyżami, mając popa Hapona na czele, ruszył pod pałac Zimowy rzekomo dla wręczenia petycji cesarzowi, gdzie był przyjęty salwą karabinową, od której zginęło, nie licząc rannych, przeszło tysiąc osób. Cesarz i rodzina cesarska opuścili Petersburg, dokąd powołano w charakterze generał-gubernatora, później szefa policji w całem państwie, dotychczasowego komendanta „gradonaczalnika" Moskwy, generała Trepowa, w celu przywrócenia porządku. Równocześnie ministrem spraw wewnętrznych został ochmistrz dworu, Bułygin, obydwaj — on i Trepow — przyjaciele wielkiego księcia Sergjusza, stryja cesarza, generał-gubernatora Moskwy, uchodzącego za filar reakcji (zginął od zamachu 17 lutego 1905 r.). Odtąd fala rewolucyjna z Petersburga rozlewa się szeroko po całem państwie, w przeciwieństwie do rewolucji poprzedniego wieku na zachodzie Europy, nie zajmując ośrodka— stolicy kraju — Petersburga, gdzie rząd utrzymuje względny spokój, lecz ogarniając prowincję, zwłaszcza wieś (rozruchy agrarne na wiosnę w stosunku czternaście procent powiatów, na jesieni już trzydzieści siedem procent) i kresy, jak Kaukaz i Królestwo Polskie (w Finlandji nastąpiło natychmiast uspokojenie po zwołaniu ponownem na jesieni 1904 r. zawieszonego przez rząd sejmu). Rząd walczy w miastach i centrach fabrycznych z ruchem strajkowym (w Warszawie i w Łodzi w czerwcu, na jesieni na Kaukazie i w Baku) przez ogłoszenie stanu wojennego (w Warszawie

i w powiecie warszawskim w sierpniu 1905 r.), na prowincję zaś wysyłając ekspedycje wojskowe karne (do kraju nadbałtyckiego przeciw Łotyszom). Lecz przedewszystkiem stara się on zdyskredytować ruch, przedstawiając go jako intrygę obcych plemion i narodowości, zwłaszcza Żydów, w celu rozkawałkowania i rozszarpania Rosji; tam, gdzie były żywioły różnoplemienne, zwalczał ten ruch, przeciwstawiając wrogie sobie narodowości (jak na Kaukazie Ormian i Tatarów), aby się wzajemnie wytępiali; przeciwko Żydom zaś, których uważał za głównych sprawców rozruchów, organizował pogromy, wyzwalając przeciwko nim ślepą nienawiść tłumu i wspierając go bierną, a czasem czynną pomocą policji i wojska (jak w Białymstoku w lipcu 1905 r.). W tych pogromach i wystąpieniach rewolucyjnych coraz wyraźniej zaczęły się zaznaczać tajne organizacje monarchiczne (t. zw. „czarne sotnie"), mające na celu podtrzymanie porządku dotychczasowego, postępując, częścią w porozumieniu z rządem, częścią obok niego, a nawet wbrew jego zamierzeniom, a kierowane przez sfery wysoko postawione u dworu (insynuowaną „izbę gwiaździstą"). W walce z rządem rewolucjoniści tworzyli lotne oddziały partyzanckie („drużyny bojowe") i za pośrednictwem agitacji torowali sobie drogę do armji, z której najpodatniejszą dla wpływu ich okazała się flota (bunt we flocie czarnomorskiej na „Potemkinie" w lipcu 1905 r. zresztą uśmierzony; załoga „Potemkina", wysiadłszy na ląd, schroniła się w Constanzy), nie spotykając zresztą w tem zachęty ze strony żywiołów opozycyjnych mieszczańskich, które weszły w celach zwalczania systemu rządu przedewszystkiem na drogę zrzeszania się i organizacji.

STRONNICTWA OPOZYCYJNE I STANOWISKO RZĄDU WOBEC PRZEDSTAWICIELSTWA NARODOWEGO (BUŁYGINOWSKA DUMA). Wobec jawnej rewolucji w kraju rząd nie mógł już dłużej utrzymać się na stanowisku, podtrzymującem bezwzględnie dawny ustrój, i przeszedł na stronę opozycji umiarkowanej, zgadzając się w zasadzie na udział społeczeństwa w osobie jego przedstawicieli w pracach ustawodawczych, czego zapowiedzią był ukaz (3 marca 1905 r.), polecający ministrowi spraw wewnętrznych, Bułyginowi, obmyślenie reform. Co to ma być za przedstawicielstwo narodowe, o tem trudno było porozumieć się zwolennikom starego i nowego porządku: tradycyjny sobór ziemski, zwoływany w Rosji w razach nadzwyczajnych (między innemi przy obiorze na tron pierwszego z Romanowych), czy też Duma państwowa („gosudarstwiennaja Duma"), jako spadkobierczyni tradycji przedstawicielstwa stanowego w historycznej Rosji („bojarskiej Dumy"). W tym samym czasie, kiedy sfery rządowe debatowały nad projektem przyszłego przedstawicielstwa, drugi powszechny zjazd ziemców w Moskwie (w maju 1905 r.) prawie wszystkiemi głosami (sto dwadzieścia siedem) oświadczył się za powszechnem prawem głosowania do zgromadzenia narodowego; tylko garść nieliczna (ośmiu członków) z Szypowem na czele pozostała przy dawnem umiarkowanem żądaniu ciała doradczego, chociaż, jako grupa konserwatywna, przyłączyła się do deputacji ziemstw i szlachty, wysłanej z adresem do cara i przyjętej na audjencji w Peterhofie (19 czerwca 1905 r.). Przewodniczący deputacji,

książę Trubeckoj, w obliczu grozy nieszczęść wojennych Rosji (Cusimy), zaklinał cesarza, by zwołał natychmiast przedstawicielstwo na podstawie powszechnych wyborów dla zdecydowania kwestji pokoju i wojny, oraz zniósł dawny porządek prawny (t. zw. „prikaznoj stroj") i zastąpił go nowoczesnym. Cesarz odpowiedział na to wymijająco, zapewniając o woli swej niezachwianej powołania przedstawicielstwa narodowego. Pomimo to, zaraz po podpisaniu pokoju w Portsmouth, został ogłoszony ukaz cesarski, ustanawiający „Dumę państwową" o charakterze doradczym (projekt Bułygina) z ograniczeniami stanowemi i narodowościowemi (ukaz 19 sierpnia 1905 roku). Do projektu tego odniosły się ziemstwa z całkowitem potępieniem, a dumę tę cała opozycja postanowiła bojkotować. Tym projektem rząd rosyjski rzucił całą opozycję w objęcia rewolucji.

ZORGANIZOWANIE SIĘ OPOZYCJI („SOJUZ SOJUZÓW"). POWSTANIE NOWEGO STRONNICTWA KADETÓW I ROZŁAM SOCJALISTÓW NA BOLSZEWIKÓW I MIENSZEWIKÓW. Fala rewolucyjna, zataczając coraz to szersze koła, powoli uchwyciła wszystkie warstwy społeczeństwa w postaci rozmaitych ugrupowań — nietylko politycznych, ale i zawodowych (adwokatów, agronomów, lekarzy etc.), częstokroć nawet dziwacznych. Z nich najstarszy był „związek wyzwolenia", który na zjeździe ziemców w Moskwie (w lipcu 1905 r.) zlał się z grupą ziemców konstytucjonalistów i utworzył stronnictwo konstytucyjno-demokratyczne (t. zw. przez skrócenie kadetów). Pozostawało ono na dawnym gruncie przewrotu pokojowego, ale w zasadzie nic nie miało przeciw powstaniu zbrojnemu, uważając tylko chwilę dlań za nieodpowiednią. Inne związki (sojuzy), później powstałe, weszły ze sobą w porozumienie (już od r. 1904), tworząc wspólny Związek Związków („Sojuz sojuzow") na zasadach federacyjnych z biurem centralnem i zjazdami stałemi delegatów (w lipcu 1905 r.). Liczbę członków jego obliczano na czterdzieści tysięcy. W walce z rządem Związek ten dopuszczał wszystkie środki do rewolucyjnych włącznie. Lecz szczególnego znaczenia nabrał „związek włościański", obejmujący do dwustu tysięcy członków. Jego to głównem dziełem była akcja agrarna na prowincji, zmierzająca do wywłaszczenia, które to hasło proklamował na zjeździe w Moskwie (w sierpniu 1905 r.). Do niego przyłączył się związek nauczycieli oraz przedstawicieli obcych narodowości, zorganizowany na zjeździe prasy (w marcu 1905 r.), a głoszący zasady przebudowy Rosji na podstawach federacyjnych. Wszystkie te związki (od sierpnia) działały razem, dążąc do obalenia systemu rządu, panującego w Rosji i oświadczając się przeciwko projektowi reform rządowych (Dumie bułyginowskiej). Poza temi organizacjami, które były nawpół jawne i legalne, działały partje skrajne rewolucyjne: socjaliści rewolucjoniści głównie wśród chłopów, socjaliści demokraci wśród mas robotniczych, pierwsi głosząc wywłaszczenie, drudzy hasła ogólno-socjalistyczne. I jedni, i drudzy dopuszczali współdziałanie z partjami mieszczańskiemi, jak kadetami w walce z caratem, ale utrzymali się przy zasadach walki klasowej. Wśród demokratów socjalnych powstał przytem (w pierwszej połowie 1905 r.) rozłam: część, uważając moment za odpowiedni do wybuchu po-

wstania, postanowiła przystąpić do natychmiastowego jego urzeczywistnienia, uzbrajając lud (partja maksymalistów, czyli inaczej bolszewików), część zaś, nie cofając się przed myślą o powstaniu w przyszłości, nakazywała drogą agitacji przygotowywać lud do przyjęcia rewolucji (program minimalistów — mienszewików). Wszystkie też partje te po kolei wygrywały rolę swoją w rewolucji, poczynając od „Sojuzu sojuzow", kończąc na socjalistach rewolucjonistach aż do bolszewików.

UKAZ TOLERANCYJNY W ROSJI I ULGI DLA POLAKÓW W KRÓLESTWIE POLSKIEM I KRAJU ZABRANYM. Uspokajając społeczeństwo rosyjskie obietnicą przedstawicielstwa narodowego, rząd pragnął zaprowadzić spokój także i wśród obcych plemiennie i wyznaniowo narodowości w Rosji. Najważniejszym krokiem na tem polu był ukaz, dotyczący tolerancji religijnej. Dawał on swobodę wyznania wszystkim sekciarzom, jak raskolnikom, sztundystom, dotychczas prześladowanym nietylko przez Kościół prawosławny, ale i przez państwo, oraz znosił ograniczenia, jakiemi były skrępowane inne wyznania, rzekomo uprawnione w państwie rosyjskiem. Odtąd zmiana wyznania prawosławnego na inne nie była prześladowana. Skutki tego ukazu dały się odczuć natychmiast w Królestwie Polskiem, gdzie przetrwała jeszcze znaczna liczba unitów, t. zw. opornych, przeciwko którym jeszcze w r. 1898 były wydane bardzo surowe prawa. Ci wszyscy, jak i znaczna część rzekomo nawróconych, odrazu porzuciła wyznanie urzędowe, przechodząc tłumnie na katolicyzm (w liczbie dwustu tysięcy). Prawo o swobodzie religijnej pociągnęło za sobą i ulgi językowe w nauczaniu religji w szkołach rządowych po polsku. Rząd przytem wogóle w stosunku do języka polskiego w nauczaniu i używaniu powszedniem stanął na stanowisku tolerancji, choć nie równouprawnienia. I tak, zezwolił na szkołę polską prywatną (była to w części odpowiedź na strajk szkolny, który wybuchnął w lutym 1905 r.) z zastrzeżeniem praw języka wykładowego rosyjskiego w nauczaniu historji i geografji Rosji (17 czerwca 1905 r.), pozwolił na język polski w wewnętrznem urzędowaniu towarzystw, co spowodowało spolszczenie kolei prywatnej warszawsko-wiedeńskiej. Idąc zaś, jakby w myśl życzeń autorów memorjału dwudziestu trzech, stawiał na widoku zupełne równouprawnienie Polaków z Rosjanami, zapowiadając wprowadzenie samorządu w Królestwie na wzór rosyjskiego, ziemskiego i miejskiego (tylko ostatni został ogłoszony w 10 lat później, w okresie wojny, na krótko przed opuszczeniem przez Rosjan Królestwa i nigdy nie był wcielony w życie). Tyle zrobiono dla przejednania Polaków z Królestwa.

Pozostawała jeszcze sprawa narodowości polskiej na Litwie i w kraju zabranym, którą uważano, wobec postępów rusyfikacji od lat siedemdziesięciu pięciu, za bardziej dojrzałą do rozstrzygnięcia w duchu równouprawnienia Polaków z Rosjanami niż w Królestwie Polskiem: przywrócono więc wybór przedstawicieli szlachty, dopuszczono naukę języka polskiego i litewskiego w szkołach tam, gdzie tego domagała się większość. Lecz głównego prawa, ograniczającego żywioł polski — prawa nabywania ziemi — nie zniesiono. Złagodzono tylko jego surowość, pozwalając na przechodzenie nieruchomości poza obrębem miast z rąk Polaków do rąk polskich,

z obcych zaś rąk tylko w rozmiarach bardzo ograniczonych (nie więcej nad sześćdziesiąt dziesięcin) i zezwolono osiedlać się oraz kupować ziemię chłopom polskim. Z postępów pracy rusyfikacyjnej, zwłaszcza w zakresie majątkowym, w ciągu lat czterdziestu (1865—1905) rząd rosyjski czuł się bardzo zadowolony. Jakoż istotnie w siedmiu gubernjach t. zw. kraju północno-zachodniego, gdzie polska własność jeszcze przed powstaniem mimo konfiskat stanowiła w stosunku do rosyjskiej osiemdziesiąt pięć procent, na początku XX wieku w przeważającej sile utrzymała się jeszcze tylko w dwóch gubernjach: kowieńskiej (siedemdziesiąt pięć procent) i wileńskiej (siedemdziesiąt osiem procent), natomiast w reszcie przeważała już własność rosyjska tem silniej, im bardziej zbliżamy się do właściwej Rosji (w mińskiej, wołyńskiej, podolskiej po pięćdziesiąt procent, w kijowskiej, witebskiej po sześćdziesiąt procent, w mohylowskiej sześćdziesiąt siedem procent). Był to zatem zwrot do programu równouprawnienia narodowego na gruncie państwowości rosyjskiej, postawionego w memorjale dwudziestu trzech. Ale społeczeństwo polskie, zwłaszcza w Królestwie, żądało już więcej, bo autonomji politycznej Królestwa Polskiego.

PROGRAM AUTONOMJI KRÓLESTWA POLSKIEGO I STOSUNEK STRONNICTW DO REWOLUCJI ROSYJSKIEJ. Rząd rosyjski, przyjmując żądania umiarkowane kół ugodowych albo polityki realnej, stał na stanowisku tradycyjnem polityki rosyjskiej, wyodrębniającej historyczne interesy Polski z zakresu interesów Rosji. Wyodrębniały je także i koła narodowe „Ligi" nietylko z kompleksu spraw Rosji wogóle, ale i rewolucji rosyjskiej. Dlatego do demonstracyj ulicznych (od listopada 1904 r.), pociągających za sobą krwawe represje, później do strajków (od stycznia 1905 r.), stale wybuchających w różnych miejscach i rujnujących swą chaotycznością i bezplanowością życie narodowe, odnosiły się negatywnie; natomiast całą swą siłę rzuciły do walki z bezprawiem administracji rosyjskiej, uświadamiając lud w duchu narodowym. Za hasło do tego posłużyła walka o język polski w gminie, wbrew prawu odjęty chłopom przez administrację Królestwa (w grudniu 1904 r.). W ciągu pół roku sześćset gmin (połowa ogółu) oświadczyła się za tem żądaniem. Dalsze konsekwencje w postaci hasła głoszonego czynnego oporu (jak bojkot władz, niepłacenie podatków i t. p.) były zamierzone, ale nie miały gruntu realnego (prócz bojkotu szkoły rosyjskiej, zastąpionej od nowego roku szkolnego przez szkołę prywatną polską). Prowadziły one z konieczności do wybuchu zbrojnego i proklamowania hasła niepodległości polskiej, czyli postawienia sprawy polskiej na gruncie nietyle rewolucji rosyjskiej, co międzynarodowym, czemu świeżo zorganizowane stronnictwo demokratyczne w osobie przewódcy Romana Dmowskiego było przeciwne z obawy nietyle przed Rosją, co przed Niemcami, które w razie wybuchu powstania w Królestwie nie omieszkałyby interwenjować. W przeciwnym kierunku parła polska partja socjalistyczna, której część skrajna, młodsza, t. zw. lewica, oderwała się, stojąc na gruncie walki czysto klasowej; starsi zaś, z Piłsudskim na czele, poczęli organizować ruch zbrojny w imię hasła niepodległości.

Piłsudski po ucieczce z więzienia, zorganizowanej przez przyjaciół w Pe-

tersburgu (13 maja 1901 roku), przebywał czas niejaki zagranicą, lecz na stałe osiedlił się w Galicji, którą odtąd obrał za bazę operacyjną dla swej działalności, przenosząc równocześnie ośrodek działań partji z Londynu do Lwowa i Krakowa, aby być bliżej terenu walki — Królestwa. I on rozszerza swój program do ogólnopolskiego trójzaborowego i z grupy spiskowej rewolucyjnej dąży do oparcia go o społeczeństwo, nie pomijając nawet Galicji. Było to to samo stanowisko, które na kilka lat przedtem dzięki pracy oświatowej i uświadamiającej J. L. Popławskiego, ojca myśli wszechpolskiej, zajęła narodowa demokracja i dzięki czemu wyprzedzać zaczęła wpływem i organizacją polską partję socjalistyczną. Pojedynek miał się rozegrać na gruncie Królestwa, a sposobność do niego nastręczyła wojna rosyjsko-japońska, później rewolucja w Rosji. Był to zarazem pojedynek dwóch przewódców ideowych generacji najmłodszej, pokolenia, które walki orężnej, jak generacja ich ojców, r. 1863 lub generacja dziadów, 1830 r., jeszcze nie przeżywało. Dmowski starał się wychować pokolenie, umiejące myśleć politycznie, czyli innemi słowy rozumieć rzeczywistość polską. W pismach swych politycznych („Myśli nowoczesnego Polaka") przeciwstawiał on psychologję romantyczną powstaniową trzeźwemu realizmowi nowoczesnej polityki. Gdy na pierwszą wieść o wybuchu wojny rosyjsko-japońskiej w Piłsudskim odżyło hasło „Legjon", dla którego odezwę chciał, aby pisał Stanisław Wyspiański, Dmowski obawiał się wszelkiej ruchawki, która musiałaby za sobą pociągnąć interwencję niemiecką. Obydwaj w połowie roku 1904 bawili w Tokjo: Piłsudski na zaproszenie rządu japońskiego, któremu przyrzekał pomoc i pracę informacyjną wojskową, Dmowski — ażeby pokrzyżować próby wywołania ruchawki socjalistów polskich w Królestwie. Zdaniem Dmowskiego dla Królestwa w danych warunkach jedynie wskazaną była postawa bierna.

W tem położeniu rzeczy i przy takiem ustosunkowaniu stronnictw w Królestwie całe brzemię odpowiedzialności za kwestję polską wziął na siebie Piłsudski. Jego punkt widzenia na sprawę tę był wręcz przeciwny. Zdaniem Piłsudskiego kwestja polska umarła nietylko w Rosji i w Europie, ale i w samej Polsce. Dopóki społeczeństwo jest bierne i spodziewa się wszystkiego od wypadków, od innych, tylko nie od siebie,—nic nie nastąpi. Obliczyć i przewidzieć wszystkiego niepodobna, ponieważ polityka nie jest matematyką. Jednej tylko rzeczy nie wolno, a to milczeć, czyli być bezczynnym. Dlatego Piłsudski przeszedł do akcji bojowej, której pierwszy występ miał miejsce w Warszawie na placu Grzybowskim w niedzielę w czasie wyjścia tłumów po nabożeństwie z kościoła Wszystkich Świętych. Przy pomocy tej organizacji bojowej Piłsudski chciał zrewolucjonizować społeczeństwo. Piłsudski rozumiał rewolucję, jako swego rodzaju wojnę, do której prowadzenia potrzeba było zarówno czynnika moralnego jak i technicznego. Pierwszy narastał pod wpływem demonstracyj. Drugi polegał na organizacji polskiej partji socjalistycznej, która była najsilniejszą organizacją w Królestwie. Na rozkaz jej z dnia 27 stycznia 1905 roku strajk ogłoszony w Warszawie ogarnął wkrótce całe Królestwo—setki tysięcy ludzi, ale do dalszej akcji zabrakło czynnika technicznego. Partja P.P.S., po-

wtarzając wciąż te same nakazy strajku, oręż ten sam stępiła, bo w rewolucję nie wierzyła. W łonie jej wytwarzają się rozbieżności: gdy Piłsudski chciał, aby Królestwo było samodzielną kuźnią rewolucji polskiej, a nie echem rewolucji rosyjskiej, partja socjalistyczna w większości trzymała się ślepo i szła za współczesną rewolucją rosyjską, podejmując strajk w październiku przed ogłoszeniem manifestu Wittego, a nawet ogłaszając na hasło dane przez Moskwę w grudniu powstanie. Piłsudski sam pesymistycznie odnosił się do kwestji powstania, uważając od początku wojny, że jest nie na czasie. Faktycznie też od tej chwili fala rewolucji zaczęła odpływać. Przez ten czas organizacja bojowa doszła do dwóch, dwóch i pół tysiąca ludzi, którzy między rokiem 1905 a 1907 dokonali około trzystu pięćdziesięciu działań wojennych w grupach nie przenoszących trzydziestu sześciu osób. Sam Piłsudski był przeciwnikiem teroru personalnego i nigdy żadnego zamachu nie organizował.

Obóz narodowy liczył także spory zastęp robotników, jak w Łodzi, zorganizowanych w „Związek robotniczy" (pod koniec r. 1905 liczył ponoć do trzydziestu tysięcy na ogólną liczbę trzystu tysięcy w całym kraju), który przeciwdziałał rewolucji czy to w formie strajków, czy to teroru (bojówki). Pomiędzy temi dwiema krańcowościami — państwowością rosyjską a niepodległością narodową — rozwijający się dotychczas ruch polityczny w Polsce szukał nowego punktu oparcia w programie autonomji, której hasło rzuciło świeżo zorganizowane stronnictwo demokratyczno-postępowe (w styczniu 1905 r.) z epigonów pracy organicznej złożone, z Aleksandrem Świętochowskim, literatem, wodzem dawnego „Postępu" na czele. Miało ono styczność najbliższą z taką samą opozycją liberalną i postępową rosyjską (późniejszymi kadetami) i odczuwało wspólność interesów ekonomicznych z Rosją na gruncie programu autonomji Królestwa, który już w kwietniu na zjeździe ziemców był życzliwie przyjęty i rozpatrywany. Był to program autonomji polskiej z osobnym sejmem w Warszawie, na gruncie łączności nierozerwalnej Królestwa Polskiego z Rosją. Na tę samą drogę musieli wkroczyć i realiści, których program w memorjale dwudziestu trzech przestał już być realnym. Popchnął też w tym kierunku i stronnictwo narodowo-demokratyczne Dmowski, który pragnął przesadzić obóz swój z dotychczasowego łożyska działań konspiracyjno-wychowawczych na grunt pracy jawnej i polityki pozytywnej. Tym sposobem zorganizowała się mniej więcej jednolita opinja kraju ugodowa, która przedstawiła swój program samodzielności administracyjnej i ustawodawczej Królestwa rządowi rosyjskiemu w postaci memorjału, podpisanego przez dziesiątki tysięcy osób z różnych sfer, zwłaszcza inteligencji, z Henrykiem Sienkiewiczem na czele (w lipcu 1905 r.). Stronnictwa skrajne, zarówno socjalistyczne, jak i narodowe, nie uznawały go: pierwsze — rewolucjoniści — domagali się konstytuanty w Warszawie, drudzy — Związek Robotniczy — byli przeciwni hasłu zarówno autonomji, jak i państwowości rosyjskiej. Pytanie, od którego zależała odpowiedź na te skrajne żądania, było, jak wysoko podniesie się fala rewolucyjna w Rosji i dokąd zapędzi ona samą nawę państwową rosyjską.

POWSZECHNY STRAJK KOLEJOWY W ROSJI I KAPITULACJA RZĄDU. MANIFEST PAŹDZIERNIKOWY. Na jesieni 1905 r. wbrew oczekiwaniom, iż społeczeństwo uspokoi się drobnemi ustępstwami, ustępstwa te raczej podnieciły rewolucjonistów do dalszej walki z rządem. Fala strajkowa po raz pierwszy dotarła do Moskwy, gdzie wybuchł strajk drukarski (we wrześniu), który doprowadził do starć ulicznych z wojskiem i z którego wyłoniła się pierwsza „rada (sowiet) deputowanych drukarzy w Moskwie", wzór, na którym oparły się rady późniejsze, aż do słynnej „rady deputowanych robotników" w Petersburgu. I tutaj bowiem było silne wrzenie wśród robotników z udziałem młodzieży uniwersyteckiej (zabójstwo ministra Bogolepowa), która po otrzymaniu autonomji natychmiast zmieniła uniwersytet i wyższe zakłady naukowe w ogniska propagandy, oddając do dyspozycji zgromadzeń ludowych sale zakładowe, zamknięte dla dostępu policji. Ale inicjatywa ruchu wyszła z Moskwy. Tutaj ledwo skończył się strajk drukarzy, rozpoczął się strajk zakładów metalurgicznych i innych przemysłowych, a po ich ukończeniu wybuchnął strajk kolejowy (7—20 października 1905 r.). Zastrajkowała pierwsza linja Moskwa-Kazań, za nią poszedł cały węzeł kolejowy Moskwa-Petersburg (z wyjątkiem kolei finlandzkich), Moskwa-Warszawa (14—27 października); komunikacja przerwana została z Kaukazem, Azją Środkową i Syberją; w dziesięć dni od daty wybuchu strajk objął linje kolei na przestrzeni czterdziestu tysięcy kilometrów z armją siedmiuset pięćdziesięciu tysięcy urzędników. Od tej chwili na całej przestrzeni olbrzymiego państwa życie ekonomiczne zamarło. Stanęły fabryki, zamknięto banki, sklepy, nawet apteki, przerwano komunikację telegraficzną. W Petersburgu jeszcze dnia 27 października proklamacja generała Trepowa na rogach ulic obwieszczała, iż „wojsko nie będzie oszczędzało nabojów". Jednakże istotna władza już się wymknęła z rąk policji i rządu. W gmachu Instytutu technologicznego urzędowała pod przewodnictwem Chrustalew-Nossarewa „Rada deputowanych robotniczych", wybrana w liczbie trzystu z pośród robotników, wzmocniona przedstawicielami partji socjalistów rewolucjonistów i socjalnych demokratów oraz „Sojuza sojuzow" — istotne przedstawicielstwo nowej władzy — ludowej. Do Peterhofu został wezwany Witte, obdarowany tytułem hrabiowskim, ale zimno przyjęty przez cesarza po zawarciu pokoju w Portsmouth (sfery reakcyjne uważały go jeśli nie za sprawcę, to za ojca duchowego rewolucji rosyjskiej). Były ponoć dwa projekty manifestów (drugi Goremykina i Ignatjewa). Witte za warunek objęcia steru rządu stawiał przyjęcie literalne jego projektu. I ten projekt był ogłoszony w nocy z dnia 30 na 31 października na ulicach Petersburga jako manifest cesarza Mikołaja II, wbrew oczekiwaniu ponoć samego jego twórcy. Nadawał on mieszkańcom Rosji wolność obywatelską (nietykalność osobistą, swobodę sumienia, słowa, zebrań i stowarzyszeń); zapowiadał, nie przerywając prac nad zwołaniem Dumy, rozciągnięcie prawa przedstawicielstwa na warstwy, przez poprzednią ordynację wyborczą niem nie objęte, i rozszerzał pełnomocnictwa ciała przedstawicielskiego do zakresu ustawodawstwa pełnego („żadne prawo nie może być uchwalone bez zgody

Dumy") oraz kontroli nad działaniem rządu. Do manifestu dołączono motywy w postaci urzędowego raportu hrabiego Wittego do cesarza, z których widać było, iż każda z tych wolności ma być wprzód obleczona w formę ukazu, zanim się stanie prawem (jakoż nastąpiły później ukazy o swobodzie prasy, zebrań, stowarzyszeń i prawie strajków). Wykonawcą i depozytarjuszem jakby tego manifestu został hrabia Witte, pod którego kierownictwo cesarz poddał cały skład rady ministrów, mianując go premjerem pierwszego rosyjskiego gabinetu.

MANIFESTACJA NARODOWA (5 LISTOPADA) W WARSZAWIE I STAN OBLĘŻENIA W KRÓLESTWIE. POWSTANIE W MOSKWIE I JEGO KRWAWE STŁUMIENIE. Królestwo Polskie, które przeżywało narówni z całą Rosją strajk generalny, przyjęło manifest październikowy, jako zapowiedź nowej ery wolnościowej w stosunku nietylko do poszczególnych osób, ale i do narodowości polskiej w państwie. Entuzjazm wprawdzie szybko ostygł, z jednej strony zgaszony przez rząd rosyjski (strzelaniną na placu Teatralnym), z drugiej przez sfery rewolucyjne, które uważały sam manifest nie za koniec, lecz za wstęp dopiero do właściwej rewolucji. W celu jednak zamanifestowania swoich żądań narodowych Warszawa urządziła pochód manifestacyjny wielekroćtysięczny (w niedzielę 5 listopada), w którym wzięły udział wszystkie warstwy narodu z duchowieństwem wszystkich wyznań na czele, i dnia następnego olbrzymi wiec ludowy (w Filharmonji), na którym uchwalono żądanie autonomji Królestwa Polskiego, z osobnym sejmem ustawodawczym w granicach wspólnej państwowości z Rosją i z przyznaniem praw mniejszościom polskim na Litwie i na Rusi. Z temi samemi żądaniami przybyła deputacja do generał-gubernatora Skałłona. Ale rząd na pochody i wiece odpowiedział wprowadzeniem stanu oblężenia, członków zaś delegacji (przemysłowca Jantzena, redaktora St. Libickiego i Władysława hrabiego Tyszkiewicza) skazał na zesłanie. I jedno, i drugie zarządzenie wkrótce jednak zostało cofnięte pod presją rewolucji rosyjskiej i wobec stanowiska opozycyjnego żywiołów liberalnych w państwie. Strajk generalny wprawdzie, powtórnie proklamowany przez petersburską radę deputowanych robotniczych z tej okazji (15 listopada), nie powiódł się. Ale właśnie w listopadzie obradujący zjazd ziemców w Moskwie oświadczył się przeciwko stanowi oblężenia w Polsce i za nadaniem jej autonomji. Na tym już jednak zjeździe, który się odbył przy udziale delegatów z Polski, po raz pierwszy zaznaczyła się opozycja przeciw autonomji, a za wprowadzeniem samorządu lokalnego w Królestwie, która (jak Guczkow) powoływała się na to, że rząd niemiecki przysłał notę z groźbą wojny na wypadek przyznania autonomji Polsce. Pomimo to zjazd większością głosów uchwalił, przyznając pierwszej Dumie prawa konstytuanty, włączyć do zakresu jej zadań obok spraw naglących czysto rosyjskich, jak reformy agrarnej, równouprawnienia Żydów, także projekt autonomji Królestwa z wprowadzeniem natychmiastowem języka polskiego do szkół, sądownictwa i administracji. Na tych uchwałach zjazdu listopadowego ziemskiego oparł się dalszy współudział Polaków z opozycją rosyjską na tle pracy ustawodawczej w pierwszej Dumie.

Tymczasem rząd Wittego, który sobie dobrał do pomocy w charakterze ministra spraw wewnętrznych reakcjonistę Durnowa, zaspokoiwszy umiarkowaną opozycję manifestem październikowym, zabrał się do zgniecenia rewolucji, która się przerzucała z miejsca na miejsce, z północy (bunt załogi w Kronsztadzie) na południe (do Sebastopola za przewodem oficera marynarki Schmidta) i na Daleki Wschód (we Władywostoku). Stłumiwszy ruch w armji i we flocie, tem śmielej mógł przejść do ofenzywy, aresztując naprzód członków Rady deputowanych robotniczych z Chrustalewem na czele w Petersburgu i członków kongresu włościańskiego w Moskwie. Kiedy po raz trzeci strajk powszechny proklamowany znowu się nie udał skutkiem obojętnego przyjęcia ze strony społeczeństwa, partje rewolucyjne rzuciły hasło powstania, które wybuchło (po świeżo stłumionem powstaniu Łotyszów w prowincjach nadbałtyckich) tym razem w samem sercu Rosji, w stolicy Moskwie (23 grudnia 1905 r.). Przez kilka dni z rzędu organizacje bojowe („bojewyja drużyny") robotników i studentów walczyły na ulicach Moskwy z wojskiem, przy pomocy browningów i mauzerów, opanowawszy dworzec Mikołajewski, i dopiero przysłanie pułków gwardji (Siemionowskiego z pułkownikiem Minem, później zamordowanym), ponieważ wojska miejscowe okazały się za mało pewne, pozwoliło gubernatorowi Moskwy, generałowi Dubasowowi, stłumić powstanie. Był to kryzys rewolucji rosyjskiej, po którym fala powstańcza odpływa i, naodwrót, podnosi się fala ruchu monarchicznego czysto rosyjskiego („sojuz ruskich ludiej" albo „prawdziwych Rosjan"), datująca się od przyjęcia deputacji związków w Carskiem Siole przez cesarza (14 grudnia 1905 r.). Zwycięstwo rządu w Moskwie znalazło swoje odbicie w równoczesnem ogłoszeniu stanu wojennego w Królestwie Polskiem (25 grudnia 1905 r.) po paru tygodniach wolności, darowanych na skutek manifestu październikowego, na przeciąg z górą lat czterdziestu (od powstania 63 r.).

KWESTJA WSCHODNIA I KRYZYS DUALIZMU AUSTRJACKO-WĘGIERSKIEGO.

BUŁGARJA I SERBJA. RÓWNOWAGA MOCARSTW AUSTRJI I ROSJI NA PÓŁWYSPIE BAŁKAŃSKIM. Od kryzysu r. 1886 Bułgarja wyzwoliła się z pod opieki Rosji, zato pozostawała pod dyktaturą Stambułowa, człowieka o silnej ręce i twardych rządach. Element, na którym się opierał, byli to bogaci chłopi, t. zw. katardżi. W polityce swej zagranicznej opierał się na potrójnym sojuszu, poczęści także na Anglji, zato nawewnątrz uprawiał ucisk na sposób wschodni i prześladowanie przeciwników, posunięte aż do zemsty osobistej (proces Karawełowa, wodza partji radykalnej, oskarżonego o zamach na życie Stambułowa, zakończony powieszeniem czterech współuczestników w r. 1892). Za jego rządów Bułgarja rzeczywiście czyniła postępy ekonomiczne i kulturalne, ale osoba ministra stała się nienawistną nietylko dla rzesz ludności, lecz i dla samego księcia Ferdynanda, któremu Stambułow narzucał swą wolę. Książę Ferdynand okazał się władcą ambitnym i politykiem również w środkach nie-

wybrednym. Osoba pierwszego ministra stała mu na przeszkodzie nietylko dla porozumienia się z większością narodową w masie swej (chłopi i nauczyciele ludowi) zarówno radykalną, jak i rusofilską, ale i dla zyskania uznania ze strony protektorki Bułgarji, Rosji, oraz zwierzchniczki jej, Wysokiej Porty. Bez krępowania się przeto pozbył się swego opiekuna (w maju 1895 r.), oddając nietylko ster władzy w ręce jego przeciwników, konserwatystów i rusofilów (Stoiłowa), ale nawet osobę samego znienawidzonego ministra poświęcając ich zemście. Stambułowa nieco później zamordowano na ulicy w Sofji, przyczem przestępcy nigdy nie byli sądzeni ani karani. Na tej drodze książę koburski zdobył jednak uznanie swej godności od Rosji po chrzcie syna swego Borysa (z matki księżniczki z rodu Bourbonów parmeńskich, Marji Ludwiki), w kościele prawosławnym oraz firman potwierdzający od sułtana (1896). Rządził jednak później sam, opierając się bądź na partjach sprzyjających Rosji, zwłaszcza radykałach (jak Danew), bądź na partjach kierujących swój wzrok ku Zachodowi i nie dowierzających Rosji (jak Radosławow); sam książę zbliżenie swe do Rosji i do Turcji traktował tylko jako posunięcia gry dyplomatycznej, w której okazał się z czasem wielkim mistrzem. Ale zaskarbił sobie tem zaufanie u narodu.

Współczesny mu przedstawiciel dynastji Obrenowiczów na tronie serbskim, król Milan, od czasu wojny rosyjsko-tureckiej dał się wciągnąć całkowicie w sferę interesów monarchji austrjacko-węgierskiej. Ta wprawdzie przyznała mu tytuł królewski (1882 r.), ale po aneksji Bośni i Hercegowiny, odcięła Serbów od morza i od ich współplemieńców na zachodzie oraz pchała ich na wschód (obwód Niszu otrzymała Serbja na zasadzie traktatu berlińskiego), gdzie krzyżowały się interesy serbskie z bułgarskiemi, i do Macedonji, która była terenem spornym pogranicznym trzech państw bałkańskich: Serbji, Bułgarji i Grecji (w Prizrendzie i Uskübie były biskupstwa serbskie). Na tej drodze Milan doprowadził Serbów do klęski pod Śliwnicą (1886 r.). Później, sam będąc nielubiany, a chcąc ratować urok dynastji w narodzie (zwłaszcza po rozwodzie z żoną swoją, popularną królową Natalją, córką pułkownika rosyjskiego Keczko), zmienił konstytucję i kierunek rządu (z Risticzem, wodzem dawnej partji konserwatywnej, rusofilskiej na czele), wreszcie abdykował (1889 r.) na rzecz syna, dwunastoletniego Aleksandra, i opuścił kraj, pozostawiając rządy w rękach regencji (z Risticzem na czele). Pomimo to, wracał kilkakrotnie, mieszaniem się do rządów i kłótniami familijnemi, także zatargiem z regentami obniżając urok dynastji i powagę tronu; aż wreszcie szesnastoletni król Aleksander sam chwycił w swe ręce władzę (kwiecień 1893 r.), ogłaszając się pełnoletnim i aresztując ministrów oraz regentów.

Wyrosły wśród tych intryg i kłótni domowych, młodociany król Aleksander, nie bez inteligencji i dobrej woli, nie umiał i nie mógł znaleźć wyjścia z położenia, w jakiem się znalazła Serbja, kraj rolniczy o ludności chłopskiej, ortodoksyjnej. Z jednej strony zależała ona ekonomicznie od sąsiedniej monarchji austrjackiej, która zamykając dowóz do siebie z Serbji skazywała ją na wygłodzenie, ilekroć ta chciała prowadzić politykę samodzielną; z drugiej znowu strony większość ludności serbskiej należała

do stronnictwa radykalnego narodowego, w istocie swej rusofilskiego (Pasicz), z którem Aleksander zaczął rządzić. Tak przyszło do zbliżenia między Serbją a Czarnogórzem, stąd wizyty oddawane sobie wzajemnie na dworze przez króla Aleksandra i księcia Nikitę (1896), jeszcze bardziej do zbliżenia ekonomicznego między Serbją a Bułgarją, na mocy którego obydwa państwa poczyniły sobie ustępstwa celne w formie wolnej wymiany w pasie granicznym (1897 r.). Była to jakby zapowiedź unji celnej, czyli wspólnego obszaru handlowo-ekonomicznego Serbji z Bułgarją na półwyspie Bałkańskim (układ ten w r. 1906 został jeszcze rozszerzony). Tu było źródło kryzysu austrjacko-serbskiego. Już wówczas była mowa o sojuszu poczwórnym (a nawet pięciu państw: Serbji, Bułgarji, Czarnogórza, Grecji i Rumunji) na półwyspie Bałkańskim. Wtedy Austrja postanowiła działać i zmusiła Milana, żyjącego z jej subsydjów, do powrotu. Milan znów rozgospodarował się w Belgradzie w charakterze wodza naczelnego armji i rządził po swojemu, ścigając radykałów (Pasicza uwięziono), a nawet prześladując stronnictwo postępowe (intelektualistów z Nowakowiczem, znakomitym lingwistą i historykiem, na czele) zachodnio-europejskie, chociaż również na zewnątrz szukające oparcia w Rosji. Do obalenia znienawidzonego Milana znowu posłużyła partjom intryga dworska, tym razem nierozważne małżeństwo młodego króla z damą dworu jego matki, Dragą Maszyn (1900 r.), po którem nastąpiło zerwanie z ojcem. Milan opuścił Serbję na zawsze (umarł 1901 r.). Do władzy znów powrócili jego przeciwnicy. Jednakże osoba królowej, dla przeszłości jej zbyt kompromitująca tron, wywołała sprzysiężenie wojskowe i okrutny mord pary królewskiej (w czerwcu 1903 r.), po którym Serbja znów powołała na tron dynastję Karagieogjewiczów w osobie mieszkającego zagranicą króla Piotra I. Przedstawiciel Karagieorgjewiczów nie był wprawdzie w spisek bezpośrednio wmieszany; również nowa skupczyna (głównie radykali ze starym Pasiczem na czele) coraz bardziej wrogo odnosiła się do królobójców, którzy zajęli stanowiska wybitne w armji i we dworze. Jednakże na dwór belgradzki pomimo to ze strony mocarstw europejskich była nałożona jakby kwarantanna, która trwała prawie do samej zawieruchy bałkańskiej.

WYSPA KRETA I RÓWNOWAGA ŚRÓDZIEMNOMORSKA. WOJNA TURECKO-GRECKA (1897). Czem Bałkany dla państw sąsiednich, Austro-Węgier i Rosji, tem dla państw zachodnio-europejskich była Grecja ze względu na utrzymanie status quo na morzu Śródziemnem. Tu siedliskiem niezadowolenia była wyspa Kreta, od dwustu pięćdziesięciu lat zostająca pod panowaniem tureckiem, lecz z ludnością przeważnie grecką (sześćdziesiąt procent): w miastach portowych — handlowo-kupiecką, wewnątrz wyspy — przeważnie rolniczą, ale zależną od wielkich właścicieli ziemskich, begów tureckich. Traktat berliński przyznał jej wprawdzie autonomję ze zgromadzeniem narodowem, ale pod zwierzchnictwem sułtana, który mianował dla wyspy generał-gubernatora, muzułmanina. Pomimo to na Krecie objawiało się już w czasie wojny rosyjsko-tureckiej takie samo dążenie do połączenia z Grecją, jak we wschodniej Rumelji — do połączenia z Bułgarją, i tylko interwencja mocarstw zachodnich (głównie

Anglji), powstrzymała wybuch wojny między Turcją a Grecją (w r. 1887). Sprawa kreteńska pozostała nie uregulowana, tak samo jak sprawa granicy między Turcją a Grecją od strony Tesalji, i była przedmiotem agitacji panhelleńskiej zarówno w Macedonji, jak i na Krecie. Turcy ze swej strony odpowiadali na nią rzeziami, co doprowadzało do powstań. I jedne, i drugie były rodzajem stanu chronicznego na wyspie. Mocarstwa zachodnie, głównie Anglja i Francja, podejrzewając się wzajemnie o plany zawładnięcia wyspą, były za utrzymaniem stanu posiadania Turcji. Ale po jednej z takiej rzezi (w Kanei luty 1897 r.) król grecki Jerzy I zdecydował się na wypowiedzenie wojny Turcji wbrew woli mocarstw i bez zupełnego przygotowania, jedynie w celu ratowania dynastji, która w przeciwnym razie byłaby obalona. Wojna ta t. zw. trzydziestodniowa (kwiecień — maj 1897 r.) dla Greków wobec trzykrotnie silniejszej armji tureckiej wypadła zupełnie niepomyślnie. Armja grecka pod wodzą następcy tronu, księcia Konstantyna, poniosła zupełną klęskę pod Laryssą i oczyściła w całości Tesalję. Ale mocarstwa w obawie dalszych postępów oręża tureckiego natychmiast narzuciły stronom wojującym zawieszenie broni, a później pokój (październik 1897 r.), nie pozwalając Turcji na żadne zdobycze terytorjalne ani nawet na żądanie zapłaty kosztów wojny. Wyspa Kreta jednak, na którą wylądowali Grecy (admirał Vassos, syn generała, wsławionego w walce o niepodległość Grecji), została zablokowana przez mocarstwa w celu powstrzymania dalszych kroków wojennych i wprawdzie zwrócona Turcji, jako prawej zwierzchniczce, ale z konstytucją odrębną i autonomją pod protektoratem mocarstw, które załogami swemi zajęły główne porty (1898 r.). Tym sposobem Kreta zdobyła autonomję i generał-gubernatora chrześcijanina, którym został nieco później królewicz grecki, książę Jerzy (na trzy lata, faktycznie rządził osiem). Było to przygotowaniem do przejścia wyspy pod zwierzchnictwo Grecji, i muzułmanie tłumnie zaczęli opuszczać wyspę (liczba ich zmniejszyła się do dziesięciu procent). Faktycznie prawo nominacji generał-gubernatora zostało przyznane później królowi greckiemu (1906 r.), pod którego nadzorem oficerowie greccy przedsiębrali organizację milicji i żandarmerji. Mimo więc poniesionej klęski, Grecji opłaciły się wysiłki wojenne przez rozszerzenie wpływu na Kretę. Wewnątrz zaś Grecja przedsiębrała usilną reorganizację państwa, zarówno finansową jak i wojskową (pod kierunkiem oficerów francuskich w armji, angielskich w marynarce), co pozwoliło jej dotrzymywać kroku w zbrojeniach także reszty państw bałkańskich, jak Serbji (gen. Putnik) i Bułgarji (gen. Petrow).

MACEDONJA I POROZUMIENIE AUSTRO-WĘGIER Z ROSJĄ. UKŁAD MÜRZSTEGSKI. Czem Kreta na morzu Śródziemnem, tem na półwyspie Bałkańskim była Macedonja, ognisko buntu i wrzenia powstańczego oraz rzezi tureckich. Mocarstwa na kongresie berlińskim, utrzymując ją w rękach Turcji, pozostawiły drugą ranę nie zabliźnioną na ciele ludów słowiańskich (obok Rumelji Wschodniej), a przytem kość niezgody między niemi. W układzie san-stefańskim wcielona do Bułgarji, miała ona być ucieleśnieniem marzeń narodowych wielkobułgarskich, datujących się od czasów cara Symeona, przez Bułgarów zresztą zawsze była uważana

za pierwotne ich gniazdo i kolebkę ich kultury narodowej. Ale na tej drodze aspiracje wielkobułgarskie krzyżowały się z takiemiż wielkoserbskiemi, datującemi się od czasów króla Stefana Duszana, który nosił również tytuł cara Macedonji, króla Serbów, Greków, Bułgarów i ludów zachodniego wybrzeża. I Bułgarzy, i Serbowie patrzyli pożądliwym okiem na Macedonję z jej wybrzeżem morskiem, naturalnem ujściem zbytu dla obydwóch państw, zwłaszcza gdy te widziały się odparte — Serbja od morza Adrjatyckiego, Bułgarja od morza Egejskiego. Ale znów miasta i ludność na wybrzeżach Macedonji były przeważnie greckie i ruch panhelleńskich heteryj na terenie macedońskim był niemniej żywy, jak ruch band serbskich i bułgarskich, czyli t. zw. komitadżów. Byli to zwykli bandyci, potomkowie w prostej linji „hajduków" serbskich (takich samych kleftów greckich), wyidealizowani przez walkę długowiekową z najeźdźcami i ciemiężcami, Ottomanami, do stopnia bohaterów narodowych. Bandami temi zaczęli się posługiwać politycy, głównie bułgarscy, dla urzeczywistnienia swoich ambitnych planów. Organizatorem ich wojskowym stał się generał bułgarski, Tsonczew, choć nie w roli oficjalnej (dlatego wystąpił z armji). Społeczeństwo zaś bułgarskie, całe bez wyjątku, od księcia do prostego chłopa, popierało ruch ten moralnie i materjalnie przez organizację jawną, t. zw. „wewnętrzną", w Sofji, gdy taka sama tajna (t. zw. „zewnętrzna") działała pod panowaniem tureckiem za pośrednictwem całej sieci komitetów w „trzech wilajetach" (taki był oficjalny tytuł turecki Macedonji) i w poszczególnych sandżakach. Dążeniem tej organizacji było wyzwolenie Macedonji z pod zależności Porty, przyczem droga, jakiej się pierwotnie trzymano, było uzyskanie autonomji, zanim będzie można mówić o aneksji, tak samo jak było i w Rumelji Wschodniej.

Równocześnie prawie z powstaniem na Krecie wybuchło takież powstanie w Macedonji. Turcy, wiedząc dobrze, iż chodzi tutaj o nowy rozbiór ich państwa, odpowiedzieli na nie w zwykły sposób, urządzając rzezie chrześcijan, a ponieważ traktowali ich wszędzie jednakowo, takich samych rzezi dokonywali i w Anatolji, Syrji, tutaj zwłaszcza wśród Ormian. Ci byli w gruncie rzeczy najmniej niebezpieczni dla państwa tureckiego, bo nie myśleli wcale o oderwaniu się (los ich współwyznawców i współplemieńców w Rosji wcale ich do tego nie zachęcał); dążyli przecież także do autonomji, zato jako żywioł kupiecko-lichwiarski byli najbardziej znienawidzeni przez lud prosty turecki, przeważnie rolników. Na te okrucieństwa Turków (zwłaszcza Kurdów), jakich się oni dopuszczali na Ormianach, w Europie powstał jeden okrzyk oburzenia, który zmusił mocarstwa do interwencji (1897). Była ona jednak odrazu udaremniona (tak samo, jak i w sprawie kreteńskiej) wzajemną nieufnością i zazdrością mocarstw, które obawiały się przez stanowcze wystąpienie otworzyć napowrót całą kwestję wschodnią, czyli podział Turcji, narażając na szwank pokój europejski. Turcja, wiedząc o tem doskonale, paraliżowała wszelkie zakusy mocarstw obietnicą reform, o których iluzoryczności wiedziano dobrze w całej Europie. Tak było w r. 1897, kiedy Ormianie otrzymali przyrzeczenia nominacji chrześcijan w charakterze zastępców gubernatorów w swych wi-

lajetach. W Macedonji wzięła górę zasada utrzymania status quo, którą gwarantował układ austrjacko-rosyjski (1897 r.). Jednakże tym status quo nie zażegnano zamieszek macedońskich, które między r. 1901 — 1902 już rozgorzały do rozmiarów prawdziwego powstania (liczbę band powstańczych obliczano na sto; z wodzów ich odznaczył się Borys Sarafow, młody, trzydziestopięcioletni bohater, figura romantyczna, skrytobójczo potem zgładzony, i Jerzy Delczew, wytrawny polityk i organizator, który zginął także, choć w otwartym boju). Rosja pokryjomu popierała ruch powstańczy, ale będąc w przededniu awantury mandżurskiej, zgodziła się na wspólne działanie z Austrją, które doszło do skutku na zjeździe obydwóch monarchów, Franciszka Józefa i Mikołaja II, w Mürzstegu przy udziale ministrów: austrjackiego hrabiego Gołuchowskiego i rosyjskiego hrabiego Lamsdorffa (październik 1903 r.). Obydwa państwa wypracowały plan reform, który miał być narzucony Turcji w celu uspokojenia Macedonji. Reformy te, rozłożone na lata (finansowa w r. 1905, sądowa w r. 1907, wojskowa w r. 1911), głównie streszczały się w umiędzynarodowieniu żandarmerji, z krajowców złożonej, ale z generalnym inspektorem Szwajcarem na czele, który miał być dodany gubernatorowi tureckiemu, rezydującemu w Salonikach (został nim Hilmi-pasza). Była to taka sama zabawa dyplomatyczna, jak i reformy na Krecie. Żandarmerja niepłatna powiększała tylko zamieszanie, i anarchja po dawnemu się utrwalała. Każdy rok tej anarchji leżał w interesie Austro-Węgier, które rade były z rozterek między Słowianami na gruncie kwestji macedońskiej, a w dodatku same miały swe plany na morzu Egejskiem (marsz do Salonik). Jak Rosji jednak do wmieszania się czynnego wojna japońska, tak Austrji znów urzeczywistnieniu jej planów przeszkadzał kryzys wewnętrzny.

PRZESILENIE W MONARCHJI AUSTRJACKO-WĘGIERSKIEJ. SPRAWA UGODY AUSTRJI Z WĘGRAMI I KRYZYS DUALIZMU. Austrja od reformy wyborczej 1896 r. przeżywała kryzys parlamentarny na tle walk narodowościowych, głównie Czechów z Niemcami. W dziesięć lat później, za gabinetu Becka, miał go załagodzić nowy system wyborczy, już nie kurjalny (z kurją powszechną), lecz na równem, tajnem, bezpośredniem i powszechnem prawie głosu oparty. Jednakże i po tej reformie poza wprowadzeniem do izby poselskiej socjalistów (osiemdziesięciu dwóch w wyborach 1907 r.) zmiany na korzyść nie było widać żadnej. Raczej przeciwnie, nastąpiło spotęgowanie dążeń odśrodkowych w państwie, głównie wśród Słowian, Czechów, a także Rumunów i Włochów (wyjątek stanowili jedni Polacy w Galicji), przeciwstawiających się panowaniu Niemców, którzy wprawdzie stanowili siłę znikomą (nieco więcej nad jedną trzecią) w stosunku do ogółu ludności w państwie i w dodatku szli ku zniżce, ale posiadali za sobą tradycję władzy i oparcie w samej dynastji (cesarz Franciszek Józef wyraził się raz do biskupa zagrzebskiego, Strossmeyera, iż woli stać jako szyldwach przed namiotem cesarza niemieckiego, aniżeli być samodzielnym władcą Słowian). Po ugodzie r. 1867 Niemcy zmuszeni byli wprawdzie część tej władzy przekazać Węgrom, którzy stali się żywiołem równorzędnym z nimi w drugiej połowie monarchji, ale pozostawały jeszcze

sprawy wspólne, jak finanse, a zwłaszcza wojsko, których zazdrośnie strzegli, a po r. 1879 także zarząd wspólny prowincji okupowanych, Bośni i Hercegowiny. O te szczątki panowania dawnego w obydwóch połowach monarchji Niemcy musieli staczać walki z Węgrami przy każdorazowem odnawianiu ugody, ostatnio ze stronnictwem niepodległościowem albo r. 1848, które na sztandarze swym wypisało rozdział celny, rozdział wojskowy, przy zachowaniu jedynie wspólnej dynastji (unja personalna zamiast realnej).

Przeciwko temu programowi wystąpiła sama korona (w imię utrzymania jedności armji), mianując prezydentem ministrów bez porozumienia się z partjami generała Fejervaryego, swego męża zaufania (homo regius). W celu złamania opozycji rząd wniósł projekt głosowania powszechnego, które miało znieść supremację żywiołu węgierskiego w Translitawji, ale partje węgierskie narodowe nie dały się tym zastraszyć, i rząd dwukrotnie odraczał izbę. W wigilję zebrania się sejmu węgierskiego (po raz trzeci) generał Nyiri przysłał prezydentowi izby węgierskiej, Justhowi, dwa pisma gabinetowe królewskie: jedno, które go mianowało komisarzem królewskim upełnomocnionym bez ograniczeń, drugie — zawierające rozporządzenie co do rozwiązania izby (18 lutego 1906 r.). Obydwa pisma, których treść była wiadoma, nie zostały nawet odpieczętowane. Ale gdy dnia następnego posłowie zgromadzili się na obrady, do izby wszedł pułkownik Fabricius z honwedami i z trybuny prezydjalnej odczytawszy zawartość obu pism, kazał usunąć posłów z izby, a gmach parlamentu opieczętować. Plac przed izbą i ulice dojazdowe były zalane wojskiem, ale nie widać było w czasie tego tłumu, który je falą zalewał przed paroma miesiącami (10 października 1905 r.), kiedy minister Kristoffy wnosił projekt głosowania powszechnego. Węgrom groził więc nawrót do absolutyzmu, gdyż dotychczasowy stan bez uchwalonego budżetu, t. zw. ex lex, który trwał od roku, prowadził do scysji z powodu niepłacenia podatków, zawieszania urzędów i represyj rządowych. Załagodził jednak zatarg osobiście król Franciszek Józef, okazując dobrą wolę do porozumienia się z partjami. Zamiast walki nastąpił układ między rządem a koalicją, która objęła władzę (prezydent ministrów Wekerle, Kossuth — minister handlu), zobowiązując się potwierdzić wszelkie przedłożenia i zarządzenia rządu dotychczasowego i odłożyć swoje postulaty, jak osobne wojsko i granicę celną, oraz projekt reformy wyborczej, do późniejszego rozważenia i prawnej uchwały sejmu. Na tej podstawie kryzys dualistyczny austro-węgierski został zażegnany, a ugoda wraz z traktatami handlowemi na lat dziesięć odnowiona; ale układ ten otworzył ujście dla nowego kryzysu, tym razem już zagrażającego w równej mierze obydwom narodowościom, panującym w monarchji — zarówno Niemcom, jak i Węgrom — kryzysu południowo-słowiańskiego albo tryjalistycznego.

JUGOSŁAWIZM I PROGRAM TRYJALIZMU AUSTRJACKIEGO. Na Węgrzech stosunki narodowościowe po ugodzie 1867 roku przybrały mniej więcej taki sam wygląd, jak i w drugiej połowie monarchji, i ten sam prawie był stosunek liczebny narodowości panującej madziarskiej do reszty plemion (osiem miljonów siedemset pięćdziesiąt tysięcy Madziarów na

dwadzieścia miljonów ludności w roku 1900). Węgrzy bardziej może jeszcze aniżeli Niemcy bali się dążeń odśrodkowych narodowości obcych w swem państwie, jak Słowaków (dwa miljony) w stronę pobratymców Czechów, Rusinów (pół miljona) do Rosji, Rumunów (prawie trzy miljony) do królestwa Rumuńskiego, Niemców, kolonistów siedmiogrodzkich (dwa miljony), do Rzeszy i do Austrji, nadewszystko zaś Słowian południowych, Serbów i Chorwatów, do państw Słowian bałkańskich. Pośród nich elementem najsilniejszym, mającym własną tradycję państwową (korona Zwonimira) i kulturę zachodnio-europejską, byli Chorwaci, których Wiedeń zawsze wygrywał przeciwko Madziarom, ostatnio w r. 1848 (ban Jellačic). Dlatego Węgrzy (Déak) woleli zawrzeć z nimi ugodę konstytucyjną trwałą (t. zw. nagoda) i finansową, odnawianą co lat dziesięć (1868). W pojmowaniu jednak tej ugody i stanowiska prawnego jednostki autonomicznej, jaką była Chorwacja w państwie, istniała różnica. Chorwaci pojmowali ją, jako równorzędność państwową, gdy tymczasem Węgrzy rozumieli ją tylko, jako autonomję lokalną, w obrębie jednolitego państwa madziarskiego.

Chorwaci, obok swego sejmu własnego w Zagrzebiu, wysyłali swoich delegatów do sejmu węgierskiego, a ban Chorwacji był odpowiedzialny nie wobec sejmu, lecz wobec rządu budapeszteńskiego. Stąd zatarg w czasie kryzysu parlamentarnego na Węgrzech w roku 1905 osiągnął napięcie kryzysu państwowego. Madziarzy, korzystając z przeciwieństwa między ludnością chorwacką, przeważnie katolicką a ludnością serbską ortodoksyjną, jednolitą wprawdzie co do pochodzenia, a nawet języka, ale różną co do kultury i pisma (łacińskie u Chorwatów, cyrylica u Serbów), wygrywali jednych przeciwko drugim. Pretensje prawne państwowe Chorwatów zwalczano koncesjami na rzecz Serbów, a dążeniom do niezawisłości Chorwatów (t. zw. partji prawa) przeciwstawiano dążenie do niezależności Serbów. Naogół jednak względem jednych i drugich stosowano ucisk narodowy, zwłaszcza za rządów dwudziestoletnich bana Khuen Hedervaryego, który prowadził politykę, zwaną przez Chorwatów polityką „żelaznej pięści", nie dopuszczając do głosu opozycji i przy pomocy presji rządowej wprowadzając zawsze do sejmu większość rządową liberalną (partję narodową), zwolenników „nagody" r. 1868, zwanych przez przeciwników pogardliwie madziaronami. Wzrost jednak partji niezawisłości węgierskiej odbił się we wzroście takiej samej partji chorwackiej. Chorwaci dobrze wiedzieli, że rozerwanie unji Austrji z Węgrami będzie oznaczało wydanie na łup madziaryzacji żywiołów obcych plemiennie, zwłaszcza Słowian. Myśl zamknięcia przytem granicy od strony Austrji, dokąd Chorwacja, kraj rolniczy, kierowała swój wywóz, wcale im się nie uśmiechała. Ograniczało to rynek zbytu Chorwacji, zdając ją w całości na wyzysk młodego i wszelkiemi sposobami przez rząd popieranego przemysłu węgierskiego. Także i w sprawie ugody finansowej czuli się oni upośledzeni przez Węgrów. Niezadowolenie to z rządów węgierskich zbiegło się z chwilą ogólnego wzmożenia się idei słowiańskiej na południu (na półwyspie Bałkańskim powstanie macedońskie). W maju 1905 r. wybuchły rozruchy w Za-

grzebiu, a nawet takie same po wsiach przy udziale uzbrojonych chłopów. Rząd węgierski bana Khuen Hedervaryego stłumił je surowo wojskiem (byli polegli) i aresztami (do trzech tysięcy osób), zamykaniem i konfiskatą dzienników oraz ogłoszeniem stanu oblężenia (w połowie czerwca). Chwila ta była decydująca dla Słowian południowych. Nastąpiło zbliżenie Serbów z Chorwatami nietylko na Węgrzech (w sejmie zagrzebskim), ale i w Austrji (w sejmie dalmackim — w Zarze). Zjazd zaś chorwacki w Rjece (Fiume) (w październiku 1905 r.), postawił program zjednoczenia Chorwacji i Dalmacji w jednym wspólnym sejmie. Było to dawne hasło illiryzmu (królestwa illiryjskiego), nowo wskrzeszone pod mianem jugosławizmu, któremu jak najsilniej przeciwstawiali się Węgrzy w obawie odcięcia od morza (co do tego punktu zjazd rjecki gotów był wejść w kompromis z Węgrami na podstawie ustąpienia Węgrom portu Rjeki).

Do programu rjeckiego skłoniła się dawna partja rządowa nagody, czyli stronnictwo narodowe, które się teraz rozwiązało i utworzyło z częścią opozycji, czyli t. zw. stronnictwem prawa, koalicję (tak samo jak na Węgrzech). Ale druga część stronnictwa prawa (z doktorem Frankiem na czele) odrzucała wszelką ugodę z Węgrami i głosiła program niezawisłości zupełnej od Węgier i utworzenia państwa samoistnego ze wszystkich ziem południowosłowiańskich zarówno na Węgrzech jak i w Austrji (Chorwacji, Slawonji, Dalmacji, Fiume, Istrji i Karnjoli), a także i z krajów okupowanych (Bośni i Hercegowiny). To państwo miało zawrzeć unję z Austrją i Węgrami na prawach trzeciego równego, czyli partja ta głosiła tryjalizm, którego stanowczymi przeciwnikami byli Węgrzy. Wybory jednak do sejmu zagrzebskiego (1906 r.) dały przygniatającą większość opozycji, która w sejmie budapeszteńskim rozpoczęła obstrukcję (z powodu wprowadzenia języka węgierskiego jako wewnętrznego na kolejach w Chorwacji). Tymczasem koalicja węgierska, pochwyciwszy władzę, podtrzymywała ten sam program supremacji Madziarów (prawo szkolne hrabiego Apponyiego wprowadzało język węgierski jako wykładowy do szkół, w których dwadzieścia procent uczniów tylko było węgierskiego pochodzenia) w całem państwie (a więc wobec Rumunów, Słowaków, Rusinów), do Chorwacji zaś posłała bana o silnej pięści, barona Raucha.

Niebawem karta dziejów odwróciła się. Tenże sam hrabia Khuen Hedervary, były ban chorwacki, postawiony na czele gabinetu (styczeń 1910 r.), i do Węgrów zastosował tę samą politykę „silnej pięści" w celu złamania opozycji praworządnej (hrabia Apponyi, hrabia Andrassy, hrabia Zichy; Franciszek Kossuth wycofał się już z życia publicznego). Był on twórcą stronnictwa rządowego, t. zw. partji pracy, do której przyłączył się obóz liberalny (Stefan Tisza). Panowanie tego stronnictwa na Węgrzech zaznaczyło się przekupstwami przy wyborach i nadużyciami finansowemi, zwłaszcza za następcy Khuen Hedervaryego, prezesa ministrów Lukacza, który musiał ustąpić, skompromitowany procesem publicznym, dając miejsce samemu Tiszy (w czerwcu 1913 r.). W Chorwacji przyszło do zawieszenia konstytucji i wszelkich swobód obywatelskich oraz nominacji komisarza nadzwyczajnego królewskiego, naprzód Czuwaja (w kwietniu 1912 r.),

później barona Skerlicza (w lipcu 1913 r.). Na obydwóch urządzano zamachy: do Czuwaja strzelał student Kukicz (w czerwcu 1912 r.), do Skerlicza student Dojczicz (w sierpniu 1913 r.). Równocześnie hrabia Tisza w sejmie węgierskim łagodził zatarg z Rumunami i uspokajał obawy Niemców węgierskich co do madziaryzacji szkół w Siedmiogrodzie (w lutym 1914 r.). Ale było to już po rewolucji w Turcji i po otwarciu kwestji wschodniej, gdy skutkiem aneksji Bośni i Hercegowiny nastąpiła zmiana całkowita orjentacji w polityce zewnętrznej monarchji austrjacko-węgierskiej, z której zamiarów nie odrazu zdawano sobie sprawę.

ZMIANA POLITYKI AUSTRJACKO-WĘGIERSKIEJ A POLACY I RUSINI W GALICJI. W Austrji polityką zagraniczną kierował Agenor hrabia Gołuchowski (1895—1906 r.), syn byłego namiestnika, równocześnie z Kazimierzem hrabią Badenim, jako prezesem ministrów w latach, kiedy wpływ polski w państwie i w rządzie górował. Jednakże i po gwałtownym upadku Badeniego, który rozporządzeniami swemi językowemi wywołał ogromne rozjątrzenie wśród Niemców (także socjalistów) przeciw Polakom wogóle (naodwrót wzbudził entuzjazm wśród Słowian), Koło polskie miało zawsze w gabinecie austrjackim swego przedstawiciela i było nieodłącznym składnikiem każdorazowego rządu w Cislitawji. Ale już Niemcy stali się czujniejsi; eksperyment rządów polskich w państwie o mało nie kosztował ich utratę supremacji, przesunięcia się wpływu do Słowian (Czechów i Polaków); z drugiej strony Polacy (Kazimierz Badeni) przez wmieszanie się w spór czesko-niemiecki wyszli z równowagi, z roli języczka, który w polityce wewnętrznej monarchji nie pozwalał szali przechylać się stanowczo na jedną ani na drugą stronę. Tę słabość pochwycili Niemcy, którzy w biurokracji austrjackiej, tradycyjnie przesiąkniętej duchem centralizmu, mieli podporę i wykonawczynię swych planów. Teraz rozpoczęli oni nacisk z dwóch stron: w Galicji na Polaków za pośrednictwem Rusinów, w całem państwie na Słowian za pośrednictwem olbrzymiego programu ekonomicznego, który miał zainteresować wszystkie ludy w równej mierze i odciągnąć ich uwagę od czczej i próżnej walki narodowościowej. Był to program prezesa ministrów doktora Körbera (1900 — 1904 r.), który zyskał i przeprowadził w parlamencie uchwałę miljonowych inwestycyj: jedna połowa z nich miała przypaść w udziale krajom zachodnim monarchji (głównie Niemcom) w postaci budowy kolei alpejskich, druga — wschodnim (głównie Galicji) w postaci budowy dróg wodnych (uregulowanie żeglugi i kanał Wisła—Odra—Dunaj). Jednakże gdy budowa kanałów galicyjskich czekała dziesięć lat na swoje rozpoczęcie (przed samym wybuchem wojny światowej), Niemcy stosunkowo w krótkim czasie uzyskały nowe połączenie z Triestem, które skracało drogę bezpośrednią między Monachjum-Berlinem a morzem Śródziemnem.

Polityka zewnętrzna, kierowana ręką hrabiego Gołuchowskiego, pozostawała wprawdzie wierną swojej zasadzie utrzymania równowagi na półwyspie Bałkańskim. Ale polityka Rzeszy już zaciążyła na Austrji w kierunku popychania jej na wschód (Drang nach Osten). To samo parcie na wschód Rzeszy niemieckiej w polityce jej wewnętrznej wyraziło się w pierw-

szych zarządzeniach, skierowanych przeciwko Polakom. Koło polskie w Wiedniu nie mogło pozostać obojętne wobec położenia swych rodaków w zaborze pruskim i przez usta posła Kozłowskiego w delegacjach wyraziło potępienie polityce hakatystycznej. Odpowiedzią na to była mowa cesarza Wilhelma w Malborgu o „polskiej bezczelności". Wobec sojuszu monarchji habsburskiej z Rzeszą niemiecką Polacy w delegacjach, głosując za kredytem wojennym, zajęli stanowisko, iż troszczą się o powiększenie siły zbrojnej monarchji poto, aby zapewnić jej całkowitą swobodę ruchów, jako wielkiego mocarstwa (1902 r.). Tę niezależność wielkoświatową monarchji przy zachowaniu sojuszu z obydwoma sąsiadami, zarówno z Rzeszą jak i z Włochami, podtrzymywał hrabia Gołuchowski, utrzymując dobre stosunki z Rosją (układ mürzstegski), jak i z grupą mocarstw zachodnich, Anglją i Francją (protektorat nad wyspą Kretą). Jednakże po wojnie rosyjsko-japońskiej harmonja ta zaczęła się psuć. Niemcy na konferencji w Algeçiras (styczeń—kwiecień 1906 r.) okazały się zupełnie osamotnione, przyczem rolę wiernego sekundanta spełniała przy nich tylko Austrja. Hrabia Gołuchowski otrzymał naprzód podziękowanie telegraficzne od cesarza Wilhelma, w parę miesięcy zaś upadł, obalony przez Węgrów (w październiku 1906 r.). Rozłam mocarstw europejskich na dwie grupy: środkowo-europejską i angielsko-francusko-rosyjską, albo trójprzymierze i trójporozumienie — już się zarysowywał, niewiadomo tylko było jeszcze, dokąd on zmierza. Ci, którzy widzieli w dawnym układzie trójprzymierza gwarancję utrzymania pokoju, powoływali się na trzydziestoletnią jego próbę ogniową. I do nich zaliczał się hrabia Gołuchowski, który w mowie swej pożegnalnej w delegacjach (w lipcu 1906 roku) wszelką próbę zbliżenia się lub przerzucenia na stronę przeciwną uważał za „brak stałości i za awanturę", do której nie chciał ręki przykładać. W Niemczech jednak brał już górę prąd inny, który pociągał za sobą także i Austro-Węgry.

IMPERJALIZM ŚRODKOWO-EUROPEJSKI. NIEMCY I AUSTRJA.

KANCLERZ BÜLOW I NACJONALIZM NIEMIECKI. W osobie Bülowa Cesarz Wilhelm znalazł istotnego wyraziciela swoich zamiarów politycznych. Mianował go kanclerzem i prezesem ministrów pruskich zaraz po Hohenlohem, którego osoba była bezbarwna, a którego oskarżano nawet o słabość i miękkość w urzędowaniu, zwłaszcza względem obcych żywiołów w państwie, jak Alzatczyków, Duńczyków i głównie Polaków. Bülow sam zresztą uważał się za spadkobiercę jeśli nie talentu dyplomatycznego, to sztuki rządzenia Bismarcka w duchu pruskim i junkierskim. Dumnie nazywał siebie „kanclerzem agrarjuszów", przypisując sobie zasługę jeśli nie odrodzenia rolnictwa, to postawienia jego interesów klasowych ekonomicznych narówni z interesami przemysłu i handlu. Jakoż warstwa rolnicza była niezadowolona głównie z traktatów handlowych, nad których rewizją rząd (w osobie hrabiego Posadowskyego) od szeregu już lat (od r. 1897) pracował, ale także i ze stanowiska swego socjalnego. Rząd, ustępując jej, powo-

łał do życia izby rolnicze (1894), obostrzył prawo giełdowe (1896), wreszcie poświęcił jej ministra Miquela, którego projekt kanału środkowo-niemieckiego (t. zw. Mittellandkanal) łączącego zachodnie i wschodnie prowincje zagrażał interesom wielkich agrarjuszy w prowincjach wschodnich. Koroną jednak tego prawodawstwa agrarjuszowskiego była nowa taryfa celna z podwyższeniem ceł zbożowych dla przywozu i z premjami dla wywozu. Namiętnie zwalczana w parlamencie przez stronnictwa mieszczańskie i ludowe, upatrujące w niej przyszłą lichwę chleba i mięsa (istotnie nastąpiło silne podrożenie tych produktów), została ona przyjęta en bloc w drugiem czytaniu (wniosek Kardorffa) na osiemnastogodzinnem, bez przerwy trwającem posiedzeniu (14 grudnia 1902 r.). Na jesieni 1904 r. nowe traktaty handlowe były już zawarte, i nowe podatki (lex Stengel), głównie konsumcyjne (od tytoniu, częściowo od piwa), a także i obrotowe (od biletów kolejowych) na wojsko i flotę uchwalone (maj 1909 r.).

Mając za sobą wielkich agrarjuszy i pełne zaufanie cesarza (w r. 1905 otrzymał tytuł książęcy), Bülow czuł się tak potężnym, iż podjął walkę z obozem centrowym, który po dawnemu, nie uszczuplony przez wybory 1903 r., był podstawą większości rządowej w parlamencie, niewygodnej, bo zwalczającej politykę rządu w sejmie pruskim, i z socjalną-demokracją, również zwycięską przy ostatnich wyborach (osiemdziesiąt jeden zamiast pięćdziesięciu sześciu mandatów), jako obydwiema partjami, wrogiemi idei narodowej niemieckiej i podtrzymującemi żywioły obcoplemienne w walce z rządem. Sposobność do tego nadarzyła się w czasie sesji parlamentu 1905/1906 roku przy debacie nad etatem kolonjalnym. Właśnie podówczas dobiegało do końca rozgorzałe w południowo-zachodniej Afryce powstanie krajowców Herrerów, którego stłumienie kosztowało wiele ofiar w ludziach i pieniędzy. Krajowcy bowiem wymordowali wszystkich Niemców kolonistów, z wyjątkiem misjonarzy; a ich samych zginęło czterdzieści tysięcy, z tych siedem tysięcy w walce orężnej. W całej kolonji zostało wszystkiego trzydzieści jeden tysięcy ludności, z tego połowa zamknięta jako jeńcy w obozach koncentracyjnych i skazana na pracę przymusową, przyczem Niemcy skonfiskowali im wszystką ziemię. Centrum, które pod wpływem nowego kierunku (przywódca Erzberger) stawało się coraz bardziej demokratycznem i przy wyborach świeżych do sejmu bawarskiego zawarło sojusz z socjalną demokracją, na znak niezadowolenia swego z rządu skreśliło kwotę nieznaczną osiem miljonów marek z kredytu kolonjalnego i odmówiło utworzenia specjalnego ministerstwa kolonji na miejsce dotychczasowego urzędu kolonjalnego. Moment ten kanclerz postanowił wyzyskać dla rozprawy stanowczej z centrum, oskarżając je o brak patrjotyzmu i ducha narodowego. Parlament został rozwiązany, a nowe wybory (styczeń 1907 roku) rząd prowadził pod hasłem „o cześć i dobro narodu" („für Ehr und Gut der Nation") przeciwko jego wrogom: centrum, socjalnym demokratom, Welfom i Polakom. Centrum wyszło z nich wprawdzie nietknięte (owszem, zdobyło jeden mandat), ale socjaliści zostali zdziesiątkowani (z osiemdziesięciu jeden do czterdziestu trzech mandatów). Rząd zaś w nowym parlamencie zapewnił sobie poparcie stronnictw konserwatywnych do spółki z liberała-

mi, które mu zapewniły zwycięstwo przez utworzenie t. zw. bloku. Z historją tego bloku związał swą politykę teraz kanclerz, który z rozbiciem się jego sam upadł (1909 r.). Jednak polem dla poparcia i rozwoju tej polityki blokowej stała się głównie kwestja polska w Prusach.

KWESTJA POLSKA W PRUSACH I PRAWO O WYWŁASZCZENIU (1908 r.). Podobnie jak imperjalizm był tym wielkim koniem, na którym Bülow odniósł zwycięstwo przy wyborach do Rzeszy w r. 1907, tak nacjonalizm był tym konikiem, na którym tryumfował w Prusach i na którym wyjechał jako wielki mąż stanu Niemiec. Już w pierwszej swej mowie programowej, którą wygłosił w sejmie pruskim, jako kanclerz Rzeszy (13 stycznia 1902 r.), oświadczył on, iż w polityce pruskiej na kresach wschodnich chodzi o to, „aby zabezpieczyć od zguby pruskie poczucie państwowe i niemieckie narodowe uczucie, niemiecki język i obyczaj". A dalej z założeń interesu pruskiego przerzucając się do dążności polityki ogólnoniemieckiej, Bülow stawiał kwestję polityki na kresach wschodnich względem Polaków, jako zagadnienie nie jedno z najważniejszych, lecz wręcz jako takie, od którego zależy cały byt Niemiec na najbliższą przyszłość. Mowa kanclerza przypadła właśnie po aferze wrzesińskiej (kwiecień 1901 r.), ukaraniu dzieci polskich szkoły katolickiej we Wrześni za upór i odmowę uczenia się religji po niemiecku. Rozgłos międzynarodowy tej sprawy kanclerz Bülow wprawdzie starał się osłabić, oświadczając z trybuny parlamentu, że „każdy może śpiewać, jak mu dziób wyrósł", ale na wewnątrz ton przemówień był zupełnie inny. Tak minister pruski Hammerstein w przemowach swych w sejmie uważał Polaków nie za równorzędnych obywateli, lecz za poddanych pruskich („naszą rzeczą jest rozkazywać, ich słuchać") i nie widział końca uspokojenia kresów, dopóki zamiast Polaków „nie będzie Prusaków, mówiących po polsku". Był to zwrot ogólny, zresztą zaznaczony także przez cesarza Wilhelma II w mowie jego w Malborgu (3 czerwca 1902 r.), skierowanej przeciwko „polskiej bezczelności" („polnische Frechheit"), która napiera na niemczyznę.

Symptomem niebezpieczeństwa dla Niemiec był szybszy wzrost ludności polskiej niż niemieckiej i przyrost żywiołu polskiego w miastach, które stopniowo, po raz pierwszy w historji, się odniemczały. I tak w latach 1890 — 1900, gdy ludność niemiecka w W. Ks. Poznańskiem i w Prusach zachodnich wzrosła 12% — 14%, ludność polska wzrosła do 25% — 33%, co dało kanclerzowi Bülowowi powód do zrobienia niby dowcipu przez porównanie Polaków z królikami (w rozmowie z korespondentem francuskim „Temps"). We wsiach zresztą ludność niemiecka była napływowa, w miastach natomiast, gdzie poczęści była zdawna zamieszkała, liczba jej stale się zmniejszała (tak w Poznaniu z dziewięćdziesięciu czterech tysięcy w r. 1871 do osiemdziesięciu pięciu tysięcy w r. 1895) i miasta odniemczały się, a z nimi przemysł i handel. To posłużyło rządowi pruskiemu za powód do nowej akcji, zarówno w celu podniesienia żywiołu niemieckiego w miastach przez podtrzymanie w nich ognisk życia narodowego niemieckiego (założenie cesarskiej Akademji w Poznaniu w r. 1903, politechniki w r. 1904), jak i we wsiach przez dalsze ograniczanie żywiołu polskiego, przedewszyst-

kiem w zakresie parcelacji przez zakaz wznoszenia budynków na nowych parcelach (ustawa 30 czerwca 1904 r.), co w wyniku zmuszało gospodarzy do mieszkania w budach przewożonych (historyczny wóz Drzymały). Kolonizacja niemiecka również osłabła i gdy w latach pierwszych po ustawie kolonizacyjnej (1886 — 1890) przeciętnie przechodziło po jedenaście tysięcy hektarów ziemi polskiej do rąk Niemców, w latach późniejszych cyfra ta spadła do paru tysięcy (dwa tysiące pięćset hektarów między r. 1897 a 1899), nawet poniżej tysiąca (w r. 1895 tylko dziewięćset). Działo się to skutkiem konkurencji banków parcelacyjnych polskich, której zapobiec miała po części ustawa 1904 r., oraz skutkiem wysokich cen za ziemię, które samych Niemców zachęcały do sprzedaży majątków. Jednakże rząd Bülowa obmyślił i przygotował środek radykalny do przecięcia obrony ziemi ze strony Polaków. Było nim wywłaszczenie majątków polskich na rzecz komisji kolonizacyjnej, która odtąd miała działać planowo: tworzyć wielkie gminy i łączyć je w wyspy niemieckie, dopóki te nie pochłoną rozbitych i rozproszonych okręgów polskich. Ustawa ta przeszła w sejmie pruskim (20 marca 1908 r.). Równocześnie w parlamencie Rzeszy rząd przeprowadzał ustawę o stowarzyszeniach i zebraniach, w którą przy poparciu bloku wstawił t. zw. paragraf kagańcowy, ograniczający prawa języka polskiego (także wogóle obcych narzeczy) na zebraniach i zgromadzeniach publicznych w prowincjach kresowych, uprawniał zatem to, co było dotychczas nadużyciem administracyjnem. A tymczasem ruch, wszczęty sprawą wrzesińską skutkiem odmowy nauczania religji w języku polskim, wzrastał i zaognił się do rozmiaru strajku szkolnego (w r. 1907 ogarnął on już był siedemset trzydzieści trzy szkoły i czterdzieści sześć tysięcy dzieci), stłumiony przez rząd stopniowo represjami, na stolicy zaś metropolitalnej w Poznaniu nastąpił skutkiem śmierci arcybiskupa Stablewskiego vacat, który przetrwał aż do wybuchu wojny powszechnej. Jednakże już i w stosunkach wewnętrznych Niemiec zaznaczało się przesilenie.

Blok rozluźnił się, podkopany w zaufaniu u konserwatystów ustawą wywłaszczeniową (naruszeniem prawa własności prywatnej) i ogólnym zwrotem polityki na lewo (wniosek o reformie wyborczej do sejmu pruskiego w parlamencie Rzeszy Fr. Naumanna i zapowiedź ogólna reformy tej w mowie tronowej przy otwarciu tegoż sejmu 20 października 1908 r.); u liberałów skutkiem różnicy zdań z rządem co do nowej reformy finansów (chodziło o podwyżkę dochodów, którą liberali chcieli pokryć podatkiem majątkowym i dochodowym, czemu rząd związkowy był przeciwny, popierając nowe projekty podatków konsumcyjnych). Książę Bülow stracił zaufanie i u cesarza, odkąd wziął na siebie porękę wobec parlamentu powstrzymywania go od nieodpowiedzialnych wystąpień natury politycznej (sprawa interwiewu cesarza z Anglikami, ogłoszonego drukiem w „Daily Telegraph" w październiku 1907 r., bez wiedzy czy skutkiem przeoczenia kanclerza). W parlamencie reforma finansowa upadła, przegłosowana pięciu głosami (16 czerwca 1909 r.) i blok rozpadł się, a kanclerz podał się do dymisji, która została w następnym miesiącu przyjęta. Jednakże istotnym powodem upadku księcia Bülowa były niepowodzenia, z jakim spotkała się

polityka niemiecka na arenie dyplomatycznej wszechświatowej. Cesarz Wilhelm, który po zajęciu Kiao-czao wskazywał na niebezpieczeństwo żółte na Wschodzie i sam własnoręcznie rzucił szkic do obrazu alegorycznego, wzywającego ludy Europy do obrony swej cywilizacji („Völker Europas, wärt eure heiligsten Güter" — taki nosił napis), przerzucił swój wzrok w inną stronę, na zachód, do Europy, gdzie siły Niemiec tak się wzmogły, iż same jedne, działając w pojedynkę i na własną rękę, czuły się w stanie pokonać razem Rosję i Francję (według opinji feldmarszałka, hrabiego Waldersee, wodza wyprawy chińskiej), tak bowiem wyszkoloną armję własną miały do rozporządzenia („Meisterwerk" nazwał ją sam wódz socjalistów, Bebel, na jednym ze zjazdów partyjnych, roztrząsających możliwość wojny). Nie pozostało to bez wpływu i na sprzymierzeńca Niemiec — Austro-Węgry.

NIEMCY I ANTAGONIZM MOCARSTW NA PÓŁWYSPIE BAŁKAŃSKIM. Po wojnie rosyjsko-japońskiej i po konferencji w Algeçiras Austro-Węgry postanowiły zmienić politykę swoją bałkańską z biernej na bardziej czynną. Powody do tego nastręczały się w porozumieniu ściślejszem między państwami bałkańskiemi i w spotęgowaniu przez to ich znaczenia. W r. 1904 zawarto w Belgradzie konwencję między Bułgarją a Serbją na zasadach jednolitej polityki celnej, handlowej, nawet monetarnej. Było to coś w rodzaju unji celnej. Układ ten przyjacielski, chociaż tajny, został zakomunikowany rządowi rosyjskiemu. Książę czarnogórski, Daniło, skoligacił się z dworem włoskim, wydając córkę Elenę za następcę tronu (1896 r.), później króla włoskiego Wiktora Emanuela III, i nadał swoim poddanym konstytucję (1905 r.). Równocześnie Austrja była zaniepokojona wzrastającym ruchem wśród Słowian południowych obydwóch połów monarchji. Chodziło ni mniej, ni więcej, jak o utworzenie państwa południowosłowiańskiego ze wszystkich ziem monarchji (Chorwacji, Slawonji, Dalmacji, Fiume, Istrji i Karnjoli), a także z krajów okupowanych (Bośni i Hercegowiny) w ramach bądź ugody z dwoma połowami monarchji — formuła tryjalizmu, bądź przez oderwanie się od nich. Politycy węgierscy jak najmocniej sprzeciwiali się tym dążeniom. Pod naciskiem Budapesztu hrabia Gołuchowski, dotychczasowy kierownik wspólnej polityki zagranicznej, ustąpił (w październiku). Jego miejsce zajął były ambasador w Petersburgu, baron Aehrenthal.

Przyjaciel i zaufany następcy tronu, arcyksięcia Franciszka Ferdynanda, podjął wielką politykę zagraniczną, która miała na celu z roli biernej wyprowadzić Austrję na arenę czynną wielkoświatową i podporządkować jej interesom interesy zarówno jej sprzymierzeńca — Niemiec, jak i antagonistki — Rosji. Gra jego polegała w dalszym ciągu na popieraniu sprawy reform w Macedonji, które mocarstwa zachodnie starały się umiędzynarodowić, ale Aehrenthal z tej gry chciał uczynić przedmiot targu zarówno z Turcją, jak i z kolegą swym po fachu, ministrem rosyjskim, Izwolskim. Proponował mu otwarcie Cieśnin dla Rosji wzamian za zezwolenie na aneksję Bośni i Hercegowiny przez Austrję przy odpowiednich kompensatach dla Niemiec (kolej bagdadzka) i Francji (w Marokku). Ale Izwolski uchylił tę propozycję poczwórnego porozumienia lądowego, widząc w niej próbę

Sarajewo 28 lipca 1914 r. Aresztowanie Principa, mordercy arcyksięcia Ferdynanda.

Po wybuchu wojny. Żołnierze niemieccy w drodze na front.

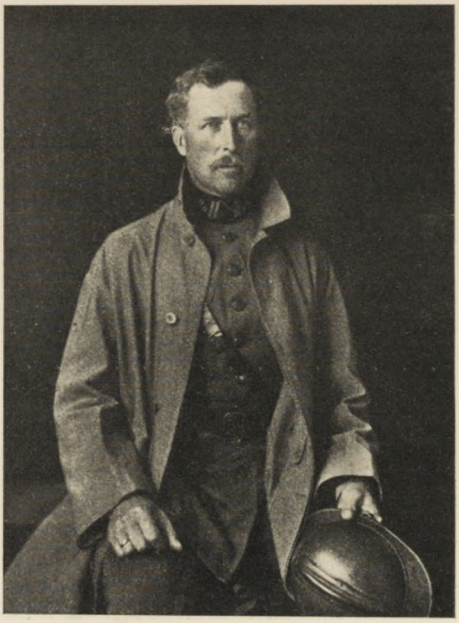

Król Albert belgijski.

Marszałek Joffre, wódz naczelny francuski.

Izba gmin. Posiedzenie dnia 3 sierpnia 1914 r.

Marszałek French, wódz naczelny angielski. (Muz. Wojska w Warszawie).

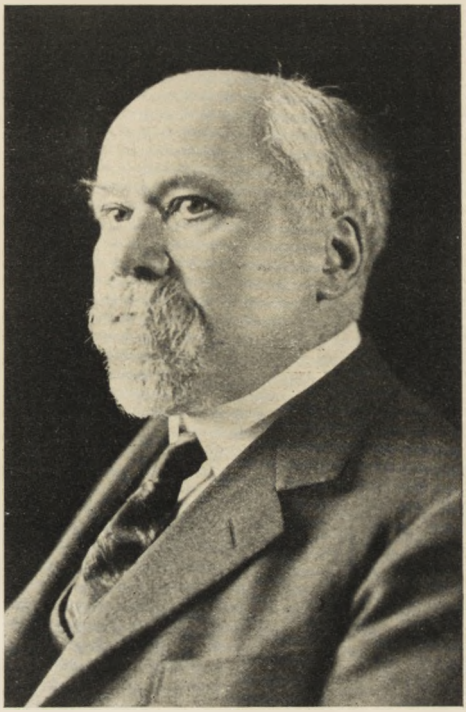

Rajmund Poincaré, prezydent Rzeczpospolitej Francuskiej (zdjęcie późniejsze).

Pozycja rosyjska w Karpatach. (Muz. Wojska w Warszawie).

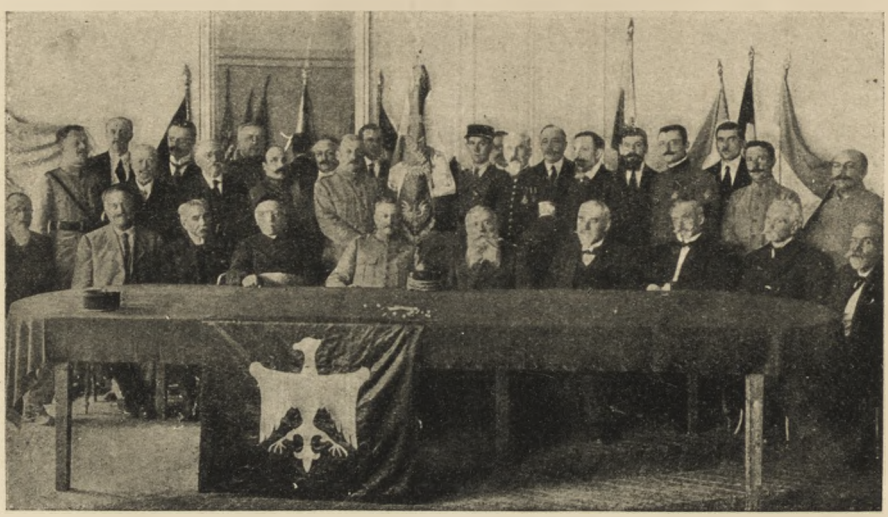

Wręczenie sztandaru Bajończykom.

Brygadjer Piłsudski ze sztabem w okopach pod Koszyszczami 1915 r. (Hist. Biuro Wojskowe).

Karabiny maszynowe I Brygady Legjonów na stanowisku. (Hist. Biuro Wojskowe).

odciągnięcia Rosji od Anglji (początek maja 1907). Wówczas baron Aehrenthal, podkopując układ w sprawie reform w Konstantynopolu przy pomocy posła niemieckiego barona Marschall von Bieberstein, starał się uzyskać od Porty pozwolenie na budowę kolei w Sandżaku (grudzień 1907). Projekt ten, w postaci nowej drogi na Wschód — do Egiptu i do Indyj — podał on do wiadomości delegacjom (28 stycznia 1908), głosząc hasło ekonomicznych i kulturalnych zadań monarchji na półwyspie Bałkańskim bez wszelkiej myśli nabytków terytorjalnych. Istotnie, zapowiadała się era pokojowej penetracji Niemiec na półwyspie Bałkańskim, w której Austrja, według wyrażenia Bogdana Medekowicza, Serba, przywódcy partji niezawisłości i prezydenta sejmu chorwackiego w Zagrzebiu, miała odgrywać rolę marchji niemieckiej na pograniczu słowiańskiem. Zamiast planu strategiczno-wojskowego („marsz do Salonik"), wyrósł plan ekonomiczny — kolej w Sandżaku (Mitrowice — Novi-Bazar), która miała połączyć koleje bośniackie z koleją do Salonik. Było to wyzwanie pod adresem Rosji, która nań odpowiedziała projektem kolei od Dunaju do Adrji (z Radujewac na Nisz, Skoplje do San Giovanni di Medua), krzyżując tamtą i odcinając Austrji drogę na południe. Tak zrodził się pierwszy zatarg Austro-Węgier z Rosją (o koleje), ale opinja przyjęła go, jako zerwanie układu mürzstägskiego i wyraźne przejście Austro-Węgier na stronę Niemiec, które szły w tem ręka w rękę z Turcją (sułtan na kolej w Sandżaku dał swoje irade). Zatarg ten jednak przerzucił się i na drugą stronę monarchji, do Galicji, oraz stworzył całkiem nowy układ stosunku monarchji nietylko do Rosji, ale i do Polaków oraz do Rusinów.

STANOWISKO POLAKÓW W GALICJI I DWIE ORJENTACJE. Naciskowi na Słowian południowych w monarchji austrjacko-węgierskiej towarzyszył taki sam nacisk na Polaków w Prusach. Projekty penetracji pokojowej gospodarczej na półwyspie Bałkańskim zbiegały się z projektami wywłaszczenia, i obydwa jednakowo podległy krytyce w delegacjach (w lutym 1908 r.). Projekt kolei krytykowano, jako ułatwienie ekspansji Niemiec na półwyspie Bałkańskim i w Anatolji, gdzie Austrja poczyniła już wielkie wkłady pieniężne i skąd z każdym rokiem przemysł jej i wywóz był wypierany skutkiem konkurencji niemieckiej (poseł czeski Klofacz). Projekt wywłaszczenia spotkał silne potępienie w delegacjach ze strony nie tylko Polaków, ale i innych narodowości (także Węgrów — Kmety i Rumunów — Hormuzaki). Domagali się oni interwencji rządu sprzymierzonego (jakoż istotnie ustawa wywłaszczeniowa, choć uchwalona, przez lat pięć nie była wykonywana). Wszystkie stronnictwa stawiały postulat większej samodzielności Austrji w stosunku do sprzymierzeńca (Wojciech hrabia Dzieduszycki), ostrzegając przed impulsywnością jego polityki i niebezpieczeństwem wojny, stąd płynącem. Równocześnie jednak delegacje uchwaliły podwyższenie rekruta i służbę dwuletnią. Zacieśnienie zaś węzłów przyjaźni między dwoma monarchami i wspólność celów ich polityki wyraziły się w hołdzie osobistym, złożonym przez cesarza Wilhelma II wraz z wielu suwerenami niemieckimi z okazji jubileuszu sześćdziesięcioletniego panowania cesarza Franciszka Józefa w Wiedniu (7 maja 1908 r.). Taki sam hołd

składał cesarzowi w imieniu armji i floty jego bratanek, arcyksiążę Franciszek Ferdynand, domniemany następca tronu (po tragicznie zmarłym synie arcyksięciu Rudolfie), na którego monarcha na schyłku życia przelewał coraz więcej funkcji rządzenia (ożeniony z hrabianką czeską Chotek, księżną Hohenberg). On to był właściwie przedstawicielem kursu nowego imperjalistycznego w monarchji austrjacko-węgierskiej, którego wykonawcami byli baron Aehrenthal (później hrabia Berchtold i Czernin) na Bałkanach względem Serbji i na granicy wschodniej monarchji, w Galicji i na Bukowinie — względem Rosji.

Tutaj jednak kurs ten napotykał zawadę w stanowisku Polaków, nieprzyjaznem zarówno względem Rosji, jak i Niemiec, obydwóch państw, prowadzących jednakową politykę uciemiężenia. Stąd nieporozumienie między polityką zasadniczą austrjacko-węgierską a polityką Koła polskiego. Wyrazem jego było to, że gdy dawne sfery konserwatywne (prezes Koła, hrabia Wojciech Dzieduszycki) czyniły wartość trójprzymierza zależną od interesów monarchji, sfery młode, demokratyczne, zwłaszcza demokracja narodowa, która w tym samym czasie, co w Królestwie, wystąpiła na arenę polityczną w pierwszej Radzie państwa z głosowania powszechnego (1907 r.), doradzały wręcz zmianę sojuszu i zbliżenie się do grupy mocarstw zachodnich (prezes Koła polskiego, Głąbiński). Nieporozumienie to krwawo zaznaczyło się morderstwem namiestnika Galicji, hrabiego Andrzeja Potockiego, z rąk studenta, Rusina, Siczyńskiego (w kwietniu 1908 r.). Rząd pruski w odpowiedzi na protesty Polaków austrjackich w sprawie ucisku narodowościowego w Prusach i w W. Ks. Poznańskiem stale powoływał się na ucisk żywiołu rusińskiego ze strony Polaków w Galicji (przy zupełnem równouprawnieniu obywatelskiem Rusinów i Polaków, większej absolutnie i procentowo liczbie szkół rusińskich w całej Galicji, a procentowo, lecz nie kulturalnie i ekonomicznie niższej liczbie posłów). Rusini, obóz narodowy, rozdzielony na dwa odłamy: starorusinów, uznających kulturalną wspólność z Rosją, i młodoruski, czyli ukraińców, podtrzymujących swą historyczną i kulturalną odrębność (samostijnost'), przedstawiali doskonały teren dla agitacji z zewnątrz: pierwsi ze strony Rosji (t. zw. moskalofile), drudzy ze strony Prus. Walka, jaką toczyli z Polakami: w sejmie o reformę wyborczą i w uniwersytecie (o uniwersytet lwowski) nastręczała doskonałą sposobność do likwidacji pretensyj polskich w sprawach Poznańskiego. Andrzeja Potockiego śmierć spotkała za to, że popierał wrogi państwu kurs staroruski (przy wyborach do sejmu 1908 r.). Dopiero następca jego, doktór Bobrzyński, wprowadził politykę galicyjską na odpowiadającą planom rządu drogę. Do tego celu w parlamencie posłużył t. zw. blok stronnictw, konserwatywnych i liberalnych, w części socjalistyczno-radykalnych, orjentujących się w polityce swej narodowej przeciwko Rosji; w sejmie zaś przy pomocy tegoż bloku namiestnik Bobrzyński starał się przeprowadzić zbliżenie Polaków z Rusinami na gruncie nowej ustawy wyborczej (1913 r.), motywując potrzebę zgody nie tyle względami socjalno-ekonomicznemi, ile niebezpieczeństwem wspólnem przed Rosją, pochłonięciem żywiołu polskiego i rusińskiego w morzu rosyjskiem. Projekt Bobrzyńskiego, który poświęcał ży-

wioł polski w Galicji wschodniej nietylko na wsi, ale i w miastach na rzecz radykalizmu chłopskiego ukraińskiego, wprawdzie upadł, nie tyle skutkiem opozycji stronnictw przeciwnych (narodowo-demokratycznego i konserwatystów — Podolaków), ile episkopatu, ale reforma wyborcza do sejmu została uchwalona w roku następnym na parę miesięcy przed wybuchem wojny z Rosją, której widmo od lat wielu stało przed oczyma wszystkich.

ERA WOLNOŚCIOWA W ROSJI.

WALKA DWÓCH ZASAD—KONSTYTUCYJNEJ I SAMOWŁADCZEJ. FINANSE ROSYJSKIE. Po stłumieniu powstania w Moskwie rząd czuł się panem sytuacji i już w połowie stycznia 1906 r. mógł patrzyć na dalszy ruch rewolucyjny z lekceważeniem, a pogląd ten u pewnej części zwolenników dawnego porządku przeniósł się także i na jedyny owoc rewolucji, manifest październikowy. Jedyną gwarancją ustroju konstytucyjnego w Rosji była osoba hrabiego Wittego. Ten jednak miał na widoku tylko swobodę umiarkowaną, właściwie porządek praworządny i pogodzenie się rządu ze społeczeństwem, bez którego poparcia żaden rząd nie może istnieć. Inaczej jednak stosunek do nowego ustroju państwa po złamaniu rewolucji ukształtował się wśród sfer reakcyjnych, aż do samego cesarza Mikołaja II włącznie. Ten, będąc z natury lękliwy i ustępliwy, miał cechę uporu, posuniętego aż do zaciętości; z drugiej strony przesiąknięty poczuciem świętości władzy monarchicznej z domieszką pewnego mistycyzmu, nie mógł rozstać się z pojęciem o swej osobie, jako samowładcy Rosji, i na każdym kroku podkreślał, iż istota autokratyczna władzy panującego nie uległa zmianie, mimo iż manifest październikowy, który nie stracił wagi, temu przeczył. Ta dwoista teorja władzy musiała obowiązywać także i ministrów (okrzyk ministra finansów w trzeciej dumie, Kokowcewa: „Chwała Bogu, w Rosji niema jeszcze konstytucji"). Większą od osoby cesarza i jego ministrów gwarancją manifestu październikowego była opinja zagranicy, zwłaszcza sprzymierzeńca i głównego wierzyciela Rosji, Francji, która od utrzymania swobód czyniła zawisłem udzielanie dalszych pożyczek. Po manifeście październikowym kursa rosyjskie spadły, ale po stłumieniu rewolucji w Moskwie znowu podniosły się. Rząd francuski, z którym Rosja układała się o pożyczkę, uzależnił jej przyznanie od zwołania Dumy (Clemenceau). Jakoż z chwilą, gdy nowa pożyczka (dwa miljardy dwieście pięćdziesiąt miljonów franków) została podpisana w Paryżu (16 kwietnia), ogłoszono zapowiedź zwołania Dumy (na 10 maja). Na tem jednak istotna potrzeba konstytucji w Rosji wyczerpywała się, i ta pierwsza Duma z przyjściem swem na świat nosiła w sobie już zaród śmierci.

NOWE PRAWO WYBORCZE I NOWE CIAŁA PRZEDSTAWICIELSKIE W ROSJI: DUMA I RADA PAŃSTWA. Rozwinięciem zasad manifestu październikowego było rozszerzenie prawa wyborczego na masy, nie objęte niem według projektu dotychczasowego bułyginowskiego, jak między innemi na robotników (ale tylko w zakładach przemysłowych, liczących powyżej pięćdziesięciu osób), także na średnio zamożną klasę miejską (kra-

marzy, przekupniów) i proletarjat inteligentny (nauczycielstwo wiejskie). Dzięki temu, według poprawki Wittego (24 grudnia 1905 r.), prawo głosowania do Dumy stało się prawie powszechnem i tajnem, ale nie było ani równem, ani bezpośredniem, wobec kolegjów wyborczych dwu-, trzy-, nawet czterostopniowych przy systemie klasowym (okręgi wiejskie, właścicieli ziemskich, miejskie i robotnicze). Utrzymała się przytem nierównomierność w traktowaniu kresów i kraju rdzennie rosyjskiego: tak w gubernjach wewnętrznych cesarstwa jeden poseł przypadał na dwieście pięćdziesiąt tysięcy mieszkańców, gdy w Królestwie Polskiem jeden na trzysta pięćdziesiąt tysięcy (Warszawa wybierała dwóch posłów, gdy Petersburg sześciu, Moskwa pięciu). Razem liczba posłów wynosiła pięćset dwadzieścia cztery, z czego na gubernje Rosji europejskiej (pięćdziesiąt jeden) przypadało czterystu czternastu, na Królestwo Polskie trzydziestu sześciu (jeden na powiat chełmski dla Rosjan prawosławnych). Rząd Wittego faworyzował przytem ludność chłopską, licząc widocznie na jej konserwatyzm i przywiązanie do dawnego porządku (na sześć tysięcy sto sześćdziesiąt cztery okręgi wyborcze większość czterdzieści trzy procent przypadła chłopom, trzydzieści jeden procent właścicielom ziemskim, dwadzieścia dwa procent miastom i tylko cztery procent robotnikom). Zawiódł się jednak na uczuciach lojalizmu tej klasy, gdyż w pierwszej Dumie większość posłów chłopskich zajęła stanowisko opozycyjne. Była to t. zw. partja trudowików, odpowiadających w dążeniach swych na wewnątrz Dumy mniej więcej tym samym hasłom, które na zewnątrz, wśród chłopów, propagowali socjaliści rewolucjoniści. Wszedłszy na drogę przedstawicielstwa ludowego, rząd zreformował dotychczasową Radę państwa z nominacji przez powołanie do niej przedstawicieli z wyboru: od duchowieństwa (wyłącznie prawosławnego), wielkiej własności, ziemstw, wielkiego handlu i przemysłu oraz instytucyj i towarzystw naukowych (w ogólnej liczbie dziewięćdziesięciu ośmiu, z tego od dziesięciu gubernij Królestwa Polskiego tylko sześciu), stawiając ją, jako wyższą izbę ustawodawczą, obok Dumy (ukaz 5 marca 1906 r.). Odtąd każdy projekt ustawodawczy podlegał rozsądzeniu obydwóch tych ciał, zanim nabrał mocy prawnej. Określając zakres i kompetencje obydwóch izb, rząd ograniczył znacznie ich prawo kontroli finansowej.

Budżet państwa miał być wspólnie roztrząsany w okresie dwumiesięcznym (od 1 października do 1 grudnia). Jeżeli do końca roku nie był uchwalony, budżet zeszłoroczny automatycznie wchodził w życie (z modyfikacjami niezbędnemi), przytem znaczna część tego budżetu (jak sprawa taryf celnych, cen wódek monopolowych, wydatki dworu) była wyjęta z pod kontroli izb (dotyczyło to również długu państwa i obligacyj rządowych); inna zaś część, jako to wszelkie wydatki na mocy dotychczasowych praw i przepisów (w tem fundusz dyspozycyjny tajny rządu w ilości dziesięciu miljonów rubli rocznie) była nietykalna. Tym sposobem w budżecie parlamentarnym tworzył się jakby drugi budżet rządowy opancerzony, jak go odtąd przyjęto nazywać. Uczyniwszy prawo budżetowe parlamentu iluzorycznem, rząd postanowił zachować dla siebie swobodę ruchów także w zakresie ustawodawczym, zastrzegając prawo przedkładania bezpośrednio do

sankcji cesarskiej projektów w okresie bezczynności ciała prawodawczego z tem, że ważność tych praw sama przez się upadała w dwa miesiące po otwarciu sesji Dumy i Rady państwa, o ile do tego czasu rząd nie przedłożył im odpowiednich praw do zatwierdzenia. Był to sposób ominięcia porządku parlamentarnego, później (przez Stołypina w trzeciej Dumie) stosowany nawet w okresie kadencji parlamentarnych z zawieszeniem przez rząd ich czynności na kilka dni. Ustawa ta (§ 87 praw kardynalnych) była analogiczna do § 14 konstytucji austrjackiej, będącego także swego rodzaju „unicum" w dziejach autokratyzmu, miarkowanego przez pozorny konstytucjonalizm. Tutaj, w konstytucji rosyjskiej, rząd nie maskował pierwszego, ani zasłaniał się koniecznościami państwowemi, jak w Austrji, ponieważ w prawach kardynalnych, które ogłosił na cztery dni przed zwołaniem pierwszej Dumy, stawiał zasadę, iż w Rosji istnieje samowładztwo i że żadne prawo nie może wejść w życie bez zgody cesarza. Zmiany przytem w tych prawach kardynalnych w całości wyłączał z pod kompetencji przedstawicielstwa ludowego, zastrzegając je jedynie woli monarchy. Na tem hrabia Witte zakończył swą karjerę historyczną: przeprowadził on Rosję przez kryzys rewolucyjny z zachowaniem jej autokratyzmu, pomimo obleczenia go w formy rządu współczesnego reprezentacyjnego. Druga część zadania, nawrót do tradycji i rządzenia biurokratycznego w duchu czysto rosyjskim kosztem obcoplemieńców przy pomocy ciała przedstawicielskiego, przypadła w udziale jego współzawodnikowi, Goremykinowi, byłemu członkowi komisji włościańskiej, która urzędowała w Polsce po powstaniu 63 r., biurokracie, który uchodził za znawcę kwestji rolnej, i któremu Witte oddał władzę przed samem zwołaniem Dumy (5 maja). Miejsce ministra spraw wewnętrznych objął młody gubernator saratowski, Piotr Stołypin, wysunięty przez organizację monarchiczną jako przyszły pogromca opozycji.

PIERWSZA DUMA I KWESTJA AGRARNA W ROSJI. Wybory do pierwszej Dumy odbyły się przy stanie oblężenia, zaprowadzonym w trzech czwartych częściach całego państwa. Stronnictwa skrajne, socjaliści rewolucyjni i socjalni demokraci, bojkotowały Dumę, żądając zwołania konstytuanty. Stronnictwo opozycyjne (dawnych ziemców) rozbiło się na dwie grupy: większość poszła w kierunku szerokiego programu reform w przyszłej Dumie, jako konstytuancie. Było to stronnictwo konstytucyjnych demokratów albo t. zw. kadetów. Grupa mniejszości, która się zaznaczała już na pierwszych zjazdach ziemców, jako zwolenniczka bądź ciała prawodawczego doradczego, jak Szypow, bądź później, jako przeciwniczka autonomji Królestwa (Guczkow), oderwała się i utworzyła stronnictwo konstytucjonalistów, opierających swój program na manifeście 19 października, stąd zwanych październikowcami. Przy wyborach kadeci zdobyli olbrzymią przewagę (sto osiemdziesiąt cztery mandaty) nad październikowcami (trzynaście mandatów). Z ich też łona wybrano prezesa pierwszej Dumy, byłego profesora prawa w uniwersytecie moskiewskim i adwokata, Muromcewa. Oni też kierowali faktycznie pracami Dumy, stanowiąc w niej żywioł inteligentny i do pracy społecznej zdawna zaprawiony. Reszta zaś

członków była albo w masie swej ciemna i rozbita, jak chłopi, którzy się dopiero z czasem zaczęli kupić koło trudowików (dwudziestu siedmiu posłów), albo jak przedstawiciele obcych plemion była bądź socjalistami, jak prawie wszyscy Łotysze, Gruzini i t. p., bądź autonomistami, jak muzułmanie. Polacy z Królestwa i krajów zabranych (razem pięćdziesiąt jeden posłów) tworzyli osobne dwie grupy: „Koło polskie" (trzydziestu dwóch posłów) i „Koło krajowe"; zresztą obydwie te grupy, solidarne w postępowaniu nawewnątrz, nie łączyły się ze sobą w występach nazewnątrz.

Posiedzenie tego pierwszego w dziejach parlamentu rosyjskiego, otwarte uroczyście przez samego cesarza w Pałacu Zimowym, rozpoczęło się obradami nad adresem do tronu, który uchwalono jednomyślnie. W adresie tym Duma, stojąc na ogólnych zasadach manifestu październikowego, żądała wprowadzenia jego w życie bez tych ograniczeń, które stworzyły późniejsze ukazy bądź w zakresie prawa wyborczego, bądź pełnomocnictw ciał ustawodawczych pod względem prawnym i finansowym, a także i bez tych ograniczeń swobód politycznych i osobistych, które stworzyły liczne prawa o stanie wojennym. Podejmując szeroki program reform demokratycznych i państwowych (między innemi zrównanie narodowości przy zachowaniu ich odrębności kulturalnych), adres na pierwszy plan wysuwał kwestję agrarną, stawiając ją na gruncie wywłaszczenia ziemi w dobrach nietylko skarbowych, duchownych i koronnych, ale i prywatnych na rzecz włościan. Jednakże ponad tem wszystkiem górował w adresie jeden ton zasadniczy: pierwsze przedstawicielstwo narodowe rosyjskie, uważając się za spadkobiercę jakby wysiłków całego szeregu pokoleń, które ginęły w walce o wolność, zwracało się do cesarza z prośbą o zamknięcie stronic tej walki przez zniesienie kary śmierci i powszechną amnestję polityczną. Był to gest pod adresem rewolucji, zresztą, jeśli chodziło o efekt jego na rząd, zupełnie chybiony, gdyż ten ustami prezesa ministrów odpowiedział (26 maja) całkowitą odmową, powołując się w sprawie amnestji na prerogatywę korony, w sprawie zniesienia kary śmierci na nieustanne mordy i przestępstwa polityczne, w kwestji zaś agrarnej na zasadę nietykalności prawa własności prywatnej. Tak od pierwszej chwili między Dumą a rządem zaznaczył się konflikt zasadniczy, który zaostrzały z każdym dniem stan wojenny i wykonywane codziennie wyroki śmierci. Nie mogąc i nie chcąc współpracować z rządem, Duma stawała się coraz bardziej wyrazicielką haseł rewolucji, chociaż stronnictwo, nią kierujące (kadeci), ani inicjatywy, ani odpowiedzialności za nową rewolucję na siebie przyjąć ani chciało, ani mogło. Wdrożone rokowania z przewódcami kadetów (Milukowem) w kwestji współpracy ich w rządzie rozbiły się. A ponieważ i rząd potrzebował wyjaśnienia sytuacji ze względu na pożyczkę, którą puszczał na rynku paryskim (w czerwcu), podjął więc sam ofensywę, publikując i szeroko rozpowszechniając w narodzie obietnicę ulg dla włościan w sprawie nabywania ziemi z oddaniem ziem korony i częściowym nawet wykupem ziemi prywatnej. W Dumie zaczęły się gorące debaty na temat odpowiedzi rządowi, przyczem mówcy niektórzy (z grupy trudowików) proponowali nadać jej formę manifestu do narodu. Jednakże większość kadecka zlękła się

tego kroku, poprzestając na odpowiedzi pod adresem rządu, która jednak nigdy nie została doręczona, gdyż w trakcie tego rząd Dumę rozwiązał (22 lipca 1906 roku).

UDZIAŁ POLAKÓW W PIERWSZEJ DUMIE I SPRAWA ŻYDOWSKA. W Królestwie Polskiem wybory, które odbywały się pod hasłem pójścia do Dumy w celu zdobycia autonomji, dały skład reprezentacji politycznej mniej więcej jednolity. Tutaj pośród partyj walczących na arenie wyborczej (realiści, postępowi i narodowi demokraci; socjaliści bojkotowali Dumę) zwycięzcą została narodowa demokracja, partja najlepiej zorganizowana i najsilniej podkreślająca odrębność interesów: Polski autonomicznej i Rosji rewolucyjnej, a nawet konstytucyjno-demokratycznej. Odrębność ta występowała głównie na gruncie kwestji żydowskiej. Kwestja ta, choć niewymówiona, była także jedną, jeśli nie główną przyczyną rozłamu w łonie partji socjalistycznej między frakcją bojową a lewicą. Wspólna walka ideowa z caratem chwilowo zacierała różnicę między celami polskiemi niepodległościowemi tej partji a ciążeniem Żydów do Rosji, zwłaszcza od chwili, kiedy rewolucja wysunęła ich na stanowisko czołowe w cesarstwie. Była taka sama obawa, że przy odrębności wielkiej masy żydostwa i skupieniu jego w centrum życia polskiego stolica kraju mogła otrzymać ni stąd, ni zowąd przedstawicielstwo obce z wyboru (i istotnie je otrzymała, narzucone przez Żydów przy wyborach do czwartej Dumy). To było niebezpieczeństwo, które, jak w Warszawie, pędziło obywateli do urny wyborczej dla głosowania za narodową demokracją, która jedna, mając wieś za sobą (całą prowincję), nie lękała się walki z żydostwem. Ten antysemityzm jednak, żywiołowy, choć nie programowy, Koła polskiego stanowił przepaść między niem a opozycją kadecką, która i sama walczyła w obronie Żydów (debaty o pogromach, zwłaszcza białostockim, w czerwcu 1906 r.) i z pośród nich liczyła wielu znakomitych mówców oraz przywódców (jak Hertzenstein wnioskodawca sprawy wywłaszczenia, który też wkrótce po rozwiązaniu Dumy padł ofiarą spiskowych organizacyj monarchicznych, zamordowany w Terjokach). Stąd w pracach na arenie dumskiej między posłami kadeckimi a Kołem polskiem nie było przeciwieństwa, ale nie było i porozumienia. Koło polskie na jednem z pierwszych posiedzeń (13 maja 1906 r.) wniosło swój projekt autonomji, ale w adresie do tronu pierwsza Duma przeszła do porządku dziennego nad tem żądaniem. Podobnież Koło polskie nie sprzeciwiało się projektowi kadetów wywłaszczenia, chociaż decyzję nad tą kwestją zastrzegało kompetencji sejmu polskiego w Warszawie. Koło polskie znów terytorjalne (Polacy krajów zabranych — z Litwy i Rusi) uważało stanowisko Dumy oraz Koła z Królestwa w tej kwestji za całkiem niezgodne z interesami swemi, jako przedstawicieli przeważnie wielkiej własności oraz jako Polaków, gdyż zniesienie własności zagrażało wogóle istnieniu żywiołu polskiego na kresach. W tym stanie przeciwieństwa i nie dającej się pogodzić sprzeczności interesów już nietylko Królestwa Polskiego z cesarstwem, ale i Polaków wogóle z Rosjanami, zaskoczyło przedstawicieli polskich rozwiązanie Dumy i przejście rządu do walki z opozycją parlamentarną, czyli z kadetami.

W ROSJI I W KRÓLESTWIE. Opozycja, zaskoczona rozwiązaniem pierwszej Dumy, czuła się na tyle jeszcze zdolną do walki, iż postanowiła teraz dopiero podjąć myśl podsuwaną przez trudowików jeszcze przed dwoma tygodniami — ogłosić odezwę do narodu. Odezwa ta naprędce ułożona i podpisana (przez kadetów i część lewicy, razem stu osiemdziesięciu trzech posłów) na zgromadzeniu w Wyborgu, stąd też zwana manifestem wyborskim (23 lipca 1906 r.), wyliczała prace dumskie (najważniejsze w zakresie agrarnym), które skłoniły rząd do rozwiązania Dumy, i nawoływała lud do biernego oporu przeciw rządowi: niepłacenia podatków oraz niedostarczania rekruta. Posłowie polscy byli na zjeździe w Wyborgu, ale manifestu tego nie podpisali, motywując swą odmowę, iż wezwanie to w Polsce byłoby przyjęte, jako zachęta do powstania, które nie miało żadnych widoków powodzenia.

Tymczasem w Królestwie Piłsudski wprowadzał pierwszą próbę walki z rządem rosyjskim przy pomocy organizacji bojowej (OB) (od października 1905 roku). Rozumiał ją nie jako teror personalny, naprzykład zabijanie szpiegów lub niewygodnych urzędników, do czego skłaniał się obóz socjalistyczny. W planie jego było stworzenie kadr nielicznych, zato silnych spoistością wewnętrzną, wyszkolonych i rozmieszczonych na przestrzeni całego kraju. Miał to być zaród armji powstańczej albo rewolucyjnej, którąby w chwili właściwej mogła wchłonąć w siebie także i masy ludności. Przyświecały tej idei reminiscencje r. 1863, ale idea jego poza gronem własnej organizacji nie miała zrozumienia ani z tej, ani z tamtej strony w obozie jego przeciwników. Narodowa demokracja, będąca ekspozyturą Ligi Narodowej na Królestwo, w osobie swego wodza, Romana Dmowskiego, zwalczała działalność Organizacji Bojowej, jako dającą Moskalom sposobność do łatwego stłumienia przy pomocy siły zbrojnej zapasu energji narodowej, nagromadzonej w ciągu lat ostatnich, a na samą działalność partji socjalistycznej w Polsce zapatrywała się, jako na chęć użycia ludu polskiego dla celów mu obcych, głównie dla walki o konstytucję i o prawa Żydów w Rosji. Ale równie nie miała uznania działalność bojowa Piłsudskiego i u jego towarzyszów na lewem skrzydle partji własnej, czyli u t. zw. młodych, trzymających u góry ster rządów partji w Centralnym Komitecie Robotniczym. Komitet ów chciał trzymać bojówkę, jako narzędzie w swych rękach dla wykonywania wyroków doraźnych. Na tem tle od początku rewolucji między Piłsudskim a partją zaznacza się różnica zdań, która tylko dzięki jego woli nie prowadzi przez długi czas do całkowitego rozbicia. Zarzucano mu, że prowadzi własną politykę, że nie uznaje teroru, że dąży do stworzenia własnej armji. Podczas gdy lewica skupiała myśl czystą socjalistyczną, OB utrzymała dążenia do niepodległości, jako myśl swą przewodnią i zasadniczą.

W lutym 1906 roku zjazd partyjny socjalistów uchwalił, że w obecnym okresie rewolucji niema warunków umożliwiających zdobycie niepodległości, i że wobec tego w dzisiejszej rewolucji partja walki o niepodległość Polski nie prowadzi. Dla Piłsudskiego natomiast walka zbrojna o niepodle-

głość, mająca na celu złamanie potęgi rosyjskiej, była koniecznością dziejową. Mówił, że Marxem żołnierza się nie zabije. „Musimy — utrzymywał — wykorzystać wszystkie siły społeczne w celu organizowania zbrojnego powstania. Ono jedynie może zmienić podstawy naszego bytu politycznego". Do występów bojowych nie zachęcał, czując swe siły niedostateczne, a oddając je do rozporządzenia partji, starał się, aby akcja każda była grupowa (w większych grupach ludzi) i planowa. Do takich należała „krwawa środa" (15 sierpnia 1906 roku), w której zginęło kilkadziesiąt osób z organów wojskowych i policyjnych rosyjskich w Warszawie i różnych punktach na prowincji. Piłsudski był tej akcji przeciwny, przewidując, że będzie ona krokiem nie do zwycięstwa nad rządem, lecz do porażki partji. Jakoż odpowiedzią na nią był pogrom Żydów, urządzony przez żołdactwo rosyjskie w Siedlcach i demoralizacja w łonie kierownictwa partji, która zlękła się, iż rząd urządzić teraz może taki pogrom w każdej miejscowości Królestwa. OB otrzymała nietylko zakaz wszelkich dalszych występów, ale specjalnie miała sobie zabronione wszelką zaczepkę żołnierzy, do których wolno było przystępować odtąd tylko z broszurą agitacyjną (czyli z Marxem) w ręku. Były to już ostatnie chwile współżycia Piłsudskiego z partją, czyli z „młodymi". Jakby w odpowiedzi na ten zakaz Piłsudski zorganizował napad zbrojny na stacji Rogów, poczem nastąpił oficjalny rozłam na konferencji partyjnej w Wiedniu (w listopadzie 1906 roku). Partja zawiesiła w czynnościach Wydział OB i wszystkich, którzy się z działalnością jego solidaryzowali, zato, iż „służył on kierunkowi zmierzającemu do wyodrębnienia ruchu rewolucyjnego w Polsce z całości ruchu w całem państwie rosyjskiem i do nadania mu w ostatniej konsekwencji charakteru powstania narodowego", przyczem ostatni punkt istotny przy uchwaleniu wniosku został opuszczony. Piłsudski do końca jednak wytrwał przy swoich towarzyszach i nie chcąc stracić wpływu na partję nazwał swoją grupę Frakcją Rewolucyjną Polskiej Partji Socjalistycznej. Odtąd jednak działalność jego staje się indywidualna, jaką była zresztą od początku życia, oparta na samozaparciu się i na bohaterstwie, które zmuszały do posłuchu bezwzględnego naprzód najbliższe jego otoczenie, a potem i masy całe. Piłsudski przytem, zaprawiony od młodości w pracy konspiracyjnej do ścisłego obliczenia każdego kroku, którego niepowodzenie mogło kosztować jego i jego towarzyszy życie, operując techniką rewolucyjną, wprowadzał do niej walory nieznane lub niedoceniane przez zawodowych polityków, t. zw. imponderabilia, jak to czynili Cavour, Bismarck i Napoleon. Talenty te zresztą, polityczne i strategiczne Piłsudski rozwinął i wykazał dopiero w drugiej połowie swej działalności, w okresie wojny światowej. Okres pierwszy — rewolucji rosyjskiej, — który je dopiero wykuwał, przyniósł mu wraz z rozczarowaniem, które było udziałem także i innych polityków, przeświadczenie, że Rosja dawna carska już się skończyła, a co zatem idzie, że chwila niepodległości Polski jest bliską, lecz że może ją rozstrzygnąć tylko oręż polski. I to przeświadczenie, wraz z niesprawdzalnem, ale później stwierdzonem, jako trafne, obliczeniem, że w dziejach i bycie Polski Rosja, jako nieprzyjaciel, odgrywała i odgrywa pierwszą rolę, Niemcy zaś, mający swe-

go dziedzicznego wroga i rywala na Zachodzie, zajmują miejsce wtórne, wysunęło Piłsudskiego w dziesięć lat później na wodza narodu polskiego i pozwoliło mu wygrać walkę o niepodległość.

MINISTERSTWO STOŁYPINA I ORGANIZACJE MONARCHICZNE ROSYJSKIE. Równocześnie z rozwiązaniem pierwszej Dumy nastąpiła także zmiana rządu. Przewodnictwo gabinetu objął dotychczasowy minister spraw wewnętrznych w gabinecie Goremykina, Stołypin, były marszałek szlachty w gubernji kowieńskiej (ale nie z wyborów, tylko z nominacji rządu), późniejszy gubernator w Grodnie i w Saratowie, którego nominację na członka rządu powszechnie uważano za dzieło organizacyj monarchicznych. Pierwszym krokiem jego był cyrkularz do władz naczelnych stolicy i prowincjonalnych, który kładł im za obowiązek walkę z wrogami wewnętrznymi i zgniecenie zamieszek. Miała to być walka nie ze społeczeństwem, ale z wrogami porządku społecznego. Hasłem więc stały się nie reformy, lecz uspokojenie, po którem miało przyjść dopiero odrodzenie państwa na drodze reform.

Manifest wyborski nie osiągnął skutku zamierzonego w postaci odruchu ze strony społeczeństwa, czyli walki o prawo, w odpowiedzi na pogwałcenie praw przedstawicielstwa narodowego; pociągnął natomiast za sobą akcję rządu przeciw posłom, którzy go podpisali, w postaci procesów, szykan policyjnych i pozbawienia częścią swobody, częścią praw obywatelskich. Pomimo to rząd szukał jeszcze styczności ze społeczeństwem, z tą częścią jego, która przedstawiała opozycję umiarkowaną monarchiczną w pierwszej Dumie. Jednakże układy nawiązane nawet z umiarkowanymi jej członkami (Lwow, Guczkow) w celach wejścia ich do gabinetu, rozbiły się wskutek ściśle biurokratycznego, a nie parlamentarnego jego składu. Pozostały więc, jako jedyne oparcie dla rządu, partje skrajne monarchiczne, jak „związek narodu rosyjskiego", któremu rząd obiecał nawet zmianę praw kardynalnych w razie, jeżeli znajdzie większość dla tego w przyszłej izbie. Partje skrajne natomiast rewolucyjne walczyły dalej z rządem przy pomocy zamachów, z których najstraszniejszy był zamach na samego prezesa ministrów w postaci bomby, rzuconej w willi jego na wyspie Aptekarskiej w Petersburgu (25 sierpnia 1906 r.). Zginęło od niej 28 osób, ale sam prezes ministrów ocalał (poszkodowana była jego rodzina). Obok bomb uciekano się i do eksproprjacji (i jedno, i drugie dzieło bolszewików). Ale już w stronnictwach skrajnych dawał się zauważyć rozkład — demaskowanie agentów i prowokatorów rządowych (jak słynny Azew, który długi czas stał na czele socjalistów rewolucjonistów). Rząd stołypinowski walcząc z rewolucjonistami przy pomocy sądów wojennych (ukaz 1-go września 1906 r.), równocześnie przystosowywał nowy ustrój prawno-konstytucyjny do swych potrzeb reakcyjnych. Wyjściem dla tego stał się § 87, który pozwalał ogłaszać prawa w czasie między sesjami ciał prawodawczych.

Zlekceważywszy opozycję oświeconą w państwie, rząd według starego systemu chciał pozyskać masę chłopską. Już na wstępie swego urzędowania Stołypin zapowiedział sprzedaż części dóbr państwowych (apanaży), obwodów leśnych w gubernjach północnych (archangielskiej i wołogodz-

kiej) chłopom za pośrednictwem banku włościańskiego i rozdział ziemi drogą kupna przy udziale komisyj włościańskich. Lecz istotą miało być nie nadanie ziemi, tylko skasowanie władania wspólnego („miru") i indywidualizacja własności chłopskiej według projektu dyrektora departamentu rolnictwa w gabinecie stołypinowskim, księcia Wasilczykowa, z zawodu wielkiego właściciela ziemskiego. Reforma ta, wprowadzona w życie na mocy ukazu cesarskiego (22 listopada), rozwiązywała wszelkie prawo wspólnego władania i znosiła jednostkę prawną, t. zw. „mir", z nim związaną. Odtąd, o ile na to nastąpiła zgoda większości członków gromady, a nawet i bez niej każdy członek „miru" mógł na własne żądanie w drodze prawa otrzymać część ziemi wspólnej na własność prywatną. Był to ważny krok na drodze przeobrażenia ustroju agrarnego Rosji w kierunku jednak wręcz przeciwnym, aniżeli żądała go pierwsza Duma. Obok ukazu, znoszącego wszelkie dotychczasowe ograniczenia praw osobistych chłopa i stawiającego go, co do wolności osobistej, narówni z resztą obywateli państwa (18 października), ukaz z 22-go listopada był drugą z szeregu reform od czasu uwłaszczenia. Skutki jednak tej reformy narazie nie dały się przewidzieć i nie mogły być doraźne, namacalne, a nawet odczuwalne. Nie zadowalając głodu ziemi u chłopa, a raczej skierowując go w inną stronę (własności prywatnej), reforma ta miała charakter raczej wychowawczy aniżeli socjalno-praktyczny. Zawiodła przeto pokładane nadzieje, jako środek uspokojenia kwestji agrarnej, co się najlepiej wyraziło przy wyborach.

Wybory te Stołypin ścieśnił komentarzami do praw obowiązujących w tym celu, aby wyłączyć od udziału w nich żywioły niespokojne. Między innemi rząd wprowadził system legalizacji partyj politycznych, którym wydawał świadectwa prawomyślności: przedewszystkiem — związkowi narodu rosyjskiego i z niejakiem ociąganiem się październikowcom, innym zaś odmawiał, stawiając ich na stopie nielegalnej — nadewszystko kadetów. Zaufanie rządu do warstwy chłopskiej pod względem politycznym po doświadczeniach pierwszej Dumy było już całkowicie podkopane. Wzmogło się natomiast przywiązanie do starego porządku u wielkich właścicieli ziemskich, t. zw. żubrów, zaniepokojonych projektami wywłaszczenia i popierających odtąd rząd stołypinowski. Pomimo tych ograniczeń prawa i nadużyć władz, wybory dały większość opozycyjną względem rządu. Kadeci wprawdzie, zdziesiątkowani procesami, weszli do drugiej Dumy w zmniejszonym do połowy składzie (dziewięćdziesiąt jeden ze stu osiemdziesięciu czterech posłów), stronnictwa skrajne natomiast, które wzięły udział w wyborach, święciły triumf (socjalni demokraci w liczbie sześćdziesięciu pięciu, trudowicy z dwudziestu siedmiu do stu dziewięćdziesięciu jeden posłów, socjaliści rewolucjoniści z dwudziestu ośmiu do trzydziestu sześciu). Mimo, iż dzięki poparciu rządu podniosła się liczba październikowców (z trzynastu do czterdziestu trzech), a nawet stronnictwa skrajne prawicowe zajęły po raz pierwszy miejsce w Dumie (dwunastu posłów), naogół druga Duma wyszła z urny wyborczej bardziej opozycyjna, aniżeli pierwsza, zarówno co do liczby mandatów (sześćdziesiąt osiem procent), jak i co do programów. Tylko teraz hasło liberalne kadetów — wywłaszczenie, ustą-

piło miejsca bardziej radykalnemu hasłu opozycji socjalistycznej, jak trudowików, którzy postawili swój program unarodowienia ziemi.

DRUGA DUMA I KOŁO POLSKIE. W pierwszej Dumie Koło polskie, mimo zgodności z Rosjanami w walce o prawa polityczne, znajdowało się jakby poza walką parlamentarną. Przysłaniała ich udział w niej wielka kwestja agrarna, która raczej dzieliła, niż zbliżała Polaków do Rosjan. Gdy nadzieje przytem na autonomję Polski, którą Polacy pojechali „brać" do Petersburga, nie ziściły się, przyszłość tej żywotnej sprawy w oczach Polaków przedstawiała się raczej, jako okres długiej i mozolnej pracy, aniżeli jako dzieło wysiłku jednorazowego. Ten kierunek reprezentował Dmowski, który w nowem Kole polskiem, o niewiele zmienionym składzie, zajął stanowisko przewodniczącego. Wybory w Królestwie odbyły się na podstawie koncentracji stronnictw narodowych, czyli tych, które przyjęły program autonomji i solidarności Koła polskiego. Były to narodowa demokracja, stronnictwo pracy realnej i nieliczna grupa postępowej demokracji, która dodała sobie teraz przymiotnik polskiej. W Kole tem połączyli się teraz i Polacy z kraju zabranego (Litwy i Rusi), tak iż razem przedstawiało ono pokaźną grupę (w liczbie czterdziestu sześciu posłów) obok stronnictw, które chciały pracować (jak październikowcy), i mogło głosami swemi zaważyć na szali obrad (jakoż tylko dzięki ich głosom przeszedł kontyngent rekruta). Ale i w tej Dumie twórcza praca była od początku podkopana z jednej strony głosami opozycji skrajnej socjalistycznej, która trybunę parlamentarną uważała za środek agitacji rewolucyjnej, z drugiej — stanowiskiem samego rządu, który czuł się już mocnym wobec rewolucji (hasło: „nie przerazicie nas" — „nie zapugajetie", które rzucił prezes ministrów). Mimo więc postawy bardzo umiarkowanej reszty stronnictw (nawet kadetów), które nie dopuściły pod obrady nawet wniosku o amnestję, nad Dumą od początku wisiała groźba rozwiązania, którą rząd po trzech miesiącach sam sprowokował, żądając wydania w ręce policji pięćdziesięciu pięciu członków Dumy, socjalnych-demokratów, oskarżonych o spisek przeciwko państwu, z nich zaś natychmiastowego aresztowania szesnastu (14 czerwca 1907 r.). Wobec oskarżeń zaś, imiennie wniesionych przeciw socjalistom-demokratom przez generalnego prokuratora państwa, Duma odesłała wniosek o ściganie tych posłów do komisji. Jednakże już wiadomo było, że rząd opracowuje nowy projekt wyborczy, z którego żądaniem wystąpili „żubry" na zjeździe szlachty zjednoczonej w Petersburgu (w połowie kwietnia), razem z żądaniem pod adresem cesarza rozwiązania Dumy.

W trakcie tego Koło polskie wniosło projekt autonomji Królestwa (23 kwietnia), w którym, zachowując jedność z cesarstwem i wspólność spraw w zakresie polityki zagranicznej, dworu, armji, monety, prawodawstwa celnego, taryf, poczt i telegrafów, domagało się własnego samorządu z namiestnikiem na czele: administracyjnego, sądowego i skarbowego, oraz własnego sejmu w Warszawie, jako ciała ustawodawczego, przy udziale Polaków w przedstawicielstwie ogólnem państwa (w Dumie i Radzie Państwa). To stanowisko Polaków w drugiej Dumie razem z ociąganiem się większości wydania posłów oskarżonych skłoniło prezesa ministrów do na-

tychmiastowego rozwiązania drugiej Dumy, które ogłoszono (16 czerwca 1906 r.) równocześnie ze zmianą ustawy wyborczej i zapowiedzią zwołania nowej Dumy w terminie pięciomiesięcznym.

NOWE PRAWO WYBORCZE (3/16 CZERWCA 1906 R.) I OGRANICZENIA DLA POLAKÓW. Manifest cesarski, który rozwiązywał drugą Dumę, obwieszczał również nowe zasady, na których miał się opierać wybór następnej. Duma — przedstawicielstwo narodu rosyjskiego — miała być ruska nietylko co do składu swego, ale i co do swego ducha. Było to przeniesienie na grunt reprezentacji narodowej tego samego hasła, które przyświecało rządom biurokratyczno-absolutystycznym. Zresztą sama zmiana prawa wyborczego miała swe źródło we władzy absolutnej monarszej („Bóg darował nam władzę nad ludem"). Teorja ta słabo pokrywała cele przewrotu, które przezierały przez nowe prawo wyborcze. Rząd, opierając się na doświadczeniach poprzednich dwóch Dum, starał się usunąć z przedstawicielstwa narodowego żywioły wrogie dotychczasowemu systemowi państwowemu, a do nich zaliczał nietylko posłów obcej narodowości, ale i własną inteligencję, żywioł miejski i robotniczy, a nawet warstwę włościańską. Rolę przewodnią mieli otrzymać monarchiści czystej krwi, przedewszystkiem wielcy właściciele ziemscy („żubry"). Dokonać się to miało przy utrzymaniu dawnego prawa wyborczego drogą tylko innego ugrupowania i ustosunkowania przedstawicieli każdego ze stanów w zgromadzeniach wyborczych. I tak liczbę przedstawicieli wielkiej własności w zgromadzeniu gubernjalnem podniesiono z 31% do 50%, natomiast przedstawicieli włościan obniżono z 48% do 22%. Stało się to dzięki temu, iż mandaty między poszczególnemi kurjami wyborczemi zostały tak rozdzielone, iż na każdy stan przypadał jeden mandat, niezależnie od cyfry wyborców. Tym sposobem z ogólnej cyfry kuryj albo kolegjów wyborczych (pięć tysięcy dwieście pięćdziesiąt dwa) na wielką własność przypadała większość mandatów (56,6%), reszta na chłopów (22%), miasta (25,3%) i robotników (2,1%). Miasta w dodatku podzielono na dwie kurje: większej własności nieruchomej i wielkiego przemysłu oraz kurję powszechną, ażeby wybory z pierwszej, życzliwe rządowi, neutralizowały wpływ wyborów opozycyjnych z drugiej.

Ta arytmetyka wyborcza istotnie przy najbliższych wyborach zabiła dotychczasową opozycję (kadeci zeszli do liczby trzydziestu, trudowicy do dwudziestu, socjalni demokraci do szesnastu) i dała większość monarchiczno-umiarkowaną (październikowców) oraz skrajną (prawdziwych Rosjan). Z obcemi narodowościami rząd nie ceremonjował się, częścią pozbawiając ich prawa wyborczego, jak Turkiestan, obwód jakucki, częścią obniżając liczbę wyborców (z całej Rosji azjatyckiej do piętnastu). Najdotkliwszy jednak cios zadano narodowości polskiej. Liczbę deputowanych z Królestwa obniżono z trzydziestu siedmiu do czternastu, a więc prawie o dwie trzecie, z tego w Warszawie drugi mandat był przeznaczony dla Rosjanina. Stolica więc kraju, prawie o miljonowem zaludnieniu, otrzymywała w Dumie jedynego przedstawiciela. W kraju zabranym na trzynaście mandatów razem (w gubernjach wileńskiej i kowieńskiej) rząd oddał dwa Rosjanom.

Ogólna cyfra posłów do trzeciej Dumy spadła z liczby pięćset dwudziestu czterech do czterystu czterdziestu dwóch. Rząd za swój krok w kierunku złamania opozycji konstytucyjnej otrzymał powinszowanie od związku narodu rosyjskiego (telegram do cesarza 19 czerwca). Jednakże na skutek przegranej walki już i w warstwach przewodnich narodu zaznaczył się zwrot w kierunku reakcji. Inicjatywa wychodzi od zjednoczonej szlachty, która na najbliższym kongresie ziemców w Moskwie (23 czerwca) przychyla się do wniosku, potępiającego teror rewolucyjny bez potępienia aktów teroru ze strony rządu. Kongres ten, któremu przewodniczył wielki właściciel ziemski, Rodzianko (wiceprzewodniczącym był Guczkow — obydwaj październikowcy), a ton nadawał hrabia Bobrinskij, członek związku prawdziwych Rosjan, uznano jakby za próbę generalną przyszłej Dumy, która okazała się zdatną do współpracy z rządem.

BLISKI WSCHÓD I TRÓJPOROZUMIENIE: ANGLJA, ROSJA I FRANCJA.

KOLEJ BAGDADZKA I POLITYKA NIEMIEC W AZJI MNIEJSZEJ.

Marokko nie było jedynym punktem zbliżenia się Niemiec do świata muzułmańskiego i krzyżowania się ich polityki z polityką Anglji i Francji. Obok i stokroć ważniejszy od niego był punkt drugi — w Azji Mniejszej i Mezopotamji, dokąd prowadzić miała kolej bagdadzka, której kraniec projektowany, port Koweit, leży tuż nad zatoką Perską. Otóż w zatoce Perskiej, podobnie jak w Afganistanie, rozpościerała swój wpływ Anglja. Wpływ ten sięgał także i do Mezopotamji, gdzie, jak w Bagdadzie, kompanja wschodnio-indyjska już od końca XVIII w. utrzymywała swego rezydenta (dla śledzenia i krzyżowania planów francuskich), i gdzie (w dolnym biegu rzek Eufratu i Tygrysu) już od połowy XIX w. handel i żegluga były w rękach towarzystw angielskich (Lynch Brothers). Władca (szeik) Koweitu (podobnie jak Muskatu nad zatoką Perską) był podwładny rządowi tureckiemu (walemu Bassory), choć faktycznie odeń niezależny. Zaraz też po podróży cesarza Wilhelma do Jerozolimy i Damaszku rezydent angielski z nad zatoki Perskiej (pułkownik Mead) podpisał umowę tajną z szeikiem Koweitu, mocą której w imieniu rządu angielskiego obiecywał mu „specjalną protekcję" w razie, jeżeli nie ustąpi żadnej części terytorjum bez wiedzy i zgody rządu angielskiego. Kiedy przybyła specjalna misja niemiecka z konsulem generalnym na czele do Koweitu (1900), zadanie jej było już spóźnione. Drzwi do zatoki Perskiej zastała zamknięte. Wprawdzie w roku następnym w Koweit zjawiły się okręty tureckie, ale znalazły tam już okręty i marynarzy angielskich, którzy podtrzymali niezawisłość szeika Koweitu.

W presji, wywieranej przez rząd niemiecki na Francję w czasie zatargu marokańskiego, było wiele z pierwiastków polityki małoazjatyckiej Niemiec. Rozwój ekonomiczny Niemiec nie szedł w parze z nagromadzeniem ich bogactw. Niemcy potrzebowały kapitałów. Ogólna suma ich kapitału, zaangażowanego w przemyśle (towarzystwach akcyjnych), wynosiła sześć

miljardów, z tego na ostatnie dziesięciolecie (1890—1900) przypadało więcej niż połowa (trzy miljardy czterysta miljonów marek). Brak gotówki powodował przesilenia finansowe, które Niemcy przechodziły przed samym kryzysem marokańskim (1901 — 1903). Szukały więc zbliżenia od Francji, bogatej w gotówkę (chodziło o sfinansowanie kolei bagdadzkiej, o dopuszczenie walorów niemieckich na giełdę paryską), czemu stanął na przeszkodzie układ anglo-francuski co do Marokka. Nie inaczej też było i w Azji. Jak na zachodzie w rywalizacji kolonjalnej mocarstw dotychczasowa przewaga Niemiec opierała się na różnicy interesów angielsko-francuskich, tak na wschodzie, w Azji, Niemcy liczyły na stały antagonizm Rosji do Anglji. Dotychczas antagonizm ten przejawiał się wszędzie: w Afganistanie i w Pamirze, nad zatoką Perską i Peczylijską, ostatnio przeniósł się i rozszerzył na Tybet. Wyrazicielem tej polityki imperjalistycznej w Azji był wice-król Indyj, lord Curzon.

TYBET I ZMIANA POLITYKI ANGLJI W INDJACH. Tybet ze swojemi rządami teokratycznemi z dalaj-lamą na czele zostawał pod zwierzchnictwem Chin, chociaż leżał w najbliższem sąsiedztwie Anglików. Oni też pierwsi rozpoczęli z Indyj penetrację pokojową: handlową i wojskową (tak w r. 1890 Anglicy zajęli dolinę Tisty). Ale Tybet miał liczne stosunki także z Rosją, przedewszystkiem religijne, za pośrednictwem poddanych rosyjskich, Burjatów, których głowa kościoła (t. zw. chutuchtu) był zatwierdzany zarówno przez dalaj-lamę, jak i przez Petersburg. Rozkład cesarstwa chińskiego oraz napór Rosji na Chiny wywołał przeciwakcję ze strony Indyj. Na krótko przed wojną rosyjsko-japońską lord Curzon wyprawił (w listopadzie 1903 r.) pułkownika Younghousbanda z misją do Tybetu, rzekomo handlową, w gruncie zaś rzeczy wojskową (generał Mac-Donald). Pułkownik Younghousband pomimo nadzwyczajnych trudności dotarł do Lhassy, stolicy dalaj-lamy, a chociaż ten uciekł, zawarł w jego nieobecności układ z ministrami (wrzesień 1904 r.). Układ ten otwierał rynek Tybetu dla handlu angielskiego, nakładał wypłatę odszkodowania za ekspedycję i zobowiązywał rząd do nieustępowania nikomu terytorjum Tybetu. Gwarancją jego dotrzymania miało być zajęcie (na lat siedemdziesiąt pięć) doliny Czumbi przez Anglików (styczeń 1905 r.). Wypadki powyższe rozgrywały się już w czasie wojny japońsko-rosyjskiej. Jednakże wynik jej zmienił zupełnie układ sił na Dalekim Wschodzie. W Japonji Anglja pozyskała teraz potężnego sprzymierzeńca, z którym odnowiła traktat (12 sierpnia 1905 r.), tym razem na lat dziesięć z takiemiż samemi celami obronnemi utrzymania całości Chin i równowagi na Dalekim Wschodzie oraz uznania praw terytorjalnych Japonji na Korei i Anglji w Indjach. Dyplomacja niemiecka sądziła, że ostrze jego zwrócone jest przeciwko Rosji. Ale po Mukdenie i Cusimie Rosja przestała być groźna na Dalekim Wschodzie, natomiast posiadłości Niemiec w Kiao-czao stanowiły forpocztę zagrażającą Chinom. Obawa Anglji rywalizacji w Azji z Rosją znika, i zaczyna się stopniowe zbliżenie tych dwóch państw za pośrednictwem Francji, jak za pośrednictwem samej Anglji następuje takież zbliżenie Rosji do Japonji, na zasadach utrzymania całości Chin (układ poręczający rosyjsko-japoński

i francusko-japoński w 1907 roku). Anglja nie ma teraz obaw co do Tybetu i łagodzi znacznie układ poprzedni, motywując to przekroczeniem instrukcji ze strony Younghousbanda. W Indjach miejsce wojowniczego lorda Curzona zajmuje lord Minto.

POROZUMIENIE ANGIELSKO-ROSYJSKIE. Zbliżenie rosyjsko-angielskie nawiązywało się już w tym samym czasie, co francusko-angielskie i na analogicznej podstawie do przymierza rosyjsko-francuskiego, a więc czysto finansowej. Rynek francuski przesycony był papierami rosyjskiemi i szukał odciążenia na rynkach obcych, w Londynie i w New-Yorku. Ponieważ Ameryka przechodziła wówczas kryzys finansowy, który skazywał ją na bierność, jedyną deskę ratunku przedstawiał wówczas rynek angielski, który właśnie zaczynał się ożywiać po skończonej wojnie burskiej. Wysoka finansjera (haute finance) we Francji nalegała na swoich przyjaciół w Londynie, aby jej przyszli z pomocą w finansowaniu Rosji, nawet takie firmy jak Rotszyldów, dotychczas zamknięte dla pożyczek rosyjskich, zaczęły pracować w kierunku zbliżenia angielsko-rosyjskiego. O to samo zabiegał ambasador rosyjski w Londynie, hrabia Benckendorff, katolik, wraz z radcą ambasady, którym był Polak, Kozieł-Poklewski, bardzo bogaty i mający posłuch u króla Edwarda VII. Ale także i w sferach parlamentarnych opozycja liberalna już w r. 1903 wypowiadała się przez usta sira Greya w tym duchu, że współdziałanie z Niemcami na Dalekim Wschodzie w sprawach Chin było błędem politycznym i wskazywała na konieczność porozumienia się z Rosją. Jakoż w rok potem już nie ze strony opozycji, lecz samego rządu w osobie lorda Lansdowna wychodzi życzenie, aby Rosja zajęła należne jej miejsce w Europie. Wojna rosyjsko-japońska, w czasie której Anglja była sprzymierzeńcem Japonji, oraz incydent w Hull nadwerężyły dobre stosunki Anglji z Rosją, chociaż król Edward VII okazywał cały czas dobrą wolę pod adresem Rosji i ostrzegał cesarza Mikołaja, iż przygotowania wojenne Japończyków nie są żadnym bluffem na przekór opinji cesarza Wilhelma, który potrafił przecież wmówić w słabego Mikołaja, że „głównym intrygantem i siewcą złego" (archintriguer and mischiefmaker) w Europie jest nie kto inny, jak wuj Bertie (imię króla Edwarda skrócone — Albert). Przeciwko niemu to Wilhelm trzymał swą „najstraszliwszą kartę" (a tremendous card), którą myślał operować na wypadek, gdyby raptem Rosja i Niemcy zostały postawione w sytuacji wojny „z pewną wścibską (meddlesome) potęgą", naturalnie Anglją. Był to muzułmanizm, za którego protektora cesarz Wilhelm sam się podawał od czasu swej podróży do Damaszku. Odtąd Niemcy całem swem stanowiskiem w Turcji krzyżowały politykę Anglji na Bliskim Wschodzie i mimo woli przygotowywały grunt pod zbliżenie angielsko-rosyjskie.

Już Witte na powrotnej drodze z Portsmouth otrzymał w Paryżu projekt porozumienia anglo-rosyjskiego wraz z zaproszeniem od króla Edwarda VII do Londynu. Porozumienie to miało się rozciągać na wszystkie kwestje sporne azjatyckie, dotyczące zarówno Persji, Afganistanu jak i Tybetu. Ale Witte był zwolennikiem porozumienia z Niemcami i zamiast do Londynu pojechał w gościnę do cesarza Wilhelma w Röminton. W Anglji przyj-

Książę Walii na froncie w pułku grenadjerów. (Muz. Wojska w Warszawie).

Wielki książę Mikołaj Mikołajewicz, wódz naczelny armji rosyjskiej.

Król Ludwik bawarski (w środku, z brodą) we Lwowie. (Muz. Wojska w Warszawie).

Ks. Leopold bawarski—zdobywca Warszawy. (Muz. Wojska w Warszawie).

Generał piechoty Von Beseler, generał-gubernator warszawski. (Muzeum Wojska w Warszawie).

Most Poniatowskiego wysadzony przez ustępujące wojska rosyjskie. (Muz. Wojska w Warszawie).

Lowanjum po pożarze.

Król angielski Jerzy V na froncie wraz z generałem Douglasem Haigiem przed oddziałem spieszonej kawalerii. (The Ilustrated London News).

Cesarz Wilhelm z następcą tronu na froncie zachodnim. (Muz. Wojska w Warszawie).

Atak gazowy we Flandrji. (Muz. Wojska w Warszawie).

ście do władzy gabinetu liberalnego z sir Greyem w charakterze sekretarza stanu do spraw zagranicznych ułatwiło zbliżenie do Rosji. Torowała mu drogę świeżo ogłoszona konstytucja rosyjska, która wzbudziła dużą sympatję wśród Anglików, ale objawy jej ostudzała reakcyjna partja monarchiczna; z tego powodu nie doszła nawet do skutku zapowiedziana wizyta eskadry angielskiej w Kronsztadzie (w lipcu 1906 r.), zato w roku następnym marynarze rosyjscy byli gorąco witani w Londynie (marzec 1907). Mimo przeszkód i tarć ze strony sfer reakcyjnych, zawistnych o podstawy starej przyjaźni tradycyjnej między Rosją a Niemcami, narażonej na szwank przez wszelkie zbliżenie Rosji do Anglji, w Petersburgu został podpisany układ (31 sierpnia 1907 r.), który mówił o „porozumieniu istotnem i zupełnem" („une entente réelle et définitive") między dwoma państwami.

Podstawy jego były ułożone już w czasie wizyty króla Edwarda VII w Kopenhadze między nim a posłem przy tamtejszym dworze Izwolskim, świeżo mianowanym ministrem spraw zagranicznych w Rosji po śmierci hrabiego Lamsdorffa. W tym samym czasie (lipiec 1907 roku) wypadła wizyta króla Edwarda VII u cesarza Franciszka Józefa w Ischlu, o której jedna z osobistości kierujących ówczesną polityką świata (podsekretarz stanu Harding) wyraziła się, iż „wielki starzec (cesarz) w całym znaczeniu tego wyrazu" okazał się „kapitalnym sprzymierzeńcem, chociaż być może opuścił jedną z najlepszych sposobności w swem życiu". Odpowiedzią na tę akcję dyplomatyczną wuja Bertiego była mowa cesarza Wilhelma w Döberitzu: „Chcą, zdaje się, nas okrążyć i sprowokować. Nigdy Niemcy lepiej się nie bili, jak wówczas gdy byli otoczeni. Niech przyjdą— jesteśmy gotowi".

Porozumienie angielsko-rosyjskie stwierdziła wizyta osobista króla Edwarda VII w roku następnym w Rewalu (czerwiec 1908). Na mocy tego układu Anglja zrzekała się myśli protektoratu w Tybecie i uznawała nad nim zwierzchnictwo Chin. W Afganistanie poręczała emirowi nietykalność terytorjum. Rosja zaś uznawała status quo, czyli przewagę interesów Anglji (na znak tego zrzekała się prawa utrzymywania swego agenta dyplomatycznego w Kabulu). Najważniejsza jednak strona tego układu dotyczyła Persji i zatoki Perskiej, tutaj bowiem interesy Anglji krzyżowały się z interesami Niemiec w Turcji małoazjatyckiej. Persja została podzielona na trzy sfery wpływu: północną z przewagą Rosji, południową z przewagą Anglji i neutralną pośrednią, przyczem obydwa państwa we wszystkich kwestjach spornych obiecywały ze sobą współdziałać. Była to zapowiedź podziału Persji, jak przed dziesięciu laty niespełna taki sam układ rosyjsko-niemiecki zapowiadał podział Chin. Porozumienie angielsko-rosyjskie wywołało nowy przewrót na Wschodzie w postaci rewolucji naprzód w Persji, później w Turcji, jak poprzedni układ na Dalekim Wschodzie pośrednio spowodował rewolucję w Rosji. Ta bowiem przez swój wpływ i znaczenie na Wschodzie miała odgrywać rolę zaczynu, z którego zrodzić się miał nowy świat azjatycki przyszłości.

RYWALIZACJA ANGLJI Z ROSJĄ W PERSJI. PERSJA POD RZĄDAMI KADŻARÓW. Persja, w rdzeniu ludności swej i kulturze przechowująca tradycję głębokiej starożytności irańskiej, z przyjęciem islamu weszła w obręb świata muzułmańskiego, aczkolwiek i pod tym względem zachowała odrębność w postaci wyznania szyityzmu (szi' ah) w przeciwieństwie do sunny, wyznania większości muzułmanów. Razem z całym też światem muzułmańskim (z wyjątkiem Maghrebu) dzieliła losy przeważnej części ludów Azji, dostawszy się pod panowanie Turków, poczynając od Seldżukidów, za czasów kalifatu bagdadzkiego, poprzez Mongołów (za czasów Czyngischana) aż do Timur-lenka. Jedyny wyjątek stanowiła rodzima dynastja Sofidów, która wywodziła się od potomków Alego, stryja i zięcia proroka (założona przez Izmaila I w r. 1499, przetrwała do r. 1722). Ta to dynastja wydała największego króla oraz władcę Persji, Abbasa I Wielkiego, który zdobył na Turkach Armenję, Irak arabski i Mezopotamję z miastami: Tabrys, Bagdad, Bassorą, na Mongołach Kandahar, Gruzinom narzucił daninę, Portugalczykom odebrał Ormuz, słowem, przywrócił świetność dawnego państwa Achemenidów i Sasanidów (1587 — 1629). Jednakże po jego upadku Persja znów się dostała pod panowanie obce ludów tureckich (Turkmenów), które jej narzuciło organizację wojskową i klasę szlachecką (tytuł szlachcica: chan). Tego pochodzenia była i dynastja, ostatnio panująca, Kadżarów, wywodząca się od Aghi Mahmuda, który wstąpił w r. 1794 na tron. Od chwili złamania potęgi Turcji na wschodzie dla Persji wyrósł nowy współzawodnik, który chciał narzucić swe panowanie w Azji. Była nim Rosja, która już od czasów Piotra W. rozpoczęła swój pochód w głąb Persji, chcąc dotrzeć do morza ciepłego, czyli oceanu. Za Piotra W., posuwając się na południe od Astrachania, zajęła wybrzeże zachodnie morza Kaspijskiego z miastami Derbent i Baku (1723 r.). Za Katarzyny rozciągnęła swój protektorat nad Gruzją (1783). Ta będąc postawiona między dwoma współzawodnikami, daremnie siliła się utrzymać swoją niepodległość, aż padła, przyłączona ostatecznie do Rosji za Pawła I (1801). Jeszcze za Aleksandra I trwały uporczywe walki o Gruzję między Persją a Rosją. Dopiero za Mikołaja I wojska rosyjskie pod wodzą generała Paskiewicza, dotarłszy do Tabrysu a nawet wyprawiając się na stolicę Persji, Teheran, rozstrzygnęły spór na korzyść Rosji, która w pokoju turkmanczajskim (1828 r.) otrzymała nietylko Gruzję, ale i obszar Zakaukaski z miastem Erywaniem (stąd przydomek do tytułu hrabiowskiego Paskiewicza: Erywański) oraz zachodnie wybrzeże morza Kaspijskiego wraz z żeglugą na niem. Odtąd Rosja ma niezaprzeczony wpływ na Persję od północy. Ale od południa wpływ ten jest krzyżowany przez Anglików, którzy nie dopuszczają jej zarówno do zatoki Perskiej, jak i sami starają się usadowić tutaj, aby zyskać komunikację lądową między posiadłościami swemi w Egipcie i w Indjach (projekt kolei z Aleksandretty, portu śródziemnomorskiego, naprzeciw wyspy Cypr, do Bagdadu i Bassory z przedłużeniem na Buszir, Bender Abbas do Karadżi, wzdłuż zatoki Perskiej).

Tak wśród rywalizacji mocarstw europejskich Persja mimo bogactw naturalnych (bawełna, cukier, ryż, indygo, nafta, srebro) do czasów niemal

ostatnich pozostawała bez kolei (jedyna kolej dziesięciowiorstowa od Teheranu do miejsca świętego, według podań miejsca urodzenia Zaroastra, starożytnej Rai, dziś Szah-Abdul-Azis), bez dochodów regularnych, z administracją zdezorganizowaną, z handlem w rękach przeważnie Rosjan i Anglików, którym na zasadzie umów celnych przysługiwały prawa najbardziej uprzywilejowanych nacyj. Sułtan, właściwie szach perski (oficjalny tytuł: szah-in-szah, czyli „król-królów"), był władcą despotycznym, panem życia i śmierci, przeciwko któremu od czasu do czasu wybuchały powstania. Takim było na początku panowania Nasr-ed-Dina (1848 r.) powstanie babistów, sekty nawpół religijnej, nawpół filantropijnej, krwawo stłumione, ale w końcu sam szach Nasr-ed-Din padł ofiarą z ręki fanatyka tej sekty (1896 r.). W ostatnim dziesiątku lat, za panowania Muzzafer-ed-dina, syna zabitego szacha, obok Anglików i Rosjan do Persji przeniknęli i Niemcy. W miastach poczęli otwierać szkoły (1907), a żegluga ich na Eufracie stopniowo zaczęła stanowić konkurencję dla żeglugi Anglików. Ale to właśnie przenikanie Europejczyków w głąb Persji spowodowało odruch narodowy w postaci rewolucji.

REWOLUCJA W PERSJI I UKŁAD POCZDAMSKI. Wszędzie w państwach azjatyckich, jak w Turcji, Chinach, a także i w Persji, pod wpływem penetracji europejskiej budzi się ruch odrodzeniowy i zarazem narodowy, który przyjęto nazywać młodym (młodochiński, młodoturecki, a także i młodoperski). Przedstawicielami jego byli ludzie, najczęściej pochodzący z warstw wyższych, podróżujący zagranicą i tam pobierający edukację. Zapożyczali oni stamtąd idee europejskie konstytucyjne, a często także i skrajne (zawsze pełni uwielbienia dla rewolucji francuskiej), które przenosili do ojczyzny, mniej nieraz od nich rozumiejąc idee swego kraju; padały one jednak wszędzie na grunt przygotowany przez despotyzm i anarchję. Tak było i w Persji, gdzie ogniskiem tego ruchu było miasto Tabris, na pograniczu Persji, w prowincji Azerbejdżanu. Jak każdy ruch wyzwoleńczy, narodowy, ruch młodoperski odnosił się z początku z sympatją do innych narodowości, uciemiężonych w Persji, jak do Ormian, Gruzinów, i wspólnie z nimi działał przeciw rządowi. W tym wypadku przyłączył się doń i ruch księży, mullahów, ludowy i demokratyczny (w religji szi'ahu każdy, kto umie czytać i interpretować Koran, jest mułłą). Wspólnemi usiłowaniami zmuszono szacha Muzzafer-ed-dina (5 sierpnia 1906 r.) do zwołania zgromadzenia notablów—medżilisu—(„medżilis i Szora i Milli"). Ten improwizowany parlament, składający się z przedstawicieli stolicy i prowincji (sześćdziesięciu z Teheranu na stu pięćdziesięciu sześciu członków), ogłosił konstytucję, która uzależniała od przedstawicielstwa narodowego administrację i finanse, ale głównie miała na celu zabezpieczenie całości i niezależności państwa od obcych mocarstw przez kontrolę parlamentu nad koncesjami kolejowemi, pożyczkami i traktatami międzynarodowemi. W trakcie tego umiera szach Muzzafer-ed-din (9 stycznia 1907 r.). Syn zaś jego, Mahomed Ali Mirza, reakcjonista zagorzały, pragnie powstrzymać ruch konstytucyjny przy pomocy wielkiego wezyra, Ali Asgar chana, którego wraca z wygnania. W Tabrysie wybucha ponowna rewolucja (w maju), która rozszerza się na

Reszt, Kermanszah i Sziras. Ali Asgar pada zamordowany przez konstytucjonalistów (partja fedavi). W Persji zapanowuje anarchja: szach walczy z medżylisem, w którym część mułłów nie chce równouprawnienia religijnego, w skarbie są pustki, chłopi nie chcą płacić podatków. Wtedy to nastąpiła konwencja podziałowa między Anglją a Rosją. Ale wówczas wkraczają na scenę Niemcy.

Z ich poduszczenia Turcja, jako sąsiad bezpośredni Persji, widzi się zainteresowaną w jej urządzeniu. Wkracza też z wojskiem w granicę Azerbejdżanu i żąda dopuszczenia do konwencji, podburzając równocześnie przeciwko niej medżylis, który w adresie do posłów mocarstw Anglji i Rosji odrzuca kontrolę ich nad Persją (październik). Postawiony między medżylisem a okupantami, głównie Rosją, szach perski przerzuca się na stronę Rosji i za jej pieniądze przygotowuje zamach stanu, zresztą nieudany (grudzień 1907 r.); ponawia go jednak w roku następnym (czerwiec 1908 r.), przyczem bombarduje parlament, chcąc się pozbyć odrazu większości swych wrogów. Jednakże rewolucjoniści wypędzają go z Teheranu (w lipcu), dokąd wraca jednak dwukrotnie zawsze z Rosjanami, przy pomocy których stara się utwierdzić swą władzę w prowincjach północnych. Pada jednak ostatecznie w walce z konstytucjonalistami i idzie na wygnanie (w lipcu 1909). Następca jego, jedenastoletni syn Ahmed-Mirza, chociaż panuje konstytucyjnie (regentem jest Azud-el-Mulh, najstarszy członek rodu panującego), pozostał tylko igraszką w rękach obcych posłów. Rosja wysyła ekspedycję do Tabrysu (w listopadzie 1911 r.) i zajmuje Ardebil, Reszt, Kazwin i inne miasta w sferze północnej swego wpływu; taką samą ekspedycję przygotowuje Anglja w sferze południowej dla zapewnienia bezpieczeństwa dróg kupieckich, (zresztą nie doszła do skutku). Próby emancypacji terytorjum od obcych wojsk rosyjskich, jak i emancypacji finansowej (misja amerykańska pod kierunkiem byłego urzędnika na Filipinach, Shustera), chybiły. Wtedy Rosja, chcąc podtrzymać swój wpływ w Persji północnej, zawiera umowę z Niemcami, dotyczącą spraw na Bliskim Wschodzie. Umowa ta, t. zw. poczdamska, gdyż była zawarta w czasie wizyty cesarza Mikołaja II w Niemczech (w listopadzie 1910), potwierdzała stan rzeczy w Persji w formie noty rosyjskiej, przyjętej przez gabinet niemiecki. Wzamian za zgodę Rosji na kolej bagdadzką, Rosja miała budować odnogę jej w Persji — z Sadidże do Chanikin. Równocześnie rząd turecki dawał zezwolenie na zmianę kierunku tej drogi: zamiast na Adanę i Aleksandrettę, wokoło zatoki, miała ona iść przez góry Amanus, z bocznicą od Aleppo do Aleksandretty. W pierwszym wypadku kolej ta, biegnąc tuż nad brzegiem morza, pozostawała pod obstrzałem floty nieprzyjacielskiej, naturalnie angielskiej, w drugim — nietylko była zabezpieczona od strony morza, ale posiadała wyjście doń w porcie ufortyfikowanym, położonym osiem godzin drogi od Cypru a trzydzieści sześć od Suezu. Był to odwet za Koweit ze strony Niemiec pod adresem Anglji. Jednakże ten nowy układ na Bliskim Wschodzie był jednym tylko z następstw tego przewrotu, jaki dokonał się już był w Turcji ze sprawą ruchu, analogicznego do ruchu w Persji. Był to ruch młodoturecki, który wywołał rewolucję w Konstantynopolu.

REWOLUCJA W TURCJI I PIERWSZE PRZESILENIE BAŁKAŃSKIE.

ROZKŁAD TURCJI I RUCH MŁODOTURECKI. Turcja od czasów Mahometa II, zdobywcy Konstantynopola, zawarta ściśle w tych samych granicach europejskich, w jakich ją zastała ostatnia wojna rosyjsko-turecka, od kongresu berlińskiego weszła na drogę rozbiorów posiadłości swych europejskich. Ten sam los groził jej także w Azji i Afryce od czasów zajęcia Tunisu przez Francuzów i okupacji Egiptu przez Anglików. Ściśle biorąc, i z tej, i z tamtej strony Bosforu Turcy przez te całe cztery wieki byli zawsze i wszędzie gośćmi, ograniczeni do ojczyzny swej właściwej w Anatolji, gdzie stanowili rdzeń ludności z pochodzenia i z fachu jako rolnicy. Reszta tej ludności, zarówno chrześcijan na półwyspie Bałkańskim, jak i muzułmanów w Azji, cierpiała tylko panowanie narzucone tureckie; przyczem przeciwieństwo między muzułmaninem Turkiem a muzułmaninem Arabem było wcale nie mniejsze, jak między chrześcijańskim rają a Osmanem. Na wschód bowiem od Tauru zaczyna się już kultura semicka, a muzułmanie semici, w Syrji i w Damaszku, z niemniejszą pogardą odnosili się do „barbarzyńców" Turków, co i europejscy ich poddani. Stąd panowanie tureckie czy to w Mossulu lub Bagdadzie w Mezopotamji, czy też w Hedżasie lub Jemenie arabskim, było iluzorycznem, a im dalej na kresach, tem dążenia odśrodkowe stawały się silniejsze. Wśród Arabów był ruch młodoarabski, który podnosił hasło „Syrja dla Syryjczyków" i nosił się z marzeniami osobnego państwa arabskiego ze stolicą polityczną w Damaszku, a z głową religijną w osobie kalifa z rodziny proroka, w kolebce muzułmanizmu, starożytnej Mekce w Arabji. W przeciwieństwie do tego panislamizm, t. j. ruch wszechmuzułmański, na którym po upadku i strąceniu Midhata-paszy (zesłany do Mekki, tamże został zamordowany) chciał opierać się sułtan Abdul Hamid II, był bardzo słaby i tam, gdzie przekraczał granice cesarstwa ottomańskiego, jak w Indjach, ograniczał się do wymiany kulturalno-umysłowej, nie przeciwstawiając się obcemu panowaniu angielskiemu. I na odwrót, u siebie, w domu, Abdul-Hamid miał do zwalczenia w ciągu całego swego panowania silny ruch rewolucyjny młodoturecki, nawet w najbliższem swojem otoczeniu (siostrzeniec jego, książę Sabaheddin). Zdawało się, że ruch ten po latach trzydziestu już zgnębił systemem rządów policyjno-szpiegowskich przy pomocy zesłań, więzień i kar śmierci, ale ku niespodziance wszystkich i samego sułtana objawił się on nagle tam, gdzie było gniazdo niepokojów Turcji europejskiej, w Macedonji, i wśród najlojalniejszego żywiołu ottomańskiego, czyli w wojsku.

REWOLUCJA LIPCOWA W KONSTANTYNOPOLU I KONSTYTUCJA TURECKA 1908 R. Ścigany i tępiony w domu przez Abdul-Hamida II, który za swoje okrucieństwa otrzymał przydomek „krwawego sułtana", ruch młodoturecki przeniósł się zagranicę, do Paryża. Tu miał przedstawicieli w osobach wyżej wzmiankowanego już księcia Sabaheddina i drugiego przywódcy, uczonego Ahmed Rizy beja, który był założycielem stron-

nictwa: „Unji i Postępu" (skrócone „U. i P."). W kraju znalazł zwolenników w szeregach armji, stanowiącej jedyny element wykształcony na sposób europejski i owiany patrjotyzmem ottomańskim. Marzeniem tych wojskowych było odrodzenie Turcji i przekształcenie jej na sposób europejski, jako jedyny środek ratunku od grożącej jej zagłady i podziału między obce państwa. Za powód do tego łatwo mogły posłużyć zamieszki w Macedonji, gdzie się zogniskowała cała akcja interwencyjna mocarstw europejskich. Aby jej zapobiec, młodoturcy już od r. 1903 rozwinęli wśród garnizonów przyśpieszoną działalność i organizację komitetów lokalnych (po pięciu — siedmiu ludzi), których sieć ogarnęła Anatolję, Macedonję i Albanję (liczono ich do pięciu tysięcy), z ogniskami, komitetami kierującymi, w Monastyrze, Salonikach, Adrjanopolu, Smyrnie i Konstantynopolu. Ruch ten cały wychodził z założeń liberalno-postępowych — chodziło o przywrócenie konstytucji 1876 r., zawieszonej przez Abdul-Hamida — i oswobodzicielskich, dlatego znajdował on sympatję i poparcie wśród ludności także nieottomańskiej, jak Ormian, Greków oraz komitadżów macedońskich, z którymi młodoturcy z początku szli ręka w rękę. Ale w dalszem rozwinięciu swojem obydwa te ruchy rozchodziły się. Ruch młodoturecki, jak każdy ruch w czasach ostatnich, był nacjonalistyczny: młodoturcy marzyli o wskrzeszeniu państwa ottomańskiego, silnego i jednolitego, pod władzą Turków; założeniem ich były hasła rewolucji francuskiej, która na swoim sztandarze wypisała: „jedność i niepodzielność", a teoretyk ich obozu (późniejszy prezydent pierwszego parlamentu ottomańskiego) Ahmed Riza bej, zresztą ani czysty Turek z pochodzenia (matka jego była to kobieta wysoce wykształcona, ale Niemka), ani muzułmanin z wierzeń (studjował filozofję francuską i był wielbicielem Comte'a), stworzył sobie jakąś religję rozumu, która, według jego pojęcia, godziła się najlepiej z objawieniem ksiąg Koranu. Gdy niebezpieczeństwo wydawało się bliskiem, młodoturcy postanowili działać.

Za powód wybuchu posłużył zjazd Edwarda VII z cesarzem Mikołajem II w Rewalu (w czerwcu 1908 roku), jako znak porozumienia między Rosją a Anglją w sprawach azjatyckich. Była to chwila oficjalna narodzin trójporozumienia. Mocarstwa, znudzone reformami Turcji w Macedonji, przedsiębranemi bezskutecznie od lat czterech (od czasów gubernatorstwa Hilmi paszy), zażądały od Turcji udziału swego w nominacji generał-gubernatora, nieusuwalnego bez ich zgody. To ostrzeżenie mocarstw pod adresem Turcji młodoturcy przyjęli jako zapowiedź wyzwolenia Macedonji z pod władzy sułtana, czyli początek rozbioru Turcji europejskiej. Prasa żydowsko-niemiecka Austrji i Niemiec zaalarmowała opinję turecką o nowym projekcie gotującego się jakoby rozbioru Turcji i przy pomocy lóż masońsko-żydowskich w Salonikach i w Macedonji sprowokowała rewolucję młodotureckę. Sygnał do rewolucji dał major Niazi bej, wzniecając bunt wśród załóg wojskowych w Monastyrze i w Salonikach (23 lipca 1908 r.). Tegoż samego dnia jego przyjaciel Enwer bej, wychowany w Berlinie, przyszły „bohater wolności", wystrzałem z rewolweru pozbawił życia Szemsi paszę, uchodzącego za głowę reakcji, i proklamował hasło rewolucji w Konstantynopolu. Wobec buntu powszechnego w armji sułtan Abdul Hamid II kapi-

tulował i przywrócił tego samego dnia konstytucję 1876 r., na mocy której ogłoszono wolność i równość obywateli całego państwa, bez różnicy wiary i pochodzenia („sułtan jest kalifem muzułmanów i zwierzchnikiem wszystkich Ottomanów"), a obok swobód konstytucyjnych powołano do życia przedstawicielstwo narodowe — dwuizbowe — z izbą posłów i senatem z wyboru wszystkich obywateli.

OTTOMANIZACJA PAŃSTWA TURECKIEGO I RUCH ODŚRODKOWY. Przewrót rewolucyjny nawewnątrz miał przebieg prawie bezkrwawy, ale skutki jego nazewnątrz okazały się nieobliczalne. To, czego młodoturcy obawiali się i czemu starali się zapobiec — otwarcie kwestji wschodniej i podział swych granic—przyśpieszyli tylko swym wybuchem. Wychodzili oni z założeń państwowo-narodowych albo imperjalistycznych, czyli trzymali się zasady „Turcja dla Turków" albo Ottomanów, chcąc pod tę kategorję wcisnąć wszystkie różnojęzyczne i różnowyznaniowe plemiona cesarstwa (konstytucja turecka uważała język turecki za oficjalny, a religję muzułmańską za panującą, tolerując tylko inne wyznania). Młodoturcy nie chcieli uznawać nietylko praw nabytych obcych narodowości (podciągnięto chrześcijan pod obowiązek służby wojennej), ale także innych wyznań, zwłaszcza greckiego, które miało od wieków uprzywilejowane stanowisko. Stąd po pierwszym entuzjazmie z powodu ogłoszenia wolności nastąpiła reakcja w postaci niezadowolenia i wrzenia zarówno wśród Macedończyków, jak Arabów, a nawet rzezie, jak za dobrych dawnych czasów, zwłaszcza Ormian, jak w Adanie (w kwietniu 1909 r.) w Cylicji, dokąd mocarstwa (do portu Mersiny) wysłały swoje okręty. Na tem tle nawet wśród młodoturków powstało rozdwojenie i część ich z księciem Sabaheddinem, będąca za większą decentralizacją, utworzyła nowe stronnictwo „Unji i Wolności" (skrócone „U. i W."), albo porozumienie liberalne (autonomiści). Parlament z dwustu pięćdziesięciu posłów (w tem czterdziestu chrześcijan), zwołany w grudniu 1908 r., okazał się tylko ślepem narzędziem w rękach młodoturków, którzy naogół wykazali talent w przeprowadzaniu wyborów rządowych. Jednakże nad wszystkiemi sprawami wewnętrznemi górowały kwestje zagraniczne: utrzymanie stosunków z państwami, sąsiadującemi z Turcją na półwyspie Bałkańskim.

Rewolucja w Turcji podkopywała wszystkie ułożone dotychczas kombinacje dyplomatyczne na gruncie kwestji wschodniej. Baron Aehrenthal postanowił ją wyzyskać w interesie wielkomocarstwowym Austrji. To, co dotychczas było tylko intermezzo — kolej w Sandżaku, miało się rozszerzyć do rozmiarów wielkiej gry dyplomatycznej o aneksję Bośni i Hercegowiny. Izwolski, wtajemniczony w plany austrjackiego kolegi przy spotkaniu w Buchlau (we wrześniu 1908), miał wyrazić na nie zgodę wzamian za otwarcie Cieśnin dla floty rosyjskiej. Aehrenthal z tem lżejszem sercem dawał na to zgodę, gdyż nie od niego ta sprawa zależała, i wiedział, że Anglicy odnoszą się do tego projektu podejrzliwie. W tydzień po wizycie Izwolskiego w Buchlau znalazł się książę Ferdynand bułgarski w Budapeszcie, a później w Wiedniu, gdzie konferował z Aehrenthalem. Rezultatem tych konferencyj było ogłoszenie aneksji Bośni i Hercegowiny w drodze orędzia cesarza

Franciszka Józefa (5 października 1908 r.), przyczem mowa tronowa w delegacjach zapowiadała, iż zajęty wojskowo sandżak Nowy Bazar będzie zwrócony Turcji dla stwierdzenia bezinteresowności i braku chęci terytorjalnych nabytków na Bałkanach ze strony monarchji austrjacko-węgierskiej (8 października). Równocześnie z tem nastąpił drugi akt równej doniosłości w Tyrnowie, gdzie Ferdynand „książę Bułgarji i wali wschodniej Rumelji", jak go nazywali Turcy, ogłosił się panem niepodległym i przyjął tytuł cara (5 października 1908 r.). O tem, że Kreta pójdzie zaraz za tym przykładem i ogłosi swe przyłączenie do Grecji, nie trzeba było wątpić; jakoż zgromadzenie narodowe kreteńskie (t. zw. bule) wybrało natychmiast wydział, który objął zarząd wyspy w imieniu króla greckiego Jerzego I i ogłosił w mocy prawa greckie (13 października). Wszystkie te zmiany, skutki bezpośrednie rewolucji tureckiej, obalały dotychczasowy porządek na półwyspie Bałkańskim, a co więcej, naruszały traktat berliński, którego gwarantami były mocarstwa europejskie. Od zgody ich przeto bardziej aniżeli od woli Turcji zależało uznanie nowego stanu rzeczy, a w dalszym ciągu pokój europejski. Jakoż zmiana traktatu berlińskiego pociągnęła za sobą pierwsze przesilenie europejskie, które miało za tło głównie antagonizm Rosji do Austro-Węgier na tle rywalizacji państw bałkańskich.

KRYZYS BOŚNIACKO-HERCEGOWIŃSKI I PIERWSZY ZATARG ROSJI Z AUSTRO-WĘGRAMI. Nie tyle wzgląd na stan posiadania Turcji, co przesunięcie się sił na korzyść Austrji, wywołało pierwsze przesilenie bałkańskie. Bośnia i Hercegowina pozostawały w ciągu lat trzydziestu w zarządzie wspólnym obydwóch połów monarchji austrjacko-węgierskiej w osobie wspólnego ministra finansów, który zdawał sprawę ze swych czynności przed delegacjami. Dla Turków aneksja Bośni i Hercegowiny była tylko usankcjonowaniem prawnem stanu faktycznego; przyjęli też ją z właściwym mahometanom fatalizmem. Inaczej dla Serbji. Naród serbski, którego liczbę przed wojną powszechną podawano na dwanaście miljonów, w ojczyźnie swej serbskiej liczył nie więcej nad dwa i pół miljona. Reszta mieszkała poza jego granicami, w prowincjach południowych Austrji i Węgier, najwięcej zaś w krajach okupowanych (prawie dwa miljony), które stanowiły zatem jakby ośrodek całej narodowości serbskiej. Wyznaniowo wprawdzie ludność prowincyj okupowanych była silnie zróżnicowana: dzieliła się na katolików (pięćset tysięcy) i ortodoksów (osiemset tysięcy), oraz muzułmanów (sześćset tysięcy), ale wszyscy mówili po serbsku; przeciwieństwa wyznaniowe powstały skutkiem różnicy oddziaływania kultur: wschodniej i zachodniej, także różnic socjalnych (warstwa szlachecka, władyków, pod panowaniem tureckiem przyjęła islam, aby nie stracić własności ziemi, i zmieniła się w warstwę muzułmańskich bejów). Rząd wspólny austrjacko-węgierski, chcąc utrzymać swe panowanie, nie mógł popierać narodowości serbskiej, trzymał się więc zasady: „divide et impera", podjudzając katolików przeciw ortodoksom, a jednych i drugich przeciw muzułmanom, natomiast popierał osadnictwo (trzydzieści pięć tysięcy Niemców) i szkoły niemieckie (jedna szkoła na sześć tysięcy Słowian, gdy takichże szkół przypada czternaście na dziewiętnaście tysięcy Niemców). Język niemiecki był

WIELKIE MIASTA EUROPY *pod koniec* WIEKU XVIII I OBECNIE

W tablicy graficznej „wielkie miasta Europy" uwzględniono ważniejsze miasta w kolejności ich obecnego stanu zaludnienia. Cyfry i ramki czarne podają ludność z okresu 1934—1938, cyfry i prostokąty czerwone podają ludność z okresu 1770—1800.

urzędowym w administracji, na poczcie i telegrafach. Ludność zaś serbska była prawie usunięta od urzędów: w administracji, w szkolnictwie i w sądach, przemysł był w osiemdziesięciu procentach w rękach niemieckich, a handel w rękach żydowskich. Masa ludności serbskiej pozostała chłopską przy zatrudnieniu rolniczem (osiemdziesiąt osiem procent), głównem źródle, obok lasów (pięćdziesiąt pięć procent całej powierzchni obydwóch krajów), bogactwa narodowego. Przy takiem zarządzaniu Austro-Węgry nie mogły zapobiec rozwinięciu się ruchu separatystycznego, ciążącego ku Serbji, skąd na odwrót wychodziła propaganda wszechserbska, zogniskowana w stowarzyszeniu „Narodna Odbrana". Tym sposobem w Bośni i Hercegowinie w ciągu lat ostatnich wytworzyło się takie samo zaognienie kwestji bałkańskiej, jak w Macedonji, tylko skierowane nie przeciwko Turcji, lecz przeciwko Austro-Węgrom.

Na wieść o aneksji Bośni i Hercegowiny w Białogrodzie nastąpiły manifestacje przed konsulatem angielskim i ministerstwem wojny, oraz na cześć Czarnogórza (14 października), król Piotr zaś podpisał traktat serbsko-czarnogórski (24 października). Obydwa państwa protestowały przeciw aneksji i żądały odszkodowań. Ponieważ aneksja sama była aktem jednostronnie podjętym, bez zgody mocarstw, podpisanych na traktacie berlińskim, przeto zatarg nabierał charakteru międzynarodowego i mógł doprowadzić do konferencji mocarstw, jak poprzednio zatarg marokański — do konferencji w Algeçiras, co obiecywały sobie państwa sprzymierzone bałkańskie, spodziewając się, jak skupczyna serbska, rewizji traktatu berlińskiego w postaci ogłoszenia autonomji Bośni i Hercegowiny pod zwierzchnictwem sułtana, a pod protektoratem mocarstw (analogiczny fakt zdarzył się z Kretą), przyczem dla siebie Serbja żądała odszkodowania w postaci portu nad Adrjatykiem i wolnego tranzytu dla połączenia z morzem Adrjatyckiem. Przeciwnie, Austrja odpierała żądanie rekompensaty Serbów i Czarnogórców, jako nieuzasadnione i niewykonalne i pozostawiała sprawę aneksji do porozumienia z Portą ottomańską, jako jedynie zainteresowaną przez naruszenie umowy. Jakoż nad obrobieniem Turcji przez całą zimę 1908/9 r. zgodnie pracowała w Konstantynopolu dyplomacja austrjacko-węgierska (margrabia Pallavicini) i niemiecka (baron Marschal von Bieberstein), i doprowadziła do porozumienia na zasadzie wypłaty odszkodowania w kwocie dwa i pół miljona funtów tureckich w złocie (umowa między Turcją a Austro-Węgrami 26 lutego 1909 r.). Mocarstwa zainteresowane także przeciwne były zwołaniu konferencji, sądząc, że będzie ona równoznaczna z otwarciem kwestji wschodniej w całym jej zakresie, tem bardziej, że i z Bułgarją rząd turecki doszedł do porozumienia, uznając jej niepodległość także wzamian za odszkodowanie w kwocie sto dwadzieścia pięć miljonów franków tytułem przejęcia części kolei wschodniej przez Bułgarję (w marcu 1909 r.). Pozostawała jednak jeszcze Rosja, która w charakterze protektorki Słowian na półwyspie Bałkańskim czuła się pominięta w nowym układzie, aczkolwiek jej minister spraw zagranicznych Izwolski był o zamiarach Austro-Węgier już przed aneksją ze strony swego kolegi, barona Aehrenthala, poinformowany. Teraz Rosja przez usta zarówno cesarza

jak i przedstawicieli narodu (w trzeciej Dumie), oświadczała Serbom gorącą sympatję i moralne poparcie; ku zapewnieniu sobie ich zmierzała i podróż następcy tronu serbskiego, księcia Jerzego, do Petersburga (listopad 1908 r.). Serbja otwarcie przygotowywała się do wojny i uzbrajała bandy nieregularne do wtargnięcia na terytorjum Bośni. W połowie marca naprężenie doszło do szczytu. Skupczyna uchwaliła nadzwyczajne kredyty wojenne (16-go marca), a minister wojny oświadczył, że woli najkrwawszą wojnę, aniżeli ustępstwo wobec monarchji sąsiedniej. Równocześnie Izwolski układowi turecko-austrjackiemu odmawiał znaczenia definitywnego i nastawał na zwołanie konferencji międzynarodowej (17 marca). W Wiedniu uważano położenie za nadzwyczaj groźne („äusserst ernst") i zarządzono przedwstępne kroki mobilizacyjne. Równocześnie Niemcy wyszły z roli świadka. Cesarz Wilhelm w owej poważnej chwili stanął, według swego własnego wyrażenia, „w błyszczącej zbroi" („in schirmender Wehr") przy boku swego sprzymierzeńca. Niemcy szykowały się zasłonić swojem wojskiem granicę północną monarchji. Wojna wisiała na włosku, aczkolwiek Rosja nie była do niej wcale przygotowana. Wystarczyło zwykłe ostrzeżenie ze strony ambasadora niemieckiego w Petersburgu, hrabiego Pourtalèsa (mise au demeure peremptoire), aby Rosja zgodziła się na skreślenie artykułu XXV (co do Bośni i Hercegowiny) w traktacie berlińskim.

Serbja była zmuszona ustąpić pod każdym względem, zrzekając się nietylko wszelkich pretensyj do odszkodowań i uznając w całości aneksję Bośni i Hercegowiny, ale i przyrzekając również na przyszłość zmienić stosunek swój do monarchji austrjacko-węgierskiej i żyć z nią na stopie przyjacielskiej (30 marca). To oświadczenie stało się i na później wytyczną dla polityki austrjacko-węgierskiej i posłużyło za podstawę do ultimatum, skierowanego pod adresem Serbji w przeddzień wybuchu wojny powszechnej. Jak je zaś rozumiano po stronie austrjacko-węgierskiej, widać z oświadczenia organu urzędowego ministerstwa spraw zagranicznych („Fremdenblatt"), który pisał, że Austro-Węgrom „nie wystarcza sam pozór zaleczenia tej choroby, która potrzebuje gruntownego zabiegu. Kwestja serbska nie może być na chwilę tylko usunięta z porządku dziennego, lecz musi być raz na zawsze wymazana" (24 marca 1909 r.). Rosja poniosła porażkę dyplomatyczną, po której dymisję swą zgłosił minister spraw zagranicznych, Izwolski ((29 marca), przeniesiony później na stanowisko ambasadora do Paryża. W Serbji upadek polityki wojennej pociągnął za sobą zrzeczenie się następstwa tronu księcia Jerzego, który zsolidaryzował się z partją wojenną, na rzecz młodszego brata, Aleksandra. Austrja zaś, czyniąc zadosyć przyrzeczeniu, złożonemu w czasie aneksji, obdarowała Bośnię i Hercegowinę konstytucją (20 lutego 1910 r.) z przedstawicielstwem w postaci soboru, ciała prawodawczego, w części obieralnego na podstawie wyznaniowej (jeden żyd, szesnastu katolików, dwudziestu dwóch muzułmanów, trzydziestu jeden prawosławnych), w części (dwudziestu członków) przez rząd nominowanego, ale z ustawodawstwem, wymagającem potwierdzenia ze strony Wiednia i Budapesztu i z przysługującem rządowi wspólnemu prawem zawieszania za każdym razem jego uchwał.

DETRONIZACJA ABDUL-HAMIDA II I UTWIERDZENIE SIĘ MŁODOTURKÓW. W zatargu bośniacko-hercegowińskim dyplomacja turecka przy poparciu Niemiec triumfowała. Załatwiwszy się z państwami bałkańskiemi, Abdul-Hamid II, „chytry lis", jak go nazywano, chciał załatwić się w ten sam sposób ze swoimi nieproszonymi domowymi opiekunami, młodoturkami. Sposobności do tego nie brakło przy ogólnem wrzeniu i niezadowoleniu z rządów młodotureckich, zwłaszcza wśród duchowieństwa muzułmańskiego „ullemów" (liga mahometan), wobec zrównania w prawach chrześcijan, i wśród garnizonu konstantynopolskiego, pozbawionego dawnych synekur w Yildiz-kiosku (rezydencji sułtana). Przy pomocy tego garnizonu Abdul-Hamid II przygotował zamach stanu. Wojsko podstępem wymordowało swoich oficerów i pomaszerowało przed pałac cesarski z okrzykiem: „szeriat", czyli z żądaniem przywrócenia świętego prawa islamu, rzekomo pogwałconego przez konstytucję (13 kwietnia). Większość deputowanych (między innymi sam Riza-bej w przebraniu) zmuszona została do ucieczki. Panią sytuacji stała się liga mahometan, która zresztą nie uważała parlamentu za sprzeczny z prawem islamu i wcale nie marzyła o przywróceniu dawnego porządku. Ale młodoturcy nie chcieli uznać wcale przewrotu ani zmiany rządu. Korpus salonicki, pod wodzą Szefket-paszy, ruszył na Konstantynopol i stanąwszy na linji Czataldży (sześćdziesiąt km od stolicy), łatwo odzyskał przewagę nad wojskiem sułtana, którego osobę wziął w swe posiadanie. Zgromadzenie narodowe, ukonstytuowane z przedstawicieli izby deputowanych i senatu, ogłosiło Abdul-Hamida II pozbawionym godności kalifa i sułtana i przez deputację, w której skład obok dwóch Turków wchodził jeden chrześcijanin i jeden żyd, wręczyło mu akt detronizacji. Abdul-Hamid poszedł teraz na wygnanie (odtąd przebywał w willi Alatini w Salonikach); zgromadzenie zaś narodowe powołało na tron brata młodszego byłego sułtana, Mehmed-Reszyda, pod imieniem Mahometa V (27 kwietnia 1909 r.). Od lat trzydziestu, jako więzień stanu, zamknięty i trzymany przez brata swego w murach własnego pałacu, Mehmed-Reszyd zachował przecież „duch zdrowy w zdrowem ciele"; oczytany i obznajmiony wskutek częstych wizyt cudzoziemców ze sprawami publicznemi Zachodu, łatwiej dostosował się on do nowego porządku, który stał się całkowicie młodotureckim i proklamował (organ młodoturków — dziennik „Tanin") hasło „Turcja dla Turków". Dla obcych narodowości jednak stan ten Turcji konstytucyjny był o wiele gorszy od dawnego porządku absolutystycznego, gdyż ten szanował dla tradycji przynajmniej przywileje i prawa, dawniej nabyte, jak np. Kościoła ortodoksyjnego. Zwycięstwo macedońskie oznaczało zwycięstwo zasady centralistycznej. Prawie w dzień wstąpienia na tron nowego sułtana wojsko tureckie wylądowało w Mersinie i urządziło ponowną rzeź Ormian w obliczu całego tuzina okrętów wojennych zachodnio-europejskich (w ciągu dwóch tygodni w Cylicji i Syrji północnej wymordowano blisko pięćdziesiąt tysięcy chrześcijan). W Macedonji młodoturcy rozwiązali t. zw. „kluby konstytucyjne", zakładane dotychczas przez Serbów, Greków i Bułgarów, rzekomo w celach polityczno-wychowawczych, a podejrzewane

przez młodoturków, iż służą za oparcie dla komitadżów. Świadectwo zaś najwyższe nieudolności swoich rządów młodoturcy złożyli polityką swoją w Albanji. Ta z najlojalniejszej prowincji tureckiej i forpoczty ottomanizmu europejskiego nawet za rządów absolutystycznych sułtana zmieniła się za czasów młodoturków skutkiem nieposzanowania obyczajów miejscowych i okrucieństw administracji (Dżawida i Torghuta-paszów) w nowe zarzewie buntu i niepokojów, a nawet w ognisko nowej kwestji na Bałkanach — albańskiej.

ALBANJA I KWESTJA ALBAŃSKA. Albanja — „dziki kraj" — zamieszkana przez ludność mieszaną (pochodzenia illirskiego), ale poczuwającą się do wspólności rasowej, t. zw. Skipetarów, nigdy nie była w całości podbita przez Turków i utrzymała od XV wieku, czasów Skinder-bega, do końca swą niepodległość. Turcy zadowalali się daniną i rekrutem, pozostawiając nietkniętym jej ustrój społeczny, który się zachował do czasów dzisiejszych w tym stanie, w jakim był w wiekach średnich: z zemstą krwi, z naczelnikami rodzin, t. j. klanów, z walkami bratobójczemi i sąsiedzkiemi. Zato Albańczycy dostarczali Turcji najlepszych żołnierzy i od czasu do czasu znakomitych wodzów, mężów stanu, a nawet sułtanów. Kraj górski nieprzystępny, graniczący na północy z Czarnogórzem (jezioro Skutari i góra Tarabosz), na południu przylegający do Epiru, pozostałby zupełnie na uboczu od wszelkich wpływów cywilizacji bez dróg, kolei i telegrafów, gdyby nie dwie wspaniałe zatoki, położone u wejścia do morza Adrjatyckiego w cieśninie Otranto: jedna portu Valony, druga portu Durazzo. Do czasu, póki morze Adrjatyckie było w niepodzielnem władaniu Austrji, panującej zarówno w Trieście, jak i w Wenecji, nikt się Albanją ani Albańczykami nie interesował (np. na kongresie wiedeńskim); monarchji austrjackiej wystarczały również porty Dalmacji. Postać rzeczy jednak się zmieniła, kiedy na półwyspie Apenińskim powstało niezależne królestwo włoskie, a nowe państwo po odzyskaniu Wenecji poczęło rywalizować z monarchją austro-węgierską na morzu Adrjatyckiem. Kwestja wyjścia z niego, czyli posiadania Albanji, nabrała wówczas dla obu tych państw pierwszorzędnego znaczenia. Z ramienia tych państw zaczynają się ukazywać w Albanji misje, szkoły, konsulaty i agentury handlowe. Po r. 1879, czyli po kongresie berlińskim, zawiązuje się już wśród Albańczyków liga narodowa, która stawia w swym programie hasło autonomji narodowej.

Albańczycy, których liczbę podają na siedemset pięćdziesiąt tysięcy, składają się z chrześcijan (trzysta pięćdziesiąt tysięcy), zarówno katolików, jak i ortodoksów, oraz z muzułmanów, którzy przyjęli islam jeszcze w XVI wieku. Ludność w północnej Albanji, t. zw. Ghegów, bardziej dzika, liczy więcej katolików, w południowej — więcej ortodoksów; ta ostatnia jest bardziej ucywilizowana, ale zarazem i zhelenizowana (w sąsiedztwie Janiny) przy poparciu rządu greckiego, który podtrzymywał w niej dążenia narodowe (jedna piąta Albańczyków jest obywatelami królestwa greckiego). Chociaż język jest wspólny dla wszystkich Albańczyków, pisma jednak używają różnorakiego: słowiańskiego, greckiego i arabskiego. W cztery miesiące po rewolucji tureckiej kongres narodowy albański w Monastyrze uchwalił

przyjęcie wspólne pisma łacińskiego. Młodoturcy zlękli się tego ruchu literackiego, jako początków rozbudzenia narodowego, obawiając się, iż posłuży za wstęp do oderwania się Albanji, tak samo jak Macedończyków, od Turcji. Jak zwykle, rozpoczęli walkę od systemu eksterminacyjnego. Albańczycy odpowiedzieli na to powstaniem (na wiosnę 1911 r.), mając do rozporządzenia tę samą broń, w którą ich uzbroił rząd młodoturecki przeciwko Serbom i Czarnogórcom w przewidywaniu wojny z nimi o Bośnię i Hercegowinę. Teraz Albańczycy sami szukają poparcia i schronienia u swych dawnych wrogów przeciw rządom młodotureckim, mając za przywódców tych samych naczelników klanowych (Ismail Kemal bey, Isa Boletinac, Idris Sefer), których młodoturcy pozbyli się, jako deputowanych, z parlamentu. Po odrzuceniu przez parlament żądań albańskich (w zimie 1911/12 r.) na wiosnę wybuchło zwykłe powstanie w Albanji, a kiedy rząd młodoturecki chciał wysłać do Albanji w celu uspokojenia armję (lipiec 1912 r.), rozpoczęła się tłumna dezercja oficerów i żołnierzy w góry. Byli to ci sami Turcy, którzy, będąc niezadowoleni z rządów młodotureckich, stanęli po stronie ludności muzułmańskiej Albanji. W Monastyrze utworzył się rząd tajny pod nazwą „obrona ojczyzny" (Hiszi Vatan). Teraz Albańczycy grożą wojną Turcji, a bandy ich zajmują Usküb (Isa Boletinac) i zagrażają miastom Skutari i Durazzo (Mirydyci i Malissorzy). Rząd młodoturecki zmuszony był kapitulować: podaje się do dymisji naprzód Szefket-pasza, minister wojny, potem cały gabinet (Saida-paszy). Nowy gabinet zaś Muchtara-paszy zawiera ugodę z Albańczykami w Prisztinie, zgadzając się na większą część ich żądań (reformy skarbowe, wojskowe, zakładanie szkół, budowa dróg i t. p.), między innemi na rozwiązanie w dotychczasowym składzie parlamentu. Albańczycy opuszczają Usküb, Prisztinę, Köprülü i udają się w swoje góry, a wybuchła później wojna bałkańska odrywa uwagę od spraw albańskich. Jakoż nowy układ, jaki ona za sobą pociągnęła, oddając Macedonję i część Tracji w ręce państw bałkańskich, Serbji i Czarnogórza oraz Grecji, odciął Albańczyków od Turcji na zawsze. Tem gorliwiej teraz mocarstwa, widzące swe interesy adrjatyckie zaangażowane w Albanji, popierają ruch narodowy albański i w obawie zbliżenia się państw słowiańskich do morza poprzez terytorjum albańskie stawiają program niepodległości Albanji, który narzucają naprzód Turcji, a później całej Europie.

KWESTJA ŚRÓDZIEMNOMORSKA I DRUGI ZATARG O MAROKKO.

TRÓJPOROZUMIENIE A WŁOCHY. UKŁAD ŚRÓDZIEMNOMORSKI. Przewrót w Turcji otworzył kwestję wschodnią w całej jej rozciągłości — nietylko na półwyspie Bałkańskim, ale także i na morzu Śródziemnem, przedewszystkiem w Afryce. Tutaj z obszernych posiadłości tureckich, datujących się od XVI w., a sięgających po Maghreb, w faktycznej, a nie nominalnej zawisłości tylko pozostawał jeszcze Trypolis (starożytna Libja oraz Cyrenajka), zorganizowany nakształt innych prowincyj w wilajet wraz z oddzielnie rządzonym sandżakiem Benghazi (starożytna Barka).

Urodzajny jak wszystkie części północnej Afryki, z doskonałemi portami (obok Trypolisu i Benghazi, także Derna, Choms), położony na przejściu dróg karawanowych do oaz Sahary (Wadai) i do środkowego Sudanu, Trypolis dostał się między wpływy francuskie z Algeru i Tunisu oraz angielskie z Egiptu, ale najbezpośredniejsze sąsiedztwo europejskie miał we Włoszech, które z państw europejskich najliczniej wysyłały tutaj swoich osadników. Przy regulacji też spraw północno-afrykańskich między rywalizującemi stronami Trypolis był odrazu przeznaczony dla Włoch. Między Francją a Włochami nastąpiła wymiana not (w grudniu 1900 r.) orzekająca, że Włochy nie czują się zainteresowane w Marokku, podobnie jak Francja w Trypolisie. Była to podstawa nowego porozumienia francusko-włoskiego (minister spraw zagranicznych Giolitti w gabinecie Zanardellego), które zainaugurował był już przedtem układ handlowy (Visconti Venosty) w r. 1898, a które stępiło zupełnie ostrze zaczepne traktatu trójprzymierza względem Francji. Ponieważ z Anglją Włochy zawsze pozostawały w doskonałych stosunkach przyjaźni ze względu na flotę angielską, mającą jedyne co do swego położenia oparcie na morzu Śródziemnem w porcie Malty, przeto po zbliżeniu się ich do Francji, powstał faktycznie nowy układ śródziemnomorski — trójporozumienie Francji, Włoch i Anglji, które uwidoczniło się już w pierwszym zatargu marokańskim. Już na konferencji w Algeçiras 1906 r. przedstawiciel Włoch, hrabia Visconti Venosta, odgrywał rolę raczej pośrednika niżeli sprzymierzeńca (podkreślił to cesarz Wilhelm II telegramem dziękczynnym do hrabiego Gołuchowskiego z pominięciem ministra włoskiego). Nazewnątrz pozornie nic się nie zmieniło i Włochy pozostawały wierne trójprzymierzu, którego układ stale był odnawiany (treść jego do wojny powszechnej nigdy nie została ogłoszona), tłumacząc, że porozumienie Włoch z Francją ma to samo znaczenie w sprawach śródziemnomorskich, co układ Rosji i Austrji w sprawach bałkańskich (Mürzsteg). Jednakże stopniowo porozumienie śródziemnomorskie zaczęło przerzucać się i na inne sprawy, przedewszystkiem na półwysep Bałkański, a z nim rozszerzała się i sfera tarcia polityki włoskiej z drugim sprzymierzeńcem, Austro-Węgrami.

Udział Włoch w trójprzymierzu nigdy nie stłumił antagonizmu włoskiego względem monarchji austrjacko-węgierskiej w postaci t. zw. irredenty, czyli dążenia patrjotów włoskich do połączenia z królestwem obszarów monarchji, zamieszkałych przez ludność włoską. Do nich należał przedewszystkiem Tyrol, zwłaszcza południowy, gdzie na dziewięćset tysięcy mieszkańców prawie połowa była włoska (czterysta tysięcy) i gdzie całe obwody pograniczne, jak Trydent, Rovereto, są także czysto włoskie (dziewięćdziesiąt pięć procent ludności). Jednakże Włosi rozciągali swoje pretensje także i na Triest z ludnością w mieście przeważnie włoską (przy większości w obwodzie ludności słoweńskiej), jedyny port austrjacki na morzu Adrjatyckiem. Stąd irredentyzm włoski, którego głównemi siedliskami były miasta Triest i Trydent, z pretensyj granicznych (zresztą podtrzymywanych przez Austrję głównie w celach obronnych — granicy strategicznej, wyjścia z gór na dolinę lombardzką) rozciągnął się i na całe morze Adrjatyc-

kie, które Włosi odtąd uważali za morze własne („il mare nostro"). Upadek Crispiego był nietylko bankructwem wielkich planów Włoch afrykańskich, ale i bankructwem trójprzymierza, które nawewnątrz, skutkiem wojny ekonomicznej z Francją, doprowadziło kraj do niesłychanego ubóstwa i wyniszczenia (Włochy dostarczały największą liczbę na świecie emigrantów: jeszcze w r. 1909 wyszło ich sześćset dwadzieścia pięć tysięcy). Włochy stały się hodowlą anarchizmu, swoją propagandą czynną, zamachami na głowy panujące i koronowane wywołując postrach i przerażenie wśród rządów na Zachodzie. Obok prezydenta republiki francuskiej Sadi Carnota z ręki anarchisty włoskiego padła także cesarzowa austrjacka Elżbieta, żona Franciszka Józefa (1897 r.), a także lubiany i prostoduszny król włoski Humbert (1900 r.). Po wielkim strajku i rozruchach w Medjolanie (1898), które daremnie stanem oblężenia starał się stłumić generał Pelloux, przyszły do steru żywioły opozycyjne (Zanardelli i Giolitti), które podniesienie ekonomiczne i poprawę finansów włoskich czyniły zawisłemi od zmiany polityki zagranicznej.

Fazę tę zaznacza przejście od polityki somalijskiej do polityki trypolitańskiej w ekspansji zagranicznej Włoch. Stworzyło ono nowy układ śródziemnomorski. Ale zmiana ta odbiła się zaraz i w stosunku do Austro-Węgier. Zapowiedzią jej było już małżeństwo młodego króla Wiktora Emanuela z córką księcia Nikity czarnogórskiego, Eleną (1906 r.), w chwili, kiedy dokonywało się zbliżenie Serbji z Czarnogórzem. Utorowało ono drogę do takiegoż zbliżenia się Włoch do Rosji, dla której Czarnogórze było zawsze forpocztą, krzyżującą wpływ austrjacki na Bałkanach. Jakoż pojedynek bałkański, rozpoczęty przez ministra austrjackiego barona Aehrenthala z Rosją projektem kolei do Salonik (1908 r.), zmienił się w pojedynek Austrji z Włochami przy udziale Rosji (projekt kolei Dunaj—Adrja). W rok po rewolucji w Turcji zjazd osobisty króla włoskiego z cesarzem Mikołajem II w Raconigi (październik 1909 r.) zatwierdził to zbliżenie na gruncie kwestji wschodniej, gdy równoczesne ominięcie Wiednia przez cesarza w podróży do Włoch wskazywało, iż polityka włosko-rosyjska sprzeczna jest z polityką austrjacką. Jeszcze wyraźniej zaznaczyło się to w zarządzeniach wojennych włoskich. Do r. 1903 głównym portem wojennym włoskim na morzu Śródziemnem była Spezja, służąca do obrony przeciwko atakom od strony Francji. Teraz punkt ciężkości obrony morskiej Włoch przeniósł się na wschód, do portów na morzu Adrjatyckiem, jak Wenecja, Ankona, Bari, Brindisi, które zostały ufortyfikowane, a podstawą panowania Włoch na Adrjatyku stał się port wojenny Tarent (w zatoce Otranckiej). Na przeciwległym brzegu morza położony port Valony służył za podstawę operacyjną przeciw Albanji, gdzie skrzyżowały się interesy Włoch i Austrji na Bałkanach. Narazie jednak mocarstwa trzymały się zasady nieporuszania spraw spornych na wschodzie, zarówno w Macedonji, Albanji jak i na Krecie, gdzie marynarze mocarstw opiekuńczych zerwali nawet flagę grecką, wywieszoną w Kanei (w lecie 1909 r.). Poruszyły je pierwsze Włochy, choć nie na terenie Turcji europejskim, lecz kolonjalnym, w Afryce. Były to następstwa układu śródziemnomorskiego — umowy Włoch z Francją: pierw-

szej co do Marokka, drugiej co do Trypolisu. Do wykonania jej obydwa te państwa przygotowywały się przez lat dziesięć i postanowiły wprowadzić ją w życie równocześnie: Francja przez zajęcie ostateczne Marokka, Włochy zaś Trypolisu. Francja otworzyła na nowo zatarg marokański, od konferencji w Algeçiras w ciągu lat pięciu załagodzony, i wywołała konflikt zachodnio-europejski, grożący wojną Niemiec z Francją i Anglją. Ale konflikt ten narazie został zażegnany. Włochy otworzyły kwestję wschodnią i wywołały pożar, który, mimo że skutkiem wysiłków mocarstw został częściowo umiejscowiony, nie mógł być zduszony w całości i w ciągu lat trzech rozgorzał w wojnę powszechną, według trafnego orzeczenia męża stanu tureckiego, Hakki-paszy, który przepowiedział, że wystarczy jeden strzał, dany w stronę Turcji, a działa w całej Europie długo grzmieć nie przestaną.

UMOCNIENIE SIĘ FRANCUZÓW W MAROKKU. Jakkolwiek traktat w Algeçiras uznawał niezależność Marokka i prawa zwierzchnicze sułtana, zastrzeżenia w nim poczynione, np. co do policji międzynarodowej i organizacji skarbu, nie pozwalały wątpić, iż wpływ Francji na Marokko został przez mocarstwa potwierdzony. Uznał to i kanclerz niemiecki, książę Bülow, który w umowie z Francją co do Marokka (luty 1909 r.) stwierdzał jej szczególne interesy polityczne przy zachowaniu w całości interesów handlowo-ekonomicznych Niemiec. Był to wprawdzie śpiew łabędzi w karjerze dyplomatycznej księcia Bülowa, który niebawem miejsce swe kierownika spraw zagranicznych ustąpił na rzecz sekretarza stanu, v. Schöna, później zaś (9 czerwca 1910 r.), następcy jego, dotychczasowego posła w Bukareszcie, Kiderlen Wächtera (za kanclerstwa Bethmanna von Hollwega). Osłabienie naprężenia z Francją pociągnęło za sobą i polepszenie w stosunkach Niemiec do Anglji, czego wyrazem była wizyta urzędowa króla Edwarda VII w Berlinie (w lutym 1909 r.). Był to moment pierwszego wielkiego przesilenia europejskiego, zatargu monarchji austrjacko-węgierskiej z Rosją z powodu aneksji Bośni i Hercegowiny, pod którego wpływem ucichły spory dyplomatyczne drugorzędnej wagi, do jakich zaliczał się zatarg marokański na zachodzie. Później nastąpiło załagodzenie zatargu i na wschodzie, czego wyrazem była wizyta cesarza Mikołaja II w Poczdamie (w listopadzie 1910 r.). Francuzi, którzy przez ten czas zajęli już byli Udżdę na pograniczu z Algerem, po incydencie w Casablance usadowili się już i na wybrzeżu atlantyckiem, w obwodzie Szauji i faktycznie dysponowali osobą sułtana Mulaj-Hafida w Fezie. Na wiosnę 1911 roku prasa europejska została zaalarmowano pogłoskami o niebezpieczeństwie ze strony plemion zbuntowanych, które zagrażać miały życiu Europejczyków i osobie samego sułtana w Fezie. Tymczasem brat jego usadowił się jako pretendent tuż prawie pod bokiem jego w Mequinez. Na wieść o tem Francuzi bez odwoływania się do zdania mocarstw, podpisanych na traktacie w Algeçiras, wysłały wojska swoje w głąb Marokka (generała Moinier) i zajęły Fez (31 maja). Sułtan oddał się wówczas pod opiekę Francji i Marokko faktycznie straciło swą niepodległość. Niemcy, które na początku maja zaprzeczyły urzędowo pogłoskom o zamiarze wysłania trzech

okrętów na wody marokańskie, nazywając taki pomysł „niebezpieczną łobuzerką" („ein gefährlicher Unfug"), raptem zmieniły swój punkt widzenia i wysłały na wody marokańskie statek wojenny „Panterę" (1 lipca 1911 r.). „Pantera" zawinęła do wspaniałej zatoki Agadiru, który uchodzi za wejście do prowincji południowej Marokka, el Sus i el Haus, zdawna w planach ekspansji niemieckiej upatrywanych jako teren kolonizacji i eksploatacji bogactw przyrodzonych (zwłaszcza rudy żelaznej). Chociaż Niemcy na dzień przedtem zawiadomiły mocarstwa o wysłaniu statku wojennena na wody marokańskie pod pretekstem strzeżenia interesów handlowych swoich poddanych, nikt nie wiedział, jaki plan pod tą ekspedycją wojenną się ukrywa. Według kierownika ówczesnej polityki zagranicznej Rzeszy, Kiderlen Wächtera, miał to być gest w celu nakłonienia Francji do przyjaznej rozmowy. „Przywieź nam pan coś z Paryża", tak się wyraził do posła francuskiego w Berlinie, Jules Cambona. Tymczasem przez wysłanie „Pantery" Niemcy rzucały na te pertraktacje cień swego miecza.

DRUGI ZATARG MAROKAŃSKI (AGADIR). Incydent z „Panterą" wywołał naprężenie stosunków między Niemcami a Anglją. Anglicy w usadowieniu się Niemców w północnej Afryce widzieli niebezpieczeństwo, zagrażające połączeniu ich z własnemi dominjami w Capu. W imieniu gabinetu brytyjskiego, jako głównego kontrolera Francji w układzie o Marokko, sir Grey już od 4 lipca złożył ambasadorowi francuskiemu w Londynie Pawłowi Cambonowi oświadczenie, że rząd angielski spełni wobec Francji wszystkie swoje zobowiązania. Wówczas już była niewątpliwie wymiana zdań między sztabem francuskim i angielskim, a lord Haldane, minister wojny odwołał manewry, aby skupić wszystkie środki na przygotowanie ekspedycji lądowej. Zamiar Niemiec izolowania zatargu nie powiódł się, a chociaż poseł ich w Paryżu, baron Schön, już 7 lipca złożył oświadczenie, że Niemcy nie zgłaszają żadnych pretensyj terytorjalnych co do Marokka i chcą prowadzić pertraktacje w zakresie możliwych ustępstw francuskich w Congo, to jednak czujność angielska w sprawie Marokka nie ustała. Zarówno premjer Asquith na zgromadzeniu publicznem, jak i sir Grey w izbie gmin złożyli oświadczenie, że jeżeli Niemcy będą starały się wzmocnić tam swój wpływ bądź flotą, bądź wylądowaniem, Anglja będzie się uważała za bezpośrednio zagrożoną i będzie działała w myśl swego porozumienia z Francją. Jakoż przez kilka miesięcy z rzędu floty obydwóch mocarstw były na stopie pogotowia wojennego. Tym razem jednak Niemcy cofnęły się wobec groźby zatargu i zaproponowały rozmowy przyjacielskie z Francją na gruncie wzajemnych rekompensat. Anglja uznała je, jako zależne w zupełności od woli i zgody zaprzyjaźnionej z nią Francji. Ustąpienie części Marokka było zgóry wyłączone. Wzamian za to Niemcy zażądały francuskiego Conga na przestrzeni od morza aż do rzeki Sango w bezpośredniem sąsiedztwie z niemiecką kolonją Kamerunem i Gabunu, w sąsiedztwie z niemieckiem Togo, oraz zrzeczenia się prawa pierwokupu belgijskiego Conga na rzecz Niemiec. Francja zawahała się, ale poparcie, jakiego użyczyła jej Anglja w osobie ministra handlu, Lloyda Georga, który w przemówieniu swem w Mansion House rzucił ostrzeżenie pod adresem Niemiec (21 lip-

ca), zachęciło ją do oporu. W przemówieniu swojem minister liberalny wyraźnie odrzucił myśl pokoju za każdą cenę, uszczuplenie zaś stanowiska wszechświatowego Anglji, zdobytego wysiłkiem szeregu generacyj, uznał za upokorzenie, jakiego kraj jego nigdy nie zniesie. Była to groźba pod adresem Niemiec, daleko wykraczająca poza aferę Agadiru.

Tu był moment krytyczny zatargu marokańskiego, po którym nastąpiło załagodzenie jego ze strony Niemiec. Francja zgodziła się dać poręczenie nietykalności interesów handlowych niemieckich w Marokku i wynagrodzić Niemcy częścią kolonij swych w Afryce podzwrotnikowej. Na tej podstawie został zawarty układ między sekretarzem stanu Kiderlen Wächterem a posłem francuskim, Juljuszem Cambonem w Berlinie (4 listopada 1911). Układ ten uznawał ze strony niemieckiej protektorat francuski w Marokku ze wszelkiemi jego konsekwencjami, jak mieszaniem się Francuzów do administracji, okupacją wojskową, z przedstawicielstwem interesów wobec zagranicy, natomiast ze strony francuskiej potwierdzał Niemcom wszelkie dotychczasowe prawa i przywileje handlowe (między innemi wywóz rudy żelaznej bez cła). Osobny układ gwarantował Niemcom część posiadłości francuskich podzwrotnikowego Conga (od oceanu Atlantyckiego do rzeki Sango), dwieście siedemdziesiąt pięć tysięcy kilometrów kwadratowych wzdłuż granicy Kamerunu wzamian za ustąpienie przez Niemcy Francji części tegoż, północnego węgła, wciskającego się w posiadłości francuskie podzwrotnikowe, między rzekami Logone a Szari, ogólnej przestrzeni dwanaście tysięcy kilometrów kwadratowych i pewne przywileje komunikacyjne. Zamiana ta, zdyskwalifikowana co do wartości swej w parlamencie przez głosy opozycji, jak Bebela, który nazwał tę część Conga „nic niewartą", ale także i w urzędzie Rzeszy przez sekretarza kolonji, von Lindequista, który podał się do dymisji przed jego podpisaniem, broniona była przez kanclerza, jako próba pojednania się z Francją, czem w istocie swej nie była, ponieważ dla ambicji Francuzów zrzeczenie się części posiadłości kolonjalnych Conga było dotkliwe. Opinji zaś Niemiec zmiana stanowiska rządu trudno dała się wytłumaczyć. Od incydentu też w Agadirze zatarg Niemiec z Anglją bardziej aniżeli z Francją po trzechletniem osłabieniu znowu się zaostrzył i ostatecznie zdefinjował. Niemcy odczuły stosunek swój w tym zatargu do mocarstw zachodnich nietylko jako kwestję przeszkody w rozszerzeniu swych posiadłości i nabytków kolonjalnych, ale i jako kwestję upokorzenia swego mocarstwowego. Epilogiem zatargu drugiego marokańskiego była umowa uznająca protektorat nad niem francuski (30 marca 1912 r.). Takąż umowę pograniczną zawarła Francja z Hiszpanją w Afryce (w listopadzie 1912 r.). Odtąd sprawa marokańska zeszła z porządku dziennego, na jakim stała w ciągu lat dziesięciu, a raczej spłynęła do ogólnego morza konfliktów mocarstwowych, jakie się z wielu poszczególnych kwestyj zebrało. Tutaj należał jeszcze także i zatarg trypolitański.

TRÓJPRZYMIERZE A ANTAGONIZM AUSTRO-WĘGIER DO WŁOCH. Odkąd Włochy weszły w sferę układu śródziemnomorskiego, polityka ich straciła ostrze, skierowane przeciw Francji, a pozostała nadal polityką przyjaźni z Anglją. To nowe ugrupowanie mocarstwowe nie było sprzeczne z charakterem obronnym trójprzymierza, ale podkopywało samą wartość dla Włoch tego układu, w którego zasadniczych punktach zawierało się zabezpieczenie Włoch od ataku ze strony Francji zarówno w Europie, jak i w kolonjach. Pozostał jeszcze tylko jeden jedyny punkt, ważny i wspólnie obowiązujący obydwie strony, a było nim zabezpieczenie status quo na Wschodzie i umowa przedwstępna (accord préalable)—rozumie się tajna—na wypadek jakichś zmian terytorjalnych, wobec których wchodziła w życie zasada „wzajemnych odszkodowań" (réciproque récompensation). To był ten drugi punkt układu środkowo-europejskiego, którego utrzymanie było też kwestją trwałości trójprzymierza na przyszłość. W układzie tym Włochy i Austro-Węgry zajmowały dwa krańcowe stanowiska, jako dwa państwa, o których mówiono, że mogą żyć w stosunku do siebie albo jako sprzymierzeńcy i przyjaciele, albo też jako współzawodnicy i wrogowie. Niemcy pośród nich odgrywały rolę pośrednika i rozjemcy. Zapewnieniom ministrów włoskich (Giolittiego) co do natury pokojowej zbliżenia francusko-włoskiego odpowiadało takie samo uspokajanie ze strony Niemiec (kanclerza Bülowa) co do zamiarów Austro-Węgier utrzymania status quo na Bałkanach, przyczem premjer włoski podkreślał niemożliwość dopuszczenia do usadowienia się w punktach niektórych na półwyspie Austro-Węgier, co dla Włoch byłoby równoznaczne z zamknięciem im dostępu do morza Adrjatyckiego. Punkty te sprzeczne, zacierane, choć niewygładzone, w całej swej ostrości pokazały się dopiero wówczas, gdy wybuchło pierwsze przesilenie bałkańskie w postaci aneksji Bośni i Hercegowiny.

Już w pierwszej fazie pojedynku bałkańskiego między Rosją a Austro-Węgrami, kiedy na projekt budowy kolei w Sandżaku Rosja odpowiedziała projektem kolei poprzecznej od Dunaju do morza Adrjatyckiego, okazało się, że Austrji przybył nowy przeciwnik w posuwaniu się jej na półwyspie Bałkańskim — Włochy, jak odwrotnie dwuprzymierzu, w szczególności Rosji, przybył nowy sprzymierzeniec w polityce wschodniej. Chociaż projekty te utonęły w morzu papierów na skutek niespodziewanego wybuchu rewolucji w Konstantynopolu, w dalszym jednak swym rozwoju wypadki, związane z polityką aneksyjną Austrji i barona Aehrenthala na półwyspie Bałkańskim, jeszcze lepiej mogły stwierdzić to nowe oblicze ugrupowania mocarstw śródziemnomorskich, do którego należały teraz i Włochy. Od chwili zaś zerwania drutu pomiędzy Wiedniem a Petersburgiem, naprężenie między dwoma sąsiadami i sprzymierzeńcami zamiast słabnąć występowało coraz silniej i ostrzej. Do tego przyczynił się i nowy czynnik osobisty, występujący coraz mocniej w stosunkach wewnętrznych jak i zagranicznych podwójnej monarchji — osoba arcyksięcia Franciszka Ferdy-

nanda, zastępującego swym wpływem coraz wyraźniej osobę cesarza Franciszka Józefa w rządzie wiedeńskim. Otóż wiadomo było, że jak baron Aehrenthal, wspólny minister spraw zagranicznych, który reprezentował kurs zaostrzony w dyplomacji austrjackiej na Bałkanach przeciw Rosji, był mężem zaufania arcyksięcia, drugą podobnąż osobą zaufania tegoż arcyksięcia był powołany przez niego w tym samym czasie, co Aehrenthal, na stanowisko szefa sztabu, Conrad von Hötzendorf, który reprezentował taki sam kurs zaostrzony w dziedzinie wojskowości, skierowany przeciwko Włochom. Już w drugiej połowie roku 1907, a więc przed ujawnieniem się nowego kursu polityki austrjackiej na Bałkanach, po udanych manewrach jesiennych w Karyntji austrjacki szef sztabu, stając do raportu przed swym naczelnym wodzem, oświadczył krótko, iż podaje wniosek o wypowiedzenie wojny Włochom. Narazie ani cesarz, ani jego kanclerz nie myśleli o wojnie w obliczu toczących się ważnych przygotowań aneksyjnych. Zato z ramienia arcyksięcia Franciszka Ferdynanda, a z inicjatywy Conrada Austro-Węgry przedsiębrały cały szereg zbrojeń na granicy włoskiej. Fakt ten nie mógł ujść uwagi po drugiej stronie Adygi. W miarę wzrostu antagonizmu włoskiego do Austro-Węgier następowało zbliżenie Włoch do Rosji. Rosja po aneksji Bośni i Hercegowiny pozostała bez rekompensaty, podobnie jak i Włochy, które narówni z trzecim sprzymierzeńcem — Niemcami — wcale nie były wtajemniczone w zamiary aneksyjne monarchji. Przy wymianie zdań w czasie aneksji Włochy otrzymały obietnicę utworzenia uniwersytetu włoskiego w Trieście. Jednakże zapewnienie Aehrenthala spotkało się ze sprzeciwem arcyksięcia Franciszka Ferdynanda, wroga irredentyzmu włoskiego, i z całej obietnicy rządu austrjackiego pozostał tylko projekt założenia fakultetu prawnego w Innsbrucku, wniesiony w roku następnym w parlamencie wiedeńskim. Była to obraza dla rządu włoskiego, narazie zatajona, ale postawiła ona stosunek Włoch do Austro-Węgier na stopie naprężenia dawno niesłychanego. Przeniosło się ono i powoli zaczęło rozszerzać na front bałkański. Jakoż w rok po aneksji Bośni i Hercegowiny układ w Racconigi na zjeździe cesarza Mikołaja II z królem Wiktorem Emanuelem III między Rosją a Włochami zawarty dawał zapewnienia obydwom mocarstwom w najżywotniejszych dla nich sprawach: Rosji — w sprawie otwarcia Cieśnin i neutralizacji Dardanelów, Włochom — w sprawie ewentualnego zajęcia Trypolisu; w sprawach bałkańskich zaś przyjmował za wytyczne — utrzymanie całości i niepodległości Turcji, podtrzymanie zasady narodowościowej w polityce na Bałkanach i co najważniejsze — niezawieranie żadnego układu z Austro-Węgrami przez jedną stronę bez udziału i porozumienia się z drugą. Ponieważ Anglja i Francja stały w sprawie trypolitańskiej bezwzględnie po stronie Włoch, wytworzył się zatem dziwny stosunek, że Włochy obawiały się zahamowania całego przedsięwzięcia jedynie ze strony swych sprzymierzeńców — Niemiec i Austro-Węgier. Dyplomacja niemiecka nie taiła swego zakłopotania. Niemcy jednak musiały przyjąć konsekwencje swego postępowania w sprawie marokańskiej. Skoro w tej kwestji uznali prawo Francji wzamian za przyznane sobie rekompensaty, nie mogły odmówić poparcia takim samym rosz-

czeniom swemu sprzymierzeńcowi. Mniej zaś przyjazne stanowisko czyto Niemiec, czyto Austro-Węgier w kwestji libijskiej wobec Włoch, aniżeli zajęły mocarstwa trójporozumienia, oznaczało zerwanie układu trójprzymierza, którego właśnie termin odnowienia przypadał na rok 1912.

WYPRAWA LIBIJSKA WŁOCH I ZAJĘCIE DWUNASTU WYSP ŚRÓDZIEMNOMORSKICH (DODEKANEZU). Pomyślny zamach ze strony Francji na Marokko skłonił i Włochy do szybszej akcji w kierunku rozwiązania kwestji trypolitańskiej. Właściwie pokojowa penetracja Włoch i tutaj zaczęła się znacznie wcześniej przy pomocy inwestycyj finansowych (filje Banco di Roma, pozakładane w Trypolisie i Benghazi) i zarządzeń militarnych przygotowawczych, zwłaszcza co do transportu wojsk morzem, a minister spraw zagranicznych, hrabia Guicciardini (w gabinecie Sonnina), już na półtora roku przedtem wskazywał na wagę Trypolisu dla Włoch, jako jedynego środka utrzymania równowagi na morzu Śródziemnem (luty 1910 r.). Kiedy zaś pod wpływem jakobińskiej niwelującej polityki młodoturków podnieśli się Albańczycy, a w Macedonji napowrót odżyła „organizacja wewnętrzna", Włochy, korzystając z tego osłabienia Turcji, wysłały pod jej adresem ultimatum czterdziestoośmiogodzinne z żądaniem uznania protektoratu swego nad Trypolisem i Barką wraz z przyległem terytorjum wzamian za uznanie praw zwierzchniczych sułtana i wynagrodzenie roczne (27 września 1911 r.). Natychmiast też, nie czekając odpowiedzi, flota włoska zatopiła torpedowiec turecki w porcie Prevesie i zarządziła transporty wojska. Porta zgadzała się na ulgi ekonomiczne z warunkiem, że Włochy nie zechcą posiadłości jej okupować. Tymczasem zaraz po wypowiedzeniu wojny Włochy przypuściły atak na Trypolis od strony morza i po ubezwładnieniu jego fortów zajęły port i miasto (5 października), ogłaszając koniec rządów tureckich. Później z kolei kapitulowały miasta nadmorskie: Derna, Benghazi, Choms. Tymczasem armja, która wylądowała pod rozkazami generała Canevy, przystąpiła do okupacji wnętrza kraju. Ale tutaj natrafiła na opór ze strony krajowców Berberów, których zorganizowali oficerowie tureccy i Arabowie (bractwo religijne — Senussi — rozgałęzione od Jemenu aż po Maghreb). Pierwszy pośpieszył na teatr walki Enwer-bej, który tymczasem został wyprawiony z Konstantynopola i przydzielony jako attaché wojskowy do ambasady tureckiej w Berlinie. Turcja była zaskoczona wojną z Włochami, a młodoturcy byli tak dalece przekonani o swej wyższości, iż uważali sytuację Porty w stosunku do Europy za rodzaj języczka u wagi w ugrupowaniu podwójnem mocarstw europejskich. Tymczasem Włochy zabezpieczyły sobie neutralność mocarstw zapewnieniem, iż nie naruszą w niczem układu Turcji europejskiej i status quo na półwyspie Bałkańskim. Osobna umowa z Austro-Węgrami wyłączała także obszar morza Adrjatyckiego z terenu operacyj wojennych. Winę tej nieopatrzności rząd młodoturecki okupił ustąpieniem prezesa ministrów Hakki-paszy, który złożył swą godność wielkiego wezyra w ręce Saida-paszy (ten pełnił ją kilkakrotnie już przedtem także za Abdul-Hamida). Parlament turecki, który był kukłą w rękach młodoturków, został rozwiązany na żądanie Albańczyków w obawie, aby

pożar wojny z Libji nie przerzucił się do Albanji. Włosi przez całą zimę starali się umocnić w Trypolisie, mając ustawicznie do czynienia z kontrofensywą turecko-arabską (w Choms umocnili się na dobre dopiero w końcu lutego; w styczniu Włosi umocnili się w oazie Gargaresz).

Pragnąc zmusić Turków do ustąpienia, a przedewszystkiem do odwołania swoich oficerów, Włochy postanowiły rozszerzyć operacje wojenne i na morze. Zapowiedzią tego było zatopienie dwóch okrętów wojennych w porcie Bejruthu (24 lutego 1912 r.). Turcy w obawie o Konstantynopol poczynili pewne zarządzenia, utrudniające przejazd okrętów handlowych przez cieśninę Dardanelów (początek marca). Lecz dopiero w dwa miesiące później flota włoska pod dowództwem admirała Viale ukazała się u Dardanelów w nadziei wywabienia floty tureckiej i bombardowała forty zewnętrzne Sedilbahr i Kumkalesi (18 kwietnia). Na to Turcy odpowiedzieli zamknięciem cieśniny Dardanelów wogóle dla okrętów handlowych. Zarządzenie to szczególniej dało się odczuć handlowi rosyjskiemu czarnomorskiemu, a także państwom zachodnio-europejskim przez utrudniony dowóz zboża z Rosji. Tego samego dnia, co Dardanele, Włosi ostrzeliwali port Vathy na wyspie Samos, której mieszkańcy z radością powitali przybyszów i wywiesili flagę włoską. W cztery dni później wylądowali oni na wyspie Stampali. Najazdowi na wyspę Rhodos (4 maja) towarzyszyły walki na ulicach miasta z garnizonem tureckim, który został wyparty w głąb wyspy, gdzie się poddał (17 maja). Po Samos i Rhodos zajęto jeszcze dziesięć innych wysp, które razem stanowiły szereg nowych nabytków, t. zw. Dodekanez. Pod tym naciskiem Turcja zgodziła się na rokowania pokojowe, które się toczyły w Ouchy nad Lemanem (już od końca czerwca) na podstawie propozycji ze strony rządu włoskiego w odpowiedzi na interwencję mocarstw. Włochy odmawiały już teraz sułtanowi tytułu zwierzchnictwa politycznego nad Trypolisem i Cyrenajką, zastrzegając mu jedynie zwierzchnictwo religijne nad muzułmanami (tak samo jak w traktacie o Bośni i Hercegowinie między Turcją a Austrją); przyzwalały jednak na odszkodowanie pieniężne (rocznie w wysokości dochodu przeciętnego z Trypolisu do skarbu ottomańskiego za ostatnie lat trzy). Turcja ociągała się jeszcze ze zgodą przeszło trzy miesiące pomimo faktycznie słabego popierania działań wojennych, aż dopiero zbliżająca się nowa zawierucha bałkańska przyśpieszyła jej decyzję i zgodę na pokój, który podpisała w Lozannie (18 października 1912 r.). W traktacie tym obydwa państwa zobowiązały się wycofać wojska i urzędników cywilnych nawzajem: Turcja z Trypolisu, Włochy zaś z wysp Dedokanezu. Włosi jednak zastrzegli sobie, iż uczynią to dopiero po całkowitem ewakuowaniu się Turków z ich nowej prowincji Libji. Była to klauzula, która wyraźnie wskazywała na zamiary Włochów usadowienia się tutaj na stałe. Jakoż ani jedna, ani druga strona nie zmieniły niczego w faktycznym stanie: Włochy — w posiadaniu wysp, Turcja zaś — w sprawie oporu miejscowej ludności, który nie zależał zresztą od jej siły ani woli. I w tem stadjum zastała sprawę trypolitańską wojna powszechna.

WOJNA LIBIJSKA A SPRAWA CIEŚNIN. W wyścigu o zajęcie wybrzeży morza Śródziemnego (północnej Afryki), jaki interesował mocarstwa zachodnio-europejskie (Francję, Hiszpanję, Włochy), bardziej dyskretny, ale nie mniej żywy udział brała także i Rosja, a to ze względu na otwierający się spadek po cesarstwie ottomańskiem. Ale Rosja, pomijając to, iż była gwarantką status quo, czyli całości i nietykalności Turcji, była skrępowana jeszcze artykułami traktatu londyńskiego z roku 1871 co do zamknięcia Cieśnin. Artykuły te hamowały swobodę jej ruchów wojennych, ponieważ flota czarnomorska nie mogła przepływać Dardanelów, a pod pewnemi względami zamykały jej wyjście na morze Śródziemne. A tymczasem te dwie sprawy — zajęcie Konstantynopola i wyjście na morze otwarte — w pojęciu dyplomacji rosyjskiej należały do zakresu najistotniejszych zadań misji historycznej Rosji, zwłaszcza iż wiązały się z nimi także zagadnienia natury ekonomicznej — agrarne i przemysłowe — pierwszorzędnej wagi dla przyszłości i rozwoju południowej Rosji. W ostatnich latach przed wojną światową przez Dardanele przechodziło zboże rosyjskie na sumę siedmiuset miljonów rubli (blisko dwa miljardy franków w złocie) rocznie. A do tego dołączały się i zagadnienia militarne. W zawikłaniach międzynarodowych flota czarnomorska rosyjska była jakby zagwożdżona. Tak było w czasie wojny japońskiej. Nic więc dziwnego, że po tej wojnie, kiedy uwaga Rosji od spraw Dalekiego Wschodu znów zwróciła się na zachód, ku Bliskiemu Wschodowi, pierwsze zadanie, jakie się nastręczało dyplomacji rosyjskiej, była swoboda Cieśnin, czyli otwarcie ich dla okrętów wojennych rosyjskich. Za tę cenę Izwolski, za bytności swej na zamku w Buchlau (we wrześniu roku 1908) dał zgodę na aneksję Bośni i Hercegowiny. Jakoż z Austrji udał się do Włoch, gdzie złożył wizytę królowi (w Racconigi), stamtąd zaś podążył do Paryża i do Londynu w zamiarze uzyskania zgody mocarstw na zmianę artykułów traktatu berlińskiego. We Włoszech nici przyjaźni były nawiązane. W Paryżu otrzymał zapewnienie sympatji w tej sprawie. Główne trudności napotkał w Anglji i to natury zasadniczej. Z wyjątkiem Anglji zgoda mocarstw była pewna, bo nawet cesarz Wilhelm w liście do Mikołaja nie sprzeciwiał się temu żądaniu. Sprzeciw Anglji spowodował, że Rosja sama zdecydowała narazie nie wyjawiać swych planów, aby nie komplikować sytuacji (kryzys bośniacki) i nie narażać na szwank pokoju europejskiego. Co innego po ogłoszeniu Turcji wojny przez Włochy.

Chwilę tę dyplomacja rosyjska uznała za właściwą do podniesienia sprawy Cieśnin, i ambasador rosyjski Czarykow w Konstantynopolu rozpoczął na ten temat rozmowy z wielkim wezyrem, Saidem-paszą. Ofiarowywał Turcji gwarancję bezpieczeństwa na wypadek możliwych przedsięwzięć państw słowiańskich na półwyspie Bałkańskim i zrzeczenie się praw pierwszeństwa do budowy kolei anatolijskich w sąsiedztwie z Rosją wzamian za otwarcie Cieśnin, przyczem liczył na poparcie ambasadora francuskiego, Bomparda. Grunt pod tę samą akcję w Paryżu przygotowywał Izwolski w rozmowach z ministrem spraw zagranicznych, Selvesem, i z ambasadorem włoskim, Tittonim, żądając takiego samego poparcia od Włoch w myśl układu w Raconigi.

Z obydwóch stron spotkał się z życzliwą zachętą. Rząd francuski oświadczał się być wiernym swym zobowiązaniom tak w kwestji Cieśnin, jak i w innych sprawach azjatyckich, ale podejmował się kwestję tę rozpatrzyć w chwili stosownej pod kątem widzenia interesów sojuszniczych. Odpowiedź ta wprawdzie przychylna, ale ogólnikowa świadczyła, iż Francja w tej sprawie chce trzymać się linji wspólnej z Anglją. Ta zaś w osobie sir Greya, mimo złożonego zapewnienia dotrzymania zobowiązań, przyjętych wobec Rosji, była zdania — podobnież jak w roku 1908, iż kwestja Cieśnin może być rozwiązana tylko w zgodzie ze wszystkiemi państwami, które podpisały protokół londyński w roku 1871, czyli odsyłała Rosję do konferencji mocarstw. Dlatego Rosja w oficjalnych swych wynurzeniach uważała sprawę Cieśnin za niedojrzałą (Czarykow został z Konstantynopola odwołany), w sferach zaś trójprzymierza było przekonanie, że w razie poruszenia tej sprawy Rosja będzie miała przeciwko sobie pozostałych partnerów trójporozumienia.

Tym niepowodzeniem pierwotnego projektu poruszenia sprawy Cieśnin w drodze przyjacielskich rozmów tłumaczy się inicjatywa Rosji — pierwsza w toczącej się wojnie — pośrednictwa zbiorowego mocarstw, która wyszła od następcy Izwolskiego na urzędzie ministra spraw zagranicznych, Sazonowa (w styczniu 1912 roku). Propozycja mocarstw miała być skierowana pod adresem Turcji, aby ją zmusić do zrzeczenia się posiadłości afrykańskich przez wycofanie wojsk z Libji wzamian za odszkodowanie pieniężne ze strony Włoch. Ale i temu projektowi rosyjskiemu sir Grey stępił ostrze, nie chcąc przez jednostronny nacisk na Turcję opuszczać terenu neutralności. Proponował więc wspólną akcję w Rzymie i w Konstantynopolu, zredukowaną w końcu do zbiorowego pytania, wystosowanego pod adresem Rzymu, na jakich warunkach Włochy chcą zawrzeć pokój. Ale w chwili, kiedy akcja ta doszła do skutku (9 marca 1912 roku), sytuacja europejska była już całkowicie zmieniona. Nieufność, jaką Rosja wzbudziła swemi projektami w sprawie Cieśnin, połączyła się z rozdźwiękami, jakie zaszły między Francją a Włochami z powodu zatargów na morzu Śródziemnem o konfiskaty okrętów francuskich, trudniących się kontrabandą. Okoliczność tę wyzyskali sprzymierzeńcy, Niemcy i Austrja, proponując Włochom odnowienie trójprzymierza. W tym celu bawił Kiderlen w Rzymie (w styczniu 1912 roku), a cesarz Wilhelm złożył wizytę królowi Wiktorowi Emanuelowi (marzec). Włochy nie mogły pozostać nieczułe na to oświadczenie przyjaźni w momencie zawikłań i toczącej się wojny. Postawiły tylko za warunek uznanie suwerenności nad Trypolisem i Cyrenajką w nowym traktacie trójprzymierza. Ponieważ sprawa nie została jeszcze rozegrana orężnie, obydwie strony postanowiły odczekać aż do chwili zawarcia pokoju, poczem — w grudniu — trójprzymierze zostało odnowione (bez zmian żądanych przez Włochy). Był to ostatni akt aljansu, którego pisemne stwierdzenie znacznie przyczyniło się do wybuchu wojny światowej, ale o którego bezużyteczności właśnie wojna sama miała przekonać, rozdarłszy je, jako zwykły świstek papieru.

PIERWSZA WOJNA BAŁKAŃSKA I DRUGIE PRZESILENIE EUROPEJSKIE.

SPRAWA KRETEŃSKA. ELEUTHERIOS VENIZELOS. Od czasu rewolucji w Konstantynopolu likwidacja panowania tureckiego w Europie była w pełnym toku, a po Bośni i Hercegowinie musiała przyjść kolej na resztę posiadłości tureckich. Na przeszkodzie stała rywalizacja państw bałkańskich, głównie w Macedonji, ale wiadomo było, że jeżeli te państwa się porozumieją, wojna bałkańska będzie nieunikniona. Już w pierwszym roku po rewolucji rozeszły się pogłoski o federacji państw bałkańskich i w tej sprawie wniesiono nawet interpelację w parlamencie tureckim (listopad 1909 r.). To pewne, że po przejściu pierwszego entuzjazmu z powodu nadania konstytucji w Macedonji znów odżyła organizacja wewnętrzna i nastąpiło porozumienie band greckich, serbskich i bułgarskich co do wspólnego działania. Była to odpowiedź na represje narodowe ze strony młodoturków. Naśladowali oni system starego rządu i po aneksji Bośni oraz Hercegowiny przesiedlali ludność muzułmańską z tych prowincyj do Sandżaku oraz Starej Serbji, aby ją mieć w pogotowiu przeciw Serbom, podobnie jak Abdul-Hamid po wojnie rosyjsko-tureckiej czynił to z Czerkiesami, których przesiedlał z Kaukazu do Wschodniej Rumelji, aby ich mieć przeciwko Bułgarom. Ten to element wychodźczy turecki (t. zw. muhadżir), najnędzniejszy, ale również i najprzykrzejszy dla sąsiadów, był głównym powodem nowych awantur. Razem z Albańczykami muzułmanami wywołali oni nowe rzezie chrześcijan w Isztip i Koczanie (w sierpniu 1912 r.), które się stały bezpośrednim powodem wybuchu wojny. Torowało do niej drogę porozumienie Bułgarów z Grekami na punkcie obustronnych praw Kościoła narodowego w Macedonji (1910 r.). Tem samem ucichły spory między patrjarchatem greckim a ekzarchatem bułgarskim co do prawa posiadania poszczególnych szkół i kościołów, datujące się od r. 1870. Obydwie strony zgadzały się na prawo posiadania według stosunku liczbowego wyznawców każdego obrządku narodowego.

W ogólności Grecja była jednym z najważniejszych czynników w bałkańskim związku przeciwtureckim, który się wytwarzał stopniowo za wiedzą i przy cichej zachęcie Rosji, a popychała ją do niego przedewszystkiem sprawa kreteńska. Kreta nie uzyskała wprawdzie zgody mocarstw na przyłączenie swe do Grecji, ale wojska ich opuściły wyspę i tem samem pozostawiły jej całkowitą swobodę rządzenia się. Jakoż zgromadzenie narodowe, na którego czele stanął w charakterze prezydenta ministrów Eleutherios Venizelos, przywódca niegdyś powstańców kreteńskich, zostało otwarte (w kwietniu 1910 r.) w imieniu króla Hellenów, Jerzego I; nie dopuściło też ono do swego łona deputowanych muzułmanów, którzy nie uznawali zwierzchnictwa Grecji nad wyspą. Mocarstwa europejskie, chcąc uniknąć wojny, zwlekały z uznaniem przynależności Krety do Grecji. Przekonawszy się, iż przy pomocy mocarstw zagranicznych Kreta nigdy nie ziści swych żądań narodowych, Venizelos, gorący patrjota, postanowił sam dzia-

łać i wywalczyć wolność Krety na własną rękę. W tym celu opuścił wyspę i pozwolił się w Grecji wybrać członkiem zgromadzenia narodowego w Atenach. W sierpniu został już powołany na prezesa ministrów. Sytuacja w Grecji była ta sama, jak przed wojną z Turcją 1897 roku. Dynastja zdepopularyzowana czuła się zawisłą od żądania ludu przyłączenia Krety, któremu nie mogła się sprzeciwić. Następca tronu, książę Konstantyn, ożeniony z księżniczką Zofją, siostrą cesarza Wilhelma II, od czterech lat bawił na wygnaniu. Finanse były w rozstroju, a armja w stanie przejściowym reorganizacji i w dodatku rozpolitykowana. Venizelos w ciągu osiemnastomiesięcznego urzędowania pogodził dynastję z narodem, zmienił konstytucję, wprowadzając ustrój dwuizbowy (Radę państwa albo izbę wyższą dożywotnią) na miejsce dotychczasowego jednoizbowego (zgromadzenia narodowego, czyli bule), zreformował finanse, a przedewszystkiem zreorganizował armję lądową przy pomocy instruktorów, oficerów francuskich, oraz marynarkę przy pomocy instruktorów angielskich (dla reformy żandarmerji sprowadził instruktorów włoskich). Już przy pierwszych wyborach do zreformowanego parlamentu Venizelos stał się bożyszczem Greków, zarówno w armji, jak i w parlamencie. Dotychczas obydwa te ciała tworzyły jeden obóz niekarny i rozhukany ambicyj prywatnych i intryg politycznych. Wszystkie te wysiłki Venizelos przedsiębrał, mając na widoku jeden cel: wojnę z Turcją, dla której potrzebna mu była liga bałkańska. Jakoż cel ten, chimeryczny i utopijny w wyobrażeniu każdego trzeźwego polityka (nawet znawcy takiego stosunków bałkańskich, jakim był gubernator Macedonji, Hilmi-pasza), Venizelos urzeczywistnił (w sierpniu 1912 roku). Utrzymując doskonałe stosunki z mocarstwami trójporozumienia, zwłaszcza z Petersburgiem, Venizelos był również dobrze widziany w Berlinie, dzięki stosunkom familijnym następcy tronu greckiego u dworu, a cesarz Wilhelm II zapraszał go do siebie osobiście na wyspę Korfu do willi Achilleion (2 maja 1912 r.). Nie obawiał się zatem ze strony mocarstw przeszkody, a czując się przygotowanym do wojny, postawił dyplomację europejską wobec „fait accompli", dopuścił Kreteńczyków do zgromadzenia narodowego w Atenach (14 października 1912 r.). Stało się to już po wypowiedzeniu wojny Turcji przez związek państw bałkańskich.

LIGA BAŁKAŃSKA I STOSUNEK JEJ DO ROSJI. Porażka Rosji w roku 1908/9 ostudziła jej aspiracje bałkańskie, natomiast wzrosły aspiracje świeżo podniesionego do godności cara Bułgarji, niedawnego księcia wasalnego Turcji — Ferdynanda. Komu jeśli nie następcy cara Symeona, wypadało zdobycie Konstantynopola i zatknięcia krzyża na świętej Zofji, a to marzenie podzielał z nim cały naród bułgarski. Jednakże car Ferdynand był nadto realnym politykiem, aby nie wiedzieć, że droga do ziszczenia tych marzeń jest usłana licznemi przeszkodami, w pierwszym rzędzie ze strony przyjaciół. Od chwili wybuchu wojny libijskiej wmieszanie się w nią państw bałkańskich było nieuniknione. Liczyli się z tem mężowie stanu zarówno greccy, jak Venizelos ze względu na sprawę ojczystej wyspy Krety, jak i bułgarscy w osobie ówczesnego prezesa ministrów, Geszowa. Niepewne i zagadkowe było tylko stanowisko samego cara Ferdynanda. Lawiro-

wał on między Turcją, z którą rząd bułgarski pragnął z początku nawiązać stosunki przyjacielskie, a Austrją, która mu ponoć czyniła obietnicę przyznania Macedonji w razie ewentualnego podziału Turcji i otwarcia sobie drogi na Monastyr do Salonik. Ponieważ zgoda z rządem tureckim na gruncie polityki eksterminacyjno-nacjonalistycznej młodoturków w Macedonji była niemożliwa, usuwała się i kombinacja polityki przyjaźni z Austrją, przynajmniej na daną chwilę. Pozostawała tylko możliwość polityki na własną rękę państw bałkańskich, a ta wymagała pójścia ręka w rękę z Serbją. Już raz Austrja energicznie wystąpiła przeciw sojuszowi serbsko-bułgarskiemu w postaci traktatu handlowego z roku 1904, wszelka więc dalsza polityka w tym duchu mogła się opierać tylko na Rosji. Właśnie car Ferdynand bawił w dobrach swych prywatnych na Węgrzech, dokąd się udał i prezes ministrów bułgarski Geszow. W wagonie królewskim między Wiedniem a Boguminem odbyła się rozmowa, w czasie której car Ferdynand dał swą zgodę na politykę sojuszu bałkańskiego. Geszow myśl tę zawiózł do Belgradu (wrzesień-październik 1911 r.), gdzie spotkała się z życzliwem przyjęciem. Serbski minister Milowanowicz uważał tylko za niezbędne po podpisaniu traktatu treść jego zakomunikować Rosji. Mocarstwa bałkańskie śpieszyły z zakończeniem układów, aby uprzedzić mogący nastąpić atak ze strony Turcji po zawarciu przez nią pokoju z Włochami. Sojusz został zawarty w Sofji (29 lutego 1912 roku). Miał on charakter nietylko obronny — poręczenie sobie wzajemne całości i nietykalności terytorjum, ale i zaczepny przeciw Turcji na wypadek, jeśli jedna ze stron pokusi się o zajęcie części terytorjum, zostającego pod panowaniem cesarstwa ottomańskiego, przyczem obydwie strony zobowiązywały się nie zawierać oddzielnie pokoju.

Istotne znaczenie tego dokumentu mieściło się jednak nie w jego siedmiu głównych artykułach, lecz w pięciu artykułach dodatkowych, które oświetlały plany i najbliższe cele sojuszników — wystąpienie wspólne lub jednej ze stron umawiających się przeciwko Turcji oraz rozgraniczenie obszarów zajętych między umawiającemi się stronami, przyczem Serbja przyznawała prawa Bułgarji na terytorjum na wschód od gór Rhodope i rzeki Strumy, Bułgarja zaś Serbji na zachód i na północ od Szar-Planiny. Obszar między temi linjami a Archipelagiem i jeziorem Orchidzkiem podlegał specjalnemu rozgraniczeniu. W obydwóch też powyższych kwestjach, jak i w każdym innym wypadku naprzód nieoznaczonym przyjęto za zasadę w razie nieporozumień uciekać się do pośrednictwa Rosji. Cesarz Mikołaj II miał być najwyższym arbitrem tak w oznaczeniu chwili rozpoczęcia kroków wojennych, jak i w ostatecznem rozgraniczeniu stron. Jemu też do zatwierdzenia przedstawiono powyższy sojusz, który nikomu nie mógł być wyjawiony bez zgody Rosji. Przywiózł go do Liwadji prezydent sobranja, Danew, i zakomunikował w Petersburgu Sazonowowi (w maju 1912 roku). Samo się przez się rozumie, że przy takim arbitrażu Rosji trzecią stroną, której atak na jednego ze sprzymierzeńców miał stanowić casus belli dla drugiego, była Austrja, a państwem, obawiającem się ataku z tej strony, była Serbja. Sojusz był triumfem polityki rosyjskiej, której narzędziem był

ówczesny poseł rosyjski w Belgradzie — Hartwig. On też donosił Sazonowowi o podpisaniu konwencji wojennej przez cara Ferdynanda, której król Piotr nie wahał się ani chwili ratyfikować. Widoczne były obawy co do ostatecznej decyzji cara Ferdynanda. Konwencja ta poza szczegółami wojskowemi technicznej natury zawierała wyraźne określenia na wypadek ataku Austro-Węgier na Serbję, podobnie jak Rumunji na Bułgarję, i podpisana była przez obydwóch panujących, prezesów ministrów i szefów sztabu — generała Ficzewa ze strony Bułgarji i generała Putnika ze strony Serbji (29 kwietnia 1912 roku).

WIDMO WOJNY NA BAŁKANACH I NOWA FAZA KWESTJI WSCHODNIEJ. Wieści o przygotowaniach państw bałkańskich do ataku na Turcję zaczęły przesiąkać do gabinetów europejskich, a w lecie mocarstwa centralne miały już pewne wskazówki, co do zawartej ligi bałkańskiej. Prawdopodobnie car Ferdynand, który był w wybornych stosunkach z dworem wiedeńskim, podał pierwszy układ ten do wiadomości Austrji. Wielki niepokój wzbudziła w Niemczech na rozległą skalę podjęta próbna mobilizacja w Królestwie Polskiem. W lipcu na zaproszenie cara Mikołaja nastąpił zjazd jego z Wilhelmem na wodach fińskich w Bałtyckim Porcie (Baltisch Port). Przesadzano się we wzajemnych czułościach, ale ani Mikołaj, ani Sazonow słówkiem nie wspomnieli o nowozawiązanej lidze bałkańskiej. A tymczasem porozumiewanie się między państwami bałkańskiemi szło w całej pełni. Grecja przyłączyła się do sojuszu już w maju, choć konwencję wojenną podpisała dopiero we wrześniu. Udział w nim Czarnogóry był sam przez się zapewniony. Rumunję pociągnąć usiłowano widokami na sprostowanie granicy koło Silistrji. Rosji Bułgarja zabezpieczała sferę interesów specjalnych w postaci Konstantynopola, ale rząd bułgarski nie chciał wciągać ją do akcji czynnej, zapewniając, że postawa powściągliwa (l'attitude réservée) Rosji nie pozostanie bez wpływu na taką samą powściągliwość Austrji. Ważniejszą jednak od bułgarskiej była polityka serbska dla Rosji. Pod tym względem niesłuszna była opinja sfer niemieckich, że Rosja dąży do wywołania konfliktu z Austrją, a nie z Turcją na Bałkanach. Wręcz przeciwnie, konflikt z Austrją leżał na dalszym planie, na pierwszym zaś konflikt z Turcją i sprawa Cieśnin, której możliwość poruszenia leżała w zakresie konferencji mocarstw przy ostatecznej likwidacji sprawy wschodniej. Ale i pod tym względem Rosja nie miała jeszcze żadnego określonego planu i nie przygotowała sobie terenu dyplomatycznego. Wyprzedzał ją we wszystkiem związek bałkański, który też wkrótce miał się od niej usamodzielnić.

Francję w osobie jej pierwszego ministra Poincaré'go także niepokoił brak informacyj o sojuszu bałkańskim, o którym dzienniki tylko ogólnikowo mówiły, a co do którego nie udzielali mu żadnych szczegółów ani Izwolski, ani ambasador francuski, Louis, w Petersburgu. Tajemniczość i niejasność w tej sprawie ze strony Rosji zakrawała na uchylanie się jej od obowiązków sprzymierzeńca, co w związku z pewnemi rozdźwiękami w sprawach natury polityczno-finansowej i personalnej skłoniło prezesa ministrów do powzięcia decyzji wizyty w Petersburgu. W sierpniu w cza-

sie wakacyj parlamentarnych Poincaré odbył swą podróż do Rosji. Tu pierwsze pytanie, jakie zadał Sazonowowi, dotyczyło treści układu sojuszniczego, po wysłuchaniu którego nazwał dokument ów „narzędziem wojny" (l'instrument de la guerre). Było jasne, że Rosja przygotowywała wybuch wojny na Bałkanach, ale chciała go zlokalizować. Oczywiste było, że w razie czyto klęski Bułgarji i wmieszania się Rosji, czyto w razie zwycięstwa Serbji i ataku na nią Austrji nastąpi zaognienie ogólne i widmo wojny europejskiej. Przed tą ewentualnością Rosja cofała się i dlatego Sazonow udał się w podróż zagranicę w celu omówienia wspólnej akcji gabinetów na wypadek wybuchu wojny. W Berlinie Kiderlen poszedł mu na rękę. Co do współdziałania rządu francuskiego mógł być spokojny. Główny punkt obaw mieścił się w Londynie i tu przedewszystkiem Sazonow skierował swoje kroki. Jednakże za pobytu w Balmoral (we wrześniu) przekonał się z ust sir Greya, że chociaż Anglja w pewnych okolicznościach gotowa jest wystąpić przeciw Niemcom, okoliczności te jednakowoż jeszcze nie nastąpiły. O wiele wymowniejszy był król Jerzy V, oświadczając, że w razie wojny Anglicy zatopią każdy okręt handlowy niemiecki, który im wpadnie w ręce. Ale to byłoby na wypadek wojny, w którą Niemcy wmieszałyby się, popierając Austrję. Zupełnie takie samo oświadczenie złożył Poincaré w tym samym czasie Izwolskiemu. W razie zaangażowania się Rosji w konflikt z Turcją lub Austrją Francja przyrzekała jej pomoc dyplomatyczną najszczerszą i najenergiczniejszą. W razie zaś gdyby w konflikt wmieszały się Niemcy, Francja uznawała, że nastąpił casus foederis i ani minuty nie zwlekałaby z wypełnieniem swoich sojuszniczych zobowiązań. Jednakowoż ani Grey, ani Poincaré nie dawali Sazonowowi placet na awanturę europejską. Wręcz przeciwnie, za bytności w Paryżu Sazonow zgodził się na wspólną z Austrją akcję przeciw wszelkim krokom wojennym państw bałkańskich i na zasadę, że mocarstwa nie dopuszczą do żadnej zmiany.

Nieoczekiwanie w tym samym dniu, kiedy Sazonow z powrotem przejeżdżał przez Berlin, doszła tutaj wieść o wypowiedzeniu wojny Turcji przez Czarnogórę. Kiderlen w rozmowie wręcz oskarżał Rosję, w szczególności ambasadora rosyjskiego w Paryżu—Izwolskiego („Il y a quelqu'un à Paris qui pourrait vous renseigner là dessus"), a o to samo w Paryżu podejrzewano Austrję. A tymczasem dla obydwóch państw wybuch wojny był niespodzianką, obydwa też oświadczyły życzenie utrzymania status quo na Bałkanach, choć pocichu porozumiewały się co do zmian możliwych na skutek tej wojny. Austrja nie była przeciwna nawet zawarciu z Rosją tajnej konwencji. Ambasador austrjacki w Petersburgu, hrabia Thurn w rozmowie poufnej z Sazonowem (3 października) wysuwał, że Austrja nie myśli o żadnem powiększeniu się terytorjalnem na Bałkanach, że przyjęłaby nawet bez prostestu powiększenie się terytorjalne Bułgarji w rozmiarach, przewidzianych przez traktat w San Stefano. Z tego widać, że car Ferdynand, oddając się pod opiekę Rosji, nie ryzykował wcale utraty przyjaźni Austrji. Na pytanie Sazonowa, jak Austrja przyjęłaby taki sam rozrost terytorjalny Serbji, hrabia Thurn odpowiedział, że Austro-Węgry nie mogą pozwolić odciąć sobie drogi do Salonik, a zatem że nigdy nie dopuszczą

Serbji do morza. Jeżeli zatem Rosja była sprężyną wojny bałkańskiej, to i Austro-Węgry w gruncie rzeczy nie były jej przeciwne, a przynajmniej liczyły się z powodzeniem zarówno Turcji, jak i Bułgarji, w której nie traciły sprzymierzeńca. Wyglądało na to, że dwa rywalizujące państwa na Bałkanach w roku 1912 pokusiły się o próbę sił i kazały bić się z początku za siebie ludom bałkańskim, zanim w dwa lata później same nie podjęły pojedynku śmiertelnego.

PIERWSZA WOJNA BAŁKAŃSKA. KAMPANJA TRACKA BUŁGARÓW. Za pretekst do wybuchu wojny na Bałkanach posłużyły rzezie młodoturków w Isztip i Koczanie (w sierpniu 1912 r.). Jakoż w Sofji już wówczas na zgromadzeniach ludowych mówiono o wojnie, jako o rzeczy nieuniknionej. Czarnogórze, któremu książę Nikita podarował także ustrój reprezentacyjny i ministrów (1905 r.), (sam przyjął za przykładem Ferdynanda bułgarskiego tytuł cara), wzięło na siebie rolę sprowokowania pierwszego strzału, który padł na Bałkanach. W przewidywaniu wypadków Turcja pod pretekstem manewrów jesiennych zarządziła koncentrację wojska w okolicach Adrjanopola. Na to cztery państwa bałkańskie odpowiedziały mobilizacją (30 września), poczem natychmiast ogłoszono rozkaz mobilizacji tureckiej. Mocarstwa europejskie starały się wprawdzie zapobiec wojnie i zastrzegły się, iż nie uznają żadnej zmiany status quo na Bałkanach, Turcja zaś wystąpiła z nową obietnicą reform macedońskich. Ale już było za późno. Poseł czarnogórski na dwie godziny przed doręczeniem tej noty wypowiedział w imieniu księcia wojnę Turcji (9 października). Na drugi dzień oddziały Czarnogórców zeszły ze swych gór do Sandżaku i zajęły twierdzę Beranę oraz Bjelopolje. Tymczasem druga kolumna posuwała się na południe wzdłuż Bojany i zajęła port u jej ujścia, San Giovanni di Medua oraz odcięła Scutari od morza, gdy tymczasem trzecia rozpoczęła jego oblężenie, długo trwające (góra Tarabosz), lecz tutaj bronili się nie Turcy, tylko Albańczycy. Ponieważ odpowiedź Bułgarji i Serbji na notę mocarstw była również wymijająca, zmusiło to Turcję do wypowiedzenia wojny (14 października), zaczem nastąpiło takież same wypowiedzenie wojny ze strony Serbji, Bułgarji i Grecji (17 paźdz.). Następnego dnia armja bułgarska zajęła pograniczną stację, Mustafa-paszę. Odezwa cara bułgarskiego Ferdynanda wzywała lud do obrony i wyzwolenia z pod jarzma tureckiego współplemieńców i współwyznawców z tamtej strony gór Rilo i Rhodope i podnosiła hasło walki krzyża z półksiężycem w imię wolności i przeciwko tyranji.

Armja bułgarska trzystutysięczna, podzielona na trzy grupy pod rozkazami naczelnego wodza, generała Sawowa, który ją w ciągu lat dziewięciu w charakterze ministra wojny zorganizował, okazała się na wysokości zadania zarówno pod względem technicznym, jak i ducha żołnierzy. Terenem walki miała być Tracja, a objektem upatrzonym twierdza Adrjanopol. Turcy, których armję zreorganizował generał niemiecki, Goltz-pasza, mieli plan operacyjny, naprzód przygotowany. Zadaniem jego było pozostawić obronę Adrjanopola garnizonowi, siły zbrojne natomiast z Tracji rzucić na lewe skrzydło armji bułgarskiej, postępujące wzdłuż Marycy, i odciąć je od podstawy albo rzucić pod fortecę. W tym celu dwa korpusy tu-

reckie (z Konstantynopola i Rodosto), pod rozkazami Abdullaha- i Muchtara-paszów, były posłane na północ, w odległości osiemnastu mil od Adrjanopola, do Kirk-Kilisse, które miało stać się forpocztą i podstawą operacyjną akcji zaczepnej tureckiej przeciw Bułgarom, dlatego naprzód już było połączone koleją z Lule-Burgas, stacją na drodze do Konstantynopola. Spotkawszy wojsko bułgarskie, Abdullah- i Muchtar-paszowie rozpoczęli akcję okrążającą, przypuszczając, że jest to lewe skrzydło armji, posuwającej się na Adrjanopol; ale pod tym względem spotkała ich niespodzianka. Była to trzecia armja bułgarska pod rozkazami generała Radka-Dmitrjewa, o której Turcy przypuszczali, iż znajduje się pod Adrjanopolem. Żołnierz bułgarski bez pomocy artylerji, która ugrzęzła w błocie na tyłach, brał szturmem na bagnety pozycję za pozycją, dopóki Turcy nie uciekli w szalonym popłochu (23 października). Bitwa ta otworzyła wrota Bułgarom w głąb Tracji. Wszystkie trzy armje postępowały teraz naprzód w kierunku Konstantynopola (generał Sawow pozostawił tylko oddział wojska dla strzeżenia twierdzy Adrjanopola), a kawalerja bułgarska czyniła podjazdy na wschód aż po Midję (nad morzem Czarnem), na południe aż do Rodosto (nad morzem Marmara). Na linji Ergene, od Bunar Hissar aż do Lule-Burgas, rozpoczęła się bitwa trzydniowa (29—31 października), która skończyła się zupełną klęską Turków. Czwartego dnia cała armja turecka uciekła w popłochu, pozostawiając artylerję i zapasy na pastwę wrogów i nie oparła się wraz z całym sztabem generalnym aż na linji fortyfikacji Czataldży, ostatniej przeszkody na drodze do Konstantynopola.

Fortyfikacje te, rzucone sześćdziesiąt kilometrów od stolicy według projektu niemieckiego także po wojnie rosyjsko-tureckiej, mogły być łatwo zdobyte przez Bułgarów od jednego zamachu. Po ucieczce jednak z Czorlu Turcy wcale nie byli ścigani i Bułgarzy zatrzymali się na linji Czataldży (rzekomo w obawie cholery). Kiedy w dwa tygodnie później Bułgarzy przedsiębrali szturm, było już za późno. Nazim-pasza, naczelny wódz, wzmocnił fortyfikację. Król Ferdynand powrócił do Sofji, a między Bułgarją a Turcją nastąpiło zawieszenie broni, które obejmowało także Serbję i Czarnogórze (3 grudnia), coprawda, na warunkach upokarzających dla Turków, gdyż zezwalało Bułgarom na linji Czataldży zaopatrywać się w żywność koleją, przechodzącą pod strzałami fortecy Adrjanopola. Z Grecją nie było zawieszenia broni. Ta okazała największą pomoc sprzymierzonym, flotą swą odcinając dowóz żywności i transport wojska z Anatolji do Tracji, a tymczasem blokowała wejście do Dardaneli i zajmowała wyspy morza Egejskiego po kolei. Zawieszenie broni jednak z Turcją wskazywało na to, że Bułgarzy wyrzekają się myśli opanowania Konstantynopola. Jakoż uwagę ich, zamiast teatru wojny trackiego, pochłaniał teraz w całości teatr wojny macedońskiej i zawikłania dyplomatyczne, jakie skutkiem postępów oręża zjednoczonych państw bałkańskich na nim powstały.

KAMPANJA MACEDOŃSKA I PIERWSZE NIEPOROZUMIENIA W ŁONIE ZWIĄZKU. Równocześnie z kampanją na terenie trackim toczyła się kampanja w Macedonji i przyległych z nią ziemiach. Serbowie, którzy wystawili także niemniej, jak trzysta tysięcy żołnierza, podzielili go

na trzy armje, z których główna (pierwsza) w liczbie siedemdziesięciu tysięcy pod rozkazami księcia Aleksandra ruszyła na Usküb (Skoplje), po drodze znosząc pod Kumanowem w trzydniowej bitwie armję Zekki-paszy (22—24 października). Turcy ewakuowali Usküb, po nim Köprülü, Prilip, cofając się do stolicy Macedonji — Monastyru. Tutaj znalazła się również armja Tahsin-paszy, wyparta bez wielkiego trudu z Tesalji przez armję grecką pod wodzą następcy tronu księcia Konstantyna w bitwie pod Elassoną (19 października). Droga do Salonik była otwarta. Wkroczył tutaj bez boju książę Konstantyn (11 listopada). Równocześnie Bułgarja, która wysłała korpus obserwacyjny do Macedonji, na zachód od Strumy, zasłaniała skrzydła głównych sił serbskich i greckich. Korpus ten pod rozkazami generała Teodorowa podniósł na nogi Macedończyków, którzy witali radośnie wejście Bułgarów jako zbawców i łączyli się z nimi w postaci band komitadżów (Sandański). Ale na wiadomość, iż Grecy zbliżają się do Salonik, Bułgarzy również tam pośpieszyli i tego samego dnia, kiedy następca tronu grecki wkraczał do miasta, Sandański ze swymi komitadżami zatknął flagę bułgarską na głównej świątyni salonickiej, starożytnej świętej Zofji. Tutaj, w Salonikach, już zarysował się przyszły konflikt grecko-bułgarski, podobnie jak w Monastyrze — bułgarsko-serbski. Miasto to, uchodzące za serce bułgaryzmu macedońskiego, zostało zdobyte przez Serbów po zajęciu wyżyn, panujących nad niem (18 listopada). Był to jeden z wielkich czynów oręża serbskiego w czasie wojny. Ale jakie wzbudził on zaniepokojenie u sprzymierzeńców, widać stąd, iż tego samego dnia Bułgarzy przerwali ataki na linję Czataldży i zmierzali do zawarcia zawieszenia broni. Okazało się, iż dla Bułgarów główny teatr walki — tracki — był w istocie tylko celem pobocznym, cel zaś główny znajdował się w Macedonji, gdzie było siedlisko bułgarskiej irredenty, a Monastyr i Saloniki posiadały dla nich większe znaczenie aniżeli Konstantynopol. Ale jeśli na tym punkcie związek bałkański nie wytrzymał próby ogniowej i groził rozbiciem, to przyczyna tego leżała w tem, iż Serbja równocześnie także odrzucona była od wytkniętego sobie celu głównego, jakim był dostęp do morza i portów adrjatyckich, i pchnięta w kierunku południowym, do morza Egejskiego, czyli do Salonik, gdzie się krzyżowały interesy greckie, serbskie i bułgarskie, a stało się to za sprawą interwencji włoskiej i austrjackiej. Takie samo przeciwieństwo okazało się między interesami związku bałkańskiego, w szczególności Bułgarji a interesami Rosji. Po Kirk-Kilisse i Lule-Burgas dyplomacja rosyjska za pośrednictwem Londynu i Paryża przekonywała „przyjaźnie, lecz stanowczo" (amicalement et sérieusement) rząd bułgarski, iż trzeba być rozsądnym i w porę się powstrzymać. Widocznie Rosja nie była zbyt pewna umowy swej z Bułgarją co do Konstantynopola, jako sfery interesów rosyjskich. Dla Austrji zwycięstwa pod Kumanowem i Monastyrem w jeszcze wyższym stopniu były nie do zniesienia, gdyż rozwiewały jedyny jej utajony sen — otwarcie monarchji drogi do Salonik. To też ze strony Anglji sir Grey zaproponował neutralizację i umiędzynarodowienie zarówno Konstantynopola jak i Salonik, jako środek powściągnięcia utajonych apetytów dwóch rywali, czyli Rosji i Austrji.

Tu należy wkleić cztery strony map:

Europa przed wielką wojną

Europa podczas wielkiej wojny

Europa po wielkiej wojnie

Gęstość zaludnienia Europy
około r. 1920

Po otrzymaniu map należy zmoczyć nagumowane brzegi, włożyć w środek, zamknąć książkę i przycisnąć. Gdy wyschnie, oderwać zewnętrzny niepotrzebny pasek tego papieru.

KAMPANJA NADBRZEŻNA ADRJATYCKA I OGŁOSZENIE NIEPODLEGŁOSCI ALBANJI. Serbowie zaraz na początku kampanji (trzecia armja) wkroczyli do Sandżaku nowo-bazarskiego, przed czterema laty ewakuowanego przez Austrję, skąd wypędzili Turków w ciągu pięciu dni. Stąd część armji oddzieliła się i poszła do Albanji, gdzie zajęła Prizrend i Djakowę. Następnie wzdłuż Driny posuwała się w kierunku morza, do Alessio, gdzie się połączyła z Czarnogórcami (19 listopada), którzy już byli w San Giovanni di Medua. Stamtąd Serbowie, posuwając się wzdłuż morza na południe, dotarli do Durazzo (28 listopada) i osiągnęli tym sposobem cel marzeń swoich — port na morzu Adrjatyckiem. Teraz jednak wystąpiła na scenę Austrja, strzegąca zazdrośnie drogi Słowianom do wybrzeża adrjatyckiego. Poseł austrjacko-węgierski w Belgradzie, baron Ugron, oświadczył prezydentowi ministrów, Pasiczowi, że Austrja odmawia portów Serbji na morzu Adrjatyckiem i stoi na stanowisku: Albanja dla Albańczyków (11 listopada). Poseł włoski oświadczył również solidarność z wystąpieniem swego kolegi. Obydwa mocarstwa działały wspólnie w sprawie albańskiej. Kiedy Serbowie zajmowali Durazzo, w tym samym czasie zgromadzenie narodowe Albańczyków z namowy jednego czy też obydwóch mocarstw proklamowało niepodległość Albanji z rządem prowizorycznym, na którego czele stanął Izmail Kemal bej. Znowu więc, jak przed czterema laty, wypłynął na widownię zatarg serbsko-austrjacki, który groził także konfliktem Austrji z Rosją. Rosja wprawdzie złożyła oświadczenie, iż stoi na stanowisku popierania interesów swoich współwyznawców (czyli Serbów), ale w kwestję portów się nie miesza. W kilka dni potem jednak rozeszły się pogłoski, iż Rosja zmienia swoje stanowisko.

Równocześnie z mobilizacją państw bałkańskich nastąpiła cicha mobilizacja na granicy galicyjskiej. Okazało się, że Rosja oczekiwała ataku ze strony Austrji, a Sazonow komunikował ambasadorowi w Londynie, hrabiemu Benckendorffowi, że sytuacja jest bardzo groźna i że być może najprostszem wyjściem byłaby wojna (listopad), wystarczyłby do tego powód najbłahszy, jak wejście Austrjaków do Sandżaku, którego zajęcie proponowali Austrjakom Turcy przed samym wybuchem wojny. Podobnież i Austrja zmobilizowała pięć korpusów (z tego trzy w Galicji na granicy z Rosją, dwa zaś od strony Serbji), a zanosiło się, że wkrótce wyśle rządowi serbskiemu ultimatum. Jakoż istotnie prasa wiedeńska wszczęła hałas o obrazę konsula austrjackiego ze strony Serbów w Prizrendzie (afera Prohaski), a rząd austrjacki urzędownie w Belgradzie zażądał tłumaczenia. Tym razem jednak Niemcy w osobie Kiderlen Wächtera jak najenergiczniej zaprotesowali przeciwko wywoływaniu awantury z Rosją. Jak Kiderlen Austrję, tak samo Poincaré powściągał Rosję, ostrzegając, że konflikt jednostronny z Turcją na wypadek klęski państw bałkańskich może nadwerężyć stosunek Anglji do Rosji i obalić trójporozumienie. Ponieważ mocarstwa europejskie nie życzyły sobie konfliktu, przeto wywarły nacisk na Serbję, by zrzekła się portu adrjatyckiego wzamian za połączenie kolejowe z jednym z portów albańskich, który miał zostać ogłoszony portem wolnym i neutralnym. Austrja natomiast ogłosiła swoją zupełną bezinteresowność

w kwestji nabytków na Bałkanach. Ponieważ faktycznie już od połowy listopada wszelka akcja wojenna na lądzie (choć nie na morzu) była zawieszona, przeto nietrudno było zwołać konferencję pokojową w Londynie (na grudzień 1912 r.). Miała ona rozstrzygnąć wszystkie spory między państwami bałkańskiemi i zlikwidować rezultaty wojny przy zachowaniu ze strony mocarstw pośredniczących zasady „bezinteresowności bezwzględnej" („désinteressement absolu"), którą proklamował francuski prezes ministrów i minister spraw zagranicznych, Poincaré.

DRUGA WOJNA BAŁKAŃSKA I NIEDOSZŁA AUSTRO-SERBSKA.

KONFERENCJA W LONDYNIE. ZAMACH STANU W KONSTANTYNOPOLU. Deputowani państw bałkańskich, którzy zasiedli po raz pierwszy wraz z przedstawicielami mocarstw europejskich na konferencji w pałacu St. James w Londynie, postawili żądania pod adresem Turcji zrzeczenia się wszelkiego wpływu z części jej europejskiej: w Albanji, na Krecie i wyspach Egejskich. Turkom pozostawiano tylko Konstantynopol i część Tracji (od Midji do Rodosto) wraz z Chersonezem trackim dla obrony cieśniny Dardanelów. Przedstawiciel Turcji (Reszyd-pasza) składał losy Albanji, a także i Krety oraz wysp Egejskich, w ręce mocarstw. Największą jednak trudność stanowiło ustalenie granicy bułgarsko-tureckiej i losy z niem związane Adrjanopola, którego żadną miarą Turcja nie chciała ustąpić, grożąc rozbiciem konferencji, aż wreszcie uległa naciskowi mocarstw, które ostrzegały ją przed niebezpieczeństwem przeniesienia wojny na teren anatolijski. W Konstantynopolu, gdzie pierwsze klęski wojenne spowodowały upadek gabinetu Muchtara-paszy i powołanie (po raz ósmy) do steru rządu Kiamila-paszy, zgromadzenie narodowe, czyli dywan, z pośród najznakomitszych mężów stanu i przedstawicieli narodu zebrane w pałacu Dolma Bagcze, dało swą zgodę na zrzeczenie się Adrjanopola z ustaleniem granicy od Midji na morzu Czarnem do ujścia Marycy (22 stycznia 1913 r.). Jednakże tego samego dnia nastąpił zamach stanu w Konstantynopolu. Enwer bej, bohater wolności, wpadł do pałacu, w którym obradował dywan, i położył trupem głównodowodzącego, Nazima-paszę oraz jego adjutanta. Rząd Kiamila-paszy obalono, a na jego miejsce powołano Mahmud Szefketa-paszę, z którym przychodzą znów do steru młodoturcy, a z nimi hasło walki do upadłego. Enwer bej sam organizuje obronę, ale próba jego wylądowania w Tracji i odsieczy Adrjanopola okazała się bezowocna. Tymczasem Grecy zabierają Janinę, poddaną przez zdradę Essada-paszy (w marcu). Taki sam los po czteromiesięcznej bohaterskiej obronie Szukri-paszy spotkał Adrjanopol, dokąd car Ferdynand wjechał triumfalnie (26 marca). Jeszcze tylko pozostawało Skutari, daremnie zdobywane od pół roku przez Czarnogórców, których posiłkowali w drugim okresie wojny Serbowie. Obrońca jego, Hassan Riza, zginął, zamordowany przez podwładnego swego, Essada-paszę (w lutym 1913 r.), Albańczyka z pochodzenia, który chciał tę twierdzę zachować nie dla Turcji, lecz dla

Albanji; ale poddał ją Czarnogórcom (22 kwietnia), Serbowie bowiem już się wycofali z walki pod naciskiem mocarstw, które taki sam nacisk wywarły później na Czarnogórze przez blokadę jego wybrzeży. Kwestja niezawisłości Albanji była tym sposobem za zgodą mocarstw już rozstrzygnięta, a tak samo załagodził spór rosyjsko-austrjacki list odręczny cesarza Franciszka Józefa do Mikołaja II, wysłany za pośrednictwem księcia Hohenlohe Schillingfürsta do Petersburga (21 lutego 1913 r.).

ODPRĘŻENIE MIĘDZY ROSJĄ A AUSTRJĄ. Między Rosją a Austro-Węgrami nastąpiło odprężenie i obydwie strony przystąpiły do demobilizacji (w marcu). Zadowoleniu z tego powodu dał wyraz i arcyksiążę Franciszek Ferdynand w liście do cara (20 marca), w którym mu dziękował za gościnne przyjęcie misji księcia Hohenlohego. Ubolewając nad rozsiewanemi pogłoskami o różnicach zapatrywań między dwoma dworami, stwierdzał pokojowe usposobienie stron obydwóch i wyraził nadzieję na utrwalenie „stosunków przyjaznych i zaufanych" między dwoma państwami, jako najlepszymi gwarantami „zasad monarchicznych i konserwatywnych". Także i w rozmowie z szefem sztabu, generałem Conradem, arcyksiążę podkreślał, powołując się w tym względzie na opinję cesarza Wilhelma, iż wojny z Rosją unikać należy, dlatego że podżega do niej Francja, a to w osobach masonów i antymonarchistów, którzy dążą do przewrotów i do obalenia tronów. Dla następcy tronu głównym przeciwnikiem Austrji pozostawały Włochy, z któremi, zdaniem jego, wypadnie kiedyś stoczyć wojnę w celu odebrania Lombardji i Wenecji. Akcję przeciwko Serbom uważał za możliwą, jedynie jako ekspedycję karną przeciwko „królobójcom". Ale za główną swą ideę uważał współdziałanie Niemiec, Austrji i Rosji ze względu na utrzymanie w Europie zasad monarchicznych, co w tłumaczeniu na język tradycyjny polityki austrjackiej oznaczało powrót do zasad Świętego Przymierza, czyli tradycyjnej przyjaźni trzech dworów na gruncie rozbiorów Polski. Taki sam „detente" nastąpił i w wojnie bałkańskiej. Po upadku Janiny i Adrjanopola mocarstwa europejskie zwróciły się do Turcji z propozycjami zawarcia pokoju na warunkach granicy bułgarskiej od Midji do Enos z ustąpieniem Adrjanopola, zrzeczeniem się Krety na rzecz Grecji i oddaniem sprawy wysp Egejskich pod rozstrzygnięcie mocarstw. Turcja po zamachu stanu Enwera beja, który okazał się raczej teatralnym, uscenizowanym w celu chwycenia władzy ze strony młodoturków, musiała zgodzić się teraz na gorsze warunki aniżeli w styczniu. Ponowna konferencja w Londynie (20 — 30 maja) doprowadziła do zakończenia pierwszej wojny bałkańskiej i Turcja podpisała preliminarze pokojowe. Jednakże druga wojna bałkańska, która zaraz potem wybuchła między sprzymierzeńcami, a w której już chodziło o podział łupu, pozwoliła jej nietylko zerwać traktat, ale i odzyskać z powrotem część terytorjum utraconego, przedewszystkiem Adrjanopol.

WMIESZANIE SIĘ RUMUNJI I SPÓR BUŁGARSKO-SERBSKI O MACEDONJĘ. Mocarstwa, umiejscowiając pożar wojenny na Bałkanach, wzięły pod swoją kontrolę te kwestje, które mogłyby spowodować pożar wojny europejskiej. Ale pozostawały jeszcze kwestje sporne między

państwami związkowemi, które nie były uregulowane. I pod tym względem wojna bałkańska dostarczyła jeszcze więcej materjału palnego. Upadek potęgi tureckiej był o wiele pełniejszy, aniżeli to przewidywano. Bułgarja okazała się panią Tracji oraz Adrjanopola, o którego zdobyciu związkowi bałkańskiemu wcale się nie śniło. Z drugiej strony układ bułgarsko-serbski (z marca 1912 r.) przewidywał pomoc wzajemną Serbji przeciwko Austro-Węgrom ze strony Bułgarji, a tej znów ze strony Serbji przeciwko Rumunji. Chociaż bowiem Rumunja w wojnie z Turcją udziału nie brała, po pogromie tureckim i ona zgłosiła się po udział w zdobyczy, wystosowując pod adresem Bułgarji szereg żądań w celu przywrócenia równowagi, zachwianej skutkiem powiększenia się terytorjum bułgarskiego na Turcji. Tu się zaczął spór rumuńsko-bułgarski, który został oddany pod rozstrzygnięcie konferencji posłów w Petersburgu, równoczesnej z konferencją w Londynie. Ta konferencja przyznała w zasadzie Rumunji zabezpieczenie od Bułgarji w postaci obwodu Sylistrji na prawym brzegu Dunaju (w kwietniu 1912 r.), który Bułgarja miała jej ustąpić.

Tak się przedstawiała sprawa sojuszu bałkańskiego od strony zatargu Bułgarji z Rumunją. Ale ten sam sojusz obowiązywał Bułgarję od strony Serbji na wypadek zatargu jej z Austro-Węgrami (pomoc wojenna w ilości dwustu tysięcy wojska). I ten punkt traktatu nie wszedł w życie, ponieważ do wojny nie przyszło, chociaż Serbja poniosła wszystkie jej przewidywane konsekwencje (w postaci zrzeczenia się dostępu do Adrjatyku). Rumunja w zatargu z Bułgarją oddała się pod opiekę mocarstw trójprzymierza, z któremi łączyła ją tajna konwencja wojenna zawarta w roku 1883. W układzie bałkańskim w razie zatargu między sprzymierzeńcami był zgóry upatrzony na pośrednika cesarz rosyjski. I ten fakt zaszedł natychmiast po zakończeniu wojny. Bułgarja zażądała ustąpienia przyznanej sobie w układzie części Macedonji, która była w posiadaniu Serbji i Grecji. Obydwa te państwa już przedtem (po pierwszej konferencji) zawarły między sobą traktat tajny, zaczepno-odporny, dziesięcioletni, poręczający nawzajem — Serbji Monastyr, a Grecji Saloniki. Odmowne stanowisko swoje Pasicz, serbski prezydent ministrów, motywował nie treścią dosłowną, ale istotnym duchem układu, który nie pozwalał wszystkich korzyści z przymierza wyciągać Bułgarom na obydwóch teatrach wojny, zarówno w Tracji jak i w Macedonji. Ale zarówno on jak i Venizelos dążyli do pokojowego załatwienia sporu; w tym celu planowany był zjazd czterech prezydentów ministrów w Salonikach, działający wspólnie z konferencją ambasadorów w Petersburgu. W tym duchu wystosował też cesarz Mikołaj II depeszę do cara Ferdynanda, powołując się nietylko na swoje prawo, ale i na obowiązek zapobiegnięcia rozlewowi krwi bratniej (8 czerwca 1913 r.). Ale na to Ferdynand odpowiedział depeszą, iż nietylko prawo, ale i obowiązek nakazuje mu ująć się za ludnością w Macedonji, która jest bułgarską i chce taką pozostać. Rząd bułgarski faktycznie ustępował naciskowi Macedończyków, którzy stanowili potęgę nietylko u siebie w domu, ale i w samej stolicy Bułgarji, Sofji. Prezydent ministrów, Geszow, ustąpił, a miejsce jego zajął Danew, dusza partji macedońskiej.

DRUGA WOJNA BAŁKAŃSKA. Wojna była nieunikniona. Faktycznie sprowokowali ją Serbowie okrucieństwami i nadużyciami popełnianemi na Bułgarach w Macedonji w imię nacjonalizmu serbskiego, nie mniejszemi, jak poprzednio popełniane przez Turków. Jednakże Bułgarzy pierwsi ją rozpoczęli, podejmując plan, opracowany przez generała Sawowa, zaskoczenia Greków i Serbów w celu odebrania im Salonik i Monastyru (29 czerwca 1913 r.). Jednakowoż plan ten nie udał się. Armja grecka wystąpiła pod wodzą króla Konstantyna, syna Jerzego I, który został zamordowany, w marcu w Salonikach przez fanatyka Greka (Konstantyn przyjął tytuł XI, porządkowy cesarzów bizantyjskich, podkreślając tym sposobem jakby idee panhelleńskie i pretensję do Konstantynopola), i odparła Bułgarów od Salonik, a następując na nich, zajęła Serres, gdzie się połączyły z nią nowe wojska, które wysadzono na ląd w Kawali; później zajęła Dramę i stanęła naprzeciw Bułgarów w Newrokop (19 lipca), u stóp Rhodopu, prawie na starej granicy bułgarskiej. Tymczasem flota grecka zajmowała porty Kawalę. Porto Lagos i Dedeagacz, pozbawiając Bułgarów świeżo pozyskanego dostępu do morza Egejskiego. Jeszcze gorzej powiodła się Bułgarom walka z Serbami na obydwóch terenach: w Macedonji i na granicy bułgarsko-serbskiej. Tutaj zamiarem Bułgarów było śmiałem posunięciem się do Köprülü (Veles) nad Vardarem przeciąć komunikację między Serbami a Grekami. Jednakże w Serbach, doskonałej piechocie górskiej, Bułgarzy spotkali jeszcze poważniejszego przeciwnika aniżeli w Grekach. Serbowie zdobyli szturmem pozycje bułgarskie pod Isztip i Koczanę i w ciągu ośmiodniowej ofenzywy wyparli Bułgarów za Vardar. Tem samem upadł atak zamierzony Bułgarów na granicę serbską. Teraz Serbowie posuwają się na Widdyn, który oblegają (23 lipca).

Korzystając z tego, Rumunja wypowiedziała wojnę Bułgarji (10 lipca) i posłała swe wojska, które przekroczyły Dunaj, zajęły Warnę (15 lipca) i bez przeszkody pomaszerowały na stolicę Sofję. W przewidywaniu katastrofy Bułgarja, w której wojowniczy gabinet Danewa ustąpił miejsca liberalnemu Radosławowa, zwróciła się z prośbą o pokój pod adresem Rumunji (depesza cara Ferdynanda do Karola I, 21 lipca), co dotyczyło jednocześnie też Grecji oraz Serbji. Propozycja ta Bułgarji wobec przyjęcia zgóry warunków, stawianych przez Rumunję, była tem skwapliwiej powitana ze strony Grecji i Serbji, gdyż położenie militarne pierwszej na granicy bułgarskiej wcale nie było tak świetne, Serbowie zaś zaczęli już podejrzewać Greków o zamiary niebezpieczne w Macedonji i z tego względu odwołali nawet część armji dla strzeżenia Monastyru (11 lipca).

TRAKTAT BUKARESZTEŃSKI. UREGULOWANIE SPRAW ALBANJI ORAZ WYSP EGEJSKICH. Traktat bukareszteński był stwierdzeniem pogromu całkowitego Bułgarji. Musiała ona zgodzić się na wszystkie warunki, postawione jej przez Rumunję w postaci zrzeczenia się Dobrudży i całego obwodu Silistrji (na prawym brzegu Dunaju) z granicą od Tutrakani do Balczika na morzu Czarnem, obiecując znieść fortyfikacje swe w Ruszczuku i Szumli, gdy Rumunja wszystkie fortyfikacje swoje zatrzymała (3 sierpnia). Z Grecją, która pozostała w Salonikach, nastąpiło porozumie-

nie na zasadach, iż zatrzymała ona port Kawalę, gdy Bułgarom dostały się Porto Lagos i Dedeagacz, jedyne odtąd punkty wyjścia do morza (granica między Dojran i Strumicą). Najcięższe było jednak dla Bułgarów wyrzeczenie się Macedonji, która w całości została podzielona między Serbję a Grecję. Turcy, korzystając z opuszczenia granic przez wojska bułgarskie w czasie drugiej wojny bałkańskiej, znów zajęli Adrjanopol i Kirk-Kilisse, a rząd ich (wielki wezyr Mahmud Szefket-pasza w początku czerwca, w chwili zerwania związku bałkańskiego, został przez oficerów zamordowany) zakomunikował mocarstwom (20 lipca), iż dla zabezpieczenia Konstantynopola zmuszony jest zająć Rodosto i część linji Adrjanopol-Maryca. Bułgarja przestała mieć zapewnione nawet połączenie z jedynym swym portem Dedeagaczem, do którego kolej biegła wzdłuż samej granicy tureckiej. Sprawa wysp Egejskich została uregulowana w ten sposób, iż trzy z nich, położone u wejścia do Dardaneli (Tenedos, Imbros i Castelorizo), zostały zwrócone Turcji, resztę zaś wraz z Kretą otrzymała Grecja, która jednak miała dać gwarancję nieużywania ich do celów operacyj morskich militarnych. Albanja wreszcie, z której część północna (Prizrend, Ipek, Djakowa, Dibra) przypadła Serbom jako rekompensata za zrzeczenie się portu na Adrjatyku, otrzymała niezawisłość pod kontrolą mocarstw. Te wobec ustawicznych walk między przewódcami stronnictw, a właściwie rodów (wśród nich najwybitniejszy był Essad pasza z rodu Toptanich, obrońca Skutari, niegdyś faworyt Abdul-Hamida II), upatrzyły dla niej kandydata na króla w osobie księcia Wilhelma zu Wied, protestanta (co miało gwarantować jego niezawisłość w sporach różnych wyznań) i kuzyna króla rumuńskiego, z zawodu oficera pruskiego, który jednak długo na owym tronie albańskim się nie utrzymał. Podminowywany przez intrygi i nieufność wzajemną zwalczających się mocarstw — Włoch i Austro-Węgier — oraz przez zamieszki wewnętrzne i graniczne (Albańczyków z Epirotami) musiał on schronić się w czasie buntu na statek wojenny włoski (24 maja 1914 r.), później zaś porzucił Albanję na stałe. Odtąd w Albanji, która żądała powrotu albo do Turcji, albo pod kontrolę mocarstw, utwierdził się stan niepewności i zawieszenia pomiędzy wpływem włoskim i austrjackim, jaki przetrwał do wybuchu wojny powszechnej. Ten sam stan niepewności i zawieszenia faktycznie panował także i na całym półwyspie Bałkańskim po pokoju bukareszteńskim, którego ciężar przygniótł Bułgarję; ale nie zadowolił on także Austro-Węgier, przy których zachęcie Bułgarja wszczęła wojnę.

Z tej strony jeszcze przed ostatecznem zawarciem pokoju przedstawiano zamierzone stypulacje, jako zbyt dotkliwe dla Bułgarji, a w wigilję jego zawarcia (9 sierpnia) Austrja urzędownie zakomunikowała w Rzymie i w Berlinie zamiar swój wystąpienia przeciwko Serbji i określała to wystąpienie jako obronne, chcąc rozciągnąć na nie casus foederis, obowiązujące mocarstwa trójprzymierza. „Najniebezpieczniejszą awanturą" (pericolosissima avventura) nazwał ten plan wojny Austrji z Serbją prezes ministrów włoski, Giolitti, i wraz z dyplomacją niemiecką wszystkich sił użył, aby Austrję od tego zamiaru odciągnąć. Tem nie mniej po zwycięstwie Serbów Austro-Węgry nie spodziewały się uspokojenia sprawy południowo-słowiańskiej.

„Układem tymczasowym" („vorläufige Abmachung") nazwał też ów traktat minister spraw zagranicznych austrjackich, hrabia Berchtold (po Aehrenthalu, który umarł w lutym 1912 r.). Z tym większym natomiast naciskiem podkreślała depesza cesarza Wilhelma II do Karola I poparcie, udzielone Rumunji przez Niemcy w uzyskaniu jej celów (10 sierpnia 1913 r.). Austrja wprawdzie powstrzymała swe wojownicze zapędy, ale pożegnała się z marzeniami o Salonikach, gdzie usadowili się Grecy, dokąd drogę odcięli jej Serbowie. Były to okowy, których zrzucenie z siebie w przyszłej wojnie przeciw Serbom stało się celem polityki austrjackiej od chwili podpisania traktatu bukareszteńskiego.

PRZESILENIE DEMOKRACJI NA ZACHODZIE.

SZEŚCIOLETNI KRYZYS EUROPEJSKI I ZBROJENIA. KONFERENCJE HASKIE POKOJOWE R. 1899 i 1907. Od lat sześciu, czyli od wybuchu rewolucji tureckiej, przesilenie mocarstwowe, zagościwszy raz w Europie, zdradzało tendencję przejścia w stan chroniczny. Winą tego, bardziej oddaloną, była wojna japońsko-rosyjska i wypadki na Dalekim Wschodzie, które pozbawiły mocarstwa zachodnie widoków ekspansji na tym terenie. Po zamknięciu również terenu kolonizacyjnego w Afryce mocarstwa zachodnie, każde oparte na swoim stanie posiadania zamorskiego, stanęły wobec siebie oko w oko w Europie. Sfera pozaeuropejskiego konfliktu zacieśniła się do obszaru Starego Świata. Jedyny problem do uregulowania, także odwiecznie stary, chociaż poza Europą, stanowiła kwestja wschodnia. Z otwarciem jej wbrew woli mocarstw, skutkiem rewolucji tureckiej zaczynają odpadać od Turcji poszczególne jej części: naprzód terytorja śródziemnomorskie w wojnie trypolitańskiej, później europejskie — w wojnie bałkańskiej. Mocarstwa starają się umiejscowić zatarg, posługując się formułą utrzymania status quo; pomimo to za każdym razem muszą uznać zmiany, zaszłe wbrew ich woli lub przewidywaniom. I to im się dwukrotnie udawało, ale za każdym razem konflikt przesuwał się bliżej i dochodził już do środka Europy, czego dowodem są dwa przesilenia austrjacko-rosyjskie 1908/9 i 1912/13 r. Niebezpieczeństwo wojny z odległego staje się coraz bliższem, z peryferjów przenosi się do środka: zamiast zatargu kolonjalnego, staje się zatargiem mocarstwowym, któremu zapobiec mają sojusze i zbrojenia. Tak przed oczyma Europy staje widmo wojny powszechnej, które zażegnać się starają konferencje pokojowe. Już pierwsza taka konferencja z inicjatywy cesarza Mikołaja II w Hadze nie zapobiegła dwu wielkim wojnom kolonjalnym: burskiej i japońsko-rosyjskiej. Niebawem po tej drugiej wojnie następuje z tej samej inicjatywy (1907 r.) druga konferencja, której zakres co do liczby mocarstw reprezentowanych był jeszcze obszerniejszy, ale rezultat jeszcze słabszy. Pierwsza przyniosła rezultat pozytywny w postaci utworzenia sądu międzynarodowego rozjemczego w Hadze, chociaż projekt nadania sądowi rozjemczemu charakteru obowiązkowego dla wszystkich spraw i przymusowego dla wyroków nie dał się urzeczywistnić. Upadł za każdym razem wnoszony projekt rozbrojenia powszechnego, który się

spotkał za drugim razem z zachętą słowną prezesa ministrów angielskiego sir Campbell-Bannermana i z odmową stanowczą z ust kanclerza Rzeszy, księcia Bülowa. Pod tym względem, pomiędzy dwoma mężami stanu, a także między dwoma narodami okazało się przeciwieństwo nie do wyrównania. Anglja uważała za nietykalne swoje stanowisko na morzu, które jej dawało przewagę, a które, według jej zdania, nie sprzeciwiało się zasadom wolności handlu i żeglugi oraz samoistnego rozwoju wszystkich narodów. Niemcy taką samą rację widzieli dla siebie „w gotowości zbrojnej" („die Kriegsbereitschaft"), która okazała się skuteczną dla obrony ich dotychczasowego stanu posiadania na lądzie, a którą starali się przenieść i rozszerzyć także na morze. W obliczu tej zasady, gwarantującej im własną egzystencję, Niemcy według słów księcia Bülowa (w przemówieniu 30 kwietnia 1907 r. w parlamencie) nie znali żadnego ustępstwa, nawet nacisku moralnego. Ale pod temi określeniami zasadniczemi dwóch przewódców mieściła się cała sfera różnic i przeciwieństw natury socjalnej, politycznej i narodowej, jakie dzieliły obydwa państwa i pchały je na drogę konfliktu nieuniknionego.

ZBROJENIA MORSKIE I LĄDOWE ANGLJI. SPRAWA ROZBROJENIA LUB UDZIAŁU JEJ W PRZYSZŁEJ WOJNIE. W Anglji po dziesięcioletnich rządach konserwatystów rządy liberałów najmniej zdradzały wojowniczego usposobienia w polityce międzynarodowej. Nawet wśród tej części stronnictwa, która popierała politykę imperjalistyczną, nastąpił rozłam po upadku Chamberlaina: na zwolenników obszaru celnego „Większej Brytanji" i wolnohandlowców (t. zw. unionist free traders), którzy w osobie Winstona Churchilla znaleźli swego przedstawiciela na stanowisku podsekretarza kolonij w gabinecie Bannermana i mówcę w izbie gmin. Ta polityka zresztą wspólnego obszaru celnego posiadłości angielskich napotykała jeszcze za rządów Chamberlaina (1897 — 1903) na przeszkody ze strony Niemiec, które groziły cofnięciem stanowiska uprzywilejowanego dla Kanady, a także i dla innych dominjów (angielskich) w traktatach handlowych w razie, jeżeli będą się trzymały ceł preferencyjnych wobec macierzy. Ale insynuację tę rząd angielski odparł, jako niezgodną z zasadą suwerennego stosunku Wielkiej Brytanji do dominjów. W stosunkach handlowo-celnych dominja pozostały wprawdzie autonomiczne, ale rządy liberalne nie przestały rozwijać zasady wspólnej ich obrony z macierzą na konferencjach, które zmieniły nazwę z kolonjalnych na imperjalne (imperial conference). Chodziło głównie o obronę morską, gdy tymczasem obrona wysp była pozostawiona rządowi „Królestwa Zjednoczonego". I pod tym względem, tak samo jak w polityce handlowej, rząd liberalny trzymał się tradycyjnych zasad. Należała do nich armja ochotnicza, której siła pokojowa (sześć dywizyj piechoty wraz z przynależnemi oddziałami innej broni, w ogólnej ilości nie więcej nad sto sześćdziesiąt tysięcy ludzi) była prawie zawsze w połowie rozmieszczona w kolonjach i w Indjach. Jedyny postęp, jaki Anglja uczyniła na polu podniesienia swej siły zbrojnej, było ustanowienie armji terytorjalnej (na miejsce dawnej milicji obywatelskiej), także ochotniczej, która na zasadzie aktu wojskowego z 1907 r. miała spełniać tę samą rolę, co na kontynencie rezerwy, wyszkolone w krótszym czasie i ćwiczone co pewien okresu dla uzupełnienia

kadrów wojska regularnego w czasie wojny (siła ich, ustalona na r. 1909—1910, wynosić miała trzysta trzynaście tysięcy, faktycznie było w tym czasie wszystkiego dwieście dwanaście tysięcy ludzi). Kierunek ogólny nad sprawami armji spoczywał w komitecie obrony (defence comitee) pod przewodnictwem prezesa ministrów wraz z udziałem sekretarza stanu dla spraw wojny, pierwszego lorda admiralicji, sekretarza stanu dla spraw zagranicznych i lorda kanclerza (ministra skarbu), ale zarząd spoczywał w urzędzie wojennym (war office), przekształconym (w r. 1904) w radę wojskową (army council). Inaczej jednak było pod względem rozwoju floty. I ten dział obrony, także zostający pod kierunkiem każdorazowego gabinetu, ale pod zarządem urzędu admiralicji (board of admiralty), za pierwszy swój obowiązek uważał trzymanie siły morskiej Anglji na wysokości zdawna ustalonej proporcji siły dwóch pierwszych mocarstw na morzu (two powers standard).

Na tem to polu współzawodnictwo Anglji z Niemcami było nie zakończone, a opinja publiczna angielska na punkcie rozwoju floty była równie drażliwa jak opinja Niemiec. Przedstawiciel ligi morskiej Anglji (imperial maritime league), zrzeszenia odpowiadającego związkowi floty w Niemczech, lord Esher utrzymywał (w końcu stycznia 1908 r.), iż skutkiem wzrostu morskiej potęgi Niemiec Anglja zmuszona była skoncentrować swoje siły na wodach europejskich, pozostawiając obronę reszty wód innym mocarstwom (w szczególności Stanom Zjednoczonym i Japonji — straż na Pacyfiku).

Stosunek między Anglją a Niemcami po załagodzeniu pierwszego przesilenia europejskiego za wizyty króla Edwarda VII w Berlinie (1909 r.) poprawił się. Ale ponowny zatarg marokański (o Agadir), w którym Anglja musiała trzymać na stopie wojennej całą swoją flotę (od lipca do września), znów postawił na porządku dziennym kwestję rozbrojenia. Do tego celu zmierzała wizyta ministra wojny angielskiego, Haldane'a w Berlinie (w lutym 1912 roku), zresztą pozbawiona charakteru oficjalnego. Układy, toczone tajnie, zmierzały do tego, aby wzrost każdorazowy floty obydwóch państw poddać określeniu, według zgóry przyjętej formułki. Ale Niemcy w osobie nowego (piątego) kanclerza Rzeszy Bethmanna Hollwega żądały wzamian za to poręczenia neutralności Anglji na wypadek wojny, jaką wypadnie im toczyć z jakiemkolwiek państwem — defensywnej, gdy tymczasem przedstawiciel ministerstwa spraw zagranicznych angielskiego, sir Edward Grey, zgadzał się poręczyć zachowanie neutralności Anglji tylko w razie, jeżeli wojna Niemcom zostanie narzucona. W tym wypadku Niemcy chciały zgóry ustalić, co same uważają za wojnę obronną, gdy tymczasem urząd zagraniczny angielski decyzję co do określenia charakteru wojny, obronnej czy zaczepnej, chciał zachować dla siebie.

Było to następstwem porozumienia francusko-angielskiego, którego cały ciężar Anglja, po rozbiciu tych układów, wzięła na siebie. Jakoż niebawem dowiedziano się, że między Francją a Anglją istnieje konwencja morska. W parlamencie francuskim Delcassé, który znów powrócił do rządu jako minister marynarki, oznajmił, iż flota francuska siedzibę swoją z Brestu przenosi do Tulonu, skupiając swe siły na morzu Śródziemnem. Znaczyło to, że Francja oddaje swoje wybrzeża pod opiekę Anglji, która całą swoją

flotę atlantycką mogła teraz przenieść i skupić na morzu Północnem i w Kanale. Równocześnie Francja podjęła olbrzymi program budowy okrętów, który miał pozwolić jej marynarce w r. 1920 zrównać się z niemiecką (1911 r.), Anglja zaś tworzyła sztab generalny morski, który miał kierować współdziałaniem floty z armją lądową (styczeń 1912 r.). I wówczas jeszcze nie doszło do zawarcia żadnego traktatu sojuszniczego między Francją a Anglją. Podano tylko do wiadomości publicznej wzajemne zobowiązanie co do obrony i porozumienia się sztabów generalnych między sobą na wypadek najazdu czy ataku, w formie listów, wymienionych między sir Edwardem Greyem i ambasadorem francuskim, Pawłem Cambonem (22 listopada 1912 r.). Anglja, zostawiając sobie swobodę decyzji na wypadek wojny w stosunku do Niemiec, chciała ją mieć także i w stosunku do Francji, całą uwagę mając skierowaną na zaostrzoną walkę wewnętrzną pod hasłem demokratyzacji.

REFORMY LIBERAŁÓW W ANGLJI: FINANSOWE I PARLAMENTARNE. ASQUITH I LLOYD GEORGE. Rząd liberałów bowiem, wzmocniony skrzydłem radykalnem, partją nowych unjonistów (John Burns) i partją pracy (czterdziestu członków), podjął szereg ważnych reform, przedewszystkiem finansowych, do których impuls dał budżet r. 1907, ułożony przez Asquitha, ministra handlu, wprowadzający podatek spadkowy i postępowy podatek dochodowy. Lecz prawdziwą rewolucję parlamentarną wywołał dopiero budżet z r. 1909 ministra handlu, Lloyda George'a. Gabinet bowiem liberalny w trakcie tego zmienił swój skład i kierunek: na miejsce Campbell-Bannermana, który ustąpił zniewolony do tego chorobą (w kwietniu 1908 r.), przewodnictwo w nim objął Asquith, oddając kanclerstwo Lloydowi George'owi, dotychczasowemu ministrowi handlu, który nałożył teraz nadtaksę (supertaxe) na wielki dochód (powyżej pięciu tysięcy funtów szterlingów rocznie), co było przyjęte jako specjalnie uciążliwe dla warstw posiadających. Zdaniem ich budżet ów był socjalistyczny i zmierzał do wywłaszczenia. Ale prawdziwy atak wściekłości wywołał Lloyd George, podciągając pod kategorję dochodu nie zapracowanego (unearned increment — powyżej dwóch tysięcy funtów szterlingów rocznie, w przeciwieństwie do earned increment — dochodu zapracowanego poniżej tej sumy) dochód od przyrostu renty, tem samem zmuszając do szacunku wartości ziemi, czego w Anglji dotychczas stale unikano (ziemia, dzierżawiona nawet w miastach pod budowę domów, dawała przyrost renty zależnie od wzrostu czynszów). Te i podobne reformy finansowe, jak wniosek o wykup ziemi w Szkocji (powyżej stu pięćdziesięciu morgów) i podział jej między drobnych rolników (Campbell-Bannerman i Churchill, w marcu 1907 r.), połączyły całą izbę lordów, składającą się z wielkich właścicieli ziemskich i wielkich kapitalistów, przeciwko izbie gmin. Bill o stworzeniu drobnej własności (t. zw. landbill) upadł w izbie lordów, mimo iż w izbie gmin przeszedł w trzecim czytaniu (w sierpniu 1907 r.). Ale uchwalenie budżetu stanowiło tradycyjnym zwyczajem przywilej wyłączny izby gmin, którego izba lordów dotychczas naruszać nie śmiała. Aczkolwiek budżet Lloyda George'a (1909 r.) nadwyżkę dochodów (sześćdziesiąt miljonów funtów szterlingów)

obracał na pensję dla robotników (na wypadek choroby lub braku zarobku) oraz na wzmocnienie floty (poprzednik jego wprowadził z tego źródła ubezpieczenie na starość, t. zw. old age pension), izba lordów cały ów budżet odrzuciła. Był to wypadek jedyny w dziejach parlamentaryzmu angielskiego, Asquith też w izbie gmin nazwał go złamaniem konstytucji. Teraz liberali podejmują walkę z izbą lordów pod hasłem zniesienia całkowitego jej prawa zawieszania uchwał izby gmin, a nietylko odnośnie do budżetu (wniosek w tej materji postawił był już Campbell-Bannerman, w lipcu 1907 r.) i, jak zwykle, odwołują się do opinji wyborców. Przy szalonym ruchu mityngowym liberali, poparci przez partję pracy (Snowden), odnieśli zwycięstwo przy wyborach nad konserwatystami (w styczniu 1910 r.) i natychmiast Asquith wnosi (w marcu 1910 r.) bill t. zw. parlamentarny (parliament bill), na mocy którego każda uchwała izby gmin po przejściu trzykrotnem staje się prawem po upływie dwóch lat. W trakcie dyskusji nad tem król Edward VII, którego osobie, jako pośrednika w sporze między izbą lordów a izbą gmin, przypisywano wielkie znaczenie, umiera (6 maja 1910 r.), rząd zaś liberalny jego syna i następcy króla Jerzego V po rozwiązaniu parlamentu i przeprowadzeniu ponownem w tym samym roku równie zwycięskich dla siebie wyborów (w grudniu 1910 r.) zaczyna mówić już nie o ograniczeniu praw parlamentarnych, ale o zmianie składu izby lordów. To skłoniło do ustępstw lordów i do przyjęcia przez ich izbę billu parlamentarnego, który stał się prawem (w sierpniu 1911 r.).

Ruch w kierunku demokratyzacji w Anglji dosięga swego apogeum: reforma parlamentarna, a właściwie poprawka do niej (prawo głosowania po sześciomiesięcznym pobycie w jednem miejscu) przysparza nowych dwa — dwa i pół miljonów wyborców (w czerwcu 1912 r.). Za tym przykładem i kobiety domagają się dopuszczenia do głosowania, wszczynając ruch specjalny kobiecy (t. zw. suffragettes — sufrażystki), w niektórych objawach swych, raczej zboczeniach (jak niszczenie dzieł sztuki, napaści czynne na mężów stanu oponentów) histeryczny, ale bez powodzenia praktycznego. Natomiast ruch robotniczy staje się groźnym od chwili, kiedy związki nieukwalifikowanych robotników podejmują ideę strajków, t. zw. sympatycznych, przeprowadzanych już nie w interesie własnym, lecz dla manifestacji sympatji i poparcia dążeń strajkowych robotników innej gałęzi pracy. W tym wypadku klasa robotnicza dąży do wywarcia solidarnego nacisku na inne warstwy społeczeństwa, a pośrednio na państwo, jak pokrewny ruch syndykatów we Francji, a poniekąd strajk powszechny, proklamowany w Rosji. Socjalizm municypalny w Anglji czyni nowe postępy w postaci próby powierzenia urzędom hrabstw (district boards), określenia minimum płacy i wysokości zarobku po wielkim strajku węglowym 1912 r. Próba ta z dziedziny pracowników przemysłu rozszerza się z czasem na pracowników w rolnictwie i handlu. Ale z wszystkich tych zagadnień, których rozwiązanie zawieszone zostało wskutek wojny, żadne wagą swą i doniosłością nie odpowiadało staremu zagadnieniu autonomji Irlandji, którego próba rozwiązania (home-rulle) postawiła Anglję w przededniu wojny powszechnej w obliczu grożącej wojny domowej.

SPRAWA HOME-RULE'U IRLANDZKIEGO I POWSTANIE W ULSTERZE. Oddana pod przymusowy zarząd w ciągu dziesięcioletnich rządów konserwatystów, Irlandja przedstawiała obraz anarchji i niezadowolenia. Pod rządami liberałów przywódca obozu narodowego, Redmond, wznawia program home-rule'u — przyznania wyspie całej władzy wykonawczej, skarbowej i ustawodawczej i stworzenia parlamentu. Program ten tem chętniej został przyjęty, iż gospodarka eksploatacyjna królestwa Brytanji wyniszczyła tak dalece już Irlandję, iż przy nowych ciężarach, jakie reformy demokratyczne nakładały (jak ubezpieczenie na starość, pensje dla robotników i t. p.), Anglicy musieliby ponosić znaczną część utrzymania ubogiej ludności irlandzkiej. Rząd Asquitha wniósł (w kwietniu 1912 r.) bill o rządzie irlandzkim (governement of Ireland bill), proponując ustanowienie parlamentu w Dublinie dwuizbowego z osobą namiestnika Irlandji (lord leutenant of Ireland), któryby miał prawo veta co do jego uchwał. Temu parlamentowi miały być przekazane, oprócz ustawodawstwa lokalnego, także i część skarbowego (jak np. podatki konsumcyjne), z wyłączeniem jednak wspólnych spraw skarbowych (jak taryfy celne), które pozostawałyby w zakresie czynności parlamentu angielskiego westminsterskiego przy udziale posłów narodowych irlandzkich, jak dotychczas, lecz w ilości ograniczonej (czterdziestu dwóch zamiast stu trzech), także sprawy dworu, floty i wojska oraz zagraniczne: pokoju i wojny. Dla poparcia tego nowo zorganizowanego państwa rząd brytyjski zobowiązywał się przez pewien okres czasu pokrywać niedobór budżetowy irlandzki, który faktycznie już teraz istniał (półtora miljona funtów szterlingów). Bill ów, na który zgodzili się narodowcy (Redmond) i robotnicy irlandzcy, został przyjęty w trzeciem czytaniu (w styczniu 1913 r.) wbrew opozycji unjonistów (Austen Chamberlaina syna Józefa Chamberlaina), którzy teraz do spółki z konserwatystami zwalczali rządy liberałów. Na mocy świeżo uchwalonego billu parlamentarnego po dwóch latach wchodził on w życie, jako prawo, bez oglądania się na decyzję izby lordów. Ale tym razem wyrosła nowa przeszkoda skutkiem stanowiska, zajętego przez ludność szkocką prezbiterjańską w Ulsterze.

Potomkowie wychodźców i kolonizatorów ze Szkocji cały fanatyzm religijny i polityczny warstwy panującej przybyszów, od czasów Cromwella, kierowali przeciw Irlandczykom, obawiając się zostać zmajoryzowanymi i w prawach swych pogwałconymi przez parlament irlandzki. Austen Chamberlain domagał się wyłączenia Ulsteru z billu o home-rule'u. Rząd skłaniał się poddać tę kwestję pod rozstrzygnięcie poszczególnych hrabstw drogą głosowania, a tymczasem prawem zastrzegł, iż parlament dubliński nie może proklamować żadnej religji (rozumie się, katolickiej) jako państwowej. Te kwestje religijne bowiem wciąż, jak dawniej, pozostawały żywotnemi w Anglji i odświeżały się przy różnych okolicznościach. Tak było, naprzykład, w związku ze szkolnictwem, zwłaszcza początkowem, które rząd konserwatywny (1903 r.) oddał w zarząd hrabstwom, a więc większościom anglikańskim, znosząc urząd szkolny (school boards), co wywołało bunt niezadowolenia wśród niekonformistów (nie należących do urzędowego Kościoła), zwłaszcza w hrabstwie Londynu, i niemało przyczyniło się do upad-

ku konserwatystów. Teraz, naodwrót, rząd liberalny szedł w kierunku rozdziału Kościoła od państwa, podkopując przywileje Kościoła urzędowego i popierając autonomje religijne. Do tego celu zmierzał bill o Kościele w Walji (disestablishment), analogiczny do dawnego, znoszącego Kościół urzędowy w Irlandji. Niektórzy zaczęli się obawiać, iż home-rule irlandzki jest tylko początkiem samorządu innych prowincyj Zjednoczonego Królestwa i przygotowaniem jego podziału. Z głosowaniem powszechnem, jak wszędzie, podobnież i w Anglji wystąpił bardzo silnie najaw ukryty pierwiastek ludowy pochodzenia celtyckiego (gaelicki), dotychczas przytłumiany przez panującą rasę anglo-saską (Lloyd George sam był z pochodzenia Walijczykiem). Unjoniści Ulsteru pod wodzą Edwarda Carsona, nie uznając uchwał parlamentu w sprawie samorządu irlandzkiego, postanowili okazać im opór, choćby zbrojny (we wrześniu 1913 r.); w tym celu utworzyli rodzaj rządu prowizorycznego i zaczęli zwozić broń oraz werbować ochotników (w lipcu 1914 r.). W takiem stadjum była kwestja home-rule'u, która postawiła Anglję w obliczu wojny domowej, w chwili, kiedy wybuchła wojna europejska, a później powszechna. Rząd Zjednoczonego Królestwa, po przyłączeniu się do tej wojny (4 sierpnia 1914 r.), dał zapewnienie, iż home-rule jako prawo nie wejdzie w życie w ciągu dwunastu miesięcy, a nawet dłużej, jeżeli wojna się przeciągnie, a zarówno unjoniści (Carson), jak i narodowcy (Redmond) zgodzili się przez ten czas na utrzymanie stanu dotychczasowego. Ale przewlekły stan tej wojny i brak zgody wśród samych Irlandczyków złamały tę umowę, a partja niezawisłości narodowej, t. zw. Sinn fein, już w trakcie wojny pchnęła Irlandję na drogę powstania (w kwietniu 1916).

NIEBEZPIECZEŃSTWO WOJNY I SYNDYKALIZM WE FRANCJI. I we Francji ruch demokratyczny w masach, zwłaszcza robotniczych, dochodził do najwyższego stopnia napięcia, podobnie jak w Anglji; a zaostrzało go jeszcze bardziej rozszerzenie się na całą maszynę państwową, urzędników. Ci też uważać siebie chcieli za robotników i traktowali państwo jako kapitalistę i w walce z niem domagali się tych samych praw, które wywalczyli sobie robotnicy w związkach-syndykatach, a więc prawa zrzeszeń i prawa strajkowego. Rząd parlamentarny (za czasów prezydentury Falliéres'a) naprzód Sarriena (w marcu 1906), później Clemenceau (od października 1906 do lipca 1909 r.), aczkolwiek składał się z samych prawie socjalistów i radykałów i był za jak najszerszem prawodawstwem robotniczem (pensje na starość), a nawet utworzył specjalne ministerstwo pracy, na którego czele stanął Viviani, socjalista, walczył z tym ruchem, zwłaszcza z objawami jego, mającemi na celu zdezorganizowanie i rozbicie maszyny państwowej (t. zw. sabbotage — niszczenie bezcelowe majątku publicznego i przeszkadzanie w pracy gospodarczej). Ruch ten, t. zw. syndykalistyczny, był szczególnie groźny ze względu na hasła antymilitarne, które głosił (zwłaszcza Gustaw Hervé w dzienniku swoim „La Guerre Sociale"), a które odawały Francję na pastwę wrogów. Francja bowiem, w czasie pierwszego kryzysu marokańskiego (1905) okazała się zupełnie zaskoczona, będąc nieprzygotowaną do wojny, musiała też szybkiemi krokami uzupełniać swoje braki, zwłaszcza w zakresie marynarki (program budowy floty r. 1906 ministra

Thomsona, później Delcassé'go z r. 1911). Oparta jednak na sojuszu francusko-rosyjskim i ufna w porozumienie z Anglją politykę swoją zagraniczną kontynuowała dalej w tym samym kierunku. W zatargu słownym o tę politykę upadł Clemenceau, który zarzucił byłemu ministrowi Delcassé'mu, iż przez swą nieoględność naraził Francję na upokorzenie. I w stosunkach wewnętrznych mimo zmian gabinetów kierunek tej polityki pozostawał wciąż ten sam, a następca Clemenceau, Briand, który z socjalisty deputowanego wybił się na przywódcę rządu republikańskiego radykalnego, postawił program rządów demokratycznych w postaci ubezpieczeń robotników, wprowadzenia podatku dochodowego i zmiany prawa wyborczego na system głosowania pluralny (lipiec 1909). Napotkał on jednak na silny opór w nowym parlamencie (po wyborach w kwietniu 1910 r.) ze strony socjalistów zjednoczonych, których przywódcą był deputowany Jaurès. Nowy gabinet tegoż samego Brianda, od którego jednak usunęli się socjaliści Millerand i Viviani, złożył deklarację, wymierzoną przeciw sabotażowi i anarchji oraz przeciw akcji antypaństwowej syndykatów (nie dotykając zresztą prawa syndykatów z roku 1884). Rząd Brianda tak samo, jak Clemenceau, nie miał nic przeciwko prawu zrzeszania się urzędników, lecz odmawiał im prawa strajku (z tego powodu ustąpił Viviani). Zwalczany przez socjalistów jako zdrajca ich sprawy Briand, na którego w izbie dokonano zamachu rewolwerowego (w styczniu 1911 r.), ustąpił (luty). Miejsce jego zajął gabinet Monisa (blok lewicowych stronnictw, środek między skrajną prawicą a lewicą) i gabinet Caillaux, za którego urzędowania przypadł drugi kryzys marokański. Błędy, jakie temu ostatniemu zarzucono w załatwianiu sporu z Niemcami (poufne pertraktacje finansowe, prowadzone z Niemcami przez prezesa ministrów poza plecami ambasadora), powołały do steru rządu Poincaré'go (styczeń 1912 r.), poprzednio ministra spraw zagranicznych. Dobrawszy sobie do pomocy Brianda jako ministra spraw wewnętrznych, Milleranda jako ministra wojny, i Delcassé'go — marynarki, Poincaré nadał polityce francuskiej kierunek wrogi stanowczo zarówno Niemcom jak i zjednoczonym socjalistom. Nazewnątrz manifestowała go podróż prezesa ministrów do Petersburga (sierpień) i zawarcie konwencji morskiej z Rosją, będącej uzupełnieniem konwencji lądowej z roku 1892, oraz układ z Włochami (październik), potwierdzający zmiany, zaszłe w Trypolisie i w Marokku, gdy równoczesna wymiana listów między sir Edwardem Greyem a Pawłem Cambonem stwierdzała takąż zgodność celów i interesów polityki angielsko-francuskiej. Dlatego wybór Poincaré'go na prezydenta republiki (w styczniu 1913 r.) Niemcy przyjęły jako wyzwanie; odpowiedzieli też nań nowemi przygotowaniami wojennemi. Równocześnie do Petersburga w charakterze ambasadora został wysłany Delcassé (w lutym), inicjator polityki marokańskiej, a w Paryżu (od grudnia 1910 roku) pracował już nad upokorzeniem Niemiec Izwolski, odpłacając za klęskę, poniesioną w pojedynku z Aehrenthalem w zatargu bośniacko-hercegowińskim.

W odpowiedzi na nowe podatki wojskowe Niemiec trzeci gabinet Brianda (na miejscu Poincaré'go) wniósł do izby i do senatu nowe kredyty wo-

jenne półmiljardowe i prawo o wznowieniu służby trzechletniej, które przeszły (listopad) już po jego upadku. Nad uniknięciem wojny pracowało skrzydło skrajne socjalistyczne z Jaurèsem na czele, które też przy projekcie nowego proporcjonalnego prawa wyborczego powaliło Brianda (w marcu). Przeszło ono (w listopadzie) za ministerstwa Barthou, wprowadzając nowość przy wyborach francuskich do izby deputowanych w postaci przedstawicielstwa mniejszości. Wybory te, pierwsze na podstawie nowego prawa (w kwietniu 1914 r.), wzmocniły tylko radykałów i socjalistów, którzy w osobie Vivianiego utworzyli rząd na krótko przed wybuchem wojny (w czerwcu), przyczem Viviani objął sprawy zagraniczne. Walka o nowe prawo trzechletniej służby wojskowej, które starali się obalić socjaliści, za którem jednak oświadczył się rząd Vivianiego, „afery" skandaliczne (Rochette, dyrektor banku), w które wmieszana była osoba byłego ministra finansów i byłego prezydenta ministrów, Caillaux (oskarżonego o pokrywanie powagą urzędową nadużyć finansowych Rochette'a), proces o morderstwo redaktora „Figara", Calmette'a, z ręki pani Caillaux, występującej w obronie honoru męża (została przez sąd przysięgłych uwolniona), rozdzierały Francję w chwili, gdy się zbierały już groźne chmury wojenne. Oznaką tego było zatrzymanie w r. 1913 rocznika wojska z r. 1910 dla podniesienia siły prezencyjnej bojowej armji francuskiej, ponieważ uchwalone prawo trzechletniej służby nie mogło wejść jeszcze w życie, i podróż prezydenta Poincaré'go do Petersburga (w lipcu) wkrótce po zamordowaniu pary arcyksiążęcej w Sarajewie. Zaraz też w dzień ogłoszenia wojny padł strzał zdradziecki w przewódcę socjalistów, Jaurèsa, który jeden zapowiedział, że przeszkodzi wojnie; po jej wybuchu zaś kongres socjalistów (w sierpniu) uchwalił udział robotników w obronie niepodległości Francji.

PRZEROST MILITARYZMU I WIDMO WOJNY EUROPEJSKIEJ.

ZBROJENIA W NIEMCZECH I STANOWISKO STRONNICTW WZGLĘDEM NICH. SOCJALNA DEMOKRACJA. W Niemczech po ustąpieniu Bülowa (1909) zmieniła się tylko osoba kanclerza (Bethmann Hollweg), ale nie zmienił się kurs rządowy, któremu stale zarzucano zarówno w polityce zewnętrznej (sprawa marokańska), jak i w polityce wewnętrznej (stosunek do stronnictw), iż jest chwiejny, niepewny („unsteter") albo zygzakowaty (jak po upadku Capriviego). Co jednak było w tej polityce stałego, to zbrojenia, które postępowały w ciągu dwudziesto pięcioletniego okresu panowania cesarza Wilhelma naprzód w tempie miarowem (septenat), później przyśpieszonem (kwinkwenat), aby w ostatnich pięciu latach z zawrotną szybkością, niemal z roku na rok rosnącą, dosięgnąć swego apogeum wyczerpania siły obronnej Niemiec aż do ostatniego człowieka (osiemset tysięcy ludzi na stopie pokojowej). Odpowiadało to zresztą liczbie i przyrostowi ludności w Niemczech (dziewięćset tysięcy rocznie na ogólną sumę sześćdziesięciu sześciu miljonów mieszkańców; gdy tymczasem w Anglji na czterdzieści pięć miljonów ludności przy-

rost wynosił rocznie czterysta tysięcy) oraz zgadzało się z chwilowym rozrostem gospodarczym Niemiec, głównie w zakresie handlu, który z sześciu miljardów podniósł się do dwudziestu miljardów przed wojną. Wydatki na armję w ciągu lat dwudziestu (1888 — 1909) udziesięciokrotniły się, na flotę nawet ustokrotniły się, gdy tymczasem budżet w ciągu tego czasu z niespełna ośmiuset siedemdziesięciu siedmiu miljonów (1887) wzrósł do niespełna trzech miljardów (1911), dług zaś państwa udziesięciokrotnił się (z czterystu osiemdziesięciu jeden miljonów w r. 1887 do czterech miljardów ośmiuset dziewięćdziesięciu sześciu miljonów w r. 1911). Wywoływało to wprawdzie zarzuty w parlamencie ze strony opozycji, której rdzeń, jak zwykle, stanowiła socjalna demokracja (rząd bowiem Bethmanna Hollwega, po rozbiciu się bloku, zbliżył się do konserwatystów i do centrum), a Scheidemann nazywał politykę finansową rządu polityką bankruta („eine Bankerottpolitik"). Jednakże warstwy rządzące, wielki przemysł, głównie żelazny (t. zw. Schwerindustrie), który od rządu przyjmował zamówienia, i agrarjusze, popierani przez rząd cłami, których dziewięć dziesiątych rząd w postaci premji przelewał do ich kieszeni (według obliczeń Lujo Brentano), z tej polityki byli zadowoleni. Rząd nie naruszał ich stanu posiadania, a Bethmann Hollweg wyrzekł się podatku spadkowego i majątkowego, zamiast niego wprowadzając podatek od przyrostu dochodu (Reichswertzuwachssteuer). Usunął też z porządku obrad sprawę reformy pruskiej, którą zapowiadała już mowa tronowa przy otwarciu sejmu w r. 1908 — „o dalszem wykształceniu państwa praworządnego w duchu Steina-Hardenberga i o dopuszczeniu do sejmu warstw w miarę ich rozwoju ekonomicznego i oświaty", a która stała się teraz głównym przedmiotem żądań socjalnej demokracji na wszystkich jej zjazdach i zgromadzeniach.

Zresztą reforma ta była już dziełem dokonanem we wszystkich prawie państwach związkowych południa, jak w Bawarji, gdzie dała zwycięstwo centrum i socjalnej demokracji (przy wyborach w r. 1905), w Wirtembergji, gdzie nastąpiła zmiana prawa wyborczego na wybory proporcjonalne, w Badenie, gdzie wybory do sejmu przyrównano do wyborów parlamentarnych. I odwrotnie, w państwach północnych utrzymywały się stosunki społeczne, niemal feudalne, średniowieczne, jak w Meklemburgu (jedna izba — przedstawicielstwo interesów stanowych: dóbr rycerskich i magistratów); w Saksonji zaś za przykładem Prus zmieniono nawet system wyborów do sejmu (w r. 1896) na sposób klasowy pruski, przez co wprawdzie pozbyto się socjalistów z sejmu, ale natomiast oddano im prawie wszystkie mandaty do parlamentu (przy wyborach 1903 r.). Zresztą rząd stał na dawnem stanowisku prawodawstwa socjalnego Rzeszy, które popierał (prawodawstwo ubezpieczeniowe w r. 1910/11); socjalną demokrację jednak zwalczał, uważając ją za wroga nietylko społeczeństwa, ale i całego państwa niemieckiego i pod tem hasłem przystąpił do wyborów (ostatnich przed wybuchem wojny powszechnej). Wybory te jednak (w styczniu 1912 r.) dały zwycięstwo socjalnej demokracji takie, o jakiem żadnemu rządowi nigdy przedtem się nie śniło. Więcej, niż trzecia część wszystkich głosów przypadła na rzecz posłów socjalistycznych (cztery i ćwierć miljona wybor-

Wyjazd komendy strzeleckiej na plac boju. Od lewej strony: Sokolnicki, Belina-Prażmowski, szofer Sawicki, Sosnkowski, Trojanowski, Piłsudski, Sławek.

Przyjazd Komendanta Józefa Piłsudskiego do Warszawy dnia 12 grudnia 1916 roku. Od latarni: Boerner, Świtek, Bobrowski, Piskor, Piłsudski, Janusz Głuchowski, Kasprzycki (po cywilnemu), Wieniawa Długoszowski i Klemensiewicz.

Enwer pasza (1881—1922). Przywódca «Młodoturków». Nacz. wódz armji tureckiej w wojnie światowej. Z prawej strony wyższy oficer niem. (Muz. Wojska w Warszawie).

Front w połud. Palestynie. Przy stole od lewej: 1. Dżemal pasza (1872—1922), głównodowodz. wojsk przeciwko Anglikom, 1920—22 wysłany do Afganistanu w celu reorgan. wojsk; zamordowany. 2. Fuad bej (1878), szef sztabu Dżemala paszy, dyplomata, współprac. Kemala paszy (Muz. Wojska w Warszawie).

Okopy austrjackie w Małopolsce wsch. (Muz. Wojska w Warszawie).

Komendant Piłsudski w okopach. Od lewej: Gołębiowski, Wieniawa Długoszowski, Satyr-Fleszar, Piłsudski (Muz. Wojska w Warszawie).

Piechota angielska w drodze na front w 1917 r.

Front włosko-austrjacki w Alpach. Karabin maszynowy austrjacki w akcji.

ców); wprowadzili oni do parlamentu stu dziesięciu posłów i stanowili w nim najsilniejsze zwarte stronnictwo, przytem stronnictwo republikańskie, które przeciwstawiało się nietylko rządowi, ale i osobie cesarza i króla Wilhelma II, który we wszystkich swych wystąpieniach, podkreślając charakter swój, jako monarchy z Bożej łaski („von Gottes Gnaden"), uważał siebie zarazem za „wybrane narzędzie Boskie" („als Instrument des Herrn"). Nieporozumienie to pomiędzy dziedzicznym monarchizmem pruskim a dążeniem Niemiec do demokratyzacji przeniosło się w okresie konfliktów europejskich z zakresu polityki wewnętrznej i na sferę polityki zagranicznej. Konserwatyści i rząd przy każdorazowem zaostrzeniu konfliktu powoływali się na wyjście ostateczne z sytuacji — miecz, który Niemcy trzymają w pochwie. Socjaliści (Bebel) widzieli w tem chęć odciągnięcia uwagi od stosunków wewnętrznych przy pomocy wojny i wobec ogromu niebezpieczeństwa, a nawet katastrofy, jaką ona groziła w zależności od woli jednostki, na której spoczywała „nadludzka władza i odpowiedzialność" (t. j. cesarza), nawoływali do porozumienia z Anglją i z Francją. Z rządem angielskim wdrożone rokowania w sprawie uregulowania kwestji zbrojeń rozbiły się o formułkę neutralności. Takie same przeszkody napotykało porozumienie z Francją, z powodu dawnego przedmiotu sporu: Alzacji i Lotaryngji. Z tamtej strony Wogezów wzrastał ruch narodowy francuski, czemu rząd niemiecki zawczasu starał się przeciwdziałać, regulując na nowo stosunek prowincyj, zajętych w roku 1871, do państwa Rzeszy.

ALZACJA I LOTARYNGJA. KONSTYTUCJA R. 1911. ZAJŚCIE W SAVERNE. Alzacja i Lotaryngja od początku były traktowane jako kraj podbity na mocy praw wyjątkowych, ale zachowywały wciąż stanowisko oporne wobec rządu i biurokracji, przeważnie obcej, sprowadzanej z Prus. Przy zaludnieniu, mówiącem przeważnie po niemiecku (tylko dwieście tysięcy mówiących po francusku według spisu 1905 r., na miljon osiemset tysięcy mieszkańców), poczucie wspólności historycznej przeważało nad wspólnością językową, pomimo szeregu ostrych praw, wydawanych przeciwko językowi francuskiemu (tak w r. 1888 wydano zakaz napisów francuskich na nagrobkach). Od chwili naprężenia stosunków między Francją a Niemcami agitacja, szerzona z tej i tamtej strony Wogezów, wzrosła i dochodziło do manifestacyj ulicznych na cześć Francji, zwłaszcza wśród ludności Lotaryngji, jak np. w Metzu, pod pomnikiem marszałka Neya (w styczniu 1911 r.). Rząd odpowiadał na nią środkami represyjnemi, jak zamykaniem towarzystw sportowych („Lorraine sportative") i skazywaniem ich przewódców, rozwiązywaniem kółek studenckich w uniwersytecie w Strassburgu („cércle des étudians alsaciens lorrains") i relegowaniem ich członków. Równocześnie z łona ludności także niemieckiej, choć katolickiej obydwóch prowincyj wychodziło żądanie zrównania Alzacji i Lotaryngji z innemi częściami Rzeszy w charakterze państwa związkowego. Wniosek ten, postawiony w wydziale krajowym przez członka centrum, księdza Wetterlé, został przyjęty jednogłośnie (luty 1911 r.) i znalazł poparcie także w parlamencie (w komisji). Jednakże rząd związkowy zlekceważył opinję jednego i drugiego ciała przedstawicielskiego, obstających

przy zupełnej autonomji Alzacji i Lotaryngji i powołując się na wrogie niemczyźnie objawy, ograniczył się do nadania im konstytucji (w maju 1911 r.) z zachowaniem dotychczasowego stosunku obydwóch prowincyj jako podwładnych Rzeszy, a właściwie cesarzowi. Konstytucja ta przyznawała Alzacji i Lotaryngji sejm dwuizbowy z izbą wyższą z pośród przedstawicieli, w połowie wybieranych przez duchowieństwo, uniwersytet (Strassburg), sądy, izby handlowe i magistraty czterech miast (Metz, Strassburg, Kolmar i Mühlhausen), w połowie nominowanych przez cesarza (razem trzydziestu sześciu), i z izbą niższą, na podstawie równych, tajnych i powszechnych wyborów (razem sześćdziesięciu posłów); ale nie zadowoliła ona Alzatczyków, którzy zaraz po ogłoszeniu jej przez członków wydziału zapowiedzieli jej energiczne zwalczanie. Walkę też stamtąd przeniesiono na grunt sejmu alzackiego od chwili jego otwarcia (w grudniu 1911 roku). Cesarz Wilhelm, rozdrażniony tem, zapowiedział za pobytu w Strassburgu (maj 1912 r.), że rozbije na drobne okruchy całą konstytucję alzacką, a Alzację i Lotaryngję wcieli bezpośrednio do Prus. Po dwóch latach rządów konstytucyjnych zapowiedziano wniosek z ramienia rządu alzackiego, wprowadzający prawa wyjątkowe, głównie ograniczające prawo zebrań i wolność prasy (w maju 1913 roku), co ze strony Alzatczyków w sejmie przyjęto jako przyznanie się do bankructwa polityki rządu i zostało jednomyślnie przez wszystkie partje potępione. Wprawdzie do wykonania tej zapowiedzi już nie przyszło, ale nowy zatarg między ludnością czysto niemiecką alzackiego miasteczka Saverne (na jesieni 1913 r.) a władzami wojskowemi (z powodu obelżywej nazwy „wacker" — łobuz, zastosowanej do całej ludności alzackiej przez podrzędnego oficera) skupił znowu uwagę nietylko parlamentu niemieckiego, ale i całego świata na stosunki Alzacji i Lotaryngji wogóle, a w szczególności na stosunek ludności cywilnej do wojskowej w Niemczech.

WIELKIE WNIOSKI WOJSKOWE 1912 i 1913 R. I OFIARA MAJĄTKOWA NA ICH POKRYCIE. MILJARDOWY FUNDUSZ KOLONIZACYJNY I WYWŁASZCZENIE. Po ostatnim kwinkwenacie (1910 roku) Niemcy miały zabezpieczone rekruta i budżet wojskowy na lat pięć. Wizyta cesarza Mikołaja II w Poczdamie uspokajała ich obawy od strony Rosji, która równocześnie wycofywała sześć korpusów armji z Królestwa Polskiego, wyrzekając się jakby wszelkich planów akcji zaczepnej i przenosząc obronę swej granicy na drugą linję strategiczną (za Niemen i Bug). Po układzie, zawartym między Rosją a Niemcami, dotyczącym podziału sfery interesów w Azji Mniejszej, wdrożono takie same rokowania między Niemcami i Anglją, aby ułatwić realizację kolei Berlin-Bagdad z pozostawieniem wpływu Anglików w południowej Persji. Z tej strony, jak i ze strony Marokka, po świeżo zawartym układzie Congo z Francją, nie groziło żadne niebezpieczeństwo. Ostatni też kryzys marokański nie usprawiedliwiał nowych wniosków o powiększenie armji o dwa korpusy, które przedstawił kanclerz Rzeszy do uchwały parlamentu (w kwietniu 1912 r.), wyraźnie podkreślając, iż nie chodzi tutaj o żadne bezpośrednie niebezpieczeństwo wojny, lecz jak się wyraził pruski minister wojny (von Heeringen),

o podniesienie gotowości bojowej armji (Schlagfertigkeit). Wnioski te parlament przyjął (w maju 1912 r.) w czasie między chybioną akcją o rozbrojenie angielskiego ministra wojny, Haldane'a (luty), a odrzuceniem neutralności i porozumieniem na wypadek wojny między Francją a Anglją (w listopadzie). Jeszcze jednak społeczeństwo niemieckie nie ochłonęło od zbrojeń w latach poprzednich 1910/11 i 1912, gdy już w pół roku później (w styczniu 1913 r.), łącznie z wymaganiem dwuletniej powinności służby wojskowej, ukazała się zapowiedź nowych wniosków, które miały sprowadzić przewrót zupełny w organizacji obrony (Wehrordnung). Tym razem nie tajono wcale, że idea nowego przedłożenia wojskowego zrodziła się po rezultatach świeżej wojny bałkańskiej, skutkiem przewrotu, jaki się dokonał na południowym wschodzie Europy. Tak też uzasadniał je w parlamencie kanclerz Bethmann Hollweg (w kwietniu), wysuwając na pierwszy plan niebezpieczeństwo starcia słowiańszczyzny z teutonizmem, jakie wyrosło skutkiem przesunięcia się punktu równowagi na południowym wschodzie Europy: od Turcji, nad którą opiekę przyjęły Niemcy, do państw bałkańskich, za których protektorkę uważała się Rosja. Te nowe wnioski wojenne nakładały ciężar stały w ilości dwustu miljonów marek rocznie i jednorazowy na wydatki nadzwyczajne w ilości miljarda marek. Dla pokrycia tego ciężaru obmyślono środek w postaci jednorazowej ofiary nadzwyczajnej w ilości co najmniej pół procent od majątku, przy dochodzie zaś powyżej pięćdziesięciu tysięcy rocznie najmniej dwa procent rocznego dochodu. Było to zrewolucjonizowaniem finansów niemieckich, podobnie jak projekty wojskowe były rewolucją w organizacji armji. Sam dar jednorazowy od majątku przyjęto w Niemczech, jako rodzaj podatku wojennego. Socjaliści francuscy i niemieccy wspólnie wydali manifest przeciwko szałowi zbrojeń, a w prasie zagranicznej utrzymywano, że same te zbrojenia mogą wywołać wojnę, która będzie się wydawała wyzwoleniem od gniotącego ciężaru.

O tem, że wojna ta wybuchnie, nikt z wtajemniczonych już nie wątpił. Chodziło tylko o to, kiedy i w jakich okolicznościach ma wybuch nastąpić. O rozmiarach tego światowego pożaru i o sumie nieszczęść oraz zniszczenia, który on za sobą pociągnie, nikt ze śmiertelników nie mógł sobie stworzyć nawet wyobrażenia (z mowy kanclerza Bethmanna Hollwega). Przeciwko wojnie obronnej nikt, nawet socjalna demokracja, w Niemczech nie protestował. I w tym nastroju oraz w warunkach, przypominających ruch oswobodzicielski 1813 r., którego rocznicę właśnie wówczas obchodziły Niemcy, wnioski te wojenne i finansowe były przyjęte, przyczem za ofiarą majątkową głosowali także socjaliści, przeciw głosom tylko Alzatczyków i Polaków. Alzatczycy bowiem zostawali pod grozą ustaw wyjątkowych, właśnie zapowiedzianych przez rząd związkowy (sejm alzacki naprzód zawieszony został w początku wojny zamknięty). Polacy zaś, przeciwko którym zastosowano właśnie po raz pierwszy od r. 1908 zasadę wywłaszczenia, otrzymali w darze nową ustawę kresową (Ostmarkenvorlage), przyjętą w sejmie pruskim, a zaokrąglającą fundusz kolonizacyjny do całego miljarda (nowych dwieście siedemdziesiąt pięć miljonów do wyłożonych już siedmiuset dwudziestu pięciu miljonów). W łonie socjalistów po głosowaniu czerwcowem

w parlamencie zaznaczył się już ferment i rozdwojenie, naprzód w opinjach co do samej zasady głosowania za wnioskami rządowemi, nawet jeśli one, jak podatek majątkowy, zgadzają się z zapatrywaniami demokratycznemi, później zaś co do sposobu zapobiegnięcia wojny. Wśród kół politycznych bowiem, nawet mieszczańskich, wyrobiło się zapatrywanie, że jedni tylko socjaliści mogliby wybuchowi jej zapobiec. Do tego celu miał służyć strajk powszechny, proklamowany przez socjalistów wszystkich krajów na wypadek wojny. Na ten temat w obozie socjalistycznym prowadzone były ożywione debaty. Ale taktyka rewolucyjna międzynarodowa już zbankrutowała. Umarł równocześnie wyraziciel jej, stary wódz socjalnej demokracji, August Bebel, nie tyle polityk, co mówca i teoretyk o pokroju szlachetnym ideowym, szanowany nawet przez swych przeciwników (13 sierpnia 1913). Nowym rewolucjonistom zarzucano „metody rosyjskie".

Zjazd stronnictwa socjalno-demokratycznego w Jenie uznał, że o strajku powszechnym w Niemczech na wypadek wojny niema mowy (we wrześniu 1913 r.). W czasie dyskusji nad projektami wojskowemi przed ich wniesieniem w parlamencie przewódca narodowych liberałów (Bassermann), powołując się na słowa byłego kanclerza Bülowa, oświadczył, iż polityka okrążania dla Niemiec jest nie do zniesienia; poseł zaś konserwatywny (hrabia von Kanitz), mówiąc o dotychczasowym przyroście sił ludności w Niemczech, zwracał uwagę na to, iż od r. 1910 w przyroście tym rozpoczął się już spadek, czyli iż Niemcy, skutkiem uprzemysłowienia i zmienionych warunków życia, wkraczają na tę samą drogę, co Anglja i Francja, inaczej mówiąc, mogą być zalane przez szybciej mnożące się rasy (słowiańską, głównie Rosję). Wszystkie te konieczności, prące do wojny, reasumowało po przyjęciu wniosków „Berliner Neueste Nachrichten", pismo wszechniemieckie, powiadając, że „polityka zmiennych nastrojów i chybionych akcyj już minęła". „My żądamy od ludzi, za którymi stoi osiemset tysięcy bagnetów, by spokojnie, ale z naciskiem przedstawiali interesy Niemiec". „Ubranie europejskie jest już dla nas za ciasne". „Niechaj mężowie, którzy kierują naszą historją, zwrócą baczenie na to, aby Niemcy zajęły to miejsce na świecie („Platz an der Sonne"), którego mogą i powinny dla siebie żądać". Jakoż bezpośrednio potem nastąpił zjazd cesarza Wilhelma z arcyksięciem Franciszkiem Ferdynandem w Konopiszt, skąd cesarz udał się do Kielu na otwarcie kanału t. zw. wilhelmowskiego, który został oddany do użytku marynarki niemieckiej na parę lat przed projektowanym terminem ukończenia (24 czerwca 1914 r.).

NIEBEZPIECZEŃSTWO ROSYJSKIE I WIELKOSERBSKIE. MORD W SARAJEWIE (28 CZERWCA 1914 R.). Niebezpieczeństwo, na które kanclerz Rzeszy w mowie swej przy poparciu kredytów wojskowych wskazywał, było to niebezpieczeństwo rosyjskie, świeżo zażegnane w czasie przesilenia 1912/13 r. Wprawdzie rząd niemiecki polegał na tradycyjnej przyjaźni cesarza Rosji do Niemiec, ale widział wroga w panslawizmie, który skutkiem zwycięstw w wojnie bałkańskiej znowuż podnosił głowę. Pod tym względem powoływał się na analogję między żywą umysłowością słowiańską a podobną jej umysłowością francuską. Jakoż klęski armji tureckiej pod

Kirk Kilisse i Lule-Burgas przyjmowano, jako zapowiedź takich samych klęsk oręża niemieckiego (artylerja w armji tureckiej i instruktorzy byli niemieccy, działa w serbskiej były francuskie, a instruktorem armji greckiej był francuski generał Eydoux). Wyobraźnia sąsiadów Niemiec z przeciwnej strony Wogezów już napawała się obrazami wyższości oręża francuskiego (artylerji) i służby wywiadowczej (zwłaszcza lotnictwa) nad niemiecką, a równiny Prus Wschodnich widziała już zalane masą kawalerji rosyjskiej, która miała dotrzeć w marszu do Berlina. W odpowiedzi też na kredyty wojenne w Niemczech Francja, oprócz własnych zarządzeń wojskowych (służby trzechletniej), udzieliła Rosji pożyczki miljardowej, która miała być obrócona na cele wojenne, głównie na budowę linij strategicznych w Królestwie Polskiem. Z tej strony oczekiwano wojny, której termin powszechnie oznaczano za lat trzy (r. 1916), kiedy Rosja skończy swoje przygotowania. Jednakże niebezpieczeństwo od wschodu zagrażało przedewszystkiem sprzymierzeńcowi Niemiec, monarchji naddunajskiej, która interesy swoje sprzęgła nierozerwalnie z interesami Niemiec.

W Austrji na pierwszy plan wysunęła się osoba następcy tronu austrjackiego, arcyksięcia Franciszka Ferdynanda, na którego cesarz przelał większą część atrybucyj wojskowych (główny inspektorat armji). Aczkolwiek postać jego i plany polityczne na przyszłość pozostały zagadką skutkiem zejścia gwałtownego do mogiły, za życia powszechnie przypisywano mu (albo żonie jego ks. Hohenberg) wielkie ambicje dynastyczne (następstwo tronu dzieci jego na Węgrzech było zakwestjonowane) i mocarstwowe, jak utwierdzenie spuścizny swej po stryju (cesarzu Franciszku Józefie) i przeobrażenie monarchji w duchu tryjalizmu, z włączeniem południowej Słowiańszczyzny. Zamiary te miały ponoć poparcie w Niemczech. Mąciły wprawdzie ten stosunek przyjaźni austrjacko-węgiersko-niemieckiej głosy socjalistów w parlamencie, które się sprzeciwiały oddaniu pełnomocnictw co do losów narodu niemieckiego w ręce następcy tronu austrjackiego i węgierskich magnatów („Blankovollmacht", jak się wyraził socjalista Ledebur w parlamencie w czasie przesilenia 1912/13 r.) i polityka wywłaszczeniowa pruska, która odstręczała od Niemiec Polaków, ale utwierdzeniem tej przyjaźni i porozumienia były wizyty, oddane naprzód przez cesarza Wilhelma parze arcyksiążęcej na zamku w Konopiszt w Czechach (w czerwcu 1914 r.), a później wspólna złożona cesarzowi w Wiedniu. Już na rok przedtem (w maju 1913 roku) Węgrzy obsadzili wojskiem malutką wyspę Ada Kaleh na Dunaju, zapomnianą w traktacie berlińskim i pozostałą pod panowaniem tureckiem; wyspa ta, położona tuż naprzeciw Orsowy, mogłaby Serbom posłużyć za doskonałą pozycję strategiczną do wylądowania na przeciwnym brzegu Dunaju. Ale niebezpieczeństwo serbskie kryło w sobie inne wielkie niebezpieczeństwo rosyjskie, któremu starano się zapobiec, szukając nowych sprzymierzeńców głównie na Wschodzie — w Bułgarji, świeżo upokorzonej w traktacie bukareszteńskim, a przedewszystkiem w Turcji. Z tego powodu Niemcy wysłały misję specjalną wojskową do Konstantynopola, w osobie generała Liman von Sandersa (w grudniu 1913 r.), która przy pomocy Enwera beja, mianowanego teraz ministrem wojny, rozpoczęła gruntowną reor-

ganizację armji tureckiej. Wprawdzie na żądanie Rosji generał von Sanders musiał złożyć godność szefa I korpusu i naczelnika obrony morskiej Bosforu oraz Dardanelów, ale pozostał w charakterze inspektora armji tureckiej z tytułem marszałka; miejsce zaś zastępcy szefa sztabu zajął generał niemiecki, Bronsart von Schellendorf (styczeń 1914 r.). Takie samo poparcie otrzymała i Bułgarja, opuszczona przez wszystkie mocarstwa przy zawieraniu traktatu bukareszteńskiego, w formie pożyczki, zaciągniętej w Niemczech, której jednym z najważniejszych warunków była budowa odnogi kolei przez góry Rhodope do portu Lagos, gdzie miał zostać zbudowany port wojenny, w odległości sześciu godzin drogi od Konstantynopola. Niemcy stanęły teraz na straży cieśniny Dardanelów. O Bułgarji wiadomo było, że się nie ruszy, póki nie wystąpi jej główny wróg, Rumunja, z którą mocarstwa trójprzymierza miały konwencję, zawartą 1883 r. między monarchami. Jedyne niebezpieczeństwo leżało w Serbji, skąd zarzewie niepokoju rozpowszechniało się na całą monarchję naddunajską. Wojna bałkańska odezwała się szerokiem echem wśród Słowian monarchji, zwłaszcza południowych, ale także i w Czechach, gdzie sejm został rozwiązany, a autonomja faktycznie zawieszona (w lipcu 1913 r.). Ten sam los spotkał i świeżą konstytucję w Bośni i Hercegowinie, gdzie ogłoszono stan oblężenia (w maju 1913 r.). Przy takiem naprężeniu umysłów została zapowiedziana wizyta następcy tronu austrjacko-węgierskiego wraz z małżonką, z okazji manewrów, w Sarajewie. Wizyta ta, która wypadła w dzień pamiątkowy dla Serbów — rocznicę bitwy na Kossowem Polu — zakończyła się morderstwem pary arcyksiążęcej na ulicy, w czasie przejazdu w powozie przez miasto (28 czerwca 1914 r.). Ręka, która kierowała mordercą (był nim student serbski, Gabryel Princip), była ta sama, która wywołała dwukrotnie zamachy na wielkorządców w Chorwacji: komisarza Czuwaja (1912 r.) i bana Skerlicza (1913 r.), a sieci organizacji spiskowej („Narodna Odbrana"), ogarniając całe południe monarchji, zbiegały się w Belgradzie, skąd prezes ministrów, Pasicz, ulegając naciskowi partji wojskowej, puścił był już przedtem w formie próbnej (ballon d'essai) pogłoskę o zamierzonem połączeniu dynastycznem Serbji z Czarnogórzem.

I znowuż w dziejach, jak w tragedji greckiej, wszystkie konflikty światowe — drobne i wielkie, stanowiące przyczyny — tam bóstwa — skupiły się w jeden kłąb, którego nitkę malutką uchwycił w swe ręce... i przerwał najmniej znaczący jednostka-człowiek. Strzał, który oddał na ulicy w Sarajewie student serbski, miał się stać sygnałem do wybuchu wojny powszechnej, już nie europejskiej, ale światowej.

Chyba żadna chwila tak dobitnie nie zaznacza nowego okresu w dziejach, jak wybuch wojny powszechnej. Zazwyczaj jednak między jednym a drugim okresem dziejowym jest krótka przerwa — przerwa myślowa, aby snuć dzieje dalsze z tego samego wątku i na tem samem podłożu. Inaczej w tym roku, nakreślonym przez Fatum, w roku 1914.

„Zgasły światła w Europie", według wyrażenia współczesnego angielskiego męża stanu, sir Greya i nie odrazu po latach czterech, dacie oficjalnej zakończenia wojny, zabłysły w Europie, a może nie zabłysły nawet po dzień dzisiejszy... Od tej godziny aż po dzisiaj historja, jako nauka, musi zamilknąć, zostawiając swoje miejsce kronice zdarzeń. I to jest również wiedza historyczna, ale wiedza zaczątków, albo rudymentarna. Żadną miarą nie da się ona porównać z pragmatyzmem, albo przyczynowością zdarzeń do roku 1914. Zresztą zestawiając lub porównywając wypadki przed wojną światową a chwilą obecną po upływie niespełna lat dwudziestu, każdy przyjdzie do wniosku, że zaszły zmiany strukturalne, ale że siły podziemne, utajone, zostały te same tak, jakby wielki kataklizm dziejowy przeszedł niezależnie od woli ludzkiej i postawił świat, czy ludzkość całą w tem samem miejscu, skąd wyszedł, i w tym samym czasie.

Wyrażenie „ginący świat" jest za małe i za słabe jeszcze dla tych, którzy przeżywali ów kataklizm dziejowy, a może przeżywają go jeszcze dzisiaj. Ale dla poznania prawdy dziejowej za mały jest okres życia jednej generacji. Nie wymagamy tej prawdy nawet od współczesnych polityków i mężów stanu, których wiadomości bieżące są zazwyczaj bardzo ograniczone, o ile nie uzupełnia ich wola i genjusz. Na tych pomyłkach kształci się ludzkość, która po wielu latach dopiero się dowiaduje: *quantilla scientia mundus regitur* (jak małą cząstką rozumu rządzi się świat).

Historja powszechna jest to życie świadome nie jednej, ale wielu generacyj — i nie tak wielu, jakby się napozór zdawało (nawet u najstarszych narodów, jak Chińczycy — najwyżej siedemdziesiąt siedem, u nas Polaków w tym stosunku ledwie dwadzieścia siedem). Można je ustosunkować w czasie, i natenczas otrzymamy przyczynowość zjawisk — wzrost lub upadek narodu, ale można je także rozłożyć współcześnie jakby w przestrzeni, i natenczas spostrzegamy, że każda generacja jakąś częścią swego życia styka się z jedną z poprzednich, która mniej lub więcej jej odpowiada. I to jest historyzm życia, który dziś w nauce wypływa pod imieniem tajemniczem a wieloznacznem—rasy. Która z tych stron minionych przylgnie i zrośnie się z nowem życiem, życiem nowego pokolenia, i to zarówno instynktem, jak i świadomością historyczną, od tego zależeć będzie pytanie, jaka będzie przyszłość danego narodu, a nawet danej cywilizacji, czy to będzie Wschód, czy Zachód. Dla nas Polaków, którzyśmy z przeszłości naszej wydobywali siły do walki i z kości poległych wskrzeszali bohaterów, historja nigdy nie będzie nauką o schyłku lub upadku rasy, narodu czy cywilizacji, lecz rytmem całego tysiącolecia, wyzwalającym dynamizm zarówno starego, jak i nowego życia.

CZĘŚĆ V

OSTATNIE LATA 1914-1937

Podbój świata. Odwrotna fala

DZIAŁ PIERWSZY

PODBÓJ ŚWIATA

WYBUCH WOJNY ŚWIATOWEJ.

NIEMCY A WOJNA PREWENCYJNA. Niemcy uchodzą za spraw- Rok 1913
ców wojny, ponieważ złożyła się opinja, że Niemcy tę wojnę obmyśliwali i przygotowywali. Wojna ta więc miała posiadać charakter prewencyjny i była rzekomo odpowiedzią na politykę okrążania, zainicjowaną jeszcze przez króla Edwarda VII. Niemcy odpowiadają na to, że byli tą wojną, tak samo jak inne mocarstwa, zaskoczeni, że wojny tej nie chcieli, a nawet że byli do niej ekonomicznie i strategicznie nie przygotowani. Na dowód przytaczają liczne braki, jakie okazały się w Niemczech po wybuchu wojny, przyczem najważniejszy był brak materjałów wybuchowych, którym zaradził dopiero w czasie wojny wynalazek sztucznego dobywania azotu z powietrza. Dalej wskazują na braki strategiczne w postaci kolei. Głównie chodzi tutaj o linie poprzeczne dla swobodnego przerzucania korpusów wojska (t. zw. Rochadelinien), które były dopiero w budowie. Dotychczas gotowe były tylko linje do wkroczenia zarówno na wschód, jak i na zachód (t. zw. Aufmarschlinien).

Na zarzut politycznego okrążenia Niemcy odpowiadają, że mieli przed samą wojną już zawarte układy: z Rosją poczdamski (1910 roku), z Francją w sprawie Congo (1911 r.). Z Anglją najważniejszy układ w sprawie kolei bagdadzkiej i kolonij w Afryce południowej był już sparafowany i w chwili wybuchu wojny czekał tylko na podpis.

Temu twierdzeniu Niemiec zaprzeczają następujące dane: W czasie 5.XI
wizyty króla belgijskiego Alberta w Poczdamie, cesarz Wilhelm II mówił o położeniu politycznem w Europie. Patrzył na nie ponuro z winy rzekomo Francji. Uważał wojnę z tem mocarstwem za „nieunikniona i bliską" (inévitable et prochaine). Powoływał się na stanowisko nieprzejednane rządu francuskiego, głuchego na propozycje porozumienia pokojowego z Niemcami, na prasę francuską, wrogą Niemcom, na duch agresywny narodu francuskiego od chwili przyjęcia przez izbę trzyletniej służby wojskowej. Cesarz nie wątpił „o wyższości przygniatającej armji niemieckiej". Niepokój, który się udzielił po tej rozmowie królowi Albertowi o losy Belgji, spowodował zakomunikowanie treści jej za pośrednictwem Cambona przez ministra belgijskiego w Berlinie, br. Beyensa, rządowi francuskiemu, który zresztą, jak wszelkie inne ostrzeżenia, przyjął za nieważne. Słowa te Wilhelma II, które pozostały tajemnicą przed woj-

ną, były zrozumiane przez króla Alberta i jego ministra, jako chęć zastraszenia Belgji na wypadek ewentualnego wybuchu wojny.

Te same intencje rządu niemieckiego potwierdziła rozmowa, miana w tym samym czasie między attaché'm belgijskim, mjr. Melotte'm, a szefem sztabu niemieckiego, hr. Moltkem, jak na osobę jego rozmówcy w stosunku do wysokiego dygnitarza wojskowego, zbyt poufała. Moltke wyraził się naprzód o wojsku: „Niemcy są gotowe, arcygotowe", a potem dodał: „Wojna z Francją jest nieunikniona i bardziej bliska, aniżeli pan by się spodziewał. My jej nie pragniemy. Nic nie mamy do zyskania, lecz mamy dosyć tych niepokojów (alertes) ustawicznych, które przeszkadzają naszemu rozwojowi... Powtarzam: nie chcemy wojny, ale zrobimy ją, aby z tem skończyć. Jesteśmy pewni zwycięstwa... Na wypadek wojny z Anglją my stracimy flotę, ale i Anglja straci panowanie na morzu. Jedna Ameryka zbierze korzyści zaognienia europejskiego".

Rok 1914
16.VI O tem, że Niemcy wojnę przewidywali, świadczy gorączka zbrojeń, którą cesarz był całkowicie pochłonięty w lecie i na jesieni roku 1913 (kanclerz Bethmann Hollweg do księcia Lichnowsky'ego, ambasadora w Londynie). Minister kolei Breitenbach budował linje przesunięć (Rochaden), których preliminarz podawano na 700 miljonów marek, na gwałt, nawet bez upoważnienia parlamentu.

Cesarz i sam kanclerz byli wojnie prewencyjnej przeciwni. Zdanie to słyszał pełnomocnik rządu bawarskiego w Berlinie, hrabia Lerchenfeld, z ust kanclerza na sześć tygodni przed wybuchem wojny („der Kaiser habe keinen präventiven Krieg geführt und werde keinen führen"). Zresztą zdaniem kanclerza pora dla takiej wojny już minęła. Najwłaściwszą porą był rok 1905, chwila pierwszego zatargu z Francją o Marokko. Ale Lerchenfeld słyszał jej żądanie w kołach wojskowych. Kanclerz też przyznawał, że pewne koła w Rzeszy — i to konserwatywne — żądały tej wojny w celach sanacji stosunków wewnętrznych, a więc walki z przewrotem, chociaż sam spodziewał się po niej skutków wręcz przeciwnych, jak wzmocnienia stanowiska socjalnej demokracji, a nawet widział w niej niebezpieczeństwo obalenia tronów.

Rozmowa jednego z b. dyplomatów niemieckich z szefem sztabu generalnego w Niemczech, hrabią Moltkem. Dyplomata mówił o intrygach dyplomacji rosyjskiej w Paryżu (Izwolskiego) i b. ambasadora francuskiego, Delcassé'go, w Petersburgu. Zdanie Moltkego: „Oby się wreszcie przechytrzyli. My jesteśmy gotowi. Im prędzej, tem lepiej dla nas". Przyczem dodał, że największą troskę dla Niemiec stanowi teraz Rosja. „Musimy się bardzo pilnować, aby z tej strony świata nie spotkała nas niespodzianka".

22.II ROSJA I PRZYGOTOWANIA JEJ DO WOJNY. Narada cesarska w Petersburgu. Sazonow wystąpił z projektem zajęcia Konstantynopola. Na tem tle spodziewał się wybuchu wojny z trójprzymierzem, a właściwie z Niemcami i Austrją, ponieważ Włochy na podstawie umowy w Racconigi (1908 roku) gwarantowały Rosji swobodę działania w sprawie Cieśnin wzamian za swobodne zajęcie Trypolitanji i Cyrenaj-

ki, które stało się w roku 1912 faktem dokonanym. Włochy odpadały więc, jako przeciwnik, w kombinacji trójprzymierza. Na Francję Rosja, według Sazonowa, mogła stanowczo liczyć, na Anglję — według wszelkiego prawdopodobieństwa. Car dał swą zgodę na ten projekt i kazał poczynić odpowiednie zarządzenia. Jednakże Kokowcew, ówczesny minister finansów, wystąpił do cesarza z kontrprojektem, w którym doradzał właśnie współdziałanie z Niemcami, w przeciwnym bowiem razie wojna pociągnie za sobą rewolucję i upadek dynastji.

„Jednym z kosztownych koników (Marotte), który się zagnieździł w armji rosyjskiej od wielu lat, jeśli nie od wojny z Turcją 1827 roku, były zakusy na Dardanele z punktem wyjścia wyprawy z Odesy albo z Krymu" (Suchomlinow). Późniejszy ten minister wojny był już w roku 1903 komenderowany do Odesy na manewry połączone z zamierzonem wylądowaniem.

W rzeczywistości sprawa Cieśnin i zajęcia Konstantynopola była na porządku dziennym dyplomacji rosyjskiej od samego wstąpienia na tron Mikołaja II. Witte opowiada, że ekspedycja w celu zajęcia Bosforu była już zdecydowana w pierwszych latach po wstąpieniu na tron cara i że sam ją rozbił swym wpływem. Mimo życzliwego stanowiska Francji, a nawet Niemiec w tej kwestji napotykały te zabiegi Rosji na stały sprzeciw ze strony Anglji, nawet sir Greya, który uważał, że sprawa ta może być rozwiązana jedynie w zgodzie z mocarstwami, podpisanemi na traktacie roku 1878. Rozkład Turcji i rozbiór jej, zainicjowany przez ostatnie wypadki na Bałkanach, przyspieszał i decyzję Rosji w tej sprawie, chociaż ze względu na Anglję musiała usunąć ona tę sprawę z pod dyskusji dyplomatycznej, aby nie narazić na rozbicie samego trójporozumienia. To nie przeszkadza temu, że na poprawę swoich szans dyplomatycznych w kwestji wschodniej Rosja stale liczyła i nie zawiodła się nawet na zgodzie Anglji w czasie wojny światowej. Tem się tłumaczą jej zbrojenia, na których ukończenie potrzebowała, według opinji ambasadora włoskiego w Petersburgu, markiza Carlottiego, przynajmniej lat trzech.

Generał Kuropatkin, minister wojny, już w roku 1903, a więc przed wybuchem wojny z Japonją, przedkładał carowi możliwość wojny europejskiej i w związku z tem zwracał uwagę na zaniedbanie stanu gotowości zbrojnej na Zachodzie na rzecz Wschodu. Między powodami tej przyszłej wojny wskazywał na postępy Niemiec w Turcji (w związku z budową zamierzoną kolei bagdadzkiej z wyjściem u portu w Hajdarpaszy) i na wszechniemieckie zapędy cesarstwa, które pragnie pożreć Czechów i inne narody słowiańskie, aby sobie otworzyć drogę z Berlina do zatoki Perskiej.

Kiedy wybuchł pierwszy konflikt z Austrją z powodu aneksji Bośni i Hercegowiny (1909), na radzie koronnej w Carskiem Siole minister wojny Rüdiger na pytanie, czy armja gotowa, odpowiedział przecząco.

Przez ten czas polityka Rosji mimo sojuszu z Francją dla niedyplomatów zdawała się wahać między Berlinem a Paryżem. W roku 1912 rozmowa Suchomlinowa z Wittem, który widział jedyne wyjście dla Rosji

w sojuszu z Niemcami. „Wilhelm jest bardzo za tem, mam tę wiadomość z pierwszej ręki" — były słowa Wittego. Zdaniem męża stanu rosyjskiego, burza zbliża się, wskazuje na to najlepszy barometr polityczny, stan finansów, który przeszedł już punkt zmienny. Zdaniem Wittego, sojusz rosyjsko-niemiecki byłby jedyną ucieczką przed wojną.

Zamiast tego, Rosja zawarła układ finansowy z Francją (minister skarbu Kokowcew), która jej przyznawała pożyczkę na budowę kolei strategicznych rozłożoną na lat pięć, i pierwsza jej transza w kwocie pół miljarda franków wypuszczona została już w roku 1914.

W końcu roku 1913 i na początku 1914 wojna z Niemcami z powodu misji generała Liman-Sandersa w Konstantynopolu wisiała na włosku. Poincaré, ówczesny prezydent republiki, jak i Doumergue, minister spraw zagranicznych, oświadczyli Izwolskiemu: „Jest rzeczą całkiem jasną, że was poprzemy". Tylko dzięki energicznej postawie sir Grey'a wobec ambasadora niemieckiego w Londynie, ks. Lichnowsky'ego, Niemcy chwilowo cofnęły się.

„Zwalić Niemcy stało się hasłem, które owładnęło całkowicie działalnością naszej armji" (Suchomlinow).

Cesarz Mikołaj II proponował Anglji ściślejszy sojusz obronny w obawie przed Niemcami, które umacniając się w Konstantynopolu, chcą zamknąć Rosję na morzu Czarnem. Według Mikołaja, rozkład Austro-Węgier był nieunikniony: musi powstać królestwo czeskie, część monarchji odpadnie do Rumunji, część zaś do Serbji. Ambasador angielski, sir Buchanan, nie podzielał tego zdania, ani przewidywał takiej zmiany mapy Europy. Według Buchanana, nastrój w Rosji po nominacji reakcjonisty Makłakowa ministrem spraw wewnętrznych (czerwiec 1913 roku) był taki, że nie dziwił się opinji swego kolegi, ambasadora niemieckiego, który przepowiadał, że wypowiedzenie wojny wywoła w Rosji rewolucję. Zdaniem Suchomlinowa, po zawarciu konwencji morskiej z Anglją dyplomacja rosyjska czuła się dostatecznie silną, aby podjąć plany na południowym Wschodzie wbrew Niemcom. Sir Buchanan zaprzecza (także wbrew Tirpitzowi), jakoby istniała kiedykolwiek zawarta taka konwencja między Anglją a Rosją.

Konwencja militarna francusko-rosyjska 1892 roku była potwierdzona przez układ polityczny (l'accord politique) 1899 roku. Punkty tej konwencji były wielokrotnie dyskutowane i dostosowywane na zjazdach szefów sztabu, prawie dorocznych. Charakter jej był ściśle obronny (nettement defensif). Niemcy były uważane za głównego przeciwnika (l'adversaire principal).

Według brzmienia rozkazu ministra wojny (z września roku 1912), znalezionego przez Niemców: „Najwyżej rozkazano, aby ogłoszenie mobilizacji było uważane zarazem za wypowiedzenie wojny". Tak samo było z wojskami syberyjskiemi, którym po przybyciu na granicę rozdano ostre naboje i powiedziano: „idziemy na Niemca".

16.VI Bethmann Hollweg w liście poufnym do ks. Lichnowsky'ego, ambasadora w Londynie, charakteryzuje postawę Rosji. Ze wszystkich mocarstw

europejskich jest ona najbardziej skłonna podjąć ryzyko awantury wojennej. Nie sądzi przytem, aby Rosja awanturę tę planowała, ale przypuszcza, że pragnie ona w razie przyszłych konfliktów na półwyspie Bałkańskim wystąpić, opierając się na swych rozległych zbrojeniach, z większą potęgą, niż ostatnim razem — i nie można jej nawet brać to za złe. Czy w tym wypadku dojdzie do pożaru europejskiego, będzie to zależało wyłącznie od stanowiska, jakie zajmą Anglja i Niemcy. Jeżeli te dwa państwa wystąpią, jako gwaranci pokoju, to wojny da się uniknąć. W przeciwnym razie byle jaki spór między Austro-Węgrami a Rosją może rozpalić pożar wojenny.

Słowa ambasadora francuskiego w Londynie, Pawła Cambona, do ks. Lichnowsky'ego: „Niemcy nie mają obowiązku słuchać we wszystkiem Austrji" (Vous n'avez pas besoin de suivre l'Autriche partout). Czem dla Austrji był spór z Rosją o Serbję, tem dla Niemiec spór z Francją o Alzację i Lotaryngję: „Porzućcie Austrjaków, a my to samo uczynimy z Francuzami" — réfrain nad Newą, skierowany do przyjaciół Niemców ze strony germanofilskich elementów rosyjskich.

AUSTRJA PRZED MORDEM SARAJEWSKIM. Od pokoju bukareszteńskiego Austrja liczyła się z wojną i czekała tylko na sposobność do jej wypowiedzenia, aby odzyskać utracone stanowisko na Bałkanach. Na pożegnalnej audjencji cesarz Franciszek Józef wyraził się do hrabiego Czernina, nowomianowanego posłem w Bukareszcie (1913): „Pokój bukareszteński nie da się utrzymać i idziemy naprzeciw nowej wojnie. Daj Boże, aby ona dała się zlokalizować na Bałkanach". Zdaniem hrabiego Pallavicini, ambasadora austrjackiego w Konstantynopolu, jedynem wyjściem dla Austrji, aby uniknąć wojny z Rosją, było ustąpienie jej całkowitego wpływu na Bałkanach. Ambasador, którego hrabia Czernin nazywa „mądrym i jasno patrzącym dyplomatą", zdawał sobie sprawę z tego, że byłoby to dla Austrji zrezygnowaniem ze stanowiska mocarstwowego, ale zdawało się Czerninowi, że przekładał to rozwiązanie nad wojnę.

Wizyta cara Mikołaja w Constanzy u króla rumuńskiego Karola. Na pytanie, czy pokój europejski jest zapewniony, Sazonow odpowiedział królowi: „O ile tylko Austrja nie tknie Serbji" (Pourvu que l'Autriche ne touche pas la Serbie). Czernin, któremu król słowa te powtórzył, depeszował je natychmiast do Wiednia.

W sferach austrjackich wojskowych do cesarza włącznie panowało zaniepokojenie z powodu zapowiedzianej na jesień 1914 roku mobilizacji próbnej w Rosji. Oprócz budowy kolei strategicznych na granicy zachodniej wojska były posuwane w Rosji na zachód — korpusy syberyjskie już od lata roku 1913. Naprzód przewożono je koleją pod Moskwę rzekomo w celu odbycia manewrów, później przesuwano piechotą w kierunku Wilna (zeznania jeńców syberyjskich w czasie wojny). Odezwanie się cara do ministra dworu, hrabiego Frederichsa (na wiosnę roku 1914) w odpowiedzi na pytanie o program zajęć letnich: „Pozostanę w domu tego roku, gdyż będziemy mieli wojnę" (Wilhelm II. Pamiętnik).

Memorandum austrjacko-węgierskie dla rządu niemieckiego. Mowa w nim o zmianie układu na półwyspie Bałkańskim po ostatniej wojnie. Mocarstwa dwuprzymierza, t. j. Rosja i Francja, uważają pogrom Turcji za wstęp do takiego samego pogromu Austrji. W tym kierunku idą ich próby pozyskania Turcji i pogodzenia Bułgarji z Serbją i Rumunją. Temu przeciwdziałać można tylko przez utworzenie układu, wymierzonego przeciwko Serbji.

W akcji, podjętej przez Austro-Węgry po 28 czerwca, sam zamach sarajewski odgrywa podrzędną rolę jednego z ogniw, a raczej symptomu łańcucha zjawisk czy faktów, zdawna już wziętych pod uwagę. Mógł on posłużyć tylko za pretekst, a nawet nie za powód do wystąpienia przeciwko Serbji. Inna rzecz, że była to doskonała sposobność do postawienia Serbji w roli winowajcy i określała chwilę tego wystąpienia, jak żaden fakt, na który długo możnaby czekać.

28.VI MIĘDZY 28 CZERWCA A 6 LIPCA. 1) Austro-Węgry. Mord sarajewski. Śmierć arcyksięcia Franciszka Ferdynanda i jego małżonki księżny Hohenberg (z domu hrabiny Chotek). Arcyksiążę nie był osobistością lubianą przy dworze, a co do małżonki jego morganatycznej, to wpływu jej wręcz obawiano się z powodu jej ambicji: przewidywano komplikacje przy zmianie tronu, szczególnie na Węgrzech.

Franciszek Ferdynand, mówiąc słowami ministra rumuńskiego, Take Jonescu, nie był osobistością przeciętną. Miał swoją ideę, której istotą było przywrócenie blasku i świetności monarchji naddunajskiej. Nosił się z planami przeobrażenia monarchji w państwo związkowe narodowe z wciągnięciem do tego związku Serbji, a nawet Rumunji i Bułgarji. Otoczenie jego katolickie (arcyksiążę sam był gorliwym katolikiem) wskazywało mu zdobycze na ortodoksach, a nawet widoki wskrzeszenia na nowo świętego imperium germańskiego.

Hrabia Czernin, który należał do grupy zaufanych i przyjaciół arcyksięcia, tak go charakteryzował: „Franciszek Ferdynand był bezwarunkowo zwolennikiem tego, co nazywa „wielko-austrjackim programem" (des gross österreichischen Programms). Myślą jego było rozdzielić monarchję na państwa narodowościowe, a więc państwo niemieckie, czeskie, południowo-słowiańskie, polskie, z centralnym zarządem w Wiedniu, czyli zastąpienie dualizmu przez federalizm, przyczem fałszywe jest mniemanie, jakoby miał plan całkowicie opracowany, a nie zasadnicze jego tylko linje. Dlatego na skutek rad Czernina po wysłaniu go do Bukaresztu skłaniał się do oddania Rumunji Siedmiogrodu z tem jednak, że Wielka Rumunja przyłączy się do Austrji. W polityce zagranicznej przyświecał mu ideał sojuszu trzech cesarzy.

2.VII Poseł bawarski w Wiedniu Tucher donosi swemu dworowi, że mord sarajewski postawił sfery kierujące monarchji wobec alternatywy walki rozstrzygającej z okrążaniem wielkoserbskiem albo kompromisu przy zlikwidowaniu całkowitem sporu.

„Arcyksiążę zamordowany przy całej swej przezorności i osobistej po-

kojowości był zdecydowany na pierwsze, o czem wiedziano w Belgradzie i w Moskwie, dlatego musiał zginąć".

Cesarz Franciszek zaraz po zamachu wyraził się w rozmowie do Tschirschky'ego: „Przyszłość maluje mi się w bardzo czarnych barwach, i sytuacja tam niżej z każdym dniem staje się coraz bardziej niepokojąca. Nie wiem, czy długo jeszcze będziemy mogli przyglądać się jej bezczynnie". Szczególnie niepokoiła go próbna mobilizacja, ogłoszona na jesieni w Rosji.

Raport hrabiego Stefana Tiszy, prezesa ministrów węgierskich, do cesarza. Zaraz po zamachu hrabia Berchtold oświadczył Stefanowi Tiszy, że chce użyć zamachu za powód do porachunku z Serbją. Tisza krok ten odradzał, powołując się na to, że bez dowiedzenia winy Serbji Austro-Węgry znajdą się w jak najfatalniejszem położeniu, przedstawiając się w oczach świata za burzycieli pokoju i sprawców wielkiej wojny. 1.VII

Ambasador natomiast niemiecki, Tschirschky, w rozmowie z Berchtoldem do tego go zachęcał, obiecując poparcie Niemiec. Stawiał jednak, jako konieczny warunek, jasne sformułowanie planu działania wobec Serbji. 2.VII

Przewiezienie zwłok pary arcyksiążęcej do Wiednia. Ceremonja na dworcu zachodnim. Rozmowa inspektora armji, generała Auffenberga, z szefem sztabu, Conradem. Conrad wyraził się, że teraz na Serbję spadnie zasłużona kara. Na uwagę Auffenberga, że stąd może wybuchnąć pożar powszechny, do którego Austrja nie jest dostatecznie pod względem wojskowym przygotowana, Conrad powtarza, że taka sposobność nie da się pominąć. Nawet wojna z Rosją — chociaż to nie jest konieczne — nie może temu przeszkodzić. Auffenberg wyciągnął z tego wniosek, że wojna — przynajmniej w pojęciu szefa sztabu — była rzeczą zdecydowaną. 3.VII

W pierwszym tygodniu po zamachu prasa wiedeńska i budapeszteńska rozpisywała się szeroko o zbrodni i podjudzała opinję przeciw Serbom. Ale na znak dany z Ballplatzu zacichła.

Komunikat oficjalny nakazywał czekać na wyniki śledztwa, które miało być prowadzone tajnie. W jakim ono pójdzie kierunku — czy ukarania sprawców zbrodni i wezwania w tem do pomocy Serbji, czy też uczynienia tej ostatniej odpowiedzialną za nie w związku z agitacją panslawistyczno-jugosłowiańską czy wielkoserbską — było pytaniem. 6.VII

Poseł serbski w Wiedniu, Jovanowicz, dawał Pasiczowi odpowiedź w duchu tego drugiego rozstrzygnięcia. 7.VII

Poseł bawarski w Wiedniu donosi swemu dworowi: „Mówi się tu o tem, aby z zamachu skonstruować powód wojny i naprawić to, co poprzednio opuszczono, ponieważ z Serbami inaczej się nie poradzi". Dalej poza rozwiązanie towarzystwa „Narodna Odbrana" i ukaranie winnych poseł nie idzie w swych przypuszczeniach. „Dopiero w razie, gdy po przeprowadzeniu śledztwa Serbja nie wypełni żądań, Austrja wejdzie na drogę siły". Już wówczas perspektywa takiego postępowania malowała się całkiem wyraźnie i pomieniony świadek pisał, że skutkiem jego może być pożar wojny europejskiej. Dlatego, jak mówił, cesarz Franciszek Jó- 6.VII

zef zdecyduje się na to wyjście tylko pod presją okoliczności nieuniknionych.

11-13.VI II) N i e m c y. Wizyta cesarza Wilhelma w Konopiszt, w towarzystwie admirała von Tirpitza. Według źródeł oficjalnych, cel wizyty był towarzyski: chodziło o pokazanie cesarzowi ogrodów. Same jednak róże, rozkwitłe na wiosnę, nie skłoniłyby cesarza Wilhelma do tej wycieczki. Obecność von Tirpitza wskazywała na zainteresowanie budową floty austrjackiej. Było to jedno z marzeń cesarza Wilhelma. W tym celu admirał miał udzielać arcyksięciu rad i wskazówek. Obydwaj przyjaciele wymienili swe poglądy na wszelkie możliwe kwestje i stwierdzili zgodność swych zapatrywań. Była mowa i o polityce madziaryzującej hrabiego Tiszy w stosunku do Rumunów. Cesarz zrobił uwagę na marginesie: (Tisza) „nie powinien skutkiem swej wewnętrznej polityki, która jak w kwestji rumuńskiej, zatrąca o zagraniczną — trójprzymierze — wystawiać tej drugiej na szwank". Hrabia Berchtold w rozmowie z Tirpitzem wyraził mu wielkie zadowolenie arcyksięcia z powodu tej wizyty.

28.VI Wiadomość o zabójstwie arcyksięcia Ferdynanda doszła cesarza Wilhelma w czasie regat kilońskich. Zwrócono uwagę na zagadkowe wyrazy cesarza po otrzymaniu tej wiadomości: „Wysiłek całego mego życia jest stracony". Wilhelm miał tu zapewne na myśli niepewność co do osoby jego następcy, arcyksięcia Karola. Wilhelm stopniowo tylko zdobywał sobie sympatje zmarłego następcy tronu; ostatnio pomagały mu w tem względy, okazywane jego małżonce. Strata, jaką Wilhelm opłakiwał, była stratą wysiłków politycznych. Cesarz sam tak potem opisał wrażenie śmiercią tą spowodowane i jego następstwa: „Otrzymawszy wiadomość o zamordowaniu mego przyjaciela, arcyksięcia Franciszka Ferdynanda, przerwałem regaty kilońskie i wróciłem do domu, ponieważ miałem zamiar udać się na pogrzeb do Wiednia. Stamtąd jednak proszono mnie, abym odstąpił od tego zamiaru. Później dowiedziałem się, że przemawiały za tem między innemi także względy i na moje bezpieczeństwo, które, rozumie się, byłbym uchylił". Ostrzeżenie przyszło nie z Wiednia, lecz z Sarajewa od konsula niemieckiego, i to nie jedno, lecz kilka (jedno nawet pod datą 1 kwietnia). Odwołanie też podróży nastąpiło na wniosek samego kanclerza, który w tych warunkach nie chciał przyjąć odpowiedzialności za bezpieczeństwo cesarza (depesza kanclerza Bethmanna Holl-
2.VII wega do Tschirschky'ego). Wilhelm wiedział o tym względzie, gdyż na raporcie osobistym kanclerza zrobił uwagę przy tym punkcie, iż „przyjął z ciężkiem sercem tę decyzję, gdyż może być ona tłumaczona jako brak odwagi osobistej z jego strony".

30.VI Ambasador niemiecki w Wiedniu, Tschirschky, raportuje: „Tu często słyszę nawet od ludzi poważnych, że trzeba raz skończyć gruntownie porachunki z Serbją", ale dodaje od siebie: „korzystam z każdej sposobności, aby spokojnie, lecz poważnie i z naciskiem przestrzec przed nierozważnym krokiem". Cesarz na marginesie zdania o konieczności porachunku ostatecznego z Serbami własnoręcznie dopisał: „Teraz lub nigdy". (Frazes ten niesłusznie przypisywano Tschirschky'emu i podejrzy-

wano go nawet o przekroczenie instrukcyj z Berlina. Tschirschky, jak i Tisza, uchodzą nawet w sferach wtajemniczonych za głównych podżegaczy wojny „Kriegshetzer", jak widać z Pamiętników hrabiego Czernina. Obecnie na podstawie dokumentów zarówno z ministerstwa spraw zagranicznych Berlina, jak i Wiednia, można lepiej ustalić winę i odpowiedzialność poszczególnych osób). Ustęp o spokoju i ostrzeżenie przed nierozważnym krokiem ze strony ambasadora niemieckiego cesarz zaopatruje następującą uwagą marginesową: „Któż go (t. j. Tschirschky'ego) do tego upoważnił. To już jest głupie. To go nie obchodzi. To jest jedynie sprawa Austrji, co ona na to myśli zrobić. Później powie się, gdy kulawo pójdzie, że Niemcy nie chciały. Tschirschky te głupstwa niech sobie wybije z głowy. Z Serbami trzeba zrobić porządek i to szybko".

SYTUACJA ŚWIATOWA PO ZAMACHU. Cisza przed burzą. W tydzień po zamachu ambasada rosyjska w Wiedniu poufnie inspirowała redaktora politycznego „Neue freie Presse", iż Rosja nie pozostanie w spokoju w razie naruszenia samodzielności Serbji. Wiadomości tej jednak nie pozwoliła ogłaszać. Na depeszy Tschirschky'ego, donoszącego o tem, Wilhelm umieścił uwagę: „aha!", co miało oznaczać zapewne powątpiewanie.

Drugi tydzień po zamachu sarajewskim znamionuje cisza, przynajmniej w prasie, ale cisza złowroga. O treści narad, a nawet o samej naradzie ministrów w Wiedniu nie doszły żadne wieści do ogółu, zato w kołach finansowych czuć było zaniepokojenie. Odczuły je miejscowe giełdy — renta węgierska spadła do wysokości nigdy nie notowanej, a te lokalne wstrząśnienia zanotował sejsmograf całego świata. Nawet na tak oddalonej giełdzie, jak w New Yorku papiery wartościowe zaczęły gwałtownie spadać (między 5 a 22 lipca). Złoto stopniowo rząd rozkazał wycofywać z obiegu, co odbiło się na podrożeniu stopy procentowej. Zauważono częste przerywanie urlopów i przyjazd do Wiednia ministra wojny Krobatina i szefa sztabu Conrada. Ten drugi, według Jovanovicza, posła serbskiego, miał tajne spotkanie z szefem sztabu niemieckiego, hrabią Moltkem, bawiącym w Karlsbadzie.

Uderzająca była postawa Ballplatzu. Hrabia Berchtold odwołał tygodniowe przyjęcia dyplomatów. Unikano wszelkich rozmów o zajściu sarajewskim, a ilekrotnie była o niem wzmianka, starano się rozwiać wszystkie, połączone z tem obawy. Mówiono wogóle o pewnych krokach, które mają być przedsiębrane w Belgradzie, ale o krokach tych podawano urzędowym przedstawicielom obcych państw zwłaszcza Ententy jak najbardziej uspokajające zapewnienia. Hrabia Szapary, ambasador austrjacko-węgierski w Petersburgu, mówił posłowi rosyjskiemu w Wiedniu, Szebece, o pojednawczym charakterze noty do Serbji. W podobny sposób rozwiewał niepokój ambasadora francuskiego Dumaine'a zastępca Berchtolda, baron Macchio. Powoli nawet w kołach dyplomatycznych Ententy poczęła wytwarzać się opinja, że Austro-Węgry same starają się uniknąć komplikacyj. Większość też ambasadorów wyjechała albo gotowała się do wyjazdu na dłuższy urlop.

Wiadomo było, że wygotowanie noty do Serbji powierzono hrabiemu Forgachowi, byłemu posłowi w Belgradzie, znanemu z dostarczenia fałszywych dokumentów prof. Friedjungowi w procesie zagrzebskim.

W Wiedniu liczono się z ewentualnością wojny z Rosją i w tym celu dla zapewnienia sobie poparcia ze strony Niemiec został wygotowany list odręczny cesarza Franciszka Józefa do Wilhelma II. Treść tego pisma wyrażała przekonanie, że cesarz austrjacki posiada w cesarzu niemieckim wiernego i pewnego przyjaciela oraz że w każdej poważnej godzinie może na nim polegać. Zamach sarajewski pismo to sprowadza bezpośrednio do agitacji panslawistycznej rusko-serbskiej, mającej na celu osłabienie trójprzymierza i rozbicie (Zertrümmerung) monarchji austrjackiej. Dążeniem przeto tej ostatniej musi być izolowanie i pomniejszenie Serbji (Isolierung und Verkleinerung Serbiens), a drogą do tego — utworzenie ligi bałkańskiej antyserbskiej, do której weszłyby Turcja, Bułgarja, Grecja, a możliwie Rumunja pod protektoratem trójprzymierza. Liga ta miałaby za cel postawienie tamy zalewowi słowiańskiemu i zapewnienie pokoju monarchji. Do pisma cesarskiego dołączone było memorandum, o którem cesarz Franciszek pisze, iż było ułożone jeszcze przed zamachem, ale po zamachu poleca się jeszcze bardziej uwadze.

5.VII Równo w tydzień po tragedji sarajewskiej cesarz Wilhelm przyjmował na audjencji austrjacko-węgierskiego ambasadora, hrabiego Szögyenyi'ego, który mu wręczył pismo odręczne cesarza Franciszka Józefa, przywiezione przez szefa kancelarji ministerstwa spraw zagranicznych, hrabiego Hoyosa. Do pisma tego dołączone było memorandum („pro memoria"), ułożone jeszcze przed tragedją sarajewską (jak wyżej). Cesarz przeczytał z nadzwyczajną uwagą obydwa dokumenty i odrzekł tylko tyle, że spodziewał się „poważnej akcji" ze strony monarchji przeciwko Serbji, ale podkreślił z naciskiem, że w tym zatargu należy się liczyć także z „poważnemi komplikacjami europejskiemi", dlatego zastrzegł sobie odpowiedź po porozumieniu ze swym kanclerzem. W dalszej rozmowie po śniadaniu, na które ambasador był zaproszony, upewnił hrabiego Szögyenyi'ego, że i w tym wypadku Austro-Węgry mogą liczyć na zupełne poparcie Niemiec. Wprawdzie cesarz musi wprzód porozumieć się z kanclerzem, ale nie wątpi, że Bethmann Hollweg będzie jednego z nim zdania zwłaszcza co do akcji, z którą nalegał nie zwlekać, względem Serbji. „Stanowisko Rosji", mówił: „będzie w każdym razie wrogie, ale na to jest już oddawna przygotowany i nawet w razie, jeżeli przyjdzie do wojny Austro-Węgier z Rosją, mogą być przekonani (Austrjacy), że Niemcy ze zwykłą wiernością sprzymierzeńczą staną u ich boku". Rosja zresztą — utrzymywał Wilhelm — dziś do wojny nie jest wcale przygotowana i zanim sięgnie do miecza, będzie się bardzo namyślała. „W każdym razie będzie podjudzała przeciwko nam inne mocarstwa trójporozumienia i rozrzucała żagwie na Bałkanach. Rozumie się, iż miłującemu pokój cesarzowi Franciszkowi Józefowi trudno będzie zdecydować się na wojnę z Serbją, ale jeżeli Austrjacy istotnie przyszli do przekonania o konieczności orężnej rozprawy z Serbami, to cesarz Wil-

helm będzie żałował, jeśli nie wyzyskają obecnej, tak korzystnej dla siebie chwili".

Rozmowa ambasadora austrjackiego z kanclerzem przy udziale sekretarza spraw zagranicznych, von Jagowa, potwierdziła pogląd na sprawy polityki austrjackiej, jaki ambasador usłyszał dnia poprzedniego z ust cesarza. Kanclerz podkreślił tylko, że to Austrja powinna zdecydować, co ma czynić; może jednak w każdym wypadku na pewno liczyć, że „Niemcy, jako sprzymierzeniec i przyjaciel, staną zawsze po stronie monarchji". Ten wzgląd — wierność sprzymierzeńczą — Bethmann Hollweg i po wojnie przedstawiał jako powód wystąpienia Niemiec w obronie interesów Austrji. „Jedyny pewny sprzymierzeniec (to znaczy: Austro-Węgry) byłby wystawiony na zgubę, gdyby się mu odmówiło usunięcia miny, podłożonej pod fundamenty jego domu. Gdyby on padł albo przeszedł na stronę przeciwną, omyliwszy się w zabezpieczeniu swoich interesów ze strony starego przyjaciela, Niemcy zostałyby w zupełności osamotnione", pisał kanclerz w swoich Pamiętnikach. Już teraz ambasador z dalszej rozmowy przekonał się, że zarówno cesarz, jak i kanclerz uważają natychmiastowe wystąpienie przeciwko Serbji za najradykalniejszy i najlepszy sposób rozwiązania trudności Austrji na Bałkanach. Kanclerz uważał chwilę obecną za korzystniejszą od każdej innej, jaka może nastąpić później. 6.VII

Domniemana rada koronna w Poczdamie, na której miała zapaść decyzja wojny. Pogłoski, rozsiewane o niej, przez sfery urzędowe i dyplomatyczne. Ambasador Stanów Zjednoczonych w Konstantynopolu dowiedział się o niej z ust swego kolegi, ambasadora von Wangenheima, który przechwalał się nawet, że sam w niej brał udział. W papierach podsekretarza spraw zagranicznych, von dem Buscha, pod datą 30 sierpnia, notatka pod nagłówkiem „Z najpewniejszego źródła" o udziale w tej naradzie admirała Capelle w zastępstwie von Tirpitza, kapitana fregaty Zenkera za urząd sztabu marynarki, i zastępców ministra wojny oraz szefa sztabu. Uchwały zapadłe na tej naradzie odnosiły się do środków przygotowawczych dla wojny i wydania odpowiednich rozkazów. Z zeznań po wojnie osób wojskowych, przypuszczonych na audjencję do cesarza, wynika, że były to rozmowy o grożącym konflikcie Austrji z Serbją, a możliwie i z Rosją. Przesłuchiwane jednak po wojnie przed komisją Reichstagu osoby, wymienione w notatce, zaprzeczyły zarówno faktowi narady, jak i wydania rozkazów wojennych, a i sam autor notatki (von dem Busche) nie mógł podać źródła, skąd ją czerpał, ani też nie miał pewności co do wiarygodności jej danych. Żaden jednak ze świadków nie zaprzeczył, że był tego dnia wzywany do cesarza, ale jak twierdził, jedynie w celu zdania raportu z powierzonego sobie resortu (generał Bertreb, przedstawiciel sztabu generalnego). 5.VII

Najlepiej informuje o tych rozmowach kapitan fregaty Zenker, powiadając: „Cesarz podał przeze mnie do wiadomości moich przełożonych, iż w południe piątego lipca zastępca rządu austrjacko-węgierskiego zadał mu pytanie, czy Niemcy w razie konfliktu austrjacko-węgierskiego z Ser-

bją i stąd prawdopodobnie wynikłego naprężenia z Rosją wypełnią swe zobowiązania sojusznicze. Cesarz (Wilhelm) odpowiedział na to pytanie twierdząco, ale osobiście nie dawał wiary, aby Rosja ujęła się za Serbją wobec mordu, podstępnie popełnionego przez Serbów". A hrabia Waldersee, zastępca szefa sztabu na urlopie, hrabiego Moltkego, dodaje: „Dla mnie na skutek audjencji generała Bertreba (ze sztabu generalnego) w Poczdamie nie nastręczał się powód przedsiębrania czegokolwiek. Armja była, jak zawsze, gotowa. Roboty planowe mobilizacyjne były już 31 marca ukończone". Legenda, czy też tylko zniekształcona prawda historyczna — pozostało niewyjaśnione. Cesarz Wilhelm nazwał naradę poczdamską w swych Pamiętnikach „złośliwym wymysłem".

Resumé opinji sfer wojskowych niemieckich (według admirała Tirpitza). Wkroczenie Rosji w konflikt austro-serbski było nieprawdopodobne z powodu zamachu monarchicznego ze strony Serbów i niegotowości wojskowej i finansowej Rosji. Nadzieja na Francję, która ma hamować Rosję, będąc sama w kłopotach finansowych, i wobec niegotowości swych zbrojeń (brak artylerji). O udziale w wojnie Anglji wogóle nie myślano. Spodziewano się, że konflikt ograniczy się do Austrji i Serbji, ale brano w rachubę i inny wynik wypadków i dlatego należało być uzbrojonym. Stanowisko Niemiec wobec konfliktu austro-serbskiego Tirpitz maluje dosadnie słowami „przybieranie skóry wilka przez owce", przyczem jeśli owcą, a nie wilkiem miały być uzbrojone od stóp do głów Niemcy, to chyba tylko dlatego, że dyplomacja bała się wojny, jak owca, a straszyła skórą wilczą, czyli armją. Nazewnątrz jednakże efekt był wręcz przeciwny. Europa ujrzała wilka, czyli armję niemiecką, ustrojoną w skórę owcy, czyli dyplomację. Fałszywą tę grę dostrzegł dopiero po wojnie sam Wilhelm, nie zdając sobie sprawy, że sam w niej brał udział, będąc i mistyfikatorem i mistyfikowanym. Gani on całą maszynę dyplomatyczną niemiecką, która okazała się do niczego, „ponieważ ministerstwo spraw zagranicznych", jak mówi: „wychodząc z założenia „surtout pas d'histoires" tak było zahipnotyzowane dążeniem do pokoju à tout prix, iż ewentualność wojny, jako możliwego środka sztuki dyplomatycznej, całkowicie wypuściło z pod uwagi". Chwali natomiast armję, która nie mogła darować urzędowi spraw zagranicznych, iż z jego winy wojna ją zaskoczyła, gdy tymczasem dyplomacja czuła się dotknięta, iż mimo jej sztuki przyszło do wojny".

Mise en scène przedwojenne. Rozmieszczenie głównych aktorów i sprężyn szykującego się dramatu: cesarz na wodach północnych, szef sztabu w Karlsbadzie, admirał Tirpitz w Taraspie i t. p. Tak samo zresztą porozjeżdżali się i główni działacze wiedeńscy.

Podróż cesarza Wilhelma na fjordy. Wilhelm chciał ją odwołać „z głębokiej troski o dalszy obrót spraw". Kanclerz jednak i von Jagow byli odmiennego zdania i życzyli sobie wręcz, aby cesarz tej podróży nie odkładał, ponieważ podróż ta może wywrzeć uspokajające wrażenie na opinję europejską. Kanclerz nawet podobno utrzymywał, że odłożenie tej podróży może przyczynić się do wybuchu wojny, za którą cesarz bę-

dzie wówczas odpowiedzialny (tak!) — według późniejszych wynurzeń samego Wilhelma (bez jakichkolwiek innych świadectw i bez argumentacyj). Na potwierdzenie tego Wilhelm powołuje się jeszcze na opinję szefa sztabu, hrabiego Moltkego. „Kiedy ten wyraził pogląd spokojny na sytuację i sam prosił o urlop letni do Karlsbadu, zdecydowałem się z ciężkiem sercem odjechać" (Pamiętnik). Wniosek, stąd płynący: albo cesarz, świadom przygotowywanych wypadków, szukał dla siebie alibi, albo sfery, zarówno wojskowe, jak i dyplomatyczne, chciały trzymać go jak najdalej od nich w obawie powikłań skutkiem raptownych i nieprzemyślanych decyzyj, z których cesarz był znany.

MIĘDZY 7 A 11 LIPCA. 1) Wiedeń. Po naradach poczdamskich 5 i 6 lipca akcja przenosi się do Wiednia. Tu atmosfera od początku ciężka i złowroga.

Po otrzymaniu odpowiedzi z Berlina zebrała się rada wspólnych ministrów w Wiedniu. Udział w niej biorą: dwaj prezydenci gabinetów — austrjackiego, hrabia Stürgkh, i węgierskiego, hrabia Tisza, wspólny minister finansów—Biliński, minister obrony krajowej—Krobatin. Przewodniczy kanclerz i minister spraw zagranicznych—hrabia Berchtold. Zaproszeni—szef sztabu, Conrad von Hötzendorff i przedstawiciel urzędu marynarki, kontradmirał Kaisler. Pióro trzyma szef kancelarji ministra spraw zagranicznych, hrabia Hoyos. Przedmiot narady — sprawa Bośni i akcji dyplomatycznej przeciwko Serbji. Hrabia Berchtold stawia pytanie, czy nie przyszedł czas unieszkodliwienia Serbji raz na zawsze drogą orężną. Przewidywał, że wojna z Serbją może pociągnąć za sobą konflikt z Rosją, ale wskazywał zarazem na to, że bez takiego rozstrzygnięcia położenie monarchji tylko się pogorszy w polityce europejskiej i na Bałkanach. Musiał zapewne zdać sprawę i z wyników misji Hoyosa do Berlina. 7.VII

Hrabia Tisza: „To nie jest rzeczą Niemiec rozsądzać, czy powinniśmy teraz uderzyć, czy też nie". Uważa moment za nieodpowiedni. Potrzeba postawić wprzód warunki Serbom w postaci ultimatum. „Warunki te powinny być ostre, ale możliwe do wykonania". Wojna, zdaniem jego, nie była w tej chwili konieczna.

Hrabia Stürgkh niekoniecznie rozumiał, że wojna musi być wypowiedziana bez zapowiedzi, „sans crier gare", jak się wyraził hrabia Tisza. Można wdrożyć rokowania dyplomatyczne, ale tak, aby one koniecznie doprowadziły do wojny.

Biliński był za tem, aby sprawa została koniecznie rozstrzygnięta drogą oręża.

Generał Krobatin wskazywał na to, że sposobność do wojny z Serbją dwukrotnie już była pominięta: raz w roku 1909, drugi raz w roku 1912. Polecał mobilizację natychmiastową i możliwie tajną ze względu na to, że w Rosji część wojsk zajęta jest w tej chwili robotami polnymi.

Dyskusja co do celu wojny: Hrabia Stürgkh żądał zmiany dynastji w Serbji i powołania na tron któregoś z książąt zachodnio-europejskich wraz z ustaleniem pewnej zawisłości Serbji od Austrji. Hrabia Tisza był

zdania, że trzeba Serbję okroić, ale nie podzielić, jak to dawał do myślenia hrabia Hoyos w Berlinie. Stanowisko jego zostało przyjęte. Tisza jeszcze zwracał uwagę na „straszliwą katastrofę wojny europejskiej w danych warunkach". W konkluzji przyjęto konieczność szybkiego rozwiązania sporu z Serbami, ale w myśl żądań Tiszy mobilizację odłożono do chwili postawienia ultimatum i odrzucenia go przez Serbów.

8.VII Raport bezpośredni Tiszy do cesarza. Tisza broni swego stanowiska wbrew opinji całej rady ministrów. „Podobna napaść na Serbję", pisze: „pociągnie, według wszelkich przewidywań ludzkiego rozumu, wmieszanie się Rosji i wojnę europejską, w której ja sam — wbrew całemu optymizmowi Berlina — uważam neutralność Rumunji co najmniej za wątpliwą". Radzi wystosować notę do Serbji „w formie umiarkowanej, nie groźby" z wyszczególnieniem żądań konkretnych. Dopiero w razie odrzucenia ich monarchja ma prawo uciec się do siły oręża. Zwiększają się przytem szanse neutralności Rumunji, a może nawet Rosję powstrzyma się od wkroczenia. Tiszą liczy w tem na współdziałanie Anglji. Ale dla osiągnięcia tych korzyści dyplomatycznych, jak twierdzi, należy w odpowiednim czasie i w odpowiedniej formie złożyć oświadczenie, iż monarchja nie ma zamiaru niszczyć ani przyłączyć Serbji; projektuje natomiast po szczęśliwej wojnie okroić ją, obdzielając częściami Serbji sąsiednie państwa, jak Bułgarję, Grecję i Albanję, przyczem mogą być wzięte pod uwagę także względy strategiczne monarchji przy regulowaniu granicy.

II) Berlin. Wizyta Tschirschky'ego u Berchtolda. Tschirschky otrzymał depeszę z Berlina. Cesarz kazał mu „z całym naciskiem" oświadczyć, że oczekuje wystąpienia monarchji przeciwko Serbji. W Niemczech nie zrozumianoby, że taką sposobność opuszcza się „bez zadania ciosu". Hrabia Berchtold zawiadomił o treści tej rozmowy hrabiego Tiszę. Z oświadczenia Tschirschky'ego Berchtold wnosił, że sfery berlińskie uważały wszelkie układanie się z Serbją za poczucie słabości, co musiałoby oddziałać na stanowisko monarchji w trójprzymierzu i wywrzeć swój wpływ na dalszą politykę niemiecką.

W Berlinie powątpiewano nawet, czy Wiedeń zdecyduje się na krok stanowczy, wobec którego Niemcy — niech się stanie, co chce — okażą pomoc swemu sprzymierzeńcowi, mówił podsekretarz stanu Zimmermann do upełnomocnionego rządu bawarskiego, von Schöna.

11.VII W urzędzie spraw zagranicznych w Berlinie panowało mniemanie, że Austrjacy woleliby nawet, aby im Niemcy odmówili pomocy przeciwko Serbji. Podrwiwano z „braci sprzymierzeńców", iż tak dalece nie wiedzą sami, czego chcą, iż teraz właściwie zapytują Berlin, czego mają żądać od Serbów (Tirpitz na podstawie urzędowych wieści, które otrzymywał).

WYBUCH WOJNY A MASONERJA. Hrabia Czernin pisze: „(Arcyksiążę) wiedział na pewno, że ryzyko zamachu na jego osobę grozi mu zawsze na każdym kroku. Na rok przed wojną oznajmił mi, że masoni zdecydowali go sprzątnąć. Wymienił mi miasto, gdzie ta uchwała zapadła (zapomniałem później jego nazwę) i zacytował mi osoby ze sfer politycznych austrjackich i węgierskich, które coś o tem powinny wiedzieć".

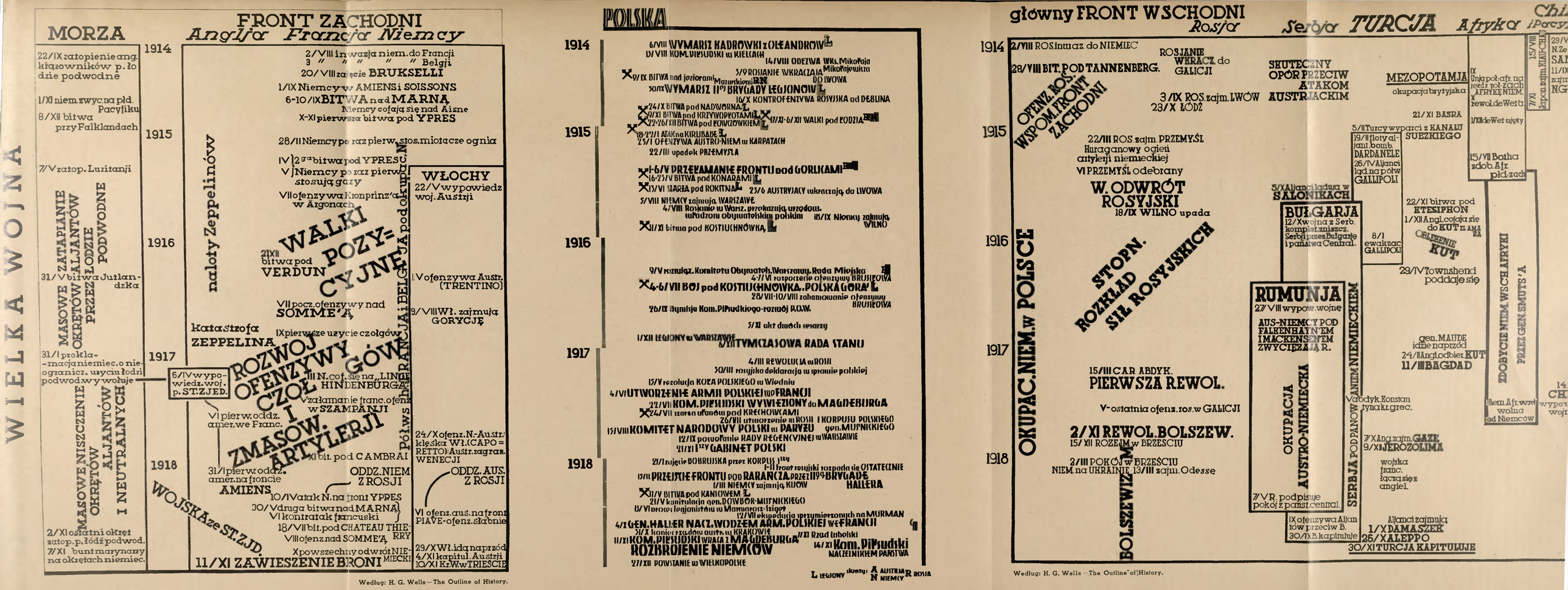
WIELKA WOJNA
FRONT ZACHODNI
Anglja Francja Niemcy
MORZA
1914
1915
1916
1917
1918
22/IX zatopienie ang. krążowników p. łodzie podwodne
1/XI niem. zwyc. na płd. Pacyfiku
8/XII bitwa przy Falklandach
7/V zatop. Luzitanji
31/V bitwa Jutlandzka
MASOWE ZATAPIANIE OKRĘTÓW ALJANTÓW PRZEZ ŁODZIE PODWODNE
31/I proklamacja niemiec. o nieograniczonym użyciu łodzi podwodnych wołuje
MASOWE NISZCZENIE OKRĘTÓW ALJANTÓW I NEUTRALNYCH
2/XI ostatni okręt zatop. p. łódź podwod.
7/XI bunt marynarzy na okrętach niemiec.
2/VIII inwazja niem. do Francji
3 " " " " " Belgji
20/VIII zajęcie BRUKSELLI
1/IX Niemcy w AMIENS i SOISSONS
6-10/IX BITWA nad MARNĄ
Niemcy cofają się nad Aisne
X-XI pierwsza bitwa pod YPRES
naloty Zeppelinów
28/II Niemcy po raz pierw. stos. miotacze ognia
IV 2ga bitwa pod YPRES
V Niemcy po raz pierw. stosują gazy
VII ofenzywa Kronprinz'a w Argonach
21/XII bitwa pod VERDUN
WALKI POZYCYJNE
VII pocz. ofenzywy nad SOMME'Ą
Katastrofa ZEPPELINA
IX pierwsze użycie czołgów
6/IV wypowiedz. woj. p. ST. ZJED.
ROZWÓJ OFENZYWY CZOŁGÓW I ZMASOW. ARTYLERJI
III N. cof. się na „LINJĘ HINDENBURGA"
Załamanie franc. ofenz. w SZAMPANJI
VI pierw. oddz. amer. we Franc.
XI bit. pod CAMBRAI
31/I pierw. oddz. amer. na froncie AMIENS
ODDZ. NIEM. Z ROSJI
10/IV atak N. na froni YPRES
30/V druga bitwa nad MARNĄ
VI kontratak francuski
18/VII bit. pod CHATEAU THIERRY
VIII ofenz. nad SOMME'Ą
X powszechny odwrót NIEMIECKI
WOJSKA Azeł ST. ZJD.
11/XI ZAWIESZENIE BRONI
WŁOCHY
22/V wypowiedz. woj. Austrji
I ofenzywa Austr. (TRENTINO)
9/VIII Wł. zajmują GORYCJĘ
24/X ofenz. N.-Austr. klęska Wł. (CAPORETTO) Austr. zagraża WENECJI
ODDZ. AUS. Z ROSJI
VI ofenz. aus. na froni PIAVE-ofenz. słabnie
29/X Wł. idą naprzód
4/XI kapitul. Austrji
10/XI K. W. w TRIESCIE
FRANCJA i BELGJA pod okupac. N.
Pół. wsch.
Według: H. G. Wells — The Outline of History.
POLSKA
1914
1915
1916
1917
1918
6/VIII WYMARSZ KADROWKI z OLEANDROW
17/VIII KOM. PIŁSUDSKI w KIELCACH
14/VIII ODEZWA Wk. Mikołaja
5/9 ROSJANIE WKRACZAJĄ DO LWOWA
9/IX BITWA nad jeziorami Mazurskimi
10/X WYMARSZ II-ej BRYGADY LEGJONÓW
16/X KONTROFENZYWA ROSYJSKA od DŹBLINA
24/X BITWA pod NADWORNĄ
9/XI BITWA pod KRZYWOPOŁOTAMI
22-26/XII BITWA pod ROWOCZKIEM
16-22/I ATAK na KIRLIBABĘ
23/I OFENZYWA AUSTRO-NIEM w KARPATACH
22/III upadek PRZEMYŚLA
I-6/V PRZEŁAMANIE FRONTU pod GORLICAMI
16-23/V BITWA pod KONARAMI
15/VI WARSZA pod ROKITNĄ
23/6 AUSTRYJACY wkraczają do LWOWA
5/VIII NIEMCY zajmują WARSZAWĘ
4/VIII Rosjanie w Warsz. przekazują urzędom, ułożonym obywatelskim polskim
15/IX Niemcy zajmują WILNO
II/XI bitwa pod KOSTIUCHNÓWKĄ
9/V rozwiąz. Komitetu Obywatelsk. Warszawy. Rada Miejska
4-7/VI rozpaczęcie ofenzywy BRUSIŁOWA
4-6/VII BÓJ pod KOSTIUCHNÓWKĄ. POLSKA GÓRĄ
28/VII-10/VIII zahamowanie ofenzywy BRUSIŁOWA
26/IX Dymisja Kom. Piłsudskiego-rozwiązł P.O.W.
5/XI akt dwóch cesarzy
1/XII LEGJONY w WARSZAWIE
6/XII TYMCZASOWA RADA STANU
4/III REWOLUCJA w ROSJI
30/III rosyjska deklaracja w sprawie polskiej
15/V rezolucja KOŁA POLSKIEGO w Wiedniu
4/VI UTWORZENIE ARMII POLSKIEJ we FRANCJI
22/VII KOM. PIŁSUDSKI WYWIEZIONY do MAGDEBURGA
24/VII szarża ułanów pod KREJCHOWEM
26/VII utworzenie w ROSJI I KORPUSU POLSKIEGO
15/VIII KOMITET NARODOWY POLSKI w PARYŻU gen. MUŚNICKIEGO
12/IX powołanie RADY REGENCYJNEJ w WARSZAWIE
21/XI I-szy GABINET POLSKI
21/I zajęcie BOBRUJSKA przez KORPUS I-szy
Cały front rosyjski rozpada się OSTATECZNIE
15/II PRZEŁOMIENIE FRONTU pod BARANCZAMI przez III-cią BRYGADĘ HALLERA
1/III NIEMCY zajmują KIJÓW
III/V BITWA pod KANIOWEM
21/V kapitulacja gen. DOWBOR-MUŚNICKIEGO
8/VI bracia Iwajonitzu w Mamaroszu zginęli
12/VII okupacja sprzymierzonych na MURMAN
4/X GEN. HALLER NACZ. WODZEM ARM. POLSKIEJ we FRANCJI
5/X konieczność zrzeczenia się KRAKOWA
11/XI KOM. PIŁSUDSKI WRACA z MAGDEBURGA
ROZBROJENIE NIEMCÓW
27/XII POWSTANIE w WIELKOPOLSCE
17/XI Rząd lubelski
14/XI Kom. Piłsudski NACZELNIKIEM PAŃSTWA
L LEGJONY
A AUSTRJA
N NIEMCY
R ROSJA
główny FRONT WSCHODNI
Rosja
Serbja
TURCJA
Afryka
Chiny
1914
1915
1916
1917
1918
2/VIII ROS. inwazja do NIEMIEC
28/VIII BIT. POD TANNENBERG.
ROSJANIE WKRACZ. do GALICJI
OFENZ. ROS. WSPÓLNY FRONT ZACHODNI
3/IX ROS. zajm. LWÓW
23/X ŁÓDŹ
SKUTECZNY OPÓR PRZECIW ATAKOM AUSTRJACKIM
MEZOPOTAMJA
okupacja brytyjska
rewolta de Wet'a
IX Unja połud.-afr. na jedz. z połZach. AFRYKĘ NIEM.
7/XI zapr. rządu KUAFCHA
15/VII
21/XI BASRA
1/XII de Wet ujęty
5/II Turcy wyparci z KANAŁU SUEZKIEGO
19/II floty aljanc. bomb. DARDANELE
26/IV Aljanci ląd. na półw. GALLIPOLI
15/VII Botha zdob. Afr. płd.-zach
22/III ROS. zajm. PRZEMYŚL
Huraganowy ogień artylerji niemieckiej
VI PRZEMYŚL odebrany
W. ODWRÓT ROSYJSKI
18/IX WILNO upada
5/X Aljanci ładują w SALONIKACH
BUŁGARJA
12/X wojna z Serb. kompl. zniszcz. Serbję przez Bułgarję i państwa Central.
8/I ewakuac. GALLIPOLI
22/XI bitwa pod KTESIPHON
1/XII Angl. cofają się do KUT
OBLĘŻENIE KUT
29/IV Townshend poddaje się
STOPN. ROZKŁAD SIŁ ROSYJSKICH
RUMUNJA
27/VIII wypow. wojnę
AUS-NIEMCY POD FALKENHAYN'EM I MACKENSEN'EM ZWYCIĘŻAJĄ R.
gen. MAUDE idzie naprzód
24/II Angl. odbier. KUT
11/III BAGDAD
15/III CAR ABDYK.
PIERWSZA REWOL.
V-ostatnia ofenz. ros. w GALICJI
Abdyk. Konstantynaki. grec.
2/XI REWOL. BOLSZEW.
15/XII ROZEJM w BRZEŚCIU
2/III POKÓJ w BRZEŚCIU
NIEM. na UKRAINIE, 13/III zajm. Odessę
OKUPACJA AUSTRO-NIEMIECKA
7/V R. podpisuje pokój z państ. central.
OKUPAC. NIEM. w POLSCE
BOLSZEWIZM
SERBJA POD PANOWANIEM NIEMIECKIEM
IX ofenzywa Aljantów przeciw B.
30/IX B. kapituluje
Aljanci zajmują
1/X DAMASZEK
25/X ALEPPO
30/X TURCJA KAPITULUJE
7/X Ang. zajm. GAZE
9/XII JEROZOLIMA
wojska franc. łączą się z angiel.
ZDOBYCIE NIEM. WSCH. AFRYKI
PRZEZ GEN. SMUTS'A
Niem. Afr. wsch. wolna od Niemców
14
CH
wypow
woj
Według: H. G. Wells — The Outline of History.

Z zeznań zamachowców na procesie:

Cabrinowicz: Ciganowicz mi mówił, że zmarły Ferdynand był skazany na śmierć przez masonów. Powiedział mi to potem, jakem powziął decyzję zamachu. (Ciganowicz był tym członkiem Narodnej Odbrany, który był łącznikiem między zamachowcami a majorem serbskim Tankosiczem, jednym z dyrektorów tego stowarzyszenia). Według Cabrinowicza, Tankosicz i Ciganowicz byli masonami. Właściwym kierownikiem Narodnej Odbrany był pułk. Dragutin Dimitrjewicz, zarazem szef biura informacyjnego w sztabie generalnym serbskim (rozstrzelany w roku 1917 z rozkazu rządu serbskiego za to, że przygotowywał nowy zamach tym razem na księcia regenta, Aleksandra). Jego mężem zaufania był mjr. Tankosicz.

Princip: „Zgodziliśmy się (z Cabrinowiczem) na konieczność ucieknięcia się do tych samych środków w celu zjednoczenia narodu jugosłowiańskiego". „Jakie to są środki?" „Wskazałem już je: zabójstwo i usuwanie tych, którzy szkodzą narodowi jugosłowiańskiemu".

Cabrinowicz: „Kiedy wspomniałem Ciganowiczowi w rozmowie, że 19.X
trzeba dokonać zamachu i że potrzebne mi są do tego środki, powiedział mi, że są osoby, które je dostarczą, i że on z nimi pomówi. Potem oznajmił mi, że mówił o tem z Tankosiczem i jeszcze z kimś drugim, który także jest masonem i jakby kimś z ich zwierzchników. Bezpośrednio po tej rozmowie ten ktoś pojechał zagranicę i objechał jakby całą Europę. Był w Budapeszcie, we Francji i Rosji... Ilekroć pytałem Ciganowicza, jak stoją sprawy, odpowiadał: „Kiedy tamten wróci..." Ciganowicz wówczas mówił, że od dwóch już lat masonerja wydała wyrok śmierci na następcę tronu, ale nie miała dotychczas człowieka. Kiedy mi wręczał browning i amunicję, powiedział mi, że ten ktoś wrócił wczoraj wieczorem z Budapesztu. Wiedziałem, że ta podróż jego była w związku ze sprawą, że w tym celu bawił zagranicą i miał konferencję z pewnemi kołami.

(Z pośród czterech głównych sprawców zamachu Illicz był skazany na śmierć i wyrok został wykonany 2 lutego 1915, reszta trzej: Cabrinowicz, Princip, Grabecz, jako małoletni, byli skazani na dwadzieścia lat ciężkiego więzienia i zmarli przed końcem wojny w fortecy Theresienstadtu w Czechach. Gabriel Princip był z pochodzenia Żydem).

Rząd austrjacki mimo drobiazgowego śledztwa nie był poinformowany o właściwych sprężynach zamachu. Wychodzą one dopiero na jaw w świetle wynurzeń i odkryć powojennych. Wszyscy trzej młodzi zamachowcy należeli do tajnej organizacji „Mlada Bosna" i pozostawali w stosunkach, czy też byli użyci jako narzędzie przez sfery wojskowe serbskie, zgrupowane w tajnej organizacji „Czarnej Ręki", która pracowała pod hasłem „Ujedinenje ili smrt" (zjednoczenie albo śmierć), będącem zarazem jej drugą nazwą. Narodna Odbrana, na którą była skierowana cała uwaga policji austrjackiej, była właściwie jedną tylko z form i to najniewinniejszą, jej działania na zewnątrz, bo jawnego. Organizacja ta brała udział już w zamachu na króla Aleksandra i jego żonę Dragę Maszyn, a wpływ jej u dworu sięgał tak daleko, że jeden z zamachowców, Cabrinowicz, był przed zamachem przedstawiony następcy tronu Aleksandro-

wi. Jakie były stosunki spiskowców z kołami masońskiemi we Francji, Szwajcarji, a nawet w Austrji, czy na Węgrzech — niewiadomo. W każdym razie stosunki z Rosją były najlepsze. A ów ktoś, na którego przyzwolenie ostateczne czekali po jego podróży zamachowcy, był nie kto inny, tylko attaché wojskowy rosyjski w Belgradzie, płk. Artamanow. On przywiózł upoważnienie do działania tych samych kół wojskowych w Petersburgu, które szukały zaczepki z Austrją. Obawę podrażnienia uczuć monarchicznych neutralizowała nadzieja na poparcie sfer masońskich, niechętnych katolickiej Austrji, a jeszcze bardziej obawiających się arcykatolickiego pobożnego następcy tronu, arcyksięcia Ferdynanda. Zamach zatem nie mógł być niespodzianką ani w Petersburgu, ani w Belgradzie. Pytanie było tylko, czego się po nim spodziewano — uniknięcia wojny: w Belgradzie, czy wywołania jej: w Petersburgu? To drugie odczuwało się z nieuchwytnych drobnych zarządzeń i nastrojów na granicy rosyjsko-austrjackiej nawet już w tydzień po zamachu sarajewskim (świadectwo naoczne).

MIĘDZY 11 A 23 LIPCA. SPRAWA NOTY AUSTRJACKIEJ DO

11.VIII SERBJI. Tschirschky do Jagowa z Wiednia (ściśle poufne): „Miałem możność znowu dzisiaj omawiać z hrabią Berchtoldem postępowanie przeciwko Serbji a głównie wpoić mu dobitnie przekonanie, że szybka akcja nasuwa się koniecznie. Minister odpowiedział, że dla zebrania ścisłych informacyj o postępie śledztwa został wysłany stąd do Sarajewa zaufany agent, którego powrotu spodziewają się we wtorek (14-go), albo w środę (15-go). Hrabia Tisza też został wezwany do Wiednia na wtorek. Jak tylko przyjdą ściślejsze argumenty, naradzą się z Tiszą co do noty, mającej być wysłaną do Serbji, i do wtorku spodziewa się być gotowym z ostateczną redakcją tego dokumentu. O ile dziś można powiedzieć, główne żądanie pod adresem Serbji polegać będzie na tem, aby król urzędowo i publicznie ogłosił w formalnej deklaracji i za pośrednictwem rozkazu do armji, iż Serbja wyrzeka się swej wielko-serbskiej polityki, powtóre ustanowienia urzędu austrjacko-węgierskiego dla czuwania nad ścisłym wykonaniem tej obietnicy. Termin odpowiedzi będzie dany najkrótszy, możliwie 48 godzin. Jeżeli odpowiedź będzie uważana tutaj (czyli w Wiedniu) za niezadowalającą, mobilizacja natychmiast nastąpi". Następnie minister poruszył sprawę terminu doręczenia. Musi być uzgodniony z pobytem Poincaré'go w Petersburgu, aby uniknąć dania im sposobności do porozumienia się. Możliwe doręczenie w Belgradzie przed lub po odjeździe Poincaré'go, między 18 a 24 lipca. Ta druga data wydaje się właściwsza, gdyż będzie już po żniwach w monarchji, co będzie ułatwieniem dla komunikacji i zapewni korzyści gospodarczej natury. Następnie poruszył sprawę uzgodnienia z Berlinem propagandy za pośrednictwem wpływu na prasę angielską. Teraz zamierza zwrócić uwagę na prasę rumuńską i włoską i zastanawia się, co można zrobić pieniędzmi w Bukareszcie. Minister był zatroskany ostatniemi wysiłkami energicznemi rządu rosyjskiego ściślejszego zbliżenia się do Polaków. Te wysiłki wydają się być niecałkiem bezskutecznemi, sądząc po zachowaniu się

niektórych organów prasowych polskich. Minister i hrabia Forgach, obecny przy tej rozmowie, prosili go nie telegrafować, lecz posłać listem informacje mu podane. Wnosi stąd, że nie dowierzają w Austrji tajemnicy, nawet szyfrowej.

Depesza z Sarajewa radcy sekcyjnego von Wiesnera, wydelegowanego z ramienia ministerstwa spraw zagranicznych w Wiedniu: „Współudział władz serbskich w kierownictwie zamachem albo w jego przeprowadzeniu, czy też dostarczeniu broni niczem nie jest dowiedziony, ani nawet dopuszczalny. Istnieją raczej wskazówki, że to rzecz wykluczona". Punkty żądań, do których najwyżej można posunąć się na podstawie przeprowadzonego śledztwa, sprowadzają się — według pomienionego raportu — do 1) współdziałania władz serbskich w ściganiu szmuglu osób i rzeczy przez granicę, 2) zwolnienia ze służby komendantów pogranicznych i władz celnych w Szabaczu i Łośnicy, 3) śledztwa dyscyplinarnego przeciwko serbskiemu urzędnikowi Ciganowiczowi i majorowi Tankosiczowi. (W rzeczywistości zarzuty i żądania pod adresem Serbji wygotowane były w Wiedniu niezależnie od wyników śledztwa). 13.VIII

Punkty, zakomunikowane z Wiednia do Berlina (za pośrednictwem Tschirschky'ego): 1) proklamacja króla serbskiego do narodu z potępieniem agitacji wielkoserbskiej, 2) udział wyższych władz austrjackich w śledztwie na terytorjum Serbji, 3) zwolnienie oraz ukaranie urzędników i oficerów, których udział w zamachu został dowiedziony.

W wydawnictwie niemieckiem Dokumentów do wybuchu wojny depeszy tej brak. Uzupełnia je (patrz wyżej) depesza Tschirschky'ego z 11 lipca (z archiwum ambasady niemieckiej w Wiedniu). Treść jej zna Tirpitz, który — z tytułu swego urzędu sekretarza stanu dla spraw marynarki — wiadomość o tej depeszy otrzymał. Punkty te, choć skrócone, w całości zawierają wszystko, co posiada późniejsza austrjacka nota serbska. Szczególnie punkt drugi, który sprzeciwiał się suwerenności państwowej królestwa serbskiego. Tirpitz oświadcza, że po otrzymaniu treści tego ultimatum odrazu wiedział, że przyjęcie jego dla Serbji jest niemożliwe i że następstwem jego może być wojna światowa. Rewelacjami temi Tirpitz mierzył zapewne w urząd ministerstwa spraw zagranicznych, zwłaszcza w osobę kanclerza. Obrona po wojnie tego urzędu wypada bardzo niedołężnie. Tak Jagow w odpowiedzi na zarzut co do punktu drugiego powoływał się na to, że przecież Rosja utrzymywała w Paryżu swe biuro policyjne wywiadowcze (bureau de sureté). Wypada zatem, jakoby urząd spraw zagranicznych nie zdawał sobie sprawy z wagi tego żądania Austrji pod adresem Serbji w punkcie drugim. Rewelacja von Tirpitza obala tezę niemiecką, że Niemcy w redagowaniu ultimatum austrjackiego udziału nie brały, jak to oświadczył również w jednem swem przemówieniu sejmowem hrabia Tisza, i że nota austrjacka doszła do wiadomości rządu berlińskiego na dzień przed doręczeniem jej Serbji (22 lipca między 7 a 8 wieczór). Nota — tak, ale nie jej treść zasadnicza, która znana była w Berlinie wprzód jeszcze, zanim ją Berchtold podał do wiadomości swym kolegom, wspólnym ministrom austrjacko-węgierskim (19 lipca).

14.VII Narada w Wiedniu hrabiego Berchtolda z obydwoma prezesami ministrów, austrjackim i węgierskim. Uzgodniono punkty noty do Serbji (z wiedzą i zgodą Berlina, j. w.). W dniach następnych miała pójść redakcja ostateczna.

Depesza Tschirschky'ego do kanclerza. Zdaje sprawę z rozmowy osobistej z hrabią Tiszą. Tisza oświadczył mu, że przekonał się o konieczności wojny, przyczem dodał, że w tej sprawie panuje teraz „zupełna jednomyślność i zgodna decyzja". Nawet na cesarza stanowcza postawa Niemiec przy boku Austrji podziałała w sposób zachęcający do zajęcia takiegoż mocnego stanowiska. Cesarz, według słów Tiszy, patrzy teraz na sytuację całkiem spokojnie i wytrwa do końca. Nota jeszcze nie jest gotowa, ale będzie tak zredagowana, że jej przyjęcie jest prawie wykluczone. Na zakończenie rozmowy hrabia Tisza podał ambasadorowi rękę ze słowami: „Teraz, połączeni z wami, będziemy śmiało i spokojnie patrzeli w przyszłość".

Cała akcja dyplomatyczna szła w ścisłem porozumieniu ze sferami wojskowemi. Utrzymywanie pokojowego nastroju przy zawiązywaniu konfliktu leżało w interesie wojskowości, która chciała tym sposobem uśpić wroga i nie dać mu czasu do przygotowań mobilizacyjnych. Tak wyłuszczał pogląd swój na sytuację szef sztabu, Conrad, do którego pod względem wojskowym należała decyzja ostateczna. Conrad na pytanie, czy monarchja wytrzyma wojnę na dwa fronty, odpowiedział przecząco, ale też nie liczył na polepszenie się szans wojennych Austro-Węgier w przyszłości. Co do mobilizacji dał zapewnienie cesarzowi, że wszystko jest gotowe. Nietylko kancelarje dyplomatyczne, ale i sztaby obydwóch sprzymierzeńców działały w zupełnem porozumieniu. Według zastępcy szefa sztabu austrjackiego, generała Hofera, Austrjacy przygotowywali się do wkroczenia pięcioma korpusami do Serbji, ale miano wstrzymać akcję natychmiast i przerzucić wojsko na północ, skoro wystąpi Rosja. Sztab niemiecki widział słabą stronę tego planu operacyjnego w konieczności zmiany dyspozycyj w czasie działania. Ale z drugiej strony brano pod uwagę, iż niema wogóle planu operacyjnego bez zarzutu.

18.VII Raport posła bawarskiego w Berlinie, hrabiego Lerchenfelda. Podaje punkty ustalone czterdziestoośmiogodzinnego ultimatum austrjackiego do Serbji: „Że Serbja tego rodzaju żądań, sprzecznych z jej godnością, jako samodzielnego państwa, nie może przyjąć, to leży, jak na dłoni. Następstwem przeto będzie wojna" (uwaga, na podstawie rozmowy z podsekretarzem stanu, Zimmermannem). Tu, w Berlinie, całkowicie pogodzono się z tem, że Austrja, wyzyskując chwilę korzystną, puszcza się na dalsze zawikłania, ale czy się puści, wydawało się jeszcze wątpliwe Zimmermannowi. A tymczasem Austrja z powodu swego niezdecydowania i z powodu rozpierzchłości swych kroków stała się właściwie tym „chorym człowiekiem Europy", jakim poprzednio była Turcja. Mowa jest dalej o godzinie dziejowej Austrji. „Teraz albo nigdy". Według Zimmermanna, Wiedeń aż nieprzyjemnie to uderzyło, że Berlin nie namawia do rozwagi i umiarkowania. Dlatego na pytanie z Wiednia,

co robić, odrazu dano odpowiedź, iż Niemcy są zdecydowani na każde postawienie kwestji, nawet na niebezpieczeństwo wojny z Rosją.

Co do stanowiska mocarstw wobec konfliktu austro-serbskiego, to według zapatrywań w Berlinie, będzie zależało ono od tego, czy Austrja zadowoli się samem ukaraniem Serbji, czy też żądać będzie terytorjalnych odszkodowań. W pierwszym wypadku dałoby się może wojnę zlokalizować, w drugim — poważniejsze zawikłania będą nieuniknione. Dlatego w interesie zlokalizowania wojny tutejszy urząd spraw zagranicznych zaraz po doręczeniu noty ma wdrożyć akcję dyplomatyczną u wielkich mocarstw. Akcja ta ma mieć pozór, iż Niemcy są tak samo zaskoczone krokiem austrjackim, jak i inne mocarstwa, przyczem Niemcy zajmą stanowisko, iż spór między Austrją a Serbją jest to sprawa tylko dwóch powyższych państw. W Berlinie zrezygnowano z mobilizacji armji i stąd oddziaływano na Wiedeń za pośrednictwem sfer wojskowych, aby narazie nie mobilizować całej armji, a zwłaszcza korpusów galicyjskich, gdyż to pociągnie za sobą automatycznie przeciwmobilizację Rosji, która zmusi naprzód Niemcy, a później Francję do analogicznych zarządzeń, i tem samem wywoła wojnę europejską.

Decydującą kwestją w sprawie lokalizacji wojny będzie stanowisko Rosji. Jeśli ona nie zechce wojny z Austrją oraz Niemcami i pozostanie bezczynną, potępi tem samem Serbów za sposób ich walki przy pomocy bomb i rewolwerów. Zimmermann liczył w tem na pomoc Anglji i Francji, które będą oddziaływały na Rosję powściągająco. Pocieszał się i tem, że „bluff" należy do najulubieńszych rekwizytów polityki rosyjskiej. Rosjanin chętnie grozi mieczem, ale w decydującej chwili nie wyciąga go w interesie drugich. Anglję krępować będą zamieszki w Irlandji. Ale jeżeli przyjdzie do wojny trójprzymierza z dwuprzymierzem, to Anglja znajdzie się po stronie tego drugiego, ponieważ będzie się obawiała, iż Francja w razie porażki zejdzie na stopień drugorzędnego mocarstwa, i że „balance of power" w Europie będzie naruszony. Na udział w wojnie Włoch po stronie sprzymierzeńców w Berlinie mało liczono (referent w ministerstwie do spraw trójprzymierza, von Bergen), gdyż stosunek ich do Austro-Węgier był jak najmniej przyjacielski. Mowa dalej o branych w rachubę rekompensatach dla Włoch w celu pozyskania ich dla akcji dwóch sprzymierzeńców i o przyszłych zmianach terytorjalnych na Bałkanach. Włochy, narówni z państwami Ententy, mimo że należały do trójprzymierza, były trzymane w tajemnicy co do całej akcji sprzymierzeńców.

Raport ten, którego właściwym autorem był von Schön, zastępca przedstawiciela Bawarji przy rządzie Rzeszy, został ogłoszony przez rząd Kurta Eisnera 23 listopada 1918, i posłużył za jeden z dowodów dla uznania winy Niemiec w traktacie wersalskim. Wielokrotnie też ze strony niemieckiej starano się osłabić jego doniosłość, zarzucając, iż przedruk jego był nieścisły. Istotnie, miejsca niektóre zostały opuszczone, ale nie w celu spotęgowania zarzutów, jedynie w celu skrócenia. W sensie dowodowym jest to dokument z drugiej ręki — podaje on relację osoby

trzeciej z rozmów, jakie miała z czynnikami miarodajnemi, pozwala zresztą odtworzyć zmieniające się nastroje sfer politycznych berlińskich.

Rozmowa von Schöna z podsekretarzem stanu Zimmermannem, który dzierżył referat spraw bałkańskich i trójprzymierza w ministerstwie spraw zagranicznych w Berlinie. Informacje, których mu udzielał, były zaczerpnięte bezpośrednio od ambasadora austrjacko-węgierskiego na temat „zamierzonego załatwienia sporu monarchji z Serbją". Doręczenie noty Serbji wyznaczono na 25-go b. m. Opóźnienie tłumaczono oczekiwaniem wyjazdu Poincaré'go i Vivianiego z Petersburga w obawie, aby dwuprzymierze nie porozumiało się w sprawie jakiej wspólnej przeciwakcji. Do tego czasu Wiedeń nadawał „pokojowy wygląd swej akcji" (urlop ministra wojny i szefa sztabu) i oddziaływał nawet na giełdę i prasę nie bez skutku w tym kierunku. W Berlinie taka postawa gabinetu wiedeńskiego znajdowała całkowite uznanie, żałowano tylko, iż hrabia Tisza, który z początku był przeciwny „ostrzejszemu wystąpieniu, przez oświadczenie, złożone w sejmie węgierskim, odchylił nieco zasłony".

Rozważania Berlina na temat Austrji, „chorego człowieka" w Europie, na którego spadek po podziale czyhają Rosja, Włochy, Rumunja, Serbja i Czarnogóra, idą tak daleko, iż od silnego wystąpienia jej w sporze z Serbją czyni Zimmermann zależnem nie tylko podniesienie się monarchji mocarstwowe, ale i odrodzenie jej gospodarcze i to na długie lata. Za parę lat później przy dalszym rozwoju słowiańskiej propagandy stanie się to, jak sam Conrad przyznał, niemożliwe. Stąd „Blankovollmacht" — pełnomocnictwo in blanco, które zawiózł hrabia Hoyos do Wiednia. Posuwało się ono tak daleko, iż nasunęło ono wątpliwości nawet Berchtoldowi, który w trzy dni po decyzjach powziętych telegrafował do Berlina w sprawie zawierania sojuszu z Bułgarją. Berlin obawiał się, że zwłoka w wystąpieniu monarchji może spowodować zgłoszenie pod naciskiem Francji i Rosji ze strony samej Serbji zadosyćuczynienia dla Austrji. Dlatego pchnięto Austrję na drogę układów z Bułgarją o przystąpienie jej do trójprzymierza, a na tym punkcie Berchtold miał wątpliwości.

Co do Bułgarji, to ambasador austrjacko-węgierski przypuszczał, że wojnę austro-serbską wyzyska, aby napaść na Serbję w celu odzyskania utraconych terytorjów w poprzedniej wojnie bałkańskiej. Ponieważ na ten wypadek była obawa, iż wystąpi przeciwko Serbom Rumunja, do czego nie brak wpływów ze strony Rosji, Berlin dał więc do zrozumienia królowi Karolowi, z którego postępowania nie był zresztą zadowolony, iż stanie po stronie Bułgarji, chyba że Rumunja nie dopuści do upadku Serbji. Ale na podstawie odpowiedzi króla Karola przypuszczano tutaj, że Rumunja będzie siedziała cicho, jeśli jej się przyobieca odszkodowanie. Na widoku miano Widyń, którego ludność była w części rumuńska. Grecję, której pomniejszenie Serbji było na rękę, spodziewano się pozyskać odszkodowaniem w Epirze wzamian za port Kawallę dla Bułgarji. Co się tyczy Czarnogóry, to przypuszczano, iż „inteligentny król Nikita" uzna za korzystne pozostawić walkę samym Serbom wzamian za zwrot góry Łowczen, której Austro-Węgry — być może — zażądają jako odszkodo-

wania w północnej Albanji. Jaki będzie los Albanji, tego nie da się przewidzieć, prócz tego, że przetrwa opłakany stan królestwa, o którem w Paryżu stworzono powiedzenie: „kasy — puste (vides), tron—pusty (Wied — nazwisko księcia panującego), wszystko jest puste (tout est vide), a księciu Wiedowi dają przydomek „książę Pustego" (le prince du Vide). Albanja jednak był to zarazem jeden z newralgicznych punktów stosunku wzajemnego dwóch mocarstw trójprzymierza, t. j. Austrji i Włoch.

W Wiedniu było niezadowolenie z posła włoskiego w Albanji, Aliotiego, który silnie intrygował przeciwko Austrji, i poseł austrjacki w Rzymie, hrabia Mercy, miał polecone żądać zmiany polityki włoskiej, gdyż w przeciwnym razie o trwałem porozumieniu austrjacko-włoskiem nie mogło być mowy. Kwestja została postawiona przez dyplomatę austrjackiego tak ostro, iż San Giuliano był tem wzburzony. I w tem naprężeniu między Austrją a Włochami był, jak przyznawał sam Zimmermann, „moment niezmiernie obciążający sytuację".

O tem, że Włochy będą mało zadowolone z poskromienia Serbji, nie wątpił Wiedeń, ani Berlin, tem bardziej, że Włochy nie życzyły sobie wzmocnienia wpływu Austro-Węgier na Bałkanach. Zdawano sobie sprawę z tego, że Włochy nie ścierpią podziału Serbji, a nawet że nie dopuszczą do zajęcia panującej nad zatoką Cattaro góry Łowczen bez kompensaty. Podejrzywano nawet je o zakusy na Vallonę, do czego przygotowaniem było powołanie rezerw pod pretekstem niepokojów domowych. Berlin ustami Zimmermanna wypowiadał się za tem, aby Austrja temu nie sprzeciwiała się, gdyż Vallona stanie się nową piętą Achillesową dla Włoch, odległość zaś między Valloną a Brindisi jest taka, że niemożliwe jest Włochom zakorkowanie Adrjatyku. Z jednego wyrażenia się radcy ambasady austrjackiej Zimmermann wywnioskował, iż Wiedeń pogodził się już z myślą oddania południowej Albanji Włochom.

Niemcy najpoufniej zaczęły już próby sondowania w Wiedniu sprawy odszkodowania Włoch za udział w przyszłej wojnie. Aby nie dotknąć zbytnio ambicji monarchji, drażliwej na tym punkcie, rozmowy wszczęto nieoficjalnie za pośrednictwem jednego z radców ambasady w Wiedniu, księcia Stolberga, któremu kazano wpływać w formie nieurzędowej na Austrję, aby się zgodziła ustąpić Włochom południowe Trentino, czyli tę część biskupstwa trydenckiego, która nigdy nie należała do Rzeszy. Ale czy Wiedeń na to się zgodzi, uważano nawet tutaj, t. j. w Berlinie, za rzecz bardzo wątpliwą.

Jagow do księcia Lichnowsky'ego, ambasadora niemieckiego w Lon- 18.VII
dynie: „Nie chcę wojny prewencyjnej, ale jeśli taka wojna się nastręczy, to nie powinniśmy uchylać się od niej". Jest to wynik przeświadczenia, że Rosja do wojny jest niegotowa, i że „im prędzej zdecydowanie wystąpi Austrja, im energiczniej staną przy jej boku Niemcy, tem pewniej Rosja będzie cicho". (List ten opublikował Karol Katsky w książce swej: „Wie der Krieg entstand?" — „Jak przyszło do wojny?" W zbiorze dokumentów do wybuchu wojny, opublikowanych przez tegoż Kaut-

sky'ego, co prawda z udziałem urzędników ministerstwa spraw zagranicznych, listu tego brak).

19.VII Trzecia niedziela po zamachu. Wspólna narada ministrów w Wiedniu. Odczytano ostatecznie zredagowany tekst noty austrjackiej do Serbji. Nota owa miała być natychmiast wysłana posłowi w Białogrodzie, baronowi von Giesl z tem, że po doręczeniu jej nie ma wdawać się w żadne objaśnienia, lecz żądać przyjęcia jej bezwarunkowego w formie „pure et simple". Hrabia Berchtold na naradzie dodawał ostrogi bojaźliwym. Mówił, iż nie należy zwlekać, bo w Berlinie zaczynają być nerwowi z powodu alarmów wojennych, które przedostały się już do Rzymu. Conrad przytoczył z wojskowych źródeł wiadomości niepokojące o przesuwaniu dywizyj serbskich. Hrabia Tisza żądał jeszcze oświadczenia, iż monarchja nie toczy wojny zaborczej i że nie ma zamiaru anektować Serbji. Oświadczenie takie, jak utrzymywał, jest niezbędne ze względu na ewentualność wojny z Rosją i że wpłynie na poprawę sytuacji dyplomatycznej Austrji. Hrabia Berchtold z ciężkiem sercem ustępuje. Rada oświadczenie takie przyjęła z tem zastrzeżeniem, że nie wyklucza ono sprostowania granic i okrojenia Serbji na rzecz sąsiadów. Wyznaczono termin doręczenia noty na 25-go, w sobotę. (Faktycznie nastąpiło dwa dni wcześniej). W razie odrzucenia noty przez Serbję poseł miał trzymać się instrukcji wydanej przed zamierzonem zerwaniem z Serbją, jeszcze na półtora roku przed zamachem sarajewskim (z 28 listopada 1912 roku). Jeszcze jeden dowód, że mord sarajewski nie był przyczyną wybuchu wojny między Austrją a Serbją.

20-23.VII Wizyta prezydenta republiki francuskiej, Poincaré'go i prezesa ministrów Vivianiego w Petersburgu. Chwila podjęcia decyzyj ostatecznych Austrji i Niemiec. Sazonow później utrzymuje, że minęła „pod przygnębiającem wrażeniem katastrofy nieuniknionej" (Pamiętniki). Poincaré odwrotnie, utrzymuje, że Sazonow z rozmowy z posłem austrjacko-węgierskim odniósł wrażenie uspokajające: „Szapary był słodki, jak jagnię" (Pamiętniki). Wymiana toastów między głowami państw obydwóch na pokładzie okrętu „La France" i komunikat urzędowy o wizycie. Sazonow usiłuje wsunąć doń następujący ustęp: „Obydwa rządy stwierdziły całkowitą zgodność ich zapatrywań i zamierzeń w celu utrzymania równowagi europejskiej, zwłaszcza na półwyspie Bałkańskim". Poincaré łagodzi ten końcowy ustęp, zmieniając go na „całkowitą zgodność zapatrywań na różne zagadnienia, które troska o pokój powszechny i równowagę europejską stawiają przed mocarstwami, zwłaszcza na Wschodzie".

21.VII Według raportu Tuchera z Wiednia: toasty, wymienione w Peterhofie, zwłaszcza toast cara, o tyle korzystnie tutaj tłumaczą, iż nie zawierają żadnej zachęty dla Serbów i pozwalają przypuszczać, że także ze strony dwuprzymierza nie będzie przeszkód dla zlokalizowania sporu.

Hrabia Berchtold tłumaczy cesarzowi powód opóźnienia wręczenia noty w Belgradzie względami na równoczesny termin wizyty petersburskiej, co cesarz rosyjski mógłby przyjąć za osobisty afront. Trzeba też

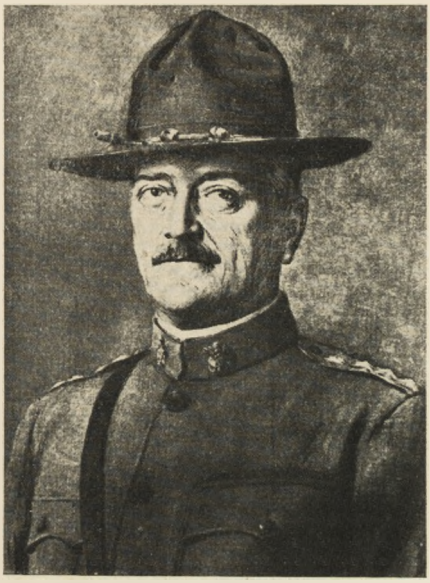

Gen. Jan Józef Pershing (1860), walczył na Filipinach 1899—1903; głównodowodzący armją USA we Francji 1917—1919 (Muz. Wojska w Warszawie).

Tomasz Woodrow Wilson (1856—1924), 28-my prezydent USA 1912—1920; doprowadził do wypowiedzenia wojny Niemcom 1917; inicjator Ligi Nar.

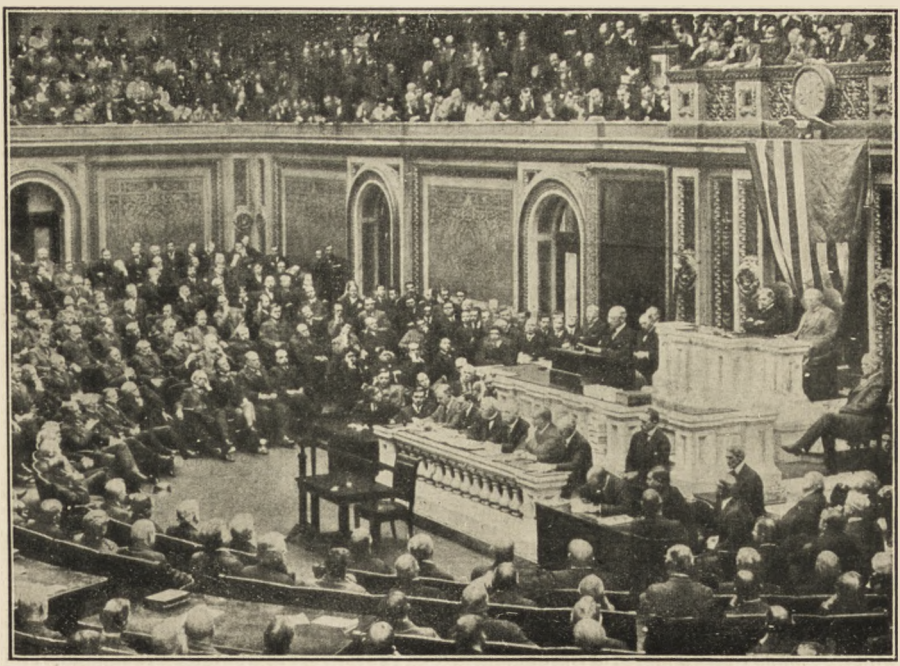

Wypowiedzenie wojny przez Stany Zjednoczone Ameryki Północnej 6.IV 1917.

Przysięga gen. Hallera na sztandary armji polskiej we Francji (Muz. Wojska w Warszawie).

Z okresu tworzenia się armji polskiej we Francji. Od prawej do lewej: 1) Maurycy Zamoyski (1871), poseł R. P. w Paryżu 1919—24, min. spraw zagr. 1924. 2) Gen. Józef Haller (patrz tabl. 65). 3) Gen. Edward Castelnau (1851), brał udział w wojnach 1870 i 1914—1918. 4) Gen. Henryk Gouraud (1867), walczył w Dardanelach, d-ca IV armji w Szampanji, wysoki komis. Francji w Syrji 1919—23. 5) Gen. Karol Józef Dupont (1863—1935), szef misji wojsk. franc. w Polsce (Muz. Wojska w Warszawie).

Powtórne przybycie delegacji rosyjskiej do Brześcia Litewskiego. W środku profilem: Lew Trocki-Bronstein (1877), sowiecki min. wojny i marynarki 1918—1925. W 1927 wykluczony z partji; od r. 1929 na wygnaniu (Muz. Wojska w Warszawie).

Delegacja rosyjska w Brześciu w drodze na posiedzenie. Od prawej: Trocki, Joffe i kontradmirał Altvater (Muz. Wojska w Warszawie).

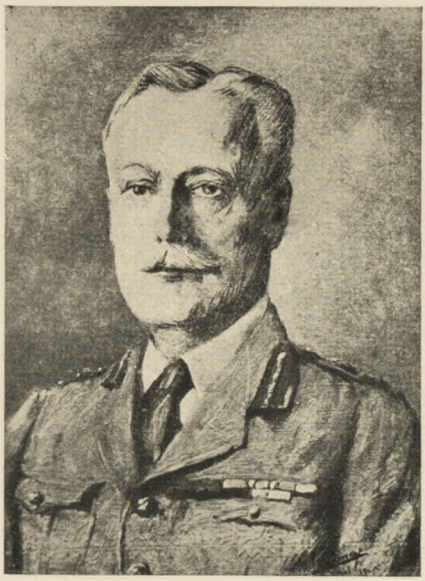

Sir Douglas Haig (1861—1928), gen. feldmarszałek, naczelny wódz wojsk angielskich we Francji 1915—19.

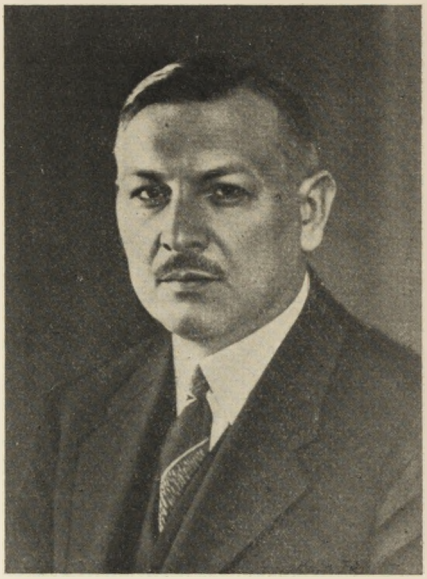

Roman Dmowski (1864). Jeden z założycieli i przywódca stron. nar.-dem. od roku 1895. Prezes Komitetu Nar. w Paryżu; delegat Polski w Wersalu. Poseł do sejmu 1919—1922, min. spraw zagran. 1923.

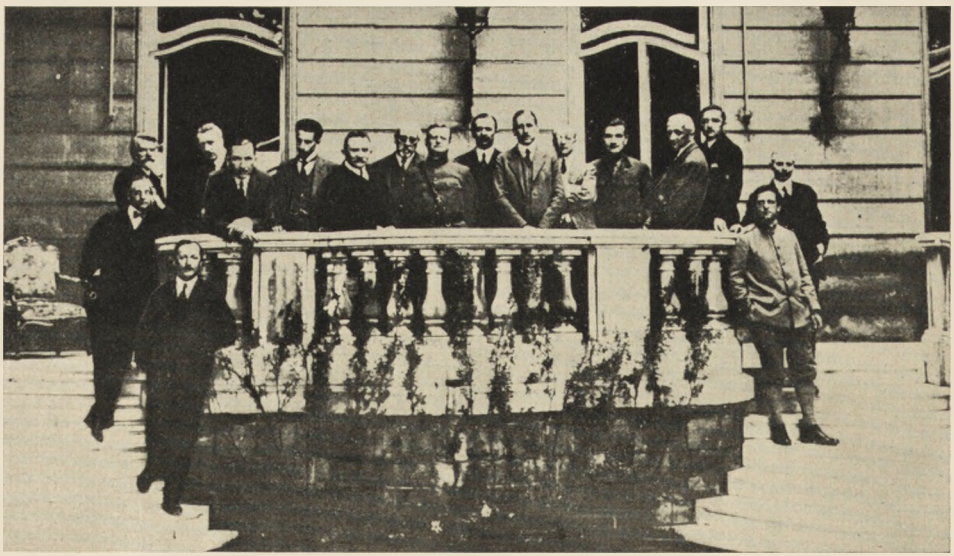

Komitet Narodowy w Paryżu. Kozicki, Wielowieyski, Madeyski, Sobański, Dmowski, Romer, Rozwadowski, Piltz, Fronczak, Zamoyski, Tomaszewski, Halpert, Smogorzewski, Skirmunt, Seyda, Ostrowski, Woyno.

było unikać bezpośredniego porozumienia obydwóch sprzymierzeńców po otrzymaniu treści noty, aby nie zajęli wobec niej zgodnego stanowiska. Zdając sprawę cesarzowi Franciszkowi Józefowi po wysłaniu noty hrabia Berchtold nie wątpił, iż pociągnie ona za sobą konsekwencje wojenne. „Ale nawet w razie jej przyjęcia rezultatem jej byłoby upokorzenie Serbji i upadek znaczenia Rosji na Bałkanach". Przy tej sposobności Berchtold doniósł cesarzowi, iż Tisza zrzekł się wątpliwości co do potrzeby krótkoterminowego ultimatum (48 godzin).

MOCARSTWA ZACHODNIE WOBEC KONFLIKTU ŚRODKOWO-EUROPEJSKIEGO. STANOWISKO ANGLJI. Polityka mocarstw centralnych przy wszczynaniu konfliktu austrjacko-serbskiego polegała na tem, aby działać w celu jego lokalizacji powściągająco z jednej strony na Petersburg, z drugiej zaś na Londyn. Nadzieja tej akcji opierała się w jednym kierunku na niegotowości zbrojnej Rosji, w drugim — na pokojowem usposobieniu obydwóch mocarstw zachodnich i przekonaniu, że Anglja będzie powstrzymywała od działania Francję. Istotnie, w stosunku Niemiec do Anglji nastąpiła znaczna poprawa za kanclerstwa Bethmanna Hollwega w porównaniu do ery niespokojnej 4.VI
Holsteina. Linja zasadnicza polityki obydwóch państw pozosta.a wprawdzie zawsze ta sama i wzajemnie sobie przeciwna. Ceną przyjaźni angielskiej, jak utrzymywał kanclerz, było wyrzeczenie się silnej floty, warunek niewykonalny dla Niemiec. Ale stosunki stały się normalniejsze i poprawniejsze. Kanclerzowi było o tem wiadomo, iż w Paryżu sir Grey ostrzegał, że żadnej polityki prowokacyjnej i żadnej wojny agresywnej przeciw Niemcom ze strony Francji Anglja nie będzie popierała. Ale to mu nie odbierało przeświadczenia, że w razie wojny Anglja nie znajdzie się po stronie Niemiec. Ze strony Francji, jak sam utrzymywał, nie grozi żadne niebezpieczeństwo, we Francji bowiem nikt nie chce wojny. (Sprawozdanie z Berlina posła bawarskiego, hrabiego Lerchenfelda).

Z tej poprawy stosunków cieszył się Wiedeń, a cesarz Franciszek na 2.VII
audjencji udzielonej Tschirschky'emu, wyraził życzenie, aby udało się Anglję odciągnąć od Francji i Rosji — myśl, która zresztą w głowie samego ambasadora uchodziła za niedoścignioną.

Jedyne mocne zapewnienie, jakie zawsze składał Grey rządowi nie- 24.VI
mieckiemu, polegało na tem, że żadne tajne układy między Wielką Brytanją a mocarstwami Ententy, poza jawnemi, czyli ogłoszonemi, nie istnieją, i że z istniejących żaden nie ma ostrza, zwróconego przeciw Niemcom, jak to nieraz sekretarz stanu dla spraw zagranicznych miał sposobność oświadczyć w parlamencie. Jedynie Rosja nalegała na nadanie bardziej wyraźnej formy trójporozumieniu. Zresztą sir Grey nie zaprzeczał, owszem podkreślał z naciskiem, że we wszystkich sprawach bieżących Anglja utrzymuje ścisłe czucie ze swymi sprzymierzeńcami. (Raport ambasadora niemieckiego, księcia Lichnowsky'ego, z Londynu).

„Dobry Lichnowsky", jak go nazywa Jagow, wierzył tym zapewnieniom, co więcej, złożył już po wybuchu wojny hołd szczerym intencjom Greya prowadzenia polityki nie „okrążania Niemiec", lecz związania ich

z Anglją takim samym łańcuchem porozumień, jaki stworzył poprzednio Edward VII około dawnych rywali i współzawodników — Rosji i Fran-
6.VII cji. Grey w rozmowie wypowiedział mu życzenie, aby „obydwie grupy (t. j. trójprzymierze i trójporozumienie) zbliżyły się do siebie, aby zapobiec tym sposobem zawikłaniom europejskim i ułatwić porozumienie we wszystkich wynikających zagadnieniach". (Raport ks. Lichnowsky'ego z Londynu do kanclerza).

Właśnie wówczas przedostała się na porządek dzienny sprawa zawarcia konwencji morskiej między Anglją a Rosją, takiej samej, jaką zawarła poprzednio Francja w chwili naprężenia marokańskiego. Grey wyparł się jej, co w zupełności nie uspokoiło obaw Berlina. Poincaré istotnie stwierdza, że w czasie rozmowy za pobytu w Peterhofie Mikołaj wyznał mu, że ma zamiar pisać osobiście do króla Jerzego z prośbą „zbadania gruntu". Tymczasem, jak pisał Jagow do dyrektora Towarzystwa okrę-
15.VII towego Hamburg-Ameryka (t. zw. Hapag), Ballina, zaprzeczenie ministra (t. j. sir Greya) nie wyklucza możliwości istnienia takiej umowy między dwiema marynarkami i prosił go, aby przez przyjaciół (naprzykład, lorda Haldane'a) za pobytu w Londynie sprawę tę wyjaśnił. Sekretarz stanu niemiecki nie miał zaufania w szczerość intencji Anglików i przypuszczał, że ze zwykłą kazuistyką i restrictio mentalis Grey umyślnie nie umieszcza w układach ze sprzymierzeńcami casus foederis, aby sobie zachować całkowitą swobodę działania stosownie do momentu (List Jagowa do Ballina). Odpowiedź, udzielona przez Greya całkiem prywatnie, ale już w momencie kryzysu, spowodowanego przez ultimatum, brzmiała całkiem uspokajająco: naprzód co do samej konwencji — że taka wcale nie istnieje, co do przyjaznych stosunków z Niemcami — że od czasów misji Haldane'a jeszcze się zacieśniły wskutek współdziałania w sprawach bałkańskich, co do Ententy zaś — że przyszedł czas dla Anglji zorjentować się w wyborze grupy, podobnie jak to uczyniły Niemcy, a że w obrębie mocarstw tej grupy wynikają od czasu do czasu dyskusje, których nie można a limine uchylać, jest to tak samo zrozumiałe, jak to, że Niemcy mają takie same dyskusje w obrębie mocarstw grupy trójprzymierza (odpowiedź Ballina z Londynu).

14.VII Co do stanowiska Anglji w rozpoczynającym się zatargu z Serbją, to sympatje jej dla Serbów wobec zdecydowanego uznania ze strony opinji angielskiej, zwłaszcza liberalnej, zasady narodowościowej były ponad
15.VII wszelką wątpliwość. (Raport Lichnowsky'ego, którzy ostrzegał przed możliwemi złudzeniami w tym zakresie, powołując się na dawniejszy przykład sympatji dla sprawy włoskiej). Ale w Berlinie liczono na zamieszki ówczesne w Ulsterze, które wiązały ręce angielskiego rządu. Zresztą Niemcy były przygotowane i na wypadek przeciwny. Świadczy
19.VII o tem depesza cesarza Wilhelma z jachtu „Hohenzollern" do urzędu kanclerskiego, z zapytaniem, czy „ze względu na nieprzewidziane, a zapewne szybko mające nastąpić skutki" oczekiwanego 23-go lipca wręczenia ultimatum nie wypadałoby ostrzec dyrektorów Hapagu i Północno-

niemieckiego Lloydu, aby poczynili niezbędne dyspozycje i wydali rozkazy dla okrętów, przebywających poza obszarami wód niemieckich.

Jakoż odezwa sztabu admiralicji pod adresem urzędu kanclerskiego oznajmiała, że wobec możliwości wypowiedzenia wojny ze strony Anglji w ciągu sześciu najbliższych dni musi cała flota niemiecka schronić się do portów, ponieważ trzeba się liczyć na pewno z atakiem floty angielskiej (pismo kontradmirała Bahncke). Pierwszem zaś zarządzeniem przygotowawczem cesarza do wojny jeszcze w czasie pobytu jego na wodach północnych był rozkaz do floty, tam zebranej, natychmiastowego powrotu i schronienia się do portu Wilhelmshaven. Cesarza zaniepokoił fakt, że flota angielska po manewrach w Spithead zamiast rozjechać się została skoncentrowana. Kiedy zaś ze źródeł norweskich dowiedział się o treści ultimatum austrjackiego i odpowiedzi na nie Serbji, natychmiast sam skierował się do powrotu. 22.VII

Zarządzenie co do floty i sam powrót cesarza spotkały się z nieprzychylną oceną kanclerza. Na depeszy jego cesarz dopisał następujące uwagi marginesowe: „Niewiarygodne przypuszczenie!" (tam, gdzie kanclerz podaje, iż rozkaz do floty został wydany na podstawie informacji telegraficznej biura prasowego Wolffa). „Niesłychane! Nigdyby mi to do głowy nie przyszło!! Na wiadomość mego posła o mobilizacji w Belgradzie. Ta ostatnia musi (podkreślone) pociągnąć za sobą mobilizację Rosji, pociągnie za sobą mobilizację Austrji! W tym wypadku muszę swoje siły wojenne na morzu i na lądzie ściągnąć. Na morzu Bałtyckiem niema żadnego okrętu!! Zwykle czynię zarządzenia wojskowe nie na podstawie jakiegoś telegramu Wolffa, lecz na podstawie ogólnej sytuacji i tego cywilny kanclerz jeszcze nie pojął". 25.VII

Dnia następnego wysłana depesza kanclerza do cesarza ponawia uspokajające zapewnienia co do stanowiska Anglji, która rozpuszcza rezerwistów i rozdaje urlopy zwykle wojskowe (na podstawie depeszy attaché marynarki z Londynu). 26.VII

Wiadomość za pośrednictwem sztabu marynarki o braku wszelkich przygotowań wojennych ze strony Anglji. 27.VII

Na marginesie depeszy uspokajającej kanclerza cesarz dopisał, że „istnieje przecież jeszcze flota rosyjska, że w podróżach ćwiczebnych znajduje się pięć flotyli torpedowców rosyjskich w odległości szesnastu godzin od Bełtów, które mogą zamknąć! Port Arthura służy za naukę. Moja flota ma kierunek wskazany do Kilonji i dotąd płynie". W Pamiętnikach swoich Wilhelm powiada, że już wówczas, czyli w czasie pokoju, część floty angielskiej została wysłana na wody norweskie, aby go schwytać (wiadomość, nigdzie nie potwierdzona).

MIĘDZY 23 LIPCA A 1 SIERPNIA. Nota austrjacko-serbska i jej skutki. Wręczenie noty austrjackiej w Belgradzie. Po wręczeniu ultimatum Serbji hrabia Berchtold wezwał do siebie zastępcę ambasadora rosyjskiego w Wiedniu, księcia Kudaszewa, ażeby mu dać uspokajające objaśnienia co do zamiarów Austro-Węgier, między innemi, że Austrjacy nie chcą żadnej zmiany układu sił na Bałkanach. 23.VII

24.VII Depesza Tschirschky'ego z wiadomością o tem do Wilhelma. Uwaga własnoręczna marginesowa cesarza na ten temat: „Austrja musi zająć na Bałkanach przeważające stanowisko wobec drobnych państewek kosztem Rosji, w przeciwnym razie nigdy nie będzie spokoju".

W godzinę po otrzymaniu wiadomości o ultimatum narada Sazonowa w Petersburgu z dwoma ambasadorami, francuskim i angielskim. Temu ostatniemu Sazonow oświadczył, że sytuacja mogłaby być uratowana jedynie, gdyby Anglja wyraziła zupełną solidarność postępowania z Rosją i Francją. Na tem samem stanowisku stał i Mikołaj, Buchanan tłumaczył, że takiego stanowiska nigdy nie sankcjonowałaby opinja w Anglji. Wszystko, co mógł obiecać, to było, iż Anglja uczyni przedstawienie w Berlinie i Wiedniu, i że w razie konfliktu nie pozostanie obojętną. Sir Grey aprobował to jego stanowisko.

Rozmowa ambasadora niemieckiego w Petersburgu, hrabiego Pourtalèsa, z Sazonowem. Ambasador odniósł wrażenie, że Rosja nie cofnie się przed ostrym konfliktem, nawet wojną.

Pierwsze zarządzenia Rosji na wiadomość o ultimatum austro-serbskiem: Rosja wycofuje 80 miljonów rubli, złożonych na depozyt w Banku Niemieckim. Rada ministrów w Petersburgu rozważa zagadnienie wojny pod kątem widzenia stosunków wewnętrznych.

25.VII Odpowiedź Serbji na notę austrjacką. Serbja ustępowała żądaniom, o ile dotyczyły zarządzeń względem osób, czy towarzystw na jej terytorjum, grożących całości lub bezpieczeństwu sąsiedniej monarchji. Kwestjonowała tylko punkt piąty ultimatum, żądający w tem udziału władz austrjackich, i punkt szósty, domagający się udziału władz austrjackich w prowadzeniu śledztwa przeciwko obywatelom serbskim. Obydwa te punkty były naruszeniem praw jej suwerennych. Ale i co do tych kwestyj stanowisko Serbji nie było całkiem odmowne, gdyż gotowa była je oddać pod decyzję trybunału haskiego albo konferencji mocarstw.

Rada koronna w obozie krasnosielskim. Odwołanie manewrów i ściąganie wojska z obozów do garnizonów. Uchwalono w zasadzie mobilizację 13 korpusów armji w okręgach południowych i południowo-wschodnich, jako zarządzenie przeciw ewentualnej mobilizacji austrjackiej. Była to mobilizacja częściowa w czterech okręgach: Odesa, Kijów, Kazań, Moskwa, z pominięciem okręgów, przylegających do Niemiec. Wykonanie jej było przyjęte „w zasadzie" („en principe"). Wrażenie ambasadora francuskiego, Paléologue'a, odprowadzającego swego kolegę, Izwolskiego, na dworzec, o sytuacji wojskowej: „Cette fois c'est la guerre" — („Tym razem to już wojna").

Odjazd posła austrjackiego, von Giesla, z Belgradu.

Depesza hrabiego Szögyenyi'ego z Berlina: „Tu sądzą, że na ewentualną odpowiedź odmowną Serbji nastąpi natychmiast z naszej strony wypowiedzenie wojny, połączone z operacjami wojennemi. Każda zwłoka grozi wmieszaniem się innych mocarstw. Radzę wam najusilniej natychmiast wkroczyć i postawić Europę wobec „fait accompli".

24.VII Sazonow żąda przedłużenia terminu czterdziestoośmiogodzinnego ulti-

matum Serbji. Odmowa Wiednia. Grey proponuje zwołanie konferencji czterech mocarstw niezainteresowanych w sporze, t. j. Francji, Niemiec, Anglji i Włoch, pod jego przewodnictwem w Londynie. Odmowa Berlina. Sazonow przypisuje sobie także inicjatywę tej akcji (w Pamiętnikach), jak również i Paweł Cambon, ambasador francuski w Londynie. Sazonow tak formułował swoje wnioski: 1) zwołanie konferencji czterech mocarstw w Londynie, 2) zawieszenie przygotowań wojennych tak ze strony Serbji jak i Austrji. Ambasador francuski w Berlinie, Jules Cambon, złagodził ten drugi punkt, formułując go, jako żądanie „wstrzymania się od wszelkiej akcji, któraby mogła zaostrzyć sytuację bieżącą".

Oficjalny komunikat z Petersburga, że wobec konfliktu na Bałkanach Rosja nie może pozostać obojętną. 25.VII

Czwarta niedziela po zamachu. Rozmowa Sazonowa z ambasadorem austrjackim w Petersburgu, hrabią Szaparym, na temat żądań, zawartych w nocie austrjacko-serbskiej. Żądania te przechodzą punkt po punkcie. Hrabia Szapary złożył zapewnienie, że Austrja nie ma żadnych zamiarów agresywnych na Bałkanach. Sazonow oświadcza: „Być może, jest to tylko kwestja słów" („Il ne s'agit que des mots"). Pozorne uspokojenie. Ambasador niemiecki zaklina: „Tylko na miłość Boską, nie dajcie dojść do słowa generalnym sztabom". Na pytanie Sazonowa, czy w Niemczech mobilizacja jest równoznaczna z wypowiedzeniem wojny, hrabia Pourtalès odpowiedział, że teoretycznie może nie, ale praktycznie tak: „Jeżeli się naciśnie guzik i puści w ruch aparat mobilizacyjny, nie można go już powstrzymać". 26.VII

Nagły powrót cesarza Wilhelma do Berlina po przerwanej podróży na wodach norweskich. Na biurku u kanclerza leżała już depesza hrabiego Pourtalèsa, nakłaniająca do interwencji osobistej cesarza u Mikołaja II w celu zapobiegnięcia wojnie. Wilhelm chwyta gorączkowo za drut między Berlinem a Petersburgiem i depeszuje raz po raz, przyczem odpowiedzi cesarza krzyżują się z depeszami cara, który także z własnej inicjatywy podjął wymianę zdań z przyjacielem. 26/27.VII

Z Berlina powiał inny wiatr. Już nie o wojnie mówiono, lecz o pokoju między Rosją a Austrją. Kanclerz Bethmann Hollweg do Tschirschky'ego: „Serbja napozór poczyniła dalekie ustępstwa". „Sytuacja Niemiec jest tem trudniejsza", że jedną propozycję pokojową z Londynu Berlin już odrzucił, a więc nie może zrzekać się całkiem roli pośrednika, zwłaszcza, że gabinety londyński i paryski stale wywierają nacisk pokojowy w Petersburgu. 27 VII

Wilhelm II do Jagowa: „Po przeczytaniu noty serbskiej, którą otrzymałem dziś rano, przyszedłem do przekonania, że wogóle i w całości spełnia ona życzenie monarchji naddunajskiej. Parę zastrzeżeń, które Serbja czyni w kilku punktach, mogą zdaniem mojem być wyjaśnione w drodze pertraktacyj. Ale kapitulacja, i to jak najbardziej upokarzająca, ogłoszona jest w niej przed całym światem, „urbi et orbi", a z nią razem odpada wszelka racja wojny". 28.VII

Wypowiedzenie oficjalne wojny Serbji przez Austrję. Cesarz Franci-

szek Józef, podpisując deklarację wojny, miał się wyrazić: „Jeżeli tak być musi, niech się dzieje wola Boża. Zginiemy, ale z honorem".

Depesza Mikołaja II do Wilhelma II, wysłana w nocy, z prośbą o powstrzymanie Austrji od kroków nieprzyjacielskich przeciwko Serbji.

29.VII Odpowiedź Wilhelma II (po północy) na depeszę Mikołaja II (w nocy), w której go zapewnia, że użyje wszelkich środków wpływu na Austrję, aby porozumiała się z Rosją.

Wiedniowi Berlin podawał, jako wyjście, zajęcie Belgradu w charakterze zastawu i jako zadosyćuczynienie dla honoru armji austrjackiej oraz wdrożenie rokowań z Serbami. Kiedy Tschirschky przedkładał te nowe żądania, hrabia Berchtold zbladł, jak płótno, ale pod presją Niemiec zgodził się na podjęcie rozmów bezpośrednich z Petersburgiem, przerwanych od chwili wypowiedzenia Serbji wojny. Cesarz Franciszek Józef udzielił na to zgody w celu uniknięcia zaognienia ogólnego.

Wypowiedzenie wojny Serbji przez Austrję Rosja przyjęła wykononiem uchwał mobilizacyjnych, przyjętych w zasadzie 25 lipca. Była to mobilizacja częściowa. Ale równocześnie z ukazem o niej był przygotowany ukaz o mobilizacji ogólnej. Sfery wojskowe bowiem mobilizację częściową uważały za zwichnięcie całego planu mobilizacyjnego pod względem technicznym i odsłonięcie Królestwa Polskiego na wypadek ataku od strony Niemiec. Na skutek jednak depeszy cesarza Wilhelma z obietnicą nawiązania rokowań pokojowych bezpośrednich między Rosją a Austrją cesarz Mikołaj rozkaz mobilizacyjny wstrzymał.

Druga depesza Wilhelma do Mikołaja, wysłana z Berlina tego samego dnia o godz. 5 m. 30 po południu, w której Wilhelm zrzuca z siebie odpowiedzialność za wybuch wojny i zrzeka się roli pośrednika w razie mobilizacji Rosji przeciw Austrji. Mobilizacja ta, zdaniem Wilhelma, spowoduje tylko klęskę, której pragnęli obaj uniknąć, i przekreśla stanowisko jego, które przyjął na wezwanie cara w sporze austrjacko-rosyjskim, jako medjatora.

Depesza cyrkularna Sazonowa do Izwolskiego i przedstawicieli Rosji przy dworach zagranicznych: „Ambasador niemiecki poinformował mnie dzisiaj o decyzji Niemiec mobilizacji, jeżeli Rosja nie wstrzyma swych przygotowań wojskowych. Podjęliśmy je na skutek mobilizacji, zaczętej przez Austrję i jej odmowy przyjaznego załatwienia konfliktu z Serbją. Ponieważ nie możemy ustąpić żądaniu Niemiec, nie pozostaje nam nic innego, jak przyspieszyć nasze przygotowania na wypadek wojny". Uprzedzić o tem rząd francuski i zarazem podziękować za gotowość jego pomocy sprzymierzeńczej. „W sytuacji obecnej oświadczenie to posiada wagę wyjątkową".

Jeszcze tego samego dnia Mikołaj wysłał do Wilhelma depeszę treści następującej: „Słusznem byłoby poddać spór austro-serbski trybunałowi w Hadze. Liczę na twą roztropność i na twoją przyjaźń". Depesza ta pozostała bez odpowiedzi. Zaopatrzył ją Wilhelm jedynie uwagą marginesową: „Nanu!" Depesza ta została pominięta w urzędowej Księdze pomarańczowej i ogłoszona dopiero w pół roku potem w organie urzędo-

wym „Prawitielstwiennyj Wiestnik". Pominięcie jej ze strony urzędu ministerstwa spraw zagranicznych tłumaczy się tem, że Mikołaj o treści jej nie zawiadomił w swoim czasie ministra Sazonowa.

Pourtalès w tonie pojednawczym zwraca się do Sazonowa z pytaniem, pod jakimi warunkami Rosja gotowa wstrzymać przygotowania wojenne. Sazonow napisał mu na kawałku papieru: „Jeżeli uznając, że kwestja austro-serbska przyjęła charakter kwestji międzynarodowej, Austrja oświadczy, że jest gotowa skreślić w swem ultimatum punkty, które naruszają prawa suwerenne Serbji, Rosja zobowiązuje się wstrzymać swe przygotowania wojenne". W kilka godzin potem Swerbejew telegrafował z Berlina, że Jagow uznał formułę tę za niedopuszczalną. 30.VII

Sazonow przekonał cara osobiście, że względy techniczne wojskowe nie dadzą się poświęcić dla dyplomacji, i że „według jego zdania, ta ostatnia skończyła już swoją rolę". Mikołaj dał się namówić i po chwili skupienia kazał telefonicznie polecić szefowi sztabu, generałowi Januszkiewiczowi, wykonanie rozkazu o mobilizacji ogólnej, co nastąpiło o g. 6 wieczór. Według Paléologue'a na cesarza miał wpłynąć telegram Wilhelma z Berlina (z daty j. w. 29.VII, g. 5 m. 30 ppld.).

Zdanie Paléologue'a: „Żadna inicjatywa osobista, żadna wola indywidualna obecnie już nie istnieją i nie mogą przeciwstawić się mechanizmowi sił wyzwolonych, autonomicznie działających". 28.VII

W Berlinie sfery wojskowe prawie przekonały cesarza Wilhelma o potrzebie koniecznej ogłoszenia mobilizacji. Odpowiednie zarządzenia wstępne były już podpisane i wydrukowane w organach policyjnych, ale nie puszczone w obieg. Umieścił je jedynie zbliżony do następcy tronu dziennik „Local-Anzeiger". Jednakże Bethmann Hollweg zdołał powstrzymać cesarza. „Local-Anzeiger" został skonfiskowany. 30.VII

(Wilhelm w swoich „Pamiętnikach" powiada, że za powrotem do domu zastał konflikt między kanclerzem a generalnym sztabem. Sztab opierał się na zapewnieniach kanclerza, że konflikt da się ograniczyć do Serbji i Austrji i w tym duchu utrzymywał odpowiednie zarządzenia. Armja natomiast i sztab generalny przewidywały wojnę z Rosją i ostrzegały przed nią).

Powszechna mobilizacja w Rosji. 31.VII

Sfery wojskowe i sztab generalny w Berlinie oświadczają, że w razie dalszej zwłoki nie biorą na siebie odpowiedzialności za powodzenie w przyszłej wojnie.

Cesarz Wilhelm podpisuje rozporządzenie o mobilizacji wstępnej, czyli t. zw. „stan grożącej wojny" (der drohende Kriegsgefahr).

Powszechna mobilizacja w Niemczech. Telegram Mikołaja II, odebrany w Berlinie, proponuje Wilhelmowi pertraktować o pokój z bronią u nogi. 1.VIII

Kanclerz Bethmann Hollweg jeszcze próbuje odwrócić konflikt, powołując się na powyższy telegram. Jednakże względy wojskowe przeważają nad politycznemi. „Wszystkie rządy, włączając w to Rosję i większość znaczną narodów jest pokojowo nastrojona, ale ster wypadł

już z rąk kierowników i kamień musiał się w dół potoczyć", według słów Bethmanna Hollwega.

Sfery wojskowe i później nie mogły darować kanclerzowi, iż przez swą interwencję opóźnił mobilizację przynajmniej o dwa dni. Jeszcze w czasie wojny wymawiał mu to autor bezimiennej broszury pod pseudonimem Alter Junius. Zawiązek konfliktu między kanclerzem a sztabem generalnym, trwającego od wybuchu wojny aż do upadku Bethmanna Hollwega, na którego zwalano winę klęski.

POŚREDNICTWO ANGLJI W ZATARGU ŚRODKOWO-EUROPEJSKIM.

23.VII Depesza sir Greya do ambasadora w Berlinie Bunsena po otrzymaniu wiadomości od ambasadora austrjackiego w Londynie, hrabiego Mennsdorffa, o mającem nastąpić ultimatum: przestrzega przed możliwemi następstwami tego kroku, które w danej sytuacji mogą być straszliwe, i żąda niestawiania terminu odpowiedzi Serbji, aby mocarstwa mogły w drodze interwencji pośredniczyć łagodząco.

24.VII Sir Grey zawiadamia ambasadora w Paryżu, sir Bertie, o wszczęciu akcji pośredniczącej czterech mocarstw niezainteresowanych, t. j. Anglji, Francji, Włoch i Niemiec, równocześnie w Wiedniu i w Petersburgu. W tym celu proponował zwołanie konferencji tych czterech mocarstw do Londynu.

25.VII Sir Grey do Buchanana: ponieważ za Francję i Włochy ręczył, zgoda Niemiec na tę propozycję była rzeczą istotną.

Grey w swoich Pamiętnikach przyznaje, że sprawa tej konferencji nie przedstawiała mu się tak prosto. Naprzód sprawa udziału mocarstw: Niemcy wyprzedzały zbrojeniami Francję i Rosję — konferencja więc dla tych drugich byłaby grą na zwłokę w przygotowaniach zbrojnych. Wszelkie przeto zbrojenia musiałyby na czas konferencji zostać przerwane. Potem co do jego własnej osoby: miał wrażenie, że Berlin niechętny jest zbytniemu wysuwaniu się naprzód Anglji w sprawach kontynentalnych. Ale był pewny zwłaszcza po odpowiedzi Serbji, że konferencja ambasadorów, składająca się z tych samych ludzi, co w roku 1911 (Cambon, Lichnowsky, Benckendorff, Mennsdorff, Imperiali), byłaby gwarancją pokoju. Co do czasu postawienia propozycji wahał się — uprzedził go

26.VII Wilson — w niedzielę 26 sierpnia — w czasie jego weekendowego urlopu — zresztą znalazł potem jego zupełną aprobatę. Zdziwiło go tylko, że nietylko Berlin, — czego się obawiał, ale i Petersburg przyjął propozycję jego niechętnie — przynajmniej w osobie Benckendorffa, który w rozmowie starał się go przekonać, iż Anglja powinna dać wyraźnie poznać Niemcom, że w razie wojny nie będzie stała na uboczu. Grey takiego zapewnienia Niemcom nie złożył (na wypadek wojny między Austrją a Serbją), ograniczając je tylko do wojny o szerszem zakresie, czyli wojny europejskiej. Co do Sazonowa, to ten nie czynił zastrzeżeń co do konferencji, o ile Austrja na nią się zgodzi.

28 VII Ambasador Goschen z Berlina do sir Greya: Kanclerz niemiecki odrzucił projekt konferencji, tłumacząc, że byłby to sąd jednej grupy mocarstw nad drugą. Oświadczył jednak gotowość współpracy z Anglją na

duchu utrzymania pokoju. Wspominał przytem o pogłoskach mobilizacji Rosji na południu, która musi pociągnąć mobilizację Austrji i utrudnia jego akcję pojednawczą w Wiedniu i w Petersburgu, ale dodał, że wojny między wielkiemi mocarstwami musi się uniknąć. Kolega jego, ambasador austrjacki, wyraził mu zapatrywanie, że do wojny europejskiej nie przyjdzie, gdyż Rosja wojny nie chce i nie jest do niej przygotowana.

Na propozycję w Wiedniu sir Bunsena, ambasadora angielskiego, medjacji czterech mocarstw Berchtold odpowiedział „spokojnie, lecz stanowczo", że nie przyjmuje żadnej dyskusji na podstawie odpowiedzi serbskiej, że wojna będzie ogłoszona dzisiaj i że żadnego układu tymczasowego z Serbją nie zawrze, gdyż ta wielokrotnie oszukała Austrję, że Serbowie nie są narodem cywilizowanym, i że nie zabezpieczy się pokoju przez poparcie go ze strony czterech mocarstw.

Na wiadomość o wypowiedzeniu wojny Serbji Sazonow depeszuje Benckendorffowi, że wszelka komunikacja bezpośrednia między Austrją a Rosją przerywa się, że medjacja Londynu musi być przyśpieszona, w przeciwnym bowiem razie da się tylko czas Austrji do zgniecenia Serbji.

29.VII Sprawozdanie księcia Lichnowsky'ego do kanclerza z Londynu. Rozmowa z Greyem po wypowiedzeniu wojny Serbji przez Austrję (w nocy z 28 na 29 lipca). „Minister był zupełnie spokojny, ale bardzo poważny". Zaczął od słów, że „sytuacja się coraz bardziej zaostrza". Po zerwaniu nici między Wiedniem a Petersburgiem — mówił — niema innej rady, jak medjacja w cztery mocarstwa, do której Niemcy powinny się przyłączyć. W przeciwnym razie katastrofa europejska jest nieunikniona. Dalej minister oświadczył, że pragnie mu zwrócić uwagę na to, aby jego osobiste stosunki bezpośrednie serdeczne z ambasadorem francuskim nie wprowadziły go w błąd i nie postawiły go wobec zarzutu nieszczerości. Anglja może stać na stronie, dopóki zatarg ogranicza się do Austrji i Serbji. Jeżeli zaś my (t. j. Niemcy) wciągniemy doń i Francję, to położenie może zaraz się zmienić, i rząd brytyjski może być w pewnych okolicznościach zniewolony do decyzji. W takich wypadkach nie wystarcza stać na boku i oczekiwać. „Jeżeli wojna wybuchnie, będzie to największa katastrofa, jaką świat kiedykolwiek widział".

Grey do Bertiego, ambasadora angielskiego w Paryżu, zawiadamia go o rozmowie, jaką miał tego samego dnia z ambasadorem francuskim Cambonem, bezpośrednio po Lichnowsky'm. Zwrócił mu uwagę, iż mimo trudności położenia różnica między chwilą obecną a chwilą w czasie zatargu marokańskiego jest poważna. Wtedy Anglję obowiązywała umowa zawarta. Obecnie spór dotyczy co najwyżej Austrji i Rosji. „Jest to sprawa przewagi Teutonów, czy Słowian — walka o przewagę na Bałkanach, a naszą myślą było zawsze unikać, aby nas wciągnięto do wojny na tle kwestji bałkańskiej". Francja może być do niej wciągnięta zgodnie z tem, co jej nakazuje sojusz, honor i interes. Ale „my jesteśmy wolni od zobowiązań i będziemy sami decydować, czego od nas wymagają interesy

brytyjskie". Oświadczenie to złożył Cambonowi, zawiadamiając go równocześnie o treści rozmowy z Lichnowsky'm, aby znów Cambon nie łudził się i nie był w błąd wprowadzony. Ambasador francuski był zupełnie na to przygotowany i nie czynił na ten temat żadnych uwag.

26.VII Pierwsze zarządzenia wojenne Anglji. Na rozkaz Pierwszego Lorda Admiralicji, ks. Ludwika Battenberga, potwierdzony przez ministra marynarki, Winston Churchilla, flota wojenna brytyjska, zebrana na manewry w Portland, pozostaje nie rozpuszczona.

27.VII Sir Grey informuje po raz pierwszy izbę gmin o powadze sytuacji i o krokach dyplomatycznych, podjętych przez niego. Uwaga izby była pochłonięta grożącym kryzysem w Irlandji. Grey mówił: „Współdziałanie mocarstw wszystkich czterech jest rzeczą istotną. W tak ciężkiej sytuacji wysiłki jednego mocarstwa w celu zachowania pokoju muszą być bezskuteczne. W chwili, kiedy spór przestanie interesować tylko Austrję i Serbję, może przyjść do katastrofy, jaka nigdy jeszcze nie spadła na Europę. Nikt nie może przewidzieć, jaki będzie koniec takiego konfliktu i wszelkie jego konsekwencje nie dadzą się poddać żadnej rachubie".

Tego samego dnia gabinet angielski zajmował się po raz pierwszy sprawą kryzysu. Grey oświadczył swoim kolegom, że chwila decyzji nastąpiła: czas nadszedł określić, czy zostaniemy neutralni, czy weźmiemy udział w walce. Gabinet może zdecydować. Co do niego, to polityki neutralności nie będzie podtrzymywał i złoży swój urząd. Grey zapewnił swych kolegów, iż żadne zobowiązanie nie wiąże Anglję z innemi mocarstwami. Gabinet rozszedł się bez podjęcia decyzji.

28.VII List księcia Henryka Pruskiego, brata cesarza, do Wilhelma z Kilonji. Zdaje sprawę z wizyty w Londynie krytycznego dnia (sobota i niedziela) po wręczeniu ultimatum (25 i 26 lipca). Widział się z królem angielskim i powtarza jego oświadczenie: „Będziemy próbować wszystkiego, abyśmy mogli trzymać się zdala od wszystkiego tego i pozostać neutralnymi". „O tem, że to poważnie było powiedziane", dodaje książę Henryk od siebie, „jestem przekonany, zarówno jak i o tem, że Anglja z początku pozostanie neutralna. Czy jednak na długo? o tem nie mogę sądzić. Mam jednak wątpliwości ze względu na stosunek do Francji".

30.VII Uwagi Wilhelma II na marginesie raportu ks. Lichnowsky'ego z dnia 29-go. „Najsilniejszy i najniesłychańszy okaz angielskiego faryzeuszostwa. Z takimi łobuzami nigdy (podkreślone) nie zawrę układu flotowego" (na nagłówku raportu). Na marginesie żądania udziału Niemiec w akcji pośredniczącej: „Zamiast pośrednictwa jedno poważne słowo w Petersburgu i w Paryżu, że Anglja im nie pomoże, odrazu uspokoiłoby sytuację". Tam, gdzie Grey ostrzega, aby nie zarzucano mu później braku szczerości: „aha! pospolity oszust" i t. p. (Kautsky określił na podstawie tych uwag obraz cesarza: „Cesarz w niedyskretnem ubraniu"). Zamyka te uwagi Wilhelm następującą charakterystyką Anglji: „Anglja odkryła się w chwili, kiedy wydaje się, jakobyśmy dostali się w potrzask i leżeli na łopatki! Prostacka hołota kramarska chciała nas oszukać obiadami i mowami. Najordynarniejszem oszustwem są słowa królewskie pod

moim adresem do Henryka: „Pozostaniemy neutralni i będziemy próbowali trzymać się zdala od tego, jak długo będzie można“ (przekręcone: patrz wyżej) — Grey karze to kłamstwo królewskie, a jego słowa do Lichnowsky'ego są wyrazem złego sumienia, właśnie uczucia, iż nas oszukał. W dodatku jest to w rzeczywistości groźba, połączona z bluffem, aby nas oderwać od Austrji i przeszkodzić mobilizacji, a zarazem przypisać nam winę wojny. Wie całkiem dobrze, że gdyby powiedział jedno poważne ostre słowo, zawierające odmowę, w Petersburgu i w Paryżu oraz nakłaniał do neutralności, obydwa gabinety odrazu ucichłyby. Ale wystrzega się je wymówić, a zamiast tego nam grozi! Pospolity huncfot! Odtąd Anglja sama jedna (podkreślone) ponosi odpowiedzialność za wojnę i pokój, a nie my! To musi być również publicznie wyjaśnione!“

ROK 1914.

ZWYCIĘSTWO FRANCJI NA ZACHODZIE.

DNI KRYTYCZNE. Wybuch wojny zastał osiem mocarstw światowych. Była to hierarchja państw, jaka się utrwaliła od czasów Napoleona: Anglja, Rosja, Francja, Niemcy (Prusy), Austrja (Austro-Węgry), Włochy, Stany Zjednoczone, Japonja. Cechy wspólne tych państw są to: wielki handel i wielki przemysł, wielka marynarka i wielka żegluga, zakrój interesów obejmujący całą kulę ziemską—rynek światowy. Świat cały łączył system pieniądza złoty (gold standard), który utrzymywał równowagę między krajami. Angielski funt złoty wszędzie można było wymienić na tę samą, naprzód określoną ilość franków francuskich, czy marek niemieckich, czy dolarów amerykańskich. To wszystko miało teraz zniknąć.

Sprawozdanie I subkomitetu, wyznaczonego przez Narodowe Zgro- Rok 1919
madzenie w Wejmarze w celach zbadania odpowiedzialności za wybuch VIII
wojny. Opinja dr Wiktora Naumanna, posła w Wiedniu.

„Ponieważ ...nie możemy i nie będziemy nigdy w stanie zbadać najdalszych i najgłębszych przyczyn tej wstrząsającej katastrofy, gdyż zawsze pozostanie ignorabimus, musimy zadowolić się wyjaśnieniem pobocznych przyczyn“. Za te wtórne przyczyny Naumann uważa konflikt dwóch światopoglądów, z których każdy był naprężony do ostateczności i które stały w stosunku do siebie wrogim. Po jednej stronie indywidualizm, który zapatrywał się na ostateczny cel państwa, jako na możliwie najswobodniejszą formę egzystencji jednostki. Jego wyrazem był kapitalizm klasowy, którego główną siedzibą była Francja i Anglja. Djametralnie przeciwną była mu druga doktryna, którą sprawozdawca określa jako rzymsko-prusko-japońską, która utrzymuje, że nawet najbardziej utalentowana jednostka i jej rozwój nie mają wartości tak długo, dopóki nie są poświęcone wyłącznie służbie ogółowi, czyli państwu. Państwo stało się ostatecznym zarówno, jak i przedmiotowym celem każdego wy-

siłku. Ta doktryna, jakkolwiek może być słuszna, ukazana w ostatecznej analizie w postaci zapatrywań Treitschke'go, iż państwo jest samo w sobie celem objektywnym, nie może być stale podtrzymywana, jakkolwiek wielkie mogły być rezultaty dokonane w ciągu wieków przez ścisłe wykonywanie wniosków, wyciągniętych z niej. Najlepiej okazało się to na przykładzie Niemiec. Ponieważ Niemcy były już podminowane przez kapitalizm, przeto owa doktryna Państwa zdecydowała się użyć wszelkich środków, aby zagrodzić wtargnięcie tej obcej doktrynie (t. j. indywidualistyczno-kapitalistycznej). Wszystko, co się jej sprzeciwia, podpada pod termin militaryzmu, ponieważ wspaniałe wyszkolenie i poświęcenie w imię obowiązku Wojska było tylko jednym z widocznych skutków tej doktryny, opartej na podstawowych zasadach wyżej wskazanych czyli Państwa. Czynnik kapitalistyczno-indywidualistyczny nie mógł nie wystąpić do walki z czynnikiem, który zagrażał jego podstawom. Oczywista, że ten stan rzeczy był prawie zbliżony do katastrofy.

Rok 1914

25.VII Wizyta Poincaré'go w Sztokholmie. Prezydent odbiera pierwszą depeszę zastępcy prezydenta ministrów w Paryżu, Bienvenu-Martina, z dnia 24 lipca. Démarche niemiecki w Paryżu. Ambasador von Schön popiera kategorycznie notę austrjacką. Konieczna lokalizacja konfliktu, „wszelka bowiem interwencja drugiego mocarstwa musi skutkiem gry sojuszów spowodować następstwa nieobliczalne".

27.VII Decyzja Poincaré'go i Vivianiego udania się wprost do Paryża zamiast wizyty w Kopenhadze.

29.VII Przyjazd prezydenta republiki i prezydenta ministrów do Dunkierki i powrót ich do Paryża. Pierwsze zarządzenia bezpieczeństwa we Francji.

Jagow posyła ambasadorowi w Belgji, von Belowowi, tekst ultimatum, doręczony mu już 26-go przez szefa sztabu, generała Moltkego. Zawierało ono żądanie zezwolenia na przemarsz wojsk niemieckich za cenę utrzymania niezawisłości, a nawet wynagrodzenia terytorjalnego Belgji po wojnie i miało być doręczone na telegraficzny rozkaz.

28.VII Po wypowiedzeniu wojny Serbji przez Austrję mobilizacja Czarnogóry.

29.VII Austrjacy ostrzeliwają Belgrad.

30.VII Przesilenie i stan krytyczny w całej Europie. Przeczucie katastrofy i pesymizm powszechny. Giełda w Londynie zamknięta.

29.VII Depesza Goschena do Greya z Berlina. Kanclerz wobec nieuniknionego konfliktu europejskiego w razie zaatakowania Austrji przez Rosję prosi posła o zabezpieczenie neutralności Anglji w razie, jeżeli Niemcy będą zmuszone przyjść z pomocą swemu sprzymierzeńcowi. Ponieważ rozumiał, iż Anglja nigdy nie pozwoli zgnieść Francji, przeto obiecywał wzamian za neutralność brytyjską zabezpieczenie nietykalności granic Francji nawet na wypadek zwycięskiej wojny dla Niemiec. Na pytanie ambasadora co do kolonij francuskich kanclerz odpowiedział, że nie może dać podobnego zapewnienia. Również poręczał nietykalność i neutralność Holandji, o ile przeciwnicy jej nie naruszą. Co do Belgji zaś złożył oświadczenie, że będzie to zależało od akcji wojennej francuskiej, czy Niemcy będą zmuszone wkroczyć do Belgji. W każdym razie po

skończeniu wojny całość Belgji będzie uszanowana, o ile nie stanie po stronie przeciwników Niemiec.

Sir Bertie, ambasador angielski, w Paryżu do sir Greya: Poincaré 30.VII
oświadczył mu po powrocie, że jeżeli rząd królewski ogłosi, iż Anglja pośpieszy z pomocą Francji na wypadek zatargu francusko-niemieckiego z powodu sporu Austrji z Serbją, to wojny nie będzie, ponieważ Niemcy zmienią odrazu swoje stanowisko. „Francja jest usposobiona pokojowo", mówił Poincaré: „i nie pragnie wojny. Ograniczyła się dotychczas na przygotowaniach wojskowych, aby nie dać się zaskoczyć, i utrzyma zawsze rząd brytyjski poinformowanym co do swych przygotowań".

Cambon do Vivianiego z Londynu. Grey stoi silnie zarówno wobec Francji, jak i Niemiec, na stanowisku, że dotychczasowa sytuacja nie pozwala mu angażować się, może tylko w dalszym ciągu pośredniczyć. Zarządzenia jednak przygotowawcze, jakie Niemcy już parę dni wcześniej poczyniły na granicy francuskiej, pozwoliły mu wyrazić mniemanie, że to już nie jest konflikt między Rosją a Austrją, ale ryzyko najazdu na Francję, które może spowodować wojnę powszechną.

Ocena z tego samego dnia sytuacji przez cesarza Wilhelma: „Anglja, Rosja i Francja zmówiły się, aby na podstawie obowiązującego nas casus foederis z Austrją użyć konflikt austro-serbski za pretekst do wypowiedzenia nam wojny w celach zniszczenia (Vernichtungskrieg). Stąd cyniczna uwaga Greya do Lichnowsky'ego: „dopóki wojna ograniczy się do Austrji i Rosji, pozostaniemy w spokoju, dopiero jeśli my i Francja się wmieszają, będziemy zmuszeni przeciwko wam wystąpić czynnie"... A więc osławiona polityka okrążania Niemiec stała się faktem. Sieć zarzucona jest nam na głowę znienacka i z szyderstwem. Anglja cieszy się najwspanialszym sukcesem swej czysto antyniemieckiej polityki światowej, wobec której okazaliśmy się bezsilni. Wspaniałe dzieło, które wzbudza podziw nawet w tym, którego ono gubi. Edward VII nawet po śmierci jest silniejszym ode mnie, który żyję". Inny zapisek cesarza z tego samego dnia w języku angielskim: „Boże, wspieraj nas w tej walce o nasz byt, narzuconej nam przez fałsz, kłamstwo i zatrutą zawiść".

Nota ambasadora angielskiego, doręczona kanclerzowi niemieckiemu, 31.VII
w odpowiedzi na kwestje, poruszone przez niego w rozmowie dnia onegdajszego. Grey oświadczył, że jedyna droga nietylko utrzymania, ale i polepszenia stosunków anglo-niemieckich jest współpraca nad zabezpieczeniem pokoju powszechnego. Więcej, bo obiecywał w razie zażegnania bieżącego kryzysu popierać politykę, która doprowadzi do takiego układu, w którym Niemcy będą zabezpieczone od wszelkiej wrogiej i napastliwej polityki ze strony zarówno Rosji, Francji, jak i Wielkiej Brytanji i to łącznie, czy pojedyńczo prowadzonej.

Ogłoszenie mobilizacji powszechnej w Austrji z terminem 4.VIII. Stan „grożącego niebezpieczeństwa" (des drohenden Kriegsgefahrs), ogłoszony w Berlinie. Ultimatum dwunastogodzinne Niemiec do Rosji (wręczone o północy przez ambasadora hrabiego Pourtalèsa Sazonowowi) z żądaniem „wstrzymania natychmiastowego zarządzeń wojennych". Ta-

kie samo ultimatum tylko osiemnastogodzinne (doręczone przez ambasadora hrabiego Schöna prezesowi ministrów, Vivianiemu, w Paryżu o godzinie szóstej wieczór) w formie pytania, czy Francja w obecnym konflikcie pozostanie neutralna. Tajna instrukcja dla ambasadora niemieckiego przewidywała w razie zgodzenia się Francji na neutralność żądanie wydania w zastaw twierdz pogranicznych — Toul i Verdun, czyli zmuszała Francję do wojny. Równocześnie strzał zdradziecki sprząta przewódcę socjalistów, Jaurèsa, uchodzącego za jedyną zawadę do wzięcia udziału Francji w przyszłej wojnie. W zastępstwie nieobecnego prezydenta republiki Poincaré'go rząd przyrzekł szanować neutralność Belgji w razie wojny. Niemcy zwlekają. Sir Goschen przypuszcza, że wogóle nie dadzą odpowiedzi.

1.VIII Odpowiedź francuska na ultimatum niemieckie (doręczona o godzinie 11 rano): „Francja uczyni to, czego wymaga jej interes". Równocześnie Francja cofnęła osłonę graniczną o dziesięć km w głąb, aby nie dać powodu do incydentu, który mógłby służyć za pretekst zaczepki, pochodzącej ze strony Francji. Naruszenie granicy francuskiej przez wojsko niemieckie (w nocy z 1 na 2.VIII).

Wypowiedzenie wojny przez Niemcy Rosji. Ogłoszenie mobilizacji we Francji i w Niemczech.

2.VIII Niemcy wypowiadają wojnę Francji. Flota brytyjska na stopie wojennej. Wojska niemieckie wkraczają do Luksemburgu. Niemcy po wkroczeniu do Królestwa Polskiego burzą ogniem armatnim ewakuowany przez Rosjan Kalisz. Między Niemcami a Turcją został zawarty sojusz przeciwko Rosji na pięć lat (o godzinie 20). Ultimatum dwunastogodzinne Niemiec do Belgji z żądaniem wolnego przemarszu dla swych wojsk.

Rada gabinetowa w Londynie. Przedstawiciele opozycji konserwatywnej w parlamencie, Bonar Law i lord Lansdown, składają oświadczenie sir Greyowi, że na wypadek potrzeby przyjścia z pomocą Francji i Rosji ofiarują poparcie gabinetowi liberalnemu Asquitha. Asquith, Grey, Winston Churchill są za solidarnością Anglji z Francją. Lloyd George, lord Morley, Ramsay MacDonald, John Burns skłonni są do wyczekiwania. Rada upoważnia Greya do oświadczenia Pawłowi Cambonowi, iż w razie ataku floty niemieckiej czy to w Kanale, czy na morzu Północnem flota angielska będzie zasłaniała Francję. Doręczając notę o tem ambasadorowi niemieckiemu, Grey oświadczył, że naruszenie neutralności Belgji Anglja uzna za casus belli.

Włochy ogłaszają neutralność. Opinja Giolittiego, że casus foederis na zasadzie trójprzymierza nie obowiązuje, ponieważ Austrja nie była wcale zaatakowana. Tego samego zdania był San Giuliano i Salandra. Włochy były narówni z państwami trójporozumienia z treścią ultimatum zapoznane dopiero po doręczeniu go Serbji, t. j. 24 lipca. Dla Włoch konflikt z Anglją był niemożliwy ze względu na odsłonięte wybrzeża i na zależność ich handlu od żeglugi na morzu Śródziemnem, gdzie panowała zjednoczona flota francusko-angielska. Gabinet i większość izby były za neutralnością. Przeciwnego zdania byli interwencjoniści, którzy

oświadczyli się za wojną po stronie państw trójporozumienia, widząc w niej okazję do rozgromu Austrji i zakończenia dzieła zjednoczenia ziem włoskich (Tryjest i Trentino). Na przeszkodzie jednak przystąpieniu do wojny był brak przygotowań zwłaszcza w zakresie marynarki wojennej i wyczerpanie po świeżej wojnie libijskiej. Takie samo stanowisko co do wojny, jak Włochy, zajmowała Rumunja, której sojusz z Austrją i Niemcami według opinji Czernina był świstkiem papieru. Król Karol I stał samotny „w poczuciu swej niemieckości" (mit seinem deutschen Herzen), wobec swych ministrów, których większość była za neutralnością faktyczną, choć nie zdeklarowaną (gabinet Bratianu w przeciwieństwie do wyraźnie filofrancuskiego stanowiska Take Ionescu).

Odpowiedź odmowna rządu belgijskiego na ultimatum niemieckie (wręczona o g. 7 rano). Król belgijski Albert zwraca się do króla angielskiego, Jerzego V, z prośbą o ratunek. Mobilizacja całej floty brytyjskiej. Ogłoszenie moratorjum w Anglji. Wtargnięcie Niemców do Belgji (w nocy z 3 na 4 sierpnia). 3.VIII

Posiedzenie parlamentu angielskiego. Sir Grey w porozumieniu z pierwszym ministrem oddają decyzję w ręce parlamentu, którego swobody nie zaangażowali żadnem zobowiązaniem dotychczas. Potrójna Ententa była grupą dyplomatyczną, a nie żadnym sojuszem. Pierwsze wrażenie. Bonar Law w imieniu opozycji ofiaruje rządowi poparcie, także Redmond w imieniu narodowców irlandzkich. Przedstawiciel Partji Pracy (Labour Party) Macdonald oświadcza się za neutralnością.

Protest angielski przeciwko wkroczeniu Niemców i naruszeniu neutralności Belgji (wręczony o g. 16 po południu). Ultimatum brytyjskie z żądaniem wycofania wojsk niemieckich z Belgji: termin odpowiedzi do północy. Słowa kanclerza Bethmanna Hollwega na pożegnanie z ambasadorem angielskim sir Goschenem: „dla wyrazu „neutralność", dla skrawka papieru (a scrap of paper) Anglja wypowiada wojnę bratniemu narodowi..." O północy nastał stan wojenny między Niemcami a Wielką Brytanją. Ta reprezentuje 450 miljonów obywateli na obydwóch półkulach. Wojna z europejskiej staje się wszechświatowa. 4.VIII

Orędzie prezydenta Poincaré'go do narodu ogłasza „union sacré" (jedność świętą narodową). Cesarz Wilhelm II w przemówieniu z balkonu zamkowego do ludu oświadcza: „Nie znam odtąd żadnych partyj. Znam tylko Niemców". Socjalista Haase w sejmie Rzeszy przemawia: „W godzinę niebezpieczeństwa nie zostawimy na pastwę wrogów naszej ojczyzny". Sejm uchwala prawa i kredyty wojenne.

Posiedzenie parlamentu angielskiego. Ogłoszenie wojny z Niemcami. Uchwalenia kredytów przez obydwie izby na wojnę i mobilizacja armji lądowej i morskiej. Lord Kitchener mianowany ministrem wojny. Przepowiada długie trwanie wojny i rozstrzygnięcie na lądzie. Anglja musi wystawić miljon żołnierza. Austrja wypowiada wojnę Rosji. Naczelny wódz — arcyksiążę Fryderyk, szefem sztabu — baron Conrad von Hötzendorff. 5.VIII

Nota prezydenta Wilsona z oświadczeniem chęci „to act in the interest of peace" (działać w interesie pokoju).

6.VIII Propozycja Wilsona, aby trzymać się deklaracji londyńskiej z roku 1909 w sprawie wojny morskiej.

PRZYGOTOWANIA WOJSKOWE W POLSCE. JÓZEF PIŁSUDSKI. Idea wojskowego przygotowania społeczeństwa polskiego w latach między pierwszą rewolucją rosyjską a wybuchem wojny światowej. Inicjatywa z dwóch stron. Z ramienia Polskiej Partji Socjalistycznej tworzą się pierwsze organizacje strzeleckie. Kazimierz Sosnkowski, jeden z członków drużyn bojowych w Królestwie, zakłada Związek Walki Czynnej (w czerwcu 1908 r.) celem „wykształcenia organizatorów i kierowników dla przyszłego powstania zbrojnego w zaborze rosyjskim". Organizacji tej tajnej dano kształt jawny, dozwolony przez rząd austrjacki pod nazwą Związku strzeleckiego, w Krakowie — Strzelca, na czele których stanęły Wydziały (1910 r.), faktycznie jednak kierowane przez Wydział Związku Walki Czynnej.

Równolegle powstają Polskie drużyny strzeleckie z ramienia narodowej demokracji — odłam niepodległościowy, t. zw. zarzewiacki od nazwy tajnego ugrupowania młodzieży akademickiej w Galicji, ale także na Pomorzu i w Poznańskiem „Zarzewia" (1909), którego Związek wojskowy, zwany Armja Polska (1910), dąży „do wykształcenia uzdolnionych kierowników przyszłej walki o niepodległość" i „do wytworzenia w społeczeństwie typu żołnierza polskiego".

W tych czasach między rokiem 1908 a 1912 Piłsudski całą wagę kładzie na rozbudowę idei polskiej siły zbrojnej w związku z powtarzającymi się kilkakrotnie kryzysami, zwłaszcza w roku 1909 i 1912 i nieuniknionym, zdaniem jego, wybuchem konfliktu międzynarodowego powszechnego. Sam pracuje nad zagadnieniami militarnemi (praca rozpoczęta już w roku 1901), jak również za pomocą wykładów, publicznych artykułów w prasie i osobistych instrukcyj kształci i przygotowuje przyszłego żołnierza polskiego.

Rok 1912 — chwila kryzysu bałkańskiego — jest przełomowy. Związek Walki Czynnej przeobraża się w centralizację Związków Strzeleckich w postaci Komendy Głównej, na czele której staje Piłsudski wraz z oddanym mu przy boku Kazimierzem Sosnkowskim, jako szefem sztabu. Związek liczy jeszcze nie więcej nad 600 do 700 członków. Od tej chwili wzrost szybki i gwałtowny militaryzacji społeczeństwa polskiego, zwłaszcza w Galicji. Na wzór Związków i Drużyn strzeleckich powstają Drużyny Bartoszowe, Drużyny Podhalańskie, wreszcie najpóźniej następuje militaryzacja Sokoła dzięki zasłudze Józefa Hallera.

Piłsudski szuka teraz szerszego oparcia dla swej idei walki zbrojnej i w tym celu bierze za podstawę ugrupowania polityczne niepodległościowe Królestwa, jak i Galicji. W sierpniu, 25, 1912 roku, na zjeździe w Zakopanem, założono Polski Skarb Wojskowy, a 10 listopada tegoż roku na konferencji w Wiedniu powołano do życia Komisję Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych, której zadaniem było zbiera-

Główne dowództwo pierw. Korpusu Polskiego w Bobrujsku. Stoją od lewej: Wroczyński, Szpręglewski, (siedzą): Jażwiński, Odyniec, Dowbor-Muśnicki, Karśnicki (Muz. Wojska w W-wie).

V Dywizja Strzelców na Syberji (Muz. Wojska w Warszawie).

Ferdynand Foch (1851—1929), od kwietnia 1918 głównodowodzący armij koalicyjnych we Francji, 1919 wice-przewodniczący najwyższej rady wojennej, marszałek Francji i Polski.

Feldmarsz. Hindenburg dekoruje żołnierza. Paweł Hindenburg (1847—1934), głównodowodzący wojsk niem. na wschodzie 1915; 1916—1918 szef sztabu general. Prezyd. Rzeszy (1925—1934).

Gen. Pétain dekoruje pułki francuskie. Henryk Filip Pétain (1856), marszałek Francji 1918. Wsławił się obroną Verdun, luty—maj 1916.

Miejsce zawieszenia broni 11/XI 1918 w Réthondes pod Compiegne. Obecni byli marsz. Foch, admirał bryt. Weymiss i ze strony niemieckiej Erzberger.

Paryż świętuje zwycięstwo. Żołnierze na zdobytej armacie.

Trzej przedstawiciele Koalicji po podpisaniu traktatu pokojowego opuszczają Wersal (28/VI 1919 godz. 16).
Od lewej 1) George Clemenceau (1841—1924, w r. 1906—9 premjer, powtórnie 1917—20 premjer i min. wojny. Przewodniczący konferencji pokojowej w Wersalu). 2) Thomas Wilson, prezydent U.S.A. 3) Dawid Lloyd George (1863), wielokrotny minister i premjer ang.

Mateusz Erzberger (1875—1921). Otrzymał od marsz. Focha warunki rozejmu, 1919—20 minister finansów Rzeszy, zamordowany.

nie środków pieniężnych i kontrola czynności przygotowawczych, zmierzających do wytworzenia zorganizowanej siły zbrojnej.

WYBUCH WOJNY A POLACY. Po ultimatum austrjackiem nastąpiło zjednoczenie Związku strzeleckiego i Drużyn strzeleckich w Krakowie pod komendą Józefa Piłsudskiego. Mobilizacja w ciągu czterech dni. Polityka Piłsudskiego wychodzi z założeń i tradycji walk o niepodległość — zwłaszcza roku 1863.

3.VIII Odezwa Rządu Narodowego w Warszawie o mianowaniu Józefa Piłsudskiego komendantem polskich sił wojskowych i odezwa Komendanta: „Wybiła godzina rozstrzygająca! Polska przestała być niewolnicą i sama chce stanowić o swoim losie". Piłsudski podejmował akcję zbrojną na własną rękę z myślą, że w chwili pożaru powszechno europejskiego nie powinno zabraknąć żołnierza polskiego, i że Polska tylko własnym czynem może wybić się z niewoli i przypomnieć światu.

„I stanęło przed Polską w dzień wybuchu wojny światowej wielkie zagadnienie. Brat musiał iść na brata, syn musiał strzelać do ojca, gdyż wojna pomiędzy zaborcami słała setki tysięcy Polaków, by walczyli przeciw sobie nie za własne istnienie, lecz dla dobra swych panów i zaborców. W tym ciężkim momencie, w najswobodniejszej części Polski, w Krakowie, stanęła do boju garść młodzieży, robotników i chłopów, by w rozpacznej chwili próbować walczyć nie pod obcym, lecz pod własnym polskim sztandarem, by umierać na polu bitwy nie jako żołnierz z pod obcego znaku, lecz jako żołnierz polski". (J. Piłsudski).

6.VIII Sformowana w ten sposób drużyna pod komendą J. Piłsudskiego stanęła pod bronią, jako pierwsza kompanja kadrowa przyszłych wojsk polskich (98 strzelców). Wymarsz tej kompanji pod dowództwem kapitana Kasprzyckiego z Krakowa do Królestwa na Michałowice (rano). Działania wojenne między Rosją a Austrją rozpoczęły się tego samego dnia (po południu).

Odezwa Komendanta wojsk polskich: „Żołnierze, spotkał was zaszczyt niezmierny, pierwsi pójdziecie do Królestwa i przestąpicie granice rosyjskiego zaboru, jako czołowa kolumna wojska polskiego, idącego walczyć za oswobodzenie ojczyzny". Nowe narodziny żołnierza polskiego.

8.VIII W Wiedniu narada u Berchtolda. Obecni Biliński, Conrad, hr. Hoyos. W zastępstwie Tiszy, w charakterze ministra à latere, Burian, oświadcza, że będzie „per la vita" popierał postulaty polskie z zastrzeżeniem dualistycznej formy monarchji. Opinja sztabu generalnego — Conrada: „Je mehr Bajonetten, desto besser" (im więcej bagnetów, tem lepiej).

W Piotrogrodzie członkowie Koła polskiego w Dumie, W. Jaroński i Al. Meysztowicz składają deklarację o stanowisku Polaków po stronie Rosji i koalicji w walce z Niemcami: „Polacy odeprą pruski „Drang nach Osten" w nadziei, że krew przelana oraz okrucieństwa tej walki bratobójczej doprowadzą do zjednoczenia całego narodu polskiego, podzielonego na trzy części".

13.VIII Konferencja w Wiedniu w sprawie manifestu do Polaków. Dwa projekty: Berchtolda i Bilińskiego. Ten drugi obiecuje z ziem Królestwa

i Galicji utworzenie nowej jednostki państwowej z rządem i sejmem w Warszawie.

14.VIII Na Miechów, Jędrzejów, Brzegi strzelcy wśród utarczek z Rosjanami posuwają się aż do Kielc, które zajmują, ale opuszczają nazajutrz.

Odezwa wielkiego księcia, Mikołaja Mikołajewicza, naczelnego wodza, do Polaków: „Wybiła godzina, w której przekazane wam marzenie ojców i dziadów ziścić się może... Niechaj naród polski połączy się w jedno ciało pod berłem cesarzów rosyjskich. Pod berłem tem odrodzi się Polska swobodna w swojej wierze, języku i samorządzie. Nie zardzewiał miecz, który poraził wroga pod Grunwaldem". Odezwę tę zredagował Trubeckoj, jeden z dyrektorów ministerstwa spraw zagranicznych, według wskazówek swego szefa, Sazonowa, przetłumaczył na język polski Zygmunt Wielopolski, członek Rady Państwa.

15.VIII Cesarz Franciszek Józef akceptuje projekt manifestu do Polaków w redakcji Bilińskiego, zastrzega jednak decyzję wspólnej rady ministrów.

16.VIII Odezwa czterech stronnictw w Królestwie staje na gruncie wezwania wielkiego księcia. Połączone Koła polskie w Wiedniu i Koło sejmowe urządzają zjazd w Krakowie, na którym powstaje organizacja polityczna pod nazwą Naczelnego Komitetu Narodowego (N. K. N.) z myślą walki Polaków przy boku Austrji. W tym celu wszystkie stronnictwa zgodziły się na powołanie do życia zbrojnej siły pod nazwą Legjonów polskich, które mają działać „pod polską komendą a w ścisłej łączności z naczelnem dowództwem austrjacko-węgierskiem".

Według kapitulacyj z prezesem Koła polskiego, a zarazem prezesem N. K. N., dr Leo, sztab austrjacki w osobie von Höfera przystał na dwie legje, zwerbowane z ochotników, w sile po osiem bataljonów każda (bataljon — tysiąc ludzi), z dwoma do trzech szwadronami jazdy (po 150 ludzi każdy). Dowódcą miał być generał austrjacki. Oddział Piłsudskiego miał występować, jako I pułk I Legjonu (w grupie generała Kummera).

Oddziały strzeleckie powtórnie zajmują Kielce (do 22.VIII).

Podporządkowanie się NKN-owi oznaczało dla Piłsudskiego wyrzeczenie się samodzielnej polskiej akcji wojskowej. Austrjacy mieli postawić Piłsudskiemu ultimatum: albo rozpuszczenie strzelców, albo wcielenie do pospolitego ruszenia. Piłsudski był bliski samobójstwa. Wolał podporządkować się NKN-owi, który obiecywał przedewszystkiem dostarczenie środków i materjałów dla wojska.

22.VIII Piłsudski w odezwie do żołnierzy ogłasza przystąpienie do NKN-u, „Organizacji szerszej, zapewniającej wojsku polskiemu większe środki i silniejsze działanie".

W Wiedniu Tisza obala projekt manifestu cesarskiego do Polaków, wysuwając, że może on uniemożliwić zawarcie pokoju z Rosją.

26.VIII Rezolucja realistów i narodowej demokracji w Warszawie wychodzi z założenia, że zwycięstwo koalicji daje narodowi polskiemu widoki zjednoczenia wszystkich ziem polskich z dostępem do Bałtyku, podczas gdy zwycięstwo państw centralnych musi doprowadzić do nowego rozbioru Polski, podyktowanego przedewszystkiem przez Prusy; że Legjony,

uzbrojone przez Austrję, nie mogą żadną miarą mieć samodzielnego znaczenia militarnego, ale są przeznaczone jedynie do odegrania roli narzędzia politycznego na rzecz Austrji, a tem samem i Niemiec, i że decyzja NKN-u w Galicji, stanowiącej jedną piątą część narodu polskiego, jest uzurpacją.

MOBILIZACJA I DOWÓDZTWO ARMIJ NA ZACHODZIE. 1) Niemcy. Niemcy na początku wojny odrazu powołali rezerwy. Ich mobilizacja postawiła cztery miljony ludzi. Ideą ich planu operacyjnego było uderzenie na przeciwnika, wcześniej gotowego do ataku. Rosjanie zaskoczeni mogli cofając się umknąć przed decydującą rozprawą. Stąd potrzeba uderzenia wprzód na Zachodzie. Istota operacji polegała na manewrze okrążającym na prawem skrzydle. Nastręczały się przytem dwie możliwości: obrót około osi Metzu, albo poprzez Belgję i północną Francję. Ten drugi był to plan gen. Schlieffena, opracowany między rokiem 1894 a 1899. (Schlieffen ustąpił z szefostwa sztabu 1 stycznia 1906 r.). Następca Schlieffena, generał Moltke, zmienił jego plan. Nie chcąc ogołacać lewego skrzydła zostawia dla obrony Alzacji i Lotaryngji dwie armje (VI i VII), razem ośm korpusów (Schlieffen tylko cztery i pół). Odpowiedzialność za plan ponoszą Moltke szef sztabu, Stein generał kwatermistrz (późniejszy minister wojny) i Ludendorff, szef oddziału operacyjnego w latach 1908 do 1913.

Krytyka planu Schlieffena i planu 1914 powstała po klęsce nad Marną. Błąd planu 1914 polegać miał na rozciągnięciu skrzydła lewego do granic Szwajcarji zamiast tylko do Strassburga, na co użyto nowe dywizje. Lepiej byłoby posunąć prawe do morza. Ludendorff bronił potrzeby wzmocnienia lewego skrzydła celem obrony okręgu przemysłowego poza Saarbrücken, lecz przyznawał zaniedbanie wzmocnienia prawego skrzydła po bitwie lotaryńskiej (25 sierpnia) i poprzedniej wygranej pod Mühlhausen. Były to, zdaniem jego, „ordynarne zwycięstwa frontalne". Zarzuty zatem skierowuje nie pod adresem planu, lecz dowództwa, które zawiodło przed i po Marnie. Także i według generała Hoffmanna można było przerzucić korpusy z lewego skrzydła na prawe. Na te zarzuty, jako to, iż marsz na Maubeuge i na Mézières był niepotrzebny, a bitwa lotaryńska zbyteczna, odpowiedział prof. Delbrück, historyk sztuki wojennej, iż są to rozważania zbyt teoretyczne tak, jakby nieprzyjaciel na polu walki nic nie robił. (Tu Niemcy istotnie spotkali się z głównem uderzeniem sił francuskich). Natarcie Francuzów szło nie tylko na lewe skrzydło niemieckie (czyli w Alzacji), ale i na środek (w kierunku na Mézières). Ustawianie armij tak, jakby one w wolnej przestrzeni działały bez tarcia, sprzeciwia się zasadom krytyki. Z tych względów prof. Delbrück dochodzi do wniosku, że plan zawiódł, a nie jego wykonanie.

Plan Schlieffena przyjmował dwumiesięczny okres mobilizacji armji rosyjskiej. Moltke mówił Erzbergerowi (w styczniu 1915 roku), że był za ofenzywą na Wschodzie, kiedy się dowiedział (w sierpniu 1914 roku), że mobilizacja rosyjska prawie ukończona. Przeciwnie, według relacji gen. Steina i gen. von Haeftem, Moltke na radzie popołudniowej w Zamku (1 sierpnia) miał całą siłą napierać na wykonanie ofenzywy na Zacho-

dzie wbrew cesarzowi, który z przyczyn natury politycznej skłaniał się do ofenzywy na Wschodzie.

II) Francja. Mobilizacja postawiła na nogi 781 tysięcy żołnierza, w tem 71 tysięcy wojsk kolorowych. Na froncie zachodnim istniała równowaga liczebna. Na stronie niemieckiej przewaga artylerji, zwłaszcza ciężkiej, i awjatyki (dwa tysiące aparatów naprzeciw dwustu).

Francuzi dopiero od roku 1904 zaczęli się liczyć z obejściem ich lewego skrzydła przez Belgję i pozostawieniem przez Niemców na boku wspaniałych punktów obronnych, jakiemi były Belfort, Epinal, Toul, Verdun, twierdze, poza któremi Francuzi skoncentrowali swoje główne siły do rzucenia w odpowiednim momencie na atakującego przeciwnika. Plany operacyjne w tym duchu powstają pierwsze około roku 1910. Plan generała Michela z roku 1911 miał założenie ofenzywne. Skupiał on główne siły atakujące (około pół miljona żołnierzy) na północy — między Sambrą a morzem. Druga część wojska, rozmieszczona od Mézières do Belfortu, czyli do samej granicy szwajcarskiej, miała zasłaniać granicę, trzecia najmniejsza (około 228 tysięcy ludzi) miała być trzymana w okolicach Paryża, jako armja rezerwowa. Zamiast niego przyjęto plan t. zw. 17, który powstał na wiosnę (z daty 18.IV) 1913 roku i wszedł w życie dopiero na pół roku przed wybuchem wojny. Skupiał on główne siły — cztery armje, w odwodzie piąta — na granicy wschodniej — między Luksemburgiem a Szwajcarją, przyjmuje zatem atak niemiecki na prawym brzegu Mozy, zato ogołaca północną granicę, nie stawiając zapory na wypadek przejścia Niemców przez Belgję. Plan ten był także ofenzywny. Skrzydła miały działać: lewe na północ od linji Metzu i Verdun, prawe — w Lotaryngji. O ile można się domyślać, chodziło o rozbicie centrum niemieckiego i odcięcie prawego skrzydła armji niemieckiej, przeprawiającego się przez Mozę, a zarazem otwarcie sobie drogi poprzez południowy Luksemburg w kierunku Moguncji nad Ren z obejściem twierdz lotaryńskich. Plan ten był opracowany pod okiem generała Joffre'a, który jako szef sztabu i wice-przewodniczący Rady wojennej, był przeznaczony na generalissimusa w przyszłej wojnie. „Plan operacyjny", według niego „jest to myśl, którą się ma w głowie, ale której nie kładzie się na papier".

W roku 1911 na konferencji Ententy generał Dubail oświadczył, że armja francuska mobilizuje się z równą szybkością, co niemiecka, i już dziesiątego dnia gotowa jest do wystąpienia. W roku 1913 Joffre skraca ten termin.

FRONT ZACHODNI PRZED MARNĄ. Przejście wojsk niemieckich (I i II armje) przez Belgję w celu oskrzydlenia armji francuskiej od północy.

5.VIII Atak na Liège, twierdzę, broniącą przejścia przez Mozę (w nocy z 5 na 6 sierpnia) nieudany. Gen. Emmich prowadzi akcję z sześcioma wzmocnionemi brygadami. Burzenie fortów przy pomocy dział czterdziestodwucentymetrowych.

7.VIII Generał Ludendorff, w charakterze kwatermistrza II armji (generała Bülowa), na czele jednej brygady w zastępstwie jej zabitego dowódcy

śmiałym zamachem dociera do środka oblężonej twierdzy między fortami i zajmuje miasto wraz z cytadelą. Bohaterska obrona fortów przez generała Lémana. Upadek ostatniego fortu i wyjście Belgów (16.VIII). Tegoż dnia Francuzi wkraczają do Mühlhuzy w Alzacji. Efekt tego zdarzenia czysto moralny. Po paru dniach odparci wracają (dowódca — generał Pau). Prawe ich skrzydło opiera się o Altkirch, lewe zagraża Colmarowi i Neuf Brisach. Niemcy odparci za Ren.

Korpus ekspedycyjny brytyjski ląduje pierwsze swe jednostki we Francji. 9.VIII

Francja wypowiada wojnę Austrji. 10.VIII

Anglja wypowiada wojnę Austrji. 12.VIII

Upadek Liège. 16.VIII

Niemcy wkraczają do Brukseli. Armja belgijska zajmuje obóz warowny Antwerpji. Tutaj przenosi się rząd belgijski. 20.VIII

Bitwa graniczna we Francji (Bataille des frontières). Dwie armje francuskie: I (gen. Dubail) i II (gen. Castelnau) podejmują ofenzywę w kierunku na Saarburg-Saarbrücken. Cel — osaczenie Metzu. 14.VIII

Armje niemiecka I i II po przekroczeniu Mozy ruszają w kierunku na Brukselę (I), Namour (II) i prawem skrzydłem zachodzą na południe. Dopiero teraz odkrył się Joffre'owi plan niemiecki. Przeciwstawić mógł jedynie V armję (gen. Lanrezac) z korpusem ekspedycyjnym brytyjskim na skrajnym skrzydle. 15.VIII

Joffre rzuca gros swoich sił — dwie armje zmasowane — III (gen. Ruffey) i IV (gen. Langle de Cary) w kierunku na Belgję i Luksemburg. 20.VIII

Klęska III armji pod Longwy. 22.VIII

Odwrót I i II armji francuskiej. 20-22.VIII

Klęska IV armji pod Neufchateau. 23.VIII

Klęska III armji pod Longuyon. 24-25.VIII

II armja niemiecka (gen. Bülow) rozbija gen. Lanrezaca pod Charleroi. 22.VIII

Gen. Bülow bije Anglików pod Mons. 23.VIII

Bitwa graniczna przegrana, Joffre daje rozkaz odwrotu (g. 0.45). 24.VIII

Bitwa lotaryńska. Frontalny atak niemiecki między Toul i Epinal powstrzymany w bitwie pod Charmes (25.VIII) i la Grande Couronnée (28.VIII—12.IX). Generał Castelnau zagrodził drogę od Luneville'u do Nancy.

Upadek twierdzy belgijskiej Namour pod ogniem 42 cm dział niemieckich i 30.5 cm moździerzy austrjackich. Klęska ponowna Anglików pod Cateau Cambrezis, I armja niemiecka (gen. Kluck). 30—zajęcie Amiens. 26.VIII

Austrja wypowiada wojnę Belgji. 27.VIII

Joffre tworzy nową armję, wziętą z Alzacji i Lotaryngji, pod dowództwem generała Manoury, na linji Somme'y przed Amiens. Ponieważ Anglicy, ledwie wylądowali, wciąż cofają się, rozkaz wydany tej armji cofnięcia się dla zasłony Paryża. Utworzono dziewiątą armję pod dowództwem Focha między V (Franchet d'Esperay, przedtem Lanrezac) i IV (Langlois de Cary) w obawie przed przebiciem centrum. 27.VIII

Klęska Francuzów pod St. Quentin (II armja niemiecka gen.Bülow). 29-30.VIII

BITWA NAD MARNĄ. Manewr schlieffenowski miał stworzyć olbrzymie obcęgi, któremi armje francuskie miały być ściśnięte od północy i południa według wzoru starorzymskich Kann. Niepowodzenie jego po Marnie przypisywano: jedni — zwichnięciu planu pierwotnego operacyjnego (prof. Delbrück), drudzy — niedołęstwu dowództwa (Ludendorff, Hoffmann). Szczególny nacisk kładzie się na osłabienie prawego skrzydła w czasie wykonywania manewru przez odebranie mu dwóch korpusów po bitwie pod Namour i odesłanie ich na ratunek Prusom, zagrożonym przez inwazję rosyjską. Była to jedyna przysługa, okazana przez „walec" rosyjski swemu sprzymierzeńcowi na Zachodzie. Z drugiej strony byli tacy (Winston Churchill), którzy przewidywali, iż uderzenie Niemców z powodu zaskoczenia będzie miało sukces początkowy, który jednak musi słabnąć w miarę oddalania się od swego punktu wyjścia, w tym samym stosunku natomiast będą rosły siły Francuzów, ponieważ front ich będzie się zwężał coraz bardziej w miarę tego, jak siły Niemców będą się coraz bardziej rozciągały. Do tego przychodzi niezaprzeczony fakt, że połączenia niemieckie będą coraz dłuższe i coraz gorsze, gdy tymczasem Francuzi w miarę zbliżania się do Paryża rozporządzali coraz doskonalszą siecią komunikacyjną, dla której stolica kraju stanowi punkt skrzyżowania. Narazie sytuacja Francuzów była rozpaczliwa. Paryż był zagrożony. Armja w ustawicznym odwrocie. Żołnierz był zdemoralizowany — jedno dowództwo nie traciło siły ducha.

2.IX Rząd francuski decyduje się opuścić Paryż i przenosi się do Bordeaux. Paryż został wciągnięty do walki, jako obóz obwarowany i poddany dowództwu generała Gallieniego w charakterze generała gubernatora wojennego. Jemu poddana została armja Manoury'ego. Odezwa Gallieniego do mieszkańców: „Otrzymałem polecenie bronić Paryża. Polecenie to wypełnię do końca".

POCHÓD NIEMCÓW NA PARYŻ. Kluck (I armja) maszeruje prawym brzegiem Oise'y na zachód od Paryża. Bülow (II armja) lewym w kierunku na Paryż. W nocy z 2 na 3 Kluck otrzymał rozkaz maszerowania na wschód od Paryża, aby odciąć Francuzów od stolicy. Kluck, zamiast tworzyć front na wschód od Paryża, zaawanturował się za Marnę przed drugą armją aż po Chateau Thierry.

3/4.IX Przejście wojsk niemieckich przez Marnę.

4.IX Wobec odsłonięcia prawego skrzydła armji Klucka i wystawienia go na atak od zachodu ze strony armji Paryża Joffre wstrzymuje odwrót i przygotowuje bitwę nad Marną: „Eh bien, messieurs. On se battra sur la Marne!" (A więc, panowie, będziemy się bili nad Marną).

5.IX Bitwa nad rzeką Ourcq — początek bitwy nad Marną. Manoury uderzył z zachodu na armję Klucka, idącego z północy na południe. Wojska niemieckie dochodzą na odległość niespełna 20 km od Paryża. Kluck wyciąga stopniowo korpusy z za Marny i przerzuca je na prawy zachodni brzeg Ourcq. W ciągu dwu dni cała I armja skupia się tutaj, a atak Manoury'ego z oskrzydlającego od zachodu zmienia się we frontalny. Niebezpieczeństwo sytuacji armji Manoury'ego, ale i u Niemców między

I a II armjami powstaje luka. Naprzeciw korpus ekspedycyjny angielski między VI (Manoury) a V (Franchet d'Esperay) armją.

Bitwa rozwija się na całym froncie. Odezwa Joffre'a do żołnierzy: „Ani piędzi ziemi nie wolno ustąpić". Naczelny wódz wzywa żołnierzy, aby dali się zabić, a nie cofali się. Dyspozycja bitwy — manewr oskrzydlający ze wschodu i zachodu. Gallieni zarekwirował wszystkie samochody w Paryżu dla wysłania posiłków Manoury'emu. 6.IX

Miejsce IX armji (Focha) było wyznaczone dla złamania lewego skrzydła Bülowa (II armja), które dotykało prawego skrzydła III armji (Hausena). Foch charakteryzuje sytuację: „Niemcy napierają silnie na moje prawe skrzydło, centrum moje cofa się, niemożliwe manewrować, sytuacja wyśmienita". Pożycza korpus od Esperay'a na lewem skrzydle, a na prawy przerzuca w trakcie bitwy korpus dla obrony Fère Champanoise, gdzie Niemcy uważali wyłom za zrobiony. 8.IX

Skutkiem powstania luki — blisko 35 km szerokości — między I i II armją niemiecką front tej drugiej też zmienia położenie (z północnego zachodu na południowy wschód, zamiast dotychczasowego z zachodu na wschód). W lukę wdzierają się Anglicy, którzy w nocy z 9 na 10 przechodzą Marnę. Wraz z nimi napiera lewe skrzydło armji d'Esperay'a. Bülow widzi się w niebezpieczeństwie odcięcia od Klucka i daje rozkaz cofania się za Marnę. 9.IX

Na prawem skrzydle Kluck był zwycięzcą, a nawet armji Manoury'ego groziło okrążenie. Przybycie do armji Klucka podpułkownika Hentscha z Głównej Kwatery, znajdującej się w Spa, w odległości 300 km od teatru wojny. Hentsch był wysłany ze specjalnemi pełnomocnictwami dla rozejrzenia się w całości sytuacji i skoordynowania ruchów armij. Na miejscu przekonał się o tem, że Bülow był w niebezpieczeństwie i cofa się. Dowiedziawszy się o posuwaniu się Anglików, zmusił także i Klucka do odwrotu na północ aż za Aisne.

Naprzeciw armji Bülowa Foch. Odwrót II armji rozstrzygnął sytuację. W nocy z 9 na 10 przed III armją taka sama niespodzianka. Bülow się cofa, a przed Hausenem nowe siły Francuzów. Między nim a Bülowem luka, w którą wali Foch. W nocy z 10 na 11 odwrót za Marnę. Główna Kwatera posyła Hausenowi rozkaz cofnięcia się (11.IX). 10.IX

Odwrót Niemców do linji Aisne. 11.IX

Skutki bitwy nad Marną. Odwrót za Marnę był katastrofą dla Niemców, długo ukrywaną przed opinją publiczną. Oznaczał on w rzeczywistości „wojnę przegraną" i tego zdania trzymała się Główna Kwatera. Myślano o odwrocie za Ren, tylko pruski minister wojny, von Falkenhayn, od tego powstrzymał. Po bitwie nad Marną Jagow wyraził się, że Niemcy będą zadowolone, jeśli wycofają się z podbitem okiem, a cesarz Wilhelm, że wygrają wojnę, jeśli się sami utrzymają.

Ustąpienie Moltkego z szefostwa sztabu. Falkenhayn na jego miejsce. 14.IX

Umocnienie się Niemców między Oise'ą a Argonnami na przeciąg 30 miesięcy. Poza Verdun wbili klin w Saint Mihiel. Verdun otoczone z trzech stron. 17.IX

FRONT POŁUDNIOWO-WSCHODNI: Serbski. Plan operacyjny austrjacki polegał na koncentracji sił — trzech armij (II, V i VI) — pod dowództwem generała Potiorka nad Drawą i Sawą w przypuszczeniu, że Austrjacy zdążą na teatr galicyjski po rozbiciu Serbów. Naprzeciw wojska Serbji i Czarnogóry pod dowództwem następcy tronu serbskiego, księcia Aleksandra, i szefa sztabu, gen. Putnika.

12.VIII Ofenzywa austrjacka nad dolną Driną (V armja): sforsowana Sawa i zajęty Szabac (II armja).

19.VIII Austrjacy, rozbici nad dolną Driną, opuszczają Szabac i wycofują się na lewy brzeg Sawy.

20.VIII Serbowie sami wkraczają do Syrmji i do Bośni. Ofenzywa austrjacka złamana. Teraz dopiero transport korpusów, przeznaczonych na teatr wojny z Rosjanami. Tymczasem II armja nie przybyła na czas, zato z korpusem IV osłabionym w walkach pod Szabaczem. Plan operacyjny austrjacki zawiódł.

FRONT WSCHODNI: 1) Austrjacko-rosyjski: Plan mobilizacyjny rosyjski z roku 1910 (Austrja). Rozkład (Raspisanie) nr 18, ujęty w Rozkład z r. 1912 nr 19 przyjmował użycie z 28 korpusów zachodnich gros sił — 16 korpusów — przeciw Austrji, reszta — 12 — przeciw Niemcom. Plan ten opierał się na dokładnych informacjach, iż Niemcy główne uderzenie skierują przeciw Francji. Między Niemcami a Austrją żadnego porozumienia wojskowego na piśmie nie było. Według Ludendorffa „wspólny plan operacyjny" austrjacko-niemiecki nie istniał. Ludendorff uważał to za błąd, ale tłumaczył go tem, że sztab niemiecki nie miał zaufania w dochowanie tajemnicy wojskowej wśród sfer wiedeńskich. Że się nie mylił, najlepszy dowód afera Redla, pułkownika sztabu austrjackiego, który wydawał Rosji plany wojenne sprzymierzeńców (odkryta na wiosnę 1913 roku). Austrjacy sugerowali Niemcom plan uderzenia na Lublin z południa, któremu miało towarzyszyć równoczesne zderzenie niemieckie w stronę Narwi od północy, przyczem połączenie czyli podanie dłoni sprzymierzeńców miało wypaść mniej więcej gdzieś w okolicach Siedlec. Hindenburg nazywa ten plan „wielkim i pięknym, ale w danem położeniu rzeczy wątpliwym do wykonania". Nowak chce wiedzieć o układzie, według którego Niemcy po rozgromie Francji mieli przerzucić armje swe na wschód najpóźniej czterdziestego dnia po mobilizacji, a więc około połowy września. Do tego czasu mieli powstrzymywać napór Rosjan jedynie Austrjacy.

Stosunek sił: po stronie austrjackiej 41 dywizyj, około 580 tysięcy żołnierza, po stronie rosyjskiej 45 dywizyj — około 700 tysięcy ludzi. Po stronie rosyjskiej przewaga artylerji polowej. Dyspozycja obu wojsk: Austrjacy — I armja (gen. Dankla) postępuje na Lublin prawym brzegiem Wisły, od zachodu wzmocniona pruskim korpusem landwery — grupą generała Kummera — postępującego na lewym brzegu na wysokości Sandomierza. IV armja (gen. Auffenberga) posuwała się między Bugiem a Wieprzem, III armja (gen. Brudermanna), skoncentrowana we Lwowie, ma uderzyć w kierunku na Złoczów i Brody. Zasłania ją na po-

SPOKREWNIENIE DYNASTYI PODCZAS WOJNY

(E).NIEMIECKIE PAŃSTWA CENTRALNE

(GRECJA NEUTRALNA

DANIA NEUTRALNA

BELGJA ENTENTA

BUŁGARJA PAŃSTWA CENTRALNE

WIELKA BRYTANIA ENTENTA

(E).ROSYJSKIE ENTENTA

W.KSIĘSTWO HESKIE

KRAJ RZEIZY PAŃSTWA CENTRALNE

DOM KOBURSKI OD 1917 WINDSOR

DOM HOHENZOLLERNOW

DOM ROMANOWOW HOLSTEIN GOTTORP

DOM HESKI

DOM HOLSZTYŃSKI

KONSTANTYN I KR.GRECJI

ZOFJA KS.PRUSKA

JERZY I KR.GRECJI

DAGMARA KS.DUŃSKA

KRYSTJAN IX KR.DANII

ALEKSANDRA KS.DUŃSKA

WILHELM II (CESARZ NIEMIECKI)

FRYDERYK III (CESARZ NIEMIECKI)

WILHELM I (CESARZ NIEMIECKI)

FRYD.WILH.III KR.PRUSKI

KAROLINA KS.PRUSKA

ELŻBIETA KS.PRUSKA

OLGA WIELK.KOL.

MIKOŁAJ II CAR ROSJI

ALEKSANDER III CAR ROSJI

ALEKSANDER II CAR ROSJI

MIKOŁAJ I CAR ROSJI

LUDWIK II

MARJA KS.HESKA

KAROL KS.HESKI

LUDWIK IV KS.HESKI

ALICJA KS.HESKA

LUDWIK V KS.HESKI

FERDYNAND CAR BUŁGARJI

AUGUST KS.KOBURSKI

FERDYNAND KS.KOBURSKI

ALBERT KR.BELGOW

FILIP KR.BELGOW

LEOPOLD KR.BELGOW

FRANC. KS.KOBURSKI

FRANC. KS.KOBURSKI

ALBERT KS.KOBURSKI

WIKT-MAR KS.KOBURSKA

JERZY III KR.W.BRYTAN.

EDWARD KS.KENTU

WIKTORJA KR.W.BRYTANII

ALICJA KS.ANGIELSKA

EDWARD VII KR.W.BRYTANII

WIKTORJA KS.ANGIELSKA

JERZY V KR.W.BRYTANII

ludniu grupa gen. Kövessa, która zastępować tu miała II armję (gen. Böhm Ermollego), zanim ją nie przerzucą z frontu serbskiego na wschód.

Początek ofenzywy austrjackiej. Generał Dankl przekracza San. Tego samego dnia Brusiłow (VIII armja) przekracza Zbrucz. 21.VIII

Bitwa pod Krasnikiem. IV armja rosyjska pobita, ale niezepchnięta z pozycji przed Lublinem. Dowódcę jej, br. Salza, zastąpiono gen. Ewertem. 25.VIII

Bitwa pod Komarowem (do 2.IX). V armja rosyjska (gen. Plehwe) pobita, ale nie ścigana. III (gen. Ruzskij) i VIII (gen. Brusiłow), armje rosyjskie, prą zwycięsko naprzód. Klęska Austrjaków pod Krasnem (gen. Ruzskij). Gen. Brudermann wbrew rozkazom Conrada wdaje się w bitwę z centrum wojsk rosyjskich. 26.VIII

Pierwsza bitwa lwowska (do 1.IX). Armja Brusiłowa zepchnęła Austrjaków z linji obronnej naprzód Złotej, potem Gniłej Lipy i zajęła przyczółki mostowe na Dniestrze — Halicz i Mikołajów. 27.VIII

Cofnięcie się trzeciej armji do Lwowa. 1.IX

Rozkaz opuszczenia Lwowa i zajęcia linji obronnej Wereszycy (dopływ lewobrzeżny Dniestru). 2.IX

Rosjanie wkraczają do Lwowa. 3.IX

Bitwa nad Wereszycą albo bitwa lwowska (do 11.IX) na froncie Rawa Ruska — Gródek. Na południe od szosy grójeckiej po pięciodniowych zaciętych walkach Rosjanie zepchnięci (wzięto dziesięć tysięcy jeńca). Północne skrzydło koło Rawy Ruskiej zagrożone. Masy rosyjskie napierają na cofającą się armję Dankla. W przerwę między tą armją a polem bitwy lwowskiej wdzierają się korpusy rosyjskie. Straty Austrjaków olbrzymie. Conrad nakazuje odwrót za San. 7.IX

Pościg Rosjan do Sanu i okrążenie Przemyśla. Poza Sanem pościg słabnie. Według sprawozdania ministra wojny na radzie ministrów wojsko austrjackie ze stanu pierwotnego 800 do 900 tysięcy ludzi spadło w ciągu pierwszych sześciu tygodni do 130 tysięcy. Zdaniem Hindenburga wojsko rosyjskie po pierwszej ofenzywie utrzymało się mimo strat poniesionych, austrjackie przestało istnieć. 16.IX

Hindenburg miał tu na myśli równoczesną klęskę Rosjan w Prusiech wschodnich.

II) Front niemiecko-rosyjski. Obrona Prus wschodnich była powierzona jednej tylko armji VIII pod dowództwem gen. von Prittwitz und Gaffron. Naprzeciw niej wystąpił generał Rennenkampf na czele armji wileńskiej, która posuwała się wzdłuż lasów w Röminton z południowej i północnej ich strony. Równocześnie w okręgu warszawskim tworzyła się druga armja pod dowództwem gen. Samsonowa, która przekroczyła granicę niemiecką 17 sierpnia, czyli w ośmnastym dniu mobilizacji. 16.VIII

Gen. v. François rozpoczął pod Stołupianami na własną rękę bitwę z Rosjanami, która zaczęła się dlań pomyślnie, ale na rozkaz Prittwitza cofnął się na linję Węgorapy (Angerupp), gdzie się koncentrowała cała armja. 17.VIII

Prittwitz uderzył na Rennenkampfa pod Gąbinem (Gumbinnen) i nie bez powodzenia, ale następnego dnia przerwał bitwę na wiadomość 19.VIII

o przekroczeniu granicy przez Samsonowa i posuwaniu się armji warszawskiej na linji Działdowo—Szczytno (Ortelsburg) w sile czterech do pięciu korpusów. Prittwitz w obawie okrążenia wydał rozkaz cofnięcia się na lewy brzeg Wisły. Decyzja Prittwitza oddawała w ręce Rosjan całe Prusy wschodnie. Główna Kwatera odwołała Prittwitza, a na jego miejsce wyznaczyła generała Hindenburga, powołanego do czynnej służby w charakterze znawcy terenu jezior mazurskich, a na doradcę wyznaczyła mu świeżego zwycięzcę z pod Liège, gen. Ludendorffa, któremu pisał Moltke w liście (doręczonym 22 sierpnia): „Może uratuje pan jeszcze sytuację... Z pańską energją może pan odwrócić jeszcze najgorsze".

23.VIII Przybycie Hindenburga i Ludendorffa do Malborga. W sztabie Prittwitza był pułkownik (późniejszy generał) Hoffmann, który przewidywał także i akcję na prawym brzegu Wisły — skupienie armji w okolicy Ostrudy (Osterode) i działanie przeciw natarciu rosyjskiemu z dwóch stron. Główne wytyczne planu bitwy późniejszej pod Tannenbergiem były więc ustalone jeszcze przed przybyciem nowego dowództwa, któremu za zasługę trzeba policzyć wykonanie.

23-26.VIII Koncentracja i przegrupowania armji Hindenburga. Zetknięcie się dywizji rosyjskiej z korpusem gen. Scholza, który się cofał w celu zajęcia lepszej pozycji, wzbudziło u Rosjan wrażenie zwycięstwa i dało powód Samsonowowi do wydania rozkazu o pościgu. Rozkaz Hindenburga przejścia do ataku.

26-30.VIII Bitwa pod Tannenbergiem. Manewr oskrzydlający z dwóch stron. Z prawego skrzydła nacierał gen. François w kierunku na Uzdowo (Usden), Nidzberk i Wilbark (Willenberg), zachodząc na tyły armji rosyjskiej, która się zagalopowała aż po Olsztynek (Hohenstein). Na lewem skrzydle Bülow i Mackensen wykonywali ten sam manewr w kierunku na Szczytno. Rosjanie dostali się jakby w matnię. Z pięciu korpusów Samsonowa połowa została na placu boju lub wzięta do niewoli, a sam główny dowódca odebrał sobie życie. Rennenkampf nie przyszedł na pomoc Samsonowowi mimo, że posuwał się w kierunku na zachód i był w odległości pięćdziesięciu kilometrów, a między nim a Niemcami powstała luka, nie wypełniona żadną osłoną wojsk niemieckich.

31.VIII Rozkaz Głównej Kwatery nakazywał poza oczyszczeniem Prus Wschodnich z armji Rennenkampfa także i pościg rozbitego nieprzyjaciela w kierunku Warszawy. Był to właśnie ów „wielki i piękny" plan podania dłoni Austrjakom, o którym wspominał Hindenburg, ale w danej chwili wątpliwy, ponieważ Austrjacy byli już rozbici i cofali się. Dlatego Hin-

5.IX denburg wolał podjąć ofenzywę przeciw Rennenkampfowi. W czasie ataku Rosjan na Prusy wschodnie odwołano trzy (faktycznie dwa) korpusy z prawego najbardziej wysuniętego skrzydła armji zachodniej. Wiadomość o tem przyszła już w czasie bitwy pod Tannenbergiem, w której korpusy te udziału nie brały. Zato zużytkował je teraz Hindenburg w akcji przeciw Rennenkampfowi.

9.IX Bitwa nad jeziorami mazurskiemi. Armja niemiecka następowała marszem frontalnym — cztery korpusy, trzy przeznaczone były do obejścia

z południa lewego skrzydła rosyjskiego. Atak frontalny nie powiódł się. Obejście na Lec-Orzys pozwoliło Mackensenowi oskrzydlić Rennenkampfa, który cofa się. Straże jego tylne stoczyły walkę pod Wołkowyskiem. Niemcy zajęli Suwałki w Królestwie, które porzucili po czterech dniach. Armja Rennenkampfa skryła się za Niemen.

Rezultatem obydwóch bitew było uwolnienie całych Prus wschodnich. Niemcy wzięli pod Tannenbergiem 90 tysięcy Rosjan do niewoli, w bitwie nad jeziorami mazurskiemi — 45 tysięcy.

SYTUACJA PO WYBUCHU WOJNY. I. Sytuacja światowa. Wejście w stan wojny pięciu wielkich mocarstw europejskich, mających interesy we wszystkich częściach świata, nie mogło pozostać bez wpływu na dwie nowopowstałe potęgi pozaeuropejskie: Japonję, strzegącą swych interesów na Pacyfiku, i Stany Zjednoczone Ameryki, mające na oceanie Atlantyckim tyleż przynajmniej interesów handlowych i politycznych, co wciągnięta do walki Wielka Brytanja.

Narazie przystąpiła do koalicji tylko Japonja, wypowiadając wojnę Niemcom nie tyle z powodu jakiegoś antagonizmu niemiecko-japońskiego, co interesów swoich w Chinach, zaszachowanych przez dzierżawę Szantungu przez Niemców.

Nota Japonji (prezydenta rządu, hrabiego Okumy) do Niemiec z żądaniem wycofania z wód chińskich i japońskich okrętów wojennych, względnie rozbrojenia ich oraz opróżnienia w ciągu miesiąca terytorjum Kiao-czao dla przekazania go prawowitemu rządowi, t. j. Chinom. 15.VIII

Odpowiedź Niemiec odmowna i wypowiedzenie wojny przez Japonję. 23.VIII

Japończycy przystąpili do oblężenia Tsing-tao, które padło dopiero w listopadzie tegoż roku. Poza obrębem Chin sprawy europejskie Japonji nie interesowały. W walce z Niemcami mocarstwa przeto trójporozumienia były zdane w zupełności na swe siły. 27.VIII

Wynik nierozstrzygnięty walki pierwszego miesiąca spowodował zawarcie paktu między Rosją, Francją i Anglją w Londynie, na podstawie którego każda strona umawiająca zobowiązywała się nie zawierać oddzielnego pokoju. Tak powstała z trójporozumienia koalicja i mocarstwa do niej należące odtąd nazywają się sprzymierzonemi (alliées). 5.IX

Równocześnie z wybuchem wojny zrodziła się myśl pośrednictwa pokojowego. Nadzieja jego mogła się wiązać ze wstawiennictwem strony niezainteresowanej. Tutaj w pierwszym rzędzie należała Stolica Apostolska, która też przechodziła wstrząs w pierwszych tygodniach wojny z powodu śmierci Piusa X.

Obiór Benedykta XV na papieża. 3.IX

W pierwszym rzędzie nastręczały się na pośrednika Stany Zjednoczone, w których imieniu zaraz po wybuchu wojny Wilson złożył oświadczenie, iż „chce działać w interesie pokoju". Wilson zapatrywał się z początku na wojnę w Europie jako na walkę o hegemonję nad światem dwóch potęg — Niemiec i Anglji. Ambasador w Londynie, Page, informował go, że Niemcy pragną podboju świata. Spalenie Louvaine i mordowanie ludności cywilnej pod pretekstem franc-tireurów w pierwszych

miesiącach wojny w Belgji usposabiało opinję Amerykanów nieprzychylnie dla Niemiec. Ale i do Anglji istniała pewna niechęć z powodu ucisku ludności w Irlandji, z powodu utrudnień w handlu morskim, listy czarnej, wprowadzonej na kupców utrzymujących stosunki handlowe z Niemcami i t. p. Ameryka zachowywała swą neutralność z powodu różnolitości swej narodowej, a tem samem i różnorodnych sympatyj swych obywateli. Ale ewentualność wejścia jej do wojny istniała czy to z powodu dostaw amunicji dla jednej strony, głównie koalicji, gdyż z Niemcami stosunki handlowe były prawie zerwane, czy to z powodu panowania Anglji na morzu. Stąd propozycja Wilsona na początku wojny, aby trzymać się w sprawach żeglugi morskiej neutralnych deklaracji londyńskiej z roku 1909. Wilson spodziewał się po zajęciu Paryża oferty pokojowej Niemiec zwycięskich. Po Marnie rozstrzygnięcie orężne wojny wydawało się niemożliwe. Jeszcze przed Marną wystąpił z propozycjami pokojowemi „bez instrukcyj" za pośrednictwem Berna. Na to przyszła odpowiedź odmow-

9.IX na Grey'a: „Walczymy dla uratowania zachodniej Europy od przewagi militaryzmu niemieckiego".

10.IX Ambasador zaś amerykański, Page, pisał do doradcy europejskiego Wilsona, pułkownika House'a, z Londynu, że „jeśli Niemcy zwyciężą w Europie, to z kolei zaatakują Stany Zjednoczone".

II) Sytuacja europejska. Mocarstwom centralnym na samym wstępie wojny odpadło dwóch sojuszników: Włochy i Rumunja. Między Włochami też a Rumunją od początku istniało ciche porozumienie bez układu.

14.VII Z Rzymu hrabia Mérey pisał do Berchtolda, iż na wypadek konfliktu z Serbją uważa za przedwczesne pertraktacje z Włochami.

16.VII Ambasador zaś niemiecki w Rzymie Flotow w depeszy do Jagowa uważał sytuację za beznadziejną, jeżeli Austrja w obliczu niebezpieczeństwa nie wyjaśni sobie tego, że chcąc kusić się o jakieś terytorjalne nabytki, musi równocześnie odszkodować Włochy. W przeciwnym razie spadną one jej na kark.

20.VII Całą akcję przeciwserbską Austrja wraz z Niemcami prowadziły bez uwiadomienia swego sojusznika, chociaż Berchtold donosił jeszcze przed doręczeniem oficjalnego tekstu ultimatum w Rzymie hrabiemu Mérey'owi, iż jakieś słuchy o niej przedostały się z Berlina do Rzymu.

24.VII Stąd też po wręczeniu noty austrjackiej do Serbji w Rzymie tego samego dnia, co w Belgradzie, minister San Giuliano oświadczył ambasadorowi niemieckiemu, Flotowowi, iż duch trójprzymierza wymagał, aby w tego rodzaju agresywnej akcji porozumieć się wprzód ze sprzymierzeńcami i powołał się przy tem na artykuł VII trójprzymierza, żądający, aby w razie zmian na Bałkanach strony umawiające się porozumiały się co do wynagrodzenia wzajemnego.

Artykuł VII traktatu trójprzymierza w redakcji ostatecznej z 5 grudnia 1912 roku głosił, iż „Austro-Węgry i Włochy, nie mając na widoku nic innego, jak możliwe utrzymanie status quo terytorjalnego na Wschodzie, zobowiązują się wzajemnie użyć całego swego wpływu, aby zapobiec

wszelkim zmianom terytorjalnym, któreby przyniosły szkodę jednej lub drugiej ze stron". A dalej, że „komunikują sobie w tym celu wszelkie wiadomości natury mogącej oświetlić wzajemnie ich zamiary, jak i zamiary innych mocarstw w tym względzie. W każdym razie jednak, jeżeli na skutek zdarzeń utrzymanie status quo na Bałkanach, albo na wybrzeżach, czy wyspach tureckich na Adrjatyku i na morzu Egejskiem stanie się niemożliwem czy z powodu akcji trzeciego mocarstwa, czy jakiejkolwiek innej, i Austro-Węgry oraz Włochy będą postawione wobec konieczności zmiany tego status quo przez zajęcie czasowe, czy też stałe części ich, okupacja ta nastąpi tylko na zasadzie poprzedzającej umowy między dwoma mocarstwami opartej na zasadzie odszkodowania wzajemnego za wszelkie korzyści terytorjalne, czy inne, jakie każda z nich osiągnie kosztem status quo obecnego, oraz zadosyćuczynienia interesom albo też pretensjom dobrze umocowanym stron obydwóch".

Jak daleko sięgała gotowość do ustępstw Austrji, mówi dopisek cesa- 28.VII
rza Wilhelma na depeszy jego ambasadora z Wiednia, iż dowódca floty austrjackiej, admirał Haus, zwierzył się w ścisłej tajemnicy attaché'mu marynarki niemieckiej na podstawie informacyj ścisłych o porozumieniu między Wiedniem a Rzymem tej treści: Austrja otrzymała wolną rękę w Serbji, Włochy zato będą miały wolną rękę w Albanji.

W dniu zaś decyzji za wojną cesarz Wilhelm wysłał do króla Wiktora 31.VII
Emanuela II depeszę następującej treści: „W tej krytycznej godzinie wspominam stosunki przyjaźni i przymierza, istniejące między nami i naszymi dwoma krajami, i kieruję myśli swoje ku tobie z całem zaufaniem". Na depeszę tę nie było żadnej odpowiedzi.

Dopiero dnia następnego przyszła depesza Flotowa z Rzymu, dono- 1.VIII
sząca, iż dla Włoch nie istnieje casus belli. Dopisek na tej depeszy Wilhelma następującej treści: „Zdrada sprzymierzeńca!"

Według informacyj z Sinaja, gdyby Austrja ofiarowała Trentino i linję 4.VIII
Isonzy, Włochy stanęłyby po jej stronie.

Rumunja tajnie należała do trójprzymierza już od roku 1892, chociaż formalnie obowiązywał ją tylko traktat obronny z Austrją z 25 lipca 1892 roku, odnawiany w r. 1896, 1902 i ostatnio w Bukareszcie 5 lutego 1913 roku z terminem do 8 lipca 1920 roku przy klauzuli automatycznego odnawiania co lat 6 w razie, jeżeli żadna ze stron go nie wypowie. W artykule II traktat ten obowiązywał wzajemnie obydwie strony do obrony w razie ataku jednej z nich, Rumunję tylko w granicach obwodów sąsiedzkich (a więc od strony Rosji). Kwestje militarne i przechodu wojsk miały być omówione w konwencji specjalnej (art. III). Obydwie strony zapewniały sobie niezawieranie pokoju bez wspólnego porozumienia (art. IV). Do traktatu tego przystąpiły Niemcy (26 lutego 1913 r.), przyjmując na siebie wszystkie wymienione powyżej zobowiązania. Traktat odnowiony był po raz ostatni przez ambasadora austrjacko-węgierskiego, księcia Fürstenberga, którego odwołanie nastąpiło po pokoju bukaresztеńskim (na jesieni 1913 roku). Następca zaś jego, hrabia Czernin, miał rozstrzygnąć zadanie, czy wogóle sojusz austrjacko-rumuński ma ja-

kąś realną wartość, i czy można na niego liczyć. Już na wstępie jednak długich konferencyj z królem Karolem Czernin, jak wiemy, przekonał się, iż sojusz jest niczem więcej, jak skrawkiem papieru. Przepaść, nie dającą się wyrównać, między dwoma państwami stanowiła kwestja rumuńska na Węgrzech i związane z nią dążenia wielko-rumuńskie. Stąd przeciwieństwo między Bukaresztem a Budapesztem, ale także między hrabią Berchtoldem a hrabią Tiszą. Ten drugi najchętniej zastąpiłby sojusz rumuński sojuszem z Bułgarją, ale to oznaczało rzucenie się otwarte Rumunji w objęcia wrogów Austro-Węgier. Sytuacja wewnętrzna polityczna także nie była obiecująca. Właśnie nastąpiła zmiana gabinetu konserwatywnego Majorescu na liberalny Bratianu. O ile pierwszy reprezentował kierunek germanofilski, o tyle drugi był frankofilem. Jedynym zwolennikiem trójprzymierza pozostał król Karol, ale i on nie chciał płynąć przeciw prądowi opinji publicznej. Beznadziejność oparcia się na Rumunji przebija już z memorjału austrjackiego wręczonego w Berlinie przez hrabiego Hoyosa w dniu 5 lipca. Cesarz Wilhelm miał ponoć wpływać na króla Karola, aby go umocnić w dochowaniu wierności sojuszowi.

26.VII Poseł rumuński w Berlinie, Baldman, po powrocie z wakacyj oświadczył w imieniu swego króla, że ten nie zmieni polityki swej w stosunku do trójprzymierza. Ale mówił z nim o tem przed doręczeniem ultimatum. Przyznawał, że obok niezadowolenia z Austrji istnieje także silna nieufność do Rosji. I tak następca tronu Karol odkładał swój projekt małżeństwa (z najstarszą córką Mikołaja II).

27.VII Mimo doskonałego poinformowania o nastroju wrogim do Austrji ani Berlin, ani Wiedeń całkiem nadziei na pomoc rumuńską nie straciły, a Conrad był zdania jeszcze przed wypowiedzeniem wojny Serbji, że trzeba wezwać Rumunję do mobilizacji przeciwko Rosji.

31.VII W dzień decyzji wojennej cesarz Wilhelm depeszował do króla Karola: „Ufam, że ty, jako król i Hohenzollern, będziesz wiernie trzymał ze swoimi przyjaciółmi i bezwarunkowo wypełnisz swoje zobowiązania sojusznicze".

A Jagow tegoż dnia w depeszy do posła w Bukareszcie obiecywał w razie wojny z Rosją i dopełnienia warunków sojuszniczych przez Rumunję wynagrodzić ją Besarabją.

1.VIII Ale w Bukareszcie poseł włoski złożył już oświadczenie, że Włochy wobec nastąpić mającej konflagracji nie będą uważały się za związane sojuszem, ponieważ uważają Austrję za stronę napastniczą. A król zawiadamiając o tem posła niemieckiego Waldthausena dodał, że „ta sama klauzula znajduje się w jego traktacie". Poprzedniego dnia San Giuliano oświadczył Flotowowi, że rząd rumuński, tak samo jak włoski, uważają interesy swoje przez gwałtowne wystąpienie Austrji przeciwko Serbji za zagrożone. A Bratianu sondował Waldthausena, czy Austro-Węgry nie są skłonne do koncesyj terytorjalnych. Obietnica Besarabji o tyle posiada wartość, o ile Rosja wyjdzie z wojny całkiem osłabiona.

4.VIII Zdecydowała o stanowisku Rumunji rada koronna, na której król Ka-

rol wygłosił gorące przemówienie za wykonaniem traktatu przymierza. Wszystkiemi głosami jednak przeciwko jednemu zapadła uchwała, że casus foederis nie zaistniał, ponieważ Rumunja o démarche w Belgradzie nie była pytana, ani uprzedzona.

Polityka Bratianu po wybuchu wojny, podobnie jak polityka Włoch, polegała na tem: stać między stronami, aby z każdej ciągnąć korzyści, i w stosownej chwili przerzucić się na stronę silniejszego. Pertraktowano z obydwiema stronami.

Jagow do Waldthausena: każe mu podziękować Bratianu za utrzymanie przyjaznych stosunków i wyrazić nadzieję okazania pomocy w przyszłości.

Rumunja potrzebowała armat od Kruppa dla ostatecznego uzbrojenia, 18.IX
ale po zwycięstwach oręża rosyjskiego nad Austrjakami w Galicji doszedł do skutku układ rosyjsko-rumuński z zatwierdzeniem granic dotychczasowych Rumunji i obietnicą rozszerzenia ich w granicach etnograficznych kosztem Austro-Węgier — w Siedmiogrodzie i na Bukowinie przy rozgraniczeniu jej między ludnością ruską a rumuńską. Były to tylko tezy bez żadnych następstw w postaci wystąpienia Rumunji. Rosja sama wolała mieć wolną rękę na Bałkanach, Rumunja zaś bała się wyciągnięcia jej dłoni w tym kierunku.

Według Czernina, na przeszkodzie do wystąpienia Rumunji po stronie państw centralnych były tylko klęski austrjackie. Majorescu, przedstawiciel opozycji, robił nadzieje Czerninowi na wypadek dojścia do władzy przerzucenia się na stronę Austrji za cenę ustępstw terytorjalnych. Jakich — Siedmiogrodu czy Bukowiny — nigdy nie określono.

Główny szkopuł w układach stanowił Siedmiogród. Premjer węgierski, Tisza, był zadowolony z ich zerwania. Zamiast Rumunji mocarstwa centralne nawiązały układy z Bułgarją.

Śmierć Karola I, jedynego zwolennika trójprzymierza, i wstąpienie na 10.X
tron syna jego, Ferdynanda I, jeszcze bardziej oddaliły mocarstwa centralne od polityki rumuńskiej.

Według Bratianu Rosja ofiarowała Bułgarji Macedonję wzamian za 3.VIII
poparcie Serbji, na którą miała przypaść po wojnie Bośnia i Hercegowina. Przed wojną sojusz Bułgarji z Niemcami był jakby zawarty, a najwierniejszym i najpewniejszym przyjacielem Niemiec był car Ferdynand, który klęskę swą roku 1913 przypisywał Rosji. W Wiedniu powiedział królowi hiszpańskiemu, Alfonsowi XIII: „Pomszczę się na Rosji, a moja zemsta będzie straszna" (Paléologue). Jednakże po klęskach Austrji hasłem stało się wyczekiwanie, a premjer bułgarski, Radosławow, stał się frankofilem. Przeszkodą przeciw wystąpieniu były jednoczesne kłótnie Bułgarów z Grekami w Macedonji, z Rumunami w Dobrudży, z Turkami w Tracji o Adrjanopol.

Grecja stała przed wybuchem wojny światowej w przede dniu wojny z Turcją z powodu zatargu o wyspy egejskie, przyznane jej na mocy konferencji londyńskiej. Po wybuchu wojny Venizelos oświadczył w Belgradzie, że zachowa życzliwą neutralność, że odeprze ataki Bułgarów na

Serbję i że zarządza mobilizację. Ale król Konstantyn działalność Venizelosa w sprawie porozumienia się z koalicją i atakowania Turcji paraliżuje (druga połowa sierpnia).

III. Sytuacja na Bliskim Wschodzie. Turcja starała się utrzymać pokój z trzema wielkiemi mocarstwami porozumienia (Ententy). W maju 1914 Talaat-pasza odbył podróż do Rosji, proponując jej „sojusz wieczysty" z Turcją. A taki sam sojusz Dżemal-pasza ofiarował
18.VII Francji za pobytu swego w Paryżu już w chwili rozwijającego się kryzysu austro-serbskiego. Jedna i druga propozycja były uchylone: Rosja nie mogła wyrzec się swych marzeń o Konstantynopolu, Francja zaś pragnęła tylko neutralności Turcji na wypadek wojny. Jedyne mocarstwo, które gwarantować chciało niepodległość Turcji, były Niemcy. Z nimi rząd młodoturecki w osobie wielkiego wezyra Said Halima-paszy zawarł traktat poza plecami swoich kolegów z gabinetu i samego sułtana.

2.VIII Między Niemcami a Turcją został podpisany sojusz wojenny przeciwko Rosji na pięć lat, z obietnicą okazania usług w sporach z Bułgarją, odszkodowania pieniężnego i sprostowania granic.

6.VIII Ambasador niemiecki w Konstantynopolu, Wangenheim, podpisał zobowiązanie zniesienia kapitulacyj.

3.VIII Turcja ogłasza zbrojną neutralność.

10.VIII Dwa krążowniki niemieckie „Goeben" i „Breslau" na morzu Śródziemnem chronią się przed pościgiem floty wojennej francuskiej do Dardanelów, gdzie zmieniają się w statki wojenne tureckie. Zdaniem ambasadora austrjackiego, Pallavicini'ego, „Turcja jest to trup, galwanizowany przez Niemców". Po wybuchu wojny Turcja odrazu na rozkaz przysłany z Berlina zmobilizowała się. Enwer-pasza, minister wojny, i Talaat, minister skarbu, byli narzędziami w rękach Wangenheima. Generałowie niemieccy wzięli w swe ręce wojsko: Liman von Sanders — szefostwo sztabu tureckiego, Bronsart von Schellendorf — inspektorat armji. Niemcy oczekiwali wystąpienia Turcji z początku sierpnia celem zablokowania Rosji. Ale w gabinecie zdania były podzielone. Komitet młodoturków miał tendencje frankofilskie. Mahomet V chciał utrzymać neutralność. Dopiero po klęsce planu pierwotnego Niemcy sprowokowali Enwera i Talaata za decyzją na rzecz mocarstw centralnych. Młodoturcy nie byli rządem, tylko partją nieodpowiedzialną, rodzaj komitetu tajnego, który intrygą, strachem i zabójstwem pochwycił władzę (Morgentau). Wpływ Niemców wśród nich opierał się na czterech ludziach: Enwerze-paszy, Talaacie, Dżemelu i Halim-paszy. Zrezygnowali oni dawno już z reform i wykonywali „pouvoir personnel" (władzę osobistą). Za nimi poszedł komitet z czterdziestu ludzi, reprezentujący partję „Jedność i postęp". Akces Turcji był dziełem zaskoczenia młodoturków ze strony Enwera-paszy. Gdyby nie to, Turcja po Marnie wcale nie wzięłaby udziału w wojnie.

9.IX Irade sułtana tureckiego znosi kapitulacje Europejczyków w Turcji.

27.IX Zamknięcie Dardanelów odcina wywóz żywności na zachód i dowóz amunicji z Zachodu do Rosji. Komunikacja Rosji morzem z krajami Ententy pozostaje jedynie drogą na Archangielsk i Władywostok.

Turcja przyłącza się do wojny po stronie mocarstw centralnych przeciwko Rosji. Naczelny wódz — Enwer-pasza. 29.X

Krążowniki niemieckie „Goeben" i „Breslau" pod flagą turecką wypływają na morze Czarne i bombardują wybrzeże rosyjskie.

Anglja i Francja wypowiadają wojnę Turcji. Anglicy anektują Cypr. 5.XI

Sułtan, jako kalif, proklamuje wojnę świętą (dżihad) przeciw mocarstwom koalicji. Turcy wystawili 4 armje: I nad Bosforem, II, III i IV w Armenji z Mezopotamją i na półwyspie Synai. 13.XI

IV. Wojna na morzu i w powietrzu. Dwie wielkie floty przeciwników — Niemiec i Anglji — w jednakowym stopniu cechuje bierność i niezdecydowanie. Obydwie stanęły do walki na stopie defenzywnej: jedna — brytyjska — biorąc za podstawę mało ubezpieczoną zatokę Scapa Flow (na jednej z wysp Orknejskich), druga — zatokę Niemiecką na morzu Północnem. Flota niemiecka nie współdziałała nawet z armją lądową w „marszu do morza" i przez cały miesiąc nie przeszkadzała transportom korpusu ekspedycyjnego na wodach Kanału. Flota brytyjska przez pierwsze miesiące uganiała się po wodach obydwóch półkul za pojedyńczemi lekkiemi krążownikami i całemi ich ekskadrami pod wodzą admirałów niemieckich, gdy tymczasem wielkie pancerniki angielskie — dziwa sztuki inżynierskiej XIX stulecia — w ciągu kilku sekund szły pod wodę. Panowanie swe na wodach Anglicy zaznaczali jedynie blokadą Niemiec i odcięciem stosunków handlowych z niemi nietylko państw wojujących, ale i neutralnych. To drugie nie bez scysyj i nie bez tarć poszkodowanych w tej wojnie handlowej, zwłaszcza obywateli Stanów Zjednoczonych Ameryki, w których interesie musiał interwenjować prezydent Wilson.

Anglja ogłasza morze Północne za strefę wojenną (pośrednio ogłasza blokadę portów neutralnych). Niemcy nazywają to „Hungerblockade". 3.XI

Na oceanie Indyjskim krążył przez trzy miesiące lekki krążownik niemiecki „Emden" (kapitan — Karol Müller), zatapiając statki handlowe i wstrzymując transport żołnierzy z Indyj. Unicestwiony przez australijski krążownik „Sydney" u jednej z wysp Kokosowych. 9.XI

Dywizja pięciu statków wojennych na Pacyfiku (admirał von Spee) ścigała nietylko statki handlowe i transportowe angielskie, ale i zniszczyła dwa wielkie krążowniki angielskie „Good Hope" i „Monmouth" w bitwie pod Coronel (u wybrzeży chilijskich) z eskadrą admirała Cradocka, który sam zginął. Było to pierwsze zwycięstwo na morzu Niemców nad Anglikami, gdy tymczasem na morzu Północnem wielkie pancerniki brytyjskie, jak „Audacious", ginęły w jednej sekundzie, natknąwszy się na minę, a łódź podwodna U 9 (kapitan Otto Weddigen) sama zaatakowała eskadrę krążowników angielskich i trzy z nich posłała na dno („Aboukir", „Hogue" i „Cressy"). Było to pierwsze zwycięstwo Niemców w wojnie podwodnej. Eskadrę Spee'go zniszczył dopiero admirał Sturdee siłami o wiele przewyższającemi go u wysp Falklandzkich, przyczem dwa krążowniki pancerne „Scharnhorst" i „Gneisenau" ogniem swych dział zasłaniały pościg trzech małych krążowników i wraz z admi- 1.XI 27.X 22.IX 8.IX

rałem poszły na dno. Wody Pacyfiku zostały oczyszczone z okrętów nieprzyjacielskich.

16.XII A tymczasem Niemcy ostrzeliwały od strony morza miejscowości nadbrzeżne brytyjskie: Hartlepool, Scarborough i Whitby.

24.XII O wiele mniej skuteczną okazała się walka powietrzna:

Pierwszy najazd powietrzny na Anglję.

V. Wojna kolonjalna. Odcięte od macierzy kolonje niemieckie stały się łupem nieprzyjaciół.

2.IX Atak wojsk japońskich, posiłkowanych przez dwa okręty angielskie, na posiadłość niemiecką Kiao-czao.

7.XI Gubernator Mayer Waldeck poddaje Tsing-tao po zbombardowaniu jego fortów.

25.IX Wojska australijskie zajęły Nową Gwineę.

W Afryce trzeba było toczyć o nie walkę długotrwałą, gdyż Niemcy zorganizowali obronę z pośród krajowców.

VIII Francuzi i Anglicy zajęli Togo i Kamerun.

8.VIII Zaczęły się walki o kolonję we Wschodniej Afryce. Komendant tej kolonji, kapitan von Lettow Vorbeck, złożył broń dopiero na rozkaz radjotelegraficzny z Berlina po zawieszeniu broni (XI 1918).

Rok 1915 W Afryce południowo-zachodniej Niemcy składają broń przed generałem Botha.

9.VII

ROK 1915.

KLĘSKA ROSJI NA WSCHODZIE.

Rok 1914 FRONT ZACHODNI. I. Wojna ruchoma. Nowy szef sztabu niemieckiego, generał Falkenhayn, szuka jeszcze rozstrzygnięcia na Zachodzie przez wzmocnienie prawego skrzydła. Pościg francuski zatrzymał się skutkiem znużenia i wyczerpania wojsk.

22.IX Ustalenie się frontu niemieckiego w centrum i na lewem skrzydle, linja Reims i Verdun. Prawe skrzydło ruchome miało przygotować uderzenie.

21-28.IX Bitwa na odcinku między Oise'ą a Sommą. Ofenzywa naprzeciw Klucka nieudana (gen. Castelnau).

2.IX-10.X Ofenzywa niemiecka na Arras — nieudana (generał Maud'hui).

26.IX-9.X Oblężenie Antwerpji, ostatniej twierdzy belgijskiej, zagradzającej Niemcom przystęp do morza (Kanału). Była to ostatnia osłona forteczna lewego skrzydła francuskiego i ostatnie schronienie armji belgijskiej (100 tysięcy ludzi). Oblężenie prowadzi generał Beseler, który rozbija forty ostatniej konstrukcji 42 cm działami niemieckiemi i 30,5 cm moździerzami austrjackiemi.

6.X Pomoc Anglików spóźniona (jedna dywizja morska). Rząd belgijski opuszcza Antwerpję.

9.X Upadek Antwerpji. Załoga wycofuje się. Rząd belgijski przenosi się do Havre. Armja belgijska zajmuje pozycję nad Yserą. Broni przejścia, posiłkowana przez Anglików i Francuzów.

Zeebrügge i Ostenda wpadają w ręce Niemców — przyszła baza dla łodzi ich podwodnych na Kanale. 15.X

II. Wyścig do morza (le cours à la mer). Było to następstwo naturalne wojny ruchomej na skrajnem skrzydle lewem Francuzów, a prawem niemieckiem z zamiarem obejścia nieprzyjaciela obustronnem. Po zajęciu Antwerpji sprzymierzeni uświadomili sobie niebezpieczeństwo odcięcia od jedynych portów na Kanale — miejsca przepraw armji brytyjskiej — Dunkierki i Calais. „Wyścig do morza" zmienia się w „wyścig do Calais".

Pierwsza bitwa pod Ypres. 15.X

Bitwa nad Yserą we Flandrji wokoło Ypres. Przejście Niemców przez Yserę odcina sprzymierzonych od Dunkierki. Atak Niemców na całej linji od morza aż po La Bassée. 20-30.X

Korpus Beselera (zwolniony od oblężenia po wzięciu Antwerpji) przechodzi Yserę. 24.X

Rozkaz otwarcia śluz i zatopienia morzem przestrzeni między Yserą a linją kolejową. Śluzy Nieuportu otwarte w czasie przypływu i zamknięte w czasie odpływu. 27.X

Niemcy przed zalewem wdzierają się na nasyp kolejowy, stanowiący linję obronną, i zdobywają go chwilowo. Dzień krytyczny dla Ententy. Niemcy wyrzuceni z nasypu. Wody zalewu odgraniczają Belgijczyków od nieprzyjaciół. Odtąd odcinek na skrajnej północy aż do Nieuport jest zabezpieczony. Zaczyna się tutaj wojna pozycyjna. 30.X

Druga bitwa pod Ypres. Nowa ofenzywa niemiecka w celu przełamania frontu sprzymierzonych. 30.X-18.XI

Anglicy nie wytrzymują uderzenia (generał French). Francuzi (gen. Foch w zastępstwie naczelnego wodza) ratują sytuację. Ypres przechodzi z rąk do rąk. W końcu utrzymany. 31.X

Koniec bitwy pod Ypres. Calais obronione. „Wyścig do morza" zakończony. Początek wojny pozycyjnej na całym froncie zachodnim. 21.XI

KLĘSKA AUSTRJAKÓW A SPRAWA LEGJONÓW POLSKICH W GALICJI. Legjony polskie, jako owoc targów między politykami galicyjskimi, skupionymi w NKN-ie, a rządem wiedeńskim, zaraz na początku przechodziły przesilenie.

Oświadczenie wyższych oficerów legjonowych pod adresem NKN-u, iż uważają się za wojsko polskie, walczące o niepodległość Polski. Tymczasem sztab austrjacki mianował komendantem Legjonu zachodniego choć Polaka, ale generała austrjackiego, Baczyńskiego, i kazał mu składać przysięgę na wierność cesarzowi austrjackiemu. Conrad odrzucił nawet dodatek, proponowany przez legjonistów — przysięgę na wierność Ojczyźnie. 30.VIII

Przysięga oddziałów strzeleckich w Kielcach (I brygada pod dowództwem J. Piłsudskiego). 3.IX

Przysięga reszty oddziałów w Krakowie (pułk 2, zawiązek II brygady). 4.IX

Wraz z cofaniem się ogólnem Austrjaków następuje odwrót Legjonu zachodniego (I brygady) z Kielc. 11.IX

19-23.IX Starcie z Rosjanami na odcinku Korczyn-Opatowiec. Zagrożony na prawym brzegu przez Rosjan J. Piłsudski broni odcinka Wisły od ujścia Nidy do ujścia Dunajca w czasie cofania się na lewym brzegu Wisły Austrjaków.

Takie samo przesilenie rozgrywa się i w łonie NKN-u na tle prowadzenia dalszego polityki jego w Królestwie i pogwałcenia układu o nieprzedsiębranie żadnych kroków bez porozumienia się z organizacjami tamtejszemi.

17.IX Rozłam w NKN-ie—secesja z niego części przedstawicieli—narodowych demokratów i konserwatystów z Galicji wschodniej (t. zw. Polaków).

20.IX Organizowany we Lwowie Legjon wschodni przed inwazją rosyjską przeniesiony na zachód do Mszany i tam pod wpływem agitacji secesjonistów rozwiązany. Z 6.500 pozostało tylko 800 w Sanoku. Z nich, z oddziałów podhalańskich i ze Ślązaków tworzy generał Durski 3 pułk Legjonów.

30.IX Wymarsz II brygady z Krakowa (2 i 3 pułki). Przerzucona do Munkacza na Węgry dla obrony przesmyków na zachód i wschód od linji: Stryj — Ławoczne.

Niezależnie od NKN-u i czynników zaangażowanych po stronie Austrji Piłsudski tworzy Organizację Narodową w Królestwie z czynników niepodległościowych, która rozpoczyna działalność werbunkową i propagandową na terenach zachodnich Królestwa, okupowanych przez wojska niemieckie. Z jego też polecenia zorganizowana zostaje za frontem wojsk rosyjskich Polska Organizacja Wojskowa z centrum w Warszawie.

23.IX Odezwa Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). Ogłasza się za przedstawicielkę polskiej myśli niepodległej. „Królestwo Polskie nie może pozostać bez własnej myśli i czynu wyzwoleńczego".

2.X Układ Polskiej Organizacji Narodowej z komendą IX armji niemieckiej w czasie ofenzywy na Warszawę. Jeden bataljon Legjonów brygady strzelców Piłsudskiego ma uczestniczyć w operacjach pod Warszawą i wejść z Niemcami do stolicy. Strzelcy polscy na przemian z Niemcami utrzymywać będą wartę na Zamku królewskim. Układ był wojskowy, nie polityczny. Zawierali go ze strony polskiej Sokolnicki i Jodko z majorem Sauberzweigiem w kwaterze Hindenburga. W listopadzie już był zerwany.

FRONT WSCHODNI. OFENZYWA HINDENBURGA NA WARSZAWĘ. Klęska Austrjaków uniemożliwia plan uderzenia z południa od Lublina i z północy od Prus wschodnich na Rosjan.

14.IX Depesza z Głównej kwatery do Hindenburga: „Operacje nad Narwią w dzisiejszem położeniu Austrji nie rokują powodzenia bezpośredniego. Pomoc Austrji jest politycznie nieodzowna".

Wchodzi pod rozwagę sprawa operacji w Królestwie od strony Śląska. Tworzy się IX armja na Górnym Śląsku, która wraz z VIII oddana jest pod bezpośrednie dowództwo Hindenburga z szefostwem sztabu Ludendorffa (kwatera we Wrocławiu). Współdziałanie z Austrjakami ramię w ramię. Kwatera IX armji na północ od Krakowa, w Bytomiu.

Początek ofenzywy niemieckiej (IX armja i grupa Woyrscha). Uderzenie w kierunku na Dęblin między rzeką Pilicą a ujściem Sanu w celu oskrzydlenia i zajścia na tyły wojsk rosyjskich w Galicji. 2.X

Początek ofenzywy austrjackiej od Sandomierza do Karpat w celu odrzucenia Rosjan za San, odsieczy Przemyśla i przełamania frontu w kierunku Lwów—Lublin. 1.X

Hindenburg dociera do linji Radom—Opatów. Austrjacy, naprzód posuwając się, dochodzą do Sanu i docierają do Przemyśla. 9.X

Plan w. ks. Mikołaja, „o olbrzymim zakroju" (ein grosszügiger Entschluss) mówi Hoffmann, przerzucić trzy armje z Galicji i temi korpusami (14) częściowo zatrudnić frontalnie nieprzyjaciela, częściowo wzmocniwszy je korpusami syberyjskiemi rzucić na lewe skrzydło nieprzyjaciół z Modlina i Warszawy. „Bez wątpienia, wielki plan w. ks. Mikołaja, największy, z jakim u niego zapoznałem się, i mojem zdaniem, największy pochodzący od niego, zanim był zmuszony udać się na Kaukaz" (Hindenburg). Siły liczebne: 4 armje rosyjskie (60 dywizyj) naprzeciw 18 niemieckim.

Z Radomia grupa Mackensena skierowana na północ w celu zdobycia Warszawy. Armja zaś Dankla przerzucona na lewy brzeg Wisły w celu zajęcia Dęblina.

Mackensen pod Grójcem natknął się na strzelców syberyjskich. Dopiero ze szkicu u poległego oficera Niemcy poznali plan rosyjski „na wielką skalę i dla nas pełen niebezpieczeństwa" (Ludendorff). Z Warszawy idą 224 bataljony rosyjskie naprzeciw 60 niemieckim. Świeże siły — bataljony syberyjskie. Austrjacy nie zgadzają się przerzucić armji Dankla na lewe skrzydło Mackensena. 12.X

Klęska Niemców pod Błoniem (korpus generała Frommela). 15.X

Kontrofenzywa rosyjska od Dęblina i Warszawy. 16.X

Mackensen w nocy z 18 na 19 w obawie obejścia swego lewego skrzydła cofa się na linję Rawa — Łowicz. 18.X

Czterodniowa bitwa Austrjaków pod Dęblinem i przełamanie ich frontu. 22-26.X

Odwrót Austrjaków z pod Dęblina. Rosjanie przechodzą San i Wisłę w pościgu. Dalszy odwrót Niemców na Częstochowę. Rosjanie pościg ich na 120 wiorstach od Warszawy wstrzymują. 27.X

Przemyśl znów oblężony przez Rosjan. 11.XI

BOJE PIŁSUDSKIEGO I LEGJONÓW. W ofenzywie austrjackiej na Dęblin brał udział Piłsudski w charakterze Komendanta I Legjonu, składającego się właściwie dotąd z jednego pułku w składzie 6 bataljonów. Dwa z nich ruszyły z wojskami północnemi na północ pod Warszawę. Grupa Piłsudskiego, będąca w składzie I korpusu krakowskiego, zajmowała odcinek — wzgórze, na południe od linji kolejowej, biegnącej od Dęblina do Radomia, między Anielinem a Laskami.

Bój pod Laskami. Bataljon III (Rydz-Śmigły) stacza ciężki bój z Rosjanami, osłaniając odwrót armji austrjackiej, i utrzymuje swą pozycję pod Anielinem. 26.X

5.XI W odwrocie Piłsudski, mianowany brygadjerem, przeprowadził swą grupę aż do Wolbromia, gdzie się skoncentrowała na zachód (pod Krzywopłotami). Stamtąd z częścią żołnierzy swych (trzema bataljonami), robiąc wywiad, znalazł się między cofającymi się Austrjakami a korpusami rosyjskiemi, ale zamiast szukać wyjścia w kierunku cofającej się armji austrjackiej, ruszył w kierunkę na Ulinę, przedzierając się między oddziałami rosyjskiemi, i po czterodniowym marszu, z nienaruszoną „morale" żołnierza dotarł nieoczekiwany i nieupragniony przez Austrjaków do Krakowa. Tu ściągały pozostawione na froncie niemieckim i austrjackim bataljony pod jego komendę, już jako dowódcy I Brygady Legjonowej. Przeniesione potem w okolicę Suchej dla wypoczynku i zreorganizowania.

16-19.XI Trzydniowy bój pod Krzywopłotami (Wyrwa i Fleszar).

Brygada II Legjonowa pod dowództwem Polaka, ale także austrjackiego oficera, generała Trzaska-Durskiego, w składzie dwóch pułków (2. pułkownika Zielińskiego i 3. majora Hallera) wzięła udział w oczyszczaniu Węgier północnych z Rosjan, którzy zajęli Marmarosz Sziget (2.X), a docierali aż do Huszt.

7.X Rosjanie wyrzuceni z Marmarosz Sziget. II Legjon, zbudowawszy drogę przez górskie bezdroża, przełęcz Pantyrską, t. zw. „drogę Legjonów", doliną Bystrzycy dociera do Rafajłowy.

12.X Zajęcie Rafajłowy przez legjonistów. Rafajłowa — „klucz do niziny węgierskiej".

29.X Walki pod Nadwórną. W bitwie pod Mołotkowem pułk Zielińskiego przełamał front nieprzyjacielski. Odwrót Austrjaków pod Delatyn, legjonistów do Zielonej, gdzie się utrzymali na pozycji: Zielona—Rafajłowa, z tej strony Karpat.

Na froncie zachodnim grupa Polaków zgłasza się, jako ochotnicy, do wojska francuskiego. Wcieleni do Legji cudzoziemskiej, jako 2. kompanja (w sile 200 bagnetów). Nazwa „bajończycy" od miejsca koncentracji Legjonu ze sztandarem polskim, ofiarowanym przez miasto Bayonne.

22.X Bajończycy przeniesieni na front nad Aisne. Pod Sillery otrzymują chrzest bojowy.

OFENZYWA ROSYJSKA. MARSZ NA BERLIN. BITWA POD ŁODZIĄ I POD LIMANOWĄ. Ofenzywa rosyjska na całym froncie zachodnim w Królestwie i Galicji. W środkowym biegu Wisły dochodzi do Torunia, w górnym na północ od Krakowa i opiera się o Karpaty w okolicach Nowego Sącza. Państwa centralne zagrożone marszem na Berlin i otwarciem przez Rosjan drogi na Wiedeń przez Śląsk austrjacki.

1.XI Hindenburg mianowany naczelnym wodzem na Wschodzie (Oberost) z kwaterą w Poznaniu. Przegrupowanie wojsk. Armja IX, wzmocniona częściami VIII, wziętemi z Prus wschodnich, pod dowództwem Mackensena, zajmuje odcinek między Wisłą a Wartą. Conrad ściągnął z Karpat cały korpus Böhm Ermollego (II) na północ od Częstochowy na linję głównego uderzenia Rosjan w kierunku na Wrocław. Pomiędzy II a I armją austrjacką — grupa Woyrscha. Armja IV na zachód od Krakowa.

Plan operacyjny niemiecki — manewr na lewym brzegu Wisły, okrążający prawe skrzydło rosyjskie. Front północny rosyjski miał ruszyć 14 października. Niemcy uprzedzają atak o trzy dni.

Mackensen podejmuje ofenzywę na linji Toruń—Września. 11.XI

Pierwsza bitwa pod Łodzią. Niemcy prą z północy, aby otoczyć miasto od wschodu i zachodu, ale sami dostają się w matnię (korpus Scheffer Boyadela, zaawansowany w kierunku na wschód aż pod Łowicz). Rosjanie przygotowują już pociągi dla transportu całego korpusu, wziętego do niewoli. 17-26.XI

Niemcy przebijają się pod Brzezinami. 26.XI

Druga bitwa pod Łodzią. Siły Niemców wzmocnione korpusami z Zachodu, przybyłymi po bitwie pod Ypres. Linja ataku Łask i Pabjanice w kierunku na Łódź (korpus Linsingena). 1-6.XII

Rosjanie opuszczają Łódź. Rezultaty obu bitew pod Łodzią — wstrzymanie „walca rosyjskiego" przed Poznaniem i Wrocławiem; „oddech" Austrjaków pod Krakowem. 6.XII

Rosjanie po zajęciu Wieliczki, Dobczyc i Tymbarka zagrażają Krakowowi. Twierdza krakowska wciągnięta w akcję ruchomą i wstrzymuje „walec" rosyjski. 16-26.XI

Bitwa pod Łapanowem i Limanową. Uderzenie z Chabówki—Mszany na skrzydło rosyjskie w kierunku Łapanów—Bochnia. 2-12.XII

Bitwa wygrana przez Austrjaków. Nowy Sącz wzięty. Rosjanie wycofują się za Dunajec. 12.XII

Front rosyjski ruszył się. Rosjanie wyrównują go, cofając się na linję Bzura—Rawka, górna Pilica, Nida i Dunajec. Początek wojny pozycyjnej na froncie wschodnim, takiej samej, jak i na froncie zachodnim. 16.XII

Austrjacy zakończyli drugą jesienną kampanję na froncie południowym mniej szczęśliwie.

Austrjacy zdobywają Belgrad, podarunek w rocznicę wstąpienia na tron cesarza Franciszka Józefa. Potiorek jako „mąż opatrznościowy". 2.XII

Klęska gen. Potiorka i odwrót Austrjaków z Serbji. 13.XII

Król Piotr wraca do Belgradu. 15.XII

POLSKA W WALCE. Legjony i walki w Galicji. Piłsudski po krótkim odpoczynku w Suchej przerzucony na linję Chabówka—Nowy Sącz brał udział w przeciwnatarciu austrjackiem, zakończonem odebraniem Nowego Sącza (kampanja podhalańska).

Bitwa pod Marcinkowicami. (I pułk Legjonów) — walki o dostęp do Nowego Sącza. 5/6.XII

W bitwie pod Limanową Piłsudski nawiązuje kontakt z III armją (gen. Boroević), której nadciągnięcie z południa osłania skrzydło prawe IV armji i decyduje o zwycięstwie austrjackiem. 11/12.XII

Walki pod Łowczówkiem (na południe od Tarnowa). Kontrofenzywa rosyjska. I brygada pod dowództwem Kazimierza Sosnkowskiego zasłania lukę między IV a III armją pobitą — „najcięższy i najkrwawszy bój" w dotychczasowych walkach legjonistów (Piłsudski). 22-26.XII

Cele wojenne Rosji a Polacy. Po zajęciu Lwowa w czasie

23.IX ofenzywy zwycięskiej Rosjan przemówienie Bobrynskiego, generała gubernatora rosyjskiego we Lwowie: „Galicja wschodnia i kraj Lemków stanowią od niepamiętnych czasów część nierozdzielną jednej i wielkiej Rosji. Na tych terytorjach ludność miejscowa była zawsze z gruntu rosyjska i organizacja powinna się opierać na podstawach rosyjskich. Zaprowadzę więc język rosyjski, prawo i administrację rosyjską".

21.XI Po zwycięstwie Rosjan pod Warszawą w czasie ofenzywy na Śląsk i na Berlin rozmowa cara z Paléologue'iem o celach wojennych Rosjan: „Pokój ma być podyktowany państwom centralnym na warunkach umówionych między Rosją, Francją i Anglją. Rosja żąda sprostowania granic — w Prusach zachodnich po ujście Wisły, Poznańskiego i części Śląska dla odbudowania Polski, Galicję (wschodnią?) i część Bukowiny dla oparcia Rosji o Karpaty, w Azji — Armenję, jako państwo wasalne albo prowincję autonomiczną, i wolne przejście przez Cieśniny. Turcy będą wypędzeni z Europy, Konstantynopol — miasto neutralne pod zarządem międzynarodowym. Tracja południowa po Enos — Midję przeznaczona jest dla Bułgarji, reszta dla Rosji z okolicami Konstantynopola. Serbja anektuje Bośnię, Hercegowinę, Dalmację i północną Albanję, Grecja Albanję południową (oprócz Valony, przeznaczonej dla Włoch). Bułgarja, „jeśli będzie rozsądna", otrzyma od Serbji rekompensatę w Macedonji. Węgrom odbierze się Siedmiogród. Czechy otrzymają co najmniej autonomję. Austrja zostanie sprowadzona do Austrji właściwej, Tyrolu niemieckiego i Salzburga. Francja otrzyma Alzację i Lotaryngję, a być może i odszkodowanie w Nadrenji. Belgja — sprostowanie granicy w okolicach Akwizgranu. Kolonje niemieckie do podziału między Anglją i Francją. Szlezwig wraca do Danji. Hohenzollernowie tracą koronę". Przewidywane zatem zmiany na Zachodzie nie o wiele różnią się od przyjętych w cztery lata później i zatwierdzonych w traktacie wersalskim.

Polacy w Królestwie (narodowa demokracja, realiści i polska partja postępowa). Polityka wychodzi z założeń także roku 1863, ale nie partji Ruchu, lecz margrabiego Wielopolskiego. Dla realistów Piłsudski jest Mierosławskim. Prowadzi politykę Zygmunt Wielopolski. Aleksander Wielopolski, wnuk margrabiego, przyjaciel osobisty cara, piastujący urząd wielkiego łowczego na dworze, jest pośrednikiem między carem a Polakami. Dmowski jest przedstawicielem społeczeństwa i jego organizatorem.

25.XI Założenie Komitetu Narodowego w Warszawie. W odezwie mowa o tem, że „zjednoczenie Polski uznane zostało za jedno z krwawych zadań tej wielkiej wojny" (zjednoczenie pod berłem rosyjskiem), że wobec tego chodzi o rozbicie potęgi niemieckiej. O legjonach odezwa wyraża się, że „pociągnięto część nieświadomej, złudzonej hasłami narodowemi młodzieży".

XII Po załamaniu się ofenzywy Rosjan cyrkularz ministra spraw wewnętrznych, Makłakowa, do gubernatorów w Królestwie Polskiem, że manifest wielkiego księcia nie odnosi się do gubernij nadwiślańskich, lecz jedynie do krajów, które mają być zdobyte i przyłączone.

Na uwagę Paléologue'a pod adresem Sazonowa: „Uważam pana za równie życzącego sobie wskrzeszenia Królestwa Polskiego" (ressusciter le royaume de Pologne), Sazonow zawołał: „sous le sceptre des Romanow (pod berłem Romanowych). To jest myśl najukochańsza cesarza... Caryzm jest to Rosja". 30.I

CELE WOJENNE KOALICJI NA WSCHODZIE. Zasada polityczna Anglji: „Wielkie państwa stają się coraz większemi, małe coraz mniejszemi, i coraz ich mniej (Salisbury, 1899). Polityka mocarstwowa — nawet bez żądzy zdobyczy — musi być odporno-zaczepna w celach samozachowawczych". Z końcem XIX wieku podbój Afryki. Anglicy wyparli z południowej Afryki Burów (1899—1902), z nad Nilu — Francuzów (1896—1898). Z początkiem XIX wieku dążenie do wytworzenia takiego samego obszaru brytyjskiego na miejsce Turcji w południowo-zachodniej części Azji. Otwarcie drogi od Kairu do Kalkutty, w myśl formuły lorda Curzona. W tym celu podjęto usiłowania w Arabji (Sinai—Straitfall, 1906) i plany kolejowe oraz myśl unawodnienia Mezopotamji (umowa z Rosją o Persję, 1907). Stąd przeciwstawienie się wzrostowi każdej wielkiej potęgi kontynentalnej i opieka nad „słabemi narodowościami", będąca hasłem Anglików w czasie wojny. Po zerwaniu z Turcją Anglja nie chciała, aby Rosja wkroczyła do Persji, i dlatego oddaje Konstantynopol i Cieśniny w ręce Rosji.

Manifest cara Mikołaja II zapowiada rozwiązanie problemu morza Czarnego w duchu rosyjskim. 2.XI

Ambasador angielski w Piotrogrodzie, Buchanan, w obecności Paléologue'a składa oświadczenie Sazonowowi, że sprawy Cieśnin i Konstantynopola winny być rozstrzygnięte w myśl życzeń rosyjskich. 4.XI

Asquith na bankiecie zapowiada, że Turcja, która wyciągnęła pierwsza miecz, od miecza zginie. 9.XI

Na oświadczenie Buchanana, że Anglja zamierza anektować Egipt, Sazonow wyraża swą zgodę. 18.XI

Anglja ogłasza protektorat nad Egiptem. Kedyw Abbas Hilmi II obalony, na jego miejsce sułtan Husein Kemal. 17.XII

Egipt — wice-królestwo — z 10 miljonami mieszkańców — bogate — nominalnie zależne od Turcji, faktycznie od Anglików. Lord Kitchener prowadził przed wojną politykę demokratyczną wyzwolenia masy ludności rolniczej — fellahów — z pod zależności arystokracji albańsko-tureckiego pochodzenia, do której i sam kedyw należał. Abbas Hilmi II grał na panislamizmie, nienawiści muzułmanów do Anglików, obcych przybyszów. Stąd naprężenie między nim a rządem brytyjskim. W chwili wybuchu wojny bawił w Konstantynopolu. Odcięty stracił królestwo. Koniec czterechsetletniego panowania Turków w Egipcie.

Celem wojennym Turcji był podbój północnej Afryki. Stąd ogłoszenie wojny świętej, która miała spowodować wybuch powstania muzułmanów w Egipcie i na Saharze. Egipt ze swym najstarszym uniwersytetem na świecie — Al Azhar w Kairze — był ogniskiem ruchu panislamicznego i oczekiwał pojawienia się Turków, jako oswobodzicieli od jarzma euro-

pejskiego. Turcję od Egiptu oddzielał tylko wąski pas wody słonej — sto metrów szerokości. Dla Niemców atak na kanał Sueski byłby przecięciem drogi morskiej Anglikom do Indyj i do Australji.

Turcy postanowili zaskoczyć Anglików i zająć kanał znienacka. Ale między kanałem a Damaszkiem rozciąga się pustynia. Armja pod wodzą Dżemela-paszy przy pomocy technicznej Niemców dwudziestego dnia dotarła w odległości 15 km od kanału.

Turcy mogli zniszczyć kanał, wysadzając go częściami dynamitem. Ale Niemcy liczyli się jeszcze z interesami Włoch, którym odciętoby tym sposobem drogę do Erytrei. Turcy również nie mieli interesu niszczyć kanał, gdyż zamierzali podbój Egiptu.

2.II W nocy z 2 na 3 Turcy rozpoczęli przeprawę na pontonach i wysadzili już 600 ludzi. Ale atak pod ogniem bateryj nadbrzeżnych, którym przyszły z pomocą okręty angielskie, załamał się. Świeże wojska zaś, sprowadzone przez Anglików z Indyj, Australji, Nowej Zelandji, udaremniły go raz na zawsze.

Celem wojny Rosji za Kaukazem był podbój Armenji i dotarcie do morza Śródziemnego.

15.I Klęska Turków na froncie kaukaskim. Atak na Ardahan—Batum odparty. Enwer pasza składa naczelne dowództwo.

Rok 1914 PRÓBY POKOJOWE. Po Marnie nacisk na Wilsona, aby się wmieszał, w celu zaproponowania pokoju.

3.IX Zdaniem Wilsona pokój może przyjść tylko na warunkach rozbrojenia i musi być stały. Jeżeli Niemcy będą zwyciężone, wówczas Rosja będzie najsilniejsza w Europie. Przy zachowaniu militaryzmu w Rosji niema sposobu osiągnięcia pokoju. Przy ustroju Rosji obecnym nawet rozmów przyjaznych z rządem rosyjskim nie można prowadzić takich, jak z rządem niemieckim, i niezadługo świat będzie widział nowy kataklizm. Po zakończeniu wojny i przeprowadzeniu zmian koniecznych terytorjalnych trzeba, aby każdy naród miał zagwarantowaną całość swą i nietykalność (art. X późniejszego paktu Ligi Narodów), przemysł wojenny trzeba oddać w ręce rządu, a jego kontrola ma być umiędzynarodowiona (z listu pułk. House'a do Page'a).

4.XII Wilson życzyłby sobie wmieszania się w interesie pokoju, ale obawia się podrażnienia u obu stron. Wysyła swego doradcę w sprawach europejskich, pułk. House'a, w misji do Londynu, Paryża i Berlina w celu wysondowania gruntu do pokoju.

Kühlmann, radca ambasady w Konstantynopolu, wezwany do Berlina (połowa grudnia). Przywozi (połowa stycznia) propozycje pokojowe, które Wangenheim komunikuje ambasadorowi amerykańskiemu, Morgentauowi, dla poinformowania Wilsona. Warunki Niemiec: podział Bliskiego Wschodu — Mezopotamja dla Niemiec, Egipt dla Anglji, uzyskanie w Belgji podstawy dla floty niemieckiej, na wodach oceanicznych — stacyj węglowych, Francja uzyskuje część Lotaryngji i Belgji, może z Brukselą wzamian za wypłatę kontrybucji wojennej.

Pułkownik House usłyszał w Londynie z ust Greya, że Anglja gotowa

jest układać się o pokój, który zabezpieczy przyszłość Europy, ale nie na zasadach status quo ante. Zimmermann w Berlinie oświadczył płk. House'wi, że nie może mu żadnych wynurzeń uczynić, gdyż Niemcy teraz nie zgodzą się na to, co usłyszy od przedstawicieli Anglji i Francji.

Płk. House konstatuje po powrocie z Europy, że żadną miarą nie da się nakłonić państwa wojujące do pokoju. 20.III

Przemówienie sir Grey'a w izbie gmin o celach pokoju: „Chcemy, aby narody Europy żyły swobodne w swej niezawisłości, wyrabiając sobie swoje własne formy rządu i własny sposób rozwoju narodowego, niezależnie od tego, czy są wielkie, czy małe. Taki jest nasz ideał. Tego my żądamy dla siebie samych i nasi sprzymierzeni żądają dla siebie. Wspólnie chcemy zabezpieczyć Europie prawo do niepodległej suwerenności różnych narodów, prawo utrzymania narodowej egzystencji nie w cieniu pruskiej hegemonji i supremacji, lecz w świetle równej wolności". 22.III

Próby bezpośredniego kontaktu mocarstw koalicji z państwami centralnemi: ze strony Niemiec w zamiarze oderwania od koalicji Rosji.

Pogłoski w Piotrogrodzie o memorandum prawicy w celu natychmiastowego zawarcia pokoju z Niemcami. 1.I

Ze strony mocarstw koalicji — próby zawarcia separatywnego pokoju z Austro-Węgrami.

Cele wojny sfer wojskowych austrjackich (według Conrada): wzamian za ustąpienie Galicji wschodniej po San wraz z Bukowiną Rosji powiększenie Galicji zachodniej częścią Królestwa południową — między Wartą, Bzurą a Wisłą wraz z Warszawą i twierdzami na linji Wisły — Modlinem, Dęblinem i Przemyślem nad Sanem (gubernje: radomska, kielecka, piotrkowska i część warszawskiej). Reszta Królestwa na zachodzie przypadłaby Niemcom, a na wschodzie Rosji.

Pismo Hoyosa do NKN-u w odpowiedzi na propozycję propagandy na rzecz połączenia Królestwa z Galicją pod berłem cesarza austrjackiego na terenie okupowanym: „Nie wyjaśnione jeszcze położenie wojenne sprawia, że ministerstwo spraw zagranicznych nie może jeszcze z łatwo zrozumiałych powodów dać w tym kierunku wiążących oświadczeń". Rok 1914 31.XII

Rozmowa między Buchananem, Paléologue'iem a Sazonowem. Buchanan: „Ponieważ blok niemiecki jest tak silny, powinniśmy drogą perswazyj nakłonić Austro-Węgry do oderwania się od koalicji na warunkach: zwrotu Bośni i Hercegowiny do Serbji, Galicji (wschodniej) do Rosji". „A Czechy, Chorwacja?" pytał sucho Sazonow. Uwaga Paléologue'a: „Istotnie, rzecz wymaga zastanowienia". Rok 1915 25.I

Cesarz Mikołaj zakomunikował Sazonowowi list Hohenlohe'go, ambasadora austrjackiego w Berlinie, o pokojowych nastrojach w Wiedniu. 28.III

W Rosji brak amunicji. Rok 1914

Na pytanie Joffre'a, czy mają dostateczną ilość broni i amunicji, przyszła odpowiedź uspokajająca. 25.IX

Ambasadorowie angielski i francuski otrzymali niepokojącą wiadomość ze sztabu, że chociaż jest dostateczna liczba ludzi, brak karabinów i artylerji polowej (przed samą ofenzywą na Berlin). 13.XI

WOJNA ZIMOWA (1914—1915). Akcja mocarstw centralnych przeciwko Rosji — równoczesna z północy w Prusach wschodnich i z południa w Karpatach.

Po upadku Przemyśla Rosjanie zajmują wyżyny naprzeciw armji Boroeviča. Położenie oceniano w Głównej Kwaterze austrjackiej, w Cieszynie, jako „hochgespannt". Dwie trzecie Galicji, cała Bukowina, część górnych Węgier w rękach Rosjan. Ofenzywa rosyjska na Węgrzech oznaczała koniec monarchji austro-węgierskiej.

Na zachodzie sprzymierzeni zaczynają ofenzywę w celu odciążenia Rosjan na północy od Wisły.

23.I Początek ofenzywy austrjacko-niemieckiej w Karpatach. Udział w niej nowej armji niemieckiej „południowej" (gen. Linsingen). Conrad utworzył nową armję Pflanzer-Baltina. Niemcy dały mu 3 dywizje. Nowa armja Linsingena przetransportowana do Munkacza.

26.I Walki o przełęcz Użocką. Rosjanie odrzuceni.

5.II Rosjanie (Iwanow) forsują przełęcz Dukielską i przechodzą na południe od Karpat (Mezö-Laborcz).

17.II Walki na Bukowinie. Austrjacy przekraczają Prut. Zajęcie Czerniowiec.

20.II Zajęcie Stanisławowa. Rosjanie cofają się na linję Dniestru.

W celu odciążenia Austrjaków Hindenburg przedsiębierze atak z północy. Cztery korpusy ściągnięte z zachodu tworzą nową armję X (gen. Eichorn). Równoczesny atak w stronę Niemna z północy od Tylży (armja X) i z południa (VIII armja).

7-27.II Bitwa zimowa na Mazurach.

14.II Niemcy dochodzą do Suwałk i do Sejn i biorą do 100 tysięcy jeńca.

Sforsowanie linji Bobry—Narwi w celu obejścia Warszawy na wschód nie udało się. Ataki na Ossowiec, później walki pod Przasnyszem (cały marzec).

18-20.III Rosjanie w Kłajpedzie i Tylży. Próba przełamania frontu północnego.

22.III Upadek Przemyśla.

13.IV Koniec walk zimowych w Karpatach.

16.II Bitwa zimowa w Szampanji (do 19.III). Za przygotowanie do szturmu służy Francuzom pierwszy raz zastosowany dwie do trzech godzin trwający ogień artyleryjski, t. zw. ogień „huraganowy" albo po niemiecku „bębenkowy" (Trommelfeuer).

10-20.III Bitwa pod Neuve Chapelle, na południe od Lille. Próba Anglików przełamania frontu.

30.III Próba Francuzów przełamania frontu na odcinku Saint Mihiel (do 24.V).

WOJNA GAZOWA I PODWODNA. Niemcy szukają nowych środków walki: na morzu — łodzi podwodnych, na lądzie gazów trujących. Pierwsze — jako środek przeciw „głodowej blokadzie"—forsuje Tirpitz.

25.I Niemcy wprowadzają kartki na chleb.

31.I Pierwszy atak gazowy pod Bolimowem (na froncie pod Warszawą).

Rok 1914

21.XII Interwiew Tirpitza ze sprawozdawcą amerykańskim United Press: mówi o ewentualności wojny podwodnej przeciw okrętom handlowym neutralnym w celu odcięcia dowozu żywności i surowców do Anglji (żyw-

ność Anglji w razie przecięcia dowozu morzem starczyłaby tylko na dwa tygodnie).

Bitwa morska pod Doggerbankiem. Niemcy tracą jeden krążownik. 23.I

Admiralicja niemiecka ogłasza blokadę wód brytyjskich. Niemcy z powodu nadużyć nie uznają flagi neutralnej. Każdy okręt handlowy pójdzie na dno. Bryan, sekretarz stanu Ameryki Północnej, uważa wojnę podwodną za „bluff" niemiecki. 4.II

Odpowiedź Niemiec na notę amerykańską: zaprzestanie wojny łodziami podwodnemi uzależnia od zaniechania blokady brytyjskiej. 16.II

Początek wojny łodziami podwodnemi. 18.II

Zatopienie „Lusitanji", statku pasażerskiego angielskiego przez łódź podwodną niemiecką w pobliżu wybrzeży Irlandji. Z 2 tysięcy pasażerów zginęło 1.200, w tem 128 obywateli amerykańskich. W całej Ameryce powszechne oburzenie. Trzy tygodnie groziło zerwanie stosunków. Panika na giełdzie. B. prezydent Roosevelt prowadzi kampanję antyniemiecką. Opinja wojownicza. Delegat Niemiec, Dernburg, musi opuścić Amerykę. 7.V

Mowa Wilsona po „Lusitanji": „We are to proud to fight" (Jesteśmy za dumni, ażeby się bić), wywołuje powszechne oburzenie. Prezydent, nastrojony pokojowo przed powtórnemi wyborami, siedzi cicho, bo wybór jego zależy od pacyfisty Bryana. 15.V

Nota Wilsona obiecuje Niemcom wzamian za zaprzestanie wojny łodziami podwodnemi wywrzeć wpływ na Anglję, aby zaprzestała blokady głodowej. 2.VI

Lansing na miejsce Bryana sekretarzem stanu, z zawodu prawnik, nie polityk. Pierwszy kryzys ze Stanami Zjednoczonemi załagodzony. 23.VI

Pożyczka amerykańska (Morgan) dla państw koalicyjnych — pół miljarda funtów, kwota wystarczająca na dwadzieścia dni wojny. 24.VI

SPRAWY POLSKIE. Legjony (I brygada) na odpoczynku w Kętach (od połowy stycznia do końca lutego).

Przeniesione na front na odcinek nad rzeką Nidą — naprzeciwko Pińczowa. Walki pozycyjne (do 11.III). Walki legjonistów (II brygada) w Karpatach wschodnich (grudzień—styczeń) na północo-wschód od Munkacza. Grupa Hallera broni przejścia pod Rafajłową. Grupa Zielińskiego przerzucona na skrajne prawe skrzydło. 3.III 23.I

Atak na Kirli Babę od strony Przysłupu. Zajęcie jej. Wyparcie Rosjan na Bukowinę. 18-22.I

Zajęcie Śniatynia. Obydwie grupy ściągnięto na odpoczynek do Kołomyi (marzec—kwiecień). 18.II

W Królestwie Polskiem organizuje się taki sam Legjon po stronie rosyjskiej, od miejsca postoju nazwany „puławskim" (pułk. Reutt). Niebawem wcielony do „opołczenja" (pospolitego ruszenia) lubelskiego zależy od generał-gubernatora warszawskiego, Engałyczewa. Później dzięki zabiegom Zygmunta Wielopolskiego wszedł do korpusu moskiewskiego grenadjerów jako brygada strzelców polskich (generał Leśniewski). 25.I

Przeniesiony na front, brał udział w wojnie pozycyjnej pod Falkowem 20.III

(w Radomskiem), później w bitwie pod Pakosławiem (druga połowa maja) ponosi krwawe straty.

I Założenie Komitetu Niesienia Pomocy Ofiarom Wojny przez Paderewskiego w Vevey. W Bernie Ignacy Paderewski przedstawia komitet veveyski prezydentowi Konfederacji Szwajcarskiej, Motta (członkowie: Sienkiewicz, Osuchowski, Erazm Piltz). Paderewski przyrzeka, że Komitet będzie stał poza wszelką akcją polityczną i będzie miał na celu jedynie niesienie pomocy ofiarom wojny polskim. „Co do mnie — oświadczył Paderewski — to wyjeżdżam natychmiast zagranicę, gdyż chcę się w całości poświęcić sprawie odbudowania niepodległości Polski". Motta odpowiedział, że „skoro pan tak stawia sprawę, to ja mam całkowite zaufanie, że Komitet nie przysporzy żadnych kłopotów politycznej natury Szwajcarji". Paderewski pojechał niebawem potem do Ameryki.

12.I W Austrji zmiana na stanowisku ministra spraw zagranicznych. Następca hr. Berchtolda br. Burian. Tisza utrącił Berchtolda w obawie, że chcąc powstrzymać Włochy od wojny, będzie im czynił ustępstwa. Burian narzędzie Tiszy. Program Buriana, za którym stoi Tisza, że Polska ma być w takim samym stosunku do Austrji, w jakim Bośnia i Hercegowina do Węgier. Zasadnicze podstawy tego tworu, zdaniem Buriana, miały być zdecydowane przez mocarstwa centralne bez Polaków. Dopiero przy szczegółowem rozważaniu co do ustroju mieli być pytani Polacy w Królestwie, ale nie Galicjanie, bo ci są poddanymi cesarskimi, z obowiązku służą monarchji austro-węgierskiej.

6.II Dymisja Bilińskiego z urzędu wspólnego ministra skarbu.

20.II Biliński został prezesem Koła polskiego w Wiedniu na miejsce dr Lea.

Rok 1914 AUSTRO-WĘGRY A WŁOCHY. Traktat trójprzymierza w art. VII zastrzegał wszelkie zmiany na półwyspie Bałkańskim w porozumieniu z Włochami.

10.X Śmierć ministra spraw zagranicznych, San Giuliano. Następcą jego baron Sonnino.

9.XII Sonnino komunikuje rządowi austrjacko-węgierskiemu, że Włochy mają interes pierwszorzędny w utrzymaniu pełnej nietykalności i niezawisłości politycznej królestwa serbskiego. Żąda odszkodowań na wypadek postępów austrjackich na półwyspie Bałkańskim w myśl art. VII traktatu trójprzymierza. Włochy mają tu na myśli nie co innego, jak części Austrji, zamieszkałe przez ludność włoską, jak Trydent, Tryjest, Istrję, Dalmację. Nacjonaliści włoscy rozpoczynają akcję za interwencją. Między innymi, Benito Mussolini zrywa z socjalistami (organ „Avanti" za neutralnością) i zakłada własny dziennik „Popolo d'Italia" w Medjolanie (listopad).

XII Przyjazd Bülowa do Rzymu. Wysłany z Berlina, aby w zastępstwie ambasadora Flotowa skłonił do porozumienia Włochy z Austro-Węgrami w sprawie ustępstw terytorjalnych (przynajmniej Trydent i autonomja Tryjestu).

Rok 1915 Baron Macchio w ministerstwie w Wiedniu przyjmuje wymianę zdań

6.I „dans la direction des aspirations territoriales d'Italie" (w kierunku za-

spokojenia aspiracyj terytorjalnych Włoch). Conrad i Tisza przeciwni. Stąd zmiana na stanowisku ministra spraw zagranicznych w Austrji. Następca Berchtolda Burian nie rozumie, dlaczego Austrję pcha się do ustępstw na rzecz Włoch. „Jeżeli Niemcy odstąpią Francji Alzację i Lotaryngję, pokój będzie zawarty w kilka dni".

Rozmowy Sonnina z Austrjakami i Niemcami. Sonnino stoi na stanowisku art. VII traktatu, w przeciwnym razie zapowiada „politykę wolnej ręki". Niemcy napierają na Austrję, wysuwając tezę — port Tryjestu, stanowiący główny szkopuł układów, jako wolne miasto. Wobec oporu Austrji rozmowy się urywają. Jednocześnie nawiązują się rozmowy między sztabami francuskim i włoskim. Włochy zaczynają sprowadzać materjał wojenny z Anglji. 21.II

Sonnino stawia Austrji w formie żądania cały program iredentystyczny włoski, a więc oprócz Trentino Tyrol południowy, całe Pobrzeże, Tryjest, część Dalmacji, désinteressement w Albanji. 9.IV

Warunki Sonnina pod adresem koalicji znacznie przewyższały żądania narodowe włoskie (pod adresem Austrji). Ambasador Tittoni przywiózł na nie zgodę z Paryża. 26.IV

Tajny traktat londyński Włochów z koalicją (Anglją, Francję i Rosją) przyznaje wszystkie żądania terytorjalne narodowe włoskie: Tyrol po Brenner, Gorycję, Istrję i Tryjest, Dalmację wraz z wyspami na Adrjatyku, Valonę w Albanji, a oprócz tego część Azji Mniejszej koło Adalji i udział przy podziale kolonij niemieckich. Traktat był tajny, ponieważ opinja włoska nie była jeszcze przygotowana do wojny (Giolitti)—ogłoszony w czasie wojny przez bolszewików. Wypowiedzenie wojny miało nastąpić nie później, jak w miesiąc po podpisaniu traktatu.

Włochy wypowiadają traktat trójprzymierza. 4.V

Austrja w obawie wystąpienia Włoch przyjmuje główne ich warunki. Austrja czyni następujące ustępstwa Włochom: Tyrol włoski, lewy brzeg Isonzy z Gradiską, pełna autonomja Tryjestu wraz z uniwersytetem i porto franco, w Albanji — Valonę wraz z pełnym désinteressement. Obiecuje ochronę interesów włoskich w monarchji austro-węgierskiej, gotowa zbadać inne ich życzenia i przyjmuje gwarancję Niemiec. Propozycje te redagował Macchio wspólnie z posłem Rzeszy Erzbergerem. Nota, podpisana przez Macchio, wręczona została Salandrze i Sonninowi. Neutraliści z Giolittim — większość w izbie — gotowi przyjąć te warunki. Stąd kryzys ministerjalny w Rzymie. 10.V

Gabinet Salandry podaje się do dymisji. Demonstracje na rzecz wojny w większych miastach włoskich. Poeta włoski d'Annunzio odezwami rozpala tłumy. Obchód patrjotyczny na pamiątkę wyprawy tysiąca w Genui. Obawa przed rewolucją. Król nie przyjmuje dymisji gabinetu. 13.V

Salandra i Sonnino wracają. 14.V

Podpisanie konwencji wojskowej rosyjsko-włoskiej w Baranowiczach. Wspólny atak na Austrję i Węgry: Rosji od strony Karpat, Włoch w kierunku na Lublanę. Koncentracja wojsk na granicy północnej włoskiej była prawie ukończona. 16.V

23.V Włochy wypowiadają wojnę tylko Austro-Węgrom. Do udziału w wojnie z Niemcami opinja jeszcze nie była przygotowana.

WOJNA Z TURCJĄ. WYPRAWA NA DARDANELE. Od listopada 1914 roku gabinet londyński sugeruje podział Turcji: Rosji — Konstantynopol, dla siebie strefę od Egiptu i morza Śródziemnego aż do zatoki Perskiej i po Indje. Dyplomacja rosyjska nie chce Konstantynopola, tylko strefę neutralną. Francja milczy. Jerzy V powiedział ambasadorowi rosyjskiemu, Benckendorffowi: „Constantinople must be your's" (Konstantynopol musi być wasz).

6.II Porozumienie finansowe koalicji.

9.II Na otwarcie Dumy przemówienie prezesa ministrów Goremykina: „Zbliża się dzień, kiedy zostaną rozstrzygnięte problemy ekonomiczne i polityczne, które stawia zresztą konieczność — dostępu Rosji do wolnego morza".

15.II Koalicja żąda pomocy od Grecji dla Serbji i obiecuje posiłki w Salonikach.

19.II Atak aljantów na Dardanele: ostrzeliwanie fortów (12-go i 25-go), wysadzenie na ląd marynarzy.

26.II Zniszczenie oddziałów marynarskich, które wylądowały w Dardanelach.

5/6.III Venizelos ofiarowuje okręty i wojsko greckie koalicji dla zdobycia Dardanelów. Konstantyn, król grecki, odrzuca współudział w wojnie po stronie koalicji. Venizelos dymisjonuje. Następcą jego Gunaris.

8.III Flota angielska i francuska forsuje Dardanele. Na wyspie Lemnos ląduje korpus ekspedycyjny (23 tysiące) pod dowództwem generała Amade'a.

16.II Rosjanie zajmują Erzerum.

1.III Sazonow oświadcza Paléologue'owi, iż Rosja żąda dla siebie Konstantynopola. Potwierdzenie tego Paléologue usłyszał z ust Mikołaja, który wspomniał o Konstantynopolu (z zastrzeżeniem specjalnego dla niego ustroju) i południowej Tracji, jako należnych Rosji.

8.III Odpowiedź rządu francuskiego, iż w sprawie Cieśnin i Konstantynopola Rosja może liczyć „sur le bon vouloir" (na dobrą wolę) Francji.

18.III Tajny układ angielsko-francusko-rosyjski w sprawie Cieśnin, Konstantynopola i Persji. Po stronie angielskiej zawierał kompletną zgodę na anektowanie Konstantynopola i Cieśnin przez Rosję. Rosja przyznawała wolny tranzyt handlowy w Konstantynopolu i wolny przejazd okrętów przez Cieśniny. Odkładała do rozstrzygnięcia późniejszego, czy zostawić sułtanowi tytuł kalifa, czy utworzyć nowe niezależne państwo tureckie. Zgadzała się na przyznanie Wielkiej Brytanji pasa neutralnego w Persji z zastrzeżeniem miast z okręgami — Ispahan i Yazd, które mają przypaść Rosji.

20.III Sazonow do Benckendorffa: dziękuje za kompletne i ostateczne rozwiązanie kwestji Cieśnin i Konstantynopola przez Wielką Brytanję w zgodzie zupełnej z pragnieniami Rosji.

18.III Udaremniony atak floty sprzymierzonej na Dardanele. Bitwa artyle-

Powrót Komendanta Piłsudskiego do Warszawy po odzyskaniu Wilna w kwietniu 1919.

Przyjazd Ignacego Paderewskiego do Warszawy w grudniu 1918 r. Ignacy Paderewski (1860), kompozytor i najznakom. pianista polski. Działacz niepodległ. Autor 13 punktu Wilsona, 1919 premjer i min. spraw zagr.; przedstaw. Polski w Wersalu (1919) (Muz. Narodowe).

Wacław Iwaszkiewicz (1871—1922), gen. dyw.; służył w wojsku rosyjskiem, następnie w korpusie polskim; dowodził 3 dywizją strzelców. Obrońca Lwowa.

Rząd Ignacego Paderewskiego. Od prawej do lewej: Przesmycki, Janicki, Englich, Hącia, Eberhardt, Supiński, Iwanowski, Minkiewicz, X, Wojciechowski, Paderewski, Wróblewski, Łukasiewicz.

Naczelnik państwa Józef Piłsudski i Ignacy Paderewski.

Powstanie wielkopolskie 1919 r. Powstańcy w okopach.

Powstanie na Górnym Śląsku. Most kolejowy wysadzony przez grupę destrukcyjną opolską.

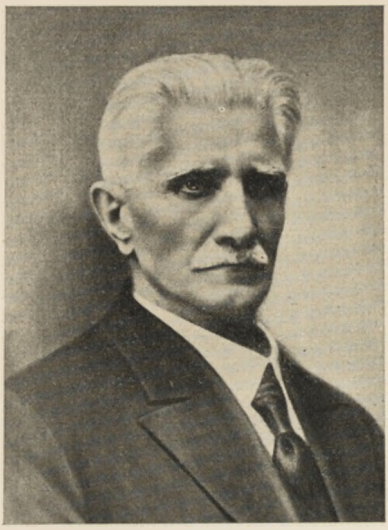

Ignacy Daszyński (1866—1936), jeden z przywódców P.P.S., w.-prezes koła polsk. w parlam. austr. Działacz N.K.N., premjer rządu lubelskiego 7/XI 1918 i I rządu w niepodl. Polsce; w.-premjer w r. 1920; marsz. sejmu 1928.

Wincenty Witos (1874), prezes klubu polsk. stronnictwa ludowego, założyciel i kierownik stronnictwa «Piast», premjer 1920—1, 1923, 1926.

Warszawa, 22 stycznia 1920 r. Kapituła Virtuti Militari. Marszałek Piłsudski, gen. Haller, gen. Iwaszkiewicz, gen. Roja, gen. Romer, gen. Latinik, płk. Stryński, płk. Mackiewicz, kpt. Kopa, kpt. Koc. Na końcu idą adjutanci Marszałka: rotmistrz Wieniawa Długoszowski i kpt. Piskor.

ryjska między okrętami wojennymi a fortami zakończyła się zupełnem niepowodzeniem. Na 18 wielkich jednostek bojowych trzy wielkie okręty poszły na dno, a cztery zostały poważnie uszkodzone. Sforsowanie Dardaneli przy pomocy floty okazało się niemożliwe. Zamiast forsowania Cieśnin powzięto myśl wzięcia Konstantynopola od strony lądu. W tym celu utworzony korpus ekspedycyjny miał być wysadzony na półwyspie Gallipoli. Generał angielski Hamilton otrzymał nad nim naczelne dowództwo. Turcy dla obrony Dardaneli tworzą nową armję (V) z Limanem-paszą na czele.

Wylądowanie korpusu ekspedycyjnego na Gallipoli. 25.IV

PRZEŁAMANIE FRONTU ROSYJSKIEGO. GORLICE. Idea Conrada: natarcie w miejscu, gdzie się załamywał front rosyjski, biegnący z północy na południe i tworzył kąt w kierunku z zachodu na wschód — między Duklą (przełęcz) a Wisłoką. Chodziło o przełamanie frontu pod Gorlicami i wyparcie Rosjan z przejść karpackich. Układy na ten temat ze sztabem niemieckim trwały już od grudnia. Falkenhayn zgadzał się, ale posiłków odmawiał. „Idee szefa sztabu generalnego austrjackiego były dobre, nieszczęściem genjalnego człowieka było, że instrument (armja) mu zawodził" (generał Hoffmann). Wręcz odwrotnie, jak było u Niemców.

Decyzja Głównej Kwatery w Pszczynie za przeniesieniem punktu ciężkości operacyj na wschód. Utworzona nowa (XI) armja pod dowództwem Mackensena, która miała działać na południe od Gorlic między IV armją austrjacką (arcyksiążę Józef Ferdynand) a V (Boroevića) w Karpatach. 13.IV

Ofenzywa niemiecka w Kurlandji i na Litwie, odciążająca akcję na południu sprzymierzonych. Zagon kawaleryjski do Kurlandji z linji Kłajpeda — Jurbork. Dociera do Mitawy. Po cofnięciu się front na linji Dubissy. 27.IV

Współdziałanie floty bałtyckiej. Zajęcie Libawy. Oparcie lewego skrzydła niemieckiego o Windawę. 6-8.V

(W pierwszych dniach) ataki gazowe jako zasłona w walkach pod Skierniewicami. V

Przełamanie frontu rosyjskiego między Tarnowem a Gorlicami. Pierwszego dnia Mackensen ze swymi Bawarami przełamał pierwsze linje okopów rosyjskich (III armja rosyjska. Radko Dmitrjew, Bułgar) na przestrzeni 45 km. Rozkaz w. księcia Mikołaja: bronić linji Wisłoki. Rosjanie tracą drugą i trzecią linję okopów. Cofają się za Wisłokę, bojąc się oskrzydlenia od strony przełęczy Dukielskiej. Bronią się jeszcze przy ujściu Wisłoki. 1-6.V

Walki pozycyjne nad Nidą (z udziałem I brygady Legjonów). 3-11.V

Front rosyjski na północy rusza. Rosjanie posuwają się w dół Wisły. Rozkaz naczelnego dowództwa: bronić się na zachód od Sanu „za wszelką cenę". 11.V

Walki pod Kołomyją. Rosjanom nie udaje się przełamanie linji Dniestru (Pflanzer-Baltin). 13-14.V

Armje centralne przekraczają San na północ od Przemyśla. 15.V

3.VI Austrjacy odzyskują Przemyśl.

7-17.VI Ofenzywa austrjacko-niemiecka na całej linji od Prutu do Besarabji (VII armja — generała Pflanzer-Baltina i armja południowa niemiecka gen. Linsingena). Zdobycie Sadogóry, Zadobrówki, Rokitna.

23.VI Austrjacy wkraczają do Lwowa.

WIELKA OFENZYWA AUSTRJACKO-NIEMIECKA NA FRONCIE WSCHODNIM: OD BUKOWINY DO BAŁTYKU. Dwie koncepcje operacyjne w sztabie niemieckim: jedna — uderzenia na wschód od linji Ossowiec—Grodno, druga na zachód — w kierunku Narwi. Za pierwszą — Oberost, czyli Hindenburg i Ludendorff, za drugą — Główna Kwatera, czyli Falkenhayn.

2.VII Narada w Poznaniu. Wilhelm II oświadcza się za drugiem rozwiązaniem.

13.VII Niemcy przełamują front pod Przasnyszem (XII armja — gen. Gallwitz).

16.VII Uderzenie Mackensena z południa między Wisłą a Bugiem (XI armja niemiecka, IV — austrjacka i nowa armja Bugu — Linsingena, zamiast południowej). Po przełamaniu frontu pod Lwowem Rosjanie cofają się między Wisłą a Bugiem.

17.VII Przełamanie frontu nad Narwią. Niemcy o 40 km na wschód od Warszawy. Rosjanie bronią się jeszcze dwa tygodnie (walki pod Pułtuskiem). Hoffmann, który się uważa za twórcę planu głębokiego obejścia prawego skrzydła Rosjan z uderzeniem na Kowno—Wilno, uważał uderzenie na zachód w kierunku Łomży za „zwecklos" (bezcelowe). Ludendorff przyłączył się do jego opinji.

Armja nadniemeńska — kierunek Szawle—Poniewież, odrzuca Rosjan.

19.VII Zajęcie Poniewieża.

15-29.VII Dwutygodniowe bitwy w Lubelskiem.

27-29.VII Walki pod Warszawą.

30.VII Austrjacy zajmują Lublin. Ogólny odwrót Rosjan z Królestwa Polskiego, z pozostawieniem tylko załogi w Modlinie i Dęblinie. Odwrót wzorowany na cofaniu się armji rosyjskiej przed Napoleonem w roku 1812 z niszczeniem i paleniem wszelkiego mienia i uprowadzaniem ludności (około dwóch miljonów) w głąb Rosji.

1.VIII Na północy zajęcie Mitawy (IX armja Belowa). Ryga zagrożona. Niemcy dochodzą do Dźwiny. Rosjanie wyrzuceni częściowo za Dźwinę między Uexhüll i Friedrichstadt. Rosjanie trzymają przyczółek Rygi. Akcja niemiecka utknęła.

Zajęcie Chełma przez Niemców (armję Linsingena). Rosjanie cofają się za Bug.

2.VIII Zajęta Ostrołęka. Odwrót Rosjan z frontu zachodniego pod Warszawą.

4.VIII Rosjanie porzucają Dęblin.

5.VIII Niemcy wkraczają do Warszawy (IX armja). Tego samego dnia IX armja zostaje wyjęta z pod dowództwa Oberost wraz z grupą Woyrscha i, jako osobna grupa wojskowa (Heeresgruppe), postawiona pod komendę ks. Leopolda bawarskiego, „zdobywcy Lwowa i Warszawy".

Twierdza Modlin poddaje się na kapitulację. Gen. Beseler, zdobywca Antwerpji, zburzył forty Modlina po dwutygodniowem ostrzeliwaniu. 19.VIII

Pada twierdza Kowno (generał Litzmann) po dwutygodniowem oblężeniu. 18.VIII

Zajęcie Brześcia Litewskiego (Mackensen). Odtąd rozdział między armjami i dowództwem austrjackiem i niemieckiem. 26.VIII

Ofenzywa niemiecka na Wilno celem głębokiego obejścia frontu północnego rosyjskiego i zepchnięcia Rosjan w błota poleskie. Ciężkie walki (X armja Eichorna). Armja nadniemeńska uderza na Dźwińsk. Oddziały kawalerji docierają do Mołodeczna. 26.VIII-15.IX

Zajęcie Grodna. 3.IX

Wejście Niemców do Wilna. Rosjanie wycofali się. Okrążenie nie udało się. Ustala się linja frontu północnego rosyjsko-niemieckiego: od Dźwińska, na Smorgonie, Baranowicze, Pińsk. 18.IX

Równoczesna ofenzywa austrjacka (Conrad) we wschodniej Galicji i na Wołyniu. 27.VIII

Wzięcie Łucka przez Austrjaków. Rosjanie cofają się poza Styr. 31.VIII

Ofenzywa austrjacka na Równe nieudana. 6-13.IX

Front austrjacko-rosyjski ustala się między Styrem a Stochodem, dalej na wschód od Strypy i Dniestru w prostym prawie kierunku z północy od błot pińskich aż po Dubno (na Wołyniu) i na Brody, Trembowlę, Czortków do Zaleszczyk, a po przekroczeniu Dniestru do Czerniowiec.

AKCJA SPRZYMIERZONYCH W CZASIE OFENZYWY PRZECIWROSYJSKIEJ. I) Na Zachodzie — w celu odciążenia Rosjan już w czasie przełomu gorlickiego.

Ofenzywa w Artois (na odcinku między Arras—La Bassée). 9.V

Wstrzymana na rozkaz Focha. 24.VI

Równocześnie ofenzywa włoska.

Początek walk w Trentino i nad Isonzą. 25.VI

Udaremnienie przeprawy włoskiej przez Isonzo. (Głównodowodzący gen. Cadorna, po stronie austrjackiej szef sztabu, gen. Krauss). Zamierzone uderzenie w kierunku Gorycji dla odciążenia Rosjan. 29.V

Pierwsza bitwa nad Isonzo. 23.VI-7.VII

Druga bitwa nad Isonzo. W obydwóch Austrjacy poza drobnemi odchyleniami utrzymali linję obrony. Dwumiesięczna przerwa. 18.VII-10.VIII

Włochy wypowiadają wojnę Turcji. 20.VIII

Akcja sprzymierzonych na półwyspie Gallipoli. Korpus ekspedycyjny pod dowództwem Hamiltona przy współudziale floty angielskiej. Niepowodzenie. 5.V-15.VII

Bój na Gallipoli. 19-31.V

Pancernik „Majestic" zatopiony. Współdziałanie floty ustaje, a z niem i myśl o dalszem prowadzeniu akcji lądowej. W czerwcu z powodu braku amunicji u Turków wzięcie Dardaneli, zdaniem głównodowodzącego obroną, Goltza-paszy, było „un jeu d'enfants" (zabawą dziecinną). 27.V

Niepowodzenia na teatrze wojny powodują kryzys gabinetowy w Anglji.

26.V Powstaje ministerstwo koalicyjne (konserwatyści, liberali i członkowie partji pracy) z Asquitem na czele.

27.V Ofiarą niepowodzeń na morzu pada Winston Churchill, jako lord admiralicji.

16.VI Lloyd George mianowany ministrem amunicji.

Pod wpływem klęski Rosjan zacieśnienie więzów koalicji:

1.VI Pierwsza konferencja sprzymierzonych na temat ekonomicznych aspektów wojny.

5.VI Pierwsza konferencja prezesów ministrów francuskiego i angielskiego w Calais na temat skoordynowania działań i strategji wojennej.

6.VII Druga konferencja międzyaljancka w Calais.

Niepowodzenie w bitwie na Gallipoli (Mustafa Kemal) przesądza losy ekspedycji sprzymierzonych. Minister wojny, lord Kitchener, odmawia dalszych posiłków. Sprzymierzeni przystępują do likwidacji tego odcinka.

Zamiast przedsięwzięcia na Gallipoli powstaje myśl operacji w Salonikach. Wobec niepowodzeń rosyjskich zamiast z północy trzeba śpieszyć na pomoc Serbom z południa. Nieodzowne współdziałanie Grecji.

25.VIII Nowe wybory w Grecji znów powołują do steru rządu Venizelosa. Ten zawiadamia rząd niemiecki, że w razie ataku na Serbję Grecja nie pozostanie neutralną. Zapytuje państwa Ententy, czy mogą dostarczyć korpusu ekspedycyjnego w ilości 150 tysięcy żołnierzy i zgadza się na wylądowanie jego w Salonikach. Z likwidującego się przedsięwzięcia na Gallipoli powstaje częściowo armja operacyjna w Salonikach pod dowództwem generała francuskiego Sarraila. Także Serbowie dostarczają 6 dywizyj.

II) Na Bliskim Wschodzie. Klęski Turków w Azji Mniejszej głównie z powodu braku połączeń kolejowych. Kolej Angora-Siwas dopiero w budowie — przerwa w Amanus i Taurus. Kolej w Syrji dociera do Aleppo (połączenie zamierzone z Bagdadem), od Damaszku na południe jednotorowa (w kierunku do Hedżasu) urywa się na południe od Jerozolimy w Bersebie.

Walki Turków z Kurdami w Armenji, z Arabami w Mezopotamji i Syrji. Korpus ekspedycyjny angielski.

14.VII Na froncie azjatyckim Anglicy prowadzą kampanję w Mezopotamji, posuwając się w górę Eufratu (głównie wojska indyjskie pod dowództwem gen. Townshenda).

Celem wojennym są pokłady naftowe w Iraku (Bagdad i Mossul), które Anglja pragnie zatrzymać po wojnie. Pierwszy wpada w ich ręce port przy zatoce Perskiej — Bassora, położony naprzeciw pól naftowych w Persji południowej (własność Angielsko-perskiej Kompanji Naftowej).

Na swej drodze nie spotykają prawie żadnych przeszkód ze strony beduinów Arabów i obawiają się bardziej rywalizacji Rosjan w Persji północnej, aniżeli Turków.

Dopiero Goltz-pasza organizuje obronę przy pomocy kilku pułków anatolijskich i sfanatyzowanych krajowców — Kurdów, Bachtjarów, którym cesarza Wilhelma ogłoszono za nawróconego na islam (hadżi Wilhelm).

Pułkownik turecki Nureddin bije Townshenda na polach historycznych Ktezyfontu, a Goltz-pasza zamyka i oblega generała angielskiego w Kut-el-Amara. 22.XI

III) Na morzu wojna łodziami podwodnemi wywołuje nowy zatarg Niemiec ze Stanami Zjednoczonemi.

Zatopienie statku pasażerskiego „Arabic". Statek angielski „Baralong" chwyta i topi łódź podwodną niemiecką U 27. Nota przepraszająca Niemiec. Incydent „Arabic fall" załagodzony. 19.VIII

IV) Na Dalekim Wschodzie:

Japonja przedkłada swój program t. zw. 21 żądań pod adresem Chin, zmierzający do rozciągnięcia nad niemi protektoratu i utwierdzenia się w Mandżurji. 18.I

Te same 21 żądań zrewidowanych przedłożone Chinom w formie ultimatum. 7.V

Chiny przyjmują ultimatum Japonji. Japonja zwracała Chinom nominalnie terytorjum i port Kiao-czao. Faktycznie zachowywała wszystkie prawa i przywileje dawne niemieckie w Szantungu dla siebie. Oprócz tego otrzymywała w Mandżurji południowej i Mongolji wschodniej prawa 99-letnich zastawów koncesyj kolejowych i eksploatacji kopalń. Zmiana tronu w Japonji: nowy cesarz Yoszi-hito (koronacja odbyła się na jesieni). 25.V

Japonja przystępuje do koalicji czyli przyłącza się do paktu londyńskiego z 5.IX 1914 r. o niezawieraniu na własną rękę pokoju. 17.X

ROK 1915/1916.

POLSKA W WALCE MIĘDZY ROSJĄ A NIEMCAMI.

ŻOŁNIERZ POLSKI W WALKACH 1915 R. I brygada (1, 2 i 3 pp.). Brygadjer J. Piłsudski.

Walki pozycyjne nad Nidą. 3.III-11.V

Rosjanie opuszczają okopy nad Nidą. Pościg I brygady. 11.V

Bitwa pod Konarami. I brygada w odwodzie II korpusu austrjackiego, rozdzielona na kilka części i rzucona do walki w najgorętszych odcinkach (lasek kozinkowski, III i V bataljony pod dowództwem majora Rydza-Śmigłego). 16-23.V

Zdobycie przyczółka Józefów (przejście Wisły). 2.VII

Po boju pod Urzędowem ułani (I pułk Beliny-Prażmowskiego) wkraczają do Lublina. Bój pod Jastkowem (udział IV p. Roji). 31.VII

II brygada. Dowódca większej części pułk. Zieliński. Po cofnięciu się za Prut (12.V) prawie miesiąc walki pozycyjne (do 18.VI).

Przeszła Prut pod Czerniowcami. 8.VI

Atak na Zadoborówkę i wkroczenie do Sadogóry. 11.VI

Uderzenie w kierunku Besarabji. 12.VI

Atak na wzgórze pod Rokitnem. Szarża 2 szwadronu 2 pułku ułanów 13.VI

na okopy rosyjskie (dowódca rotmistrz Dunin-Wąsowicz). Po przejściu trzech linij okopów atak na pozycje główne. Niewyzyskany przez Austrjaków, a okupiony ogromną stratą żołnierza polskiego.

16/17.VI Bitwa pod Rarańczą (na wschód od Czerniowiec). Brygada utrzymuje swe stanowisko na pozycjach, atakowanych przez Rosjan w krwawych przeciwuderzeniach. II brygada na pozycjach pod Rarańczą na granicy Besarabji do października.

9.V Bajończycy. Atak na okopy niemieckie pod Arras. Oddział prawie zniszczony.

16.VI Natarcie samorzutne pod Notre Dame de Lorette na okopy cmentarza w Souchez. Oddział zdziesiątkowany i w braku uzupełnień rozpuszczony.

Legjon puławski (pułk. Reutt, później pułk. Rzędkowski) pod Iłżą (druga połowa maja). Bój pod Pakosławiem z Niemcami.

OBLICZE WOJENNE SPRAWY POLSKIEJ. A) Po stronie koalicji. Sprawa polska pozostawiona całkowicie w rękach Rosji, która o niej rozstrzyga.

2.III Deklaracja sir Greya w izbie gmin w odpowiedzi na zapytanie deputowanego Kinga: rząd angielski sympatyzuje z proklamacją w. księcia do Polaków.

B) Po stronie mocarstw centralnych. I. Austrja a) w Galicji. Po zdobyciu Lwowa: nominacja namiestnika wojskowego gen. Collarda. Krwawe procesy polityczne. Przydomek arcyksięcia Fryderyka „Wieszatiel". Zakaz używania języka polskiego na kolejach. Cesarz Franciszek Józef wyraził się do Bilińskiego w tym czasie, że „mój stosunek do Polaków nie ulegnie żadnej zmianie".

2.VI b) w Królestwie Polskiem: Pismo NKN-u do Buriana w sprawie rozwiązania austrjacko-polskiego.

15.VII AOK (Armee Oberkommando). Główna kwatera austrjacka wydaje zakaz używania w prasie galicyjskiej wyrażenia „sprawa polska", której armja nie uznaje, Conrad za bytności Bilińskiego w AOK (Armeeoberkommando) w Cieszynie oświadczył, że niedawno pisał list do Buriana, ażeby wymógł od rządu niemieckiego jasną i wyraźną odpowiedź.

20.VII Odpowiedź Buriana na pismo NKN-u z dn. 2.VI, że „zajęcie stanowiska dzisiaj jest jeszcze niemożliwe. Polacy w Austrji obiecywali zawsze rządowi zaufanie i nie mieli powodu żałować tego. Możliwości rozwoju narodowego, które mieli dotychczas, będą po szczęśliwej wojnie z pewnością jeszcze pomnożone".

II. Niemcy. Po wybuchu wojny. Wilhelm II szuka sposobów pojednania z Polakami, czego wyrazem była nominacja na osierocone długo po śmierci ks. Florjana Stablewskiego arcybiskupstwo gnieźnieńskie, Polaka, ks. Likowskiego (w sierpniu 1914 r.).

Opinja przewódcy centrum, Erzbergera: „droga do Warszawy prowadzi przez Poznań".

Hutten-Czapski pisze do Cheliusa w Warszawie: „Już dnia 31.VII 1914 roku (Wilhelm II) zakomunikował mi decyzję utworzenia samo-

dzielnego państwa polskiego, a tem samem wyprzedził wypadki przeszło dwa lata" (list z 12.XII 1916).

Po pierwszych zwycięstwach nad Rosjanami oświadczenie sekretarza stanu dla spraw wewnętrznych, Delbrücka, w sejmie Rzeszy: „Wielkie wypadki, które wojna wywołała, postawiły nas w położeniu konieczności zbadania, o ile nasza wewnętrzna polityka wymaga nowego ukształtowania, ale dopiero po wojnie". 20.V

Przed samem zajęciem Warszawy sonda pokojowa niemiecka w Piotrogrodzie z groźbą poruszenia na wypadek odmowy sprawy polskiej. Sztab generalny (Falkenhayn), oceniając sytuację na skutek zwycięstw, odniesionych w lecie tego roku, był za porozumieniem się z Rosją. Tegoż zdania był i Conrad.

Po zajęciu Warszawy przez Niemców:

Odpowiedź oficjalna odmowna rządu rosyjskiego: Rosja nie zawrze pokoju aż do zwycięskiego zakończenia wojny. 11.VIII

Pierwsza narada w Berlinie: Burian z Bethmannem Hollwegiem zgodzili się na wspólne, niczego politycznie nie przesądzające okazanie przyjaznej życzliwości ludności Warszawy. Kanclerz sam oświadczał się za austro-polskiem rozwiązaniem, obawiał się tylko z przyłączeniem Polski przygniecenia żywiołu niemieckiego w Austrji. Opinja Buriana: „Od chwili, kiedy Rosjanie ustąpili z Warszawy i twierdz, powstała Polska. To było pierwsze wielkie zdarzenie, które wojna światowa bez planowanego zamiaru jakiegoś czynnika spowodowała, — zdarzenie, które nie dało się już usunąć z widowni świata... Ba, nawet Rosja pospieszyła zaraz obiecywać Polakom złote góry, aby nie dopuścić do podniesienia się ich w kręgu wrogich interesów". 13.VIII

Przemówienie Bethmanna Hollwega w sejmie Rzeszy: „Ta niesłychana wojna światowa nie przywróci dawnych minionych stosunków. Musi przyjść do nowego ukształtowania". Niemców nazywa „podporą wolności mniejszych narodów" (der Hort der Freiheit der kleineren Nationen), a zajęcie Królestwa Polskiego „początkiem rozwoju, który stare przeciwieństwa między Niemcami a Polską usunie i doprowadzi wyzwolony z jarzma rosyjskiego kraj do szczęśliwszej przyszłości, w której będzie mógł pielęgnować i rozwijać właściwości swego życia narodowego". Rozwiązanie kwestji polskiej: albo przez proste wcielenie do monarchji habsburskiej, albo przez jakieś zjednoczenie Polski z Rzeszą w postaci kontroli nad nią. Komentarz prof. Hansa Delbrücka do tej mowy: Proste wcielenie Królestwa do monarchji habsburskiej jest dla Niemiec nie do przyjęcia, chyba jako wydzielenie Galicji i połączenie z Królestwem w stosunku tym samym do Austrji, co i Węgry. Ale gdyby nastąpiło wcielenie do Austrji, wtedy Prusom powinny przypaść prowincje nadbałtyckie, Kowno i Suwałki. Także „samodzielna Polska, co zresztą z punktu widzenia gospodarczego byłoby nie do utrzymania, jest dla Niemiec nie do przyjęcia". Niemożliwość podziału, możliwość unji personalnej z Saksonją i przyłączenia do Rzeszy. „To byłoby z punktu widzenia gospodarczego najlepsze rozwiązanie". Irydentę w Poznańskiem (czte- 19.VIII

ry miljony Polaków) trzebaby zneutralizować przez zaprzestanie polityki germanizacyjnej.

Rząd niemiecki skłonny był do rozwiązania pierwszego: połączenia Galicji z Królestwem wzamian za unję celną i nowe konwencje kolejowe i wojskowe między monarchją naddunajską a Rzeszą. Tę koncepcję t. zw. środkowej Europy (Mitteleuropa) polecał popierać w Wiedniu. Ale rząd austrjacki odmawiał. Odtąd trzymano się koncepcji drugiej — Królestwa Polskiego w oparciu o Niemcy.

23.VIII Utworzenie generał-gubernatorstwa warszawskiego (gen. Beseler).

4.IX Podział Królestwa na dwie okupacje.

1.X Utworzono obok warszawskiego generał-gubernatorstwo lubelskie (okupacja austrjacka).

C) Po stronie Rosji przed samym upadkiem Warszawy:

19.VI Zwołanie do Piotrogrodu komisji mieszanej polsko-rosyjskiej przez cara dla uregulowania sprawy polskiej.

1.VIII Oświadczenie prezesa ministrów Goremykina w Dumie, że car przyrzeka nadać autonomję polityczną Królestwu Polskiemu.

5.IX Car odbiera naczelne dowództwo w. księciu Mikołajowi. Mianowany głównodowodzącym wojsk na Kaukazie. Szefem sztabu w Głównej Kwaterze (Stawce), czyli właściwym wodzem naczelnym — gen. Aleksiejew.

20.VIII Legjon puławski w czasie odwrotu Rosjan walczy z Niemcami przy stacji Nurzec.

13.X Z resztek legjonu puławskiego i t. zw. „katolików" z terenów Litwy i Białej Rusi tworzy się po stronie rosyjskiej brygada strzelców w Smoleńsku.

WALKA O NIEPODLEGŁOŚĆ POLSKI PO UPADKU WARSZAWY.

5.VIII W dzień upadku Warszawy rozkaz Piłsudskiego do wojska w Ożarowie (pod Lubartowem): „Po roku wojny i pracy smutno mi, że powinszować wam olbrzymich tryumfów nie mogę. Idźcie czynem wojskowym budzić Polskę do zmartwychwstania".

6.VIII Przyjazd Piłsudskiego do Warszawy. Komendant nakazuje wstrzymać werbunek do Legjonów, a na to miejsce rozwinąć w całym Królestwie sieć tajnej organizacji wojskowej, P. O. W. Komenda naczelna w Warszawie (Tadeusz Kasprzycki).

1.IX Komitet naczelny stronnictw niepodległościowych zjednoczonych Królestwa ogłasza wstrzymanie werbunku „z powodu odebrania polskiemu wystąpieniu przeciw Rosji charakteru samodzielnego czynu wojennego". Departament wojskowy NKN-u prowadzi nadal werbunek na terenie okupacji austrjackiej w Piotrkowie (pułk. Sikorski). Protest pułkowników legjonowych, wystosowany do NKN-u.

6.IX Legjony w składzie I brygady i pułku IV (czwartaków — płk. Roja) na Polesiu z bazą w Kowlu.

19.IX Oddziały rozdzielone na dwie grupy. Działania wojenne nad Stochodem i Styrem: I brygada (płk. Rydz-Śmigły) i działająca bardziej na południe grupa Piłsudskiego (pułk 4 Roji i pułk 5 Berbeckiego).

24.X Połączenie wszystkich pułków legjonowych na froncie wołyńskim.

Bitwa pod Kostiuchnówką. Oddziały Legjonów przy udziale kawalerji austro-węgierskiej zdobywają Kostiuchnówkę. 11.XI

I brygada w natarciu na łuk Styru wypiera Rosjan. Likwidacja natarcia rosyjskiego na froncie wołyńskim (pułk I Rydza-Śmigłego wraca do składu I brygady). Rozkaz Piłsudskiego: „Z pomiędzy części brygady najcięższe zadanie spadło na tę połowę, która nie była pod moją komendą". 14.XI

SYTUACJA NA POŁUDNIOWYM WSCHODZIE PO UPADKU WARSZAWY. Rumunja solidarna z Włochami—przystąpieniu jej do wojny po stronie koalicji przeszkodziły Gorlice. Upadek Warszawy wpłynął na decyzję Ferdynanda bułgarskiego wzięcia udziału w wojnie po stronie przeciwnej. Powody oszczędzania Bułgarji przez Rosję mimo antagonizmu bułgarsko-serbskiego: „La Boulgarie est notre corréligionaire" (Bułgarja jest naszą współwyznawczynią), powiedział Sazonow do Paléologue'a: „Myśmy ją przywrócili do życia i nam zawdzięcza swoje odrodzenie. Nie możemy jej przeto traktować, jako wroga". Konstantynopol — główną zawadą pomiędzy Rosją a Bułgarją. Dążenia jej do czterech mórz: Czarnego, Egejskiego, Marmara i Adrjatyku. Koalicja proponowała Bułgarji porty greckie, Grecji wzamian za to — Smyrnę.

Równocześnie układy Bułgarji z Turcją za pośrednictwem Niemiec. Bułgarja żądała Adrjanopola i granicy Enos Midia. Na podstawie linji rzeki Maricy i współdziałania militarnego Niemców na Bałkanach doszło do porozumienia.

Podpisany układ z Niemcami w Sofji i sojusz z Turcją w Dimetike. Konwencja wojskowa bułgarsko-niemiecka zobowiązywała państwa centralne do wystąpienia w ciągu dni 30, Bułgarję zaś w ciągu dni 35 we wspólnej akcji na półwyspie Bałkańskim przeciwko Serbji. Bułgarja miała otrzymać wszystkie żądane jej części. 6.IX

Mobilizacja bułgarska. 22.IX

Bułgarja zmasowała wojska na granicy serbskiej. 2.X

Ultimatum Ententy pod adresem Bułgarji. 4.X

Zerwanie Rosji i koalicji z Bułgarją. 5-6.X

Mackensen na czele armji niemieckiej i austrjackiej przekracza Dunaj. 6-9.X

Austrjacy zajmują Belgrad. 8.X

Zajęcie Ueskübu i Kukanowa przez Bułgarów. 22.X

Połączenie armji bułgarskiej z armjami centralnych państw pod Negotinem. 26.X

Flota rosyjska bombarduje Warnę. 27.X

Zajęcie Kragujewaczu. 1.XI

Upadek Niszu. 5.XI

Zajęcie Pristiny i Mitrowic. 21.XI

Odwrót Serbów poprzez Albanję. W ciągu dwóch miesięcy wojska niemieckie docierają do granicy greckiej, wojska austrjackie przez Czarnogórę wkraczają do Albanji. Resztki serbskiej armji (król Piotr) uciekają do Valony. Przewiezione na Korfu, później wracają na front salonicki. 2.XII

Rok 1915

Front salonicki powstał w celu niesienia pomocy Serbji i utrzymania komunikacji morskiej z Rosją: Nisz—Saloniki—główna droga dla dostaw amunicji przez aljantów do Rosji. Venizelos postawił, jako warunek przystąpienia Grecji do wojny, wysłanie korpusu ekspedycyjnego. Rząd francuski i angielski przyjął te propozycje. Car zgodził się także na udział dywizji rosyjskiej i atakowanie portów, Warny i Burgas, od strony morza.

5.X Korpus ekspedycyjny francusko-angielski ląduje w Salonikach. Król Jerzy ogłasza zbrojną neutralność. Grecja mobilizuje równocześnie z lądowaniem korpusu ekspedycyjnego. Venizelos podaje się do dymisji.

8.X Następca Venizelosa Zaimis odmawia pomocy Serbom.

Państwa centralne uprzedziły pomoc koalicji dla Serbów. Akcja korpusu ekspedycyjnego zajęta w ciągu dwóch miesięcy lądowaniem. Chodziło jej głównie o utrzymanie bazy w Salonikach.

Pomoc włoska: dwie bitwy nad Isonzo: III (18.X — 4.XI) i IV (od 10.XI — 3.XII) nie otwarły drogi ani do Lublany, ani do Tryjestu.

21.XI Przystąpienie Włoch do paktu londyńskiego z 5.IX 1914.

SYTUACJA OGÓLNO-EUROPEJSKA (NA PRZEŁOMIE 1915 i 1916). Na froncie zachodnim. Bitwa nad Somme'ą, rozszerzona i na Szampanję (Artois—Champagne) w celu przełamania frontu.

23.IX-6.X Rozkaz ataku ogólnego (po ogniu huraganowym). Pierwsza linja zdobyta, dalej brak połączenia między piechotą a ogniem artylerji. Przed kolczastemi zasiekami 75% atakujących zdziesiątkowanych. Rezultat: przerwy lokalne, ale front nieprzełamany.

Na froncie salonickim:

Rok 1916 Ewakuacja Gallipoli zakończona. Pod koniec roku 1915 Anglja (Kitchener), rozczarowana w ekspedycji salonickiej, chce i stamtąd wycofać

8.I wojska. Francja (Briand) się sprzeciwia.

16.I Generał Sarrail mianowany dowódcą korpusu ekspedycyjnego w Salonikach. Przyczółek Salonik, jako podstawa operacyj koalicji na półwyspie Bałkańskim.

Operacje Austrjaków w Czarnogórzu i w Albanji.

10.I Zdobycie góry Łowczen — drogi w głąb Czarnogóry.

14.I Zajęcie Cetynji. Droga w głąb Albanji otwarta.

23.I Zajęcie Skutari przez Austrjaków.

Z początkiem roku komunikacja bezpośrednia kolejowa otwarta między Berlinem a Konstantynopolem.

18.I Spotkanie Ferdynanda bułgarskiego z cesarzem Wilhelmem w Niszu. Toast cara bułgarskiego na cześć cesarza niemieckiego: „Ave, imperator, Caesar et Rex, victor et gloriose. Ex Naissa antiqua omnes Orientis populi te salutant redemptorem ferentem oppressis prosperitatem atque salutem" („Witaj, wodzu, cesarzu i królu. Ze starożytnej Naissy wszystkie ludy Wschodu pozdrawiają ciebie, zbawcę, niosącego pomyślność i zbawienie uciskanym").

Rok 1915 Program koalicji:

1.XI W izbie gmin Asquith oświadcza, że odzyskanie niepodległości Serbji należy do programu koalicji.

Briand na czele gabinetu we Francji i jako minister spraw zagranicznych. Do gabinetu wszedł także przedstawiciel Wielkiego Wschodu, jako minister. Bliskie stosunki Wielkiego Wschodu rzymskiego z Wielkim Wschodem w Paryżu. 30.X

Z przemówienia Brianda w izbie deputowanych: „Francja walczy za cywilizację i za niepodległość narodów..., za postęp cywilizacji i za wolność ludów, cieszących się pełną samodzielnością". 3.XI

Z przemówienia ministra kolonij, Bonar Low, w odpowiedzi na interpelację deputowanego Travelyana, czy nie myśli o zawarciu pokoju, zanim Niemcy nie ewakuują Belgji. Minister podaje do tego inne jeszcze warunki: zanim Niemcy nie zgodzą się na układ świata, zgodny z zasadami narodowościowemi i nie zwrócą Alzacji. Zapytuje, czy jest to chwila, kiedy Niemcy gotowe byłyby zwrócić Alzację albo „przywrócić Polskę do samodzielności narodowej (to the nationality), która się jej należy", zanim nie będą pobite. 15.XI

Międzyaljancka konferencja amunicyjna. 25.XI

Wojenna rada koalicyjna w Paryżu. 9.XI

Rezygnacja sir Frencha. Nominacja sir Douglas Haiga naczelnym wodzem wojsk brytyjskich we Francji. 15.XII

Gabinet brytyjski debatuje nad obowiązkową służbą wojskową w Anglji. Dymisja sir Johna Simona. 31.XII

Wniosek, podpisany przez deputowanych wszystkich partyj w izbie rzymskiej w sprawie przywrócenia Belgji, Serbji, a także z wyrazami „najgorętszego życzenia, aby wielce szlachetny naród polski, który był wiekiem cennym czynnikiem cywilizacji, broniąc Europy przeciwko najazdom Turków i Tatarów, a który jest także dzisiaj przeznaczony do odgrywania wielkiej roli w równowadze europejskiej, był odbudowany w jedności swej państwowej — wolny i niepodległy". 7.XII

Z przemówienia Sonnina w izbie deputowanych w Rzymie: „Włochy najmocniej są zdecydowane prowadzić jednomyślnie wojnę aż do urzeczywistnienia swych najświętszych aspiracyj narodowych, jak również warunków ogólnych niezawisłości, bezpieczeństwa i wzajemnego szacunku ludów".

STANY ZJEDNOCZONE WOBEC WOJNY MORSKIEJ. Niemcy lekceważą Amerykę, jako ewentualnego uczestnika wojny.

Cesarz Wilhelm na audjencji ambasadora amerykańskiego Gerarda w Poczdamie (w sprawie Lusitanji) wyraził się: „Ameryka niech się ma na ostrożności po wojnie. Nie zniosę żadnego głupstwa". 22.IX

Kampanja dziennikarska w Niemczech przeciw Ameryce. Interwiew z Tirpitzem we „Frankfurter Zeitung": wojna podwodna doprowadzi w najkrótszym czasie do kapitulacji Anglję, a z flotą angielską Niemcy zwrócą się przeciw Ameryce i zmuszą ją do zapłaty kontrybucji. Tirpitz wyraził się, że wybrzeża flamandzkie niezbędne są Niemcom dla wojny z Anglją i Ameryką. Presja Tirpitza za wojną podwodną. Tego samego zdania był Holtzendorff, szef sztabu admiralicji. Niemcy wysłali na morze Śródziemne swoje łodzie podwodne.

Rok 1915

17.XI Zatopienie włoskiego statku pasażerskiego „Ancona".

12.XI Page do House'a, że dowódca floty angielskiej, admirał Jellicoe, ma pod swoimi rozkazami 3 tysiące okrętów, największą flotę, jaka istniała kiedykolwiek na świecie, Anglicy niszczą łodzie podwodne w miarę, jak Niemcy je budują. Niedawno zatopiono pięćdziesiątą z rzędu.

2.X Nota Stanów Zjednoczonych do rządu brytyjskiego: przeciw blokadzie i za wolnością mórz.

7.XII Orędzie Wilsona do kongresu: hasło — „preparadness" (gotowość). Program — przygotowanie armji, floty i marynarki handlowej. Potępienie oficjalne sprawców t. zw. „sprzysiężenia Niemców amerykańskich" (szpiegostwa na rzecz mocarstw centralnych, sabotażu i wysadzania w powietrze fabryk amunicji).

Na przejściu od roku 1915 na 1916 druga podróż pułkownika House'a do Europy. W końcu stycznia bawił trzy dni w Berlinie. Zimmermann, sekretarz stanu w ministerstwie spraw zagranicznych, oświadczył mu, że Niemcy ewentualnie gotowe są wypowiedzieć wojnę Ameryce. Wrażenie odniesione ogólne: jeszcze nie czas na pokój porozumienia. Najwięcej sprzeciwia się Paryż. Berlin — czeka na sposobną chwilę.

NIEMCY I ROSJA A SPRAWA POLSKA. Po odrzuceniu przez Austro-Węgry rozwiązania sprawy polskiej za pośrednictwem „Mitteleuropa" Niemcy wracają do koncepcji Polski, jako państwa buforowego.

XI Z rozmowy z Bethmann Hollwegiem Burian odniósł wrażenie, że w Niemczech jest niepokój i obawa, że Austro-Węgry z przyłączeniem Polski wzmogą się terytorjalnie na Wschodzie, podczas gdy Niemcy po ewentualnym zwrocie Belgji będą musiały zadowolnić się co najwyżej sprostowaniem granic.

15.XI Otwarcie uniwersytetu i politechniki polskiej w Warszawie.

14.XII Umowa między rządem niemieckim a austrjackim w sprawie Królestwa: rozgraniczenie obu okupacyj do przyszłego porozumienia na podstawie traktatu pokojowego.

Rok 1916 Minister Loebel w sejmie pruskim zapewnia „Prusaków pochodzenia polskiego", że rząd po wojnie przystąpi do zbadania polityki wewnętrznej, tyczącej się interesów polskich.

Pod koniec roku sondy pokojowe niemieckie w Piotrogrodzie. List Eulenburga do ministra dworu Friedrichsa: pisze o potrzebie porozumienia się dwóch cesarzy osobistego, aby potem rządy znalazły podstawę do zawarcia „d'une paix honorable" (honorowego pokoju). Car nie kazał nań odpowiadać.

We wrześniu 1915 r. konferencja socjalistów niezależnych przeciw wojnie w Zimmerwaldzie (w Szwajcarji), t. zw. program zimmerwaldzki, podstawa późniejszego ruchu spartakowskiego w Niemczech.

12.I Poseł Liebknecht usunięty ze stronnictwa socjalnej demokracji w Niemczech.

24.I Liebknecht i Róża Luksemburg ogłaszają list spartakowski (Spartacusbrief).

Na wiosnę tajna konferencja socjalistów międzynarodowych w Kien-

thalu (w Szwajcarji), w której i Lenin w imieniu socjalistów bolszewików rosyjskich brał udział.

W Rosji po klęskach letnich.

Narady w Stawce pod przewodnictwem cara: kierunek silnie prawicowy — przeciwko Dumie. Wpływ carowej i „cudotwórcy" chłopa-jasnowidza Rasputina na politykę Mikołaja. Przepowiednia jego, że „Rosję przez lat 20 najbliższych czekają same tylko nieszczęścia". 17.IX

Pod koniec roku wyjazd Dmowskiego zagranicę — do Paryża, Rzymu i Londynu. Rozmowy z ambasadorami rosyjskimi: Izwolskim, Benckendorffem i Giersem, oraz mężami stanu Ententy. Dmowski w rozmowach tych stawia konieczność wysunięcia sprawy niepodległości polskiej. Powołanie do życia agencji prasowej polskiej w Lozannie (kierownik: Marjan Seyda).

Zmiana rządu w Piotrogrodzie. Na miejsce Goremykina prezesem rządu Stürmer, z ramienia carowej (skrajny reakcjonista). Narady nad zwołaniem Dumy. Warunek: ani słowa o Rasputinie. Duma po otwarciu nie utrzymuje żadnych stosunków z premjerem. Rok 1916 2.II

Instrukcja Sazonowa dla Izwolskiego: „Wszystkie projekty co do przyszłego ukształtowania środkowej Europy są przedwczesne. Gotowi jesteśmy Francji i Anglji pozostawić zupełną swobodę ukształtowania granic na zachodzie, byle nam taką samą swobodę zostawiły co do granic Niemiec i Austrji na wschodzie". „Trzeba koniecznie nalegać na wykluczenie sprawy polskiej z zagadnień międzynarodowych i na uchylenie wszelkich prób postawienia przyszłej Polski pod gwarancję i kontrolę mocarstw". 9.II

Car otwiera Dumę. Stürmer w przemówieniu wraca do obietnicy Polski zjednoczonej. Sazonow ostrzega Polaków przed kuszeniem ze strony Niemiec, które chcą nowego podziału. 22.II

ATAK NIEMIECKI NA VERDUN. STRATEGJA WYCZERPANIA. Pod koniec roku 1915 Conrad zwrócił się do Falkenhayna z żądaniem 9 dywizyj niemieckich dla zastąpienia austrjackich na froncie rosyjskim w Galicji, które miały być użyte na froncie włoskim w celu działania rozstrzygającego, ale spotkał się z odmową. Raport szefa sztabu, przedstawiony cesarzowi Wilhelmowi na Boże Narodzenie, wskazywał na uderzenie w jeden z najboleśniejszych punktów Francji — Verdun albo Belfort. Idea ataku polegała na wyczerpaniu armji francuskiej do ostatka. Chodziło o takie skrwawienie Francji, ażeby ją uczynić zupełnie niezdolną do walki, zanim Anglicy nie postawią na nogi miljonowej armji na podstawie obowiązku powszechnej służby wojskowej, ewentualnie Ameryka nie przystąpi do wojny. Ludendorff nazywa to „strategją wyczerpania" (Ermattungsstrategie). Zdaniem Hindenburga idea wzięcia Verdun była dobra. Verdun był najsilniejszym punktem oparcia ataków nieprzyjacielskich. Stąd łatwo było zagrozić stosunkowo niewielkiemi siłami front niemiecki we Francji i w Belgji.

Verdun nie był już fortecą, lecz wcielony do pozycji, jako obwód ufortyfikowany. Pozycja strategiczna: Moza przecina i dzieli na wschodnią

Rok 1916

11.II i zachodnią część. O zamierzonym ataku Francuzi dowiedzieli się dopiero w przed dzień. Atak odłożony z powodu złych warunków atmosferycznych. Chwila wahania Francuzów — ewakuować prawy brzeg, czy zostać. Rozkaz — wytrwać. Gen. Pétain przywołany staje na czele nowoutworzonej armji II. Zmiana Verdun, obozu ufortyfikowanego, na zwykły odcinek frontu.

21.II Początek bitwy o Verdun. Atak z północnego wschodu, na prawym brzegu Mozy. Na czele następca tronu niemiecki. Na wschodzie wyżyna z wysuniętymi fortami: Douaumont i Vaux, bliżej miasta fort Souville. Z dróg dwie wiodące od południa na wschodzie odcięte przez Niemców. Ten sam los groził każdej chwili jedynej linji kolejowej z zachodu (na lewym brzegu Mozy).

20.II Francuzi zbudowali nową drogę dla aut na przestrzeni 75 km t. zw. „la voie sacrée" (droga święta). Z czasem drogą tą posuwało się w obydwu kierunkach 9.000 do 11.000 aut.

25.II Forty Hardoumont i Douaumont padły.

2.III Posuwanie się Niemców na prawym brzegu Mozy wstrzymane.

6.III Atak Niemców na lewym brzegu Mozy.

10-15.III Zażarte walki o wzgórze 304 i „le Mort Homme". W końcu marca atak niemiecki wstrzymany.

2.IV Zmiana dowództwa. Zamiast Pétaina gen. Nivelle dowódcą odcinka na prawym brzegu Mozy. Francuzi przechodzą do akcji zaczepnej.

17-25.V Mordercze zapasy o fort Douaumont. Niemcy utrzymali się na jego ruinach.

7.VI Niemcy zdobyli fort Vaux.

W przewidywaniu ofenzywy nad Somme'ą ostatni atak niemiecki (koniec czerwca).

21.VI Zajęcie wsi Fleury i upadek fortu Thiaumont. Między Vaux a Souville atak załamuje się.

22.VI-26.XI Bitwa nad Somme'ą, jako odciążenie Verdun. Wyczerpanie armji niemieckiej niewątpliwe. Przewaga artylerji i awjatyki sprzymierzonych nad niemiecką. „Przeciwnik w pięciomiesięcznem najzacieklejszem zmaganiu odrzucił nasze linje na 40 km wszerz, a 10 km w głąb, skutkiem czego Niemcy musieli cofnąć swe pozycje" (Hindenburg), „Bitwa nad Somme'ą wyzwoliła Verdun" (Ludendorff). W lipcu walki pod Verdun ucichają, a we wrześniu, na wniosek Hindenburga, odstąpiono od Verdun (ostatecznie w grudniu). „Walki tamtejsze niszczyły nas, jak otwarta rana" (Hindenburg). Kontrofenzywa francuska odbiera później Douaumont.

Rok 1915 ANGLJA I ROSJA NA WSCHODZIE. Według tajnego traktatu

20.III o podziale Turcji między Rosją, Anglją a Francją, Rosja zastrzegła sobie obszar pomiędzy granicą perską a morzem Czarnem (wielkości 600 tysięcy km kw.) z bogatemi kopalniami miedzi, srebra i soli, fortecę

Rok 1916 Erzerum i port Trapezuntu. Francja miała otrzymać odcinek południowo-zachodni do morza Śródziemnego po porozumieniu się z Anglją.

11.I Początek ofenzywy rosyjskiej w Armenji. Rosjanie na linji Trapezunt-Erzinghan.

Rok 1916

Zdobycie Erzerum przez Rosjan. 16.II

Rosjanie zajmują Bitlis. 2.III

Zajęcie Ispahanu przez Rosjan. 19.III

Rosjanie zdobywają Trapezunt. 18.IV

Armja Townshenda, zamknięta w Kut-el-Amara (3 tys. Anglików i 6 tys. Hindusów) kapituluje przed armją von der Golza-paszy (na dziesięć dni przed jego śmiercią). 29.IV

Traktat Sykes-Picot. Tajny układ podziałowy Turcji między Francją (Picot) a Anglją (Sykes). Francja zastrzegła dla siebie wybrzeża Syrji północnej aż po Akrę na południe wraz ze wszystkiemi portami z wyjątkiem Aleksandretty, która miała się stać wolnym portem, oraz obszar Syrji na wschód aż po Tygrys. Anglja — śródziemnomorskie porty, Akrę i Haifę, oraz część Mezopotamji południową wraz z Bagdadem po zatokę Perską. Pomiędzy niemi przestrzeń pozostała dla utworzenia państwa arabskiego albo konfederacji państw arabskich z miastami Damaszek, Aleppo. Palestyna w tym układzie została pominięta. Poprzednio Anglja zawarła układ z szeikiem Mekki, Husseinem, w sprawie pomocy Arabów przeciwko Turkom w Syrji, o czem Francja nie wiedziała. Szeryfat Mekki pozostawał w rodzinie Alego, a szeryf Hussein ben Ali przebywał przed wojną w Konstantynopolu na dworze Abdul Hamida. 16.V

Pierwsze stosunki z Anglikami nawiązane były jeszcze przed wojną za wizyty starszego syna Husseina, Alego, u lorda Kitchenera. W czasie wojny w układach z wielkim komisarzem Egiptu, Arthurem Mac Mahonem, Hussein wysuwał pretensje do wszystkich terytorjów z ludnością, mówiącą językiem arabskim na całym obszarze łącznie z Mezopotamją, Jemenem i t. d., włączając w to nawet prowincję turecką Adanę z tamtej strony Tauru, czego się zresztą później zrzekł. Mac Mahon oświadczył, że „obszar Syrji na zachód od Damaszku, Homs, Hama i Aleppu nie może być uznany za czysto arabski... bez naruszenia interesów francuskich". Rok 1915 24.IX

Hussein zrzekł się pretensyj do obwodu Libanu na czas wojny. Układ dla Anglików stał się naglącym dopiero po klęsce Townshenda i kapitulacji Kut-el-Amary. Natychmiast wypłacono pierwszy zasiłek pieniężny Husseinowi w kwocie ośmiu miljonów funtów. Tak się zaczęło „powstanie na pustyni". Rok 1916 1.I

Hussein zrzuca zależność od Turcji i uznany przez Anglję za króla Hedżasu rozpoczyna powstanie Arabów przeciw Turkom. Wyparci z Mekki. Medina i kolej nowo-zbudowana do Jerozolimy w rękach Turków. Wojnę o niepodległość Arabów prowadzi syn Husseina — Fajsal przy pomocy Anglika płk. Lawrence'a, jako doradcy wojskowego i dyplomatycznego. 5.VI

Ali, starszy syn Husseina, oblega Medynę bezskutecznie aż do chwili zawieszenia broni.

Ofenzywa turecka w południowej Persji. 21.VI

Zajęcie Kermanszach przez Turków. 1.VII

Przeciwofenzywa turecka w Armenji. 1.VIII

Odebranie Bitlisu (w Armenji) przez Turków. 7.VIII

10.VIII Zajęcie Hamadanu (Persja) przez Turków.

XI Hussein ogłosił się „królem krajów arabskich" (Malik eldiyar el Arabieh). Wielki komisarz w Egipcie za zgodą rządu gwarantował mu po ukończeniu szczęśliwem wojny posiadanie całego półwyspu Arabskiego, z wyjątkiem Adenu, obwodu Aleksandretty i Mersiny, wilajetów Bagdadu i Bassory. Chciano wyłączyć z tego układu także prowincje Aleppu i Bejrutu, ale Hussein protestował, i rząd angielski protest ten przyjął oficjalnie do wiadomości.

SYTUACJA WOJENNA MORSKA I LĄDOWA ANGLJI. Anglja zrównała się pod względem sił lądowych z państwami kontynentalnemi. Wysiłek o cały rok zgóry spóźniony.

19.I Rada wojenna w Londynie.

10.II Wejście w życie służby powszechnej wojskowej w Anglji. Powołanie do wojska roczników (od 19 do 30 roku życia) od 1 marca.

Sprawa obostrzonej wojny podwodnej. Blokada łodziami podwodnemi wysp Wielkiej Brytanji.

8.II Nota niemiecka przeciw uzbrajaniu przez Anglików statków handlowych dla walki z łodziami podwodnemi.

23.II Ministerstwo blokady w Anglji.

29.II Niemcy wznawiają wojnę podwodną ze statkami handlowemi (zatapianie ich bez ostrzeżenia).

9.III Rekwizycja okrętów wojennych niemieckich w portach neutralnej Portugalji, jako retorsja, za wojnę handlową. Niemcy wypowiadają wojnę Portugalji.

15.III Zmiana na stanowisku ministra marynarki. Dymisja Tirpitza, który był za nieograniczoną wojną łodziami podwodnemi bez oglądania się na Amerykę. Następca jego admirał von Capelle.

24.III Zatopienie okrętu pasażerskiego „Sussex" w Kanale La Manche. Nowy zatarg z Ameryką.

18.IV Nota amerykańska po „Sussexie". Rodzaj ultimatum — zagrożenie zerwania. W końcu kwietnia Gerard, przyjęty przez cesarza w ogrodzie w Charville po powrocie z Ameryki, przywitany słowami: „Czy przychodzi pan, jak rzymski prokonsul, niosąc w jednej ręce pokój, w drugiej wojnę?" Według Gerarda rząd niemiecki gotów był przyjąć pośrednictwo pokojowe, czekał tylko na przyjazd pułk. House'a do Berlina, ale nalegał (Bethmann Hollweg), aby Stany Zjednoczone wprzód potępiły blokadę głodową Niemiec.

4.V Niemcy wracają do ograniczonej wojny łodziami podwodnemi.

Niemcy równocześnie podsycają wybuch powstania nacjonalistów (Sinn Fein) w Irlandji.

W nocy z 20 na 21 krążownik niemiecki, zamaskowany jako statek handlowy, w towarzystwie łodzi podwodnej próbował wyładować na ląd
21.IV broń i amunicję dla powstańców — zatopiony. W liczbie jeńców, wziętych do niewoli, znajdował się przywódca ich, sir Roger Casement.

23.IV Wybuch powstania w Dublinie.

1.V Załamanie się powstania po tygodniowych walkach ulicznych.

Skazanie na śmierć sir Roger Casementa. 15.V

Powstanie ministerstwa wojny powietrznej (Air Board) w Anglji. 17.V

Lord Kitchener, minister wojny, ginie w katastrofie okrętu wojennego „Hampshire" od miny podłożonej przez Niemców na morzu Północnem w drodze do Rosji (na Archangielsk). 5.VI

BITWA MORSKA POD SKAGERRAKIEM (BITWA JUTLANDZKA). Dyrektywa morska Anglików — nie narażać sławy zwycięstwa pod Trafalgarem, czyli dotychczasowej hegemonji na morzu. Cel działania floty angielskiej — blokada Niemiec. Nowy szef admiralicji niemieckiej przechodzi do operacyj ofenzywnych.

Flota niemiecka pod dowództwem admirała Scheera wypływa na morze z portu Jade w kierunku półwyspu Jutlandzkiego. Flota brytyjska admirała Jellicoe wypływa na jej spotkanie. I faza bitwy po południu (g. 16.50) — bitwa krążowników. Admirał Beaty naprzeciw admirała Hippera. Wyższość pocisków niemieckich nad angielskiemi. Dwa krążowniki angielskie („Infatigable" i „Queen Mary") zatopione. Główna flota pod dowództwem adm. Scheera zjawia się na horyzoncie. Admirał Beaty odpływa po jednogodzinnej walce. 31.V-1.VI

II faza — bitwa wielkich flot (g. 19.30) pod wieczór. Przewaga Anglików — cztery eskadry wielkich pancerników. Manewr oskrzydlający. Utrata wielkiego krążownika bojowego „Invincible". Scheer wymyka się, zasłaniając się krążownikami i flotylą torpedowców.

III faza. Bitwa w nocy (z 31.V na 1.VI). Admirał Scheer w obawie przed zniszczeniem swej floty po odcięciu jej od bazy przez flotę przeciwnika zamiast na południe — w kierunku Helgoland — przedziera się w nocy przez flotę przeciwnika na wschód poza pola minowe w pobliżu Hornsriff. Straty niemieckie, pancernik „Pommern" i krążownik bojowy „Lützow" obok kilku małych krążowników. Po stronie angielskiej krążownik pancerny „Black Prince" i „Warrior", półtora razy większe w tonażu, niż niemieckie. Nadzieja na otwarcie cieśnin — Bełtów — i połączenie się z flotą rosyjską zawiodła. Według niemieckiego rzeczoznawcy (po wojnie), kapitana Persiusa, straty floty niemieckiej po bitwie były ciężkie, i autorytatywne czynniki zdecydowały, co było jasne dla każdego, że ta bitwa morska musi być zarazem i ostatnia.

Obydwie floty cofnęły się do podstaw — Scapa Flow — angielska, Wilhelmshafen — niemiecka. Taktyka operacyj wielkich flot przegrała. Anglicy wracają do blokady. Niemcom narzucało się z tem większą koniecznością jedyne wyjście — wojna łodziami podwodnemi.

STOSUNKI WEWNĘTRZNE W NIEMCZECH A SPRAWA POLSKA. Skutki blokady głodowej i przedłużania się wojny w Niemczech. Agitacja przeciwko wojnie.

W sejmie Rzeszy atak deputowanego socjalisty Haase na „przedłużaczy wojny" (Kriegsverlängerer). Odebrano mu głos. Rozłam w socjalnej demokracji. Powstanie partji „socjalistów niezawisłych" i „patrji większości" (Mehrheitspartei). Scheidemann na czele socjalistów rządowych. 24.III

Upadek nadziei na pokój oddzielny z Rosją. Dążenie do rozwiązania

na podstawie „fait accompli" na Wschodzie przed zawarciem pokoju ogólnego. Aspiracje zaborcze Oberostu na Litwie. Apetyty na Królestwo Polskie. Wrogie stanowisko względem Rosji demokratów, socjalistów i partji centrum w sejmie Rzeszy. Bethmann Hollweg za rozwiązaniem sprawy polskiej bez Rosji. Bülow złośliwie insynuuje kanclerzowi niemieckiemu (już w sierpniu 1914 roku!) myśl o Polsce „od Libawy po Odessę". Ludendorff wskazuje na osobę radcy legacyjnego Riezlera w otoczeniu kanclerza.

5.IV Deklaracja Bethmann Hollwega w sejmie Rzeszy o Polsce: „Niemcy i Austrja nie miały zamiaru poruszenia kwestji polskiej, poruszył ją los bitew. Teraz ona istnieje i czeka rozwiązania. Rozwiążą ją Niemcy i Austro-Węgry. Po takich wstrząśnieniach nie zna historja status quo ante".

Reakcja na to przemówienie w całej Europie, przedewszystkiem po stronie państw koalicji.

10.IV Asquith na przyjęciu parlamentarzystów francuskich w pałacu Leicester: „Jesteśmy w tej walce szampionami nietylko praw traktatowych, ale i niezależnego stanu oraz wolnego rozwoju słabych narodów". Premjer angielski zarzuca cynizm w oświadczeniu kanclerza niemieckiego co do Belgji i co do Polski. Powołuje się przytem na doświadczenie Polaków: germanizację, kolonizację, szkolnictwo, przypomina Wrześnię, które razem tworzą „a black chapter even in the annals of Prussian culture" (ciemną kartę w rocznikach nawet pruskiej kultury").

Niepokój Ententy z powodu wiadomości o zamierzonych koncesjach mocarstw centralnych dla Polaków. Briand w instrukcji dla Paléologue'a zażądał poufnych informacyj w sprawie polskiej od Sazonowa.

Memorjał Dmowskiego dla Izwolskiego: „Interes wszystkich narodów, zagrożonych przez potęgę niemiecką, wymaga, aby rozerwane ziemie polskie zostały złączone w jedno państwo... Polacy, którzy stanowią pod względem liczebności i rozwoju naród wyżej stojący od wszystkich innych narodów (słowiańskich?) Europy środkowej i półwyspu Bałkańskiego, mają równe z tymi narodami prawo do niepodległego bytu państwowego i prawa tego, przyznanego im zresztą przez wszystkie inne narody, dobrowolnie zrzec się nie mogą".

19.IV Projekt autonomji Królestwa poruszony na radzie ministrów przez Sazonowa. Rozmowa Sazonowa z Paléologue'iem na temat poruszonej przez rząd francuski sprawy polskiej. Sazonow z irytacją w głosie: „Mam wrażenie, iż rząd republiki francuskiej mimo swej woli puścił się na drogę bardzo niebezpieczną". Ostrzega przed Polakami w Paryżu, jeszcze bardziej przed komitetem lozańskim: „We wszystkich momentach decydujących swej historji Polacy byli zawsze zwyciężani. Tak było w roku 1863, 1905. Tak będzie i w roku 1916". Przypomniał, co kosztowało Francję zbliżenie się do Polski — Sadowę i Sedan. Zapewniał, że Polska otrzyma to, co obiecał w Dumie Goremykin.

5.V Wizyta Vivianiego i Alberta Thomasa w Piotrogrodzie (do 17.V). Chodziło o posiłki rosyjskie na front zachodni (400 tys. ludzi) i o przyśpieszenie sojuszu rumuńskiego. Ale między innemi misja francuska

miała „doprowadzić rząd rosyjski do podpisania zobowiązania mocnego i wyraźnego en faveur de la Pologne" (na rzecz Polski). Sazonow radził odłożyć rozmowy na ten temat ze Stürmerem do dnia odjazdu: „Sami zgodzicie się wówczas, czy można sprawę zaczynać". Na odjezdnem Sazonow z całym naciskiem przedstawiał im niebezpieczeństwo, grożące aljansowi, na wypadek „mieszania się nawet dyskretnego rządu francuskiego w sprawę polską".

OFENZYWA AUSTRJACKA NA FRONCIE WŁOSKIM I ROSYJSKA (BRUSIŁOWA) NA FRONCIE AUSTRJACKIM. Za wstęp do wielkich działań wojennych letnich dwie próbne ofenzywy wiosenno-zimowe koalicji.

Na froncie rosyjskim północnym, jako odciążenie ataków niemieckich pod Verdun.

Na Litwie: Bitwa nad jeziorem Naroczy (bitwa błotna). Próba przełamania frontu między Berezyną a dolną Dźwiną w celu odcięcia Niemców na północ od Niemna i wrzucenia ich do morza. 18.III-30.IV

Na froncie włoskim: Bitwa nad Isonzo. Wkrótce zaniechana w przewidywaniu wielkiej ofenzywy wiosennej austrjackiej. Plan jej, podjęty przez Conrada jeszcze w grudniu, po odmowie współdziałania armij niemieckich, miał być wykonany samemi siłami austrjackiemi. Miało to być uderzenie z gór na tyły armji włoskiej. Kierunek z Tyrolu do Wenecji (między Adygą a Brentą). Atak opóźniony z powodu warunków atmosferycznych. 15-20.III

Armja arcyksięcia Eugenjusza (na linji Rovereto—Trydent) uderzyła na Włochów i zepchnęła ich z gór. Przełamanie frontu na linji Asiago—Arsiero. Włosi, broniąc ostatniej linji gór, zatamowali Austrjakom wyjście na dolinę. W końcu miesiąca atak załamał się, zanim Rosjanie przełamali front austrjacki na Wschodzie. 15-31.V

Na froncie rosyjskim: Wielka ofenzywa Brusiłowa. Przełamanie frontu austrjackiego pod Łuckiem. Naprzeciw armja IV (arcyks. Józef Ferdynand) — panika i ucieczka Austrjaków. 4-7.VI

Zajęcie Łucka przez Rosjan. W ciągu trzech dni 200 tys. jeńców. Ponieważ atak w tę stronę był nieprzygotowany (atak główny miał być na północy w kierunku Wilna — generał Ewert), zabrakło rezerw i ofenzywa stanęła. Niemcy ściągnęli posiłki z zachodu (6 dywizyj). Nowy front nad Stochodem. 7.VI

Atak pod Baranowiczami odparty przez Niemców. 10-13.VI

Przełamanie frontu austrjackiego nad Dniestrem. 10.VI

Zajęcie Czerniowiec przez Rosjan. Na Bukowinie Rosjanie dotarli do linji Dniestru: Kołomyja—Kimpelung. Nacisk Rosjan i cofanie się Austrjaków na dawną granicę. 16.VI

Zajęcie Brodów. 28.VII

Ofenzywa Brusiłowa na Kowel — sparaliżowana na froncie wołyńskim przez Austrjaków i Niemców. 28.VII-10.VIII

Na froncie galicyjskim: przełamanie frontu pod Załoźcami. Halicz, Stanisławów i Delatyn w rękach Rosjan. 7-10.VIII

14.VI-2.VIII Kontrofenzywa włoska w Trentino. Po przełamaniu frontu wołyńskiego wojska austrjackie przerzucone na wschód. Po stronie włoskiej przewaga sił trzykrotna, nie wyzyskana przez Cadornę.

4.VIII VI bitwa nad Isonzo.

8.VIII Zajęcie miasta Gorycji i wyżyny Doberdo przez Włochów.

KLĘSKA AUSTRJAKÓW. KONIEC ROZWIĄZANIA AUSTRO-POLSKIEGO. ZMIANA DOWÓDZTWA. HINDENBURG NACZELNYM WODZEM. Ciężkie położenie całego frontu wschodniego. „Po tym ciosie mocarstwa centralne już się nie podniosły" (zdanie prof. Delbrücka). Falkenhayn czynił zarzut Ludendorffowi, iż nie zauważył przegrupowania wojsk rosyjskich z północy na południe. Austrjacy zgadzają się oddać część swej armji Hindenburgowi.

1.VIII Hindenburg obejmuje naczelne dowództwo na całym froncie od morza Bałtyckiego aż po Brody (z włączeniem armji Böhm-Ermollego). Armja Pflanzer Baltina, III armja i armja południowa tworzą osobną grupę pod rozkazami następcy tronu, arcyksięcia Karola (szef sztabu generał niemiecki von Seeckt, dawny szef sztabu Mackensena). Posiłki tureckie na front galicyjski.

4.VII Rozwiązanie rosyjskie. Rozmowa Paléologue'a z Zygmuntem Wielopolskim, który mu komunikuje, że cesarz ma niebawem wezwać go do Stawki, po udanej ofenzywie Brusiłowa, aby rozwiązać kwestję autonomji Królestwa. Stürmer i większość jego kolegów są bardziej, niż kiedykolwiek temu przeciwni. Ale Sazonow wziął tę sprawę w swe ręce i ma nadzieję zwyciężyć u cara przy poparciu głównodowodzącego, Aleksiejewa.

13.VII Powrót Sazonowa ze Stawki. Projekt autonomji Królestwa, mimo opozycji Stürmera, uzyskał aprobatę Mikołaja: autonomja polityczna z wicekrólem, radą stanu, dwiema izbami, wspólne z Rosją: finanse, koleje, sprawy zagraniczne i wojsko. Tryumf Sazonowa: cesarz kazał mu napisać manifest.

17.VII Cesarzowa do Mikołaja II: „Myśli o następcy dla Sazonowa. Nie potrzeba, aby był dyplomatą. Wystarczy, aby zabrał się do dzieła i zapobiegł, aby nas potem Anglja nie nabrała, i abyśmy byli stanowczy, kiedy się będzie ubijała sprawa pokoju ostatecznego. Stary Goremykin i Stürmer byli zawsze przeciwni Sazonowowi, który tchórzy przed Europą i parlamentarzystami, co byłoby zgubą dla Rosji. Musimy być stanowczy w interesie Baby (następcy tronu, cesarzewicza Aleksieja), inaczej otrzyma straszne dziedzictwo, a przy jego charakterze nie podda się drugim. Mr Philippe (spirytysta, Francuz) i Grigori (Rasputin) mówią to samo... To powinna być twoja wojna, twój pokój, twój honor i honor ojczyzny, żadną miarą nie Dumy. Oni nie mają ani słowa w tych kwestjach do gadania".

22.VII Cesarzowa do męża: „Oczekuję wizyty Wielopolskiego. Obawiam się jej nieco, ponieważ wątpię, abym się z nim zgodziła. Sądzę, że byłoby rozsądniej czekać, a w każdym razie nie dawać za wiele swobód. W przeciwnym bowiem razie, jak przyjdzie kolej na Baby (cesarzewicza), będzie miał ciężkie chwile do przebycia".

Osobista ingerencja cesarzowej w Stawce obala projekt autonomji. Dymisja Sazonowa. Intryga Rasputina i Stürmera. Przyczyną dymisji Sazonowa: „zwycięstwo onegdajsze w sprawie polskiej zostało wyzyskane przeciwko niemu" (Paléologue). Odtąd ambasador francuski przyjmuje, jako możliwe rozwiązanie sprawy polskiej, jedynie odpadnięcie Królestwa od Rosji. 23.VII

Rozwiązanie austrjackie. Niemcy przeciwstawiają się rozwiązaniu austrjacko-polskiemu. Obawa, aby Polska nie wpadła w ręce Austrji po wojnie, jak dojrzały owoc. Po objęciu generał-gubernatorstwa warszawskiego Beseler wywierał nieustannie nacisk w Głównej Kwaterze, aby ogłosić samodzielne Królestwo Polskie. Inaczej stosunki między Polakami a Niemcami będą nie do wytrzymania. Korzyści, jakie stąd obiecywał w postaci wojska polskiego — 5 dywizyj na wiosnę, a przy ogłoszeniu powszechnej służby wojskowej — miljon żołnierza. Kanclerz był temu przeciwny.

Narada w Berlinie. Zmiana gruntowna poglądów kanclerza na kwestję polską. Zamiast austro-polskiego rozwiązania: Królestwo Polskie — ein Pufferstatt (państwo buforowe), co wyraża się formułą „oparcie się o Niemcy" (Anlehnung an Deutschland). 14/15.IV

Burian zasadniczo zgadzał się na koncepcję samoistnego państwa polskiego z pewnemi ograniczeniami: odrzucał propozycję zatrzymania Lublina z obwodem zachodnim górniczym Królestwa, żądając takiego samego zrzeczenia się terytorjalnych korzyści ze strony Niemiec. Za tę cenę zrzekał się austro-polskiego rozwiązania. Na przyśpieszenie decyzji nastawał z dwóch względów: zapowiedzi wskrzeszenia Polski przez Rosję i potrzeby stworzenia wojska polskiego. VII

Wizyta Bethmanna Hollwega w Wiedniu w towarzystwie Jagowa. Umowa kanclerza niemieckiego z Burianem co do ogłoszenia samoistnego Królestwa Polskiego z władzą dziedziczną konstytucyjną. Manifest dwóch cesarzy postanowiony. Ostateczne ukonstytuowanie po wojnie. Tymczasem Królestwo ma być rządzone jako obszar okupowany i etapowy. 10-12.VIII

Przyjęto zasadę samodzielności Królestwa Polskiego „mit Anlehnung an die beiden Zentralmächte" (przy oparciu się jego o obydwa mocarstwa centralne). Zastrzeżenia w umowie, że ze względów militarnego ubezpieczenia będą wymagane pewne ustępstwa terytorjalne z dotychczasowego obszaru Polski. Niemcy mieli tu na myśli — Suwałki, także Wilno i część Litwy. Burian zgadzał się na niektóre obcięcia, jak Suwałki, natomiast myślał o rozszerzeniu Królestwa na wschodzie (z Wilnem). W sprawach wojskowych Niemcy mają głos decydujący; sprawy gospodarcze wspólnie zależne od Berlina i od Wiednia. Cel umowy negatywny, aby Polskę wydrzeć z zębów Austrji i związać ją na przyszłość w dyskusji przy decydowaniu o losach Królestwa Polskiego z Niemcami. Żądanie wycofania się Austrjaków z Lublina (po Łucku) z chwilą wystąpienia Rumunji odrzucone.

Cesarz przeciwny umowie z 10—12.VIII, czemu dał wyraz w rozmowie z Helfferichem, jak i w depeszy do kanclerza, głównie „aby nie utrudniać pokoju z Rosją".

23.VIII Memorjał Beselera, przedstawiony rządowi Rzeszy, aby całe Królestwo wziąć pod zarząd niemiecki, a żołnierza pod kierownictwo wojskowe niemieckie.

Rozwiązanie niemiecko-rosyjskie. Stürmer nakłaniał (koniec marca) Japonję do odrębnego pokoju wraz z Rosją. Anglicy odnosili się podejrzliwie do premjera rosyjskiego i nie komunikowali mu tajemnic wojskowych. Klucz sytuacji był w rękach Stürmera. Wyższe sfery w Piotrogrodzie zmęczone wojną i dążą do pokoju.

W czasie wycieczki parlamentarnej w Szwecji spotkanie deputowanego prawicowego, Protopopowa, z Wartburgiem, bankierem z Hamburga, przydzielonym do ambasady niemieckiej w Sztokholmie (lipiec). Rozmowy na temat zawarcia pokoju odrębnego na warunkach utworzenia Polski samorządnej z posiadłości rosyjskich i austrjackich, ze sprostowaniem granicy rosyjsko-niemieckiej w Kurlandji. Protopopow wysłał do Piotrogrodu depeszę szyfrowaną. Odtąd zbliżył się do Rasputina, dworu, cesarzowej i stał się kandydatem na ministra.

31.VIII Rozmowa Helffericha z Bethmannem Hollwegiem na temat zawarcia pokoju przy udziale Jagowa w Pszczynie. Według kanclerza, gabinet ówczesny rosyjski jest za pokojem odrębnym ze względu na politykę domową i obawę przed rewolucją, ale jest skrępowany wobec Dumy. Helfferich uważał, że korzystniejszym od pokoju na Zachodzie jest pokój z Rosją „auf Kosten Polens" (kosztem Polski), z oddaniem Galicji wschodniej Rosji. Sondowanie jednak Rosji w tym kierunku nie powiodło się nawet za cenę uregulowania sprawy Cieśnin w porozumieniu z Turcją, jak twierdził kanclerz, a Jagow mu przytaknął.

29.IX Nominacja Protopopowa na ministra spraw wewnętrznych. Jako deputowany miał służyć za pomost między rządem a Dumą.

31.IX Z okazji strajku w zakładach Baranowskich w Piotrogrodzie wojsko strzela zamiast do robotników do policji.

4.X Po powołaniu Protopopowa do gabinetu Bethmann Hollweg telegrafował do Głównej Kwatery o widokach pokoju — sondowanie szwedzkiego ministra, Wellenberga, i zaufanej osoby w Piotrogrodzie. „Nie trzeba naturalnie się spodziewać, że Stürmer i Protopopow natychmiast odsłonią swe karty". Liczy na czas dwóch do trzech tygodni.

Depesza Bethmanna Hollwega do Głównej Kwatery: „trzeba czekać z ogłoszeniem Królestwa na rezultat sondy pokojowej w Piotrogrodzie".

10.X Bethmann Hollweg w liście do Hindenburga przedstawia wszystkie szanse negatywne pokoju odrębnego z Rosją.

13.X Odpowiedź Hindenbuga, że niema co czekać, i że trzeba wyzyskać wszystkie szanse wojenne, w tej liczbie i polską armję.

18.X Narada w Głównej Kwaterze w Pszczynie z udziałem kanclerza Bethmanna Hollwega, Buriana, Hindenburga, Ludendorffa, Conrada i Beselera — charakter przeważnie wojskowy: chęć objęcia zarządu przez

Niemców w interesie werbunku wojskowego. Naczelne dowództwo nad armją polską ma przypaść Niemcom. Istota narad: że bez proklamacji uroczystej Polacy nie uwierzą we wskrzeszenie Królestwa, a kombatanci Niemców i Austrjaków będą uważani za zdrajców. Zgoda na to, aby dać pozory bez treści — jakąś radę stanu, jakiegoś regenta, jako tytuł honorowy, nie zmieniając treści zarządu. Tak Burian — wszyscy są w tem zgodni. Decyzja za wydaniem manifestu dwóch cesarzy o utworzeniu Królestwa Polskiego.

KRYZYS LEGJONÓW. DYMISJA PIŁSUDSKIEGO. Połączone trzy brygady Legjonów zajmowały z wiosną i latem 1916 r. ten sam odcinek, na którym już walczyły w roku poprzednim: na północ od t. zw. „Polskiej Góry" pod wsią Kostiuchnówką. Komenda Legjonów w t. zw. Legjonowie. W czasie ofenzywy Brusiłowa na pozycji między Optową a Kostiuchnówką I i II brygada (III na odpoczynku) w grupie niemieckiego generała Bernhardiego (korpus austrjacki Hauera). Atak rosyjski na pozycję Legjonów w celu przełamania frontu — miejsce zagięcia się jego na południe, gdzie się stykały Legjony z Austrjakami.

Czterodniowy bój pod Kostiuchnówką — „najcięższy z dotychczasowych bojów" (rozkaz Piłsudskiego po bitwie): huraganowy ogień artyleryjski i upadek „reduty Piłsudskiego" — najdalej wysunięty punkt okopów. Druga linja obronna, oparta o „Lasek polski". Przełamanie frontu u Austrjaków i zajście na tyły oddziałów legjonowych, które muszą się przebijać. Szarża kawalerji rosyjskiej w celu pościgu Austrjaków powstrzymana. Wycofanie się na trzecią pozycję nad Stochodem. Rezultat — zamiast dwustronnego — przełamanie linji jednostronne przez Rosjan, co uratowało oddziały sprzymierzonych od obejścia i wzięcia do niewoli w kolanie Styru. 4-7.VI

Piłsudski wnosi podanie o dymisję z Legjonów w odpowiedzi na zlekceważenie dotychczasowych memorjałów: w sprawie uznania Legjonów za kadrę wojska polskiego, odaustrjaczenia komendy Legjonów i uzależnienia ich od własnego odpowiedzialnego przed społeczeństwem polskiego rządu. Memorjały te, wnoszone do NKN-u, były podpisywane przez utworzoną t. zw. Radę Pułkowników. Naczelny program Rady: „Legjony i przyszłe wojsko polskie bije się i umiera za niepodległość Polski". 29.VII

Rząd austrjacki udziela Piłsudskiemu dymisji. I brygada rozwiązuje się. Królewiacy wycofują się, obywatele galicyjscy żądają przeniesienia do pułków austrjackich. Ostry kryzys legjonowy. 26.IX

Na posiedzeniu Koła polskiego uchwala votum nieufności dla Buriana z powodu upadku rozwiązania austrjacko-polskiego. 3.X

Rząd austrjacki stara się częściowo załagodzić kryzys legjonowy, który staje się zarazem kryzysem politycznym Koła polskiego. Legjony, ściągnięte z Wołynia poza frontem w Baranowiczach, oczekują na dalszy rozwój sprawy polskiej. 7.X

Przekształcenie Legjonów przez Austrję na Polski Korpus Posiłkowy (dwie dywizje) przed samym aktem 5 listopada. 20.X

ROK 1917.

„WYŚCIG WOJNY, REWOLUCJI I GŁODU".

PRZESILENIE WOJENNE W PAŃSTWACH CENTRALNYCH. Sytuacja na froncie zachodnim „nicht ohne Bedencken" (Hindenburg), czyli poważna. Przewaga w rękach przeciwnika. Niemcy nie mieli rezerw. Zmiana powtórna naczelnego dowództwa (szefa sztabu) — „znak zachwiania się uczucia przewagi żołnierza niemieckiego" (Hoffmann).

1-16.VII Masowe ataki francusko-angielskie po obydwóch stronach Somme'y i przełamanie linji okopów niemieckich powstrzymane.

6.VII Lloyd George — ministrem wojny w Anglji (po Kitchenerze).

Zmiana zasadnicza w kierownictwie wojny.

Lloyd George był przeciwnikiem planu Kitchenera — operacji na froncie zachodnim, natomiast ciężar wojny dla Anglji chciał przenieść na front wschodni — do Turcji i na półwysep Bałkański, w celu niesienia pomocy Serbji, Grecji i Rumunji.

14.VII Międzyaljancka konferencja finansowa w Londynie.

20.VII Nowe ataki masowe nad Somme'ą.

Chwila decydująca dla Rumunji do wystąpienia po załamaniu się frontu austrjackiego.

25.VII Instrukcja Brianda do Blondela: „Teraz albo nigdy". Bratianu chce wyzyskać postępy ofenzywy rosyjskiej w celu wyjścia z neutralności.

7.VII Próba Bułgarów przełamania frontu Sarraila: atak Bułgarów aż po Seres — nieudany.

23.VII Pierwszy projekt umowy Rumunji z państwami koalicji w kwaterze Joffre'a w Chantilly (pułk. Rudeanu): współdziałanie z armją salonicką w celu zwinięcia frontu bałkańskiego. Rumunja miała podjąć akcję w Dobrudży i na froncie macedońskim (150 tys. żołnierza). Objekcje ze strony Rosji (gen. Aleksiejew) przeciw dostarczeniu 250 tys. żołnierza. Stawka nie chce używać wojsk swoich do walki z Bułgarami, chyba jako zasłony.

17.VIII Konwencja militarna rosyjsko-rumuńska: wspólna ofenzywa obu armij na Bukowinie i współdziałanie Rosjan w Dobrudży przeciwko Bułgarji. Traktat sojuszu Rumunji z czterema państwami koalicji: Rosją, Francją, Włochami i Anglją, zapewnia Rumunji południową Bukowinę i wschodnie części Węgier, Siedmiogród z granicą na zachodzie, wysuniętą aż po banat temeszwarski. Modyfikacja pierwotnego projektu Joffre'a: kierunek wystąpienia — Budapeszt wspólnie z Rosjanami. Bratianu zadowolił się dwiema dywizjami rosyjskiemi na froncie bułgarskim, natomiast żądał kooperacji armji rosyjskiej (z Galicji) w marszu na Budapeszt przez Karpaty. Atak sprzymierzonych na froncie macedońskim miał na osiem dni wyprzedzać atak rumuński. Termin 28 sierpnia najpóźniej. W związku z tem:

26.VIII Włochy wypowiadają wojnę Niemcom.

27.VIII Rumunja wypowiada wojnę Austrji.

SŁYNNE ARMJE W RÓŻNYCH WIEKACH

I

STAROŻYTNOŚĆ

XERXESA	100.000
LEONIDAS w TERMOPILACH	300 SPARTJATÓW
GRECY pod PLATEJAMI	20.000
ALEKSANDRA W.	35.000
HANNIBALA	26.000

II

BITWA pod WARNĄ

CHRZEŚCIJAN	4.000
TURKÓW	40.000

SOBIESKI

LISOWCZYCY	10.000
WALLENSTEINA	21.000
GUSTAWA ADOLFA	36.000
OBR. ZBARAŻA	9.000
LUDWIKA XIV	277.000
pod PODHAJCAMI	8.000
ŻORAWNEM	16.000
pod WIEDNIEM razem z arm. Rzeszy	80.000
POLSKA po sojm. „NIEMYM"	24.000
PIOTRA W.	303.000
FRYDERYKA W.	200.000
POLSKA w 1793	77.000

KOŚCIUSZKO

pod RACŁAWICAMI	4.000
w WARSZAWIE	23.000

III

PRUSKA pod JENĄ (kamp. 1806)	130.000
AUSTRIACKA pod WAGRAM 1809	260.000
POLSKA pod RASZYNEM	12.000
„WIELKA ARMJA" 1812	675.000
SPRZYMIERZENI pod LIPSKIEM	500.000
NAPOLEON pod WATERLOO	250.000
POLSKA w 1831	90.000
FRANCUSKA w 1870	350.000
NIEMIECKA w 1870	384.000

IV

ROSYJSKA w MANDŻURJI w 1904	200.000
BUŁGARSKA 1912	300.000

V

STOPA POKOJOWA PRZED W. WOJNĄ

NIEMCY 1913	675.000
1914	823.000
AUSTRJA	436.000
FRANCJA	882.000
ROSJA	1.981.000

VI

STOPA WOJENNA 1914

NIEMCY armja polowa	3.019.000
AUSTRJA	1.421.000
FRANCJA	2.033.000
ROSJA	3.341.000
ANGLJA	204.000
BELGJA	200.000
SERBJA	285.000

VII

FLOTY

ATEŃSKA	350 trijer
„NIEZWYCIĘŻONA" ARMADA	130 okrętów

1914

ANGIELSKA	2.172.190 tonn
FRANCUSKA	702.140 tonn
ROSYJSKA	320.110 tonn
NIEMIECKA	1.019.417 tonn
AUSTRO-WĘGIERSKA	251.450 tonn

VIII

ARMJE PODCZAS IV. WOJNY

STRATY	ENTENTA	PAŃSTWA CENTR.	razem
OGÓLNA ILOŚĆ ZMOBILIZ.	42.190.000	22.850.000	65.040.000
ZABITYCH i ZMARŁYCH	5.150.000	3.390.000	8.540.000
RANNYCH	12.830.000	8.390.000	21.220.000
WZIĘTYCH do NIEWOLI i PRZEPADŁYCH bez wieści	4.120.000	3.630.000	7.750.000
razem	22.100.000	15.410.000	37.510.000
	52.6 %	67.4 %	57.6 %

Niemcy wypowiadają wojnę Rumunji. Plan mocarstw centralnych, ustalony na naradzie w Głównej Kwaterze w Pszczynie, opierał się na szybkiem działaniu w celu odsunięcia wojny od terenu bułgarskiego i austro-węgierskiego, a przesunięcia jej na teren rumuński za pomocą demonstracji na pograniczu austrjacko-węgierskiem, uderzenia w Dobrudży od strony Silistrji i Tutrakanu, przejścia Dunaju u Nikopolis i ofenzywy na Bukareszt. Bułgarzy nalegali na wyprawę do Dobrudży, Conrad na Bukareszt. Turcy ofiarowali dwie dywizje. 28.VIII

Hindenburg mianowany szefem sztabu (na miejsce Falkenhayna). Ludendorff — generalnym kwatermistrzem armji. W Dobrudży i nad Dunajem, „najboleśniejsze z bolesnych miejsc naszego teatru wojny" (Hindenburg) tworzy się nowa armja mieszana turecko-bułgarsko-niemiecka, pod dowództwem Mackensena. 29.VIII

Na Zachodzie Niemcy budują (od września) pozycję odwrotu Siegfrieda od Arras do Vailly (podtrzymuje łuk Noyon), zwaną linją Hindenburga przez koaljantów; druga taka sama pozycja Michel, podtrzymuje łuk St. Mihiel.

VIII bitwa nad Isonzą. 9-12.VIII

Wielkie walki nad Somme'ą (pierwszy raz użyte czołgi) i w Karpatach. 1-30.IX

Walki wznowione nad Somme'ą. 3.X

Nowa ofenzywa rosyjska w Karpatach i na Wołyniu. 29.X-7.XII

IX bitwa nad Isonzą. 1.XI

Konferencja międzysojusznicza w Chantilly. Termin ofenzywy generalnej przeniesiony na marzec następnego roku. 16.XI

Koniec walk nad Somme'ą. 18.XI

Walki te wyczerpały obydwie strony: straty Anglików 410 tysięcy, Francuzów — 190 tysięcy, Niemców — prawie pół miljona. Armja niemiecka w zupełności wyczerpana (Ludendorff). Sztab generalny obawiał się, że nie utrzyma się nawet roku, jeżeli nieprzyjaciel nie da jej wytchnienia i możności uzupełnienia materjału. Ale i Francuzi byli na wyczerpaniu swych rezerw.

Admirał Beaty na czele floty brytyjskiej. 29.XI

KLĘSKA RUMUNJI I FRONT BAŁKAŃSKI. Plan operacyjny koalicji — uderzenie Rumunji z północy na południe i podanie dłoni armji salonickiej. Tymczasem główne siły rumuńskie, skupione na granicy Siedmiogrodu, uderzają na Budapeszt w celu podania dłoni Rosjanom, idącym przez Karpaty.

Bułgarja wypowiada wojnę Rumunji. 1.IX

Układ w Pszczynie o utworzeniu najwyższego dowództwa (Oberste Heersleitung), wspólnego dla państw centralnych w osobie Wilhelma II, a właściwie jego zastępcy Hindenburga. 6.IX

Armja uderzeniowa pod dowództwem Mackensena przekracza granicę w kierunku Dobrudży. 1-9.IX

Wzięcie Tutrakanu. 6.IX

Upadek twierdzy Sylistrji. 9.IX

Zajęcie Kawalli przez Bułgarów. Dotarcie ich do linji Strumy. 14.IX

26-29.IX Wkraczającą do Siedmiogrodu armję rumuńską rozbił Falkenhayn pod Sybinem (Hermanstadtem).

8-9.X Bitwa pod Kronstadtem. Rumuni wyparci w ciągu miesiąca z Siedmiogrodu.

11-14.X Forsowanie przejść górskich Szurduk i Vulkan (Czerwonej Wieży) i otwarcie drogi dla armij centralnych na Małą Wołoszczyznę.

22-25.X Sforsowanie Dunaju przez Mackensena. Zajęcie linji kolejowej Czernawoda—Constanza wraz z portem. Wspólny front rosyjsko-rumuński w Mołdawji na linji Ojtoz—Ocna.

11.XI-6.XII Plan Ludendorfa: uderzenie z zachodu od Alp Siedmiogrodzkich (Falkenhayn) i z południa (Mackensen) na armję rumuńską na Wołoszczyźnie.

23.XI Przejście Dunaju przez Mackensena pod Sistową—Zimnicą.

1-3.XII Połączenie armij Falkenhayna i Mackensena. Bitwa nad rzeką Argesz, zakończona klęską Rumunów.

6.XII Zajęcie Bukaresztu przez wojska centralne.

10.XII Rząd rumuński przenosi się do Jass. Armje centralne prą na wojska rosyjsko-rumuńskie aż do Seretu, gdzie się zatrzymują w oparciu o deltę Dunaju. Front państw centralnych na linji Braila—Focsani (na przejściu od roku 1916 do 1917).

Front salonicki. Zatarg Ententy z rządem greckim na tle korpusu ekspedycyjnego i naruszenia neutralności Grecji oraz zatarg Venizelosa z rządem na tle udziału Grecji w wojnie po stronie koalicji i niesienia pomocy Serbji. Udział w ofenzywie zreorganizowanej armji serbskiej pod dowództwem księcia regenta Aleksandra.

10.IX Ultimatum Ententy pod adresem Grecji z żądaniem wydania floty.

1-11.X Represje Ententy przeciw rządowi w Atenach.

19.X Wznowienie blokady Grecji.

24.X Rewolucja Venizelosa na Krecie.

29.X Venizelos tworzy rząd prowizoryczny w Salonikach.

3.X-27.XI Pierwsza bitwa pod Monastyrem.

19.XI Monastyr odebrany przez Serbów. Nota Ententy do Grecji z żądaniem zerwania stosunków z państwami centralnemi i wydania materjału wojennego.

26.XI Venizelos wypowiada wojnę Niemcom.

14.XII Ultimatum Ententy do Grecji przyjęte.

MANIFEST DWÓCH CESARZY I KRÓLESTWO POLSKIE. Po upadku rozwiązania austro-polskiego podział w Królestwie na aktywistów — za współdziałaniem z państwami centralnemi i pasywistów, nie chcących się angażować w akcji po stronie państw centralnych i oczekujących rozstrzygnięcia sprawy polskiej od państw Ententy (t. zw. Koło Międzypartyjne).

22.IX Delegacja aktywistów z Józefem Brudzińskim, rektorem nowo założonego uniwersytetu warszawskiego na czele, przedkłada w Berlinie memorandum, mające na celu zrealizowanie idei Królestwa Polskiego na za-

sadach konstytucyjnych w oparciu o państwa centralne. Odpowiedź Bethmanna Hollwega przychylna.

Akt cesarza Franciszka Józefa o wyodrębnieniu Galicji, jako wstęp do utworzenia Królestwa Polskiego. 4.XI

Proklamacja dwóch cesarzy — Franciszka Józefa i Wilhelma II — o utworzeniu Królestwa Polskiego w postaci dziedzicznej monarchji o konstytucyjnym ustroju w łączności z obu sprzymierzeńcami. Dokładniejsze oznaczenie granic zastrzega się przy zawarciu pokoju. „We własnej armji żyć będą tradycje wojsk polskich dawniejszych czasów i pamięć walecznych towarzyszy broni w wielkiej obecnej wojnie". 5.XI

„Proklamacja dwóch cesarzy był to dopiero program i miał pozostać tylko programem. Nie stworzyła jeszcze państwa polskiego, ale stawiała utworzenie jego za cel" (Helfferich). Erzberger nazywa ojcem manifestu listopadowego Studnickiego (Wacław Studnicki, publicysta, jedyny przedstawiciel t. zw. orjentacji niemieckiej w Królestwie i doradca oraz inspirator w sprawach polskich Beselera). Na posiedzeniu tajnem budżetowem w sejmie Rzeszy kanclerz tłumaczył ten akt koniecznością utworzenia linji obronnej na Wschodzie o wiele lepszej pod względem wojskowym, politycznym i gospodarczym od poprzedniego stanu. W „Pamiętnikach" tłumaczy, że po piętnastu miesiącach wojny niemożliwe było oczekiwać parti remis, czyli powrotu do dawnego stanu.

Protest lozański (Roman Dmowski, Erazm Pilz, Marjan Seyda): „manifest dwóch cesarzy — nowe potwierdzenie rozbiorów Polski". 11.XI

Ogłoszenie werbunku do wojska polskiego. Zapowiedź utworzenia Rady Stanu, jako surogatu rządu polskiego w Warszawie. 12.XI

Uchwała Koła Międzypartyjnego sprzeciwia się werbunkowi i rozwiązaniu sprawy polskiej w duchu mocarstw centralnych. 13.XI

Cesarz Karol oddaje „Korpus Posiłkowy", jako kadry wojska polskiego pod komendę Beselera. 1.XII

Wkroczenie Legjonów do Warszawy.

Ustanowienie tymczasowej Rady Stanu z nominacji przez Beselera. 6.XII

OGÓLNY KRYZYS WOJENNY W EUROPIE. Zmiana rządu i panowania w Austrji. Zamordowanie prezesa ministrów austrjackiego, hr. Stürgkha, przez sekretarza partji socjalno-demokratycznej w Wiedniu, Żyda, dr Adlera (następca dr Körber, później hr. Clam Martinic). 21.X

Śmierć Franciszka Józefa. Następca cesarz Karol. Zaraz po wstąpieniu na tron zapowiedział, że zapewni swym ludom pokój. 21.XI

Rozmowa książąt Sykstusa i Xawerego de Bourbon z prezydentem Poincarém: „Zasadniczym wrogiem są Prusy, dom Hohenzollernów. W interesie Francji leży utrzymanie Austrji dostatecznie silnej". 24.VIII

Na drugi dzień po otrzymaniu w Paryżu wiadomości o śmierci cesarza Franciszka Józefa odwiedził książąt b. ambasador w Berlinie, Jules Cambon (przydzielony na czas wojny do ministerstwa spraw zagranicznych) z oświadczeniem: „Co do mnie, pragnąłbym utrzymania jednej korony 23.XI

cesarskiej, a to korony austrjackiej z tem, aby Prusy zostały sprowadzone do charakteru swego pierwotnego, czyli królestwa".

5.XII Matka cesarzowej Zyty, siostra cioteczna królowej belgijskiej, Elżbiety, zwraca się do swych synów, Sykstusa i Xawerego, aby przybyli do Szwajcarji, gdzie im będą zakomunikowane sprawy pierwszorzędnej doniosłości.

25.XI Dymisja Jagowa. Następca Zimmermann, sekretarz spraw zagranicznych.

22.XII Zmiana w Wiedniu, hr. Czernin następca Buriana.

1.XI Zwiastuny rewolucji w Rosji: Mowa Milukowa w Dumie z oskarżeniem rządu, wciąga dwór i carową. („Czy to głupota, czy zdrada?" — refren, który się w niej powtarza). Oświadczenie rządu, że Ententa oddała do dyspozycji rządu Konstantynopol i Cieśniny, mija bez wrażenia.

23.XI Stürmer skompromitowany ogłoszeniem korespondencji z Wartburgiem. Trepow premjerem Rosji.

17.XII Zamordowanie Rasputina przez skrajnego prawicowca Puryszkiewicza przy udziale krewnego cara, ks. Jusupowa i ks. Dymitra Pawłowicza.

25.XII Rozkaz dzienny cara do armji i floty z wymieniem celów wojny — Konstantynopol, Cieśniny i wskrzeszenie Polski.

10.XII Przesilenie w rządzie i w naczelnem dowództwie we Francji: Briand tworzy gabinet wojenny. Taktyka Joffre'a przełamania frontu bez powodzenia. Joffre, mianowany „doradcą technicznym" przy rządzie w sprawach kierownictwa wojny.

XII Generał Nivelle, jeden z obrońców Verdun, mianowany generalissimusem armji francuskiej.

Przesilenie rządowe w Anglji: Wojna krążownicza podwodna — zatrzymywanie i przeszukiwanie okrętów handlowych — odniosła swe skutki i wywołała wiele niepokoju w życiu gospodarczem Wielkiej Brytanji (Ludendorff). Klęska Rumunji zapobiegła wyjściu z koła neutralnych Danji i Holandji.

6.XII Dymisja Asquitha. Na jego miejsce gabinet koalicyjny Lloyda George'a.

Ataki na apatję i niekompetencję wojenną dotychczasowego gabinetu, głównie z powodu poświęcenia w drugim roku Serbji, w bieżącym — Rumunji. Wysuwa się na pierwszy plan osoba Lloyda George'a, który już na początku roku 1915 wskazywał na teatr wschodni, jako główny. Polemika prasowa: lord Northcliff, właściciel wielkiego koncernu prasowego i sir Max Aitken (późniejszy lord Beaverbrook) przypuszczają wspólny atak na gabinet. Konserwatyści porzucają Asquitha. Zmiana całkowita sposobu prowadzenia wojny wraz z objęciem premjerostwa przez Lloyda George'a. Bonar Low minister skarbu („chancellor of the Exchequer), lord Curzon, jako przewodniczący gabinetu (lord President of Council) w ciągu miesiąca po ustąpieniu sir Grey'a obejmuje sekretarjat spraw zagranicznych. Ministrowie bez teki: lord Milner, Arthur Henderson (z partji Pracy), generał Smuts, Austen Chamberlain.

Lloyd George — Wallijczyk — syn szewca i zarazem kaznodziei jednej z licznych sekt niekonformistycznych, postrach konserwatystów przed wojną, człowiek tłumu, „ulicy", „nie czytał i nie pisał nigdy". Pochodzenie celtyckie dawało mu w trudnych sytuacjach tę wyższość nad Anglikami, którzy się kierują zwykle czystym rozsądkiem, że posiadał wyobraźnię i intuicję, które wyprzedzają zimną rachubę. Te zalety znowuż pociągały u niego za sobą zmienność zdania i łatwość w niedotrzymaniu obietnic — cechy, obce charakterowi angielskiemu (przykładem sir Edward Grey, b. minister spraw zagranicznych). Jako minister wojny — następca lorda Kitchenera — Lloyd George podporządkował sobie wszystkich ministrów. Dlatego Asquith zrezygnował, gdyż nie chciał być przy nim „słomianym premjerem". Jako premjer, Lloyd George spełniał dyktaturę nad całem imperjum brytyjskiem. Ale też zorganizował dla wojny całą Anglję — ludzi, umysły, pieniądz, wolę (według opinji Page'a, ambasadora amerykańskiego).

Zaproszenie premjerów dominjów na specjalną konferencję wojenną w Londynie. 25.XII

W Niemczech brak ludzi do służby frontowej z powodu zajęcia ich poza frontem, na fabrykach, do pracy dla celów wojennych. Trudności gospodarcze i dalsze ograniczenia żywnościowe. Prawo o służbie pomocniczej (Arbeitspflicht) z inicjatywy Hindenburga pociąga do służby na rzecz państwa wszystkich obywateli w wieku od 15 do 60 roku życia (allgemeine Dienstpflicht albo Hilfsplichtdienstgesetz). Ma na celu zwiększenie żołnierzy przez zastąpienie pracy mężczyzn poborowych w domu pracą kobiet, starców i dzieci. Program gospodarczy i zbrojeniowy — zwiększenie przemysłu wojennego. „Był przecenieniem siły ludowej i gospodarczej Niemiec" (Helfferich). 2.XII

Zabiegi o pokój. Myśl pośrednictwa pokojowego papieża, Benedykta XV. Erzberger oświadczył, że Niemcy chętnie przyjmą pośrednictwo Watykanu w sprawie Belgji i wogóle zawarcia pokoju. 6.V

Pośrednictwo Wilsona: Prezydent nosił się z myślą zwołania konferencji pokojowej w połowie roku do Hagi. Bethmann Hollweg przyjął tę myśl z zadowoleniem, ale równocześnie był zdania, że nie oznacza to, iż Niemcy przyjmą warunki pokoju, narzucone przez Ententę, chyba wówczas, gdy nie będzie widoków końca wojny bez udziału Ameryki. 6.VIII

Bethmann Hollweg mówił Helfferichowi, że położenie pomimo zaufania w Ludendorffa jest „ausserrordentlich schwer" (nadzwyczaj trudne), i że jedynem wyjściem jest za pośrednictwem Wilsona zwrot Belgji z warunkiem, że stosunek do niej sami Niemcy określą na Zachodzie. 31.VIII

Bethmann Hollweg zwraca się z pytaniem do Gerarda, czy jest możliwe i skuteczne pośrednictwo pokojowe Ameryki, jeżeli Niemcy zapewnią „warunkowe odbudowanie Belgji" (bedingte Wiederherstellung). W przeciwnym razie „bezwzględna wojna łodziami podwodnemi" (rücksichtlose U-bootkrieg) musi być poważnie wzięta pod uwagę. 2.IX

Odpowiedź Gerarda: wówczas wojna z Ameryką nieunikniona bez względu na to, czy prezydentem zostanie wybrany demokrata, czy repu- 8.IX

blikanin. (Przed podróżą Gerarda do New Jorku. Wiadomość rozgłoszona przez dzienniki amerykańskie).

26.IX Bethmann Hollweg w depeszy do Bernstorffa stawia za warunek pośrednictwa: wymianę bezpośrednią zdań między stronami wojującemi bez zawieszenia broni.

10.V Wojna podwodna. Po nocie „Sussex" wojna podwodna spadła. W kwietniu Niemcy zatopili 225 tys. tonn, gdy w czerwcu tylko 101 tys., chociaż sfery wojskowe (Falkenhayn) i morskie (admirał Holtzendorff) nie przestawały nalegać na korzystanie z tego środka.

31.VIII Szef sztabu admiralicji do kanclerza, iż teraz najstosowniejsza jest pora dla wojny podwodnej. Na naradzie w Pszczynie obydwaj nowi dowódcy: Hindenburg i Ludendorff byli też skłonni pójść za tą radą. Kanclerz uznał chwilę jednak za nieodpowiednią a na przyszłość pozostawił decyzję dowódcom i sztabom.

14.X Wzrastający nacisk sfer wojskowych na wojnę podwodną pomimo oporu kanclerza.

15.III Stanowisko Ameryki. Wojska amerykańskie wkraczają do Meksyku.

Przed samą wojną był zatarg między Waszyngtonem a gabinetem londyńskim w sprawie Meksyku, a właściwie o pola naftowe, których eksploatacja w ilości prawie 80% była w rękach amerykańskich. Anglicy w osobie lorda Cowdray'a, wpływowego członka stronnictwa liberalnego i jednego z przedstawicieli „Standard Oil" (Towarzystwa naftowego), wystąpili do konkurencji w przewidywaniu wielkiego zapotrzebowania tego produktu pędnego dla swej floty wojennej, — przewidywaniu, które się zresztą w całości sprawdziło w czasie wojny światowej. Tym interesom naftowym Anglików przypisywano jedną z licznych rewolucyj w Meksyku, która postawiła na czele republiki generała Huertę (po prezydencie Madero). Zmiana ta wypadła prawie równocześnie z wyborem prezydenta Stanów Zjednoczonych, demokraty Woodrow Wilsona, którego jednem z haseł było zwalczanie wpływów finansjery na politykę (także słynnej giełdy w New Yorku, „Wall Street"). Wilson wystąpił w imię „czystości" wyborów republikańskich i sprzeciwił się uznaniu Huerty, w czem zresztą miał poparcie opinji amerykańskiej, lękającej się o losy kapitałów w kolejach, kopalniach i innych przedsiębiorstwach zaangażowanych. Tembardziej, że lord Cowdray akcję swoją naftową tutaj rozszerzył i na inne kraje Ameryki Południowej, jak na Ekwador, Kolumbję, co już wręcz zakrawało na zagrożenie doktryny Monroego. Huerta znalazł uznanie w części Meksyku, przylegającej do morza, podczas gdy w części północnej, pogranicznej ze Stanami Zjednoczonemi, trzymali się jego współzawodnicy, jak Villa, Carranza, których prawowitość rządów uznawał prezydent Wilson. Trudność była tylko w ustaleniu różnicy „uczciwości" i prawowitości rządów tych generałów, wszystko jedno: Huerty, Vili, czy Carranzy, z których każdy na swój sposób uprawiał bandytyzm. Zatarg załagodziło umiarkowane stanowisko gabinetu

londyńskiego, w szczególności sir Grey'a, który skłonił lorda Cowdray'a do wycofania się z interesów w Kolumbji i w Ekwadorze, a w Meksyku przyznał rządowi i prezydentowi Stanów Zjednoczonych głos rozstrzygający, czem niewątpliwie przyczynił się bezwiednie do zbliżenia angielsko-amerykańskiego w czasie wojny, kiedy i tak cała sprawa meksykańska, jako drugorzędna, zeszła na plan drugi. Wpływ w Meksyku i uporządkowanie stosunków tamtejszych przeszło wyłącznie w ręce Amerykanów, ściśle mówiąc, do osoby prezydenta Wilsona.

Ale po uznaniu przez wszystkie państwa Carranzy teraz Villa wystąpił, jako wróg Amerykanów i napadł na terytorjum Stanów w Nowym Meksyku. Ekspedycja karna pod dowództwem gen. Pershinga zużyła 30 tysięcy żołnierzy i 150 miljonów dolarów bez ujęcia Villi. Jedyny sukces — przejście uchodzącej dotychczas za nieprzekraczalną z powodu gorąca pustyni Chihuahua, t. zw. hot trail.

Przybycie łodzi podwodnej do New Yorku — pierwszy raz łódź podwodna przebywa Ocean. Entuzjazm Amerykanów z powodu tego wyczynu sportowego. 8.VII

Woodrow Wilson powtórnie wybrany prezydentem Stanów Zjednoczonych. Hasło przy wyborach: „he kept us out of war" (uratował nas od wojny). 7.XI

Nota pokojowa Wilsona: Punkt wyjścia — obawa przed ekspansją Japonji. Przeświadczenie, że po klęsce w Rumunji Ententa nie może wyjść z tej wojny zwycięska. Cele wspólne wojny toczącej się według Wilsona są to: „zachowanie niepodległości, całości terytorjalnej i swobody ekonomicznej narodów". Nie proponuje warunków, ani występuje z medjacją, wszczyna dyskusję, która powinna poprzedzać medjację. Sugeruje utworzenie związku państw (zaród myśli o późniejszej Lidze Narodów) „to insure peace and justice throng the world" (dla zabezpieczenia pokoju i sprawiedliwości w całym świecie). 18.XII

Stanowisko masonerji. Kongres masonerji państw sprzymierzonych i neutralnych w Paryżu. Udział w nim biorą za pośrednictwem swych przedstawicieli: Wielki Wschód Francji (Corneau), Wielkie Kolegjum Obrządków (Najwyższa Rada Wielkiego Wschodu Francji), Wielka Loża Francji (generał Pigné), Najwyższa Rada Francji (Couteaud i Ibert), Wielki Wschód Italji i Najwyższa Rada Italji (Nathan, Ettore Ferrari i Bertenda), Wielka Loża Symboliczna Italji (Meoni), Wielki Wschód Belgji i Najwyższa Rada Belgji, Najwyższa Rada Serbji (Miliczewicz, Jowanowicz i Ilicz). Z krajów neutralnych udział wzięły Wielki Wschód Hiszpański (Simarro i Salmeron), Wielka Loża Regjonalna Katalońsko-Balearska, Wielka Loża Szwajcarska Alpina, Wielkie Przeoryszostwo Niezależne Helwecji, Wielki Wschód Luzytański Zjednoczony, Najwyższa Rada Obrządku Szkockiego Argentyny, Najwyższa Rada i Wielki Wschód Obrządku Szkockiego Starego i Przyjętego z Buenos-Aires, Wielki Wschód i Najwyższa Rada stanu Rio Grande del Sul (delegat nie mógł przybyć ani wziąć udziału). Również nie mogli przybyć, ale przysłali swój akces z Ameryki Północnej: Wiel- Rok 1917 14, 15.I

ka Loża w Arkansas, Wielka Loża w Ohio, — Środkowej: Wielka Loża Costa-Rico.

Uchwała: „Obowiązkiem jest masonerji z dobieganiem do końca krwawego dramatu, którego przebiegiem jest chwila bieżąca, dać usłyszeć swój doniosły głos humanitarny i nakierować narody w stronę organizacji ogólnej, która ma być ich ratunkiem. Uchybi swym obowiązkom i zgubi swe zasady, jeżeli zamknie się w tej chwili w milczeniu". W tym celu zwołuje się na dzień 28, 29 i 30 przyszłego czerwca kongres masonerji do Paryża. „Samo się przez się rozumie, że kongres masoński pozostanie na terenie rozważań ściśle humanitarnych i zgodnie z naszemi konstytucjami masońskiemi nie poruszy żadnej kwestji natury politycznej". (Sprawozdanie drukowane).

Kongres masoński w Paryżu pod przewodnictwem Pichona. Wniosek przeciwko pośrednictwu papieża upadł. Wielki Wschód powołał się na zasługi kleru w czasie wojny i na obecność w gabinecie ministra katolika, Denys Cochina (Erzberger). Wilhelm, wspominając o tym kongresie, mówi, że nastąpiły po nim narady w Szwajcarji. Ustalono, jako program pokojowy: rozbicie Austrji, demokratyzację Niemiec, usunięcie domu Habsburgów, abdykację cesarza niemieckiego, zwrot Alzacji i Lotaryngji, połączenie Galicji z Królestwem, laicyzację, czyli usunięcie wpływu papieża i Kościoła, jak wogóle wszelkich kościołów, na państwo (Pamiętniki).

Rok 1916 WYSTĄPIENIE POKOJOWE PAŃSTW CENTRALNYCH A POŚREDNICTWO WILSONA. Niemcy uprzedziły wystąpienie pokojowe Wilsona ku jego wielkiemu oburzeniu. Myśl wystąpienia z propozycjami pokojowemi ze strony państw centralnych zrodziła się w głowie Helffericha zaraz po udanej wyprawie na Rumunję. Bethmann Hollweg zapalił się do niej.

31.X Cesarz Wilhelm daje na nią zgodę. Cel — przeciwdziałanie akcji propagandowej Lloyda George'a na państwa neutralne, a zwłaszcza na Amerykę. Hindenburg też daje na nią zgodę, ponieważ do wiosny nie spodziewa się żadnych stanowczych działań wojennych.

Przed wystąpieniem z propozycją pokojową Bethmann Hollweg i Burian ustalili wspólnie warunki, na jakich pokój ów będzie się traktował. Były niemi: 1) uznanie Królestwa Polskiego, 2) aneksja Litwy i Kurlandji, aby razem z Królestwem Polskiem stanowiły dobrą granicę przeciwko Rosji, 3) traktat handlowy z Rosją, zapewniający obydwom państwom korzyści ekonomiczne, 4) gwarancje w Belgji, ewentualnie aneksja Leodjum i odpowiedniego pasa ziemi, 5) ewakuacja obszarów Francji z wyjątkiem Briey i Longwy, poprawienie granicy i odszkodowanie, 6) zwrot kolonij, całość lub część Conga, 7) indemnizacja strat, poniesionych przez obywateli, 8) wcielenie Luksemburga do Rzeszy.

Warunki Austrji były: 1) zachowanie całości monarchji, 2) lekka poprawka granicy od strony Rosji i Rumunji (Żelazne Wrota i możliwie dolina Bystrzycy), 3) przywrócenie Serbji z terytorjalnemi ustępstwami dla Bułgarji, Belgrad dla Austrji i ścisłe zespolenie ekonomiczne Serbji

Gen. Józef Haller na froncie ze sztabem 1920. Józef Haller (1873), gen. broni, działacz niepodległ., organizator sokolich drużyn polowych, następnie Legjonu wsch., komendant Żelaznej Brygady od 1916; w 1918 dowódca wojska polsk. we Francji; 1920 dowódca armji ochotn.; 1922-23 gen. inspektor artylerji; poseł do sejmu; od 1926 w stanie spoczynku (Muz. Wojska w Warszawie).

Gen. Edward Śmigły Rydz (X), dowódca II armji, w otoczeniu oficerów (Muz. Wojska w W-wie).

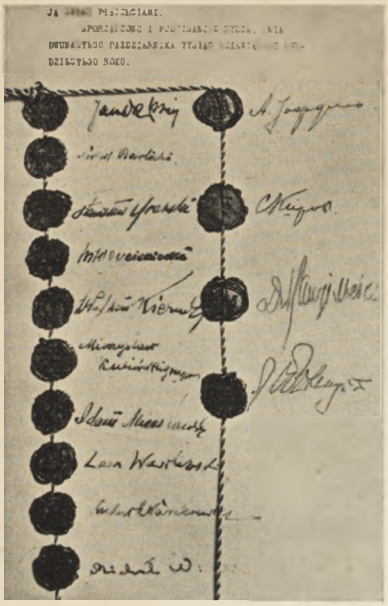

Ostatnia strona rozejmu polsko-bolszewickiego w Rydze 12/X 1920.

Włodzimierz Iljicz Lenin-Uljanow (1870—1924), twórca i przywódca partji bolszew. od r. 1917 po obaleniu Kiereńskiego na czele rządu. Fotos z filmu sowieck.

Michał Tuchaczewski (1893 — 1937), nacz. dowódca wojsk sowieckich przeciwko Polsce w r. 1920, zastępca komisarza wojny, marszałek, rozstrzelany.

Mustafa Kemal pasza Ataturk (1880), pierwszy prezydent rzpl.; generalissimus, otrzymał tytuł „Ghazi" — zwycięzca; odnowiciel i reformator państwa tureckiego.

Jerzy II grecki (1890), na tronie od 28/IX 1922 do 25/III 1924; powr. na tron 1935.

Borys III (20/I 1894), od 1918 król bułgarski.

Wielkie trzęsienie ziemi w Japonji w 1921. Zrujnowane miasto Hakodate.

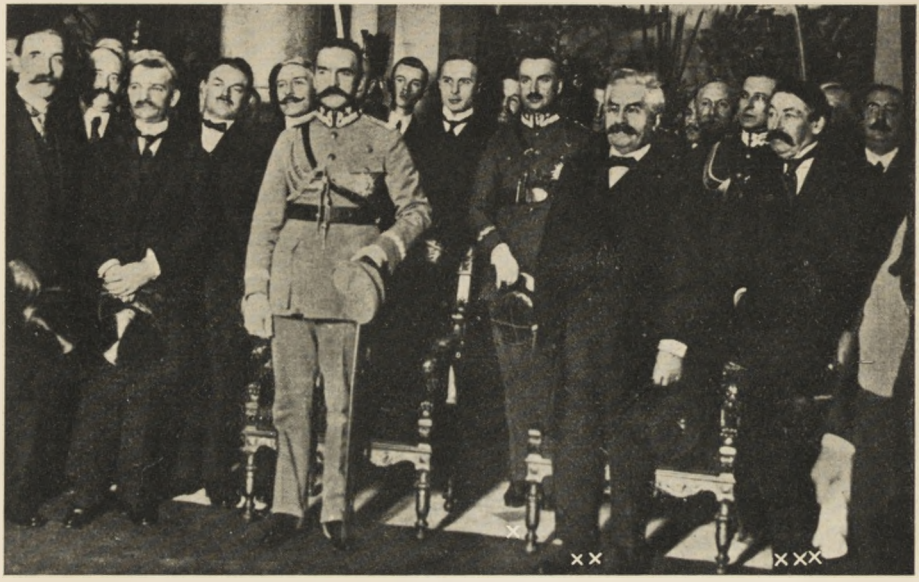

Nacz. Państwa, Józef Piłsudski, w Paryżu, luty 1921 r., * gen. Kazimierz Sosnkowski (19/XI 1885)—1906 działacz w Organizacji Bojowej; 1908 tworzy we Lwowie Związek Walki Czynnej; w Legjonach szef sztabu; 20/VII 1917 wywieziony do Magdeburga, wraca 1918 r.; 1919 wicemin. spraw wojsk., 1920 – 1924 min.; 1925—26 dowódca O. K. w Poznaniu; 1926 insp. armji w W-wie; od 10/XI 1936 gen. broni, ** Aleksander Millerand (1859), kom. gen. w Alzacji i Lotaryngji 1919, 11-ty prezyd. Francji 1920—24, *** Arystydes Briand (patrz tabl. 73).

Obejmowanie Górnego Śląska przez wojsko polskie.

z monarchją austro-węgierską, 4) przywrócenie Czarnogóry z pewnemi ustępstwami na rzecz Austrji i Albanji, 5) protektorat nad Albanją, 6) strategiczne poprawki granicy włoskiej.

Ogłoszenie noty pokojowej przez mocarstwa centralne. Zakończenie: w razie odrzucenia ręki, wyciągniętej do zgody, walka „bis zum siegreichen Frieden" (do zwycięskiego pokoju). 12.XII

Pod koniec roku Główna Kwatera przysłała kanclerzowi katalog celów wojennych, w liczbie których była Rumunja w zależności od Niemiec na kształt klienta rzymskiego. Hasło Siegfriede (pokój zwycięski), albo Hindenburgfriede przeciw Scheidemannfriede. (Socjaliści byli za pokojem w drodze porozumienia).

Mowa Brianda w izbie deputowanych ostrzega przed zatruciem opinji publicznej fałszywemi propozycjami pokojowemi. 13.XII

Mowa Pokrowskiego w Dumie, oparta na słowach cesarza, iż nie zawrze pokoju, dopóki ostatni żołnierz nieprzyjacielski nie opuści terytorjum Rosji. 15.XII

Rezolucja Dumy: pokój przedwczesny będzie tylko krótkim okresem ciszy, pokój może być zawarty po złamaniu militarnem wroga i wyrzeczeniu się jego aspiracyj.

Sonnino w izbie deputowanych ostrzega przed fałszywemi złudzeniami pokoju. 18.XII

Mowa Lloyda George'a w izbie gmin. Określa cele wojny: restitution (zwrot zabranego), reparation (odszkodowanie strat) and guarantee against repetition (zabezpieczenie przed powtórzeniem się).

Odpowiedź zbiorowa Ententy: „Sugestja do wszczęcia rokowań bez podania warunków nie jest żadną ofertą pokojową; żaden pokój nie jest możliwy, zanim nie nastąpi zadośćuczynienie za pogwałcenie prawa i wolności, uznanie zasady narodowościowej i zabezpieczenie egzystencyj małych państw". 29.XII

Odpowiedź niemiecka na notę Wilsona: najwłaściwszem przygotowaniem do pokoju będą rozmowy bezpośrednie między walczącemi stronami. 26.XII

Konferencja międzyaljancka w Rzymie. 5.I

Odpowiedź Ententy: protest przeciwko zrównaniu odpowiedzialności za wojnę. Określa cele wojny — w tej liczbie i Polska z powołaniem się na odezwę Mikołaja do armji. Solidaryzuje się z sugestją przyszłej Ligi Narodów. 10.I

Austrja i Niemcy zrzucają odpowiedzialność za przedłużenie wojny i oświadczają, że będą ją prowadzić do szczęśliwego końca.

WOJNA ŁODZIAMI PODWODNEMI A POKÓJ. Zaraz po odrzuceniu oferty pokojowej Niemiec Hindenburg i Ludendorff w sprawie wojny łodziami podwodnemi stawiają kwestję gabinetową. Hindenburg uważał wezwanie Wilsona do pokoju za wprost sprowokowane przez Anglję.

Sfera działania łodzi podwodnych, t. zw. Sperrgebiet naokoło Anglji, na zachód od Francji i na morzu Śródziemnem. Zarządzenia bezpieczeń-

stwa na granicy Danji i Holandji. Data ogłoszenia wojny podwodnej w związku ze ściągnięciem wojska z Rumunji na Zachód.

Narada w Głównej Kwaterze w Pszczynie nad wojną łodziami podwodnemi. Kierownictwo marynarki niemieckiej obiecywało sobie szybki skutek w stosunku do Anglji: nacisk na neutralnych, przeszkoda w dowozie amunicji na front zachodni. Już Falkenhayn był zwolennikiem użycia tego środka wojny. Teraz jednomyślne wnioski sztabu admiralicji i sztabu armji. Ludendorff uważał nieograniczoną wojnę łodziami podwodnemi (U-Bootkrieg) za „ostatni środek zakończenia szybkiego wojny", w przeciwnym razie nie brał odpowiedzialności za ostateczny jej wynik. Hindenburg i Ludendorff skutki jej w postaci odstręczenia od Niemiec Ameryki i neutralnych brali na siebie. Kiedy Bethmann Hollweg przybył do Głównej Kwatery, sprawa de facto była już zdecydowana. Wilhelm, choć z ciężkiem sercem, przystał. Cesarz i kanclerz dali swą zgodę na nieograniczoną wojnę łodziami podwodnemi. Do jesieni według zapewnień sfer miarodajnych Anglja musi być pokonana.

12.I Hohenlohe, ambasador austrjacki w Berlinie, donosi z Niemiec, że wojna podwodna będzie zdecydowana „in nächster Zeit" (w najkrótszym czasie). Już była zdecydowana! Na rozkaz Czernina miał ostrzec przed pośpiechem w decyzji. Zimmermann na to oświadczył, że Ameryka nie weźmie jej za powód do zerwania.

15.I Przysłany do Wiednia Flotow referował opinję niemiecką, że „czas pracuje dla naszych wrogów", że po roku 1917 mocarstwa centralne nie mogą prowadzić wojny z widokami powodzenia, że Ameryka najwyżej zerwie stosunki dyplomatyczne. Wreszcie dodał: „Proszę mi wskazać inną drogę do możliwego pokoju, a będę pierwszy, który odrzuci — U-wojnę".

16.I Niemcy w przewidywaniu zerwania z Ameryką proponują Meksykowi sojusz.

Depesza Zimmermanna do ministra niemieckiego w Meksyku, Eckhardta. „Urząd zagraniczny. Ściśle tajne. Samemu odcyfrować. Zamierzamy od pierwszego lutego zacząć nieograniczoną wojnę łodziami podwodnemi. Będziemy usiłowali mimo to utrzymać Stany Zjednoczone Ameryki w neutralności. Na wypadek, jeżeli to się nie powiedzie, ofiarowujemy Meksykowi sojusz na następujących warunkach: wspólne prowadzenie wojny. Zawarcie pokoju. Suta finansowa pomoc i zgoda z naszej strony, aby Meksyk odebrał utracone poprzednio obszary w Teksasie, Nowym Meksyku i Aryzonie. Ustalenie szczegółów powierzamy panu (Eckhardtowi, ministrowi niemieckiemu w Meksyku). Ma pan w najściślejszej tajemnicy zakomunikować propozycję tę prezydentowi, jak tylko wybuch wojny ze Stanami Zjednoczonemi będzie rzeczą pewną, oraz pobudzi go pan do tego, aby sam od siebie zaprosił Japonję do wspólnej narady i zapośredniczył natychmiast między nią a nami. Proszę zwrócić uwagę prezydentowi na to, że bezwzględne zostosowanie przez nas teraz wojny podwodnej otwiera widoki zmuszenia Anglji w parę miesięcy do pokoju. Potwierdzić odbiór. Zimmermann".

Depesza ta była skierowana do adresata w trzech kierunkach: radjem

Nauen-Sayville (stacja Long Island), kablem ze Sztokholmu na Buenos Ayres (za pośrednictwem poselstwa szwedzkiego) i stąd do Waszyngtonu i do Meksyku, i wreszcie — za pośrednictwem Sekretarjatu Stanu w Waszyngtonie, jako dodatek do depeszy, zawierającej odpowiedź na propozycję pokoju Wilsona dla ambasadora niemieckiego, Bernstorffa, co nie było pozbawione humoru ze względu na osobę prezydenta, z którego upoważnienia ambasador amerykański w Berlinie, Gerard, sam kablował na Kopenhagę propozycję sojuszu wojennego przeciwko Stanom Zjednoczonym. Depesza we wszystkich trzech kierunkach przechwycona przez Anglików (czwarty raz — odkupiona w Meksyku przez Intelligence Service), i w ciągu paru tygodni odczytana przez biuro szyfrów w Londynie.

Anglicy już w pierwszych dniach wojny doszli do posiadania księgi szyfrów (cipher code) niemieckiej, co im pozwalało przechwytywać wszystkie rozkazy nawet wojenne Niemców: żadna łódź podwodna nie wypłynęła na morze, aby Anglja równocześnie nie była o tem zawiadomiona. Co więcej, największa bitwa morska jutlandzka toczyła się przy pomocy depesz, nadawanych przez Admiralicję w Londynie, o ruchach statków nieprzyjacielskich według ich własnych iskrowych rozkazów. Wszelkie inne dyspozycje w walce, toczonej we mgle i na odległość obstrzału kilkunastu-kilometrową, nie pozwalającą się zbliżyć do siebie okrętom, byłyby niemożliwe.

Anglja do końca wojny strzegła zazdrośnie tajemnicy posiadania księgi szyfrów niemieckich nawet przed sprzymierzeńcami, aby nie wzbudzić niepokoju i nie skłonić Niemców do natychmiastowej zmiany cyfr. Sposób dojścia do wiadomości publicznej treści telegramu Zimmermann-Eckhardt — ogłoszonego naprzód przez prasę amerykańską — pozostał tajemnicą do końca wojny. Dyrektorem biura angielskiego szyfrowego był admirał Hall, genjusz szyfrów według Page'a.

Przybycie do Wiednia Zimmermanna i Holzendorffa i narada koronna z ich udziałem. Według Holzendorffa 120 U-łodzi są najpewniejszą gwarancją powodzenia wojennego. Gwarantuje sukces. Wilson jego zdaniem jest pacyfistą i zawdzięcza swój wybór sympatjom niemieckim. Wiceadmirał austrjacki Haus przyłącza się bez zastrzeżeń do tych wywodów swego kolegi niemieckiego i dodaje, że Ameryki nie potrzeba się obawiać. Uchwała ostateczna została zastrzeżona do osobistego spotkania monarchów. Czernin powiada, że razem z Karolem byli przekonani, że decyzja Niemiec jest definitywna i że żadne argumenty od niej ich nie odwiodą. Koła miarodajne niemieckie (Ludendorff) uważały, że odpowiedź Ententy była zamknięciem dyskusji o pokoju. Cesarz Karol i Czernin — nie. Nuncjusz papieski w Wiedniu radził oprzeć się na pośrednictwie Wilsona. Doradzał oświadczenie w sprawie Belgji i ogłoszenie celów wojny. 20.I

ORĘDZIE WILSONA DO SENATU 22 STYCZNIA O POKOJU I SPRAWA POLSKA. W Ameryce Ignacy Paderewski wpływał za pośrednictwem pułk. House'a na Wilsona, aby objął celami wojny sprawę utworzenia wolnej i zjednoczonej Polski z dostępem do morza.

22.I Orędzie Wilsona do senatu o pokoju. Wzmianka o potrzebie Polski zjednoczonej i wolnej z dostępem do morza. Niemcy zaskoczone. Bethmann Hollweg: Gerard mówił mu zawsze, że sprawy wschodnie nie interesują Wilsona i że uwaga jego poświęcona jest wyłącznie sprawom na Zachodzie, czyli Belgji. Zdaniem Ludendorffa orędzie to odmawiało Prusom praw do Pomorza i Poznańskiego. Tego samego zdania był Helfferich. Ambasador niemiecki, hr. Bernstorff, w Waszyngtonie uważał orędzie za program pokoju bez zwycięstwa.

Po tem orędziu do senatu kanclerz żalił się Gerardowi, że mówiąc o Polsce zjednoczonej i niepodległej, prezydent miał widocznie na myśli odebranie Niemcom tej części Polski, która była wcielona do Królestwa pruskiego, i oddanie jej nowemu niezawisłemu królestwu. Tym sposobem granice przesunęłyby się o dwie godziny drogi od Berlina. Więcej jeszcze, bo mówiąc o przyznaniu każdemu narodowi dostępu do morza, miał na myśli także i port gdański, który musi być oddany Królestwu, a odebrany Prusakom z obcięciem ich granicy wschodniej.

25.I Depesza Bernstorffa do Berlina, że Wilson chce negocjować pokój. Na skutek tej depeszy Bethmann Hollweg i Zimmermann nalegali na Holtzendorffa, czy nie dałoby się cofnąć uchwały o wojnie podwodnej. Ten odpowiedział kategorycznie, że nie można już odwołać wydanych rozkazów.

27.I Wilson ofiaruje naprzód poufnie swoje pośrednictwo pokojowe na zasadzie orędzia swego do senatu, to znaczy, bez mieszania się w kwestje terytorjalne. Ale żąda wprzód poufnego zakomunikowania mu warunków mocarstw centralnych.

Aby dowieść dobrej woli do zawarcia pokoju, kanclerz podaje poufnie do użytku Wilsona warunki, na jakich Niemcy byłyby gotowe pójść na pokój, gdyby Ententa wezwanie ich z 12.XII przyjęła: zwrot zajętej górnej części Alzacji przez Francję, granica dla Niemiec i dla Polski, zabezpieczająca je od Rosji strategicznie, zwrot kolonij i podział kolonjalny na zasadzie liczby ludności oraz interesów ekonomicznych, zwrot zajętych obszarów Francji z zastrzeżeniem strategicznego i gospodarczego sprostowania granic, jak i kompensat finansowych, odbudowanie Belgji pod pewnemi gwarancjami dla bezpieczeństwa Niemiec, wolność mórz. Wszystko to obecnie nie miało znaczenia z powodu niemożliwości cofnięcia rozkazu o wojnie podwodnej (depesza szyfrowana kanclerza do Bernstorffa).

29.I Odpowiedź oficjalna Niemiec: publiczne ogłoszenie warunków niemożliwe, skoro Ententa ogłosiła swoje, które zmierzają do dyshonoru i zniszczenia Niemiec (Entehrung und Vernichtung) i ich sprzymierzeńców, a które sam prezydent uznał za niemożliwe.

31.I Niemcy ogłaszają nieograniczoną wojnę łodziami podwodnemi.

1.II Początek nieograniczonej wojny podwodnej ze strony państw centralnych.

3.II Stany Zjednoczone zrywają stosunki dyplomatyczne z Niemcami.

4.II Wilson wzywa państwa neutralne do zerwania stosunków z Niemcami.

KRÓLESTWO POLSKIE POD OKUPACJĄ NIEMIECKO-AUSTRJACKĄ. Odbudowa państwa polskiego przy gorliwem poparciu Austrji. Niemcy nie widzieli interesu w przyśpieszeniu tempa ze względu na nadzieję pokoju z Rosją „ponad Polską" i na stosunek ziem polskich, jako etapów na froncie wschodnim. Wynik akcji — werbunkowej — nie entuzjazmował ich. Masa ludności polskiej traktowała i nadal Niemców jako wrogów (Helfferich).

Narada w sprawie polskiej w Wiedniu. Czernin zastał sprawę polską „niewyjaśnioną" (unerklärt) w stosunku do monarchji. Tisza sprzeciwiał się austro-polskiemu rozwiązaniu. Według Czernina pokój nie będzie mógł być podyktowany (ein Diktatfriede), rozumie się, przez Niemcy. Sprawę polską należy zostawić do porozumienia się z Ententą. Nie należy stwarzać faits accomplis. Tisza zgadzał się z tem, że nie należy wycofywać się z Lublina, tylko doradzał zrzec się go na rzecz Niemiec wzamian za rekompensaty natury finansowej i gospodarczej. Żadne condominium — powód do starć. Prezes ministrów, hr. Clam Martinic, był za austro-polskiem rozwiązaniem — połączeniem wszystkich ziem polskich pod berłem Habsburgów. Sam Czernin uważał, że Polska powinna być wcielona (angegliedert) do monarchji, jako państwo niepodległe. Tisza — że tylko, jako prowincja austrjacka. To był prawdziwy powód dymisji Tiszy (23.V) upozorowanej sprawą reformy wyborczej (następca Wekerle).

Komunikat rządu w Piotrogrodzie o zwołaniu specjalnej narady do wypracowania zasadniczych podstaw przyszłego ustroju Polski i stosunku jej do cesarstwa. 25.I

Oświadczenie prezesa ministrów Galicyna (następcy Trepowa), że orędzie Wilsona o Polsce zgodne jest z intencją manifestu cesarskiego do armji. 27.I

Manifestacja na cześć Wilsona w Warszawie.

Misja aljancka w Piotrogrodzie: minister kolonij Doumergue, lord Milner, Scialoja. Doumergue przedstawia warunki pokojowe Francji — zwrot Alzacji i Lotaryngji wraz z zagłębiem węglowem (Sarry), oderwanie lewego brzegu Renu, autonomja i neutralizacja Nadrenji, wojska francuskie w niej, jako załoga, możliwie detronizacja Hohenzollernów w Niemczech. 27.I

Układ francusko-rosyjski co do Alzacji i Lotaryngji, Nadrenji wraz z prawem Francji do określenia granic Niemiec na zachodzie. Wzamian za to Francja przyznaje Rosji swobodę określania granic na wschodzie. 14.II

Czernin oświadcza Bilińskiemu, prezesowi Koła, że niemożliwe jest jeszcze rozwiązywanie sprawy polskiej. Sam jest za austro-polskiem rozwiązaniem. Ale na razie widzi w tej sprawie „drzwi otwarte". 16.II

Tisza w liście do Czernina sprzeciwia się austro-polskiemu rozwiązaniu, jako naruszającemu strukturę państwa. Dotychczas zgoda na to kompetentnych czynników państwa (t. j. cesarza Karola i prezesa ministrów austrjackich, Clam Martinica). 22.II

Narady Polaków w Lozannie: zbliża się chwila zawarcia pokoju. Cel— 26.II-2.III

zjednoczone państwo polskie z dostępem do morza. Trudności w jego urzeczywistnieniu ze strony Rosji, odroczone do kongresu pokojowego. Wezwanie delegatów z kraju dla zawiązania Komitetu Polskiego po stronie koalicji.

27.II Według dzienników angielskich (Daily Mail) komisja dla spraw polskich ma rozpocząć swoje obrady na kilka dni przed otwarciem Dumy. Ukazaniu się manifestu cesarskiego o utworzeniu państwa polskiego w sferach miarodajnych nie istnieją już żadne przeszkody. Chodzi o utworzenie „samoistnej Polski", która byłaby złączona z Rosją unją personalną. Spodziewano się proklamacji na 15.III. Kadeci (organ ich „Rjecz") w projektach co do Polski nie wychodzą poza autonomję i byli za pokojem z Niemcami kosztem Polski.

21.II Przemianowanie strzelców polskich (brygada gen. Szymanowskiego, która w lipcu brała udział w walkach pod Zaosiem i Zelwą przeciw Niemcom) na dywizję (gen. Bylewski) i przeniesienie jej do Kijowa w celach sformowania na żądanie Brusiłowa w związku z nowo postawioną sprawą polską.

18.II Depesza Pokrowskiego do Izwolskiego w Paryżu: Na audjencji Doumergue przypomniał cele Francji (jak wyżej). Car dał na nie swą zgodę „en principe". Chodzi o wymianę not między rządami. Powołuje się na taką samą obietnicę Francji i Anglji co do swobody Rosji w uregulowaniu granic jej na zachodzie: z Niemcami i Austrją według depeszy z dn. 24.II 1916 roku.

11.III Depesza Izwolskiego do Pokrowskiego: Rząd francuski potwierdza całą wagę i znaczenie umów z Rosją w celach zabezpieczenia jej Konstantynopola, Cieśnin i swobody określenia granic zachodnich.

KRYZYS WOJENNY KOALICJI NA WSCHODZIE: REWOLUCJA W ROSJI. Punkt widzenia niemiecki. Erzberger ma pierwsze informacje o grożącej rewolucji w Rosji. Oficerowie nazywają Mikołaja II „Holsztajn" (z uwagi na żonę-carową, która uchodzi za „Niemkę"). Sygnał do rewolucji dał ambasador angielski, sir Buchanan (Erzberger).

17.I Audjencja Buchanana u Mikołaja: wyraźnie przestrzega przed grożącą rewolucją.

18.II Raport Buchanana do Londynu w przewidywaniu wybuchu: Rosja nie wytrzyma czwartego roku wojny.

[Według Bethmanna Hollwega, sfery mieszczańskie, obrobione za wojną nie bez udziału polityki angielskiej, zwróciły się przeciw carowi i otoczeniu jego oraz ministrom podejrzanym o skłonności pokojowe — oto powód wybuchu. Stosunki Milukowa z posłem angielskim były codzienne (Kurłow). Grabski mówi o stosunkach opozycji dumskiej z masonerją angielską. Paléologue udziału Buchanana w rewolucji rosyjskiej stanowczo zaprzecza].

Według Czernina rząd rosyjski na krótko przed upadkiem caratu poczynił „pierwszą tajną próbę" wysondowania usposobienia pokojowego w Wiedniu za pośrednictwem państwa neutralnego, przyczem dał zapewnienie, że nie chce oderwania od Austrji Czech, ani Węgier.

Odpowiedź Czernina, że warunkiem są układy z całą grupą mocarstw centralnych. 27.II

Odpowiedź z Rosji przychylna. Czernin odtelegrafował, aby wysłać mężów zaufania. Odpowiedź na to już nie przyszła. 9.II

(Ludendorff domyśla się, że ta odpowiedź pociągnęła za sobą detronizację cara).

Punkt widzenia Ententy. Wybuch wrzenia w obwodach robotniczych. Z czyjej inicjatywy — sprawa ciemna. Nie posłów socjalistycznych Dumy. Albo Niemcy, albo policja — „najciemniejszy punkt rewolucji rosyjskiej" (Milukow). Skazanie pięciu bolszewików — posłów Dumy. W odpowiedzi proklamacja Lenina: hasłem wojny—klęska Rosji.

Rozruchy głodowe w Piotrogrodzie — początek rewolucji lutowej w Rosji (22 luty st. st.). Planu rewolucji podjął się Protopopow, pozyskany przez Lutiusa w Sztokholmie dla sprawy odrębnego pokoju z państwami centralnemi. Nietylko sprowokował zaburzenia głodowe w Piotrogrodzie, zaniedbawszy należytego zaprowiantowania stolicy, lecz rozmyślnie dawał rozrość się manifestacjom ulicznym aż do miary rewolucyjnego wybuchu. W krytycznym zaś dniu 12.III, w którym zaczęło się rozbrajanie oficerów, z rozkazu Protopopowa ulice zostały ogołocone zupełnie z posterunków policji, cała zaś policja i żandarmerja została rozmieszczona z karabinami maszynowemi na poddaszach wybranych w tym celu kamienic. Protopopow chciał bowiem za jednym zamachem stworzyć dostateczny powód do zawarcia pokoju odrębnego i zdusić w potokach krwi wszelki bunt (Grabski). 4.III

Milukow też podejrzewał rząd, iż podtrzymuje kryzys zbożowy, aby spowodować koniec wojny (Paléologue).

W Piotrogrodzie masa rezerwistów. Protopopow chciał ściągnąć jazdę gwardji. Mikołaj każe wezwać marynarzy gwardyjskich.

Na froncie oficerowie wyraźnie mówią o gotującej się rewolucji pałacowej.

Wybuch rewolucji w Rosji: generalny strajk, kozacy przechodzą na stronę ludu, policja konna ucieka. Powstanie w Helsingforsie. 10.III

Zarządzenia wojskowo-policyjne. W nocy z 11 na 12 zwołana rada ministrów. Rozkaz zamknięcia Dumy i aresztowania przewódców ruchu w armji. 11.III

Bunt żołnierzy w koszarach pułków gwardji: litewskim i wołyńskim. Spalenie Ochrany. Żołnierze wpadają do Dumy. Ruch chcą uchwycić posłowie. Wybór rady starszych. Wieczorem rady (sowiety) robotnicze tworzą w pałacu Taurydzkim „tymczasowy komitet wykonawczy". 12.III

Wezwanie rad robotniczych — walka do końca o rządy ludowe. „Izwiestja", organ rad robotniczych, stawia hasło walki z kapitałem. 13.III

Tymczasowy komitet dumski z Lwowem na czele: Milukow — sprawy zagraniczne, Guczkow — wojny, Kiereński — sprawiedliwości. Socjalista (mieńszewik) Czcheidze na czele rad robotniczych i żołnierskich. W nocy z 14 na 15 delegaci dumscy, Szulgin i Guczkow, jadą do Mohylewa, gdzie przebywa w Stawce car z gen. Aleksiejewem. Car wzywa do 14.III

siebie przewodniczącego Dumy, Rodziankę. Bunt marynarzy w Kronsztadzie.

15.III Na stacji w Pskowie, dokąd zwrócono pociąg wiozący cara do Carskiego Sioła, Mikołaj II podpisuje abdykację na rzecz brata, w. ks. Michała (regencję na rzecz następcy tronu, Aleksego, odrzucił, chcąc zatrzymać syna przy sobie).

(Milukow był za utrzymaniem dynastji z regencją Michała i z następstwem Aleksego. Po przejściu kryzysu miał nadzieję, że zwołana w tym celu konstytuanta sama rozstrzygnie sprawę dynastyczną. Bał się wojny domowej. Nacisk na niego ze strony Paléologue'a i socjalistów francuskich).

Konkurencja między petersburskiemi radami robotniczemi a komitetem tymczasowym. Kiereński na radzie robotniczej oświadcza się za republiką.

16.III Narada w komitecie tymczasowym. Większość za abdykacją Michała. Jeden Milukow nie zgadza się. Guczkow go popiera. Decyzję pozostawiono Michałowi, który idzie za radą Kiereńskiego i oddaje władzę w ręce komitetu tymczasowego aż do zwołania konstytuanty.

17.III Centralny komitet bolszewicki głosi niemożliwość współdziałania z rządem burżuazyjnym.

19.III Odezwa rządu tymczasowego w Rosji: hasło wojny do zwycięskiego końca. Rząd święcie dochowa przymierza z Ententą. Zniesienie ograniczeń w Finlandji, ale z utrzymaniem związku jej z Rosją.

SYTUACJA ŚWIATOWA PO WYBUCHU REWOLUCJI W ROSJI A POLSKA.

13.III Chiny zrywają stosunki dyplomatyczne z Niemcami.

16-19.III Niemcy na zachodzie cofają się na linję Siegfrieda.

19.III Gabinet Ribota we Francji. Deklaracja prezesa ministrów: wojna weszła w stadjum decydujące aż „do zwycięstwa". Warunki pokoju: zwrot prowincyj zabranych, reparacje i gwarancje z powołaniem się na notę Wilsona i przyszłą Ligę Narodów.

20.III Zwołanie konferencji imperjalnej wojennej w Londynie.

24.III Uznanie rządu tymczasowego w Rosji przez państwa Ententy, Stany Zjednoczone i Szwajcarję.

25.III Ukaz o zniesieniu kary śmierci w Rosji (ogłoszony 31.III).

27.III Deklaracja praw żołnierza. Główne dowództwo uważa je za rozkład armji. Wezwanie pod nagłówkiem „do wszystkich ludów świata" (a więc także i do państw centralnych), aby wzięły same w swe ręce sprawy wojny i pokoju.

28.III Odezwa rad robotniczych i żołnierzy do narodu polskiego za odbudowaniem Polski. Utworzenie komisji likwidacyjnej dla spraw polskich w Piotrogrodzie z Al. Lednickim na czele. Uchwała rad przechodzi za wpływem Polaka, Aleksandra Więckowskiego.

30.III Odezwa rządu tymczasowego rosyjskiego do Polaków z uznaniem niepodległości Polski „wraz ze wszystkiemi terytorjami, w których Polacy tworzą większość". Państwo polskie ma być połączone z Rosją wolną unją militarną. Wolna zjednoczona Polska sama określi swoją formę rządu w konstytuancie, obranej na zasadzie powszechnego prawa głosowa-

nia. Rosyjska konstytuanta potwierdzi tę nową braterską unję. Ona również da zgodę na zmianę terytorjalną, konieczną dla utworzenia Polski wolnej we wszystkich obecnie jeszcze rozdzielonych częściach.

Depesze gratulacyjne rządów Anglji, Francji i Włoch do Milukowa: przyjmują do wiadomości uznanie niepodległości Polski ze strony Rosji, zastrzegając swój głos w sprawie unji militarnej.

Antecedencje ogłoszenia Polski przez rząd tymczasowy: Rozmowa Dmowskiego z Balfourem i przedłożenie mu trzech memorjałów, w których mowa o polityce rosyjskiej względem Polski, o konieczności ogłoszenia tej niepodległości przez rząd rosyjski i o granicach przyszłych Polski. Balfour każe Buchananowi wywrzeć nacisk bezpośredni na rząd tymczasowy (Kozicki). Według Dillona, depesza Balfoura i interwencja Buchanana wywołały u Milukowa efekt natychmiastowy, ale wręcz przeciwny. Odpowiedź odmowna była błyskawiczna (w ciągu 48 godzin), ponieważ „Polacy mogliby zażądać wcielenia ziem rosyjskich do swego odbudowanego państwa". Dopiero na powtórną depeszę odpowiedź była przychylna.

Kongres nadzwyczajny związków sokolich w Pittsburgu uchwalił po- 3/4.IV
wołanie armji polskiej ochotniczej stutysięcznej, pod nazwą armji Kościuszkowskiej. Armja ta nie mogła być zorganizowana z powodu przystąpienia Ameryki do wojny i ogłoszenia przymusowej służby wojennej.

WOJNA Z MEKSYKIEM NA WIDOWNI I WYSTĄPIENIE AMERYKI. Mimo zerwania stosunków z Niemcami prezydent Wilson dwa miesiące wstrzymywał decyzję wojny. Zdaniem obserwatora bliskiego wypadków i przyjaciela osobistego prezydenta, Page'a, Wilson pobłażliwem okiem patrzał na Niemców, ich sprawę uważał przynajmniej za stojącą na równym poziomie ze sprawą koalicji. Nawet po wyjeździe Bernstorffa myślał spór zakończyć ugodowo i utrzymać Stany Zjednoczone poza wojną. Po ogłoszeniu nieograniczonej wojny łodziami podwodnemi przez Niemcy statki handlowe amerykańskie nie puszczały się na wody. Sytuacja ta wydawała się upokorzająca dla obywateli, i rząd amerykański musiał wnieść projekt prawa, dozwalającego okrętom handlowym uzbrajać się i odpierać ataki łodzi, jak statków korsarskich. Wniosek z silnem poparciem prezydenta był przyjęty przez obydwie izby, mimo silnej opozycji, zwłaszcza w izbie wyższej (senatorzy La Folette i Stone).

Prezydenta Wilsona orędzie do kongresu w sprawie upoważnienia 26.II
i kredytów dla ogłoszenia „zbrojnej neutralności".

Depesze Page'a z Londynu do sekretarza stanu, Lansinga: „Za trzy 24.II
godziny wyślę depeszę nadzwyczajnej wagi do prezydenta i sekretarza stanu" (g. 1 po północy).

Tego samego dnia (g. 1 po południu): „Poufne dla prezydenta i sekretarza stanu. Balfour doręczył mi tekst depeszy szyfrowanej Zimmermanna, niemieckiego sekretarza stanu do spraw zagranicznych, do ministra niemieckiego w Meksyku, przesłanej via Waszyngton i przedepeszowanej przez Bernstorffa 19.I. Będziecie mogli prawdopodobnie otrzymać kopję tekstu przedepeszowanego przez Bernstorffa w urzędzie kablowym

w Waszyngtonie". Zapowiada przesyłkę pocztą kopji szyfrowanej depeszy i odczytanej po niemiecku. Tymczasowo kabluje tekst depeszy w języku angielskim.

Dalsze depesze, wymienione na ten sam temat, między urządem spraw zagranicznych w Berlinie a posłem w Meksyku, przejęte i odszyfrowane przez biuro admiralicji w Londynie:

8.II Zimmermann do Eckhardta: „Najściślej tajemne. Odszyfrować osobiście. Zapobiec, aby tajemnica nie była zdradzona Stanom Zjednoczonym. Prosimy bez dalszej zwłoki postawić sprawę sojuszu prezydentowi (t. j. prezydentowi Meksyku, Carranzy). Ostateczne zawarcie sojuszu jakkolwiek bądź jest zależne od wybuchu wojny między Niemcami a Stanami Zjednoczonemi. Prezydent (Carranza) może nawet teraz na swój własny rachunek sondować Japonję. Jeżeli prezydent odmówi z obawy późniejszej zemsty, jest pan upełnomocniony ofiarować mu ostateczny sojusz po zawarciu pokoju, o ile Meksykowi uda się wciągnąć Japonję do sojuszu".

26.II Eckhardt do Zimmermanna (najściślej tajne): „Układy wszczęte (z Carranzą?). Czy możemy dostarczyć amunicji. Odpowiedzieć na żądanie".

1.III Waszyngton ogłasza w prasie tekst depeszy (bez podania źródła). W Meksyku pomimo to układy toczą się dalej.

2.III Eckhardt do Zimmermanna. Nie mógł złożyć wizyty prezydentowi w Queretaro. Odwiedził zatem 20.II ministra spraw zagranicznych. „Wziął chętnie sprawę pod rozwagę, a potem miał półtoragodzinną rozmowę z ministrem japońskim, której treść jest mi nieznana. Potem widział się z prezydentem".

Wilson chciał mieć koniecznie oryginał szyfrowany depeszy w swych rękach dla przekonania siebie co do autentyczności depeszy. Nie mógł być przesłany do Ameryki. Lecz rząd brytyjski wręczył go sekretarzowi ambasady wraz z księgą szyfrów na parę godzin, w czasie których została depesza w oryginale sprawdzona i przesłana w tekście niemieckim do Waszyngtonu.

Opublikowanie depeszy Zimmermanna wzburzyło opinję także w stanach południowo- i środkowo-zachodnich, dotychczas obojętnych wobec wojny europejskiej, które teraz poczuły się bezpośrednio zagrożone. Zwłaszcza, iż odkryły się równocześnie analogiczne intrygi niemieckie, podejmowane w republikach Kolumbji i Nicaragui.

13.III Page do Lansinga: „Baczność na kanał Panamski! Na widnokręgu z pewnością jakieś praktyki w celu wyszukania bazy dla łodzi podwodnych w Środkowej Ameryce". Zupełna zmiana nastrojów opinji amerykańskiej. Stanowisko Woodrow Wilsona wzmocnione. Zwołanie sesji kongresu na 2.IV.

Niemcy wolały nie zaprzeczyć autentyczności telegramu. Rząd japoński wystąpił z oficjalnem dementi: „Rząd jest przekonany, że narody i rządy Ententy zachowają przekonanie o japońskiej lojalności". Baron Szidekara zaś, wiceminister spraw zagranicznych Japonji, oświadczył prasie amerykańskiej: „Jesteśmy bardzo zdziwieni, słysząc o propozycjach

niemieckich. Nie możemy poprostu wyobrazić sobie, jaką drogą myślenia Niemcy doszły do tego, aby uznać za możliwe wciągnięcie nas do wojny ze Stanami Zjednoczonemi, prosząc o to Meksyk. Jest to zbyt śmieszne. Nie potrzeba mówić, że Japonja dotrzyma wiary sprzymierzeńcom".

Stany Zjednoczone wypowiadają wojnę Niemcom. Orędzie prezydenta Wilsona. O wojnie podwodnej, że „jest to wojna przeciw wszystkim narodom". „Nie mamy zatargu z narodem niemieckim". Kongres uchwala kredyty na wojnę, pierwszy kontyngent 500 tys. żołnierza i obowiązek służby wojskowej. 6.IV

Za Ameryką deklaracja wojny Kuby, Brazylji, Guatemali i innych państw amerykańskich z wyjątkiem Argentyny, która zgłasza neutralność. 11.IV

Zerwanie stosunków dyplomatycznych Austrji ze Stanami Zjednoczonemi. 8.IV

Konferencja morska w Waszyngtonie. Stany Zjednoczone zrywają stosunki z Turcją. 13.IV

Układy między Eckhardtem a Meksykiem:

Niemiecki attaché wojenny w Meksyku do Berlina: wice-konsul w Mazatlán donosi: Villa przy pomocy Niemców oczekuje przesyłki broni okrętami, mającemi ją wyładować między Mazatlán i Manzanillo. 24.III

Po wypowiedzeniu wojny Niemcom przez Stany Zjednoczone:

Zimmermann do Eckhardta. „Czeka odpowiedzi, jakich zasiłków żądają dla podtrzymania naszej polityki. Tu czynią się przygotowania do ich wysyłki". 13.IV

Eckhardt do Zimmermanna: „Prezydent (Carranza) oświadczył, że w każdym wypadku chce pozostać neutralnym. Tem nie mniej, jeżeli Meksyk będzie popchnięty do wojny, musimy patrzeć... Sojusz, powiedział, został ośmieszony „skutkiem przedwczesnego opublikowania", ale stanie się niezbędnym na później. Co się tyczy broni i pieniędzy odpowie, kiedy, otrzymawszy pełnomocnictwa od kongresu, będzie miał całą władzę w swych rękach. Kongres jest opanowany przez partję wojskową proniemiecką". 14.IV

Eckhardt zdaje sprawę Zimmermannowi. Był na wczorajszem otwarciu kongresu. Prezydent ogłosił ścisłą neutralność. Minister był witany okrzykami: viva Alemania! Ambasador amerykański był przyjęty sykaniem. 16.IV

WOJNA PODWODNA I POMOC AMERYKI. Od chwili ogłoszenia U-wojny Niemcy topili co miesiąc z górą pół miljona tonażu okrętowego: 500 tys. w lutym, 600 tys. w marcu, a już 870,359 tonn w kwietniu (według źródeł niemieckich 1.091 tys.). Straty tonażu nieprzyjacielskiego przewyższały najśmielsze nadzieje admiralicji niemieckiej. Wiosna roku 1917 był to „najkrytyczniejszy i najbardziej śmiertelny okres, jaki przeżywała Anglja od wybuchu wojny".

Za pomoc w U-wojnie na morzu Śródziemnem Anglja przyznaje Japonji prawa do Szantungu i do wysp na oceanie Spokojnym na północ od równika — niemieckich. Obiecuje popierać te żądania Japończyków na 16.II

konferencji po wojnie wzamian za poparcie ustąpienia dla niej wysp na południe od równika.

Na wiosnę kryzys finansowy Anglji. W Ameryce u głównego bankiera (Morgana) dług 400 milj.: nie było pokrycia, ani pieniędzy na kupno żywności. Ameryka wzięła na siebie t. zw. Liberty loan (pożyczkę wolnościową).

19.IV Przybycie do Londynu admirała Simsa, jako delegata amerykańskiego. Admiralicja angielska uczyniła mu zdumiewające odkrycie, że Niemcy byli w trakcie wygrania wojny i że za cztery do pięciu miesięcy Anglja musi kapitulować. Jellicoe dostarczył mu cyfry zatopionego tonażu, trzy-, czterokrotnie większe, niż podane w prasie. Powiedział: „Widzi pan, że niemożliwe jest dla nas kontynuować wojnę, jeśli te straty będą się ciągnęły... Położenie jest bardzo poważne".

Opinja Page'a, zakomunikowana Simsowi: „Niemcy są w trakcie wygrania wojny. Anglja ma tylko żywność na sześć tygodni. Wojna podwodna idzie w takiem tempie, że oznacza szybką i bezwarunkową klęskę imperjum wielkobrytyjskiego. Tylko pomoc Stanów Zjednoczonych może zapobiec temu nieszczęściu". Od początku wojny zatopiono 54 U-łodzi, według danych admiralicji angielskiej. Opinja Simsa: „W kołach najlepiej poinformowanych utrzymuje się, iż 1.IX będzie ostatecznym terminem, dokąd będzie można dotrwać". Sims zażądał okrętów z Ameryki dla konwojowania transportów żywności i materjałów wojennych. (Zamiast 50 — 60 żądanych przysłała Ameryka tylko sześć).

2.V Page do Wilsona: Anglja prosi o pomoc finansową i o przysłanie okrętów dla wojny z U-łodziami.

Pierwsza dywizja destrojerów przybywa z Ameryki do Queenstown.

Misja Balfoura do Ameryki. Cel — zbadanie stosunków na miejscu i opracowanie planu współdziałania Ameryki z aljantami. Na przeszkodzie sprawa irlandzka. Poruszyli ją kongresmeni (członkowie kongresu) w związku z wypowiedzeniem wojny. Żądanie Wilsona — konieczność utworzenia zadowalającej formy samorządu w Irlandji. Balfour odpowiedział: „We've got to settle it". (Postaramy się to ułożyć). Szczyt powodzenia wojny U-łodziami zbiegł się z klęską ofenzywy Nivelle'a na froncie zachodnim.

15.V Polk (z ministerstwa stanu) do Page'a. Powodzenie misji Balfoura. Najtrudniejszą była kwestja listy czarnej i układ bankowy. Według Balfoura wysokie odsetki i U-wojna przedstawiają identyczne niebezpieczeństwo. Równocześnie misja francuska i włoska przedstawiały rozpaczliwe położenie sprawy aljanckiej.

19.V Stany Zjednoczone zdecydowały wysłanie natychmiast jednej dywizji do Francji.

Rok 1916 DWIE OFENZYWY KOALICJI: ANGLJI NA BLISKIM WSCHODZIE I FRANCJI NA ZACHODZIE. Ofenzywa angielska

23.XII w Palestynie i Mezopotamji. Zajęcie El-arisz (na wschód od kanału Sueskiego).

Klęska Turków w Mezopotamji. Odebranie Kut-el-Amary. 23.II
Zdobycie Bagdadu przez Anglików. Odwrót Turków z Persji. 11.III
I bitwa pod Gazą. 26.III
Odwrót Turków z Mezopotamji. 13.IV
II bitwa pod Gazą. 19.IV
Ofenzywa Nivelle'a na Zachodzie. Narada wojenna w Compiègne z prezydentem republiki i prezesem rządu. Plan wielkiej ofenzywy francusko-angielskiej. Nivelle chce uprzedzić skutki rewolucji rosyjskiej w postaci przerzucenia 22 dywizyj niemieckich ze wschodu na zachód. Wahanie ministra spraw zagranicznych Painlevé'go i doradcy jego Pétaina. Nivelle grozi dymisją. Warunek powodzenia — przerwanie frontu. Kierunek na Chemin des Dames. Nivelle ma poparcie ministra spraw wewnętrznych Malvy. Zgodzono się pod warunkiem, iż bitwa nie zmieni się w kilkumiesięczne krwawienie, jak w roku zeszłym nad Somme'ą. 5.IV
Początek ofenzywy angielsko-francuskiej. Wielki atak Anglików (gen. Haig) na Vimy, które wzięto, powstrzymany (do 14-ego). 9.IV
Wielka bitwa w Szampanji. Nowa taktyka obronna niemiecka (Abwehrschlacht) — cofanie się w głąb z pierwszej linji w czasie ataku, aby po zajęciu pustych okopów przez nieprzyjaciela wyprzeć go stamtąd przeciwuderzeniem: zamiast taktyki okopu — taktyka strefy obronnej. Bitwa nad Aisne (między Soissons a Reims). Atak francuski nieudany. 16-18.IV
Próba Anglików przełamania frontu pod Arras. 23-26.IV
Druga — między Lens a Cambrai. Obie nieudane. Straty na skutek nieudanej ofenzywy w ciągu miesiąca: u Francuzów — 135 tys. ludzi, w tem 30 tys. zabitych, u Anglików — 120 tys. U Niemców stosunkowo mniejsze — około 100 tys. 28-29.IV
Bitwa w Szampanji przegrana. Olbrzymie straty. Propaganda pacyfistyczna. Okrzyki w wojsku: „vive la paix" i „à la boucherie!". Bunty w armji. Załamanie się moralne w armji francuskiej pod wpływem klęski i wieści o rewolucji rosyjskiej (dywizja rosyjska brała udział w ofenzywie). Dwa pułki idą na Paryż — powstrzymane. Zmiana naczelnego dowództwa.
Dymisja Nivelle'a. Następca jego Pétain, Foch — szefem sztabu. Pétain przywraca dyscyplinę w armji. 15.V

KOALICJA WOBEC WIDMA KATASTROFY: POKÓJ ODRĘBNY Z AUSTRJĄ NA WIDOKU. Cesarz Karol po wstąpieniu na tron chciał osobiście porozumieć się z Ententą w sprawie pokoju. Za pośrednika użył szwagra swego (brata cesarzowej Zyty), ks. Sykstusa z rodu Bourbon Parma, który był oficerem w służbie belgijskiej (ponieważ prawo zabraniało członkom byłych rodzin panujących służby w armji francuskiej).

Pierwsze kroki cesarza Austrji w tym kierunku odpowiadały całkowicie widokom państw Ententy.

W styczniu ks. Sykstus udaje się w tym celu do Szwajcarji za wiedzą i porozumieniem Poincaré'go i króla Alberta. Tutaj otrzymuje od Zyty za pośrednictwem matki ofertę pokojową ze strony Austrji i przyrzeka ją

dostarczyć Poincaré'mu. Warunki, na jakich ks. Sykstus zaczynał rozmowę ze strony Ententy: zwrot Alzacji i Lotaryngji w granicach 1814 roku bez zrzekania się kolonij i żadnych rekompensat, przywrócenie Belgji z zachowaniem w całości dla niej Conga, to samo Serbji, ewentualnie powiększonej przez przyłączenie do niej Albanji. Konstantynopol dla Rosji.

13.II Spotkanie ks. Sykstusa z mężem zaufania Karola (hr. Erdödy'm) w Neufchatel. Erdödy mówił, że Karol zainteresował się propozycjami Ententy, i że warunki jej mogą ewentualnie służyć za podstawę dla rozmów. Ze swej strony cesarz wolałby zamiast Serbji Karageorgjewiczów— Jugosławję w połączeniu z Czarnogórą, Bośnią, Hercegowiną i Albanją. Królestwo to byłoby pod berłem jednego z arcyksiążąt, samodzielne, ale w oparciu o Austrję. Sykstus na to odpowiedział, że Serbja musi być w całości przywrócona i uzyskać dostęp do morza. Zyta w imieniu cesarza i Czernina zaprasza braci do Wiednia: „Półgodzinna rozmowa uczyni więcej, aniżeli dziesięciokrotna podróż".

5.III Po powrocie ze Szwajcarji wizyta ks. Sykstusa w pałacu Elizejskim. Poincaré widzi trudność w utrzymaniu całości monarchji austro-węgierskiej i na punkcie zaspokojenia życzeń Serbji. Warunki ze strony Poincaré'go: Francja żąda granic nie z roku 1870, lecz 1814 (także obszar Saary) i gwarancyj na lewym brzegu Renu.

Według opinji książąt, prezydent zadowolony. Główna rzecz, aby Austrja zgodziła się na cztery punkty. Rosja żąda Konstantynopola, Anglja i Francja niczego nie chcą od Austrji. W interesie Francji leży, aby nietylko utrzymać Austrję, ale ją powiększyć.

8.III Nowa wizyta w pałacu Elizejskim. Chodzi o sposób zawiadomienia Rosji (przed wybuchem rewolucji). Sykstus podejmuje się podróży osobistej do Piotrogrodu. Do cara miał prezydent napisać własnoręczny list, kontrasygnowany, być może, przez Brianda, ówczesnego premjera. Włochy będą wysuwały pretensje, ale można je będzie zaspokoić kosztem Austrji, która może otrzymać odszkodowanie w Niemczech (Śląsk).

23.III Wizyta Sykstusa w Laxenburgu u cesarza Karola potajemna wieczorem w gronie ściśle rodzinnem. Rozmowa na tem tle, że obecnie prawie równowaga sił — lepszy pokój sprawiedliwy, niż zwycięski, połączony ze zniszczeniem przeciwnika. Różnica taka sama, jak między pokojem 1866 a 1871 roku. Karol gotów jest na pokój odrębny, uważa pokój zwycięski (Siegfriede) za obłęd niemiecki. Stoi na stanowisku słuszności żądań francuskich co do Alzacji i Lotaryngji. Co do sprawy polskiej, to załatwienie jej znacznie ułatwi sprawę pokoju z Rosją. W ogólności w zakresie spraw na Wschodzie Austrja będzie zawsze popierała interesy francuskie, a Francja powinna popierać ekonomiczne interesy Austrji kosztem Niemiec. Przedewszystkiem trzeba zawrzeć pokój z Austrją, a potem dyskutować sprawy włoskie. Krótka obecność Czernina w chwili wizyty książęcej: zagadkowy i tajemniczy. Cesarz obiecuje uzyskać jutro jego odpowiedź.

24.III Cesarz (poza plecami Czernina) wręcza swemu szwagrowi list, w którym przedstawia mu swój punkt widzenia na sprawę pokoju: niema istot-

nej różnicy w stanowisku Francji i Austrji, mimo że są w różnych obozach. Prosi o zakomunikowanie sekretne i nieoficjalne Poincaré'mu, że „poprze wszelkiemi sposobami i całym swym wpływem osobistym u sprzymierzeńców słuszne rewindykacje francuskie do Alzacji i Lotaryngji". Co do Belgji, to powinna być całkowicie przywrócona w swej suwerenności z zachowaniem w całości swych posiadłości afrykańskich bez przesądzania sprawy odszkodowań, które powinna otrzymać za straty poniesione. Co do Serbji, to powinna być przywrócona do swej suwerenności i otrzymać dostęp do morza. Co do Rosji, to trzeba zaczekać zanim rząd legalny i ostateczny nie będzie tam przywrócony. Prosi o przygotowanie w Anglji i we Francji terenu do oficjalnych układów.

Wizyta ks. Sykstusa w pałacu Elizejskim po powrocie z Laxenburga. 31.III
Doręcza prezydentowi znany list Karola z 24.III. Prezydent i Cambon są zadowoleni. „Chodzi nie o zawieszenie broni, lecz o pokój odrębny z Austrją w celu podkopania bloku mocarstw centralnych, po czem Austrja stanie dyplomatycznie po naszej stronie. Chodzi o Anglję, bo Rosja wypadła z rachuby" (po rewolucji). Opinja angielska, jak i francuska, mówił Poincaré, stoi po stronie Austrji. Paweł Deschanel, przewodniczący izby deputowanych, zapytywał prezydenta: „Czy nie możnaby szybko zawrzeć pokój z Austrją?" Sykstus przestrzega przed zdradzeniem sekretu, gdyż w przeciwnym razie Austrja będzie zmuszona wysłać kilka swoich dywizyj na front francuski, co utrudni porozumienie. Ribot, nowy prezydent gabinetu, Freycinet, Foch, Pétain popierali gorąco myśl pokoju oddzielnego z Austrją.

Według Page'a, widoki tego pokoju wstrzymywały także decyzję Wilsona za wojną, chociaż nie wiedział on nic o tem, jakiemi sposobami prezydent miał zamiar oderwać Austrję od Niemiec. (Faktycznie, nawet po zerwaniu z Niemcami, Stany Zjednoczone utrzymywały stosunki z monarchją aż do grudnia 1917 roku). Zdaniem ambasadora amerykańskiego, pokój oddzielny z Austrją uwolniłby armję włoską, ewentualnie umożliwiłby przerzucenie jej na front zachodni, a przedewszystkiem pozwoliłby flocie śródziemnomorskiej rozwinąć swą działalność na wodach południowych i zachodnich Irlandji, nie mówiąc o tem, że doprowadziłby do upadku Bułgarję i Turcję oraz przerwał połączenie z niemi dla Niemiec. Byłby to koniec snów o „Mitteleuropa" a także o imperjum niemieckiem od morza Bałtyckiego po zatokę Perską.

Page do Woodrow Wilsona: Lloyd George, raz zagadnięty przez am- 22.II
basadora w sprawie prób prezydenta nakłonienia Austrji do odrębnego pokoju, odpowiedział całkiem dlań nieoczekiwanie: że Austrja jako sprzymierzeniec jest większą zawadą dla Niemiec, aniżeli byłaby jako państwo neutralne.

W tydzień potem Lloyd George w rozmowie z Page'm już opinję zmienia, powiadając, że byłoby dobrze oderwać Austrję od Niemiec. Rozmowy na ten temat prowadzone są w tajemnicy nawet przed członkami gabinetu. Lloyd George, jak się domyśla Page, nie chce się zdradzić z pacyfizmem. W sferach rządowych podejrzewają go o pobłażliwość i słabe ro-

zumienie psychiki niemieckiej w stosunku do neutralnych. „Niemcy chcą i mogą w ciągu tygodnia zmieść Danję, a w ciągu miesiąca Holandję tak samo, jak uczynili to już z Belgją, Polską, Serbją", powiedział Balfour.

Z powodu strat w U-wojnie Lloyd George i Ribot mieli zamiar udać się do Rzymu w celu porozumienia się z Włochami nad zawarciem pokoju. Brak okrętów mógł pociągnąć zaniechanie ekspedycji salonickiej. Front w Palestynie upadł.

12.IV Zjazd Ribota z Lloydem Georgem w Folkstone. Ribot odkrywa mu wynurzenia pokojowe Karola. Lloyd George przyjmuje je z radością w przewidywaniu, że Austrja, a może i Niemcy są także w przede dniu katastrofy. Wzywają Bosellego, prezesa ministrów włoskiego, i Sonnino na konferencję w St. Jean de Maurienne.

WIDMO KATASTROFY W AUSTRJI I ROZBICIE SIĘ TAJNYCH

3.IV JEJ UKŁADÓW Z KOALICJĄ. Spotkanie dwóch cesarzy (wraz z żonami) w Hamburgu.

Wizyta Karola i Zyty w towarzystwie Czernina w Głównej Kwaterze. Sprawa niemożliwości dalszego prowadzenia wojny w formie sondowania, czy Niemcy nie zgodziliby się na zwrot Alzacji i Lotaryngji Francji, wzamian za to Austrja oddałaby Galicję i Trentino (Włochom). Stanowisko Niemiec bezwzględnie odmowne. Pokój musi być zawarty na Zachodzie. Sprawa polska należy do kompleksu spraw na Wschodzie, gdzie pokój musi być odrębny. Czernin insynuował przyłączenie Rumunji zamiast Galicji. Tisza niechętny temu rozwiązaniu. Była omawiana sprawa mianowania arcyksięcia Karola regentem, a później królem w Polsce.

12.IV Nota Czernina do Karola, zalecająca jak najszybsze zawarcie pokoju: kompletne wyczerpanie monarchji, kończące się surowce i materjał ludzki. Druga kampanja zimowa jest wykluczona, innemi słowy, pokój za wszelką cenę na jesieni lub w zimie tego roku. Wskazuje na groźbę rewolucji: pięciu monarchów zdetronizowanych, „exempla trahunt". Samooszukiwanie się w sferach militarnych niemieckich. „Mam przekonanie, że i Niemcy doszły do granicy swoich sił". Co do Rosji „jej siła państwowa na długo, może na zawsze jest złamana". Radzi po złamaniu ofenzywy zawrzeć pokój, ewentualnie ponieść duże ofiary, zanim Ameryka wkroczy. Wojnę łodziami podwodnemi sprowadza do „oszukańczych nadziei". Cesarz polecił Czerninowi zawiadomić Niemcy, że „jesteśmy u krańców sił, i że nie mogą liczyć na nas poza późną jesienią".

17.IV Konferencja międzyaljancka w St. Jean de Maurienne. Sonnino sprzeciwia się odrębnemu pokojowi z Austrją, powołując się na traktat londyński. Lloyd George gorąco przekonywa ze względu na możność upokorzenia Niemiec. Poincaré podobno wzamian za Tryjest i Trydent ofiarowywał Karolowi Śląsk. Włochom sprzymierzeńcy przyznają sferę wpływu w Azji Mniejszej. Lloyd George insynuował Smyrnę. Ale Włosi obstają przy warunkach traktatu londyńskiego. Stąd beznadziejność

20.IV układów z Austrją. W Wiedniu przekonanie o gotowości Włoch do pokoju: doradzał go Cadorna, a król gotów był go przeprowadzić, ewentualnie przy pomocy Giolittiego. Stąd nowa podróż Sykstusa do Szwajcarji.

Ksiądz Ignacy Seipel (1876—1932), przywódca stronn. chrześć. społ. w Austrji, prof. teol. w Salzburgu, 1922—24 i 1926—1929 kanclerz państwa.

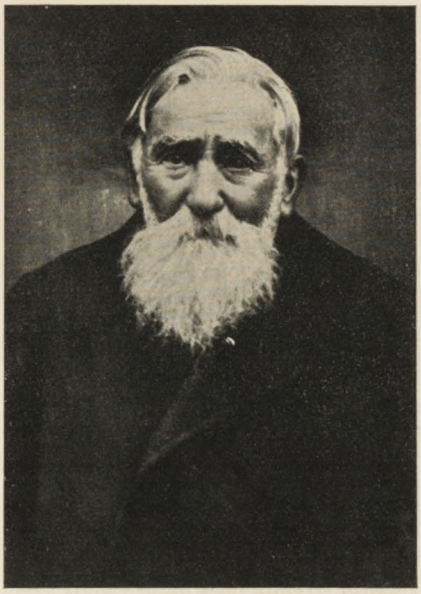

Bolesław Limanowski (1835—1935), historyk, socjolog i działacz niepodległ.; jeden z założycieli P. P. S.; senator R.P. z ramienia P. P. S.

Od lewej do prawej: 1. marszałek Piłsudski, 2. kard. Aleksander Kakowski (1862), arcybiskup metrop. warsz. 1913, czł. Rady Reg. 1917—1918, kardynał 1919, 3. Achilles Ratti (31/V 1857), 1918—21 nuncjusz apostolski w Warszawie, 6/II 1922 wybrany papieżem.

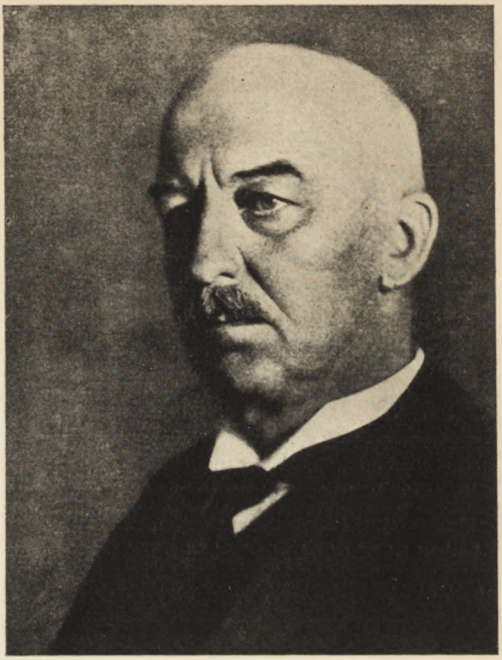

Gabrjel Narutowicz, prof. polit. w Zurychu; inżynier (1865—1922) min. spraw zagr.; 9—16/XII 1922 pierwszy prezydent Rzplitej Polskiej; 16/XII 1922 zamordowany przez Eligjusza Niewiadomskiego.

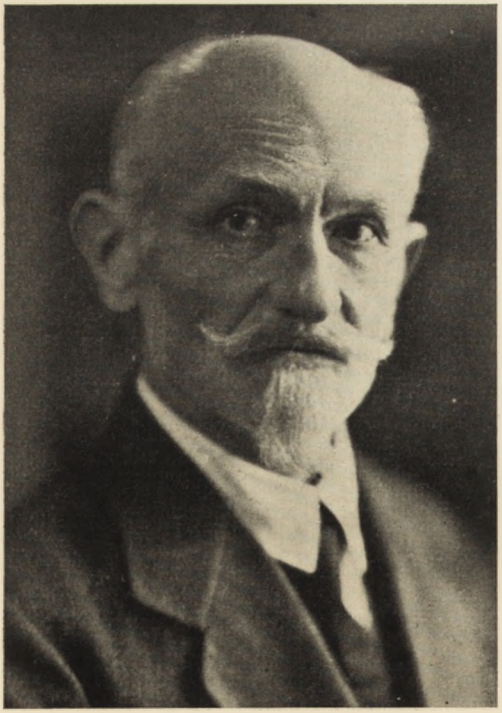

Stanisław Wojciechowski (1869), działacz niepodległościowy P. P. S., min. spraw wewn. 1919 — 20, 2-gi prezydent R. P. 1922—26. Prof. Szkoły Głównej Handlowej.

3 maj 1923 r. w Warszawie Marszałek Foch i Marszałek Piłsudski.

Zaprzysiężenie prezydenta Wojciechowskiego w Sejmie. Od lewej: Z. Darowski, gen. Sikorski, Rataj, prezydent Wojciechowski, Trąmpczyński, Zagórny-Marynowski, Skrzyński, Moszczyński, Makowski, Strasburger, Chodźko, gen. Sosnkowski, Pomorski.

Rząd Władysława Grabskiego 1924. Od lewej: Podsekr. St. Studnicki, Rybczyński, Tyszka, Janicki, Wyganowski, Sosnkowski, Sołtan, Grabski, Bertoni, Miklaszewski, Kiedroń, Darowski.

Manewry w Rembertowie w r. 1923. Na pierwszym planie od lewej: 1. prezyd. Wojciechowski. 2. Ferdynand I rumuński (1865—1927), od 1914 król, inicjator reformy rolnej. 3. gen. Fabrycy. 4. marsz. Piłsudski.

List Karola do następcy tronu niemieckiego. Sytuacja ciężka tyłów zarówno w Austrji, jak i w Niemczech. Prosi go, aby połączył jego usiłowania ze swojemi w celu zakończenia tej wojny z honorem. 20.IV

Odpowiedź z Wiednia. Ofiarują Trentino Włochom. Nowa podróż Sykstusa do Laxenburga. Karol zgadza się na nowe ofiary dla Włoch. Nie chce Śląska ani kolonij. Czernin insynuuje wynagrodzenie Austrji kosztem Rumunji. 25.IV-4.V

Drugi list Karola wręczony Sykstusowi: mowa o trudnościach ze strony Włoch, a tymczasem Włochy żądają mniej, aniżeli im się daje (Tyrol włoski). Nowa nota Czernina: żadne cesje bez koncesyj, gwarancja całości. Na tych warunkach Austro-Węgry zawrą pokój oddzielny. Rozbicie się układów. 9.V

Także i w Niemczech ostra i długa zima wywołała strajki i zaburzenia głodowe, które rząd stara się uspokoić obietnicami reform po wojnie. Transporty kolejowe zawodzą. Sejm pruski — narzędzie agitacji sfer wojskowych za U-wojną.

Orędzie wielkanocne Wilhelma II z zapowiedzią reformy wyborczej w Prusach: „Po gwałtownych wysiłkach całego narodu w tej straszliwej wojnie niema miejsca dla klasowego prawa wyborczego". 8.IV

Także i niemieccy mężowie stanu zapowiedzieli Czerninowi, że poza jesienią nowa kampanja zimowa wojenna jest niemożliwa. (Ludendorff utrzymuje, że układy pokojowe za pośrednictwem Sykstusa były prowadzone za wiedzą Bethmanna Hollwega, który miał na myśli rozumie się powszechny pokój, i nie dostrzegał gry podwójnej Karola. Taktyką Karola w stosunku do Niemiec, według Wilhelma, było, że przybywając do Niemiec, we wszystkiem im potakuje, a jak wróci do domu, to robi, co mu się podoba).

W Berlinie pogłoski o oddzielnym pokoju Austrji. Erzberger bawił w Sztokholmie, gdzie się zetknął z politykami rosyjskimi.

Bethmann Hollweg wyprawił Erzbergera do Wiednia, pokazawszy mu raport Czernina do cesarza Karola (z 12.IV). Czernin charakteryzuje tam sytuację, jako wyścig wojny, rewolucji i głodu. Sprawa pośrednictwa papieża (z ramienia Erzbergera) na widoku.

Audjencja Erzbergera u Karola, który mu powtórzył, że wojnę skończyć trzeba za parę miesięcy. W Niemczech nie rozumieją Austrji. Wilhelm mu powiedział, że Austrja powinna się lepiej zorganizować. Karol w odpowiedzi uczynił aluzję, że rezultaty polityki niemieckiej w Poznańskiem nie są zachęcające. 23.IV

Bethmann Hollweg do Czernina: uważa położenie mocarstw centralnych za zbyt dobre, aby kapitulować, chociaż byłoby w ich interesie zawrzeć możliwie prędzej „honorowy i interesy ich zabezpieczający pokój". Radzi spokój, zdecydowanie, ufność i optymizm. Nie dać wydrzeć sobie inicjatywy w wyzyskaniu katastrofy Rosji. Tisza także radził trzymać nerwy w porządku i partję do końca z zimną krwią rozegrać. 11.V

Czernin komunikuje Bethmannowi Hollwegowi bez wyszczególnienia 13.V

osób pośredniczących propozycje pokoju odrębnego ze strony państw Ententy wzamian za ofiarowane przez Austrję Trydent i niektóre wyspy dalmatyńskie. Bethmann Hollweg daje zgodę na dalsze pertraktacje.

REWOLUCJA W ROSJI A SPRAWA KRÓLESTWA POLSKIEGO. Od połowy marca w Tymczasowej Radzie Stanu począł rozwijać się kryzys na tle zawodu co do tworzenia wojska oraz przekazywania przez Niemców władz rządowych. Piłsudski stał na czele opozycji domagającej się pełnych kompetencyj rządowych i wojskowych Rady Stanu.

16.III Przemówienie Piłsudskiego na zjeździe ogólno-krajowym organizacyj niepodległościowych w Warszawie: „Armja narodowa wymaga żołnierza, żołnierz wymaga swego własnego narodowego rządu, rząd potrzebuje żołnierza, aby być rządem. Trzeba mieć wolę do tworzenia wojska".

17.III Członkowie Rady Stanu w deklaracji potrącają o możliwość złożenia mandatów.

6.IV Deklaracja Tymczasowej Rady Stanu: W społeczeństwie trwa wzburzenie z powodu nieposunięcia się naprzód sytuacji, wynikającej z aktu 5 listopada. Żądanie oddania Radzie Stanu szkolnictwa i sądownictwa oraz powołania za jej zgodą regenta.

9.IV Depesza Wilhelma do Rady Stanu: „Widzę w tworzeniu polskiego wojska najważniejszą podstawę pod budowę waszego państwa".

10.IV Korpus posiłkowy polski przechodzi pod rozkazy Beselera — wydzielenie z niego Polaków, żołnierzy z Galicji.

Sprawa mianowania arcyks. Stefana regentem, a później królem była poruszona za pobytu Karola w Głównej Kwaterze. Wilhelm uchylił się od tego, ponieważ chciał uniknąć każdego dalszego kroku, któryby mógł utrudnić porozumienie z nową Rosją.

24.III Powstanie „Związku wojskowych Polaków" w Piotrogrodzie. Oficerowie i żołnierze występują z wojska rosyjskiego i zgłaszają się do dywizji strzelców polskich, formującej się w Kijowie. Inne Związki na wzór piotrogrodzkiego.

10.IV Rząd tymczasowy rosyjski ogłasza cele wojny pod hasłem „bez aneksyj i kontrybucyj" z powołaniem się na niepodległość Polski. Cel — zabezpieczyć prawa naszej ojczyzny przy całkowitem wypełnieniu zobowiązań sojuszniczych. Wyparcie się dążeń imperjalistycznych, a zatem i chęci zajęcia Konstantynopola.

13.IV Pierwszy wszechrosyjski kongres rad robotniczych i żołnierskich w Piotrogrodzie.

10-16.IV Zjazd Związków Wojskowych Polskich w Rzeczycy. Uchwały: wyłączenie Polaków wojskowych z armji (rosyjskiej) i stworzenie jednostki bojowej o charakterze polskim dla wspólnej walki przeciwko militaryzmowi pruskiemu, dopóki nie uzna zasady samookreślenia narodów.

13.IV Przyjazd do Sztokholmu 30 emigrantów rosyjskich, w tej liczbie Lenina (Włodzimierz Uljanow). Niemcy ułatwili im przejazd ze Szwajcarji w zaplombowanych wozach. Przed odjazdem Lenin podjął się odrazu doprowadzić do skutku rokowania pokojowe, nie oglądając się na sytuację ogólną, czyli na koalicję. Hasło „wojna wojnie", albo „klęska Rosji".

W mowie zurychskiej Lenin nazwał Kiereńskiego niebezpiecznym zdrajcą, a Czcheidze — socjalistą, wchodzącym na drogę zdrady. Wraz z Leninem przybył Zinowjew, redaktor „Socjaldemokraty", w czerwcu Trocki — z Ameryki.

Równocześnie w Kopenhadze zjazd socjalnej demokracji: z Austrji — Adler, Renner i Seitz, działający w porozumieniu z Czerninem, z Niemiec — Scheidemann.

Raport głównodowodzącego Aleksiejewa o brataniu się żołnierzy z nie- 14.IV
przyjacielem w okopach. Niemcy starają się wprowadzić anarchję i zdemoralizować armję.

Konferencja socjalistów różnych odcieni w Piotrogrodzie. Lenin pro- 17.IV
ponuje zmianę nazwy organizacji na socjalistyczno-komunistyczną. Nikt się za tym wnioskiem nie oświadcza, z wyjątkiem Kołłątajówny (Żydówki), która żąda oddania władzy proletarjatowi. W sprawie wojny, czy pokoju mniej różnic. Przyjęto hasło pokoju bez aneksji i odszkodowań na podstawie samookreślenia narodów (zgodnie z odezwą socjalnej demokracji z 7.IV) wbrew wszelkim celom zaborczym. Tezy zjazdu przeczytane przez Lenina. Sowiety mają nie zdobyć rząd, ale zmienić go.

Przyjazd socjalistów francuskich (Monte, Cachin) i angielskich 19.IV
(O'Grady, Will Thoma, Sanders) do Piotrogrodu w celach propagandy za prowadzeniem dalszej wojny.

Ogłoszenie noty Milukowa o dalszym prowadzeniu wraz ze sprzymie- 1.V
rzeńcami wojny, której celem jest pokój stały, zawarty ze wszystkiemi demokracjami świata „pod gwarancjami i sankcjami" (dwa ostatnie wyrazy dodane przez Thomas'a).

Demonstracje majowe bolszewickie pod hasłem: „precz z ministrami kapitału, precz z wojną, władza do sowietów". Organ bolszewików „Izwiestja" domaga się ogłoszenia traktatów tajemnych. Wprowadzenie punktu o pokoju „bez aneksji i odszkodowań" do formuły rządu. Pociąga to za sobą dymisję Milukowa.

Kryzys rządowy rozszerza się. Dymisja Guczkowa. Kiereński bierze 10.V
tekę ministra wojny i marynarki.

Ministerjum Lwowa koalicyjne z ministrami mieńszewikami i eserami 11.V
(socjalistami rewolucyjnymi).

Sowiety zwołują międzynarodowy kongres robotniczy do Sztokholmu. 12.V

Wezwanie rządu tymczasowego w Rosji do wszystkich ludów o pokój 3.VI
bez aneksji i odszkodowań.

Bethmann Hollweg jest zdania, że rewolucja w Rosji jest na rękę dla 11.V
mocarstw centralnych, gdyż z dziedziny politycznej, gospodarczej i socjalnej walka partyj przeniosła się na sprawy wojny i pokoju, i że co z każdym dniem staje się wyraźne, tylko te partje utrzymają się przy władzy, które dopatrują się wyjścia z sytuacji wojennej na drodze pokoju z mocarstwami centralnemi.

Depesza Hoffmanna (z departamentu politycznego) do Grimma, socja- 3.VI
listy szwajcarskiego w Piotrogrodzie z oświadczeniem, że Niemcy nie podejmą żadnej ofenzywy (na wschodzie), dopóki możliwe jest przyjaz-

ne porozumienie z Rosją, ofiarują „ehrenhaften Frieden" (honorowy pokój) na podstawie przyszłego handlowego i gospodarczego porozumienia, pomoc finansową w odbudowie, niemieszanie się do spraw wewnętrznych Rosji, przyjacielskie porozumienie co do Polski, Litwy, Kurlandji z uwzględnieniem ich własnego sposobu bytu narodowego (Ihrer Völkereigenart). Obiecują zwrot zajętych terytorjów rosyjskich wzamian za zwrot zajętych terytorjów austrjacko-węgierskich. Niemcy każdej chwili gotowe są przystąpić do rokowań pokojowych.

1.V PIŁSUDSKI A NOWA FAZA SPRAWY POLSKIEJ. Żądania Rady Stanu, postawione okupantom: regenta, utworzenia ministerstw i rządu polskiego oraz gwarancji ze strony rządu niemieckiego za emisję banknotów.

Piłsudski na posiedzeniu poufnem uważa Radę w obecnej jej formacji za sytuację straconą.

2-3.V Rada Narodowa (Centralny Komitet Narodowy i Zjednoczenie stronnictw niepodległościowych) na zjeździe ogłasza dalsze istnienie Rady Stanu za szkodliwe.

Studnicki przypisywał opór przeciw werbunkowi temu, że PPS, inicjatorka ruchu wojskowego, wierzy w rewolucję światową, a inni nie chcą wojska dlatego, że liczą na koalicję. Piłsudski: „Dziś, gdy na stanowisku niewalczenia z Rosją stoją Bethmann Hollweg i Czernin, podział na aktywistów i pasywistów jest rzeczą minioną i upada dawne moralne prawo kierunku aktywistycznego do reprezentowania społeczeństwa, że wobec tego i podstawa, na której zbudowana została Rada Stanu, nie ma racji bytu". Proponuje podanie się in gremio do dymisji,

8.V choćby w oczach Studnickiego uchodził za agenta koalicji.

Hr. Lerchenfeld, komisarz niemiecki, wyraża zgodę rządu swego na regenta, na konstytucyjną i administracyjną organizację Królestwa Polskiego przez Radę Stanu i na oddanie poszczególnych gałęzi administra-

10.V cji. (Odpowiedź rządu niemieckiego na żądania Rady Stanu z dn. 1.V).

Odpowiedź telegraficzna Bethmanna Hollwega do Beselera: nie chce brać na siebie nowych zobowiązań, ale spuszcza się na niego, w jakim stopniu można zadośćuczynić życzeniu Polaków (Tymczasowej Rady Stanu).

10.V Zjazd w Moskwie demokratyczny: „armja polska, jako element państwowy, może być tworzona tylko w Polsce i z wiedzą rządu polskiego".

16.V Rezolucja Koła polskiego w Wiedniu stwierdza, że jedynem i wyłącznem żądaniem narodu polskiego jest odzyskanie Polski niepodległej i zjednoczonej z przystępem do morza (wniosek posła ludowego, Włodzimierza Tetmajera).

28.V Potwierdzenie tej samej rezolucji w Krakowie przez Koło polskie i Koło sejmowe z dodatkiem, że „jest to jedyna gwarancja pokoju i że życzliwy nasz cesarz Austrji sprawę tę ujmie w swe ręce. Wskrzeszenie państwa polskiego przy pomocy Austrji zapewni jej naturalnego i trwałego sprzymierzeńca".

30.V Zwołanie parlamentu wiedeńskiego pierwszy raz od wybuchu wojny.

25.V Na posiedzeniu poufnem Rady Stanu Kunowski, zdając sprawę ze

zjazdu socjalistycznego w Sztokholmie, mówi, że Polska może stanowić środkowy punkt między chaosem rosyjskim a nienawidzącymi nas Niemcami. Studnicki (aktywista) nie chce mieć nic do czynienia z tymi, którzy nie wysłuchają odpowiedzi Niemców. Podnosi zarzut popierania dezercji wojskowej (Kasprzycki, oficer polski, delegowany jakoby przez Piłsudskiego do Rosji w celach agitacji między wojskowymi Polakami). Piłsudskiego odpowiedź: „Pan Kasprzycki swoją dezercją więcej się przyczynił dla dobra wojska polskiego, niż pan Studnicki swoją dezercją od zdrowego rozsądku i rozumu".

Piłsudski w czasie dyskusji na posiedzeniu poufnem Rady Stanu nad rezolucją Koła polskiego (z 16.V) i rezolucją z 28.V w Krakowie. Opinja aktywistów, że pierwsza jest ułożona w Lozannie, a druga pod wpływem Głąbińskiego. Piłsudski daje historyczny podkład: „Akt 5.XI 1916 r. i polityka polska, na nim oparta, był polityką zbierania ziem polskich, jako ośrodka przy pomocy Austrji. Przypuszczano w sferach ludowych, że Polska będzie wolna, w sferach konserwatywnych, że ukochany system austrjacki będzie rozciągnięty na całą Polskę. Polityka ta doznała porażki. Naród polski nie mógł zgodzić się z metodą austrjacko-niemiecką robienia Polski bez Polaków. Bankructwo tej polityki ogłosił oficjalnie Biliński, i tu jest zwrotny punkt. NKN stał się dziś najniepopularniejszą instytucją w Galicji". Nic dziwnego, że rezolucja wychodzi z kół ludowych (Wł. Tetmajer). Konserwatyści są podzieleni za wpływem duchowieństwa (ks. Adam Sapieha, biskup krakowski). Narodowa demokracja ma w Galicji wpływ mały, w Królestwie duży. „Narodowa demokracja teraz dopiero może urosnąć". Pan Leo (b. prezes Koła) jest skompromitowany nawet w Krakowie. Demokraci i konserwatyści, będąc nawet przeciwni rezolucji, za nią głosowali. Świadczy to, że „przegrali oni sprawę i prawo do kierowania sprawami Polski w oczach Polaków". 31.V

Z przemówienia Piłsudskiego na posiedzeniu poufnem Rady Stanu: Akt 5.XI 1916 r. zrobiony bez Polaków, jako wyraz polityki okupantów. Akt ten nie ma przeciwników tak samo, jak oświadczenie Wilsona w sprawie polskiej. Koło polskie było w Austrji zawsze instytucją, jak to w Radzie Stanu lubią mówić, „państwo-twórczą", to jest „für jede Regierung zuhaben" (do użytku każdego rządu). Rada Stanu jest dopełnieniem traktowania Polaków przez okupantów, jako kolonji. Piłsudski uważa za swój obowiązek być w zgodzie ze społeczeństwem. 1.VI

Ta sama dyskusja. Piłsudski: W gruncie rzeczy akt 5.XI 1916 r. jest sprzeczny z prawem międzynarodowem, jak i wszystko to, co na podstawie jego zrobiono, a więc Rada Stanu i wojsko. Treść odpowiedzi (rządu niemieckiego z 8.V na wniosek Rady Stanu z 1.V) wskazuje na to, że Austrja i Niemcy chcą sprawę polską przeciągnąć aż do zawarcia pokoju. „Jeżeli nie jesteśmy zdolni do rządzenia się sami, to uwiecznijmy okupację". 9.VI

Dekret prezydenta republiki we Francji o utworzeniu armji polskiej: Dekret brzmiał: art. 1. Utworzona zostaje we Francji na czas wojny autonomiczna armja polska mająca walczyć pod polskim sztandarem, pod 4.VI

najwyższem dowództwem francuskiem. „Intencje państw sprzymierzonych, a w szczególności rządu rosyjskiego w sprawie odbudowania Polski dadzą się lepiej zaznaczyć, pozwalając wszędzie walczyć Polakom pod ich sztandarem narodowym".

Agencja Lozańska wniosła na wiosnę r. 1917 na ręce attaché wojskowego francuskiego w Bernie memorjał w sprawie wojska polskiego, w liczbie miljona żołnierzy, których Niemcy chcą rzucić na kark Francji i Anglji. Potrzeba przeciwdziałania temu ze strony koalicji przez ogłoszenie niepodległości Polski. Niezależnie od tego w Paryżu zabiegi Erazma Piltza (Bureau politique polonaise) i niektórych Polaków, utrzymujących łączność z Rosjanami za pośrednictwem biura II sztabu rosyjskiego (wywiadowczego) w osobie hr. Pawła Ignatjewa. Depesza Milukowa, zawierająca w zasadzie zgodę na tworzenie samodzielnej armji polskiej przy boku Francji. Zgoda ministra wojny Painlevé'go i poparcie sfer politycznych i wojskowych francuskich (senator Doumer, prezes komitetu słowiańskiego, Duport, szef sztabu, w którego dywizji Bajończycy pełnili służbę wojskową w 1915 roku, André Tardieu, redaktor polityczny „Temps" i t. p.).

6.VI Powołanie do życia misji wojskowej francusko-polskiej dla werbunku i organizacji armji polskiej we Francji pod dowództwem gen. Archinarde'a.

8-21.VI Zjazd Związków Wojskowych Polaków w Piotrogrodzie. Wybór Józefa Piłsudskiego na honorowego prezesa zjazdu. Uchwała tworzenia armji polskiej wszystkich rodzajów broni pod rozkazami dowódców Polaków i głównodowodzącego armją rosyjską. Utworzenie Naczelnego Polskiego Komitetu Wojskowego (Naczpol), przewodniczący chorąży Władysław Raczkiewicz. Piłsudski nosi się z zamiarem wyjazdu do Rosji.

2.VII Piłsudski zgłasza dymisję z Rady Stanu. Przemówienie na poufnem posiedzeniu: Próby tworzenia armji, zarówno austrjackie (Legjony), jak i niemieckie (Wehrmacht), nie miały żadnego wykładnika politycznego, czyli rządu. To zdemoralizowało żołnierza. „Są dziś trzy wojska polskie, a każde z państw wojujących chce mieć swoich Polaków".

Z przemówienia Piłsudskiego na plenarnem posiedzeniu Rady Stanu: Wstąpił do Tymczasowej Rady Stanu nie jako polityk, lecz jako wojskowy... Legjony nie miały żadnego wykładnika polskiego. Legjony były „włączone" do armji austrjackiej, obecnie są „dołączone" do armji niemieckiej. Utopją byłoby wierzyć, że da się stworzyć wojsko polskie w ten sposób, zwłaszcza w ten ostatni. Jako jedyny przedstawiciel spraw wojskowych w Radzie Stanu, nie może brać za to odpowiedzialności. Powiedział to Beselerowi. Powiedział, że jest trzy minuty do dwunastej. Teraz mówi, że jest półminuty. Ostatecznem ostrzeżeniem jest podanie się jego do dymisji.

Hr. Hutten-Czapski, komisarz niemiecki przy Tymczasowej Radzie Stanu, pisze: „Jeszcze tego samego wieczora udałem się z Lerchenfeldem do Beselera, by zanieść mu ważną wiadomość o wystąpieniu Piłsudskiego z Rady Stanu. Generał-gubernator nie wątpił, że decyzja ta pociągnie

za sobą poważniejsze konsekwencje. Z drugiej strony miał nieprzezwyciężoną niechęć do Piłsudskiego i podejrzewał go, że pretenduje on do stanowiska Naczelnego Wodza armji polskiej, aby na czele pół miljona żołnierzy stać się panem sytuacji. Miałem wrażenie, że Beseler, jako wódz naczelny wojska polskiego, byłby rad pozbyć się Piłsudskiego".

Odmowa złożenia przysięgi przez wojsko polskie. Przysięga opiewała: „Ojczyźnie mojej, Polskiemu Królestwu i memu przyszłemu królowi" oraz na „braterstwo broni" państw sprzymierzonych. Przysięgę mieli składać tylko królewiacy, Galicjanie nie. Ostre represje — zwolnienie oficerów, internowani — oficerowie w Benjaminowie, żołnierze w obozie dla jeńców w Szczypiornie pod Kaliszem. Pułki, składające się z samych Galicjan, przewiezione do Przemyśla. 9.VII

Aresztowanie Piłsudskiego i jego szefa sztabu Sosnkowskiego i wywiezienie ich do Niemiec. 22.VII

ROK 1917/1918.
REWOLUCJA W ROSJI A POKÓJ NA WSCHODZIE.

ZAŁAMANIE SIĘ DUCHA WOJNY W EUROPIE. W połowie roku 1917 Wielki Wschód bada teren pokojowy, ponieważ obawia się, że inicjatywę pokojową uchwycą socjaliści, względnie sfery watykańskie (Erzberger).

Ribot odmawia paszportów delegatom francuskim na kongres socjalistyczny w Sztokholmie. 1.VI

Izba i senat francuski ogłaszają odbiór Alzacji i Lotaryngji oraz zniszczenie militaryzmu niemieckiego za swe cele wojenne. 5-6.VI

Strajk głodowy na pancerniku niemieckim „Prinzregent Luitpold". 6.VI

List Hindenburga do cesarza o załamaniu się „morale" w wojsku. „Czy kanclerz dorósł do sytuacji wewnętrznej?" — takie rzuca pytanie. 27.VI

Ludendorff do Wahnschaffa, podsekretarza stanu: nie może popierać Bethmanna Hollwega, ponieważ nie chce on zagrzewać naród dla celów wojny w Belgji i nad Bałtykiem. 29.VI

Wizyta nuncjusza monachijskiego, Pacellego, u Bethmanna Hollwega: oznajmia poufnie, że w Anglji, a nawet we Francji jest gotowość do zawarcia pokoju. Stawia pytanie co do Belgji. Kanclerz z pewnemi zastrzeżeniami zgadza się na jej zwrot i przywrócenie niepodległości bez przewagi Anglji i Francji, także na sprostowanie granicy w Alzacji i Lotaryngji. Na pytanie Pacellego w kwestji ograniczenia zbrojeń i sądów rozjemczych, Bethmann Hollweg nie ma zastrzeżeń. Co do wschodnich granic nie może dać odpowiedzi, ponieważ tam chaos i brak zdatnego do układów pokojowych rządu. Bethmann Hollweg odniósł potem stwierdzone wrażenie, że chodziło o coś więcej, niż o nie wiążące rozmowy na temat warunków pokojowych, czyli że nuncjusz miał wyraźnie zleconą misję i że co do Alzacji i Lotaryngji, gdyby Francja okazała gotowość, dałoby się pod pewnemi warunkami, jak sprostowanie granic, utorować drogę do porozumienia. Moment ten był możliwy do skromnego pokoju 26.VI

porozumienia (Verständigungsfriede). Cesarz stał za kanclerzem, a on odniósł wrażenie, że mowa Lloyda George'a w Glasgowie, mimo swej wojowniczości, wskazywała na to, że Ententa była skłonna do pokoju.

Audjencja nuncjusza u cesarza Wilhelma w Głównej Kwaterze (w Kreuznach) w towarzystwie kapelana (franciszkanina) pod pozorem wymiany jeńców. Rozmowa na temat miłości chrześcijańskiej po obydwóch stronach wojujących. Wilhelm uważa za potrzebną inicjatywę papieża. Kapelan rzuca od siebie wyraz „la piazza" (tłum), jako groźba wisząca. Wilhelm przypisywał sobie zasługę, że socjaliści pierwsi odezwali się na jego wezwanie do pokoju.

28-30.VI Kongres masonerji w Paryżu. Reprezentowane kraje sprzymierzone: Francja — Wielki Wschód (Corneau), Wielka Loża (gen. Peigné), Belgja, Włochy (Nathan, Ferrari), Serbja (Miliczewicz), prócz Anglji, a z pośród krajów neutralnych: Hiszpanja (Simarro, Vinaixa), Szwajcarja (Schwenter, Barrois).

Z przemówienia Corneau: „Wojna ta, rozpętana przez autokracje wojskowe, zmieniła się w straszliwe zmaganie się demokracyj zorganizowanych przeciwko potęgom militarnym i despotycznym".

Z przemówienia Lebey'a, sekretarza Rady Wielkiego Wschodu Francji: przeciwko dwom państwom, grupującym narody w drodze przemocy i sztucznych podstępów — Austro-Węgrom i Niemcom. Wnioski o pokoju: 1) zwrot Alzacji i Lotaryngji do Francji, 2) odbudowanie przez zjednoczenie trzech zaborów Polski niepodległej, 3) niepodległość Czech, 4) zasadniczo — oswobodzenie i zjednoczenie wszystkich narodowości, uciskanych w obrębie organizacji politycznej i administracyjnej cesarstwa Habsburgów, do czego pomienione narody wyrażą wolę swą za pomocą plebiscytu.

Wolnomularstwo, główny pracownik pokojowy, stawia przed sobą za zadanie stworzenie władzy ponad-narodowej, której celem ma być rozwiązywanie w drodze pokojowej konfliktów między narodami, w postaci nowego organizmu Ligi Narodów.

Z przemówienia Meoniego, delegata włoskiego: problemy Ligi Narodów są jakby kwintesencją doktryny masońskiej i ducha humanitarnego poza wszelkiemi kwestjami natury ściśle politycznej, jak zwalczenie militaryzmu oraz idei imperjalistycznej przy pomocy idei demokratycznej, wyrażającej się w zasadzie narodowościowej z powołaniem się na zdanie Mazziniego: „idea narodowa jest środkiem, życie międzynarodowe jest celem". Stąd zagadnienia Alzacji i Lotaryngji, Trentino, Istrji i wschodnich wybrzeży Adrjatyku, Czech, Polski, Szlezwig-Holsztynu, Armenji i t. p.

Miliczewicz wnosi, aby narody uciskane były pytane o chęć przynależności do danego państwa, czy też pozostania niezależnymi w drodze plebiscytowej. Berlenda i Nathan (Włochy) zwalczają ten wniosek. Jovanowicz popiera i rozwija zasadę narodowościową. Schwenter oświadcza w imieniu trzech organizacyj masońskich Szwajcarji, że przyłączając się w całości do wniosków o utworzeniu Ligi Narodów, jako reprezentant

państwa neutralnego, nie może zabierać głosu w sprawie przyszłych rozgraniczeń terytorjalnych.

Depesza z kongresu do prezydenta Woodrow Wilsona z powodu stanowiska, zajętego przez niego, z oświadczeniem, że zasady masonerji są w całości zgodne z wygłoszonemi przez niego w obronie cywilizacji i wolności ludów. Specjalne pozdrowienie braterskie dla loży w Arkansas (wniosek Nathana), która przez swój akces do prac kongresu zapewniła mu szczególny sukces moralny.

PRZEŁOM WEWNĘTRZNY W RZESZY NIEMIECKIEJ. Mowa Eberta socjalisty w sejmie Rzeszy maluje czarno sytuację wewnętrzną. Socjaliści za pokojem bez aneksji i odszkodowań. Mówca socjalistyczny poparty przez Erzbergera. 3.VII

Rewelacje Erzbergera w sejmie Rzeszy o porażce planu wojny podwodnej. Odtąd większość w sejmie Rzeszy — centrum, socjaliści i postępowcy—za pokojem „bez aneksji i odszkodowań", czyli za t. zw. „Scheidemannfriede". Mowę Erzbergera w Głównym Wydziale sejmu Rzeszy z dn. 6.VII uważano później za czyn rewolucyjny i za „kamień węgielny przyszłej republiki mieszczańskiej niemieckiej" (Artur Rosenberg). Kanclerz za parlamentaryzacją rządu i pokojem porozumienia. 6.VII

Przyjazd do Berlina Hindenburga i Ludendorffa. 7.VII

Dekret Wilhelma, zapowiadający powszechne, równe prawo wyborcze w Prusach po wojnie. Konflikt wojskowo-parlamentarny. Hindenburg i Ludendorff grożą dymisją, jeżeli Bethmann Hollweg zostanie. 12.VII

(Bethmann Hollweg był za przyjęciem warunków papieża i przekonał cesarza. Ludendorff przysłał do Berlina płk. Bauera, który za pośrednictwem Stresemanna i Erzbergera podjudził przeciwko niemu cały parlament. Kiedy Hindenburg i Ludendorff zagrozili dymisją, wówczas Bethmann Hollweg musiał ustąpić).

Dymisja Bethmanna Hollwega. Następca Michaelis, urzędnik, narzędzie w rękach Ludendorffa. Z objęciem dowództwa przez Hindenburga, po jego chorobie na schyłku 1916 i początku 1917 roku, zwłaszcza zaś po kryzysie lipcowym „jedynowładztwo kierownictwa wojskowego" (die Alleinherrschaft der militärischen Leitung) nawet wobec cesarza i kanclerza. Ustosunkowanie się narodu do wodzów-bohaterów było takie, że cesarz musiał się przed ich wolą ugiąć. 13/14.VII

Organ socjalistyczny „Vorwärts" publikuje rezolucję pokojową (przeciw Hindenburgowi i Ludendorffowi): „Sejm Rzeszy dąży do pokoju porozumienia i do trwałego pojednania narodów". Redagowali: Erzberger, David, Gothein i von Richthofen. 14.VII

Przyjęcie rezolucji pokojowej przez sejm Rzeszy (212 głosami przeciw 136). 19.VII

Michaelis w przemówieniu zastrzega, że tę rezolucję przyjmuje tak, „jak ja to rozumiem". Powstanie partji większości (Mehrheitspartei) w sejmie Rzeszy.

Pertraktacje Czernina z Michaelisem w sprawie austrjacko-polskiego rozwiązania. Memorjał Głównej Kwatery (5.VII) w sprawie granicy mi- 1.VIII

litarnej na wschodzie uważa, jako minimum, linję: Pilica, Bzura, Rawka, Narew. Urząd spraw zagranicznych w Berlinie (podsekretarz stanu Stumm) ma nawiązać styczność z Ukraińcami. W razie rozwiązania austro-polskiego żąda wydzielenia Chełmszczyzny i Galicji wschodniej.

Nota pokojowa papieża, Benedykta XV, do państw wojujących (ogłoszona 15.VIII) na zasadzie: powrót do stanu przedwojennego (status quo ante bellum) z pewnemi zmianami granicznemi.

Ustąpienie Zimmermanna. Kühlmann — jego następca, jako sekretarz stanu Rzeszy.

17.VIII List poufny Michaelisa do Czernina z oświadczeniem, że nie uznaje rezolucji sejmu Rzeszy. Michaelis odrzuca austro-polskie rozwiązanie, także zamierzenia poprzednika co do Alzacji i Lotaryngji. Uważa za najlepsze rozwój Królestwa Polskiego samodzielny możliwie „mit Anschluss an Russland" (z przyłączeniem do Rosji).

27.VIII Wilson odrzuca propozycje pokojowe papieża — taki pokój przywróci tylko niebezpieczeństwo wojny. Michaelis i Kühlmann woleli odpowiedź w sprawie Belgji odwlec.

11.IX Rada koronna w Bellevue. Główna Kwatera domaga się nietylko utrzymania Belgji, ale i wybrzeży flandryjskich. Kühlmann nie myśli odrazu ofiarowywać Belgji, lecz odda ją dopiero na dobicie targów. Decyzja cesarza za pełną niezawisłością Belgji. Zwrot pod adresem Kühlmanna: „Teraz masz pan wolną rękę (freien Bahn). Pokaż pan, co potrafisz, i zrób pokój do Bożego Narodzenia".

19.IX Odpowiedź mocarstw centralnych papieżowi — przychylna.

Memorjał Głównej Kwatery w sprawie warunków pokojowych: przy utrzymaniu Polski samodzielnej, granice Litwy posunąć na Grodno ku południowi i powiększyć nieco kosztem Królestwa Prusy wschodnie i zachodnie. „Tylko wtedy możemy bronić Prus". Także Górny Śląsk trzeba bronić przed rewizją granic. Przejście zakładów przemysłowych z tamtej strony granicy (Zagłębie węglowe) ułatwi to zadanie.

(Główna Kwatera na tem stanowisku utrzymała się do końca wojny).

OFENZYWA NA WSZYSTKICH FRONTACH ANGIELSKA I ROZSYPANIE SIĘ FRONTU ROSYJSKIEGO. Front salonicki.

11.III Początek ofenzywy macedońskiej.

13-23.III Bitwa pod Monastyrem.

7-23.III Bitwa nad Wardarem.

6.V Konferencja wojenna międzysojusznicza w Paryżu. Ribot przeforsował obalenie króla Konstantyna w Grecji. Lloyd George daje zgodę na misję Jonnarta do Grecji.

12.VI Jonnart żąda abdykacji króla w Atenach. Konstantyn przekazuje władzę na rzecz młodszego syna, Aleksandra. Zniesienie blokady Grecji i wezwanie Venizelosa do utworzenia rządu.

26.VI Venizelos premjerem. Stan wojny ogłoszony między Grecją a Turcją i między Grecją a Austro-Węgrami. Sprawy zagraniczne obejmuje Politis. Venizelos ofiarowuje Entencie 12 dywizyj, z tego do dyspozycji 9 w końcu roku z warunkiem dostarczenia uzbrojenia i artylerji ciężkiej.

Front salonicki zaniedbany przez naczelne dowództwo. Gen. Sarrail zamieszany w intrygi miejscowe. George Lloyd żąda zmiany u Ribota — bezskutecznie. 6.VI

Front palestyński. Dowódca armji w Egipcie — gen. Allenby. Na czele armij tureckich gen. Falkenhayn. Allenby zastał armję brytyjską zdeprymowaną i bezradną. Ostatni atak na Gazę był poniechany wówczas, gdy nie było już żołnierza w okopach nieprzyjacielskich. Allenby potrafił wpoić nowego ducha swej armji, co prawda, armja jego była wzmocniona. Ale i Niemcy od czasu objęcia dowództwa przez Falkenhayna zwrócili uwagę na front palestyński, dotychczas — czyli do połowy roku 1917 — poniechany, jako drugorzędny.

Trzecia bitwa pod Gazą i wzięcie Gazy przez Anglików. 31.X-10.XI

Postępy wojsk angielskich w Palestynie. Wzięcie Jaffy. 17.IX

Jerozolima poddaje się Anglikom. Front angielski opiera się o ujście Jordanu do morza Martwego i na północy od Jaffy o morze Śródziemne. 9.XII

Front zachodni. Wojna podwodna zmusza Anglików do wytężenia wszystkich sił na lądzie w celu złamania podstawy tej wojny we Flandrji i na wybrzeżu Kanału.

Cofnięcie się Niemców na froncie Arras-Péronne-Soissons. 4.II

Próby Anglików przełamania frontu pod Arras. 3-5, 11-20.V

Wzięcie odcinka Wytschaete-Messines przez Anglików. 7.VI

Studniowa bitwa we Flandrji. Ataki Anglików pod Ypres i Cambrai. Cel — zatrudnienie Niemców, aby przeszkodzić ich ofenzywie przed przybyciem posiłków amerykańskich. 22.VII-6.XI

Wielki atak angielski na północ od Ypres (trzeci z rzędu). 31.VII

Nowa ofenzywa brytyjska. 15.VIII

Wzięcie Langemark. 17.VIII

Druga ofenzywa Pétaina pod Verdun. Odebranie Niemcom wzgórza 304 i „Homme mort". 20.VIII

Próba przełamania frontu na wschód od Mozy. 7.IX

Wielkie walki we Flandrji. Utrata przez Niemców Poelkapelle, Zennebecke i innych miejscowości. 4-9.X

Ostatnie próby Anglików przełamania frontu pod Cambrai. Użycie czołgów. Anglicy przy pomocy czołgów (po raz pierwszy użytych) przełamali linję Siegfrieda. Kawalerja angielska pokazała się na przedmieściu Cambrai. Sukces nie wyzyskany. 22.XI

Walki na Chemin des Dames. Wycofanie się Niemców na linję Aisne-Oise i kanał Ailette. 2.XI

Zdobycie Paschendaele przez wojska kanadyjskie. 6.XI

Kontratak niemiecki pod Cambrai pozbawia Anglików wszystkich korzyści. 30.XI

Na temat tej ofenzywy angielskiej, trzeciej bitwy pod Ypres, która od głównego punktu ataku nosi także nazwę bitwy pod Paschendaele, polemika — także powojenna, pamiętnikarska — między głównymi aktorami zdarzeń: głównodowodzącym angielskim, sir Douglas Haigiem, a pierwszym ministrem, Lloydem George'm. Ten drugi nie mógł rozstać

się ze swym planem — przeniesienia punktu ciężkości wojny na Wschód, czemu przeciwstawiali się zgodnie poprzednik jego, Asquith, jak i naczelne dowództwo angielskie, sir Haig, oraz jego szef sztabu, sir Robertson, i uprzedzenie swoje przeniósł na rezultaty bitwy we Flandrji — parę kilometrów terenu błotnistego wzamian za straty olbrzymie w materjale ludzkim. Naczelne dowództwo tłumaczyło operacje swoje żądaniem Admiralicji — odebrania portów flamandzkich — i potrzebą zatrudnienia nieprzyjaciela, zanim sprzymierzeńcy — Francuzi — nie przywrócą równowagi sił na swoim froncie.

Front rosyjski. Na konferencji sojuszniczej w Piotrogrodzie jeszcze przed rewolucją — w lutym — zastępca Aleksiejewa, szefa sztabu, gen. Hurko, zdawał sprawę ze stanu sił rosyjskich: Rosja zmobilizowała 14 milj., straciła w zabitych 2 milj., w niewoli 2 milj., pod bronią miała 7 i pół miljona, a 2 i pół w rezerwie.

7.VI Początek nowej ofenzywy rosyjskiej. Mimo rewolucji ofenzywa na całym froncie. Kiereński objeżdża fronty, zachęcając żołnierzy do walki mowami propagandowemi.

1.VII Ofenzywa Brusiłowa nad Dniestrem.

11.VII Przełamanie frontu austrjackiego między Zborowem a Brzeżanami. Zdobycie Kałusza.

19.VII Kontrofenzywa niemiecko-austrjacka w Galicji od strony Złoczowa. Przełamanie frontu rosyjskiego na przestrzeni 15 km wszerz i 12 km w głąb. Zdobycie Tarnopola. Cała linja rosyjska aż do Karpat wstrząśnięta. Rozprzężenie i niesubordynacja w armji rosyjskiej. Rumuni wytrwali.

24.VII Rosyjski front cofa się na przestrzeni 150 mil ang. Odebranie Nadwórnej, Stanisławowa i Tarnopola.

25.VII Rosyjsko-rumuńska ofenzywa nad Seretem.

27.VII Odciążająca ofenzywa rosyjska na froncie północnym w Smorgoniach.

3.VIII Zajęcie Czerniowiec przez wojska austrjacko-niemieckie.

6.VIII Front rumuński. Początek ofenzywy Mackensena. Uderzenie z rejonu Fokszan. Naprzeciw generał rumuński Averescu. Walki w okolicach Fokszan i Ocny, albo bitwa pod Marsesci (początek września). Rumuni front utrzymali.

1.VII III REWOLUCJA W ROSJI (BOLSZEWICKA) A NIEMCY. Zjazd sowietów i próba obalenia rządu tymczasowego. Manifestacje lipcowe w Piotrogrodzie. Hasło bolszewików zupełnej likwidacji dyktatury kontrrewolucyjnej burżuazyjnej. Stłumienie rozruchów przez pułki z frontu.

6.VIII Ustąpienie Lwowa. Kiereński na czele rządu tymczasowego. Lenin i Zinowjew ukrywają się. Trocki i Kamieniew aresztowani.

1-5.IX Ofenzywa niemiecka w kierunku na Piotrogród. Zdobycie przyczółka mostowego Rygi.

3.IX Zajęcie Rygi przez Niemców.

4.IX Wzięcie Dyjamentu (Dünamünde).

22.IX Zajęcie przyczółka mostowego Jakobstadt w górze Dźwiny. Dźwina przestaje zasłaniać marsz na Piotrogród.

Zajęcie wysp Ozylji, Moon, Dago przez Niemców przy współdziałaniu floty bałtyckiej. 12-21.X

Dyktatura Kiereńskiego. Generał Korniłow przeciwko rządom eserów i mieńszewików. Próba zamachu stanu wojskowego. Kiereński udaremnia zamach przy pomocy bolszewików. Uwięzienie Korniłowa i innych generałów (między innymi Denikina). 10.IX

Rosja ogłoszona republiką. 15.IX

Przedstawiciele Armenji, Gruzji, Azerbejdżanu i Daghestanu ogłaszają republikę federacyjną Zakaukaską. 20.IX

Rewolucja bolszewicka w Rosji — październikowa (24—26.X st. st.). 5-7.XI

Powstanie bolszewickie. Komitet wojenno-rewolucyjny. Czerwona gwardja w sile do 4 tys. ludzi w Piotrogrodzie, do 3 tys. w Moskwie. Rozporządza karabinami maszynowemi i autami pancernemi. Obsadza budynki rządowe i punkty strategiczne w miastach.

Lenin wychodzi z ukrycia i staje przed II wszechrosyjskim zjazdem sowietów. Walka o władzę: 14 bolszewików naprzeciw 7 socjalistów rewolucjonistów, mieńszewików i jeden z grupy Gorkiego w biurze zjazdowym. Okrzyki: „Bandyci, kłamcy, mordercy, zajęliście miasto poza naszemi plecami, jak zbóje na drodze. Zaaresztowaliście naszych ministrów". Mniejszość opuszcza zjazd. Trocki, mistrz ceremonji, ogłasza upadek rządu tymczasowego i ogłasza nowy rząd republikański, oparty na radach (sowietach) komisarzy ludowych. Prezydentem tego rządu jest Lenin. Rząd, a właściwie Lenin fabrykuje prawa. Dekret o utworzeniu „komisji nadzwyczajnej dla walki z kontrrewolucją, sabotażem i wszelkiemi przekroczeniami na służbie" (zaród późniejszej Czerezwyczajki). Narazie teror ulicy. 7.XI

Odezwa Lenina. „Jednym z kolejnych celów rewolucji jest likwidacja natychmiastowa wojny, a ponieważ wojna jest ściśle związana z kapitalizmem, trzeba obalić sam kapitał, i w tem nam pomoże wszechświatowy ruch rewolucyjny, który już zaczyna się we Włoszech, Anglji i w Niemczech. Dlatego potrzeba ogłoszenia wszystkich tajnych traktatów. W Rosji musimy natychmiast przystąpić do budowy proletarjackiego socjalistycznego państwa".

W czerwcu ustanowiony wszechrosyjski centralny komitet wykonawczy, czyli WCIK, jako organ egzekutywy I wszechrosyjskiego zjazdu sowietów. Do listopada przewagę w nim mieli mieńszewicy i esery, rewolucja październikowa wprowadziła zamiast nich bolszewików obok eserów (socjalistów rewolucjonistów).

Dekret o ziemi ogłoszony: 1) wszelka własność prywatna ziemska kasuje się natychmiast i bez wynagrodzenia, 2) wszelka własność prywatna ziemska, prywatna czy skarbowa, wraz z budynkami i inwentarzem, przechodzi do rąk komitetów lokalnych i sowietów chłopskich danego obwodu, aż do chwili decyzji Zgromadzenia Konstytucyjnego, 3) wszelkie szkody, poczynione własności skonfiskowanej, uważa się za ciężkie przewinienie i odsyła się do trybunału rewolucyjnego. 8.XI

II wszechrosyjski zjazd sowietów ogłasza: „Cała władza odtąd prze- 9.XI

chodzi do sowietów". Hasło „własť na miestach" (władza na miejscu), i „dyktatura proletarjatu". W miastach tworzą się sowiety robotników i sowiety żołnierzy, po wsiach — sowiety deputatów chłopskich. Dekrety o przejściu władzy do rąk sowietów, o odebraniu ziemi i zawarciu pokoju.

10.XI Czerwona gwardja rozbija podchodzącego pod Piotrogród Kiereńskiego. Ratuje się ucieczką z Piotrogrodu.

15.XI Sowiety ogłaszają prawo samostanowienia o sobie narodów, wchodzących w skład dawnego rosyjskiego imperjum.

20.XI Ogłoszona Ukraińska republika ludowa w charakterze federacyjnym z republiką rosyjską.

Estonja ogłasza swą niepodległość.

21.XI Wezwanie Trockiego, komisarza dla spraw zagranicznych, do sprzymierzeńców Rosji, aby zawarli pokój bez aneksji i odszkodowań.

25.XI Ogłoszone wybory do Konstytuanty rosyjskiej.

26.XI Wezwanie radjowe wodza naczelnego, chorążego Krylenki, „do wszystkich" z propozycją zawarcia pokoju.

27.XI Główna Kwatera niemiecka zawiadamia o zgodzie na rokowania pokojowe. To samo Austrja.

28.XI Na pytanie telefoniczne Ludendorffa: „Czy można układać się z Leninem?" gen. Hoffmann, szef sztabu armji na Wschodzie, odpowiedział: „Tak jest, wojsko pragnie pokoju, i jest to pierwsze wezwanie, jakie przyszło". Według Czernina (17.XI) Niemcy ociągały się ze zgłoszeniem do tego pokoju, jako pierwszego etapu do pokoju powszechnego, i nie miały ochoty zawierania go z takimi ludźmi, jak Lenin. Wojskowi, którzy w Niemczech robili politykę, dokładali wszystkich usiłowań, aby obalić Kiereńskiego i mieć na to miejsce „etwas anderes" (coś innego). Przeważyła chęć, aby uwolniwszy front wschodni, pójść na Paryż, co wydawało się jedyną deską ratunku.

12.VI STAN RZECZY PO STRONIE KOALICJI I AMERYKA. Konferencja imperjalna w Londynie.

Debata w parlamencie angielskim nad raportem o stanie wojny w Mezopotamji. Dymisja Chamberlaina.

17.VII Zmiana nazwiska niemieckiego domu panującego w Wielkiej Brytanji na angielskie: Windsor.

19.VII Reorganizacja gabinetu angielskiego.

25, 26.VII Konferencja międzysojusznicza w Paryżu z udziałem wojskowych (Cadorna, Robertson, Pershing, Pétain i Foch). Sprawa udzielenia pomocy Rosji: Anglja ma się zająć marynarką, Francja wojskami lądowemi, Stany Zjednoczone reorganizacją transportów, Japonja — dostarczeniem materjałów i technicznych środków. Skutki ewentualnego upadku Rosji: polityczne — zmiana celów wojny, ekonomiczne — mocarstwa centralne będą miały do swego rozporządzenia zasoby jej przyrodzone (zboże), które zmniejszą efekt blokady, moralne — upadek ducha zwłaszcza u słabszych sojuszników na Bałkanach, Rumunja pójdzie niechybnie za przykładem Rosji.

Konferencja pokojowa socjalistyczna w Sztokholmie (z udziałem bolszewików, bez socjalistów koalicyjnych). 31.VII

Henderson labourzysta rezygnuje z udziału w gabinecie brytyjskim. 11.VIII

Poufne rokowania o pokój: major Armand, ze strony francuskiej, i hr. Revertera, agent austrjacki, spotykają się w Szwajcarji. 7.VIII

Chiny wypowiadają wojnę Niemcom. 14.VIII

Niemcy insynuują ofertę pokojową na ręce Brianda za pośrednictwem br. Lankena dyplomaty, poprzednio przy ambasadzie w Hadze, obecnie przy generał-gubernatorze w Brukseli. 15.VIII

W Stanach Zjednoczonych senat przyjmuje poprawkę prohibicyjną do konstytucji. 2.IX

Konferencja w Boulogne: Lloyd George podtrzymuje zobowiązania Anglji co do zwrotu Alzacji i Lotaryngji na rzecz Francji. 25.IX

Francuzi żądają przedłużenia odcinka brytyjskiego na froncie zachodnim. Naród francuski niósł dotychczas prawie cały ciężar wojny i jest zmęczony. Wojsko burzy się. Nasilenie żołnierzem frontu brytyjskiego jest trzykrotnie większe, niż francuskiego. Lloyd George zgadza się z tem. Sprawę oddano do uzgodnienia dowódcom: sir Haigowi i Pétainowi.

Odpowiedź Kühlmanna w sejmie Rzeszy: Niemcy nigdy nie zwrócą Alzacji i Lotaryngji. 3.X

Peru i Urugwaj zrywają stosunki z Niemcami. 5.X

Anglja odrzuca propozycje pokojowe papieża. 13.X

Nalot Zeppelinów na okręgi przemysłowe Anglji (4 strącone). Ostatni nalot na Londyn. 19.X

Misja wicehrabiego Iszii w Waszyngtonie. Układ między Japonją a Stanami Zjednoczonemi w celu uzgodnienia interesów na Pacyfiku i na Dalekim Wschodzie, t. zw. układ Iszii-Lansing. 2.XI

Konferencja międzysojusznicza w Rapallo. 5.XI

Alarm włoski. Powstanie Najwyższej Rady Wojennej (conseil suprême de la guerre) dla uzgodnienia i skoordynowania działań sprzymierzonych w składzie: prezydenci rządów, po jednym ministrze i technicznym doradcy każdego państwa. Zbierać się miała co miesiąc, miejsce zebrań— Wersal. Na doradców technicznych wybrano: ze strony Anglji — sir Henry Wilson, Francji — gen. Weygand, Włoch — Cadorna, Stanów Zjednoczonych (później) — gen. Bliss. 17.XI

Pierwsza dywizja amerykańska zajmuje odcinek spokojny na froncie zachodnim. 21.X

Materjał ludzki napływał z za Oceanu wolno: w końcu września, czyli w pół roku po wypowiedzeniu wojny armja amerykańska we Francji liczyła wszystkiego nie więcej, jak 60.000 przyczem żadna dywizja nie była na linji. Potrzeba wyszkolenia żołnierza. W końcu października liczba ta podniosła się do 87 tys., w końcu listopada 126 tys., a na początku roku 1918 wynosiła ledwo 175 tys.

Przybycie misji amerykańskiej do Europy dla skoordynowania interesów handlowych, morskich i wojennych sprzymierzonych i Stanów 7.XI

Zjednoczonych. Równocześnie misja finansowa w Ameryce: lord Reading i sir Wiliam Wiseman.

2.XI List Balfoura do lorda Rothschilda — w imieniu rządu. Deklaracja w sprawie żydowskiej pod wpływem rewolucji rosyjskiej. Zabiegi o nią Żydów: w roku 1915 sir Herbert Samuel przedkłada rządowi angielskiemu memorandum. Dr Chaim Weizmann, przewódca organizacyj syjonistycznych wszechświatowych, porozumiewa się z rządem angielskim. „Rząd królewski patrzy przychylnie na utworzenie w Palestynie narodowej siedziby (a national home) dla Żydów i użyje wszelkich sposobów dla jej urzeczywistnienia. Samo się przez się rozumie, że to samo nie przesądza praw cywilnych i religijnych istniejących grup nieżydowskich w Palestynie, ani też praw i politycznego stanu Żydów w innych krajach".

29.XI List lorda Lansdowna w „Daily Telegraph", w którym oświadcza, że wojna trwa za długo, i że Anglicy wykoszlawili swe cele wojny. Olbrzymie wrażenie tego oświadczenia w Anglji i w Stanach Zjednoczonych. Komentarz do tego listu Page'a: lord Lansdown, jako arystokrata, wolałby zachować cesarza Wilhelma na tronie. List został silnie zdezawuowany przez sfery rządowe Anglji.

OFENZYWA WŁOSKA 1917 ROKU. KLĘSKA POD CAPORETTO.

14.V-5.VI Ofenzywa Cadorny od Tolmino do morza. X bitwa nad Isonzo.

3.VI Włochy ogłaszają niepodległość Albanji pod swym protektoratem.

19.VIII XI ofenzywa włoska na froncie Isonzo.

24.X-14.XI Ofenzywa austrjacko-niemiecka nad Isonzo. Udział w niej dywizyj niemieckich (gen. Below).

Powód udziału Niemców w ofenzywie we Włoszech był ten, że Austrjacy oświadczyli, iż XII bitwy nad Isonzo nie wytrzymają. Chodziło nie o utrzymanie linji Isonzo, lecz całej monarchji (Hindenburg).

Plan Conrada, który wskazywał od początku, aby zająć Lombardję, użyć Genui za podstawę i stamtąd sparaliżować front zachodni, był stale odrzucany przez Główną Kwaterę niemiecką, zarówno przez Falkenhayna, jak i Ludendorffa. Hoffmann był za nim (Nowak).

24-27.X Atak niemiecki na linji frontu między Tolmain, przyczółkiem mostowym, a pozycją górską Flitsch. Odwrót Cadorny z wielkiemi stratami na Tagliamento, wkońcu aż do Piave i oparcie się o wzgórza weneckie.

25.X Przerwanie frontu włoskiego pod Caporetto. Przełamanie linji Tagliamento. Straty włoskie: ćwierć miljona żołnierzy w polu i drugie tyle jeńca. W dwadzieścia cztery godziny potem Włochom śpieszyło na pomoc 6 dywizyj francuskich i 5 dywizyj angielskich. Cadorna chciał cofnąć się aż po Mincio. Foch przekonał go, że można się utrzymać nad Piave. Foch wysłał posiłki wprzód, zanim Cadorna zwrócił się o pomoc (Whright). Caporetto przekonało Lloyda George'a o potrzebie jednolitego dowództwa koalicji.

28.X Zajęcie Gorycji i Udine we Włoszech przez Austrjaków i Niemców.

30.X Upadek gabinetu Boselli. Gabinet Orlando-Sonnino we Włoszech.

9.XI Cadorna otrzymuje dymisję. Naczelnym wodzem zostaje gen. Arman-

Admirał Mikołaj Horthy de Nagybanya (1868), w czasie wojny głównodowodzący flotą austrjacką, regent Węgier od 1920 r.

Z konferencji w Hadze: 1) od lewej przedstaw. Niemiec dr Józef Wirth (1879), wielokr. min.; 1921—22 kanclerz Rzeszy, 2) Arystydes Briand (1862—1932), wiel. min. i premjer, długol. kier. polit. zagr. Francji.

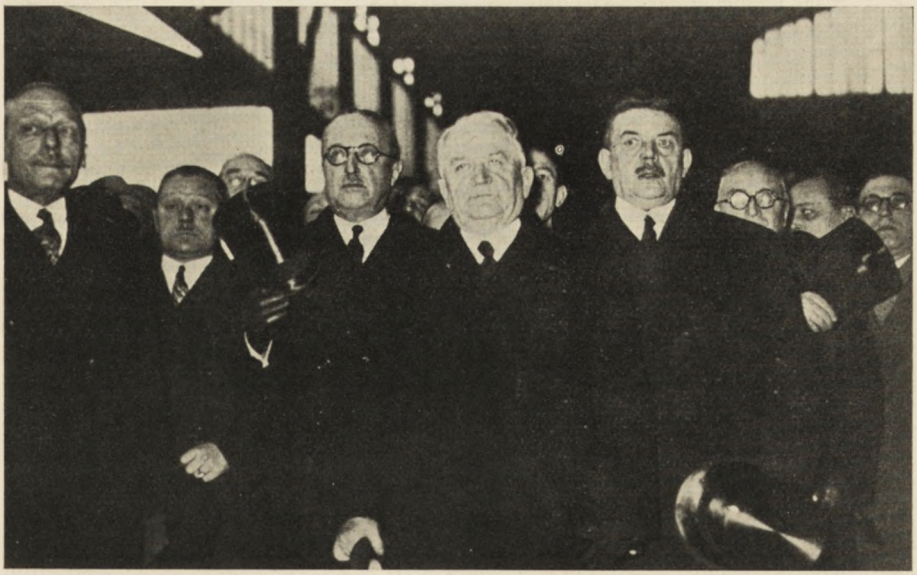

W środku od lewej: 1) Andrzej Tardieu (1876), wielokr. min. i premjer. 2) Gaston Doumergue (1863—1937), 12 prezydent Republiki Francuskiej od 13/VI 1924—1931, premjer 1934, 3) Edward Herriot (1872), wielokr. premjer i min. francuski, przywódca radykałów.

Rząd Aleksandra Skrzyńskiego 1926. Od lewej: Ziemięcki, Chądzyński, Kiernik, Piechocki, gen. Żeligowski, Raczkiewicz, Skrzyński, Zdziechowski, St. Grabski, Osiecki, x, Rybczyński (mało widoczny).

Marszałek Piłsudski, prezydent Mościcki i premjer Bartel w 1926 r. Kazimierz Bartel, 1882, profesor Politechniki Lwowskiej, autor wielu prac, wielokrotny minister i premjer.

Edward Benesz (1884), min. spraw zagr. Czechosłowacji do 1935, prezyd. od 1935.

Sir Austen Chamberlain (1863 — 1937), min. spraw zagr. Anglji.

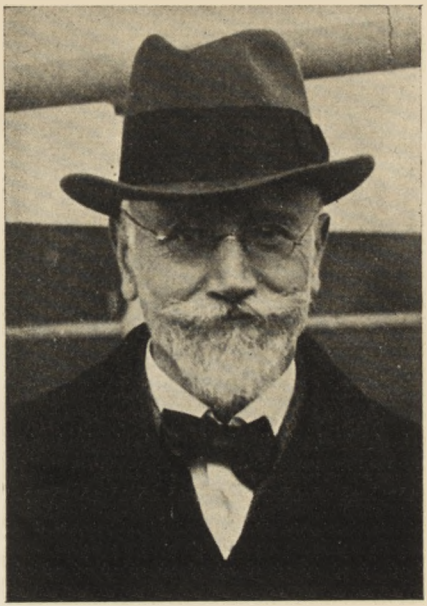

Eleuterios Venizelos (1864—1936); 1917 spowodował abdykację króla i przystąpienie Grecji do wojny; wielokr. premjer, 1935 organiz. rewolty na Krecie.

Konferencja bałkańska w Bukareszcie 9/II 1934. Od lewej: 1. Tewfik Rusdu Arras — Turcja. 2. Maximos — Grecja. 3. Titulescu — Rumunja. 4. Jefticz — Jugosławja.

Antoni Smetona (1874), organizator i prezydent Taryby, od 1926 prezydent Litwy.

Herbert Hoover (1874), inż. górn., min. handlu 1920–27; 31 prezydent U.S.A. 1929–33.

Posiedzenie Rady Ligi Narodów pod przewodnictwem ministra Becka (x).

do Diaz, odznaczony już poprzednio w wojnie libijskiej. Zastępcy: gen. Badoglio i gen. Giardino.

KOALICJA I PROCES ODRADZANIA SIĘ WOJSKA POLSKIEGO NA ZACHODZIE I W ROSJI. Powstanie Komitetu Narodowego we Francji pod przewodnictwem Dmowskiego. Uznany przez rząd francuski, angielski, włoski (koniec sierpnia, początek września), najpóźniej amerykański z następującemi atrybucjami: kierownictwo polityki polskiej, opieka konsularna nad obywatelami polskimi i kierowanie sprawami armji polskiej. 15.VIII

(Główny obóz w Sille le Guillaume. Werbunek ochotników z jeńców niemieckich. Zasila armję polską we Francji głównie przypływ ochotników z Ameryki, zamiast projektowanej armji Kościuszkowskiej).

Uznanie Komitetu Narodowego przez Francję „comme une organisation officielle polonaise" (za organizację oficjalną polską). 20.IX

Departament narodowy polski w Chicago — Ignacy Paderewski — wydaje odezwę werbunkową na zaciąg żołnierza do armji polskiej „w celu przygotowania organizacji przyszłego państwa polskiego".

Oświadczenie Balfoura w izbie gmin na pytanie, czy kwestja polska może być rozwiązana w czasie negocjacyj pokojowych. Balfour zapytuje: „Czy jest zdrowy sens (common sense) myśleć, że wolna Polska może być stworzona przez układy? Czy mocarstwa centralne nie myślą o zajęciu prowincyj bałtyckich? Rygi? Jak odpowiedziały na propozycje pokojowe Wilsona? papieża? te ostatnie, gdzie wyraźnie była mowa o Polsce i o Belgji? Odpowiedź była ogólnikowa". 6.XI

Wojsko polskie w Rosji. Jeszcze Guczkow w charakterze ministra wojny dał pozwolenie na utworzenie trzech korpusów polskich. Przeszkody ze strony Komisji likwidacyjnej (Al. Lednicki) i Więckowskiego, wysuwanego przez sowiety na komisarza nadzwyczajnego przy wojsku polskiem.

Podróż Lednickiego do Sztokholmu dla spotkania się z Wojciechem Rostworowskim, dyrektorem departamentu politycznego Tymczasowej Rady Stanu (w lipcu). Sonda pokojowa niemiecka za ich pośrednictwem. Niemcy rzekomo proponowali utworzenie Królestwa Polskiego z zaboru rosyjskiego i Galicji — granice roku 1914. Kiereński miał już skądinąd te same propozycje.

Odpowiedź Tereszczenki, ministra spraw zagranicznych (po Milukowie) na propozycję Lednickiego uznania Rady Tymczasowej Stanu za rząd polski, iż zależy to od tego, czy jest anty- czy też proniemiecka. Tereszczenko namawiał Polaków do powstania na tyłach Niemców. 11.VIII

I dywizja strzelców polskich — z kadry Legjonu puławskiego — powołana do życia na kilka tygodni przed rewolucją marcową. Na rozkaz Brusiłowa przeniesiona do Kijowa, gdzie się organizuje (gen. Bylewski). Rzucona na front galicyjski w rejonie Husiatyna. W ofenzywie lipcowej pod Brzeżanami.

I pułk (płk. Żeligowski) stacza zażarte walki pod Czabarówką — jedy- 27.VII

ny zwarty oddział na tym odcinku wobec paniki ogólnej wojsk rosyjskich.

24.VII Dywizjon ułanów polskich, zorganizowany w składzie jednego pułku (płk. Bolesław Mościcki), w czasie odwrotu wojsk rosyjskich broni od maruderów ludność Stanisławowa i pod Krechowcami stacza krwawy bój z nacierającą piechotą niemiecką (Bawarami).

26.VII Dopiero głównodowodzący Korniłow dał pozwolenie na utworzenie I korpusu polskiego i podpisał nominację na dowódcę tego korpusu gen. Dowbor-Muśnickiego.

VIII Dywizja strzelców w połowie sierpnia przeniesiona na Białoruś do Bychowa, gdzie wchodzi w skład tworzącego się I korpusu polskiego, jako pierwsza jego dywizja.

IX Pod koniec września także i I pułk ułanów zostaje przeniesiony na Białoruś, pod Mińsk, do tworzącego się korpusu gen. Dowbor-Muśnickiego.

Sztab korpusu w Mińsku. Koncentracja na Białej Rusi. Stan liczebny w końcu roku do 30 tys. ludzi.

3-8.VIII Zjazd przedstawicieli organizacyj polskich w Moskwie. Żąda niepodległej i zjednoczonej Polski z dostępem do morza, wybiera Radę Międzypartyjną (Stanisław Wojciechowski na czele).

8.IX Komitet wykonawczy Rady Międzypartyjnej przedkłada Tereszczence żądanie, aby wobec aktu mocarstw centralnych z 12.IX — o ustanowieniu Rady Regencyjnej w Warszawie i utworzenia Rady Stanu, jako organu ustawodawczego — Ententa uznała za cel wojny utworzenie państwa polskiego z dostępem do morza.

KRÓLESTWO POLSKIE JAKO PAŃSTWO KRAWĘDZIOWE

10.IX NIEMIECKIE. Patent cesarski o Radzie Regencyjnej i zapowiedź zwołania Rady Stanu, jako organu ustawodawczego Królestwa.

25.IX Utworzenie przez Niemcy osobnego rządu na Litwie — Taryby, albo Rady narodowej litewskiej (z 20 członków). Litwini mają poparcie centrum w sejmie Rzeszy. Wysuwani kandydaci do tronu litewskiego (ks. Urach wirtemberski).

27.IX Przysięga i intronizacja regentów na zamku warszawskim (arcybiskup Kakowski, ks. Zdzisław Lubomirski i Józef Ostrowski).

28.IX Pismo Rady Regencyjnej do Berlina i Wiednia: naród polski zmierzać będzie ku wspólnym celom politycznym i ekonomicznym z obu mocarstwami centralnemi.

1.X Oddanie w ręce polskie szkolnictwa w obu okupacjach.

15.X Rozwiązanie się NKN-u w Krakowie.

28.X Upadek Michaelisa i parlamentaryzacja rządu w Niemczech za sprawą partji większości (Mehrheitspartei).

1.XI Hr. Hertling (z centrum) — kanclerzem, von Prayer — jego zastępcą, jako przedstawiciel partji większości.

21.XI Pierwsze ministerstwo w Królestwie: Jan Kucharzewski prezesem rządu z ramienia Regencji za zgodą mocarstw centralnych.

4.XI Narada w Berlinie pod przewodnictwem Hertlinga z udziałem Ludendorffa nad sprawą litewską. Linja wytyczna, aby obszar Oberost — Li-

twę i Kurlandję — sprowadzić na drogę unji personalnej z domem Hohenzollernów. Wniosek Ludendorffa nie spotkał sprzeciwu. Później demokraci litewscy znajdują poparcie u stronnictw większości i w ministerstwie spraw zagranicznych i nie oglądają się na władzę wojskową (Oberost).

Wizyta Czernina w Berlinie. Wznowienie układów w sprawie polskiej w sensie rozwiązania austrjackiego. Narada w Bellevue. Cesarz daje zgodę zasadniczą przy niektórych sprostowaniach granicznych, oraz kolejowych i z gospodarczemi zabezpieczeniami. Ustępstwo dla Austrji w celu utrzymania jej przy Niemcach. 5.XI

Konferencja w tej samej sprawie u Hertlinga z udziałem Hindenburga i Ludendorffa. Brak wyraźnych wskazówek politycznych u Czernina. Dalsze konferencje na widoku. 6.XI

Według Ludendorffa, ministrowie Hertling, Kühlmann, Prayer stanęli na gruncie austro-polskiego rozwiązania. Hindenburg i Ludendorff byli mu przeciwni ze względów strategicznych. Cesarz kazał rozpatrzyć, jakiego rodzaju przesłanki wojskowe mogą uczynić niemożliwem austro-polskie rozwiązanie.

Pogłoski o tej naradzie w prasie. Mowa o unji personalnej Polski z Austro-Węgrami i o koronacji cesarza Karola na króla polskiego, o zwiększeniu obszaru Królestwa częścią Litwy, o prawie żeglugi pod wolnym pawilonem na Litwie. To samo o unji personalnej (cesarz Wilhelm) z Litwą i Kurlandją (dementi Agencji wschodniej: informacje te są częścią nieścisłe, a częścią fałszywe). Interpelacja na tem tle w parlamencie węgierskim (Tisza). Wekerle wyrażał się z sympatją o przyszłem zbliżeniu się Polski do Austro-Węgier.

Odpowiedź obu cesarzy, Wilhelma i Karola, na pismo z 28.IX Regencji: „Uroczystemu uznaniu przez panów tych doniosłych aktów państwowych (5.XI 1916 i 12.IX 1917) ufam najzupełniej i wiem, że Wysoka Rada Regencyjna pozostanie zawsze wierna wytycznym, które sama sobie zakreśliła w piśmie, do mnie wystosowanem". 17.XI

ROZSYPANIE SIĘ FRONTU ROSYJSKIEGO A KOALICJA. Francja wobec rozsypania się frontu rosyjskiego — wyczerpanie materiału ludzkiego i widmo nowego roku walki bez nadziei zwycięstwa.

Rezygnacja gabinetu Painlevé'go. Clemenceau prezydentem rządu i ministrem wojny we Francji. Jego hasło: „wojna aż do ostatecznego zwycięstwa".

Opinja Lloyda George'a o Clemenceau: „Clemenceau był największym mężem stanu francuskim, jeżeli nie największym Francuzem swego wieku... Ludzkość nie interesowała go wcale, obchodziła go tylko Francja. Widział ją na początku swej karjery politycznej poniżoną. Kończąc swoją karjerę polityczną pozostawiał Francję największą potęgą na kontynencie, co miała do zawdzięczenia przeważnie jemu samemu. W głębi swej istoty był to drapieżnik (przydomek „tygrys"), ale w działaniu był spokojny, zrównoważony, praktyczny, zawsze skłonny do ustępstw, układów, aby pójść naprzód". Krytyka jego bezlitosna wszystkiego

i wszystkich od początku wojny w dzienniku własnym: „L'homme libre" (Człowiek Wolny), później po konfiskatach przemianowanym na „L'homme enchainé" (Człowiek w łańcuchach). Lloyd George przypuszcza, że po wyczerpaniu się ekipy parlamentarzystów, jako przewódców rządu — Viviani, Briand, Millerand, Ribot, Painlevé — wrogowie Clemenceau umyślnie wysunęli siedmdziesięcioośmioletniego starca, aby w końcu życia padł i skompromitował się.

20.XI Deklaracja prezydenta ministrów: „precz z kampanją pacyfistyczną, precz z intrygami niemieckiemi. Ani zdrady, ani półzdrady".

24.XI B. minister Malvy postawiony w stan oskarżenia.

22.XII Wytoczony proces sądowy b. ministrowi Caillaux o konszachty z Niemcami.

29.XI Konferencja międzysojusznicza w Paryżu (Lloyd George, Balfour, Orlando i Sonnino, płk. House, Venizelos) pod przewodnictwem Clemenceau, z udziałem wojskowych (sir Robertson, generałowie amerykańscy: Bliss i Pershing, Foch i Weygand).

26.XI Depesza generała Knoxa (przy sztabie rosyjskim): „Jest rzeczą oczywistą, że większość armji rosyjskiej odmawia bić się dłużej".

27.XI Depesza Trockiego do przedstawicieli wojskowych mocarstw sprzymierzonych w Piotrogradzie z żądaniem uznania rządu bolszewickiego i z przestrogą, że w razie odmowy odwoła się do woli ich ludów. Wraz z propozycją traktowania o zawieszenie broni groźba, iż w razie odmowy mocarstw sprzymierzonych będzie zmuszony zawrzeć pokój oddzielny z państwami centralnemi.

Ambasador angielski, Buchanan, doradza wobec sytuacji rozpaczliwej Rosji, zwolnić ją z zobowiązań sojuszniczych względem koalicji.

30.XI Na konferencji międzysojuszniczej w Paryżu wniosek angielski (Lloyd George'a) zwolnić Rosję z zobowiązań paktu londyńskiego roku 1914 i pozostawić jej swobodę zawarcia pokoju, czy też dalszej walki przy boku koalicji. Motywy, że cele wojny po stronie Rosji: Konstantynopol, Dardanele, Galicja wschodnia, Bukowina, odpadły. Odpowiedź Clemenceau, że „nawet gdyby wszystkie potęgi niebieskie zażądały od niego, aby zwrócił słowo, dane przez Rosję, odmówi".

1.XII Posiedzenie Najwyższej Rady Wojennej w Wersalu: sprawa planu wojennego na rok przyszły. Lloyd George w towarzystwie lorda Milnera, sir Wiliama Robertsona i sir Henryka Wilsona, sztab włoski reprezentował Cadorna, amerykański — gen. Bliss w towarzystwie płk. House'a. Sprawa nowej sytuacji wojennej po odpadnięciu Rosji — perspektywa przerzucenia wojsk niemieckich z frontu rosyjskiego na front wschodni i niezbędnych przeciwzarządzeń.

9.XII Memorandum Balfoura w sprawie odpadnięcia Rosji. Treść: wystrzegać się, aby bolszewicy wpadli w ręce Niemców, utrzymywać stosunki z nimi do czasu, póki nowa konstytuanta nie przywróci normalnych rządów, czas przejściowy kilku miesięcy dla powstrzymania Niemców od przerzucenia swoich dywizyj na zachód. Gabinet przychyla się do jego opinji: rząd brytyjski nie interesuje się składem rządu w Rosji — bolsze-

wickiego podobnie, jak nie interesował się nim za czasów carskich. Odwołanie sir Buchanana, jako wmieszanego w sprawy rządu i polityki kadetów. Przez ten czas Anglja utrzymuje w Rosji tylko swego chargé d'affaires.

Nota rządu brytyjskiego do rządu francuskiego w sprawie stosunków z Rosją: zaleca wejście w styczność z rządem bolszewickim w celu ratowania interesów zaangażowanych w Rosji, ale każdemu państwu na własną rękę. Rząd francuski przyłącza się do tego stanowiska. Włochy wolałyby zerwanie. 21.XII 23.XII

Odpowiedź Balfoura na interpretację MacDonalda w izbie gmin: rząd brytyjski nie uznał administracji bolszewików de facto, ani de jure, lecz załatwia tylko z nim sprawy za pośrednictwem swego agenta urzędowego. Bolszewicy wysłali w charakterze swego przedstawiciela Litwinowa do Londynu (Anglja — Bruce Locharta — raczej, jako przedstawiciela wywiadu). Obietnica niemieszania się w sprawy wewnętrzne Rosji z zastrzeżeniem wstrzymania propagandy rewolucyjnej w Wielkiej Brytanji.

ZAWIESZENIE BRONI NA WSCHODZIE A SPRAWA POLSKA. Według Ludendorffa cel traktatów na Wschodzie: „zabezpieczenie granic, obszary rolne, w szczególności na Litwie i w Kurlandji, jako przestrzenie dla osadnictwa naszych żołnierzy". Według Hoffmanna, nie było porozumienia co do celów między Główną Kwaterą a urzędem kanclerskim, podobnie jak między Niemcami a Austro-Węgrami. Według Ludendorffa, zawieszenie broni należało do wojskowych, pokój do dyplomatów.

Jeszcze przed oficjalnem zawieszeniem broni Niemcy zaczęli transport wojsk ze wschodu na zachód. Rosja chciała wyzyskać układy dla propagandy rewolucyjnej wśród żołnierzy niemieckich. Admirał Altvater wskazywał Hoffmanowi na niebezpieczeństwo propagandy bolszewickiej w jego armji, podobnie jak było już we flocie niemieckiej. Hoffmann na to tylko się roześmiał.

Zawieszenie działań wojennych na froncie rosyjskim. Zjazd delegatów wojennych frontu rosyjskiego w Kiszyniowie. 2.XII

Układy o zawieszenie broni w Brześciu litewskim, w głównej kwaterze dowództwa na Wschodzie (Oberost). 3.XII

Zawieszenie broni na froncie rosyjskim podpisane. 5.XII

Finlandja ogłasza niepodległość. 6.XII

Stany Zjednoczone wypowiadają wojnę Austro-Węgrom. 7.XII

Zawieszenie broni na froncie rumuńskim. 9.XII

Uchwała Taryby o przywróceniu niezawisłego państwa litewskiego ze stolicą w Wilnie. 11.XII

Podpisanie miesięcznego rozejmu wojennego między bolszewikami a państwami centralnemi na warunkach, ułożonych przez Niemców. 15.XII

Narada w Kreuznach, w Głównej Kwaterze, z udziałem kanclerza nad warunkami pokoju. Warunki, umówione w Kreuznach, jako obowiązujące przedstawicielstwo niemieckie w traktatach pokojowych. Sprawa „państw krawędziowych" (Randstaaten) — Królestwa Polskiego, Li-

twy i Kurlandji. Królestwo Polskie w granicach etnicznych w sojuszu wieczystym z Niemcami na podstawie konwencyj wojskowej, kolejowej i celnej. Unja personalna Kurlandji i Litwy z cesarstwem, przyczem cesarz Wilhelm zastrzegł konieczność rządzenia „mit langen Zügeln" (cugle wolno puszczone) i z zachowaniem „ihrer Eigenart" (właściwości etnicznych). Między Królestwem a Niemcami strefa pograniczna (Grenzstreif) z dwoma miljonami ludności polskiej miała być oddzielona dla zabezpieczenia Prus (inaczej: Schutzstreif). Co do tego jednomyślna zgoda zarówno sfer wojskowych, jak i politycznych, jedynie co do szerokości tego pasa była kwestja niejasna. Także i Wilhelm był za „koniecznemi poprawkami granicy": koło Będzina (Zagłębie Dąbrowskie) i Torunia (dworzec toruński), wyżyny koło Mławy i przejście Biebrzy (Ossowiec), ale z ludnością tylko stutysięczną (Hoffmann).

18.XII Rada Regencyjna żąda udziału przedstawicielstwa polskiego w traktatach pokojowych z Rosją.

22.XII Początek rokowań pokojowych w Brześciu Litewskim. Ze strony bolszewików Joffe, przewodniczący, Karachan, sekretarz delegacji. Ze strony Niemiec — gen. Hoffmann, głównodowodzący na wschodzie, i sekretarz stanu, Kühlmann. Ze strony Austro-Węgier — Czernin. Turcję reprezentował Talaat-pasza. Czernin jechał z instrukcją przywiezienia za wszelką cenę pokoju z Brześcia, nawet odrębnego, jeśliby Niemcy na pokój wspólny się nie zgodzili (Hoffmann).

Protokół posiedzenia w Kwaterze niemieckiej. Ze strony bolszewików: Krylenko, głównodowodzący, Włodarski, Załkind, Uritsky, Raskolnikow, Fajerabend, Antonow, Dzierżyński, Kudrejew, Skrypkin. Ze strony niemieckiej: komendant von Gott Täubner, Erich von Schumann, Rausch. Umowa: 1) Politykę polską prowadzi rząd niemiecki. 2) Rząd rosyjski nie miesza się w niczem do organizacji polskiej, a zatem nie ma prawa protestować, ani interpelować w sprawie oderwania Zagłębia metalowego i kruszcowego w Dąbrowie i przyłączenia go do Niemiec, w sprawie ograniczenia praw ludności pochodzenia polskiego do zajmowania się przemysłem naftowym w Galicji, w sprawie odłączenia prowincji Chełma, w sprawie polityki celnej Niemiec i Austro-Węgier, Kurlandji, Estonji i Inflant w stosunku do Polski, w sprawie polityki ekonomicznej Niemiec i Austro-Węgier w prowincjach Poznania i Galicji, jakoteż i w prowincjach, świeżo odłączonych od Rosji. 3) Sownarkom (rada narodowych komisarzy) ma prawo pozostawać w styczności z grupami rewolucyjnemi i socjalistycznemi, które utworzyły się w Polsce, w celu propagowania idei rewolucyjno-socjalistycznych, posyłając do Polski agitatorów, którzy mają być zapisywani w biurze wywiadowczym w Piotrogrodzie i w Warszawie. 4) Sownarkom przestanie wysyłać agitatorów do Niemiec i do Austro-Węgier. 5) SNK (sownarkom) ma rozciągać nadzór nad ugrupowaniami szowinistycznemi polskiemi, aby im przeszkadzać w werbunku i tworzeniu armji na terenie rosyjskim. 6) Przejście wojska polskiego uzbrojonego przez granice Litwy, front północny i południowy i t. d. Rosja uważać będzie za akt wrogi Polaków

przeciwko mocarstwom centralnym i pomagać będzie tym ostatnim do ich zniszczenia. 7) SNK na przyszłym kongresie pokojowym będzie protestować za pośrednictwem swych przedstawicieli w imię haseł socjalizmu i pacyfizmu przeciw tworzeniu armji i ministerstwa wojny w Polsce. 8) SNK za pośrednictwem swych agentów finansowych ma czuwać, aby kapitały francuskie, rosyjskie, angielskie nie były kładzione w przedsiębiorstwa przemysłowe, samorządowe, kolejowe i morskie w Polsce. 9) Jeżeli rządy niemiecki i austro-węgierski uznają za konieczne zmianę swej polityki w stosunku do Polski, SNK zobowiązuje się uznać nowy kurs i bronić go wbrew przeszkodom, jakie będą stawiali sprzymierzeńcy (les alliés de l'ancien empire russe).

(Kopja z dn. 15.I.1918, zakomunikowana w streszczeniu rządowi angielskiemu 4.V.1918, dostarczona przez Związek Międzypartyjny w Moskwie, opublikowana w czerwcu. Dokument ten miał się stać przyczyną skazania na śmierć dwóch braci Lutosławskich, Marjana i Józefa, przez bolszewików w Moskwie).

Skasowanie komisji likwidacyjnej dla spraw polskich w Piotrogrodzie. 23.XII

Delegaci mocarstw centralnych zgadzają się na formułkę bolszewików — pokój „bez aneksyj i odszkodowań", mimo oporu Turków i Bułgarów. Zdaniem Czernina, Niemcy zgodzili się na zasadę bezaneksyjności na Wschodzie, gdyż spodziewali się powetować sobie tę stratę na Zachodzie, i że nie chcieli pokoju powszechnego. Ludendorff znów w haśle „samostanowienia" widział sztuczkę Czernina, chcącego tą drogą od pokoju z Rosją doprowadzić do pokoju powszechnego. Wściekłość Ludendorffa na przyjęcie tezy bezaneksyjności, czyli pokoju wyrzeczenia się (Verzichtsfriede) na wschodzie ze strony delegacji niemieckiej. 25.XII

Obrady nad sprawą samostanowienia, czyli państw krawędziowych. Bolszewicy rozumieli, że Niemcy opuszczą obszary okupowane, których ludności przyznali prawo samostanowienia. Niemcy zaś twierdzili, że ludność tych obszarów już sama bez bolszewików o sobie postanowiła — naturalnie w duchu życzeń Niemców. Gdy Hoffmann w czasie śniadania tak tę kwestję wyłożył delegatom, Joffe był jakby uderzony pałką w łeb. Delegaci rosyjscy grozili zerwaniem rokowań, gdyż za taką bezaneksyjność musieliby zapłacić utratą osiemnastu gubernij. Czernin stracił nerwy i zagroził Hoffmannowi zawarciem pokoju odrębnego. Hoffmann odpowiedział, że uwolni tem tylko 25 dywizyj niemieckich w armji austrjackiej. Później okazało się, że pokój odrębny kosztowałby Austrję zajęcie Czech przez wojska niemieckie. Hoffmann nie zląkł się groźby zerwania rokowań, ponieważ był przekonany, że bolszewicy muszą ustąpić. 26.XII

Dyskusja nad punktami szczegółowemi pokoju: 1) sprawa opróżnienia terytorjów okupowanych — z jednej strony obszarów Austro-Węgier, Turcji i Persji przez wojska rosyjskie, z drugiej Polski, Litwy, Kurlandji i Estonji przez Niemców, 2) sprawa samookreślenia narodów przy wycofaniu obustronnem wojsk. Rosjanie spodziewali się, że to samookreślenie, albo samostanowienie narodów przy pomocy propagandy bolszewic- 27.XII

kiej wypadnie na ich korzyść. Kühlmann natomiast zajmował stanowisko, że Polska, Litwa, Kurlandja i Estonja wyraźnie wypowiedziały już swą wolę i żądał przyjęcia jej do wiadomości.

28.XII Po dalszej dyskusji bezowocnej nastąpiła przerwa dziesięciodniowa w traktatach. Wilhelm był zadowolony z ich rezultatu, co wywołuje zdanie Kühlmanna o nim, że „jest to najrozumniejszy człowiek w całych Niemczech".

30.XII Wezwanie Sowietów do mocarstw Ententy o wzięcie udziału w rokowaniach pokojowych pozostało bez odpowiedzi.

Rok 1918 CZTERNAŚCIE PUNKTÓW WILSONA A POLSKA. Utworzenie

2.I rady transportów wojennych przez koalicję. Powstanie ministerstwa żeglugi powietrznej w Anglji.

5.I Przemówienie Lloyda George'a o celach wojny do delegatów tradeunionów. „Będziemy dumni, jeżeli będziemy walczyć do końca i przy boku nowej demokracji w Rosji... Ale jeżeli obecni władcy Rosji podejmą akcję niezależną od swych sprzymierzeńców, nie mamy sposobu powstrzymania katastrofy, która niezawodnie spadnie na ich kraj. Rosja może być ocalona tylko przez swój własny naród. Jakkolwiek bądź jesteśmy przekonani, że niezawisła Polska, zawierająca wszystkie jej rodzime pierwiastki, które chcą stanowić jej skład, jest naglącą koniecznością stabilizacji zachodniej Europy".

8.I Orędzie Wilsona o pokoju. Czternaście punktów, zawierających wszystkie warunki pokojowe: 1) jawny układ pokojowy (open covenant of peace) — przeciwko tajnej dyplomacji, 2) absolutna wolność żeglugi na morzach, 3) usunięcie wszelkich barjer ekonomicznych między państwami, 4) redukcja zbrojeń, 5) w sprawach kolonjalnych równowaga między pretensjami rządzących a interesami rządzonych, 6) ewakuacja obszarów rosyjskich z wojsk okupantów „dla niezawisłego określenia przez nich (t. j. ludność tych obszarów) ich własnego rozwoju politycznego i narodowej polityki", 7) ewakuacja i odbudowa Belgji, 8) wycofanie się z Francji i naprawa krzywdy roku 1871, czyli zwrot Alzacji i Lotaryngji, 9) granice włoskie określone na zasadach narodowościowych, 10) pozostawienie ludom Austro-Węgier „wolnej możności rozwoju autonomicznego", 11) ewakuacja Rumunji, Serbji, Czarnogóry wraz z dostępem do morza dla Serbów, 12) władza zwierzchnia Turków ograniczona do terytorjum im przynależnego, wolność żeglugi przez Dardanele, 13) Polska zjednoczona i wolna z dostępem do morza, 14) specjalna umowa (covenant) zarówno małych, jak i wielkich państw dla zapewnienia wzajemnych gwarancyj niepodległości i nienaruszalności terytorjalnej, czyli powszechny związek narodów.

XIII punkt orędzia Wilsona brzmiał: „Ma być utworzone niezależne państwo polskie, które ma zawierać terytorja zamieszkałe przez niewątpliwie ludność polską, któremu ma być zapewniony wolny i bezpieczny dostęp do morza, i którego polityczna oraz ekonomiczna niepodległość i nietykalność terytorjalna ma być zagwarantowana układem (covenant) międzynarodowym".

(Do ułożenia orędzia komitet ankietowy dostarczył Wilsonowi materjałów, jak i całych referatów. Sześć z czternastu punktów było bezpośrednio oparte na referatach, w tej liczbie i punkt XIII. Trzykrotna rewizja tego punktu przed jego zredagowaniem. W referacie było: „niezawisła i demokratyczna Polska ma być ustanowiona". Określenie „niewątpliwie (bezsprzecznie) ludność polska" poprawka marginesowa Wilsona. Inne części, jak dostęp do morza, gwarancja w układzie międzynarodowym sprecyzował i dodał sam Wilson).

Sprzymierzeni nie podpisali czternastu punktów. Woleli składać deklaracje o warunkach pokojowych każdy oddzielnie i każdy za siebie.

Wilson przedkłada kongresowi swoich czternaście punktów. W orędziu do kongresu Wilson precyzuje swoje stanowisko w sprawie pokoju. Cztery zasady: 1) pokój ma być oparty na sprawiedliwości, 2) występuje przeciw rozdrapywaniu narodów, jak starych mebli na licytacji i przeciw „wielkiej grze, zdyskredytowanej raz na zawsze, zwanej równowagą mocarstw", 3) aby nie było układów terytorjalnych sprzecznych z wolą narodów, jako wyniku układów i kompromisów między mocarstwami, 4) każda narodowość, wyraźnie określona, winna znaleźć zadośćuczynienie swych aspiracyj w stopniu możliwym do zaspokojenia. 11.II

TRAKTATY BRZESKIE A SPRAWA POLSKA I UKRAIŃSKA. Rada koronna w Bellevue w sprawie polskiej. Wraca na stół austrjacko-polskie rozwiązanie. (Według Ludendorffa, to Czernin obrobił Kühlmanna, a ten znów Hoffmanna za austro-polskiem rozwiązaniem. Gwałtowny sprzeciw Ludendorffa. Obydwaj z Hindenburgiem stawiają kwestję zaufania. Cesarz przychyla się do stanowiska ministra spraw zagranicznych zgodnie z Hoffmannem. Ludendorff cofa się). 2.I

Trocki, komisarz spraw zagranicznych sowietów, proponuje przeniesienie miejsca obrad do jednego z państw neutralnych. Wskazuje Sztokholm. Mocarstwa centralne odmawiają. 3.I

Rok 1917

Zajęcie Helsinek (Helsingforsu) przez czerwoną gwardję. 29.XII

Rok 1918

Sowiety uznają niepodległość Finlandji. 4.I

Dekret Rady Regencyjnej o tymczasowem urządzeniu władz naczelnych Królestwa Polskiego. 3.I

Podróż regentów oficjalna do Berlina i do Wiednia w celu podziękowania monarchom za akt 12.XII. Odmowa dopuszczenia Polaków do układów w Brześciu narówni z Ukraińcami. Gabinet Kucharzewskiego za rozwiązaniem austro-polskiem. 7-13.I

Podanie o dymisję Hindenburga i Ludendorffa z powodu różnic w zapatrywaniach z kanclerzem na rozwiązanie sprawy polskiej cofnięte. 7.I

Powrót delegatów z Piotrogrodu do Brześcia. Zmiana delegacji bolszewickiej. Na czele Trocki zamiast Joffego. Przybycie delegacji ukraińskiej z Gołubowiczem na czele, wysłanej przez Radę ukraińską. Ukraina ogłasza się „państwem samodzielnem". Hoffmann i Kühlmann przybycie jej powitali z radością, jako odwód przeciw bolszewikom. Czernina niepokój wobec mieszania się ich w sprawy Galicji wschodniej i Bukowiny. Bez- 9.I

owocność rozmów z bolszewikami. Wybieg Niemców — chcą traktować pokój odrębny z Ukrainą bez bolszewików, jako nacisk na Sowiety. Warunki pokoju odrębnego — ustąpienie wschodniej Galicji i Bukowiny oraz Chełmszczyzny. Hoffmann poparł ten drugi punkt, odmówił reszty. Wyjście pośrednie — ustąpienie Chełmszczyzny i rozdział Galicji na część wschodnią — ukraińską i zachodnią — polską. Zgoda na te warunki ze strony Czernina wzamian za obietnicę „chleba z Ukrainy".

11.I Trocki stawiał sprawę dopuszczenia do traktatów przedstawicieli Polski, Kurlandji i Litwy jako kwestję uczciwości zamiarów mocarstw centralnych, ale cofnął swój wniosek natychmiast, gdy go spytano, czy uznaje rządy tych krajów.

17.I Depesza Kucharzewskiego do Hertlinga z żądaniem dopuszczenia do traktatów i odpowiedź odmowna.

15-17.I Strajki głodowe w Wiedniu.

28.I–3.II Strajki głodowe w Berlinie.

10-18.I III Zjazd wszechrosyjski związku sowietów. Lenin referuje sprawę układów pokojowych. Ogłoszenie „deklaracji praw pracującego i wyzyskiwanego ludu". Przyjęto ustrój państwowy — federacja sowietów narodowych republik (wniosek Stalina). W układach pełnomocnictwa dla zaprzestania wojny (wniosek Trockiego). Dekrety o unarodowieniu ziemi, banków, skasowaniu długów, ogłoszeniu tajnych traktatów. Sownarkom (SNK, czyli sowiet narodnych komisarzy) zamiast tymczasowego ogłoszony stałym rządem pod kontrolą wszechrosyjskiego zjazdu i WCIK-u (wszechrosyjskiego centralnego komitetu wykonawczego). Władza nie tylko wykonawcza, ale i ustawodawcza.

11.I Estonja i Łotwa ogłaszają swą niepodległość.

15.I Dekret Sownarkomu o organizacji czerwonej armji. (Z początku dobrowolna, od 9.VII rekrutowana, w rocznicę rewolucji październikowej liczyła już 350 tys. ludzi).

22.I Narada koronna w Wiedniu nad austro-polskiem rozwiązaniem, łącznie z pokojem brzeskim i podziałem Galicji. Referent Gratz oświadczył, że Niemcy uniemożliwili je żądaniem „enormen territorialen Concessionen", poddania pod swą zależność polskiego przemysłu, współwłasności kolei i domen państwowych i zwalenia części długu wojennego na Królestwo. Radził rzucić im na pastwę Polskę, a wziąć Rumunję. Kwestja została narazie odroczona. Czernin przedkładał żądania Ukraińców naprzód wschodniej Galicji i komitatów na Węgrzech. Obydwa punkty odrzucił. Teraz żądają podziału Galicji na dwie części wzamian za obietnicę pomocy w zbożu. Zwraca uwagę na fatalne skutki tych żądań dla austro-polskiego rozwiązania, z drugiej strony w razie ich odrzucenia grozi rozbicie rokowań pokojowych. Seidler, prezes rady ministrów austrjackich, oświadcza się za najszybszym pokojem, nie zważając na opozycję głosów polskich. Austro-polskie rozwiązanie pogrzebane.

POKÓJ W BRZEŚCIU I LOSY WOJSKA POLSKIEGO W ROSJI. Na przejściu roku 1917 i 1918 ataki bolszewickie na I korpus (gen. Dowbor-Muśnickiego). Żądają zaprowadzenia rad żołnierskich.

Zarządzenie koncentracji korpusu w trójkącie: Rohaczew—Żłobin—Bobrujsk.

Porozumienie niemiecko-bolszewickie w celu zniesienia wojska polskiego (koniec stycznia). Wojna polsko-bolszewicka. 15.I

Zajęcie Bobrujska śmiałym atakiem. W ręce korpusu dostają się olbrzymie zapasy materjału i sprzętu wojskowego. Korpus o liczebności 29 tysięcy stopniał po 15.I do stanu 12 tys. 21.I

Mocarstwa centralne uznają republikę Ukrainy. 1.II

Ustawa Rady Regencyjnej o Radzie Stanu: skład — 110 członków, 12 wirylistów, 53 z wyboru, 43 mianowanych. 4.II

Rada Regencyjna protestuje przeciw układom pokojowym z Rosją z pominięciem reprezentacji polskiej. 7.II

Mocarstwa centralne podpisują pokój odrębny z Ukrainą w Brześciu Litewskim. 9.II

Zerwanie układów przez bolszewików z Niemcami. Trocki oświadcza, że Rosja odmawia podpisu pod pokój aneksjonistyczny, równocześnie oświadcza, że stan wojny z Niemcami, Austro-Węgrami, Turcją i Bułgarją jest skończony i że wydał rozkaz demobilizacji. 10.II

Trocki był przekonany, że wojska niemieckie nie będą chciały dalej walczyć (Hilfferich). „Bez głosu siedział cały kongres po złożeniu tego oświadczenia przez Trockiego. Zabluffowanie było powszechne" (Hoffmann).

Turcy zajmują Erzinghan. 11.II

Kijów wpada w ręce bolszewików. 12.II

Gabinet Kucharzewskiego na znak protestu przeciw pokojowi brzeskiemu podaje się do dymisji. Delegacja od I korpusu wojska polskiego do Rady Regencyjnej z żądaniem przejścia korpusu na terytorjum Królestwa Polskiego.

Manifest Rady Regencyjnej, protestujący przeciwko wydzieleniu Chełmszczyzny z obszaru Królestwa Polskiego. 14.II

Na wiadomość o traktacie brzeskim korpus posiłkowy polski (na granicy Bessarabji) postanawia rzucić Austrję i przedostać się na Ukrainę do tworzącego się tam II korpusu z wojsk rosyjskich (generałowie Michelis, Stankiewicz). Przebicie się drugiej brygady pod dowództwem Hallera na drugą stronę frontu do Rokitnej po krótkim nocnym boju pod Rarańczą. Część wojsk drugiej brygady zatrzymana (120 oficerów i 3.500 żołnierzy) i internowana w obozie Huszt na Węgrzech. 15.II

Protest Koła polskiego w Galicji przeciw traktatowi brzeskiemu, jako „zbrodni, popełnionej na narodzie polskim". Przejście Koła do opozycji. 16.II

Protestacyjny strajk generalny w Galicji. 18.II

Rozwiązanie korpusu posiłkowego polskiego reskryptem ministerjalnym. 19.II

Gen. Hoffmann zawiadamia bolszewików, że 18-go kończy się zawieszenie broni. 16.II

Podjęcie działań wojennych przez Niemców na froncie wschodnim. Zajęcie Dźwińska i Łucka, 21.II — Mińska, 22.II — Dubna, 24.II—Dor- 18.II

patu, 25.II — Rewalu. Po zajęciu Pskowa Niemcy posuwają się na Piotrogród.

19.II Sownarkom telegrafuje zgodę na traktat brzeski.

21.II Ultimatum 48-godzinne z Berlina, znacznie pogarszające warunki pokoju, przyjęte przez Sownarkom.

20.II Traktat brzeski przyjęty w sejmie Rzeszy z wyjątkiem głosów polskich i niezależnych socjalistów.

25.II Konwencja między gen. Muśnickim, jako dowódcą I korpusu, a maj. Wulffen z ramienia Oberostu, umiejscowiająca korpus w granicy ściśle określonej w trójkącie Mohylowa, Rzeczycy i Starodubia w okolicy Bobrujska.

27.II Tymczasowy gabinet Ponikowskiego w Warszawie.

28.II Strajki głodowe w Berlinie, Hamburgu i Kilonji.

1.III Niemcy zajmują Kijów, Narwę.

13.III Austrjacy Odessę. Ukraina, jako państwo samodzielne, zajęta przez wojska niemieckie narówni z Finlandją.

3.III Pokój brzesko-litewski między mocarstwami centralnemi a Rosją podpisany, ratyfikowany przez IV kongres sowietów (16.III). Dźwińsk i Psków pozostają w rękach niemieckich, jako zastaw do pokoju powszechnego. Rosja zwraca Turcji na Kaukazie Kars, Ardachan i Batum. Ukraina państwo samodzielne narówni z Finlandją. Przywraca się traktat handlowy między Niemcami a Rosją z r. 1904. (Dodatkowa umowa z 27.VIII mówiła, że Rosja zapłaci Niemcom półtora miljarda w złocie, miljard towarami, dwa i pół miljarda długów przedwojennych).

5.III Preliminarze pokojowe między państwami centralnemi, Bułgarją i Turcją a Rumunją w Buftea.

4.III Rada Regencyjna, a właściwie Beseler, obejmuje władzę nad korpusem gen. Dowbora-Muśnickiego. Połączenie się drugiej brygady z korpusem II (gen. Stankiewicz) tworzącym się na Podolu w Sorokach.

7.III Traktat Niemców z Finlandją podpisany w Berlinie.

12.III Przeniesienie siedziby rządu bolszewickiego z zagrożonego przez Niemców Piotrogrodu do Moskwy. Turcy zajmują Baku na Kaukazie. Odpadnięcie od Rosji Ukrainy (hetman Skoropadski z ramienia Niemców), środkowego Powołżja (obszar zajmowany przez korpus czechosłowacki), zachodniej Syberji, Turkiestanu i Kaukazu.

13.III Cziczerin mianowany komisarzem spraw zagranicznych, Trocki — komisarzem wojny.

14.III I korpus na Wschodzie składa przysięgę Radzie Regencyjnej.

15/16.III IV zjazd sowietów ratyfikuje traktat brzeski. Wyjście z Sownarkomu skrajnych lewych eserów (socjalistów rewolucjonistów).

12.III Prezydent Wilson posyła swe wyrazy sympatji ludowi rosyjskiemu z okazji otwarcia wszechrosyjskiego zjazdu sowietów w Moskwie.

18.III Deklaracja sprzymierzeńców (ręką Clemenceau), zawierająca protest przeciwko traktatowi bolszewicko-niemieckiemu (w Brześciu Litewskim): „Dopóki wynik pomyślny zależy od losu przyszłych bitew, narody, których przeznaczenie się rozstrzyga, mogą mieć zaufanie w wojskach, któ-

re już poprzednio w warunkach o wiele trudniejszych okazały się więcej, niż godnemi sprawy, której bronią z takim bohaterstwem".

ROK 1918.
ZWYCIĘSTWO KOALICJI.

PRZED OFENZYWĄ ROKU 1918. Dotychczasowa ofenzywa na froncie zachodnim, podejmowana trzykrotnie w latach 1915, 1916 i 1917 przez sprzymierzonych, okazała się bezskuteczną masakrą, w której stosunek strat wynosił trzech żołnierzy koalicji na dwóch niemieckich. Walki we Flandrji, toczone siłami prawie wyłącznie brytyjskiemi od marca do grudnia roku 1917, okupione stratą czterystu blisko tysięcy żołnierzy, dały w rezultacie zysk w postaci dwóch małych występów frontu, które według opinji znawców były nie do utrzymania. Armja francuska od kwietnia roku 1917 była na stopie defenzywy i głównodowodzący Pétain nie przewidywał użycia jej dla działań zaczepnych wcześniej, niż w roku 1919, równocześnie z użyciem posiłków amerykańskich. Marszałek Haig, nie zważając na hekatomby ofiar, pragnął kontynuować ofenzywę we Flandrji na własne ryzyko.

Plan generała Focha, przedłożony Najwyższej Radzie Wojennej: zapowiada silną ofenzywę niemiecką z początkiem roku 1918. Proponuje nietylko defenzywę, ale i kontrofenzywę sprzymierzeńczą na odcinku, zawczasu przygotowanym. Różnica zdań nietylko między dwoma głównodowodzącymi Haigiem i Pétainem, ale i między generałami francuskimi, przyczem sir Haig w końcu zdawał się przechylać do opinji Pétaina. 1.I

Opinja gen. Weyganda na podstawie raportu obydwóch głównodowodzących: „Dzisiaj, pod grozą i w przede dniu najstraszliwszego wysiłku, jaki można sobie wyobrazić ze strony nieprzyjaciela, nie istnieje plan operacyj połączonych na rok 1918..." 22.I

Konferencja głównodowodzących trzech armij, sir Haiga, Pétaina i Pershinga, w Compiègne. Foch przedstawia swój plan działania: żąda utworzenia wspólnej odwodowej armji międzysojuszniczej. Weygand sugeruje utworzenie jednego wspólnego dowództwa dla armij sprzymierzonych. Trudności na tej drodze: zawodowe — generałów z powodu troski o samodzielność, jako głównych wodzów, polityków — drażliwość na punkcie honoru własnego wojennego narodowego (sir Robertson, Orlando). 24.I

Rada Najwyższa w Wersalu pod przewodnictwem Clemenceau przyjmuje wnioski Focha o wspólnej armji odwodowej sprzymierzonych na całym froncie od morza Północnego do Adrjatyku i o jednolitem jej dowództwie (miało być na ten cel przeznaczone 30 dywizyj — szósta część armji). Clemenceau: w braku jednolitego dowództwa powinno się mieć przynajmniej dowódcę wspólnych odwodów. Dowódcą tym miał być przewodniczący Komitetu Wykonawczego Rady Najwyższej. Presumowano na to stanowisko Focha. Lloyd George: „Członkowie Rady Najwyższej (t. j. naczelnicy trzech rządów, obecni na posiedzeniu Rady) 30.I

zgodnie uważają, że gen. Foch dla swego doświadczenia, usług, poprzednio oddanych, swej energji, swych zdolności wojskowych i swej opinji najbardziej nadaje się na to stanowisko. Przypuszcza się, że prezydent Stanów Zjednoczonych, aczkolwiek nieobecny, zgodzi się na tę nominację". Generał amerykański Bliss to potwierdza. Lloyd George dodaje: „Generał Foch złożył dowody swych kwalifikacyj nietylko wobec Francji, ale także i sprzymierzonych. Kiedy armja brytyjska znalazła się w trudnem położeniu we Flandrji, wsparł ją ze wszystkich sił. Pomoc ta była tak szybka i tak szlachetna, że generał Foch nawet, gdyby był Anglikiem, nie uczyniłby więcej. W okolicznościach podobnych, bez wahania i na własną odpowiedzialność wyprawił wojsko do Włoch. Ma więc prawo na zaufanie nie tylko Francji, ale i Wielkiej Brytanji oraz Włoch. Cieszy się również zaufaniem Amerykanów".

8.II Opozycja wojskowa szefa sztabu brytyjskiego, sir William Robertsona, przeciwko decyzji o wyznaczeniu dowódcy obcego odwodowej armji międzysojuszniczej.

11.II Artykuł korespondenta wojennego „Morning Post" płk. Repingtona, zdradzający plan wojny sprzymierzonych w związku z uchwałami Rady Najwyższej.

12.II Dyskusja w izbie gmin nad decyzjami Rady Najwyższej w związku z opinją przeciwną dwóch generałów brytyjskich: marszałka Haiga i szefa sztabu, Robertsona. Mówca Asquith. Próba obalenia gabinetu wojennego.

19.II Zwycięstwo Lloyda George'a w izbie gmin nad opozycją z ramienia sfer wojennych. Dymisja sir Robertsona. Następca jego — sir Henryk Wilson.

Porozumienie między gen. Fochem a Pétainem w sprawie oddania odwodów armji francuskiej: zamiast jednak 13 Pétain oddaje tylko 8 dywizyj. Clemenceau w sporze staje po stronie wojskowych z powodu niechęci osobistej do Focha głównie dla jego gorących przekonań katolickich.

25.II Odmowa stanowcza sir Haiga wykonania decyzji Rady Najwyższej co do oddania swoich odwodów — raczej dymisjonuje.

2.III Porozumienie z dowództwem włoskiem (generałowie: Giardino i Diaz).

Haig komunikuje Radzie Najwyższej, że w obliczu grożącej frontowi francuskiemu i brytyjskiemu ofenzywy niemieckiej nie może poświęcić ani jednego żołnierza i że utworzenie odwodu ogólnego przewróciłoby cały jego plan operacyjny.

15.III Foch robi gwałtowne wyjście z Komitetu wersalskiego i przepowiada klęskę.

WIELKA OFENZYWA NIEMIECKA NA ZACHODZIE. Niemcy mają po raz pierwszy od początku wojny jeden front w Europie — zachodni. Stosunek sił w grudniu: Ententa — 5,4 miljony żołnierza, mocarstwa centralne — 5,2 miljona, z tego 1,750 tysięcy na froncie wschodnim. Na froncie zachodnim było 178 dywizyj, ale z frontu wschodniego mogli wziąć jeszcze 40 dywizyj i uzupełnić braki dziesięcioma co mie-

siąca. (Na maj wypadła największa liczba ich dywizyj — 200). Przy pomocy posiłków, ściągniętych ze Wschodu, chcieli wykonać mocne uderzenie i, o ile się da, zaskoczyć przeciwnika, aby uniknąć końca wojny z powodu wyczerpania. Głód w domu i brak środków transportowych na froncie: paszy dla koni, kauczuku (obręcze żelazne zamiast kauczukowych przy samochodach) i t. d.

Atak miał być skierowany na główne siły angielskie. Zamierzone przełamanie na froncie: Arras—Cambrai—Saint-Quentin—La Fère. Plan: za pomocą ściśle skoordynowanych ze sobą uderzeń częściowych tak dalece wstrząsnąć całym frontem nieprzyjaciela, aby w końcu rozwalił się (Hindenburg). Momenty sprzyjające atakowi były: zdrada (niedyskrecja Repingtona), która odkryła plan Ententy — defenzywy na Zachodzie, przy ofenzywie na Wschodzie (w Syrji), zawistny stosunek Pétaina i Haiga do Focha, odmawiających mu rezerw, wreszcie słabość nieprzyjaciela w punkcie ataku: Haig umieścił swe odwody zbyt daleko od pierwszej linji, odcinek świeżo zastąpiony przez wojska angielskie nie był wcale przygotowany dla cofającej się linji pierwszej (V armja gen. Gougha). Plan niemiecki wykonany w całości: użyto 50 dywizyj na froncie 80 km natarcia.

Główna Kwatera przeniesiona do Spa (właściwie w Avesnes). 19.III

Początek bitwy, u Niemców zwanej „bitwą cesarską" (w obecności cesarza Wilhelma). Uderzenie w najczulszem miejscu frontu sprzymierzonych — zetknięcia się armji francuskiej i angielskiej. Nacisk na Amiens, węzeł krzyżowy dróg między armją północną brytyjską, a środkową — francuską. Powodzenie ataku mogło rozerwać front sojuszniczy i odrzucić Anglików na północ — w kierunku Calais, Francuzów na południe — w stronę Paryża. 21.III

Przełamanie frontu między Arras i La Fère. Péronne i Ham zdobyte. Armja Gougha zmasakrowana liczebnie, III armja cofa się także, prawe skrzydło armji angielskiej złamane. Pierwsze posiłki francuskie — piechota bez artylerji. 21/23.III

Główna kwatera francuska w Compiègne, ostrzeliwana przez samoloty nieprzyjacielskie, kryje się w lesie. Paryż ostrzeliwany przez ciężkie działo, t. zw. „grubą Bertę" z odległości 75 km z miejscowości Crépy-en-Valois. Panika w stolicy. Sytuacja poważna. Paryż po raz drugi przed ewentualnością ewakuacji. 22/23.III

Zajęcie Bapaume, Combles, Nesle, Chauny, Noyon przez Niemców. 24.III

Atak na prawem skrzydle załamany czwartego dnia, na lewem siódmego. Grupa gen. Pellé rzucona w bój dla podtrzymania prawego skrzydła Anglików. I i III armja francuska pod dowództwem gen. Fayolle'a zagrodziła drogę do Paryża, a potem do Amiens. Anglicy cofali się, ale żołnierz angielski w odwrocie nie ulegał panice, był „uparty" według opinji rzeczoznawcy nieprzyjacielskiego.

Haig zdecydowany jest oddać Amiens i wycofać się z armją do portów Kanału. Pétain gotów uczynić to samo w kierunku Paryża i wydał na to już rozkazy ponoć za wiedzą Clemenceau. Interwencja Focha, któ- 25.III

ry oświadczył, że cały ratunek sytuacji jest w utrzymaniu za wszelką cenę Amiens.

KONFERENCJE W DOULLENS I W BEAUVAIS. BITWA NAD RZEKĄ LYS. Lloyd George wyprawia lorda Milnera dla porozumienia się z Clemenceau w sprawie upełnomocowania Focha do utworzenia wspólnych odwodów, sam czuwa w Londynie nad transportem posiłków dla Haiga. Zmiana stanowiska obydwóch naczelnych wodzów: Haig i Pétain sami zgłaszają potrzebę wezwania Focha do kierowania operacjami wojennemi.

26.III Konferencja w merostwie w Doullens podczas bitwy. Udział w niej biorą: Poincaré, Clemenceau, lord Milner (z ramienia Lloyda George'a) i wojskowi: Foch, Pétain, Haig, Wilson. Opinja Focha o sytuacji: „Mój plan nie jest skomplikowany. Będę się bił na północy, będę się bił nad Sommą, nad Aisne'm, w Lotaryngji, Alzacji. Będę się bił wszędzie, i macając Bosza (określenie szydercze Niemca), skończę na tem, że nim potrząsnę. Nie jest on ani złośliwszy, ani silniejszy od nas" (Mordacq). „Prosty rozum wskazuje, że w obliczu nieprzyjaciela, który chce uczynić wyłom, nie należy go powiększać". (To przeciwko planom Pétaina i Haiga). „Trzeba go zakorkować, a przynajmniej starać się o to. Miejmy wolę spróbowania, reszta przyjdzie z łatwością. Trzeba trzymać się, bronić się o każdą piędź ziemi. Jak pod Ypres! jak pod Verdun!" (Poincaré).

Układ sprzymierzonych w Doullens: „Generał Foch jest upoważniony ze strony rządów brytyjskiego i francuskiego do skoordynowania działań armji sprzymierzonych na froncie zachodnim. Będzie działał w tym kierunku w porozumieniu z wodzami naczelnymi, którzy są proszeni o dostarczenie mu informacyj niezbędnych". „To nie była jeszcze jedność dowództwa" (Poincaré). Był to dopiero pierwszy etap. Układ zawarty bez udziału przedstawicieli rządów amerykańskiego i włoskiego, których zatem nie obowiązywał. Foch nie miał żadnego dowództwa: mógł jedynie radzić i rozpytywać się.

30.III Foch — kwatera główna w Beauvais — „wspaniały w zaufaniu do siebie i pełen gorączki działania. Na tym zwrotnym punkcie dziejów wyrósł, jako istotny akumulator energji i siły" (Mordacq).

Sprzymierzeni mieli już 30 dywizyj i 20 pułków artylerji zorganizowanych, jako rezerwy.

2.IV Foch do Poincaré'go: „Nie mam powodu skarżyć się na nikogo, ale muszę tłumaczyć, zamiast kierować. Wyższa władza kierownicza wydaje mi się niezbędna dla zapewnienia powodzenia".

3.IV Narada na ratuszu w Beauvais z udziałem Lloyda George'a, Clemenceau, Focha, Pétaina, Pershinga i Blissa. Opinja Focha: „Dnia 26.III w Doullens chodziło o akcję obronną, obecnie w Beauvais potrzeba myśleć o naszej własnej akcji. Dotychczasowe pełnomocnictwa koordynowania działań dwóch naczelnych wodzów są niewystarczające. Trzeba wpoić myśl działania".

Rządy brytyjski, francuski i amerykański powierzają Fochowi kierownictwo strategiczne swych armij. Przy wodzach naczelnych pozosta-

Eamon de Valera (1883), przyw. partji republ. w Irlandji; uczest. w walkach o wyzwolenie; od 1932 premjer i min. spr. zagr.

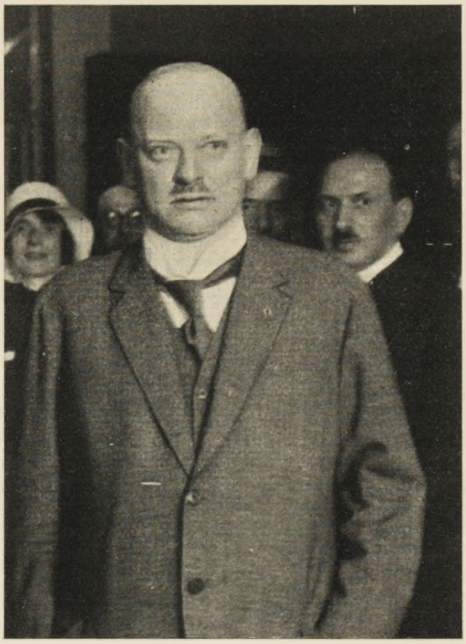

Gustaw Stresemann, dr (1878–1929), kanclerz Rzeszy 1923, min. spraw zagr.

Zakończenie okupacji Nadrenji w r. 1930. Dywizja angielska wraca do swego kraju.

Hirohito (1901), cesarz Japonji od 25/XI 1921 r.

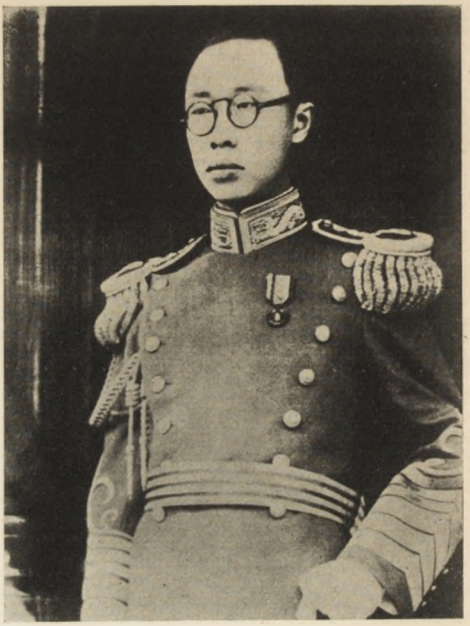

Pu-Ji (1906), ostatni cesarz Chin (abdyk. 1912); w 1932 regent Mandżukuo, od 1/III 1934 cesarz pod imien. Kang Teh.

4/XII 1930 r. Rząd płk. Walerego Sławka. Od lewej siedzą: Kozłowski, Prystor, Sławek, Prez. Mościcki, Marsz. Piłsudski, Zaleski, Kühn, stoją: Sławoj-Składkowski, Norwid-Neugebauer, Czerwiński, Pieracki, Hubicki, Boerner, Matuszewski, Janta-Połczyński, Michałowski.

Gen. Araki, przywódca partji wojennej w Japonji.

Czang Kai-szek (1887), gen. chiński, szef rządu Kuomintangu (rządu narodow.-rewoluc.), szef rządu nankińskiego, wódz nacz. wojsk chińskich.

Z rewolucji socjalist. w Austrji w 1934 r., aresztowani szucbundowcy.

Konstanty Paēts, prezydent Estonji i premjer 1933.

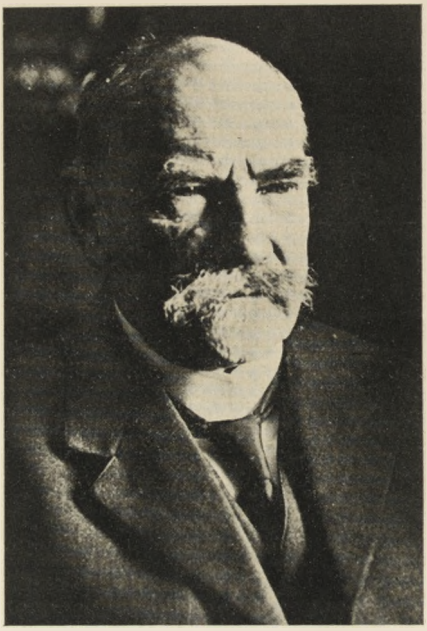

Per Edwin Svinhufvud (1861), premjer Finlandji 1917 – 18, prezydent od 1931 r.

Karol Ulmanis (1877), bojownik o niepodległość Łotwy i pierwszy premjer wolnego państwa. 15/V 1934 zwalnia sejm; od kwietnia 1936 prezydent państwa.

je jedynie kierownictwo taktyczne z tem, że w razach wątpliwych mogą uciec się po rozstrzygnięcie do swoich rządów. „Było to prawie oddanie Fochowi naczelnego dowództwa" (Bliss).

Koniec ataku na Amiens albo bitwy nad Sommą. Niemcy powstrzymani. Amiens uratowany. W ciągu dwóch tygodni Niemcy przełamali front na przestrzeni 60 mil i posunęli się w niektórych punktach 40 mil poza pierwsze linje sprzymierzonych. Ofenzywa ta na Arras i Amiens kosztowała Anglików 120 tys. ludzi, a cyfra ta do 9.IV podniosła się do blisko 200 tysięcy, w tem 14 tys. oficerów. Niemcy wzięli do niewoli 80 tysięcy, a zdobyli blisko tysiąc armat. Pomimo to zwycięstwo ich było tylko taktyczne bez żadnego znaczenia strategicznego, utratą rezerw wraz z potrzebą obrony dwóch występów, czyli rozszerzeniem się frontu. 4.IV

Drugie uderzenie Niemców na północy w kierunku Hazebruck i Saint-Omer między Armentières i La Bassée. Początek bitwy nad Lys, inaczej bitwy pod Armentières (do 29.IV). Dywizja portugalska złamana. Nieprzyjaciel w ciągu jednego dnia posunął się o sześć mil angielskich naprzód. Zagrożona jedyna linja kolejowa na tyłach wojsk angielskich — połączenie z morzem. 9.IV

Zdobycie Armentières. 12.IV

Zdobycie Bailleul. 14.IV

Niemcy zdobywają wzgórze Kemmel. Stąd prą na Cassel, skąd można ostrzeliwać porty Dunkierki i Calais, punkty zapasów i wyładowania Anglików. Panika w Londynie, jak przed miesiącem w Paryżu. Spokój Focha. Radzi: „Nie ustępować na krok" i wysyła z odwodów dywizje francuskie na pomoc Anglikom. 25.IV

Bitwa pod Villers Brétenneaux na odcinku południowym. Niemcy chcieliby z wyżyn tamtejszych panować nad Amiens ogniem ciężkiej artylerji. Utrata Brétenneaux i odebranie go przez Francuzów. 24-26.IV

Rezultaty trzytygodniowej bitwy nad Lys takie same, jak poprzedniej dwutygodniowej pod Amiens: Niemcy uzyskali występ, ale wyczerpali swe odwody — osiem dywizyj wyborowych. Generał Plummer w przed dzień bitwy opuścił występ Paschendaele, którego zdobycie i utrzymanie w roku poprzednim kosztowało 400 tysięcy ludzi. Teren błotnisty, utrudniający posuwanie się wojska, zwłaszcza artylerji, ograniczył sukces niemiecki w takim samym stopniu zarówno na szerokość wyłomu, jak i w jego głąb. Dla Ludendorffa atak ten miał drugorzędne znaczenie: wyczerpanie rezerw nieprzyjacielskich. Foch ryzykował, oszczędzając swoje odwody i nie dając je zużyć sobie w przewidywaniu właściwego ataku głównego.

Ustały natarcia Niemców we Flandrji. Po okresie walk od 21.III — spokój. 9.V

OFENZYWA ENTENTY: WOJSKOWA I DYPLOMATYCZNA NA WSCHODZIE. Front palestyński. Liman von Sanders mianowany naczelnym wodzem w Palestynie. 1.III

Pierwsza bitwa nad Jordanem. Anglicy są odparci. 26.III

Rok 1918

7.IV Fajsal zajmuje kwaterę główną turecką w Keraku. Marsz Arabów na przestrzeni 800 mil wzdłuż wybrzeży morza Czerwonego.

Armja Fajsala i pułk. Lawrence'a nie sięgała nigdy liczby 5.000 żołnierza. Wojnę prowadzili Anglicy swymi ludźmi i swoim materjałem wojennym. W końcu wojny armja gen. Allenby sięgała liczby 200 tysięcznej (pułki angielskie, australijskie, nowozelandzkie) wraz z 7 tysiącami Francuzów, „legjonem wschodnim" (garścią Ormian) i „legjonem żydowskim" (cztery bataljony, zrekrutowane przez syjonistę Żabotyńskiego pod dowództwem pułkownika angielskiego, Pattersona).

Front małoazjatycki. Enwer-pasza osłabia front palestyński, wycofując dywizję za dywizją tureckie i przerzucając je na front małoazjatycki. Po upadku Kiereńskiego Enwer podjął plan wyzwolenia Turków z pod panowania rosyjskiego i urzeczywistnienia marzeń panturreckich: utworzenie państwa turańskiego z Kaukazu, prowincji Azerbejdżanu i Turkiestanu. Front rosyjski w Azji Mniejszej i w Persji rozsypuje się.

7.IV Turcy — Wehib-pasza — zajmują Wan.

13.IV Turcy zajmują Batum.

26.IV Pada Kars. Nuri-pasza, brat Enwera, zajmuje Baku i Zagłębie naftowe. Półksiężyc powiewa nad morzem Kaspijskiem. Anglicy z Bagdadu wysyłają misję wojenną generała Dunsterville, który zajmuje port Enzeli na południowem wybrzeżu morza Kaspijskiego.

16.III Operacje wojskowe i dyplomatyczne w obrębie dawnej Rosji. Konferencja międzysojusznicza w Londynie rozważa sprawę interwencji w Rosji. Cel — niedopuszczenie Niemców do rozciągnięcia wpływu nad Rosją i wyzyskania jej zasobów gospodarczych, ewentualnie materjału ludzkiego dla celów wojny. Sprzymierzeni europejscy mają w tym celu zająć porty północne Rosji (Archangielsk, Murmańsk), Japończycy — port Władywostok na Dalekim Wschodzie w charakterze „przyjaciół i mandatarjuszy Ententy". Prezydent Wilson sprzeciwia się interwencji, o ile ma nastąpić nie na żądanie samych Rosjan. Jako wyjście, Ententa zamiast korpusu japońskiego decyduje wysłanie wspólnej ekspedycji mieszanej do Syberji.

5.IV Marynarze angielscy i japońscy lądują we Władywostoku. Cel — podanie dłoni żywiołom antyniemieckim i korpusowi czecho-słowackiemu, złożonemu z byłych jeńców austrjackich, który się przebijał przez Syberję do domu i zajął kolej transsyberyjską.

Rok 1917

18/19.XII UKŁADY O POKÓJ ODDZIELNY Z AUSTRJĄ. CZERNIN I AFERA SYKSTUSA. Konferencje tajne generała Smutsa, członka gabinetu brytyjskiego, z hrabią Mennsdorffem, byłym ambasadorem austrjacko-węgierskim w Londynie na temat pokoju — w odpowiedzi na dotychczasowe sondy Austrji, przedsiębrane bądź w Szwajcarji, bądź w Holandji. Smuts oświadczył w imieniu gabinetu brytyjskiego, że Anglja gotowa zawsze popierać politycznie Austro-Węgry, o ile porzucą swą zależność od Niemiec. Wobec upadku Rosji rola Austrji jest konieczna dla równowagi w Środkowej Europie, o ile przyjmie politykę uznania narodowego i wol-

nego rozwoju ludności w swej monarchji na wzór dominjów brytyjskich. Mennsdorff znów przyjmował zasady Ligi Narodów i rozbrojenia powszechnego, ale stawiał kwestję wyłącznie na gruncie pokoju wpólnego z Niemcami, nie separatywnego, zastrzegając zmianę polityki austrjackiej po wojnie. Smuts wysuwał kwestje Serbji, Rumunji i Włoch. Mennsdorff znów stawiał kwestję polską. Smuts wyraził obawę, aby Polska nie podpadła pod wpływ Niemiec. Mennsdorff: przyszła Polska dzięki polityce liberalnej Austrji będzie chętniej współdziałała z Austrją, niż Niemcami. Smuts: Ententa zobowiązała się już stworzyć Polskę niepodległą, a nawet nie będzie miała nic przeciwko temu, jeżeli między nią a Austrją ustali się związek osobisty, czy inny natury dość swobodnej, przez ustąpienie Galicji, czyli nie będzie się sprzeciwiała wejściu Wielkiej Polski w sferę interesów austrjacko-węgierskich, o ile monarchja istotnie odsunie się od Niemiec.

Gabinet brytyjski z tej misji wnosił, że Austro-Węgry nie myślą o pokoju oddzielnym, ani o ustępstwach na rzecz Włoch i Rumunji, i że sytuację swą mocarstwa centralne uważają za zwycięską.

Sir Horace Rumbold, minister angielski w Bernie informuje Lloyda George'a, iż oświadczenie jego z dnia 5.I, jak również czternaście punktów Wilsona znajdują całkowitą aprobatę w Wiedniu. Czernin za pośrednictwem Aleksandra Skrzyńskiego, dyplomaty austrjackiego, proponuje osobiste spotkanie z Lloydem George'em. 11.I

Ponowna konferencja gen. Smutsa w zastępstwie Czernina z agentem rządu austrjackiego Skrzyńskim w Bernie. Wrażenie ogólne, że zapał Czernina do pokoju znacznie ochłódł — nadzieja zwycięstwa mocarstw centralnych w związku z ofenzywą marcową. 14.III

Kongres narodów podległych Austrji w Rzymie: Polacy, Czesi, Rumuni, Jugosłowianie uznają monarchję za narzędzie hegemonji niemieckiej i podstawową przeszkodę w urzeczywistnieniu ich dążeń prawnych i narodowościowych. Kongres odbywał się na Kapitolu. Obrady jego poprzedziły rozmowy Trumbicza z Włochami, których rezultatem był pakt rzymski między Włochami a Jugosławją. Był to układ nieoficjalny, ale aprobowany przez prezesa gabinetu Orlando, który przyjął kongresistów. 8-10.IV 12.IV

Rewelacje Czernina na temat rzekomego pytania Clemenceau przed wiosenną ofenzywą: „czy Austro-Węgry gotowe są przystąpić do układów pokojowych i na jakiej zasadzie?" 2.IV

Clemenceau oświadcza: „Le comte Czernin a menti" (Hrabia Czernin kłamie) i stwierdza, że Karol w liście własnoręcznym podpisał zgodę swą na słuszne rewindykacje francuskie co do Alzacji i Lotaryngji. Karol w depeszy do Wilhelma zarzuca kłamstwo temu twierdzeniu i stwierdza zupełną solidarność obu monarchów. Czernin był oszukany. Karol dał mu słowo, że takiego listu nigdy nie pisał. 8.IV

Na to Clemenceau publikuje list Karola do Sykstusa i piętnuje w przemówieniu „zgniłe sumienia" (les consiences pourries). Odpowiedź Karola do Wilhelma: „Nasze armaty na Zachodzie dają stanowczą odpowiedź". 9-12.V

Dymisja Czernina. Następca Burian. 15.IV

WYŚCIG MOCARSTW CENTRALNYCH Z ENTENTĄ W OBRĘBIE ROSJI I POLITYKA AKTYWISTYCZNA W KRÓLESTWIE POLSKIEM.

19.I Wojska czerwone zdobywają Połtawę.

3.II Czerwoni zdobywają Kijów. Rząd Gołubowicza z Centralną Radą przenosi się do Żytomierza.

23.III Uznanie przez Niemców Litwy za niepodległe państwo na podstawie uchwały 11.XII.1917.

Pertraktacje, nawiązane przez aktywistów, Adama Ronikiera, Macieja Radziwiłła i Władysława Studnickiego z reprezentantami stronnictw większości w Sejmie Rzeszy — Davidem, Erzbergerem i Naumannem—na temat sojuszu definitywnego Polski z mocarstwami centralnemi. Przeszkody — Niemców nie zadowala formuła: „Nie myślimy mieszać się w sprawy wewnętrzne państw sąsiednich", jako zrzeczenie się pretensyj do Poznania.

Hindenburg przybywa do Berlina w celu podtrzymania formuły pokojowej Głównej Kwatery: zyskanie zabezpieczenia wojskowego i politycznego na Wschodzie.

28.III W sejmie pruskim Breitenbach, wiceprezes izby panów, zapowiada rewizję ustaw antypolskich (w kwietniu Rada Związkowa aprobuje uchwałę parlamentu o skasowanie art. 12 ustawy o stowarzyszeniach — zakaz języka polskiego, w maju w sejmie wniesiono projekt skasowania ustawy o wywłaszczeniu).

3.IV Drugi korpus na Ukrainie przyjmuje układ neutralności z państwami centralnemi. Postój — Czernichów nad Dnieprem.

W czasie marszu z Sorok — miejsca tworzenia się II korpusu na froncie rumuńsko-rosyjskim po podpisaniu pokoju Rumunji z państwami centralnemi — dowództwo objął generał Haller, dowódca II brygady. Kierunek marszu z Sorok nad Dniepr. Przez ten czas Polski Komitet Wykonawczy frontu rumuńskiego (Hołówko z ramienia P. O. W.), ogłosił odezwę, iż „obecnie zadaniem jego i tworzonej przez niego siły zbrojnej jest czynna walka z najazdem niemieckim o niepodległość i zjednoczenie ojczyzny".

2.III Przedstawiciele państw koalicji przy rządzie rumuńskim w Jassach składają na piśmie wspólną deklarację, że „odbudowa Polski będzie dla państw sprzymierzonych podstawowym warunkiem przy zawieraniu pokoju" (podpisana przez ministrów: Anglji — sir Barclay'a, Stanów Zjednoczonych — Ch. Vopickę, Francji — Saint-Aulaire'a i Włoch — Fasciottiego).

4-14.IV Niemcy w Finlandji: zajęcie Helsinek (14.IV).

4-19.IV Niemcy na południu Rosji: zajęcie Jekaterynosławia (4.IV), Charkowa (8.IV), Krymu (19.IV).

4.IV Gabinet Steczkowskiego w Warszawie ogłasza, iż chce pracować w ścisłej łączności z państwami centralnemi (Janusz Radziwiłł dyrektorem departamentu politycznego).

5.IV Korpus I Dowbora przechodzi pod rozkazy Beselera, jako naczelnego wodza Polskiej Siły Zbrojnej (Wehrmachtu) — nominalnie, faktycznie zostaje w obrębie wpływów Oberostu.

Łotwa ogłasza swą niepodległość. 9.IV

Estonja niepodległą. 10.IV

Niemcy, napotkawszy przeszkody w odbiorze zboża, rozwiązują Radę Centralną ukraińską i mianują Skoropadskiego hetmanem Ukrainy.

Nota rządu Steczkowskiego do państw centralnych. Proponuje sojusz i konwencję wojskową państwom centralnym za sprostowanie granic od strony Ukrainy i kompensaty na wschód od linji Narew — Bóbr — Niemen z poświęceniem obwodów w Suwalszczyźnie oraz konwencję handlową, gwarantującą swobodną żeglugę na Wiśle. Deklaracja rządu: Polska, „zaspokojona w swych interesach najżywotniejszych" będzie najlepszą osłoną państw centralnych od Wschodu i uczyni zbytecznem sprostowanie granic. (Według Erzbergera, był to akt historyczny pierwszorzędnej doniosłości, ostatnia sposobność rozwiązania korzystnego kwestji polskiej, przyjęty z wielką sympatją w Austro-Węgrzech. Berlin nawet nań nie odpowiedział). 29.IV

Niemcy posuwają się na południu Rosji: Sewastopol (1.V), Rostow nad Donem (8.V). 1-8.V

Sejm pruski odrzuca równe prawo wyborcze, zapowiedziane przez cesarza. 2.V

Ultimatum Niemców (Oberostu) pod adresem II korpusu polskiego: żądanie poddania się. Korpus skoncentrowany pod Kaniowem. Odmawia, powołując się na Radę Regencyjną. 6.V

Traktat pokojowy między Rumunją a państwami centralnemi podpisany w Bukareszcie. Preliminarze w Buftea 5.III. W celu uratowania dynastji na tronie (gabinet germanofilski Marghilomanu przeciwko taktyce oporu gen. Averescu) Rumunja przyjęła warunki, oddające w ręce kapitału niemieckiego tereny naftowe i eksploatację handlową swych bogactw przyrodzonych. 7.V

Pismo Beselera, zaprzeczające Radzie Regencyjnej prawo mieszania się w sprawy wojskowe na terenie b. Rosji z powodu wejścia Rady Regencyjnej w kontakt z dowódcą wojsk polskich na Ukrainie gen. Osińskim (III korpus). 8.V

Rada Regencyjna rozwiązuje korpus Dowbora od przysięgi, jej złożonej, każe mu kierować się względami na ojczyznę i unikać ostrych konfliktów. 10.V

Konferencja gen. Dowbora-Muśnickiego z delegatami P. O. W. kapitanem Lisem-Kulą i Matuszewskim: generał przyrzekł, że broni nie złoży, a w razie takiego żądania ze strony Niemców przejdzie za Dniepr w stronę bolszewików. 9.V

Bitwa pod Kaniowem. Niemcy otoczyli II korpus i bez żadnego uprzedzenia przypuścili atak. Krwawy opór i atak odparty. Niemcy ponieśli do tysiąca strat w zabitych i rannych. Po dwunastogodzinnej walce, gdy zabrakło amunicji, korpus składa broń. Żołnierze rozsypują się po całej Ukrainie i szukają dróg: na Kubań, w kierunku Syberji i na północ w stronę Murmania. 11-18.V

Ultimatum niemieckie do gen. Dowbora z żądaniem poddania się. Dowbor przyjmuje ultimatum. Aresztowany na rozkaz P. O. W. płk. 20.V

Barta obejmuje dowództwo korpusu, Matuszewski — szefostwo sztabu, Lis-Kula opanować ma twierdzę Bobrujsk.

21.V W nocy odprawa oficerska. Korpus oficerski odmawia posłuszeństwa pułk. Barcie. Muśnicki uwolniony podpisuje warunki kapitulacji: 1) I korpus polski podporządkowuje się bezwarunkowo rozkazom Oberostu, 2) nie wchodzi w skład Polskiej Siły Zbrojnej, 3) wszelkie stosunki z Radą Regencyjną ma wzbronione, 4) werbunek jest wzbroniony, 5) rozreformowanie korpusu, 6) broń i wszelki materjał ma być oddany dowództwu X armji, 7) zakaz wszelkiej pracy politycznej... Związkowcom P. O. W. gen. Muśnicki nakazuje natychmiast opuścić twierdzę.

OFENZYWA NIEMIECKA NA CHEMIN DES DAMES. Obydwie strony przygotowują ofenzywę. Ludendorff nie zrzekł się myśli uderzenia na froncie brytyjskim, który teraz był bardzo wzmocniony. Ale uderzenie to miał poprzedzić atak na front francuski aż do skruszenia rezerw Focha.

1.V Rozkaz Naczelnego dowództwa niemieckiego uderzenia w kierunku Chemin des Dames (naprzeciw armja księcia Rupprechta).

14.V Foch otrzymuje od rządów Ententy urzędowy tytuł Naczelnego Wodza armij sprzymierzonych we Francji (commendant en chef des armées alliées en France).

20.V Foch przygotowuje dwie ofenzywy: jedną między Sommą a Oise'ą dla uwolnienia drogi Paryż — Amiens i drugą nad Lys dla uwolnienia kopalni Bethune i Bruey.

23.V Oświadczenie Lloyda George'a, że sprzymierzeni więcej topią U-łodzi, aniżeli Niemcy budują, i że więcej budują okrętów, aniżeli Niemcy topią.

27.V Natarcie na Chemin des Dames — między Soissons i Reims — na przestrzeni 50 km. Zaskoczenie: koncentracja i transport wojsk niemieckich nie dostrzeżony. VII armja (gen. von Boehna) i prawe skrzydło I armji von Belowa. Naprzeciw 4 dywizje francuskie i 3 brytyjskie w pierwszej linji, w odwodzie 2 dyw. francuskie i 1 dyw. angielska. Przejście Niemców przez Aisne.

28.V Przejście przez Vesle.

29.V Zajęcie Soissons.

30.V Dotarcie do Marny: Dormans i Chateau Thierry — zdobyte. Droga do Paryża otwarta. W ciągu czterech dni Niemcy posunęli się o 30 mil naprzód, zdobyli 400 armat i wzięli 40 tysięcy jeńca. Cechy natarcia niemieckiego według Focha: zaskoczenie, gwałtowność, szybkość wykonania i dążność do natychmiastowego wdarcia się w ugrupowanie nieprzyjacielskie. W marcu Francuzi stracili niemal bez strzału linję Sommy, w maju — linję Aisne. Upadek ducha u sprzymierzonych. Po stronie niemieckiej ta sama klęska strategiczna pomimo zwycięstwa taktycznego. Foch wzbudza zaufanie. Występ (worek) niemiecki za wąski, aby się Niemcy mogli posunąć naprzód, trzeba go rozszerzyć. Wstrzymują uderzenia niemieckie dwa bastjony: Reims i Villers-Cotterets — Compiègne.

1-3.VI Konferencja premjerów Anglji, Francji i Włoch, czyli Rady Najwyższej Wojennej w Wersalu. Ustanowiony pool amunicyjny i żywnościo-

wy sprzymierzonych. Anglja wezwałą Japonję do dostarczenia tonażu dla przewiezienia dywizyj czesko-słowackich z Władywostoku do Europy. Postanowiono interwencję sprzymierzonych w północnej Rosji pod jednolitem dowództwem. Uznano solennie prawa narodowe Polaków, Jugosłowian i Czechosłowaków. Zgodzono się jednomyślnie na interwencję Japonji w Rosji syberyjskiej.

Nota wspólna rządów Ententy—Clemenceau, Lloyda George'a i Orlando, potwierdzona przez Focha, do Wilsona stwierdza poważną przewagę efektywów niemieckich nad sprzymierzonymi w stosunku 200 do 162. Potrzeba podnieść transporty amerykańskie do 300 tys. miesięcznie, jeżeli armja amerykańska ma dojść do 100 dywizyj (w maj ą było 17 dywizyj amerykańskich na froncie francuskim, w lutym 6 dywizyj, w grudniu 3 i pół — pierwsze oddziały Amerykanów wylądowały w czerwcu zeszłego roku. W kwietniu Wilson zapowiedział wysyłkę 120 tys. miesięcznie). 2.VI

Intrygi w Paryżu przeciw generałom. Oświadczenie Clemenceau z trybuny parlamentarnej: „Odniesiemy zwycięstwo, jeżeli władze publiczne będą stały na wysokości zadania... Biję się w Paryżu, bić się będę przed Paryżem, bić się będę za Paryżem". 4.VI

Atak niemiecki wyczerpuje się. Koniec bitwy między Soissons a Reims, albo trzeciej bitwy nad Aisne. 5.VI

Bitwa pod Noyon (do 15.VI). Natarcie (generał von Hutier) i częściowe przełamanie frontu od Montdidier do Noyon. Atak na Compiègne, jako konsekwencja bitwy pod Soissons — chęć rozszerzenia worka. Francuzi cofnęli się w środku na głębokość sześciu mil. XVIII armja niemiecka naprzeciw III armji gen. Humberta. Compiègne zagrożony. 9.VI

Generał Mangin miał zorganizować przeciwnatarcie następnego dnia. Mianowany dowódcą X armji (grupa gen. Fayolle'a). Rozkaz Mangina do armji: „Operacja jutrzejsza ma być końcem bitwy obronnej, którą prowadzimy przeszło od dwóch miesięcy. Powinna ona znaczyć: powstrzymanie Niemców, odebranie im ofenzywy i dojście do sukcesu. Trzeba, aby to każdy zrozumiał". 10.VI

Atak Niemców zatrzymany przez silną kontrofenzywę francuską gen. Mangina. Od połowy miesiąca następuje spokój. Cały front od Montdidier do Reims stanowi jeden blok. Opinja niemiecka: sukces wspaniały, ale położenie taktyczne niekorzystne — między Reims a Villers-Cotterets jedyna kolej na Fîmes. Zdaniem Hindenburga to, że celów postawionych nie zdołano osiągnąć, tłumaczy się wyczerpaniem wojska. 11.VI

Włosko-francuska ofenzywa w Albanji. 10-13.VI

Austrjacka ofenzywa od Asiago i poprzez Piave. Austrjacy skoncentrowali wszystkie swe siły na froncie włoskim za wyjątkiem niewielkich oddziałów w Rosji, Rumunji i na Bałkanach. Sprzymierzeni posyłają jedną dywizję amerykańską. Atak powstrzymany (20.VI). 15.VI

Zaburzenia głodowe w Wiedniu. 17.VI

Ofenzywa włoska nad Piave. Austrjacy wyparci za Piave (24.VI). 23.VI

KOALICJA I WYZWOLENIE LUDÓW. ARMJA POLSKA WE FRANCJI. Pierwszy pułk strzelców polskich we Francji wysztyftowany. 10.I

10.III Według raportu stan liczebny armji polskiej we Francji: 3 pułki strzelców — 129 oficerów i 8.171 szeregowców.

10.IV Stan armji: 204 oficerów i 10.638 szeregowców.

21/22.III Wymiana listów między ministrem spraw zagranicznych Pichonem a Dmowskim, przewodniczącym Komitetu Narodowego w Paryżu. Pichon zawiadamia Dmowskiego o upełnomocnieniu Komitetu Narodowego w sprawie armji polskiej we Francji.

22.III Dmowski potwierdza atrybucje Komitetu Narodowego na podstawie umowy zawartej między nim a Pawłem Doumerem, przewodniczącym komitetu słowiańskiego i gen. Archinardem, szefem misji wojskowej francusko-polskiej. Warunki, ustalone na posiedzeniu 23.II i ujęte w 9 punktach, dotyczyły: 1) sztandaru i oznak polskich, 2) formuły przysięgi, 3) werbunku jeńców, propagandy, 4) nominacji oficerów z wiedzą Komitetu Narodowego. Ostatni warunek głosił, że wojsko polskie nie będzie wysłane na front przed zorganizowaniem w oddzielną jednostkę i tylko na front zachodni.

3.VI Komunikat o wkroczeniu armji polskiej na front. I pułk strzelców w składzie armji gen. Gouraud bierze udział w walkach pod Reims.

Konferencja prezesów rządu Anglji, Francji i Włoch w Wersalu ustala, iż „stworzenie państwa polskiego zjednoczonego i niezawisłego z wolnym dostępem do morza stanowi jeden z warunków pokoju stałego i sprawiedliwego oraz porządku prawnego w Europie".

8.VI Proces legjonistów w Marmarosz Sziget. Oskarżeni: 91 oficerów i 240 szeregowych z kapitanem Góreckim, jako inicjatorem buntu na czele z pośród uczestników II brygady, biorących udział w marszu ku Rarańczy. Reszta internowanych wcielona do wojsk austrjackich, walczących na froncie włoskim. Olbrzymie poruszenie w społeczeństwie w Małopolsce.

15.VI Powstanie Komisji Wojskowej w Moskwie. Umowa jej z przedstawicielami państw sprzymierzonych w sprawie tworzenia oddziałów polskich na wschodzie, mających podlegać gen. Hallerowi. Jako miejsce ich tworzenia wybrano północ Rosji, Murmań i Archangielsk, skąd mieli się przedostać do Francji. Wędrówka kilku tysięcy żołnierzy i oficerów, rozbitków korpusów polskich w tym kierunku poprzez „poufne polskie komendy etapowe" między bolszewikami.

22.VI Akt zaprzysiężenia pierwszej dywizji polskiej (3 pułki strzelców), udającej się na front, w Brienne przy udziale prezydenta republiki francuskiej, Poincaré'go, i przewodniczącego Komitetu Narodowego. Mowa Dmowskiego: widzi w walkach obecnych ciągłość przyjaźni francusko-polskiej. Przemówienie Poincarégo: „orzeł biały znowu może rozwinąć swe skrzydła". Wręczenie sztandarów od miast: Paryża, Verdun, Nancy i Belfort pułkom polskim.

Pierwsze posiedzenie nowopowstałej Rady Stanu w Warszawie. Odpowiedź prezesa gabinetu Steczkowskiego na deklarację wersalską z dnia 3.VI powołuje się na chwilę jej powstania, nie na treść. Rząd będzie w dalszym ciągu współpracował z państwami centralnemi, nie oglądając się na żadne trudności.

Dymisja Seidlera w Wiedniu. Gabinet obalony przez Koło polskie na gruncie sprawy podziału Galicji. Następca Husarek. Likwidacja sprawy podziału Galicji na podstawie rzekomo niedotrzymanej umowy o dostawie zboża przez Ukraińców ze Skoropadskim na czele. 23.VI

Oświadczenie Kühlmanna w sejmie Rzeszy, iż praca nad rozwiązaniem sprawy polskiej postępuje w porozumieniu z Austrją. Trudności napotykane w kwestjach natury ekonomicznej, ale ma nadzieje, że dojdzie do końca, zanim rozpoczną się układy o pokój powszechny w Europie. Sam jest za pokojem porozumienia (Verständigungsfriede). 24.VI

Gen. Janin mianowany dowódcą wojsk czechosłowackich w Rosji. Miał misję udać się przez Amerykę i Japonję i zorganizować front antybolszewicki na Syberji. Taką samą zaporę sprzymierzeni zgotowali na Murmaniu w okolicach Archangielska i na morzu Czarnem. Do Murmańska wysłany gen. Poole w charakterze dowodzącego flotą i armją lądową. Zajął Archangielsk. Przyjęty przez sowiet miejscowy w charakterze sprzymierzeńca, podczas gdy sowiety w Piotrogrodzie wysłały przeciwko niemu wojsko na Murmań (koniec czerwca). 25.VI

Zawieszenie procesu w Marmarosz Sziget. 28.VI

Stany Zjednoczone ogłaszają swą intencję, aby wszystkie gałęzie Słowian były wolne od jarzma niemieckiego i austrjackiego.

Rząd francuski uznaje prawo narodowości czesko-słowackiej do bytu samoistnego narodowego. 29.VI

Oddział czechosłowacki dociera do Władywostoku.

RZĄD BOLSZEWICKI I WOJNA DOMOWA W ROSJI. Przy wyborach do Konstytuanty bolszewicy pozostali w mniejszości—zyskali tylko czwartą część mandatów. Opozycja w łonie samych komisarzy. Kamieniew, Zinowjew, Rjazanow, Rykow nie chcą rządzić w sprzeczności ze swemi zasadami przeciwko woli większości. Lenin łamie ją, wkraczając na drogę teroru. „Myśmy już zdobyli władzę, aby ją utrzymać jesteśmy zmuszeni uciec się do zarządzeń wojskowych. Droga teroru jest jedyna dla nas. Czy sądzicie, że bez teroru rewolucyjnego i brutalnego, możliwe byłoby dla nas zwyciężyć?" Teror był narzucony zzewnątrz, przez samą masę, która nie uznawała żadnej władzy, także bolszewickiej, a chciała się pławić we krwi. Lenin dał jej zadosyćuczynienie w żłopaniu krwi, aby utrzymać się przy władzy wobec wrogów nietylko na prawicy — mieńszewików, socjalistów rewolucjonistów, ale i na lewicy—anarchistów indywidualistów i t. p. Teror zgadzał się z instynktem ludu i odtąd przyjęty został, jako artykuł bolszewickiej wiary. „Czeka" staje się instytucją wszechrosyjską.

Otwarcie Zgromadzenia konstytucyjnego w Piotrogrodzie. Lenin sprowadza 5 tysięcy marynarzy. Komendant ich wkracza do sali obrad i klepiąc po ramieniu przewodniczącego, Czernowa, oświadcza mu, że Zgromadzenie jest rozwiązane. Żąda, aby się rozeszli do domu, gdyż jego marynarze chcą spać. 18.I

Dekret o rozwiązaniu Zgromadzenia. Cała Rosja bolszewizuje się. „Zwycięstwo nasze pochodzi stąd, że nowa forma rządu była gotowa i że 19.I

nie pozostawało nam nic innego do roboty, jak wprowadzić rząd sowietów przy pomocy kilku dekretów ze stanu embrjonalnego, w jakim się znajdował w pierwszych miesiącach rewolucji" (Lenin).

7.III Pokój brzeski. Trocki: „Prowadziliśmy układy pokojowe w nadziei podburzenia mas robotniczych w Niemczech, Austrji, jak i w krajach Ententy". Lenin: „Zaproponowałem podpisanie pokoju wprost. Nie mogliśmy uzyskać lepszego pokoju, niż w Brześciu", „wolę ustąpić terytorja, aby zyskać na czasie". Zdanie Lenina do kolegów w kilka dni po uchwyceniu władzy: „Dla powodzenia socjalizmu w Rosji zwłoka kilku miesięcy co najmniej jest niezbędna". Przepowiadał, że Rosja będzie niebawem najpotężniejszem państwem na świecie. „Armja jest teraz organem chorym państwa rosyjskiego. Im prędzej ją się zdemobilizuje... tem prędzej kraj będzie gotowy do nowych prób..., tem wcześniej można będzie leczyć organizm". Lenin przywitany w komitecie wykonawczym, zasiadającym w pałacu Taurydzkim, okrzykami: „Zdrajca!" „Jeżeli trzeba będzie", mówił: „cofniemy się jeszcze dalej na wschód, za Ural, aż po Kamczatkę, ale utrzymamy się. Sytuacja międzynarodowa zmieni się dziesięciokrotnie... a my wrócimy do naszych starych granic, powrócimy do Moskwy i Piotrogrodu".

12.III Rząd bolszewicki wydaje rozkaz przeniesienia się do Moskwy. Razem z nim przenosi się Czerezwyczajka. Siedziba centralna na Łubiance. Kieruje nią Feliks Dzierżyński, Polak.

29.IV WCIK na podstawie raportu Lenina uchwala potrzebę stworzenia potężnej armji czerwonej. Hasło — żelazna dyscyplina i do ostateczności doprowadzona dyktatura proletarjatu. Walka z kontrrewolucją.

VII V zjazd wszechrosyjski sowietów. Opozycja eserów — socjalistów rewolucjonistów. Okrzyki pod adresem Lenina: „Płatny najemnik! Zdrajca, Lenin sprzedał rewolucję. Hrabia Mirbach, ambasador zbrodniczy niemiecki, z jego pozwolenia przebywa w naszej stolicy rewolucyjnej".

6.VII Powstanie eserów w Moskwie z rozkazu centralnego komitetu eserów stłumione już dnia następnego. Zabójstwo Mirbacha. Zabójca Blumkin— późniejszy wybitny czekista, używany do misji w Egipcie i Hedżasie na Wschodzie (sułtan Sade). Eserzy — partja inteligencji — wytępiona. Odtąd rządy jednej partji — bolszewickiej.

10.VII V zjazd wszechrosyjski sowietów, wzmocniony delegacją chłopów bez ziemi, uchwala prawa zasadnicze Republiki Federacyjnej Socjalistycznej Sowietów w Rosji. Bolszewicy ogłaszają „ojczyznę socjalistyczną w niebezpieczeństwie".

Interwencja Ententy w Rosji i udział w niej wojska polskiego.

12.VII Ekspedycja sprzymierzonych na Murmaniu w celu obrony głównej linji kolejowej z Archangielska do Piotrogrodu. Front północny. Podaje poprzez Jarosław, zajęty przez Sawinkowa, przewódcę eserów, i przez Wiatkę rękę kontrrewolucji na Uralu i Syberji. W Omsku resztki eserów utrzymują rząd prowizoryczny i próbują rządzić w imię konstytuanty, obalonej przez Lenina. Admirał Kołczak z początku z eserami, potem sam

rządzi na Uralu i na Syberji, uznany przez rząd angielski i zasilany przez Władywostok.

Gen. Haller zawiera układ z gen. Poole'm w sprawie oddziałów wojskowych na Murmaniu. Po odjeździe gen. Hallera do Francji przeszedł oddział pod bezpośrednie rozkazy gen. Poole'a i brał udział w walkach o Archangielsk, zajęty przez Anglików i atakowany przez Rosjan, później w ekspedycji nad rzeką Onegą i północną Dźwiną nieudanej.

Z zatarasowaniem drogi z Moskwy na Murmań organizacja wojskowo-agitacyjna skupia się w Kijowie, skąd próba wysłania żołnierzy na Kubań, gdzie się tworzy armja ochotnicza antybolszewicka kozaków dońskich (Denikin).

Irkuck zajęty przez wojska czechosłowackie. 13.VII

Rodzina carska przewieziona z Irkucka do Eketerynburga za zbliżeniem się wojsk białych (Kołczaka i Czechosłowaków) i wymordowana na rozkaz sowietu miejscowego. 20.VII

Obalenie rządu bolszewickiego w Baku. Rząd narodowy w Gruzji przywołuje na pomoc Anglików. 26.VII

Zabójstwo generała głównodowodzącego niemieckiego, Eichorna, w Kijowie. 30.VII

Japończycy wysyłają za zgodą Wilsona korpus ekspedycyjny na Syberję. Pierwsza dywizja wysadzona we Władywostoku. Obok Japończyków i Amerykanów — kontyngenty wojsk: francuski i angielski, w celu podania dłoni Czechosłowakom, którzy już są w okolicy jeziora Bajkalskiego. Cała Syberja aż po Ural obsadzona wzdłuż kolei różnorakimi oddziałami sprzymierzonych. 2.VIII

Wojska angielskie lądują we Władywostoku i w Archangielsku. 3.VIII

Anglicy (gen. Dunsterville) docierają do Baku i zagradzają Niemcom drogę na Kaukaz do źródeł naftowych. 4.VIII

Deklaracja rządu angielskiego, iż nie ma zamiaru interwenjować w sprawach wewnętrznych rosyjskich. 6.VIII

Marsz Japończyków w kierunku jeziora Bajkalskiego. 11.VIII

Czechosłowacy uznani przez Ententę jako naród sprzymierzony. 13.VIII

Podpisanie przez rząd sowietów dodatkowych traktatów do pokoju zawartego w Brześciu. 27.VIII

Zabójstwo Uryckiego (Mojżesz Salomonowicz), szefa Czeki w Piotrogrodzie i zamach na Lenina w Moskwie. Sprawczyni — Dora Kapłan, studentka Żydówka. Mordy masowe po więzieniach Czeki bez śledztwa i bez sądu, według określonego odsetka krwi, na rozkaz Dzierżyńskiego. 30.VIII

Lenin rzuca hasło — na biały teror odpowiedzieć masowym terorem przeciw burżuazji. Epoka „wojennego komunizmu", „wsio dla fronta". 2.IX

OSTATNIA LETNIA OFENZYWA NIEMCÓW NA ZACHODZIE I PRZECIWNATARCIE SPRZYMIERZONYCH. DRUGA BITWA NAD MARNĄ. Ludendorff wydał rozkaz przygotowania ataku po obudwóch stronach Reims. Atak ten miał po dziesięciu dniach prze- 14.VI

rzucić się na północ do Flandrji (ofenzywa „Hagen") i zakończyć wzięciem Amiens i Paryża. Termin wyznaczony na 10.VII.

1.VII Dyrektywa Focha: front od Lens do Chateau-Thierry. Ofenzywa niemiecka spodziewana we Flandrji lub w Szampanji. Dwie grupy wojsk — gen. Haiga i Pétaina. „Rezerwy sprzymierzonych powinny być tam, gdzie się toczy bitwa". „W razie wdarcia się nieprzyjaciela zatrzymywać go na skrzydłach, a więc zwęzić rozdarcie, przyczem ma się możność atakowania go z boku. W razie wdarcia się w nasz front nieprzyjaciel jest bardziej zagrożony, aniżeli dla nas groźny".

4.VII Mowa Wilsona w Mount Vernon u grobowca Waszyngtona: cztery główne cele wojny.

9.VII Dymisja Kühlmanna, który był za pokojem porozumienia. Następca jego, jako sekretarz stanu, admirał von Hintze z ramienia Głównej Kwatery.

10-12.VII Debata w sejmie Rzeszy nad warunkami pokoju. Kanclerz Hertling oświadcza, że Belgja musi być zatrzymana do końca wojny, jako zastaw przy układach pokojowych.

11.VII Wybór Uracha na króla Litwy.

12.VII Ludendorff oświadcza, że według rezultatów ofenzywy nad Marną i we Flandrji będzie decydował się atak na Paryż i Amiens.

15.VII Atak niemiecki w Szampanji: na zachód i wschód od Dormans (na zachód od Reims) i w kierunku na Chalons (na wschód od Reims). Front elastyczny Pétaina cofa się poza linję obstrzału moździerzy nieprzyjacielskich. Niemcy przechodzą Marnę. Atak niemiecki był przewidziany co do godziny. Moment zaskoczenia jak w marcu i w maju odpadł.

16.VII Przeciwuderzenie francuskie w Szampanji. Atak frontowy zatrzymany.

18.VII Przeciwuderzenie na skrzydło niemieckie z lasu Villers-Cotteret—gen. Mangin. Czołgi, lotnicy, piechota w działaniu skoordynowanem. Trzy strefy lotnictwa: aparaty myśliwskie u góry, ciężkie bombardujące na wysokości 2.000 m i najniżej obstrzeliwające piechotę z karabinów maszynowych. Front Niemców na przestrzeni Soissons — Chateau-Thierry przełamany. Niemcy zaskoczeni i odrzuceni za Vesle w ciągu dwóch dni.

20/21.VII Odwrót Niemców za Marnę. Druga klęska niemiecka nad Marną. Niemcy tracą inicjatywę (Hindenburg). Niemożliwość podjęcia ofenzywy we Flandrji. Odwody wyczerpane. Rezultaty bitwy: Paryż obroniony, Soissons i Chateau-Thierry odebrane. Armja niemiecka odparta od Marny aż po Aisne.

24.VII Rada wojenna sprzymierzonych. Foch: „Przyszła pora porzucić dotychczasowe stanowisko obronne, spowodowane naszą niższością liczebną, i przejść do ofenzywy". Generałowie Haig i Pétain nie podzielają optymizmu Focha. Sam Foch nie spodziewał się ukończenia wojny w roku 1918.

26.VII Foch proponuje Haigowi operację w celu oswobodzenia od nieprzyjaciół Amiens.

8.VIII Atak Haiga w kierunku Merlancourt—Moreuil. Taktyka ta sama, co pod Villers-Cotteret: krótkie bombardowanie, po którym następuje atak masowy czołgów. Nieprzyjaciel zaskoczony. Cofa się 3 do 10 mil pierw-

szego dnia. Front między Sommą a Avre przełamany. „Czarny dzień niemieckiej armji" (the black day of the German Army). Niemcy wracają na pierwotną linję wyjścia swego ataku z wiosny i nie mają już siły do przeciwuderzenia. Ludendorff nazywa ten dzień — dniem żałoby armji niemieckiej. Oznaczał on „upadek naszej siły militarnej". Bitwa ta, zwana także bitwą pod Amiens, odjęła Niemcom wobec wyczerpania rezerw nadzieję wygrania wojny. Cesarz Wilhelm oświadczył tego dnia w Avesnes: „Jesteśmy u kresu swych sił. Trzeba kończyć wojnę".

Działania sprzymierzonych rozszerzone na południe. Odebranie Montdidier. 10.VIII

Rada koronna w Spa. Konferencja niemiecko-austrjacka na temat zawarcia pokoju. Cesarz Karol i Burian nalegają na szybkie zawarcie pokoju. Uchwała za pokojem porozumienia (cesarz Wilhelm, von Hintze, Hindenburg i Ludendorff). Rezultat narady: prosić królowę Wilhelminę o pośrednictwo. Burian zapowiedział niezależnie od tego ogłoszenie od siebie wezwania do pokoju. Jeden z dyplomatów holenderskich po doręczeniu punktów niemieckich powiedział: „Niemcy kradną jeszcze na łożu śmierci". 14.VIII

ZWYCIĘSKA OFENZYWA SPRZYMIERZONYCH. Front zachodni. Foch podejmuje cały szereg drobnych uderzeń w celu wstrząśnięcia frontem zdemoralizowanego przeciwnika.

Ofenzywa Anglików we Flandrji: uderzenie na występ niemiecki. Atak w kierunku Bapaume (20—), Péronne (22—), z północy od Arras (26—). 18.VIII

Niemcy ewakuują Bapaume i Noyon. 28.VIII

Niemcy ustępują z Péronne, wzgórza Kemmel i łuku rzeki Lys. Anglicy osiągają linję zajmowaną w początku roku i w wielu punktach przekraczają ją. 1.IX

Foch przygotowuje ofenzywę na całym froncie. Idea manewru Focha: Pozycje niemieckie tworzą jakby worek, którego linje komunikacyjne przechodzą przez Mozę, między Verdun a granicą holenderską na przestrzeni 250 km. Linja operacyjna musi biec zatem po linji Mozy. Atak koncentracyjny w kierunku na Mezières. 30.VIII

Niemcy cofają się na linję Siegfrieda. 4.IX

Foch mianowany marszałkiem Francji. 7.IX

Nota Buriana do wszystkich państw — przyjaciół i nieprzyjaciół z propozycją natychmiastowego przystąpienia do wstępnych kroków pokojowych. Nieuzgodniona z Niemcami: Burian wyraził się do Hintzego: „Pour nous c'est la fin" (Dla nas to koniec). 14.IX

Odpowiedź odmowna państw Ententy.

Nota pokojowa Austro-Węgier do Wilsona. 15.IX

Odpowiedź Wilsona z powołaniem się na swoich czternaście punktów. 16.IX

Depesza Ludendorffa do Hintzego: polskie rozwiązanie powinno bezwarunkowo poprzedzać układy pokojowe na Zachodzie. 15.IX

Uderzenie na łuk Saint Mihiel Francuzów i Amerykanów (—14). 12.IX

Bitwa na linji Siegfrieda (Hindenburga) — początek. Foch nie daje Niemcom wytchnienia.

26-29.IX Ofenzywa sprzymierzonych (Belgijczyków, Anglików, Francuzów i Amerykanów) od Reims do wybrzeża bez spodziewanych rezultatów. Na skrzydłach — we Flandrji i nad Mozą — Niemcy trzymają się, także w centrum — na wschód od Saint-Quentin i przed Cambrai.

27.IX Mowa Wilsona zawierająca pięć punktów „the five particulars" przyszłego pokoju.

Wilson zrywa z zasadami przedwojennej dyplomacji i oddaje losy przyszłe ludów w ręce Ligi Narodów. Nie chce układać się z państwami centralnemi, które nazywa „bez honoru", gdyż nie uznają swych zobowiązań, a opierają się zawsze i we wszystkiem na sile i interesie własnym.

Front salonicki. Clemenceau zastąpił gen. Sarraila przez gen. Guillaumat na żądanie Lloyda George'a z zamiarem zorganizowania nanowo frontu, ewentualnie jego zwinięcia.

2.V Rada Najwyższa obraduje nad sprowadzeniem wojsk ze Wschodu wobec ofenzywy niemieckiej na Zachodzie. Pod koniec miesiąca Anglicy zastępują swoje dywizje indyjskiemi, Francuzi ściągają pod koniec miesiąca 12 tysięcy żołnierza. O ofenzywie na froncie salonickim nikt nie marzy.

30.V Pierwsza ofenzywa armji greckiej, krótka, na froncie kilkunastu km pod Skra di Legen udana (wzięto 2.000 jeńca).

5.VII Dowódca frontu, gen. Franchet d'Esperay. Zmiana zapatrywań na front salonicki: sprzymierzeni wobec posiłków amerykańskich zrzekają się dywizji z frontu salonickiego. Natomiast Ludendorff teraz ściąga dywizje: z frontu zachodniego, z Włoch, Ukrainy (sześć do siedmiu), aby ratować sytuację na Bałkanach, mimo klęski na Zachodzie.

15.IX Ofenzywa sprzymierzonych w Macedonji na lewem skrzydle (Francuzi i Serbowie). Serbowie przełamują front bułgarski między Cerna i Vardar (trzeciego dnia na przestrzeni 22 mil).

18.IX Na wschód od Vardaru — na prawym skrzydle — wojska brytyjskie i greckie zdobywają najsilniej ufortyfikowany odcinek Dojran. Czwartego dnia odwrót nakazany zmienia się w rozkład armji bułgarskiej. Chodzi już o zasłonięcie starej granicy bułgarskiej i skupienie sił koło Uesküb, gdzie przybyły posiłki niemieckie.

25.IX Serbowie zajmują Uesküb. Bułgarzy kapitulują wyczerpani walką i głodem.

29.IX Franchet d'Esperay dyktuje warunki zawieszenia broni Bułgarji, zatwierdzone przez Ententę dnia następnego. „Droga do Wiednia otwarta dla sprzymierzonych". Mają w swych rękach arterję rzeczną Dunaju. Rumunja z jej polami naftowemi przestaje być wasalem państw centralnych.

30.IX W dniu, kiedy parlamentarze bułgarscy stanęli w kwaterze Ententy w Salonikach, Hindenburg i Ludendorff postanowili żądać zawieszenia broni i wszczęcia rokowań pokojowych. „Wypadki w Bułgarji i ich następstwa, nacisk nie do wytrzymania nieprzyjacielski na froncie zachodnim, niemożliwość przywrócenia sytuacji w drodze ofenzywy przekonały nas (marszałka i Ludendorffa) o konieczności położenia końca walce

w interesie samej armji". Dymisja Hertlinga. Parlamentaryzacja rządu na szerokiej demokratycznej podstawie, jako warunek rokowań, nieuniknione. Cesarz akceptuje.

Abdykacja cara bułgarskiego Ferdynanda. Następcą syn jego—Borys. 3.X

Front palestyński. Armja wyczerpana — bez mundurów, żywności: z głodu i niedożywiania zmarło 17 tysięcy żołnierza tureckiego według Liman von Sandersa. We wrześniu rozporządzał on wszystkiego dziesięcioma dywizjami piechoty (w stanie 1.300 ludzi) na froncie od morza Martwego do wybrzeży śródziemnomorskich.

Atak gen. Allenby — bitwa pod Megiddo. Turcy otoczeni i rozgromieni. Pościg Turków przez kawalerję australijską. 19.IX

Zajęcie Damaszku przez Anglików i Arabów. Pułkownik Lawrence wprowadza Fajsala do Damaszku, jako przyszłego króla Arabji. Koniec „powstania na pustyni". 30.IX

Armja brytyjska dociera do Aleppo, gotowa wkroczyć w granice małoazjatyckie Turcji, Francuzi zajmują Bejrut, Aleksandrettę (18—). 6.X

Emir Fajsal ogłasza niepodległość Syrji, jako państwa arabskiego. 7.X

ZAŁAMANIE SIĘ PAŃSTW CENTRALNYCH A POLSKA. KOALICJA A MAŁE NARODY. Przybycie gen. Hallera do Paryża z ramienia organizacyj politycznych i wojskowych polskich w Rosji. 10.VII

Czechosłowacy uznani przez Ententę, jako naród sprzymierzony. 13.VIII

Udział I pułku strzelców polskich w ofenzywie francuskiej (armja gen. Gouraud). 15.VIII

Zaproszenie przez Litwinów Uracha na króla pod imieniem Mindaugas II (bez uznania ze strony Oberostu). 14.VIII

Narady w Spa w sprawie polskiej. Radziwiłł i Ronikier z ramienia Rady Regencyjnej w Głównej Kwaterze. Burian za rozwiązaniem austro-polskiem z cesarzem Karolem, jako królem. Delegaci polscy żądają arcyksięcia Karola Stefana na króla z tem, aby wybór był natychmiastowy. Ofiarowują lekkie sprostowanie granic koło Torunia i w Zagłębiu Dąbrowskiem (dwa do trzech km w głąb). Mapa Polski, według życzeń Rady Regencyjnej, obejmować miała: Chełm, Białoruś, Wilno wraz z południową częścią Kowna, Grodno i Białystok. Gotowość zawarcia natychmiastowej konwencji wojskowej z Niemcami i handlowo-gospodarczej z Niemcami i Austrją. Główna Kwatera przeciwna. „W chwili najgorętszej wojny kłócono się o korony królewskie i tracono całe kraje" (Erzberger). 13-15.VIII

Prezydent Wilson uznaje czeskosłowacką Radę Narodową za „rząd sprzymierzony i stronę wojującą (le gouvernement belligérant) de facto, obleczony we władzę niezbędną, aby kierować sprawami wojskowemi i politycznemi Czechosłowacji" dla wojny z wrogiem wspólnym Niemcami i Austrją. 3.IX

Depesza Ludendorffa do Hintzego: Zgadza się na ustąpienie Wilna (prócz Białowieży) Polsce wzamian za zrzeczenie się pretensyj do Litwy. Żąda zabezpieczenia przyczółków: Ostrołęka—Łomża i Ossowiec. 15.IX

Deklaracja rządu włoskiego w sprawie ludów południowych monarchji austro-węgierskiej. Kwestja jugosłowiańska delikatna narówni z czecho- 25.IX

słowacką. „Rząd włoski uznaje dążenie ludów jugosłowiańskich do ogłoszenia swej niepodległości i ustanowienia własnego wolnego państwa za zgodne z celami, w imię których walczą sprzymierzeni dla zapewnienia pokoju sprawiedliwego i trwałego".

28.IX Układ między rządem francuskim a Komitetem Narodowym w Paryżu w sprawie armji polskiej uznawał w Komitecie tym najwyższą władzę polityczną dla armji polskiej i przyznawał mu prawo mianowania naczelnego wodza (zatwierdzanego przez rząd francuski, ewentualnie inne rządy sprzymierzonych). Sprawa efektywów wojskowych była w tym czasie dla Ententy rzeczą najważniejszą. Werbunek szedł dobrze. W sierpniu było 6 tysięcy żołnierza polskiego, a dopływ jego co miesiąc wynosił 1.200 ludzi.

Formuła uznania Komitetu Narodowego w Paryżu przez Ententę: „Siły polskie wojskowe wszędzie, gdzie są albo gdzie będą utworzone dla celów walki po stronie sprzymierzonych przeciw mocarstwom centralnym, stanowić będą jedną armję samodzielną, sojuszniczą i na prawach strony wojującej (une armée autonome, alliée et belligérante) pod jednolitem dowództwem polskiem".

Potwierdzenie tego układu przez Anglję, lorda Balfoura (11.X), ze strony Włoch przez Sonnino (12.X).

Układ Rady Narodowej czechosłowackiej z rządem francuskim uznaje ją za rząd de facto — bez wojska, walczącego po stronie Ententy — Legjony czechosłowackie były w Rosji i na Syberji. Układ rządu francuskiego z Komitetem Narodowym w Paryżu nie mówił o uznaniu jego, jako rządu i dotyczył tylko armji.

4.X Generał Haller mianowany naczelnym wodzem armji polskiej we Francji. Na koniec roku spodziewano się dwóch dywizyj polskich. W chwili zawieszenia broni I dywizja polska tworzyła część grupy gen. Castelnau i miała wziąć udział w akcji w Lotaryngji.

PIERWSZE KROKI POKOJOWE MOCARSTW CENTRALNYCH

3.X W TRAKCIE WALKI. Przewrót rządowy w Niemczech. Książę Max badeński na czele rządu (oświadczył się w przemówieniu 12.VIII na uroczystości stulecia konstytucji badeńskiej za Ligą Narodów w myśl życzeń Wilsona). Socjaliści (Scheidemann, Bauer) razem z centrowcami (Erzberger) wstępują do rządu. Główna Kwatera żąda natychmiastowego zaproponowania Entencie pokoju: „Każdy opóźniony dzień kosztuje życie tysiąca dzielnych żołnierzy". Na pytanie co do ustępstw terytorjalnych na zachodzie i na wschodzie: terytorja przez Francuzów zamieszkałe w Alzacji i Lotaryngji — tak, terytorja polskie na wschodzie — nie. Książę Max zawiadamia sejm Rzeszy o zwróceniu się Niemiec o pokój pod presją Głównej Kwatery. Gen. Ludendorff przeciwny levée en masse.

4.X Nota pokojowa Niemiec do Wilsona, wysłana w nocy z 3 na 4 za pośrednictwem posła w Szwajcarji (5.X), odebrana w Waszyngtonie (6.X). Za punkt wyjścia rokowań bierze przemówienie prezydenta z 8.I — czternaście punktów — i 27.IX — „the five principals".

Gandhi zw. Mahatma (1869), przywódca ruchu niepodległ. w Indjach, aresztowany po raz pierwszy 4 I 1932. Jako metodę wprowadził opór bierny.

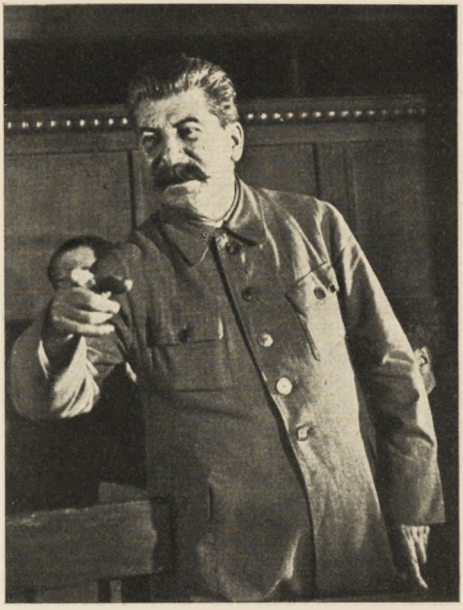

Jossif Wissarion Stalin—Dżugaszwili (1879), Gruzin; sekr. gen. partji komun. Z.S.S.R., 1924 po śmierci Lenina osiągnął nieogran. władzę; twórca piatiletki.

Rozruchy w Palestynie 27—29/IX 1933 r.

Wojna o Gran Czako między Boliwją i Paragwajem. Transport paragwajski udaje się na front.

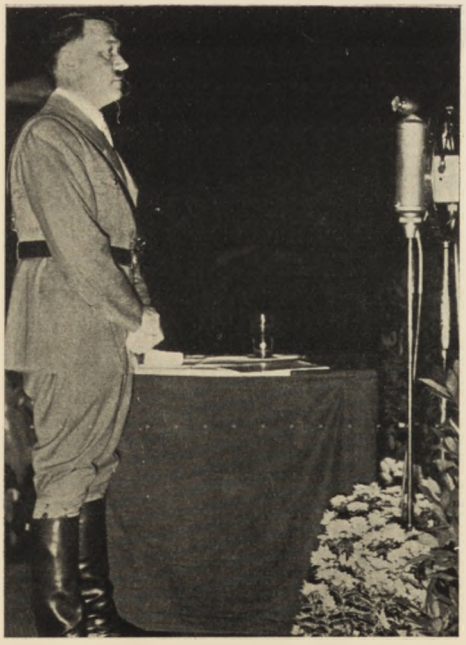

Adolf Hitler (1889), kanclerz od 30/I 1933 i wódz Rzeszy od 1/VIII 1934; twórca ruchu narod.-socjalist. w Niemczech.

Benito Mussolini, tytuł Il Duce (1883), przed wojną socjalista. Twórca faszyzmu. Od 29/X 1922 premjer z władzą dyktatorską.

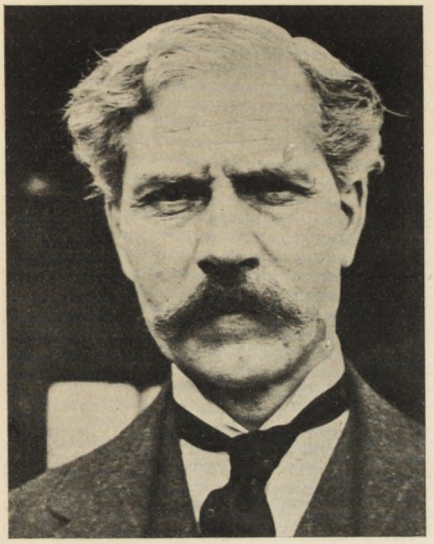

Ramsay James Macdonald (1866), przywódca robotn. ang., współzałożyciel Labour Party 1911–31; kilkakr. premjer.

Stanley Baldwin (1867), min. przem. 1921—22; długol. premjer i wiceprem. ang. 1923—37 z przerwami w r. 1924 i 1929.

Synowie króla Anglji Jerzego V. Od lewej: ks. Kentu, ks. Walji późniejszy Edward VIII, ks. Yorku obecny Jerzy VI, ks. Gloucesteru.

Papież Pius XI podczas uroczystej ceremonji kanonizacji Dom Bosco w Rzymie 1934.

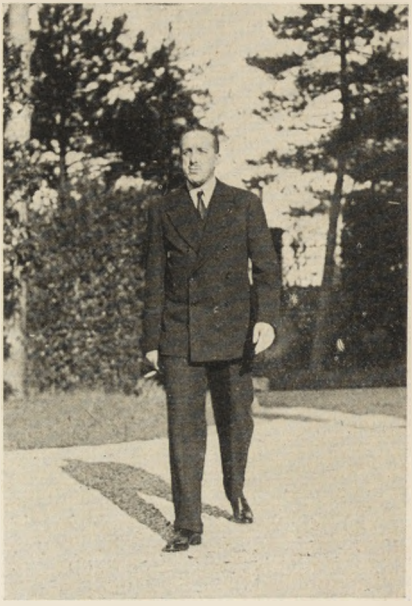

Alfons XIII, król hiszpański (1886), panował 1902 — 14/IV 1931; abdykował.

Franklin Delano Roosevelt (1882), członek senatu (1910—13), gub. st. N. Jork (1928). W 1932 prezydent U. S. A. ze stronn. demokratycznego, po raz drugi 1936.

Taka sama nota pokojowa Austro-Węgier, wysłana za pośrednictwem ministra szwedzkiego (odebrana 7.X).

Narada premjerów rządu Ententy w Paryżu wraz z marszałkiem Fochem nad warunkiem ewentualnego zawieszenia broni. Foch stawia warunek kapitulacji całkowitej. Bonnar Law, Sonnino i sam George Lloyd są zdania, że wojskowi przeceniają trudności armji niemieckiej.

Odpowiedź Wilsona ustami Lansinga na notę niemiecką: w rozumieniu prezydenta zgoda na punkty, przez niego postawione, zawiera w praktyce ich wykonanie. Żąda ewakuowania zajętych terytorjów, jako stwierdzenia dobrej wiary w dyskusji, i zapytuje, czy kanclerz przemawia w imieniu „tych samych władz konstytucyjnych państwa, które dotychczas prowadziły wojnę". 8.X

Konferencja ministrów Ententy nie zadowala się samem opróżnieniem terytorjów. Foch obawia się, że Niemcom chodzi o uratowanie armji. Niemcy faktycznie zaczęli już ewakuować obszary zajęte, w czem przeszkadzał im Foch.

Na pytanie Solfa, nowego sekretarza spraw zagranicznych (po Hintzem), czy armja niemiecka utrzyma się jeszcze przez trzy miesiące, Ludendorff odpowiedział — nie. Główna Kwatera uważała punkty wilsonowskie za frazesy ogólne i nie podkładała pod nie żadnych praktycznych wniosków co do ustępstw terytorjalnych (ks. Max badeński). 9.X

Bitwa pod Cambrai. Przełamanie linji Hindenburga. Kanadyjczycy wkraczają do Cambrai. Równoczesny atak na północy w kierunku Lille wstrząsa całym frontem we Flandrji. 8.X

Druga nota pokojowa niemiecka za zgodą Wilhelma i Ludendorffa. Niemcy potwierdzają zgodę na dwa pierwsze pytania, co do trzeciego stwierdzają, że kanclerz przemawia w imieniu rządu i narodu niemieckiego, upostaciowanego w większości parlamentarnej. Nota pomija osobę cesarza i Główną Kwaterę świadomie. 12.X

Odpowiedź Wilsona na drugą notę wytyka fakty barbarzyństwa Niemców w trakcie rozmów o pokoju, jak topienie statków pasażerskich przez łodzie podwodne, grabież majątku i uprowadzenie obywateli z terytorjów ewakuowanych. Prezydent i Ententa nie spodziewają się zmiany postępowania Niemców, jak długo obecni kierownicy ich pozostaną u steru. „Jest w mocy narodu niemieckiego stan ten zmienić... Potrzeba koniecznie, aby skoalizowane przeciwko Niemcom narody wiedziały, z kim mają do czynienia". 14.X

Depesza sir Eric Geddesa do Lloyda George'a z Ameryki: prezydent Wilson oświadcza się stanowczo za dalszym prowadzeniem wojny, obawia się, aby zawieszenie broni nie było tylko manewrem nieprzyjacielskim, nalega na rozbiór Austro-Węgier, aby położyć kres uciskowi narodów, je tworzących.

Manifest cesarza Karola o przeobrażeniu monarchji w państwo federalne na zasadach narodowościowych. 16.X

Polacy galicyjscy porzucają delegacje austrjacko-węgierskie i ogłaszają się za obywateli państwa polskiego.

1-20.X Ewakuacja Niemców z wybrzeży Flandrji i zwinięcie podstawy dla U-floty.

17.X Ostenda, Lille i Duai odebrane przez sprzymierzonych.

19.X Zeebrügge i Brügge odebrane przez Belgijczyków. Całe wybrzeże w rękach sprzymierzonych. Foch wydaje rozkaz ostateczny — odrzucić nieprzyjaciela z nad morza.

20.X Wszystkie armje niemieckie cofają się na prawem skrzydle z poprzedniej linji t. zw. Hunding-Brunhilde, zajmowanej w pierwszej połowie września na drugą linję obronną, t. zw. linję Hermanna — od morza do Oise'y.

Trzecia nota niemiecka pokojowa do Wilsona zgadza się na jego żądania z wyjątkiem tych, które nie dadzą się pogodzić z honorem narodu niemieckiego i nie będą odpowiadały warunkom pokoju, opartego na zasadach sprawiedliwości.

Wstrzymanie wojny podwodnej przez Niemcy.

23.X Odpowiedź Wilsona na trzecią notę niemiecką przyjmuje do wiadomości obietnice zmiany sposobu wojowania Niemców, stawia na widoku tylko zawieszenie broni na razie. Niemożliwe jest zawierać pokoju z dotychczasowymi władcami niemieckimi — militarystami rządzącymi i autokratami monarchicznymi. Sprawa abdykacji cesarza postawiona na widoku.

26.X Ludendorff odrzuca warunki pokoju i chce uciec się do armji. Na żądanie ks. Maxa cesarz udziela mu dymisji. Następca generał Gröner. Hindenburg uproszony pozostaje na stanowisku.

27.X Czwarta nota niemiecka przyjmuje warunki Wilsona. Powołuje się na głębokie zmiany konstytucyjne, jakim podległy w ostatnich czasach Niemcy i jeszcze ulegną, i zapewnia, że układy pokojowe będzie prowadził rząd ludowy, obdarzony pełną konstytucyjną władzą, jemu podlegać będą również władze wojskowe.

28.X Rozkaz cesarza przenosi prawo zasadnicze pokoju i wojny od cesarza na naród.

UPADEK AUSTRJI, WĘGIER I TURCJI. REWOLUCJA W NIEM-

3.VII CZECH. Śmierć sułtana Mahometa V. Następca jego Mahomet VI (Mehmed Uad Eddin, brat i ulubieniec sułtana Abdul Hamida II). Jedyna jego troska — utrzymanie tronu.

5.X Narada premjerów w Paryżu nad wyzyskaniem zwycięstwa nad Bułgarją. Plan operacji wojennej nakreślony przez Focha: 1) przecięcie linji komunikacyjnej Niemców z Konstantynopolem w dwóch miejscach — Nisz i na przejściu Marycy pod Adrjanopolem, 2) zajęcie pozycji strategicznej i rozbrojenie Bułgarów, 3) rzucenie armji nad Dunaj i możliwe podanie dłoni Rumunom, 4) przygotowanie akcji wojennej przeciwko Turcji.

9.X Rozkaz części wojsk sprzymierzonych skierowania się na Konstantynopol w celu współdziałania z akcją morską. Lloyd George wymógł dowództwo korpusu generała brytyjskiego. Wyścig między Anglikami a Francuzami o Konstantynopol. Wymiana listów między Clemenceau

a Lloyd Georgem w sprawie prowadzenia operacyj przeciwko Turcji na morzu: siłami morskiemi na morzu Śródziemnem kierują Francuzi, dywizja morza Egejskiego (w trzech czwartych okręty angielskie) pod dowództwem admirała brytyjskiego, sir Gough Calthorpe'a. Lloyd George powołuje się na ciężar wojny z Turcją, który głównie spoczywał na barkach Anglików (Gallipoli, Egipt, Mezopotamja, Palestyna), Clemenceau na interesy bankowe i handlowe Francuzów w Konstantynopolu.

Turcja zwraca się do prezydenta Wilsona z takiemi samemi propozycjami, co Niemcy i Austro-Węgry. Ententa każe jej ustami Wilsona zwrócić się po warunki zawieszenia broni do jednego z generałów, dowodzących na lądzie bądź na morzu. 14.X

Odpowiedź Wilsona na notę austrjacką: 14 punktów nie może być zastosowane, gdyż uznał niepodległość Czechosłowacji i Jugosławji. 18.X

Serbowie, posuwając się naprzód, zmiatają drobne garnizony austrjackie i niemieckie w swym kraju i docierają do Dunaju. 19.X

Turcy sami zwracają się do admirała Calthorpe'a o pokój za pośrednictwem wypuszczonego z niewoli gen. Townshenda. 20.X

Ofenzywa włoska z udziałem dywizyj brytyjskich (generałowie dowodzący — Diaz i lord Cavan). 26.X

Austro-węgierski front przełamany pod Vittorio Veneto. 27.X

Rząd austrjacko-węgierski przyjmuje warunki Wilsona — oddzielenie Czechosłowacji i Jugosławji — i żąda pokoju odrębnego. Czechy ogłaszają swą niezawisłość. Powstanie Polskiej komisji likwidacyjnej dla Galicji.

Jugosławja ogłasza swą niezawisłość. 29.X

Turcja podpisuje zawieszenie broni z wiceadmirałem Calthorpe'm w Mudros: Turcja otwiera Dardanele i Bosfor dla floty sprzymierzonych i oddaje w ich ręce forty nadbrzeżne; wycofuje swe wojska z Persji i Zakaukazu oraz z Trypolisu i Cyrenajki; sprzymierzeńcy zajmują Konstantynopol, jako podstawę morską. Turcy poddają wszystkie swe garnizony w Arabji i Mezopotamji, zarządzają demobilizację i oddają punkty strategiczne w ręce sprzymierzonych. Razem z tem zawieszeniem broni sułtan podpisał wyrok, skazujący na śmierć trzech paszów młodotureckich, Talaata, Dżemala i Enwera. Ci ratują się ucieczką. 30.X

Flota niemiecka otrzymuje od Admiralicji rozkaz wypłynięcia na morze w celu wydania honorowej bitwy (bez wiedzy rządu cywilnego). Początek buntu we flocie.

Dowództwo armji austro-węgierskiej prosi o zawieszenie broni we Włoszech. Armja austrjacka rozsypuje się, niemiecka cofa się na północ od Dunaju. Cesarz Wilhelm opuszcza Berlin, gdzie już nie czuje się bezpiecznym i chroni się do Głównej Kwatery w Spa. 31.X

Rewolucja w Wiedniu i w Budapeszcie. Hrabia Tisza, uchodzący za głównego sprawcę wojny, zamordowany przez czerwonych.

Austrja i Węgry zrywają dualizm i ogłaszają się jako niezawisłe państwa.

Polska Komisja likwidacyjna obejmuje władzę w Krakowie.

1.XI Ucieczka Karola z Wiednia. Interwencja papieża Benedykta XIV u mocarstw Ententy na rzecz monarchji austro-węgierskiej. Konferencja międzysojusznicza w Wersalu zmienia się w posiedzenie Rady Najwyższej wojennej dla omówienia warunków zawieszenia broni z Austro-Węgrami. — Są one bardzo ciężkie: pozostawiały cesarza w jednej tylko koszuli, według wyrażenia Clemenceau.

Zajęcie Belgradu przez Serbów, Konstantynopola przez Francuzów, Włochów i Anglików. Wznowienie ofenzywy na froncie zachodnim. Niemcy opuszczają Valenciennes.

3.XI Zawieszenie broni na froncie austrjacko-włoskim podpisane. Warunki przyjęte. Trydent i Tryjest zajęte przez Włochów.

Wilhelm akceptuje plan reform konstytucyjnych ks. Maxa. Marynarze wywieszają flagę czerwoną na wszystkich okrętach w Kilonji.

4.XI Rada Najwyższa wojenna w Wersalu ustala plan koncentracji wojsk na froncie austrjacko-niemieckim i uderzenia na Niemcy z południa. Uchwala tekst noty do Wilsona w sprawie jego 14 punktów, które akceptuje z zastrzeżeniem punktu co do swobody mórz, który wymaga interpretacji (ze strony Anglików) i wynagrodzenia szkód osób prywatnych, które powinny dać Niemcy.

5.XI Ostateczna odpowiedź Wilsona podaje tekst memorandum sprzymierzonych w sprawie 14 punktów, który akceptuje. Odsyła Niemców do Focha w sprawie ułożenia warunków zawieszenia broni, do czego jest upełnomocniony przez Ententę i Stany Zjednoczone.

Niemcy cofają się na linję Antwerpja—Moza. Amerykanie przechodzą Mozę pod Dun. Bitwa w Argonnach trwa.

6.XI Rząd niemiecki zwraca się do Focha z prośbą o warunki zawieszenia broni.

7.XI ZAWIESZENIE BRONI W RÉTHONDES I KONIEC CESARSTWA W NIEMCZECH. Komisja niemiecka zawieszenia broni (Maciej Erzberger — przewodniczący, poseł hrabia Oberndorff, generał von Winterfeldt, b. attaché wojskowy niemiecki w Paryżu) przekracza na drodze ze Spa linję bojową francuską wieczorem.

Rewolucja w północno-zachodnich Niemczech i w Bawarji. W Kilonji na wszystkich okrętach wojennych czerwone flagi. W Monachjum socjaliści obalają monarchję i ogłaszają republikę. Na czele jej staje dziennikarz, Żyd z pochodzenia, Kurt Eisner, socjalista niezależny.

8.XI Spotkanie parlamentarzy u stopni wagonu salonowego Focha rano w miejscowości Réthondes w lesie Compiègne. Z ramienia Ententy, jako przedstawiciel armji lądowej, marszałek Foch, floty sprzymierzonej — admirał brytyjski Weymiss. Pytanie Focha: „Czego panowie sobie życzycie?" „Propozycyj zawieszenia broni". „My nie mamy żadnych propozycyj", mówił Foch: „my się bijemy". Dopiero na uwagę Erzbergera, że muszą przestać się bić, Foch odpowiada: „A więc panowie prosicie o zawieszenie broni. To co innego". Pierwsze czytanie warunków w wagonie. Poczem Foch wręczył Niemcom warunki zawieszenia broni z terminem podpisania ich trzydniowym (do godziny 11 dnia 11.XI).

Armja gen. Gouraud dociera do Mozy i zajmuje stanowisko między Sedanem a Mezières.

Zamach Kurta Eisnera w Monachjum toruje drogę zamachowi republikańskiemu w Berlinie. Powstrzymywany dotychczas obawą oderwania się od Prus Niemiec południowych, głównie Bawarji, uchodzącej za opokę monarchizmu. Socjaliści — Scheidemann — grożą wystąpieniem z rządu. Centrum za abdykacją cesarza. Książę Max depeszuje Wilhelmowi konieczność abdykacji. Scheidemann z okna gmachu sejmu Rzeszy ogłasza ją ludowi niemieckiemu — robotnikom i żołnierzom — wprzód jeszcze, zanim była wiadomość o tem urzędowa. W dwie godziny potem Liebknecht (wypuszczony z więzienia 23.X) ogłasza na zamku królewskim republikę socjalistyczną w imieniu rad robotników i żołnierzy. Zupełny rozkład armji skłania i sfery wojskowe w Głównej Kwaterze do namowy u cesarza. Wilhelm gotów abdykować tylko z korony cesarskiej, zachowując tytuł króla pruskiego. W nocy opuszcza Spa, chroniąc się wraz z następcą tronu na terytorjum neutralne Holandji. Rządy w Berlinie obejmują socjaliści. Na czele staje poseł do parlamentu z partji socjalistycznej większościowej, Fryderyk Ebert, z zawodu siodlarz. Sześciogłowy rząd socjalistyczny Ebert-Haase, złożony z socjalistów większościowych i niezależnych i mianowany przez komitet wykonawczy, wyłoniony z rad robotników i żołnierzy. Wniosek socjalisty niezależnego, Däumiga, utworzenia dwunastotysięcznej „armji czerwonej" upadł z powodu sprzeciwu rad żołnierzy. 9.XI

Rumunja na wiadomość o załamaniu się państw centralnych stawia Mackensenowi żądanie natychmiastowej ewakuacji i przystępuje do udziału w wojnie po stronie koalicji. 10.XI

Warunki zawieszenia broni dyskutowane przez upełnomocnionych niemieckich w Réthondes obejmowały żądanie ewakuacji nietylko terytorjów, podległych najazdowi, Belgji, Luksemburga, Francji, ale i całego lewego brzegu Renu wraz z pasem szerokości 10 km na prawym, przyczółków mostowych w Moguncji, Koblencji i Kolonji z obszarem w promieniu 30 km, zwrot olbrzymiej ilości materjału wojennego i transportowego, wycofanie się na dawną granicę niemiecką na wschodzie i wyrzeczenie się traktatów brzesko-litewskiego oraz bukareszteńskiego, oddanie walorów zabranych w Belgji oraz złota od Rosji i Rumunji, wydanie wszystkich łodzi podwodnych i większej części wielkiej floty oraz rozbrojenie reszty. W razie, gdyby z powodu buntu marynarzy ten ostatni warunek był nie do spełnienia, sprzymierzeni rezerwowali sobie prawo zajęcia wyspy Helgoland. Niemcy żądali złagodzenia tych warunków na punkcie wojskowym, wysuwając niebezpieczeństwo zalewu bolszewickiego ze Wschodu oraz argument obawy przed rewolucją u siebie w domu. Żądaniu wydania tonażu i lokomotyw przeciwstawiali niebezpieczeństwo wyczerpania z głodu swej ludności. Złagodzono tylko niektóre warunki odnośnie do blokady i zobowiązano się dostarczać żywność w czasie zawieszenia broni.

Depesza Hindenburga nakazywała w razie niemożności złagodzenia

przyjąć warunki takie, jakie są. To samo mówiła depesza, podpisana przez kanclerza. Obydwie wysłane przez Główną Kwaterę.

11.XI Po całonocnej dyskusji z upełnomocowanymi zawieszenie broni podpisane (Erzberger opłacił później podpis ten życiem). Działania wojenne miały być zaniechane tegoż dnia o godzinie 11 przed południem. Niemcy złożyli oświadczenie protestujące przeciwko warunkom zawieszenia broni, które rzuca ich w otchłań anarchji i głodu i protest swój zamykają słowami: „Naród niemiecki, który dzielnie walczył w ciągu pięćdziesięciu miesięcy przeciwko całemu światu nieprzyjaciół, potrafi mimo gwałtu zachować swą wolność i jedność. Naród siedemdziesięciomiljonowy może cierpieć, ale nie umiera".

Zaprzestanie działań wojennych na froncie zachodnim o godz. 11 przed południem.

Rezultat wojny czteroletniej światowej: siedem i pół miljona zabitych, 20 miljonów rannych. Koszta wojny w przybliżeniu 40 miljardów funtów angielskich, a co najważniejsze zatrucie ducha powszechne: czternaście małych wojen w Europie w chwili zakończenia wojny światowej.

ROK 1918/1919.

JEDEN „WIELKI" POKÓJ I CZTERNAŚCIE „MAŁYCH" WOJEN.

12.XI EUROPA NA PRZEJŚCIU DO POKOJU. Flota sprzymierzonych przepływa Dardanele i zawija do Konstantynopola (13.XI).

W Niemczech do „sześciogłowego kanclerstwa" z ramienia upełnomocowanych ludowych, przyłączają się partje mieszczańskie. Tworzy się rząd koalicyjny z socjalistami na czele, czyli rząd Ebert-Haase. Erzberger jako sekretarz stanu dla przygotowania traktatów pokojowych.

Cesarz Karol abdykuje w Austrji, zatrzymując tytuł króla na Węgrzech. Austrjackie Zgromadzenie Narodowe zgłasza przyłączenie — Anschluss — do Niemiec.

13.XI Konwencja wojskowa z Węgrami, zawarta przez misje serbską i francuską.

Sowiety kasują traktat brzeski z Niemcami i Austro-Węgrami.

14.XI Wojska niemieckie w Afryce wschodniej kapitulują. Niemcy opuszczają Finlandję.

Partja Pracy w parlamencie angielskim wypowiada zawieszenie broni polityczne i występuje z gabinetu.

Wybory w Anglji, t. zw. khaki, czyli wybory w mundurach wojennych. Hasło prasy Northcliffowskiej „precz z litością dla Hunnów". Wybory pod hasłem „pokoju zwycięskiego". Lloyd George zapowiada sąd nad „Kaiserem", ukaranie sprawców okrucieństw na wojnie i pełne odszkodowanie za koszta wojny (obliczane w przybliżeniu na 24 miljardy funtów). Pierwszy raz udział wyborców kobiet w Anglji (około ośmiu miljonów nowych głosów).

Zamknięcie sejmu Rzeszy. Rozwiązanie pruskiego sejmu. Skasowanie izby panów. 15.XI

Prof. Masaryk obrany prezydentem republiki czechosłowackiej.

Ogłoszenie republiki węgierskiej.

Marsz wojsk sprzymierzonych do Renu.

Prezydent Wilson zapowiada udział swój osobisty w konferencji pokojowej, pomimo odradzania przyjaciół, jedynie przez wzgląd na dzieło przyszłe swoje — Ligę Narodów. 18.XI

Bruksela zajęta przez wojska belgijskie.

Admirał Kołczak ogłasza swą dyktaturę na Syberji.

Francuzi wkraczają do Metzu. 19.XI

Zajęcie Fiume przez wojska włoskie. Serbowie ewakuują miasto.

Wjazd króla Alberta do Antwerpji.

W Niemczech konstytuuje się komitet wykonawczy rad deputowanych robotników i żołnierzy.

Niemcy wydają dwadzieścia łodzi podwodnych i wielką flotę w ręce sprzymierzonych. 20.XI

Namour zajęty przez wojska angielskie. Konstantynopol — przez wojska sprzymierzonych. 21.XI

Flota niemiecka przybywa do portu Rosyth w drodze do Scapa Flow, gdzie ma być internowana.

Rząd belgijski przywrócony w Brukseli. 22.XI

Walki uliczne w Berlinie.

Wojska włoskie wkraczają do Innsbrucku. 23.XI

Komitet wykonawczy rad w Berlinie zwołuje kongres rad na 16.XII w celu wyborów centralnej rady Rzeszy na wzór rosyjski. Nowy program — Karol Liebknecht i Róża Luksemburg — „cała władza do rad robotniczych i żołnierskich". Pismo „Rote Fahne" (Czerwony sztandar).

Armja francuska z Fochem na czele wkracza do Strasburga. 24.XI

Rozwiązanie parlamentu angielskiego (ośmioletniej sesji parlamentarnej). 25.XI

Cesarz Wilhelm zrzeka się tronu pruskiego (pod groźbą sądu). 28.XI

Czarnogóra łączy się z Serbją pod wspólną koroną Karageorgjewiczów. Koniec dynastji czarnogórskiej Neguszewiczów. 29.XI

Siedmiogród odpada od Węgier i przechodzi do Rumunji. 30.XI

Konferencja międzysojusznicza na temat preliminarzy pokojowych w Londynie. 1.XII

Jugosłowiańska Rada Narodowa w Zagrzebiu ogłasza unję Serbów, Chorwatów i Słoweńców połączonych w jedno państwo Serbsko-Chorwacko-Słoweńskie, t. zw. królestwo S. H. S. 4.XII

Wojska angielskie wkraczają do Kolonji. 6.XII

Zamieszki uliczne spartakistów w Berlinie i w Monachjum z podniety delegata sowieckiego krwawo stłumione. Hasło Liebknechta: „Niech żyje rewolucja socjalna! Niech żyje rewolucja światowa!"

Marszałek Foch podtrzymuje konieczność blokady Niemiec i rozszerza ją na morze Bałtyckie. 7.XII

Rok 1918

9.XII Rząd serbski przywrócony w Belgradzie.

Przywrócenie rządów francuskich w Alzacji i Lotaryngji. Wizyta prezydenta Poincaré'go w Strasburgu.

13.XII Statek amerykański „George Washington" przywozi prezydenta Wilsona do Europy. Prezydent ląduje w Havre w towarzystwie sekretarza stanu, Lansinga, i pułkownika House'a. Wybory listopadowe w Stanach Zjednoczonych przyniosły klęskę demokratom. Autorytet prezydenta w kongresie zachwiany.

14.XII Prezydent republiki portugalskiej, Senhor Sidonio Paes, zamordowany.

Przedłużenie na miesiąc (do 17.I.1919) zawieszenia broni z Niemcami.

16.XII Prezydent Wilson entuzjastycznie witany w Paryżu.

Zjazd ogólny deputowanych rad robotników i żołnierzy w Berlinie (do 20.XII), zwołany pod hasłem „Cała władza do rad!" oświadcza się przeciwko systemowi rosyjskiemu radzieckiemu. Przyjmuje wniosek większościowych socjalistów ogłoszenia wyborów do Zgromadzenia Narodowego na 19.I. Rada centralna z samych socjalistów większościowych. Hasło: „niech żyje republika socjalistyczna!" Zjazd rad oświadcza się za socjalizacją przemysłu.

Internowanie armji niemieckiej z marszałkiem Mackensenem na Węgrzech.

23/24.XII Zamach („Putsch") ludowej dywizji marynarzy w Berlinie. Była to dywizja, która przybyła w dniach listopadowych z Cuxhaven dla strzeżenia rządu rewolucyjnego i zajęła zamek. Rząd zmusza ją siłą do opuszczenia Berlina.

Powstanie „Stahlhelm", oddziałów szturmowych, z dawnych żołnierzy frontowych. Założyciel fabrykant von Seldte z Magdeburga. Oświadczają się z początku za republiką.

26.XII Wizyta prezydenta Wilsona w Londynie.

28.XII Rezultaty wyborów w Anglji (14.XII) dają większość 262 głosów koalicji.

29.XII Wyjście niezależnych socjalistów z rad deputowanych i z rządu w Niemczech.

30.XII Związek spartakowski (Spartacusbund) na zjeździe w Berlinie (1.I) zmienia się w partję komunistyczną pod nazwą „rewolucyjna partja komunistyczna robotnicza".

31.XII Prezydent Wilson odwiedza Paryż i Rzym. Powrót do Paryża (7.I).

Dyskusje wstępne nad pokojem we Francji i w Anglji.

Rok 1919

5.I Powstanie spartakowców w Berlinie (do 13.I). Zdławione przez wojsko: pułk poczdamski pod rozkazami majora von Stephani, późniejszego wodza Stahlhelmu, zdobywa dom prasowy dziennika „Vorwärts". Noske, socjalista większościowy, na czele wojska odbiera gmach prezydjum policji. Komuniści wypędzeni z miasta (156 poległych). Przewódcy aresztowani. Róża Luksemburg i Karol Liebknecht w drodze do Moabitu zamordowani przez żołnierzy (15.I).

W stolicy Bawarji Monachjum naprzeciw rad robotniczych i żołnierskich, gdzie kiełkuje idea państwa komunistycznego, powstaje partja

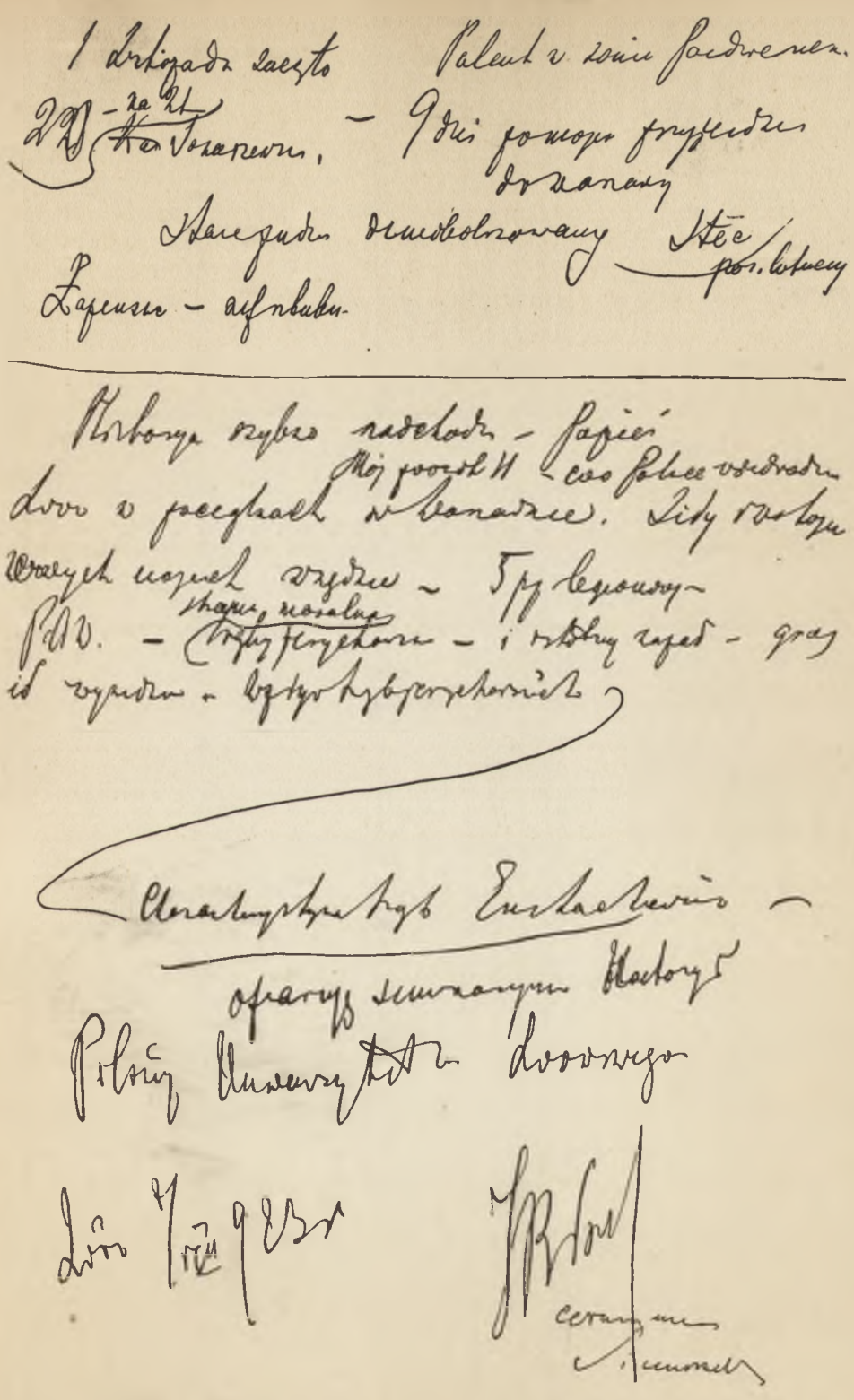

Autograf Marszałka Józefa Piłsudskiego. Własnoręczny szkic do odczytu o odsieczy Lwowa, wygłoszonego we Lwowie dn. 7 sierpnia 1923 roku. Ofiarowany przez Marszałka Piłsudskiego Seminarjum Historji Polski Uniwersytetu Lwowskiego.

narodowa robotnicza niemiecka (die deutsche Arbeiterpartei). Do niej wstępuje Adolf Hitler, jako członek nr 7.

Utworzenie Rady żywnościowej (Council for Suppley and Relief) — międzysojusznicza komisja żywnościowa (Interalied Food Commision). 9.I

Republika Rad w Bremie (—4.II). 10.I

Otwarcie parlamentu angielskiego. Wybory „zwycięstwa" zmiotły liberałów, osłabiły Labour Party i dały przewagę koalicji z Lloydem George'em (420 głosów).

KLĘSKA PAŃSTW CENTRALNYCH I POWSTANIE W POLSCE. Rok 1918

Dymisja gabinetu Steczkowskiego na wiadomość o kapitulacji Niemiec wobec Ententy. 2.X

Rada regencyjna rozwiązuje Radę Stanu i ogłasza niepodległość Polski zjednoczonej z dostępem do morza. 7.X

Powstanie Ukraińskiej Rady Narodowej we Lwowie. 19.X

Po trzeciej nocie niemieckiej, przyjmującej 14 punktów Wilsona, w Warszawie tworzy się gabinet z łona członków Koła Międzypartyjnego, dawnych pasywistów, bez oglądania się na zezwolenie okupantów (gabinet Świeżyńskiego), który powołuje do swego łona przedstawicieli trzech dzielnic i posyła Komitetowi Narodowemu w Paryżu mandat przedstawicielski. Miejsce ministra spraw wojskowych zarezerwowane dla Józefa Piłsudskiego. 23.X

Powstanie Komisji likwidacyjnej w Krakowie dla odebrania rządów z rąk austrjackich i sprawowania ich aż do czasu utworzenia się rządu w Polsce. 27.X

Zamach ukraiński na Lwów i zajęcie miasta w porozumieniu z władzami wojskowemi austrjackiemi. Pierwsze walki uliczne z oddziałami siczowemi. Obrona ludności, zorganizowana przez oficerów Polaków, wysłańców P. O. W., młodzież, kobiety oraz robotników (do 22.XI). 1.XI

Ustąpienie gabinetu Świeżyńskiego. 4.XI

W Lublinie ogłoszono ludowy rząd republiki polskiej, utworzony z socjalistów i żywiołów niepodległościowych z Ignacym Daszyńskim na czele. Miejsce ministra wojny objął w zastępstwie Piłsudskiego generał Rydz-Śmigły. 7.XI

Powstanie Naczelnej Rady ludowej w Poznaniu. Na wiadomość o wybuchu rewolucji w Berlinie tworzą się rady deputowanych robotników i żołnierzy. Polacy w radach tych mają większość. Komisarjat, jako organ wykonawczy Naczelnej Rady ludowej, zwołuje sejm prowincjonalny. 10.XI

Zajęcie Belwederu i odwachu przez P. O. W. i wojsko polskie w Warszawie. Rozbrojenie żołnierzy niemieckich i koniec okupacji Królestwa Polskiego.

Przyjazd do Warszawy uwolnionego przez Niemców z Magdeburga J. Piłsudskiego.

Odezwa Rady regencyjnej: Wobec niebezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego oddaje władzę wojskową i naczelne dowództwo nad armją w ręce brygadjera J. Piłsudskiego. 11.XI

Odezwa J. Piłsudskiego do wojska polskiego: „Żołnierze! Obejmuję 12.XI

nad wami komendę w chwili, gdy serce w każdym Polaku bije silniej i żywiej, gdy dzieci naszej ziemi ujrzały słońce swobody w całym jej blasku. Z wami razem przeżywam wzruszenie tej godziny dziejowej, z wami razem ślubuję życie i krew swoją poświęcić na rzecz dobra ojczyzny i szczęścia jej obywateli". Prośba Komitetu Narodowego w Paryżu do państw Ententy o uznanie go za rząd w Polsce (le gouvernement régulier) i o dopuszczenie go do przedstawicielstwa w Kongresie.

13.XI Wybuch rewolucji w Poznańskiem, na Pomorzu i Górnym Śląsku.

14.XI Rada regencyjna, uważając „stan przejściowy podziału zwierzchniej władzy państwowej" za szkodliwy dla powstającego państwa polskiego i „kierując się dobrem ojczyzny", postanowiła się rozwiązać, a „obowiązki" swe i „odpowiedzialność względem narodu polskiego" złożyć w ręce Piłsudskiego.

J. Piłsudski powierza misję utworzenia pierwszego rządu Ignacemu Daszyńskiemu z obowiązkiem podjęcia prac w celu zwołania Sejmu ustawodawczego.

16.XI Depesza Naczelnika Państwa do Focha i do Wilsona z prośbą o odesłanie oddziałów wojskowych do Polski.

17.XI Poznań zajęty przez powstańców polskich.

18.XI Dymisja gabinetu Daszyńskiego. Następca inżynier Jędrzej Moraczewski.

19.XI Rozkaz J. Piłsudskiego odsieczy Lwowa.

22.XI Odsiecz Lwowa z twierdzy Przemyśla (pułk. Tokarzewski) i wyparcie Ukraińców z miasta.

23.XI Dekret Moraczewskiego o ośmiogodzinnym dniu pracy.

J. PIŁSUDSKI, I. PADEREWSKI I R. DMOWSKI.

30.XI Nota Balfoura w odpowiedzi Pichonowi na żądania Komitetu Narodowego. Pierwsze z nich dotyczyło przyznania Komitetowi praw rządu („des droits d'un gouvernement de fait") w zakresie polityki zagranicznej, kierownictwa politycznego armją polską i ochrony narodowości polskiej za granicą. Pichon był za tem, gdyż zdaniem jego wzmacniało to pozycję Komitetu i stwarzało „une organisation centrale" (organizację centralną), około której będą mogły skupić się elementy w kraju, sprzyjające aljantom. Balfour tę myśl odrzucał, gdyż byłoby to zdaniem jego przedwczesne, zanim sytuacja w Polsce się nie wyjaśni. Taki krok ryzykowny, zdaniem jego, odstręczyłby od aljantów ogólną opinję w Polsce, której życzenie dotąd nie dotarło do aljantów w formie stanowczej. Balfour zgadzał się zato na dopuszczenie przedstawicielstwa na kongresie w czasie dyskusji nad Polską.

XII Powrót Paderewskiego z Ameryki. Rozmowa z Balfourem: „Jak stoi sprawa Polski?" Odpowiedź Balfoura: „Dobrze i zarazem źle. Stoi dobrze, bo macie za sobą przychylność aljantów. Stoi źle, bo możecie być pozbawieni swojego przedstawicielstwa na kongresie". Pytanie Paderewskiego: „Co wobec tego robić i jak na to poradzić?" Balfour po namyśle odpowiedział: „Niema innej rady, tylko pan musisz pojechać do Polski i złożyć rząd, gdyż koalicja każdy rząd z panem uzna". Paderew-

ski: „Dobrze, pojadę do Warszawy, ale morzem przez Gdańsk". Balfour: „To będzie niemożliwe, musi pan pojechać przez Niemcy, czy na Wiedeń. Damy panu konwój wojskowy angielski". Paderewski: „Nie, inaczej nie pojadę, jak przez Gdańsk". Po tygodniu Balfour wzywa Paderewskiego i powiada mu: „Dajemy panu krążownik angielski, na którym pojedzie pan do Gdańska". (Ze słów I. Paderewskiego).

Sejm prowincjonalny w Poznaniu, jako przedstawicielstwo czterech miljonów Polaków z Poznańskiego, Pomorza, Prus wschodnich, Śląska i Mazurów (1.500 delegatów), powierza władzę Naczelnej Radzie ludowej w Poznaniu. Protest przeciw rozgłaszaniu, iż Polacy wyprzedzają decyzję przyszłego kongresu pokoju, przeciwnie, to Niemcy zbroją się i skupiają swe siły. Polacy zaboru pruskiego oddają obronę swych interesów Komitetowi Narodowemu w Paryżu. 3-5.XII

Boje polsko-ukraińskie pod Chyrowem, Lwowem i Rawą Ruską. 6-20.XII

Polska zrywa stosunki z Niemcami. Wyjazd z Warszawy hr. Kesslera, którego Niemcy przysłali pierwsi, jako przedstawiciela obcych państw do Polski (uwalniał z więzienia i odwoził z Magdeburga Naczelnika Państwa). 15.XII

Pismo Naczelnika do marszałka Focha: odnawia „braterstwo broni i przyjaźń" (żołnierza polskiego) z armją francuską, której marszałek jest „najczystszym symbolem". 18.XII

Naczelnik wysyła do Paryża delegację, która ma się porozumieć z Komitetem Narodowym w sprawie wspólnego działania wobec aljantów. Naczelnik chce uniknąć podwójnego przedstawicielstwa: tylko jedno wspólne przedstawicielstwo może sprawić, że nasze żądania będą wysłuchane. „Opierając się na naszej starej znajomości" (pisze do R. Dmowskiego), mam nadzieję, że w tym wypadku i w chwili tak poważnej co najmniej kilku ludzi — jeśli niestety nie cała Polska — potrafi się wznieść ponad interesy partji, klik i grup" (list datowany z Przemyśla). 21.XII

Przyjazd Paderewskiego z Gdańska do Poznania. Wypędzenie Niemców z miasta. Powstanie i wojna z organizacjami wolontarjuszosko-wojskowemi Niemców: Grenz- i Heimatschützem. 27.XII

Trzydniowa ofenzywa Ukraińców na Lwów (do 30-go) — odparta. Lwów otoczony przez Ukraińców.

Zamach stanu pułk. Januszajtisa w Warszawie przeciw rządowi Moraczewskiego nieudany. 5/6.I

Przeciwnatarcie polskie z Rawy Ruskiej na oblegających Lwów Rusinów (—11.I). 7.I

Dekret Naczelnika Państwa, znoszący Komisję likwidacyjną i ustanawiający Komisję rządzącą dla Galicji, Śląska Cieszyńskiego, Orawy i Spisza. 10.I

Uznanie niezawisłości Polski i Czechosłowacji przez Ententę. 12.I

Zaproszenie Polski na konferencję pokojową w osobach dwóch delegatów: prezesa Komitetu Narodowego, Romana Dmowskiego, i prezesa rządu w Polsce, Ignacego Paderewskiego. Paderewski — premjerem. 15.I

Rok 1918

SYTUACJA ZEWNĘTRZNA POLSKI W PIERWSZYCH MIESIĄCACH PO POWSTANIU. NIEMCY A ROSJA. Na Ukrainie.

VII W lecie powstaje konspiracyjna organizacja narodowa ukraińska w Białej Cerkwi pod nazwą Ukraiński Związek Narodowy, który wyłania Dyrektorjat, jako organ wykonawczy dla walki z okupantami (przeciw Skoropadskiemu, ciążącemu ku dawnej Rosji), z Winniczenką i Petlurą, jako wodzem naczelnym — atamanem na czele. (Szymon Petlura, były socjalista i rewolucjonista z czasów carskich).

X Ewakuacja wojsk niemieckich i austrjackich z Ukrainy (do wiosny 1919 roku). Władzę obejmuje Dyrektorjat: walczy z bolszewikami w imię niepodległości Ukrainy, oddzielnie od Denikina i wojsk kozackich nad Donem, które walczą pod hasłem „jedinaja i niedielimaja Rossija" (jedna i niepodzielna Rosja).

26.X Rada regencyjna w Warszawie uznaje rząd Ukrainy ludowej.

XII Po upadku mocarstw centralnych wojska Ukrainy naddnieprzańskiej (niezależnie od Ukraińców zachodnich) zalewają Wołyń, Polesie, a częściowo zagrażają Królestwu w Chełmszczyźnie.

Rok 1919 Ofenzywa bolszewicka na froncie ukraińskim. Głównodowodzący

4.I wojsk sowieckich Antonow-Owsiejenko.

20.I Desant wojsk francuskich w Odessie. Petlurowcy ustępują im miasto i tworzą wspólny front od Chersonia do Nikołajewa.

2.II Bolszewicy organizują rząd sowiecki republiki ukraińskiej na prawym brzegu Dniepru w Charkowie z Perowskim na czele.

5.II Zdobywają Kijów. Cała Ukraina staje się place d'armes i kluczem polityki sowieckiej w stosunku do nowopowstającej Polski.

Rok 1918 Białoruś i Litwa.

4.XII Po wycofaniu się Niemców Rady delegatów robotniczych pod naciskiem Sowietów biorą władzę w swe ręce w Mińsku.

15.XII Tworzą się takie same Rady delegatów robotniczych w Wilnie w porozumieniu z Sowietami.

16.XII Manifest Rządu tymczasowego w Wilnie ogłasza utworzenie republiki Rad Litwy.

18.XII Delegacja Litwinów zamieszkałych w Polsce u Naczelnika Państwa. Piłsudski oświadcza, iż jest przyjacielem Litwinów i pragnie pomóc siostrzanej Litwie. Trzeba, ażeby Litwini ograniczyli swe pretensje do Litwy etnograficznej, gdyż Litwa historyczna posiada obszary bezwzględnie polskie. Polska nic nie ma przeciwko temu, ażeby powstało niezależne państwo litewskie, ale zespolone z Polską. W interesie Litwinów leży szukać rozwiązania na drodze polubownego porozumienia z Polakami.

19.XII W Warszawie powstaje partja komunistyczna z połączenia Socjalnej Demokracji Polski i Litwy z PPS-lewicą.

23.XII Litwa kowieńska wysuwa po raz pierwszy żądanie Wilna, jako stolicy.

31.XII Po wyjściu Niemców Wilno w rękach Polaków.

Rok 1919 Wojska sowieckie na Białej Rusi. Zjazd komunistycznych organizacyj

1.I w Mińsku, któremu przewodniczy głównodowodzący wojsk sowieckich, t. zw. „zachodnich", Miasnikow. Zjazd ogłasza rząd republiki Białej Rusi.

Zamach komunistyczny w nocy z 5 na 6 w Wilnie i zajęcie Wilna przez wojska sowieckie. 5/6.I

Wojska rosyjsko-sowieckie po zajęciu Wilna — obsadziły prawy brzeg Niemna. 6.I

Inwazja bolszewicka zbliża się do granic Prus Wschodnich. 11.I

Proklamowana zjednoczona socjalistyczna republika rad Litwy i Białej Rusi. 27.II

Opinja Naczelnika Państwa o sytuacji: Na północnej i wschodniej granicy Polski: „Stawiamy opór, jak możemy, i środki, jakie mamy. Nasze siły są bardzo rozdzielone. Atakowani jesteśmy ze wszystkich stron, ale wewnątrz kraju panuje porządek". Na froncie niemieckim: „Znani generałowie, zasobni w pieniądze, tworzą oddziały ochotnicze i grupują je w armje. Ze swej strony zmuszeni jesteśmy w celu obrony naszych rodaków utrzymywać w Poznańskiem wojsko, którego należałoby użyć przeciwko bolszewikom. Jedynie nowa klauzula w rozejmie umożliwiłaby nam swobodę rozporządzania naszemi wojskami". 27.I

Odpowiedź Naczelnika Państwa delegacji z Poznańskiego: „Warszawa tak samo, jak Poznań i Gniezno, chce się z temi miastami połączyć. Na przeszkodzie stoi fakt, że nad Poznańskiem istnieje ciągle władza Niemiec. Dlatego Naczelnik Państwa może tylko przedstawić koalicji konieczność zmiany punktu, zawieszającego do kongresu decyzję w sprawie bytu Poznańskiego". 14.I

OTWARCIE KONFERENCJI POKOJOWEJ W PARYŻU. SPRAWY ORGANIZACYJNE. Uroczyste otwarcie kongresu pokojowego. Pierwsze zebranie konferencji pokojowej w Paryżu w gmachu ministerstwa spraw zagranicznych, na quai d'Orsay, z udziałem Wilsona, Clemenceau, Orlanda, Lloyd George'a i Balfoura. Reprezentowane dwadzieścia siedem państw, zaprzyjaźnionych i sprzymierzonych (amis et alliés), w tem dwanaście amerykańskich i cztery azjatyckie, bez udziału przedstawicieli mocarstw centralnych. Pierwsze zebranie poświęcone badaniu procedury i metod ku ustaleniu preliminarzy pokojowych. Wilson za zupełną jawnością obrad. Lloyd George chce, aby sprawy były rozstrzygane tylko przez wielkie mocarstwa, które „odbyły wyścig wojenny". Prezydent za dopuszczeniem do głosu także małych. Teza Clemenceau: głos decydujący należy się pięciu wielkim mocarstwom — Anglji, Francji, Włochom, Japonji i Stanom Zjednoczonym. Po zebraniu się Rada Najwyższa wojenna upoważniona do przestudjowania potrzebnych warunków dla zawieszenia broni. Komisja międzysojusznicza żywnościowa ogłoszona pod nazwą: „Supreme Council of Suppley and Relief" (Najwyższa Rada dla nabycia i dostarczania żywności). 12.I

Drugie zebranie Najwyższej Rady wojennej ustala warunki przedłużenia zawieszenia broni. Status Armenji i Rumunji. 13.I

Medina kapituluje przed królem Hedżasu na rozkaz telegraficzny z Konstantynopola — ostatni punkt oporu Turków.

Ostatni transport jeńców wojennych z Niemiec. 14.I

16.I Konwencja wojenna, przedłużająca zawieszenie broni z Niemcami (do 17.II).

18.I Pierwsze jawne posiedzenie konferencji pod przewodnictwem Clemenceau. Mowa na niem o ustanowieniu Ligi Narodów dla strzeżenia prawdziwego pokoju. Obok premjerów z prezydentem Wilsonem także ministrowie spraw zagranicznych pięciu wielkich mocarstw, t. zw. Rada dziesięciu (Mała konferencja). Pięć państw zwycięskich stanowią Radę Naczelną. Od połowy marca zastąpiła ją Rada czterech: Wilson, Clemenceau, Lloyd George i Orlando, t. zw. „gruba czwórka" (Big Four) i sesje plenarne — z dopuszczeniem małych obok wielkich państw (te ostatnie stały się tylko formalne). Obok tych konferencyj były komisje i ankiety, ale sprawy wielkich mocarstw nie były na nie dopuszczane. Wszystkie sprawy były załatwiane ustnie, a nie piśmiennie — w rozmowach: żadnych memorjałów nie czytano. Dwa języki były uznane za urzędowe na konferencji — francuski i angielski. Obrady były tajne mimo jednego z punktów Wilsonowskich, który żądał zniesienia tajnej dyplomacji.

19.I Orlando, następca Nittiego, organizuje gabinet włoski.

Wybory do Zgromadzenia Narodowego w Niemczech: 30 zgórą miljonów głosują na 421 mandaty, z tego 163 zyskała socjalna demokracja, 22 socjaliści niezależni, 89 centrum, czyli t. zw. chrześcijańska i bawarska partja ludowa, 75 demokraci, 42 niemiecko-narodowa partja ludowa, reszta rozstrzelona między drobne partje.

21.I Komitet Narodowy w Paryżu zgłasza uznanie rządu w Polsce.

22.I Decyzja wysłania do Polski misji po dwóch delegatów od każdego mocarstwa. Konferencja na wniosek Wilsona zgadza się na wysłanie przedstawicieli mocarstw w celu spotkania się z delegatami Rosji sowieckiej na wyspie Prinkipo. Chęć wciągnięcia Rosji do pokojowego układu mocarstw powojennego, sprzeczna z czynnem poparciem wojskowem żywiołów antysowieckich w Rosji — Denikina i Kołczaka — ze strony mocarstw Ententy.

Pierwsze ataki Czechów na Śląsku. Czesi złamali umowę z Polakami z dnia 5.XI.1918 roku. Atak czeski na dworzec w Boguminie.

Sinn Fein — tajny rząd w Irlandji — zwołuje własny parlament republikański — Dail Eireann — w Dublinie. Cel zniesienie i zastąpienie władzy Anglików na wyspie.

24.I Konferencja wydaje ostrzeżenie do wszystkich narodów przed zagarnianiem cudzych terytorjów, zanim zapadną jej decyzje.

25.I Drugie posiedzenie plenarne konferencji: protest małych narodów o niedopuszczenie ich do obrad w konferencji — w imieniu Belgji protest wnosi Hymans.

Ustanowienie komisji dla Ligi Narodów: po dwóch delegatów od każdego z wielkich i pięciu od wszystkich razem małych państw.

Ustanowienie Międzynarodowej Komisji Pracy (International Labour Commission).

26.I Delegat japoński, hrabia Makino, przedstawia konferencji pretensje

japońskie co do Szantunga. Oświadczenie i protest delegata chińskiego (28.II).

Żądania Polski terytorjalne przedstawione przez Dmowskiego Małej konferencji (Radzie dziesięciu): „Musi Polska sama w sobie być państwem silnem, zupełnie niezawisłem, zdolnem się troszczyć sama o siebie". Rola jej historyczna: ma służyć za wał przeciw Niemcom na Wschodzie. „Siły (Czechosłowaków i Rumunów), skombinowane z siłami polskiemi, utworzyłyby potężną podporę dla sprawy wolności i demokracji (na Wschodzie)". Terytorja żądane przez Polaków: Gdańsk, Śląsk Górny, Wilno, Lwów. Dmowski przemawiał na dwóch posiedzeniach. Rada wyznaczyła misję dla zbadania spraw na miejscu. Misji tej po powrocie nawet nie wysłuchano. 28.I

Armja sprzymierzonych zajmuje przyczółek Kehl nad Renem. 29.I

PIERWSZA PRÓBA RZĄDU W POLSCE. SEJM USTAWODAWCZY I MAŁA KONSTYTUCJA. Powszechne wybory w Polsce na podstawie pięcioprzymiotnikowego prawa głosowania (ordynacja wyborcza z 28.XI.1918 roku): głosowanie tajne, równe, powszechne, dwupłciowe i pluralne. Głosowało z górą 5 miljonów obywateli. Liczba posłów od 348 do 431. Naczelnik Państwa, obejmując władzę, obiecał zwołanie sejmu ustawodawczego, czyli mającego ułożyć konstytucję, w którego ręce miał oddać władzę. Słowa Naczelnika (27.I): „Na stanowisku, na którem się znajduję, nie zajmuję się polityką wewnętrzną. Do mnie należy zapewnienie porządku, dowodzenie wojskami i poddanie się woli, swobodnie wyrażonej narodu". 26.I

Paderewski o Piłsudskim: „Ja mu przyniosłem wielką pomoc, bo tylko dzięki mnie mogliśmy wysłać delegację na kongres wersalski". Paderewski proponował utworzenie Tymczasawej Rady Narodowej. Piłsudski obstawał przy Sejmie, którego zwołanie już był zapowiedział (zdaje się na marzec). Ponieważ Paderewskiemu zależało, aby wobec kongresu zaczynającego się, ten Rząd był ulegalizowany wolą Narodu, więc Piłsudski przesunął termin wyborów na styczeń, aby Sejm przyśpieszyć (w lutym Sejm legalizował władzę Naczelnika Państwa).

W styczniu walki polskie na czterech frontach: w Małopolsce wschodniej, na Śląsku Cieszyńskim, na Wołyniu przeciw oddziałom partyzanckim, t. zw. Ukrainy naddnieprzańskiej i w Poznańskiem, gdzie powstanie grudniowe przekształciło się w walki regularne aż do podpisania traktatu wersalskiego.

Zajęcie Oran przez bolszewików. 27.I

Układ Polski z Francją o długu wojennym na utrzymanie armji polskiej we Francji.

Atak Czechów na Skoczów. 29.I

Dekret o Skarbie narodowym.

Uznanie Państwa Polskiego przez Stany Zjednoczone. 30.I

Walki pod Nakłem z Niemcami.

Państwa Ententy wysyłają misję do Cieszyna. Zawieszenie broni na propozycję czeską na Śląsku Cieszyńskim. 31.I

3.II Ugoda czesko-polska w sprawie Śląska Cieszyńskiego, podpisana w Paryżu.

5.II Walki z bolszewikami i Ukraińcami na wschodzie (—23.II).

Dekret o zwołaniu Sejmu ustawodawczego.

7.II Dekret o obowiązku powszechnej służby wojskowej.

8.II Ustanowienie Najwyższej Rady ekonomicznej.

10.II Otwarcie pierwszej sesji Sejmu ustawodawczego. Z przemówienia Naczelnika Państwa: „Polska, otoczona zewsząd przez wrogów, musi posiadać armję, która mogłaby sprostać swoim ciężkim zadaniom".

13.II Zajęcie Wołkowyska przez wojsko polskie.

16.II Nowa ofenzywa ukraińska na Lwów.

Tymczasowa linja demarkacyjna między Niemcami a Polakami w walkach w Poznańskiem, ustalona przez Ententę w drugiem zawieszeniu broni.

18.II Zajęcie Białegostoku przez wojska polskie.

20.II Jednomyślne ponowne oddanie władzy Naczelnikowi Państwa, Józefowi Piłsudskiemu przez Sejm ustawodawczy. Uchwała o tymczasowym ustroju państwa, t. zw. Mała Konstytucja. Sejm ogłasza się suwerennym i dzieli władzę z Naczelnikiem za pośrednictwem Marszałka sejmu, który ogłasza uchwały sejmowe za kontrasygnatą prezydenta ministrów i fachowego ministra. Naczelnik odpowiedzialny przed Sejmem narówni z Rządem, Rząd może być powołany przez Naczelnika li tylko za zgodą Sejmu.

23.II Czesi łamią umowę paryską, atakując front polski.

24.II Ugoda wojskowa polsko-czeska co do Śląska Cieszyńskiego.

25.II Zawieszenie broni na froncie galicyjskim.

26.II Wojsko polskie na podstawie ugody wkracza do Cieszyna.

2.III Zdobycie Słonima przez wojsko polskie.

6.III Zdobycie Pińska przez Polaków.

8.III Nowe natarcie Ukraińców w Galicji.

14.III Odsiecz Lwowa (—17.III).

19.III Wezwanie Najwyższej Rady Wojennej do Polaków i Rusinów o zawieszenie broni. Polacy odmawiają.

COVENANT (UKŁAD) O LIDZE NARODÓW I SPRAWA POKOJU.

30.I Dyskusja angielsko-francuska na temat Sykes-Picot układu. Na konferencji emir Fajsal, drugi syn króla Arabji Hussejna, reprezentował w jego imieniu naród arabski, jako delegat, wspomagany przez płk. Lawrence'a.

3.II Grecja domaga się sfery wpływu w Azji Mniejszej.

Pierwsze posiedzenie Komitetu dla Ligi Narodów w składzie przedstawicieli pięciu wielkich mocarstw (po dwa głosy każde) i czterech małych (później dodano jeszcze cztery) w tej liczbie, jako przedstawiciel Polski — Roman Dmowski.

6.II Otwarcie Zgromadzenia Narodowego w Wejmarze dla ukonstytuowania nowej formy rządu w Rzeszy.

Emir Fajsal stawia sprawę arabską na konferencji pokojowej.

Zgromadzenie Narodowe obiera prezydentem republiki niemieckiej Eberta. 11.II

Rada Najwyższa (Rada dziesięciu) wyłania komisję dla spraw polskich pod przewodnictwem Cambona. 12.II

Gabinet Scheidemanna w Niemczech — t. zw. koalicja wejmarska z socjalistów, centrum i demokratów. Ministrem spraw zagranicznych hrabia Brockdorf-Rantzau. 13.II

Decyzja zawieszenia broni, jako preliminaryjnego pokoju. Warunek: rozbrojenie Niemców.

Trzecia plenarna konferencja. Projekt Ligi Narodów przedstawiony przez Wilsona. Prezydent uważał swój projekt za „klucz do pokoju i jego gwarancję" (w przemówieniu w Guild Hall 28.XII.1918). To samo powtórzył i teraz: „Covenant jest gwarancją określoną pokoju, zabezpieczonego od wszelkiej agresji słowem danem". Opinja Lloyda George'a: „Mówi się dużo o Lidze Narodów i ja należę do tych, co w nią wierzą. Istnieją już dwie Ligi Narodów: jedna to imperjum brytyjskie, druga to wielki sojusz między państwami koalicyjnemi. Jakąkolwiek podejmiemy decyzję, trzeba, aby nam pozwoliła kroczyć naprzód ręka w rękę z dwiema ligami narodowemi, w których bierzemy udział" (z przemówienia w izbie gmin 2.VII.1918). Rząd francuski traktował projekt Ligi Narodów bez zapału: przedewszystkiem chodziło mu o bezpieczeństwo granic — lewy brzeg Renu i o dochowanie sojuszu między państwami koalicji przeciw Niemcom. Pogląd Clemenceau na parlamenty, iż w ostatnich latach nie zyskały na opinji narodów, mimo że są potrzebne. „To wprawdzie nie pociąga konieczności nadparlamentu (un surparlament), którego jedyną czynnością będzie ponadgadanie (surparler) wtedy, kiedy trzeba będzie działać". 14.II

Prezydent Wilson opuszcza Paryż i wraca do Ameryki — ląduje w Bostonie (24.III).

Emir Fajsal interpeluje w sprawie traktatu sekretnego Sykes-Picot.

Odnowienie zawieszenia broni i protest Niemców w sprawie tymczasowego rozgraniczenia między walczącemi stronami — Polakami i Niemcami — w Poznańskiem. 16.II

Misja Bulitta do Rosji w celu przygotowania konferencji w Prinkipo. 18.II

Zamach na Clemenceau w Paryżu. 19.II

Zniesienie blokady Turcji.

Zabójstwo Kurta Eisnera, prezydenta rządu bawarskiego przez studenta nacjonalistę, hr. Arco-Valley, i zamach rewolwerowy na drugiego ministra socjalistycznego, Auera. 21.II

Uznanie rządu polskiego przez Francję, Wielką Brytanję (25.II), Włochy (27.II).

Decyzja ustalenia preliminarzy pokojowych nie później, jak 8.III. „Pokój przez zawieszenie broni", które ma zawierać wszystkie elementy przyszłego traktatu pokojowego. Granica wschodnia Niemiec nie wchodzi w zawieszenie broni. Sprawa demilitaryzacji lewego brzegu Renu. 23.II

Centralna komisja dla spraw terytorjalnych utworzona. 27.II

Utworzenie nowej armji Rzeszy, „Reichswehr".

Konferencja poufna prezydenta Wilsona po powrocie w Białym Domu z komisją dla spraw zagranicznych.

4.III Mowa Wilsona na temat pokoju w New York Opera House. Senatorowie republikańscy przeciwni warunkom pokoju dotychczasowym i paktowi Ligi Narodów, są zaś za odmówieniem podpisu Stanów Zjednoczonych na traktacie i zawarciem pokoju z Niemcami po za paktem Ligi Narodów.

SPRAWA GRANIC POLSKI I NIEMIEC NA KONFERENCJI. Polska na konferencji zaliczona do liczby państw o ograniczonych interesach. Delegaci jej nie uczestniczą w naradach, lecz są wzywani na Radę dziesięciu, która ich wysłuchuje na posiedzeniu zamkniętem i decyduje bezapelacyjnie. Jedyne pole działania dla delegatów — dyskutowanie z ekspertami i przedstawicielami pięciu mocarstw nieoficjalne.

Niechęć osobista Lloyda George'a do Polski w osobie jej delegata Dmowskiego — wyraził się do jednego z Polaków: „Jakeście mogli wybrać na członka delegacji polskiej na kongres Dmowskiego? I hate that man and for him your Poland must pay" (Nienawidzę tego człowieka i za niego musi wasza Polska zapłacić). Chodziło o jakieś wersje niepochlebne o George'u, które wkładano w usta Dmowskiego. Na co otrzymał odpowiedź: „Czy może pan sobie wyobrazić, że znalazłby się tak głupi człowiek, któryby publicznie wyraził się w ten sposób o człowieku, w którego rękach znajdowała się jego sprawa najważniejsza?" Lloyd George przyjął to tłumaczenie, ale bez przekonania.

Niechęć George'a, purytanina, do Polaków-papieżników. Intrygi przeciw Polsce na tle jej antysemityzmu. Na rok przed wojną dziennik paryski „Matin" podał rewelację o machinacjach akcjami Towarzystwa Marconiego za pośrednictwem dyrektora tego Towarzystwa Godfreya Isaacsa, brata sir Rufusa Isaacsa, ministra sprawiedliwości — późniejszego lorda Readinga, wice-króla Indyj i Herberta Samuela, ministra poczty. Towarzystwo właśnie otrzymało od rządu angielskiego obietnicę koncesji dla połączenia stacjami bez drutu stolicy państwa z dominjami i akcje jego poszły szalenie w górę. Godfrey Isaacs sprzedał tysiąc ich sztuk George'owi, ówczesnemu ministrowi skarbu. Wybuchł skandal, i interpelacja w parlamencie angielskim. Ministrowie, w ich liczbie George, wyrazili skruchę i przyznali się częściowo do nieostrożności w nabywaniu akcyj. Ale afera owa, t. zw. w rocznikach parlamentarnych Anglji „Marconi-scandal" pozostawiła przykre wrażenie, a w opinji Asquitha, premjera ówczesnego rządu liberalnego, była najcięższym przeżyciem w całej jego karjerze publicznej.

28.II Nota Dmowskiego na konferencji w sprawie granic Polski opierała się na dwóch kwestjach do rozwiązania według punktów Wilsona: terytorjum o „bezsprzecznie polskiej ludności" oraz „wolny i bezpieczny dostęp do morza". Dmowski żądał na zachodzie granic etnograficznych, na wschodzie — dyktowanych koniecznością państwową. Punkty szczegółowe: 1) utworzenie Litwy etnograficznej w związku z Polską, 2) oddanie

części katolickiej Białej Rusi z Wilnem Polsce, 3) na Ukrainie — Wołynia zachodniego i dwóch powiatów Podola (płoskirewskiego i kamienieckiego).

Przyjazd Paderewskiego, jako premjera, do Paryża. Paderewski wysuwa się na pierwszy plan. 5.III

Drugi memorjał w sprawie granic Dmowskiego, przedstawiony Radzie dziesięciu. 3.III

Na posiedzeniu komisji polskiej Dmowski broni sprawy granic polskich. Sprawa granic polskich na zachodzie w zasadzie zdecydowana. Komisja uchwaliła granice zachodnie w tej postaci, w jakiej weszły później do traktatu wersalskiego prócz poprawek późniejszych. Narazie oddawała Gdańsk z terenem doń przynależnym w powiatach sztumskim, suskim, części kwidzyńskiego i malborskiego Polsce bez plebiscytu i bez zastrzeżeń. 6.III

Powrót Wilsona do Paryża z Ameryki. 14.III

Raport komisji roztrząsany na posiedzeniu Rady dziesięciu. Sprzeciw Lloyda George'a: oddano Polakom za dużo terytorjów z ludnością niemiecką, zwłaszcza w czterech powiatach na prawym brzegu Wisły (okręg plebiscytowy kwidzyński). Walka o Gdańsk i o Pomorze t. zw. korytarz. George stanowisko swe tłumaczy obawą zawikłań z powodu granic Polski na przyszłość, i że komisja nie trzymała się zasady granic Polski etnograficznych. Pierwsze poprawki z inicjatywy Lloyda George'a: korytarz i wolne miasto Gdańsk pod opieką Ligi Narodów. 20.III

Sprzeciw Niemców wobec uchwał konferencji w sprawie Górnego Śląska, poparty przez George'a. Propozycje jego plebiscytowe. Komisja polska oświadcza się za wytknięciem granic wschodnich Polski na podstawie etnograficznej w myśl deklaracji rządu rosyjskiego z 30.III 1917 roku. Protesty Polaków w sprawie plebiscytu na Górnym Śląsku. Dmowski: „Mówiłem Wilsonowi, że przed pięćdziesięciu laty ojcowie dzisiejszych Polaków na Śląsku uważali się za Niemców. Jakąż się przeto wyrządza krzywdę dzisiejszym Ślązakom, którzy się za lat kilkanaście poczują Polakami, jeżeli się ich oddaje w ręce Niemców". Na to Wilson mu odpowiedział, że on nie uważa dzisiejszych stosunków za wieczne, i sądzi, że w przyszłości nowy plebiscyt będzie mógł im tę krzywdę naprawić. 29.III

SPRAWY WSCHODNIE NA KONFERENCJI — BEZPIECZEŃSTWO ANGLJI I SPRAWY ZACHODNIE — BEZPIECZEŃSTWO FRANCJI. Po skończonej wojnie Anglja wróciła do swej polityki rywalizacji i nieufności, „nienawiści", według słów Lloyda George'a do Francji.

Odezwa gen. Plumera za pomocą żywnościową dla Niemiec. 8.III

Zamieszki w Kairze. Deportacja przewódcy ruchu narodowego Egipcjan, Zaghlul paszy, przez Anglików na Maltę. 9.III

W chwili wybuchu wojny trzy czwarte muzułmanów żyło pod władzą państw europejskich. Zwycięstwo miało umocnić ten stan rzeczy. Na konferencji Anglicy dopuścili syna Hussejna, emira Fajsala, istotnego przywódcę rewolty i naczelnego wodza pomocniczych sił w wojnie z Turkami Arabów, któremu równocześnie przygotowali panowanie w Damaszku.

To było hasłem do wybuchu równoczesnego w Egipcie. Zrodził się ruch panmuzułmański, przeciwstawiający się panturanizmowi pod wodzą Turcji. Koncepcja Sykesa i Lawrence'a założenia wielkiego państwa arabskiego w Mezopotamji i Syrji pod egidą Wielkiej Brytanji.

Polityka angielska, sprzyjająca Arabom, obróciła się przeciwko nim w Egipcie, który lord Cromer anglizował. Rozruchy fellahów i Arabów przeciw Grekom i Ormianom przybyszom. Anglja, która przed wojną trzymała cztery tysiące wojska w Egipcie, musiała po jej zakończeniu ściągnąć czterdzieści tysięcy. Anglicy wywieźli czterech przewódców — w tej liczbie Zaghlula paszę — na Maltę. W związku z wypadkami w Egipcie takie same w Syrji, Kurdystanie i w Indjach. Kurdowie rżną Ormian, którzy chcą wracać do domu.

15.III Sprawa granicy strategicznej Francji na wchodzie: Foch żądał okupacji piętnastoletniej lewego brzegu Renu, Lloyd George proponował dwuletnią. Groźba obustronna dymisji George'a i Clemenceau'a. Skutkiem tego George zaproponował gwarancję Anglji militarną przeciw niesprowokowanej agresji Francji ze strony Niemiec i obiecał, że uzyska tę samą gwarancję ze strony Stanów Zjednoczonych, od Wilsona. Miał to być ów pakt gwarancyjny, którego projekt Clemenceau przyjął, uważając go za klucz całego sklepienia pokojowego dla Francji.

20.III Posiedzenie Rady Najwyższej wojskowej. Dyskusja nad sprawą Syrji. Projekt Ligi Narodów odesłany do opinji państw neutralnych.

Według płk. House'a, preliminarze pokojowe są właściwym pokojem.

21.III Gen. Allenby mianowany wysokim komisarzem dla Egiptu.

24.III Powstanie Rady czterech — Clemenceau, Lloyd George, Wilson i Orlando, której posiedzenia zastąpiły teraz posiedzenia Rady dziesięciu. Później tę Grubą Czwórkę zastępuje Gruba Trójka (bez Orlando).

8.V Depesza 370 członków parlamentu angielskiego do Lloyda George'a wzywa go do wykonania obietnic, poczynionych w czasie wyborów co do pensyj wojennych i odszkodowań ze strony państw centralnych. Odpowiedź George'a, że weźmie te żądania pod uwagę.

9.V Komisja reparacyjna przyjmuje raport o zdolnościach płatniczych Niemiec.

Układ anglo-perski oddaje finanse i armję perską w ręce Anglji. Persja sprzedana przez ministrów Anglikom w osobie generała brygady sir Percy Cox'a, który na rozkaz lorda Curzona zawarł układ z perskim pierwszym ministrem Vassugh ed-Davleh za drobną pożyczkę 2 miljonów funtów.

10.IV Zaburzenia w Amritsar (w Indjach) — ruch panmuzułmański. Generał angielski O'Dwyer każe strzelać bez ostrzeżenia do tłumu kilkutysięcznego (379 osób zabitych). Hasło do takichże zaburzeń w Lahorze, Bombaju, Ahmed-abas. Cały Pendżab zrewoltowany. W Kalkucie zabici. Mahometanie starają się porwać do ruchu przeciwangielskiego także i Hindusów. Maharadżowie stoją po stronie rządu. Agitacja bolszewicka wśród muzułmanów w Indjach.

Genewa uznana za siedzibę Ligi Narodów. Na skutek listu senatora

Hitch Cocka (z 4.III) prezydent Wilson po powrocie z Ameryki uczynił zastrzeżenie nietykalności doktryny Monroego, która wyjmuje spory wewnętrzne państw amerykańskich z pod kompetencji Ligi Narodów.

Czwarta konferencja plenarna. Dyskusja w sprawie międzynarodowej komisji pracy. 11.IV

Wybuch wojny angielsko-afgańskiej. Na wieść o masakrze w Amritsar i zaburzeniach w Indjach wojna święta w celu wyzwolenia mahometańskich Indyj ogłoszona w meczecie Hadda-Mullach w Kabulu. 3.V

Zagon Afgańczyków na Indje. Walki pograniczne. 8.V

Nalot powietrzny Anglików na Kabul. Emir Afganistanu Amanullah zawiera pokój z Anglikami: ustępuje im przejście Chajbaru i wypędza ambasadę bolszewicką, wzamian za co Afganistan uznany zostaje niezawisłem królestwem. 24.V

Piąta konferencja plenarna. Przyjęcie zrewidowanego Covenantu Ligi Narodów i konwencji pracy międzynarodowej. Sir Eric Drummond mianowany sekretarzem Ligi Narodów. Wszystkie poprawki Japonji odrzucono. Hrabia Makino, przedstawiciel Japonji — domagał się, aby we wstępie do Covenantu była ogłoszona całkowita równość wszystkich stron zobowiązujących się. (Przeciw ograniczeniom rasowym w Ameryce). Sprawę tę zostawiono do przyszłego określenia. Niemcy musiały swe prawa co do Szantungu w Chinach przekazać Japonji. 28.IV

Z powodu przyznania Szantungu Japonji przedstawiciele Chin opuszczają konferencję. 29.IV

KONFERENCJA POKOJOWA I RUCH REWOLUCYJNY W EUROPIE. Centralny komitet rosyjskiej partji komunistycznej i partyj zagranicznych — niemieckiej, austrjackiej, łotewskiej, węgierskiej, finlandzkiej i innych — zwołuje kongres międzynarodowy do Moskwy. 24.I

Zjazd międzynarodowy komunistów w Moskwie i założenie III Międzynarodówki. Cel, zdobycie władzy politycznej oraz dyktatura proletarjatu, zastąpienie systemu parlamentarnego przez ustrój radziecki na wzór Rosji (sowiety). Utworzenie komitetu wykonawczego międzynarodowego dla walki rewolucyjnej w całym świecie pod egidą Rosji, czyli t. zw. Kominternu. 2-6.III

Rozruchy komunistyczne w Berlinie (—10), stłumione przez Noskego wojskiem — do 1.200 zabitych. 3.III

Ogłoszenie republiki rad na Węgrzech. Bela Kuhn — Żyd — na czele. Czerwony teror. 21.III

Zebranie Rady czterech. Narady nad sytuacją na Węgrzech. 24.III

Strajki w Brunświku i w Zagłębiu Ruhry. Wszędzie tłumione przez oddziały dobrowolne pod dowództwem byłych oficerów cesarskich na rozkaz rządu socjalistycznego. 31.III

Misja gen. Smutsa do Budapesztu chybiona. 1.IV

Zniesienie blokady głodowej Austrji. 2.IV

Banicja Habsburgów z Austrji. 3.IV

Zajęcie parlamentu w Monachjum przez czerwonych i ogłoszenie republiki rad (7—). Rząd bawarski legalny wraz z sejmem przenosi się do 4.IV

Bambergu. Rząd czerwony — wydział wykonawczy — z Levinem i Levienem na czele (od 13 — tylko w Monachjum).

9.IV Republika rad w Brunświku.

Telegram izby gmin do Lloyda George'a, protestujący przeciwko uznaniu i układom z Sowietami.

16.IV Generał von der Goltz na czele oddziałów wojskowych pozostałych w prowincjach bałtyckich obala rząd łotewski. Oddziały te walczyły wspólnie z Łotyszami przeciwko bolszewikom i domagały się zapłaty w postaci ziemi na osiedlenie. Rząd Ulmanisa schronił się pod opiekę Anglików.

Oddziały niemieckie — blisko czterysta tysięcy ludzi — zostały na żądanie Ententy dla ochrony Litwy kowieńskiej i Łotwy od bolszewików. Rząd berliński żąda ich wycofania. Oddziały buntują się. Ententa grozi wznowieniem blokady głodowej Niemiec.

Przemówienie w parlamencie Lloyda George'a w sprawie misji Bulitta: „Raczej niech Rosja będzie sowiecka, aniżeli Brytanja ma zbankrutować".

1/2.V Zdobycie Monachjum przez wojska rządowe. Wymordowanie przez czerwonych zakładników—między innymi hrabiny Helli von Westarp—członków t. zw. stowarzyszenia Thule (Thule-Gesellschaft). Upadek rządu czerwonego. Odtąd Monachjum twierdzą nacjonalizmu niemieckiego.

23.IV Najwyższa Rada wojenna wysyła protest do Niemiec z powodu działalności oddziałów gen. Goltza.

28.IV Mianowanie komisji dla spraw bałtyckich na konferencji.

WŁOCHY POWOJENNE I ZATARG WŁOSKO-JUGOSŁOWIAŃSKI NA KONFERENCJI. Ruch czerwony z Węgier, Niemiec i Austrji przedostaje się do Włoch. Zajmowanie fabryk przez robotników i siłą usuwanie z nich właścicieli i dyrektorów, flagi czerwone zawieszone na budynkach municypalnych, tworzenie milicji czerwonej, strajki chroniczne, rozstrój na kolejach. Spadek lira. Drożyzna.

Orlando używał komunizmu, jako środka do hamowania nacjonalizmu.

III Początek związku faszystów z małego zebrania w Medjolanie. Fasci oznacza związki. Tak się nazywały związki byłych kombatantów. Na czele ich były socjalista, żołnierz i dziennikarz, Benito Mussolini. W czasie wojny rzucił redakcję socjalistycznego pisma „Avanti" (Naprzód) i założył własne „Popolo d'Italia", jako organ kombatantów i wytwórców. Mussolini, syn kowala, urodzony w Predappio, wiosce w Romanji. Sam wyraził się o sobie, że wyszedł z proletarjatu. Walki domowe z komunistami i z rządem przy pomocy oddziałów szturmowych faszystów—fasci arditi.

3.IV Mowa Mussoliniego na zebraniu faszystowskim w Bolonji: „Wojna jest, jak rewolucja, bierze się in blanco". Przyjmuje gwałt, ale gwałt, jako zabieg chirurgiczny: „My nie przyjmujemy gwałtu za szkołę, ani za system, a co gorsza jeszcze za stan stały. My jesteśmy za gwałtem tylekrotnie, ilekroć tego wymaga konieczność". Szkoła Mazziniego: pogodzenie „prawa z obowiązkiem". Zamiast dnia święta socjalistycznego — 1 ma-

ja — dzień święta narodowego, 21 kwietnia — data „założenia Rzymu", „il natale di Roma".

Rozmowa Wilsona z Orlando na temat kwestji Adrjatyku. 16.IV

Rada czterech słucha Orlando i Trumbicza, prezesa komitetu jugosłowiańskiego w czasie wojny, w sprawie Fiume, które zajęły wojska serbskie po wojnie, a do którego pretensje na mocy traktatu londyńskiego 1915 roku wysuwały Włochy. 4.IV

Czarnogóra przyłącza się do Serbji. 20.IV

Wilson uznaje prawo większości narodowej Serbów we Fiume i usuwa się od dyskusji nad kwestją adrjatycką. Ostre przesilenie w łonie koalicji. 21.IV

Impas w kwestji Adrjatyku. Wilson ogłasza oświadczenie swe publicznie. Włosi obrażeni postanawiają opuścić konferencję. Lloyd George pośredniczy w zatargu. Prasa francuska podtrzymuje żądania włoskie. 23.IV

Orlando wraz z Barzilaim, Diazem i innymi przedstawicielami Włoch opuszczają Paryż. Zebranie czwórki u Lloyda George'a, przed ich odjazdem. Wytłumaczono wyjazd premjera i delegatów włoskich tem, że chcą zasięgnąć opinji swych kolegów i parlamentu, aby uniknąć otwartego zerwania. 24.IV

Sonnino oświadcza, iż Włosi zrzekają się udziału w zebraniach czwórki i że przedstawiciele Włoch nie podpiszą traktatu pokoju. 25.IV

Odezwa d'Annunzio z Augusteo o pomoc dla Fiume. Obelga rzucona rządowi włoskiemu „cagoia". 4.V

Delegaci włoscy wracają do Paryża. 5.V

Orlando bierze udział w posiedzeniach czwórki przy dyskusji nad granicą wojskową austrjacko-węgierską. 9.V

Pogłoska o traktacie między Anglją, Francją i Stanami Zjednoczonemi z wyłączeniem Włoch i o końcu Ligi Narodów. Groźba Mussoliniego: „Wielki proletarjat, który złożył krew dziesięciu swych najpiękniejszych pokoleń, potrafi swe żądania wymusić na gruncie walki klasowej" (w dzienniku „Popolo d'Italia").

Sprzymierzeńcy w obawie odmowy Włoch wprowadzają zastrzeżenie do traktatu, że do ratyfikacji jego wystarczy zgoda trzech mocarstw głównych sojuszniczych. 12.V

POCZĄTEK WOJNY POLSKO-ROSYJSKIEJ. ODZYSKANIE WILNA. Oddziały polskie na Syberii uniezależniają się i przechodzą pod rozkazy gen. Janina pod nazwą V dywizji syberyjskiej (dowódca płk. Czuma). 1.I

Bolszewicy zajmują Rygę. 2.I

Uchwała na zjeździe III Międzynarodówki w Moskwie (jako przedstawiciel Polski podpisany Józef Unszlicht): „Wobec nieistnienia organizacji politycznej burżuazji polskiej, wobec panowania rad w sąsiednich Niemczech i Rosji... istnieje możliwość bezpośredniego przejścia do władzy rad w Polsce". 2-6.III

Opinja Józefa Piłsudskiego (wywiad z korespondentem „Journal de Genève"): „Nasi robotnicy są socjalistami, ale też są zaciekłymi Polaka-

mi i nie mają w sobie nic z internacjonalizmu Żydów rosyjskich, będących przewódcami ruchu... Największymi agitatorami komunistycznymi są Żydzi, to też ich propaganda nie wywiera takiego wpływu wśród ludu, jakiego należałoby się spodziewać, gdyby agitatorami byli rdzenni Polacy".

10.IV Przeprawa IV dywizji polskiej (gen. Żeligowski) przez Dniestr — pod rozkazami gen. francuskiego d'Anselme'a. Dywizja ta uformowana z oddziałów polskich na Kubaniu, walczących razem z oddziałami Denikina, i na skutek interwencji Piłsudskiego przeniesiona na rozkaz Focha do Odesy, gdzie wojska polskie razem z francuskiemi walczyły przeciw bolszewikom, częściowo petlurowcom. (I, II, III — dywizje polskie walczą na froncie zachodnim).

14.IV Umowa o przewozie wojsk generała Hallera przez Niemcy do Polski między Fochem a Erzbergerem, podpisana w Spa. Warunek Niemców — o ile możliwe, nie przez Gdańsk.

Sejm wzywa rząd i Naczelnika Państwa do trwałego zjednoczenia z Polską północno-wschodnich dzielnic ze stolicą ich Wilnem.

5.IV Powrót Paderewskiego z Paryża wraz z gen. Noullensem, przedstawicielem misji wojskowej francuskiej i E. Howardem — angielskiej.

8.IV Ustawa o nietykalności członków sejmu ustawodawczego.

15.IV Rozwiązanie się Komitetu Narodowego w Paryżu.

17.IV Przejazd wojsk Hallera przez Niemcy (początek).

Zdobycie Lidy przez wojska polskie. Zdobycie Nowogródka (18.—).

19-22.IV Odrzucenie Ukraińców z pod Lwowa (dowódca gen. Iwaszkiewicz).

21.IV Przyjazd generała Hallera do Warszawy. Żołnierz polski po przekroczeniu granicy przechodzi pod rozkazy Naczelnego Dowództwa. Misja wojskowa francuska zachowuje dowództwo nad oficerami i personelem wojskowym francuskim.

Zajęcie Wilna przez wojska polskie pod osobistymi rozkazami Naczelnego Wodza. Wjazd uroczysty Naczelnika Państwa do Wilna. Odezwa do ludności Wielkiego Księstwa Litewskiego: „Wojsko polskie niesie wam wszystkim wolność i swobodę". Zapowiada ułatwienia w celu wypowiedzenia się ludności co do swych potrzeb i przyszłych losów za pośrednictwem swobodnie wybranych przedstawicieli.

Rozkaz Naczelnego Wodza do armji: „W niespełna dwa tygodnie przerzuciliśmy front, dobrze zagrażający nam, o dobrych kilkadziesiąt kilometrów, zdobywając przytem niezwykle ważne punkty wojskowe, jak Lida, Baranowicze i Mickiewiczowski Nowogródek, a przedewszystkiem oswobodzając stolicę kraju Wilno". Linja kolejowa Baranowicze — Lida — Wilno długości 200 km wpadła w ręce polskie dzięki szybkości ruchów kawalerji. Niemcy zostali pozbawieni najlepszych linij komunikacyjnych z Rosją. Generał Rydz-Śmigły pomimo wielkich przeszkód technicznych doprowadził na czas dywizję do Wilna i ostatecznie wygnał wroga ze stolicy Litwy. Belina-Prażmowski, dowódca kawalerji: „najpiękniejszy czyn, dokonany w tej wojnie przez polską jazdę" (J. Piłsudski).

Opinja Naczelnika Państwa o sytuacji wojennej po zdobyciu Wilna: pozycja Grodna odtąd dla Niemców zbędna. Zagrażają tylko z lewego skrzydła Polsce w sile 40 tysięcy żołnierza z Augustowa, Suwałk i Kowna aż do morza, Litwini są słabi i sieją pod wpływem Niemców, którzy jeszcze stoją w sile 50 tysięcy ludzi, nienawiść między Polakami a Litwinami. Na froncie Libawy Niemcy utrzymują stosunki żywe z bolszewikami — pchnęli pułki czerwone łotewskie w kierunku Lida—Wilno, aby wstrzymać pochód Polski na północ. Natarcie bolszewików z Mińska i Dynaburga słabe, porażki ich zdezorganizowały (wywiad w „Journal de Genève").

Komisja polska na konferencji ustala linję rozejmu polsko-ukraińskiego. 12.V

Zajęcie Sokala, Żółkwi, Sambora przez wojska polskie. 16.V

Uznanie przez Niemcy de jure Państwa Polskiego. Przyjęcie pełnomocnictw delegacji polskiej na kongresie przez Niemcy. 18.V

Zajęcie Borysławia i Drohobycza przez armję błękitną. Początek ofenzywy polskiej przeciwukraińskiej.

Odparcie Ukraińców z pod Lwowa (—22). 19.V

Gen. Goltz odbiera Rygę bolszewikom. 22.V

Komisarjat Naczelnej Rady ludowej w Poznaniu oddaje wojsko poznańskie do dyspozycji Naczelnego Wodza. 25.V

Zdobycie Brodów, Radziwiłłowa, Kałusza, Halicza przez wojska polskie na Ukraińcach. 26.V

Bój pod Wołożynem z bolszewikami. Niemcy opuszczają Suwalszczyznę i Augustowszczyznę. 12.VI

Foch z polecenia Rady Najwyższej żąda od Niemców, aby wycofali się z Estonji oraz ewakuowali Libawę i Windawę. 18.VI

Rada Najwyższa upoważnia Polskę do wojskowej okupacji Galicji po Zbrucz i wprowadzenia zarządu cywilnego z autonomją prowincjonalną. 25.VI

DROGA NIEMCÓW DO WERSALU. Komunikat oficjalny wzywa Niemców na konferencję wstępną 25 kwietnia do Wersalu. 14.IV

Interview Focha z G. Ward Pricem: „Ren jest jedyną gwarancją. Wojna nie skończyła się". 18.IV

Niemcy zgłaszają tylko dwóch sekretarzy po odbiór traktatu pokoju, ponieważ dyskusja nad jego warunkami nie jest dozwolona. Sojusznicy odmawiają ich przyjęcia i żądają przysłania pełnomocników. Foch i gen. Bliss przygotowują plan narzucenia pokoju siłą, jeśli Niemcy go dobrowolnie nie przyjmą. Zgoda Niemców na przysłanie delegatów (21—). 20.IV

Przybycie delegacji niemieckiej do Wersalu. Miejsce pobytu hotel des Réservoires. Na czele delegacji minister spraw zagranicznych, hrabia Brockdorff-Rantzau. 29.IV

Anglja uznaje niepodległość Finlandji. 6.V

Chiny zastrzegają się co do punktu, przysądzającego na rzecz Japonji kontrakt co do Szantungu z Niemcami.

Szóste posiedzenie plenarne konferencji zatwierdza tekst traktatu dla wręczenia Niemcom.

Protest Focha w sprawie niedostatecznych gwarancyj dla Francji nad Renem.

7.V Wręczenie delegatom niemieckim tekstu traktatu w sali hotelu Palais-Trianon w Wersalu. Przemówienie Clemenceau: „Nadszedł czas ciężkiego obrachunku. Wyście prosili nas o pokój. Gotowi jesteśmy wam go przedstawić". Brockdorff-Rantzau protestuje przeciwko obciążaniu jednych Niemiec winą wypowiedzenia wojny i stwierdza, że naród niemiecki zawsze uważał ją tylko za wojnę obronną. Posiedzenie 45-minutowe. Traktat w 440 artykułach przedłożony do przyjęcia bez omawiania ich ustnego z terminem 15-dniowym dla poczynienia własnych uwag. We wręczonym projekcie traktatu stwierdzono niepodległość Polski i oddanie jej ziem pruskich — Poznańskiego wraz z dostępem do morza.

Do traktatu został włączony Covenant Ligi Narodów, składający się z 26 artykułów. W Radzie przyszłej Ligi Narodów wielkie mocarstwa w liczbie pięciu zapewniły sobie miejsce stałe dla każdego. W Zgromadzeniu Ligi na rzecz Anglji przypadło sześć miejsc — oprócz Wielkiej Brytanji, także i dla każdego z dominjów.

Najwyższa Rada w Wersalu dzieli mandaty w kolonjach niemieckich. W myśl artykułu 22 Covenantu mandat zastępuje kolonjalne władanie, jako zgodny z zasadą samostanowienia. Ojcem tego pojęcia był generał Smuts, delegat Unji południowo-afrykańskiej. Protest Belgji co do mandatu wschodnio-afrykańskiego. Zapowiedź traktatu dla każdego z mocarstw centralnych — Austrji i Węgier oraz Bułgarji i Turcji oddzielnie.

10.V Pierwsza nota niemiecka w sprawie Ligi Narodów.

11.V Nota niemiecka w sprawie jeńców.

12.V Dwaj delegaci niemieccy wracają do domu w celu zasięgnięcia opinji swego rządu.

Traktat z Austrją przygotowany.

14.V Przybycie Austrjaków na konferencję z kanclerzem dr. Rennerem, socjalistą, na czele.

Foch udaje się nad Ren. Rada Najwyższa uchwala plan wznowienia blokady na wypadek odmowy Niemców podpisania traktatu. Trzy noty hr. Brockdorff-Rantzau.

15.V Grecy zajmują Smyrnę za przyzwoleniem Najwyższej Rady w Wersalu, pod protekcją floty angielsko-francuskiej.

19.V Dyskusja nad traktatem neutralności Belgji z roku 1839.

Brockdorff wraca do Spa.

Większość republikańska w wyborach do obydwu izb w Stanach Zjednoczonych. Porażka Wilsona.

21.V Demonstracje niezależnych socjalistów w Berlinie za pokojem.

26.V Sprawa uznania Kołczaka.

27.V Szkic traktatu o mniejszościach przedstawiony Polsce w formie ultymatywnej.

Zapowiedź kontrpropozycyj niemieckich w formie telegramu z Berlina do Rady czterech.

Siódme posiedzenie plenarne. Przedstawiony projekt traktatu austrjac- 29.V
kiego niekompletny.

Odpowiedź Niemiec na warunki pokojowe w postaci pisma na 443 stronach, wręczona Czwórce.

Niemcy wyrzekają się służby wojskowej powszechnej, zgadzają się na redukcję armji do 100 tysięcy i zaniechanie utrzymywania wielkiej floty bojowej, zrzec się gotowe bezspornych części Polski, zezwalają na wolny port w Gdańsku, Królewcu i Kłajpedzie, przystają na plebiscyt w obszarach duńskich, ale z warunkiem takiego samego plebiscytu w Austrji i na pograniczu w Czechach. Gotowe są zapłacić 100 miljardów marek w złocie, z tego 20 miljardów w terminie do I.V 1926 roku, reszta rozłożonych na lat 80 bez oprocentowania. Obiecują dostawy węgla, chemikalij, benzolu i t. d. Żądają natychmiastowego włączenia do Ligi Narodów.

Krzyk i oburzenie z powodu drakońskiego wyroku przeciwko Niemcom, za jaki uznano traktat, w kołach partji Pracy w Anglji i w Ameryce. Lloyd George za powrotem z Londynu żąda złagodzenia warunków traktatowych.

Protest Polski i innych państw przeciwko klauzulom mniejszościowym, jako narzuconym i stanowiącym rodzaj ograniczenia prawa suwerenności. Rumunja i Jugosławja nie chcą podpisać.

Delegacja niemiecka protestowała przeciwko uszczupleniu ich dziedzictwa narodowego od wieków, do takiego zaliczała Górny Śląsk, przypisując sobie datę jego posiadania rok 1163, także Zagłębia Saary. Z tego tytułu domagali się „Anschlussu" t. j. przyłączenia Austrji, jako części dawnej Rzeszy.

Przeciwko artykułowi traktatu, ustanawiającemu trwałą niezawisłość Austrji i niezmienność granicy ustalonej austrjacko-niemieckiej, Niemcy wysuwali prawo samostanowienia, oficjalnie przyjęte w przemówieniu Wilsona na kongresie z 11.II.1918.

POKÓJ Z NIEMCAMI. TRAKTAT WERSALSKI. W Wiesbadenie 1.VI
ogłoszona w drodze zamachu republika Nadreńska, na której czele stanął adwokat dr. Dorten. Taka sama w Spirze, ogłoszona przez Haasa. Ruch separatystyczny za wpływem Francuzów. Gen. Mangin, stojący na czele okupacji, „spiritus movens" ruchu.

Warunki traktatu przedłożone delegacji austrjackiej. 2.VI

Uznanie królestwa Serbji, Chorwacji i Slawonji, t. zw. S. H. S. przez Francję i Anglję (poprzednio już uznane przez Stany Zjednoczone).

Lloyd George oświadcza się za zmianą warunków traktatu z Niem- 4.VI
cami. Wilson i Clemenceau opierają się. Mianowana nowa komisja dla poprawienia traktatu w części, dotyczącej granic wschodnich Niemiec.

Atak ze strony Times'ów na Lloyd George'a, że osłabł w stosunku do 5.VI
Niemców pod wpływem Labour Party. George oświadcza, że nie komunikuje się z Ramsayem MacDonaldem, ani Hendersonem, przywódcami tej partji.

Paderewski na Radzie Najwyższej broni praw Polski do Śląska. Lloyd

George oświadcza Paderewskiemu o ustępstwach dla Niemiec na granicy zachodniej Polski. Plebiscyt na Górnym Śląsku postanowiony.

Gorąca debata w senacie Stanów Zjednoczonych na temat nieogłoszenia warunków traktatu.

8.VI Odpowiedź Niemiec na żądanie Ententy ewakuowania krajów bałtyckich.

Nota Ententy do Beli Kuhna z żądaniem zaprzestania działań wojennych (przeciw Czechom i Rumunom) i ewentualne wezwanie do Paryża. Bela Kuhn wypiera się zamiarów zaczepnych i przyjmuje zaproszenie.

10.VI Rezolucja senatora Knoxa w senacie amerykańskim za oddzieleniem Covenantu Ligi Narodów od traktatu pokojowego.

11.VI Ustępstwa, poczynione Niemcom w traktacie, odnośnie do czterech punktów: 1) ustalenie cyfrowe sumy odszkodowań, 2) przyjęcie do Ligi Narodów w najkrótszym czasie, 3) plebiscyt na granicy wschodniej, 4) ograniczenie terminu okupacji na granicy zachodniej.

13.VI Korespondencja Ententy z Kołczakiem w sprawie jego uznania ogłoszona.

Najwyższa Rada wojenna rozkazuje Beli Kuhnowi cofnąć się z terytorjów czechosłowackich i rumuńskich w granice właściwych Węgier. Najazdy Beli Kuhna na terytorja oderwane od Węgier miały na celu podtrzymywanie wrzenia rewolucyjnego wśród niezadowolonej ludności węgierskiej.

16.VI Generalny sekretarz konferencji, Dutasta, wręcza Niemcom traktat z poprawkami Rady czterech — reszta przeciwpropozycyj niemieckich odrzucona.

Bonar Law w przemówieniu w Guild Hall stwierdza zgodność stanowiska Lloyda George'a ze stanowiskiem całej delegacji.

17.VI Delegaci tureccy stają przed Radą dziesięciu.

Dyskusja w Zgromadzeniu Narodowem w Wejmarze nad warunkami traktatu. Prasa niemiecka przeciw podpisaniu. Brockdorff-Rantzau ogłosił w Neue Freie Presse (10.VI), że nigdy nie podpisze takiego traktatu. Rozłam w łonie rządu. Scheidemann przeciw podpisaniu.

18.VI Foch z polecenia Rady Najwyższej żąda, aby Niemcy wycofali się z Estonji i ewakuowali Libawę oraz Windawę.

20.VI Upadek gabinetu Scheidemanna i rezygnacja Brockdorff-Rantzaua.

Włosi odrzucają kompromis adrjatycki. Rezygnacja Orlanda. Nitti tworzy nowy gabinet.

21.VI Nowy gabinet Bauera z udziałem Erzbergera w Niemczech (socjaliści i centrum). Rząd wejmarski oświadcza gotowość podpisania traktatu z zastrzeżeniem punktu, dotyczącego przyjęcia na siebie winy wojny oraz wydania osób, podpadających pod artykuły, żądające kary.

Admirał niemiecki von Reuter zatapia wielką flotę bojową, internowaną w Scapa Flow, ratując ją przed wydaniem w ręce Anglików.

22.VI Ultimatum Clemenceau w imieniu Czwórki pod adresem Niemiec żąda bezwarunkowo przyjęcia traktatu w terminie 24 godzin. Brockdorff-Rantzau opuszcza Wersal.

Zgromadzenie Narodowe w Wejmarze przyjmuje traktat (237 głosami przeciw 138). Oświadczenie rządu, iż Niemcy „ustępują przed przeważającym gwałtem i nie zrzekają się swego sposobu pojmowania niesłychanej krzywdy, zawierającej się w warunkach pokoju". 23.VI

Komitet trade-unionów przy udziale delegatów robotniczych z Francji, Włoch i Indyj żąda zaprzestania kroków wojennych sprzymierzonych w Rosji przeciwko Sowietom. 25.VI

Stany Zjednoczone odmawiają przyjęcia mandatu w Konstantynopolu. 27.VI

Akt podpisania traktatu pokojowego przez Niemcy w galerji Zwierciadlanej zamku w Wersalu przy udziale wszystkich delegatów państw sprzymierzonych i zaprzyjaźnionych, prezydenta Wilsona, pod przewodnictwem Clemenceau. Ze strony niemieckiej nowy kanclerz Rzeszy, socjalista, Hermann Müller. Z przemówienia Clemenceau: „Podpisy oznaczają zobowiązanie nieodwołalne wypełnienia lojalnego i wiernego wszystkich warunków w całości... Krzywda z 18.I.1871 roku została zmazana". (Z przemówień na bankiecie w przede dniu podpisania traktatu. Poincaré: „Pokój prawdziwy będzie dziełem akcji zbiorowej ludów sprzymierzonych i sojuszniczych", prezydent Wilson: „Ententa rozwinie się w działaniu"). 28.VI

Podpisanie traktatu gwarancyjnego — francusko-brytyjskiego i amerykańsko-francuskiego — dla zabezpieczenia wschodnich granic Francji.

Protokół co do wojskowej okupacji Nadrenji podpisany przez Stany Zjednoczone, Wielką Brytanję, Francję, Niemcy i Belgję.

Narzucenie Polsce traktatu o mniejszościach. Delegaci amerykańscy przygotowali klauzulę opieki nad mniejszościami, która została wprowadzona do traktatu. Czuwać nad jej wykonaniem miała Liga Narodów w postaci „komitetu nowych państw i opieki nad mniejszościami". Traktat o mniejszościach odnosi się do Rusinów, Litwinów i Białorusinów, dając im możność używania ich języka w sądach zarówno ustnie, jak na piśmie (art. 7-my), w szczególności zaś odnosi się do Żydów, ochraniając ich wolność, a raczej przywilej świętowania szabasu i utrzymywania szkół z prawem rozdzielania funduszów publicznych na te szkoły (art. 10). List Clemenceau do Paderewskiego mówi: „Za starego porządku gwarancje wykonania tego rodzaju przepisów ponosiły wielkie mocarstwa". Obecnie skutkiem powstania Ligi Narodów prawo to na nią przechodzi.

DZIAŁ DRUGI.

ODWROTNA FALA.

ROK 1919/1920.

TRAKTAT WERSALSKI I NARODZINY NOWEGO ŚWIATA.

Rok 1919 PRZEJŚCIE OD STANU WOJNY DO POKOJU. Europa środ-
1.VII kowa i zachodnia. Radę Najwyższą (Radę dziesięciu) na konferencji zastępuje Rada ambasadorów (pięciu ministrów spraw zagranicznych). Raport czytany: generał Goltz ustanowił sądy wojenne w Rydze i ogłosił się tamtejszym generał-gubernatorem.

Wojska węgierskie Beli Kuhna ewakuują Czechosłowację zgodnie z notą aljantów.

Lloyd George zdaje sprawę w izbie gmin z traktatu wersalskiego i francusko-angielskiego (gwarancyjnego).

Prohibicja wchodzi w życie w Stanach Zjednoczonych.

3.VII Lloyd George zapowiada w izbie gmin, że „Kaiser" będzie sądzony przez trybunał międzynarodowy w Londynie.

Niemcy opuszczają Rygę. Zawieszenie broni między wojskami niemieckiemi a estońskiemi.

Hindenburg zrzeka się naczelnego dowództwa. Rozwiązanie Głównej Kwatery w Niemczech.

9.VII Ratyfikacja traktatu wersalskiego przez Zgromadzenie Narodowe w Wejmarze (208 głosami przeciw 115).

10.VII Prezydent Wilson przedkłada traktat senatowi do zatwierdzenia.

12.VII Zniesienie blokady Niemiec.

17.VII Generał Franchet d'Esperay domaga się usunięcia rządu bolszewickiego na Węgrzech, Bela Kuhn stara się wejść w porozumienie z Anglją.

18.VII Pożyczka „zwycięstwa" w Anglji. Rezultat 708 milj. funtów.

20.VII Wręczenie traktatu Austrjakom.

Zamieszki robotnicze w Stanach Zjednoczonych.

21.VII Ofenzywa Beli Kuhna przeciw Rumunji.

Debata w izbie gmin nad traktatem pokojowym i nad billem irlandzkim.

22.VII Konsternacja w Wiedniu z powodu warunków pokojowych.

Raport komisji bałtyckiej z żądaniem neutralizacji wysp Alandzkich.

31.VII Przyjęcie ustawy konstytucyjnej przez Zgromadzenie Narodowe w Wejmarze (262 głosami przeciw 75). Art. I mówił: „Rzesza niemiecka jest republiką. Władza państwowa pochodzi od narodu". System jedno-

izbowy: sejm Rzeszy wybrany na podstawie pięcioprzymiotnikowego prawa według wzoru socjalistycznego. Prezydent Rzeszy wybierany drogą głosowania powszechnego — połączenie systemu izbowego francuskiego z prezydenckim amerykańskim. Konstytucja podpisana dnia 11.VIII, ogłoszona i weszła w życie 14.VIII.

Upadek rządu Beli Kuhna w Budapeszcie. Rząd bolszewicki ustępuje miejsca socjalistycznemu Juljusza Seidla. 1.VIII

Decyzja Rady Najwyższej, iż generał francuski, dowodzący nad Renem, ma być naczelnym wodzem wojsk okupacyjnych międzynarodowych.

Zajęcie Budapesztu przez wojska rumuńskie. 4.VIII

Rada Najwyższa postanawia wysłać do Węgier misję wojskową i znieść blokadę.

Rezygnacja rządu socjalistycznego w Budapeszcie. Arcyksiążę Józef ustanowiony naczelnikiem państwa (regentem) z prawem utworzenia rządu. 5.VIII

Rumuni nie przyjmują komisji międzysojuszniczej. 6.VIII

Czesi protestują przeciw powrotowi Habsburgów na Węgrzech. 8.VIII

Odwołanie generała Goltza z Rygi przez rząd niemiecki. 16.VIII

Arcyksiążę Józef zmuszony przez Ententę do ustąpienia na Węgrzech. 23.VIII

Atak senatora Knoxa w senacie amerykańskim na traktat wersalski z żądaniem jego odrzucenia. 30.VIII

W Rosji i na Dalekim Wschodzie. Armja czerwona (Trocki) zdobywa Ufę (14 armij sowieckich — półtora miljona ludzi). Początek klęski białych. Dyktatura Kołczaka na Sybirze i na Uralu. 8.VI

Komunikat sowietów o rozgromie ostatecznym Kołczaka na Uralu. 14.VII

Zajęcie Ekaterynburga przez wojska sowieckie.

Raport generała Ironside'a o buncie wojsk rosyjskich (białych) w Archangielsku głównie z powodu ewakuacji wojsk brytyjskich. 22.VII

Wieść o nowej ofenzywie gen. Denikina na froncie Charków — Połtawa. 30.VII

Gen. Rawlinson mianowany dla ewakuacji wojsk brytyjskich z Archangielska i Murmania. Wiadomość o zajęciu Połtawy przez Denikina. 31.VII

Wiadomość o okupacji Odesy przez wojska Denikina. 18.VIII

Oświadczenie Churchilla, że decyzja rządu brytyjskiego usunięcia wojska z Rosji jest nieodwołalna i że będzie wykonana bez zwłoki. 11.IX

Rada Najwyższa (rada Pięciu) postanawia całkowitą ewakuację wojsk z Rosji, pozostawiając samemu narodowi rosyjskiemu dzieło swego ocalenia. 15.IX

Archangielsk ewakuowany. 25.IX

Denikin wypiera wojska czerwone na południu od Donu poniżej Woroneża i posuwa się ku Orłu. 10.X

Zwycięstwo gen. Annenkowa nad bolszewikami we wschodnim Turkiestanie (pod władzą gen. Kołczaka). 12.X

Marsz gen. Judenicza z wojskami białemi na Piotrogród. Dociera do przedmieść (19—). 14.X

15.X Dalsze postępy Denikina w obwodzie Don—Wołga.

20.X Wyprawa gen. Judenicza na czele wojsk białych na Piotrogród. Bolszewicy przygotowują się na oblężenie stolicy.

Gen. Denikin zajmuje Kijów.

21.X Zwycięstwo wojsk Denikina nad Wołgą.

22.X Stanowcza klęska Judenicza pod Piotrogrodem. Judenicz cofa się do Gatczyny na linji kolejowej Pskowa. Zwraca się o pomoc do Finnów. Finnowie jej odmawiają (28—).

5.XI Cofanie się armji Kołczaka i Judenicza.

14.XI Rozsypanie się armji Judenicza po utracie Jamburga.

15.XI Bolszewicy zajmują Omsk, siedzibę Kołczaka.

17.XI Przeniesienie siedziby rządu Kołczaka z Omska do Irkucka.

11.XII Wojska czerwone zajmują Połtawę i Charków po rozbiciu Denikina. Powstanie „wszechrosyjskiego rewolucyjnego komitetu", który ma za cel zespolenie Ukrainy z Moskwą.

17.XII Zajęcie Kijowa przez bolszewików.

Na Bliskim Wschodzie i w Maghrebie. Wschód widział w zasadzie mandatów wybieg i hipokryzję, a politycznie zamach na niepodległość Azji. Wspólna opinja ludów Azji bez różnicy narodowościowej i religijnej i wspólny front antyeuropejski. Wypadki w Marokku roznamiętniają w równym stopniu Egipt, Persję, co i odległe Indje. W Algerze — ruch młodoalgerski, jak w Tunisie — młodotuniski. Alger, który był szkołą kolonjalną Francji, wymógł po wojnie prawo wyborcze dla krajowców. Ofiara krwi w czasie wojny wywołała żądanie praw politycznych. Na pół miljona wyborców krajowców najwyżej półtora tysiąca Francuzów. Korupcja wyborcza i indyferentyzm polityczny krajowców— z drugiej strony agitacja w celu odzyskania praw i emancypacji ludności muzułmańskiej. W czasie pobytu Wilsona w Paryżu były próby przedłożenia mu skarg narodowych tuziemców afrykańskich.

16.VII Walki Hiszpanów w swej części Marokka z Rajsulim (—17).

10.VII Mustafa Kemal zwołuje kongres narodowy turecki do Erzerum.

Mustafa Kemal jeden z dowódców tureckich, który odznaczył się w Gallipoli i przy odwrocie armji tureckiej z Palestyny. Wróg Enwera paszy i jako taki wysłany do wschodniej Anatolji w celu uspokojenia wrzenia w charakterze inspektora armji przez sułtana za zgodą sprzymierzonych. Poruszenie, spowodowane wylądowaniem Greków i zajęciem wilajetu smyrneńskiego w świecie muzułmańskim, skłoniło Kemala do zwołania zgromadzenia notablów w Erzerum. Był to punkt wyjścia ruchu narodowego, który Kemal sam zorganizował przy pomocy środków rewolucyjnych, jak komitety, zgromadzenia, proklamacje i t. p. Zgromadzenie to zwołane przy pomocy wyborów tajnych prze-

4.VIII niosło się do Siwas, gdzie zawarło „pakt narodowy" i ogłosiło niezawisłość oraz pełną suwerenność wszystkich terytorjów państwa otomańskiego, zamieszkałych przez ludność pochodzenia bezwzględnie tureckiego. Zgromadzenie to, obradujące prawie dwa miesiące, ogłosiło padyszacha jako bezwolne narzędzie w rękach niewiernych, a tem samem

Tu należy wkleić cztery strony map:

Upadek Turcji w czasach nowożytnych

Świat słowiański przed wielką wojną i po wojnie

Szlakiem Legjonów

Granice Polski w różnych czasach

Po otrzymaniu map należy zmoczyć nagumowane brzegi, włożyć w środek, zamknąć książkę i przycisnąć. Gdy wyschnie, oderwać zewnętrzny niepotrzebny pasek tego papieru.

uznało rozkazy jego za nieważne i dowolne. Kemal pasza zaś otrzymał od niego pełnomocnictwa dla utworzenia rządu narodowego i zarazem zorganizowania oporu przeciwko najazdowi obcych.

Pokój zawarty między Afganistanem a rządem Indyj. 8.VIII

Podpisanie pokoju między Anglją a Persją. 9.VIII

Traktat anglo-rosyjski z roku 1907 stworzył właściwie kondominjum. W wojnie światowej Persja neutralna. Turcy zajmują ją w roku 1915 aż po Ispahan. W roku następnym Rosjanie wypędzają Turków. Rewolucja rosyjska powoduje załamanie się Rosji na Wschodzie. Anglicy chcą zająć Persję. Równocześnie z zawieszeniem broni w Mudros, wojska angielskie zajmują Persję. Lord Curzon widzi już Wielką Brytanję panią całego Bliskiego Wschodu. Kaukaz, Mezopotamja, Persja w rękach Anglików, to znaczy, iż droga do Indyj rozszerza się od morza Kaspijskiego do zatoki Perskiej. Sir Percy Cox zjawia się w Teheranie z traktatem, który właściwie rozciąga protektorat Wielkiej Brytanji nad całem państwem irańskiem. Anglicy obejmują zarząd nad wojskiem i finansami.

Zamieszki nacjonalistyczne w Egipcie. 8.IX

Gen. Allenby przybywa do Paryża dla złożenia raportu w kwestji Syrji. 9.IX

Układ francusko-angielski w sprawie Syrji. 15.IX

Od roku 1860, czyli od czasów ekspedycji — wpływ francuski ugruntowany w Syrji: misjonarze, szkoły, zakłady dobroczynne, pierwsza sieć kolejowa z Bajrut do Damaszku i Aleppu, z Jerozolimy do Jaffy i t. p. Francja na kongresie domagała się w imieniu mieszkańców zarządu całej Syrji. Przemawiał za nią zarząd administracyjny Libanu, ustanowiony od roku 1860 z ludności mieszanej: maronitów, druzów, Greków, muzułmanów i t. p. Cały ten obszar, od półwyspu Synaj do gór Taurus i między morzem Śródziemnem a pustynią Arabji położony z 3 miljonami ludności, nie posiadał żadnej spójni religijnej lub politycznej. Większość jednak ludności — Arabowie — muzułmańska. Hasło: „Syrja dla Syryjczyków".

MNIEJSZE TRAKTATY PODZIAŁOWE I SUKCESYJNE. Rada Najwyższa nakazuje Niemcom znieść artykuł 61 konstytucji wejmarskiej, otwierający Austrjakom dostęp do sejmu niemieckiego. 2.IX

Odpowiedź na kontrpropozycje austrjackie, wręczona dr. Rennerowi. Sprzymierzeni gotowi poczynić ustępstwa natury ekonomicznej, ale nie przyjmują punktu widzenia delegatów, że Austrjacy wobec rozkładu dawnej monarchji austro-węgierskiej nie mogą być traktowani jako strona zwyciężona nieprzyjacielska.

Zgromadzenie Narodowe austrjackie upoważnia dr. Rennera do podpisania traktatu pokojowego. 4.IX

Nota rządu niemieckiego do Ententy tłumaczy opóźnienie ewakuacji Inflant niesubordynacją wojsk gen. Goltza.

Decyzja Rady Najwyższej, iż Rumunja musi podpisać traktat austrjacki bezwarunkowo i bez żadnych zastrzeżeń. Trudności i zastrzeżenia, wysuwane przez Rumunów, z powodu podziału Banatu.

8.IX Prezydent Wilson w swej turze objazdowej za traktatem przemawia w Omaha, gdzie twierdzi, że poprawki są zbyteczne i że traktat tak, jak jest, musi być przyjęty.

Unja Południowej Afryki otrzymuje mandat nad kolonjami zachodnio-południowemi afrykańskiemi Niemiec.

9.IX Sprawa podpisania traktatu austrjackiego. Trudności i przeszkody ze strony Czechów — nieuregulowana sprawa Cieszyna, ze strony Serbów — z powodu Macedonji.

Mowa Wilsona w Minnesota oskarża Niemców amerykańskich z powodu agitacji przeciwko jego Lidze Narodów.

10.IX Podpisanie traktatu austrjackiego w Saint Germain-en-Laye. Jugosławja i Rumunja nieobecne. Austrja utraciła wszystko, co posiadała dawniej poza obszarem rdzennie austrjackim i z liczby dawnej 30 miljonów mieszkańców zeszła do sześciu i pół miljona, z tego dwa miljony ludności Wiednia. W celu umożliwienia wyżywienia tej ludności Ententa przyznała jej obszar sąsiedni Burgenlandu, odcięty od Węgier. Zresztą inne klauzule odpowiadały traktatowi wersalskiemu, zastosowanemu do Niemiec, jak zniesienie służby wojskowej obowiązkowej (armja stała sprowadzona do 30 tysięcy żołnierzy), umiędzynarodowienie rzeki Dunaju, poczynając od Ulm i t. d.

Czechosłowacja podpisuje traktat o mniejszościach.

13.IX Rezygnacja Bratianu: w liście tłumaczy, że podział Banatu nie zgadza się z treścią traktatu zawartego przez Rumunję z Ententą 17.VIII.1916.

15.IX Debata otwarta w senacie amerykańskim nad traktatem wersalskim.

18.IX Niemcy przyjmują zakaz „Anschlussu" Austrji.

19.IX Projekt traktatu doręczony Bułgarji.

22.IX Protokół o zniesieniu art. 61 konstytucji wejmarskiej. Oświadczenie delegata Niemiec, iż żaden artykuł w konstytucji nie może być ważny, o ile jest w niezgodzie z traktatem wersalskim.

25.IX Choroba Wilsona. Prezydent przerywa swój objazd.

29.IX Nota sprzymierzonych do Niemiec, aby obserwowały art. XII zawieszenia broni, nakazujący im wycofanie wojsk z Austro-Węgier, Rumunji, Turcji i Rosji.

7.X Włochy ratyfikują pokój z Niemcami.

10.X Król Jerzy V w imieniu Wielkiej Brytanji ratyfikuje pokój z Niemcami.

13.X Francja i Belgja ratyfikują traktat z Niemcami.

Stany Zjednoczone odrzucają poprawkę o Szantungu w traktacie.

25.X Prezydent Wilson oświadcza się za nieprzyjęciem całkowitem traktatu zamiast poprawek.

27.X Senat odrzuca poprawkę, wprowadzając równość głosów Stanów Zjednoczonych z Anglją w Lidze Narodów.

5.XI Oświadczenie Clemenceau delegacji bułgarskiej, że traktat musi być przyjęty w ciągu dziesięciu dni.

13.XI Wojska rumuńskie opuszczają Budapeszt. Traktat z Węgrami z powodu zamieszek wojennych opóźniony.

Senat amerykański przyjmuje zastrzeżenie co do art. X Covenantu Li-

gi Narodów (46 głosami przeciwko 33), iż „ani jeden żołnierz, czy marynarz amerykański nie będzie wysłany bić się poza Stany Zjednoczone na żądanie Ligi Narodów". Według prezydenta równało się to odrzuceniu traktatu. Art. X Covenantu mówi: „członkowie Ligi obowiązują się szanować i ochraniać od zewnętrznej napaści całość terytorjalną i nietykalność oraz polityczną niezawisłość wszystkich członków Ligi".

Wilson odmawia podpisania traktatu z poprawką senatu. 17.XI

Rezolucja ratyfikacji traktatu z poprawką i zastrzeżeniem pada w senacie (51 głosów za i 41 przeciw) wobec braku ustawowej dwóch trzecich głosów. Traktat wersalski odrzucony przez Stany Zjednoczone. Zamiast niego postawiony wniosek o ogłoszeniu, iż wojna Ameryki Północnej z Niemcami jest zakończona. 19.XI

Gabinet koalicyjny w Budapeszcie pod przewodnictwem Huszara z sugestji sir G. Clerka, członka misji brytyjskiej. 23.XI

Traktat z Bułgarją w Neuilly podpisany. Małe ograniczenia terytorjalne. Jugosławja i Rumunja protestują i powstrzymują się od podpisania. Nowe granice terytorjalne Bułgarji: z ubezpieczeniem linji kolejowej jugosłowiańskiej do Salonik, z odłączeniem Tracji — porty Kawalla, Dadeagacz na rzecz Grecji i część Dobrudży na rzecz Rumunji. Odległość stolicy Sofji — 100 km od granicy. 27.XI

Rada Najwyższa uznaje rząd węgierski na skutek raportu sir G. Clerka. Zaproszenie Węgrów na konferencję pokojową. 1.XII

Memorandum Ententy do Niemiec na skutek odkładania przez nich ratyfikacji traktatu wersalskiego. 8.XII

Rumunja podpisuje traktaty z Austrją, Bułgarją i traktat o mniejszościach. 10.XII

Prezydent Wilson oświadcza, iż nie dąży do kompromisu z republikanami na punkcie traktatu. 18.XII

Razem z traktatem upadł i potrójny układ gwarancyjny między Anglją, Stanami Zjednoczonymi a Francją, gdyż Lloyd George sam bez Ameryki nie chciał uznać go za ważny.

NIEMCY, ROSJA I ANGLJA A PAŃSTWA BAŁTYCKIE. Litwa, Łotwa i Estonja otwierają negocjacje pokojowe z bolszewikami. 15 IX

Rząd estoński prosi Wielką Brytanję o przysłanie delegatów dla dyskusji wspólnej z państwami bałtyckiemi nad zawarciem pokoju z Sowietami. 17.IX

Rząd fiński odmawia negocjacyj z Sowietami. 18.IX

Wiadomość o zerwaniu negocjacyj Estonji z Sowietami. 20.IX

Wywłaszczenie Niemców w Estonji. 26.IX

Państwa Ententy wysyłają notę do Niemiec w sprawie wprowadzenia blokady bolszewików. 9.X

Niemcy (20 tysięcy żołnierzy niemieckich) układają się z wojskami białemi w prowincjach zachodnich bałtyckich (pułkownik rosyjski Awałow-Bermondt) o ziemie i korzyści handlowe i razem napadają na wojska łotewskie, walczące z bolszewikami. Ryga zaatakowana przez wojska niemieckie z pogwałceniem traktatu wersalskiego. Łotwa wypowiada wojnę Niemcom. Rzesza nie przyjmuje wyzwania. 10.X

15.X Wojska estońsko-łotewskie odepchnęły rusko-niemieckie pułkownika Bermondta za Dźwinę.

28.X Rada Najwyższa wyznacza komisję międzysojuszniczą dla kontroli ewakuacji wojsk niemieckich z państw nadbałtyckich.

30.X Rząd niemiecki ogłasza odmowę przystąpienia do blokady Sowietów, uznając ją za środek niewłaściwy dla walki z bolszewizmem.

31.X Rozwiązanie niemieckich oddziałów ochotniczych „Schutztruppen".

8.XI Lenin stawia swoje propozycje pokojowe państwom Ententy za pośrednictwem pułk. Mallona w dzienniku „Daily Herald". Mowa Lloyda George'a w Guid Hall w odpowiedzi na propozycje pokojowe Sowietów.

14.XI Pertraktacje Foreign Office z Litwinowem, przedstawicielem Sowietów, pod pokrywką wymiany jeńców za pośrednictwem Jamesa O'Grady, członka partji Pracy.

15.XI Clemenceau odmawia wypuszczenia jeńców niemieckich.

25.XI Likwidacja akcji pułk. Bermondta w Inflantach — wojska jego wyprzedają broń i amunicję.

Konferencja Litwinowa z labourzystą angielskim O'Grady w Kopenhadze.

Odezwa radjowa Lenina, wzywająca państwa Ententy do pokoju na warunkach niepopierania ruchów kontrrewolucyjnych w Rosji.

3.XII Pertraktacje pokojowe z Sowietami za pośrednictwem Litwinowa w Kopenhadze i pułk. Mallona w Londynie.

6.XII VI zjazd wszechrosyjski Sowietów powtarza gotowość zawarcia pokoju z Ententą.

10.XII Sowiety występują z formalną propozycją pokojową. Noty zwrócone Litwinowowi.

11.XII Wizyta Clemenceau w Londynie i konferencje z premjerem, Balfourem i lordem Curzonem.

16.XII Łotwa i Litwa są oczyszczone z wojsk niemieckich.

23.XII Clemenceau oświadcza w izbie deputowanych, że niema mowy o układach pokojowych z Sowietami i że rząd francuski jest w zupełnej zgodzie z angielskim.

26.XII Łotwa i Litwa przyjmują wspólne kierownictwo w walce z bolszewikami.

30.XII Porozumienie japońsko-angielsko-amerykańskie, upoważniające Japończyków do walki w celu powstrzymania postępów bolszewików na Syberji.

28.VI WOJNA POLSKI O GRANICE NA WSCHODZIE. Rada Najwyższa pozwala na użycie wojsk błękitnych (gen. Hallera) przeciw Ukraińcom i odparcie nowej ich ofenzywy.

29.VI Zajęcie Brodów i Brzeżan przez wojska polskie.

2.VII Rozkaz Naczelnego Wodza włączający armję błękitną w skład armji polskiej.

Zdobycie Wilejki i Mołodeczna przez wojska polskie.

8.VII Projekt statutu dla Galicji wschodniej, wręczony komisji polskiej Ententy.

Ofenzywa IV dywizji strzelców polskich przeciw Ukraińcom nad Strypą i Seretem (—17). 9.VII

Sejm uchwala zasady reformy rolnej. 10.VII

Zdobycie Tarnopola przez wojska polskie. Ukraińcy wyrzuceni za Zbrucz. Galicja wschodnia oswobodzona. 15.VII

Zdobycie Sarn przez wojska polskie. Rozejm między atamanem Petlurą a Naczelnem Dowództwem. Zamiast frontu ukraińskiego front sowiecki. 20.VII

Zajęcie Augustowa przez wojska polskie po ustąpieniu Niemców. 26.VII

Biliński mianowany ministrem skarbu. Dekalog jego budżetowy w celu uzdrowienia skarbu. 31.VII

Ratyfikacja traktatu wersalskiego przez sejm polski.

Ustawa o tymczasowej organizacji b. dzielnicy pruskiej. Unifikacja jej z resztą Polski. 1.VIII

Ustawa o skarbie polskim i o przywróceniu orderu „Virtuti militari".

Zdobycie Dubna, Krzemieńca i Mińska przez wojska polskie (—10). 8.VIII

Zajęcie przez wojska polskie linji Wilno—Baranowicze—Łuniniec—Sarny—Równe. 14.VIII

Zajęcie Pokucia (—24). 18.VIII

Dekret Naczelnika Państwa o utworzeniu uniwersytetu w Wilnie. 28.VIII

Zawieszenie broni z Ukraińcami. Linja frontu — Zbrucz i nieco na zachód od późniejszej granicy. 1.IX

Zajęcie Kijowa przez wojska Denikina. 2.IX

Walki pod Dynaburgiem i nad Dźwiną. 6.IX

Zdobycie Borysowa przez wojska polskie. 10.IX

Wjazd i powitanie Naczelnika Państwa w Mińsku. 19.IX

Paderewskiego podróż do Londynu w sprawie statutu dla wschodniej Małopolski. 8.X

Oświadczenie Piłsudskiego: „Zarówno pod względem stanu ducha, jak i wyszkolenia wojsko polskie góruje nad wojskiem bolszewickiem, a dotychczas zmobilizowaliśmy tylko cztery roczniki naszej ludności". „Największe niebezpieczeństwo leży na lewem skrzydle, na Litwie, ze strony Niemców. Monarchiści (niemieccy) prowadzą grę o wysoką stawkę. Ich celem jest restauracja monarchji w Niemczech. Goltz jest tylko narzędziem. Za tym ruchem stoi Ludendorff, człowiek silny o wielkich ideach, który umie kierować wielkiem przedsięwzięciem. Monarchiści widzą, że stosunki wewnętrzne nie dojrzały do restauracji, a opór z zewnątrz byłby zbyt silny. To też używają oni Rosji, jako środka do skoncentrowania się i rozwinięcia swej siły. Prowadzą grę podwójną: na pozór zajmują Kurlandję, aby nie dopuścić bolszewików, a w rzeczywistości współdziałają z nimi. Podoficerowie ich są instruktorami armji bolszewickiej. Szkoły są w Kurlandji dla bolszewickich agitatorów, których wysyłają do Polski, Łotwy i t. p. W odpowiedniej chwili ofiarowują się Judeniczowi, Kołczakowi, Denikinowi. Jeżeli armja Goltza będzie zmuszona do ewakuacji przez Ententę, będzie to niezmierna ulga dla całej wschodniej Europy" (wywiad w „Times'ach").

Oświadczenie Piłsudskiego: „Bolszewizm jest czysto rosyjską chorobą... Podstawą jego jest zemsta klasowa. Jego myślą jest ucisk tych, pod których uciskiem poprzednio pozostawali. Jest to dziedzictwo dawnego rosyjskiego ustroju socjalnego, w którym poddani traktowani byli, jak śmiecie przez swych panów. Bolszewizm ma przyszłość może przed sobą w Rosji środkowej, gdzie ustrój ten panował".

Oświadczenie Piłsudskiego: „Obecnie wpływ i autorytet państw Ententy w prowincjach bałtyckich jest zrównoważony przez wpływ i autorytet Niemiec. Wpływ Niemiec wzrastał, podczas gdy wpływ Ententy malał. Jeżeli pomoc Ententy będzie cofnięta, Niemcy pozostaną jedynym panem sytuacji... Gdybyśmy byli zmuszeni połączyć się bądź z Niemcami, bądź też z bolszewikami, znaczyłoby to, że nasze dzieło nie było doprowadzone do końca. Cywilizacyjna misja Polski byłaby niespełniona".

11.X Otwarcie uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. J. Piłsudski: „Spieszyłem, by dźwignąć dla tej wiary świątynię", „choć jeszcze dochodzą echa nieprzebrzmiałej burzy".

19.X Święto zjednoczenia armji polskiej w Krakowie.

20.X Początek ewakuacji Litwy przez Niemców.

23.X Polska podpisuje prowizoryczną umowę handlową z Niemcami — wymiana produktów polskich za pruski węgiel.

27.X Umowa w sprawie pożyczki polsko-amerykańskiej.

4.XI Wprowadzenie jednolitej taryfy celnej dla całego kraju w Polsce.

27.XI Dymisja gabinetu Paderewskiego. Nieporozumienia premjera z Naczelnikiem Państwa co do wojska. Piłsudski żądał, aby mu się rząd cywilny do niego nie mieszał. Paderewski mówi: „Zaskoczyłem go niespodziewanie, zażądałem od sejmu powołania czterech roczników i w przemówieniu swojem, którego nie pokazałem nikomu z ministrów, ani Piłsudskiemu, podkreśliłem charakter ogólnie narodowy armji, która nie może się dzielić na legjonistów, hallerczyków, dowborczyków i t. p. Sejm uchwalił moje żądanie, ale odtąd zaczęło się piekło, a Piłsudski robił mi stale awantury, aż wreszcie poradził mi, ażebym się podał do dymisji". Piłsudski doradzał odejść samemu Paderewskiemu z tem, że on zrobi marszałkiem sejmu Wincentego Witosa (stronnictwo ludowe), a senatu Trąmpczyńskiego (Związek ludowo-narodowy), a gdy „oni się za łby wezmą, pan może jeszcze wrócić". Paderewski odmówił i powołał się na to, że ma w sejmie większość. Piłsudski mu na to: „Z tą pańską większością to tak będzie, że od niej każdego dnia będą się odrywać, i ta większość stanie się niedługo mniejszością".

16.XI Zajęcie Kamieńca Podolskiego przez wojska polskie.

MOCARSTWA KOALICYJNE PO WOJNIE ŚWIATOWEJ. I. Wielka Brytanja. Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanji i Irlandji (United Kingdom of Great Britain and Ireland). Naprzód, jako wyspa kresowa, czy krańcowa lądu europejskiego (jeszcze w XVI wieku). Od chwili odkrycia Ameryki stała się państwem środkowem między Europą a Nowym Światem, Londyn — centrum kuli ziemskiej

(według określenia Karola Rittera), a Europa jej zapleczem. Podstawą tego rozwoju przewaga morska (naval supremacy). Język macierzysty 125 miljonów mieszkańców, a urzędowy 550 miljonów.

Z tego zawiązku powstało mocarstwo światowe — imperjum brytyjskie (the British empire), co do wielkości równe tarczy księżyca, już przed wojną światową obejmujące prawie czwartą część kuli ziemskiej. Około pięćdziesięciu stacyj węglowych, węzłów kablowych i punktów strategicznych na oceanie (Bermudy, wyspa św. Heleny, Seyszelle), emporjów handlowych (Hong-kong, Zanzibar), albo strażnic drogowych (Gibraltar, Malta, Suez, Aden, Perim, Bahrein, Singapur, Wei-hai-wei).

Po wojnie światowej: zwarty blok posiadłości od Kairu do źródeł Nilu i drugi od Capu do jeziora Tanganyiki, Indje i Australja. Ocean Indyjski, jako morze wewnętrzne Wielkiej Brytanji w rodzaju rzymskiego morza Śródziemnego, w którem Indje zajmują środek, kanał Sueski spełnia rolę wrót, a Egipt jest ich zabezpieczeniem. Drugi taki blok mniej zwarty na oceanie Atlantyckim z wyspami Wielkiej Brytanji pośrodku i z posiadłościami krawędziowemi, jak Kanada, Indje Zachodnie, Nigerja (w Afryce). Tylko ocean Spokojny pozostawiony wolny od panowania brytyjskiego, które ma przecież okna na niego z Kanady i z Australji (za Kjellenem). Nabytki powojenne: cała wschodnia Afryka tworzy zwarty teren wielko-brytyjski (wcielenie niemieckiej Wschodniej Afryki i obszaru Tanganyiki) z wyjątkiem Abisynji. Palestyna, Transjordanja i na przedłużeniu wąski pas południowej granicy Syrji aż po Mezopotamję. Haifa, jako wielki port na morzu Śródziemnem, a zarazem punkt krańcowy linji kolejowej Haifa—Bagdad, oraz zakończenie rurociągu naftowego Mossul—Haifa.

Problemy wewnętrzne: 1) ludnościowy: w Wielkiej Brytanji—wzrost proletarjatu miejskiego, zanik zmysłu kolonizacyjnego. W kolonjach wzrost żywiołu obcego kolonizacyjnego, jak w Kanadzie, w Unji Południowej Afrykańskiej — na półtora miljonów białych pięć miljonów Bantu—murzynów (w jednych obwodach mają prawo wyborcze bierne, w innych — Reservations — czyli bez praw obywatelskich), gdzie indziej, jak w Natalu, imigracja Hindusów.

2) ekonomiczno-handlowy — konkurencja Stanów Zjednoczonych. W roku 1917 Anglja po raz pierwszy została prześcignięta w obrotach handlu światowego przez Amerykę i to nietylko w stosunkach z krajami położonemi za Atlantykiem (włączając w to i Kanadę), ale także w stosunkach z Azją, a nawet z Europą. Przepowiednia Gladstone'a, że Stany Zjednoczone zastąpią Anglję, jako „wielki dostawca świata" spełniła się.

3) przemysłowy: usamodzielnienie się rynków wschodnio-azjatyckich i pozaeuropejskich. W czasie wojny wszędzie, w Kanadzie, południowej Afryce, w Indjach i Australji powstaje przemysł tekstylny, metalurgiczny, skórzany (węgiel, fabryki stali i żelaza). Dowóz surowców nieograniczony, zato wywóz fabrykatów ustaje. Anglja musiała zainaugurować politykę protekcyjną — koniec wolnej wymiany: cła preferencyjne

(preference system) w dominjach na korzyść Wielkiej Brytanji, ale to nie wstrzymuje ich procesu industrjalizacyjnego.

4) pieniężny. Między rokiem 1914 a 1918 Anglja udwunastokrotniła obieg papierowego pieniądza. W roku 1919 kurs funta spadł w stosunku 29%. Odtąd dolar wypiera funt w obrocie.

5) socjalny: wzrost cen (w roku 1920 o 323 procent w stosunku do cen przedwojennych), zamykanie fabryk i wzrost bezrobocia (miljon w tym samym czasie), strajki węglowe, komunikacyjne i t. p.

6) wojenny: na polu wojennem Wielka Brytanja sama nie może się obronić bez pomocy floty i wojsk dominjalnych. Stąd konferencje flotowe imperjalne. Marzenia o linji demarkacyjnej: Europa i świat Indyj dla Anglji, ląd amerykański i Pacyfik dla Stanów Zjednoczonych.

Polityka wyspiarska Anglji, czyli polityka portów. Porównanie Anglji wyspy z okrętem, którego kapitan czuje się dobrze tylko na morzu, ląd obchodzi go tylko ze strony peryferyj, czyli wybrzeży. „Europa jest dla Anglji takim brzegiem, który ogranicza morze angielskie i poza którym są narody produkujące i spożywające". Wręcz odwrotnie, jak dla umysłowości lądowej, która ziemię bierze za środek, a morze za krańce, czy granice. Stąd Anglik nie miał nigdy poczucia europejskiego: „Jest tylko gościem w domu europejskim, gdzie ma przyjaciół-klientów, odwiedza ich, ale nie mieszka. Całą politykę angielską europejską można określić jednem słowem — polityka portów" (R. Pinon).

Polityka portów wyraża się w obronie ujść Skaldy (powód przystąpienia do wojny światowej), a po wojnie w zagarnięciu wpływów w portach ujściowych Europy, jak Hamburg, Gdańsk i w państwach nadbałtyckich. W artykułach traktatu wersalskiego specjalną uwagę poświęcono otwarciu dla handlu międzynarodowego ujść wielkich rzek i umiędzynarodowieniu na nich żeglugi. Rzeki Łaba, Odra, Niemen (od Grodna) zostały uznane za międzynarodowe, a żegluga na nich tak samo, jak na Renie i na Dunaju, wzięta została pod kontrolę komisji międzynarodowej, w której zasiadają przedstawiciele Anglji, Francji, także Włoch i Belgji, z ramienia Ligi Narodów.

10.IX Kongres trade-unionów oświadcza się za nacjonalizacją kopalni.

11.IX Balfour usuwa się z konferencji. Jego miejsce w Radzie Najwyższej zajmuje sir E. Crowe.

27.X Rekonstrukcja gabinetu w Anglji.

28.X Przewidywany budżet przyjmuje deficyt półmiljarda funtów. Domaganie się oszczędności.

15.XI Zaburzenia w Kairze. Po wojnie Saad Zaghlul, wiceprezydent parlamentu (Rady prawodawczej), syn wieśniaka, tworzy delegację stałą narodową Wafd w celu domagania się niepodległości. Delegatów nie puszczają na kongres, a Zaghlul wywieziony na Maltę. Lloyd George wysłał marszałka Allenby z misją uspokojenia Egiptu. Wrócono z Malty Zaghlula, a do Paryża udali się delegaci, ale ich Wilson nie przyjął. Komisja z lordem Millnerem miała za zadanie doprowadzić do uspoko-

jenia Egiptu: negocjacje i represje, mieniące się z zaburzeniami, spowodowanemi przez narodowców z Zaghlulem na czele.

Wniesienie billu o rządzie w Indjach. Plan diarchji: jedne sprawy pod kontrolą tubylców w radach prawodawczych, t. zw. sprawy przeniesione (transferred questions), inne zarezerwowane dla administracji angielskiej (reserved questions), jako odpowiedź na ruch narodowy po wojnie. 19.XI

Nowy gabinet w Kairze pod przewodnictwem Jussuf Wahba paszy. 23.XI

Wojna domowa w Irlandji: rząd angielski ogłasza rozwiązanie Sinn Feinu i pokrewnych organizacyj. 26.XI

Pierwsza kobieta w parlamencie angielskim (lady Astor). 28.XI

Jerzy V podpisuje akt rządowy Indyj (the Government of India Act 1919). Proklamacja króla do książąt i ludów Indyj. 23.XII

Indje — 320 miljonów mieszkańców, w tem 217 miljonów Hindusów (z tego 60 milj. parjasów na 14 milj. bramanów) i 66 miljonów mahometan — zachowały około 700 państw feudalnych (piąta część przestrzeni z 75 milj. ludności, przytem niektóre pochodzą z czasów jeszcze Wielkiego Mogoła, największe Heyderabad). W czasie wojny Indje dostarczyły około miljona żołnierza, będąc żywione obietnicami nieokreślonemi, które przyjęły za umowę. Czternaście punktów Wilsona były jakby ich potwierdzeniem. Po wielkich nadziejach spotkał ich wielki zawód. Dwukrotnie kongres narodowy Hindusów (w listopadzie 1917, i w sierpniu 1918 roku) domagał się wprowadzenia ustroju parlamentarnego. Zamiast tego po wielkich zaburzeniach jak w Amritsar, spotkały je represje i stan oblężenia na mocy Defence of India Act. Wstrząs i wystąpienie człowieka, który wcielił w siebie duszę Indyj, niewspółmierną z cywilizacją Zachodu. Jest nim Gandhi. Mahatma, czyli „prorok natchniony" Hindus, przedtem adwokat londyński. Propaguje opór czynny bez gwałtu: nie bunt, lecz odmowa współpracy z Anglikami — bojkot szkół, trybunałów i udziału w ciałach obradujących, wreszcie nieposłuszeństwo władzom cywilnym i odmowa płacenia podatków. Jego doktryna t. zw. Satjagraha: „Gwałt jest lepszy od tchórzostwa, lecz silniejszą od gwałtu jest siła ducha i miłość... Z pomocą niej zapewnimy tryumf prawdzie".

Akt rządowy Indyj jeszcze raz wprowadza samorząd „suaradżi" i liczy na rozterki między Hindusami a muzułmanami.

Kongres narodowy w Amritsar ogłasza solidarność Indyj z Persją i Turcją, a przywódcy mahometan i zarazem wielbiciele Lenina, Mohammed Ali i Szoket Ali (bracia) zawarli sojusz z Gandhim i wydali wojnę rządowi brytyjskiemu. 24.XII

Angielskie ministerstwo powietrzne otwiera komunikację lotniczą Cairo — Cap. 27.XII

Odpowiedź narodowców egipskich lordowi Millnerowi, że przyjmują dyskusję nad rozszerzeniem praw, ale że celem ich jest zupełna niepodległość Egiptu. 31.XII

B) F r a n c j a. Powiększenie terytorjalne po wojnie: Togo, Kamerun, Syrja, a zwłaszcza Marokko. Skutkiem ubytku krwi w czasie wojny pro-

blem zaludnienia jeszcze silniej wystąpił, jak przed wojną, zwłaszcza w kolonjach wobec krajowców.

Po wojnie jej dyktatura finansowa pada: dług państwa zagraniczny (w roku 1926) — 36,5 miljardów franków w złocie. „Pod względem wojskowym zwycięska, jako potęga kapitalistyczna — Francja wojnę przegrała" (Kjellen). Pierwsza potęga militarna i finansowa na lądzie, lecz nie polityczna: szuka opieki u Anglji i Stanów Zjednoczonych.

Program polityki zagranicznej: zgrupowanie wkoło siebie nowych państw, odłączonych od bloku germańskiego z uzyskaną niezawisłością „w obliczu Francji jeszcze bardziej zjednoczonej pod swą fasadą demokratyczną, niż za czasów dynastycznych". One same mają największy interes nie dać się rozdrobnić naokoło Niemiec, jako serja małych narodów bez związku jeden z drugim. „Jeżeli sprzymierzeni przez bierność i małoduszność nie potrafią poprowadzić dobrze tej pracy architektury politycznej i społecznej (Europy), stracą owoce swych cierpień i swych zwycięstw" (Pinon).

Wysiłek Francji musi być skierowany do wybudowania czterech słupów — podpór Europy centralnej: Czechosłowacji, Polski, Jugosławji i Rumunji... Austrja i Węgry same przyjdą znaleźć sobie miejsce w tej budowie, opartej na nowych podstawach (Pinon).

16.XI Wybory do parlamentu we Francji, we Włoszech i w Belgji. We Francji socjaliści ponoszą ciężką klęskę, we Włoszech są partją kierującą, w Belgji zwyciężają na koszt katolików.

8.XII Deputowani alzacko-lotaryńscy zajmują miejsce w izbie deputowanych w Paryżu.

7.I Ugoda między Francją a emirem Fajsalem. Francja rzekomo zgadza się na utworzenie państwa arabskiego z Damaszkiem, Homs, Hamar i Aleppo, a emir uznaje mandat Francji nad Syrją.

10.I Ratyfikacja traktatu wersalskiego. Stan wojny między Ententą a Niemcami zakończony. Francja uwalnia jeńców niemieckich. Clemenceau zapytuje neutralnych, czy przystępują do Ligi Narodów. System mandatów wchodzi w życie.

Jako państwa półsuwerenne, w których mandatarjuszom przyznano współpracę z krajowcami: Mezopotamja (Irak) i Syrja. Irak właściwie protektorat angielski, podobnież Palestyna i Transjordania. Libanon uznane niezależnem państwem (pismem prezydenta republiki francuskiej 24.VIII 1920). Z wyjątkiem Syrji, Libanu, części Toga i Kamerunu, które przypadły Francji, niewielkich obszarów w Afryce centralnej w sąsiedztwie Conga (Belgji) i wysp na Pacyfiku na północ od równika (Japonji), resztę mandatów rozebrała Anglja i jej dominja.

12.I Wybory do senatu. Lista bloku narodowego zwycięża. Poincaré wybrany w departamencie Mozy.

Leon Bourgeois prezydentem senatu.

Bułgarja ratyfikuje traktat w Neuilly.

13.I Projekt zamiany Rady Najwyższej na Radę Ambasadorów w Paryżu.

15.I Doręczenie warunków pokoju delegatom węgierskim.

Żądanie Ententy pod adresem Holandji wydania „Kaisera" w celu sądu międzynarodowego.

Memorjał bankierów w Londynie żąda zwołania konferencji międzynarodowej dla uregulowania sytuacji światowej finansowej.

Pierwsze posiedzenie Ligi Narodów w Paryżu pod przewodnictwem Leona Bourgeois. 16.I

Rada Najwyższa decyduje podjąć stosunki handlowe z Rosją sowiecką.

Część demokratów konferuje z senatorem Lodgem nad sposobem kompromisu w celu ratyfikacji traktatu pokojowego.

Clemenceau cofa swą kandydaturę na prezydenta republiki francuskiej.

Wybory na prezydenta. Obrany Deschanel (734 głosami na 888 głosujących) w Zgromadzeniu Narodowem. 17.I

Francuzi obejmują Zagłębie Saary tytułem odszkodowania na lat piętnaście, po upływie których o przynależności miał rozstrzygnąć plebiscyt. 18.I

Rezygnacja Clemenceau, jako prezydenta rządu. Millerand — jego następcą.

Ostatnie posiedzenie Rady Najwyższej. Zamiast niej Rada Ambasadorów w Paryżu dla uregulowania szczegółów wykonania traktatu. Premjerzy zaś mają się zbierać dla uregulowania ważniejszych zagadnień, o ile wypłyną. Clemenceau wycofuje się z życia publicznego. 21.I

Ententa uznaje de facto ormiańską republikę Erywania.

Rząd holenderski odmawia wydania „Kaisera", powołując się na konstytucję holenderską i na prawo azylu. 23.I

Komisja reparacyjna rozpoczyna pracę. 24.I

C) Włochy (Italja). Traktat londyński z 26.IV 1915 przyznawał Włochom, jako granicę północną Alpy — Brenner i Monte Nevosa, wschodnie wybrzeże Adrjatyku wraz z portem Triestu (bez Fiume), Vallonę, w Azji Mniejszej — port Adalji z zapleczem, później nawet Smyrnę i Koniah, w Afryce sprostowanie granic Libji i Somali. Prezydent Wilson, nie uznając traktatów tajnych, odrzucił na konferencji i traktat londyński. Wilson aprobował Brenner i zachodnią Istrję, jako włoskie, ale domagał się ustąpienia ze strony Włoch Istrji wschodniej, jako należącej do Jugosławji, porty zaś Fiume (Rjekę) i Zarę zastrzegał, jako dystrykty o ustroju specjalnym. W czasie wizyty swej w Rzymie (w styczniu 1919) zbył żądania włoskie uwagą, że najwięcej Włochów mieszka obecnie w New Yorku. Na konferencji popełnił nietakt publicystyczny, ogłaszając opinję swoją odmowną 23.IV, co spowodowało znany exodus delegatów włoskich. Lloyd George i Clemenceau popierali żądania włoskie co do Adrjatyku, ale nie chcieli mieszać się w spór, odsyłając Orlanda i Sonnina do porozumienia się z Jugosłowianami, zwłaszcza Clemenceau bał się angażować po stronie włoskiej, aby nie wytworzyć sztucznie bloku łacińskiego, któryby stanął do konkurencji z blokiem anglo-sasko-amerykańskim. Na dobitek w czasie nieobecności delegatów włoskich w Paryżu Venizelos podstawił Grecję zamiast Italji w Smyrnie, którą wskazywano Włochom, jako odszkodowanie zamiast całego Adrjatyku; przy rozdziale zaś mandatów Włochy zostały

Rok 1919

całkowicie obegrane. Stąd rozczarowanie co do wyników pokoju. Pierwszem następstwem jego było oziębienie się stosunków z Francją. Następca Orlanda, Nitti, ekonomista, jeden z luminarzy uniwersytetu w Neapolu, był zaciekłym germanofilem, kokietował z Sowietami i popierał ruch syndykalistyczny. Wybory powojenne dały miejsce 150 socjalistom w izbie rzymskiej. W polityce zagranicznej Nitti szukał oparcia u Anglji. Lloyd George nazywał go „my spiritual self" (swoim sobowtórem duchowym). Wschodnia Istrja i Dalmacja zostały przyznane nowemu państwu serbskiemu na półwyspie, co zaś do portów Fiume oraz Zary Ententa kazała Włochom układać się z rządem w Belgradzie.

6.VII Zaburzenia głodowe we Włoszech.

18.VIII W kwestji Fiume nastąpił między dwoma rządami kompromis: miasto oddane zostało Włochom, port zaś ogłoszony jako wolny i pod opieką Ligi Narodów.

12.IX Ta uchwała rządu włoskiego spowodowała podjęcie ze strony poety Gabrjela d'Annunzio zamachu na Fiume, przedsiębranego na własną rękę, przy pomocy byłych kombatantów.

22.IX Zwołanie rady koronnej dla rozważenia sprawy zamachu d'Annunzia na Fiume.

13.XI D'Annunzio dokonuje nalotu powietrznego na Zarę. Wieści o współdziałaniu okrętów włoskich z d'Annunzio. Obawa starcia Włoch z Jugosławją.

9.XII Memorandum przedstawicieli Anglji, Francji i Ameryki do Włoch w sprawie polityki adrjatyckiej.

Rok 1920

19.I Generalny strajk kolejowy we Włoszech.

20.I Delegaci jugosłowiańscy odmawiają przyjęcia uregulowania kwestji Adrjatyku. Rada Najwyższa odpowiada, że muszą je przyjąć, w przeciwnym bowiem razie wchodzą w życie artykuły traktatu londyńskiego z roku 1915.

10.II Nota Wilsona do sprzymierzonych w sprawie Adrjatyku.

26.II Odpowiedź francusko-angielska na notę Wilsona.

24.V Mussolini w „Popolo d'Italia" wzywa do walki nie przeciwko proletarjatowi, lecz przeciw partji socjalistycznej, jak długo nie przestanie być antynarodowa (antywłoska). Opozycja przeciw bolszewizującemu Nittiemu. Oddziały szturmowe b. kombatantów — gli Arditi — trzymają w pierwszym rzędzie Fiume.

Rok 1919 NIEMCY I ŚRODKOWA EUROPA PO PRZEGRANEJ WOJNIE.

Straty Niemiec w porównaniu do stanu z roku 1910 wynoszą: przeszło 7 miljonów ludności, czyli zgórą 10%, około 28 tysięcy mil kw, czyli 12,4% obszaru 12.15% produkcji rolnej, 10% manufaktury i 74% produkcji żelaza. W cyfrach poszczególnych: Alzacja i Lotaryngja, utracona na rzecz Francji (1.800.000 ludności na 5.607 mil kwadratowych), Wielkopolska i Śląsk na rzecz Polski (3.854.000 mieszkańców na przestrzeni 17.816 mil kw), obszar Saary okupowany na lat piętnaście, Gdańsk i Kłajpeda jako wolne porty, Eupen i Malmédy do Belgji, Szlezwig północny do Danji, Śląsk Górny — częścią do Czechosłowacji, częścią do Polski.

Rok 1919

Zatrzymanie ruchu kolejowego w Niemczech na skutek braku węgla (—15). 5.XI

Utworzenie ministerstwa odbudowy (Wiederbauministerium) w Niemczech. 7.XI

Niemcy biorą na siebie odpowiedzialność za akt admirała von Reutera (zatopienia floty w Scapa Flow) i odmawiają żądaniu zadosyćuczynienia sprzymierzonych, tłumacząc go „zwyczajami żeglarzy". Wersja, jakoby stało się to za cichem przyzwoleniem Wielkiej Brytanji, obawiającej się kłopotów przy rozdziale floty niemieckiej. 30.XI

Zgromadzenie Narodowe domaga się państwa niemieckiego jednolitego (Einheitsstaat) zamiast dawnego podziału na państwa suwerenne (210 głosami przeciw 32). 17.XII

Rok 1920

Komunistyczny zamach (Putsch) na Reichstag (42 zabitych i 105 rannych) z okazji wiecu oświadczającego się za systemem radzieckim. 13.I

Zamach na Erzbergera w dzień rozpoczęcia się jego procesu z Helfferichem (oskarżył go w prasie o wyzyskiwanie swego stanowiska dla korzyści materjalnych). Zamachowiec, student, były kornet, skazany tylko na pół roku więzienia. 26.I

Konferencja ambasadorów odrzuca uznanie praw Habsburgów do korony węgierskiej. 4.II

Ententa przekazuje w Berlinie listę 895 „przestępców wojennych" do sądzenia przez Najwyższy trybunał w Lipsku. 7.II

Nota Węgier do Ententy w odpowiedzi na warunki jej pokoju. 10.II

Plebiscyt w Szlezwigu: 74% głosujących za Danją, 25% — za Niemcami.

Gdańsk przechodzi pod zarząd Ligi Narodów. 11.II

Rada Ligi Narodów zbiera się w Londynie. 12.II

Kłajpeda przechodzi pod zarząd Ententy. 15.II

Pierwsze masowe zebranie partji narodowo-socjalistycznej robotniczej w Monachjum (w sali Hofbräuerei). Hitler przedstawia pierwszy raz swój program w 25 punktach. Ruch antymarksistowski, antyżydowski i antykapitalistyczny. 24.II

Adolf Hitler, urodzony w Braunau, na pograniczu Austrji, w rodzinie drobnej urzędniczej. Z zamiłowań artysta-malarz i budowniczy, z zawodu robotnik. Za młodu w Wiedniu w środowiskach robotniczych był zmuszony zajmować się polityką. Na teror socjalistów w organizacjach, przekonał się, że jedynym środkiem jest ten sam gwałt i brutalność. Z drugiej strony za punkt wyjścia socjalizmu uznał żydostwo, jako rasę. W czasie wojny służył w wojsku bawarskiem. Wrócił do Monachjum, gdzie już były rady żołnierzy i kiełkowała republika sowiecka. Zaczątek ruchu w partji niemieckiej i robotniczej: zebrania 10 — 13 osób, stopniowo liczba uczestników wzrasta, aż dochodzi do zgromadzenia w dwa tysiące ludzi. Niezwykły talent agitacyjny i propagandowy Hitlera. Na pierwszy plan wysunięto zagadnienie klęski, którą przypisuje załamaniu moralnemu, niewspółmiernemu do powodzeń poprzednich militarnych Niemców.

28.II Tymczasowa konstytucja na Węgrzech.

29.II Konstytucja czesko-słowacka.

Konfiguracja nowego państwa — półwysep słowiański: otoczony z trzech stron morzem niemieckiem i węgierskiem. Słowacczyzna, której rozbrat z Czechami był tysiącletni, — wąski pas, rzucający pomost między Czechami a Rosją poprzez Polskę i Rumunję. Protektorzy na Zachodzie — masonerja w osobie publicysty angielskiego Seaton Watsona (pseudonim Scotus viator), pierwszego odkrywcy kwestji jugosłowiańskiej i czechosłowackiej w monarchji austrjacko-węgierskiej przed wojną.

Skład ludnościowy: na 14 miljonów mieszkańców 35% mniejszości. Z tego samych Niemców 3.200.000, a 1.700.000 z pośród nich stanowi zwartą grupę w zachodnich Czechach, 750 tysięcy Madziarów na Słowacczyźnie, Rusini i Polacy.

1.III Wybór admirała Horthy'ego na regenta Węgier.

5.III Holandja odmawia ostatecznie wydania cesarza Wilhelma, czem wybawia Ententę od kłopotu sądu nad nim.

10.III Rada Najwyższa odrzuca zmiany, proponowane w traktacie przez Węgrów.

12.III Wyrok w procesie Erzberger-Helfferich. Erzberger składa tekę ministra finansów Rzeszy.

13-18.III Zamach (Putsch) Kappa, czwarty z kolei bunt wojskowy (marynarzy). Myśl w kołach prawicowych i oficerskich (Ludendorff) sprzeciwienia się rozwiązaniu wojska i przygotowania się do wspólnej wojny wraz z Rosją (bolszewikami). Brygada marynarska Ehrhardta wkracza do Berlina i zajmuje gmachy rządowe. Na czele rządu staje Wolfgang Kapp, jako kanclerz. Rząd socjalistyczny ucieka do Drezna, a potem do Sztutgartu i proklamuje strajk powszechny. Piątego dnia zamach stłumiony bez krwi rozlewu. Ministrowie i Ebert wracają do Berlina. Brygada odmaszerowuje. Pogróżka Rady Najwyższej, iż zatrzyma dowóz żywności i surowców oraz kredyty pieniężne w razie, jeżeli nastanie zmiana ustroju w kierunku monarchicznym, bądź sowieckim.

16.III Gabinet Kahra w Bawarji — reakcja monarchistyczna. Socjaliści występują z rządu. Strajk generalny i ustąpienie rządu Kahra (17.—).

Zamieszki komunistyczne w Zagłębiu Ruhry.

18.III Komunistyczne rozruchy w środkowych Niemczech (18.—).

24.III Nowy gabinet w Niemczech (centrum i socjaliści). Zawieszenie broni między czerwonymi a rządem w Westfalji. Upadek ministerstwa Bauera. Müller, były minister spraw zagranicznych, tworzy nowy gabinet (26.—). W Prusach Otto Braun, obok którego Karol Severing, socjalista, jako minister spraw wewnętrznych, stanowią centralną figurę (27.—) rządu do samego upadku (20.VII.1932).

21.IV Niemcy domagają się od Rady Najwyższej powiększenia wojska Reichswehry.

1.V Zjednoczenie państw turyngskich.

Jugosławja ratyfikuje traktaty z Niemcami, Austrją, Bułgarją i traktat o mniejszościach.

Pokój między Łotwą a Niemcami w Berlinie. 5.V

Węgry podpisują traktat pokojowy w Trianon. Węgry z 30 miljonowego państwa przed wojną (z tego połowa tylko Węgrów) zeszli na ośmiomiljonowe, w tem nie cały miljon nie-madziarów. Armja ograniczona do 35 tysięcy ludzi. 4.VI

Wybory do sejmu Rzeszy: 102 socjalnych demokratów, 81 socjalistów niezależnych, 70 centrum, 66 narodowo-niemieckich, 62 niemiecka partja ludowa, 45 demokratów. 6.VI

Przyznanie północnego Szlezwigu Duńczykom, południowego—Niemcom. 15.VI

Ratyfikacja traktatu przez Austrję. 16.VI

Czechosłowacja i SHS ratyfikują traktat o mniejszościach.

ENTENTA I SPRAWA GRANIC PRZYSZŁYCH POLSKI NA WSCHODZIE I NA ZACHODZIE. Rok 1919

Pierwsze walki między organizacjami wojskowemi niemieckiemi a Polakami na Górnym Śląsku. Na Śląsku już na wiosnę roku 1919 generał Hoefer zorganizował armję 50-tysięczną z artylerją ciężką i lekką, z kulomiotami, kolumnami samochodowemi i samolotami. 11.VIII

Powstanie polskie na Górnym Śląsku. Strajkuje 70% górników i robotników Polaków. Traktat wersalski, ustanawiając plebiscyt na Górnym Śląsku, określił (art. 88) i warunki jego przeprowadzenia: ewakuację wojsk i władz rządowych niemieckich oraz zastąpienie ich przez komisję międzysojuszniczą, której do pomocy miały być dodane wojska sprzymierzonych. 18.VIII

Komisja międzysojusznicza na skutek ankiety w sprawie powstania poleca jak najszybsze zajęcie Górnego Śląska wojskami sprzymierzonych. 9.IX

Zamierzony plebiscyt i odłożenie jego terminu. Przybycie misji koalicyjnej. 10.IX

Bolszewicy zapowiadają traktaty między Sowietami a Estonją w Pskowie.

Rada Najwyższa oddaje spór polsko-czeski co do Cieszyna na rozstrzygnięcie plebiscytowe (zaraz po podpisaniu traktatu, t. zw. liberacyjnego w Saint-Germain-en-Laye z państwami sukcesyjnemi). 27.IX

Rada Najwyższa oddaje Polsce Galicję wschodnią w zarząd na lat dwadzieścia pięć, po upływie których o przynależności jej miał rozstrzygnąć plebiscyt. Polska na znak protestu nie podpisuje traktatu liberacyjnego. 21.XI

Układy poufne Naczelnego Wodza z Leninem (za pośrednictwem dr J. Marchlewskiego) z tytułu wymiany jeńców. Warunki pokojowe J. Piłsudskiego: wydanie Dynaburga Łotyszom, przestanie agitacji komunistycznej w armji polskiej, nieatakowanie Petlury. Co do współdziałania z wojskami białych: „Polska nie jest żandarmem Europy i nie chce nim być. Polska chce i będzie pilnowała jedynie własnych interesów... Wspomaganie Denikina w jego walce z bolszewikami nie może być polską racją stanu". 3.XI

Odpowiedź Lenina przez tegoż dr J. Marchlewskiego odwlekająca. 23.XI

Denikinowcy rozbijają ukraińską armję naddnieprzańską. Petruszewicz, dyktator zachodniej Ukrainy, ucieka do Wiednia.

5.XII Petlura oddaje Kamieniec Podolski w ręce Polaków, a sam chroni się do Polski. Armja ukraińska zachodnia, czyli galicyjska przechodzi do Denikina.

1.XII Walki nad Dźwiną i na Wołyniu (—.31).

8.XII Linja Curzona, jako prowizoryczna granica Polski na wschodzie, wytknięta przez Radę Najwyższą. Linja ta daje granice Polski na wschodzie z roku 1815, czyli czasów utworzenia Królestwa Kongresowego. Wówczas już granice Polski istotne sięgały linji: Połock — Borysów — Bobrujsk — Nowogród Wołyński i Kamieniec Podolski.

Rada Najwyższa wyznacza częściową granicę między Polską a Litwą (kowieńską).

10.XII Protest rządu polskiego w sprawie decyzji Rady Najwyższej z 21.XI.

11.XII Gabinet Leopolda Skulskiego.

15.XII List Naczelnika Państwa do Komitetu Obrony w Ameryce z podziękowaniem za udzielenie pomocy polskiej sile zbrojnej: „Musicie pracować nad zanikiem podziałów w społeczeństwie polskiem powstałych na tle t. zw. orjentacyj, związanych ze smutną przeszłością naszej niewoli w czasach słabości Polski; orjentacje te dzieliły Polskę na obozy, niepotrzebnie zwalczające się z taką namiętnością i bezwzględnością, że niestety zbyt często robiło to wrażenie, jak gdyby to Polacy stanęli po stronie dwóch sobie wrogich i zmagających się ze sobą zaborców". Niewielka tylko ilość Polaków wierzyła we własne siły. „Dziś obóz ten, obóz wiary we własne siły, powinien się stać jedynym obozem Polski. Im prędzej pozostałości niewoli zostaną zapomniane i wyrzucone poza nawias życia politycznego Polski, tem lepiej dla niej i dla pracy odbudowy Ojczyzny".

22.XII Delegacja polska otrzymuje zawiadomienie o zawieszeniu decyzji Rady Najwyższej z 21.XI.

Sowiety urzędowo proponują Polsce pokój (nota Cziczerina).

28.XII Przemówienie Naczelnika Państwa w pierwszą rocznicę oswobodzenia Poznańskiego: „Od pierwszej chwili wolna ziemia polska została napadnięta i zagrożona z jednej strony przez Rusinów, z drugiej przez Czechów... Niemcy, pobite na Zachodzie, na Wschodzie pozostawały siłą. Na zachodniej naszej granicy, to znaczy u was, na północy, to znaczy w Prusach zachodnich i wschodnich, panowały one niepodzielnie. Na wschodzie, o niecałe 200 km od Warszawy, przelewało się mrowie, najeżone bagnetami, uzbrojone od stóp do głowy, tysiąckrotnie silniejsze od nas technicznie".

Rok 1920 ENTENTA I WOJNA POLSKA Z BOLSZEWIKAMI. Idea wojny bolszewickiej Naczelnego Wodza: „Polska początek wojny z Sowietami miała już w roku 1918, a był to rok, w którym zaledwie dwa ostatnie miesiące żyć zaczęła życiem samodzielnem... Zdecydowałem mianowicie natężyć siły, aby możliwie daleko od miejsca, gdzie się nowe życie wykluwało i wykuwało, obalić wszelkie próby i zakusy narzucenia raz jeszcze życia obcego, życia nieurządzonego przez nas samych. W roku

Marszałek Józef Piłsudski, ur. w Zułowie 5/XII 1867, um. 12/V 1935; 1887 zesłany na Syberję; członek P.P.S.; od 1894 red. „Robotnika"; areszt. 1900, uciekł 1901 z więzienia w Petersburgu; 1905—08 organ. akcję bojową w zaborze ros.; od 1912 komendant główny Związku Walki Czynnej i Związków Strzeleckich; sierpień 1914 tworzy I Brygadę Legjonów; od 10/I do 24/VI 1917 szef dep. wojsk. Tymcz. Rady Stanu; 22/VII 1917 wywieziony do Magdeburga, wraca do W-wy 10/XI 1918; 24/XI 1918 Naczelnik Państwa; wódz nacz. w zwycięskiej wojnie z bolszew. 1919—1920; od 19/III 1920 Pierwszy Marszałek Polski; po przewrocie 12/V 1926 gen. insp. sił zbroj. i min. spraw wojsk.; 1926—28 i 1930 premjer.

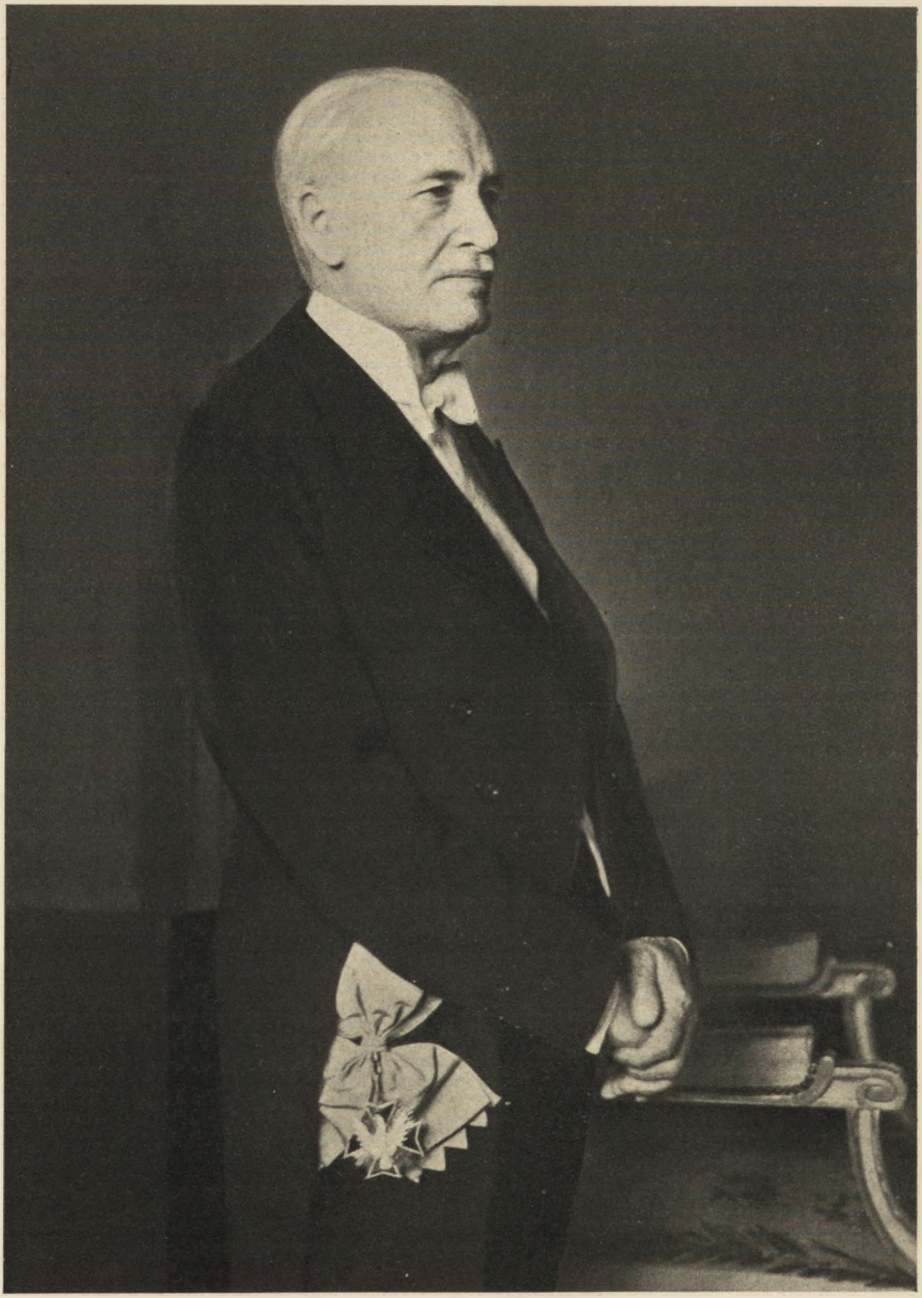

Ignacy Mościcki, prezydent Rzplitej od 1/VI 1926; ur. 1/II 1867 w Mierzanowie; ukończ. wydz. chemji techn. w Rydze; prześladowany z powodu działalności narodowej wyjechał do Londynu; tu poza studjami brał gorący udział w działalności niepodległościowej, stykając się w niej z Józefem Piłsudskim, z którym niebawem złączyły go węzły serdecznej przyjaźni; wybitny uczony i wynalazca w zakr. chemji i fiz.; 1897 asyst. katedry fiz., od 1901 kierow. prac wynalaz. w labor. elektrotechn. na uniw. we Fryburgu; 1912 prof. elektrochemji na Politechn. Lwowskiej; 1922 dyr. fabryki związków azot. w Chorzowie; 1925 rektor Polit. Lwowskiej.

Marszałek Edward Śmigły-Rydz, ur. 11 III 1886 w Brzeżanach. Najbliższy współprac. Józefa Piłsudskiego, członek Zw. Walki Czynnej; komend. Zw. Strzel. we Lwowie; 1914 d-ca III baonu I Brygady i d-ca I p. Legjonów; 1917—18 nacz. komend. P.O.W.; 7/XI 1918 min. wojny rządu lubel.; 1919 bierze udział w zdobyw. Wilna; 1920 wypędza bolszew. z Inflant; w bitwie warsz. d-ca frontu środkowego, w niemeńskiej d-ca 2. armji; 14/X 1926 insp. armji; 13/V 1935 mianow. general. inspektorem armji; od 10/XI 1936 Marszałek Polski.

Po plebiscycie w Saarze 1935. Wejście oddziału S. A. do Saarbrücken.

Min. Beck przed frontem kompanji honorowej w Berlinie. Obok gen. Blomberg (1878), min. Reichswehry, od r. 1936 feldmarsz. i gen. v. Fritsch.

1919 zadania tego dokonałem. Odrzuciłem próby sowieckie tak daleko, że pracy odbudowy własnego życia... Sowiety nie były w stanie mącić i przeszkadzać".

Zdobycie Dynaburga przez wojska polskie na bolszewikach. 1.I

Siedmiodniowe zawieszenie broni i uznanie niezawisłości Estonji przez Sowiety. 2.I

Wywiad zagraniczny z Naczelnikiem Państwa co do Ukrainy: „Mieszkańcy tego kraju znajdują się w stanie nieustannego powstania. Powstali przeciwko bolszewikom z taką samą gwałtownością, z jaką powstali przeciwko wojskom Denikina... Zamieszkują oni ziemię, gdzie trzy armje same się zdemobilizowały: najpierw armja rosyjska, następnie zaś armja niemiecka i austrjacka. Ludność posiada broń i amunicję w niezwykłej obfitości... Nie chce ani bolszewików, ani Denikina... Narazie ma tylko negatywny ideał"... Co do wojny z Sowietami: „Na froncie bolszewickim jesteśmy narazie w pozycji obronnej, ponieważ nie byliśmy przygotowani do kampanji zimowej. Brakowało nam ekwipunku i sprzętu, ażeby wojska nasze mogły podjąć ofenzywę. Sytuacja na tym froncie mogłaby się stać niepokojąca, gdyż bolszewicy koncentrują obecnie wojska w kilku punktach" („Le Journal de Pologne"). 3.I

Bolszewicy zajmują Carycyn i dochodzą do Taganrogu, głównej kwatery Denikina.

Aresztowanie komunistów, w tem wielu agentów sowieckich w Stanach Zjednoczonych. 4.I

Bolszewicy dotarli do morza Azowskiego przez Marjampol i zajęli Taganrog — armja Denikina rozdzielona. 5.I

Bolszewicy zajęli Krasnojarsk na Syberji. Rozsypanie się armji Kołczaka. 9.I

Utworzenie zarządu cywilnego ziem Wołynia i frontu podolskiego. 17.I

Obejmowanie Poznańskiego przez wojsko i władze polskie. Starcie z Niemcami pod Gniewkowem.

Oświadczenie Naczelnika Państwa: „Nie jest to pokój, a przecież to nie wojna na froncie niemieckim. Niebezpieczeństwo będzie nam ciągle zagrażało, dopóki sytuacja nie będzie ostatecznie uporządkowana"... „Jesteśmy zagrożeni z dwóch stron. Najważniejszem dla Polski zagadnieniem obecnie jest zrealizowanie traktatu wersalskiego. Obecny okres przejściowy jest niebezpieczny" (wywiad w „Journal de Pologne").

Depesza iskrowa Rady komisarzy republiki sowieckiej do Naczelnika Państwa z propozycją pokojową. Rada oświadcza, że wojska sowieckie nie przekroczą linji frontu, w danej chwili zajętego. W końcu zapewnia, że jeśli chodzi o rzeczywiste interesy Polski i Rosji, to niema ani jednej kwestji, która nie mogłaby być rozstrzygnięta w drodze pokojowej czy to za pomocą ustępstw, czy wzajemnych układów. 29.I

Warunki postawione przez Lenina, Trockiego i Cziczerina: 1) uznanie niezawisłości i suwerenności Polski, 2) linja frontu jako granica, 3) rząd sowiecki nie zawarł umowy z Niemcami, czy kimkolwiek przeciw Polsce. Odezwa WCIKU: „pokój jest szczerym zamiarem Rosji. Po zwycię-

stwach nad Kołczakiem, Judeniczem i Denikinem pragnie klasa robotnicza w Rosji przeszkodzić panowaniu jednej klasy nad drugą. Wolność Polski jest wstępnym warunkiem do wolności Rosji". Zdanie Lenina po podpisaniu pokoju brzesko-litewskiego: „Sytuacja międzynarodowa zmieni się jeszcze dziesięć razy... a my wrócimy do naszych granic".

Oświadczenie Naczelnika Państwa wobec niezdecydowanego stanowiska Ententy w kwestji wojny, czy pokoju na Wschodzie: „My, Polacy, jesteśmy bezpośrednimi sąsiadami Rosji. Losy naszych wysiłków zależą od naszej decyzji".

Pobyt Naczelnika Państwa w Dynaburgu i konferencja z głównodowodzącym wojskami łotewskiemi, generałem Ballodem, który dziękował mu za współdziałanie i okazaną pomoc przeciw bolszewikom.

2.II Pokój estońsko-bolszewicki w Dorpacie.

4.II Admirał Kołczak rozstrzelany przez bolszewików w Irkucku.

Odpowiedź Polski na notę sowiecką pokojową: warunki będą rozpatrzone wspólnie z sąsiadami.

10.II Wojska polskie docierają do morza, obsadzając Puck.

24.II Zmiana polityki Ententy wobec Rosji. Rada Najwyższa ogłasza decyzję, wzywającą państwa krawędziowe do zaprzestania wojny z Rosją. Przyrzeka im natomiast swą pomoc w razie naruszenia ich granic.

WOJNA POLSKO-ROSYJSKA. OFENZYWA BOLSZEWICKA. Zarys planu jej opracował oddział operacyjny polowy Rewolucyjnej Rady Wojennej: przewidywał ofenzywne uderzenie polskie na Białej Rusi, którego uprzedzeniem miało być uderzenie na grupę aktywną polsko-łotewską w rejonie Dynaburga.

10.II Armja ukraińsko-galicyjska przechodzi na stronę sowiecką (trzy brygady jej są włączone do dywizyj sowieckich, znajdujących się na wiosnę na Wołyniu).

19.II Radjodepesza „do wszystkich" zawiadamia o powstaniu rządu ukraińsko-sowieckiego na terenach, oswobodzonych od Denikina w Kijowie z Rakowskim na czele. Równocześnie w Chmielniku tworzy się rząd ukraiński demokratyczny pod prezydenturą Mazepy, z ramienia Petlury, bawiącego w Polsce.

6.III Ofenzywa polska na Polesiu — zajęcie Mozyrza i Kalenkowicz.

10.III Narada w Smoleńsku między głównodowodzącym — Kamieniewem a dowódcą frontu zachodniego Gittisem. Przyjmuje plan kampanji przeciw Polsce (wykonany w czerwcu). Główne uderzenie na północ od Prypeci — kierunek: Ihumeń—Mińsk. Nie zaniedbuje i południowo-wschodniego odcinka: uderzenie na Berdyczów — Równe — Brześć przy współudziale armji konnej Budiennego.

Zjazd sowietów uchwala, że należy nie prosić, lecz zmusić do pokoju Polskę. Wojna z Polską, jako wstęp do wojny z Ententą, z którą właśnie zerwano rokowania. Delegat sowiecki Finkelstein-Litwinow opuścił właśnie Kopenhagę.

Ożywienie militarne Rosji po trzech latach rewolucji. Powrót do żelaznej dyscypliny. Armja czerwona zastępuje hymn carski hymnem „Mię-

dzynarodówki". Hasło rzucone przez Lenina: kiedy Polska będzie rządzona z Kremla, a armja czerwona stanie u wrót Węgier i Niemiec, zniknie zamek do kapitalizmu zachodnio-europejskiego, a sowiety zapanują w Berlinie i w Paryżu. „Ryzyko w stosunku do celów Lenina było olbrzymie, ale cel był jeszcze większy. Możliwość niepowodzenia nie stanowiła niebezpieczeństwa dla sytuacji rządu sowieckiego, lecz najwyżej jego osłabienia" (Trocki).

Początek ofenzywy bolszewickiej. 19.III

Noworosyjsk zajęty przez wojska bolszewickie. Okręty angielskie zabezpieczają ewakuację Denikina. Denikin cofa się na Krym. Curzon wzywa delegatów sowieckich do zaprzestania wojny, uznając, że walka nie może trwać dłużej — po wezwaniu Denikina do jej zrzeczenia się. 27.III

Polska proponuje bolszewikom, jako miejsce rokowań, Borysów i datę 10.IV bez zawieszenia broni z wyjątkiem przyczółka Borysowa, w miejscu rokowań.

Nota Cziczerina przyjmuje datę rokowań, lecz odrzuca miejsce. Proponuje miejsce neutralne i zaprzestanie działań wojennych na całym froncie. 30.IV

Odpowiedź polska odrzuca te żądania. 1.IV

Denikin składa dowództwo na Krymie w ręce Wrangla. 7.IV

Rosyjska nota do mocarstw, jako odpowiedź na notę polską z 1.IV. 8.IV

Debata w komisji sejmowej dla spraw zagranicznych w sprawie polityki na Wschodzie. Stanisław Grabski składa prezesurę tej komisji (Związek ludowo-narodowy). 23.IV

Zawarcie konwencji wojskowej między Polską a Ukrainą. Rząd polski uznaje Rząd Ukraińskiej republiki ludowej z atamanem Petlurą na czele. Wojsko polskie i ukraińskie ma podjąć wspólną akcję pod dowództwem Naczelnika Państwa w celu wyzwolenia Ukrainy. Polacy po usunięciu bolszewików pozostawią Ukrainę, jako państwo niepodległe. 21.IV

ODWROTNA FALA PO ZWYCIĘSTWIE ENTENTY: NACJONALIZM I KOMUNIZM. Dom panujący w Egipcie przyłącza się do ruchu narodowego za pełną niezawisłością Egiptu. 4.I

Turecki pakt narodowy. 28.I

Aresztowanie przewódców Sinn Feinu. 31.I

Sprawozdanie z rzezi siedmiu tysięcy Ormian przez Turków. 17.II

Ententa ogłasza decyzję niepozbawiania Turków Konstantynopola, którego przyjęcia mandatowego odmówił prezydent Wilson. 18.II

Enwer pasza szuka schronienia w Moskwie i obiecuje Leninowi zrewolucjonizowanie Wschodu i podbój Indyj przy pomocy koczowników stepowych Turkiestanu i Afganistanu. Użyty do podboju Turkiestanu i Buchary ginie w dwa lata później w walce z bolszewikami, gdy się zdradził z zamiarami stworzenia państwa turańskiego, sławiony jako Orkhan-padja, bohater legendarny Turków (4.VIII 1922). 20.II

Wniesienie billu o home rule'u do parlamentu angielskiego. 23.II

Ustanowienie komisji rządzącej dla Zagłębia Saary. 26.II

Kongres notablów syryjskich ofiarowuje koronę Syrji i Palestyny emirowi Fajsalowi. 10.III

15.III Fajsal ogłosił się w Damaszku królem Syrji. Hasło „Syrja dla Syryjczyków". Anglja i Francja odrzucają żądania kongresu.

16.III Konstantynopol zajęty przez wojska Ententy. Kemaliści wypędzeni. Po uchwale o pozostawieniu Turkom Konstantynopola eskadra brytyjska wpłynęła do Bosforu. Rządy objęła komisja międzysojusznicza, składająca się z trzech komisarzy: angielskiego, francuskiego i włoskiego. Wtedy oczy wszystkich Turków zwróciły się na Mustafę Kemala, który tworzył rząd narodowy w Angorze (Ankara — nazwa turecka).

18.III Rozpędzenie obu izb w Konstantynopolu. Mustafa Kemal zaprasza deputowanych do Zgromadzenia Narodowego w Ankarze. Hasło nazewnątrz—wojna w obronie niepodległości, nawewnątrz — tanzimat, czyli reformy i cywilizacja Turków. W przeciwieństwie do Turcji cesarskiej Kemal chce Turcji etnicznej. Żądania jego terytorjalne ograniczają się do Tracji, Konstantynopola i Anatolji z poświęceniem Syrji, Arabji, nawet częściowo Armenji, ale wykluczają protekcję obcych państw nad mniejszościami.

20.III Misja Millnera opuszcza Egipt.

3.IV Wojska Reichswehry w celu stłumienia zamieszek robotniczych wkraczają do Zagłębia Ruhry. Naruszenie traktatu wersalskiego. Francja domaga się natychmiastowego ich wycofania.

4.IV Zamieszki w Irlandji (incendjaryzm—palenie budynków rządowych). Wojska otaczają Dublin.

6.IV Francuzi (wraz z Belgijczykami) okupują t. zw. obszar Menu, czyli Frankfurt, Hanau i Darmstadt, jako represje za samowolny czyn Reichswehry po wkroczeniu jej do Essen. Anglja usuwa się od wspólnej akcji (do 17.V).

Nowy gabinet w Turcji. Sułtan daje mu wolną rękę dla pertraktacyj z Mustafą Kemalem.

9.IV Wymiana not między Francją a Anglją w sprawie niezależnej akcji Francuzów w Zagłębiu Ruhry. Uchwała kongresu amerykańskiego o zakończeniu wojny z Niemcami.

12.IV Belgijski kontyngent we Frankfurcie.

Powszechny strajk w Irlandji. Rząd odmawia wypuszczenia głodujących z więzienia w Mountjoy (wypuszczeni 14.—).

13.IV Nowy rząd w Turcji Damed Ferida, kreatury komisarzy, wraz z szeikiem-ul-islamu zmusił sułtana do podpisania fetwy, ogłaszającej narodowców za buntowników i wyklętych. Tymczasem wielki mufti Ankaru ogłosił fetwę nacjonalistyczną, ogłaszającą obowiązek walki z najeźdźcami.

17.IV Francuzi wycofują wojska z Zagłębia Ruhry.

19.IV Zebranie Rady Najwyższej w San Remo. Uzgodnienie ramowe traktatu w Sèvres.

23.IV Otwarcie Zgromadzenia Narodowego w Ankarze. Wybór Wielkiej rady rządzącej. Zerwanie Kemala z Anglją na skutek zamachu angielskiego na Konstantynopol z 16.III. Rozkaz aresztowania oficerów angielskich.

Konferencja w San Remo przyznaje mandat Mezopotamji i Palestyny Anglji, mandat zaś Syrji — Francji. Angielsko-francuski układ naftowy. 25.IV

Rada Najwyższa upoważnia Radę ekonomiczną do podjęcia stosunków z Rosją. 26.IV

Zamach stanu w Azerbejdżanie. Bolszewicy zajmują Baku. 28.IV

Klęska bolszewików na froncie krymskim Wrangla.

Zniesienie obowiązkowej służby wojskowej w Anglji. 30.IV

Unja celna belgijsko-luksemburska. 1.V

Tekst traktatu w Sèvres doręczony delegatom tureckim. 11.V

Rada Najwyższa zbiera się w Rzymie. 14.V

Rezolucja Knoxa o pokoju z Niemcami, Austrją i Węgrami (Knox Joint Peace Resolution) przyjęta przez senat. 16.V

Ustanowienie komitetu ekspertów dla określenia wysokości odszkodowań niemieckich powojennych.

Układ francusko-angielski o współzależności długów wojennych od sumy odszkodowań.

Poincaré rezygnuje z godności prezesa komisji reparacyjnej. Opozycja przeciw określeniu stałemu wysokości odszkodowań. (Majątek Niemiec w roku 1912 obliczano na 445 miljardów franków w złocie — według Steinmann-Buchera). 18.V

Korpus ekspedycyjny bolszewicki dociera do Enzeli nad morzem Kaspijskiem i wypędza stamtąd garnizon angielski. Anglicy cofają się do Teheranu.

Zamordowanie prezydenta republiki meksykańskiej — Carranzy. 20.V

Chiny odmawiają układów z Japonją co do ustąpienia Szantungu. 22.V

Narodziny faszyzmu: Wezwanie Mussoliniego nie przeciw proletarjatowi, lecz przeciwko socjalistom, póki nie przestaną być antywłoskimi, czyli antynarodowcami. Arditi przeważnie trzymają w swych rękach Fiume. Opozycja przeciw Giolittiemu, którego polityka jest polityką klęski. Porzucenie przez Włochów Vallony. 24.V

Senat amerykański odrzuca mandat ofiarowany Stanom Zjednoczonym w Armenji. Prezydent Wilson zakłada veto przeciw rezolucji Knoxa. 27.V

Delegacja sowiecka pod przewodnictwem Krassina otwiera negocjacje handlowe w Londynie. 31.V

Stany Zjednoczone znoszą embargo na handel z Sowietami. 8.VI

Bolszewicy zajmują Reszt w Persji. 9.VI

Zmniejszenie wojska niemieckiego do dwustu tysięcy. 10.VI

Rada Ligi Narodów, obradująca w Londynie, otrzymuje prośbę o interwencję w sprawie najazdu bolszewickiego na Persję. 14.VI

Starcie między wojskami angielskiemi a nacjonalistami tureckimi na froncie Ismidje. 16.VI

Konferencja w Hythe. Ententa przyjmuje propozycję Greków interwencji w Cieśninach. 19.VI

Konferencja w Boulogne. Dyskusja nad rozbrojeniem i reparacjami. Ustalenie spłat Niemców w 42 ratach rocznych. 21.VI

23.VI Pierwsza ofenzywa Greków przeciwko Turkom ze Smyrny. Załamała się pod Inn Enu.

27.VI Anglicy zajmują Mudanję na wybrzeżu Marmara. Grecy lądują w Dardanelach w celu akcji stamtąd. Zniesienie fortyfikacyj Dardanelów.

30.VI Nota brytyjska do Sowietów w sprawie handlu: uzgodnione punkty ugody handlowej.

2.VII Konferencja Ententy w Brukseli: rozdział kwot reparacyjnych.

5.VII Traktat o Szlezwigu podpisany w Paryżu: Szlezwig podzielony na duński i niemiecki.

Otwarcie konferencji w Spa (—.16). Niemcy po raz pierwszy zaproszone: rozbrojenie i sprawa dostawy węgla.

9.VII Niemcy podpisują protokół odnośnie do rozbrojenia.

25.VII Grecy zajmują Adrjanopol, Francuzi — Damaszek.

12.VII Układ węglowy w Spa. Niemcy mają dostarczać miesięcznie Entencie dwa miljony tonn węgla.

14.VII Ultimatum francuskie do emira Fajsala z żądaniem przyjęcia i uznania mandatu francuskiego nad Syrją.

15.VII Francuzi zajmują Damaszek i Aleppo, skąd wypierają Fajsala.

10.VIII Podpisanie traktatu w Sèvres przez rząd turecki w Konstantynopolu. Cieśniny umiędzynarodowione (zniesienie fortyfikacyj i otwarcie wolnej żeglugi). Konstantynopol w rękach Turcji, ale z załogą francuską, angielską i włoską. Niezależność Armenji i zrzeczenie się całego obszaru na południe od linji między zatoką Perską a Aleksandrettą. Grecja otrzymuje Smyrnę na lat pięć.

Tego samego dnia układ podziałowy Anatolji między trzema państwami.

Traktat między Austrją a państwami sukcesyjnemi w Sèvres.

ROK 1920/1921.

NARODZINY NOWEGO PAŃSTWA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ.

25.IV WYPRAWA UKRAIŃSKA. Ofenzywa polska przeciw bolszewikom. Katastrofalna sytuacja w rejonie Kijowa przyśpiesza wyruszenie wyprawy na Ukrainę. Uznanie przez Polskę państwa naddnieprzańskiego ukraińskiego z atamanem Petlurą na czele i sojusz z nim przeciwko bolszewikom.

26.IV W ręce polskie wpada Żytomierz. Odezwa Naczelnego Wodza do mieszkańców Ukrainy: „Z chwilą, gdy rząd narodowy Rzeczypospolitej Ukraińskiej powoła do życia władze państwowe, gdy na rubieży staną zastępy zbrojne ludu ukraińskiego, zdolne uchronić kraj ten przed nowym najazdem, a wolny naród sam o losach swoich stanowić będzie mocen — żołnierz polski powróci w granice Rzeczypospolitej, spełniwszy szczytne zadanie walki o wolność ludów".

Berdyczów i stacja węzłowa Koziatyn wpadają w ręce polskie. Dziesięciodniowa przerwa (—7.V) w działaniach. Generał Rydz-Śmigły obejmuje dowództwo nad III armją, dotychczas dowodzoną przez Naczelnego Wodza. Uderzenie na Kijów. Armja XII bolszewicka cofa się. 27.IV

Deklaracja sejmu z powodu ofenzywy polskiej. 4.V

Zajęcie Kijowa przez wojska polskie. Rano wmaszerował pułk szwoleżerów „dla obrony ludności cywilnej, którą rabują bandy bolszewickie". 7.V

Zdobycie mostów i przedmościa na lewym brzegu Dniepru. 9.V

Główna ofenzywa sowiecka z rejonu Witebsk—Orsza na Wilno i Lidę pod wodzą Tuhaczewskiego. 14.V

Plan kontrofenzywy sowieckiej na Ukrainie, ustalony w Charkowie: uderzenie na Połock — Mołodeczno. 15.V

Odwrót wojsk polskich na północy. Naprzeciw XV armja sowiecka. Ofenzywa jej na Mińsk utknęła. 18.V

Wystąpienie armji konnej Budiennego (11 tysięcy szabel). 28.V

Bitwa pod Koziatynem. Armja konna Budiennego powstrzymana. 29/30.V

Początek bitwy między Dnieprem a Dniestrem. 30.V

Święciany, Mołodeczno, Mińsk jeszcze w rękach polskich. Generał Szeptycki melduje, że sytuacja jest bardzo poważna, i żąda szybkiej pomocy. 1.IV

Kontrofenzywa w kierunku Mołodeczna. Kieruje nią osobiście Naczelny Wódz. Armja odwodowa (gen. Sosnkowski) zatrzymuje armje XV i XVI i nie dopuszcza ich na skrzydła armji, walczącej na Ukrainie. 1-8.VI

Bitwa pod Samhorodkiem. Front polski definitywnie przerwany. Inicjatywa dostaje się w ręce bolszewików. Dzień zwrotny w kampanji ukraińskiej. Budienny zagraża III armji polskiej na tyłach. 5.VI

Dymisja gabinetu Skulskiego. Odwrót armji polskiej z pod Kijowa. 10.VI

Bolszewicy zajmują Kijów. Bitwa nad Borodzianką. Przebicie się III armji przez wojska otaczające ją bolszewickie. 11.VI

Zajęcie przez III armję wskazanej linji rzeki Uszy. 16.VI

WYPRAWA BOLSZEWICKA NA POLSKĘ. Ofenzywa północna. Wódz Tuhaczewski. Inicjatywa w rękach Rosjan. Plan Naczelnego Wodza: linja obronna — dawnych okopów niemieckich, silne lewe skrzydło poza okopami pod Wilnem.

Gabinet Władysława Grabskiego w Warszawie. 23.VI

Utworzenie Rady Obrony państwa. 1.VII

Walki z Budiennym na linji Horynia i koło Starokonstantynowa. 2.VII

Atak bolszewicki na III armję — między Dźwiną a Berezyną. Budienny zajmuje Ostróg i idzie w kierunku na Równe. 4.VII

Natarcie bolszewików w rejonie Mołodeczna i Połocka. Odwrót Polaków na Wilno i na Lidę.

Po pierwszych bojach panika na tyłach i rozkład dowództwa. Upadek moralny armji polskiej — znużenie, braki w żywności i zaopatrzeniu, zwłaszcza butów. Zaniechanie pierwotnego planu.

Walki partyjne w samej Polsce. Niektórzy generałowie w Radzie

Obrony narodowej nalegają na szybkie zawarcie pokoju: im wcześniej, tem będą lepsze warunki. Odezwa rządu do narodu.

Powołanie rocznika od 17 do 48 lat i oficerów do lat 50.

5.VII Pismo gen. Pomiankowskiego do marszałka Focha o trudnościach transportowych amunicji i broni do Polski. Polska prosi aljantów o pomoc. Stosunek Ententy do Sowietów budzi niepokój.

Porozumiewanie się Anglji z Sowietami (Krassin).

Konsekwencje cofania się: 1) opuszczenie Galicji wschodniej, do której Polska tylko co otrzymała mandat, 2) oddanie Litwy, 3) nawiązanie kontaktu ze strony armji czerwonej z Prusami.

Rząd polski uznaje niepodległość Litwy i wyraża gotowość nawiązania traktatów.

5/6.VII Myśl strategiczna Naczelnego Wodza: 1) front północny wygrywa tylko czas, 2) energiczne przygotowywanie w kraju odwodów, kierowanych na Bug, 3) skończenie z Budiennym dla akcji planowanej z okolic Brześcia.

7.VII Sowiety zgadzają się na warunki traktatu handlowego z Anglją.

8.VII Początek obrad sejmu nad projektem konstytucji.

10.VII Rozkaz Focha do gen. Henry: przysłać oficera dla poinformowania go najdokładniejszego o sytuacji, okazywać wszelką pomoc Polakom, w szczególności przez oficerów łącznikowych w dowództwach wyższych i podległych.

Nota Ententy do Sowietów i Polski z propozycją zawieszenia działań wojennych i wszczęcia rokowań pokojowych: proponuje Polsce cofnięcie się poza linję Curzona.

Polska wyraża zgodę na rozstrzygnięcie sporu z Czechami o Śląsk Cieszyński przez Najwyższą Radę.

Agréement podpisane przez Wł. Grabskiego premjera w Spa.

11.VII Plebiscyt w Prusach Wschodnich i Zachodnich w czasie najazdu bolszewickiego wypada na niekorzyść Polski (97% głosów za Niemcami, 3% za Polską).

Utrata Mińska.

Bitwa pod Wołoczyskami (—24).

12.VII Propozycje lorda Curzona w sprawie rozejmu z Sowietami w terminie tygodniowym na warunkach: 1) Wojsko polskie wycofuje się na granicę etnograficzną, czyli na linję Bugu, 2) wskazana linja będzie stałą granicą między Rosją a Polską i na przyszłość, 3) definitywne ustalenie pokoju odkłada się do konferencji w Londynie razem z chwilą zawarcia pokoju definitywnego Sowietów z Litwą, Łotwą i Finlandją, 4) w razie odrzucenia tych warunków ze strony Sowietów Ententa deklaruje pomoc Polsce wszelkiemi dostępnemi jej środkami.

Umowa litewsko-sowiecka oddaje Litwinom Wilno, Grodno i Lidę.

12/13.VII Posiedzenie nocne Rady Obrony państwa. Uchwała przyjęcia propozycyj Ententy.

13.VII Konferencja Władysława Grabskiego z Millerandem i Fochem w Paryżu.

Sejm uchwala statut organiczny dla województwa śląskiego. 15.VII
Ustawa o wykonaniu reformy rolnej przyjęta jednym głosem.
Opuszczenie Wilna przez wojsko polskie.
Sowiety odrzucają propozycję Curzona i żądają rokowań bezpośrednich z Polską. 17.VII
Korpus kawalerji Gaja zajmuje Grodno. 19.VII
Odrzucenie przez dowództwo armji ukraińskiej w Borszczowie wniosków o pokoju z Rosją sowiecką.
Na skutek nacisku Rady Rewolucyjnej rozkaz głównodowodzącego armją sowiecką — nacierać na Polskę, nie oglądając się na linję Curzona. 20.VII
Rząd angielski proponuje Polsce bezpośrednie rokowania z Sowietami.
Wpada w ręce bolszewików Słonim, Polacy opuszczają Grodno.
Drugi zjazd Kominternu w Piotrogrodzie.
Walki nad Zbruczem. 21.VII
Rząd polski zgadza się na rokowania bezpośrednie z Sowietami. 22.VII
Odpowiedź Sowietów na propozycje polskie. Polska prosi o zawieszenie broni. 23.VII
Odwrót I armji z pod Grodna na południe hamuje ofenzywę na lewym skrzydle, a obecność armji czerwonej na południe od Niemna zagraża atakiem na Warszawę.
Dymisja gabinetu Grabskiego. Rząd koalicyjny z Wincentym Witosem (ludowiec) na czele. 24.VII
Odpowiedź Purickisa, ministra spraw zagranicznych Litwy, na notę polską z dnia 5.VII.
Gdańsk utrudnia przywóz amunicji.
Rozkaz Naczelnego Dowództwa: koncentracja sił na południu dla uderzenia na jazdę Budiennego. Piłsudski liczy na to, że Brześć utrzyma się przynajmniej dziesięć dni. 25.VII
Dowództwo sowieckie do Naczelnego Dowództwa w sprawie zawieszenia broni.
Przybycie do Warszawy generała Weyganda w składzie misji koalicyjnej wraz z ambasadorem francuskim Jusserandem i angielskim, lordem d'Abernon.
Rząd republiki niemieckiej zabrania przywozu i wywozu amunicji oraz broni do Polski.
Armja bolszewicka atakuje w kierunku Brześcia i Białegostoku, czyli idzie na Warszawę. 26.VII
Bitwa pod Brodami (—8.VIII).
Gen. Henry do marszałka Focha: Transporty wojenne do Polski, idące z Salonik na Gdańsk, są zatrzymywane przez robotników portowych, którzy odmawiają ich wyładowania. Admirał Borkowski chce wyładować je przy pomocy ochotników, zwerbowanych z pośród Polaków miejscowych i amerykańskich. Komisarz Ligi Narodów, sir Tower, odmawia pomocy pod pozorem, że brak mu sił do osłony przeładunku. Pułk. Strutt, zastępca sir Towera, stawia jako jedyne wyjście żądanie zawieszenia broni od Sowietów przez Polaków. Warunki tego zawieszenia, zdaniem 27.VII

gen. Henry, byłyby w danej chwili jak najcięższe, nietylko pod względem wojskowym, terytorjalnym, ale i politycznym. Żąda wydania instrukcji sir Towerowi dopilnowania przeładunku transportów wojennych dla Polski. „Zarządzenia te są niezbędne, aby nie narazić na szkodę niepowetowaną obronę ziemi polskiej i pomoc ewentualną, jaką sprzymierzeni mogą okazać".

28.VII Rada Najwyższa (konferencja ambasadorów) wydaje decyzję w sprawie granic polskich na Śląsku Cieszyńskim, Spiszu i Orawie.

Z dawnych trzech powiatów Śląska Cieszyńskiego — bielskiego, frysztackiego i cieszyńskiego (68,60% ludności polskiej, na 11% czeskiej i 20,40% niemieckiej) Polska otrzymała tylko powiat bielski i część cieszyńskiego z miastem Cieszynem bez dworca (rzeka Olza granica), który pozostał na drugiej stronie, i bez kolei Bogumin — Cieszyn. Kilkaset tysięcy ludności polskiej zostało odcięte od macierzy.

Odpowiedź Naczelnego Dowództwa na notę sowiecką z d. 25.VII. Postanowienie wysłania delegatów. II oddział sztabu francuskiego depeszuje do gen. Henry o wstrzymaniu wysyłki materjałów przez Niemcy. Zamiast tego będą wysłane morzem z Cherbourga na Gdańsk. Żądał od ministra spraw zagranicznych interwencji u komisji międzysojuszniczej w Gdańsku, aby zabezpieczono rozładunek okrętów z Saloniki i Cherbourga w Gdańsku.

30.VII Delegacja polska do rokowań o zawieszenie broni wyjeżdża z Warszawy.

1.VIII Pada Brześć, a z nim i cały plan obrony na linji Bugu. Rozkaz ewakuacji Kowla i cofnięcia armji osłaniającej na Bug. Naczelny Wódz wraca z Chełma do Warszawy. Szef sztabu generał Rozwadowski ma pozostawioną swobodę decyzji. Naczelny Wódz zapowiada swoją decyzję na dzień 6.VIII. Gen. Weygand żąda ustalenia frontu północnego na linji Omulew—Ostrołęka—Bug, na południu utrzymania przedmościa Brześć nad Bugiem.

23.VII BITWA WARSZAWSKA — „CUD WISŁY". Drugi zjazd Kominternu w Moskwie (—7.VIII), przeniesiony z Piotrogradu. Udział bierze 214 delegatów, przedstawicieli 48 partyj komunistycznych zagranicznych. Warunek przynależności bezwzględna uległość wobec władz partji rosyjskiej. Nawet angielska partja Pracy waha się, czy nie przystąpić. Ogłoszenie „blokady czerwonej" w wojnie Rosji z Polską — propaganda w celu przeszkodzenia transportów amunicji i środków wojennych dla wrogów republiki sowieckiej.

Przemówienia — Serrati, przewódca socjalistów włoskich: „Waleczna wielka armja (sowiecka) walczy nie sama, z nią walczą robotnicy angielscy i marynarze włoscy, i marynarze niemieccy w Kilonji. Wszędzie, gdzie mieszka proletarjat, przeszkadza on przez strajki w przesyłaniu broni, niosącej śmierć na front polski". Węgierski komunista Steinhardt: „Połączyliśmy się i umówiliśmy się z Czechosłowakami w celu niewysyłania do Polski ani jednego wagonu z bronią i materjałem wojennym... Nasze robotnicze związki zawodowe w Niemczech i w Austrji umówiły

się, aby nie posyłać ani jednego wagonu przeciw Rosji". Niemiecki komunista Lewi: „Polska nie jest zupełnie wędrowną sługą Ententy, lecz czołowym oddziałem imperjalizmu europejskiego. Tutaj trzeba będzie zmierzyć się siłami, tu trzeba będzie pokazać proletarjatowi europejskiemu, o ile jest w stanie rozbić w Polsce nietylko burżuazję, lecz i kapitał europejski". Rozkaz, opracowany na zjeździe: „Ani jeden pociąg, ani jeden statek z zapasami żywnościowemi i bronią nie powinien być do Polski dopuszczony".

Nie była wykluczona interwencja Noskego z wojskiem niemieckiem. Kopp z przedstawicielem dyplomacji sowieckiej w Berlinie, konferował na temat współdziałania zbrojnego w Prusach Wschodnich z wojskami czerwonemi, uderzającemi na Warszawę. Dla zamaskowania Niemcy tworzą oddziały ochotnicze, t. zw. antykomunistyczne, które miały bronić Ententy przed bolszewizmem. Dla przeszkadzania transportom przez Niemcy utworzono komisje-agentury sowieckie — w Erfurcie, Magdeburgu, Halle, w Gdańsku.

Powrót delegacji polskiej z Baranowicz. Rokowania przeniesiono do Mińska. 4.VIII

Odpowiedź iskrowa rządu polskiego na propozycje sowieckie nie przyjęta. 5.VIII

Po utracie Brześcia Naczelny Wódz odstępuje od swej myśli stoczenia walki nad Bugiem. Dla generała Weyganda plan ten trwa bez zmiany. Zgodność poglądów Weyganda i Rozwadowskiego, że operacja na południu dała rezultaty zadowalające, że trzeba ściągnąć siły z południa i dokonać koncentracji gdzieś w okolicy Siedlec dla działania zaczepnego bądź odpornego. Weygand do Rozwadowskiego: „Organizacja obrony Warszawy i Wisły powinna być prowadzona z największą aktywnością... Ale bitwa, która się rozgrywa, jest to bitwa nad Bugiem. Wytyczne — zatrzymanie nieprzyjaciela na linji ustalonej: Omulew — Ostrołęka — Bug z dopuszczeniem kontrofenzywy od północy.

Piłsudski do lorda d'Abernona: „Największą przysługą, jaką misja mogłaby Polsce wyświadczyć, byłoby utrzymanie połączeń z Gdańskiem". Piłsudski więcej wagi przywiązywał do dostaw materjału wojennego, niż do różnego rodzaju rad strategicznych i przydziału obcych oficerów.

Rząd polski zwraca się o pomoc do Ligi Narodów. 6.VIII

Próba oderwania się od nieprzyjaciela bezskuteczna. Lewe skrzydło (I armja) na Narwi około Ostrołęki (2.—). Bolszewicy sforsowali Bug między Janowem a Brześciem (3.—). Pada Łomża (4.—). Ostrów (5.—). Front polski: Ostrołęka—Orzyc—Czerwin—Bug—Włodzimierz Wołyński—Beresteczko—Brody.

Konferencja w Hyth debatuje nad wojną polsko-rosyjską. Millerand i Lloyd George układają wspólną notę, którą telegraficznie przysyłają do Warszawy (odebrana 9.VIII). Obydwa rządy w związku z negocjacjami w Mińsku oświadczają, że Polska powinna próbować i zawrzeć zawieszenie broni, że preliminarze pokojowe powinny zabezpieczać jej narodową 8.VIII

niepodległość w granicach etnograficznych. Dopiero, gdyby Sowiety podtrzymywały swoje nieuzasadnione propozycje, a Polacy odrzucili je, Londyn i Paryż podejmą niezbędne środki w celu odosobnienia Rosji i użyją innych sposobów, aby ją skłonić do szanowania niepodległości Polski. W tym wypadku przysłaliby materjał wojenny dla utworzenia dwudziestu dwóch dywizyj i doradców wojskowych, oraz zabezpieczyliby komunikację między nią a Ententą. W końcu nota oświadcza, że Polacy powinni szykować się do walki do ostatka, że głowa ich, czyli Naczelnik Państwa nie może być dłużej Naczelnym Wodzem sił zbrojnych i że w ostatecznym razie linja Wisły musi być broniona.

Rozkaz Tuhaczewskiego: dwie południowe armje kieruje na Warszawę i Modlin, dwie zaś północne, w tem najsilniejszą XV, rzuca na obejście Warszawy w celu sforsowania Wisły między Płockiem a Modlinem. Armja ta w kierunku Torunia miała słabą osłonę.

11.VIII Traktat w Rydze między Sowietami a Łotwą.

Druga nota lorda Curzona do sir Rumbolda w Warszawie. W nocie tej Anglja żąda, aby Polska bezwarunkowo zgodziła się na warunki sowieckie, które przedstawiciel Sowietów Kamieniew zakomunikował Lloydowi George'owi 6.VIII. A mianowicie: granice etnograficzne Polski miały być uszanowane, ale Polska ma się rozbroić i oddać broń w ręce Sowietów, ma się wyrzec wszelkiej współpracy z zagranicą i podzielić ziemię między inwalidów wojennych, utworzyć milicję ludową, jednem słowem, przyjąć ustrój sowiecki. W razie odmowy Polska musi przyjąć na swą odpowiedzialność, że Wielka Brytanja przestanie się sprawą jej interesować, a sir Horacy Rumbold miał oświadczyć rządowi warszawskiemu, że opinja angielska nie zgadza się na dalsze prowadzenie wojny dla uzyskania lepszych warunków.

12.VIII Odjazd Naczelnego Wodza z Warszawy do Puław, miejsca swej kwatery. Początek bitwy pod Warszawą.

13.VIII Natarcie 21 dywizji rosyjskiej, która zajmuje Radzymin. Naprzeciw I armji polskiej XVI armja rosyjska. Przerwanie frontu (I armja) przez Rosjan (27 dywizja), ale tylko w pierwszej linji. Obydwie dywizje wysunęły się naprzód przed pojawieniem się sił głównych XVI armji.

14.VIII Natarcie od świtu 21 dyw. w kierunku na Brudno i na Pragę w celu zajęcia przeprawy przez Wisłę. Przeciwnatarcie polskie w kierunku z Ossowa na Leśniakowiznę — pochłania bataljon po bataljonie. Bataljon ochotniczy przybywa na uzupełnienie 36 pułku, jako ostatni odwód. (Tu ginie ksiądz Skorupka). Nieprzyjaciel prze ku Nieporętowi, waląc w przerwę między Wólką Radzymińską a Benjaminowem.

V armja polska: natarcie w kierunku Nasielska.

III armja sowiecka po przeprawieniu się przez Narew pod Serockiem zagrożona na przedmościu Zegrza.

Na przedmościu Warszawy wojska rosyjskie (XVI armja) osiągają duże powodzenie (trzy dywizje sowieckie naprzeciw jednej polskiej). Przewaga ognia artyleryjskiego po stronie polskiej (po raz pierwszy zmasowana artylerja w dużej ilości w ciągu wojny rosyjsko-polskiej).

Delegacja polska do traktatów przejeżdża front i udaje się do kwatery Tuhaczewskiego w Mińsku. 14.VIII

Kontrakcja gen. Żeligowskiego w kierunku Nieporęt doprowadza do odebrania Wólki Radzymińskiej. Równocześnie natarcie polskie z Benjaminowa. Dywizja litewsko-białoruska odbiera Radzymin (między pierwszą bardzo słabą a drugą linją obronną). „Walka o Radzymin trzydniowa, krwawa i zażarta ważyła na spokoju stolicy i na decyzjach wodzów" (Perkowicz). Przywrócenie prawie całej pierwszej linji obronnej. 15.VIII

ZWYCIĘSKIE UDERZENIE PRAWOSKRZYDŁOWE Z NAD WIEPRZA. KLĘSKA ROSJAN POD WARSZAWĄ. Uderzenie prawoskrzydłowe na Rosjan, atakujących Warszawę, z nad Wieprza na linji Dęblin—Lubartów—Chełm. Kierownictwo w rękach Naczelnego Wodza. Atak pierwszego dnia osiągnął Garwolin i linję Radzyń — Sarnów — Stoczek — Pilawa. Kierunek uderzenia z południa na północ. IV armja naciera wzdłuż linji Dęblin — Łomża, grupa uderzeniowa wzdłuż osi Lublin — Białystok. 16.VIII

Walki V armji polskiej pod Modlinem i nad Wkrą. Walki I armji pod Zegrzem i Radzyminem. Nasielsk zdobyty.

Bolszewicy w Lidzbarku i Działdowie. Marsz ich na Toruń. 17.VIII

Prawe skrzydło I armji zajmuje Serock. Wypad jej w kierunku na Mińsk Mazowiecki.

Grupa Wieprz zajęła Siedlce i Międzyrzecz (na tyłach armji XVI rosyjskiej). Dwie dywizje legjonowe biją 58 dywizję mozyrską i posuwają się ku Włodawie i Brześciowi.

Odebranie Pułtuska. 18.VIII

Armje rosyjskie rozbite. Naczelny Wódz wydaje rozkaz pościgu (w kierunku ku północy).

Marsz bolszewików na Lwów.

Początek rokowań z Sowietami w Mińsku. 19.VIII

Nowe powstanie ludności polskiej na Śląsku (do 28.VIII). 20.VIII

Początek kontrofenzywy polskiej pod Lwowem. 21.VIII

Grupa uderzeniowa staje na linji Łomża—Białystok, spychając nieprzyjaciela częściami do Prus wschodnich, częściami przez Ossowiec na Grodno.

Zdobycie Łomży, Białegostoku przez wojska polskie. 22.VIII

Wojsko rosyjskie nie ma odwrotu w kierunku z zachodu na wschód. Rozkaz Naczelnego Wodza zmienia kierunek manewru zamiast z północy na południe, z zachodu na wschód. IV armja sowiecka odcięta przekracza granicę Prus Wschodnich w sile przypuszczalnej 30 tysięcy. 23.VIII

Oczyszczenie granicy polsko-pruskiej. Zajęcie Grajewa. 25.VIII

Powrót delegacji polskiej z Mińska. Przerwanie rokowań. Sowiety proponują przeniesienie ich miejsca do Estonji. 29.VIII

Bitwa z Budiennym pod Zamościem. Odrzucenie Rosjan za Bug. Obóz warowny Brześć opanowany (3 dyw. piechoty legjonowej).

1 dyw. leg. rozbija cofające się masy Rosjan (III, XV i IV armje sowieckie) pod Białymstokiem. Resztki chronią się za Niemen. 30.VIII

Wyczerpanie obustronne i koniec pościgu.
Zgoda rządu polskiego na rokowania w Rydze.

2.IX Potyczki z Litwinami w Suwalszczyźnie.
Litwini zajęli Sejny. Stan zbrojny w Suwalszczyźnie aż do zawieszenia broni (—7.X).

4.IX Zajęcie Krasnego przez wojska polskie.

5.IX Rząd polski zwraca się do Ligi Narodów w sprawie zajść z Litwinami. Sprawa ustalenia linji demarkacyjnej między Polską a Litwą.

9.IX Polacy odbierają Sejny.

13.IX Zdobycie Kowla i Włodzimierza wołyńskiego.

14.IX Wyjazd delegacji polskiej do Rygi.

15.IX Zdobycie Łucka przez wojska polskie.

BITWA NADNIEMEŃSKA I KONIEC WOJNY POLSKO-ROSYJ-

16.IX SKIEJ. Konferencja polsko-litewska w Kalwarji bezskuteczna (—18). J. Piłsudski o Litwie: „Chociaż prowokowani, nawet atakowani przez nią, pragniemy uniknąć krwawej walki z tym krajem, który pchają do zbrodniczej zaczepki pewne ambicje, podtrzymywane przez Niemców".

19.IX Rozkaz operacyjny Naczelnego Wodza do bitwy nad Niemnem: uprzedzić ofenzywę nieprzyjacielską i odrzucić go od linij komunikacyjnych na północ i na południe.

20.IX Osiągnięcie linji Zbrucza przez wojsko polskie i początek ofenzywy nadniemeńskiej.
Rada Ligi Narodów wzywa Litwę do opuszczenia obszaru na zachód od linji, wyznaczonej 18.XII 1919 — granicy etnograficznej (Curzon line).

22.IX Rozpoczęcie rokowań polsko-sowieckich w Rydze. Nowe propozycje polskie dla rokowań z Litwą (23—). Wyznaczenie przez Ligę Narodów komisji kontrolnej między Polską a Litwą (24—).

23.IX Bój pod Wołkowyskiem i walki o przeprawę na Niemnie (—25).

25.IX Zdobycie przez wojsko polskie Grodna.

28.IX Natarcie oskrzydlające na III armję sowiecką. Bój pod Lidą: zdobycie Buska, Słonima, Lidy (około 10 tysięcy jeńca).

29.IX II armja polska (gen. Rydz-Śmigły) dociera na południe do Szczary, na północy opiera się o górny bieg Niemna: oskrzydlenie dwustronne armij rosyjskich III oraz XV i XVI, cofających się ku Mińskowi. Rozkaz pościgu. Zagon kawaleryjski aż po Stołpce (—9.X).

5.X Umowa suwalska między Polską a Litwą o zawieszenie broni.

8.X Generał Żeligowski zajmuje Wilno i tworzy rząd Litwy Środkowej (9—).

10.X Czołowa kolumna wojsk polskich osiąga linję Łyntupy—Święciany, zagradzając siłom sowieckim dostęp do Wilna. Bój pod Kojdanowem i pod Słuckiem (na Polesiu).

11/13.X Bój pod Mołodecznem z przedzierającemi się na wschód oddziałami rosyjskiemi. Zajęcie Wilejki i ubezpieczenie się w obwodzie Radoszkowicze — Siemkowo od strony Mińska.

12.X Umowa preliminaryjna polsko-rosyjska do pokoju w Rydze.

Traktat między Rosją a Finlandją, podpisany w Dorpacie. 14.X

Zawieszenie broni na froncie rosyjsko-polskim i rozkaz Naczelnego Wodza do armji: „Żołnierze! Zrobiliście Polskę mocną, pewną siebie i swobodną... Kraj, który w dwa lata potrafił wytworzyć takiego żołnierza, może spokojnie patrzeć w przyszłość". Polska uzyskała własnym orężem granice. 18.X

ZWYCIĘZCY I ZWYCIĘŻENI. Umowa reparacyjna podpisana przez Anglję, Francję, Włochy, Japonję, Belgję i Portugalję. 16.VII

Ultimatum Ententy do Turcji z żądaniem podpisania pokoju. 19.VII

Utworzenie organizacji Escherich (Orgesch) w Monachjum, dla walki z komunizmem i utrzymania porządku publicznego. Nieuznana w Prusach (Severing) działa głównie na terenie Bawarji, razem z tajną organizacją Consul (przezwisko Ehrhardta — przewódcy Kappistowskiego zamachu). Jako hasło Bismarck, Arminius. Około sześćdziesięciu tajnych ugrupowań o odcieniu prawicowym w Niemczech, jak Stahlhelm, Einwohnerwehr, Orka (inaczej organizacja Kanzler) i t. d. 11.VIII

Nota Cambona, przewodniczącego Rady Ambasadorów, do posła polskiego w Paryżu, hrabiego Zamoyskiego, w sprawie granic polsko-niemieckich na obszarze Prus Zachodnich. 12.VIII

Traktat między Jugosławją a Czechosłowacją. Sojusz dwóch państw, t. zw. Mała Ententa — przystąpienie doń Rumunji (17—). Francja tworzy blok centralny małych państw w celu zabezpieczenia się od strony Niemiec. Wizyta ministra spraw zagranicznych Czechosłowacji Benesza w Belgradzie u Vesnicza, ministra SHS. Wizyta w Bukareszcie i taka sama umowa z Take Ionescu: obrona wspólna przeciwko Węgrom, przeciw restauracji monarchji Habsburgów w Austrji i przeciw wszelkim zmianom terytorjalnym. 14.VIII X

Depesza Brianda do Benesza, ministra spraw zagr. Czechosłowacji: pochwala i potwierdza w imieniu rządu francuskiego akcję jego w celu zjednoczenia państw środkowo-europejskich Małej Ententy.

Misja Millnera doręcza propozycje delegatom egipskim. 18.VIII

Utworzenie komisarjatu dla handlu zagranicznego w Rosji. 4.IX

Układ wojskowy francusko-belgijski. 7.IX

Ustąpienie prezydenta republiki francuskiej Deschanela z powodu choroby. 16.IX

Umowa między robotnikami a pracodawcami we Włoszech w sprawie kontroli przemysłu przez robotników. 19.IX

Rada Ligi Narodów przyznaje Eupen i Malmédy Belgji.

Pierwsza mowa Mussoliniego w Tryjeście: Robi rachunek sumienia za cały okres niepodległości włoskiej od daty wyłamania murów u Porta Pia w Rzymie aż do chwili obecnej. Liczba Włochów z 27 miljonów (w roku 1870) podniosła się do 50 miljonów. Sztandar trójkolorowy powiewa w Tryjeście i nad Brennerem. Jeszcze mówca i dziennikarz, ale zapowiada już działacza politycznego. Jeszcze socjalista, ale zwrot ku nacjonalizmowi. Przyjmuje, jako spadek po socjalizmie, przebudowę nawet gwałtowną społeczeństwa, ale na wzorach nie obcych, jedynie własnych 20.IX

opartą — chęć sprzęgnięcia tej odbudowy z całą przeszłością historyczną Italji, a przedewszystkiem Rzymu.

„Podwaliną akcji faszystowskiej jest włoskość (l'italianitá). Rzym dał sygnał do cywilizacji powszechnej, która przetrwała dwa tysiące lat, a szykuje się do przetrwania trzecie tysiącolecie... My nie obiecujemy ludziom jakiejś szczęśliwości na świecie w przeciwieństwie do socjalistów, którzy chcieliby ludzi śródziemnomorskich ubrać w jakieś maski rosyjskie... Jak można sobie wyobrazić możliwość komunizmu tu, w kraju, najbardziej indywidualistycznym na świecie... To możliwe jest tylko tam, gdzie człowiek jest liczbą, a nie jednostką..." Wskazuje na sprzeczności haseł komunistycznych: daje za przykład najazd bolszewicki na Warszawę — tam krzyczą: „niech żyje wojna", a tutaj — we Włoszech „precz z wojną".

23.IX Wybór Milleranda na prezydenta republiki przez Zgromadzenie Narodowe w Wersalu.

24.IX Międzynarodowa konferencja finansowa w Brukseli (—9.X) z polecenia Rady Ligi Narodów. Charakter rzeczoznawczy, choć nie urzędowy. Oblicza sumę długu wojennego we wszystkich państwach Europy na 155 miljardów dolarów w stosunku do 13 miljardów w roku 1913. Wycofanie złota z obiegu i zastąpienie go przez papier (inflancja). Drożyzna i zachwianie kredytu oraz zmiana kierunków i dróg handlu zagranicznego. Zyski obracają się na rzecz krajów pozaeuropejskich — Chin, Japonji, Ameryki, które nietylko pospłacały długi, ale stały się nawet wierzycielami państw europejskich. Zakończenie — pia desideria, jak powrót do waluty złotej, równowagi budżetowej, rozbrojenie etc.

30.IX Obniżenie wojsk Reichswehry do 150 tysięcy. Ewakuacja strefy zdemilitaryzowanej na przestrzeni 15 km od granicy zachodniej Niemiec.

1.X Przyjęcie konstytucji w Austrji (ogłoszona 3—).

10.X Południowy Tyrol przechodzi do Włoch.

25.X Śmierć króla Aleksandra w Atenach.

27.X Konferencja ambasadorów nadaje Gdańskowi prawa wolnego miasta.

Tytuł „wolnego miasta" otrzymał Gdańsk w traktacie wersalskim, ale co ten tytuł miał oznaczać, nie wyjaśnia żaden z artykułów traktatowych (100 do 108). Nadała mu znaczenie dopiero Liga Narodów, pod której „protekcję" miasto to zostało poddane, za sprawą Anglji, a właściwie Lloyda George'a.

Polityka angielska na Bałtyku dążyła do ukonstytuowania małych państewek-republik z portem dla każdego, otwartym dla penetracji angielskiej. Takim miała być Łotwa z portem niezamarzającym w Libawie, który wydzierały zresztą sobie z Litwą, Estonja — z portem Rewalu (obecnie Tallinu), Finlandja — z Helsingforsem (Helsinkami). Takiem samem państewkiem republiką miał się stać i Gdańsk, stworzony jako „wolne miasto" nie dla wyzwolenia, lecz dla poddania w zależność Polski od Anglji, ewentualnie od jej polityki w stosunku do Niemiec czy Sowietów.

Liga Narodów od początku mianowała wysokim komisarzem w Gdańsku sir Reginalda Towera, który w chwili najazdu bolszewickiego wymógł na Radzie Najwyższej uznanie konstytucji miasta Gdańska, uchwa-

lonej 68 głosami niemieckiemi przeciwko 44 polskim, a która uniezależniała prawie całkowicie Gdańsk od Polski. Tenże sir Tower zabronił wjazdu do portu sześciu torpedowcom, przyznanym Polsce od Niemców, i nie chciał wpuścić statków z amunicją. Polityka angielska sprzeciwiała się wszelkiemi sposobami konfederacji państw bałtyckich pod egidą Polski, aby móc zawsze pośredniczyć między niemi a masą rosyjską, a nawet próbowała nagiąć politykę Polski do wymogów Sowietów w chwili najazdu bolszewickiego.

Ententa uznaje prawo Rumunji do posiadania Besarabji. 28.X

Spór Tacna-Arica między Peru i Chile — początek. 2.XI

Senator Harding — republikanin — wybrany prezydentem w Stanach Zjednoczonych. 3.XI

Zamknięcie układów anglo-egipskich w Londynie. 9.XI

Konwencja paryska polsko-gdańska. Była ona rozwinięciem i praktycznem zastosowaniem artykułów traktatu wersalskiego (zwłaszcza art. 104), które mówią: 1) o włączeniu Gdańska do polskiego obszaru celnego, 2) o używaniu przez Polskę dróg wodnych i portu Gdańska, 3) o prowadzeniu przez Polskę polityki zagranicznej „wolnego miasta" i obronie jej obywateli zagranicą, 4) o nadzorze Polski nad żeglugą na Wiśle i kolejami w obrębie obszaru „wolnego miasta", 5) o zarządzie pocztą, telegrafem i telefonami dla połączenia Polski z portem, 6) o prawie budowania własnych środków komunikacyjnych i urządzeń portowych i o prawie nabywania na ten cel gruntów i budynków, 7) o podziale byłej własności Rzeszy niemieckiej i pruskiej między wolnem miastem a Polską. Artykuły powyższe wszystkie na mocy tej konwencji zostały zakwestjonowane przez oddanie ich pod rozstrzygnięcie Wysokiego Komisarza z prawem odwoływania się do Ligi Narodów, której wyrok był ostateczny. Umowa ramowa, służąca na lat dziesięć, z prawem rozwiązania na wniosek jednej, a na wniosek obydwóch stron wcześniej zawsze z zastrzeżeniem decyzji Wysokiego Komisarza i ostatecznego rozstrzygnięcia przez Ligę Narodów. Skutkiem tej opieki Ligi Narodów, a poniekąd Wysokiego Komisarza Gdańsk mógł się uważać odtąd tak dobrze za cząstkę Rzeszy, jak i Prus — żadną miarą nie mógł być uważany za część składową samorządną Rzeczypospolitej Polskiej, do czego był stworzony na mocy traktatu wersalskiego.

Traktat w Rapallo między Włochami a Jugosławją podpisany: Włochy otrzymują Zarę w Dalmacji, zrzekając się Spalatu (Splitu) i Sebenice i kilka wysp. Fiume—wolne miasto. D'Annunzio odmawia posłuszeństwa. Mussolini o d'Annunzio: „Imię jego oznacza jeszcze możliwość zwycięstwa i odrodzenia". O Rapallo mówi, że dwie potęgi śródziemnomorskie—Francja i Anglja—nie chcą dopuścić trzeciej—Włoch i budują jej przeciwwagę na Adrjatyku w postaci Jugosławji i Grecji. „Za wszystko się płaci w życiu", zdaniem Mussoliniego. W Rapallo Włosi zapłacili za klęskę z 24.VII.1917. „Bez Caporetto nie byłoby paktu rzymskiego". 12.XI

Bill o home-rule w Irlandji przechodzi w trzeciem czytaniu gmin w Londynie (183 głosami przeciw 52).

Rok 1920

13.XI Węgry ratyfikują traktat w Trianon.

15.XI Pierwsze zgromadzenie Ligi Narodów. Podział mandatów kolonjalnych i ustanowienie Trybunału Międzynarodowego (—18).

Rezultat wyborów w Grecji. Większość za ex-królem Konstantym, którego powołuje na tron. Venizelos ustępuje.

17.XI Konstytucja wolnego miasta Gdańska postawiona pod gwarancją Ligi Narodów.

21.XI Zaburzenia w Dublinie. Przywódcy Sinn Feinu — Artur Griffith i John MacNeill — aresztowani.

2.XII Nota Ententy do Grecji w sprawie powrotu na tron ex-króla Konstantyna.

3.XII Wejście Austrji do Ligi Narodów.

6.XII Plebiscyt w Grecji: większość za królem Konstantynem.

9.XII Wybór Hainischa prezydentem w Austrji.

12.XII Zamieszki w Irlandji. Miasto Cork w płomieniach. Zamachy bombowe w Dublinie. Prawo wojenne w Cork, Tripperary, Kerry, Limerick.

15.XII Konferencja ekspertów w Brukselli (—22). Niemcy mają zapłacić 269 miljardów w ciągu 40 lat.

17.XII Liga Narodów przyznaje mandat wysp Yap i Karolińskich Japonji.

19.XII Powrót króla Konstantyna do Grecji.

23.XII Konwencja brytyjsko-francuska w sprawie granic Syrji i Iraku.

24.XII Wojsko włoskie wmaszerowuje do Fiume. D'Annunzio ranny. Fiume kapituluje (31—).

31.XII Stan liczebny Reichswehry obniżony do stu tysięcy.

WALKA O UTRZYMANIE TRAKTATU NA ZACHODZIE I PIERWSZY WYŁOM W ZWYCIĘSTWIE ENTENTY NA WSCHODZIE.

31.X Generał Wrangel pobity przez bolszewików na Krymie.

14.XI Wrangel i jego armja przewieziona na okrętach angielskich chroni się do Konstantynopola.

Upadek Sebastopola i koniec kontrrewolucji w Rosji.

2.XII Utworzenie rządu sowieckiego w Armenji.

IX Kongres ludów muzułmańskich Bliskiego Wschodu pod egidą Zinowjewa w Baku. Związek socjalistycznych republik sowieckich ogłasza wolność ludom Wschodu i wyzwolenie ich z ucisku kapitalistycznego Zachodu. Rosja wyrzeka się wszystkich podbojów dawnych carów. Hasła komunistyczne połączone z hasłami panislamu oraz z zasadami Ko-

Rok 1921 ranu.

14.I Raport komisji ekspertów przedłożony Radzie Najwyższej.

16.I Briand na czele rządu we Francji.

23.I Rząd turecki w Konstantynopolu przyjmuje układ co do tymczasowej kontroli finansów.

24.I Konferencja paryska Ententy (Conseil Suprême, czyli zjazd pierwszych ministrów). Obrady i uznanie nowych państw: Łotwy, Estonji, Gruzji. Kwestja uznania Litwy i Ukrainy w zawieszeniu. Kwota reparacyjna Niemiec określona na 226 miljardów, rozłożonych na 42 lat.

Cyfra obciążenia podatkowego przedstawiona na konferencji bruksel-

skiej: Wielka Brytanja 17 funtów na jednego mieszkańca, Francja 5 funtów, Niemcy 2 funty i 11 szylingów.

Traktat w Sèvres, jak koszmar wiszący. Na koniec lutego wezwano do Londynu przedstawicieli zarówno króla Konstantyna, jak i obydwóch Turcji — sułtańskiej w Konstantynopolu oraz nacjonalistycznej kemalistowskiej z Angory.

Rada Najwyższa stawia warunki wypłaty Niemcom i grozi sankcjami 29.I
w razie ich nieprzyjęcia. Wypowiedzenie się dwóch premjerów o traktacie. Briand w izbie posłów: „Ten traktat może posiadać wszystkie zalety, ale ma on jedną wadę: jest martwy". Lloyd George w Birmingham: „Pierwszym warunkiem przywrócenia pokoju jest utrzymanie traktatu... Traktat, który jest prowokowany, jest to wojna w zawieszeniu".

Kryzys ekonomiczny powojenny w Anglji: cyfra bezrobotnych prze- 4.II
kracza miljon (1.108.000).

Druga mowa programowa o faszyzmie Mussoliniego w Tryjeście. Prze- 6.II
ciwko plutokracji wersalskiej — szylinga i dolara. Hasło — walka drogą pokojową, ale także i orężną. „Rewolucje dokonywają się wojskiem, nie przeciwko wojsku... z bronią w ręku, nie bez broni, z siłami zdyscyplinowanemi, a nie z masą zwołaną i strąbioną na rynku". Wyznanie wiary faszystowskiej: 1) Faszyzm nie wierzy w żywotność, ani w zasady, które ożywiają t. zw. Ligę Narodów. W tej Lidze narody nie są traktowane na stopie równości. Jest ona rodzajem Świętego Przymierza narodów plutokratycznych z grupy francusko-angielsko-saskiej w celu gwarantowania sobie zysków w przeważnej części świata, 2) Faszyzm nie wierzy w Czerwone Międzynarodówki — nazywa je sztucznemi tworami, skupieniem mniejszości, naprzeciw masy ludności, 3) Nie wierzy w rozbrojenie powszechne, 4) Żąda polityki pokoju i równowagi między mocarstwami.

Z podstawowych zasad faszyzmu wypływają następujące wskazania: 1) potrzeba rewizji traktatów w tych częściach, które są nie do zastosowania, albo których zastosowanie może pociągnąć za sobą nowe wojny, 2) aneksja Fiume oraz opieka nad Włochami na całem wybrzeżu dalmatyńskiem, 3) usunięcie się od grupy państw plutokratycznych przez rozwój sił produkcyjnych wewnętrznych narodu, 4) zbliżenie się do państw nieprzyjacielskich — Austrji, Niemiec, Bułgarji, Turcji, Węgier przy poszanowaniu obecnych granic i t. d.

Kończy słowami: „Mam wiarę nieograniczoną w przyszłość i wielkość narodu włoskiego. Naród nasz pośród innych ludów europejskich jest najliczniejszym i najbardziej utalentowanym, a przeznaczeniem Rzymu-Romy — jest być kierowniczką cywilizacji na Zachodzie". Wzywa do podniesienia sztandaru imperjum rzymskiego, który nie jest imperjalizmem pruskim, ani angielskim, i postawienia sobie za cel — uczynić z Włoch naród, bez którego niemożliwe stworzyć sobie pojęcie przyszłej historji ludzkości. Kończy słowami Vergilego: „Imperium Oceano famam qui terminet astris" — o Rzymie.

9.II Książę Connaught w zastępstwie Jerzego V otwiera Radę Stanu i Zgromadzenie cesarskie prawodawcze dla Indyj w Delhi.

18.II Odwołanie amerykańskiego delegata z komisji reparacyjnej.

21.II Riza chan z kozakami zajmuje Teheran. Riza — prosty kapitan żandarmerji — zebrał 2 do 3 tysięcy ludzi w Kazwinie. Zrzucenie panowania angielskiego. Ahmed-szach, ostatni przedstawiciel dynastji Kadżarów, mianuje Rizę naczelnym wodzem i ministrem wojny, przyjaciela zaś jego i przewódcę ruchu nacjonalistycznego, dziennikarza Sia Eddina — premjerem. Traktat z Anglją, jako nie potwierdzony przez parlament, zerwany. Riza — oswobodziciel Persji w ciągu pięciu lat najbliższych.

21.II Konferencja w Londynie (—14.III). Sprawa Turcji: Ententa stwierdza potrzebę rewizji traktatu w Sèvres, czyli nowego uregulowania kwestji wschodniej. Wilson kwestję tę na kongresie rozwiązywał w duchu purytańskim — pod kątem widzenia rzezi chrześcijan ze strony Turków. Turcja na mocy traktatu w Sèvres miała przelać na Anglję prawa sułtana do obrony i kontroli kanału sueskiego według konwencji z 29.X.1888, a zarazem Bosfor miał się stać drugim takim kanałem dla Anglików (według koncepcji lorda Curzona) z sułtanem — kedywem tureckim (na podobieństwo egipskiego). Dwa fakty złamały tę koncepcję: poruszenie przez Rosję sowiecką muzułmanów w Indjach, Egipcie, Afganistanie i t. p. i odrodzenie narodowe Turków. Wobec nacjonalizmu tureckiego, wspartego przez ofenzywę bolszewicką, potrzebny był Anglikom „żołnierz lądowy". Do tej roli zgłosił się Venizelos z armją grecką. Zato Grecja miała otrzymać Trację w Europie, a w Azji Mniejszej — Smyrnę. To był sekret konferencji w Sèvres.

Konferencja w Londynie reparacyjna. Kontrpropozycje niemieckie.

Sprawa Galicji wschodniej wobec protestu Ukraińców na Radzie Ligi Narodów.

25.II Chutuchtu, Budda „żywy" (Bodhisattwa) ogłasza się władcą niezawisłej Mongolji. Rząd lamajski w Urdze (awanturnik oficer rosyjski, baron Ungern von Sternberg).

26.II Traktat rosyjsko-perski. Bolszewicy zrzekają się długów carskich od Persji i wszelkich koncesyj portowych i kolejowych (kolej do Tabrizu i do Urmiah od granicy) bez odszkodowań. Anglja zmęczona zrzeka się protektoratu nad Persją.

28.II Traktat bolszewików z Afganistanem.

Pierwsze walki między faszystami a socjalistami we Florencji.

1.III Podpisanie traktatu turecko-afgańskiego.

Konferencja londyńska: kontrpropozycja niemiecka odszkodowań kwotą 50 miljardów odrzucona.

4.III Prezydent Harding obejmuje urzędowanie. Orędzie zapowiada współpracę międzynarodową, o ile godzi się z suwerennością narodową.

Jerzy V potwierdza bill o ubezpieczeniu od bezrobocia.

Prezydent Harding nakazuje zaprzestanie działań wojennych między republikami: Panama i Costa Rico.

Rok 1921

Fiasco układów reparacyjnych na konferencji londyńskiej. Lloyd George grozi Niemcom sankcjami. 6.III

Ex-król Karol przybywa na Węgry.

Sankcje wchodzą w życie. Wojska koalicyjne zajmują Düsseldorf, Duisburg i Zagłębie Ruhry. Niemcy zwracają się o pośrednictwo do Ligi Narodów. 8.III

Muzułmanie indyjscy oświadczają się za Turcją z kalifem niezależnym, za ewakuacją Smyrny, Tracji i wolnością Cieśnin, niezależnych od kontroli europejskiej. Pierwsze aresztowanie Gandhiego.

Traktat bolszewików z kemalistami, w imieniu rządu Wielkiego Zgromadzenia Narodowego w Angorze. Obydwie strony nie uznają narzuconych układów. Sowiety uznają integralność Turcji według granic z 28.I 1920. Turcja ustępuje Gruzji Batum, Rosja zrzeka się kapitulacyj i pretensyj do długów. Z dwóch kierunków — układy z Zachodem (umowa w Londynie), czy z Rosją Sowietami — zwyciężył ten drugi. Sowiety dostarczają Turcji złoto i materjał techniczny dla wojny. Za pośrednictwem Moskwy przez Batum nawiązane stosunki między Angorą a Berlinem. 16.III

Podpisanie umowy handlowej między Sowietami a Anglją.

Opinja Lloyda George'a: „Kiedy się jest narodem handlarzy, nie ma się prawa robić trudności i patrzyć zanadto blisko na przeszłość klienta, o ile ten chce kupić i płacić".

USTALENIE GRANIC POLSKI NA WSCHODZIE I KONSTYTUCJA MARCOWA. Odpowiedź Piłsudskiego na notę francuską i angielską w sprawie Wilna: „Jeśli aljanci zechcą oddać Wilno Litwie bez wysłuchania woli ludności, będę widział się zmuszonym złożyć wszelkie godności i jako obywatel Wileńszczyzny spełnić swój obowiązek". Rok 1920 (20) X

Liga Narodów decyduje plebiscyt na Wileńszczyźnie. 28.X

Dekret generała Żeligowskiego zarządzający wybory do sejmu na Litwie Środkowej. 14.XI

Protest rządu sowieckiego przeciwko zajęciu Wilna przez Polaków. 11.XII

Pierwsze posiedzenie konferencji polsko-litewskiej w Warszawie przy udziale komisji Ligi. 13.XII

Odpowiedź polska na notę sowiecką z 11.XII: Wilno jest tylko sprawą polsko-litewską. 14.XII

Rezolucja komisji sejmowej dla spraw zagranicznych w sprawie Wilna. 16.XII

Rada Ligi Narodów posyła delegatowi polskiemu Paderewskiemu postanowienie w sprawie Litwy Środkowej. 30.XII

Rok 1921

Niemożność uzgodnienia poglądów i zawieszenie konferencji polsko-litewskiej w Warszawie. 5.I

Ustanowienie komisji rządzącej ziemi wileńskiej przez gen. Żeligowskiego. 16.I

Rezolucja sejmowa o przynależności Wilna do Polski. Zgoda rządu polskiego na dalsze rokowania w sprawie Wilna. Propozycja Kowna, jako miejsca rokowań. 28.I

Wizyta Naczelnika Państwa w towarzystwie ks. Sapiehy min. spr. zagr. i gen. Sosnkowskiego, min. wojny w Paryżu (do 6.II). Naczelnik 3.II

Państwa mówi: „Francja i Polska ciążyły ku sobie zawsze poprzez zmienne koleje losu w sposób naturalny, bez wysiłku, jednocześnie przez sympatję i z pobudek rozumowych. Wiążą je dwie najpotężniejsze dźwignie: miłość i interes".

6.III Oświadczenie J. Piłsudskiego: „Wspólna deklaracja rządów francuskiego i polskiego podkreśla bardzo wyraźnie zgodność woli obu narodów naszych. Jestem przekonany, że wymiana poglądów będąca w toku doprowadzi w krótkim czasie do konkretnych umów". (Wywiad „Le Journal").

19.II Układ (l'accord) sprzymierzeńczy polsko-francuski, podpisany w Paryżu (ratyfikowany 12.V.1922 przez sejm, 27.VII.1922 przez parlament francuski). Cel — porozumienie w sprawach wojskowych, gospodarczych i w polityce zagranicznej między dwoma państwami. Charakter obronny w razie zaatakowania bez wyzwania ze swej strony przez trzecie mocarstwo. Obydwa państwa zobowiązują się we wszystkich sprawach polityki na Wschodzie lub w Środkowej Europie porozumiewać się i bez porozumienia nie zawierać umów z innemi państwami. Układ ma charakter pokojowy i jest zawarty w duchu międzynarodowych umów europejskich w zakresie Ligi Narodów.

Opinja o układzie Poincaré'go (nieoficjalna): „Pokój w Europie taki, jaki wyszedł, słaby i chwiejny z traktatu wersalskiego, spoczywa w znacznej części na utworzeniu Polski niepodległej i silnej".

Opinja amerykańskiego rzeczoznawcy Pierrepont B. Noyon: „Odkąd Ameryka usunęła się, polityka francuska zatruta jest marzeniem podsycania w łonie różnych państw niemieckich dążności separatywnych, ustalenia na Renie granicy wschodniej Francji i postawienia na granicy wschodniej Niemiec Polski militarystycznej oraz przystąpienia do nowego najścia na Niemcy" (artykuł: „While Europa waits for peace").

Rozumowanie francuskie po traktacie wersalskim: Logika faktów i charakterów postawi z konieczności Polskę odbudowaną wraz z Poznaniem, Gdańskiem i Górnym Śląskiem w opozycji do Niemiec. Polska musi być wielką, albo nie będzie jej wcale. Mała Polska, taka, jaką ją chcieli mieć Niemcy w roku 1917, byłaby zmuszona należeć do Niemiec. Wielka Polska może być tylko wrogiem germanizmu. Odległość Berlina od Strassburga wynosi 600 km, podczas gdy od Poznania tylko 250.

Dziś długo jeszcze niema mowy o przymierzu z Rosją. Jedna Czechosłowacja i Polska żywią obawy przed germanizmem. Problem dla Francji sprowadza się do Polski 30-miljonowej jako największego z państw wskrzeszonych. Francja powinna popierać zbliżenie Polski do Rosji, tradycyjnej przyjaciółki Francji z pola walk w wojnie światowej.

Po bitwie nad Wisłą nowa faza w stosunkach polsko-francuskich: Polska jest kamieniem węgielnym traktatu wersalskiego na Wschodzie, a jej zwycięstwo ocaliło Europę od niebezpieczeństwa (bolszewickiego?).

21.II Dekret Żeligowskiego, ogłaszający wybory na Litwie Środkowej.

3.III Przymierze polsko-rumuńskie, podpisane w Bukareszcie — sojusz odporny wojskowy (ratyfikowany 1.VII.1921).

Uchwalenie konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Przedstawicielstwo dwuskładowe: sejm i senat. Art. 3 mówi „niema ustawy bez zgody sejmu", czyli krypto-dwuizbowość. Prezydent wybierany przez sejm i senat, czyli Zgromadzenie Narodowe na wzór francuski. Pierwsza rewizja ustawy może być przeprowadzona w dwa lata po jej uchwale. 17.III

Podpisanie traktatu między Polską a Rosją sowiecką w Rydze: obydwie strony zapewniają sobie poszanowanie całkowite suwerenności (także republik sowieckich — Białorusi i Ukrainy) i niemieszanie się wzajemne do spraw wewnętrznych. Polska otrzymuje odszkodowanie wojenne w kwocie 30 miljonów rubli w złocie. Ratyfikowany przez sejm ustawodawczy 15.IV.1921. 18.III

Plebiscyt na Górnym Śląsku (716 tysięcy głosów za Niemcami, 471 tysięcy za Polską). 20.III

Konferencja polsko-litewska w Brukseli. Projekt Hymansa państwa federacyjnego polsko-litewskiego.

Wojna polsko-niemiecka na Śląsku. 22.III

WALKA NIEMIEC Z TRAKTATEM, — ROSJI Z GŁODEM. Bonar Law rezygnuje ze względów zdrowia. 17.III

Koalicja rezygnuje z odszkodowań i reparacyj tymczasowo od Austrji.

Ustanowienie rządu sowieckiego w Gruzji. 19.III

Powstanie w Hamburgu, Niemczech środkowych i w Zagłębiu Ruhry (—31). 20.III

Powstanie na Górnym Śląsku. 22.III

Druga ofenzywa grecka po upadku konferencyj londyńskich z Turkami. 23.III

Anglja podwyższa cło o 50% od towarów niemieckich. 24.III

Konferencja ambasadorów potwierdza deklarację przeciwko Habsburgom na Węgrzech. 3.IV

Kongres faszystowski w Bolonji.

Zaghlul-pasza wraca do Aleksandrji, witany entuzjastycznie. 4.IV

„Times" publikują materjały do propagandy rewolucji światowej przez Sowiety, jako instrukcje dla delegacji handlowej. 5.IV

Ex-król Karol opuszcza Węgry i udaje się do Szwajcarji.

Inauguracja nowej polityki Nepu (Nowa ekonomiczna polityka) przez Lenina — koncesje na rzecz chłopów: prawo wolnego obrotu płodami ziemi po oddaniu należnej części państwu, uznanie przedsiębiorczości indywidualnej w przemysłach i w handlu miejskim. 7.IV

Ententa ustanawia granicę celną na obszarze okupowanym w Nadrenji (od 20—). 9.IV

Protest Ententy przeciw ruchowi Anschlussowemu w Austrji. 14.IV

Kanada — dominjum wielko-brytyjskie — uchwala własne przedstawicielstwo w Stanach Zjednoczonych. 22.IV

Traktat między Czechosłowacją a Rumunją (analogiczny do traktatu z Jugosławją — przeciw Węgrom, zmianom terytorjalnym i restauracji Habsburgów). 23.IV

24.IV Odmowa Stanów Zjednoczonych na prośbę Niemiec o pośrednictwo w sprawie reparacyjnej.

27.IV Komitet reparacyjny określa sumę odszkodowań niemieckich na 6.600 miljonów funtów.

1.V Zamieszki w Jaffie: bitwy między Arabami i Żydami (—7).

Deklaracja Balfoura z roku 1917 o przeznaczeniu Palestyny na państwo żydowskie miała na względzie uzyskanie poparcia Żydów w wojnie światowej, zwłaszcza kapitalistów z New Yorku. Z drugiej strony przemawiały za tem i względy geopolityczne: odkąd zachodnia strona kanału Sueskiego została zagrożona przez ruch nacjonalistyczny w Egipcie, trzeba było umocnić się po stronie wschodniej — w Palestynie. Dążenia państwowe Żydów reprezentuje ruch narodowy syjonistyczny. Ale tu po przyznaniu Palestyny Żydów spotkało rozczarowanie. Większość ziemi uprawnej zastali zajętą przez Arabów, którzy najmniejszej ochoty nie zdradzali do zrzeczenia się swych praw nabytych i nie uznawali tradycji narodowej żydowskiej. Stąd powstała nowa kwestja w postaci walki Arabów z Żydami w Palestynie.

2.V Strajk generalny na Górnym Śląsku.

3.V Trzecie powstanie na Górnym Śląsku.

Organizacje Orgeschu i Einwohnerwehry wpadają na Górny Śląsk. Wojska Ententy (12 tysięcy strzelców alpejskich i garść Włochów) utrzymuje porządek. Kiedy kilku żołnierzy padło, Lloyd George przysłał cztery bataljony angielskie.

4.V Ustąpienie Fehrenbacha z powodu klęski w sprawie reparacyj.

5.V Ultimatum Ententy do Niemiec sześciodniowe w sprawie wypełnienia warunków reparacyj. Groźba sankcyj w postaci zajęcia Ruhry.

10.V Gabinet Wirtha. Przyjęcie ultimatum londyńskiego (221 głosów przeciw 175). „Mamy słaby rząd i słaby parlament" (Stresemann).

20.V Zamieszki w Aleksandrji.

Zamach stanu wojskowy w Portugalji.

22.V Sąd nad przestępcami wojennymi w Lipsku.

25.V Powstańcy burzą budynek celny w Dublinie.

Senat Stanów Zjednoczonych uchwala jednomyślnie pięcioletni odpoczynek zbrojeń morskich.

Polska nawiązuje stosunki dyplomatyczne z Sowietami.

27.V Wojsko angielskie sprowadzone na Górny Śląsk dla utrzymania spokoju i porządku.

28.V Rathenau mianowany ministrem odbudowy w Niemczech.

Walter Rathenau, Żyd z pochodzenia, syn założyciela i sam dyrektor Towarzystwa Powszechnego Elektryczności (Allgemeine Elektricitätsgesellschaft) w Berlinie w czasie wojny kierował gospodarką surowców, reprezentuje po wojnie w Niemczech gospodarkę planową na wzór socjalistyczny, ale kierowaną przez wielki kapitał. Najbliższy współpracownik Wirtha w gabinecie pracował w porozumieniu z kapitałem żydowskim w Anglji i we Francji (umowa z Loucheurem) oraz z nowym kierunkiem polityki ekonomicznej w Rosji — Lenina — t. zw. Nepem. Krassin kil-

TERYTORJA, Z KTÓRYCH POWSTAŁO ODRODZONE PAŃSTWO POLSKIE

	TERYTORJUM (z zaznaczeniem przynależności przed 11.XI 1918)	Data: Objęcie w posiadanie (uwolnienie z pod władzy zaborców)	Data: Wcielenie do Państwa Polskiego (na podstawie decydujących aktów międzynarodow.)	Powierzchnia (km²)
Zabór rosyjski	**Królestwo Polskie (Kongresówka)**			
	obszar okupowany przez Austro-Węgry (t. zw. gen.-gubernatorstwo lubelskie)	od 19.I.1918	18.III.1921[2]) 15.III.1923[3])	44540,0
	obszar okupowany przez Niemcy (t. zw. gen.-gubernatorstwo warszawskie)	11.XI.1918		63609,7
	obszar okupowany przez Niemcy (t. zw. „Etapen-Gebiet") w dawn. gub. siedleckiej	od 19.I.1919		6487,0
	obszar okupacji niemieckiej (część t. zw. „Ober-Ost") w południowych powiatach dawn. gub. suwalskiej	od 16.II.1919	15.III.1923[2])	4505,2
	t. zw. „ziemie zabrane"			
	obszar okupacji niemieckiej (część t. zw. „Ober-Ost") w dawn. gub. grodzieńskiej	5.II.1919	18.III.1921[2])	9089,0[1])
	„Litwa Środkowa" [1])	24.III.1922 (zajęte w 1919-20 zbrojnie w walkach z Rosją Sow.)	15.III.1923[3])	13349,0
	pozostałe obszary „ziem zabranych" (część dawn. gubernij: grodzieńskiej, wileńskiej, witebskiej i wołyńskiej)	zajęte w 1919-20 w walkach zbrojnych, odebrane po zwycięstwie 1920 r.	18.III.1921[2])	120577,7
Zabór pruski	**W. Ks. Poznańskie**			
	obszary uwolnione przez powstanie wielkopolskie [8])	27.XII.1918 i dni nast.	28.VI.1919[4])	20301,7
	nie zajęte zbrojnie części Księstwa, przyznane przez traktat wersalski	10-17.II.1920		5733,8
	Prusy Zachodnie			
	część przyznana przez traktat wersalski	10-17.II.1920	28.VI.1919[4])	15853,0
	cząstka rejencji kwidzyńskiej, przyznana zgodnie z wynikami plebiscytu z 11.VII.1920	27.VIII.1920	12.VIII.1920[5])	12,4
Odzyskane od Prus, Austrji i Węgier etnograficznie polskie i niegdyś do Polski należące obszary	**Pomeranja**			
	drobna cząstka, przyznana przez traktat wersalski	17.II.1920	28.VI.1919[4])	9,0
	Prusy Wschodnie			
	cząstka rejencji olsztyńskiej, przyznana przez traktat wersalski			511,0
	drobna cząstka przyznana zgodnie z wynikami plebiscytu z 11.VII.1920	30.VIII.1920	12.VIII.1920[5])	7,1
	Śląsk			
	część Śląska Dolnego w pow. namysłowskim i sycowskim rej. wrocławskiej [10]), przyznana przez traktat wersalski	17.II.1920	28.VI.1919[4])	501,0
	część Śląska Górnego, przyznana na podstawie plebiscytu z dn. 20.III.1921	15.VII.1922	20.X.1921[6])	3213,4
	część Śląska Cieszyńskiego	XI.1918		1009,0
	Spisz i Orawa			
	część przyznana	po 28.VIII.1920 zajęte czasowo przez wojska polskie XI-XII.1918	28.VIII.1920[5])	583,0
Zabór austrjacki	**Galicja**			
	część zwana „Małopolską Zachodnią"	31.X.1918	10.VIII.1920[6])	27911,0[7])
	obszary dawnej Galicji, na których toczyły się walki z Ukraińcami	od 17.VII.1919	15.III.1923[3])	50586,0
			po doliczeniu poprawki powierzchni dla całego terytorjum, wynikłej z pomiarów planimetrycznych w 1933 r.	245,28
			Obszar Państwa Polskiego	388634,28

[1]) Obejmuje terytorjum zajęte zbrojnie przez wojska gen. Żeligowskiego 9.X.1920. Obszar objęty aktem załączenia z 2.III.1922 na podstawie uchwały Sejmu Wileńskiego z 20.II.1922 i Sejmu Ustawodawczego z 24.III.1922 miał 20211 km². [2]) Traktat ryski sowiecko-polski. [3]) Decyzja konferencji Ambasadorów w sprawie wsch. granic Polski. [4]) Traktat wersalski. [5]) Decyzja konferencji Ambasadorów. [6]) Decyzja konferencji Ambasadorów, notyfikowana 15.VI.1922. [7]) Traktat w Sèvres nie ratyfikowany przez Polskę; w myśl tego traktatu otrzymywała Polska 30140 km² z obszaru dawnej Galicji. Sprawę przynależności całej Galicji zdecydowała ostatecznie decyzja Rady Ambasadorów z 15.III.1923. [8]) Obszary zbrojnie zajęte w Poznańskiem były większe, utracono później na rzecz Niemiec 248 km². [9]) Terytorjum Śląska Cieszyńskiego wcielone aktem utworzenia tymczasowego Rządu Krajowego w Cieszynie z 14.I.1919 było większe, utracono na rzecz Czechosłowacji 750 km². [10]) Oraz około 4 km² z rejencji lignickiej.

Z książki B. Olszewicza „Obraz Polski Dzisiejszej".

kakrotnie przyjeżdżał do Berlina w tym celu. Już po Spa dr Simons podnosił olbrzymią pracę, jaka się dokonała w republice sowieckiej przy pomocy Nepu. Niemcy marzyli o otrzymaniu czegoś w rodzaju mandatu międzynarodowego dla odbudowy Rosji, przyczem Ameryka miała dostarczyć surowców i kredytu, Anglja — środków transportowych, Niemcy zaś budować drogi, otwierać fabryki i t. p. Entuzjastą tego planu międzynarodowego kapitału żydowskiego był Lloyd George, który chciał pozbawić Polskę przemysłu górnośląskiego na rzecz Niemców, a nafty w układach o Galicję Wschodnią z Rusinami.

Wejście w życie konstytucji marcowej w Polsce. 1.VI

Zawieszenie konferencyj polsko-litewskich w Brukseli i przeniesienie ich do Genewy. 3.VI

Akt emigracyjny w Stanach Zjednoczonych wchodzi w życie: ustanawia kwotę roczną imigracji dla każdego państwa oddzielną.

Otwarcie pierwszego parlamentu północnej Irlandji w Ulsterze. 7.VI

Utworzenie linji demarkacyjnej między stronami walczącemi na Górnym Śląsku: Nowe Strzelce przez Ujazd do Biszawy.

Królewska komisja włoska obejmuje władzę we Fiume. 13.VI

Mowa Mussoliniego w izbie deputowanych w Rzymie i starcie faszystów z socjalistami. 22.VI Przy wyborach 1919 roku Mussolini uzyskał 4 tysiące głosów, a w roku 1921 już 125 tysięcy i wszedł do izby, jako leader obok socjalistów, popolarów i masonów. „Faszyzm nie jest masoński, ani też antyklerykalny". „Dla mnie masonerja jest to olbrzymi parawan, za którym zazwyczaj ukrywają się małe sprawy i mali ludzie"... „Tradycja łacińska i cesarska Rzymu jest zawsze reprezentowana przez katolicyzm". „Co to jest faszyzm?" „Jest to wielka mobilizacja sił materjalnych i moralnych". „Czego chce?" „Rządzić narodem". „Jaki ma program?" „Zapewnić wielkość moralną i materjalną narodu włoskiego". Odrzuca doktrynę: „Faszyzm nie jest kościołem, a tem mniej szkołą, nie jest partją, jest ruchem, nie ma pięknego programu mającego się zrealizować w roku dwutysięcznym z tego powodu prostego, iż faszyzm buduje dzień za dniem gmach swej woli i swych uczuć".

LITWA, GDAŃSK I PAŃSTWA BAŁTYCKIE A POLSKA. IRLANDJA. Rada Ligi Narodów oddaje Polsce obronę lądową Gdańska i przyznaje jej port dla okrętów wojennych oraz miejsce na skład amunicji na terytorjum Wolnego Miasta. 22.VI

Rada Ligi Narodów przyznaje wyspy Alandzkie Finlandji. 24.VI

Referat Hymansa w sprawie sporu polsko-litewskiego na Radzie Ligi Narodów i uchwała jego (28—). 27.VI

Skasowanie Einwohnerwehry i Orgeschu w Niemczech.

Rząd polski przyjmuje rezolucję Rady Ligi Narodów z 28.VI. 15.VII

Zakończenie procesu przed Trybunałem stanu w Lipsku nad przestępcami wojennymi: na 12 wypadków — połowa wyrok uniewinniający. 16.VII

Rząd litewski odmawia rokowań dalszych w sporze z Polakami. 17.VII

Konferencja ministrów spraw zagranicznych państw bałtyckich w Helsinkach (—29). 25.VII

29.VII Hitler wybrany przewodniczącym partji narodowej, socjalistyczno-demokratycznej robotniczej (NSDAP).

8.VIII Rada Najwyższa zbiera się w Paryżu.

11.VIII Zaproszenie ze strony prezydenta Hardinga na konferencję w sprawie rozbrojenia i Pacyfiku oraz Dalekiego Wschodu do Waszyngtonu.

12.VIII Rada Najwyższa postanawia oddać decyzję w sprawie podziału Górnego Śląska Radzie Ligi Narodów.

15.VIII Propozycje załatwienia sprawy irlandzkiej w drodze uznania Irlandji południowej za dominion albo Free State. Układy rządu angielskiego z Griffithem i Collinsem, t. zw. Irish settlement.

24.VIII Traktat pokojowy między Austrją a Stanami Zjednoczonemi podpisany. To samo z Niemcami (podpisany w Berlinie 25.VIII).

Odpowiedź de Valery rządowi brytyjskiemu odmowna.

Panama oddaje terytorjum sporne Stanom Zjednoczonym — protest przeciwko akcji Waszyngtonu.

26.VIII Zamordowanie Erzbergera w Griesbach. Sprawcy dwaj młodzi ludzie, uczestnicy puczu Kappa i członkowie brygady Ehrhardta, zbiegli.

27.VIII Układ między Sowietami a dr Nansenem, podróżnikiem norweskim w sprawie pomocy dla głodnych z ramienia komisji Czerwonego Krzyża.

29.VIII Pokój między Stanami Zjednoczonemi a Węgrami.

Stan wyjątkowy w Niemczech po zamordowaniu Erzbergera: ustawa o przywróceniu publicznego bezpieczeństwa (Notverordnung).

3.IX Nowy projekt Hymansa załatwienia sporu polsko-litewskiego.

7.IX Nota rządu brytyjskiego do Sowietów w sprawie pogwałcenia układu handlowego (trade agreements) skutkiem propagandy bolszewickiej w Indjach, Turcji i t. d.

8.IX Spadek marki w Berlinie. Zamknięcie giełdy.

11.IX Ustąpienie rządu von Kahra w Monachjum skutkiem Notverordnung. Zatarg między Niemcami a Bawarją.

13.IX Delegacja polska w Lidze Narodów stoi wobec projektu Hymansa na gruncie uchwały z 28.VI. Upadek gabinetu Witosa.

19.IX Gabinet Antoniego Ponikowskiego w Warszawie.

24.IX Konflikt Rzesza — Bawarja załatwiony.

28.IX Ustawa o ochronie republiki w Niemczech (Republik-Schutzverordnung).

29.IX Konferencja ambasadorów utrzymuje całość terytorjalną Albanji i przyznaje prawa szczególne Włoch w tem państwie.

30.IX Zniesienie sankcyj marcowych w Niemczech.

Powszechny spis ludności w Polsce.

6/7.X Układ w Wiesbadenie między Rathenauem a Loucheurem w sprawie dostaw materjalnych Niemiec wzamian za odszkodowania.

12.X Liga Narodów wydaje orzeczenie w sprawie podziału Górnego Śląska (referent wice-hrabia Iszii) i oddaje je do zatwierdzenia Radzie Najwyższej.

19/20.X Rewolucja w Lizbonie. Zamordowanie prezydenta ministrów.

20.X Decyzja konferencji ambasadorów w sprawie podziału Górnego Śląska.

Śląsk Górny — jednostka całkowita pod względem etnicznym i terytorjalnym — został rozcięty. Terytorjum, przyznane Polsce, dziwaczna pętla. Miasta Bytom — centrum Zagłębia — wraz z Gliwicami i Zabrzem oddane Niemcom. Polacy otrzymali huty — Królewską, Laury, Bismarcka, Friedens- i Eintrachtshütte. Z półtoramiljonowej ludności polskiej prawie połowa została odcięta. Polska odzyskała tylko trzecią część terytorjum z ludnością 900 tysięcy, 3/4 węgla, tyleż ołowiu i 86% produkcji cynku.

Nowa próba zamachu stanu ex-króla Karola na Węgrzech. 21.X

Rząd polski przyjmuje decyzję Rady ambasadorów w sprawie podziału Górnego Śląska. 22.X

Protest niemiecki odrzucony. Ustąpienie na znak protestu gabinetu Wirtha.

Umowa polsko-gdańska, uzupełniająca konwencję z 9.XI.1920, podpisana w Warszawie. 24.X

Ex-król Karol aresztowany w Komornie przez wojsko admirała Horthy'ego. Konferencja ambasadorów domaga się złożenia z tronu i wygnania Karola.

Nowy gabinet Wirtha. Przyjęcie podziału Górnego Śląska przez Niemcy. 26.X

Nota Sowietów do państw Ententy w sprawie uznania długów przedwojennych. Wysokość ich w przybliżeniu: Francja — 25 miljardów, Anglja — 19 miljardów, Belgja — 3 1/2 miljarda, tyleż Niemcy. Szwajcarja, Holandja i państwa skandynawskie 5 miljardów, Stany Zjednoczone 2 miljardy. 28.X

Detronizacja Habsburgów na Węgrzech. 6.XI

Sejm polski uchwala wybory na Wileńszczyźnie z dołączeniem powiatów lidzkiego i bracławskiego. 16.XI

Nowe propozycje rządu brytyjskiego w sprawie Irish Free State. 1.XII

Traktat angielsko-irlandzki podpisany. Nadanie Irlandji statutu dominjum. Obowiązek przysięgi na wierność królowi i imperjum brytyjskiemu przy pełnej samodzielności państwowej. 6.XII

Jugosławja ewakuuje Albanję. 10.XII

Prośba Niemiec o moratorjum długu reparacyjnego, przypadającego na 15.I. 15.XII

Zniesienie stanu wyjątkowego w Niemczech. 16.XII

Danina państwowa w Polsce w myśl projektu ministra skarbu Michalskiego.

Ustawa o środkach naprawy gospodarki państwowej skarbu w Polsce.

Konferencja w Cannes (—13) na szerokiej płaszczyźnie: „Potrzebny połączony wysiłek silniejszych mocarstw dla uratowania systemu europejskiego od paraliżu" — słowa Lloyda George'a na otwarciu. Wniosek zwołania konferencji z udziałem Rosji sowieckiej i państw nieprzyjacielskich do Genui w sprawie odbudowy ekonomicznej Europy z zapewnieniem bezpieczeństwa Francji i ustosunkowania długów reparacyjnych do sił płatniczych Niemiec. 6.I

7.I Dail Eireann głosuje za traktatem z Wielką Brytanją (64 głosy za, 57 — przeciw).

9.I Wybory do sejmu wileńskiego.

10.I Artur Grifith wybrany prezydentem Dail Eireannu, ministrowie z pośród głosujących za ugodą.

12.I Upadek gabinetu Brianda — jako skutek zgody na tezy Lloyda George'a. Ministrem prezydentem — Poincaré, który reprezentuje kierunek nieprzejednany wobec długów Niemiec. Nadzieja na sukces Rathenaua w umowach z Francją pada.

Ogłoszenie amnestji w Irlandji.

13.I Rada Ligi Narodów odrzuca memorjał litewski w sprawie sporu z Polską.

Niemcy uzyskują tymczasowe moratorjum długu reparacyjnego.

27.I Rząd kowieński proponuje rządowi polskiemu bezpośrednie załatwienie sporu pod warunkiem wycofania się generała Żeligowskiego z Wilna. Polska odmawia.

31.I Rathenau ministrem spraw zagranicznych w gabinecie Wirtha.

2.II Strajk kolejowy w Niemczech (—8).

6.II Podpisanie umów handlowych między Polską a Francją w Paryżu (konwencja bilateralna, układ naftowy, układ handlowy).

20.II Sejm Litwy Środkowej uchwala inkorporację Wileńszczyzny do Polski.

24.II Sejm Rzeczypospolitej przyjmuje akt inkorporacji Wileńszczyzny do Polski.

2.III Akt włączenia Wileńszczyzny do Polski.

17.III Układ polityczny między państwami bałtyckiemi — Estonją, Finlandją, Łotwą z jednej — a Polską z drugiej strony w Warszawie: stwierdza wspólność interesów wszystkich czterech państw, zobowiązuje je do zawarcia w najkrótszym czasie umów handlowych, konsularnych i t. p., gwarantuje wzajemnie każdemu z układających się zabezpieczenie praw mniejszości narodowych na obcem terytorjum. Nie było mowy o traktacie wojskowym, aby nie budzić drażliwości Sowietów, ale zastrzeżono, iż w razie zaatakowania jednego z państw reszta „porozumie się natychmiast co do środków, mających być przedsiębranemi". Polska tym sposobem z jednej strony za pośrednictwem układu z Rumunją nawiązywała styczność z Małą Ententą, za pośrednictwem układu warszawskiego z państwami bałtyckiemi. (Finlandja nie ratyfikowała). Protokół warszawski rezerwował miejsce dla Litwy, skoro uznana de jure będzie chciała doń przystąpić. Polska ofiarowywała wzamian za to zarząd autonomiczny Wileńszczyźnie. Francja w osobie Poincaré'go gotowa była pośredniczyć.

30.III Na skutek tej konferencji Sowiety skoncentrowały wojska na granicy, a Cziczerin zaprosił państwa bałtyckie na konferencję do Rygi. Groźby Sowietów — Cziczerin: „Dziś tutaj, jutro w Genui — Rosja policzy swych przyjaciół i nieprzyjaciół". Rządy państw bałtyckich uznały Sowiety de jure. Wzamian za to Rosja przyrzekła szanować traktaty pokojowe.

ROK 1921/1924.

LIKWIDACJA WOJEN I ZABIEGI O POKÓJ W EUROPIE.

WOJNA ŚWIATOWA I REWOLUCJA W CHINACH. Traktat japońsko-francuski i japońsko-rosyjski w Tokio w związku z Ententą anglo-rosyjską (twórca hrabia Hayaszi, autor traktatu anglo-japońskiego z roku 1902): porozumienie w sprawach polityki na Dalekim Wschodzie na zasadach niezależności i integralności Chin, utrzymania status quo i polityki równowagi.

W piętnaście dni po śmierci cesarza Kwang-siu i cesarzowej wdowy wymiana not między ambasadą japońską a rządem w Waszyngtonie: układ na tych samych zasadach, oprócz tego porozumienie w celu rozwoju pokojowego stosunków handlowych na Pacyfiku i wspólnego badania kwestji status quo w razie zamieszek w Chinach (Niemcy żadnym układem na Dalekim Wschodzie nie były związane). Rok 1908 30.XI

Układ japońsko-rosyjski rozgraniczający sferę wpływu i działania obydwóch państw w Mongolji i Mandżurji. Rok 1910 4.VII

Odnowienie traktatu sojuszu między Anglją a Japonją z roku 1902 i 1905. Rok 1911 13.VII

Rewolta w prowincji Hupei. Na czele Li Yuan-hung, pułkownik wojsk na sposób europejski wykształconych. Zajmuje koncesje Europejczyków Han-kou i grozi Pekinowi. Dwór cesarski ucieka się pod opiekę Yuan Szi-kaja, od roku 1909 będącego w niełasce. 10.X

Szanghaj proklamuje republikę. 4.XI

Dekret rządu obiecuje zmienić cesarstwo w monarchję konstytucyjną. 5.XI

Kanton ogłasza republikę. 9.XI

Nankin objęty ruchem rewolucyjnym. Zgromadzenie Narodowe za pośrednictwem Yuana układa się z rządem, czyli z „pałacem". Yuan wyzyskuje ruch na korzyść swoją. 2.XII

Dymisja księcia regenta, szefa legalnego rodziny cesarskiej. Pałac opuszczony. 6.XII

Zawieszenie broni między Północą a Południem. Ogłoszone braterstwo wszystkich ludów: Mongołów, Mandżurów, Chińczyków i t. d. w jednej wspólnej ojczyźnie — Chinach przyszłości. 11.XII

Powrót tryumfalny z Europy Sun Yat-sena (po nieudanej próbie powstania) do Szanghaju. Nankin wzywa go na tymczasowego prezydenta rządu republikańskiego. 27.XII

Sun Yat-sen, urodzony w wiosce w Kwantungu (1866), później jako student w Hong Kongu, w Anglji i w Ameryce, poświęcił się w całości robocie konspiracyjnej w celu obalenia dynastji mandżurskiej. Założyciel partji rewolucyjnej, zaród późniejszego Kuo-min-tangu. Na wiadomość o wybuchu rewolucji w Chinach przybył do Szanghaju.

Sun obejmuje prezydenturę w Nankinie i opracowuje konstytucję, wzorowaną na amerykańskiej z bardzo rozległą władzą prezydenta. Rok 1912 1.I

Yuan zmusza cesarzową wdowę do abdykacji i ogłasza także republikę na Północy w celu pogodzenia jej z Południem. 29.I

Rok 1912

15.II Yuan na propozycję Suna obrany prezydentem przez parlament. Sun rezygnuje dobrowolnie, ale przekonawszy się, że Yuan obalił cesarstwo nie w innym celu, jak dla siebie samego, wraca do swej roli rewolucjonisty w Kantonie z utworzonym wokoło siebie komitetem partji Kuo-min-

Rok 1916 tangu.

1.I Yuan ogłasza się cesarzem Chin.

VI Popełnia samobójstwo, odstąpiony przez armję rewolucyjną. Sun tryumfuje.

Rok 1914—18 W czasie wojny światowej mocarstwa zachodnie wycofują się ze swej roli na Dalekim Wschodzie. Pozostaje na placu Japonja, której hasłem jest „precz z rękami od Chin". Przez ten czas Chiny przeżywają walkę nie tyle partyj, co Południa z Północą pod postacią współzawodnictwa i wojen między generałami.

Po wojnie Chiny terenem rywalizacji mocarstw: Japończycy w Mukdenie rozporządzali generałem Czang Tso-linem, Anglicy robili takie same próby z Feng Yü-hsiangiem, który rządził w Pekinie, a jako chrześcijanin, przynajmniej czas niejakiś wzbudzał u Europejczyków zaufanie. Północ pod rządami militarnymi, Południe — demokratyczno-narodowe. Sun w czasie wojny opierał się przymierzu Chin z Ententą i pchał Japonję do wypędzenia wszystkich Europejczyków z Azji.

Rok 1920 Sun zawiązuje rząd tymczasowy w Kantonie. Program: Chiny związek

1.XII republik autonomicznych, rozwiązanie armij, zniesienie militaryzmu, przymus nauczania.

Rok 1921 Parlament w Kantonie wybiera Suna tymczasowym prezydentem. Mo-

5.V carstwa zachodnie nie uznają go. W Pekinie rządy w rękach Su Czeczanga.

Rok 1922 Sun pada, zdradzony przez generała, który zakłada swój rząd w Kan-

10.VI tonie. Li Yuan-hung przyjmuje prezydenturę w Chinach.

XII Sun chroni się do Szanghaju. Tu następuje zbliżenie do bolszewików. Misja Joffego. Pomysł sojuszu sowiecko-chińsko-niemieckiego. Sun wysyła do Moskwy najzdolniejszego ze swych pomocników Czang Kajszeka.

Rok 1923 Sun wraca do Kantonu i przygotowuje w oparciu o Kuo-min-tang

V wielką rewolucję narodową wzorowaną na rewolucji sowieckiej. Borodin

X (Żyd — Grusemberg), przysłany z Moskwy, jest jego doradcą. Kuo-min-tang zreorganizowany przyjmuje komunistów. Akademja wojskowa założona w Whangpoa, na której czele staje Czang Kaj-szek. Sowiety dostarczają broń, pieniądze i technicznych doradców.

Marzenie Cziczerina o Stanach Zjednoczonych azjatyckich ze stolicą Moskwą (w piśmie „La Nation Belge"). Syberja centrum narodowości rosyjsko-azjatyckiej. Taszkent — punkt wyjścia propagandy bolszewickiej na całą Azję: Indje, Tybet, Chiny. Zamierzony podbój Chin.

Misja Karachana do Charbina. Ogłasza wspólne cele światowe Rosji i Chin. W Pekinie przyjmuje go minister spraw zagranicznych, Wellington Ku. Uroczyste przyjęcie, jednocześnie cyrkularz ostrzegawczy Ku

o przybyciu licznych agentów bolszewickich, którzy chcą zatruć dusze Chińczyków. Wellington Ku sprzeciwia się uznaniu rządu bolszewickiego de jure. Rok 1924

Kongres narodowy w Kantonie pod przewodnictwem Sun Yat-sena. Deklaracja przeciwko ingerencji mocarstw europejskich w Chinach, dyplomacji obcej cudzoziemskiej i jej zwolennikom, generałom chińskim. Natomiast uznanie oficjalne Sowietów. Depesza z kongresu do Karachana: „Naszym celem jest zakończyć rewolucję, zaczętą w roku 1911, uwolnić Chiny od militarystów i odbudować je na nowo... Chiny i Rosja muszą iść ręka w rękę". I

Układ chińsko-sowiecki (Karachan-Wang) podpisany (Wang Czing-wei, przewódca lewego skrzydła Kuo-min-tangu). Sowiety obowiązały się wycofać wojska z Mongolji zewnętrznej. 31.V

Po śmierci Lenina mowa Suna na kongresie delegatów rewolucyjnych: „Lenin był naszym przewodnikiem, naszym przyjacielem".

Śmierć Sun Yat-sena. Na czele partji południowców pozostaje w charakterze szefa wojskowego Czang Kaj-szek, wspomagany przez bolszewików. Rok 1925 12.III

ZAŁAMANIE SIĘ POLITYKI KOALICYJNEJ NA WSCHODZIE. ZWYCIĘSTWO TURCJI. „CUD NAD SAKHARJĄ". Traktat francusko-turecki podpisany w Ankarze. Określa granice między Turcją a Syrją. Francja uznaje rząd Ankary. Rok 1921 20.X

Klęska Hiszpanów pod Anual (w Marokku), poniesiona od plemion wojowniczych Riffu, które nie uznawały nigdy nad sobą zwierzchnictwa obcych, pod wodzą Abd-el-Krima. 22.VII

Abd-el-Krim (Mohammed Chatabi) — przed wojną kaid (sędzia) w obwodzie hiszpańskim Melilli, używany w czasie wojny przez Niemców dla akcji dywersyjnej. Po wojnie zrywa z Hiszpanami i zadaje im klęskę pod Anual. Hiszpanie tracą 15 tysięcy ludzi, 200 armat i 700 jeńców. Głównodowodzący Silvestre wraz z całym sztabem zostaje na placu boju. Panowanie hiszpańskie sprowadzone do miast portowych Ceuty i Melilli. Abd-el-Krim ogłasza się emirem państwa Riffu Kabylów. (Riff — teren górzysty między strefą północną hiszpańską a północnym Marokkiem). Z tych plemion Abd-el-Krim, wódz i organizator urodzony, zrekrutował swoją armję. Hasło — „precz z cudzoziemcami" — przy pomocy zresztą zagranicznej. Współwyznawcy jego walczyli także w szeregach cudzoziemców, Hiszpanów i Francuzów. (Oficerowie niemieccy dowodzą artylerją). Klęska pod Anual — głęboki wstrząs monarchją hiszpańską. Raport komisji parlamentarnej w liczbie osób, odpowiedzialnych za katastrofę, wskazywał „osoby wysoko postawione" (króla).

Komitet kongresu wszechindyjskiego na wniosek Gandhiego przyjmuje rezolucję o cywilnem nieposłuszeństwie. 4.XI

Otwarcie konferencji morskiej w Waszyngtonie. Udział ośmiu państw (Stany Zjednoczone, Wielka Brytanja, Belgja, Francja, Włochy, Japonja, Portugalja i Holandja). 10.XI

Delegacja Stanów Zjednoczonych proponuje na konferencji w Waszyngtonie dziesięcioletni schemat ograniczenia zbrojeń na morzu. 13.XI

Rok 1921

21.XI Układ ośmiu mocarstw w Waszyngtonie przeciw wszelkiemu rozkawałkowaniu Chin: uznaje ich całość i nietykalność.

Rok 1922

26.II Konferencja w Waszyngtonie przyjmuje Five Power Naval Treaty for limitation of naval armaments, czyli układ flotowy pięciu mocarstw dla ograniczenia zbrojeń morskich: zawieszenie budowy wielkich pancerników na lat dziesięć, skreślenie tonnażu starego w pewnej proporcji do całości siły zbrojnej na morzu, przyjętej w stosunku 3 : 5 : 5 dla trzech mocarstw na Pacyfiku: Japonji, Wielkiej Brytanji i Stanów Zjednoczonych.

Dwa Nine Power Pacts (układy dziewięciu mocarstw), podpisane w Waszyngtonie, dotyczące polityki względem Chin: zabezpieczenie niepodległości Chinom, zwrot Szantungu ze strony Japonji, wyrzeczenie się traktatu japońsko-angielskiego.

28.II Anglja znosi protektorat swój nad Egiptem oraz ogłasza jego niezależność pod pewnemi warunkami. Cztery t. zw. punkty zastrzeżone: 1) brytyjska ochrona środków komunikacyjnych, 2) obrona Egiptu od wszelkiego ataku i wmieszania się obcych, 3) brytyjska ochrona interesów zagranicznych i międzynarodowych, 4) panowanie Wielkiej Brytanji nad Sudanem.

10.III Aresztowanie Gandhiego. Wyrokiem sądu angielskiego skazany na sześć lat więzienia.

15.III Ahmed Fuad ogłosił się królem niezależnym Egiptu.

30.III Irish Peace Agreement — układ pokojowy między rządami brytyjskim, południowej i północnej Irlandji.

Stany Zjednoczone ratyfikują traktaty, zawarte w Waszyngtonie.

29.IV Ratyfikacja traktatu waszyngtońskiego przez Chiny.

14.VI Lenin usuwa się na sześć miesięcy od rządów z powodu choroby. Zastępuje go tryumwirat: Stalin, Kamieniew i Rykow.

21.VI Szach perski otwiera pierwszy od roku 1915 parlament — medżylis.

10.VII Kongres Arabów w Jerozolimie protestuje przeciw deklaracji Balfoura.

24.VIII Kongres muzułmańsko-chrześcijański w Nablus odrzuca mandat brytyjski w Palestynie.

26.VIII Bitwa nad rzeką Sakharją. Klęska armji greckiej w Azji Mniejszej.

Druga w trzy i pół miesiąca po pierwszej ofenzywa grecka pod wodzą samego króla Konstantyna w kierunku na Angorę doszła zwycięsko aż do rzeki Sakharji (w odległości stu kilometrów od stolicy nowej Turcji). Grecy zajęli już wyżyny Tczal-Daghu na prawym brzegu, klucz strategiczny do Ankary, a w Zgromadzeniu Narodowem odzywały się już głosy oskarżające Kemala o zgubę Turcji. Tu nastąpiło załamanie się Greków i cofnięcie się ich na lewy brzeg. Generał grecki Papulas uważał się za pobitego. („Cud nad rzeką Sakharją").

3.IX Rząd grecki wysyła Gunarisa do Rzymu, Paryża i Londynu z prośbą o pośrednictwo. Mustafa Kemal grozi, że nie złoży oręża, póki ostatni Grek nie opuści Anatolji i Tracji.

9.IX Turcy zajmują Smyrnę. Miasto spalone, rzeź Greków. Entuzjazm w całym świecie muzułmańskim, którego Kemal stał się teraz bohaterem.

Gustaw IV 1858, panuje od 1907. Król Gustaw szwedzki jest zapalonym tennisistą mimo późnego wieku.

Maksym Litwinow vel Wałach vel Trukelstein vel Graff (1876), deleg. na konf. w Genui (1922), komis. lud. spraw zagr.

Zamieszki w Paryżu 6 luty 1934 r.

Ks. kardynał Augustyn Hlond, 1881, arcybiskup metropolita gnieźnieński i poznański 1926, prymas Polski, kardynał 20. VI 1927, kawaler orderu Orła Białego.

Od prawej: 1. Aleksander I (1888—1934), jako regent jednoczy król. Jugosławji, od 1921 król; zamord., 2. Jan Ludwik Barthou (1862—1934) prawnik, literat, wielokr. min. zamord. Rozmowa na pół godz. przed morderstwem w Marsylji.

Min. Laval u prezyd. Mościckiego. Z lewej: min. Beck. 1) Józef Beck (1894), działacz niepodległośc., pułk. attaché wojsk, min. spraw zagr. od maja 1931. 2) Piotr Laval (1883) adwokat, min. spraw zagr., premjer 1931—1932 oraz 1935.

Jerzy V angielski (1865–1936), od 1910 król.

Wiktor Emanuel III (1869), król włoski od 1900, i Piotr Badoglio (1871), feldmarsz. włoski, szef sztabu; 1935 d-ca wojsk wł. w Abisynji.

Trumna marszałka Piłsudskiego w krypcie św. Leonarda na Wawelu.

Cesarz Haile Sellassie z rodziną. Haile Sellassie I Tafari Mekonnen, cesarz Etjopji od 2/XI 1930; jako regent wprowadził w 1923 Etjopję do Ligi Nar.; zdetronizowany przez Włochów po zdobyciu Abisynji w 1936.

Marsz. Emil de Bono (1866), organiz. oddziałów faszyst.; jeden z wodzów marszu na Rzym 1922, szef służby bezpiecz.; min. kolonji 1929; 1935 głównodowodz. wojsk wł. w Abisynji.

Nota komisarzy sprzymierzonych do rządu w Angorze, że koalicja nie ścierpi naruszenia strefy neutralnej (Bosfor i Dardanele). 11.IX

Ogłoszenie konstytucji dla Palestyny. Protest Arabów.

Rząd brytyjski wzywa dominja i państwa sprzymierzone, a także Rumunję, Serbję, Grecję do obrony Cieśnin. Zamiast koalicji grecko-brytyjskiej pomysł koalicji brytyjsko-bałkańskiej — nie udaje się. Ze strony Włoch też odmowa — obawiają się rozszerzenia konfliktu na Wschodzie i przeniesienia się go do Europy. 16.IX

Francuzi i Włosi usuwają się z Czanaku, na stronie azjatyckiej Dardaneli. Zupełna porażka polityki Lloyda George'a w stosunku do Turcji. 21.IX

Język urzędowy Foreign Office zmienia się. Zamiast wojny mocarstwa sprzymierzone zapraszają Turcję na konferencję pokojową dla uregulowania spraw. Turcy zajmują strefę neutralną w Czanaku, lecz dnia następnego wycofują się. 23.IX

Abdykacja króla Konstantyna — rewolucja w Grecji. Ogłoszona republika w drodze zamachu oficerów. Nikt nie protestuje. Prezydentem Konduriotis — admirał. 27.IX

Rząd turecki przyjmuje zaproszenie na konferencję pokojową. 29.IX

Zawieszenie broni między Turcją a Grecją, podpisane w Mudanie. 11.X

Zaproszenie na konferencję dla Bliskiego Wschodu do Lozanny (także Rosji i Stanów Zjednoczonych). 27.X

Wielkie Zgromadzenie Narodowe w Ankarze ogłasza detronizację sułtana Mahmed Vahid-Eddina VI. Kemal w przemówieniu proklamuje zniesienie sułtanatu i utworzenie kalifatu. 1.XI

Dekretem Zgromadzenie Narodowe przyznaje sobie prawa suwerenne. Kalifat pozostaje w rodzinie Osmanów — protesty Indyj i Egiptu. 2.XI

Rząd w Konstantynopolu rezygnuje. Kemaliści obejmują władzę. Konstantynopol sprowadzony do roli stolicy wilajetu. Wysocy komisarze odmawiają opuszczenia go. 4.XI

Ucieczka sułtana na statku brytyjskim na Maltę. Wybór kalifem Abdul Medżida, syna Abdul Azisa. 17.XI

KONFERENCJA W GENUI I SPRAWA ODSZKODOWAŃ OD NIEMIEC. Konferencja w Genui ekonomiczno-finansowa. Udział trzydziestu czterech państw. Także Niemcy i Rosja zaproszone. Lloyd George zapowiada powstanie nowej Europy. Mowa tronowa w Anglji z okazji konferencji tej wyraża nadzieję ustalenia w Europie pokoju, opartego na sprawiedliwości. To samo Bonomi w izbie deputowanych włoskiej. Czy to miało oznaczać rewizję traktatów? Stąd niepokój u Francuzów (Poincaré). Anglja w konferencji widzi środek otwarcia dawnych rynków. Program francuski ogranicza się do spraw technicznych finansowych (wymiany, transportów, kredytu, pożyczek i t. p.). Francuzi wykluczyli sprawę płatności długów niemieckich, a zamiast tego zajęli się spłatą długów przedwojennych rosyjskich. Żadnych kwestyj politycznych. Poincaré sam nie przybył, lecz wysłał swego przedstawiciela, Barthou. Nastrój wrogi dla Francji w sferach liberalnych i labourzystów angielskich: prasa ich oskarża rząd francuski, że chce 10-19.IV

storpedować konferencję. Niemcy reprezentują: kanclerz Wirth i świeżo mianowany minister spraw zagranicznych Rathenau. Widzą w konferencji pierwszy przebłysk uwolnienia się od zobowiązań płatniczych. Program Rosji sowieckiej: szybka odbudowa finansowa, jako podstawa dla dalszego postępu rewolucji europejskiej. Na boku konferencji Cziczerin występował jako przedstawiciel interesów nafty, „du Roi — pétrole". Rurociąg Baku — Batum w rękach Rosjan. Układy dwóch wielkich kompanij naftowych: Royal Dutch i Shell, pod kontrolą Anglji i Standard Oil — pod kontrolą Stanów Zjednoczonych. Pogłoska o umowie, zawartej między Rosją a Anglją w sprawie eksploatacji nafty na Kaukazie — zdementowana. Protesty Stanów Zjednoczonych — otrzymały swój udział w eksploatacji nafty w Mezopotamji. W odpowiedzi na żądanie spłaty długów przedwojennych Cziczerin wysuwa sprawę szkód poczynionych przez interwencję sprzymierzonych w ekspedycjach Kołczaka, Judenicza, Denikina, Wrangla w Rosji.

16.IV Traktat sowiecko-niemiecki w Rapallo. Unieważnienie obustronne długów przedwojennych. Niemcy uznają de jure Sowiety. Art. 5 zapowiada współpracę na polu ekonomicznem. Zdaje się, że umowa była już zawarta w Berlinie w czasie przejazdu Cziczerina.

17.IV Wiadomość o tem dnia następnego. Bomba, która rozsadziła konferencję. Francja, Polska i Mała Ententa zakładają protest. Lloyd George w celu uspokojenia występuje z projektem dziesięcioletniego paktu wszystkich państw europejskich o nieagresji — wybieg, aby ratować sukces konferencji. Zastrzeżenie francuskie, że pakt musi pociągać automatycznie współakcję wszystkich państw przeciwko napastnikowi.

17.V Zerwanie układów handlowych z Sowietami. Zapowiedź podjęcia dyskusji na konferencji w Hadze. Stany Zjednoczone odmawiają zaproszenia na nią.

28.V Niemcy zezwalają komisji reparacyjnej na sprawdzenie zdolności swych płatniczych i finansowych.

31.V Nowy gabinet w Austrji z księdzem dr Seiplem jako kanclerzem. Kombinacja mieszczańska — odrodzony patrjotyzm austrjacki.

Komisja reparacyjna przyjmuje częściowe moratorjum długów Niemiec. Mac Kenna, były lord skarbu i jeden z dyrektorów wielkiego banku — Midland Bank — w Londynie w przemówieniu w New Yorku stawia tezę, że długi można płacić tylko wierzytelnościami zagranicznemi, a nie majątkiem.

24.VI Zamordowanie dr Rathenaua w Niemczech.

3.VII Harden Max, redaktor „Zukunft", znaleziony z rozbitą czaszką w lasku Grünewald pod Berlinem.

26.VI Konferencja ekspertów w Hadze dla podjęcia stosunków handlowych z Rosją (—20.VII).

28.VI Partja Pracy odrzuca współdziałanie z partją komunistyczną w Anglji.

30.VI Na konferencji w Hadze Litwinow żąda kredytów dla Rosji w wysokości ćwierci przeszło miljarda funtów szterlingów.

Rok 1922

Niemcy domagają się moratorjum wypłat gotówkowych do końca roku 1924. 12.VII

Prawo o ochronie republiki w Niemczech. Bawarja je odrzuca. 18.VII

Komisja reparacyjna zgadza się zrzec reszty długu od Austrji.

Konferencja międzysojusznicza w Londynie w sprawie dalszego moratorjum wypłat niemieckich. Poincaré żąda sankcji w postaci zajęcia obszaru Ruhry. 17.VIII

Kryzys austrjacki. Zamieszki głodowe w Wiedniu (23.—). Konferencja międzysojusznicza w Londynie odsyła problem finansowy Austrji do Ligi Narodów. 15.VIII

Załatwienie konfliktu z Bawarją przez Rzeszę. Ustanowienie trybunału stanu dla ochrony republiki (23.—). 20.VIII

Odmowa zawieszenia wypłat niemieckich. Zamieszki głodowe w Niemczech (1.IX). 31.VIII

Ks. Seipel na posiedzeniu Rady Ligi Narodów przedstawia rozpaczliwą sytuację finansową Austrji. 6.IX

Brockdorff-Rantzau mianowany ambasadorem niemieckim w Moskwie. 29.IX

Protokół genewski: Austrja zrzeka się Anschlussu, wzamian zato otrzymuje pożyczkę pod warunkiem kontroli finansowej. Umowa podpisana przez kanclerza i przedstawicieli czterech mocarstw gwarancyjnych. 4.X

Wybór Eberta na prezydenta Rzeszy z terminem do 30.VI.1925 (314 głosów za, 76 — przeciw). 24.X

MARSZ NA RZYM I REWOLUCJA FASZYSTOWSKA W ITALJI. Rok 1921

Wybory za gabinetu Giolittiego wprowadziły do parlamentu 135 socjalistów i 22 komunistów. Akcja czynna: zajęcie fabryk przez komunistów w Medjolanie, Turynie, Genui. Gabinet Bonomi Torreta: orjentacja angielska w duchu zbliżenia do Rosji sowieckiej w myśl życzeń Lloyda George'a. Gabinet Facta-Schanzer (Żyd włoski). V

Rok 1922

Zamach faszystowski na Fiume. 1.III

Pierwsze święto narodowe faszystowskie ogłoszone: dzień „Natalitia di Roma" — data historyczna założenia Rzymu. Mussolini w „Popolo d'Italia" podejmuje hasło Mazziniego i Garibaldiego walki o Rzym: „Roma e morta" nietylko, jako okrzyk bojowy, ale i jako testament. Rzym, o który faszyści walczą, to nie Rzym ruin i kamieni, ale Rzym istot nowych. To nie pasywny odruch, skierowany w przeszłość, lecz ciężka walka o przyszłość. „Rzym jest sławnym punktem wyjścia i naprawy, jest naszym symbolem, a jeśli kto woli, naszym mitem. My wyobrażamy sobie Italję rzymską, to znaczy silną, zdyscyplinowaną i cesarską" (imperjalną). 21.IV

W piśmie „Gerarchia" określa Mussolini stosunek do państwa. Państwo, jako wcielenie narodu, jest to definicja luźna (vaga). On pojmuje państwo, jako system hierarchji. Faszyzm ma otworzyć wrota do państwa „za pomocą klucza legalności, ale może także być zmuszony wyłamać drzwi uderzeniem pleców — drogą insurekcji" (col colpo di spalla dell'insurrezioni). 25.VI

1.VI Początek ofenzywy faszystowskiej: mobilizacja kontyngentów — w Bolonji zajęcie municypalności. W Medjolanie wypędzenie prezydenta, wysokiego komisarza królewskiego i całej administracji. Napad na pismo socjalistyczne „Avanti" i akcja przeciwstrajkowa. To samo w Rawennie (26.—).

19.VII Upadek gabinetu Facty i nowy rząd tego samego Facty (1.VIII).

VIII Pierwszy wielki tryumf faszystów w walce z socjalistami — złamanie strajku powszechnego. Faszyści siłą zajmują budynek municypalny w Medjolanie i San Giorgio w Genui. Dwa rządy: jeden oficjalny Facty, drugi rewolucyjny — faszystowski — spadek lira, drożyzna.

20.IX Mussolini w Udine proklamuje program rewolucji: Naród przeciwko Państwu (Nazione contro il Stato): „Chcemy rządzić Italją" (Vogliamo governare l'Italia!). „Istnieje rozłam między Narodem a Państwem. Italja jest to naród, Italja nie jest państwem". Istnieją już szeregi, istnieje hierarchja dla przygotowania zmiany Narodu w Państwo.

24.X Kongres faszystowski w Neapolu. Czterdzieści tysięcy „czarnych koszul" (camicie nere) i dwadzieścia tysięcy robotników, którzy witali Mussoliniego. Zapowiedź rozgrywki z rządem liberalnym Facty: Mussolini wyraźnie określa ją jako kwestję siły — „un problemo di forza". Ostatnie przygotowania. Mussolini ustanawia kwadrumwirat: de Bono, de Vecchi, Balbo i sekretarz partji Bianchi. Mussolini rzuca rozkaz mobilizacji czarnych koszul i marszu na Rzym, Medjolan — kwatera główna. Czarne koszule już są w Civita Vecchia.

26.X Marsz na Rzym. Stolica państwa odcięta. Klucz sytuacji w rękach Mussoliniego. Prawie całe Włochy północne, ze środkowych — Toskanja, Umbrja, Marchja zajęte przez czarne koszule. Tam, gdzie nie opanowane są kwestura czy prefektura, zajęte są stacje kolejowe i telegraficzne.

27.X Gabinet liberalny Facty dymisjonuje. Król telegraficznie wzywa Mussoliniego, który bawi w Medjolanie.

28.X Mussolini przybywa do Rzymu. Całe miasto zalane wojskiem. Mussolini przy wejściu na progu gabinetu królewskiego zwraca się do Wiktora Emanuela ze słowami: „Wasza królewska mość nie ma nade mnie wierniejszego poddanego". Z pałacu królewskiego wyszedł Mussolini jako szef nowego rządu. Król powierzył mu misję utworzenia gabinetu. Wieczorem tego samego dnia Mussolini miał nie gabinet, ale swój rząd. Oprócz prezydentury sam objął sprawy wewnętrzne i zagraniczne, wojnę — Armando Diaz, zwycięski generał w wojnie światowej. Kierownictwo pisma „Popolo d'Italia" Benito oddał bratu swemu, Arnoldowi.

Opinja Salazara, dyktatora Portugalji, o Mussolinim: „Mussolini jest Włochem, potomkiem średniowiecznych kondotjerów... Nie zapominajmy także o jego początkach, o jego socjalistycznem, prawie komunistycznem formowaniu się (uczeń Georges Sorela, twórcy teorji gwałtu). Jego wypadek jest godnym podziwu, jedynym, lecz zarazem ewenementem narodowym. On sam powiedział: „Faszyzm jest produktem typowo włoskim, jak bolszewizm produktem rosyjskim. Jednego, jak i drugiego, nie

można przenieść na inny grunt — mogą one żyć tylko w swym kraju rodzinnym".

ZMIANA OSÓB I RZĄDÓW W ZACHODNIEJ EUROPIE I POLSCE. Śmierć cesarza Karola I w Funchal na Maderze. 1.IV

Górny Śląsk przechodzi do Polski. Wojska polskie wkraczają na Górny Śląsk (20.—). 16.VI

Francusko-polska konwencja militarna dziesięcioletnia. 13.IX

Uchwała o budowie portu w Gdyni. 23.IX

Wybory do sejmu śląskiego. 24.IX

Trzecia sesja Ligi Narodów w Genewie. Harmonja między Francją a Anglją. Zmiana liczby członków niestałych w Radzie Ligi: sześciu zamiast czterech. Niepokój Anglji z powodu zwycięstwa Turcji: obawy, że będzie zamknięty jej dostęp do Indyj. Lord Curzon wyraził się, że trzy mocarstwa Francja, Anglja i Włochy powinny prowadzić jednolitą politykę wobec Turcji i Grecji. 25.IX

Czanak — cios śmiertelny dla Lloyda George'a. Konserwatyści się go wyrzekają. Rezygnacja George'a i koniec gabinetu koalicyjnego. Konserwatyści postanawiają przy wyborach iść na własną rękę. Stanowisko Bonar Law: Anglja porzuci Francję w obliczu Niemiec, jeżeli Francja ją porzuci wobec Turcji. 19.X

Rząd konserwatywny Bonar Law. Zamknięcie sesji parlamentu i nowe wybory w Anglji na listopad (26.—). 24.X

Rezultaty wyborów w Stanach Zjednoczonych: mała większość republikańska. 9.XI

Upadek gabinetu Wirtha — koalicja rządowa z socjalistami rozprzęga się. 14.XI

Rezultat wyborów w Wielkiej Brytanji: konserwatyści większość 72 miejsc ponad wszystkiemi partjami. 17.XI

Otwarcie konferencji w Lozannie. Sprawa granic na wschodzie. Sprawa Mosulu — walka o naftę. Obserwator amerykański domaga się równego traktowania ekonomicznego wszystkich narodów (rywalizacja Turkish Petroleum Company i Standard Oil). Z tej strony Turcy niespodziewanie otrzymują poparcie w sprawie Cieśnin. Sowiety dopuszczone tylko do dyskusji, ponieważ nie są uznane jako kontrahenci na mocy traktatu w Kars. Sowiety domagały się otwarcia Cieśnin. Stanowisko mocarstw: Cieśniny wolna droga, ale brzegi Bosforu i Dardaneli mają być zdemilitaryzowane. Tracja z Adrjanopolem po Marycę do Turcji. 20.XI

Nowy rząd w Niemczech z dr Cuno na czele, jako kanclerzem (gabinet fachowy). Dr Cuno, dyrektor Hapagu po śmierci Ballina, który popełnił samobójstwo (1918). 22.XI

Przeobrażenie wewnętrzne Niemiec — dawne partje polityczne są martwe. Dla przemysłu spadek marki był otrząśnięciem się z długów i obniżeniem podatków. Olbrzymie zyski i koncentracja przemysłu: horyzontalna — kartele (te same artykuły) i prostopadła — koncerny (branże i gałęzie przemysłu pokrewne aż do banków, dzienników i kolei). Unja przemysłowców, jako Syndykat, dyktuje prawa. Państwo wykonuje je-

go rozkazy. Około dwanaście koncernów osobistych albo akcyjnych: Stinnes, Thyssen, Krupp i t. d. Największy koncert Stinnesa: zatrudnia 600 tysięcy robotników, posiada pięć portów na Renie, Ruhrze, syndykat węglowy i elektryczny (w Westfalji), sto sześćdziesiąt banków, siedemdziesiąt dzienników, sięga poza granice Rzeszy — do Polski, Czech, Austrji, a nawet na półwysep Bałkański i do Indyj holenderskich (żelazo, węgiel, nafta). Socjaliści nazywają ironicznie Reichstag Radą zarządzającą Stinnesa, a kanclerza dr Cuna jego dyrektorem generalnym. Zamiast dawnych partyj z jednej strony — wielki przemysł, z drugiej — proletarjat. Pogląd Helffericha, że Niemcy są narodem niepolitycznym (unpolitisch). Ani czerwona republika, ani konstytucja wejmarska ich nie entuzjazmuje. „Demokratyzacja Niemiec jest utopją" (według określenia socjalisty Schustra).

21.XI Ramsay MacDonald wybrany leaderem partji Pracy w parlamencie angielskim.

27.XI Zamknięcie sejmu ustawodawczego w Warszawie i otwarcie nowego sejmu i senatu (28.—).

28.XI Egzekucja pięciu ministrów w Atenach.

9.XII Zgromadzenie Narodowe w Warszawie wybiera prezydentem Rzeczypospolitej Gabrjela Narutowicza.

14.XII Nowy prezydent przyjmuje urzędowanie od Naczelnika Państwa.

16.XII Prezydent Rzeczypospolitej Gabrjel Narutowicz zamordowany. Marszałek sejmu obejmuje zastępczo jego funkcje. Wybór prezydentem Stanisława Wojciechowskiego (20.—).

ZAJĘCIE RUHRY PRZEZ FRANCUZÓW I OPÓR BIERNY NIE-

9-11.XII MIEC. Konferencja w Londynie: Poincaré stawia żądanie zastawu wzamian za moratorjum dla Niemiec w postaci zajęcia Ruhry.

26.XII Komitet reparacyjny stwierdza świadomą winę Niemiec w dostawach węgla, drzewa i t. p.

30.XII Związek socjalistycznych republik sowieckich stwierdzony traktatem, podpisanym w Moskwie z włączeniem republik zakaukaskich.

Rok 1923

3.I Konferencja w Paryżu: Bonar Law i Poincaré rozchodzą się co do środków i sposobu zapłaty ze strony Niemców. Poincaré postanawia działać na własną rękę.

10.I Zajęcie Ruhry przez Francuzów. Wojska pod rozkazami generała Degoutte'a wkraczają do Essen, centrum obwodu. Belgja (gabinet Theunisa) współdziała z Francją.

11.I Śmierć ex-króla greckiego Konstantyna.

13.I Hitler, wódz partji narodowo-socjalistycznej robotniczej, organizuje w Monachjum akcję czynną wbrew biernemu oporowi rządu.

15.I Górnicy w Zagłębiu Ruhry odmawiają współpracy z Francuzami. Stinnes kieruje akcją oporu.

19.I Wezwanie rządu Rzeszy do biernego oporu. Gabinet dr Cuna poparty większością w sejmie. Hasło, że od chwili wejścia wojsk okupacyjnych traktat jest rozdarty i że Niemcy są wolne od zobowiązań.

15.I Litwa zajmuje Kłajpedę. Wysoki komisarz i garść żołnierzy francu-

skich opuszczają port i miasto. (W myśl traktatu wersalskiego — art. 99 — Kłajpeda miała służyć za port dla obszaru Niemna, w rękach zjednoczonej Polski i Litwy. Po odrzuceniu projektu Hymansa Litwa z poduszczenia Niemców zajęła terytorjum Kłajpedy, którego Niemcy zrzekły się na rzecz sprzymierzonych).

Strajk górników w Ruhrze. 23.I

Komisja reparacyjna trzema głosami (delegat brytyjski wstrzymał się) stwierdza złośliwą niewypłacalność Niemców. Niemcy nie chcą płacić ani się rozbroić. We francuskiej izbie deputowanych Poincaré zwyciężył 478 głosami przeciwko 86. Radykali (Herriot, Painlevé) wstrzymali się od głosowania. Protest socjalisty Leona Bluma przeciw zajęciu Ruhry pokryty okrzykami antyżydowskiemi. Chautemps i Daladier wstrzymują się jedynie ze względu na dyscyplinę partyjną. 26.I

Strajk powszechny w Zagłębiu Ruhry. Francuzi i Belgijczycy zajmują wojskiem koleje. 30.I

Traktat w Lozannie przedłożony Turkom. Odmawiają jego przyjęcia (4.II). 31.I

Pożyczka francuska wojenna dla Polski, zatwierdzona przez parlament. 15.II

Konferencja ambasadorów oddaje Kłajpedę Litwie, jako obwód autonomiczny. Sprawa zatwierdzenia granic wschodnich Polski, wysunięta na konferencji ambasadorów przez delegację francuską. 16.II

Konferencja ambasadorów przyznaje Litwę Środkową wraz z Wilnem Polsce. Protest Litwy. 14.III

Konflikt między wojskiem francuskiem a robotnikami zakładów Krupa w Essen. Kilkanaście trupów między innymi przewódca komunistycznych rad robotniczych. 31.III

Konstytucja egipska podpisana przez króla Fuada. 19.IV

Ponowne otwarcie konferencji w Lozannie. 23.IV

Wystąpienie popolarów z rządu włoskiego. 24.IV

Rząd wielkobrytyjski oddziela obszar Transjordanji od Palestyny i oddaje, jako niezawisły emirat, Abdullahowi, bratu Fajsala, którego osadził w Iraku. 25.IV

Dalsze zaostrzenie okupacji Ruhry — wprowadzenie przymusu paszportowego między obwodem okupowanym a resztą Rzeszy. 27.IV

Dalsza emancypacja Polski od portu Gdańska: poświęcenie portu Gdyni i założenie kamienia węgielnego pod przyszły dworzec kolejowy. 29.IV

Wizyta marszałka Focha w Polsce, jako odpowiedź na zeszłoroczną wizytę Marszałka Piłsudskiego w Paryżu. 3.V

Zmiana na stanowisku premjera w Anglji: Bonar Law ustępuje dla powodów zdrowia. Miejsce jego w gabinecie konserwatywnym zajął Baldwin Stanley, przemysłowiec. Curzon, pominięty jako następca, pozostaje na stanowisku sekretarza stanu dla spraw zagranicznych. Hasłem nowego premjera — „tranquillity" (spokój) i „stability" (równowaga). 20.V

Wybory do Ciała Prawodawczego w Palestynie unieważnione z powodu wstrzymania się od głosowania Arabów. Wprowadzenie w życie konstytucji zawieszone. 29.V

Izba deputowanych w Paryżu zatwierdza pożyczkę wojskową dla Rumunji.

26.V Rozstrzelanie Schlagetera przez Francuzów, jako organizatora sabotażu kolejowego w obszarze Ruhry. Organizacje paramilitarne i nacjonalistyczne po wkroczeniu Francuzów przeniosły teren swej działalności na obszar okupowany. Partja narodowo-socjalistyczna zrobiła ze Schlagetera swego bohatera i męczennika. Minister pruski Severing oświadczył, że Schlageter był wyznaczony do zamachu na jego życie.

24.VI Wizyta oddana przez parę królewską rumuńską — króla Ferdynanda i królowę Marję — prezydentowi Rzeczypospolitej w Warszawie.

10.VII Skasowanie partyj niefaszystowskich w Italji.

12.VII Francuska izba deputowanych zatwierdza pożyczkę wojskową dla Jugosławji.

23.VII Polska zawiera traktat z Turcją.

NOWA TURCJA KEMALA I NOWA ITALJA MUSSOLINIEGO.

24.VII Traktat między Turcją a koalicją podpisany w Lozannie. Nieustępliwość Turków na konferencji wobec przeświadczenia, że opinja brytyjska nie dopuści do nowej wojny i że ani Francja, ani nowa Italja nie podtrzymają żądań angielskich. Traktat dawał całkowite zadosyćuczynienie żądaniom Turków, wyrażonym w Pakcie Narodowym z wyjątkiem zwierzchnictwa nad zachodnią Tracją. Sprawa Mosulu (granicy z Irakiem) pozostawiona do obustronnego porozumienia. Sprawę mniejszości załatwiono przez zgodę na obustronne wysiedlenie ludności — Turków z Europy, Greków z Konstantynopola i Anatolji.

23.VIII Rząd Ankary ratyfikuje traktat w Lozannie.

24.VIII Ewakuacja z Konstantynopola wojsk brytyjskich.

27.VIII Generał Tellini, Włoch, prezydent komisji dla rozgraniczenia Grecji i Albanji, zamordowany w Janinie.

29.VIII Mussolini żąda zadośćuczynienia od Grecji. Ultimatum rządu włoskiego.

31.VIII Po odmowie przyjęcia ultimatum Włosi bombardują i zajmują wyspę Korfu. Grecy udają się pod opiekę Ligi Narodów, powołując się na artykuły Covenantu 12, 13 i 15. Liga rzuca się „con frenesia" na Italię. Groźba Mussoliniego wystąpienia z Ligi. Określenie Ligi Narodów przez Mussoliniego w senacie: „La Societa delle Nacione e un duetto franco-inglese" (Liga Narodów jest to duet francusko-angielski). „Każda z tych potęg ma w Lidze Narodów swych satelitów i klientów".

5.IX Mussolini kwestjonuje prawo Ligi Narodów do rozstrzygania sporu grecko-italskiego, żąda przekazania go konferencji ambasadorów.

12.IX Zamach stanu w Hiszpanji. Primo di Rivera (markiz d'Estella) mianowany prezydentem ministrów i dyktatorem. Ogłoszenie stanu wojennego. Reorganizacja armji i ewakuacja obszaru Riffu.

Miguel Primo di Rivera, generał-kapitan (to samo, co generał-gubernator) Barcelony, zainscenizował bunt garnizonu z wiedzą i według planu, powziętego wraz z królem, i sięgnął po władzę, utrwalając dyrektorjat, który przetrwał do roku 1930.

Powód: upokorzenie kraju po klęsce, poniesionej w Marokku. Kraj był ogarnięty falą strajków, spowodowanych kryzysem produkcji po okresie nadprodukcji czasów Wielkiej wojny. Polityka, jaką dyktator zastosował, była polityką autarkji: wzniesienie barjery celnej, ograniczenie wpływu obcych kapitałów, popieranie rodzimego przemysłu, ustawodawstwo socjalne, wielkie inwestycje (budowa autostrad i t. p.). Napotkała ona na opozycję wśród wojskowych przy oczyszczaniu armji, obszarników, strzegących przywilejów, jak Alba, Sanchez Guerra, wkońcu intelektualistów, jak Unamuno, obrońców „wolnej myśli" pod pozorem wolności słowa.

Bojkot towarów angielskich ogłoszony w Indjach. 19.IX

Zamach komunistyczny w Bułgarji. 22.IX

Konferencja ambasadorów ogłasza odpowiedzialność Grecji za mord popełniony w Janinie i przyznaje odszkodowanie Italji w wysokości pół miljona funtów angielskich. 26.IX

Wojsko włoskie opuszcza Korfu, chociaż eskadra wojenna pozostaje na rejdzie. Po traktacie w Lozannie Włosi zatrzymują Dodekenaz i wyspę Rodos, pomimo przyznania ich w roku 1915 przez Ententę Grecji. 27.IX

Riza-chan pierwszym ministrem w Persji. 28.X

W Turcji ogłoszona republika, jako „rząd ludu przez lud". Kemal na czele, obrany przez Zgromadzenie Narodowe w Ankarze prezydentem. W określeniu republiki pozostał wyraz „demokratyczna" w przeciwieństwie do republiki sowieckiej w Rosji. 29.X

KONIEC OPORU BIERNEGO NIEMIEC I NIEUDANY ZAMACH LUDENDORFFA I HITLERA W MONACHJUM. Śmierć prezydenta Stanów Zjednoczonych Hardinga. Calvin Coolidge jego następca. 3.VIII

Rezygnacja dr Cuna wobec trudności piętrzących się z powodu oporu biernego. Kanclerzem dr Gustaw Stresemann, przewódca partji narodowo-liberalnej po śmierci Bassermanna. T. zw. „wielka koalicja" (centrum i socjaliści — ministrem finansów — Hilferding, socjalista, lekarz wiedeński, były redaktor „Freiheit"). Z przemówienia Stresemanna w parlamencie (7.III): „Z zajęciem Ruhry zaczyna się próba urzeczywistnienia zamysłów Francji politycznego i gospodarczego opanowania Europy. Tutaj przytem odgrywa szczególną rolę określenie Ruhry, jako kuźni zbrojeń Niemiec... Wersal uczynił z Francji jedyną militarystycznie odpowiedzialną potęgę na kontynencie europejskim... Żaden rozumny człowiek w Niemczech nie będzie się sprzeciwiał porozumieniu z Francją. Ale zniszczyła ona wszelkie podstawy do niego". Prośba Stresemanna o przyjęcie go do loży „Fryderyk Wielki" w Berlinie, jako duchowo i po ludzku już do wejścia przygotowanego (10.V). Nawiązanie przez Niemcy nici z masonerją francuską i anglo-saską. Stresemann odtąd w politycznych sferach — zwłaszcza Genewy — drugim po Briandzie Europejczykiem. 4.VIII

Sytuacja w Niemczech — depresja po zajęciu Ruhry, upadek waluty (inflancja: od stycznia do grudnia marka spadła z 18.000 do 4.2 miljardów za dolar), komunistyczne powstania w Turyngji i Saksonji, narodo-

wo-socjalistyczne w Monachjum. Z przemówienia lorda Curzona w izbie lordów: „Niemcy rozbite na kawałki, Niemcy w upadku, w stanie, który niszczy wszelką nadzieję na gospodarczą odbudowę nietylko samych Niemiec, ale i całej Europy" (I.VIII). Baldwin mówi o przywróceniu zaufania między Francją a Anglją w sprawie Niemiec.

27.IX Niemcy wypłacają tygodniowo 350 miljonów marek w złocie na podtrzymanie oporu biernego. Prezydent Ebert na wniosek Stresemanna ogłasza koniec oporu biernego. Wybuch niezadowolenia patrjotycznego.

28.IX Sprzeciw Bawarji. Ogłoszony stan wyjątkowy i rząd komisaryczny von Kahra. Na wiadomość o tem rząd w Berlinie ogłasza taki sam stan wyjątkowy w całej Rzeszy i władzę wykonawczą powierza ministrowi Reichswehry, von Gesslerowi. Obawa przed oderwaniem się Bawarji: jedność Rzeszy zagrożona.

1.X „Putsch" w Kistrzyniu nacjonalistyczno-komunistyczny: major Buchbrucker na czele „czarnej" Reichswehry ma zamiar pójść na Berlin — zlikwidowany.

3-6.X Przekształcenie gabinetu Stresemanna.

13.X Reichstag uchwala pełnomocnictwa nadzwyczajne dla rządu.

15.X Utworzenie marki rentowej i Rentenbanku w celu uzdrowienia waluty.

21/22.X Ruch separatystyczny w Nadrenji i w Palatynacie. Na czele dr Dorten, Smeets i Matthes. Ogłoszona republika nadreńska w Akwizgranie i w Düren. W Düsseldorffie t. zw. Rheinischer Tag — krwawe walki uliczne z separatystami. Interwencja wojska francuskiego.

23.X Zamach komunistyczny w Hamburgu. Tak samo w Saksonji i w Turyngji — próba utworzenia komunistycznego rządu. Wszędzie zarządzenia wojskowe.

31.X Nota brytyjska do rządów francuskiego i belgijskiego, iż Anglja nie uzna separatystycznej republiki nadreńskiej.

2.XI Wysoki komisarz belgijski nakazuje separatystom opuścić Akwizgran.

8/9.XI Zamach stanu Hitlera i Ludendorffa w Monachjum o charakterze nacjonalistycznym. Ruch skupiony około osoby Ludendorffa i Hitlera. Kierunek aryjski. Cel — naprzód oczyszczenie kraju z Żydów i marksistów, aby potem zwrócić się przeciw wrogom zewnętrznym. Określenie Hitlera według Severinga: „Dziwna osobistość... robi z siebie Mussoliniego Bawarji, a jest tylko jego karykaturą. Ruch, który organizuje, jest równocześnie ksenofobski, antysemicki, nacjonalistyczny i mistyczny". Przypomina ruchy z czasów reformacji w Szwabji na głos Karlstadta i Münzera. Stosunek do chrześcijaństwa: Kościół narodowy, oddzielony od państwa i od Rzymu. „Chrześcijaństwo winno być zmienione: powinno się stać uczuciem niemieckiem. Każdy człowiek i każdy naród czuje bóstwo według własnej natury. Mamy prawo zatem mówić o Bogu niemieckim". Z Bawarji, odkąd rząd proklamował opór bierny, Hitler podniósł hasło walki czynnej w licznych aktach sabotażu w obszarach okupowanych. Chwilę kapitulacji uznał za odpowiednią dla swego wystąpienia.

8.XI Wieczorem w wielkim hallu Büregerbraü wobec tysiąca ludzi Hitler

na sygnał dany przez siebie wystrzałem rewolwerowym zażądał ciszy i oświadczył: „Dnia dzisiejszego mija pięć lat, kiedy stał się fakt haniebny, który pogrążył naród niemiecki w stan bezecnej niemocy. Dziś, po latach pięciu historja musi się obrócić". Rząd „zbrodniarzy" wraz z prezydentem republiki niemieckiej w Berlinie ogłasza się za obalony. Nowy rząd ma powstać tu w Monachjum. Proponuje, aby kierownictwo tego rządu tymczasowego powierzono jemu aż do czasu, póki nie będą obalone układy, które doprowadziły Niemcy do zguby. Kierownictwo armji narodowej obejmie generał Ludendorff. Marsz na Berlin, który nazywa „grzesznym Babelem" (Sündenbabel). „Jutro Niemcy albo zobaczą rząd narodowy albo nas poległych".

Niemcy w obliczu wojny domowej. W nocy kanclerz skomunikował się z nadburmistrzami wielu miast północnych bawarskich. Pomorze i wiele innych obwodów, nastrojone narodowo, oczekiwały zwycięstwa ruchu. Północ niemiecka wiedziała, co się dzieje na Południu. Dzienniki nacjonalistyczne zorganizowały służbę nocną, aby ogłosić zwycięstwo ruchu ludowego i marsz na Berlin. Rząd bawarski Kahra, nacjonalistyczny, ale monarchiczny, wrogo nastrojony zarówno przeciwko socjalistom, jak i narodowemu socjalizmowi. W nocy Stresemann porozumiał się zarówno z Kahrem, jak i generałem dowodzącym, Lessowem. Zarówno Kahr, jak i Lessow, odżegnywują się od Hitlera i Ludendorffa. Garnizon pozostał wierny w rękach Lessowa.

Krwawe stłumienie „Putschu" i ogłoszenie stanu oblężenia w Bawarji. 9.XI
Ludendorff aresztowany, a Hitler uciekł w samochodzie. Stresemann oddał władzę von Gesslerowi z prawem delegowania jej, ten zaś generałowi von Seeckt, przeciwnikowi Ludendorffa.

Zamknięcie konferencji imperjalnej w Londynie. Na konferencji tej generał Smuts w imieniu Afryki południowej oświadczył, iż zajęcie Ruhry zamyka drogę reparacjom. Trzeba skłonić Francję do ewakuacji. Konferencja przykłada wagę do współudziału Stanów Zjednoczonych w sprawach Europy. Foreign Office porozumiał się z Waszyngtonem co do projektu konferencji w celu rozwiązania sprawy długów: chodzi — według opinji Waszyngtonu — nie o zwolnienie z zobowiązań Niemców, lecz o umożliwienie im wykonania ich. Poincaré zgodził się na konferencję ze Stanami Zjednoczonemi wspólnie z innemi zainteresowanemi państwami.

We Francji obawy przed rządem prawicowym, który pociągnie za sobą nietylko wstrzymanie reparacyj, ale i zerwanie traktatu wersalskiego oraz otwartą wojnę. Oświadczenie ambasadora francuskiego w Berlinie, że pokój w Niemczech i pokój w Europie najlepiej będzie zabezpieczony, jeśli w Niemczech skonsoliduje się rząd demokratyczny. Stresemann tłumaczy, że skłonności krańcowe nietylko komunizmu, ale i radykalizmu prawicowego przyjmują się zarówno u akademików, jak i u robotników skutkiem rozpaczliwego położenia, w jakiem znajdują się Niemcy. Zaprzecza jakoby rząd nie miał siły do ich zwalczenia. Powoływał się na przykład Hitlera, o którym mówiono, że idzie z 200 tysiącami wojska na

Berlin, zamiast tego zebrało się tylko dwa tysiące i „z wielkiej wyprawy zrobił się miejscowy „Putsch".

15.XI Wypuszczenie w obieg marki rentowej.

20.XI Stabilizacja marki rentowej (jeden dolar — 4.3 biljony marek papierowych).

23.XI Partje komunistyczna, narodowo-socjalistyczna i niemiecko-ludowa zakazane w Niemczech.

Upadek gabinetu Stresemanna.

30.XI Gabinet środka — Wilhelm Marx na czele. Stresemann, jak dotychczas, ministrem spraw zagranicznych. Finanse — Luther. Okres pięcioletni republiki: Marx — Luther (1923 — 1928).

PRÓBY STABILIZACJI NA ZACHODZIE. ZMIANY NA DALE-

6.XII KIM I BLISKIM WSCHODZIE. Zwycięstwo partji Pracy przy wyborach w Anglji. Konserwatyści tracą 107 miejsc na rzecz partji Pracy i 67 na rzecz liberałów.

16.XII Zwycięstwo Venizelosa przy wyborach w Grecji. Król Jerzy porzuca Grecję (18.—).

21.XII Mianowanie komisji pod przewodnictwem Amerykanina Dawesa dla spraw reparacyj Niemiec.

22.XII Utworzenie autonomicznego rządu Palestyny.

31.XII Wybory do zgromadzenia prawodawczego w Indjach: jedna trzecia swaradżystów.

Rok 1924 Ustawa dla prezydenta i ministra skarbu o pełnomocnictwach finanso-

5.I wych w Polsce.

7.I Ustawa o naprawie skarbu polskiego i reformie walutowej.

11.I Venizelos — pierwszym ministrem w Grecji.

14.I Komisja rzeczoznawców pod przewodnictwem Dawesa zbiera się w Berlinie.

20.I Rozporządzenie Prezydenta w sprawie systemu monetarnego i statutu Banku Polskiego.

21.I Klęska rządu konserwatywnego w izbie i rezygnacja Baldwina (22—). Król wzywa szefa partji Pracy, MacDonalda, do utworzenia rządu. Krytyka lorda Grey of Falloden: „Europa na pochyłości stacza się do katastrofy ewentualnej. W Niemczech sieje się na najnieodpowiedniejszej glebie ziarna rewanżu (odwetu). Rosja, wypędzona jak parjas, idzie po drodze do ruiny. Trzy państwa Małej Ententy i Polska biorą udział w wyścigu zbrojeń i dążą do utworzenia wraz z Francją nowego bloku zbrojnego".

25.I Sojusz francusko-czechosłowacki podpisany.

Układ italo-południowosłowiański w sprawie Fiume.

28.I Francja cofa swe poparcie separatystom nadreńskim.

Zaghlul pasza na czele rządu w Egipcie.

1.II Gabinet MacDonalda uznaje rząd Sowietów. Zaproszenie na konferencję w Londynie.

Wstrzymanie druku marek polskich.

3.II Śmierć Woodrow Wilsona.

Uznanie Sowietów przez rząd Italji. 7.II

Zniesienie kalifatu przez Zgromadzenie Narodowe tureckie w Ankarze. Kalif Abdul Medżid i cała rodzina Osmanów wypędzeni z terytorjum Turcji. 2.III

Król Hedżasu Hussejn przyjmuje kalifat. 5.III

Ratyfikowanie przez sejm w Warszawie traktatu w Saint Germain-en-Laye. 14.III

Decyzja Ligi Narodów wyznacza Westerplatte, jako miejsce stałego, a Holm — tymczasowego wyładowania amunicji dla Polski.

Detronizacja szacha Ahmeda w Persji — koniec dynastji Kadżarów. Riza chan — regentem. 19.III

Rezolucja sejmu w sprawie dostępu Polski do morza.

Grecja ogłoszona republiką. Detronizacja króla Jerzego II. 24.III

Wybór pierwszej izby korporacyjnej w Italji.

Założenie państwa korporacyjnego: państwo pracowników i pracodawców. Państwo rozstrzyga, co jest dobrem dla jego obywateli, interwenjuje też i rozcina kwestje sporne między kapitałem a pracą. System korporacyjny wypośrodkowuje drogę między liberalizmem, zasadą gospodarki indywidualnej, a socjalizmem — gospodarką bez interesu indywidualnego. Hasło wspólności interesów klasowych zastępuje hasłem dyscypliny faszystowskiej, która nakazuje zarówno robotnikom, jak i kapitalistom interesy swej warstwy egoistyczne poświęcić na rzecz dobra narodu i państwa. Teorja krytykowana, jako ubóstwienie Państwa, albo „statolatria".

Riza chan ogłasza, iż pojęcie republiki nie zgadza się z religją perską. 1.IV

Wyrok na Hitlera i Ludendorffa. Generał uniewinniony. Hitler skazany na pięć lat twierdzy. Tu napisał „Mein Kampf" (Moja walka), książkę, która stała się programem całego ruchu narodowo-socjalistycznego na przyszłość. Hitler został po roku ułaskawiony (1925).

ROK 1924|1929.

PIĘCIOLETNIA ERA „POMYŚLNOŚCI" NA ZACHODZIE I PRZEWROTY NA WSCHODZIE.

RZĄDY PARTJI PRACY W ANGLJI I KARTELU LEWICOWEGO WE FRANCJI. Dymisja gabinetu Poincaré'go na skutek klęski bloku narodowego przy wyborach. Oddziaływanie sytuacji europejskiej na sytuację wewnętrzną we Francji. Kartel lewicowy wysuwa Herriota, jako jego następcę. Ten sam kartel zmusza prezydenta Milleranda do złożenia prezydentury. Zamiast rządów prezydenckich rządy zakulisowe parlamentu. Socjaliści językiem u wagi. Deputowany socjalistyczny Marcel Cachin po dymisji Poincaré'go zgłasza wniosek, iż izba odracza się, dopóki prezydent nie poda się do dymisji. Żaden z przedstawicieli kartelu nie chce wziąć władzy z rąk Milleranda. „Dymisja prezydenta republiki Rok 1924

jest u nas formą pokojową rewolucji" („Progrès civique", z 31.V). Kiedy Millerand się wzbrania i odwołuje się do centrum, socjaliści odwołują się do ulicy. „Proletarjat rewolucyjny załatwi swe rachunki szczegółowe z człowiekiem Wrangla i łamaczem strajku roku 1920" (organ komunistyczny, subsydjowany przez Sowiety „l'Humanité").

Socjaliści we Francji zgrupowani w partji socjalistycznej i w Konfederacji Generalnej Pracy, ta druga należy do Międzynarodówki II w Amsterdamie. Pod wpływem rewolucji w Rosji bolszewizacja, względnie leninizacja partji. Rozłam na kongresie w Tours (25—30.XII.1920): leniniści — Moskwiciny (les Mouscoutaires") — jak ich z początku nazywają — tworzą sekcję francuską Międzynarodówki komunistycznej. Oczyszczanie partji z „drobnej burżuazji" (masonerji i członków Ligi praw człowieka): hasło — „precz ze zgniłą inteligencją", proletaryzacja, czyli ograniczanie partji do samych robotników (kongres w Lyonie 1924). Głowa partji w Moskwie: za kulisami wydają rozkazy agenci Kominternu. V kongres światowy przeprowadza organizację partji na podstawie komórek („jaczejek"), wzmacnia szeregi partji żywiołem robotniczym i dopuszcza członków ugrupowań zawodowych Konfederacji Generalnej Pracy Zjednoczonej, emanacji Międzynarodówki Syndykatów moskiewskiej.

2.VI Millerand rezygnuje. Wielka Loża — Aleksander Israël na czele Rady, członek jej Alfred Dominique, minister spraw wewnętrznych w gabinecie, oświadcza w imieniu swych kolegów, że będzie czuwać nad dyscypliną partji i czystością republikańską członków partji. Zabiegi Lóż (de Monzie) o uznanie Sowietów „de jure".

13.VI Kongres w Wersalu wybiera na prezydenta prezesa senatu Doumergue'a. Kandydat bloku Painlevé ponosi klęskę.

16.VI Gabinet Herriota. Pierwsze słowa nowego prezydenta: „Jesteśmy przeciwnikami polityki odosobnienia i gwałtu, która prowadzi do okupacji i do zastawów terytorjalnych". Wskazuje jako drogę porozumienia wejście Niemiec do Ligi Narodów, które zależy od uregulowania sprawy reparacyj i bezpieczeństwa... To drugie na podstawie paktów gwarancyjnych pod kontrolą także Ligi Narodów. Ale do gabinetu, jako ministra wojny, wchodzi gen. Nollet, który stał na czele komisji nad kontrolą zbrojeń w Niemczech.

Równocześnie oświadczenie Stresemanna na konferencji z przewódcami stronnictw: „Zasadniczą sprawą jest uwolnienie Zagłębia Ruhry. Herriot przygotował grunt po temu. Jeżeli orzeczenie rzeczoznawców weźmie bieg, wojskowa okupacja będzie sama przez się zniesiona. Teraz więc można pertraktować. Układy z Poincaré'm były bezcelowe. Myśmy wiedzieli, że nie prowadzą do niczego. Tego samego zdania byli i Anglicy. Kiedyśmy chcieli coś przedsiębrać, odradzali, mówiąc, „czekajcie, dopóki nie przyjdzie następca".

21.VI Spotkanie Herriota z MacDonaldem w Chequers. Wspólny list do kanclerza Marxa z wyrazami niepokoju co do wzrastającej ustawicznie działalności organizacyj nacjonalistycznych i militarnych w Niemczech.

Odpowiedź Stresemanna zaprzecza charakteru zbrojnego tym organi- 30.VI
zacjom, które nazywa sportowo-gimnastycznemi. „Byłoby śmieszne przypisywać im niebezpieczny charakter nazewnątrz. Wszystko sprowadza się do manifestacyj, których winą jest polityka upokorzenia, stosowana względem Niemiec. Jest w mocy tedy sprzymierzonych powściągnąć ten ruch, o ile zmienią swą politykę". Na dowód przytacza, iż każda mowa Poincaré'go daje ruchowi nacjonalistycznemu nowych sto tysięcy członków. Dalej twierdzi, że niema takiego wojskowego w Europie, który mógłby przypisywać Niemcom chęć wywołania konfliktu zbrojnego. Od czasu zawarcia pokoju Niemcy nie odlały ani jednej armaty, a nawet ilość ich amunicji jest mniejsza od dozwolonej przez traktat wersalski. Wysuwa chęć, zamiast polityki gwałtu, polityki porozumienia.

Konferencja reparacyjna w Londynie (—16.VIII) pod przewodnic- 16.VII
twem MacDonalda. Hasło: „Bez jedności niema bezpieczeństwa, bez bezpieczeństwa niema pokoju". Podstawą plan Dawesa z 9.IV, zasadniczo przyjęty przez obie strony. MacDonald rozumie go jako nałożenie „zobowiązań moralnych" na Niemcy.

Instalacja księcia Walji (późniejszego króla Edwarda VIII) w hallu 22.VII
Westminsteru na wielkiego mistrza loży masońskiej prowincjonalnej w Sussex. Przewodniczy uroczystości książę Connaught, wuj księcia, w obecności dwóch tysięcy czterystu członków Lóż. Sojusz masonerji z interesami Anglji. „Filozofizm humanitarny (masoński) był zawsze, a dziś bardziej niż kiedykolwiek indziej jest w harmonji z interesami Wielkiej Brytanji" (René Pinon). Przedstawicielka tego „filozofizmu humanitarnego" na kontynencie — Liga Narodów, jako narzędzie polityki angielskiej w celu służenia jej interesom.

Premjer brytyjski stwierdza, że gwarancje bankierskie na podstawie 25.VII
planu Dawesa nie dadzą się pogodzić z okupacją wojskową. Herriot zgadza się, żąda tylko dla siebie prawa określenia terminu zniesienia okupacji. Opinja sfer bankierskich: Montagu Normana, gubernatora Banku Anglji, Lemonta, współwłaściciela banku Morgana, także Hughesa, sekretarza stanu. Kampanja Ruhry Poincaré'go była toczona nietylko przeciw Niemcom, ale i przeciw Anglji. Zyski jedynie i wyłącznie Francji i Belgji. Na konferencji w Londynie inicjatywa przechodzi w ręce Anglji. Przywrócenie Ententy francusko-angielskiej, ale z abdykacją własnej polityki francuskiej. (Po roku okupacji Francja zdołała ściągnąć 1.600 miljonów franków, z czego 650 miljonów było dochodu czystego). Zdaniem René Pinona, konferencja londyńska była dla Francji cofnięciem się wstecz. Dawno już polityka francuska nie poniosła równej klęski.

Przegląd floty angielskiej przez króla Jerzego V. Bierze w przeglądzie 26.VII
udział 197 jednostek floty wojennej atlantyckiej. Konferencja w Londynie, jako problemat supremacji międzynarodowej angielskiej.

Zaproszenie Niemców na konferencję w Londynie. Główny cel Niemiec 2.VIII
postawienie siebie na równej stopie z resztą państw. „Frankfurter Zeitung" pisał z Londynu, że jest to pierwsza konferencja pokojowa w rozumieniu niemieckiem. „Internacjonalizm i humanitaryzm były zawsze bro-

nią polityki narodowej angielskiej". Ręka Anglików wyciągnięta do Sowietów i do Niemców.

8.VIII Rząd angielski zawiera układ handlowy z przedstawicielem Sowietów, Rakowskim.

9.VIII Zgoda delegacji niemieckiej na plan Dawesa, przyjęty i podpisany w Londynie. Przyjęty przez sejm Rzeszy (29—).

Plan Dawesa obowiązywał Niemcy do spłaty długów w wysokości miljarda marek w pierwszym roku, a do dwóch i pół w ciągu sześciu lat. Warunek, że spłaty mogą być uskuteczniane tylko z nadwyżki wywozu nad przywozem (t. zw. transfer). Jako zastaw, miały służyć koleje, których zarząd wydzielono w osobne towarzystwo, rozporządzające ich dochodami, ale nawzajem puszczające obligacje dla pokrycia spłat, względnie dostarczające Niemcom pieniędzy na ich pokrycie. Nieokreślony był tylko termin spłat, jak i ich wysokość roczna, zależna od t. zw. wskaźnika pomyślności gospodarczej (index of prosperity).

28.VIII Początek ewakuacji Ruhry (zakończona w listopadzie).

SPRAWA SANKCYJ I BEZPIECZEŃSTWA A LIGA NARO-

3.IX DÓW. Sesja Ligi Narodów w Genewie w obecności MacDonalda i Herriota. Londyn był krokiem pierwszym na drodze bezpieczeństwa Europy. Genewa miała być krokiem drugim. Zbliżenie francusko-brytyjskie miało się wzmocnić i wydać owoce. Solą w oku dla Anglików były sojusze wojskowe Francji.

4.IX Przemówienie MacDonalda na Zgromadzeniu Ligi: potępia politykę sojuszy i zaleca system arbitrażu, który ma być opracowany na konferencji międzynarodowej. MacDonald — wódz II Międzynarodówki i autor książki p. t. „Ten years of the secret diplomacy" (Dziesięć lat tajnej dyplomacji).

5.IX Przemówienie Herriota: przyjmuje tezę MacDonalda o pośrednictwie, żąda jednak, aby arbitraż był poparty siłą i popiera projekt traktatu o wzajemnej gwarancji.

Dwie tezy arbitrażowe: angielska i francuska. Angielska: w każdym zatargu ma być przyjęty arbitraż, potem idzie określenie napastnika, a za nim sankcje. Teza francuska: pojęcie bezpieczeństwa (securité) w duchu Ligi Narodów, odpowiadające demokracji europejskiej z równouprawnieniem wszystkich państw, jej członków.

Artykuł „Times'ów" (z 2.IX) ze strony angielskiej stwierdza, iż nigdy żadne wielkie państwo nie zgodzi się wyrzec części fundamentalnych swych praw zwierzchniczych, dotyczących jego bezpieczeństwa, na rzecz organizmu, w którym koalicja małych państw wywierałaby wpływ przeważny.

6.IX Wspólna rezolucja MacDonalda i Herriota na temat rozbrojenia przyjęta jednomyślnie przez Zgromadzenie Ligi Narodów. W dyskusji dwie tezy. Teza angielska: rozbrojenie, jako warunek bezpieczeństwa. Teza francuska: naprzód bezpieczeństwo, potem rozbrojenie. Teza pośrednia (autor Benesz, minister czechosłowacki): arbitraż, bezpieczeństwo, rozbrojenie. MacDonald zgadza się dodać arbitraż: według wspólnej tezy Mac

Gen. Herman Göring (1893), prezes Reichstagu 1932—33, min. lotn. Rzeszy 1933, pruski premjer i min. spraw wewn.

Luis Companys (1883), dziennikarz, utworzył w r. 1931, łącznie z pułk. Macia stron. lewicy republ. w Hiszpanji.

Leon Blum (1872); czołowy przedstaw. socjalist. franc., jeden z twórców bloku lewicy pod nazwą Frontu ludowego, redaktor „Le Populaire"; 1936 premjer.

Largo Caballero, jeden z przywódców lewicy w Hiszpanji; premjer 1936—37.

Gen. Franco, od 1936 wódz powstańczych wojsk narodowych w Hiszpanji przeciwko rządowi lewicowemu.

Zdobywanie miasta Santa Cruz w Hiszpanji przez wojska narodowe.

Prezydent Rzplitej w czasie wizyty w Bukareszcie 1937 wraz z królem Karolem II i W. Wojewodą Michałem.

Rozmowa króla Karola II rumuńskiego (w mundurze płk. polsk.) w czerwcu 1937 w czasie pobytu w Polsce z marsz. Śmigłym Rydzem; obok W. Wojewoda Michał 1. Karol II (1893) król rumuński od 1930. 2. W. Woj. Michał (1921), następca tronu rumuński, od 1927–30 król pod opieką rady regencyjnej, przed powrotem na tron jego ojca Karola II.

Wojna chińsko-japońska w 1937. Wojska japońskie na murze chińskim.

Szanghaj 1937. Zasieki z drutu kolczastego, oddzielające koncesje zagraniczne od dzielnic chińskich.

Donalda i Herriota napastnikiem jest ten, kto odmawia arbitrażu, a rozbrojenie zależy od stanu bezpieczeństwa. W każdym zatargu ma być przyjęty arbitraż, potem idzie określenie napastnika, za niem sankcje. Sankcje równe wyjęciu z pod prawa, coś w rodzaju klątwy średniowiecznej. W przemówieniu MacDonalda ręka wyciągnięta do Sowietów i do Niemców. Frazes, że i Liga Narodów może popełnić błąd z powołaniem się na przykład Górnego Śląska. Wprawdzie nastąpiło później sprostowanie, ale efekt przemówienia pozostał. Te sankcje stanowią szkopuł dla pacyfistów, gdyż pociągają za sobą wojnę. Wobec odrzucenia zasady, jakoby Liga Narodów stanowiła jakieś nadpaństwo (superstate), przyjęto, iż sankcje mogą być jedynie finansowe. Anglja podejmuje się ich wykonania jedynie na morzu w postaci utrudnień w żegludze, na lądzie niema sankcyj.

Z przemówienia lorda Parmoora, członka gabinetu MacDonalda, na sesji Ligi Narodów: Anglja podejmuje się objąć policję Ligi Narodów na morzu — żąda dla siebie prawa blokady, chwytania, względnie aresztowania statków neutralnych i t. p. Protesty „Daily Telegraph" i „Times'ów". Teza „Times'ów": Anglja mogłaby być wciągnięta w akcję, w której interes jej życia byłby zaangażowany" (artykuł z 17.IX). 13.IX

Teza francuska: rozszerzenie autorytetu Ligi Narodów aż do rozmiarów niekiedy ponadpaństwowych, bezwzględna rozporządzalność środkami państw w zakresie sankcyj. Do tej tezy przyłączają się Mała Ententa i Polska.

Teza wielkobrytyjska. Delegat minister spraw zagranicznych, Henderson, broni swobody akcji poszczególnych państw. Włosi — Scialoja, Schanzer — przyłączają się do tej tezy. Henderson: „Wybór środków odnośnie do akcji należy do państw sygnatarjuszy. Rządy same określą, w jaki sposób będą interwenjowały i jak się mają ustosunkować do sytuacji... Rada (Ligi Narodów) nie może zmusić państwa do przyjęcia takiego lub innego zalecenia. Wielka Brytanja podejmuje się dostarczyć interwencji lojalnej i wydatnej, ale nie może się zgodzić na zawieszenie swego prawa osądzania, czy zalecenia (Ligi Narodów) są do przyjęcia".

Dyskusja w Zgromadzeniu Ligi Narodów nad projektem arbitrażowym. Przemówienia Brianda i lorda Parmoora. 1.X

Wniosek ostateczny, sformułowany przez lorda Parmoora: „Każdy rząd wolny jest określić środki współpracy. Liga Narodów nie będzie miała do swego rozporządzenia ani armij, ani okrętów", Henderson podkreślił, iż ostateczny rezultat wysiłków arbitrażowych będzie zależał od rozbrojenia.

Rezolucja Zgromadzenia Ligi za przyjęciem protokółu pokojowego załatwienia sporów międzynarodowych, oraz wzywająca Radę Ligi Narodów do zwołania konferencji rozbrojeniowej. 2.X

Francja, Polska, Czechosłowacja, Jugosławja, Portugalja, Grecja podpisują protokół genewski.

Główne punkty protokółu: 1) postawienie wojny poza prawem, 2) przymusowy arbitraż, podtrzymywany przez sankcje, 3) za napastni-

ka uważany jest ten, kto nie zgadza się na arbitraż (Trybunału międzynarodowego albo Rady Ligi Narodów), 4) sprawa zastosowania sankcyj natury ekonomicznej, finansowej, wojskowej przeciwko napastnikowi.

Przeciwko wnioskowi, iż sankcje mają być natychmiast stosowane, wystąpił delegat Japonji, Adaczi. Żądał poprawki w tym duchu, iż przed stosowaniem sankcyj Liga będzie wprzód szukała sposobów doprowadzenia do porozumienia między przeciwnikami. Japonja już zastrzegała sobie swobodę działania na przyszłość w Chinach. Tak samo Anglja zastrzegała sobie swobodę w sprawie współudziału w sankcjach. Protokół podpisało 47 państw.

Ocena protokółu: stanowił idealny schemat bezpieczeństwa powszechnego „na papierze", i obejmował zarówno bezpieczeństwo na Zachodzie, jak i na Wschodzie — zawsze poprzedzane czy warunkowane tezą niesprawdzoną rozbrojenia powszechnego. W Anglji MacDonald upadł w czasie debaty nad protokółem, a kiedy Rada Ligi przedstawiła go do zatwierdzenia rządowi, następca Baldwin odmówił przyjęcia jego.

10.X Pożyczka Dawesa podpisana w Londynie.

10.X Rozwiązanie parlamentu w Londynie.

24.X List Zinowjewa, głowy III Międzynarodówki, z instrukcją dla partji komunistycznej w Anglji, aby dążyła do obalenia ustroju brytyjskiego i podważenia jego siły (z 15.IX), opublikowany przez Foreign Office. Rakowski zaprzecza jego autentyczności. Kompromitacja partji Pracy.

28.X Francja uznaje Sowiety.

30.X Wybory w Anglji i klęska labourzystów. Zwycięstwo konserwatystów (411 miejsc na 150 partji Pracy i 39 liberałów).

4.XI Rząd konserwatywny Baldwina. Austen Chamberlain — sekretarzem stanu dla spraw zagranicznych.

5.XI Coolidge wybrany prezydentem Stanów Zjednoczonych.

22.XI Rząd brytyjski uznaje autentyczność listu Zinowjewa i odmawia zatwierdzenia traktatu z 8.VIII.

2.XII Traktat handlowy angielsko-niemiecki.

7.XII Wybory w Niemczech. Zwycięstwo socjalistów (100 mandatów), niemieckich narodowców (96) i centrum (65). Narodowi socjaliści 32 mandaty. Amnestja Hitlera. Marx rezygnuje z kanclerstwa.

POLSKA A NIEMCY I ROSJA. SPRAWA BEZPIECZEŃSTWA NA WSCHODZIE. Już na konferencji w Londynie MacDonald zaproponował Niemcom wejście do Ligi Narodów. Zastrzeżenie Stresemanna, że wejście to nie oznacza zgody na traktat wersalski i na długi wojenne. Opinja francuska: Niemcy — wejście do Ligi Narodów uważać będą za pierwszy krok na drodze do rewizji traktatów, domagać się będą równouprawnienia i strząśnięcia „łańcuchów traktatowych".

Niepokój Rosji z powodu zbliżenia się Niemiec do państw zachodnich. Obawa, iż Rapallo zagrożone. Konferencje z tego powodu w Berlinie z Krestinskim, ambasadorem sowieckim, i Bartman-Brodowskim.

4.IX Napady dywersyjne band sowieckich na Polskę: Stołpce. Na pociąg

pod Łunińcem (29—). Wymiana not między rządem polskim a Sowietami w tej sprawie.

Zakusy bolszewickie na państwa bałtyckie — porty Rygi i Rewalu. Odezwa w „Prawdzie" moskiewskiej: „Naprzód, proletarjacie Estonji... Pamiętajcie, że armja czerwona i kawalerja Budiennego są w stanie jednym zamachem proletarjackiego miecza odciąć głowę burżuazji estońskiej". 29.XI

Zamach bolszewicki w Tallinie (Rewalu): próba zajęcia centrali telegraficznej i telefonicznej, dworca kolejowego i pałacu rządowego. Zamach nieudany — wojsko nie dało się wciągnąć. 1.XII

Nota Stresemanna do sir Erica Drummonda, generalnego sekretarza Ligi Narodów, iż Niemcy nie mogą wejść do Ligi Narodów. Niebezpieczeństwo dla Niemiec z powodu zupełnego rozbrojenia w wypadkach stosowania sankcyj, brak równości w stosunku do innych narodów. Propaganda za rewizją granic z Polską, wspierana przez prasę angielską („Manchester Guardian"). Na pierwszy ogień idzie sprawa t. zw. „korytarza", czyli Pomorze i Gdańsk.

Zatarg o skrzynki pocztowe w Gdańsku. Po utworzeniu polskiego urzędu pocztowego zniszczenie skrzynek i obraza emblematów polskich. Protest senatu gdańskiego do Wysokiego Komisarza z powodu skrzynek (9—). Spór przekazany Radzie Ligi Narodów (14—). Rok 1925 5.I

Nota sprzymierzonych do rządu Rzeszy, iż wobec niespełnienia warunków traktatu okupacja pierwszej strefy (Kolonja) nad Renem utrzymuje się w swej mocy (termin okupacji dotychczas był pięcioletni). 5.I

Gabinet mieszczański dr Hansa Luthera, Stresemann minister spraw zagranicznych. 15.I

1-a Konferencja ministrów spraw zagranicznych państw bałtyckich w Helsinkach i podpisanie konwencji koncyljacyjno-arbitrażowej (17—). 16/17.I

Traktat sojuszniczy między Francją a Czechosłowacją. 25.I

Konkordat Polski z Watykanem (ratyfikowany 2.IV). 10.II

Układ w Waszyngtonie o pożyczce polsko-amerykańskiej.

Prasa angielska („Daily Telegraph"), inspirowana przez Foreign Office, atakuje Radę Ligi Narodów, iż w swych orzeczeniach niezawsze kieruje się zasadami sprawiedliwości, czasem zaś poświęca ją na rzecz ratowania pokoju, jak w wypadku Wilna i Górnego Śląska. 14.II

Nota werbalna Niemiec w Londynie, Brukseli i Paryżu, iż Niemcy gotowe są wziąć udział w pakcie bezpieczeństwa na Zachodzie, domyślnie, za cenę ewakuacji strefy Kolonji i całego lewego brzegu Renu. 23.II

Śmierć Eberta, prezydenta Rzeszy. 28.II

Posiedzenie gabinetu angielskiego. Trzy kierunki: Austen Chamberlain za bezpieczeństwem, a więc i za współpracą Anglji z Francją w dziele pokoju, oraz gwarancją jej bezpieczeństwa (na Zachodzie), co z czasem może być rozciągnięte i na Wschód (a więc i na Polskę). Drugi kierunek — izolacja i niemieszanie się Anglji w sprawy na kontynencie, natomiast współpraca ze Stanami Zjednoczonemi na morzu (dwie talassokracje anglosaskie). Trzeci kierunek pośredni (lord Balfour): z Niemca- 2, 4.III

mi, a nie przeciw Niemcom — na rzecz paktu włosko-francusko-belgijsko-angielsko-niemieckiego. I ten kierunek zwyciężył.

Polska z paktu bezpieczeństwa usunięta. Italja zbyt nie interesowała się granicą zachodnią Niemiec, granica wschodnia nie obchodziła jej wcale.

4.III Artykuł „Times'ów", że „korytarz" i podział Zagłębia Górnego Śląska są źródłem zadrażnienia i wiecznego niezadowolenia Niemców i że istnienie tych problemów niepokojących podnieca atmosferę ogólną niepokoju w Europie wschodniej.

6.III Interpelacja w sejmie w sprawie zabiegów dyplomatycznych Niemiec o zmianę granicy zachodniej Polski. Wiadomość (zdementowana), że Polska zagroziła mobilizacją. Zaniepokojenie w prasie Małej Ententy. To samo w Belgji: porzucić Polskę to znaczy zdradzić Belgję.

Skrzyński, minister spraw zagranicznych Polski, i Hymans odbywają podróż do Paryża. Uspokojenie ze strony Herriota.

7.III Oświadczenie Stresemanna wobec przedstawicieli prasy: „Czego nie możemy, to gwarantować granicy na Wschodzie, ponieważ tam musimy zastrzec sobie możliwość rozwiązania tych spraw na drodze pokojowej".

9.III Sesja 33-ia Rady Ligi Narodów. Chamberlain odpowiada na propozycje Niemiec wejścia do Ligi Narodów: żąda zgody bez zastrzeżeń. Ton odpowiedzi pojednawczy: zamiast protokółu bezpieczeństwa ogólnego proponuje pakty regjonalne. Wobec Skrzyńskiego składa zapewnienie stanowcze, iż pakt z Niemcami nie dotknie traktatu wersalskiego.

12.III Oświadczenie Chamberlaina wobec Rady Ligi Narodów (po zasięgnięciu opinji dominjów), iż Anglja nie podpisze protokółu genewskiego, ponieważ angażuje on suwerenność decyzyj państwowych.

Komentarz francuski: Anglicy odmawiają podpisu, ponieważ nie chcą się angażować w sprawę granic wschodnich Niemiec.

13.III Uchwała Rady Ligi Narodów w sprawie uregulowania poczty polskiej.

16.III Interwencja posła francuskiego w Berlinie, Margerie, aby Stresemann zrobił coś dla uspokojenia Polski. Stresemann zapewnia tylko, że Niemcy nie mają zamiaru napaść na Polskę, ale powołuje się na niepewność granic Polski od strony Sowietów.

29.III Pierwszy wybór powszechny w Rzeszy niemieckiej na prezydenta: kandydat Stresemanna Jarres, nadburmistrz Duisburgu, pada w braku absolutnej większości głosów.

10.IV Upadek gabinetu Herriota. Następca Painlevé (15—).

Briand — minister spraw zagranicznych za współpracą z Niemcami.

15.IV Wizyta Benesza w Warszawie. Podpisanie traktatu koncyljacyjno-arbitrażowego i konwencji handlowej z Czechosłowacją (23—).

26.IV Drugie wybory na prezydenta Rzeszy: Hindenburg, postawiony na liście sprzymierzonych w liczbie „zbrodniarzy wojennych" (Kriegsverbrecher) — kandydatura wymierzona w traktat wersalski — obrany 14,7 miljonami głosów prezydentem republiki niemieckiej.

Odezwa prezydenta Hindenburga do narodu niemieckiego, wzywająca go do zmycia hańby winy wojny, dotychczas ciążącej nad nim niezasłużenie.

WOJNA HANDLOWO-CELNA POLSKI Z NIEMCAMI I TRAKTAT W LOCARNO. Winston Churchill wprowadza swój budżet: obniżka podatku dochodowego i zapowiedź powrotu do waluty złotej. 28.IV

Bill o przywróceniu funtowi parytetu złota przechodzi w izbie gmin. 5.V

Zwiększony budżet w Polsce i nadwerężenie równowagi złotego. 15.V

Wojna celna Polski z Niemcami — początek. Zakaz dowozu węgla górnośląskiego do Niemiec. 15.VI

Odpowiedź rządu francuskiego na memorandum niemieckie z 23.II: Francja i sprzymierzeni gotowi są przystąpić do wymiany poglądów. 16.VI

Załamanie się złotego polskiego. 28.VII

Koniec okupacji Ruhry. 31.VII

Układ polsko-sowiecki o likwidacji zajść pogranicznych. 3.VIII

Opinja Hindenburga o wstąpieniu Niemiec do Ligi Narodów, że bardzo mało może się pogodzić z tą myślą, ale że jego osoba jest tutaj na drugim planie. 11.VIII

Stresemann do ex-następcy tronu niemieckiego Wilhelma Fryderyka o zadaniach polityki zagranicznej Niemiec: W najbliższym czasie polityka ta ma trzy zadania do rozstrzygnięcia: 1) rozwiązanie sprawy reparacyj „w duchu znośnym dla Niemiec" i zapewnienie pokoju dla odbudowy (für eine Wiederherstellung) Niemiec, 2) ochronę Niemców poza granicami państwa (około 10 do 12 miljonów), 3) „Trzeciem wielkiem zadaniem jest korektura granicy wschodniej, odzyskanie Gdańska, korytarza polskiego i poprawienie granicy na Górnym Śląsku". Na drugim planie stoi sprawa „Anschlussu", który obok korzyści mieści także w sobie i komplikacje. Dla tych celów potrzebny jest pakt bezpieczeństwa, który uczyni zarówno Niemcy, jak i Italję, gwarantami granic zachodnich Niemiec. Ten pakt mieści w sobie zaniechanie wojennej rozgrywki z Francją, czyli zrzeczenie się Alzacji i Lotaryngji. To ostatnie o tyle posiada charakter teoretyczny, że wszelka wojna z Francją leży poza możliwością. Ciężary reparacyjne według planu Dawesa będą już w roku 1927 nie do wytrzymania. Wtedy Niemcy zwrócą się do konferencji z żądaniem zmiany jego. Przez porównanie dwóch i pół miljarda, do których płacenia jako maximum, Niemcy są zobowiązane, z czterema miljardami, jako odsetkami długów wojennych, płaconych przez sprzymierzonych, okazuje się, że „przeciwnik tyleż przynajmniej jest podatkowo obciążony, co i my". 7.IX

Za wejściem Niemców do Ligi Narodów przemawia wzgląd na opiekę Niemców poza granicami Rzeszy (mniejszości w Polsce, Czechosłowacji, Jugosławji, w Rumunji). Przykład: sprawa skrzynek pocztowych w Gdańsku, w której wyrok zapadłby inaczej w obecności Niemiec przy stałym miejscu ich w Radzie i jednomyślności jej uchwał (głos w sprawach Saary, Gdańska i t. p.). Przemówieniami można sprawić dużo przykrości Francji, która z wejścia Niemiec do Ligi wcale nie jest zachwycona, podczas gdy Anglja tego sobie życzy, aby dotychczasowy przeważający wpływ Francji w Lidze móc pokonać.

Kwestja wyboru — opcji — między Wschodem a Zachodem przy wejściu do Ligi nie wchodzi w grę. Wybierać można tylko wówczas, gdy się

jest uzbrojonym. Niemcy nie mogą stać się ani szpadą kontynentalną Anglji, ani oprzeć się na sojuszu z Sowietami. Stresemann ostrzega przed utopją kokietowania bolszewizmu. Dopóki Rosjanie są w Berlinie, będzie powiewać flaga czerwona z zamku. Ale Rosja zadowolni się bolszewizacją Niemiec po Łabę, resztę odda Francji na pożarcie. Stresemann nie cofa się przecież przed porozumieniem z Rosją na „innej podstawie", ani też nie chce sprzedać się Zachodowi za wejście do Ligi Narodów. Całe zadanie Niemiec Stresemann sprowadza do taktyki Metternicha z roku 1809: „zu finessieren" i wymigiwać się od wielkich postanowień. (List poufny, ogłoszony dopiero po śmierci autora z jego papierów. Stresemann cieszył się wielką sympatją ex-Kronprinza i jego rodziny, gdzie go nazywali nie inaczej, jak „wujem Gustawem", „Onkel Gustav").

IX Szósta sesja Ligi Narodów przyjmuje uchwałę o konferencji przygotowawczej rozbrojeniowej.

5.X Otwarcie konferencji w Locarno (—16).

16.X Protokół lokarneński podpisany. Składał się z dwóch części: pakt zachodni — Niemcy, Belgja, Francja, Wielka Brytanja i Italja gwarantują granice Francji, Niemiec i Belgji oraz demilitaryzację strefy nadreńskiej. Pakt wschodni: gwarancja obustronna Francji oraz Polski i Czechosłowacji na wypadek napaści wojskowej i arbitraż między Niemcami a Polską i Czechosłowacją, jako uzupełnienie tej gwarancji.

Punkt widzenia francuski: skoro Niemcy będą zabezpieczone na Zachodzie, załatwi się stopniowo i sprawy na Wschodzie z Polską, Małą Ententą. Skutkiem tego Stresemann zgodził się na arbitraż w sprawach na Wschodzie, inaczej Briand odpowiedziałby na pakt zachodni propozycją paktu wschodniego. Briand rozumiał pomoc Polsce, jako automatyczną w razie napaści niesprowokowanej. Chamberlain zaś uzależniał ją od zgody Ligi Narodów (według art. 16 Covenantu), i ten punkt przeważył. Skrzyński z początku oświadczył, że nigdy Polska nie zgodzi się poddać sprawę swych granic sądowi rozjemczemu. Briand oświadczył, że na taki pakt Polska już się teraz godzi. Było to zwycięstwo niemieckie.

31.X Oddanie Westerplatte Polsce.

13.XI Upadek gabinetu Władysława Grabskiego. Następca Aleksander Skrzyński (20.—).

14.XI Konferencja ambasadorów w Paryżu w nocie do ambasadora niemieckiego zapowiada ewakuację pierwszej strefy okupowanej 1 grudnia.

27.XI Sejm Rzeszy ratyfikuje układy w Locarno oraz wyraża zgodę na wejście Niemiec do Ligi Narodów.

1.XII Podpisanie traktatów lokarneńskich w Londynie wraz z traktatem arbitrażowym polsko-niemieckim i gwarancyjnym polsko-francuskim.

Oświadczenie Chamberlaina: „Pakt ten jest istotną linją demarkacyjną między latami wojny a latami pokoju". Oświadczenie Brianda: „W świetle tych traktatów jesteśmy tylko Europejczykami". Stresemann: „Mamy prawo mówić o idei europejskiej". Coolidge przyjął wiadomość o Locarnie, jako wskazówkę, że Europa chce sobie sama pomagać, co bardzo zachęci Amerykanów, którzy chcą pomagać Europie.

Rok 1926

Konwencja graniczna polsko-niemiecka, podpisana w Poznaniu. 27.I

Niemcy proszą o przyjęcie do Ligi Narodów. 10.II

Wniosek Brianda przyznania Polsce miejsca niestałego w Radzie z równoczesnem wejściem Niemiec na miejsce stałe oraz zamiany miejsc niestałych Hiszpanji, Brazylji i Polski na stałe. Sprzeciw Niemiec. 12.III

Przyjęcie Niemiec do Ligi Narodów odroczone do sesji jesiennej z powodu opozycji Brazylji, domagającej się miejsca stałego. Rada Ligi Narodów mianuje komisję piętnastu dla zbadania składu, liczby i sposobu wyboru członków Rady. 17.III

Brazylja zawiadamia o wyjściu swem z Ligi Narodów. 12.VI

ITALJA I OBSZAR ŚRÓDZIEMNOMORSKI. MAGHREB I BLISKI WSCHÓD. W roku 1922 na konferencji w Cannes Włochy chciały wziąć udział w pakcie bezpieczeństwa i zostały usunięte. W roku 1925 sama Francja i Anglja zaprosiły je do udziału w pakcie lokarneńskim. Wzrost autorytetu światowego Italji po przewrocie z Mussolinim w ciągu trzech lat. Naprawa finansowa dzięki zabiegom ministra skarbu, hrabiego Volpi, w Londynie i Waszyngtonie.

Rok 1924

W parlamencie egipskim Zaghlul pasza stawia żądanie ewakuacji Sudanu przez Anglików. 23.VI

Zamieszki w Chartumie i Omdurmanie, wywołane przez rząd w Kairze. 24.VI

Lord Parmoore oznajmia w izbie lordów, że Anglja nie ustąpi z Sudanu. 25.VI

Traktat między Wielką Brytanją a Italją w sprawie odstąpienia regjonu Dżuba (Jubaland) w Afryce. 15.VII

Najazd wahabitów na Hedżas. 29.VIII

Sekta wahabitów powstała około roku 1745. Charakter jej religijny — dążenie do oczyszczenia islamu: zakazuje nawet tego, o czem niema wyraźnego zakazu „Wszystko, czego Koran nie nakazuje, albo zatwierdza, jest zakazane i jest grzechem". Nazywają wahabitów — purytanami muzułmańskimi. Wojna jest wyraźnie nakazana obok modlitwy i czytania Koranu. Centr sekty w środkowej Arabji — oaza Nedżd — sfera oddziaływania jednak bardzo rozległa: aż po morze Czerwone w Arabji i poprzez Syrję aż do Mezopotamji. Bez stałego jednak punktu oparcia.

W czasie wojny głową sekty był Ibn Saud, sprzymierzeniec Anglików, finansowany przez urząd Indyj, zarazem rywal drugiego jej sprzymierzeńca, Hussejna (tego finansował przeciwko Turkom Foreign Office). Obalenie rządów tureckich rozwiązało ręce Ibn Saudowi, który na północy zagarnął emirat Dżebel Szamas ze stolicą Hail (1921), skąd mógł kontrolować drogi pielgrzymów od zatoki Perskiej do Mekki. Ten sam los spotkał oazy Dżof i Kaf (1922), które są oparciem dla komunikacji od morza Śródziemnego na Transjordanję do Mezopotamji. Najazd Ibn Sauda na Hedżas był dalszym ciągiem podboju Arabji. Wahabici zajęli wybrzeże morskie od zatoki Akkaby do Assir.

Wahabici u wrót Mekki. Król Hussejn abdykuje na rzecz syna swego, Alego. 3.X

Zdobycie Mekki. Ali ucieka do Iraku. Aneksja Hedżasu przez Ibn 19.X

Rok 1924

Sauda (miasta Mekka, Medina i port Dżidda). Anglicy ratują sytuację, przyłączając zatokę Akkabę do Transjordanji i otwierając jej tym sposobem przystęp do morza (na jesieni roku 1925), w Iraku zaś i Transjordanji osadzają synów wypędzonego z Hedżasu Hussejna — Fajsala w Iraku, Alego w Transjordanji.

28.X Milicja faszystowska wchodzi w ramy organizacji państwa, jako armja konstytucyjna.

19.XI Sir Lee Stack, sirdar (naczelny wódz) armji egipskiej i generał gubernator Sudanu, zamordowany na ulicach Kairu. Represje rządu wielkobrytyjskiego.

12.XII Powstanie w Albanji. Rywalizacja trzech państw: Serbji, Grecji i Italji na terenie Albanji. Powstańcy pod dowództwem beja Ahmed Zogu obalają gabinet narodowy. Ahmed bej ogłasza się dyktatorem (27.—).

25.VI Zamach stanu wojskowy w Atenach. Generał Pangalos.

4.VIII Zakaz wolnomularstwa w Italji. Zamknięcie obydwóch Lóż — Wielkiego Wschodu i Obrządku Szkockiego. Wielki mistrz, Torrigiani, zesłany na wyspy Liparyjskie.

Rok 1925

1.I Mussolini w noworocznem przemówieniu zapowiada sfaszyzowanie (fascistizzare) Italji: zniesienie prasy opozycyjnej, gabinet złożony z samych faszystów.

13.IV Abd-el-Krim wkracza w granice protektoratu francuskiego w Marokko w celu zajęcia Fezu, zrzucenia sułtana Mulej Jusufa i wypędzenia Francuzów.

Rok 1924

16.X Primo di Rivera mianowany głównodowodzącym i wysokim komisarzem Marokka hiszpańskiego.

Rok 1925

11.VII Umowa francusko-hiszpańska co do współdziałania wojennego w Marokku. Powodzenie Abd-el-Krima. Rewolta ogarnia całe północne Marokko. Abd-el-Krim zagraża Fezowi. Drogi do Algeru przecięte. Francuzi stają wobec widma utraty panowania w Marokku. Wielki wysiłek militarny. Przysłanie 120 tysięcy żołnierzy. Wielkorządca francuski, generał Lyautay, dymisjonuje. Francja przysyła marszałka Pétaina. Współczesne sukcesy Kemala w Turcji i Rizy chana w Persji. Abd-el-Krim kandydat do godności kalifa na kongresie elekcyjnym w Kairze.

18.VII Powstanie Druzów w Syrji (sekta najbardziej wojownicza muzułmanów w górach Libanu — „ostatni rycerze" islamu). Gen. Gouraud uczynił z nich małe państewko feudalne. Ruch obudzony nacjonalistyczny. Żądają od Francuzów takiej samej konstytucji dla Syrji, jaką Anglicy przyznali w Iraku.

19.X Rewolta w Damaszku. Artylerja francuska ostrzeliwa miasto z wyżyn Salihiyeh.

5.XII Francuzi zdobywają Hasbeiya, główną kwaterę Druzów w Libanie.

12.XII Riza chan obrany królem Persji pod nazwą szah-in-szah Pahlewi. Wskrzeszona tradycja narodowa perska od Cyrusa do Szapura.

17.XII Traktat neutralności między Rosją (Cziczerin) a Turcją (Tewfik Ruszdi bej) w Paryżu.

31.XII Po drodze Tewfik zatrzymał się w Beogradzie, gdzie zawarł traktat

WAŻNIEJSZE MIASTA POLSKIE W XVIII W. I STAN ICH OBECNY

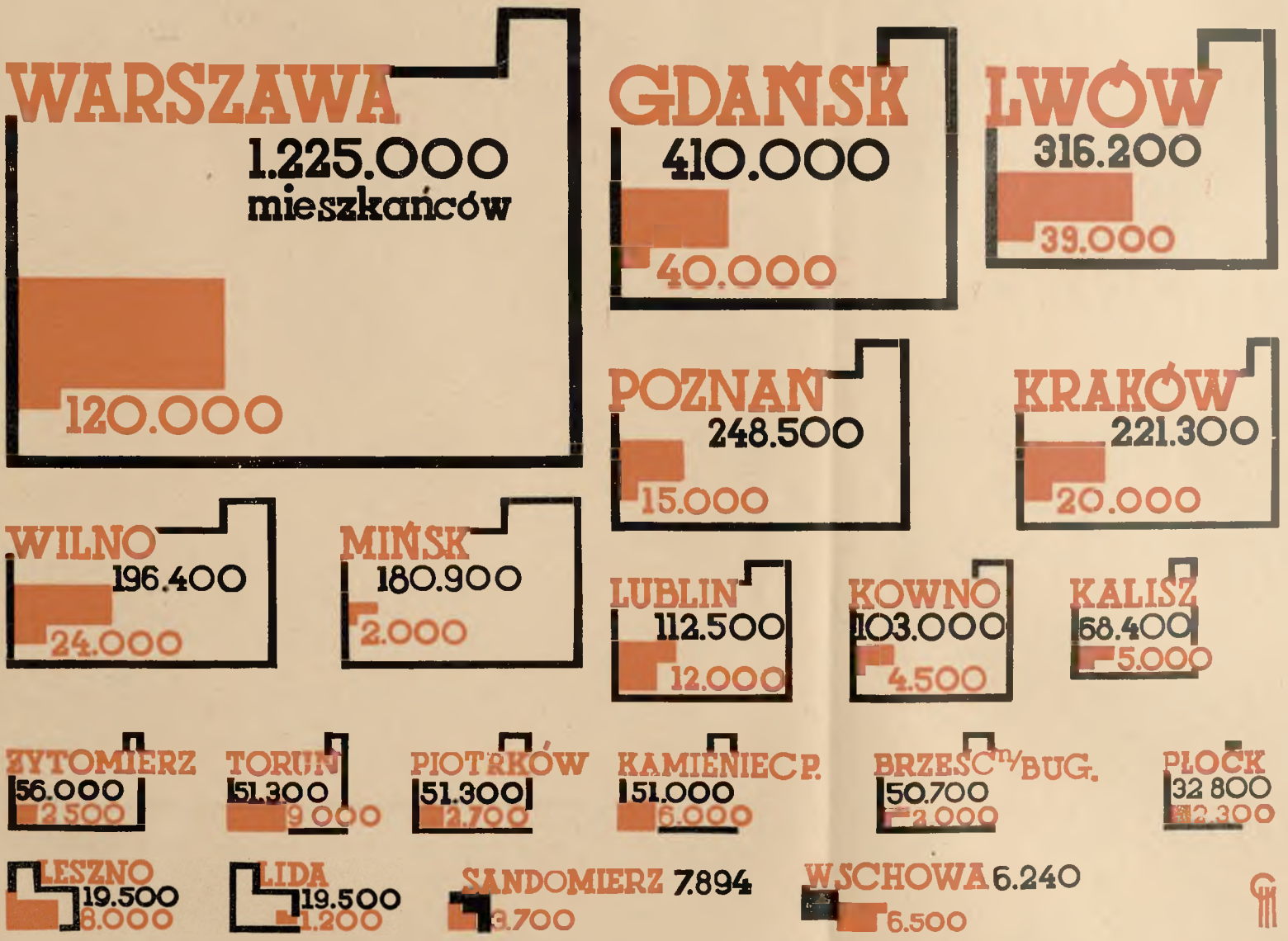

W tablicy powyższej uwzględniono tylko te miasta, które były ważniejszemi ośrodkami już w obrębie Rzeczypospolitej Polskiej w 18 wieku. Część z nich nie należy obecnie do Polski, w której natomiast istnieją inne ważne miasta (Łódź, Gdynia), dawniej nieistniejące. Kolejność według obecnego stanu zaludnienia z okresu 1934—1938. Utworzenie C. O. P.'u wpłynie w niedalekiej przyszłości na zwiększenie ludności Sandomierza. Cyfry i prostokąty czerwone podają liczebność miast w 18 wieku.

turko-jugosłowiański, ratyfikowany przez Zgromadzenie Narodowe w Ankarze.

Sowiety stykają się z Turcją dwiema republikami: Armenją i Gruzją. Olbrzymia popularność Lenina na Wschodzie — wszędzie jego portrety. Słowa manifestu z roku 1919: „Rosja zrzekła się polityki carów, o ludy, ofiary kapitalizmu, i gotowa jest wspierać wasze wysiłki przeciwko tyranji Anglji". „Wysiłek Rosji sowieckiej w ciągu siedmiu lat po rewolucji gigantyczny, metodyczny, wytrwały i obfitujący w rezultaty" (Pernot). Układy Rosji sowieckiej z Anglją o pomoc finansową na Zachodzie opierały się o rachuby Anglji uzyskania za tę cenę niemieszania się Sowietów w sprawy Anglji na Wschodzie.

Persja i Turcja zawierają traktat przyjaźni i gwarancji bezpieczeństwa Rok 1926
w Teheranie. Taki sam układ z Afganistanem. Hasło „Azja dla Azja- 22.IV
tów".

Zwrot w Kościele katolickim. Encyklika Piusa XI „Rerum ecclesiae 6.III
gestarum" oddaje zarząd Kościoła na Wschodzie krajowcom: biskupom chińskim, hinduskim i t. p.

W końcu roku 1925 Kemal nakazał strój europejski. W początku roku 1926 wprowadzono kalendarz gregorjański i zapowiedź systemu metrycznego oraz alfabetu łacińskiego. Zmiana prawa cywilnego — zamiast prawa muzułmańskiego (Koranu) system szwajcarski, system włoski dla prawa karnego. Prace naukowe turkologów nad ujednostajnieniem języka (57 dialektów tureckich). Rosja współzawodniczy z Turcją na tem polu.

Abd-el-Krim kapituluje wobec Francuzów. Opuścili go właśni żołnie- Rok 1926
rze, dlatego że podniósł broń przeciwko kalifowi — sułtanowi Fezu. Ze- 26.V
słany na wyspę Réunion.

Rewolucja wojskowa w Portugalji. Generał de Costa podnosi pro- 28.V
nunciamento, aby położyć koniec walkom partyj.

Układ w sprawie Mosulu anglo-turecki. Liga Narodów przysądza 5.VI
Mosul arabskiemu Irakowi. Koniec walki o naftę. Król Fajsal tego samego dnia przyznał koncesję na naftę towarzystwu Irak-Oil-Company. Za tem towarzystwem Calust Serkis Goulbenkian i sir Bazyli Zacharow. Decyzja Ligi równoczesna z zajęciem Ruhry: za węgiel niemiecki dla Francuzów Anglicy otrzymali naftę od Turcji „w imię szczęśliwości ludów i cywilizacji", hasła Ligi Narodów.

Aresztowanie członków opozycji w Turcji. Wielki proces w Smyrnie 21.VI
w związku z zamierzonym zamachem na Kemala. Siedemnaście osób powieszonych, w tej liczbie Dżawid bej, były minister finansów i Nazim bej, przewódca młodoturków. Kemal jedynowładca, dożywotni prezydent „partji ludowej republikańskiej" z przydomkiem „Ataturk", czyli „ojciec Turków".

FASZYZM I USTRÓJ KORPORACYJNY W ITALJI. Rewolucja 23 VII
w Grecji — obalenie dyktatury generała Pangalosa.

Rewolta oficerów artylerji i stan wojenny w Hiszpanji. 6.IX

Zamach na Mussoliniego chybiony. 11.IX

Rok 1926

27.XI Traktat w Tiranie między Italją a Albanją. Wzajemna współpraca obydwóch państw i pomoc wzajemna, arbitraż w spornych kwestjach. „Wzajemność" bez prawa mieszania się Albańczyków w sprawy włoskie. W gruncie rzeczy Italja stała się czemś w rodzaju gwaranta nietylko państwa niepodległego Albanji, ale i jego rządu. Skarb pod kontrolą włoskich towarzystw bankowych (pożyczka 50 miljonów lirów w złocie) wzamian za eksploatację lasów i kopalni. Bank narodowy albański utworzony z kapitałów włoskich i t. d. Rosnący wpływ Italji na Bałkanach i zbliżenie się do Bułgarji.

VII Kongres świata muzułmańskiego w Mekce pod przewodnictwem zwycięskiego Ibn Sauda z udziałem dziewiętnastu państw (z wyjątkiem Persji i muzułmanów północnej Afryki). Różne kwestje — socjalne, polityczne, religijne, nawet sanitarne. Żądanie zwrotu Maan i Akkaby do Hedżasu (przeszły do Transjordanji). Sprawa kalifatu nie rozstrzygnięta. Uchwała corocznych zjazdów w czasie pielgrzymki do Mekki.

Rok 1927

15.IV Generał Carmona dyktatorem i prezydentem Portugalji.

Ostatnie dziesięciolecia oznaczają w historji Portugalji dekadencję, która dotknęła wszystkie przejawy narodowego życia: produkcję, kulturę, administrację publiczną, politykę. Brak organizacji, rozumnych ugrupowań, najwyższych dyrektyw. Armja, jako organ Narodu, który interwenjował, aby stworzyć warunki konieczne dla powstania rządu narodowego, wymierzonego przeciwko partjom. (Według opinji Oliveira Salazara).

Generał Gomes de Costa, przewódca rewolucji narodowej, był zarazem jednym z wodzów armji portugalskiej na froncie sprzymierzonych w czasie wojny światowej.

22.IV Wydanie Karty Pracy w Italji. Powstanie państwa korporacyjnego. Ustrój syndykalistyczny: syndykaty pracodawców i syndykaty pracowników podzielone na trzynaście korporacyj według zajęcia (rolnictwo, handel, przemysł, transporty i t. d.). Strajki i lokauty zabronione. Sądy pracy jako rozjemcze.

31.V Kryzys w Egipcie. Anglja czyni ustępstwa — warunkuje zniesienie kapitulacyj, ograniczenie liczby swej załogi w obrębie Kanału i zastąpienie Wysokiego komisarza przedstawicielem dyplomatycznym, wreszcie zgodę na dopuszczenie Egiptu do Ligi Narodów — tem: 1) że Egipt w razie konfliktu międzynarodowego będzie szedł z Anglją, 2) że nie będzie zawierał układów, sprzecznych z interesami Anglji, 3) że prawo obsadzania Kanału wojskiem angielskiem będzie nietykalne i 4) że zamiast kondominjum, proponowanego przez Egipt, zarząd Sudanu będzie niepodzielnie w rękach Anglji.

Tymczasem Anglja zabezpiecza sobie półwysep Synaj przez połączenie siecią kolejową Egiptu z Palestyną, Sudan — przez rozległe budowy wodne (tamy), linje kolejowe, które jednak w odległości 300 km przerywają się (Wadi Halfa) i nie łączą z siecią kolei egipskiej (Assuan).

Rok 1928

11.V Traktat Wielkiej Brytanji z Persją zabezpiecza jej drogę powietrzną do Indyj.

27.V Traktat turecko-afgański. Misja wojskowa turecka w Kabulu.

Rok 1928

Traktat o nieagresji między Turcją a Italją. 29.V

Ahmed Zogu ogłoszony królem Albanji. 1.IX

Pakt przyjaźni i arbitrażu między Grecją a Italją. 23.IX

Bunt w Afganistanie przeciwko królowi Amanullahowi z powodu wprowadzonych reform. 5.XII

„Wielka Rada faszystowska" wprowadzona do konstytucji. Kontrola nad wszystkiemi sprawami państwa. „Il duce" na czele. Skład z ministrów i osób, wybranych przez niego. Rozstrzyga we wszystkich sprawach od następstwa tronu i mianowania nowego „il duce" aż do zakresu władzy izby czy senatu. 10.XII

Rok 1929

Zawieszenie rządu parlamentarnego w Jugosławji. Król Aleksander spełnia dyktaturę. T. zw. pakt w Korfu (lipiec 1917 roku), zawarty między południowymi Słowianami, opierał się na zasadzie zjednoczenia Serbów, Chorwatów i Słoweńców w jedną masę na terytorjum, które nie może być obcięte bez naruszenia żywotnych interesów wspólnoty, przy ustroju parlamentarnym i zupełnem równouprawnieniu religijnem, politycznem i narodowem. (Serbów — 6 miljonów, Chorwatów — 2 i pół, Słoweńców przeszło miljon, przy pół miljona niecałem Madziarów, razem 10 miljonów ludności). Morze Adrjatyckie wolne. Obok Fiume — miasta włoskiego, port Suszaku jugosłowiański. W Dalmacji 650 tysięcy mieszkańców, z tego 18 tysięcy Włochów, i to głównie w jedynem mieście włoskiem Zarze (12 tysięcy). 5.I

W zjednoczonem królestwie S. H. S. zaczęły się rozdźwięki. Przewaga Serbów w rządzie (Pasicz) i eliminacja elementów najznakomitszych, jak Trumbicz — Chorwat, ksiądz Koroszyc — Słoweniec, Plamenac — Czarnogórzec.

Rok 1928

Śmierć Radicza, wodza Chorwatów, od rany otrzymanej w parlamencie (8.IX.1928). 8.IX

Traktat przyjaźni i arbitrażowy między Francją — Briand, a Jugosławją — Marinkowicz. Trzeci traktat sojuszniczy francuski na południowym Wschodzie (po Czechosłowacji i Rumunji). Nazwano to Locarnem bałkańskiem i śródziemnomorskiem. Briand zapraszał Italję do tego układu. Mussolini odmówił. 11.XI

Słowa Mussoliniego: „berło królewskie rasy łacińskiej przeszło z rąk Paryża do rąk Rzymu" (Le sceptre de la Latinité était passé de Paris à Rome). Adrjatyk — morze włoskie. Francja i Anglja starają się stworzyć przeciwwagę.

Konwencja Nettuno: sprawa mniejszości słowiańskiej w Gorycji i w Trieste. Irredentyzm z Italji przenosi się do Jugosławji.

Mussolini zawarł traktat przyjaźni, koncyljacyjny i arbitrażowy z Węgrami. Niektórzy widzieli w tem zagrożenie Jugosławji z tyłu i obawiali się widma wojny między Italją a Jugosławją z powodu Albanji. Taki sam traktat zawarł Mussolini z Grecją, a były próby wciągnięcia do tych układów Rumunji i Bułgarji narazie bezowocne. Andrea Torre, deputowany, pisał w dzienniku „La Stampa", iż Rzym, Grecja i Bułgarja łączą się, aby zagrodzić drogę imperjalizmowi jugosłowiańskiemu. 5.IV

Rok 1928

Rozdział między Grecją a półwyspem Bałkańskim. Grecja kupuje naftę w Anglji, zboże w Ameryce, a drzewo w Jugosławji — wszystko produkty, które mogą dostarczyć Jugosławja i Ameryka.

Mussolini w sprawozdaniu swem z polityki zagranicznej dla izby poselskiej: „Trzeba, aby każdy akt zmierzał do zwiększenia potęgi i prestiżu narodu. Żyje się nie dla zachowania pokoju, ale poto, aby pokój uczynić narzędziem i środkiem do rozszerzenia powagi i wpływu Italji".

Rok 1929

11.II Konkordat lateraneński między rządem Italji a Watykanem. Załatwienie kwestji rzymskiej ostateczne. Wzajemne uznanie — królestwa Italji ze stolicą w Rzymie przez popieża Piusa XI, a neutralnego i niezależnego państwa watykańskiego (Citta di Vaticano) przez Mussoliniego. Praca nad pogodzeniem Kościoła z państwem. Wysiłki brata Bennita — Arnolda Mussoliniego, redaktora „Popolo d'Italia" od roku 1922. Punkt wyjścia — pokój religijny. Cel polityczny — nie pozwolić, aby popolary, socjaliści, masoni i liberali trzymali w swych rękach sprawę kościelną, jako oręż w rozgrywce politycznej i dla walki klasowej. Arnoldo Mussolini uznaje walory moralne doktryny Kościoła katolickiego, czuje się w obowiązku szacunku prawdziwego, a nie formalnego dla Kościoła i uważa, iż Rzym jest siedzibą godną i niezastąpioną dla papieża (artykuł w „Popolo d'Italia" z 7.X.1926).

Rok 1930

28.I Rezygnacja generała Primo di Rivera. Następca generał Berenguer.

Kryzys międzynarodowy, który się rozpoczął już w roku 1929, pokrzyżował plany dyktatury. Wpływy kapitału międzynarodowego, zaniepokojonego autarksistycznemi planami dyrektorjatu, szczególnie wypieraniem z rynku hiszpańskiego nafty Deterdinga. (Primo di Rivera założył własne towarzystwo naftowe, t. zw. Capsa). Walka z intelektualistami: zamknięcia uniwersytetów w Barcelonie, Madrycie i niektórych fakultetów w Oviedo. Intrygi obszarników, przyjaciół króla. Alfons XIII poświęcił Riverę. Hasło: „dyktatura wyczerpała się".

6.II Traktat przyjaźni i arbitrażu między Austrją a Italją.

20.III Utworzenie Narodowej Rady Korporacyjnej z przedstawicieli pracodawców i pracowników — władza najwyższa dla regulowania warunków pracy w kraju i układów handlowych z zagranicą. Prezydentem jej jest Mussolini, skupiający całą władzę polityczną i gospodarczą w swych rękach. „Syndykalizm faszystowski prowadzi poprzez współpracę wszystkich klas do systemu korporacyjnego. Każda taka współpraca musi być systematyczna i zharmonizowana, oparta na zachowaniu własności prywatnej, ale z przestrzeganiem jej funkcji socjalnej, na poszanowaniu inicjatywy prywatnej, ale z podporządkowaniem jej i przystosowaniem do warunków życia i postępu ekonomicznego narodu" (Mussolini).

Rok 1926

PRZEWRÓT MAJOWY W POLSCE I POLITYKA ROZBROJENIOWA W EUROPIE ZACHODNIEJ. DYKTATURA STALINA W MO-

1.V SKWIE. Zatarg w przemyśle węglowym między przedsiębiorcami a robotnikami w Anglji. Pośrednictwo rządu spóźnione. Górnicy składają swą sprawę w ręce Egzekutywy kongresu trade-unionów, która proklamuje strajk wszelkich gałęzi pomocniczych przemysłu górniczego.

Strajk powszechny w Anglji. Rząd wzywa ochotników do zastępczej służby publicznej transportowej, żywnościowej etc. 3.V

Zbrojny zamach stanu marszałka Piłsudskiego w Warszawie. Obalenie gabinetu koalicyjnego Wincentego Witosa i rezygnacja prezydenta Rzeczypospolitej Wojciechowskiego. Marszałek sejmu Rataj w myśl konstytucji obejmuje władzę. 12-14.V

Wybór na prezydenta marszałka Piłsudskiego przez Zgromadzenie Narodowe. Piłsudski nie przyjmuje władzy. 31.V

Prezydentem obrany Ignacy Mościcki, prof. politechniki we Lwowie. 1.VI

Rząd prof. Bartla uchwala projekty zmian i uzupełnień konstytucji marcowej. 16.VI

Sejm uchwala poprawki do konstytucji. 22.VII

Zmiana konstytucji w Polsce: wzmocnienie władzy prezydenta. 2.VIII

Dymisja Herriota na skutek spadku kursu franka (109,25 za funt 16.X.1925 do 235 za funt). Poincaré tworzy gabinet. Frank podnosi się dnia następnego (213,75 za funt). 22.VII

Traktat sowiecko-niemiecki w Berlinie, jako reasekuracja od Wschodu obok Locarna od Zachodu. 24.IV

Traktat litewsko-sowiecki, jako dopełnienie traktatu niemiecko-sowieckiego. Cziczerin uznaje rewindykacje Litwy do polskiego Wilna. 1.X

Rozłam wśród następców Lenina: Trocki i Zinowjew w opozycji jawnej do Stalina. Stalin sekretarzem generalnym komitetu centralnego partji komunistycznej. 4.X

Stalin — pseudonim partyjny, nazwisko prawdziwe Dżugaszwili, z pochodzenia Gruzin, syn szewca. Trocki ortodoks marksistowski, wyznanie wiary — rewolucja światowa (opozycja lewicowa). Opozycja prawicowa (Bucharin) — żąda zastąpienia partji przez ustrój sowiecki. Stalin, jako jedyny, kto posiada doktrynę prawdziwą — nieujawnioną nigdy słowem, lecz czynem.

Wejście Niemiec do Ligi Narodów. Zajęcie miejsca stałego w Radzie. 8.IX

Wybór Polski na miejsce niestałe w Radzie Ligi Narodów z prawem reelekcji. 16.IX

Pakt przyjaźni i traktat koncyljacyjno-arbitrażowy polsko-jugosłowiański, podpisany w Genewie. 18.IX

Gabinet marszałka Piłsudskiego. 1.X

Rada ambasadorów odrzuca żądania litewskie rewizji granicy polsko-litewskiej. 20.X

Zamach stanu na Litwie i dyktatura Waldemarasa — robota zakulisowa Niemiec. 17.XII

Koniec strajku węglowego w Anglji. 1.XII

Niemcy zrywają rokowania handlowe z Polską. 12.II

Otwarcie konferencji ekonomicznej wszechświatowej w Genewie. 4.V

Baldwin wymawia układ handlowy z Sowietami z powodu propagandy politycznej, prowadzonej przez Komintern (Komitet zagraniczny III Międzynarodówki) w Anglji (afera „Arcos"). 24.V

Rok 1927

7.VI Zabójstwo posła sowieckiego, Wojkowa, w Warszawie i nota sowiecka w tej sprawie.

10.VII Zaaresztowanie dwudziestu pięciu agentów brytyjskiej Intelligence Service w Moskwie.

15.VII Rozruchy komunistyczne w Wiedniu. Spalenie pałacu sprawiedliwości. Zabójca Wojkowa Rosjanin Kowerda skazany na bezterminowe więzienie. Wojkow — jeden z wykonawców wyroku śmierci na carze i jego rodzinie.

8.IX Propozycja polska na sesji Ligi Narodów ogłoszenia wojny poza prawem.

25.X Wykluczenie Trockiego i Zinowjewa z komitetu centralnego partji komunistycznej.

27.XI Zatarg polsko-litewski o Wilno. Nota rządu sowieckiego w tej sprawie. Polska odwołuje się do Ligi Narodów.

7.XII Wyjazd marszałka Piłsudskiego do Genewy w celu wyjednania, aby „stan wojny (między Polską a Litwą) został zniesiony jak najprędzej".

11.XII Stan wojny między Polską a Litwą dzięki interwencji Ligi Narodów zakończony. Interwencja osobista Brianda.

Rok 1928

5.I Nota sekretarza stanu Kelloga do Brianda proponuje pakt wzajemny między macarstwami wyrzekającemi się wojny, jako środek załatwienia sporów międzynarodowych.

4.III Powszechne wybory w Polsce pod hasłem naprawy konstytucji. Powstanie Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem z pułkownikiem Walerym Sławkiem na czele.

25.VI Stabilizacja franka. Frank traci cztery piąte swej przedwojennej wartości (121,21 za funt).

27.VIII Podpisanie paktu Kelloga przez piętnaście mocarstw w Paryżu, między niemi i przez Polskę.

Rok 1929

18.II Wygnanie Trockiego z Rosji po zesłaniu do Turkiestanu.

15.III Kartki chlebowe wprowadzone w Moskwie.

25.IV XVI wszechrosyjski zjazd uchwala wprowadzenie piatiletki, pięcioletniego planu ekonomicznego. Cel — zsocjalizowanie i zmechanizowanie produkcji rolniczej, stworzenie ciężkiego przemysłu, uniezależnienie się od zagranicy i rozciągnięcie kontroli nad produkcją i podziałem bogactw. Nawrót do czystego komunizmu od Nepu.

7.VI Plan komisji dla usunięcia braków układu Dawesa ogłoszony pod nazwą planu Younga, od imienia prezesa komisji rzeczoznawców Amerykanina. Plan Dawesa zawdzięczał pięcioletnie działanie głównie dopływowi obcych kapitałów do Niemiec. Genewa uchwaliła, aby definitywnie skończyć ze spłatą długów, jako z przeszkodą do odbudowy finansowej Europy. Plan Younga określał te spłaty na lat 68, a dla uruchomienia długu powoływał Bank Międzynarodowy. Jedyną gwarancją tych spłat była dobra wola Niemców, a określenie tej dobrej woli z zagrożeniem sankcyj pozostawiał Trybunałowi w Hadze.

8.VI Powrót do rządów labourzystów w Anglji z MacDonaldem na czele. Snowden ministrem skarbu.

Rok 1929

Rezygnacja Poincarégo. Następca Briand. 27.VII
Upadek dyktatury Waldemarasa na Litwie. 19.IX
Śmierć Stresemanna. Następca Curtius. 3.X

Rok 1930

Przyjęcie planu Younga. Konferencja międzynarodowa w Hadze. 3.I
Układ węglowy polsko-angielski w Londynie. 10.I
Zaprowadzenie kolektywów rolnych w Rosji pod kontrolą komisarzy, t. zw. kołchozów. 2.III
Układ handlowy polsko-niemiecki. 17.III
Otwarcie Banku Międzynarodowego dla wypłat w Bazylei. Wejście w życie planu Younga. 17.V
Ewakuacja III strefy okupacyjnej w Nadrenji zgodnie z zaleceniem konferencji w Hadze. 30.VI

JAPONJA, CHINY, INDJE I PACYFIK (STANY ZJEDNOCZONE). Wzrost powojenny, gospodarczy i polityczny Japonji. W ciągu lat 60 ludność z 34 miljonów (1872) podniosła się do 90 miljonów (1930), a powierzchnia ze 144 tysięcy do 257 tysięcy mil kw. Dochód z 58 miljonów jen do 714 miljonów (1918). Wielka wojna początkiem olbrzymiego wzrostu przemysłu, żeglugi i handlu. Japonja dostarcza sprzymierzonym (1914 — 1918) manufaktury, której im zabrakło z powodu zamiany przemysłu wytwórczego na wojenny, Europa traci rynek azjatycki — Chiny, Indje dla bawełny, Australję, Stany Zjednoczone — wywóz jedwabiu. Mimo industrializacji — syndykalizm robotniczy słaby. Połowa przemysłu — drobne przedsiębiorstwa, zatrudniające poniżej pięciu ludzi. Zarobki cztero-pięciokrotnie niższe, chociaż wydajność od trzech do siedmiokrotnie wyższa, niż w Stanach Zjednoczonych. System patronalny — opieki rodzinnej nad robotnikiem. Wielkie fortuny multimiljonerów, a nawet miljarderów. Rola tradycyjna rodzin bankiersko-kupieckich (od XVII wieku): Mitsui, Mitsubuszi, Semituro, Yasad — trusty, które obejmują równocześnie przemysł, kopalnie, żeglugę i banki. Wpływ na rządy: w roku 1924 mówiono o gabinecie Mitsubuszi.

Rozkład cesarstwa chińskiego na pięć części: Mongolja, Tybet, Sinkiang (Turkiestan wschodni) ogłosiły swą niepodległość. Te same tendencje prowincyj środkowych (na południe od Jangtse) Seczuan i południowych (Yunnan) oraz dwóch Kwangów (Kwangsi i Kwangtung). Republika zamknięta w Chinach właściwych, to znaczy osiemnaście prowincyj, więcej Mandżurja i obwód stołeczny Pekinu, pomimo to jeszcze jedno z największych państw w świecie: około 4,9 miljonów km kw i 400 miljonów mieszkańców.

Rok 1921

Układ czterech państw (Stany Zjednoczone, Wielka Brytanja, Japonja, Francja) zabezpieczający wzajemnie stan posiadania na Pacyfiku — wszelkie sporne kwestje pozostawione do rozpatrzenia wspólnej konferencji. Zastrzeżenie co do niebudowania nowych podstaw morskich wojskowych (z wyjątkiem Singapore — Anglja). Układ zastępuje wypowiedziany traktat anglo-japoński. 13.XII

Rok 1922—25

Japończycy ewakuują Władywostok i obszar nadmorski Syberji. Za-

Rok 1925

trzymują Sachalin (nafta, węgiel, rybołówstwo) do roku 1925. Układ z Sowietami, które ustępują połowę eksploatacji, ale Japonja odmawia zawarcia paktu o nieagresji z Sowietami. Minister spraw zagranicznych Japonji, Hirota oświadczył: „Chcemy mieć ręce wolne".

Rok 1924 Rząd japoński protestuje przeciwko „Immigration Act" w Stanach
1.VI Zjednoczonych, wykluczającemu Japończyków od kolonizacji w Ameryce.

5.VI Po zajęciu Pekinu przez generała „chrześcijanina", Feng Yu-hsianga, ex-cesarz Pu Yi chroni się do ambasady japońskiej, która mu zapewnia opiekę i pomoc materjalną.

8.VII Ogłoszona sowiecka republika mongolska w Urdze. Na czele Kurultag, komitet wykonawczy sowietów lokalnych złożony z komisarzy na czele. Nowy kościół lamajski z głową (Dordżejew). Próba pozyskania kościoła buddyjskiego, jak poprzednio islamu, dla agitacji sowieckiej w Azji. Urga zmienia nazwę na Ulan Batorchoto, czyli miasto czerwonego bohatera.

Rok 1925 Kanton w rękach rewolucjonistów. Rządy Kuo-min-tangu, partji re-
12.VI wolucyjnej i narodowej, stworzonej przez Suna. Wang Czing-wei, przewódca lewego skrzydła, ale przeciwnik komunizmu. Równouprawnienie traktatowe Chin z Niemcami (od roku 1921). Zatarg z resztą mocarstw o równouprawnienie. Bojkot towarów angielskich. Rząd pod kontrolą Sowietów. Armja chińska pod dowództwem Czang Kaj-szeka z instruktorami sowieckimi.

18.XI Rząd w Meksyku wypowiada wszystkie koncesje dla cudzoziemców. Na przyszłość odmawia im praw do eksploatacji bogactw (prawo naftowe).

Rok 1926 Partja Swaradżu (samorządowa) wycofuje swych członków ze Zgro-
6.III madzenia Prawodawczego, Rady stanu i wszystkich ciał przedstawicielskich prowincjonalnych Indyj. Opozycja przeciw Aktowi o Indjach. Swaradżyści domagają się ustroju Indyj na wzór Irish Free State.

2.IV Rozruchy hindusko-muzułmańskie w Kalkucie (—6).

1.VIII Kongres w Nagasaki (—4): 51 delegatów z Japonji, Indyj, Chin, Korei, Filipin, Siamu. Unja panazjatycka. Liga Narodów może reprezentować tylko Europę.

18.XII Rząd brytyjski w memorandum zgadza się na zastąpienie dawnych „układów bez równości" nowemi w duchu pojęcia suwerenności Chin.

25.XII Śmierć cesarza Japonji. Następca cesarz Hirohito.

Rok 1927 Zajęcie Szanghaju przez rząd rewolucyjny narodowy. Zajęcie Nan-
22.III kinu (—24).

18.IV Rozłam w Kuo-min-tangu. Wypędzenie komunistów. Rewolta młodych oficerów przeciwko wpływom Borodina i agentów sowieckich w rządzie i w armji. Czang Kaj-czek staje na czele rządu narodowego w Nankinie.

20.IV Przesilenie finansowe w Japonji (piętnaście banków zamkniętych). Nowy rząd. Baron Tanaka na czele. Plan postawienia nogi w Chinach. Program Tanaki w memorjale do cesarza: „Aby podbić Chiny, musimy wprzód podbić Mandżurję i Mongolję. A podbój Chin doprowadzi nas

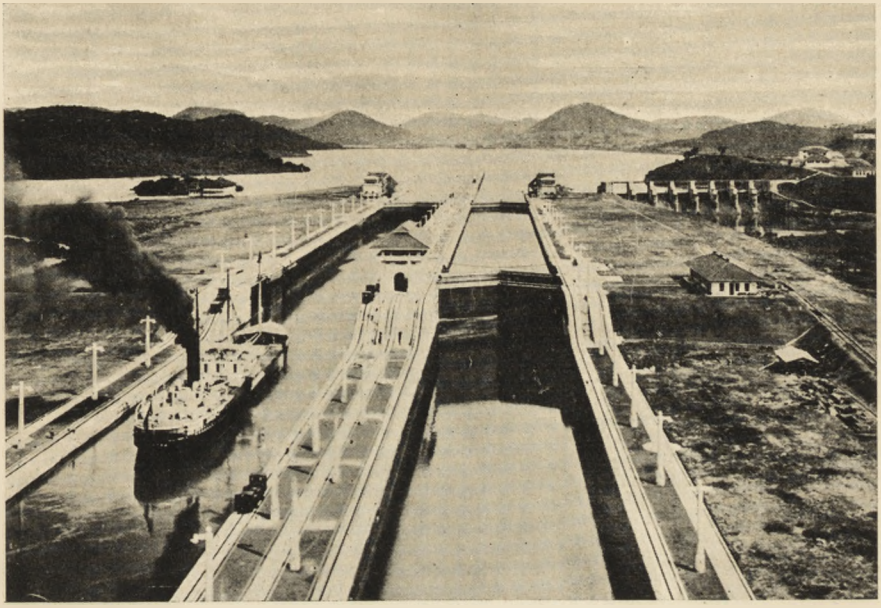

Kanał Panamski, zaopatrzony w śluzy, łączy Atlantyk z oceanem Spokojnym; dług. 81,6 km, głęb. 12,2 m, szer. 33,5 m. Budowa rozp. w 1881, w 1904—14 kończy ją U.S.A. pod kier. Goethalsa.

Kanał Sueski między morzem Śródziemnem i Czerwonem, ciągnie się z Port Saidu do Suezu bez śluz, dług. 160 km, głęb. 12 m. Zbudow. przez Ferd. Lessepsa.

Prezydent Ignacy Mościcki na pokładzie kontrtorpedowca «Wicher» w 1932.

Dworzec morski w Gdyni i M/S «Piłsudski». M/S «Piłsudski», statek motorowy polski 14.000 t. rej. brut.; zbudowany w stoczni włoskiej Monfalcone, poświęcony 14.IX 1935.

Henryk Sienkiewicz (7. V 1846—5. XI 1916), wielki powieściopisarz polski. Jego dzieła: Trylogja, Quo vadis, Rodzina Połanieckich, Bez dogmatu, Hania, Stary sługa, Janko muzykant, W pustyni i w puszczy itd. Nagroda Nobla 1905.

Wilhelm Conrad Roentgen (1845—1923), fizyk niem., 1901 nagroda Nobla; 1895 odkrywca krótkofalowych promieni elektromagnetycznych, stosowanych w medycynie do prześwietlania ciała ludzkiego, w techn.—do badania budowy materji, spec. kryształów.

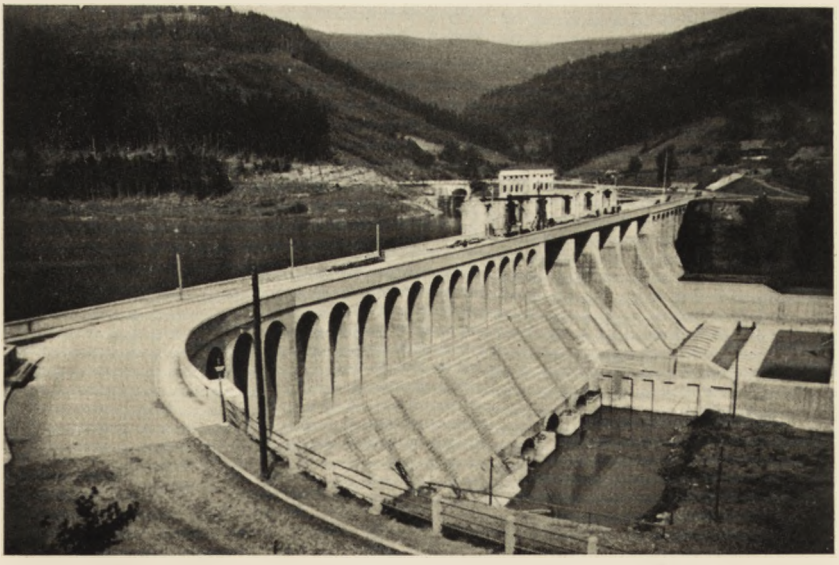

Zapora wodna w Porąbce na rzece Sole wybudowana w końcu 1936. Przez stworzenie zapory o wysokości 22 m ponad dnem doliny, utworzony został zbiornik o pojemności 32 milj. m^3. Powierzchnia zalewu wynosi 381 ha.

Prezydent Ignacy Mościcki na pokładzie kontrtorpedowca «Wicher» w 1932.

Dworzec morski w Gdyni i M/S «Piłsudski». M/S «Piłsudski», statek motorowy polski 14.000 t. rej. brut.; zbudowany w stoczni włoskiej Monfalcone, poświęcony 14.IX 1935.

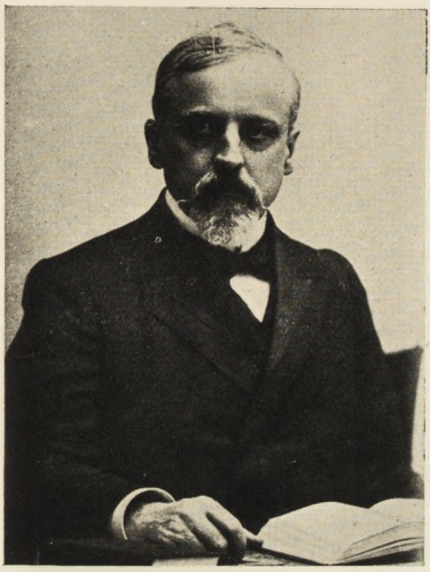

Henryk Sienkiewicz (7. V 1846—5. XI 1916), wielki powieściopisarz polski. Jego dzieła: Trylogja, Quo vadis, Rodzina Połanieckich, Bez dogmatu, Hania, Stary sługa, Janko muzykant, W pustyni i w puszczy itd. Nagroda Nobla 1905.

Wilhelm Conrad Roentgen (1845—1923), fizyk niem., 1901 nagroda Nobla; 1895 odkrywca krótkofalowych promieni elektromagnetycznych, stosowanych w medycynie do prześwietlania ciała ludzkiego, w techn.—do badania budowy materji, spec. kryształów.

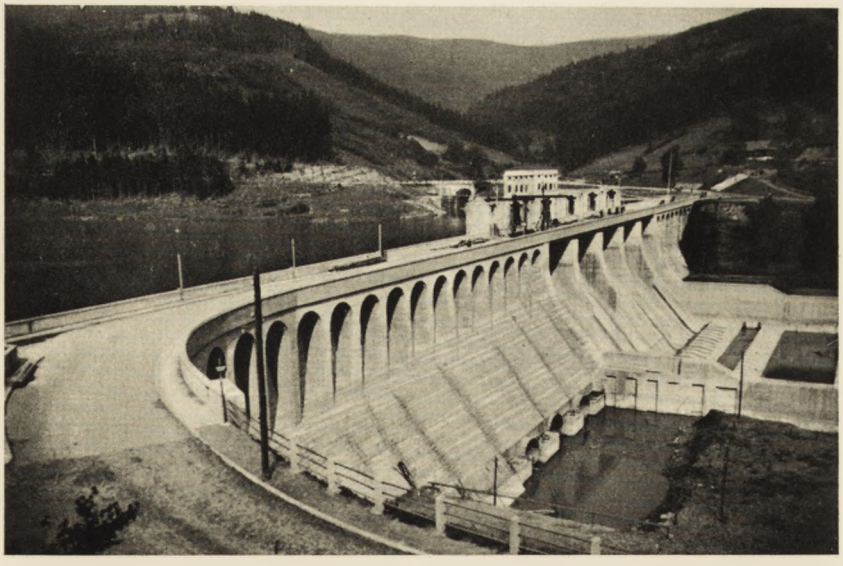

Zapora wodna w Porąbce na rzece Sole wybudowana w końcu 1936. Przez stworzenie zapory o wysokości 22 m ponad dnem doliny, utworzony został zbiornik o pojemności 32 milj. m^3. Powierzchnia zalewu wynosi 381 ha.

Władysław Stanisław Reymont (7.V 1868—5.XII 1925), wielki pisarz polski; za arcydzieło epickie «Chłopi» nagroda Nobla 1924. Ważniejsze utwory: Komedjantka, Fermenty, Ziemia obiecana, Rok 1794.

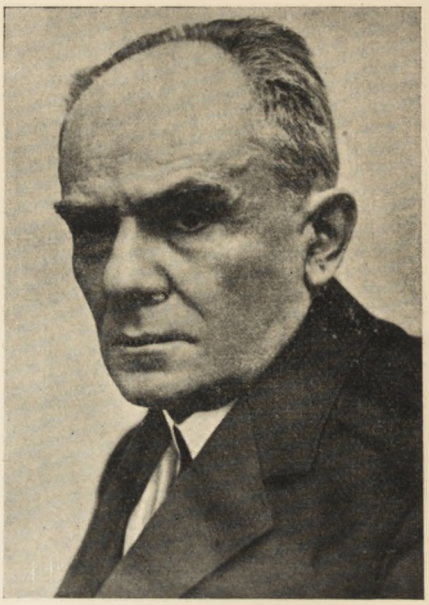

Stefan Żeromski (1. XI 1864 – 20. XI 1925), wielki pisarz polski. Ważniejsze utwory: Popioły, Ludzie bezdomni, Walka z szatanem, Wiatr od morza, Przedwiośnie, Dzieje grzechu.

Wykopaliska w Biskupinie, woj. poznańskie; w 1934 odkryto osadę bagienną z początku epoki żelaza (800—500 przed Chr.) z zachowaną konstrukcją drewnianą budowli, dróg itp.

do podboju świata". Program ten opiera się na posłuszeństwie cesarzowi: „kodo" czyli głos cesarza, kult zorganizowany przez generała Araki, obejmujący dwadzieścia miljonów obywateli. Za nim armja — religijna, fanatyczna i świetnie zorganizowana.

Ustanowienie komisji Simona dla zbadania konstytucji w Indjach. 25.VII

Rząd narodowy w Chinach zrywa stosunki z Moskwą. Generałowie czerwoni na południu pobici, albo porozumiewają się z Czangiem, jak Wang, który chociaż przeciwnik Czanga, zgadzał się co do tego, że komuniści muszą być wypędzeni i musi być położony kres intrygom Sowietów w Chinach. 10.XII

Rok 1928

Wybory w Japonji na podstawie powszechnego prawa głosowania uchwalonego w roku poprzednim. Zwycięstwo Seiyukai, partji konstytucyjnej, założonej jeszcze w r. 1902 przez markiza Ito. Przypisuje się jej charakter konserwatywny naprzeciw partji rzekomo liberalnej — Manseito. I jedna i druga nie mają nic wspólnego z pojęciami analogicznemi w Europie i służą za oparcie tylko dla potężnych trustów — rodzin handlowo-przemysłowych: Mitsui i Mitsubiszi. 23.II

Marsz południowców (w marcu) na Pekin. Czang Tso-lin, chwilowy władca Pekinu, w porozumieniu z Czang Kaj-szekiem. Wydał mu instrukcje dla Borodina i agentów z Moskwy, zdradzające plany opanowania Chin i zgniecenia ruchu nacjonalistycznego po zwycięstwie komunizmu przez Rosję sowiecką. III

Rozwiązanie organizacyj komunistycznych w Japonji. 10.IV

Nota japońska do rządów nankińskiego i pekińskiego o nietykalności Mandżurji. 18.V

Czang Tso-lin ucieka do Mandżurji: ginie w katastrofie kolejowej spowodowanej podłożeniem maszyny piekielnej. 3.VI

Rezygnacja Czang Kaj-szeka, jako głównodowodzącego armją narodową. 10.VI

Manifest rządu nankińskiego do mocarstw o upadku rządu w Pekinie. 11.VI

Rząd Nankinu uznany przez mocarstwa. Władza najwyższa nominalnie w Zgromadzeniu Narodowem. Faktycznie w Komitecie Wykonawczym, a raczej w rękach jego przewodniczącego Czanga i żony jego, siostry wdowy Suna. Wang ucieka z Chin do Moskwy. Na północy generałowie: Feng Yu-hsiang i Yen Hsi-szan. Ale Czang — najpotężniejszy w Chinach. W samym środku Chin — w Seszuan — przewaga komunistów (około 70 miljonów mieszkańców) — rewolta czerwona sięga aż do morza.

Rząd nankiński wypowiada traktat chińsko-japoński. Hasło „precz z rękami od Chin". 20.VII

Nota japońska do Chin odmawia przyjęcia do wiadomości wypowiedzenia swych praw. 31.VII

Czang — prezydentem rządu w Chinach. 10.VIII

Rok 1929

Upadek gabinetu Tanaki w Japonji. 2.VII

Rząd sowiecki zrywa stosunki z Chinami. 19.VII

Rok 1929

18.XI Najazd rosyjski na Mandżurję.

22.XII Protokół między rządem rosyjskim a Chinami w sprawie zarządu kolei wschodnio-mandżurskiej.

28.XII Rząd nankiński ogłasza zniesienie extra-terytorjalności cudzoziemców.

Rok 1930

1.I Kongres wszechindyjski w Lahorze nie chce brać udziału w naradach rządu brytyjskiego nad konstytucją Indyj, żąda zupełnej niezawisłości Indyj i zapowiada kampanję cywilnego nieposłuszeństwa.

6.III Gandhi inauguruje kampanję cywilnego nieposłuszeństwa marszem do Dandi. Złamanie zakazu używania soli innej, jak monopolowej. Kampanja solna w Dżalabapur (w Bombaju). Akcja bojkotowa niepłacenia podatków. Lewe skrzydło — komuniści: przeciwko Gandhiemu i swaradżystom — ucieka się do bomb i mordów.

Zamach na pociąg wiozący wicekróla Indyj wraz z Gandhim.

5.V Aresztowanie Gandhiego.

21.I Konferencja pięciu mocarstw w Londynie oceaniczna (—22.IV). Stany Zjednoczone, Wielka Brytanja, Francja, Italja i Japonja zgadzają się na zawieszenie budowy wielkich jednostek bojowych na lat siedem (do roku 1936).

22.IV Układ potrójny (the Three Power Agreement) Wielkiej Brytanji, Stanów Zjednoczonych i Japonji. Przyjęty parytet uzbrojenia na morzu Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanji, 60% do 70% ratio w stosunku do każdego z nich przyznane Japonji.

ROK 1929/1933.

RUINA ŚWIATA POWOJENNA I KONIEC IDEI ROZBROJENIA. PIERWSZA KLĘSKA LIGI NARODÓW.

PRZESILENIE ŚWIATOWE. 1) Stany Zjednoczone. Po wojnie najbogatszy kraj na świecie. Wierzyciel całej Europy z rosnącą niezmiernie szybko stopą życia wszystkich obywateli (110 miljonów mieszkańców). Między rokiem 1924 a 1929 era „prosperity" (pomyślności). Dolar — złoty. Wall street — giełda w New Yorku — rywalem londyńskiej City. Pożyczki amerykańskie zasilają cały rynek europejski. Federal Reserv Bank (F. R. B.) — centrum systemu bankowego. Gra na giełdzie krótkoterminowa. Wartość nowego kapitału wypuszczonego na rynku 6.789 miljonów (1928), w roku następnym już się podniosła do 9.420 miljonów. Spekulacja giełdowa.

Rok 1928 30.V Raport sekretarza dla handlu Hoovera (z 1928 roku): „Obrót we wszystkich interesach osiągnął stopień, rzadko jeśli nigdy przedtem nie spotykany..., a poziom życia mas wzrósł do wysokości, nigdy przedtem nie osiąganej".

Rok 1929 4.III Inauguracja rządów prezydenta Hoovera. Republikanin, jego hasło: „prosperity".

Rok 1929

Pierwszy krach giełdowy. „Czarny dzień" w New Yorku — jednego dnia sprzedano 16 i pół miljona akcyj. W ciągu miesiąca wartość papierów spadła o 40%. Upadek 434 banków. W ciągu roku ilość banków upadłych zwiększyła się do 1326. 29.X

Wywóz kapitałów z Ameryki kurczy się: w roku 1928 — I. 126 miljonów dolarów; w roku 1929 już tylko 225 miljonów; w roku 1931 — równa się zeru. W roku 1930 zadłużenie krajów w Ameryce z tej i z tamtej strony Oceanu obliczano na 10 miljardów, co razem z długami wojennymi wynosiło 17 miljardów.

2) Niemcy i U. S. A. Niemcy największym dłużnikiem Stanów Zjednoczonych. Między rokiem 1924 a 1930 wysokość pożyczek niemieckich krótkoterminowych podawano na 11 miljardów marek rzeskich (Reichsmark). Pożyczkami temi Niemcy częściowo spłacali długi, częściowo odbudowywali swój kapitał prywatny i narodowy (w robotach publicznych). Równowagę budżetową zapewniała przewyżka eksportu nad importem w wysokości około 2.000 miljonów marek rocznie. Zahamowanie dopływu kapitałów z Ameryki powoduje pierwszy wstrząs polityczny. Prezydent Banku Rzeszy Schacht uważa rynek dla pożyczek za zamknięty.

Upadek gabinetu Hermanna Müllera, „ostatni gabinet parlamentarny" w Niemczech. Wielka koalicja (czterech socjalistów w gabinecie — kanclerz Müller i Severing minister spraw wewnętrznych, obok tego minister gospodarstwa i minister pracy) rozpada się na tle walki o świadczenia społeczne robotników. Prezydent Hindenburg powierza rządy dr Brüningowi — gabinet „frontowych żołnierzy" (kanclerz Brüning — pułkownik, minister Treviranus — kapitan). Wpływy junkrów nadłabskich — kolega Hindenburga, von Oldenburg-Januschau — i agrarjuszy wschodnio-pruskich. Hasło — pomoc dla Wschodu: Osthilfe. Gabinet Brüninga — ostatnia próba rządów parlamentarnych. Walka z kryzysem: socjaliści sprzeciwiają się deflacji. Rok 1930 27.III

Rozwiązanie sejmu Rzeszy i nowe wybory. Narodowi socjaliści zyskali sześć i pół miljona głosów (107 mandatów) w stosunku do 800 tysięcy głosów i dwunastu mandatów w poprzednich. 14.IX

3) Austrja. Ekonomiczna odbudowa opierała się na kontroli finansowej Ligi Narodów wzamian za pomoc międzynarodową. Pomoc ta (rok 1922) wyklucza wszelkie możliwości „Anschlussu". Austrja szuka sposobów wyjścia z kryzysu. Jedynem racjonalnem wydawało się połączenie z Niemcami. Na początku roku 1931 nawiązane rokowania z Rzeszą.

Ogłoszona zapowiedź unji celnej między Austrją a Niemcami. Francja, Italja i Czechosłowacja protestują. Sprawa odesłana do Rady Ligi Narodów, która ją przekazała Trybunałowi Międzynarodowemu. Wyrok wypadł dla Austrji niekorzystny (5.IX). Anschlussowe rozwiązanie przepadło. Rok 1931 21.III

Upadek Credit Anstalt, największego banku w Austrii żydowskiego, Rothschildów. 11.V

16.VI Anglja przychodzi z pomocą (pożyczka 4.300.000 funtów) i ratuje Austrję od katastrofy. Skutki upadku Creditanstaltu, związanego splotem interesów z bankami takimi samymi w Niemczech. Bank Rzeszy w pierwszej połowie miesiąca marca traci 36 miljonów funtów w złocie i w jego zabezpieczeniu papierowem, oraz podwyższa stopę procentową z 5 do 7. Run na banki niemieckie.

19.VI Minister pracy oświadcza, iż zaciągnął pożyczkę bankową na zapłacenie pensji urzędniczych. W przeciągu 36 godzin Bank traci dalsze 150 miljonów zapasów. Apel osobisty prezydenta Hindenburga do prezydenta Hoovera z prośbą o ratunek.

20.VI Prezydent Hoover w orędziu zwraca się do głów wszystkich państw całego świata z propozycją moratorjum rocznego dla spłaty długów zaciągniętych wzajemnie przez wszystkie państwa wraz z odsetkami.

4) Polska jest także jednym z dłużników Stanów Zjednoczonych. Import kapitałów w miljonach dolarów: 1924—48, 1925—69, 1927—82, 1928 — 124, 1929 — 67, do roku 1930, kiedy się kończy.

Największa pożyczka amerykańska z roku 1927 użyta została na stabilizację waluty według planu, nakreślonego przez doradcę finansowego, prof. Kemmerera. Kryzys światowy, chociaż nie dotknął waluty polskiej, zato odbił się na obrotach jej handlowych: wywóz z Polski w ciągu lat pięciu (1928 — 1934) spadł o 60%. Rynek niemiecki dla wywozu żyta, i angielski — dla wywozu produktów rolniczych, jak masło, jaja, bekony — ścieśnił się (to samo wywóz cukru do Anglji spadł niemal do połowy), a węgiel, wywożony przez port Gdyni do krajów skandynawskich, napotkał konkurencję z węglem angielskim skutkiem nowych umów pomiędzy Wielką Brytanją a państwami skandynawskiemi. Sowiety, uprawiając dumping w handlu drzewem wszechświatowym, poderwały interesy eksporterów polskich na rynkach zagranicznych w handlu tym artykułem. Najmniej ucierpiał, a raczej podniósł się handel Polski w tych latach z Palestyną, ale tonnaż jego jest stosunkowo niewielki (25 tysięcy w roku 1935).

Wywóz polski mieści się 50% w produktach rolnych, 15 — 20% w węglu, reszta przeważnie w drzewie, nafcie, solach potażowych, ołowiu i cynie, natomiast sama Polska potrzebuje surowców, które przywozi w postaci materjału dla przeróbki kruszców, czy też wyrobów przędzalniczych. Brak waluty obcej na pokrycie tego zapotrzebowania zmusza ją do dumpingu w zakresie artykułów handlu wywozowego za granicę. I tak węgiel sprzedaje Polska trzy razy taniej zagranicą, jak u siebie w domu, a cukier w Anglji nawet osiem razy taniej, co podnosi nadzwyczaj koszta utrzymania życia i czyni najniezbędniejsze artykuły żywności, jak węgiel, cukier, sól, naftę i t. p. artykułami zbytku, niedostępnemi dla mas ludności uboższej, zwłaszcza wiejskiej. Do roku 1935 nie zaradzono temu stanowi w Polsce, pomimo różnych prób, w teorji i w praktyce, zamknięcia t. zw. nożyc, to jest rozpiętości pomiędzy cenami artykułów rolniczych a przemysłowych. Zresztą zboże, w małej tylko ilości wywożone zagranicę — 8%, zaradza głodowi w Polsce, chociaż chleb

nie jest głównym artykułem spożywczym dla ludności wiejskiej — zastępują go w znacznej mierze ziemniaki.

ZAŁAMANIE SIĘ REPUBLIKI WEJMARSKIEJ. Polityka deflacyjna dr Brüninga. Od marca do października rządzi bez parlamentu za pomocą dekretów prezydenckich. Parlamentaryzm skompromitowany. Dyscyplina partyjna odcięła posłów od społeczeństwa (listy i głosowanie proporcjonalne). Stan średni zrujnowany. Na 65 miljonów obywateli ledwo dwa i pół miljona mają dochód ponad pięć tysięcy marek, a zaledwie 79 tysięcy powyżej stu tysięcy dochodu rocznie. Deprawacja stanu urzędniczego i wojskowego w przeciwstawieniu do ich wysokiego poziomu intelektualnego i moralnego za cesarstwa. Chłopi — jedyny żywioł nietknięty korupcją miejską. Młodzież, w braku przymusowej służby wojskowej, jest całkowicie oddana do dyspozycji partyj politycznych. W ciągu jednego roku było 30 tysięcy młodzieży z wykształceniem uniwersyteckiem bez zajęcia. Dwie partje skrajne wrogie na przeciwko siebie: komunistyczna i nacjonalistyczna (komuniści przy wyborach wrześniowych roku 1930 wzrośli z 54 do 77 mandatów). Walki i rozprawy krwawe między organizacjami młodzieży obydwóch partyj — komunistów pod hasłem: „śmierć faszystom!" (ofiarą ich padł student Horst Wessel, późniejszy bohater narodowo-socjalistyczny), młodzież narodowa pod hasłem: „bij Żydów!". „Głowy potoczą się na piasku w tej walce: albo my, albo oni! Starajcie się zatem, aby to były ich" (słowa Hitlera). Bankructwo polityki Stresemanna układów z Europą. Ostatni plan Younga — nazwany dziełem zbrodniarzy-kryminalistów. „Niemcy się zdyshonorowały temi iluzjami" według Hitlera. Koniec Niemiec demokratycznych i pacyfistycznych. Na ich miejscu Niemcy — militarne i nacjonalistyczne (furor teutonicus). Hitlerowcy — partja zdyscyplinowana, umundurowana i uzbrojona na sposób wojskowy. Monarchizm poniósł klęskę: „Najwyżej do filmu się nadaje", zdaniem jednego z konserwatystów. Hindenburg przyjmuje Hitlera. Do młodzieży Hitler odzywa się słowami: „Wo ein Wille ist, ist auch ein Weg" (Gdzie jest wola, są i środki).

Spuszczenie na wody pierwszego pancernika „Deutschland", zbudowanego po wojnie światowej przez Niemców, w Kilonji. Objętość przepisowa (według traktatu wersalskiego) 10 tysięcy tonn, ale zdatność bojowa, odpowiadająca pancernikowi 40 tysięcy tonn. Arcydzieło sztuki inżynierskiej, zdaniem Anglików. „Pancernik kieszonkowy" (pocket battleship): 9 dział jedenastocalowych, pancerz cienki stalowy, szybkość — 26 węzłów, promień działania — 10 tysięcy mil przy szybkości przeciętnej 20 węzłów. 19.V

Trzy banki — Francji, Anglji i Stanów Zjednoczonych ratują Niemcy pożyczką 100 miljonów dolarów. 25.VI

Nowy krach w Niemczech: załamanie się koncernu wełnianego (Nordwollekoncern) — pasywa 255 miljonów. Wycofanie z Banku Rzeszy kapitałów w ciągu tygodnia na 100 miljonów marek. 3.VII

Podróż samolotem ministra skarbu, dr Luthera, do Londynu i Pary- 9/11.VII

ża. Żądanie pomocy bankowej — kredytu długoterminowego. Wraca z pustemi rękami. Francja wzamian za pomoc finansową zażądała zapłaty politycznej — w postaci zrzeczenia się budowy drugiego pancernika „kieszonkowego" (pocket-battleship) i gwarancji niepodejmowania Anschlussu.

Francja najdłużej ociąga się z przyjęciem moratorjum Hoovera z powodu zaangażowania znacznej ilości swych kapitałów na kredyty krótkoterminowe w Londynie i New Yorku. Według opinji sekretarza stanu Stimsona zwłoka ta zwichnęła plan Hoovera.

13.VII Zawieszenie wypłat Danatbanku — grupy banków niemieckich: Darmstädter und National Bank oraz Dresdner Bank. Zachwianie się marki niemieckiej.

14.VII Dekret prezydenta zamyka wszystkie banki w Niemczech z wyjątkiem Banku Rzeszy. Stopa bankowa z 7 podniesiona do 10, a w końcu miesiąca do 15. Pokrycie złota spada do 35% zamiast przepisowych 40%.

20-23.VII Konferencja w Londynie w sprawie sanacji finansowej Niemiec z udziałem MacDonalda (Anglja), Lavala (Francja), Brüninga (Niemcy), oraz przedstawicieli Stanów Zjednoczonych, Italji i Belgji. Sprawa kredytów długoterminowych. Jedyna pomoc możliwa ze strony franka. Francja stawia warunki polityczne: zabezpieczenie pożyczki na dochodach celnych i na gwarancji, iż Niemcy nie podejmą żadnych prób rewizji traktatów w ciągu dziesięciu lat najbliższych — przybliżony termin spłaty długu. Stany Zjednoczone, jak i Wielka Brytanja, uchylają się od dyskusji na ten temat. Konferencja rozbita.

4.VIII Pierwsze ograniczenia dewizowe w Niemczech.

3.IX Niemcy i Austrja wyrzekają się zamiarów unji celnej.

13.IX Zamach Heimwehry w Austrji (Putsch) — nieudany. Przewódca jej Stahremberg aresztowany.

17.IX Układ wierzycieli z Niemcami.

6.X Dekrety ratunkowe gospodarcze i finansowe Rzeszy — polityka deflacyjna.

9.X Drugi gabinet prezydencki albo nieparlamentarny Brüninga.

10.X Hindenburg przyjmuje po raz pierwszy Hitlera.

11.X Zjazd w Harzburgu (Harzburger Tagung) partyj narodowych: narodowych socjalistów, narodowo-niemieckich. Pierwszych reprezentują oddziały szturmowe Hitlera, S. A. (Sturm Abtheilingen), drugich — Stahlhelm, a za nim Hugenburg — konserwatyści i Reichswehra. Hasłem „legalność". Niemożliwe, aby prezydent losy państwa, a w szczególności z takim trudem zbudowanej armji oddawał w ręce „jednej partji". Hitler przyjmuje przegląd oddziałów szturmowych i odwraca się plecami od oddziałów Stahlhelmu. Szanse użycia go przez konserwatystów przegrane. Zapowiedź wojny domowej.

24.XI Powstanie Frontu Żelaznego — socjaliści i związki zawodowe. Reichsbanner — organizacja ich paramilitarna. Reichswehra — na czele generał Groener — stanowisko neutralne między organizacjami paramilitarnemi — Stahlhelmem, S. A. i Reichsbannerem ze względu na ich zadania

sportowe. Komuniści — główne uderzenie kierują przeciwko socjalnej demokracji. Próby przyciągnięcia ich na stronę Frontu Żelaznego — nieudane.

ZGON WALUTY ZŁOTEJ (GOLDSTANDARD) — ŚMIERĆ FUNTA ANGIELSKIEGO (GOLDPOUND). KONIEC RZĄDÓW PARTJI PRACY W ANGLJI. Deflacja od roku 1925 czyli od powrotu funta do swej wartości przedwojennej al pari. Ale funt złoty przemysłu i handlu Wielkiej Brytanji nie uratował.

Kryzys światowy. Warunki rynkowe — zabrakło spożywców: w Rosji—160 miljonów skutkiem niedożywiania, w Chinach—300 miljonów skutkiem zamieszek rewolucyjnych, w Indjach—340 miljonów skutkiem agitacji bojkotowej przeciw Anglikom. Te 800 miljonów głodujących stworzyło armję około 30 miljonów bezrobotnych w Europie i w Stanach Zjednoczonych. Straty w zarobkach z powodu bezrobocia obliczano w latach 1930 na 1933 w przybliżeniu na cztery miljardy funtów. Równocześnie z tem szło nagromadzenie zapasów i spadek cen: w Stanach Zjednoczonych, w Argentynie, w Kanadzie i w Rumunji — zboża, w Argentynie i w Australji — mięsa i wełny, w Brazylji — kawy, cukru — na Kubie i Jamajce, kauczuku — w Anglji, bawełny — w Stanach Zjednoczonych i w Egipcie, miedzi i cyny — w Stanach Zjednoczonych i w Anglji. Półtora miljona tonn ryżu — produkcja roczna w Indjach — gnije, podczas gdy w Chinach wygłodzonych trafiają się wypadki ludożerstwa. W Brazylji zapasami kawy opalają lokomotywy, albo rzucają zapasy jej do morza. Banki, zadatkujące producentów, zamroziły swe kapitały. Stąd ścisk gotówkowy.

W Anglji skutki przesilenia szczególnie odczuwano z powodu właściwości rynku zarówno domowego, jak i międzydominjalnego. Dominja przeszły od stanu rolnictwa i wywozu surowców do ich przemysłowej eksploatacji i ochrony swej produkcji. W starym kraju zacofane środki w gospodarstwie fabrycznem i kopalnianem. W dobywaniu węgla, naprzykład, wydajność pięciokrotnie niższa, aniżeli zagranicą, a przytem właściciele kopalń opłacają wielkie czynsze (royalties) właścicielom terenów. Stąd konkurencja nawet na rynku krajowym węgla i innych towarów, nieraz przy pomocy dumpingu. Pensje dla bezrobotnych pod naciskiem partji Pracy i agitacji Lloyda George'a — prawie w tej samej wysokości, co i zarobki. Składa się na nie fundusz publiczny (w części sami robotnicy i pracodawcy). Obciążenie roczne 900 miljonów, z tego połowa prawie zaległości i dług bieżący. Nerwowość funta — przesyłki pieniężne — z Francji i Stanów Zjednoczonych dla podtrzymania kursu funta.

Drugie ministerstwo MacDonalda (do 24.VIII.1931). Najtęższe siły partji Pracy — Gruba Piątka: MacDonald—premjer, Snowden—minister skarbu, Henderson — sprawy zagraniczne, Clynes — krajowe, Thomas—roboty publiczne. Kobieta, miss Margaret Bondfield, ministrem pracy. Sidney Webb, patrjarcha socjalizmu angielskiego — sekretarzem dla kolonij z tytułem lorda Passfield. Minister skarbu—socjalista — nie przekonany do innej polityki finansowej, jak tradycyjnej z Lombard i Threadl-

Rok 1929 8.VI

needle street. Polityka „Pingwinów" według złośliwego określenia Lloyda George'a. Liczba bezrobotnych z 1.122,000 podniosła się do 1.600,000 (kwiecień 1930). Pensje dla bezrobotnych do miljona funtów tygodniowo, zapożyczenie się na ich rachunek 125 miljonów (czerwiec). Bezrobocie, ciężkie podatki i osłabiony wywóz. Zamrożone kredyty krótkoterminowe w Niemczech.

Rok 1931

15/16.VII Ucieczka złota z Anglji. Do końca miesiąca 45 miljonów funtów szterlingów.

31.VII Komisja dla zbadania stanu finansów pod przewodnictwem sir May'a stwierdza zachwianie złotego funta. Przewidywany niedobór budżetowy na rok następny 120 miljonów funtów. Bank Anglji podwyższa stopę do 4 i pół procent.

1.VIII Kredyt Banku Francji i Stanów Zjednoczonych w wysokości 50 miljonów funtów dla ratowania waluty angielskiej. Gabinet, chcąc ratować pieniądz, zwraca się do parlamentarnej reprezentacji partji Pracy i do kongresu trade-unionów.

20.VIII Propozycja poniesienia wspólnych ofiar („principle of equality of sacrifice") w postaci odcięcia 10% pensyj bezrobotnym odrzucona.

24.VIII Rezygnacja gabinetu MacDonalda. Król wzywa Baldwina. Powstaje nowy rząd Unji Narodowej przy poparciu konserwatystów i liberałów z udziałem labourzystów indywidualnym: Snowdena z MacDonaldem na czele (Henderson ustępuje).

26.VIII Partja Pracy (Komitet wykonawczy) i Trade-uniony wyrzekają się MacDonalda i przechodzą do opozycji.

28.VIII Dalsza doraźna pomoc banków Francji i Stanów Zjednoczonych w wysokości 80 miljonów £.

15.IX Budżet z deficytem za rok 1931/2 zatwierdzony przez parlament.

Wieść o rozruchach we flocie Atlantyckiej. Marynarze nie chcieli się zgodzić na obcięcie 10% swej pensji.

Ucieczka złota z Banku Anglji od połowy czerwca do połowy września 200 miljonów £.

Stopa procentowa podniesiona do 6.

18.IX Krach na giełdzie w Londynie i New Yorku.

29.IX Bank Anglji zawiesza wypłaty w złocie. Stopa procentowa podniesiona do 6.

Dekret zawieszający Akt o funcie złotym — Goldstandard Suspension Act. Funt szterling ustalony na wysokości 4 : 11 w stosunku do dolara.

Z przemówienia ministra skarbu Snowdena w parlamencie: „Nasz czyn będzie miał rozgłośne echo i zwiększy chwilowo rozkład i niestałość w międzynarodowym handlu i pieniądzu, ale równocześnie niema potrzeby przesadzać trudności. Być może, że kryzys obecny utoruje drogę lepszej współpracy międzynarodowej".

Zamknięcie na krótko zebrań giełdowych we wszystkich głównych centrach świata z wyjątkiem Paryża, Medjolanu i Pragi.

Zarzucenie waluty złotej w szybkich po sobie następujących odstę-

pach: w krajach Skandynawskich, Grecji, Egipcie, Japonji, Kanadzie, Rodezji, Finlandji.

Nowe wybory w Anglji. Rząd narodowy MacDonalda — w gruncie rzeczy konserwatystów — wraca z przygniatającą większością 502 mandatów do parlamentu. Partja Pracy zredukowana do liczby 52 mandatów. Większość za cłami protekcyjnemi. Polityka wolnego handlu (Free trade) złamana. W gabinecie czterech ministrów za wolną wymianą pozostaje na prawach mniejszości. Zasada jednolitości polityki gabinetowej przekreślona. 28.X

Polityka zwalczania dumpingu za pomocą zwyżki ceł o 50% czyli t. zw. Abnormal Importations Act przyjęta przez parlament. 20.XI

Rok 1932

Cła wejściowe — 10% ad valorem — wprowadzone do Anglji. 12.II

Dodatkowe cła na artykuły nieistotnej potrzeby wprowadzone na żądanie ministerstwa skarbu. 21.IV

Konferencja imperjalna w Ottawie (—20.VIII). Sprawa ceł preferencyjnych dla dominjów na rynku angielskim w związku z taryfami obcych państw. 21.VII

Empire Trade Act podpisany w Ottawie. Układ celny macierzy z dominjami pięcioletni. 20.VIII

SPRAWA ROZBROJENIA I SPRAWA BEZPIECZEŃSTWA. SPRAWY DŁUGÓW MIĘDZYSOJUSZNICZYCH. Po upadku funta szterlinga frank najsilniejszą walutą na kontynencie, a Francja druga po Stanach Zjednoczonych potęga kapitalistyczna w świecie. Zapas złota Banku Francji obliczano w końcu 1931 na 29% ogólnego zapasu światowego, a pokrycie obiegu papierowego pieniądza stanowi 60% (zamiast przepisowego 35%). W końcu roku 1932 zwiększyło się do 77.7%, a w dwa lata później osiągnęło najwyższy stopień 80,97% (14.XII.1934). Stopa procentowa w Paryżu 2%. Zasada wolnej wymiany z nadwyżką cła 15% dla krajów o zdeprecjonowanej walucie.

Wybory na prezydenta we Francji. Arystydes Briand pada. Prezydentem obrany Doumer. Rok 1931 13.V

Koniec polityki pokojowej Brianda. W odpowiedzi na spuszczenie pancernika „Deutschland" senat uchwala kredyty na wykończenie linji fortyfikacyj na wschodzie t. zw. linji Maginota, od projektodawcy ministra wojny tego imienia, admiralicja zaś francuska stawia na stocznię budowę nowego krążownika 23.000 tonn „Dunquerque". Za przykładem Niemiec nawrót do zbrojeń we Francji.

Wizyta premjera francuskiego Lavala w Waszyngtonie. Złoto z Ameryki ucieka do Francji. Dolar zagrożony. Hoover poświęca sprawę swego moratorjum — przedłużenia go na rok następny. Laval wzamian przyrzeka, iż pożyczki krótkoterminowe nie będą wycofane z New Yorku. 24/27.X

Wspólna deklaracja, iż stałość stosunków finansowych całego świata zależy od utrzymania waluty złotej, w szczególności dolara i franka.

Statut westminsterski przechodzi w parlamencie angielskim po uchwaleniu go przez parlamenty dominjalne. Jest to pierwsze określenie statutowe stosunków między Dominjami a Wielką Brytanją. Przyjęta zasada 3.XII

według orzeczenia komisji Balfoura: „stosunek wzajemny do siebie krajów, w obrębie brytyjskiego imperjum, jako autonomicznych związków (communities), równych co do stanu i żadną miarą niepodlegających jeden drugiemu w zakresie spraw zagranicznych, czy domowych, natomiast związanych przynależnością do Korony i z woli własnej połączonych w Rzeczypospolitą Brytyjską Narodów" (of the British Commonwealth of Nations).

Opinja premjera Australji, Hughesa, przeciwnika tej definicji: „Zasługą istniejących obecnie stosunków między Wielką Brytanją a Dominjami jest ich elastyczność".

30.XII Zaproszenie rządu angielskiego pod adresem państw Europy na konferencję w sprawie długów wojennych i odszkodowań w Lozannie. Powód: kongres U. S. A. sprzeciwił się połączeniu sprawy długów amerykańskich ze sprawą długów wojennych i odszkodowań.

I Kanclerz Brüning pod naciskiem partji Nazi oświadcza, iż w żadnym wypadku Niemcy nie będą nadal płaciły odszkodowań.

2.II Otwarcie konferencji rozbrojeniowej w Genewie (do 23.VII). Pierwsza faza: Niemcy żądają równości zbrojeń, Francja — nietykalności traktatu, Litwinow delegat Sowietów — powszechnego i całkowitego rozbrojenia. Za tym wnioskiem tylko delegaci Turcji i Persji. Konferencja gubi się w szczegółach, jak kwestja broni — czołgów, lotnictwa cywilnego, bombardowania z powietrza i t. d.

16.II Wybory generalne w Irlandji. Zwycięstwo de Valery. Opozycja republikańska, na której czele stał de Valera, nie uznaje przynależności do Anglji. Po wejściu jego do Dailu zmieniła się w opozycję socjalno-agrarną, na tle sprawy wykupienia ziemi, za którą zapłaty de Valera odmawiał. Zwycięstwo przy wyborach oznaczało odnowienie wojny z Anglją.

.III De Valera ministrem prezydentem w Irlandji.

13.III Wybory prezydenckie w Niemczech: pierwszy wynik — Hindenburg 18,6, Hitler 11,3, Thälmann — komunista — 4,9, pułkownik Düsterberg, drugi przewodniczący Stahlhelmu, kandydat narodowo-niemieckiej partji 2,5 miljona głosów. Hindenburg jest kontrkandydatem Hitlera. Oświadczenie prezydenta: „nie chce, aby naród niemiecki, który tyle zniósł w ciągu ostatniego półtora dziesiątka lat, wpadł w wojnę domową". Socjalista, Otto Braun, oświadcza, że prezydent jest człowiekiem, na którym można budować.

10.IV Drugie wybory: Hindenburg 19,3 naprzeciw Hitlera 13,4 miljonów głosów wybrany ponownie. Thälmann 3,7 miljonów. Zwycięstwo socjalistów nad narodowymi socjalistami.

13.IV Rozwiązanie oddziałów szturmowych SA i SS (generał Schleicher w charakterze doradcy dowódcy Reichswehry).

1—8.V Wybory powszechne we Francji. Zwycięstwo radykałów i socjalistów. (100 mandatów). Przechylenie się polityki Francji na lewo. Odtąd rządy t. zw. „Kartelu lewicowego". Sześć gabinetów socjalistów i radykałów (do II.1934) wspomaganych przez lewe centrum, a chwilami przez socjalistów.

Prezydent Doumer zamordowany. Następca Lebrun (10—). 6.V

Austrja wzywa pomocy finansowej Ligi Narodów. 9.V

Dolfuss tworzy rząd w Austrji. 20.V

Rezygnacja Brüninga z kanclerstwa. Hindenburg powierza rząd von Papenowi, członkowi t. zw. Herrenklubu (ma wpływ na prezydenta). Hitler obiecuje mu poparcie pod warunkiem zniesienia zakazu SA i SS oraz rozpisania wyborów w ciągu dwóch miesięcy. 30.V

Rozwiązanie sejmu Rzeszy. 4.VI

Gabinet Herriota we Francji.

Sekretarz stanu Stimson zapowiada, że Stany Zjednoczone sprzeciwiają się skreśleniu długów i że sprawa długów międzysojuszniczych nie ma nic wspólnego ze sprawą reparacyj. 8.VI

Konferencja dla sprawy reparacyj i długów wojennych w Lozannie (otwarcie). Przewodniczący MacDonald. Papen zgłasza niemożliwość wypłacania długów reparacyjnych i żąda skreślenia artykułu o „winie Niemiec" w traktacie wersalskim. Herriot jest wyrazicielem żądań lewicy nawiązania stosunków serdecznej przyjaźni z Niemcami. Koniec reparacyj. Niemcy faktycznie strząsają z siebie artykuły traktatu o odszkodowaniach. Pozostaje jeszcze tylko sprawa długów, od których Ameryka nie chce ustąpić. Zapowiedź konferencji ekonomicznej dla odbudowy Europy. 16.VI

„Gentlement Agreement" pomiędzy czterema mocarstwami (Wielka Brytanja, Francja, Belgja i Italja), że protokół lozański tak długo nie wejdzie w życie, zanim sprawa długów nie będzie załatwiona w porozumieniu z Ameryką. 2.VII

Podpisanie protokółu lozańskiego w sprawie długów wojennych i reparacyj. 8.VII

Pożyczka Ligi Narodów dla Austrji w kwocie 300 miljonów szylingów. 15.VII

Turcja przyjęta do Ligi Narodów. 18.VII

Zamknięcie pierwszej fazy konferencji rozbrojeniowej w Genewie. 23.VII

Generał Schleicher w imieniu Niemiec żąda równouprawnienia w zbrojeniach. 26.VII

ADOLF HITLER I REWOLUCJA SOCJALISTYCZNO-NARODOWA W RZESZY NIEMIECKIEJ. Wybory powszechne w Niemczech. Głosujących 37 miljonów. Wielkie zwycięstwo narodowych socjalistów: 230 mandatów, socjalna demokracja — 121, komuniści — 89, centrum — 75, niemieccy narodowcy — 37, partja bawarska narodowa—22. Brak stałej większości. Antykapitalistyczny nastrój mas (die antikapitalistische Sehnsucht). Walka komunistów z socjalną demokracją. Komuniści uważają faszyzm za stopień konieczny przejściowy w Niemczech do sowietyzmu. Plan Egzekutywy Kominternu: sojusz cichy ze środowiskiem i kierownikami ruchu narodowo-socjalistycznego, t. zw. „nazi" (według oświadczenia Krestinskiego). Teror brunatnych koszul . Stosunek Hitlera do własności prywatnej: „Ja und Nein" (tak i nie). 30.VII

Göring w pałacu Sportowym w Berlinie na wiecu: „Trzy doby prawa samoobrony (Notwehrrecht) i pozostawienie swobody działania brunat- 15.VII

nym koszulom (uniform organizacyj hitlerowskich), a cała ta tchórzliwa hołota schowa się do dziury".

31.VII „Noc długich noży" (die Nacht der langen Messer) w Królewcu: krwawe rozprawy partyjne i zamachy bombowe między „nazi" a komunistami i socjalistami.

9.VIII Stan wyjątkowy (Notverordnung) przeciwko zamachom terorystycznym na przeciwników politycznych, policję i Reichswehrę. Sądy doraźne w Berlinie, Królewcu, Wrocławiu, Kilonji i niektórych innych miejscowościach.

Układy Hitlera z t. zw. Herrengruppe, czyli Hindenburg-Schleicher-Papen — za nią Reichswehra. Chęć klubu Panów „skanalizowania" ruchu i unieszkodliwienia. Grupa prawa hitlerowców z Jerzym Strasserem za ugodą. Grupa lewa z szefem sztabu Hitlera, Röhmem, byłym majorem Reichswehry — przeciw. Hitler odrzuca ugodę: żąda kanclerstwa dla siebie i stanowiska takiego samego, jakie zajął Mussolini w Italji po marszu na Rzym.

22.VIII Wyrok śmierci w Bytomiu na pięciu narodowych socjalistów, skazanych za mord polityczny, i telegram „wodza" — Führera — do skazańców: „Walka z rządem, pod którym to jest możliwe, sprawa naszego honoru". Zerwanie z Papenem.

30.VIII Otwarcie sejmu Rzeszy. Przewodniczy (z wieku) komunistka, Klara Zetkin, przybyła z Rosji. Z przemówienia jej: „Rząd prezydencki przywłaszczył sobie władzę, powstał poza sejmem, jest narzędziem kapitału i wielkich agrarjuszów, a władzę dali mu generałowie Reichswehry... Świeże mordy zawdzięczamy zdjęciu zakazu umundurowanych oddziałów „nazi'ch" i skutkom jawnego popierania faszystowskich cywilnych oddziałów wojskowych... Prezydent i rząd powinni być pociągnięci przed Najwyższy Trybunał Rzeszy — tyle tylko, że znaczyłoby to oskarżać djabła przed Belzebubem". Kończy wyrazami nadziei dożycia jeszcze chwili (liczyła lat 75) otwarcia pierwszego czerwonego zjazdu Sowietów niemieckich.

Współpracownik Hitlera, Göring, były major lotnictwa, obrany prezydentem sejmu Rzeszy.

12.IX Rozwiązanie sejmu Rzeszy.

14.IX Pismo do przewodniczącego konferencji rozbrojeniowej Hendersona z Berlina, iż Niemcy usuwają się od udziału w konferencji z powodu niewykonania przez sprzymierzonych artykułu traktatu o stopniowem rozbrojeniu do poziomu rozbrojenia Niemiec.

6.XI Nowe wybory powszechne w Niemczech z towarzyszeniem strajku komunikacyjnego w Berlinie. Udział w nim zarówno organizacyj komunistycznych, jak i narodowo-socjalistycznych. Rezultat wyborów — spadek mandatów: narodowo-socjalistycznych (196 zamiast 230) i socjalnych demokratów (121 zamiast 133), natomiast wzrost mandatów komunistycznych (100 zamiast 89).

19/23.XI Układy Hitlera z prezydentem Hindenburgiem o przyjęcie kanclerstwa rozbite.

Rok 1932

Komunikat oficjalny: prezydent wzbrania się oddać w ręce człowieka rządy prezydjalne, które byłyby dyktaturą partyjną w państwie. 24.XI

Rząd generała Schleichera w Niemczech — ma za sobą Reichswehrę. Generał od reform socjalnych: obiecuje przeznaczyć miljon hektarów ziemi na osiedlenie w Prusach, na Pomorzu i w Meklemburgji. 4.XII

Depresja w partji — defekcja członków i kłopoty finansowe. Hitler grozi popełnieniem samobójstwa w razie, jeśli partja się rozsypie („Dziennik" Goebbelsa). 8.XII

Deklaracja pięciu mocarstw na konferencji rozbrojeniowej o równouprawnieniu Niemiec w zbrojeniach. Interwencja arcybiskupa Canterbury u premjera brytyjskiego za równouprawnieniem Niemiec. Rzesza wraca na konferencję. 11.XII

„Istnieje możliwość, że Führer za parę dni będzie miał rozmowę z Papenem. Otwierają się zatem nowe widoki" („Dziennik" Goebbelsa). 29.XII

Rok 1933

Układy między Führerem a Papenem w Kolonji tajne, ale słuchy o nich doszły do wiadomości publicznej. Miejsce spotkania dom bankiera Kurta von Schrödera, męża zaufania ciężkiego przemysłu, i panów z Herrenklubu, do którego należał Papen. 4.I

Papen przyjaciel osobisty młodego Hindenburga i osoba zaufania prezydenta. Na rozstaniu się otrzymał od niego portret z dedykacją: „Miałbym towarzysza" (Ich hätte einen Kameraden). Bierze na siebie pośrednictwo między prezydentem a Hitlerem. „Jeżeli ten krok się uda, to nie jesteśmy zbyt daleko od władzy" (Goebbels).

„Wobec pocieszającego rozwoju politycznej sytuacji niema potrzeby martwić się z powodu złej sytuacji finansowej organizacji. Jeżeli dojdzie tym razem do zamachu, nie będzie odgrywało to najmniejszej roli" (Goebbels). 6.I

„Schleicher wywołał ciężki konflikt ze Związkiem rolników (Landbundem). To nam w danej chwili bardzo na rękę" (Goebbels). Schleicher pokłócony z Landbundem — związkiem agrarjuszy. Osthilfeskandal — skandal z powodu użycia sum, przeznaczonych na ratunek rolników w Prusach Wschodnich, dla oczyszczenia z długów majątków wielkich agrarjuszy. 14.I

„Przygotowania do obalenia Schleichera są w pełnym toku" (Goebbels). 21.I

„W nowym gabinecie, który tworzy Führer, Papen ma zostać wicekanclerzem. Stanowisko Schleichera jest obecnie silnie podminowane. Wydaje się w danej chwili niczego nie spodziewać się. Upadek jego oczekiwany z dnia na dzień. Jeżeli padnie, pociągnie za sobą także wielu innych" (Goebbels). 24.I

Układy hitlerowców z wieloma miarodajnemi osobistościami Landbundu. 27.I

Hitler zaprzysiężony w charakterze kanclerza przez Hindenburga. „Wszystko to jest jakby snem. Wilhemstrasse (miejsce, gdzie stoi pałac kanclerski) należy do nas. Führer pracuje już w swoim gabinecie kanclerskim" (Goebbels). Papen — wicekanclerzem. Współpracownicy Hi- 30.I

tlera: Frick — ministrem spraw wewnętrznych Rzeszy, Goering — ministrem bez teki, komisarzem dla lotnictwa i komisarycznym ministrem spraw wewnętrznych pruskim. Obok nich — Hugenberg, minister gospodarstwa, generał von Blomberg, dowódca wojsk w Prusach Wschodnich — ministrem Reichswehry, Franz Seldte, komendant Stahlhelmu — ministrem pracy.

1.II „Führer w najlepszym humorze... po straszliwych chwilach najcięższej depresji znowuż po raz pierwszy przyszło szczęście i zaświeciło słońce" (Goebbels).

Rozwiązanie sejmu Rzeszy i rozpisanie nowych wyborów na 5.III wraz z zapowiedzią, że Nazi będą rządzić z większością albo bez niej.

27.II Pożar Reichstagu, przypisywany komunistom, jako powód do wydania zarządzeń o ochronie republiki.

28.II Zawieszenie konstytucji: wolności osobistej, wolności słowa, prasy i zebrań.

1.III Prawa wyjątkowe przeciwko zdrajcom stanu, czyli socjalistom i komunistom.

2.III Rozwiązanie się partji socjalistyczno-robotniczej.

5.III Wybory do sejmu Rzeszy. Narodowi socjaliści — 288 mandatów, socjalna demokracja — 121, komuniści — 81, centrum — 73, niemieccy narodowcy — 52.

7.III Dyktatura Dolfussa w Austrji (uczeń ks. Seipla) — zawieszenie systemu parlamentarnego, jako skutek starć między socjalistami a organizacjami patrjotycznemi.

12.III Swastyka hitlerowców równouprawniona z flagą Rzeszy (czarno-biało-czerwona).

13.III Powstanie ministerstwa propagandy — dr Goebbels na czele.

16.III Dr Schacht — prezydentem Banku Rzeszy.

21.III Otwarcie nowego sejmu Rzeszy w kościele garnizonowym Poczdamu.

23.III Sejm Rzeszy nadaje Hitlerowi władzę dyktatorską na lat cztery (Ermächtigungsgesetz für Hitler) 441 głosami przeciwko 94. Zniesienie wszelkich partyj na rzecz stronnictwa narodowo-socjalistycznego we wszystkich ciałach prawodawczych i municypalnych regjonalnych (Gleichschaltunggesetz).

Program Hitlera — dwanaście punktów — nie zmieniony: 1) zjednoczenie wszystkich Niemców (także i austrjackich), 2) zniesienie „dyktatu" (czyli traktatu) wersalskiego, 3) rasizm — Żyd nie może być Niemcem, 4) odebranie praw przynależności państwowej, nadanych po 2.VIII 1914 r. Żydom ze Wschodu (głównie Rosji i Polski), 5) skasowanie dochodu niezapracowanego, 6) zajęcie na rzecz państwa zysków wojennych, 7) nacjonalizacja przemysłów trustowych, 8) opieka nad stanem średnim, 9) reforma agrarna — możliwość nacjonalizacji gruntów, 10) przywrócenie powszechnej służby wojskowej, 11) prawa w rękach i pod kontrolą Niemców, 12) silna władza rządowa.

31.III Zjednoczenie i zrównanie wszystkich krajów niemieckich (Gleichschaltung der deutschen Länder), czyli skasowanie wszystkich różnic

ustrojowych i regjonalnych między poszczególnemi krajami Rzeszy. Powstanie nowej III Rzeszy niemieckiej jednolitej.

Aryzacja i nazizacja urzędów (oczyszczenie na zasadach aryjskości i przynależności do „nazich"). 8.IV

Włączenie Stahlhelmu do organizacji narodowo-socjalistycznej. 27.IV

Objęcie związków zawodowych przez narodowych socjalistów. 2.V

Konfiskata własności socjalnej demokracji i Reichsbanneru. 15.V

Rozwiązanie partyj narodowo-niemieckiej i bawarskiej ludowej. 27.VI

REWOLUCJA W HISZPANJI. PRZEWRÓT W PORTUGALJI. Rok 1930

Kryzys ekonomiczny na skutek kryzysu światowego w Hiszpanji: początek — w rolnictwie i w kopalniach. Bezrobocie sięga 50% robotników, gdzie nie gdzie, jak w kraju Basków, 80% niezatrudnionych. Spadek produkcji kruszców w obwodach górniczych Asturji i Biskaji. Spadek pesety do połowy wartości (I.1931). Wielki Wschód w Madrycie i Wielka loża symboliczna w Barcelonie przygotowują grunt pod rewolucję w porozumieniu z masonerją francuską.

Fala strajków w Maladze, Granadzie, Kordowie. VI

Konferencja w San Sebastian polityków — od konserwatystów, jak Miguel Maura i Alcala Zamora, do radykałów, jak Alejandro Lerroux, i socjalistów, jak Indalecio Prieto i Largo Caballero. Porozumienie w celu obalenia monarchji i utworzenia republiki z listą przyszłego rządu, t. zw. pakt w San Sebastian. 19.VIII

Powszechny strajk ogłoszony. 14.XI

Rewolta wojskowa w Jaca, skoordynowana z taką samą na lotnisku w Madrycie, przedwczesna i siłą stłumiona. Kapitanowie Galan i Hernández rozstrzelani. 12.XII

Komitet rewolucyjny, utworzony na zasadach paktu w San Sebastian, wydaje odezwę pod hasłem: „Niech żyje republika Hiszpanji". 15.XII

Wybory municypalne dają zwycięstwo republikanom. Symptom niezadowolenia powszechnego. Naczelnik żandarmerji (guardia civil), generał Sanjurio, nie widzi szans na wypadek starcia z tłumem. Rok 1931 12.IV

Król Alfons XIII opuszcza Madryt. Rząd prowizoryczny obejmuje don Alcala Zamora — liberał. 14.IV

Pierwsze palenie kościołów i klasztorów. Agenci z Rosji. Powrót komunistów z Moskwy: Casanellas, zabójca ministra Dato, i Andrzej Nin—trockista. W Madrycie powstaje dziennik marksistowski „El Mundo Obrero" (Świat robotniczy). Liczba komunistów (russos) nieznaczna (do tysiąca). Przewodzą masom żywioły anarchistyczno-syndykalistyczne, zorganizowane w Konfederacji Narodowej Pracy (C. N. D. T.—Confederacion Nacional del Trabajo). Konfederacja ta współpracuje z komunistami III Międzynarodówki. Wpływy anarchizmu zogniskowały się przedewszystkiem w Katalonji wśród żywiołu miejskiego Barcelony i w Andaluzji wśród rolników. I tu, i tam jeden i ten sam element robotniczy najniższy (picores): rolnicy z Andaluzji ciągną na zarobek do miasta i do przemysłu w Barcelonie. Wpływy socjalizmu w Madrycie i w Asturji, tam, gdzie proletarjat uświadomiony. Liczba anarchistów 10-12.V

w chwili ulegalizowania ich sięga miljona członków związku. Blok republikański z San Sebastian zdołał zmobilizować siły anarchistów i syndykalistów. Na nich opierały się późniejsze rządy Azanji.

28.V Prawo o ochronie pracy najemnej miejskiej wydane na wniosek przewódcy socjalistycznego Largo Caballero pod nazwą Ley de los terminos municipales albo Ley Largo Caballero.

28.VI Wybory do kortezów pod hasłem: republika czy monarchja. Zwycięstwo lewicy republikańskiej. Manuel Azana — radykał i Largo Caballero — socjalista.

10.VII Ramon Franco, major lotnictwa, organizuje spisek syndykalistyczno-robotniczy przeciwko rządowi — nieudany. Ucieka do Ameryki Południowej.

20.VIII Strajk powszechny i zbrojne powstanie robotników stłumione (—.27).

14.X Wypędzenie jezuitów z Hiszpanji. Zamora rezygnuje. Na czele rządu staje Azana (do IX.1933).

21.X Prawo o ochronie republiki. Republika radykalno-lewicowa mieszczańska, kierowana przez masonów.

9.XII Uchwała nowej konstytucji w Hiszpanji: „Hiszpanja jest republiką demokratyczną pracowników wszystkich klas pracujących", znosi religję urzędową i uznaje prawa autonomiczne regjonalne, przyjmując nazwę republiki federacyjnej. Zamiast republiki katalońskiej, ogłoszonej po obaleniu monarchji przez pułkownika Macia, powstaje Generalicja (Ge-

 neralidad) katalońska.

I Powstanie w Katalonji.

4.VIII Zebranie tajne monarchistów w Biarritz.

12.VIII Generał Sanjurio podnosi powstanie w Sewilli stłumione. Odpowiedzią na nie strajk powszechny w Sewilli.

25.VIII Dekret rządowy o konfiskacie ziemi i majątku tych, którzy brali udział w spisku sierpniowym, albo są o to podejrzani. Generał Sanjurio, potem ułaskawiony, wyjechał zagranicę i tam, w Berlinie — Rzymie, przygotowywał wybuch z roku 1936.

15.IX Tekst ostateczny reformy rolnej przyjęty. Zasada: podział ziemi między drobnych rolników, naprzód ziemi korony, potem wielkiej własności, pochodzenia bądź to feudalnego, bądź kapitalistycznego. W Hiszpanji przetrwały częściowo prawa feudalne na roli z drugiej połowy XVIII wieku.

4.X Zerwanie stosunków Meksyku ze Stolicą Apostolską. Wypędzenie papieskiego legata. Walka prezydenta Callesa z Kościołem.

23.XI Program Salazara, dyktatora Portugalji, ogłoszony.

Oliveiro Salazar, profesor ekonomji politycznej, na uniwersytecie w Coimbrze, po wybuchu roku 1928 powołany na ministra skarbu. Za prezydentury generała Carmony w postaci rządów pozaparlamentarnych spełniał dyktaturę z ukrycia, pod hasłem polityki narodowej, bez partji i ponad partjami. Pierwsza jej część — walka z deficytem, mimo kryzysu, zakończyła się po latach czterech nadwyżką budżetową. Jako prezes Rady ministrów od roku 1932 podejmuje dzieło przebudowy państwa na

zasadach korporacyjnych, ale bez uznania robotników za jedyną klasę uprzywilejowaną i bez dyktatury faszystowskiej natomiast w oparciu o Wojsko, Kościół i Rodzinę.

Dekret rządu w Madrycie o zabraniu przymusowem ziemi, leżącej pod ugorem, i oddanie jej pod uprawę pojedyńczym chłopom lub kolektywom. Gospodarka okazała się deficytowa — jedynym rezultatem było przytwierdzenie robotnika do nadziału, jaki otrzymał. 1.XII

Trzecie powstanie anarchistyczne, krwawo stłumione przez guardia civil pod dowództwem generała Cabanellasa. Epizod w „Casas Viejas" (w Andaluzji). Określenie rządu Azanji: „Łzy, pożoga, krew" (Martinez Barrio). Rok 1933 10.I

Nowa konstytucja w Portugalji — dzieło Salazara. Ustrój korporacyjny. Obok parlamentu Izba Korporacyjna. Korporacja i rodzina — dwie komórki organizmu społecznego i gospodarczego. Fundamenty nowego państwa narodowego — unja narodowa żywiołów, które powstały na gruncie rewolucji. Konstytucja, jako realizacja i program: konstytucja powinna nosić w sobie zarodki wiecznego odnawiania się. 12.IV

Upadek rządu Azanji. Alejandro Lerroux tworzy rząd radykalny z obliczem zwróconem ku Francji. Następca jego Martinez Barrio pod naciskiem prawicy rozwiązuje Konstytuantę. 14.IX

Wybory do kortezów: większość prawicowa konserwatywna — monarchiści i nacjonaliści C. E. D. A. (Confederacion Espaniola de Derechas Autonomas), czyli Zjednoczenie hiszpańskie organizacyj autonomicznych pod różnemi postaciami: Accion Obrerista — sektor miejski robotniczy, Accion Popular — sektor wiejski, Juventud de Accion — sektor młodzieży, Accion Catolica — sektor religijny czyli katolicki. Przewódca — Gil Robles, profesor prawa na uniwersytecie w Salamance. Partja faszystowska czyli Falanga z przewódcą Antonio Primo di Rivera, synem dyktatora. Nawrót do reakcji. 3.XII

ARABJA — PALESTYNA I KWESTJA ŻYDOWSKA. Memorandum sekretarza kolonjalnego Winstona Churchilla w sprawie mandatu wielkobrytyjskiego w Palestynie: 1) rząd wielkobrytyjski nie myśli tworzyć Palestyny żydowskiej z usunięciem, czy poddaniem jej ludności arabskiej, 2) ani zamierza zmienić Palestynę we własność żydowską, jedynie w myśl deklaracji lorda Balfoura chce założyć osiedle narodowe (National Home) dla żydowstwa, 3) że w tem określeniu Żydzi otrzymają tam prawa, 4) że będą mogli imigrować do Palestyny z warunkiem, że imigracja ta nie stanie się ciężarem, ani pozbawi tubylców ich osiedli, czy zarobku. Agencja żydowska, jako gałęź organizacji światowej syjonistycznej, utworzona dla porozumienia się z administracją wielkobrytyjską w osobie sir Herberta Samuela, wysokiego komisarza. Utworzenia takiej samej agencji Arabowie odmówili (1923), posługując się dla rozmów z rządem pośrednictwem komitetu własnego z łona Kongresu, obejmującego razem muzułmanów i chrześcijan oraz pośrednictwem Najwyższej Rady muzułmańskiej. Brak ciała przedstawicielskiego, w którym udziału Arabowie odmówili. Drobne tarcia rozgorzały w wybuch. Rok 1922 3.VI

Rok 1929

23.VIII Zajścia między Żydami i Arabami przy ścianie Płaczu w Jerozolimie.

24.VIII Masakra Żydów w Hebronie (133 Żydów zabitych, 339 rannych, sześć kolonij żydowskich zniszczonych).

Rok 1930 Raport komisji Shawa z ramienia Stałego Komitetu Mandatowego

12.III Ligi Narodów zaleca między innymi, aby Agencja Żydowska nie arogowała sobie praw administracyjnych.

12.V Delegacja arabska w Palestynie stawia żądanie: zaprzestania imigracji żydowskiej, oświadczenia, że ziemia Arabów nie jest na sprzedaż oraz utworzenia rządu demokratycznego na podstawie reprezentacyjnej.

13.V Rząd wielkobrytyjski oświadcza, iż żądania konstytucyjne Arabów nie zgadzają się z postulatami mandatowymi i mianuje komisję dla zbadania warunków imigracyjnych, osiedleńczych i rozwojowych Palestyny. Przez ten czas imigrację zawieszono.

Spis z roku 1931 1.I na niecały miljon ludności podaje 71,4% Arabów, około 19% Żydów. Pod względem religijnym 572.400 muzułmanów, 154.300 Żydów i 84.500 chrześcijan. W pięć lat potem liczby te podniosły się: do 825 tysięcy muzułmanów, 320 tysięcy Żydów i sto tysięcy chrześcijan (wobec ogółu mieszkańców Palestyny 650 tysięcy, w tem ledwo 10% Żydów w roku 1914).

30.VI Traktat między Wielką Brytanją a Irakiem na zasadach zupełnej równości, wolności i niezależności, jako wstęp do przyjęcia Iraku do Ligi Narodów (1932).

23.X Nowa konstytucja w Egipcie. Król Fuad usuwa się z pod kontroli parlamentu, będącego w rękach wafdystów (Nahas pasza) i mianuje premjerem Sidky paszę. Nowa konstytucja — ograniczenie praw wyborczych— zwalczana przez wafdystów. Rozruchy i środki administracyjne gabinetu dla przywrócenia porządku.

X Kontrowersja między rządem brytyjskim a Agencją Żydowską, z której przewodnictwa lord Melchett rezygnuje. Kongres wszechświatowy syjonistyczny w Bazylei (latem) stwierdza fiasco polityki palestyńskiej. Prezydent organizacji dr Weitzmann podaje się do dymisji (po dziesięciu latach przewodnictwa). Niezadowolenie i domaganie się energicznej polityki rządu brytyjskiego. Zamiar oddania mandatu Polsce. Interwencja

Rok 1931 członków opozycji: Baldwina, sir Austen Chamberlaina i Amery. Rząd

14.II MacDonalda tłumaczy, że zawieszenie imigracji było czasowe. Dr Weitzmann składa oświadczenie w prasie, że zasady współpracy organizacji syjonistycznej z rządem brytyjskim zostały przywrócone.

Włosi kończą podbój Libji. Zajęcie Kufry, oazy 500 mil na zachód od Nilu w sercu Sahary położonej. Koniec ekspedycji generała Grazianiego. Kufra miasto święte, siedziba bractwa Senussi, węzeł karawanowy między Egiptem, Sudanem a Afryką zachodnią — w pobliżu jeziora Czad. Lotniska w Benghazi poprzez Kufrę do Asmary. Droga powietrzna łączy Erytreę, Somali z Libją.

XII Wysoki komisarz Palestyny inauguruje politykę współpracy Żydów z Arabami w sprawach administracyjnych.

Rozkwit Palestyny w latach 1931 — 1934: inwestycja kapitałów ży-

dowskich z całego świata, brak oddziaływania kryzysu światowego. (Obliczają ilość kapitału inwestowanego w Palestynie od roku 1922 na 50 miljonów funtów szterlingów). Między rokiem 1923 a 1933 liczba Żydów wzrosła z 85 tysięcy do 230 tysięcy, w tem więcej niż połowa ludności miejskiej przemysłowej. Rozbudowa przedmieścia Jaffy — Tel Avivu (z dwóch tysięcy do ośmdziesięciu tysięcy mieszkańców). Plantacje cytrynowe, koncerny, jak Palestyńska kompanja potażowa, Korporacja elektryczna i t. p.

Rok 1933

Turcja wchodzi do Ligi Narodów. 18.VI

Śmierć Fajsala, króla Iraku. Następca Amir Ghazi. 8.IX

Nowe zamieszki w Palestynie na skutek gwałtownego wzrostu imigracji żydowskiej, głównie z Niemiec na skutek polityki Hitlera. 27/29.IX

Wysoki komisarz — sir Arthur Wauchope — oświadcza, że liczba 36 tysięcy imigrantów (za okres dziesięciu miesięcy) nie jest zbyt wysoka.

Rok 1934

Po czterech latach rządów absolutnych króla Fuada wraz z gabinetem Sidky paszy nowy premjer, Nessim pasza, były minister finansów, przedkłada królowi akt, znoszący konstytucję roku 1930. Do czasu powstania nowej władza w osobie króla, który ją sprawuje przez ministrów. Nawrót do konstytucji roku 1923, za którą oświadcza się dotychczasowa opozycja — wafdyści. 30.XI

GDAŃSK, POLSKA, LIGA NARODÓW I POLITYKA ŚRODKOWO-EUROPEJSKA.

Rok 1929

Prezydent Coolidge i sekretarz stanu podpisują pakt, potępiający wojny. 12.I

Pakt pokojowy Kelloga podpisany przez Z. R. S. S., Polskę, Estonję, Łotwę i Rumunję. 9.II

Zatarg sejmowy między Rządem marszałka Piłsudskiego a Daszyńskim, marszałkiem sejmu, na tle opozycji większości (polska partja socjalistyczna, ludowcy i związek narodowy). 30.X

Rok 1930

Wizyta prezydenta Estonji Strandmana w Warszawie. 9.II

Podpisanie polsko-niemieckiej umowy zbożowej. 18.II

Rezygnacja kanclerza, ks. Seipla, w Austrji. IV

Ex-król Karol wraca do Bukaresztu. 6.VI

Zgromadzenie Narodowe ogłasza Karola królem Rumunji. 8.VI

Wizyta w Polsce ministra włoskiego Grandiego u marszałka Piłsudskiego. 9.VI

Nota rządu polskiego do niemieckiego w sprawie zajść na granicy polsko-niemieckiej. 20.VI

Podpisanie umowy zbożowej polsko-niemieckiej w Warszawie. 12.VII

Rząd polski zaprasza państwa bałtyckie i południowo-wschodnie na konferencję zbożową do Warszawy. 17.VII

Odpowiedź polska do Ligi Narodów w sprawie zażaleń Gdańska, dotyczących Gdyni. Współzawodnictwo Gdyni z Gdańskiem: szybki wzrost handlowy Gdyni. Liczby przeładunku towarów przywożonych i wywożonych porównawcze (Gdańsk—Gdynia) w tysiącach tonn metrycznych: (1924) — 2.375 10, (1925) 2.723 55, (1926) 6.300 414, (1927) 19.VII

7.898 896, (1928) 8.616 1.960, (1929) 8.560 2.823, (1930) 8.213 3.626. W roku tym po raz pierwszy Gdańszczanie zauważyli, iż cyfra handlu ich spada, podczas gdy handel Gdyni gwałtownie rośnie. Zdolność przeładunkowa Gdyni trzykrotnie większa, niż Gdańska.

W latach następnych zjawisko to nie słabnie tak, iż liczba przeładunku obydwóch portów nietylko wyrównuje się, ale Gdynia wkrótce bije port Gdańska swym eksportem i importem, co wskazuje następujące liczby: (1931) 8.331 5.300, (1932) 5.476 5.914, (1933) 5.153 6.106, (1934) 6.369 7.192, (1935) 5.093 7.474.

Ta postać rzeczy nie zmienia się nawet wówczas, gdy handel Gdańska chwilowo, jak w roku 1934 poprawia się, aby zaraz w roku następnym spaść gwałtownie przy statecznym i postępującym naprzód wzroście handlowym Gdyni. Dodać należy, iż już w roku 1934 Gdynia obrotami swemi bije stare porty bałtyckie, jak Królewiec (2.750), a nawet Szczecin (5.750), nie mówiąc o tak małym porcie jak Kłajpeda (971 w roku 1935). To nie przeszkadza temu, że obroty Gdańska za czasów „wolnego miasta" wzrosły dwukrotnie, chwilami nawet czterokrotnie w porównaniu z obrotami za czasów Rzeszy (2,116 w roku 1913).

4.VIII Odpowiedź rządu niemieckiego na notę polską 20.VI.

8.VIII Podróż prezydenta Rzeczypospolitej z rewizytą do Estonji.

14.VIII Protest rządu polskiego przeciwko wystąpieniom ministra Rzeszy Treviranusa.

28.VIII Międzynarodowa konferencja zbożowa w Warszawie (—30).

VIII Miesiąc masowych sabotaży ukraińskich w Małopolsce Wschodniej.

IX Akcja pacyfikacyjna rządu polskiego w Małopolsce Wschodniej.

10.IX Aresztowanie szeregu posłów opozycyjnych i internowanie ich w Brześciu Litewskim.

19.IX Rząd polski proponuje litewskiemu bezpośrednie rokowania w sprawie ruchu granicznego.

20-24.IX Niemcy i sprawy mniejszościowe w komisji politycznej Ligi Narodów. Odrzucenie na wniosek ministra polskiego Augusta Zaleskiego wniosku niemieckiego o rewizji procedury.

25.IX Upadek rządu Schobera w Austrji.

18.X Konferencja agrarna w Bukareszcie.

25.X Małżeństwo króla Borysa bułgarskiego z księżniczką Giovanną di Savoia.

30.X Traktat przyjaźni i arbitrażu między Grecją a Turcją podpisany w Ankarze.

10.XI Konferencja rolnicza w Warszawie i Beogradzie.

16.XI Wybory powszechne w Polsce. Zwycięstwo Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem.

23.XI Zajścia polsko-niemieckie przy wyborach na Górnym Śląsku.

27.XI Nota rządu Rzeszy niemieckiej do Ligi Narodów w sprawie położenia mniejszości niemieckiej w Polsce.

Rok 1931 Zatarg między rządem Polski a senatem Gdańska na tle upośledzenia

IV zwłaszcza w zakresie szkolnictwa obywateli polskich w Gdańsku i uprzy-

wilejowania Niemców z Rzeszy. Spór odesłany do Trybunału Stałego Rozjemczego w Hadze. Rezygnacja komisarza generalnego w Gdańsku. Senat Gdańska wypowiada umowę z 8.X 1921 dziesięcioletnią w sprawie używania przez Polskę portu dla okrętów wojennych w terminie do 1.VII tegoż roku. Spór odesłany także do Trybunału w Hadze. Skargi senatu na faworyzowanie przez Polskę rozwoju handlowego Gdyni kosztem Gdańska. Polska rozporządza środkami retorsji w postaci polityki celnej i kolejowej.

Nowa konstytucja w Jugosławji. 3.IX

Putsch Heimwehry w Austrji. Stahremberg aresztowany. 13.IX

Ograniczenia dewizowe w Austrji i w Jugosławji. 8.X

Druga konferencja bałkańska. 20.V

Wyrok Trybunału haskiego w sprawie portu Gdańska dla okrętów wojennych niekorzystny dla Polski. 11.XII

Wyrok Trybunału w Hadze w sprawie obywateli polskich w Gdańsku odmawia im traktowania narówni z obywatelami gdańskimi, a przyznaje im tylko prawa mniejszości. Rok 1932 4.II

Konferencja naddunajska czterech mocarstw rozwiązana. 6/7.IV

W Austrji tworzy się rząd Dolfussa (uczeń ks. Seipla). 20.V

Pakt o nieagresji między Polską a Sowietami. 25.VII

Protokół między Polską a Gdańskiem, zawierający porozumienie w sprawie używania portu gdańskiego przez okręty wojenne Rzeczypospolitej. 12.VIII

Zamknięcie konferencji agrarnej w Warszawie. 27.VIII

Otwarcie konferencji dla centralnej i południowo-wschodniej Europy w Stresie. Zadanie, jakie miała, przyjście z pomocą państwom, zwłaszcza agrarnym, zagrożonym niskimi cenami i niewypłacalnością z powodu zachwiania się ich bilansu płatniczego i handlowego. Należała tu w pierwszym rzędzie Austrja z bilansem ujemnym w wysokości 24.7 milj. funtów szterlingów i obdłużeniem 96.1 miljona, ale także Węgry, Rumunja, Jugosławja, podobnie jak Grecja, Bułgarja z obdłużeniem nie mniejszem, choć z różnicą bilansu mniejszą. Ponieważ środka specjalnego dla tych państw na kryzys ogólno-światowy nie dało się obmyśleć, konferencja ta skończyła się na niczem. 5.IX

Polityka zagraniczna marszałka Piłsudskiego: „...Idą czasy, kiedy się zachwieje konwencjonalna struktura życia międzynarodowego, jaka ciągnęła się w poprzednich 10 latach prawie. Formy, do których świat się już prawie jakby do stałych przyzwyczaił, kruszeją. Na nowo nam trzeba będzie sprawdzać myśli, na nowo jakby weryfikować państwa, jakby określać ich prawo zabierania głosu w szerszem, czy mniejszem znaczeniu. Zjawisku temu towarzyszyć będzie szereg długich komplikacyj i dla nas, dla Polski, stanie problem podejmowania z czasem walki może przeciwko wszystkim, a w każdym razie poprawienia tej najnowszej powojennej historji naszej, która z natury rzeczy zostawiła za nami smugi słabości, niedokładności i niedociągnięć... Ale pamiętajcie przedewszystkiem, że nie wolno robić myśli i planów ponad wytrzymałość instrumentu, który ma 2.XI

je wykonać, bo wszystko robią ludzie". (Cytowane przez ministra Józefa Becka w dniu objęcia przez niego teki ministra spraw zagranicznych).

25.X Wprowadzenie opłat w złotych przez zarząd kolei państwowych na obszarze Gdańska.

21-26.X Trzecia konferencja bałkańska w Bukareszcie. Bułgarja usuwa się z niej (25—).

30.X Rezygnacja Venizelosa z urzędu premjera.

4.XI Gabinet Tsaldarisa w Grecji.

Rok 1933

7.I Odnowienie traktatu przyjaźni italo-rumuńskiego.

16.I Nowy rząd Venizelosa. Porażka jego przy wyborach (5.III).

14-16.II Konferencja Małej Ententy: ustalenie zasady wspólnej polityki zagranicznej i utworzenie stałej Rady dla niej wraz z sekretarjatem.

21.II Nowe porozumienie Małej Ententy.

18.III Mussolini występuje z propozycją paktu czterech (Wielkiej Brytanji, Francji, Niemiec i Italji) — rodzaj dyrektorjum światowego.

12.V Oddziały szturmowe hitlerowców i policja zajmują lokale związków zawodowych w Gdańsku.

15.V Rozkaz delegacji hitlerowskiej opuszczenia Austrji.

17.V Mowa pacyfistyczna Hitlera na temat rozbrojenia i polityki zagranicznej.

26.V Rozwiązanie partji komunistycznej w Austrji.

28.V Zwycięstwo Nazi przy wyborach w Gdańsku do Volkstagu (38 na ogólną liczbę 72 mandatów).

29.V Wojna paszportowa między nową Rzeszą a Austrją (taksa tysiąca marek na paszporty turystyczne do Austrji).

1.VI Konferencja Małej Ententy w Pradze. Utworzenie stałego Komitetu ekonomicznego.

2-6.VI Wizyta dr Dolfussa w Rzymie. Konkordat z Watykanem. Rozmowy z Mussolinim.

4-6.VI Konferencja państw agrarnych w Bukareszcie.

11.VI Aresztowanie agitatorów hitlerowskich w Austrji. Zamknięcie domu brunatnego, głównej ich kwatery.

3.VII Wizyta prezydenta senatu gdańskiego, dr Rauschinga, złożona w Warszawie: ostateczne uregulowanie kwestyj spornych, dotyczących używania portu i stanu ludności polskiej w obrębie miasta. Żywioły, sprzeczne z polityką Nazi, szukają oparcia u Ligi Narodów i w Polsce.

5.VII Wojna radjowa między Niemcami a Austrją: propaganda nacjonalistyczna z Monachjum (dr Habicht).

Pakt czterech mocarstw podpisany. Protesty ze strony Polski i Małej Ententy kwestjonują prawo podpisania tego aktu przez Francję.

5.VIII Polska i Gdańsk podpisują układ co do używania portu Gdańska.

7.VIII Francja i Wielka Brytanja czynią przedstawienia rządowi niemieckiemu w sprawie mieszania się jego w wewnętrzne stosunki Austrji.

10.VIII Pożyczka międzynarodowa dla Austrji.

ZWIĄZEK REPUBLIK SOCJALISTYCZNYCH SOWIECKICH (Z. R. S. S.). PIATILETKA I POLITYKA NA DALEKIM WSCHODZIE.

Początek planu pięcioletniego, czyli piatiletki (—30.IX.1933). 1.X

Punkt wyjścia — hasło Lenina: potrzeba stworzenia przemysłu ciężkiego. Przemysł lekki, dostarczający swoich wyrobów wsi, nie wystarcza. Rosja, opierając swoją egzystencję na eksploatacji wieśniaka, zależna jest od rezultatu zbiorów. Na tem nie można oprzeć egzystencji państwa. Bez przemysłu ciężkiego niema żadnego przemysłu, a w braku jego Rosja musi zginąć, jako państwo niepodległe... Przemysł ciężki nie może się rozwinąć bez subwencji państwowej. „Jeżeli jej nie znajdziemy, koniec z nami, jako z państwem cywilizowanem, a tem bardziej jako z państwem socjalistycznem" (Lenin). Praca podjęta i prowadzona na stopie wojennej.

Rok 1929

Aresztowanie trockistów. 23.I

Trocki wygnany z Rosji. 18.II

Kartki chlebowe wprowadzone w Moskwie. 15.III

Kongres bezbożniczy w Moskwie domaga się wzmocnienia akcji przeciwko religji. 11.VI

Zatarg z Chinami o kolej wschodnio-mandżuryjską. Władze chińskie aresztują zarząd kolei pod pretekstem uprawiania przez nią agitacji komunistycznej. 10.VII

Rosja przedkłada ultimatum Chinom z żądaniem wypuszczenia swoich obywateli. 13.VII

Sowiety zrywają stosunki dyplomatyczne z Chinami. 19.VII

Starcia między Chinami a Rosjanami w Mandżurji (najazdy oddziałów dywersyjnych rosyjskich). 10.IX

Walki pograniczne między Chinami a Sowietami: zabici i zerwanie linji kolejowej. 18.XI

Protokół między Chinami a Sowietami podpisany w sprawie kolei wschodnio-mandżuryjskiej. 22.XII

Rok 1930

Stalin nakazuje zwolnienie tempa kolektywizacji gospodarstw chłopskich — kołchozów, mających przeobrazić klasę wieśniaczą w klasę robotniczą. 2.III

Traktat handlowy między Italją a Sowietami. 2.VIII

Rok 1931

Traktat między Sowietami a Turcją w sprawie ograniczenia zbrojeń morskich na morzu Czarnem. 10.III

Traktat handlowy z Turcją. 13.III

Rok 1932

Pakt o nieagresji między Finlandją a Sowietami. 21.I

Rezultat czteroletni piatiletki: „Rosja wygrała pierwszą partję industrjalizacji bez pomocy kapitału zagranicznego" (dziennik „Temps"). „Z. R. S. S. fabrykuje już teraz cały rynsztunek do swego przemysłu metalurgicznego i elektrycznego... W zakresie maszyn rolniczych nie zależy już więcej od przywozu zagranicznego... Potrafił stworzyć własny przemysł samochodowy. Zorganizował produkcję narzędzi i przyrządów w całej ich gamie: od najmniejszych wysokiej precyzji aż do pras najcięższych" („Financial Times"). 27.I

Rok 1932

I.V Puszczenie w ruch centrali elektrycznej Dnieprostroja: siłę jej zakrojono na największą skalę w świecie — 900 tysięcy kilowatów (centrala Niagary ma siłę 430 tysięcy, a Tennessee — 612 tys.). Zapora betonowa na Dnieprze wysokości 60 m, szerokości 767 metrów, poziom wody podniesiony o 37 metrów, zbiornik wody utworzony na szerokość 16 km. Szluzy zamykane pozwalają przepływać statkom. W połączeniu z siłą elektryczności przemysł metalurgiczny: odlewnie żelaza, stali, aluminjum — cały okręg przemysłowy. Ale punkt ciężkości przemysłu rosyjskiego przenosi się nad Wołgę (miasta, jak Stalingrad, Gorki) i za Ural.

Eksploatacja bogactw przyrodzonych Syberji zachodniej — soli potasowych (Solikamsk), rud żelaznych (Magnitorsk) i t. p. Centrum przemysłowe — Swierdłowsk, stolica nowej Rosji wschodniej. Magnitorsk połączony specjalną supermagistralą dla przewozu węgla z obszaru Syberji wschodniej, gdzie antracyt dochodzi na powierzchnię — centrum Kuznieck. Kolej transsyberyjska wzmocniona trasą kolei Turk-Sib na przestrzeni 1.442 km, z tego 800 km wzdłuż Turkiestanu chińskiego — linja „bawełniana", wychodząca ze stacji Ługawaja na drodze kolejowej do Taszkentu, połączenie drogi transsyberyjskiej na Bernauł—Nowosybirsk z linjami kolejowemi zakaspijskiemi. Olbrzymi trust Ural-Kuzbas przemysłowy na przestrzeni dwadzieścia razy przewyższającej obszar Francji — odległość Magnitorska od Kuzniecka — 2.000 km: eksploatacja miedzi, złota, soli potasowych, żelaza, węgla. W zakres jego oddziaływania wciągnięta cała Syberja wraz z Mongolją aż po Pacyfik, a oprócz tego Turkiestan zachodni, prowincje centralne chińskie aż po Tybet. Produkcja nafty: Baku i Grozny — połączenie bezpośrednie rurociągami z morzem Czarnem w Batum i Tuapse.

17.X Rząd brytyjski wypowiada traktat handlowy zawarty z Sowietami.

29.XI Sowiecko-francuski pakt o nieagresji podpisany.

Rok 1933

12.I Zapowiedź drugiej piatiletki w Rosji. Rezultaty pierwszej w sprawozdaniu sekretarza Partji Stalina: w końcu czwartego roku wykonano plan w 93,7%, powiększając produkcję przemysłową trzykrotnie w porównaniu do stanu przedwojennego, a przeszło dwukrotnie w porównaniu do stanu z roku 1928. W zakresie ciężkiego przemysłu rezultat osiągnięto w 108%. Stosunek produkcji przemysłowej do rolnej, wyrażający się na początku piatiletki (1928) liczbą 48%, wyrażał się w roku 1932 liczbą 70%.

19.IV Początek wojny handlowej między Sowietami a Wielką Brytanją.

2.V Sowiety mianują ambasadora do Chin.

Propozycja sprzedaży kolei wschodnio-mandżuryjskiej Japonji ze strony Sowietów.

5.VII Pakt o nieagresji między Łotwą a Sowietami.

2.IX Pakt o nieagresji między Italją a Sowietami.

16.XI Stany Zjednoczone uznają Sowiety. Mianowanie ambasadorów.

Rok 1934

16.II Traktat handlowy między Wielką Brytanją a Sowietami.

24.III Pakt o nieagresji między Turcją a Sowietami.

Rok 1934

Zapowiedź uznania Rosji przez Komitet stały Małej Ententy. 9.VI

Przeobrażenia Czrezwyczajki, późniejszego G. P. U.: wchodzi w skład Komisarjatu spraw wewnętrznych. 10.VII

Wejście Z. S. S. R. do Ligi Narodów. 16.IX

Delegat Sowietów zajmuje miejsce w Radzie Ligi Narodów. 18.IX

JAPONJA — MANDŻUKUO I PIERWSZA WOJNA CHIŃSKO-JAPOŃSKA. Dwa plany ekspansji ekonomicznej Japonji: plan pokojowy wielkich kapitalistów, jak Mitsui, Mitsubiszi, i orężny — sfer wojskowych od prostego oficera aż po generałów, jak Araki, i admirałów, jak Usumo. Powód — przeludnienie: ledwo 17% ziemi jest zdatne dla uprawy, na tej przestrzeni gęstość tysiąc ludzi na kilometr kwadratowy (we Francji 108, w Anglji 226, a w Belgji—394). Nawrót sfer wojskowych do ideału wieku VIII, IX, okresu Nary—cesarz rządzi sam za pośrednictwem trzech lub czterech wielkich dowódców wojskowych, ziemia podzielona między obywateli, praca jest obowiązkiem, ale państwo opiekuje się swym obywatelem. Nowy Ład albo „Plan reorganizacji Narodowej Japonji" (1919), pomysł Tiki Kita — księga każdego oficera: państwo ma prawo wypowiedzieć wojnę każdemu państwu, posiadającemu nadmierne obszary, albo sprawującemu rządy w sposób nieludzki. Gabinet wojskowy gen. Araki realizuje ten program.

Rok 1931

Sprawozdanie ministerstwa wojny w Tokio o zabójstwie kapitana Nakamury przez Chińczyków. 17.VIII

Japonja żąda zadośćuczynienia za śmierć swego oficera. 9.IX

Żołnierze marszałka Czang Hsiu-lianga niszczą odcinek kolei japońskiej południowo-mandżuryjskiej — pretekst do interwencji wojskowej japońskiej. 18.IX

W nocy z 18 na 19 września atak Japończyków na arsenał Mukdenu. Chińczycy zaskoczeni: zabitych dwóch żołnierzy japońskich naprzeciw 320 Chińczyków. 18/19.IX

Dalsze postępy wojenne Japończyków w Mandżurji. Rezultaty więcej przekupstwa urzędników i wojskowych chińskich, aniżeli akcji orężnej. 20.IX

Tokio zarzeka się zamiarów aneksyjnych i żąda zapewnienia bezpieczeństwa osób i mienia swych obywateli. 30.IX

Chiny wzywają pomocy Ligi Narodów, powołując się na art. 11 paktu Ligi Narodów. Japonja oficjalnie zaprzecza stan wojny z Chinami i nazywa całą wyprawę „akcją policyjną". Liga Narodów traktuje sprawę pod kątem widzenia „drobnych zamieszek" w Mandżurji i stoi na stanowisku nienaruszalności traktatów. 21.IX

Pięć punktów Japonji pod adresem rządu w Nankinie — w liczbie ich zaprzestanie bojkotu. 5.X

Nowa skarga rządu w Nankinie do Ligi Narodów. Zajęcie Tsitsikaru przez Japończyków. Marszałek Czang Hsiu-liang wycofuje swe wojsko z Mandżurji poza Wielki Mur. 3.XI

Rada Ligi Narodów zbiera się dla sprawy zatargu chińsko-japońskiego. Stany Zjednoczone reprezentowane za pośrednictwem delegata. 16.XI

Rok 1931

21.XI Delegat japoński w Lidze Narodów proponuje wysłanie komisji dla zbadania przyczyn zatargu japońsko-chińskiego w Mandżurji.

13.XII Zakaz wywozu złota z Japonji. Zmiana rządu. Gabinet Inukai pokojowy reprezentuje przemysł — grupa Mitsui.

15.XII Czang Kaj-szek składa wszystkie godności.

17.XII Japonja zawiesza walutę złotą. Deprecjacja jena o 40%, później 50, 60 i 65%. Minister finansów Inuyi, człowiek grupy Mitsui. Operacja przedsięwzięta „dla dobra narodu", bogaci jednak przedewszystkiem wielkich kapitalistów. Gen. Araki oskarża ich o zysk na dewaluacji w wysokości 700 miljonów jen.

Rok 1932

14.I Rada Ligi Narodów wyznacza komisję dla zbadania zatargu chińsko-japońskiego pod przewodnictwem lorda Lyttona przy udziale Aldrovandi (Italja), gen. Claudel (Francja), mjr Rose, MacCoy (Anglja) i Henryk Schnee (Niemcy).

18/20.I Incydent chińsko-japoński w dzielnicy północnej Szanghaju — Czapei: strzelanina i zabójstwo kilku Japończyków. Powód—naprężenie stosunków na tle ekonomicznym: bojkot bezwzględny towarów i stosunków handlowych, nawet pieniężno-bankowych, także żeglugi japońskiej ze strony Chińczyków. Olbrzymie straty handlu i żeglugi japońskiej. Tokio decyduje się zadać cios w sam ośrodek nerwowy życia ekonomicznego Chin — miasto Szanghaj.

20/21.I Ultimatum konsula japońskiego do władz municypalnych Szanghaju w postaci pięciu punktów, jak rozwiązanie antyjapońskich organizacyj, kontrola ruchu antyjapońskiego i t. p. wraz z zagrożeniem ze strony admirała floty japońskiej, konsystującej na wodach Szanghaju, iż żądania te będą poparte siłą.

24.I Przybycie posiłków japońskich do Szanghaju.

28.I Przyjęcie ultimatum przez municypalność chińską. Wylądowanie oddziałów marynarzy japońskich i starcie z wojskami chińskiemi. Bombardowanie fortu Wusung.

29.I Nowy apel Chin do Ligi Narodów.

2.II Propozycja pokojowego załatwienia sporu ze strony Wielkiej Brytanji i Stanów Zjednoczonych — Chiny przyjmują, Japonja odrzuca.

9.II Zabójstwo ministra Inuyi'ego.

20.II Wybory powszechne w Japonji. Zwycięstwo partji Seiyukai.

28/29.II Walki w ciasnych uliczkach Czapei. Tokio wysadza na ląd dwie dywizje.

29.II Siedmiuset deputatów Mandżurji zbiera się w Mukdenie. Powszechne Zgromadzenie Mandżurów powołuje na swego tymczasowego prezydenta byłego cesarza Chin, Pu Yi, ostatniego przedstawiciela dynastji Mandżurów.

3.III Japończycy zdobywają fort Wusung po zaciętej obronie XIX dywizji chińskiej, która ustąpiła tylko na rozkaz rządu.

9.III Mandżurja zrywa związek z Chinami. Ogłoszenie statutu nowego państwa Mandżukuo, ze stolicą w dawnym Czang-czun, obecnie Hsin King i z nową erą Tatung, poczynając od 1.III.

Zgromadzenie Ligi Narodów nie uznaje nowego państwa Mandżukuo. Mianowanie komisji dziewiętnastu. 11.III

Zabójstwo premjera japońskiego Inukai przez oficerów. Uchodził za nazbyt wielkiego „pacyfistę". Minister spraw zagranicznych, Szidahara, zięć szefa firmy Mitsui, ciężko ranny, cudem ocalał. Zabójcy prawie uszli kary. Potężni protektorzy, zwłaszcza z partji „Dai Nihon Seisanto", dążącej do utworzenia „większej Japonji". 15.V

Nowy gabinet w Japonji z admirałem Saito i generałem Araki na czele. 26.V

Komisja Lyttona opuszcza Mandżurję po sześciotygodniowej ankiecie. 4.VI

Japonja pierwsza uznaje nowe państwo Mandżukuo. 18.VII

Przemówienie sekretarza stanu Stimsona wskazuje na nieobcość Stanów Zjednoczonych w kwestjach Ligi Narodów na skutek podpisania przez nie paktu Kelloga (z okazji kryzysu mandżurskiego). 8.VIII

Japonja zawiera traktat obronny z Mandżukuo (w odpowiedzi na mowę Stimsona). 15.IX

Raport Lyttona opublikowany: odrzuca niepodległość, a zamiast tego proponuje obszerną autonomję Mandżurji pod władzą Chin, ale z doradcami cudzoziemskimi. 1.X

Zgromadzenie Ligi Narodów domaga się od Japonji przyjęcia konkluzji raportu Lyttona. 6.XII

Oddanie sprawy w ręce komisji dziewiętnastu. 9.XII

Chiny przywracają stosunki dyplomatyczne z Sowietami. Chiny przekonane o bezowocności zabiegów w Lidze Narodów. 12.XII

Ultimatum Japonji pod adresem Chin i wkroczenie wojsk japońskich do prowincji Dżehol — wstęp do zajęcia Mongolji zewnętrznej. 23.II

Zgromadzenie Ligi Narodów przyjmuje wniosek komisji dziewiętnastu, rozwiązujący kwestję Mandżurji na podstawie raportu Lyttona 42 głosami przeciwko jednemu (Japonji). Delegat japoński protestuje i zapowiada wyjście Japonji z Ligi Narodów. 24.II

Wojska japońskie dochodzą do Wielkiego Muru chińskiego. 5.III

Japonja formalnie opuszcza Ligę Narodów. 27.III

Początek zatargu Mandżukuo z Sowietami o kolej wschodnio-mandżuryjską. 8.IX

Sowiety proponują Japonji odprzedaż kolei wschodnio-mandżuryjskiej. Japończycy posuwają się na południe od Wielkiego Muru i zagrażają Pekinowi (Pei-ping nazwa dzisiejsza). 2.V

Zawieszenie broni w Tangku, miejscowości w pobliżu Tientsinu. Japończycy wycofali się z Szanghaju, ale utrzymali się na północy od Muru chińskiego. Jednym z warunków zawieszenia broni było, iż rząd chiński obowiązuje się przeszkadzać wszelkiej agitacji antyjapońskiej i bojkotowi pod wszelkimi pretekstami. 31.V

V konferencja Instytutu dla badań stosunków na Pacyfiku w Banff w Kanadzie (—26). 150 specjalistów i polityków wszystkich krajów przyległych do oceanu Pacyficznego: Japonja jako groźba dla posiadłości francuskich i dla całej Indonezji (posiadłości brytyjskich i holenderskich), jak i dla Australji oraz Nowej Zelandji. Sprawy otwarcia obsza- 14.VIII

Rok 1933

rów dla kolonizacji japońskiej i rynków dla zbytu ich przemysłu na Pacyfiku.

3.XI Japonja wycofuje się ze strefy zdemilitaryzowanej na południe od Wielkiego Muru.

Rok 1934 Pu Yi, ostatni potomek dynastji mandżuryjskiej, zrzucony z tronu
1.III Smoka przez rewolucję 1911 roku, ogłoszony jest cesarzem Mandżukuo pod imieniem Kangh Teh (pokój-cnota).

18.IV Japonja ogłasza doktrynę azjatycką (na wzór amerykańskiej Monroego): „Japonja odtąd przeciwstawi się każdemu projektowi międzynarodowemu pomocy dla Chin zarówno z powodu swej pozycji szczególnej, jak i misji swej na Dalekim Wschodzie. Japonja sprzeciwi się każdej operacji, chociażby tylko natury technicznej, czy finansowej, mającej na celu stworzenie sfery wpływu albo zmierzającej do kontroli międzynarodowej w Chinach".

ROK 1934/1935.

NAWRÓT DO ZBROJEŃ I WOJNA W EUROPIE NA WIDOKU.

Rok 1931 ZWYCIĘSTWO DEMOKRATÓW W STANACH ZJEDNOCZONYCH. PREZYDENT ROOSEVELT I „NOWY ŁAD" W AMERYCE.

15.X Dalszy kryzys bankowy w Ameryce: piętnaście banków zamkniętych, stopa podniesiona od 2 i pół do 3 i pół procent. Odpływ złota tygodniowy 200 miljonów dolarów. Polityka Hoovera „odbudowy i reflacji".

Rok 1932 Deficyt budżetowy wzrósł o dwa miljardy dolarów. Straty w majątku
30.VI ogólnym Stanów za dwa lata ubiegłe oblicza się na 20 miljardów.

8.XI Wybory prezydenckie w Ameryce. Zwycięstwo przygniatające kandydata demokratycznego Franklina D. Roosevelta, bratanka b. prezydenta, T. Roosevelta (20 miljonów głosów naprzeciw 14 i pół, w kolegjum zaś wyborców 472 głosów na ogólną liczbę 531). Roosevelt oświadczył się za zniesieniem prohibicji — kandydat „mokrych" przeciwko „suchym".

23.XI Stany Zjednoczone odmawiają zrzeczenia się pretensyj do długów powojennych.

14.XII Izba deputowanych we Francji oświadcza się za niepłaceniem długów amerykańskich, jako skutek zawieszenia wypłacalności długów wojennych przez Niemcy. Upadek rządu pierwszego Herriota — kartelu lewicowego (deficyt budżetowy z 2,5 — 3 miljardów urósł w końcu roku do 10—15 miljardów franków). Następca—Boncour (drugi rząd kartelu).

15.XII Wielka Brytanja, Italja, Polska i kilka innych państw składają wypłaty na rachunek długów (Francja, Belgja i trzy inne państwa wstrzymują się).

Grudniowe orędzie Hoovera do kongresu określa deficyt na 1.644 miljony dolarów. Prezydent nawołuje do oszczędności w wydatkach i do podwyższenia podatków.

Rok 1933 Kongres przegłosowuje veto prezydenckie w sprawie billu o niepodle-
13.I głości Filipin. Presja ze strony kapitału amerykańskiego, inwestytuowa-

nego na Kubie w plantacjach cukru: cukier prawie jedyny artykuł wywozowy Filipin wchodził do Stanów Zjednoczonych bez cła, gdy cukier kubański, jako zagraniczny (Kuba była niepodległem państwem), podpadał pod wysokie taryfy celne. Chęć podciągnięcia pod te same taryfy cukru z Filipin było powodem żądania ich niepodległości.

Upadek gabinetu Paul Boncoura w dyskusji nad budżetem. Gabinet Daladiera z łona tej samej większości kartelu lewicowego. 29.I

Moratorja w 37 stanach. Poprzedniego dnia zamknięcie giełdy towarowej w San Francisco i giełdy bawełny w Nowym Orleanie. Federal Reserv Bank traci tygodniowo 116 miljonów dolarów. 3.III

Inauguracja prezydenta Roosevelta. Zamknięcie banków w New Yorku i Illinois. Zastój chwilowy całego systemu finansowego Stanów. Zaniechanie obrotów dolara i zamknięcie rynku złota w Londynie. Zamknięcie giełdy pieniężnej w Tokio. Rolnictwo i uprawa bawełny zrujnowane, oszczędności w bankach stracone, 11 do 15 miljonów bezrobotnych. 4.III

Orędzie radjowe Roosevelta do wszystkich: „Skoro giełdziarze uciekli ze swych wysokich stoisk w świątyni cywilizacji, musimy znów przywrócić tę świątynię do jej istotnej prawdy. Drogą do tej odbudowy będzie, jeżeli użyjemy do niej środków społecznych bardziej szlachetnych, aniżeli sam zysk pieniężny... Odbudowa znaczy nietylko zmianę w podstawach etycznych. Naród wezwany jest do działania i to natychmiastowego działania". Zapowiada pomoc socjalną dla rolników, bezrobotnych, objęcie nadzoru nad transportem, środkami komunikacji, nadzór nad operacjami bankowemi: „Musi być położony koniec spekulacji cudzemi pieniędzmi. Musi być wprowadzona współmierna, ale zdrowa waluta". Obiecuje odwołać się do Kongresu, aby go zaopatrzył w odpowiedni do tej walki środek, a więc w egzekutywę, którąby mu dała siłę podjąć walkę z kryzysem taką samą, jak gdyby przyszło walczyć z obcym najeźdźcą.

Roosevelt ogłasza trzydniowe święto bankowe. 6.III

Prezydent stawia żądanie otrzymania władzy dyktatorjalnej od kongresu. 9.III

Bill bankowy i wyjątkowe dekrety. 10.III

Powrót złota do Federal Reserv Bank: w ciągu trzech dni 200 miljonów dolarów. 11.III

Zakaz wywozu złota z Ameryki. 20.III

Premjer MacDonald składa wizytę Rooseveltowi (—26) celem zaproszenia go na konferencję ekonomiczną i rozbrojeniową. 21.IV

Orędzie prezydenta Roosevelta do wszystkich głów państwowych na temat konferencji rozbrojeniowej: celem jej powinna być stabilizacja waluty — ratunek od zatopienia handlu światowego i wspólna akcja międzynarodowa dla podniesienia cen. 16.V

Rozwiązanie partji komunistycznej w Ameryce. 26.V

Wycofanie klauzuli złota we wszystkich zobowiązaniach natury prywatnej, jak i publicznej, w Stanach Zjednoczonych. 5.VI

N. I. R. A. — skrót dla oznaczenia nowej polityki ekonomicznej Stanów Zjednoczonych, wyrażonej w National Industrial Recovery Act 16.VI

(Ustawa w celu odbudowy narodowego przemysłu) i w Agricultural Adjustment Act (Ustawa dla usprawnienia rolnictwa). Ameryka zrywa z szorstkim indywidualizmem. Zasada: niema miejsca dla jakiegokolwiek przemysłu, który nie wynagradzałby tak robotnika, aby się on mógł utrzymywać na przyzwoitym poziomie życia. Stąd konieczność zmniejszenia godzin pracy — zaprowadzenia tygodnia, zamiast dnia roboczego, przy utrzymaniu tych samych cen płacy. Zasada ta może się utrzymać, jeżeli wszyscy pracodawcy będą postępowali solidarnie, tworząc razem grupy, stanowiące dla siebie wspólne prawo (code). Jeżeli sami nie uzgodnią między sobą warunków pracy, prezydent może narzucić im ów code. Tydzień pracy określa się na 35 — 40 godzin. Ustawa rolnicza zawiera ograniczenie gałęzi produkcji w celu podniesienia cen, oddłużenie gospodarstw rolnych i t. d. Dodatkowo N. I. R. A. upoważniała Federal Reserv Bank do wypuszczenia biletów na kwotę trzech miljardów, prawo obniżenia wartości dolara o 50% i przyjmowania spłat długów wojennych w srebrze. Na czele Niry — gen. Johnson. Kieruje polityką komitet doradców prezydenta czyli t. zw. brain-trust (trust mózgowy).

12.VI Światowa konferencja ekonomiczna w Londynie i jej fiasco. Otwarcie konferencji przez króla Jerzego V i wezwanie premjera MacDonalda: „Przyszłość pokoleń zależeć będzie od naszej odwagi, szczerości, szerokości poglądów, jakie wykażemy... Nie możemy upaść".

Sprawozdanie ekspertów: liczbę bezrobotnych podaje na 30 miljonów. Cena towarów w złocie od X.1929 spadła mniej więcej o trzecią część, surowce jeszcze bardziej 50% do 60%. W środku grudnia w Winnipeg cena zboża spadła do poziomu, nie notowanego od czterystu lat. Zapasy produktów nagromadzone zwiększyły się w stosunku do roku 1925 dwukrotnie. Stagnacja w przemyśle, naprzykład stalowym w Ameryce, który pracował zaledwie w 10% swej sprawności. Skutkiem obniżenia się cen i spadku produkcji dochody niektórych państw spadły do wysokości 40%. Większość państw odstąpiła od waluty złotej, druga połowa, utrzymując się przy niej, wprowadziła ograniczenia w handlu, przepisy dewizowe i t. p. Wnioski: obok rozbrojenia wojennego potrzebne rozbrojenie ekonomiczne. W Lozannie zawarto zawieszenie broni, obecnie w Londynie czas na zawarcie pokoju.

Pozycje narodowościowe: Francuzi, Włosi, Polacy oświadczają się za nawrotem do waluty złotej. Amerykanie domagali się obniżenia taryf. Anglicy (Neville Chamberlain) zgadzali się i na jedno, i na drugie, ale uważali za sprzeczne z ich doraźną potrzebą praktyczną.

17.VI Pogłoska o tymczasowem porozumieniu w sprawie stabilizacji waluty między Bankami Francji, Anglji i Stanów Zjednoczonych. Projekt t. zw. „użytecznego dolara" (commodity dollar).

3.VII Roosevelt odrzuca wszelkie paljatywy obiegowe „dla usprawiedliwienia chęci utrzymania zasadniczych błędów ekonomicznych, które tak dalece są podstawą dzisiejszej depresji światowej" i nazywa je „starymi fetyszami rzekomych międzynarodowych bankierów".

27.VII Rozbicie się konferencji. Odroczona bez terminu.

Rok 1933

Odwołanie 18-ej poprawki do konstytucji amerykańskiej — odnośnie do prohibicji. 5.XI

Prezydent Roosevelt obniża wartość złotego dolara do poziomu 59% jego dawnej wartości. Rok 1934 31.I

Prezydent Roosevelt podpisuje bill o niepodległości Filipin — moment, właściwy dla zastąpienia tej niepodległości korzystnym dla plantatorów trzciny cukrowej na Kubie traktatem handlowym. „Czas przejściowy" — dziesięcioletni — prawem określony dla porozumienia się Stanów Zjednoczonych z przyszłym rządem Filipin w sprawie baz morskich i stacyj węglowych amerykańskich na Filipinach. Ufortyfikowanie zatoki Cavity, budowa fortów Mac Kinleya i Żamboanga w celu strzeżenia „neutralności" Filipin, czyli w gruncie rzeczy obrony od zamachów ze strony Japonji. Ta zaś odpowiedziała na to w miesiąc potem doktryną azjatycką Monroego. 24.III

ADOLF HITLER — WÓDZ „FÜHRER" I POLITYKA TRZECIEJ RZESZY. Rok 1933

Mowa Hitlera na temat rozbrojenia i polityki zagranicznej Niemiec w duchu pokojowym. 17.V

Memorandum Hugenberga, przedstawione na konferencji ekonomicznej w Londynie (nieoficjalne), że Niemcy będą musiały szukać ujścia dla rozrostu swej ludności na wschodzie, jeżeli nie otrzymają z powrotem kolonij. 16.VI

Konkordat zawarty między Rzeszą a Stolicą Apostolską. 20.VII

Ogłoszenie daty plebiscytu w Saarze.

Przemówienie Führera na kongresie partyjnym w Norymberdze: przeciwko bolszewizmowi: „Jeżeli jedno z państw na Zachodzie lub w środku Europy ulegnie bolszewizmowi, trucizna wsiąknie tak głęboko, iż zarazi całą najstarszą i najszlachetniejszą cywilizację. Podejmując walkę z bolszewizmem, Niemcy wypełniają swoją misję cywilizacyjną". 3.IX

Wizyta Herriota w Moskwie — początek serdecznych stosunków między Francją a Sowietami. IX

Proces o podpalenie Reichstagu. Oskarżony van der Lubbe, komunista, nawpół obłąkany, skazany i stracony (23.XII). 21.IX

Przebudowa gabinetu w Austrji. Dr Dolfuss zajmuje pozycję dyktatorską: z jednej strony walka z austrjacką partją nacjonalistyczną, będącą ekspozyturą partji Nazi w Rzeszy, z drugiej walka z organizacjami faszystowskiemi pod wodzą Stahremberga, zwalczającemi socjalistów. Polityka utrzymania niezawisłości Austrji. Szuka oparcia w Italji, Francji i Wielkiej Brytanji. Mussolini nie chce sąsiadować z Trzecią Rzeszą na Brennerze.

Nieudany zamach na dr Dolfussa. 3.X

Na zgromadzeniu Ligi Narodów przedstawiciel Wielkiej Brytanji występuje z projektem odłożenia terminu rozbrojenia na lat cztery z tem, że Niemcy nie mają prawa przez ten czas się zbroić, inne zaś narody nie będą produkować broni zakazanej, jak samoloty bombardowe i t. p. 14.X

Niemcy opuszczają konferencję rozbrojeniową i zawiadamiają o za- 19.X

miarze swym wystąpienia z Ligi Narodów. Tłumaczenie, iż złamano zasadę równości z roku 1932.XII.

24.X Ustąpienie gabinetu Daladiera. Następca Sarraut (27—).

12.XI Wybory do Sejmu Rzeszy w połączeniu z plebiscytem nad polityką zagraniczną Rzeszy. Rezultat 89,9% za rządem.

24.XI Ustąpienie gabinetu Sarraut. Gabinet Chautempsa — piąty gabinet kartelu lewicowego z rzędu.

29.XII Litwinow, minister spraw zagranicznych Z. R. S. S., w sprawozdaniu przed komitetem wykonawczym partji stwierdza ekspansjonistyczne zakusy Rzeszy i zbliżenie się jej do Japonji, wroga Rosji.

Rok 1934

22.I Kaganowicz, najbliższy współpracownik Stalina, oświadcza na kongresie partji, że stosunki Japonji z Sowietami z każdym dniem stają się gorsze, i że z tej strony Rosja może się zawsze spodziewać ataku.

26.I Polska i Niemcy podpisują traktat dziesięcioletni o nieagresji.

Stalin na tymże kongresie partji komunistycznej przypisuje ten fakt zmianie nieprzyjaznej Niemiec w stosunku do Rosji.

PRZEWROTY I ZAMACHY STANU W EUROPIE ZACHODNIEJ I ŚRODKOWEJ.

9.I „Afera" Stawiskiego w Paryżu finansowa na tle współpracy Lóż z rządem lewicy. Aleksander Stawiski, z pochodzenia Żyd rosyjski, rodem z Kijowa, wielokrotnie już przedtem skazany przez sądy za oszustwo, rozwija mimo to nieprzerwanie olbrzymie spekulacje finansowe aż do chwili bankructwa instytucji państwowej Banku municypalnego w Bayonnie, który okradł na wiele setek miljonów przy pomocy brata w masonerji, deputowanego i mera Bayonny, Garata. Osaczony przez policję w chwili ucieczki w willi swej w Chamonix, Stawiski znaleziony został w stanie przypisywanego mu przez policję samobójstwa. Stawiski finansował wybory radykalne roku 1932, wzamian za co cieszył się wysoką protekcją sfer rządowych, między niemi samego prezydenta rady ministrów Chautempsa i jego szwagra, prokuratora republiki Pressarda. Wybuchł skandal rządowy, pierwszą ofiarą jego był minister sprawiedliwości Dalimier, który ustąpił. Pressard podał się do dymisji. Na tem śledztwo utknęło.

28.I Niepokój z powodu afery Stawiskiego z parlamentu przenosi się na ulicę. Organizacje patrjotyczne prawicowe, jak l'Action Française, Młodzież patrjotyczna (La Jeunesse Patriote) i Krzyż Ognisty (les Croix du Feu) manifestują na bulwarach i zmuszają Chautempsa do ustąpienia. Następca jego z tego samego kartelu lewicowego Daladier. Dymisja wieloletniego prefekta policji Chiappe'a na życzenie lewicy, ściślej mówiąc Lóż.

6-9.II Tłum wielotysięczny z kombatantami w swych szeregach rusza pod pałac Burboński, siedzibę izby deputowanych. Prowadzi go pułkownik de la Rocque, stojący na czele organizacji prawicowej Krzyża Ognistego (Croix du Feu). Daladier, minister spraw wewnętrznych, każe strzelać do manifestantów. Ulice i bulwary zmieniają się w arenę walki między policją i gwardją lotną (garde mobile) a ludnością Paryża. Francja stoi na progu wojny domowej: prawicy z kartelem lewicowym. Daladier wraz

L. Lumière przed mikrofonem. Louis Lumière (1864), wynalazca kinematografu; liczne wynalazki w dziedzinie kinematografji i fotografji barwnej.

Guglielmo Marconi (1874—1937), senator wł., prez. Akademji Włoskiej; w 1896 wynalazł radjotelegraf; 1901 pierw. depesza radjowa przez Atlantyk, 1910 nagroda Nobla.

Druga ekspedycja Byrda do bieguna płd. Ryszard Byrd (1888), amer. lotnik wojsk.; 1926 przeleciał z Kingsbay na Szpicbergu do bieguna płn. i z powrotem, 1927 z Nowego Jorku do Francji; zorganizował dwie wyprawy naukowe do bieguna płd.

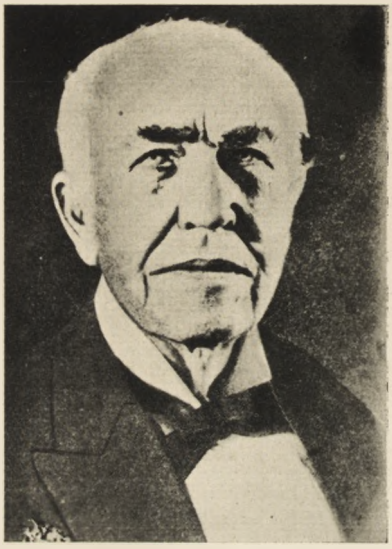

Thomas Alva Edison (11. II 1847—18. X. 1931), wynalazca fonografu 1878, megafonu, żarówki elektr. 1879, pierw. motoru elektr. 1882, aparatu do zdjęć kinowych 1889.

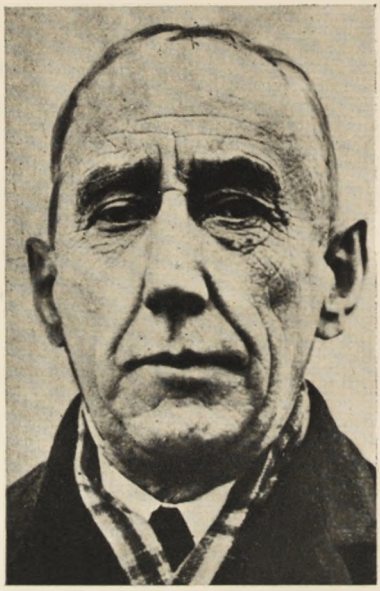

Roald Amundsen (1872 — 1928); pierwszy dotarł do bieguna płd. 1911, 1926 przeleciał samolotem nad biegunem płn., zginął pod biegunem płn., ratując Nobilego.

Z sowieckich wypraw polarnych. Od lewej: I. D. Papanin; prof. O. J. Szmidt, przywódca wypraw; pilot M. W. Wodopianow, który przeleciał nad biegunem północnym.

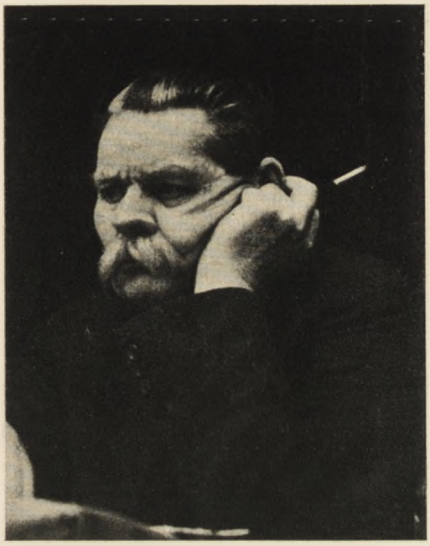

Maksym Gorkij (1868—1936), rosyjski pisarz i działacz komunistyczny; powieści najważniejsze: Moje dzieciństwo, Matka, Na dnie.

Gabrjel d'Annunzio (1863 — 1938), pisarz włoski; poezje, dramaty, powieści: Płomienie miłości, Niewinny; zdobył Fiume dla Włoch.

Romain Rolland (1866), pisarz i muzykolog franc.; 1915 nagr. Nobla; powieści: Jan Krzysztof, Dusza zaczarowana; dram.: Danton; biogr.: Gandhi.

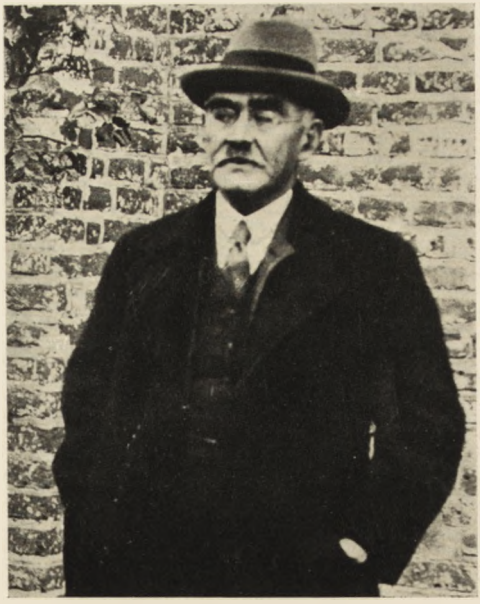

Rudyard Kipling (1865—1936), poeta i prozaik ang.; 1907 nagroda Nobla; główne dzieła: Kim, Księga dżungli, Ballady żołnierskie.

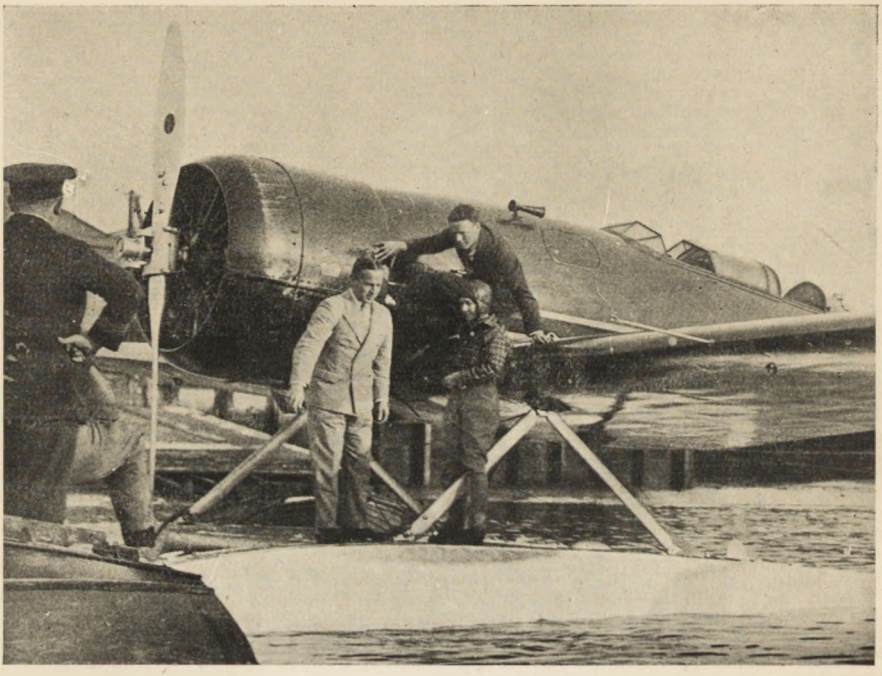

Pułkownik Karol Lindbergh pierwszy zdobył Atlantyk (1927), przelatując z Ameryki Północnej do Europy. Obok jego żona.

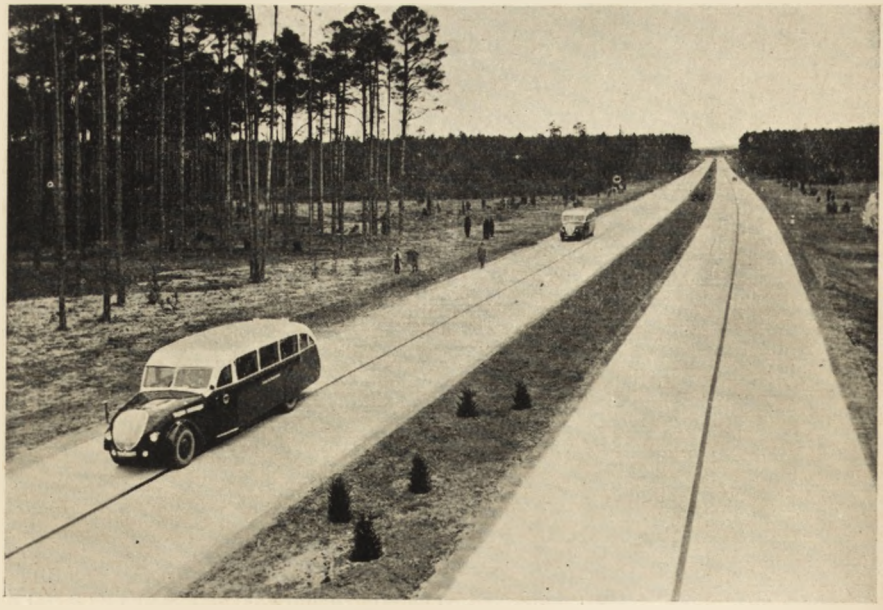

Autostrada Szczecin—Berlin, typ nowoczesnej drogi.

z całym gabinetem ustępuje. Prezydent Lebrun powołuje do utworzenia rządu popularnego poprzednika swego, „papę" Doumergue'a.

Doumergue tworzy gabinet jedności narodowej, na którego sam staje czele. Barthou — minister spraw zagranicznych. Szef nowego rządu wziął sobie za zadanie: przywrócenie zaufania do rządu parlamentarnego, śledztwo bezwzględne w „aferze" Stawiskiego i zrównoważenia budżetu. 9.II

Grecja, Rumunja, Jugosławja i Turcja podpisują pakt bałkański (zabezpieczenie granic i ściślejsza współpraca ekonomiczna).

Inicjatywa Heimwehry szwajcarskiej plebiscytu w sprawie zamknięcia lóż masońskich i stowarzyszeń okultystycznych. Zebranie w Bernie pod przewodnictwem szefa Heimwehry Elmera inicjuje zbieranie podpisów dla plebiscytu (referendum). Niezbędną 50 tysięcy liczbę głosów zebrano w ciągu kilku tygodni — 57 tysięcy podpisów. 11.X

Trzydniowe walki w Wiedniu między socjalistami a Heimwehrą, zakończone klęską socjalistów. Partja socjalistyczna w Austrji starta z powierzchni życia politycznego. Dr Dolfuss i t. zw. „Front patrjotyczny" triumfuje. 12-13.II

Wielka manifestacja antyfaszystowska komunistów i socjalistów w Paryżu. 12.II

Wspólna deklaracja Francji, Italji i Wielkiej Brytanji, uznająca niepodległość Austrji — skierowana przeciwko zapędom Anschlussowym partji socjalistyczno-narodowej w Niemczech. 17.II

Tragiczna śmierć bohatera wojny światowej, króla belgijskiego, Alberta I z powodu wypadku w górach. Na tron wstępuje Leopold III (23—). 18.II

Wizyta w Rzymie dr Dolfussa i generała Gömbösa, premjera węgierskiego. Podpisanie protokółu rzymskiego o charakterze konsultatywnym: trzy pomienione państwa zobowiązują się nie prowadzić żadnych rozmów z innemi państwami w sprawach ogólno-europejskich, a zwłaszcza obszaru naddunajskiego bez uprzedniego porozumienia się między sobą. 14-17.II

Budżet niemiecki ogłoszony zapowiada wzrost wydatków na zbrojenia i na lotnictwo wojskowe. 27.III

Ustrój korporacyjny wprowadzony w Austrji. Parlament zamknięty. 30.IV

Zamach stanu w Bułgarji. Rozwiązanie parlamentu i dyktatura wojskowa. 19.V

Ponowny wybór Masaryka na prezydenta Czechosłowacji. 24.V

Wizyta Hitlera u Mussoliniego w Wenecji. 14.VI

„Czystka" partji nacjonalistycznej w Niemczech przy udziale osobistym samego Führera. Stracono 77 osób z pośród władz partyjnych wraz z b. szefem sztabu koszul brunatnych, majorem Röhmem, towarzyszem walk pierwszych Führera. Oficjalnie wysunięto, jako powód, zgniliznę moralną tych osób na tle seksualnem. Polityczne powody tkwiły w przygotowywanym zamachu lewego skrzydła partji, do którego należał Röhm, w celu obalenia dyktatury Hitlera w porozumieniu z Reichswehrą. Röhm miał umawiać się w tej sprawie za pośrednictwem generała Schleichera (także jedną z ofiar „czystki"). W dziesięć dni po stłumieniu za- 30.VI

machu Hitler miał oświadczyć: „W ciągu tych dwudziestu czterech godzin ja sam spełniałem czynności trybunału najwyższego, sądzącego w imieniu narodu".

1.VII Republika austrjacka ogłoszona państwem federacyjnem.

11.VII Rekonstrukcja rządu dr Dolfussa.

25.VII Putsch nacjonalistyczny w Wiedniu. Spiskowcy owładnęli gmach urzędu kanclerskiego na Ballplatzu wraz z osobą samego kanclerza. Zamach nieudany dr Dolfuss okupił życiem. Mussolini zmobilizował kilka dywizyj gotowych do wkroczenia do Austrji w chwili, gdy Niemcy pokuszą się o zajęcie jej. Hitler cofa się przed groźbą wojny. Następuje złagodzenie zatargu.

27.VII Nominacja von Papena ministrem pełnomocnym Hitlera w Wiedniu. Dymisja dr Habichta, inspektora legjonu austrjackiego w Niemczech. Dr Schuschnigg mianowany kanclerzem Austrji.

2.VIII Śmierć prezydenta Hindenburga. Hitler jego następcą z tytułem Wodza — Führer — i kanclerza.

19.VIII Plebiscyt w Niemczech zatwierdza obydwie godności Hitlera — większość 89% głosów.

21.VIII Spotkanie Schuschnigga z Mussolinim we Florencji.

4.IX Kongres partji narodowo-socjalistycznej w Norymberdze (—11.IX). Hitler ogłasza koniec rewolucji.

PROJEKT FRANCUSKI PAKTU BEZPIECZEŃSTWA KOLEKTYWNEGO. WEJŚCIE ROSJI NA ARENĘ CZYNNEJ POLITYKI

29.V EUROPEJSKIEJ. Otwarcie nowej sesji konferencji rozbrojeniowej. (—11.VI). Propozycje Wielkiej Brytanji częściowego dozbrojenia Niemiec i takiegoż rozbrojenia innych państw, systemu kontroli zbrojeń i t. p. Tygodniowe obrady. Delegat Francji, minister Barthou, nalega na zapewnienie bezpieczeństwa. Delegat Anglji, minister Simon, na powrót Niemiec do Ligi Narodów, bez którego sprawa rozbrojenia jest nieaktualna.

9.VI Stały komitet Małej Ententy zapowiada uznanie rządu Z. R. S. S.

5.V Wizyta ministra Becka w Moskwie, zakończona podpisaniem nowego paktu o nieagresji — przedłużenie dotychczasowego trzechletniego na okres dziesięcioletni.

18.V Litwinow przedkłada ministrowi Barthou projekt paktu wschodniego przy spotkaniu w Genewie czyli wschodniego Locarna na tych samych zasadach, co zachodnie. Podróż i wizyty oddane przez Barthou w Warszawie, Bukareszcie i Belgradzie w celu zbadania opinji o pakcie wschodnim.

VII Rząd francuski przedstawia rządowi Wielkiej Brytanji zarys paktu wschodniego według projektu Barthou, „zarys wielce ambitny i naciągany" zdaniem ministra Simona. Składał się z dwóch części — właściwego paktu gwarancji wschodniego z udziałem Z. R. S. S., państw bałtyckich, Polski, Czechosłowacji i Niemiec i paktu gwarancyjnego ze strony tegoż Z. R. S. S. zachodniego Locarna w stosunku zarówno do Francji, jak i do Niemiec. Rosja sowiecka miałaby zatem odgrywać tę samą rolę

gwaranta na Zachodzie, co Wielka Brytanja i Italja. I jedno, i drugie z tych państw nie chciało przyjąć żadnych zobowiązań na Wschodzie, razem zaś stawiały za warunek uznanie równego status Niemiec. Dla Francuzów tymczasem kwestje te: bezpieczeństwa i zrównania w prawach Niemiec nie zlewały się ze sobą.

Niemcy projekt cały uznały za zniewagę — postawienie ich „pod batem aljansu francusko-sowieckiego".

Niemcy odrzucają pakt wschodni. 11.IX

Polska odrzuca pakt wschodni. 12.IX

Pakt bałtycki — traktat porozumienia i współdziałania — podpisany przez państwa bałtyckie — Litwę, Łotwę i Estonję.

Polska wypowiada w Lidze Narodów traktat o mniejszościach. 13.IX

Wejście Z. R. S. S. do Ligi Narodów. Rosja zastępuje miejsce Niemiec. 16.IX

Afganistan dopuszczony do Ligi Narodów. 26.IX

Pakt między Bułgarją a Jugosławją. 30.IX

Stowarzyszenie Międzynarodowe Masońskie odbywa konwent w Luksemburgu pod przewodnictwem brata Raszyda, delegata Wielkiego Wschodu Turcji i Przewodniczącego komitetu wykonawczego stowarzyszenia. Delegaci z całej Europy i z Ameryki Południowej. Przedmiot obrad — organizacja w jak najkrótszym czasie konwentu międzynarodowego bez różnicy rytu i dążeń w celu obrony Zakonu. 6-9.IX

Równocześnie w Luzernie zebranie Ligi Międzynarodowej wolnomularskiej: propozycja pod adresem wszystkich Obrządków akcji wspólnej dla obrony Demokracji i Praw człowieka, obydwóch spraw najściślej związanych ze sprawami Zakonu.

Zebranie konwentu Wielkiego Wschodu i Wielkiej Loży w Paryżu. Uchwała, żądająca rozwiązania „związków faszystowskich i buntowniczych". Projekt wzmocnienia nadzoru nad działalnością publiczną i parlamentarną ministrów, deputowanych i senatorów z pośród braci masonów. 9.IX

Zebranie konwentu Wielkiego Wschodu w Paryżu pod przewodnictwem Woronowa (Żyd rosyjski). Kwestje rozbierane, jak „szkoła świecka w niebezpieczeństwie", „reforma państwa wobec ideału masońskiego", „reformy możliwe i pożyteczne dla obrony eksterjoryzacji (czyli utajemnienia) wolnomularstwa" i t. p. 17-28.IX

Równocześnie zebranie konwentu Wielkiej Loży odpowiada na apel Stowarzyszenia Międzynarodowego Masońskiego.

Obydwie Loże podejmują inicjatywę skupienia wszystkich sił demokratycznych w jeden organizm dla walki z faszyzmem (Wspólny Front) i dla obrony instytucyj republikańskich.

Sześćdziesiąt sekcyj paryskich podjęło propagandę za rozbrojeniem i rozwiązaniem formacyj militarnych o tendencjach faszystowskich i projekt odpowiedni został złożony w parlamencie (koniec października). 10-12.X

Podróż króla jugosłowiańskiego, Aleksandra, z wizytą do Francji. Morderstwo króla oraz towarzyszącego mu ministra Barthou w Marsylji. 9.X

Śmierć Poincaré'go — przyjaciela Barthou. 15.X

19.X Państwa Małej Ententy i bałkańskie domagają się zarządzeń międzynarodowych przeciwko sprawcom zamachów terorystycznych.

8.XI Fiasco projektów reformy rządów parlamentarnych we Francji i rezygnacja Doumergue'a. Następca Flandin. Laval — ministrem spraw zagranicznych.

Projekty reform Doumergue'a, zresztą bardzo skromnych, ograniczały się do przyznania prezydentowi prawa rozwiązania izby na wniosek prezydenta ministrów i ograniczały prawo deputowanych rozporządzania się we wnioskach swych budżetem. Ten ostatni projekt wraz z perspektywą nowych wyborów na rok 1935 rozpętał burzę wśród radykałów, którzy opuścili Doumergue'a. Następca jego Flandin znalazł już izbę znacznie powolniejszą pod grozą tych projektów do uchwalenia budżetu.

20.XI Konferencja rozbrojeniowa odracza się bez terminu.

ZMIANA SYTUACJI: ZBLIŻENIE SIĘ POLSKI DO NIEMIEC,

11.I FRANCJI DO SOWIETÓW. Umowa handlowa między Francją (Paul Boncour) a Sowietami (Dowgalewski).

I Kongres partji komunistycznej w Rosji uchwala zlanie się władz rządowych z władzami partji, zapowiedź zmiany konstytucji i reorganizacji partji. Władza scentralizowana w głównej kwaterze partyjnej. Zniesienie wszelkich władz lokalnych z wyboru i odpowiedzialnych przed swoimi organami lokalnymi. Jedyny organ nadrzędny — zjazd partji komunistycznej.

26.I Sejm polski uchwala projekt konstytucji.

15.III Dekret przywracający odpowiedzialność osobistą — walka z biurokratyzmem w Rosji. „Chodzi nie o zniesienie przyrodzonych różnic indywidualnych, lecz o skasowanie podstaw społecznych nierówności między ludźmi („Prawda").

V Rząd sowiecki oznajmia, iż walka o kolektywizację rolnictwa została wygrana (90 miljonów akrów ziemi zasianej), i że przeobrażenie całkowite systemu rolnego w kolektywy jest bliskie. Skasowanie teroru ze zmianą G. P. U. na oddział komisarjatu spraw wewnętrznych.

10.VII Odebranie mu władzy sądowej i przyznanie prawa apelacyjnego sądzonym.

26.XI Centralny komitet partji zapowiada zniesienie kart chlebowych od Nowego Roku i zezwala na nieograniczoną sprzedaż chleba i innych produktów ze sklepów państwowych i kooperatyw.

1.XII Zamordowanie Kirowa, sekretarza partji w Leningradzie, członka Politbiura.

Wprowadzenie ponowne sądów tajnych w wypadkach zamachów terorystycznych i wyroków kary śmierci bez prawa apelacji.

5.XII Sześćdziesiąt sześć osób oskarżonych o zamachy terorystyczne stracone w Moskwie i Leningradzie. Czystka wśród „starej gwardji" — Rykow i Tomski, z t. zw. „prawicowej opozycji" złożeni z urzędów rok przedtem. Obecnie czystka obejmowała lewe skrzydło, czyli t. zw. trockistów: Zinowiew, Kamieniew i Safarow — zesłani. Liczbę straconych w końcu miesiąca podawano na 117.

Protokół o porozumieniu handlowem francusko-sowieckiem podpisany w Moskwie. Komentarze do niego: iż w ramach tego protokółu może pomieścić się i porozumienie wojskowe. Pogłoski o szykującem się przymierzu francusko-sowieckiem. 9.XII

Hitler przyjmuje przewodniczącego i biuro stowarzyszenia francuskich kombatantów (próby porozumienia z kombatantami niemieckimi, nawiązane w Baden-Baden w sierpniu). 20.XII

Rok 1935

Propozycja paktu wschodniego z jednej strony nadwerężyła normalny rozwój stosunków między Polską a Z. R. S. S., z drugiej wniosła rozdźwięki w stosunki polsko-francuskie. „Jest to kwestja nie prestige'u Polski, lecz dotykająca naszych żywotnych interesów" („Gazeta Polska"). 1.I

Wizyta prezydenta senatu gdańskiego dr Greisera w Warszawie. Następca dr Rauschninga, który zrezygnował. Poprawa stosunków polsko-gdańskich na tle poprawy stosunków polsko-niemieckich — w ustach dr Greisera. 7.I

Senat w Polsce przyjmuje ustawę sejmową z dnia 26.I.1934 z poprawką art. 35, wprowadzającą do przyszłego senatu jedną trzecią członków z nominacji Prezydenta Rzeczypospolitej, a dwie trzecie z wyborów. 16.I

Wysoki komisarz w Gdańsku, mr Lester, w sprawozdaniu do Ligi Narodów stwierdza poprawę stosunków z Polską wraz ze zmianą rządu w Niemczech, lecz zarazem i nowy kierunek spraw wewnętrznych w zarządzie miasta, jak wprowadzenie frontu pracy (Arbeitsfront), skrępowanie wolności prasy w duchu wskazań kierowników, przysłanych z Rzeszy. 18.I

Nota ambasadora Francji, przedłożona ministerstwu spraw zagranicznych w Warszawie, stwierdza zamiar rządu francuskiego wytrwania przy projekcie paktu kolektywnego wschodnio-europejskiego. W razie, jeżeli Polska pozostanie na boku, Francja przeprowadzi go wspólnie z Z. R. S. S. i Czechosłowacją. 21.I

Rzesza zmienia ustrój dawny państwowy federalny na podział regjonalny — na dwadzieścia obwodów, czyli Gau. 24.I

Stosunki polsko-niemieckie w oświetleniu Hitlera (Wywiad „Gazety Polskiej" w rocznicę zawarcia umowy polsko-niemieckiej). Zasada rasowości u podstawy Nazizmu odrzuca t. zw. denacjonalizację (wynarodowienie). Polityka szanowania obcych narodowości w obrębie Niemiec wypływa z najgłębszego przekonania i jest wyrazem woli zmiany stosunków wzajemnych między Polską a Niemcami. „Uczyniliśmy we właściwej chwili jedną z najdonioślejszych poprawek w historji, poprawkę błędnego mniemania, jakoby nienawiść istniała między dwoma narodami, jako rodzaj wiekowego dziedzictwa, i jako taka, musiała wiecznie istnieć. Sądzę, iż wręcz przeciwnie, współdziałanie między nimi jest ich obowiązkiem w interesie wspólnym utrzymania cywilizacji europejskiej. Ustrój narodowo-socjalistyczny nie zaniecha niczego, coby służyło do poparcia tego współdziałania i co mogłoby zmienić go z czasem w trwałą przyjaźń". 26.I

27.I Wizyta generała Göringa w Warszawie. Przyjęcie go przez Marszałka Piłsudskiego (31—).

28.I Wszechrosyjski kongres Sowietów (—6.II), zwołany pierwszy raz po przerwie czteroletniej. Około dwóch tysięcy delegatów, przedstawicieli sowietów wiejskich, miejskich, regjonalnych i republik krajowych, pośród nich 73% członków partji komunistycznej. Wniosek Mołotowa zmiany konstytucji i prawa wyborczego: głosowanie bezpośrednie, tajne zamiast dotychczasowego podnoszenia rąk, zrównanie praw wyborczych wsi i miast. Komisja powołana dla reformy konstytucji ze Stalinem na czele. Referując sytuację zagraniczną Mołotow wskazywał na jedyne niebezpieczeństwo, jakie grozi: ze strony Niemiec, które uważają za swą świętą misję napaść na Sowiety i zagrabić ich terytorjum. Dla tych powodów Rosja musi zbudować fortyfikację i wzmocnić siłę mechaniczną armji czterokrotnie. W zakresie stosunków wewnętrznych oświadczył, iż pomimo olbrzymiego rozwoju przemysłu Rosja już skolektywizowała cztery piąte włościaństwa.

30.I Podkomisarz obrony w sprawozdaniu dla Kongresu wszechrosyjskiego stwierdza powiększenie się armji za cztery ostatnie lata z 600 do 940 tysięcy ludzi, zeszłoroczne wydatki na armję zamiast budżetu wojennego regularnego 1.665 miljonów wyniosły 5.000 miljonów, a dalszych 6.500 miljonów przeznaczono na rok 1935. Wzrost ten tłumaczy sytuacją na Wschodzie i budową fortyfikacyj. Zamyka swe sprawozdanie uwagą, iż wojna przeciwko Sowietom jest przygotowywana we wciąż rosnącem tempie.

1.II Z przemówienia ministra Becka w Sejmie o zmianie stosunku do Niemców: „To, do czego zmierzamy, nie jest to jednorazowy wysiłek psychologicznego charakteru, lecz obustronna akcja w duchu wzajemnego szacunku i pokojowej wzajemnej solidarności". Zagadnienie „Locarna wschodniego" scharakteryzował, jako „ani Locarno, ani wschodnie w rzeczywistości".

6.II Państwa bałtyckie — Litwa, Łotwa i Estonja — w jednakowej treści notach protestują przeciwko nieuwzględnianiu ich w komisjach i przeciwko brakowi ich miejsca stałego w Radzie Ligi Narodów.

14.II Bucharin na kongresie kołchozów w Moskwie insynuuje Niemcom zamiary zagarnięcia Rosji po Ural z jednej strony, gdy takie same zamiary z drugiej żywi Japonja, Polska zaś do spółki z Niemcami chcą zagarnąć Ukrainę. „Prawda" puszcza plotkę o rzekomym układzie niemiecko-polskim, rozwiązującym sprawę „korytarza" i Gdańska kosztem Rosji, jako też historyjki o sojuszu wojskowym polsko-niemiecko-japońskim.

19.II Przemówienie ambasadora Sowietów w Londynie na temat paktu kolektywnego i bojkotu jego ze strony Niemiec i Polski. „Pokój jest niepodzielny i niezbędny jest w tym celu zbiorowy wysiłek wszystkich mocarstw, wielkich i małych".

1.III Niemcy obejmują Zagłębie Saary po plebiscycie.

6.III Wizyta zapowiedziana ministra sir Johna Simona w Berlinie odwołana.

Zapowiedź wyborów w Gdańsku na 7.IV. Nacjonaliści chcą uzyskać niezbędne dla zmiany konstytucji dwie trzecie głosów. 16.III

NIEMCY WYPOWIADAJĄ TRAKTAT O ROZBROJENIU. PAKT FRANCUSKO-SOWIECKI. Niemcy wprowadzają służbę powszechną przymusową w wojsku. Równocześnie dekret zapowiada utworzenie dwunastu okręgów wojskowych (komendantów korpusu) i 36 dywizyj. Komunikat urzędowy daje taki komentarz do tego: „Proklamacja i prawo, mu towarzyszące, oznaczają stanowczy krok w historji Niemiec, t. j. pierwszą i najgłówniejszą likwidację zarządzeń dyktatu wersalskiego, co zmywa ostatecznie istotną hańbę tego traktatu". 16.III

Protest Francji przeciwko złamaniu jednostronnemu traktatu przez Niemcy i narady nad wspólnem démarche sygnatarjuszy traktatu wersalskiego.

Biuro egzekutywy Profinternu, czyli Międzynarodówki Związków Zawodowych w Moskwie ogłasza okólnik, nakazujący agentom zagranicznym organizować związki zawodowe nie-komunistyczne i inne organizacje w celu walki ze „wspólnym wrogiem" — faszyzmem — w jego różnych postaciach: niemieckiej, włoskiej i im podobnych. 17.III

Sejm polski głosami 260 przeciwko 139 przyjmuje poprawki Senatu do konstytucji. 23.III

Wizyta sir John Simona i Edena w Berlinie. Przyjęci przez Hitlera (25—). 24.III

Proces w Kłajpedzie przed trybunałem wojennym: Niemcy, oskarżeni o przygotowywanie zamachu stanu i skazani na wieloletnie, a nawet dożywotnie więzienie (między nimi, Dressler, były prezydent sejmu kłajpedzkiego). Naprężenie między Litwą a Niemcami. Interwencja mocarstw Wielkiej Brytanji, Francji i Italji w sprawie zmiany statutu Kłajpedy. 26.III

Wizyta ministra Edena w Moskwie. Litwinow na bankiecie wznosi toast na cześć Jerzego V. 28.III

Stalin przyjmuje Edena (29—).

Wizyta ministra Edena w Warszawie. Marszałek Piłsudski przyjmuje go (2—). Odmowa wzięcia udziału w pakcie wschodnim ze strony Polski. Minister Beck w przemówieniu kładzie nacisk na zmysł realizmu i bezstronności, będący cechą dyplomacji brytyjskiej. Minister Eden nazywa wizyty swoje w Berlinie i w Moskwie rozmowami wywiadowczemi. 1.IV

Wizyta ministra Edena w Pradze. Minister Eden wyraża się z uznaniem o dobrze wiadomem przekonaniu Benesza, jego przyjaciela, do zasady pokoju zbiorowego. Benesz w trosce o przystąpieniu do tego paktu wspólnie z Z. R. S. S. i Francją czeka na podpisanie jego, które może nastąpić dopiero po wizycie Lavala w Moskwie i Warszawie. Niemcy i Polska mogą przystąpić do niego później, jeżeli zechcą. 4.IV

Wizyta Göringa i dr Goebbelsa w Gdańsku z okazji zbliżających się wyborów. Göring nazwał Gdańsk zwierciadłem Niemiec. Jeżeli chce być niemieckim, musi być narodowo-nacjonalistycznym. Goebbels podniósł, iż być Niemcem jest to zaszczyt dla Niemców, żyjących poza granicami Rzeszy. Jako rezultat umowy polsko-niemieckiej, nie może być mowy 4-6.IV

o rewizji granic w drodze siły. Ale Führer chce, ażeby Gdańsk pozostał niemieckim czyli narodowo-socjalistycznym.

5.IV Odpowiedź oficjalna ze strony Polski na te przemówienia: „Póki Wisła płynie w tym samym kierunku, co dzisiaj, stan Gdańska musi pozostać niezmieniony".

7.IV Centralne biuro egzekutywy Profinternu postanawia przenieść siedzibę swej głównej działalności z Moskwy do Paryża.

Wybory w Gdańsku dały tylko 60% głosów Nazistom, zamiast spodziewanych dwóch trzecich — przeszkoda do zmiany konstytucji. Stanowisko Nazi w Gdańsku: główny nieprzyjaciel — Liga Narodów, jako gwarant konstytucji.

9.IV Pakt przyjaźni, czyli wzajemnej gwarancji między Francją a Z. R. S. S. w ramach Ligi Narodów uzgodniony.

Układ handlowy z Sowietami zawarty w Berlinie: Sowiety otrzymały kredyt 200 milj. marek w Banku Rzeszy pięcioletni na rachunek towarów otrzymanych dodatkowo ponad normalny kontyngent.

17.IV Rezolucja Ligi potępiająca jednostronne wypowiedzenie traktatu przez Niemcy w dniu 16.III przechodzi jednomyślnie — Danja się wstrzymuje. W przemówieniu minister Beck widzi niebezpieczeństwo dla pokoju w wysuwaniu paktu wschodniego. Pakt ten może tylko osłabić pozycję Polski zarówno z zachodu, jak i ze wschodu. Sytuacja wschodniej Europy jest utrzymywana zarówno paktami sąsiedzkiemi o nieagresji, jak i świeżą umową polsko-niemiecką. W umowach z Niemcami o dozbrojeniu Polska udziału nie brała, autorytet Ligi zmalał, ale nie wzmocni się go nowymi paragrafami. Co do Polski, to nigdy nie zaprzątała zbytnio Ligę sprawami swego bezpieczeństwa. „Gazeta Polska" nazywa głosowanie Polski formalnością (19—). Rezolucja Ligi bez następstw.

21.IV Półurzędowa wiadomość o odroczeniu podpisania paktu francusko-sowieckiego. Różnica zapatrywań co do automatyzmu pomocy wojennej na wypadek ataku jednej ze stron.

23.IV Podpisanie przez Prezydenta Rzeczypospolitej nowej konstytucji w Polsce. Według niej, Prezydent spełnia najwyższą władzę w państwie nietylko z tytułu, ale i de facto. Zwołuje i rozwiązuje sejm, zamyka lub odracza sesję sejmową, mianuje i odwołuje prezydenta i ministrów. Jest wodzem najwyższym armji, decyduje o wojnie lub pokoju, zawiera i ratyfikuje umowy z obcemi państwami. Sejm uchwala budżet i inne ustawy i może wyrażać votum nieufności poszczególnym ministrom, czy całemu gabinetowi.

30.IV Minister spraw zagranicznych Szwecji, Sandler, zawiadamia Riksdag, iż trzy państwa skandynawskie na zaproszenie Danji porozumiewały się w Kopenhadze nad sytuacją, wytworzoną przez uzbrojenie się Niemiec.

1.V Ogłoszone święto narodowe w Niemczech pierwszego maja.

2.V Dewaluacja guldena złotego w Gdańsku. Gulden zrównany co do wartości ze złotym polskim.

5.V Konferencja państw bałtyckich w Kownie (—8), sprawa solidarności politycznej i ewentualnej unji ekonomicznej.

WARSZAWA

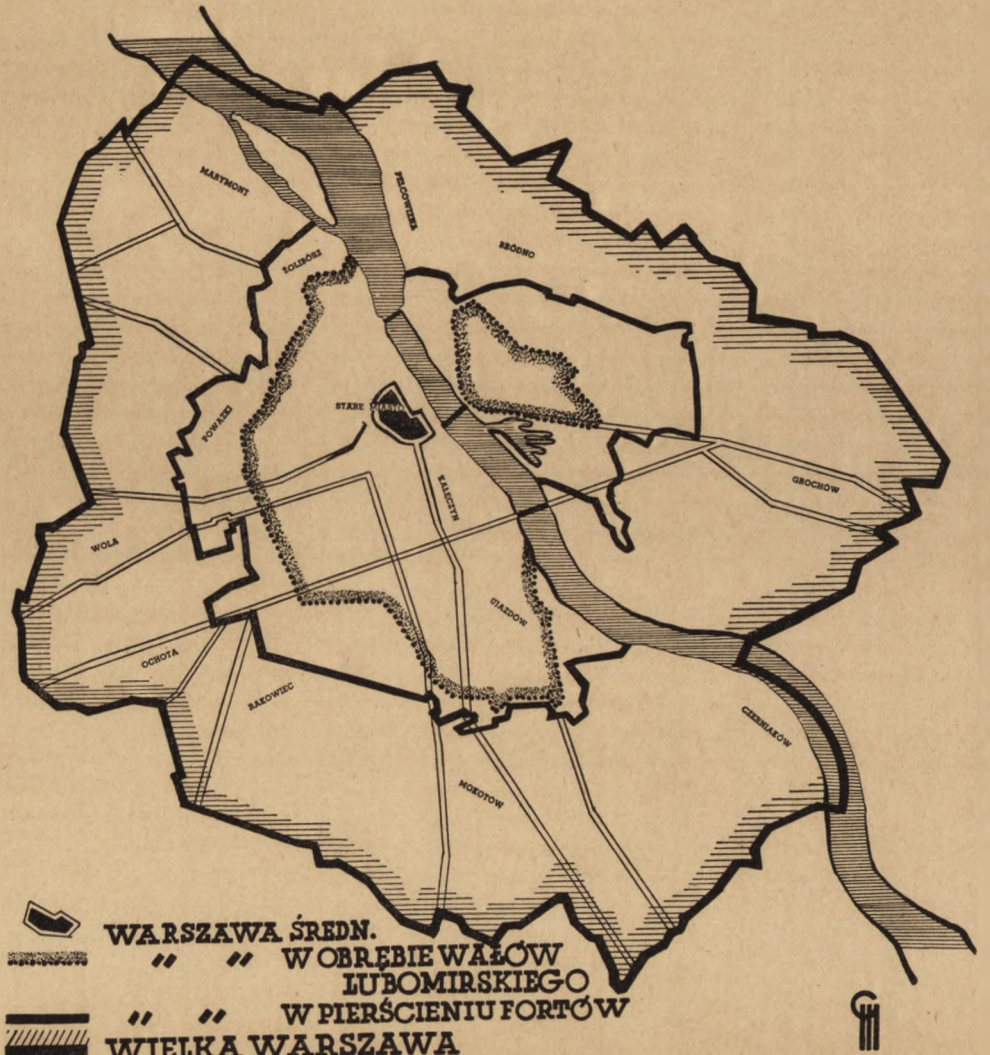

Z pierwszych szczegółowych wiadomości o Warszawie, datujących się z początków 13 wieku, wynika, że miasto było w owym czasie otoczone murami. W połowie 16 wieku Warszawa liczyła 692 budynki i 14 tysięcy mieszkańców. W 1596 roku król Zygmunt III uczynił z Warszawy stolicę Polski, miasto poczęło wzrastać i upiększać się. Mimo to, stan liczebny domów zmniejszał się gwałtownie na skutek pożarów i powodzi, tak iż lustracja z 1620 roku wykazuje już tylko 306 domów. Stan ten zaczął się poprawiać od połowy 17 wieku. Za panowania Augusta III i Stanisława Augusta rozkwit Warszawy, w ciągu 17 lat ludność wzrosła przeszło w trójnasób, osiągając w 1777 roku liczbę 96000. W 1770 marszałek wielki koronny Stanisław Lubomirski rozkazał okolić Warszawę nowemi wałami. W 1830 roku Warszawa liczyła 145000 ludności. Po powstaniu listopadowem rząd rosyjski wybudował cytadelę i okolił miasto fortami obronnemi, zakreślając mu nowe granice. W 1900 roku stolica liczyła 781000 mieszkańców; w 1916 włączono przedmieścia do obrębu miasta, tworząc Wielką Warszawę. W 1936 Warszawa posiadała 28318 budynków, ludność jej wynosiła 1225000.

Wniosek o reformie prawa wyborczego przedstawiony przez Rząd polski w Sejmie. 7.V

Wizyta ministra Lavala w Warszawie. „Gazeta Polska" stwierdza, iż sojusz francusko-polski jest zawsze podstawą polityki polskiej zagranicznej, ale zapytuje, czy pakt francusko-sowiecki nie zniszczył tego sojuszu. 10.V

Śmierć Marszałka Piłsudskiego. 12.V

Orędzie Prezydenta Rzeczypospolitej do Narodu, oświetlające postać i czyny Wielkiego Marszałka. 13.V

Generał Rydz-Śmigły mianowany generalnym inspektorem armji — następcą Piłsudskiego.

Pakt wzajemnej pomocy (of Mutual Assistance) francusko-sowiecki podpisany w Paryżu: obowiązuje w ramach Covenantu do „bezpośredniej i natychmiastowej pomocy" w razie agresji niesprowokowanej w myśl art. 16 tegoż Covenantu (który powiada, iż każdy, kto ucieka się do wojny, jest eo ipso napastnikiem). Układ pięcioletni z prawem przedłużania go dalszego. 2.V

Wizyta Lavala w Moskwie. Rozmowa ze Stalinem na temat paktu z 2.V w związku z działalnością Kominternu we Francji (III Międzynarodówki). Według komunikatu urzędowego Stalin przyjął za obowiązek zapobiec wszystkiemu, coby osłabiało stan obronny Francji (przeciw działalności antymilitarystycznej komunistów francuskich). 13.V

Pakt wzajemnej pomocy między Z. R. S. S. a Czechosłowacją w ramach i na wzór paktu francusko-sowieckiego podpisany. 16.V

Pogrzeb Marszałka Piłsudskiego w Krakowie. Pochowany na Wawelu. 18.V

Rozmowy polityczne ministra Lavala i generała Göringa w Krakowie.

Oświadczenie „Gazety Polskiej", iż Polska i nadal trzymać się będzie polityki zagranicznej zmarłego Marszałka, opartej na narodowym interesie i na własnej sile, i że Polska ofiaruje swoim sąsiadom pokój wzamian za pokój, bezpieczeństwo za bezpieczeństwo i przyjaźń za przyjaźń (22.V).

Wielka mowa Hitlera na otwarciu Reichstagu: Hitler uważa pakt sowiecki za układ natury wojskowej i nie mieszczący się w ramach Ligi Narodów. Rząd niemiecki przedstawia ustawę o obronie: służba wojskowa jednoroczna w trzech rodzajach broni od roku 18 do 45, w czasie wojny każdy Niemiec i Niemka są powołani do służby dla Ojczyzny. 21.V

POLITYKA MUSSOLINIEGO NADDUNAJSKA I ŚRÓDZIEMNOMORSKA. Rzekomy atak Abisyńczyków na posterunek włoski Walwal w Abisynji. Włosi ścigają krajowców w głąb terytorjum abisyńskiego. Protesty i telegramy obustronne do Ligi Narodów. Abisynja — obszar miljon przeszło km kw — jedyne państwo niezależne w Afryce, najstarsze bodaj obok Chin na świecie. Natura uczyniła z niego fortecę niedostępną. Ludność — 10 miljonów — mieszana, murzyńska, semicka, hamicka, z Arabji napływ Żydów i Arabów. W IV w. cesarz Abisynji przyjął chrześcijaństwo: tytuł „król królów, Lew plemienia Judy". W roku 1896 obroniła swą niepodległość (klęska Włochów pod Aduą). Sprzecz- Rok 1934 5.XII

ne interesy Anglji i Włoch: posuwanie się Włoch w głąb lądu z kolonji Erytrei i Somali — sprawa połączenia ich kolejowego poprzez Abisynję; dla Anglji jezioro Tana w Abisynji jest rezerwuarem wód Nilu Błękitnego — stąd kwestja jego posiadania jest sprawą nawodnienia Sudanu i Egiptu. Abisynja przyjęta do Ligi Narodów (1923). Cesarz Haile Selassie stara się cywilizować kraj, ale brak kapitałów. Opóźnienie cywilizacyjne Abisynji.

Rok 1935

3.I Depesza rządu abisyńskiego do Genewy z prośbą o interwencję Ligi w zatargu z Italją na zasadzie art. 11 Covenantu.

4-8.I Wizyta Lavala w Rzymie. Zbliżenie francusko-włoskie. Przyjaźń winna być stale utrzymywana, a nie mumifikowana w protokółach (Mussolini).

8.I W kwestji obszaru naddunajskiego przyjęto zasadę niemieszania się w sprawy wewnętrzne i niedopuszczania żadnego zamachu zzewnątrz na całość terytorjalną, albo też na strukturę polityczną czy socjalną krajów tego obszaru. Układ ma być zawarty między Italją, Niemcami, Węgrami, Czechosłowacją, Jugosławją a Austrją z możnością przystąpienia doń Francji, Polski i Rumunji. W razie zagrożenia bezpieczeństwa Austrji Francja i Italja mają porozumieć się bezpośrednio.

Uregulowanie spraw afrykańskich między Francją a Italją: nowa granica między zachodniemi posiadłościami Francji a Libją, ustąpienie Italji przez Francję kawałka pobrzeża w kraju Somalów naprzeciwko cieśniny Bab-el-Mandabu i przedłużenie konwencji francusko-italskiej z roku 1886 do roku 1965 w sprawie naturalizacji obywateli włoskich w Tunisie.

10.I Generał de Bono mianowany wysokim komisarzem na obszarze wszystkich kolonij afrykańskich Italji. Mussolini zapewnia chargé d'affaires abisyńskiego, iż rząd jego chce prowadzić politykę pokojowej współpracy z Abisynją.

11.II Zmobilizowanie dwóch dywizyj i powołanie rocznika 1911 w Italji. Pogłoski o wysłaniu 100 samolotów i korpusu ekspedycyjnego. Rząd włoski tłumaczy te zarządzenia, jako środek ostrożności i bezpieczeństwa. Minister pełnomocny abisyński otworzył rokowania w celu pokojowego załatwienia sporu.

17.II Wielka Rada faszystowska przyjęła zarządzenia militarne rządu. Mussolini oświadczył, iż 70 tysięcy czarnych koszul błaga o zapisanie ich do korpusu ekspedycyjnego.

22.II Ambasador angielski w Rzymie zwraca uwagę rządu na układ między Francją, Italją a Wielką Brytanją z 13.XII.1906, gwarantujący niepodległość Abisynji.

7.III Generał Graziani mianowany gubernatorem włoskiej Somali i naczelnikiem siły zbrojnej.

15.III Italja szuka zbliżenia do Jugosławji: zapewnienie księcia regenta ze strony nowego ministra upełnomocnionego włoskiego, że Italja nie chce sięgać po zyski terytorjalne, ani przeszkadzać rozwojowi Jugosławji.

19.III Sekretarjat Ligi Narodów otrzymał pismo od rządu abisyńskiego z prośbą o zbadanie sporu abisyńsko-włoskiego na zasadzie art. 16 Co-

venantu. Powołuje się na to, iż mobilizacja w Italji i ciągła wysyłka wojska może doprowadzić lada dzień do wybuchu wojny.

Izba deputowanych francuska ratyfikuje układ francusko-włoski. 22.III

Gen. de Bono mianowany naczelnym wodzem sił zbrojnych w Erytrei i kraju Somali. 28.III

Konferencja w Stresie z udziałem MacDonalda, Flandina, Lavala, Mussoliniego i Suvicha. 10-14.IV

Obawy prasowe, iż skończy się na rozmowach i raportach. „Mussolini ze swym zmysłem realistycznym będzie się starał postawić dyskusję na gruncie praktycznym" („Corriere della Sera"). Trzeba uwolnić Austrję, Węgry i Bułgarję od klauzul traktatowych militarnych („Affari Esteri").

Mussolini (artykuł przypisywany mu w „Popolo d'Italia") ostrzega przed iluzjami i łatwym optymizmem. Trudność z powodu nieobecności trzech potęg, związanie czyto Polski, czyto Rosji z bezpieczeństwem Zachodu — rzecz niełatwa. W najlepszym razie trzebaby zaprosić wszystko troje nieobecnych (to znaczy i Niemcy). Italja nie posiada żadnego planu własnego (pokoju zbiorowego — koncepcja anglo-francuska), tem mniej planu tworzenia cudów. Jedyny plan, który interesuje Italję, jest to utrzymać siłę zbrojną 600 tysięcy ludzi, zanim horyzont się nie wypogodzi, i przyśpieszyć budowę floty powietrznej i morskiej. Ten plan stanowi jedyną gwarancję pokoju w Europie, a przedewszystkiem „naszego" pokoju. 11.IV

Decyzja konferencji zwołania nowej konferencji w sprawach naddunajskich z zaproszeniem Niemiec, Polski, Węgier, Czechosłowacji i Jugosławji — sprawa niepodległości Austrji i paktów między państwami naddunajskiemi. 13.IV

Rezolucja konferencji w Stresie mówi o wspólnych wysiłkach utrzymania pokoju, potępia jednostronny akt Niemiec z 16.III, ale równocześnie pozwala państwom żądać poprawek na temat artykułów traktatu St. Germain, Trianon i Neuilly w zakresie Ligi Narodów. Trzy państwa potwierdzają traktat w Locarno. Najważniejsze, jak zauważył minister Ciano, po raz pierwszy w uchwałach mocarstw zwycięskich dopuszczono wyraz „rewizja" traktatów. 14.IV

Rząd włoski angażuje 7.500 robotników do prac w Erytrei i kraju Somali. 15.IV

Stały komitet Małej Ententy przyłącza się do uchwał konferencji w Stresie. Poprzedniego dnia w tejże Genewie konferencja Benesza, Titulescu z Litwinowem.

REWOLUCJA REPUBLIKAŃSKA W HISZPANJI — MONARCHICZNA W GRECJI. Rok 1934

Generalidad katalońska przyjęła prawo o ochronie dzierżawców — Ley de cultivos. 4.IV

Powszechna amnestja w Hiszpanji. 20.IV

Rezygnacja Lerroux. Następca Sampera. 23.IV

Rząd prawicowy liberalny Sampery znosi prawo Ley do los Terminos municipales — ochronę robotników miejskich. Narasta konflikt między Katalonją, krajem Basków a rządem centralnym. 24.V

Rok 1934

1.VI Prawo Ley de cultivos, odesłane do Trybunału gwarancji, zostaje skasowane.

5.VI Strajk robotników rolnych w Andaluzji złamany. Ogłoszony stan wyjątkowy.

26.VIII Ruch samorządowy w kraju Basków: konferencja w Bilbao zakazana.

8.IX Na demonstrację prawicowców katalońskich w Madrycie odpowiedź w postaci wielkiego strajku robotników. Do zjednoczenia, kierowanego przez Largo Caballero Allianza Obrera, przystępują komuniści. Sowiety mają swe komórki w wojsku i wśród robotników. Agenci wymieniani między Odesą a Barceloną. Portrety Lenina i Stalina w lokalach Konfederacji Generalnej Pracy. Largo Caballero — Lenin hiszpański. Kominterm — według uchwał VII Kongresu Międzynarodówki — przygotowuje wybuch zbrojny. Dostarcza broni — rewolwerów, nawet karabinów maszynowych, dynamitu i t. p.

1.X Rząd Sampery podaje się do dymisji. Chwila oczekiwania na rządy Gil Roblesa i C. E. D. A.

4/5.X Strajk powszechny w Madrycie (dziewięć dni) i w szeregu innych miast, jak Bilbao (dziesięć dni), Santander (jedenaście dni). W Katalonji Companys ogłasza republikę federacyjną. W Asturji, Madrycie i w kraju Basków powstanie marksistowskie stłumione (—13) siłą (anarchiści w Barcelonie trzymali się na uboczu, wojsko i chłopi okazali się neutralni). Stan wojenny. Largo Cabalerro uwięziony wysuwa program nacjonalizacji ziemi i banków, jednolitego frontu z komunistami.

Rok 1935

24.I Stan wojenny zniesiony w 35 prowincjach.

1.III Rewolucja wojskowa w Grecji: pewna liczba oficerów rezerwowych zajęła arsenał w Salaminie, szkołę wojskową i baraki w Euzones, a na morzu krążownik „Averov" i sześć mniejszych statków, które skierowały się w stronę Krety.

3.III Mieszkańcy Kanei i innych miast na wyspie Krecie zbuntowali się. Venizelos przyłączył się do powstania.

4.III Walki z powstańcami w Macedonji: w rękach ich porty Kawala i Drama.

9-11.III Zajęcie pozycyj powstańczych przez wojska rządowe. Powstańcy rozproszeni.

12.III Kreta wraca do uległości rządowi. Venizelos odpływa i chroni się na wyspę Rhodos z garścią oficerów. Tłumaczył się, że był z powstańcami duchem, ale nie ich wodzem. „W moim wieku nie staje się już powstańcem". Ogłoszenie konfiskaty majątku Venizelosa i jego stronników.

25.IV Pogłoski o przywróceniu monarchji. Generał Kondylis, jako premjer, pozostawia tę kwestję do wolnego wyboru narodu, kiedy spokój i ład będą całkowicie przywrócone.

9.VI Powszechne wybory w Grecji przy powstrzymaniu się starych republikanów od głosowania.

5.VI Trybunał konstytucyjny gwarancyj skazał Companysa i członków rady Generalidad katalońskiej na karę 30-letniej twierdzy.

Gen. Kondylis zapowiada plebiscyt, który powinien dać większość głosów za powrotem króla Jerzego II. 12.VI

Projekt zmiany konstytucji w Hiszpanji przedłożony przez rząd prezydentowi. 14.VI

WIELKA BRYTANJA, FRANCJA A STANY ZJEDNOCZONE (U. S. A.). Rok 1935

Orędzie prezydenta Roosevelta do kongresu: nie ma intencji znieść tego, co nazywa się zyskiem indywidualnym, ale Amerykanin musi nabrać przeświadczenia, że nadmierny zysk nadaje nienależną władzę osobom prywatnym nad innemi osobami i sprowadza klęskę interesom publicznym. Co do spraw zagranicznych, to system reprezentacyjny musi znaleźć dla siebie nowe i bardziej praktyczne formy, w których przywileje będą odgrywały mniejszą rolę, a ogólne dobro większe. 4.I

Prezydent przekazuje kongresowi program ubezpieczeń społecznych „przeciwko niektórym przypadkom i zmianom życiowym". 17.I

Rząd brytyjski wnosi projekt billu o Indjach, który ustanawia 11 autonomicznych prowincyj i Wszechindyjską Federację, do której wchodziliby w drodze dobrowolnej panujący poszczególnych państw w Indjach. 24.I

W orędziu do kongresu prezydent żąda przedłużenia N. I. R. A-aktu po jego upływie na dwa lata od 30.VI. 20.II

Rząd brytyjski wnosi projekt powiększenia siły zbrojnej, przedewszystkiem floty powietrznej, która obecnie zajmuje piąte miejsce (po Francji, Z. R. S. S., U. S. A. i Niemcach), a po wykonaniu tego programu (w latach 1938/9) zajmie trzecie. „Temps" konstatuje, że Wielka Brytanja ustąpiła ze stanowiska bezwzględnego rozbrojenia i stwierdziła sama brak bezpieczeństwa międzynarodowego. 5.III

Izba gmin odrzuca wniosek partji Pracy, potępiającej bill o obronie, jako sprzeczny z założeniami Ligi Narodów i prowadzący do zbrojeń, czyli do wojny. 11.III

W izbie deputowanych francuskiej Flandin otrzymał votum zaufania z okazji wniosku o przedłużeniu służby wojskowej przeciwko socjalistom, których wódz Leon Blum oświadczył, że klasa robotnicza stanie, jak jeden mąż, przeciwko inwazji hitlerowców i bez nowego prawa wojskowego. 12.III

Minister van Zeeland przeprowadza dewaluację belga o 25 — 30% wartości złota. 29.III

Siedziba II Międzynarodówki została przeniesiona z Zurychu do Brukseli. 5.IV

Zakaz Lóż masońskich w Portugalji na wniosek José Cabrala w Zgromadzeniu Narodowem.

Protest sekretarjatu stanu przeciwko odmowie Niemiec wypłaty kuponu pożyczki Davesa niemieckiej dobrowolnej. Senator Borah żąda rezolucji, ostrzegającej obywateli amerykańskich przed udziałem w pożyczkach zagranicznych z wyjątkiem na zachodniej półkuli. Stwierdza bowiem, iż „rządy europejskie szykują się do wojny. Może ona nie wybuchnie w ciągu dwóch-pięciu lat najbliższych, ale przygotowania idą. Wszelka pożyczka im udzielona idzie na cele wojny". 19.IV

28.V Run na złoto we Francji (między 17 a 24.V odpłynęło trzy miljardy franków, w ciągu ostatniej doby miljard sto miljonów). Bank Francji podniósł stopę do 6%.

27.V W izbie gmin sir John Simon zaprzecza pogłoskom, jakoby Wielka Brytanja koncentrowała wojska w obszarze Białego, czy Niebieskiego Nilu, albo gdziekolwiek nad granicą Abisynji. Takie samo zaprzeczenie było poprzednio, jakoby Abisynja zgłaszała się o protektorat do Wielkiej Brytanji.

31.V Gabinet Flandina pada w głosowaniu nad kwestją pełnomocnictw w zakresie ratowania finansów.

7.VI Laval tworzy gabinet i uzyskuje pełnomocnictwa dla zwalczania spekulacji i ratowania franka.

31.V Prezydent amerykańskiej Konfederacji Pracy stwierdza, że pomimo code'ów warunki pracy i co do ilości godzin, i co do wysokości płac cofają się.

5.VI Bill o Indjach (India Bill) przechodzi w trzeciem czytaniu w izbie gmin.

7.VI Rekonstrukcja gabinetu. MacDonald ustępuje z przewodnictwa (pozostaje jednak z tytułem honorowym). Miejsce premjera zajmuje przewódca konserwatystów Baldwin, sir Samuel Hoare zostaje sekretarzem spraw zagranicznych zamiast sir Simona, który objął tekę spraw wewnętrznych. Do gabinetu wszedł bez teki minister Anthony Eden, jako sekretarz dla spraw Ligi Narodów.

12.VI Kongres partji socjalistycznej francuskiej uchwalił wzmocnienie propagandy i przygotowania do strajku generalnego, jako środek obrony przeciwko faszyzmowi. Rezolucja występowała także przeciw polityce deflacyjnej rządu i wzywała do zachowania wspólnego frontu z komunistami bez oglądania się na nowe stanowisko III Międzynarodówki w sprawie obrony narodowej.

14.VI Zgromadzenie deputowanych w Waszyngtonie uchwala przedłużenie N. I. R-y do 1.IV.1936.

18.VI Niemcy zawierają z Wielką Brytanją układ morski, który im przyznaje stosunek 35 : 100 floty wojennej brytyjskiej, z wyjątkiem łodzi podwodnych (narazie zadowalają się ratio 45 : 100). Reakcja ujemna na ten układ w kołach rządowych i parlamentarnych francuskich (przemówienie Lavala 30.VI). Baldwin nie widzi w nim sprzeczności z zobowiązaniami względem Francji i Italji przyjętemi w Stresie, przeciwnie krok naprzód w kierunku likwidacji zbrojeń (przemówienie 29.VI).

3.VII Traktat handlowy polsko-kanadyjski w Ottawie: Polska uzyskuje prawa strony najbardziej uprzywilejowanej.

4.VII Dyskusja nad projektem ustąpienia Italji przez W. Brytanję portu Zeila na wybrzeżu somalijskiem za zgodą Francji i Abisynji.

9.VII Eden w izbie gmin oświadcza, iż rząd brytyjski odrzucił zaproszenie rządu Addis-Abeby wejścia w pertraktacje w sprawie budowy tamy na jeziorze Tana.

10.VII Dyrektor Banku Francji w przemówieniu na bankiecie Amerykańskie-

go Klubu wzywa Stany Zjednoczone do ściślejszej współpracy z Francją i Anglją nad stabilizacją waluty: Ceny — zdaniem jego — pójdą w górę, jeżeli uwagę odciągnie się od złota. Francja będzie broniła franka.

Flaga niemiecka ze swastyką znieważona na okręcie Bremen w New Yorku przez Żydów i komunistów. 1.VIII

Przemówienie sir Samuela Hoare'a w izbie gmin, iż wojna pod hasłem walki rasy białej z czarną rzuci nieprzezwyciężone przeszkody w przyszłości do pogodzenia się ich, że jeżeli rząd włoski ma jakieś pretensje pod adresem Abisynji, mógłby je załatwić we „właściwy prawidłowy sposób" (proper regular manner), że ani on, ani rząd francuski nie dawali wolnej ręki rządowi włoskiemu do działania w Abisynji i że o tem wogóle nie było mowy w Stresie.

Prezydent Lebrun podpisuje 83 dekrety deflacyjne. 8.VIII

Zaburzenia w porcie Brestu (6—) przerzuciły i rozszerzyły się na port Tulonu (3 osoby zabite).

B. prezydent Hoover oświadcza, iż stosunek Roosevelta do konstytucji amerykańskiej jest wypadkiem najbardziej rażącym od czasu wojny secesyjnej. 11.VIII

Zarządzenia bankowe i wstrzymanie licencyj na wywóz broni do Italji i Abisynji na skutek rady gabinetowej w Londynie. 22.VIII

W senacie amerykańskim przechodzi rezolucja, utrzymująca embargo na wywóz broni dla stron wojujących z terminem do 29.II.1936. 25.VIII

Zamknięcie VII kongresu Kominternu w Moskwie. Instrukcja zaleca działanie rozkładowe w armjach faszystowskich i imperjalistycznych przy pomocy bibuły i urządzanie tajnych zebrań, a zarazem zawiera wezwanie do robotników wszystkich krajów, aby wszelkiemi sposobami wspierali armję „czerwoną" na wypadek wojny z Sowietami. Na czele Egzekutywy Kominternu w charakterze generalnego sekretarza postawiony Dimitrow, Bułgar z pochodzenia, więziony i sądzony w Berlinie razem z Loebem w procesie o podpalenie gmachu Reichstagu. 21.VIII

Nota rządu U. S. A. do ambasadora Z. R. S. S. z protestem przeciwko działaniu komórek komunistycznych z ramienia Kominternu na terenie Stanów wbrew zobowiązaniu danemu przez Sowiety po uznaniu ich przez U. S. A. (list Litwinowa z 16.XI.1933). Taki sam protest werbalny w Moskwie ze strony przedstawicieli Wielkiej Brytanji (19.VIII), Italji i Łotwy. 25.VIII

Odpowiedź Sowietów na protest U. S. A., iż rząd Z. R. S. S. nie może brać na siebie odpowiedzialności za jakąkolwiek działalność III Międzynarodówki, przyrzeka jednak dołożyć wszelkich usiłowań do podtrzymania stosunków przyjaznych z U. S. A., co ma wielkie znaczenie dla sprawy pokoju. 27.VIII

Nahas pasza, głowa partji wafdystów, oświadczył, że sprawy wewnętrzne teraz muszą zejść na plan drugi wobec spraw zagranicznych. „Nie weźmiemy udziału w przyszłej wojnie, dopóki nie będziemy współdziałali (z Wielką Brytanją) na zasadzie równych z równymi". 8.IX

Rok 1935

11.IX Przemówienie sir Hoare'a na Zgromadzeniu Ligi Narodów: Wielka Brytanja, jak i Liga, stoją przy kolektywnem bezpieczeństwie, a w szczególności przy odparciu kolektywnem napastnika niesprowokowanego. Przemówienie Lavala (13—) tej samej treści. Poprzedniego dnia Laval dał Hoare'owi do zrozumienia, że Francja nie chce pośpiechu, a tem mniej wciągać Ligę do sankcyj.

22.IX Komunikat o wymianie not wzajemnych rządów brytyjskiego i włoskiego, wskazujących na przesunięcia swych flot i powiększanie garnizonów w obszarze morza Śródziemnego. Na pytanie Suvicha, sir Hoare odpowiedział, że zmiany te wywołane zostały atakami prasy włoskiej, lecz że niema w tem żadnych zamiarów agresywnych. Na co i Suvich oświadczył, że ze strony włoskiej zarządzenia te mają także charakter jedynie zapobiegawczy.

Rok 1934 WSPÓŁZAWODNICTWO JAPONJI Z Z. R. S. S. NA DALEKIM

1.I—1.VII WSCHODZIE I Z U. S. A. NA PACYFIKU. Ataki i sabotaże na kolei wschodnio-mandżuryjskiej rozjątrzają stosunki sowiecko-japońskie.

9.V Admirał Osuma, minister marynarki, oświadczył, że Japonja zdecydowana jest panować na wodach wschodnich i że żąda równości swej floty z flotami Wielkiej Brytanji i U. S. A.

10.VII Mr. Latham, minister australijski, oświadcza wobec parlamentu w Canberra, że „wojna wydaje się nieunikniona i że Australja nie ma możności pozostawać na uboczu w walce o Pacyfik". (Imigracja do Australji jest zamknięta, nawet z kraju macierzystego, zato rynki są otwarte dla przemysłu japońskiego. Japonja jest największym eksporterem wełny australijskiej).

III Propozycja sojuszu Japonji z Turcją, uczyniona w Tokio, chargé d'affaires tureckiemu, Fuad-bejowi.

Wizyta floty japońskiej w Stambule. Admirał Matussima przedkłada Kemalowi plan sojuszu turecko-japońskiego: wzamian za współdziałanie ofiaruje sprzedaż nominalną czy efektywną kilku okrętów i ufortyfikowanie Cieśnin z warunkiem zamknięcia ich w czasie wojny i ataku na Rosję od strony Kaukazu. Admirał Matussima utrzymywał, że analogiczne propozycje były postawione w Berlinie i w Warszawie i zostały przyjęte życzliwie. Wiadomość o tem zakomunikował Woroszyłowowi Esmin-pasza, szef misji wojskowej tureckiej w Moskwie. Stalin zwołał natychmiast posiedzenie Politbiura. Według Stalina (w rozmowie z Lavalem) nigdy od roku 1914 świat nie był tak bliski wojny.

V Traktat turecko-sowiecki zatwierdzony. Jednak Kemal przyjął propozycje japońskie budowy jedenastu krążowników, odrzucając ofertę Anglików. Japończycy zapewnili sobie również rynek w Iranie.

VI (koniec) Wizyta szacha Riza-chana Pahlevi u Kemala. Toast na cześć Japonji: „Ludy muzułmańskie podziwiają ją. Japończycy stworzyli potęgę światową, nie odrzucając swych dawnych wierzeń, nie schlebiając chrześcijaństwu i nie czyniąc ustępstw Białym".

24.IX Układ japońsko-sowiecki o sprzedaży kolei wschodnio-mandżuryjskiej za kwotę 170 miljonów jen. Po zapłaceniu swej części 30 miljonów

Mandżukuo staje się właścicielem kolei. Poprawa stosunków sowiecko-japońskich. Japonja chce się poświęcić wzmocnieniu swej floty i umocnieniu pozycji swojej w Chinach północnych (za „News Chronicle").

Rozmowy w Londynie na temat Three Power Naval Act (—19.XII), którego termin upływa z końcem 1936 roku. 23.X

Wypowiedzenie traktatu waszyngtońskiego z 6.II.1922 przez Japonję. Głównodowodzący flotą Stanów Zjednoczonych ogłasza rozkaz manewrów na oceanie Spokojnym na wiosnę. 29.XII

Traktat handlowy z Turcją ratyfikowany. 28.XII

Starcia chińsko-japońskie w Czahar. I

Rozmowy na temat zbliżenia japońsko-chińskiego. Minister spraw zagranicznych rządu w Nankinie, Wang Czing-wei, szuka odprężenia. Minister pełnomocny japoński Arioszi stwierdza, że Japonja nie ma żadnych zaczepnych zamierzeń i że wszelkie starcia są spowodowane bojkotem i propagandą antyjapońską. Czang Kaj-szek przypisuje sobie linję polityczną Sun Yat-sena w kierunku współdziałania z Japończykami. Incydenty w Czahar załagodzone. 2.II

Ministerstwo spraw zagranicznych zaprzecza pogłoskom, rozsiewanym w Londynie, że Japonja nakłania Chiny do porzucenia Ligi Narodów, odesłania zagranicznych doradców i wejścia do bloku azjatyckiego wzamian za pomoc ze strony Japonji finansową. 27.II

Protest rządu chińskiego u Sowietów co do sprzedaży kolei mandżuryjskiej. 11.III

Wyjście Japonji z Ligi Narodów staje się efektywne. 27.III

Ministerstwo spraw zagranicznych dementuje wersje o porozumieniu z Niemcami i Polską. Japonja nie wyklucza możliwości paktu z Rosją o nieagresji, ale uważa go za przedwczesny. I.IV

Władze wojskowe japońskie w północnych Chinach zażądały rozszerzenia strefy zdemilitaryzowanej na obwód Pekinu i Tientsinu, skasowania kwatery Kuo-min-tangu, dymisji gubernatora prowincji Hopei, skasowania niebieskich koszul (organizacyj narodowych chińskich). 30.V

Żądania te w innej formie ubrane w postaci t. zw. sześciu żądań przyjęte przez rząd w Nankinie. 10.VI

Samoloty japońskie nad Pekinem rozsiewają odezwy z żądaniem separatywnego ustroju północnych Chin. 14.VI

Rząd wydał deklarację, tłumaczącą konstytucję i uznającą cesarza za najwyższą władzę. Interpretacja ta przekreśla wywód prof. Minoby z roku 1930, który traktując władzę cesarską jako instytucję państwową organiczną, upoważnił gabinet do odrzucenia rady Sztabu generalnego w sprawie traktatu londyńskiego. Sztab generalny jest zależny wprost od cesarza i tym sposobem stał się arbitrem w sprawach obrony narodowej. Zmiana interpretacji konstytucji w tym duchu we wszystkich podręcznikach i wykładach. Prof. Minobe wkrótce potem odbiera sobie życie. 3.VIII

ROZŁAM IDEOWY ZACHODU I PODWÓJNE OBLICZE WSCHODU.

Rok 1935 30.IX **WIELKA BRYTANJA I LIGA NARODÓW A MUSSOLINI I ITALJA W OBLICZU WOJNY ABISYŃSKIEJ.** Komunikat urzędowy włoski o podpisaniu rozkazu mobilizacyjnego przez cesarza abisyńskiego, który tem samem stał się napastnikiem. Italja zmuszona jest przedsiębrać „środki obronne". Głosy prasy włoskiej: czy cesarz stanie się narzędziem spisku masońskiego, trzeciej Międzynarodówki i brytyjskiego ultra-imperjalizmu? „Liga popełnia bezwstydne samobójstwo, ponieważ identyfikuje się z niskimi awanturnikami i płatnymi najemnikami Negusa" (senator Davanzati w „Tribunie).

2.X Mobilizacja ogłoszona w Italji i jednocześnie zbiórka powszechna (adunata) całego narodu popołudniowa. Przemówienie Mussoliniego z balkonu pałacu Weneckiego w Rzymie: „Jedność między Italją a faszyzmem jest doskonała, bezwzględna i niezmienna... Czterdzieści miljonów Włochów maszeruje w takt ze swą armją".

3.X Wysoki komisarz Afryki wschodniej, gen. de Bono, ogłasza urzędownie o otwarciu działań wojennych i o przekroczeniu przez wojsko włoskie rzeki Mareb na południu od Asmary.

6.X Zatknięcie flagi włoskiej na ruinach fortu Adigrat.

7.X Rada Ligi Narodów na wniosek komisji sześciu uchwaliła jednomyślnie, że Italja złamała art. 12 Covenantu.

Rząd francuski przyrzeka rządowi brytyjskiemu pomoc swej floty na morzu Śródziemnem w razie agresji niesprowokowanej. Laval później skomentował tę pomoc w granicach zobowiązań Francji, jako członka Ligi Narodów.

2.X Krążownik pancerny francuski „Dunquerque" (26.500 tonn) spuszczony na wody.

11.X Haile Selassie Gugsa, krewny cesarza, rządca prowincji wschodniej Tigre, przechodzi na stronę włoską.

15.X Włosi zajmują Aksum, święte miasto koptyjskie. Nevraid, polityczny i religijny jego władca, wraz z kapłanami koptyjskimi uznaje nad sobą zwierzchnictwo Italji.

16.X Bunt w obwodzie Godżam przeciwko rasowi Imru, mianowanemu przez cesarza na miejsce rasa Hailu, podejrzanego o przekupstwo i uwięzionego.

Generał de Bono robi przegląd wojsk włoskich razem z wojskami Gugsy i mianuje go gubernatorem prowincji Tigre w imieniu króla Italji.

20.X Generał de Bono ogłasza wcielenie prowincyj Tigre i Agame do korony italskiej i znosi w nich niewolnictwo.

11-31.X Liga Narodów wyłania Komitet koordynacyjny z przedstawicieli 50 państw, który uchwala sankcje przeciwko Italji, jako napastnikowi.

Austrja i Węgry uchylają się. Subkomitet osiemnastu opracowuje je szczegółowo i przekłada w formie propozycji pod uchwały całego komitetu. Propozycja nr 1 mówi o zakazie wywozu i sprzedaży broni Italji, propozycja nr 2 o zamknięciu jej kredytu bankowego. Dalsze propozycje uchwalone dotyczyły zerwania stosunków handlowych z Italją i t. p.

Premjer angielski w przemówieniu w Worcester podkreśla, że konflikt istnieje nie między Italją a Wielką Brytanją, lecz między Italją a Ligą Narodów, a dalej iż dawno już minęły czasy, kiedy Anglja starała się drogą orężną zmienić ustrój wewnętrzny jakiegoś państwa. 19.X

Laval informuje komisję dla spraw zagranicznych izby deputowanych, iż rząd włoski postanowił liczbę dywizyj w Libji zmniejszyć z trzech na dwie. Obawy, ażeby z powodu prowokacji ze strony statków brytyjskich na morzu nie wybuchł konflikt, w który Francja automatycznie musiałaby być wciągnięta. 23.X

Kongres partji radykalno-socjalistycznej we Francji stawia konflikt włosko-abisyński pod kątem nie wyboru pomiędzy Londynem a Rzymem, lecz między życiem a śmiercią Ligi Narodów. 25.X

Wojsko włoskie dociera: na prawym skrzydle do rzeki Takkaze, na lewym do Hauzien. 29.X

Zajęcie Makale na północy, Gorahai na południu przez wojska włoskie. 8.XI
Flota brytyjska skupiona w Aleksandrji.

Zaburzenia antybrytyjskie w Kairze i w Tancie. Wafdyści odmawiają współpracy z rządem brytyjskim, dopóki Egipt nie uzyska równouprawnienia — protesty przeciwko zarządzeniom wojskowym angielskim w obrębie Egiptu. 13.XI

Wybory powszechne w Anglji. Rezultat: 428 mandatów rządowych, 184 opozycji. MacDonald ponosi klęskę. Hasło wyborów „przedewszystkiem bezpieczeństwo" (safety first), zapowiedź polityki zbrojeń. Wybory — zwycięstwem osobistem premjera Baldwina. Według jego wynurzeń — zbrojenia powinny były zacząć się dwa lata wcześniej, ale rząd wstrzymywał je, ponieważ z ogłoszeniem ich poniósłby klęskę przy wyborach. 14.XI

Francja ogłasza sankcje ekonomiczne przeciw Italji: zakaz wszelkiego wywozu i przywozu. 17.XI

Generał de Bono odwołany z Afryki i nagrodzony tytułem marszałka. Następca jego — marszałek Badoglio. 16.XI

Wielka Rada faszystowska zbiera się pod przewodnictwem Mussoliniego dla zaprotestowania przeciwko „infamji i krzywdzie" t. zw. sankcyj. Powszechny protest całej Italji dnia następnego i wmurowanie na znak jego tablicy pamiątkowej na gmachu każdej z gmin włoskich.

Zamknięcie całkowite granicy handlowej Italji dla wszystkich państw sankcjonistycznych. 18.XI

Laval oświadczył ministrowi włoskiemu, Ceruttiemu, że w razie ataku na siły brytyjskie, działające w ramach Ligi Narodów, Francja natychmiast stanie po stronie Wielkiej Brytanji. 28.XI

Rok 1935

7.XII Włosi zajmują Abbi Addi, stolicę Tambienu. Lotnicy bombardują główną kwaterę abisyńską w Dessie.

8.XII Wizyta sir Samuela Hoare'a u Lavala w Paryżu. Jako rezultat spotkania ogłoszono, iż dwaj ministrowie porozumieli się co do formuły, która może załatwić pokojowo spór abisyńsko-włoski w ramach paktu Ligi Narodów.

9.XII Gabinet brytyjski zwołany nagle dla rozważenia propozycyj z Paryża, które później miały być zakomunikowane zarówno w Addis Abebie, Rzymie, jak i Lidze Narodów.

10.XII Eden w izbie gmin składa ogólnikowe oświadczenie, iż propozycje te ściągają się do wymiany terytorjów z korzyścią dla obu stron, do pomocy Ligi w reformach Abisynji i do specjalnego udziału Italji w rozwoju ekonomicznym Abisynji.

13.XII Liga Narodów otrzymuje tekst propozycyj. Z powodu niedyskrecji prasy francuskiej wiadomość już poprzednio przenikła do publiczności i wywołała burzę w opinji angielskiej i francuskiej, będącej za Ligą, a przeciwko Italji. Rząd brytyjski nie chciał wziąć na siebie odpowiedzialności za walkę z Ligą i poświęcił swego ministra.

18.XII Sir Samuel Hoare podaje się do dymisji. Baldwin oświadcza, iż projekt ugodowego załatwienia sporu między Italją a Abisynją jest już martwy. Sir Hoare tłumaczy, iż dalszym krokiem na drodze sankcyj byłaby wojna. W. Brytanja sama jedna skoncentrowała flotę swoją w Malcie, w Adenie i w Aleksandrji, żadne inne bowiem państwo sankcyjne nie poszło w jej ślady — byłaby więc w wojnie osamotniona. Poufne wersje, krążące wśród opinji angielskiej, twierdziły, że flota śródziemnomorska nie była gotowa do wojny i że po dwóch dniach wyczerpałaby swoją amunicję.

22.XII Anthony Eden mianowany sekretarzem stanu do spraw zagranicznych na miejsce sir Hoare'a. W. Brytanja zwraca się do państw śródziemnomorskich z pytaniem, czy w razie ataku ze strony Italji przyjdą jej z pomocą.

Rok 1936

3.I Traktat handlowy W. Brytanji z Jugosławją przyznaje jej rekompensaty wzamian za straty, jakie poniosłaby w handlu swym z Italją skutkiem wprowadzenia sankcyj.

18.I Śmierć króla angielskiego, Jerzego V. Następca najstarszy syn jego, Edward VIII, ogłoszony królem (22—).

3.III Rząd brytyjski wnosi projekt zbrojeń na lądzie, na morzu i w powietrzu. Powołując się na wypadki zeszłoroczne, mówi, że powiększenie garnizonu włoskiego w Libji zmusiło Anglję do wzmocnienia i przegrupowania swych sił na morzu Śródziemnem. Od 22.VIII stały subkomitet imperjalnego komitetu obrony śledził z dnia na dzień wypadki. „Nie możemy uciekać się do tłumaczenia naszej własnej słabości wytykaniem wzrostu siły naszych sąsiadów".

WOJNA KOLONJALNA WŁOSKA W ABISYNJI. Zapowiadana przez fachowców na lat sześć, ukończona w ciągu siedmiu miesięcy. Walka Italji na dwa fronty: z sankcjami w Europie i z krajowcami w Afryce.

W żadnej wyprawie kolonjalnej nie użyto odrazu takiej ilości sił: czterysta tysięcy żołnierzy i sto tysięcy robotników (budowa dróg, zapewnienie etapów i t. p.). Pierwszym skokiem naprzód było zajęcie Makalle, ale ten skok odsunął wojsko włoskie od podstawy działania—portu Massawy i głównej kwatery w Asmarze, co spowodowało zwłokę w celu zabezpieczenia tyłów i połączeń.

Wojska abisyńskie posuwają się na spotkanie Włochów w dwóch kolumnach: jedna (około 80 tysięcy ludzi), która się koncentrowała w obszarze Amba Aradam pod dowództwem Rasa Mulughiety, druga pod dowództwem Rasów Kassy i Sejuma starała się natrzeć na Włochów od zachodu w kierunku Tambien. Cel stanowiło obejście wojska włoskiego, skupionego w Makalle. I (początek)

Pierwsza bitwa w Tambien. Włosi uprzedzają atak przez zajęcie przejścia górskiego Uarieu. Abisyńczyk — doskonały żołnierz, świetnie ukrywający się zwłaszcza przed atakami lotniczymi. Nieudolność dowództwa i rozterki między generałami. Ras Mulughieta i Ras Imru nie wypełniają rozkazów Rasa Kassy, chociaż ten był przez Negusa mianowany naczelnym wodzem. Klęska Abisyńczyków. Inicjatywa przechodzi w ręce marszałka Badoglio. Wojska włoskie przechodzą rzekę Ghevę. 20-21.I

Bitwa w Enderta zakończyła się klęską Rasa Mulughiety, abisyńskiego ministra wojny. Włosi zajęli pozycję — górę Amba Aradam (9 tysięcy stóp wysokości) na południe od Makalle. Lotnicy włoscy ścigają rozproszone oddziały nieprzyjacielskie. 11-14.II

Druga bitwa w Tambien. Ras Kassa i Ras Imru pozostali w Tambien. Między nimi a Negusem dzikie góry (3.000 metrów wysokości), wśród których tylko trzy przejścia. Włosi zajmują przełęcz Amba Alagi, czyli dostęp do południowej Abisynji. 27-28.II

Obydwie armje Rasa Kassy i Rasa Seyuma zniszczone. 29.II

Olbrzymie przygotowania w portach brytyjskich na morzu Śródziemnem i gorączkowa działalność dyplomacji brytyjskiej w celu pozyskania państw południowych. Neutralność Stanów Zjednoczonych, która pozwala Włochom zaopatrywać się w materiał pędny.

Bitwa w Szire na zachód od Tambien. Wojska Rasy Imru i Dežjaka Burru rozgromione i ścigane aż do rzeki Takazze. 1-3.III

Odezwa cesarza Haile Selassie: „Wojna dopiero się zaczęła... każdy mąż winien iść na front". Ras Imru ucieka w kierunku Godżamu, gdzie wybuchło powstanie. Zupełne rozprężenie w wojsku Negusa — puste kasy. Badoglio ma drogę otwartą do Dessie. Przerwa w działaniu dla zabezpieczenia sobie tyłów i połączeń. 4.III

Kolumna zmotoryzowana włoska rusza z Asmary na zdobycie Gondaru, położonego w odległości 330 km od granicy. 15.III

Zajęcie Gondaru. 20.III

Bitwa nad jeziorem Aszangi. Negus osobiście bierze w niej udział z resztką swoich wojsk. Po klęsce Negus ratuje się ucieczką. 1.IV

Kolumna zmotoryzowana dociera do jeziora Tana i zajmuje półwysep Gorgora. 11.IV

Rok 1936

22.IV Marszałek Badoglio przenosi swą kwaterę do Dessie.

23.IV Druga kolumna z Gondaru dociera do południowego krańca jeziora, które tem samem całkowicie przechodzi w posiadanie Włochów.

28.IV Oddział tej kolumny zajmuje Debra Tabor, ważny punkt na drodze karawanowej Dessie—Gondar.

2.V Cesarz Haile Selassie z całą rodziną wsiada do pociągu, idącego do Dżibuti, portu francuskiego.

Opuszcza kraj i udaje się na wygnanie naprzód do Jerozolimy, potem do Europy.

5.V Marszałek Badoglio wkracza do Addis Abeby.

9.V Dekret królewski ogłasza wcielenie Abisynji do królestwa Italji.

ZMIERZCH LOKARNA. NIEMCY ZNOSZĄ STREFĘ DEMILITA-

Rok 1935 RYZACYJNĄ NADRENSKĄ. Mowa Edena w Londynie na temat bez-

16.V pieczeństwa kolektywnego i pokoju: istnieją tylko dwa elementy stabilizacyjne w Europie — Liga Narodów i traktat w Locarno. Porównuje sytuację obecną Europy z sytuacją roku 1914 i odrzuca politykę odosobnienia Wielkiej Brytanji.

17.V Polemika na ten temat ze strony Niemiec: sojusz francusko-rosyjski przesunął kwestję wschodnią do środka Europy i złamał koncepcję ugrupowania mocarstw zachodnich. Rosja została wciągnięta w sprawy Zachodu i siła jej zbrojna musi być wzięta w rachubę. Na dowód przytacza się budowę lotnisk w Czechosłowacji i poszukiwanie takiego samego miejsca dla lądowania przez oficerów rosyjskich na terenie Litwy („Berliner Tageblatt").

Demonstracje przeciwko konsulatowi litewskiemu w Królewcu z okazji procesu kłajpedzkiego.

21.V Mowa Hitlera na specjalnie zwołanem posiedzeniu Reichstagu — trzynaście punktów. Jako rezultat sojuszu wojennego francusko-rosyjskiego został wprowadzony element niepewności do jasnego i rzeczywiście wartościowego traktatu bezpieczeństwa Europy — do traktatu lokarneńskiego. Żąda „autentycznej interpretacji", jaki skutek pociąga pakt francusko-sowiecki dla zobowiązań obydwóch stron, oraz ścisłego określenia pojęcia napastnika.

31.V Hitler mianuje von Ribbentropa ambasadorem swoim nadzwyczajnym i upełnomocowanym w misji do Anglji.

2.VI Nota rządu niemieckiego do Francji z żądaniem interpretacji artykułów paktu francusko-sowieckiego w stosunku do Locarna, zwłaszcza punktu o wzajemnej pomocy przeciwko napastnikowi.

15.VII Wizyta brytyjskich kombatantów w Berlinie i przyjęcie ich przez Hitlera.

8.IX Przybycie nowego ambasadora Italji, Attolice, do Berlina. Mowa o zacieśnieniu przyjaźni i współdziałaniu między Italją a Niemcami ze strony Attolice, o wspólności wielu ideałów Italji faszystowskiej i Niemiec narodowo-socjalistycznych ze strony Hitlera.

11.IX Zbiórka nacjonalistyczno-narodowa w Norymberdze. Proklamacja Führera wskazuje na trzech wrogów nazizmu: żydowski marksizm i spo-

krewniona z nim demokracja parlamentarna, centrum, jako siła politycznie i moralnie destruktywna i pewne elementy głupie i niepoprawne reakcyjnej burżuazji.

Specjalna sesja Reichstagu w Norymberdze. Hitler oświadcza, iż z niepokojem śledzi sprawę Kłajpedy. Memel (Kłajpeda) został skradziony Niemcom, i kradzież ta została ulegalizowana przez Ligę Narodów. 15.IX

Zapewnienie ministra brytyjskiego złożone w Berlinie, że wybory w Kłajpedzie odbędą się zgodnie ze Statutem. 21.IX

Foreign Office przeciwko tłumaczeniu patktu francusko-sowieckiego (odpowiedź na notę francuską z 11.IX): Naród angielski trzyma się zasad Ligi, a nie wykładni ich, jakoby samemu wolno było określać napastnika, jeżeli Liga wczas nie zdąży. Odpowiedź podkreśla również kolektywny sprzeciw niesprowokowanej napaści, a nie szczegółowy (według określeń traktatu). 26.IX

Wyjście Niemiec z Ligi Narodów staje się efektywne. 21.X

Dr Schacht w przemówieniu w Dreźnie zapewnia, że nie będzie inflacji w Niemczech, że „Wódz" nigdy na nią nie zezwoli, a on sam nigdy nie wziąłby udziału w takiem oszustwie. 4.XII

Przemówienie w Hamburgu generała Göringa: wolność i honor są nierozłączne. Niemcy się zbroją nie w celu napaści na inne narody. Chcą międzynarodowego porozumienia, lecz niektórzy partnerzy są tak głusi, że mogą usłyszeć to dopiero przy huku armat. Kruszec czyni naród silnym, masło (którego brak dawał się odczuwać Niemcom) tylko tłustym. Żąda zwrotu kolonij. 6.XII

Według obliczeń prasowych zagranicznych, organizacja wojska niemieckiego, zapowiedziana przez Hitlera, będzie ukończona z końcem roku 1936. Podają ją na 36 dywizyj, czyli 550 tysięcy żołnierza regularnego, więcej 800 tysięcy, którzy odbyli służbę ośmiotygodniową, i 250 tysięcy poborowych. Razem Niemcy mogą wystawić 1.600.000 żołnierza. Siły ich powietrzne zrównały się z siłami brytyjskiemi. Produkcja samolotów wynosi 4 tysiące rocznie. 3.II

Przemówienie Hitlera na otwarciu wystawy samochodowej: sztuczne wytwarzanie kauczuku i benzyny osiągnęło takie postępy, że wyroby te mogą w razie potrzeby zastąpić naturalne produkty i że Niemcy tym sposobem mogą się uniezależnić od dostawy tych surowców. Jak dotąd, brak ich był decydującym w zakresie ekonomicznego i politycznego sposobu myślenia Niemiec. W końcu dodał, że Niemcy mają zbyt wielką ludność w stosunku do swego obszaru. 15.II

Hitler wypowiada traktat lokarneński. Memorandum, doręczone rządom Wielkiej Brytanji, Francji i Italji proponuje zamiast Locarna nowe układy z Francją i Belgją, ustanawiające wzajemne strefy zdemilitaryzowane. Również ofiaruje pakt o nieagresji 25-letni Francji i Belgji z zaproszeniem na gwarantów Wielkiej Brytanji i Italji. Otwiera wejście do tego paktu Holandji, jeżeli sobie będzie tego życzyła. Ofiaruje pakt ogólny powietrzny dla zabezpieczenia się od ataków lotniczych. Gotów jest zawrzeć takie same pakty z sąsiadami wschodnimi z wyjątkiem Litwy, 7.III

chyba że zagwarantuje autonomję obszaru Kłajpedy. Wreszcie gotów na tych zasadach wejść do Ligi Narodów.

W godzinę potem otwarto nadzwyczajną sesję Reichstagu, na której Hitler wyłuszczył motywy swego memorandum. Główne te, że pakt francusko-sowiecki, jako układ wojenny, stworzył nowy stan, że nie podpada on pod kategorję układu polsko-francuskiego z roku 1925 dlatego, że Polska jest wyrazicielką tylko swej polityki narodowej, podczas gdy Rosja wyznaje doktrynę rewolucji międzynarodowej, że w razie zwycięstwa tej doktryny we Francji powstanie nowe państwo bolszewickie w zachodniej Europie, z którym Niemcy nie mogłyby żyć na stopie lokarneńskiej, i że wraz z Rosją do Europy wprowadzona zostałaby silna armja, od której, a nie od Ligi Narodów, zależałyby losy Europy. W końcu Hitler zapowiedział rozwiązanie Reichstagu i nowe wybory, ażeby dać możność wypowiedzenia się narodowi za polityką jego ubiegłego trzechlecia.

W chwili tego przemówienia wojska niemieckie wkraczały w sferę zdemilitaryzowaną nadreńską — do Kolonji, Düsseldorffu, Koblencji, Moguncji, Frankfurtu i innych miast.

9.III Komentarze prasowe do tego aktu, iż zajęcie wojskowe jest symboliczne, gdyż przed wojną Niemcy trzymały w Nadrenji sześć korpusów, gdy obecnie wysłały tylko dwie dywizje.

Minister Flandin przyjął ambasadora Polski, który go zapewnił, że w razie ataku na Francję, Polska będzie wierna swoim zobowiązaniom sojuszniczym. Ambasador Italji, Cerruti, stwierdził wolę Italji honorowania swego podpisu na traktacie lokarneńskim.

Minister Eden i lord Halifax przybywają do Paryża.

10.III Zwołane zebranie sygnatarjuszy traktatu locarneńskiego (oprócz Niemiec) do Londynu.

12.III Senat ratyfikuje pakt francusko-sowiecki większością 231 głosów na 53.

13.III Armja ochrony (couverture) zajęła granicę niemiecko-francuską.

MASONERJA I FRONT LUDOWY WE FRANCJI A ZBLIŻENIE

Rok 1935 SIĘ JEJ DO Z. R. S. S. Otwarcie zebrania konwentów Wielkiego

9.IX Wschodu i Wielkiej Loży (w Paryżu). Delegaci lóż całej Francji. Punkty dyskusji: A) szkoła świecka w niebezpieczeństwie, B) reforma państwa według ideału demokratycznego, C) obrona wolnomularstwa.

13.IX Na wniosek brata Brénier Konwent uchwala żądanie rozwiązania lig faszystowskich. Żądanie wzmocnienia nadzoru nad działalnością publiczną i parlamentarną ministrów, posłów i senatorów z pośród wolnomularzy — uchwalone.

17.IX Front włościański, partja agrarna i komitet Obrony Włościan zmobilizowane przeciw rządowi: żądanie rewaloryzacji produktów wiejskich, zakazu przywozu zboża i produktów rolnych z zagranicy i t. d.

24-26.IX Obrady Konfederacji Generalnej Pracy (C. G. T.) i Konfederacji Generalnej Pracy Zjednoczonej (C. G. T. U.) — oddziału moskiewskiej Międzynarodówki (Profinternu) otwarte w Paryżu. Uchwała ich fuzji na zasadach federacyjnych. Delegaci C. G. T. z entuzjazmem przyjmowani w Moskwie.

Kongres radykalno-socjalistyczny w Paryżu. Otwiera Herriot w sali Wagram. Udział: Kamil Chautemps, Jean Zay, E. Deladier i inni. Guernut, deputowany Aisne'u, występuje gwałtownie przeciwko ligom patrjotycznym. 24.X

Rezolucja kongresu uważa środki rządowe dotychczasowe przeciwko ligom za niedostateczne i zastrzega, że jeżeli władze nie potrafią utrzymać porządku publicznego, republikanie uczynią to sami. 26.X

Starcie między Croix du Feu i komunistami w czasie zebrania w Limoges. Zabici i ranni. 16.XI

Aresztowanie przewódców partji prawicowej—francistów—w Strassburgu. 30.X

Debata nad ligami patrjotycznemi na kongresie. Jeden z posłów radykalno-socjalistycznych oskarża Croix du Feu o posiadanie rozgałęzionej wojskowej organizacji oraz rząd o porozumiewanie się z ligowcami. 3.XII

Herriot stawia cztery warunki, na zasadzie których radykali będą dalej popierać rząd Lavala: ograniczenie działalności lig, sprawa noszenia broni, sądy nad prasą, podżegającą do mordów, i przekazanie gwardji lotnej do dyspozycji ministerstwa spraw wewnętrznych (dotychczas zależała od ministra wojny). Laval przyjmuje trzy pierwsze, odrzuca czwarty. 4.XII

Debata całonocna nad wnioskami — przyjęte. Laval uzyskał votum zaufania w izbie 351 głosami przeciw 219. 6/7.XII

Rząd wypuszcza pożyczkę obrony w wysokości dwóch miljardów franków. 9.XII

Herriot rezygnuje z przewodnictwa partji radykalno-socjalistycznej z powodu krytyki stanowiska jego w zatargu abisyńsko-włoskim i propozycji pokojowych Lavala i Hoare'a. 18.XII

Debata nad ogólną polityką gabinetu. Atak na Lavala — socjalistów. Mówca Leon Blum: premjer prowadzi politykę osobistą i przedstawia sytuację pod fałszywym kątem widzenia — dyktatura, albo wojna. Delbos, przewodniczący grupy socjalistyczno-radykalnej w izbie twierdzi, iż Laval zapomniał o Lidze Narodów, błędnie myśli, że sankcje oznaczają wojnę. 27.XII

Exposé premjera Lavala: zdaje sprawę ze ścisłej współpracy z sir Hoare'm: wykluczono z pod dyskusji sankcje militarne, blokadę morską i zamknięcie kanału Sueskiego. Zakaz dostawy nafty do Italji odpadł czasowo, zanim Ameryka się nie wypowie. Od chwili porozumienia politycznego (18.X) zaczęły się rozmowy między admiralicją francuską a brytyjską, a 9 i 10.XII rozmowy te rozszerzyły się i na sztaby armij lądowych oraz powietrznych. 28.XII

Ambasador Poncet składa wizytę na Wilhelmstrasse z powodu oświadczeń prasy niemieckiej, iż porozumiewanie się sztabów francuskiego i brytyjskiego przekreśliło traktat w Locarno. 16.I

Atak w komitecie wykonawczym stronnictwa radykalnego na politykę Lavala, sprzeczną z duchem partji. Zamiast Herriota wybrany przewodniczącym klubu Daladier, który wyraża sympatję dla frontu ludowego. 19.I

Laval rezygnuje z powodu ustąpienia ministrów radykalnych z gabine- 22.I

tu, jak Herriota i innych. Przyczynę ustąpienia przypisywano temu, że pozostawił wolną rękę Italji w Abisynji.

24.I Gabinet Sarraut we Francji. Flandin ministrem spraw zagranicznych.

7.II Traktat handlowy z Rumunją: dostarcza jej środki na zapłatę uzbrojenia w kwocie 725 milj. franków.

8.II Kredyt dla Z. R. S. S. jednego miljarda w związku z zakupami we Francji, przyobiecany przez poprzedniego ministra handlu, wstrzymany z powodu sprzeciwu Caisse des Depots et Consignations.

12.II Trzej Chorwaci, członkowie tajnego stowarzyszenia Ustasza — domniemani uczestnicy zamachu na króla Aleksandra w Marsylji, sądzeni w Aix-en-Prevence.

13.II Napad na posła socjalistycznego Leona Bluma na ulicy i zarządzenia rządu przeciwko lidze Action française.

14.II Dekret rozwiązujący stowarzyszenie patrjotyczne prawicowe l'Action française.

19.II Raport komitetu wykonawczego Kominternu o postępach prac we Francji, Czechosłowacji i innych krajach przyległych, według programu zjazdu z 1935.VIII. Sekcja francuska stoi na pierwszem miejscu. Partja komunistyczna zajęła w niej to samo stanowisko, które przed rewolucją nacjonalistyczną roku 1933 zajmowała w Niemczech: komuniści osięgli znaczną kontrolę i wpływ nad związkami zawodowymi.

RZĄDY FRONTU LUDOWEGO WE FRANCJI. EKSPERYMENT

26.IV BLUMA. Wybory we Francji. Pierwsze głosowanie. Komuniści zyskali półtora miljona głosów, dwa razy więcej, niż w roku 1932. Protest szarego człowieka przeciw dekretom deflacyjnym, „decrets de misère" poprzedniego rządu (Lavala — prawe skrzydło radykałów): niskie płace, obcięte pensje i emerytury. Wzrost bozrobocia i zastój w rolnictwie.

9.IV Odezwa radykałów, socjalistów i komunistów do zachowania jednolitego frontu przy powtórnem głosowaniu. Hasło: „pour une France libre, forte et heureuse" (za Francję wolną, silną i szczęśliwą). Liga Ognistego Krzyża naodwrót hasło: „pour le peuple, par le peuple" (dla ludu, z ludem). Komuniści na rozkaz z Moskwy ścigają się w patrjotyzmie militarnym. Przeciw faszyzmowi.

2.V Drugie głosowanie. Zwycięstwo Frontu ludowego. Herriot — radykał — wybrany głosami socjalistycznemi i komunistycznemi. Rezultaty: Prawica — 237 mandatów (zamiast 269 w poprzedniej izbie). Lewica: radykali 116, (stracili 42), socjaliści — 146 (stracili 29) i komuniści — 72 (zyskali 62 — największy zysk przy wyborach). Przedmieścia Paryża wybrały samych komunistów. Front ludowy uzyskał większość 144 mandatów. Socjaliści najsilniejsza partja liczebnie w izbie.

5.V Run na złoto. Wywieziono około miljarda zagranicę. W czasie wyborów codziennie uciekało pół miljarda zagranicę.

10.V Rada narodowa partji socjalistycznej oświadcza gotowość objęcia rządów w imieniu dwóch miljonów swych wyborców i zaprasza do spółpracy resztę partyj lewicowych. Komuniści odmawiają, także Konfederacja Generalna Pracy, w której niedawno połączyły się związki zawodowe so-

cjalistów i komunistów. C. G. T. oświadcza, iż żądać będzie 40-godzinnego tygodnia pracy, kontraktów zbiorowych, podniesienia obowiązkowego wieku szkolnego i t. p. Jouhaux, sekretarz generalny C. G. T., oświadcza się za nacjonalizacją przemysłu wojennego. Daladier w imieniu lewego skrzydła radykałów, Thorez i Duclos w imieniu komunistów obiecują współpracę przewódcy socjalistycznemu, Blumowi.

Partja komunistyczna parlamentarna ogłasza swój program: odwołanie dekretów deflacyjnych Lavala, podjęcie robót publicznych, amnestja powszechna, ścisłe przestrzeganie praw przeciwko ligom faszystowskim, popieranie sportów przez państwo kosztem miljarda franków i zbadanie źródeł majątku niektórych polityków, jak Tardieu, Laval i innych. 26.V

Pierwsze strajki w fabrykach z żądaniem podwyżki płac, 40-godzinnego tygodnia pracy i t. p. 27.V

Strajk w zakładach metalurgicznych w połączeniu z zajęciem fabryk przez robotników, jak w zakładach automobilowych Renaulta, Citroëna i t. p. 29.V

Kongres partji socjalistycznej w Paryżu pod hasłem: „Cała władza do socjalistów". 31.V-2.VI

Strajki okupacyjne rozszerzają się na zakłady chemiczne i przerzucają się na prowincję: Lille, Lyon i północne departamenty. Ogólną liczbę strajkujących podają na pół miljona. 2.VI

Strajk w zakładach wojskowych w Valenciennes. 4.VI

Blum socjalista obejmuje prezydenturę gabinetu. Daladier radykał, jego zastępca i minister obrony, Delbos — minister spraw zagranicznych, Vincent-Auriol — minister finansów. Herriot obrany przewodniczącym izby deputowanych.

Premjer Blum zapowiada swój program w izbie: czterdziestogodzinny tydzień pracy, zbiorowe umowy, płatne święta, roboty publiczne, unarodowienie przemysłu wojennego, ustanowienie urzędu zbożowego, podniesienie wieku szkolnego, reformę Banku Francji, rewizję dekretów ekonomicznych. Votum większości 384 głosów przeciwko 210 głosom izby. 6.VI

Układy między przedsiębiorcami a pracownikami pod egidą rządu (podwyżka płacy 7 — 15%, prawo związków i wybory delegatów). Jouhaux nazywa układy te wielkiem zwycięstwem związków zawodowych. 8.VI

Wstrzymanie pracy w Dunkierce i w Tulonie.

Strajki przerzucają się na pracowników niezawodowych — hotele, restauracje i t. d. 11.VI

Strajki rozszerzają się na Afrykę francuską — Marokko i Alger. 12.VI

Wielka demonstracja komunistów w Montrouge na znak odniesionego zwycięstwa. 14.VI

Minister spraw wewnętrznych, socjalista Salengro, i sekretarz partji komunistycznej, Thorez, wygłaszają w Lille mowy na cześć strajkujących. 15.VI

Prezydent Francji podpisuje dekrety rozwiązujące Ligi patrjotyczne: Croix du Feu, Partję narodową ludową (Doriota ex-komunisty), partję Francistów, i partję narodową korporacyjną republikańską. Płk. de la 18.VI

Rok 1936

Rocque zapowiada utworzenie na miejsce Croix du Feu partji Francuskiej Socjalnej (19—).

22.VI Strajk marynarzy w Marsylji, w Rouen, w Havre. Na wielu statkach powiewa flaga czerwona.

26.VI Według ministra spraw wewnętrznych, Salengro, liczba strajkujących z półtora miljona spadła na 180 tysięcy.

7.VII Na naleganie senatu Salengro zapewnia, że rząd wszelkiemi sposobami przeszkadzać będzie zajęciu sklepów, zakładów i fabryk.

10.VII Na zebraniu partji ludowej Doriot zapewnia, iż Rosja zajęta na wschodzie chciałaby Francję zaprzątnąć wojną z Niemcami na zachodzie.

20.VII Strajki rolne w różnych miejscowościach Francji. Dorgères pragnie wskrzesić Front chłopski.

14.VIII Zamknięcie sesji parlamentarnej. Premjer Blum oświadcza, iż wszystkie jego zapowiedzi programowe zostały wykonane.

Rok 1935 „FRENTE POPULAR" I POWSTANIE NARODOWE W HISZPANJI.

IV Biuro Kominternu w Paryżu wzywa do zjednoczenia socjalistów, komunistów, anarchistów i syndykalistów Hiszpanji, Katalonji, kraju Basków, Galicji i Marokka w celu utworzenia frontu ludowego.

VII Uchwała VII Kongresu III Międzynarodówki w Moskwie, punkt 8-my: oswobodzenie narodowości uciskanych Katalonji, kraju Basków i Galicji, niepodległość Marokka.

Rok 1936 Front ludowy z socjalistów, komunistów, syndykalistów, unji republikańskiej i lewicy wydaje wspólny program: reforma rolna, nowe prawo o dzierżawach, reforma statutu Banku Hiszpanji, reformy socjalne, reforma Trybunału gwarancyj, amnestja dla więźniów politycznych od 1933.XI i t. d.

16.I Program Prieto, grupy socjalistów umiarkowanych. Largo Caballero— grupa skrajna — uważa go tylko za przejście do dyktatury proletarjatu.

19.I Senor Sotelo, b. minister finansów, w przemówieniu w Barcelonie głosi nawrót do monarchji i wzywa patrjotów hiszpańskich do wyjścia ze stanu bezwładu, jeżeli nie chcą, aby po wyborach nad Hiszpanją powiewał czerwony sztandar, symbol zagłady przeszłości jej, honoru i ideałów. Calvo Sotelo — przewódca grupy monarchistów Renovacion Espagnola.

16.II Wybory w Hiszpanji. Zwycięstwo lewicy: 265 mandatów. Komuniści (16 mandatów) zawdzięczają je tylko umieszczeniu na wspólnej liście Frontu ludowego. Przechylenie się zwycięstwa na stronę lewicy głównie z powodu rzucenia na nią głosów syndykalistów-anarchistów (program Bakunina i I Międzynarodówki). Poza Frontem ludowym pozostała grupa komunistów-marksistów, czyli trockistów (Partido Obrero de Unificacion Marxista). Prawica 144 mandaty — roblesiści (Accion Popular) grupa Soteli — Renovacion Espagnola i Tradicionalistas. Między nimi centrum — 64 mandaty.

19.II Gabinet Azanji republikański bez udziału socjalistów.

21.II Amnestja polityczna: w Asturji uwolniono tysiące skazanych za udział w powstaniu. W Bilbao demonstracje za autonomją Basków. Zapowiedź przywrócenia statutu autonomicznego dla Katalonji.

Companys na czele rządu autonomicznego Katalonji. 1.III

Olbrzymia demonstracja Frontu ludowego z Companysem na czele w Madrycie. Mówcy przynoszą pozdrowienie od Związku Sowietów, których sympatje były przez cały czas z bohaterami rewolucji październikowej, albo asturyjskiej. 29.II

Sowiety w marcu i kwietniu dostarczają broń, amunicję i instruktorów dla przygotowywanego powstania, którego termin oznaczono na 1.V.

Otwarcie kortezów katalońskich. Prezydent Companys oświadcza, iż utrzymuje tę samą linję polityczną, za którą był skazany na 30 lat więzienia (przed 6.X), czyli jest za ogłoszeniem „Stanu katalońskiego federacyjnej republiki hiszpańskiej". 26.III

Kortezy uchwalają votum nieufności prezydentowi republiki na podstawie art. 81 konstytucji. Alcala Zamora dymisjonuje. 7.IV

Premjer Azana stwierdza zachwiane stosunki budżetowe i finansowe w państwie. Przewódca monarchistów Sotelo w kortezach podaje liczbę 106 kościołów spalonych i 74 osób zabitych od chwili objęcia władzy przez rząd (16—). 15.IV

Strajk powszechny w Madrycie wymusza dekret rządu, znoszący partję faszystowską. Komuniści paryscy radzą odłożyć wybuch do czerwca: strajki, bunty w wojsku i t. p. 17.IV

Uroczyste przyjęcie w Madrycie powstańców asturyjskich po powrocie z Moskwy, dokąd się schronili po powstaniu październikowem. 24.IV

Miquel Madia, szef policji w Barcelonie za czasów ustroju autonomicznego i przewódca powstania 6.X.1934, zamordowany na ulicy wraz z bratem. 28.IV

Azana — prezydentem republiki z ramienia frontu ludowego. Gabinet tworzy Quiroga, ustępujący minister spraw wewnętrznych. Program — kontynuacja pracy Azanji. 10.V

Calvo Sotelo zamordowany przez przebranych za policję członków frontu ludowego. 13.VII

Rząd odracza sesję kortezów w celu uzyskania uspokojenia umysłów. Quiroga rezygnuje po odmowie mianowania ministrem wojny wojskowego na żądanie lojalnej części armji. 14.VII

Barries przyjmuje to żądanie, ale Union Obrera odmawia mu poparcia. Nowy gabinet z poparcia frontu ludowego tworzy senor Giral. Aresztowanie generałów, ale opinja o armji, że jest lojalna. Wieści z Marokka via Francja o pierwszych sukcesach powstańców pod wodzą generała Franca w Ceucie, Laraiche, Tetuanie, Melilli i Arzili. 19.VII

WSPÓŁZAWODNICTWO Z. R. S. S. I JAPONJI W AZJI. WALKA O HEGEMONJĘ W CHINACH. Pięć żądań Japonji pod adresem Chin: skasowanie głównej kwatery Kuo-min-tangu w Szanghaju, zakaz niebieskich koszul, przeproszenie za obrazę cesarza Japonji, popełnioną w jednem z czasopism, dymisja jednego z dyrektorów zarządu municypalnego. Rok 1935 4.VII

Ekonomiczne współdziałanie Japonji z Mandżukuo. (Epizod mandżurski w dziejach Japonji oznaczał zajęcie stanowiska kontroli nad surow- 15.VII

cem i rynkiem tego kraju. Bogactwo Mandżurji: zboże, węgiel, drzewo, soja i złoto).

19.VII Starcia pomiędzy Mongolją Wewnętrzną a Zewnętrzną. Japonja-Mandżukuo żądają otwarcia granicy między niemi. „Mongolja jest to mroczny, tajemniczy kraj, na podobieństwo Tybetu". Mongolja Zewnętrzna była prowincją prawie sowiecką, Japończycy śledzą również sowietyzację Sinkiangu. Japonja domaga się otwarcia bramy do Mongolji.

25.VII Siódmy kongres Międzynarodowy (pierwszy od roku 1928) otwarty w Moskwie przy udziale 400 delegatów z 50 krajów (—21.VIII).

3.VIII Urząd spraw zagranicznych zaprzecza wiadomości z Dairenu, że 160 tys. żołnierza sowieckiego przesunięto na granicę Mongolji.

17.IX Cesarz Japonji przyjmuje misję brytyjską w osobie sir Fryderyka Leith-Rossa, doradcy walutowego Chin—sprawa drzwi otwartych i współudziału Zachodu w odbudowie Chin. Stanowisko Japonji: szanuje posiadłości kolonjalne i interesy handlowe poszczególnych państw, ale nie dopuszcza politycznego interesu mocarstw zachodnich w sprawach Dalekiego Wschodu, jak nie interesuje się sama sprawami Europy i Ameryki.

12.X Układ dwuletni Japonji z U. S. A. w sprawie dowozu tekstylji japońskich na Filipiny.

15.X Konferencja dowódcy wojsk japońskich w Mandżukuo i Chinach z gen. Okamurą w Dairen.

1.XI Zamach na premjera Chin, Wang Czing-weja, z powodu jego nastawienia projapońskiego.

19.XI Utworzenie pod egidą Japonji federacji autonomicznej pięciu prowincyj północnych Chin: Hopei, Czahar, Szansi, Suiyuan i Szantung z organem naczelnym „Radą antykomunistyczną samorządową republiki chińskiej".

24.XI Kongres Kuo-min-tangu wybrał przewodniczącym komitetu wykonawczego Czang Kaj-szeka.

26.XI Rząd nankiński potępia ruch autonomiczny północnych Chin. Japonja proponuje układ na trzech podstawach: wspólnej obrony przeciwko komunizmowi, zgniecenia ruchu antyjapońskiego i współpracy Chin, Japonji i Mandżukuo.

2.XII Rząd nankiński zwraca uwagę w Londynie i w Paryżu na wojskową działalność Japonji w Chinach północnych z pogwałceniem traktatu waszyngtońskiego dziewięciu mocarstw. Minister spraw zagranicznych japoński uważa obecność wojska japońskiego z tej strony Wielkiego Muru za zgodną z t. zw. protokółem bokserskim z 16.I.1901.

9.XII Otwarcie konferencji mocarstw morskich w Londynie. Admiral Nagano — przedstawiciel Japonji.

16.XII W orędziu do nowego gabinetu Czang Kaj-szek wyraził chęć utrzymania pokoju międzynarodowego, równocześnie podniósł, iż niema ofiar, których nie należałoby ponieść dla ocalenia narodu.

17.XII Wojska japońskie i mandżukuoskie dotarły do Kałganu.

Ministerstwo spraw zagranicznych w Tokio oświadcza gotowość dyskutowania wszystkich kwestyj w zakresie spraw W. Brytanji i jej dominjów, ale odmawia ograniczaniu się do spraw wyłącznie chińskich. 7.I

Admirał Nagano przesyła pismo zawiadamiające o wycofaniu się Japonji z konferencji morskiej. 15.I

Według wiadomości z Pekinu, książę Teh, sekretarz generalny komitetu politycznego Wewnętrznej Mongolji, zawarł układ z cesarzem Mandżukuo Kang Teh odnośnie do pomocy wzajemnej wojskowej. 18.I

Exposé ministra spraw zagranicznych w parlamencie w Tokio mówi o potrzebie zbliżenia Chin do Japonji na zasadach walki z komunizmem i uznania Mandżukuo, o zatargach z Sowietami na skutek ich wojskowych zarządzeń na granicy Mandżukuo, o potrzebie pokojowego współżycia z Ameryką, wreszcie o kwestji surowców i rynków zbytu, jako zagadnieniu żywotnem dla Japonji. 21.I

Przewodniczący na zebraniu komitetu wykonawczego partji komunistycznej czyli Politbiura zapowiada powiększenie zbrojeń z powodu groźby wojny ze wschodu i zachodu — od strony Japonji i Niemiec. 10.I

Stowarzyszenie w Pekinie pod nazwą Narodowego Ocalenia nazywa program Hiroty środkiem do zamiany Chin w kolonję japońską. 29.I

Senator Pittman, przewodniczący komitetu spraw zagranicznych w senacie, wyraził się, że Japonja chce zamknąć wrota Chin dla handlu amerykańskiego nawet za cenę wojny. Doktrynę panazjatycką jej przeciwstawił doktrynie Monroego, która nie ma w sobie zapędów zdobywczych w stosunku do państw Ameryki, a pretensje morskie Japonji nazwał arogancją, na którą odpowiedź może być tylko w formie powiększenia sił morskich i powietrznych U. S. A. Prasa komentując to przemówienie podkreśla, że Japonja nie może liczyć na neutralność U. S. A. w razie wojny z Chinami czy też z Z. R. S. S. („Washington Post"). 10.II

Ambasador japoński w Waszyngtonie w odpowiedzi na to, oświadcza, że wojna między Japonją a U. S. A. jest nie do pomyślenia. 11.II

Wybory powszechne w Japonji. Zwycięstwo partji pokojowej: bankierów i przemysłowców. 20.

Wojskowy zamach stanu w Tokio (—29). Pułk 3-ci piechoty, wysłany do Mandżukuo, maszerując na stację, zawrócił z drogi i zajął budynki rządowe, parlament, gmach policji. Zamordowani ministrowie — premjer uratowany dzięki poświęceniu swego szwagra, który podał się za niego. Powód zamachu, iż rząd odstąpił od ducha prawdziwego Japonji i uzurpował sobie prerogatywy cesarza. Czwartego dnia spiskowcy opuścili gmachy zajęte i udali się do baraków. Przewódcy aresztowani, niektórzy popełnili hara-kiri. 25.II

Hirota tworzy gabinet urzędniczy. Generał Terauczi ministrem wojny. 9.III

Stalin w interwiewie z dziennikarzem angielskim oświadcza, że jeżeli Japonja zaatakuje Zewnętrzną Mongolję, to Rosja przyjdzie jej z pomocą. Atak na Ułan-bator wywoła akcję natychmiastową. Rosja gromadzi siły na Dalekim Wschodzie. 4.III

28.III Ogłoszony traktat o wzajemnej pomocy między Sowietami a Zewnętrzną Mongolją z 12.III.

7.IV Protest rządu nankińskiego, ponieważ pakt ten sprzeciwia się traktatowi sowiecko-chińskiemu z 31.V.1924, uznającemu Zewnętrzną Mongolję za składową część Chin.

11.V Generał Terauczi na tajnem posiedzeniu izby zawiadomił, że Sowiety trzymają 200 tysięcy żołnierza we Wschodniej Syberji, 50 łodzi podwodnych we Władywostoku i flotę powietrzną, zdolną atakować miasta japońskie, a że przez układ z Mongolją Zewnętrzną Sowiety okrążają Mandżukuo. Admirał Nagano oświadczył, że Japonja potrzebuje floty dorównywającej najsilniejszej flocie zachodniej, że program U. S. A. mówi o budowie 70 tysięcy tonn rocznie, W. Brytanji—84 tysięcy, skutkiem czego Japonja musi budować rocznie 50 tysięcy tonnażu okrętowego.

4.VI Według gazet japońskich, między Chinami a Z. R. S. S. zawarty został sojusz wzamian za uznanie interesów Sowietów w Zewnętrznej Mongolji i w Sinkiangu („Niszi Niszi Szimbun").

12.VI Ogłoszony projekt konstytucji Z. R. S. S. Związek ma się składać z jedenastu (zamiast dotychczasowych siedmiu) republik, każda z własnym parlamentem i najwyższą radą. Wszechzwiązkowa Rada ma się składać z izby niższej, wybieranej przez powszechne głosowanie z równouprawnieniem kobiet (jeden mandat na 300 tysięcy wyborców) i z izby wyższej, obieranej pośrednio z pośród przedstawicieli autonomicznych republik i całego Związku. Konstytucja gwarantuje wolność religijną, swobodę słowa i prasy i prawo manifestacyj przekonań politycznych.

STANY ZJEDNOCZONE PÓŁNOCNEJ AMERYKI I AMERYKA

3.I ŁACIŃSKA. Orędzie noworoczne Roosevelta podkreśla, że po 34 miesiącach wysiłków kontrola rządu federacyjnego przeszła od grup finansowych i przemysłowych do Waszyngtonu.

Senator Pittman wniósł bill upoważniający prezydenta w razie wojny nałożyć embargo na wywóz broni i materjałów służących do jej wyrobu, dla stron wojujących.

6.I Sąd Najwyższy ogłasza Agricultural Adjustement Act za niezgodny z konstytucją. Wyrok ten cofał subsydja dla fermerów i pozbawiał rząd federacyjny dochodu z pewnych źródeł podatkowych, jak również zmuszał go do zwrotu pieniędzy, które już wpłynęły z tych podatków.

Zamieszki w Venezueli i zawieszenie konstytucji.

21.I Pokój między Boliwją a Paragwajem kończy spór o Chaco.

22.I Roosevelt po wprowadzeniu poprawki do Soil Conservation Act wypłaca te same zasiłki farmerom, jakich im odmawiał wyrok Sądu Najwyższego.

27.I Veto prezydenckie przeciwko pensjom dla weteranów, czyli przeciw Soldier Bonus bill — traci moc prawną.

15.II Prezydent zaprasza dwadzieścia republik łacińskich amerykańskich na konferencję pokojową międzyamerykańską w Buenos Ayres, lub gdzie indziej.

Międzynarodowa wyprawa w Himalaje w 1934. Ekspedycja dokonała wejścia na najwyższe szczyty łańcucha Kara-Koram w Himalajach. Temperatura na wierzchołkach wynosiła często 60^0 poniżej zera.

Pierwszy przelot samolotów angielskich nad Himalajami.

Warszawa—Gmach Międzymiastowej Komunikacji Telefonicznej i Telegraficznej.

Drapacz nieba w Warszawie na Placu Napoleona.

Warszawa — Min. Komunikacji.

Warszawa — Dyrekcja Lasów Państwowych.

Warszawa—Państwowa Wytwórnia Papierów Wartościowych.

Gdynia—Ulica 10 Lutego.

Żegiestów—Hotel Wiktor.

Naddreadnouht angielski „H. M. S. Hood" największy okręt wojenny świata; posiada 42.000 t. wyporności, dług. 247 m, szer. 32 m, zanurzenie 9,6 m, szybkość 31 węzłów, 1341 ludzi załogi.

Pancernik niemiecki „Deutschland", budowany z budżetu 1931, wykończony w 1934; posiada 10.000 tonn wyporności, szybkość 26 węzłów, rejon pływania 10.000 mil mor.; 2 maszyny po 54.000 K. M., dług. 182 m, szer. 21,7 m, zanurzenie 5 m, 965 ludzi załogi.

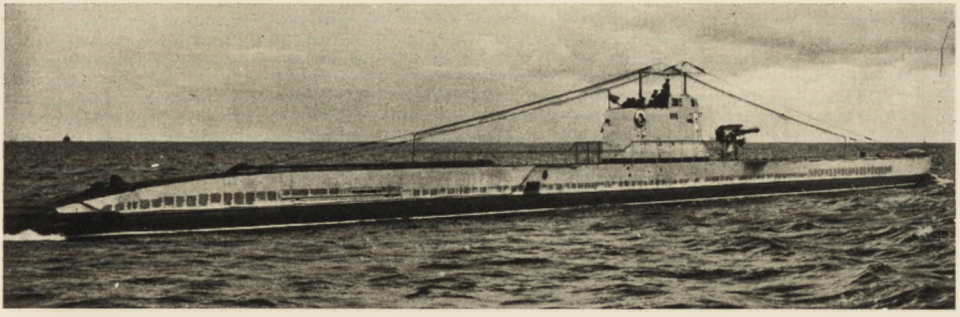

Łódź podwodna O. R. P. „Ryś", spuszczona na wodę w 1929; wyporność 980 tonn na wodzie, 1250 tonn pod wodą; dług. 78 m, szer. 5,5 m.

Polska artylerja lekka na stanowisku.

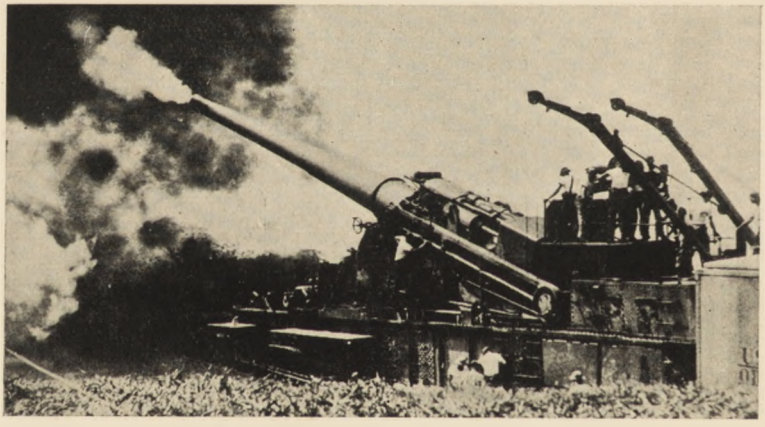

Amerykańska ochrona wybrzeży podczas manewrów.

Zakończenie wielkich manewrów jesiennych w Hessen w Niemczech. Oddział czołgów.

Rewolucja wojskowa w Paragwaju obala rząd liberalny i obwołuje prezydentem tymczasowym bohatera wojny o Czako, płk. Franco. 18.II

Prezydent Roosevelt domaga się nowych podatków dla pokrycia wydatków powstałych na skutek uchwalenia Bonus'ów i zniesienia A. A. A. 28.II

Traktat między U. S. A. i republiką Panamą podpisany. U. S. A. zrzeka się ingerencji w sprawach wewnętrznych i uznaje pełną suwerenność republiki. 2.III

Państwo totalne w Paragwaju ogłoszone: rząd i partja rewolucyjna nierozdzielne. Zakaz tworzenia partyj prócz rządowej. Narodowy Departament Pracy obejmuje kontrolę nad związkami zawodowemi i zatargami kapitału z pracą. 11.II

Senat amerykański uchwala bill o podwyżce efektywu armji ze 147 tysięcy do 165 tysięcy. 23.III

Izba deputowanych w Waszyngtonie zatwierdza nowe wydatki na flotę (Naval Appropriation Bill). 30.IV

Prezydent Franco podpisuje bill, dopuszczający Japończyków, jako imigrantów, i zarazem oddaje cztery miljony akrów ziemi nieuprawnej rolnikom za odszkodowaniem właścicieli. 5.V

Rewolucja wojskowa w Boliwji i ustrój państwowego socjalizmu wprowadzony. 17.V

Otwarcie kampanji wyborczej prezydenckiej w U. S. A. Landon, gubernator stanu Kansas, kontrkandydat Roosevelta — ze strony republikanów. 12.VI

Prezydent Roosevelt ogłoszony kandydatem partji demokratycznej. 26.VI

Republiki Honduras i Nicaragua zawiadamiają Ligę Narodów o zamiarze swym opuszczenia jej. 27.VI

Wizyta prezydenta Roosevelta oddana Kanadzie, jako sąsiadowi. 31.VII

Prasa Hearsta ogłasza artykuły, pomawiające o propagandę za New Deal'em Roosevelta Komintern i pokrewne organizacje komunistyczne w Stanach Zjednoczonych. 20.IX

Browder, kandydat komunistyczny na prezydenta, aresztowany pod zarzutem włóczęgostwa w stanie Indiana, gdzie przybył wygłosić przemówienie. 30.IX

W przemówieniu w Pittsburgu Roosevelt stwierdza, iż dochód federalny rośnie z każdym rokiem i że za rok lub dwa nastąpi równowaga budżetowa bez żadnej potrzeby nadzwyczajnych podatków. 1.X

Landon w przemówieniu w Chicago mówi o rozrzutnej hojności prezydenta Roosevelta, który w ciągu trzech i pół roku zużył 25 miljardów dolarów. 9.X

Układ techniczny monetarny między U. S. A. i Wielką Brytanją, upoważniający do nabywania złota w nieograniczonej ilości wzamian za dolary. Układ rozciąga się i na Francję. 12.X

Wybory w U. S. A. Prezydentem wybrany ponownie Roosevelt olbrzymią większością 10 miljonów głosów New Dealer'sów, czyli zwolenników Nowego Ładu. Demokraci uzyskali większość także przy wyborach do izby i do senatu. 3.XI

7.XI Przemówienie radjowe Roosevelta na odjezdnem do Buenos Ayres, miejsca kongresu panamerykańskiego: „Dziś, jak nigdy bardziej, narody zachodniej półkuli połączyły się w imię wspólnego interesu... Ameryka stoi i nadal, jako przykład międzynarodowej solidarności, współdziałania i wzajemnego wspierania się".

1-23.XII Kongres panamerykański w Buenos Ayres.

Przemówienie Roosevelta na otwarciu: przeciwko barjerom celnym (autarkji) i duchowi wojny w Europie, wezwanie, aby pomóc Staremu Światu w jego wysiłkach zapobiegnięcia katastrofy wojennej. „Są narody, dla których cena wojny jest niższa, niż cena pokoju". Prezydent Argentyny, generał Justo, wzywał do poparcia wysiłków Ligi Narodów. Kontynent amerykański jest ziemią wolności. Demokracja i wolność uszlachetniają człowieka.

17.XII Konferencja panamerykańska — delegaci 21 państw — potwierdza pakty dotychczasowe pokojowe między narodami Ameryki i zgadza się na ustanowienie międzyamerykańskiego Trybunału sprawiedliwości.

31.XII Senat republiki Argentyny przyjął prawo, zakazujące komunizm.

WALKA O PRZEWAGĘ NA MORZU ŚRÓDZIEMNEM. WIELKA BRYTANJA I ITALJA. PANARABIZM I PANMUZUŁMANIZM.

11.II Turcja ogłasza nowy plan pięcioletni dla rozwoju przemysłu, głównie ciężkiego, elektryfikacji, nafty i t. p.

16.VI Przyjęcie przez króla Wiktora Emanuela II tytułu cesarza abisyńskiego.

11.VI Marszałek Badoglio odwołany z Afryki z tytułem księcia Addis Abeby. Na jego miejsce generał-gubernatorem Abisynji mianowany marszałek Graziani.

3.IV Ogłoszony traktat „sojuszu, przyjaźni muzułmańskiej i braterstwa arabskiego", między Irakiem a Arabją Sauda. Zaproszenie doń króla Jemenu. Przystępuje doń (7—).

10.IV Nota rządu Turcji do mocarstw podpisanych na traktacie w Lozannie, żądająca zmiany artykułu o demilitaryzacji Dardanel. Nota powołuje się na niepewność stosunków na morzu Śródziemnem, na wzrost fortyfikacyj na lądzie i na wyspach i na zupełne odwrócenie sytuacji w porównaniu do roku 1923.

28.IV Śmierć króla Egiptu — Fuada. Następca książę Faruk.

2.V Zwycięstwo wafdystów przy wyborach.

7.V Traktat między Egiptem a Arabią Sauda podpisany w Kairze.

12.V Zaproszenie Turcji do mocarstw na konferencję w Montreux 22.VI w sprawie demilitaryzacji Dardanel.

49-ta sesja kongresu wszechindyjskiego.

27.V Podpisany rozkaz gabinetowy, ustanawiający jedenaście prowincyj autonomicznych Indyj z oddzieleniem Burmy.

4.VI Sir Samuel Hoare mianowany pierwszym lordem admiralicji.

22.VI Otwarcie konferencji w Montreux pod przewodnictwem prezydenta Szwajcarji, Motty. Z państw zaproszonych nie przybyła Italja (20.VII).

Podpisanie konwencji o Dardanelach przez przedstawicieli dziewięciu państw (Z. R. S. S., Rumunja, Bułgarja, Grecja, Jugosławja, Turcja, z wyjątkiem Italji, a oprócz tego W. Brytanja, Francja i Japonja). Konwencja upoważnia Turcję do fortyfikowania Dardaneli, przyznaje wolny przejazd dla okrętów wojennych mocarstw, na morzu Czarnem położonych w czasie pokoju. W czasie wojny sprawa otwarcia lub zamknięcia Cieśnin podlega kompetencji Ligi Narodów, z wyjątkiem wypadków, kiedy sama Turcja bierze udział w wojnie, wówczas ma głos decydujący. Zniesienie komisji międzynarodowej dla Cieśnin i przekazanie jej kompetencyj rządowi tureckiemu. 20.VII

Rada Ligi Narodów znosi sankcję przeciw Italji od 15.VII. 6.VII

Minister obrony dominjum Australji zawiadamia o powiększeniu milicji do 35 tysięcy, jako kadrów armji 200-tysięcznej. 16.VII

Minister Runciman, przemawiając w Cornwallis, oświadczył, że Liga okazała się niezdolna do ponoszenia swych ciężarów i że W. Brytanja staje w obliczu niebezpieczeństwa utraty swego stanowiska na morzu Śródziemnem. Potrzeba przeto, aby W. Brytanja nie straciła swego panowania na morzu. 17.VII

Z przemówienia Hoare'a: Admiralicja kładzie nacisk na wzmocnienie swej pozycji na Malcie. 22.VII

Decyzja rządu oddania pod budowę (od 1.I 1937) dwóch pancerników 33.000 tonn każdy na stocznię w Tyne i Birkenhead. 28.VII

Zamieszki w Palestynie — w Nablus, Jaffie — początek. 15.IV

Zgromadzenie wszystkich partyj arabskich pod przewodnictwem Wielkiego Muftiego Jeruzalemu ogłasza, iż jeżeli rząd nie wstrzyma imigracji żydowskiej do 15.V, zaczynają niepłacenie podatków i cywilne nieposłuszeństwo, oraz całkowity bojkot Żydów. 7.V

Rząd brytyjski wzmacnia policję wojskiem z Egiptu. 9.V

Manifest Wielkiego Muftiego ogłaszający niepłacenie podatków w myśl zasady „niema opodatkowania bez przedstawicielstwa". 15.V

Bataljon piechoty brytyjskiej przybywa do Jerozolimy. Rozruchy rosną. Ochrona wojskowa linji kolejowej Jaffa-Jerozolima. Transporty broni dla Arabów z Transjordanji. Utworzenie obozu koncentracyjnego. 2.VI

Kolektywne kary na miasta i osady za wypadki zamachów bombowych i inne. 13.VIII

Pośrednictwo Nuri paszy, ministra spraw zagranicznych Iraku, w imieniu państw arabskich Iraku, Jemenu i Saudji w sporze arabsko-brytyjskim. 27.VIII

Traktat między Egiptem a Wielką Brytanją podpisany: wojska brytyjskie wycofują się do strefy Kanału — w razie wojny Egipt przyznaje Wielkiej Brytanji prawo używania portów, lotnisk, środków komunikacyjnych. 26.VIII

Wojska brytyjskie w Palestynie powiększone do ilości 17.000 żołnierzy. 4.IX

Traktat przyjaźni i sojuszu między Syrją a Francją podpisany: Francja przekazuje rządowi Syrji swoje prawa mandatowe, zastrzega sobie 6.IX

specjalne prawa korzystania z portów lotniczych, konsultacji w sprawach zagranicznych i wyszkolenia armji syryjskiej.

12.VIII Minister Południowej Afryki w przemówieniu w Johannesburgu: żadną miarą W. Brytanja ani Płd. Afryka nie ma zamiaru oddawać Tanganyiki ani południowo-zachodniej Afryki Niemcom.

7.IX Mianowanie gen. Dilla głównodowodzącym w Palestynie i wysłanie drugiej dywizji.

27.IX Urząd wykonawczy wszechindyjskiej konferencji muzułmańskiej potępia politykę brytyjską w Palestynie ze względu na jej echa w całym świecie muzułmańskim.

10.X Mussolini na radzie gabinetowej mówi, że 1.200 fabryk pracuje dla celów wojskowych i że niektóre z nich mają 60-godzinny czas pracy. Załoga okrętowa wzmocniona została do 60 tysięcy ludzi — powstały nowe lotniska, między innemi na Sycylji i w Sardynji.

Komitet arabski na wezwanie władców arabskich wzywa do zaniechania strajku w Palestynie.

1.XI Mowa Mussoliniego w Medjolanie: morze Śródziemne jest dla W. Brytanji tylko skróconą drogą, dla Italji — kwestją życia. „Na myśl ścieśnienia życia Italji na tem morzu, które jest morzem rzymskiem, cały naród skoczy na nogi gotów bić się z determinacją, jak rzadko w historji".

5.XI Odpowiedź Edena na to przemówienie: morze Śródziemne dla Anglików nie jest krótszą drogą, lecz główną arterją komunikacyjną. Nie kwestjonuje znaczenia słów Mussoliniego, iż dla Włochów kwestja morza Śródziemnego jest kwestją życia, ale podkreśla, iż wolność komunikacji na tych wodach jest i dla Wielkiej Brytanji kwestją żywotną w pełnem znaczeniu tego wyrazu.

6.XI Najwyższy Komitet arabski w Palestynie postanawia bojkot komisji dla uregulowania spraw Palestyny z powodu niewstrzymania imigracji Żydów.

22.XI Flota turecka pierwszy raz od czasów wojny składa wizytę na Malcie.

4.XII Zatarg francusko-turecki z powodu Aleksandretty: ze względu na pozycję geograficzną — klucz do Anatolji z przeważającą ludnością turecką Ataturk domaga się specjalnego ustroju dla Sandżaku w ramach nowej Syrji.

Rok 1935 KLUCZOWE STANOWISKO POLSKI MIĘDZY WSCHODEM

3/4.VII A ZACHODEM. Wizyta ministra Becka w Berlinie i rozmowy z Hitlerem: sprawy specjalnie interesujące Niemcy i Polskę oraz ogólna polityka europejska. Komunikat urzędowy o jednomyślności zapatrywań. Minister Beck stwierdza, iż oświadczenie Führera z d. 21.V co do skuteczności porozumienia polsko-niemieckiego, a zwłaszcza utrwalenia jego na stałe, spotkało się z wyśmienitem przyjęciem w Polsce i z pragnieniem tem żywszego zacieśnienia stosunków przyjaznych sąsiedzkich z Niemcami.

10.VII Rozwiązanie sejmu polskiego po ogłoszeniu nowej konstytucji.

22.VII Zakaz clenia towarów, przychodzących do Polski, przez urząd celny

gdański, jako represje za ograniczenia dewizowe, wprowadzone przez Senat w stosunkach Gdańska z Polską.

Protest prezydenta senatu przeciw zarządzeniom celnym Polski. 23.VII

Zatarg celny między Polską a Gdańskiem rozszerza się: prezydent Greiser otwiera granicę na dowóz bez cła produktów żywnościowych, także węgla, z Rzeszy. 1.VIII

Rząd polski zamyka granicę na dowóz zarówno z Polski, jak i z zagranicy do Gdańska. 3.VIII

Układ Gdańska z Polską, znoszący regulacje z 18.VII (cła dodatkowe) ze strony Polski, zarządzenia zaś dewizowe ze strony Gdańska. 8.VIII

Wizyta złożona przez ministra Becka w Finlandji. 11.VII

Wymiana wizyt polskiego kontrtorpedowca w Kilonji i niemieckiego krążownika w Gdyni. 22/23.VIII

Oficerowie marynarki niemieckiej przyjęci w Warszawie.

Wielkie manewry na Słowaczyźnie z udziałem 60 tysięcy żołnierzy. Misje wojskowe sowiecka oraz francuska, rumuńska i jugosłowiańska. 19.VIII

Konferencja państw związanych paktem bałkańskim w Bledzie z udziałem tureckiego ministra spraw zagranicznych i posła greckiego. 31.VIII

Wybory w Polsce do nowego sejmu i do senatu (15—). 8.IX

Wybory członka Rady Ligi Narodów na miejsce niestałe: Polska otrzymała miejsce razem z Rumunją i Ekwadorem. 16.IX

Ostre starcie na Zgromadzeniu Ligi Narodów Litwinowa z Beckiem. Litwinow atakuje pakty dwustronne i uważa pojęcie lokalizacji wojny za jej legalizację i wolność napaści. Beck odpiera ten atak, jako napaść na politykę polską i w czasie tłumaczenia Litwinowa opuszcza salę obrad.

Rozmowy Becka z ministrem Litwy w Genewie o sytuacji sąsiedzkiej z Litwą nie doprowadziły do żadnych zmian. Polska wysuwa na sesji Ligi Narodów żądania kolonjalne ze względu na zapotrzebowanie surowców. Znów wysunięta w dyskusji prasowej sprawa mandatu Polski w Palestynie ze względu na 3 miljony ludności żydowskiej, przebywającej w Polsce.

Umowa walutowa polsko-gdańska. 24.IX

Wizyta Gömbösa, premjera węgierskiego w Berlinie. Pogłoski o utworzeniu się bloku polsko-niemiecko-węgierskiego i zaprzeczenia nieurzędowe ze strony polskiej, że taki blok rewizjonistyczny przecinałby związek polski z jej sojusznikami. 26.IX

Wizyta ambasadora von Ribbentropa w Polsce z udziałem ambasadora polskiego w Berlinie. 4.X

Nowy gabinet Kościałkowskiego w Polsce. Kwiatkowski, minister skarbu — wicepremjerem. 12.X

Program — równowaga budżetu i wyrównanie różnic między cenami rolnictwa a przemysłu.

Zatarg Polski z Czechosłowacją o wynaradawianie ludności polskiej na Śląsku. Odmowa wzajemna exequatur — konsulowi polskiemu w Morawskiej Ostrawie i czeskim — w Poznaniu i Krakowie. 18/19.X

Zjednoczenie organizacyj wojskowych w Austrji w Korpus obrony

domowej austrjackiej pod nazwą Milicji dobrowolnej z wicepremjerem Stahrembergiem, jako jej komendantem na czele.

30.XI Rozwiązanie BBWR w myśl przeobrażenia państwa zgodnie z nową konstytucją w państwo oparte na władzy nadrzędnej prezydenta z silną egzekutywą i z sejmem bezpartyjnym.

4.XI Traktat handlowy polsko-niemiecki z prawami wzajemnemi stron najbardziej uprzywilejowanych.

28.XI Wizyta Gömbösa w Wiedniu stwierdza porozumienie Austrji, Węgier i Italji na zasadzie paktu rzymskiego.

14.XII Rezygnacja zapowiedziana prezydenta Masaryka. Wskazuje na następcę swego dr Benesza.

18.XII Wybór dr Benesza prezydentem republiki czechosłowackiej.

15.I Minister Beck w przemówieniu na komisji sejmowej dla spraw zagranicznych oskarżył Litwę o popieranie aktów terorystycznych w Polsce (z okazji zamachu ukraińskiego na życie ministra ś. p. Pierackiego) i nazwał Litwę elementem niebezpiecznym dla pokoju. W sprawie paktu kolektywnego oświadczył, że uniwersalizm pokojowy Ligi Narodów zbankrutował. Polska kieruje się w swoich posunięciach interesem racji stanu i nie przyjmie żadnej narzuconej sobie gotowej formuły. Ligę uważał za instrument międzynarodowego pokoju i dopóki większość państw do niej należy, niema powodu osłabiać jej znaczenia.

17.I Wizyta dr Schuschnigga w Pradze i zbliżenie Małej Ententy do państw paktu naddunajskiego.

20.I Raport komisarza Ligi Narodów w Gdańsku wskazuje na wzmocnioną działalność nazistów w celu przeobrażenia miasta w jednostkę narodowo-socjalistyczną.

29.I Przemówienie ministra dr Schachta we Wrocławiu mówi o krzywdzie podziału Śląska. Protest przeciwko temu z Warszawy (2.II).

24.I Prezydent Gdańska dr Greiser przyjmuje zalecenia Ligi Narodów, ułożone wspólnie przez Edena i Becka w sprawie wykonania statutu miasta.

27.I Rząd w Rumunji rozwiązuje organizacje faszystowskie — Cuzistów.

5.II Wizyta Stahremberga i arcyksięcia Ottona (syna cesarza Karola I) w Paryżu. Pogłoski o restauracji monarchji w Austrji.

7.II Traktat handlowy francusko-rumuński wraz z pożyczką wojenną dla Rumunji.

17.II Porozumienie handlowe między Sowietami a Rumunją.

11.III Zebranie Małej Ententy w Genewie z udziałem Ruszdi Aras, jako przedstawiciela paktu bałkańskiego pod przewodnictwem ministra spraw zagranicznych Rumunji, Titulescu.

19.III Premjer węgierski Gömbös wraz z ministrem spraw zagranicznych po oddaniu wizyty w Wiedniu wyjeżdżają wraz z kanclerzem Schuschniggiem i ministrem spraw zagranicznych dla widzenia się z Mussolinim do Rzymu.

Opinja prasy polskiej, że Locarno było błędem, ponieważ zabezpiecza-

ło pokój na Zachodzie bez troski o Wschód. Odnowienie Locarna, jak i pakt czterech, byłoby takim samym błędem w interesie pokoju („Gazeta Polska").

Dodatkowy „instrument" do protokółu rzymskiego z 17.III 1934 podpisany w Rzymie. 25.III

Ogłoszenie służby przymusowej dla państwa w wojsku czy poza wojskiem w Austrji. 1.IV

Protest przeciwko temu, jako jednostronnemu wypowiedzeniu traktatu, ze strony Małej Ententy. 6.IV

Ograniczenia dewizowe wprowadzone w Polsce. 27.IV

Konferencja państw bałkańskich (Grecja, Rumunja, Jugosławja i Turcja) otwarta w Beogradzie. 4.V

Wizyta premjera Kościałkowskiego w Budapeszcie w towarzystwie zastępcy ministra rolnictwa. 23.IV

Podpisanie czterech protokółów: umowy konsularnej, konwencji wzajemnej pomocy, umowy turystycznej i dodatkowego protokółu do traktatu handlowego z roku 1925.

Konferencja państw bałkańskich w Tallinie. 7.V

Układ polsko-niemiecki dotyczący pociągów tranzytowych przez Polskę do Prus Wschodnich. 9.V

Zmiana gabinetu w Austrji: dr Schuschnigg bierze w swe ręce także tekę wojny. Ustąpienie Stahremberga. 13.V

Zmiana gabinetu w Polsce: na czele nowego rządu generał Sławoj-Składkowski. 15.V

Kanclerz Schuschnigg bierze przewodnictwo Frontu patrjotycznego (poprzednio tekę spraw zagranicznych i wojny).

Dekret wcielający Heimwehrę (organizację Stahremberga) do Frontu patrjotycznego. Kanclerz Schuschnigg obejmuje odtąd władzę dyktatorską nad Frontem i nad Milicją — system monopartyjny. 20.V

Minister skarbu Kwiatkowski zgłasza przed komisją sejmową plan inwestycyjny na sumę 1.800 miljonów zł z programem czteroletnim. 10.VI

Podróż dr Schachta do Wiednia, Beogradu, Aten, Sofji i Budapesztu. Sprawa rozszerzenia rynku bałkańskiego dla przywozu towarów niemieckich i kredytów zamrożonych w Niemczech. 10-19.VI

Strefa wojskowa pograniczna ogłoszona w Czechosłowacji. 25.VI

Zatarg Senatu Gdańska z wysokim komisarzem Listerem przed forum Ligi Narodów o wykonanie statutu. Rada Ligi oddaje do załatwienia jego na drodze dyplomatycznej Polsce. 4.VII

Delegat polski zawiadamia Ligę Narodów, że Polska w wykonaniu swego suwerennego prawa postanowiła znieść sankcję przeciw Italji. 6.VII

Generalny komisarz polski w Gdańsku, dr Papée, zawiadamia dr Greisera, że Polska sprzeciwia się jednostronnej zmianie statutu, i że każde naruszenie praw Polski do portu Gdańska, jakie jej przysługują z tytułu handul, będzie odparte przez nią. 8.VII

Kanclerz Schuschnigg ogłasza porozumienie niemiecko-austrjackie w ramach paktu rzymskiego. 11.VII

9.VII Organ ministerstw spraw zagranicznych podaje do wiadomości, że Polska nie sprzeciwia się zmianie statutu Gdańska, byle w sprawach zewnętrznych nie było zmian i żąda większych gwarancyj wzamian za dostarczane dotychczas za pośrednictwem Ligi Narodów, które uważa za niedostateczne.

15.VII Misja lotnicza sowiecka odwiedza Czechosłowację.

16.VII Rozporządzenie premjera, powołując się na wolę Pana Prezydenta Rzeczypospolitej, wyznacza generałowi Śmigłemu-Rydzowi, wskazanemu przez Marszałka Piłsudskiego na stanowisko obrońcy i współpracownika Pana Prezydenta, pierwsze miejsce w państwie po osobie Prezydenta.

31.VII Komunikat ministerstwa spraw zagranicznych stawia na porządku dziennym żądanie kolonij dla Polski od Ligi Narodów.

12.VIII Wizyta szefa sztabu francuskiego, generała Gamelina, u gen. Śmigłego w Warszawie.

28.VIII Generał Śmigły-Rydz rewizytuje generała Gamelina w Paryżu.

7.IX Komunikat urzędowy mówi, że układ Polski z Francją określa formę i warunki technicznego i finansowego współdziałania obydwóch państw w ramach sojuszu francusko-polskiego i podkreśla jego ścisły dwustronny charakter, który wyklucza wciąganie doń Rosji, Czechosłowacji lub jakiegokolwiek innego kraju.

6.IX Układ w Paryżu odnośnie do pożyczki na rzecz Polski, w kwocie dwóch miljardów franków częścią w dostawach dla armji, częścią w gotówce podpisany.

7.IX Minister obrony we Francji ogłasza program unowocześnienia i mechanizacji armji.

ROZSYPANIE SIĘ LOCARNA. KONIEC BLOKU ZŁOTEGO.

31.III Niemcy przedkładają mocarstwom swój plan pokojowy na miejsce Locarna: 25-letni pakt o nieagresji między Francją a Belgją z jednej strony, a Niemcami z drugiej, pakt powietrzny, rozbrojenie moralne, ewentualny powrót Niemiec do Ligi z warunkiem przywrócenia praw równości Niemiec z innemi państwami w zakresie kolonjalnym i odcięcie Covenantu od traktatu wersalskiego.

Wielka Brytanja potwierdza zobowiązania swe lokarneńskie w stosunku do Francji i Belgji.

8.IV Senat parlamentu belgijskiego przyjmuje wniosek o powiększeniu obronności państwa.

11.IV W izbie deputowanych premjer belgijski van Zeeland podkreśla charakter ściśle techniczny rozmów między sztabami państw lokarneńskich i zapewnia, że Belgja nie ma nic wspólnego z paktem francusko-sowieckim.

15-18.IV Rozmowy międzysztabowe państw lokarneńskich w Londynie.

26.IV Podróż premjera van Zeelanda do Warszawy. Komentarze prasowe: „Żadne państwo nie daje już dłużej wiary papierowym koncepcjom i idealistycznym teorjom, przedkładając nad nie praktyczne rozwiązania i trwałe zabezpieczenie pokoju".

6.V Kwestjonarjusz rządu brytyjskiego w odpowiedzi na memorandum po-

POLACY WŚRÓD NARODÓW ŚWIATA

Na obszarze Rzeczypospolitej mieszka Polaków	23.800.000
W innych państwach	8.200.000
Razem	32.000.000

POLACY WŚRÓD SŁOWIAN

	miljonów
Rosjanie	96
Ukraińcy i Rusini	39
Polacy	32
Jugosłowianie (Serbowie, Chorwaci i Słoweńcy)	13,7
Czesi i Słowacy	11,5
Białorusini	6,8
Bułgarzy	5,9
Łużyczanie (Serbowie łużyccy)	0,07

POLACY WŚRÓD NARODÓW BIAŁYCH

	miljonów
Anglosasi	144
Niemcy	96
Rosjanie	96
Hiszpanie i pokrewne im narody Ameryki łacińskiej	83,3
Włosi	51
Francuzi	46
Portugalczycy i Brazylianie	40,9
Ukraińcy (Rusini)	39
Polacy	32
Rumuni	15,2
Jugosłowianie	13,7
Irlandczycy	12,1
Czesi i Słowacy	11,5
Węgrzy	10,8
Holendrzy	9,2
Szwedzi	7,8
itd.	

POLONJA ZAGRANICZNA

KRAJ	POLAKÓW	KRAJ	POLAKÓW
EUROPA		Włochy	1 000
Anglja	2 000	Z.S.R.R.	900 000
Austrja	20 000	AZJA	
Belgja	30 000	Chiny	2 000
Bułgarja	500	Mandżurja	4 000
Czechosłowacja	170 000	AFRYKA	
Danja	15 000	Algerja	2 000
Estonja	2 000	AMERYKA PŁN.	
Finlandja	500	Kanada	145 000
Francja	600 000	Stany Zjednoczone.	4 000 000
W. M. Gdańsk	37 000	Meksyk	2 000
Grecja	100	AMERYKA ŚR.	
Holandja	7 000	Kuba	2 000
Jugosławja	15 000	AMERYKA PŁD.	
Litwa	200 000	Argentyna	60 000
Luksemburg	400	Brazylja	265 000
Łotwa	70 000	Paragwaj	13 000
Niemcy	1 300 000	Urugwaj	3 000
Rumunja	100 000	AUSTRALJA	2 000
Szwajcarja	2 000	Ogółem	8 189 500
Szwecja	1 000		
Turcja	1 000		
Węgry	15 000		

Liczby podane w tablicy nie są ścisłe; dla wielu krajów brak danych. Drobnych skupień polskich w tablicy niniejszej nie uwzględniono.

Z książki B. Olszewicza „Obraz Polski Dzisiejszej".

kojowe Niemiec z 31.III. Między innemi zawiera i to pytanie, czy Niemcy paktem o nieagresji obejmują również Z. R. S. S., Estonję oraz Łotwę.

Wybory w Belgji. Wejście do parlamentu nowej partji rexistów: zdobyła 21 miejsc w izbie, a 8 w senacie. Twórca jej Leon Dégrelle — hasło: Rex (Zbawiciel) albo Moskwa. Oskarżenie rządu, iż wciąga naród belgijski do walki za Z. R. S. S. Hasło — walka z korupcją rządu i maczaniem rąk przez niego w aferach bankowych. Odbiera głosy katolikom i wspierany jest przez nacjonalistów flamandzkich. 24.V

Drugi gabinet van Zeelanda koalicyjny (6 tek socjalistycznych, Vandervelde — wicekanclerzem). 12.VI

Strajki górnicze w Liège, Mons i żądania analogiczne z współczesnemi francuskich robotników.

Program reform socjalnych rządu van Zeelanda: czterdziestogodzinny tydzień pracy w przemysłach niebezpiecznych, płatna niedziela, podwyższenie zarobków etc. 26.VI

Niemcy rozszerzają służbę wojskową do dwóch lat. 24.VIII

Z. R. S. S. Nowe prawo wojskowe: 900-tysięczna stała armja. 1.IX

Kongres światowy pacyfistyczny zamknięty w Brukseli. 6.IX

Kongres partji narodowo-socjalistycznej w Norymberdze w obecności Hitlera. Zapowiedziany plan gospodarczy czteroletni, po upływie którego Niemcy uniezależnią się od obcej produkcji. Atak na bolszewizm, jako grozę zagłady cywilizacji i pozdrowienie delegatów obcych partyj, zwłaszcza włoskiej faszystowskiej, jako obok Nazi najsilniejszej organizacji antybolszewickiej. 8.IX

Komisarz wojny sowiecki Woroszyłow na manewrach w Mińsku i Kijowie. Przemówienie do oficerów: „armja czerwona jest gotowa każdej chwili zniszczyć nieprzyjaciela na jego własnem terytorjum", nie dopuszczając go na Ukrainę, ani Białoruś — skądkolwiek napaść wyszłaby. 16.IX

Sekretarz generalny C. G. T. Jouhaux wzywa robotników do utrzymania porządku i zapowiada przyjęcie przymusowego arbitrażu w zatargach między pracodawcami i pracobiorcami. Uspokojenie jednych strajków i wybuch nowych. 25.IX

Minister finansów Vincent-Auriol ogłasza decyzję rządu francuskiego zdewaluowania franka na 26 do 35,2%. Równocześnie ogłosił układ trzech państw: Wielkiej Brytanji, Stanów Zjednoczonych i Francji w celu utrzymania waluty francuskiej i zapobiegnięcia zakłóceń w wymianie z powodu dewaluacji franka. Utworzenie funduszu wyrównawczego wymiennego (Exchange Equalization Fund). 26.IX

Rada federacyjna Szwajcarji rano uchwaliła trwać przy franku złotym. Popołudniu tego samego dnia na skutek wielkiego odpływu złota z banków szwajcarskich ogłosiła dewaluację franka (24—34,5%).

Zakaz wywozu złota z Holandji. 27.IX

Łotwa porzuca walutę złotą. 29.IX

Przyjęcie wniosku o dewaluacji franka przez izbę deputowanych francuską i senat. 1.X

4.X Niemcy spuszczają na wodę pierwszy swój pancernik „Scharnhorst" (26.000 tonn).

Niepokoje we wschodniej dzielnicy Londynu z powodu starcia między faszystami sir Mosleya a komunistami i Żydami.

5.X Italja dewaluuje lira.

6.X Śmierć generała Gömbösa, premjera węgierskiego.

11.X Uchwały XVII sesji Zgromadzenia Ligi Narodów: przeciw stwarzaniu przeszkód w handlu międzynarodowym, za zbadaniem sprawy surowców i zagadnienia emigracyjnego.

14.X Przemówienie króla belgijskiego, Leopolda II: Belgja wraca do tego samego położenia międzynarodowego, w jakim zastała ją wojna 1914 roku. Odtąd polityka Belgji będzie się opierała na swojej własnej sile, żaden sojusz bowiem obronny (vide: Francja) jej nie zabezpieczy.

19.X Gen. Goering wyznaczony do przeprowadzenia planu czteroletniego ekonomicznej samowystarczalności Niemiec.

24/26.X Wizyta hrabiego Ciano, ministra spraw zagranicznych włoskiego w Berlinie. Niemcy uznają tytuł cesarski króla Italji. Komunikat o współdziałaniu pokojowem Niemiec i Italji.

Przemówienie Mussoliniego w Bolonji. Wyciąga gałązkę oliwną pokoju do całego świata. Gałązka ta wyrasta z lasu ośmiu miljonów bagnetów.

Komentarz prasowy do tego przemówienia. Italja podejrzliwie odnosi się do wszelkich prób odnowienia Locarna tak długo, dopóki Wielka Brytanja nie wyjaśni swych wojskowych i politycznych zamierzeń w stosunku do niej. Dodaje, że w każdej nowej przebudowie Europy Polska nie może być pominięta.

8.XI Wizyta ministra Becka w Londynie. Komentarze prasowe: droga do Londynu przez Paryż. Najlepszą gwarancją pokoju linja Warszawa-Paryż-Londyn („Kurjer Warszawski").

9.XI Dewaluacja korony czechosłowackiej.

10.XI Generał Śmigły-Rydz otrzymuje buławę marszałkowską.

11/12.XI Rozmowy ministrów spraw zagranicznych: Austrji, Węgier i Italji na temat współpracy na podstawie protokółu rzymskiego. Uznanie tytułu cesarskiego króla Italji.

15.XI Niemcy wypowiadają artykuły traktatu wersalskiego, rozciągające kontrolę międzynarodową nad rzekami niemieckiemi.

24.XI Niemcy i Japonja podpisują układ antykomunistyczny, przeciw działalności III Międzynarodówki w Azji i Europie. Ze strony niemieckiej podpisuje go von Ribbentrop. Układ pięcioletni.

25/28.XI Wizyta ministra spraw zagranicznych rumuńskiego w Warszawie. Komentarz prasowy: Dzięki królowi Karolowi II ustalono „zasadę, że Rumunja szukać będzie swych gwarancyj nie u obcych, lecz na własnej sile zbrojnej, wzmocnionej przez silny sojusz i przyjaźń z Polską" („Polska Zbrojna").

26.XI Rząd polski urzędowo komunikuje ambasadzie angielskiej, iż żadnego

zbliżenia do układu niemiecko-japońskiego ze strony polskiej nie było, ani żadnych na ten temat poczynań.

Kryzys konstytucyjny w Anglji z powodu zamierzonego małżeństwa króla Edwarda VIII z panią Simpson. 2.XII

Niemcy spuszczają na morze drugi pancernik „Gneisenau" objętości 26-tysięcy tonn w Kilonji. 8.XII

Przemówienie dr Schachta we Frankfurcie: Kwestja europejska nie polega na zagadnieniu walki demokracji z faszyzmem, lecz na szukaniu miejsca i żywności dla mas środkowo-europejskich. 9.XII

Przyrost ludności w Niemczech spadł po wojnie: najniższy w roku 1933.

Abdykacja króla Edwarda VIII. Następca — brat jego książę Yorku, jako Jerzy VI. 10.XII

WOJNA DOMOWA W HISZPANJI. SPRAWA INTERWENCJI.

Rewolta wojskowa w Melilli i Ceucie. Generał Franco przybywa na samolocie z wysp Kanaryjskich, aby stanąć na czele powstania. 17.VII

Wybuch równoczesny w Burgos, Valladolid i Sevilli. W ostatniej generał Queipo de Liano opanowuje środek miasta, rozszerzając władzę nad przedmieściami i sąsiedniemi wsiami. Generał Cabanellas utrzymuje w swych rękach Saragossę, ważny węzeł komunikacyjny. 18.VII

Generał Mola odmawia przyjęcia teki ministra wojny w gabinecie Martineza Barria i łączy się z powstańcami w Nawarze. 19.VII

Pierwsze wojska regularne („regulares") przybywają na statku do Kadyksu z Afryki. Powstanie obejmuje Kordobę i Granadę.

Wojska narodowe pod dowództwem gen. Moli, posuwając się z północy, zajmują przełęcz Leonu w górach Guadarrama i wyżyny Samosierry na drodze do Madrytu. 24.VII

Gen. Cabanellas staje na czele tymczasowego rządu w Burgos w oczekiwaniu na połączenie oddziałów południa z północnemi i wojsk gen. Franca z Marokka z oddziałami powstańczemi na lądzie. Od 21.VII komunikacja morska przerwana. Bunt marynarzy we flocie i opanowanie jej przez komunistów. W rękach czerwonych Badajoz, węzeł łączący północ z południem. Lotnictwo rządowe bombarduje Saragossę, Palmę na Minorce, Granadę i inne miasta. 25.VII

Zajęcie Huelvy przez wojska powstańcze i posuwanie się dwóch oddziałów — północnych i południowych, aż do zetknięcia się wzdłuż granicy portugalskiej. 29.VII

Rząd francuski występuje do rządu brytyjskiego z propozycją utworzenia komitetu nieinterwencji państw w wojnie hiszpańskiej domowej. 3.VIII

Pierwszy transport wojsk marokańskich: 5 tysięcy legjonistów z Ceuty wylądowuje w Algeçiras. Otwarcie cieśniny Gibraltaru dla przewozu wojsk. 5.VIII

Wyprawa morska na Baleary. Armja czerwona zajmuje Ivicę i Formentorę na Majorce. Anarchiści przyłączają się do rządu madryckiego. Partja komunistyczna, poniechając swe ostateczne cele, przyjmuje okres przejściowy rewolucji demokratycznej burżuazyjnej. Pismo anarchistycz- 8/9.VIII

ne „Solidaridad Obrera" twierdzi, że Hiszpanja z przed 19 lipca przestała już istnieć i że zamiast niej istnieje tylko naród pod bronią.

15.VIII Marsz gen. Moli w kierunku granicy francuskiej — zajęcie Tolosy.

21.VIII Italja warunkuje przystąpienie do układu o nieinterwencji wstrzymaniem się od dostaw broni i wysyłki ochotników przez inne państwa.

25.VIII Ustanowienie trybunałów ludowych przez rząd madrycki dla sądzenia natychmiastowego „zdrajców narodu".

28.VIII Pierwsze posiłki z Italji w samolotach — w liczbie 24 — wyładowane w Vigo.

2.IX Marsz powstańców z południa w kierunku na Toledo.

4.IX Nowy rząd w Madrycie. Largo Caballero na czele — minister wojny, del Vayo — minister spraw zagranicznych. Udział w rządzie komunistów.

4.IX Irun w rękach powstańców, broniony zaciekle przez anarchistów. Upadek San Sebastian (8—).

7.IX Powstańcy przychodzą z pomocą oblężonemu przez wojska czerwone Oviedu — dowódca pułk. Aranda.

17.IX Rząd madrycki tworzy milicję dla poszukiwania i ścigania faszystów obojga płci.

27.IX Zdobycie Toleda przez powstańców. Wojska czerwone porzucają oblężenie Alkazaru. Alkazar — szkoła oficerska — zamieniona w fortecę, dokąd schroniło się około tysiąca obrońców i do czterystu kobiet i dzieci, wytrwał 63-dniowe oblężenie wojsk czerwonych i stał się symbolem nowej Hiszpanji narodowej, a obrońca jego, pułkownik Moscardo, jakby odbiciem legendarnego bohatera Hiszpanji, Guzmana Dobrego, który poświęcił syna swego na ołtarzu ojczyzny.

29.IX Bitwa morska w cieśninie gibraltarskiej oddaje ją w ręce floty narodowej.

1.X Generał Franco ogłoszony naczelnikiem rządu hiszpańskiego narodowego w Burgos.

8.X Rząd sowiecki ogłasza, że czuje się nieskrępowanym zasadą nieinterwencji, dopóki zasady tej nie przestrzegają inne mocarstwa. Specjalne oskarżenia pod adresem Italji, Portugalji i Niemiec. Z. R. S. S. grozi opuszczeniem komitetu nieinterwencji. Rząd narodowy oskarża Sowiety, iż tak samo, jak powstanie październikowe 1934, przygotowywały wybuch rewolucji na 17.VII 1936. Organizował ją ambasador sowiecki Rosenberg w Madrycie, a konsul generalny Antonow-Owsienko w Barcelonie.

7.X Kraj Basków obiera prezydentem Aguirre z siedzibą w Bilbao w porozumieniu z rządem madryckim.

17.X Oviedo wyzwolone przez wojska powstańców — oddziały galicyjskie, maurytańskie i legjonarzy.

19.X Rząd madrycki aresztuje około tysiąca kobiet, jako zakładniczek.

20.X Rząd kataloński ustanawia nowy trybunał dla sądzenia zbrodni faszystowskich pod przewodnictwem Nina, szefa partji komunistycznej trockistów.

Po zajęciu Navalcarnero powstańcy otwierają sobie drogę do Madrytu z południowego zachodu. 21.X

Rząd portugalski zrywa stosunki z rządem madryckim. 23.X

Złączenie się socjalistów i anarchistów syndykalistów Katalonji w jedną organizację dla utworzenia wspólnego frontu robotniczego. 26.X

W komitecie nieinterwencji wzajemne oskarżenia: że Sowiety dostarczają broń, czołgi i ludzi przez porty Alicante i Kartagenę, a Włosi wysyłają samoloty do portu Palmy na Balearach. 23/26.X

Wojska powstańcze zajmują lotniska Madrytu — Gestafe i Cuatro-Vientos. Początek oblężenia Madrytu przez wojska powstańcze. 4.XI

Madryt pod ogniem dział nieprzyjacielskich. Rząd ucieka do Walencji. Armja powstańcza dociera do mostów na Manzanaresie. 6.XI

Zajęcie częściowe dzielnicy Madrytu uniwersyteckiej. 17.XI

Nota rządu narodowego do rządu brytyjskiego z uprzedzeniem go o blokadzie portu Barcelony.

Niemcy i Italja uznają rząd generalissimusa Franca. 18.XI

Do Barcelony przybywają posiłki 2.000 ochotników z Francji dla wzmocnienia milicji Frente popular. 20.XI

Posiłki z Moskwy przybywają do Madrytu: 11 i 12 międzynarodowa brygada — sześć bataljonów — razem tworzą dywizję pod rozkazami generała Klebera. 21.XI

Według źródeł urzędowych Majorka jest podstawą sił przybyłych z Italji dla generała Franca. Ochotnicy faszystowscy ćwiczeni i wysyłani stamtąd do wojsk powstańczych. Regularna dostawa żywności i materjału wojennego z Italji. Samoloty włoskie w liczbie 14 i 3 kontrtorpedowce włoskie stale na rejdzie.

Gen. Franco komunikuje rządom obcym o utworzeniu strefy bezpieczeństwa w porcie Barcelony. Ewakuacja około dwustu tysięcy osób z Madrytu. 26.XI

Pogłoski o wylądowaniu 5.000 Niemców w Kadyksie, jako posiłków armji gen. Franca, i równocześnie 4.000 ochotników francuskich dla milicji w Barcelonie. 1.XII

Rząd brytyjski wspólnie z francuskim występują z projektem kontroli na granicy hiszpańskiej wobec obydwóch rządów — zarówno walenckiego, jak i burgoskiego. Na komitecie von Ribbentrop wylicza 25.000 Francuzów i 35.000 Rosjan walczących w szeregach rządu madryckiego, oprócz tego mówi o opodatkowaniu robotników w Sowietach na rzecz Hiszpanów. 4.XII

Londyn i Paryż podejmują wspólną inicjatywę w celu wstrzymania interwencji pośredniej lub bezpośredniej w wojnie domowej Hiszpanji i proponują pośrednictwo zbiorowe mocarstw między walczącemi stronami. 10.XII

Delegat rządu walenckiego na Radzie Ligi Narodów uważa wojnę domową hiszpańską za rozdział już toczącej się wojny międzynarodowej na obszarze morza Śródziemnego. Kontrolę uważa za środek dziecinny. Pod pretekstem walki między faszyzmem a komunizmem z chwilą zajęcia Ba- 11.XII

Rok 1936

learów przez wojska niemieckie i włoskie toczy się wojna o panowanie na morzu Śródziemnem.

14.XII Obserwator cudzoziemski donosi, że po stronie gen. Franca walczy korpus niemiecki w sile 10 — 14.000 ludzi z własnemi trenami, samolotami, pilotami i całym sztabem oficerów.

15.XII Pogłoski o tem, że gen. Franco zażądał od Niemców posiłków w ilości 60.000, jeżeli ma wygrać wojnę. Pertraktacje o wymianę jeńców w liczbie 4.000 po każdej stronie.

17.XII Rząd madrycki przyjmuje aż do odwołania projekt angielsko-francuski kontroli i pośrednictwa z dn. 4.XII. Na pierwszem miejscu stawia kontrolę portów Portugalji.

Portugalja odrzuca jedno i drugie w formie dyplomatycznej. To samo rząd gen. Franca.

Zacisze na froncie madryckim z powodu obustronnego wyczerpania.

CYWILIZACJA I KULTURA XX WIEKU: FAKTY.

Rok 1898 NAUKA CZYSTA. WSZECHŚWIAT I CZŁOWIEK. Odkrycie

VII w minerałach uranionośnych przez Curie-Skłodowską śladem uczonego francuskiego Becquerela pierwiastku promieniotwórczego, któremu odkrywczyni dała na cześć swej ojczyzny nazwę polonu.

XII Odkrycie przez Curie-Skłodowską drugiego pierwiastku promieniotwórczego, nazwanego przez nią radem.

Rok 1902 Curie-Skłodowska uzyskuje pierwszy decygram nowego pierwiastku radu i oznacza jego ciężar gatunkowy. Odkrycie to jest podstawą do nowej gałęzi nauki o radjoaktywizmie (pojęcie i wyraz na oznaczenie jego utworzone przez Curie-Skłodowską).

Skutki odkrycia radu: przeobrażenie zasadniczych zapatrywań na istotę pierwiastków i samych atomów, zmiana poglądów na istotę materji, a nawet energji, odrzucenie dawnych zapatrywań o niezniszczalności pierwiastków i wejście do ich szeregu kilkudziesięciu nowopoznanych. Przebudowa chemji: nowe pojęcie izotopji — pokrewieństwa pierwiastków nie na podstawie cech ich zewnętrznych, ale budowy wewnętrznej. W związku z tem przekonano się o równości pierwiastków o różnych ciężarach gatunkowych.

Rok 1903 Fizycy angielscy, Ramsay i Soddy, uzyskują gaz hel, jako emanację radu — pierwszy przykład przemiany atomu.

Rok 1906

19.IV Śmierć tragiczna Piotra Curie, przejechanego przez wóz ciężarowy.

Rok 1907 Śmierć Wiliama Thomsona (lorda Kelvin), profesora uniwersytetu w Glasgowie, znakomitego fizyka, który podjął pierwsze próby rozbijania atomu (w roku 1895).

Rok 1909 Wprowadzenie radu do lecznictwa w oddziale Instytutu Pasteura w Paryżu pod nazwą „curieterapji".

Rok 1911

Odkrycie witamin przez prof. C. Funka z okazji badań przyczyny choroby ryżowej, beriberi.

Ponowne nadanie nagrody Nobla Marji Curie-Skłodowskiej. Pierwsza — małżonkom Piotrowi i Marji Curie w roku 1903. Rok 1911

Sir Ernest Rutheford tworzy teorję budowy atomu na podstawie obserwacji ciał promieniotwórczych. Ośrodkiem atomu jest jądro małe, lecz ciężkie, naładowane dodatnio. Siłą przyciągania utrzymuje ono wirujące około niego elektrony, naładowane ujemnie. Atom wodoru posiada jeden elektron, helu — dwa i tak kolejno aż do atomu uranu, który posiada ich największą ilość aż 92. Analogja budowy atomu z budową systemu planetarnego: odległości między jądrem a elektronami te same, co na kuli ziemskiej między środkiem osi a równoleżnikami i południkami, zato ciężar jądra trzy do cztery tysiące razy większy od ciężaru elektronów przy tych samych wymiarach jednych i drugich ciał. Rozkład substancyj promieniotwórczych, które wysyłają trojakie promienie: alfa — dodatnie, beta — ujemne i gamma — obojętne. Stąd rozkład jednych ciał i przenikanie przy ogromnej szybkości w drugie, a zatem materja nie jest niezniszczalna: jedne ciała mogą się zmieniać w inne. Jądro promieniotwórczego uranu zmienia się po niejakim czasie w jądro ołowiu. Aston odkrył i udowodnił, że masy atomów wszystkich pierwiastków są wielokrotnością masy wodoru. A zatem mając atom wodoru, można stworzyć wszystkie pierwiastki. Ten zasadniczy pierwiastek dlatego nazwano protonem.

Założenie pracowni radjologicznej przy Towarzystwie Naukowem warszawskiem staraniem Marji Curie-Skłodowskiej. Rok 1912

Otwarcie Instytutu Radowego w Paryżu pod kierownictwem Curie-Skłodowskiej. Rok 1919 IV

Umarł Wiliam Crookes, odkrywca „materji promieniującej", promieni katodowych, promieni X oraz ciał, wydzielających promienie. One posłużyły w następstwie do stworzenia aparatów Roentgena. Rok 1919

Artykuł Einsteina w Times'ach o teorji względności. Teorja względności Einsteina, postawiona w roku 1906, rozszerzona w roku 1916 (nagroda Nobla w roku 1922): Ruch i czas — pojęcia względne, zależne od szybkości światła. Ponieważ natura zna tylko ruch, przeto niema pojęć absolutnych czasu, ani przestrzeni. Siła ciążenia i światła, elektromagnetyzm i ruch są to wszystko jednorodne pojęcia. W zastosowaniu do wszechświata zaprzeczenie, że jest nieograniczony. Według obliczeń matematycznych niema ruchu prostolinijnego, lecz każdy ruch tworzy krzywiznę. Wszechświat zatem jest, jako całość, skończony. Stosunek jego do kuli ziemskiej: jak ciężar naszej całej kuli do jednego kilograma wagi. 28.XI

Dalsze rozważania astronomiczne: Obok znanych promieni świetlnych i promieni ciał, jak radu, Roentgena, są jeszcze inne promienie międzyplanetarne, zwane kosmicznemi. Tak samo, jak jest pustka między jądrem atomu i elektronami, istnieje pustka w przestrzeni między bryłami słonecznemi. Układ mleczny albo galaktyka, do którego i słońce nasze należy, jest skupieniem około 400 miljardów gwiazd. Wszystko razem o wymiarach 220.000 lat świetlnych. Długość roku świetlnego obli-

Rok 1919

cza się według szybkości światła (światło przebiega 3.000.000 km na sekundę). Nasze słońce oddalone jest od środka tego olbrzymiego kręgu, inaczej zwanego galaktyką (droga mleczna), o 37.000 lat świetlnych.

Rok 1932

29.V Otwarcie Instytutu Radowego w Warszawie.

Rok 1932 Śmierć Tomasza Edisona (ur. w roku 1847).

Rok 1934

6.VI Śmierć Marji Curie-Skłodowskiej (ur. 7.XI 1867 r.).

Rok 1898 TECHNIKA I WYNALAZKI: A) W okresie przedwojennym. Marconi uzyskuje połączenie radjowe przez Kanał. Powstanie Towarzystwa dla eksploatacji jego wynalazku (Wireless Telegraph and Signal Company).

Rok 1899 Akumulatory do ładowania elektryczności pomysłu G. Planté.

Piece elektryczne do topienia stali systemu Stassano.

Rok 1900 Nowy typ pieców do topienia stali Kjellina.

Nowa stal do obróbki metali. Wynalazcy Taylor i White.

Rok 1901 Dobywanie azotu z powietrza — wynalazek polski Ignacego Mościckiego. Towarzystwo dla eksploatacji tego wynalazku przy udziale sił i kapitałów polskich (inżynierowie: Karol Sulikowski i Stefan Ossowski) założone pod nazwą Société de l'Acide Nitrique we Fryburgu (w Szwajcarji).

Akumulatory niklowe pomysłu Edisona.

Piec elektryczny Héroulta do topienia stali.

21.XII Marconi otrzymuje w Europie sygnał radjowy z New Foundland.

Rok 1902 Badania nad radjotelefonją Collinsa.

Rok 1906 Leo de Forest wprowadza lampy radjowe, tzw. katodowe, do radjofonji i radjotelegrafji.

Przesyłanie fotografji na odległość (Korn).

Zastosowanie betonu (żelazobeton) do budownictwa.

Rok 1909 Pierwsze próby nad wytworzeniem sztucznego kauczuku.

Rok 1910 Pierwsza cysterna stężonego kwasu azotowego, wyprodukowanego z powietrza i wody metodą elektryczną Ignacego Mościckiego w Chippis.

Pierwsze lampy neonowe (Claude).

B. Okres wojny światowej i powojenny. Wojna nie wstrzymała, ale wręcz przeciwnie, przyspieszyła postęp techniki, której wynalazki zostały wyzyskane dla celów niszczycielskich. Po wojnie te same wynalazki przyspieszyły znacznie postęp i rozwój ludzkości. I tak lotnictwo udoskonalone oddaje usługi w zakresie komunikacji pasażerskiej i handlowej, nitraty (azot), służące w czasie wojny dla wyrobu materjałów wybuchowych, są używane w rolnictwie dla użyźnienia ziemi, gazy trujące — najwyższa hańba cywilizacji w czasie wojny — służą dla walki z pasorzytami roślin itp. I odwrotnie, nowy przemysł powojenny we wszystkich państwach nastawiony jest od początku, aby w każdej chwili produkcja jego twórcza cywilizacyjna mogła być zamieniona na wojenną dla celów obrony lub napaści, a zatem znowu niszczycielskich.

Rok 1914 Początek gazów trujących (Turpins).

Tu należy wkleić cztery strony map:

Główne linje okrętowe

Główne linje lotnicze

Główne linje kolejowe

Główne linje komunikacyjne Polski na morzu i w powietrzu

Po otrzymaniu map należy zmoczyć nagumowane brzegi, włożyć w środek, zamknąć książkę i przycisnąć. Gdy wyschnie, oderwać zewnętrzny niepotrzebny pasek tego papieru.

Rok 1914

Pierwsze sygnały, nadawane artylerji z samolotów za pomocą telegrafu bez drutu. 26.IX

Stacja w Nauen (pod Berlinem) pierwsza nadaje sygnały okrętom na morzu.

Gaz — fosgen — zastosowany w wojnie przez Niemców. Rok 1915

Badische Anilin und Soda Fabrik w Niemczech przystępuje do wyrobu sztucznego kauczuku.

Haber odkrywa gaz, tzw. niebieski krzyż. Rok 1916

Zielony krzyż albo gaz musztardowy, pierwszy raz użyty w bitwie pod Ypres. Stąd jego nazwa iperyt.

Prace laboratoryjne dr Fryderyka Bergiusa nad scukrzeniem drzewa — usiłowania naukowe, podjęte dla walki z głodem w Niemczech.

Budowa fabryki „Azot" w Borach: związanie węgla i azotu w celu otrzymania związków cyjanowych drogą elektryczną — wynalazek prof. Ignacego Mościckiego. Uruchomiona dopiero po wojnie w r. 1921. Rok 1917

Fryderyk Bergius odkrywa możliwość zamiany węgla na sztuczną naftę. Rok 1920

Pierwszy film dźwiękowy — patent: Vogt, Engl i Massole. Zasada: dźwięki, wypisane kreskami świetlnemi na taśmie fotograficznej. Rok 1922

Maszyna parowo-rtęciowa (zamiast parowo-wodnej) systemu Emetta do napędu turbiny Curtisa. Rok 1923

Jedwab sztuczny z wełny drzewnej — viscosy — wynalazek z końca XIX wieku hr. Chardonneta, udoskonalony w roku 1913, staje się po wojnie produkcją masową.

Karolus zastosowuje instalacje radjowe i komórkę fotoelektryczną dla przenoszenia obrazów na odległość. Rok 1925

Metoda dr Franciszka Fischera upłynniania węgla dostarcza na rynek niemiecki pierwszy raz surową benzynę. (Zakłady w Lenawerk koło Merseburga). Rok 1926

Pierwsza próbna telewizja w New Yorku. Rok 1927 12.I

Wyzyskanie badań Bergiusa — zamiana odpadków drzewnych metodą dr Schollera i systemem dr Classena na środki pokarmowe. (Zakłady w Mannheim-Rheinau). Rok 1928

Pierwszy samolot autogiro — wynalazek Hiszpana, hrabiego Ciervy — przelatuje z Londynu do Paryża. 18.IX

Pierwszy wóz rakietowy. Twórcy — Fritz von Opel i inżynier Sanders. Rok 1929

Próba samolotu rakietowego, podjęta przez Fritza von Opela we Frankfurcie.

Prof. Piccard podejmuje w specjalnie wynalezionym przez siebie zamkniętym cylindrze lot w stratosferę przy pomocy balonu i sięga wysokości 16.700 m. 17.VIII

Włókno, nadające się do przędzenia i tkania — laktol — z kazeiny, mleka odtłuszczonego, o tych samych własnościach, co wełna — wynalazek włoski Farettiego. Rok 1935

Kauczuk sztuczny, powstały drogą syntetyczną z wapna i węgla. Pierwsze opony samochodowe z tej t. zw. buny, przedstawione na wystawie samochodowej w Berlinie. Rok 1936

Rok 1936

KOMUNIKACJA MORSKA I LOTNICZA. Rewolucja w tej dziedzinie. W żadnym innym okresie czasu zmiany w obyczajach i kulturze nie były tak gwałtowne, jak w okresie przed i następującym po wojnie światowej. Zmiany te powstały głównie skutkiem rewolucji w środkach komunikacji i w porozumiewaniu się na odległość.

Rok 1903–36 Ford wypuszcza pierwszy wóz dzisiejszego typu w Detroit. Masowa produkcja w ciągu lat następnych skutkiem wprowadzenia przenośnika taśmowego (conveyer). Według ostatnich osiągniętych rezultatów co 10 sekund wychodzi jeden wóz gotowy z zakładów Forda, a surowiec, przychodzący do fabryki w poniedziałek rano, wychodzi jako gotowy wóz już w środę popołudniu.

Rok 1905 Otwarcie tunelu simplońskiego.

Rok 1913

11.I Ostatni omnibus konny na ulicach Paryża.

11.III Pierwszy rekord wysokości lotu, ustalony przez Francuza — 19.680 stóp.

1.IX Lotnik francuski Pégoud wykonywa pierwszy looping.

20.IX Wyścig powietrzny. Nagroda dziennika „Daily Mail". Zwycięzca Gustaw Hamel. Przestrzeń 94 i pół mili.

23.IX Pierwszy przelot samolotem przez morze Śródziemne.

29.IX Wyścig lotniczy w Reims. Trasa 125 mil. Rekord szybkości 53 min. 45 s.

Rok 1914 Wyścig lotniczy Paryż — Londyn. Na sześciu startujących dokonało

11.VII przelotu tylko dwóch.

15.VIII Otwarcie kanału Panamskiego. Długość 75 km przy minimalnej szerokości 30 m, a głębokości 12 m.

Rok 1919 Pierwszy przelot przez Atlantyk z zachodu na wschód na najkrótszym

14.VI odcinku między Irlandją a New Foundlandem. Lotnicy — kapitan Alcock i porucznik Whitten Brown. Czas 16 g 12 m. Nagroda dziennika „Daily Mail" 10.000 funtów szterlingów.

10.XI Poczta lotnicza otwarta między Londynem a Paryżem.

27.XII Otwarcie komunikacji powietrznej Cap — Cairo.

Rok 1922

5.VI Lot transatlantycki: Lisbona — Pernambuco.

Rok 1924 Przelot sterowca Zeppelin przez ocean Atlantycki. Kapitan dr Eckener. Czas 80 godzin.

28.IX Lotnicy amerykańscy: porucznik Nelson i porucznik Smith dokonywają lotu okrężnego naokoło ziemi.

Rok 1926

17.II Przelot z Londynu do Capu. Lotnik Alan Cobham.

1.X Powrót Alana Cobhama z lotu do Australji i z powrotem. Przestrzeń— 28.000 mil.

Rok 1927 Przelot Lindberga przez Atlantyk na jednopłatowcu w pojedynkę

23.V z New Yorku do Paryża w ciągu 33 i pół godziny. Uważa się za pierwszy lot całkowity z zachodu na wschód.

14.X Pierwszy przelot przez południowy Atlantyk bez zatrzymania. Lotnicy francuscy: kapitan Costes i porucznik Le Brix.

Rok 1928

Kapitan Kingsford Smith dokonywa lotu przez Pacyfik z Kalifornji do Brisbane w trzech odcinkach z zatrzymaniem się. 9.VI

Miss Earhart — pierwsza kobieta — przelatuje sama Atlantyk. 18.VI

Lot włoski z Rzymu do Brazylji bez zatrzymania. Rekord na odległość. 5.VII

Hiszpan hrabia Cierva przelatuje z Londynu do Paryża na aparacie własnego pomysłu dla startu i lądowania bezpośredniego (autogiro). 18.IX

Lot Zeppelina przez Atlantyk z Friedrichshafen do New Yorku tam i z powrotem pod kierunkiem dr Eckenera. Czas przelotu mniej więcej po 73 godziny. Zeppelin LZ 127. Wymiary: długość 236,6 m, średnica największa 30,5 m, wysokość największa 33,7 (ośmiopiętrowy dom). Ciężar niewielki — zbudowany z duraliminjum — 55 tonn, połowa ciężaru przeciętnej lokomotywy. Szybkość maksymalna 128 km/g, normalna 117 km/g. Poruszany przez pięć motorów Maybach po 530 koni. 16.X

Rok 1929

Poczta lotnicza między Anglją a Indjami: England-India Mail Service. 30.III

Pierwszy lot bez zatrzymania między Anglją a Indjami. Lotnicy: Jones Williams i Jenkins. Czas 50 godzin 48 minut. 26.IV

Automobilista angielski, major Segrave, bije rekord szybkości na samochodzie „Gold Arrow" (Złota strzała) — 372,34 km na godzinę. III

Drugi lot Zeppelina LZ 127 z Friedrichshafen do Lakehurst. 1.VIII

Lot Zeppelina naokoło świata: Friedrichshafen — Tokio — Los Angeles — Nowy Jork — Friedrichshafen. 15.III-4.IX

Rok 1931

Poczta lotnicza między Anglją a Australją wyprzedza o całe dwa tygodnie pocztę drogą morską. 14.IV

Rok 1934

Otwarcie stałej komunikacji lotniczej tygodniowej między Niemcami a południową Ameryką. 16.XI

Dwukrotna tygodniowa poczta lotnicza z Anglji do Indyj i południowej Afryki. 30.XII

Rok 1936

Igrzyska zimowe w Niemczech olimpijskie. Rezultaty: 3 szampionaty niemieckie, 7 — norweskie, cztery innych państw — każdego po jednem. 17.II

XI olimpjada w Berlinie. 1.VIII

Rekord lokomotywy Silver Jubilee w Anglji. Szybkość — 114 km na godzinę. 27.VIII

„Queen Mary" — statek angielski — zdobywca „niebieskiej wstęgi". Rekord szybkości: przepływa Atlantyk w cztery dni. 31.VIII

Śmierć rekordzisty samochodowego kapitana Campbell Blacka. 1.XI

Pierwsza regularna telewizja zaprowadzona w Anglji.

Pierwszy przelot Pacyfiku z zachodu na wschód. Lotnicy: Kingsford, Smith i Taylor. 4.XI

Rok 1893

ODKRYCIA GEOGRAFICZNE I PODRÓŻE NAUKOWE. Pierwsza podróż Sven Hedina do Turkiestanu Wschodniego poprzez pustynię Takla Makan. Odkopanie miast starożytnych, zasypanych w piaskach pustyni na drodze, którą za czasów rzymskich sprowadzano jedwab z Chin, jak miasta Lulan.

Rok 1901

Druga podróż Sven Hedina w głąb Tybetu.

Wyprawa polarna komendanta Roberta Peary do Grenlandji.

Rok 1905

Trzecia podróż Sven Hedina do Tybetu — odkrycie źródeł rzeki Indu i Brahmaputry.

Amundsen określa dokładnie biegun magnetyczny ziemi.

Rok 1909 Druga wyprawa polarna komendanta Pearyego i odkrycie bieguna
7.IV północnego.

Rok. 1911 Ekspedycja polarna Roalda Amundsena na statku „Fram". Amundsen
14.XII dociera do bieguna południowego. (Biegun południowy leży na lądzie stałym).

Rok 1920

18.V Pierwsza ekspedycja na zdobycie góry Ewerest wyrusza.

Rok 1922 Wyprawa na Ewerest zaniechana skutkiem lawiny, która zasypała
11.VI i przyprawiła o śmierć sześciu tragarzy.

Rok 1924 Sprawozdanie o tragicznym losie Mallory i Irvina, dwóch członków
19.VI ekspedycji na górę Ewerest, zaginionych.

Lot Amundsen-Ellsworth do bieguna północnego ze Szpicbergu.

Rok 1926 Lot podbiegunowy Amundsen-Ellsworth i pułk. Nobile na statku
V „Norge". Statek półsztywny towarzyszył ekspedycji lądowej, która wyruszyła z zatoki Królewskiej na Szpicbergu.

Amerykański lotnik, kapitan Byrd, przelatuje nad biegunem północnym, który na krótko przedtem zdobył Amundsen w balonie sterowym.

Rok 1928 Ekspedycja gen. Nobile na statku powietrznym „Italia" do bieguna
25.V północnego. W drodze powrotnej statek rozbił się. Ratunek załogi — 9 ludzi — przyniósł łamacz lodów sowiecki „Krassin". Amundsen w ekspedycji ratunkowej zaginął.

Rok 1929 Kapitan Byrd dociera samolotem do bieguna południowego.

Rok 1930 Ekspedycja arktyczna sowiecka „Sedowa" (Samojłowicz, Schmidt, Vise) odkrywa pięć nieznanych wysp na oceanie Lodowatym. Założona stacja meteorologiczno-radjowa, która współpracuje ze stacjami na Nowej Ziemi, nadleńską i na Czeluskinie.

Rok 1932 Ekspedycja „Sybiriakowa" pod kierunkiem prof. Schmidta opływa brzegi oceanu Lodowatego z zachodu na wschód, z oceanu Atlantyckiego aż po ocean Spokojny. Pierwszy periplus Arcticus.

Rok 1933 Ekspedycja „Czeluskina" pod kierunkiem prof. Schmidta na oceanie
16.VII Lodowatym wypływa z Archangielska. Ekspedycja zaopatruje stacje na oceanie po drodze.

Rok 1934 U samego prawie kresu podróży, czyli u wejścia na morze Behringa,
13.II „Czeluskin" rozbija się i daje sygnały o miejscu swej katastrofy.

5.III Ekspedycja lotnicza ratunkowa dociera do rozbitków „Czeluskina"
20.IV pozostałych na lądzie i zabiera ich częściowo drogą powietrzną. Jeden z ostatnich uratowanych prof. Schmidt.

27.VI-20.IX Podróż łamacza lodów statku „Lidtke" z Władywostoka do Murmańska. Przestrzeń 9.500 km.

Rok 1935 IV antarktyczna ekspedycja na oceanie Lodowatym południowym
XI w zamiarze opłynięcia lądu antarktycznego. Statek „Discovery II".

Rok 1936 „Discovery II" odszukuje i ratuje dwóch lotników amerykańskich, za-
17.I ginionych w locie do bieguna południowego.

Rok 1936

Zdobycie szczytu Nanda Devi w Himalajach (25.660 stóp). Ekspedycja angielsko-amerykańska. 29.VIII

Ekspedycja do Grenlandji polarna pod kierunkiem dr Charcota. Zatonięcie statku „Pourquoi pas?" Dowódca zginął wraz z całą załogą — jeden marynarz uratowany. 6.IX

ODKRYCIA PALEONTOLOGICZNE I WYKOPALISKA ARCHEOLOGICZNE. Pod ich wpływem w latach dwudziestu powojennych zmieniają się całkowicie poglądy na okres dziejów, t. zw. starożytny, a nawet na stosunek wzajemny do siebie różnych cywilizacyj, które i do dzisiaj składają się na dzieje ludzkości.

1) Egipt i Mezopotamja (Sumirowie i Subartyjczycy).

Wspólna ekspedycja Muzeum brytyjskiego i Uniwersytetu w Pensylwanji do miasta Ur w Chaldei (na pół drogi od zatoki Perskiej do Bagdadu w odległości kilkunastu kilometrów na zachód od Eufratu) pod kierownictwem C. L. Woolley'a. U Arabów wzgórze to zwie się Tel el Muquayyar, czyli Wzgórze Smolne. Rok 1922 do dzisiaj

Odkrycie jednej z zikkurat w postaci pagórka z tarasami zakrzewionemi i zadrzewionemi (wzniesienie z cegły), na szczycie świątynia boga księżyca niezachowana, domy prywatne, nawet zbytkowne. „Musimy poddać rewizji gruntownej nasze poglądy o żydowskim patrjarsze, kiedy dowiadujemy się, że młode swe lata spędził w tak wyszukanem środowisku" (Woelley).

Wykopaliska w Kisz — trzy wieże, zikkurat — prof. Langdona z ramienia uniwersytetu w Oxfordzie i muzeum w Chicago.

Odkrycie grobu faraona Tut-ankh-Amena w Dolinie Królów. Lord Carnarvon i archeolog Howard Carter (zaczęte w roku 1914). 26.XI

Zdjęcie pieczęci z grobowca Tut-ankh-Amena. Lord Carnarvon i Howard Carter dotarli do miejsca, gdzie była skrzynia sepulkralna i szczątki faraona z przed 3.500 lat, jedyne nienaruszone, jakie doszły do naszych czasów. Ciało spoczywa w trzech trumnach, ostatnia szczero złota, a tak ciężka, że ośmiu ludzi z trudem tylko mogło ją podnieść. Komnaty sepulkralne były wypełnione bezcennymi skarbami sztuki. Rok 1923 17.II

Śmierć lorda Carnarvona od ukąszenia złośliwej muchy, wiązana pospolicie z przesądami o naruszeniu spokoju grobu królewskiego, czy też ze środkami kapłanów, zabezpieczającemi grób ten od profanacji. 6.IV

Brunton odkrywa cywilizację Badari, poprzedzającą co najmniej dwa tysiące lat okres pierwszej dynastji w Egipcie, ustalony na 3.400 lat, a więc sięgającą co najmniej 6.000 lat przed Chr. Po nim odkrycie jeszcze wcześniejszych kultur Deir-Tasa nad Nilem Środkowym, oraz kultur Fayum i Merimde. Rok 1924

Odkrycie grobów królewskich w Ur przez Wooleya. Grób króla A-bar-gi: korytarz odkopany napełniony trupami żołnierzy, dzierżących lance o ostrzu srebrnem lub złotem, w kaskach miedzianych. Dwa wozy, zaprzężone w byki, dziewięć służebnic, okrytych kosztownościami, harfa z główką byka ze złota. Grób sąsiedni królowej Szu-bad. Wraz z nią zagrzebany dwór cały: dziesięć dam, pięciu żołnierzy, sanki, ciągnione Rok 1926–28

przez dzikie osły. Słynny djadem królowej — arcydzieło sztuki złotniczej (dziś zrekonstruowany). W przybliżeniu obydwa groby króla A-bar-gi i jego małżonki pochodzą z 3.500 lat przed naszą erą. Inkrustacje, rysunki scen ludzkich i zwierzęcych, ryte na tabliczkach z muszli, przedstawiają obraz sztuki pierwotnych Sumirów, pięknością rysunku, proporcją kształtów i wdziękiem a nawet humorem scen i motywów nie ustępujące najwybitniejszym dziełom sztuki antycznej. T. zw. „sztandar królewski" z Ur — mozaika — sceny wojenne i pokojowe z życia Sumirów w inkrustacji białych skorupek muszelkowych na tle kamienia lapis lazuli.

Cywilizacja Sumirów cała oparta na pracy i jej organizacji w delcie Eufratu — na podobieństwo egipskiej w kotlinie Nilu. Obszar ten przedstawiał jeden ogród palmowy, warzywny i pole uprawne, poprzerzynane kanałami z całym systemem sztucznego nawodnienia. Państwa z ludnością dwustukilkudziesięciotysięczną, jak Ur, bogato uprzemysłowione. Stosunki handlowe: morzem — przez zatokę Perską z Omanem (miedź) i z Indjami południowemi, lądem z Azją Środkową (lapis lazuli z gór Pamiru) i z Zachodem — miastami na wybrzeżu śródziemnomorskiem i Anatolji (w wymianie obok towaru także używane traty handlowe na tabliczkach glinianych). Wzgórza święte — zikkurat, co oznaczało „górę niebiańską, albo „górę boską", sztucznie wznoszone z cegły — z drogą dla procesyj uroczystych i tarasami zadrzewionemi oraz ukrzewionemi (ogrody wiszące) — drabina Jakóbowa w tradycji żydowskiej. Pochodzenie tych budynków tłumaczy się przyjściem ludności pierwotnej w dolinę Eufratu z gór, gdzie oddawali cześć swoim bóstwom. Społeczeństwo silnie udyscyplinowane — królowie są przedstawicielami bogów, pokojowe, lecz stoi na najwyższym szczeblu sztuki wojennej. Uzbrojenie: hełmy, miecze i lance; piechota — szyk kohorty, czy falangi i kawalerja — wozy bojowe, zaprzężone w dzikie osły. Podział na klasy, wśród których klasa kapłanów zajmuje najwyższe miejsce, ale ludność wolna bardzo swobodnie traktowała niewolników, mających łatwość wykupienia się za pracę, czy za pieniądze. Wielobóstwo, ale z uprzywilejowaniem bogów danych miejscowości (taki był bóg-księżyc Nannar i małżonka jego bogini Nin-Gal, w Ur, którym król Ur Nammu i jego syn, Szulgi, wznieśli świątynię). Były to czasy trzeciej dynastji z Ur (2.300 — 2.180 przed Chr.), kiedy potęga Sumirów sięgała od zatoki Perskiej do morza Śródziemnego. Między czasami pierwszego państwa napół semickiego — Sumirów i Akadów — Starszego Sargona (początek XXVII wieku przed Chr.), a królami pierwszej dynastji Babilonu (na przełomie III i II tysiącolecia przed Chr.), którzy byli Semitami, przypadają czasy najwyższego rozwoju cywilizacji sumirskiej. Ale jak wykazują wykopaliska grobów królewskich z połowy IV tysiącolecia, cywilizacja ta była już starożytna, i w porównaniu do niej nawet cywilizacja Egiptu, uchodząca do dziś dnia za najstarożytniejszą w świecie, była młoda i barbarzyńska; założyciel jej Menes (około 3.500 lat) nie zdążył połączyć jeszcze Egiptu nawet w jedno państwo. Stąd wniosek, że właśnie nie kto inny, jak Sumirowie, złożyli się pracą swą cywilizacyjną na powstanie tego, co później wchło-

nęła sztuka i myśl Semitów — nietylko babilońska, czy asyryjska, ale i hebrajska, syryjska, a nawet egipska. Rok 1926–28

Nie wiadomo właściwie, kim byli Sumirowie. W nauce powszechnie dziś uważani są za przybyszów. Skąd — niewiadomo: z Arabji południowej, czy może nawet z jej wybrzeży wschodnich (wyspa Bahrein — święta). To pewne, że właściwy obszar ich osiedlenia — Mezopotamja południowa — był niewielki, jak delta Nilu, tam, gdzie rośnie palma daktylowa. Cechą ich cywilizacji jest budownictwo z cegły nie palonej, lecz suszonej w słońcu z zaprawą do spajania w postaci asfaltu. Kształt okrągły — kopulasty — budowli ma być odbiciem budownictwa pierwotnego z trzciny. Chociaż obszar osiedlenia Sumirów był niewielki, zato wpływ ich cywilizacyjny był olbrzymi na ludność pierwotną przed Semitami w Azji Przedniej, której cywilizację łączą powszechnie z ceramiką malowaną z przed 3.000 lat przed Chr., a która zajmowała cały pas ziemi urodzajny na pograniczu z pustynią od Eufratu aż po Elam. Byli to t. zw. Subartyjczycy (Szubartu) w czasach historycznych zasymilowani przez Semitów, chociaż język ich starożytny pozostał w napisach klinowych, spokrewniani niekiedy z Elamitami.

Wykopaliska w Tell Halaf (u źródeł Chaburu, dopływu Eufratu) z ramienia fundacji niemieckiej w Lipsku Maksa von Oppenheima, zaczęte w roku 1911 i podjęte dopiero po wojnie. Ognisko kultury subartyjskiej (Szubartu), także hurryjskiej (Hurri) u Anglików. Najgłębsze pokłady — ceramika malowana z III i IV tysiącolecia przed Chr., ta sama, którą znajdowano w Syrji i Azji Mniejszej na zachodzie i na południu w Mezopotamji, w Ur, Kisz i t. d. aż po Elam, w Suzie. Rasa subartyjska starsza od Sumirów (cechą jej charakterystyczną — ptasie nosy). Pomniki i rzeźby z kamienia — bazaltu — z III tysiącolecia. Bóstwa te same, co w Azji Mniejszej, przejęte później przez Chetytów: Teszup — męskie i Hepet — żeńskie, przedstawiane w postaci siedzącej o kształtach prawie kubicznych (posąg bogini wagi dziesięciu tonn), albo stojące na byku — Teszup i na lwie — Hepet. Nazwa miasta nieznana. Napisy klinowe w języku aramejskim (XII w. przed Chr.) wymieniają króla Kaparę, syna Hadianu. Byli to już Semici, którzy przejęli kult subartyjski. Na tem miejscu w połowie tysiącolecia było królestwo Mittanów z panującą kastą aryjską (Indo-europejczycy). Na tem samem podłożu subartyjskiem powstała kultura późniejsza asyryjska z miastami Aszur i Niniwą. Rok 1927–29

2) Syrja i Azja Mniejsza (Chetyci i ludy azjanickie). Rok 1906–07

Wielkie znalezisko tabliczek klinowych w Boghaz Kui (starożytna Pteria) w obszarze rzeki Halysu (Azja Mniejsza). Stolica wielkiego państwa chetyckiego pod nazwą Hattuza w drugiej połowie II tysiącolecia.

Wykopaliska w Sakże Gezi i w Ejuk, w pobliżu Boghaz Kui, z okresu syryjsko-chetyckiego.

Wykopaliska w Karchemysz, wznowione w roku 1920, i na północo-zachód od tego miejsca, w Sindżirli (od roku 1888). — Obydwie miejscowości w Syrji. Rok 1912–14

Wykopaliska w Kultepe w pobliżu Cezarei (Kaisarieh) z ramienia rzą- Rok 1925

Rok 1925

du czechosłowackiego (prof. Hrozny). Te ostatnie, t. zw. tabliczki kappadockie posłużyły za podstawę do odtworzenia dziejów Protochetytów (druga połowa III tysiącolecia).

Tabliczki z Kerkuk — wykopaliska E. Chiery — na stokach gór Kurdystanu w przeważnej części subartyjskie.

Rok 1930 Dwa nowe ogniska wykopalisk: Chafadże — starożytne Akszak — równej doniosłości, co Kisz w Mezopotamji i Tell Asmar na południe od Karchemysz, lecz na prawym brzegu Eufratu — ruiny miasta na wzór Ostji, czy Pompei.

Tabliczki z Boghaz Kui dały klucz do rozwiązania kwestji języka nieznanego Chetytów. Słownik jego przeważnie, podczas gdy gramatyka w całości należy do grupy języków indo-europejskich (chet. uga, ug, — łac. ego, chet. kuis — łac. quis). Ci Chetyci byli więc pierwszymi Indo-europejczykami w Azji Mniejszej. Wędrówka ich przypada na ten sam okres, co i ludów bałkańskich — Tracji, Tesalji (około roku 2000 przed Chr.). Także ceramika ich jest bliższa ceramiki tych ludów, aniżeli ludów wschodnich, a w pierwotnej kolebce za najbliższych sąsiadów musieli mieć Greków, z którymi mają wspólny słownik. Ale najeźdźcy ci znaleźli już przed sobą osiadłą w Azji Mniejszej ludność, która zwała się Chetytami (Hatti) i od której zapożyczyli swą nazwę, chociaż narzecze ich różni się od narzecza przybyszów (to drugie nazywają także nasyckim od stolicy państwa Nesy). Tę ludność pierwotną, czyli t. zw. Protochetytów zalicza się do ludów azjanickich, czyli mieszkańców Azji Mniejszej przed Indo-europejczykami, których szczątki przechowały się dzisiaj śród Górali na Kaukazie, jak Gruzini, Czerkiesi i t. d. (ale nie Ormianie, którzy są Indo-europejczykami). W drugim tysiącoleciu przed Chr. element ten nowych przybyszów był bardzo żywotny w Dwurzeczu na północ od Asyrji i Babilonji, w kraju t. zw. Naharain, gdzie było silne ich królestwo t. zw. Mitannów. Imiona ich bogów są indyjskie, jak Aruna-Varuna, Inara-Indra, tak samo, jak i królów, z czego wnosi się, że klasą panującą u nich byli Arjowie. U Chetytów są bóstwa męskie i żeńskie: główny bóg Teszup — piorun, ten sam, co i u Subartów. Topór dwusieczny — symbol bóstwa, ten sam co na Krecie i w całym świecie azjanickim w II tysiącoleciu przed Chr. Pierwsi wprowadzili konia, przechował się nawet traktat o hodowli koni z XIV w. przed Chr. Na ten sam okres czasu przypada osiedlenie się Persów i Medów w Iranie. Chetyci obok konia przynoszą ze sobą żelazo. To tłumaczy potęgę ich wojskową w drugiej połowie II tysiącolecia. Największy król ich Suppiluliuma panuje nad Azją Mniejszą, Syrją (1388 — 1347), a państwo Chetytów stoi narówni z Egiptem, Asyrją i Babilonią. W walkach też z niemi skruszyła się potęga Chetytów w Syrji w bitwie pod Kadesz (1294), a pod naporem nowych ludów Tracji, a także z za morza — w tej liczbie pierwszych Greków-Achajczyków — upadło i panowanie ich w Azji Mniejszej.

3) W Grecji i na wyspach (Pierwotni Grecy-Achajczycy i Dorowie).

Rok 1920 i nast.

Wznowienie prac misji niemieckiej przedwojennej przez archeologów angielskich w Mikenach i Tirynsie: oprócz badań archeologicznych murów i grobów królewskich badania stratograficzne i chronologiczne, zwłaszcza tholoi (grobowców kopulastych).

Rok 1921–36

Zakończenie wielkich prac wykopaliskowych sir Arthura Evansa na Krecie, zwłaszcza pałacu Minosa w Knossos.

Rok 1922–36

Ogłoszenie rezultatów prac, prowadzonych przez J. Hazzidakis (między r. 1909 a 1913), wykopaliska pałacu, nekropoli w Malia i willi minojskich w Tylissos.

Rok 1925 i nast.

Wykopaliska z ramienia rządu greckiego w Sklave Kampos, Apodulu, u ujścia rzeki Amnisos (groty święte).

Rok 1928

Wykopaliska w Tebach t. zw. pałac Kadmusa.

Rok 1930

Podjęcie na nowo prac wykopaliskowych na wzgórzu Hissarlika przez W. Dörpfelda i C. W. Blegena — wznowienie kwestji autentyczności Troi i królestwa Priama.

Rok 1931

Wykopaliska w Vuni i w innych miejscowościach na wyspie Cyprze — pałace, grobowce z tych samych czasów, co na Krecie z okresu cywilizacji minojskiej (3.000 — 2.500 lat przed Chr.) — ślady kultu byka i węża.

Rok 1935

Ogłoszone rezultaty poszukiwań misji włoskiej na Krecie — wykopalisk na terenie Krety południowej: pałace w Phaestos, Haghia Triada i t. d.

Cywilizacja minojska na wyspach i częściowo na wybrzeżu Azji Mniejszej trwa dwa i pół tysiąca lat przed inwazją dorycką. Apogeum jej pierwsza połowa drugiego tysiącolecia (1750 — 1450). Są to czasy tessalokracji króla Minosa (na wyspie Krecie), o której wspomina Thukydydes. Minos — przedstawiciel i zastępca boga na ziemi, jak faraon; nazwa Minos jest to tytuł. Stamtąd wywodzili Grecy początki swej sztuki i pierwsze mity swe, jak o Tezeuszu, które wskazują, że podlegali panowaniu Kreteńczyków. Ci Grecy, pierwsi przybysze z północy (około 2.000 roku przed Chr.), byli to znani z poezji homeryckiej Achajczycy. Szczątki ich cywilizacji przetrwały w postaci zamków, jak w Mikenach (ojczyzna Agamemnona), Akropolu i pałacu w Tirynsie, grobowców królewskich („Atreusza"). Zowie się ten okres cywilizacji królewskim, czasem mikeńskim. Z czasem wędrówki tych Achajczyków zalewają morze Egejskie od Arkadji aż po wyspę Cypr i burzą cywilizację minojską (około 1400 roku przed Chr.). W źródłach chetyckich Achajczycy występują jako Ahiyawa, państwo potężne częścią na wyspach, jak Lesbos (chet. Lazpa), Rodos, częścią na lądzie w Azji Mniejszej. Wymieniane jest narówni z Asyrją, Babilonem i Egiptem. Było ono potęgą morską w przeciwieństwie do lądowej Chetytów. Na te czasy ich potęgi przypada zburzenie Troi (1.209 albo 1.183 przed Chr.) — zdarzenie, którego potwierdzenia dotychczas źródłowego brak, chociaż w tychże źródłach znaleziono imiona historyczne bohaterów poematów homeryckich, jak Eteokla, Andreusa, Atreusa, nawet Troi. Nowa jednak wędrówka ludów bałkańskich z północy — pod naporem Illirów, którzy osiedlają się w północno-zachodniej części półwyspu, daje początek nowemu przegru-

Rok 1935

powaniu świata greckiego i mało-azjatyckiego. Przez Hellespont napływają do Azji Mniejszej plemiona trackie — Masa, Dardana, i wraz z nową falą Achajczyków — ludów z za morza — obalają państwo Chetytów w Boghaz Kui. Równocześnie nowa wędrówka plemion północnych Doryjczyków z Tessalji na południe w postaci, w jaką ją ubrała późniejsza legenda — powrotu Heraklidów — sięga aż do Peloponezu. Ci Doryjczycy zalewają z czasem Cyklady aż po Kretę i kładą kres panowaniu Achajczyków, a razem z nimi i ich cywilizacji. Między zaś tym okresem mikeńskim a początkami dziejów Grecji właściwej upływa okres czasu prawie półtysiącoletni.

4) W Palestynie i w Syrji (Aramejczycy-Fenicjanie i Żydzi).

Rok 1933 Odkrycie ruin miasta Mari na miejscu Tell Hariri w Syrji. Ważny punkt handlowy i węzeł strategiczny na drodze z Babilonji do morza zachodniego w III tysiącoleciu. Tędy Abraham odbywał wędrówkę z Ur do Haran (około 2.000 roku). Odkopane szczątki pałacu, który zburzył Hammurabi.

Rok 1935 Odkopanie całej dzielnicy w Ras Szamra, starożytnej Ugarit, w Syrji na północ od Bejrutu. Tu znaleziono tabliczki gliniane z napisami klinowymi, których znaki służą nie do oznaczenia całych sylab, jak w Babilonie, lecz poszczególnych zgłosek. Język — odmiana aramejskiego, pokrewny hebrajskiemu narzeczu. Pochodzenie z XIV wieku przed Chr. Ponieważ w Byblos, samem centrum Syrji, odkopano sarkofag Ahirama, króla tego miasta z XII wieku z długą inskrypcją w języku i znakami fenickimi ułożoną, stąd wniosek, że alfabet fenicki jest daleko starszy, aniżeli przypuszczano dotychczas (napis króla Meszy).

Rok 1933 5) W Polsce starożytnej (kultura łużycka).

Odkrycie Biskupina, osady położonej na półwyspie jeziora Biskupińskiego z wczesnego okresu żelaza (700 — 400 przed Chr.), zalanej z powodu podwyższenia się wód jeziora (rzeka Gąsawka przepływa jezioro Biskupińskie). Jest to osiedle lądowe, nie palafit, warownia, zbudowana na przełomie epoki bronzu i żelaza. Hipoteza, że zbudowana została pod naporem ludności prabałtyckiej o kulturze grobów skrzynkowych na ludność tubylczą słowiańską kultury popielicowej albo łużyckiej. Dotychczas stwierdzono istnienie takich osad obronnych w Czeszewie, Jankowie i Kruszwicy. Doskonale zachowane domy mieszkalne: podłogi, ściany sumikowe, ogniska. Ulice, biegnące prostopadle. Falochron i wał obronny. Narzędzia znalezione: siekierka żelazna z tulejką, cztery sierpy żelazne, szydło żelazne w oprawie z kości, igła i inne przedmioty z bronzu: naszyjniki, bransolety, pierścienie. Wędzidło końskie rogowe, koło od wozu jednotarczowe bez szprychów, wykonane z kawałka drzewa, które prawdopodobnie obracało się wraz z osią — jedyny okaz z tych czasów na północ od Alp — dowód związku kultury łużyckiej ze śródziemnomorską. Gliniane formy dla odlewów z bronzu, grociki rogowe, masa wyrobów z gliny od naczyń użytkowych do zabawek dziecinnych — ptaszków, talerzyków i t. p. Rysunek konia i jeźdźca, przedsta-

wiający polowanie prawdopodobnie na jelenia — bardzo prymitywny. Ze szczątków roślin przechowanych — zboże: pszenica, proso, włókna lnu. Ze szczątków zwierząt domowych: pies, świnia, koza, owca, bydło krótkorogowe. Ze zwierząt dzikich — niedźwiedź, dzik, lis, wydra, borsuk, jeleń, żubr. Dalsze badania w toku.

6) Na Dalekim Wschodzie — w Chinach (dynastja Szang mityczna wchodzi do historji).

Znalezisko paleontologiczne w Chinach, w miejscowości Czeu Ku Tien, Rok 1927
w odległości kilkudziesięciu kilometrów na południo-zachód od Peipingu (dawniej Pekinu) stwierdziło obecność człowieka w okresie pleistoceńskim, czyli 500.000 albo więcej lat wstecz. Najdawniejszy człowiek, którego szkielet znaleziono w Chinach, jest to t. zw. Sinanthropus pekinensis, istota pokrewna najdawniejszemu szkieletowi, znalezionemu na Jawie, zwanemu Pithecantropus erectus. Według antropologów Sinanthropus ma cechy, zbliżające go już nietylko do rasy mongolskiej, ale wprost specyficznie chińskie. Wykopaliska z okresu starego kamienia stwierdziły jednakowoż istnienie człowieka innego pochodzenia, aniżeli Sinanthropus. Okres neolitu w Chinach także dosyć dobrze jest poznany, zwłaszcza ta najmłodsza epoka, rozciągająca się na obszar dość zwarty i odosobniony na północnym wschodzie dzisiejszych Chin — okrąg Honan-Szantung.

Krążące od wielu lat w handlu antykwarskim w Pekinie i innych miastach kości ludzkie z napisami w postaci hieroglifów chińskich przez długi czas były uważane za artefakty (roztarte na proszek w medycynie ludowej były stosowane jako środek leczniczy), dopóki nie wpadły w ręce uczonych chińskich, a następnie i sinologów europejskich, którzy wzięli się do odcyfrowania tych hieroglifów. Przytem zwrócono uwagę na miejsce, skąd one pochodzą — obwód Anyang, stanowiący północną część prowincji Honan (na południe od Peipingu). Do rąk ludzkich kości te dostawały się wykopywane z ziemi.

Tutaj zaczęto kopać — archeolog chiński dr Li Czi w porozumieniu Rok
z instytucją naukową w Pensylwanji Smithonian Institution, ale prace 1928–29
te zostały przerwane skutkiem wojny domowej.

Instytut narodowy poszukiwań historycznych i filologicznych — in- Rok
stytucja chińska — po zwalczeniu wielu przeszkód także natury religij- 1931–34
nej rozpoczął wykopaliska w Anyang. Odkopano całe miasto — stolicę państwa Szang (1765 — 1123 przed Chr., według innej chronologji 1558 — 1051 przed Chr. Od roku 841 przed Chr. obydwie chronologje schodzą się), i groby królewskie. Okres poprzedzający dynastję Czou stał się historycznym. Chiny za czasów dynastji Szang posiadały już wysoce rozwinięte pismo, literaturę i sztukę dekoracyjną oraz umiejętność wznoszenia wielkich budowli.

Wykopaliska w Hsiun Hsien: groby z czasów dynastji Czou w po- Rok
bliżu dawnej stolicy państwa Wei, znanej pod nazwą miasta Feng, skąd 1932–35
wyszedł podbój państwa Szang. Późniejsza stolica tejże dynastji, zwana Hao, także w sąsiedztwie Hsiun w kotlinie rzeki Wei — także odkopana. Wykopaliska prowadzi Honańskie Towarzystwo poszukiwań ar-

Rok

1932–35 cheologicznych wraz z Instytutem Narodowych poszukiwań. Nazwa państwa Czou spotykana w inskrypcjach na naczyniach bronzowych, znajdowanych tutaj w najwcześniejszym okresie czasu. Historja Chin w drodze poszukiwań archeologicznych cofnięta do połowy drugiego tysiąclecia przed Chr.

7) Na Dalekim Wschodzie w Mandżukuo z ramienia japońskiego rządu.

Rok 1927 Wykopaliska w Pi-tze-wu, w Mandżurji wschodniej, na wschód od Dairenu, z ramienia Towarzystwa Archeologicznego Azji wschodniej pod dyrekcją prof. Kosaku Hamady: epoki kamienia, bronzu i żelaza, ceramika malowana.

Rok 1928 Wykopaliska w Mu-jang-czeng, w Mandżurji południowej, w pobliżu portu Arthura: grobowce z epoki Han.

Rok 1931 Poszukiwania antropologiczne i archeologiczne z ramienia Tow. arch. Azji wschodniej w obwodzie Siringhol, w Mongolji wewnętrznej.

Rok 1933 Wykopaliska w Nan-szan-li, w Mandżurji południowej, w pobliżu portu Arthura pod kierunkiem prof. Hamady i Konji Kiyono — siedem grobów z epoki Han, w zatoce Tsung-tu — osady neolityczne, w Ying-czeng-tzu — freski z epoki Han.

Rok 1935 Osady neolityczne i eneolityczne w Czi-feng, w prowicji Dżehol (Mandżukuo) odkopane przez prof. Hamadę: około dwudziestu grobów wraz z ceramiką malowaną.

CYWILIZACJA I KULTURA XX WIEKU: WNIOSKI.

OBLICZE DUCHOWE CYWILIZACJI XX WIEKU: A) Człowiek — jednostka. Piętnem, które cywilizacja wycisnęła na człowieku XX wieku, jest maszyna. W przeciwieństwie do wieku XIX, który formował psychologję człowieka na wzór zjawisk biologiczno-przyrodniczych, kierownictwo duszy objęły nauki matematyczno-fizyczne w ich najbliższem zastosowaniu do życia. A ponieważ w mechanice są znane tylko dwa zjawiska: energja i ruch, przeto i nowy okres cywilizacji, zwłaszcza powojenny, rozpoczął się pod temi dwoma hasłami: energji i ruchu, albo siły i szybkości. Zepchnęły one na drugi plan wszelkie inne zagadnienia, nawet takie, które w poprzednim wieku uchodziły za najwyższy wyraz kultury i cywilizacji, jak rozwój, postęp i t. p., a na ich miejsce wprowadziły nowe, jak rekord, dynamizm i t. p. Skutkiem tego zmienił się i wyraz moralny jednostki. Nie znaczy to wcale, aby się stała ona gorszą albo lepszą, w innych tylko formach wyraża się jej energja duchowa — upadek, czy bohaterstwo.

Maszyna nietylko nie stępiła przyrodzonych darów — wrażliwości i przedsiębiorczości, względnie twórczości ludzkiej, ale je zaostrzyła i wysubtelniła, i to zaczynając od najczulszych przyrządów mechanicznych, którymi posługują się uczeni w swych pracowniach i laboratorjach naukowych, kończąc na pracy zautomatyzowanej robotnika fabrycznego, me-

chanika prowadzącego pojazd albo lotnika. Wszelkie porównania i zestawienia pracy maszynowej z pracą warsztatową, a robotnika fabrycznego z rzemieślnikiem, czy rękodzielnikiem na korzyść tego drugiego szwankują już z tego powodu, że kwalifikacje pierwszych wymagają selekcji nieraz drogą metodyczną naukową, jakiej nie podlegał nigdy rzemieślnik, którego kwalifikacje były co najwyżej oceniane korporacyjnie. Wręcz przeciwnie, można powiedzieć, że dopiero maszyna-automat wyzwoliła człowieka-jednostkę z zależności już nietylko od żywiołów przyrodzonych, ale i od środowiska — masy ludzi, go otaczających. Dość przytoczyć takie fakty, jak koncerty radjowe słuchane u siebie w pokoju, zamiast na sali koncertowej, a w dalszym rozwoju obrazy telewizyjne wprost z sal teatralnych, czy kinowych odbierane u siebie w domu. Ale więcej, bo nawet walki pojedyńcze staczane w powietrzu przez lotników są jakby odtworzeniem scen wojennych z czasów średniowiecznych, jeśli nie przedhomeryckich, kiedy wojna była szeregiem bitew staczanych w pojedynkę przez bohaterów. W czasach pokojowych wysiłki te zastąpiły sporty i rekordy w nich odnoszone, które nie mniej wymagają bohaterstwa indywidualnego i nie mniej kosztują ofiar jednostkowych.

B) Środowisko społeczne psychologicznie nie jest przygotowane do zmiany warunków technicznych, a z niemi także i moralnych nowej epoki, która nastąpiła, a która tak się ma do poprzedzającej, jak okres średniowiecza do wieku pary i żelaza. Wszytkie pojęcia ogólne, których dawniej używano dla przystosowywania się do życia zbiorowego gromadzkiego, pozostały, ale treść ich wewnętrzna załamała się. Demokracja, postęp, liberalizm, emancypacja kobiet, czy dziecka, nawet walka klas raptem straciły na wartości. Zamiast na przynętę, zaczęto tych haseł używać jako straszaka. A co najciekawsze, to iż socjalizm, który miał być tym wymarzonym stanem przyszłości, a raczej na który patrzono z oddalenia, jako na kres wędrówki XIX stulecia, rozwiał się w rzeczywistości na progu XX wieku, jako stan nawpół barbarzyństwa, w postaci swej najprymitywniejszej jako bolszewizm najbliższy ludom obcym kulturze zachodniej — azjatyckim, czy eurazyjskim. Tam, gdzie maszynie został podporządkowany człowiek, znikła cywilizacja, a życie ludzkie zmieniło się w życie hordy niewolniczej, pędzonej z miejsca na miejsce batem i głodem. Tak samo w sowieckiej Rosji, jak i w demokracji Stanów Zjednoczonych. Jednych pędzi z miejsca na miejsce ślepy posłuch, drugich — kataklizmy kryzysowe nieuświadomionego życia przemysłowo-ekonomicznego.

Zamiast w epokę socjalizmu cywilizacja XX wieku wchodzi w nową epokę indywidualistyczną, która dla siebie formy jeszcze i wyrazu nie znalazła. Wojna światowa kryzys ten przyśpieszyła, jeśli go sama nie stworzyła. Żadna epoka w tak stosunkowo krótkim czasie, bo niespełna w lat dziesięć, nie wydała tyle indywidualności potężnych, które wzięły na siebie odpowiedzialność, aby swą wolą i siłą nadać kształt życiu i masom, co epoka nasza po wojnie światowej. Wystarczy przytoczyć imiona wodzów, na których narody wzorują swe życie powojenne—Piłsudskiego,

Mussoliniego, Hitlera. Nazywają się te formy per analogiam dyktaturą, ale dyktatury były krótkie i dla doraźnego celu podejmowane. Tutaj ma się do czynienia ze strząśnięciem jednej epoki i rozpoczęciem nowej, a co ważniejsze z kształtowaniem życia mas nie na podstawie doktryny, lecz realizmu czynów i faktów, które zaczynają przemawiać do wyobraźni tłumów silniej, aniżeli wszelka teorja, gdyż poza czynami i faktami indywidualnemi środowisko, czyli masa, czuje siłę i ruch, czyli samo życie. Tak samo indywidualizm grecki, czy rzymski zrodził się z kultu bohaterów, który był zawsze przeciwieństwem do wiedzy utajonej, narzuconej, jako ślepy posłuch przez kapłanów, a mieszczącej się także per analogiam w abstrakcyjnych programach partyj. Nawet w sprawach ekonomicznych mózg i wola jednostkowa zaczyna walczyć z tem, co uznane jest za prawo przez grupę społeczną, a nawet państwo. Przykładem tego jest polityka N. I. R-y w Stanach Zjednoczonych, zainicjowana przez Roosevelta, która zdaniem wielu narusza podstawy stupięćdziesięcioletniej konstytucji amerykańskiej, a która przecież znalazła posłuch entuzjastyczny w masach, stwierdzony ponownym wyborem jego twórcy na prezydenta.

Tak więc na obydwóch prawie przeciwległych biegunach ustroju społecznego, t. j. w komunizmie, jak i w demokracji, losy mas zdane są na jednostki, jeśli wręcz nie na jednostkę. Liczba, ilość — według głosów wyborców — pozornie tryumfująca na schyłku wieku XIX, wieku demokracji parlamentarnej, lub konstytucyjnej, ustępuje miejsca jakości. Jest to proces dopiero zarodowy, jakby początek nowego przegrupowania społeczeństwa. W wielu wypadkach budzi on wrażenie jakby odradzania się przywilejów klasowych, a nawet kastowych. Dla wielu jest on równoznaczny prawie z upadkiem cywilizacji Zachodu. Tymczasem są to narodziny nowego świata, który powstał z gruzów wojny.

ŻYCIE SPOŁECZNE. W życiu społecznem, gromadzkiem, a więc w ustosunkowaniu wzajemnem do siebie grup i warstw, czasem w pojęciu ekonomicznem uważanych za klasy, wojna światowa stanowi przełom, będący charakterystyką dwóch epok. Z wielkiem zastrzeżeniem co do nienadużywania terminologji wyrazów — czasy przedwojenne w stosunku do obecnych można by uważać za czasy patrjarchalne, albo jeszcze lepiej czasy panowania królów, przynajmniej w odniesieniu do tej części globu ziemskiego, która uzurpowała sobie panowanie nad światem, a którą zowiemy Zachodem, czyli Europą. Mimo wszystkie rewolucje XVIII i XIX wieków, mimo wszelkie postępy i zdobycze demokracyj, a nawet gdzieniegdzie i republikańskie formy rządu, wewnętrzna struktura Europy opierała się na hierarchji pochodzenia, której wierzchołek stanowił tron monarszy u góry. Nawet w Anglji — kraju z tradycji najbardziej demokratycznym, nie mówiąc już o wilhelmowskiej Rzeszy, a tem bardzej o Austrji z czasów Franciszka Józefa. Zrównanie prawne, a nawet obywatelskie nie odebrało jeszcze przewodnictwa kulturalnego pochodzeniu, a przewodnictwo to w postaci naśladownictwa zwyczajów, upodobań, strojów, nawet smaku w literaturze czy sztuce było narzucane przez warstwy wyższe warstwom niższym, o ile z masy biernej przeistaczały się

one w jednostki czynne. U nas w całym okresie popowstaniowym, pracy organicznej, czy też t. zw. pozytywizmu, rolę czynną w społeczeństwie odgrywają prawie wyłącznie osoby pochodzenia szlacheckiego, zasilające elementem swym kulturalnym wszelkie ruchy nawet skrajne żywiołowe, jak ruch socjalistyczny, ludowy, a nawet mniejszościowy, jak litewski, białoruski, czy nawet ukraiński. Jest to zjawisko tak ogólne w całej Europie ubiegłych dwóch stuleci, że nawet Francja ze swoją przedwojenną republiką mieszczańską pod tym względem, czyli w odniesieniu do przewodnictwa kulturalnego swej warstwy przewodniej politycznie, a więc mieszczaństwa, nie tworzyła żadnego wyjątku, a wyraz kapitalizm — tak nabrzmiały w pojęciu ekonomicznem lat ubiegłych do określenia całej epoki, w przemianowaniu na swój równoważnik społeczny, czyli pieniądz—kulturalnie tracił prawie wszelkie znaczenie wobec pochodzenia. Ci, którzy najlepiej operowali tą wartością ekonomiczną, a więc Żydzi, umieli też najdokładniej ustalić wartość jego socjalną określeniem: „Pochodzenie jest wiele, ale nie wszystko; pieniądz jest wszystko, ale niewiele" (Geburt ist viel, aber nich alles; Geld ist alles, aber nicht viel). Niedarmo też potentaci żydowscy starali się zasłonić swój pieniądz tytułami szlachectwa, czy koneksjami arystokratycznemi.

Wojna światowa, która na małą skalę może być porównana z wojną trojańską, czyli królów i książąt w jednej rodzinie — tak dalece dwory europejskie były przed wojną ze sobą spokrewnione i tak dalece wojna postawiła na przeciwko sobie bliskich krewnych w dwóch przeciwnych obozach — uczyniła największy przewrót socjalny, o którym dyskretnie się nie wspomina — obaliła większość tronów w Europie: prócz trzech największych monarchów świata — przynajmniej dwudziestu kilku drobnych suwerenów niemieckich, którzy jednak w swoją progeniturę zaopatrywali prawie wszystkie domy panujące europejskie.

O patrjarchalizmie, czyli o stosunku biernym mas ludności do panującego z Bożej łaski suwerena, nie może być nawet mowy w tych warunkach. Masa szuka natchnienia u swych urodzonych przewódców, czyli t. zw. dyktatorów. Z nimi razem pochodzenie jest raz nazawsze wymazane z historji. Żaden z tych przewódców nie legitymizuje swojej władzy tytułem królewskim, nawet prezydenckim. Wręcz przeciwnie, tytuł swej władzy uważa za wspólny z masą — czyto w charakterze towarzyszy pracy (Kameraden), czy kombatantów — w najogólniejszem znaczeniu łączy go z masą gleba i krew (Boden und Blut). Taka jest filozofja nowego typu społeczeństwa, wyłonionego z przewrotów powojennych. Nazwano ten ustrój totalistycznym, a mimo pokrewieństwa form jego, wyłonionych wspólnie z rewolucji (możnaby dodać głodu) i wojny, przejął on wszystkie sprzeczności i przeciwieństwa społeczeństw przedwojennych we wzajemnym stosunku do siebie. Totalizm zatem nietylko nie przywrócił pokoju w Europie, ale możnaby z całą bezstronnością utrzymywać, iż stał się dla niej nowem widmem wojny. Z powodu zatarcia różnic i przeciwieństw nawewnątrz — społeczeństwa te stały się bardziej

dynamiczne, zwłaszcza nazewnątrz, a przez to jeszcze bardziej groźne dla pokoju świata.

Jak się zachowały po wojnie społeczeństwa, które swój cały ustrój przedwojenny, czyli demokrację podniosły na tarczę, jako hasło zwycięstwa? Przedewszystkiem musiały dać masie to wszystko, co zapewnili jej dyktatorowie i więcej jeszcze. To więcej stanowiło uśmiercenie całkowite klasy górnej społeczeństwa przedwojennego. Oto jak przedstawia obraz Wielkiej Brytanji powojenny historyk liberalny angielski (J. A. Spender): Wielkie domy i pałace w najelegantszej części Londynu — Mayfair i Belgravia — zamienione na szkoły i hotele. Niegdyś świetny sezon wiosenny w stolicy opustoszały. To samo dzieje się z rezydencjami pańskiemi na wsi, które stanowiły niegdyś ośrodek życia towarzyskiego i kulturalnego na prowincji. Podatki — dochodowe, spadkowe—łącznie z depresją w rolnictwie—wyzuły z majątków dawną szlachtę (squires) i obywateli ziemskich (landlords). Zastąpili ich dzierżawcy, a sposób ich uprawy roli za pomocą traktorów i narzędzi mechanicznych zbliżył zawód rolnika do zawodu przedsiębiorcy przemysłowego, przez co jeszcze bardziej rolnictwo pozbawił dawnego uroku. Oderwanie się całej klasy ludności od ziemi uczyniło ją bardziej ruchomą: część zasilona przeważnie nuworyszami spędza czas raz w stolicy, to znów na Rivierze, podczas gdy reszta arystokracji musi szukać takich samych zarobków i sposobów utrzymania, jak cała szara masa ludności. Obraz ten stanu życia górnych dziesięciu tysięcy w społeczeństwie angielskiem powtarza się i w innych społeczeństwach europejskich, czasem w rysach jeszcze silniej zaostrzonych.

Zato i w demokracjach powojennych cały ciężar wagi społecznej spoczął obecnie na masach, chociaż bez przyjętego, czy narzuconego przewódcy. Wielcy przewódcy parlamentarni pierwszych dziesiątków lat bieżącego stulecia wywalczyli swym wyborcom na podstawie powszechnego prawa głosowania wszystkie przywileje pracy i więcej jeszcze, aniżeli pracy, bo bezrobocia przymusowego, a często dobrowolnego. A chociaż i do tych przywilejów, jak i do pracy, nierówny jest przystęp dla każdego, sytuacja bezrobotnych w niektórych krajach jak naprzykład w Anglji zrównała ich z pracującymi, pozwalała — naprzykład na wyjazd i swobodną wilegjaturę w miejscowościach nadmorskich Francji (wobec niskiego kursu franka), w domu zaś na życie bez troski, a nawet wykwintne. Chociaż bezrobocie jest stałą troską społeczeństw powojennych, zmienna, choć stała cyfra jego niezawsze może być przypisywana kryzysowi ekonomicznemu, gdyż pomija się w rachubie zbyt często przyrost naturalny ludności, który z kolei wytrąca z równowagi zastępy pracowników. Na pierwszym planie po wojnie była prawie we wszystkich krajach sprawa zaopatrzenia ludności w domy mieszkalne. Anglja pod tym względem wzięła zapewne rekord budownictwa, gdyż już w roku 1927 liczba domów nowowybudowanych od czasów zawieszenia broni dosięgła w niej jednego miljona. Domy te niczem nie różnią się od dawnych domów mieszczańskich, jeżeli zaś chodzi o wygody, jak łazienka, elektrycz-

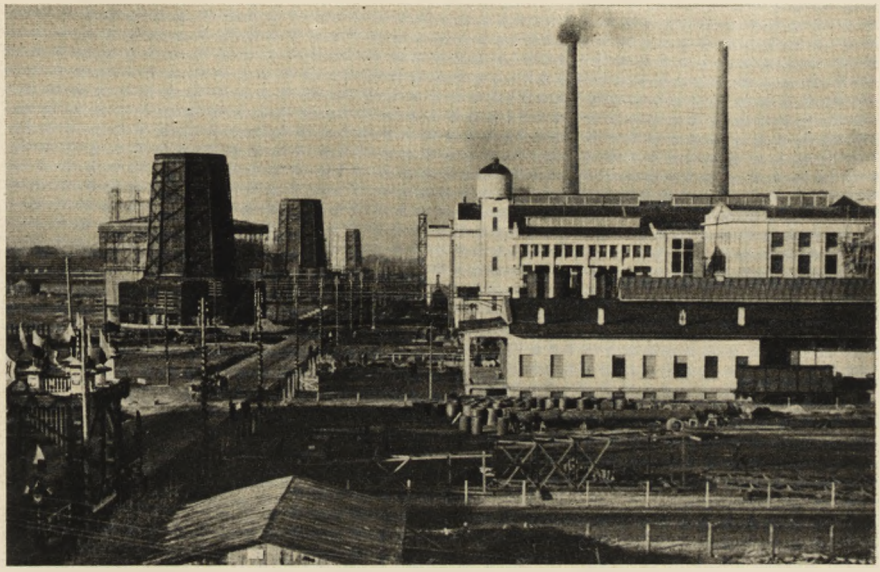

Mościce, przedmieście Tarnowa, wielka państwowa fabryka nawozów azotowych, zbudowana w 1929, nazwana na cześć Prezydenta Rzplitej prof. Ignacego Mościckiego.

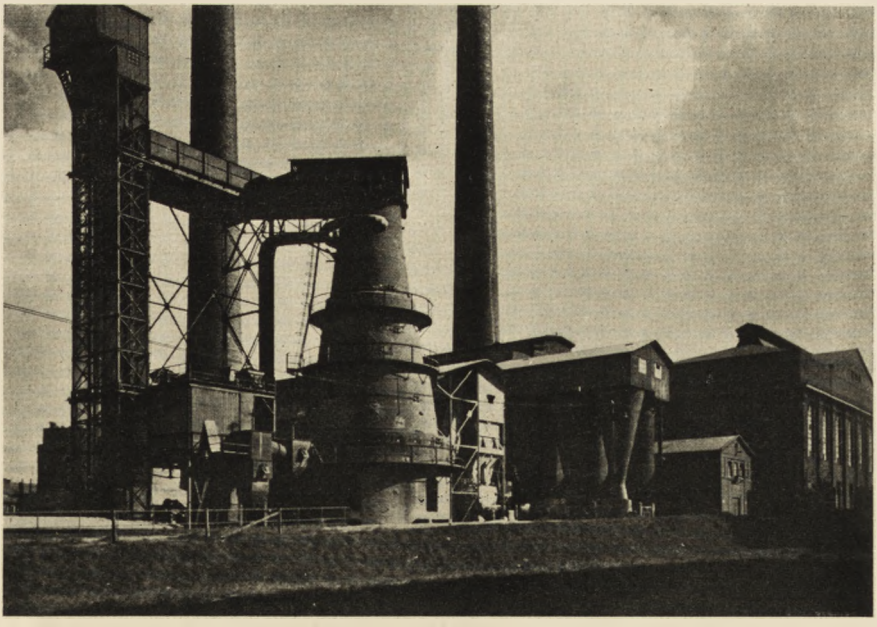

Piece wapienne w Chorzowie. Chorzów, osada przemysłowa w woj. śląskiem, kopalnie węgla, wielka fabryka nawozów sztucznych azotowych i karbidu, elektrownia; dziś połączony z Królewską Hutą.

Królewska Huta, widok ogólny, miasto przemysłowe w woj. śląskiem; kopalnie węgla, wielkie piece, huty cynkowe i miedziane, fabryka wagonów; węzłowa stacja kolejowa; łącznie z Chorzowem liczy 104 tys. mieszkańców.

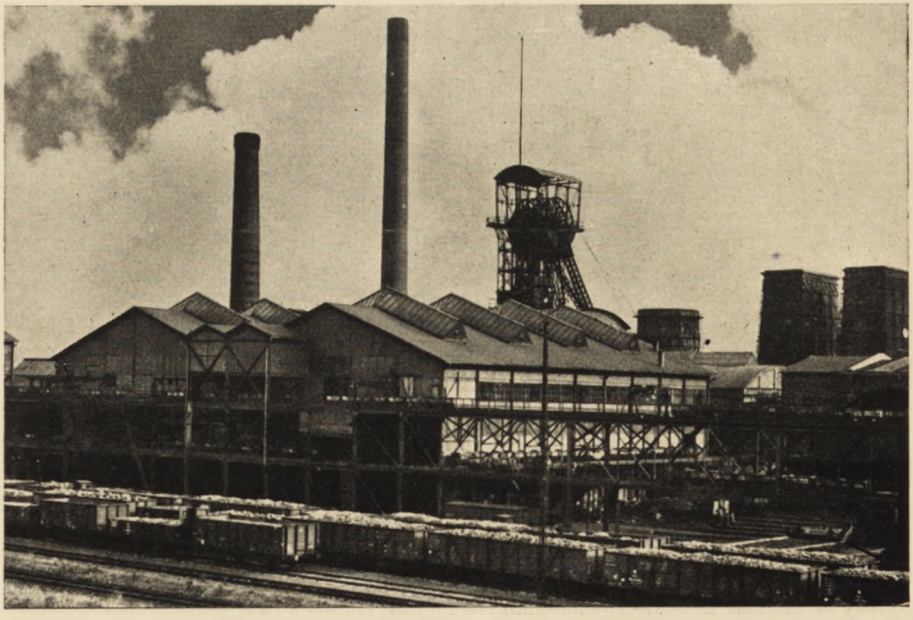

Ogólny widok kopalni węgla „Kleofas".

Nowy Bytom, dawniej Huta Pokoju, osada przemysłowa na Śląsku, kopalnie węgla, koksownie, huty cynkowe, walcownie żelaza; 24 tys. ludności.

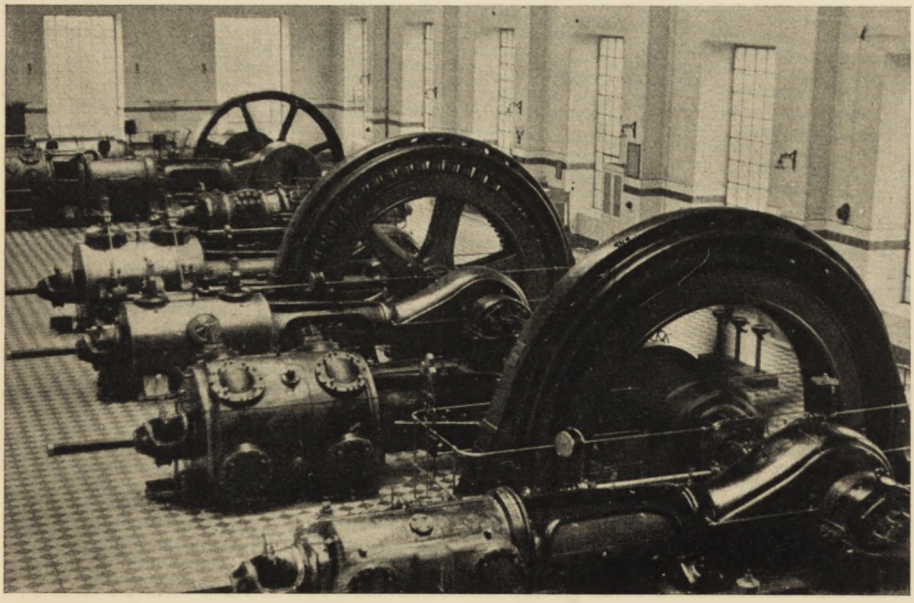

Turbiny elektryczne w warzelni soli w Wieliczce.

Szyby naftowe w Borysławiu. Borysław, miasto w woj. lwowskiem; główny ośrodek przemysłu naftowego w Polsce, kopalnie i rafinerje nafty, kopalnie wosku ziemnego, produkcja olejów mineralnych i gazu ziemnego.

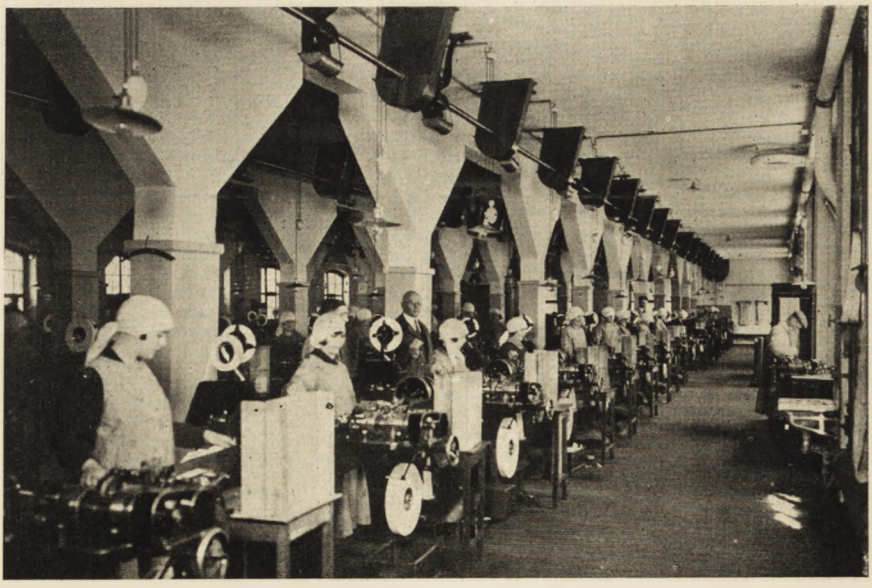

Polski Monopol Tytoniowy, wytwórnia monopolowa w Poznaniu.

ność, centralne ogrzewanie, przewyższają nietylko domy klasy średniej, ale i dawne pałace lordowskie, a nawet królewskie. Cały też sposób życia robotnika podniósł się i dostosował do nowych postępów czasu i wynalazków: radjo, kino, jak dawniej teatr, otwarło się na usługi wszystkich. Cały też sposób życia aż do ubioru włącznie zrównał „niższe" klasy z „wyższemi". Sztuczny jedwab pozwala się równie strojnie ubierać zwyczajnej sklepowej, jak i pierwszej pani, ubiór zaś miejski skonfekcjonowany nie odróżni dziś w stroju wieśniaka od właściciela majątku. Różnic klasowych nietylko się nie dostrzega, ale nawet nie wypada ich widzieć. Pozostała jednak różna ideologja i gdy klasy wyższe zrzekły się swego panowania, klasy niższe, nie chcąc nic przejmować, a nawet nie mając niczego do przejmowania, czy naśladowania od klas wyższych, tworzą swój własny ideał, najczęściej wzorowany na bolszewizmie rosyjskim, „dyktaturze proletarjatu", czyli marzeniu dokończenia podboju społeczeństwa przez panowanie jednej warstwy robotniczej nad wszystkiemi innemi. Dążenie to połączone jest z marzeniem o własnej kulturze i zniszczeniem wszelkiego śladu panowania dawnej, choćby za cenę zejścia do stanu półdzikości i bestjalstwa. Przygotowaniem zaś do niego była właśnie wojna światowa, którą skromnie możnaby nazwać wojną europejską, ponieważ zadała cios śmiertelny tylko Europie. Nie od rzeczy można dodać, że zabiła ona całkowicie instynkt ludzkości i niepostrzeżenie postawiła świat zwierzęcy, nawet drapieżców dżungli na takiej wysokości, że w obliczu jego nie psychologja wilka stała się ostrzeżeniem dla człowieka (homo homini lupus), lecz że człowiek nabrał szacunku dla instynktu poświęcenia rodzinnego i gromadzkiego zwierząt drapieżnych (Kiplinga „święte prawo dżungli").

EKONOMJA I GOSPODARSTWO SPOŁECZNE POWOJENNE. Wojna zadała cios teorjom panującym ekonomicznym ubiegłych dwóch stuleci, zarówno liberalnym, jak i socjalistycznym. Z dwóch prądów, namiętnie zwalczających się w gospodarstwie narodowem przedwojennem— wolnej wymiany i protekcjonizmu — żaden nie przyniósł ratunku w sytuacji Europy powojennej. Najbardziej płynnym i nieuchwytnym czynnikiem stał się pieniądz, który stracił odrazu swój charakter wartości towaru w złocie i sam przez się w postaci swej surowej, czyli złota, stał się towarem dla głównych rynków światowych — New Yorku, Londynu i Paryża. Zjawisko to w pierwszych dziesięciu latach powojennych znane jest pod postacią długów państwowych, i to tak dobrze, państw zwycięskich, jak i zwyciężonych, tych drugich w formie nałożonych na nie odszkodowań. Chociaż zapas złota w całym świecie w latach ostatnich pięćdziesięciu przedwojennych według obliczeń specjalistów wzrósł w dwójnasób w stosunku do całego okresu poprzedniego historji, pieniądz ten wsiąkł w olbrzymi rozwój przemysłowy obydwóch półkuli świata. Długi zabiły ten system równowagi między pieniądzem — złotem a wytwórczością — czyli towarem a pracą. Nastąpiły całe okresy inflacji, charakterystyczne z tego powodu, że wierzyciel, jak Francja, musiał płacić rozstrojoną własną walutą straty z powodu ruiny swego dłużnika — Niemiec.

Ratunek po każdej inflacji nastręczał się w postaci deflacji, czyli spadku i ograniczeniu sztucznem cen, co jeszcze mniej pomagało podniesieniu gospodarstwa narodowego.

Nawrót do pieniądza złotego za każdym razem nie wytrzymał próby. Złoto oderwało się całkowicie od wartości, jako jej miernik czyli pieniądz, który odtąd pływa sobie swobodnie na fluktach polityki każdego z krajów oddzielnie przy pomocy rozmaitych przepisów, reglamentacji przywozu i wywozu, zakazu wyjazdu zagranicę i przeróżnych ograniczeń oraz kontroli walutowej. Cała też gospodarka społeczna zda się nawracać do ochrony pieniądza. Jej podlegają nietylko prawa wymiany, ale i prawa produkcji.

W związku z tem jest nowa teorja samowystarczalności gospodarczej, albo autarkji. Jest to dążenie do zastąpienia dotychczasowej współpracy ekonomicznej międzynarodowej samoistną gospodarką wytwórczą i przemysłową. Ponieważ jednak warunki przyrodnicze stworzyły naturalny podział pracy między poszczególnemi krajami, wytworzyło się skutkiem tego zagadnienie podziału surowców, poniekąd jako reszta żywo trwającej w pamięci z końca drugiej połowy XIX i pierwszych lat XX wieku walki o kolonje. Obok samowystarczalności, jako druga nowość w gospodarstwie społecznem zjawiła się planowość. Zerwano z siłami gospodarczemi, samorzutnie działającemi i samoregulującemi się, a przystąpiono do tworzenia sił nowych — sztuczna produkcja materyj pierwszej potrzeby, jak kauczuku, jedwabiu, benzyny, wełny i t. p. Jest to poniekąd początek wojny, wydanej przez człowieka samej naturze. Jak każda wojna, wymaga ona skupienia i ugrupowania środków walki zależnie od jej natury. Podobnie jak budżety wojskowe roczne w klasycznym kraju militaryzmu w Prusiech w okresie przedwojennym zastępowano planowaniem pięcioletnim, później nawet siedmioletnim, uczyniono to teraz z budżetami gospodarczemi, układając je zgóry na okres kilkuletni—zazwyczaj cztero, czasem pięcioletni — aby je następnie przedłużyć, a raczej powtórzyć na ten sam okres czasu. Jakiekolwiek były wysiłki czynione wszędzie w tym zakresie, nigdzie nie zaspokajały one potrzeb mieszkańców danego kraju, przeciwnie sprowadzały się do ograniczenia znacznego poziomu życia samych wytwórców. Wszędzie autarkja wprowadzała blokadę gospodarczą, i jeżeli sama nie była skutkiem wojny, była dla każdego znakiem ostrzegawczym przygotowywania się do przyszłej wojny. I pod tym względem stosunki gospodarcze powojenne, podobnie jak stosunki pieniężne, przedstawiają silny nawrót choćby per analogiam do stosunków średniowiecznych. Różnica jest tylko ta, że gdy w średniowieczu chleb był darem nieba, o który codziennie w modlitwie zanoszono błagania („chleba naszego powszedniego daj nam dzisiaj"), w latach ostatnich o ten chleb już prosić nie trzeba. Olbrzymie postępy wiedzy, wynalazki techniczne, wreszcie system organizacji pracy sprowadziły taki przewrót w produkcji, iż zdają się zapewnić łatwość życia, jeśli nie dostatek dla każdego. Trudność cała, a zarazem niebezpieczeństwo leży w tem, że gospodarstwo światowe nie zdołało dotychczas dostosować produkcji do

konsumcji, innemi słowy, wyrównać różnic między bogactwem a nędzą. Stąd pochodzą tak ohydne anomalje na świecie, że gdy jedni głodują, drudzy palą swe zbiory. Anomalje te usiłuje zwalczyć częściowo nauka, zastępując płody przyrodzone sztucznymi. I w tem dążeniu jest zasługa systemu autarkji, czyli samowystarczalności.

ŻYCIE POLITYCZNE. Wojna światowa zakończyła się pogromem i rozkładem czterech wielkich imperjów XIX i XX wieku: Rzeszy Niemieckiej, Austro-Węgier, Rosji i Turcji. Rozkład tych imperjów pociągnął za sobą rozdrobnienie układu europejskiego i związanego z nim układu azjatyckiego na szereg mniejszych tworów politycznych. Sama Rosja sowiecka w pierwszym swym układzie zmieniła się w wolną federację jedenastu republik socjalistycznych. Rozbiór zaś Turcji uniezależnił od niej cały świat arabski w jego składzie mniej lub więcej niezależnych jednostek państwowych: od Syrji i Palestyny poczynając, poprzez Irak, Transjordanję, królestwo Yemenu, Hedżasu aż po wchłaniające w siebie coraz więcej części dawnej Arabji nowe państwo Saudję. Nie na mniejszą skalę podział wielkich monarchij europejskich zmienił układ Europy środkowej i wschodniej. Wyrosły cztery nowe państwa krawędziowe nadbałtyckie: Finlandja, Estonja, Łotwa i Litwa. Na miejsce monarchji austrjacko-węgierskiej w zlewisku naddunajskiem życie trzech jej dawnych składowych części: Austrji niemieckiej, Węgier i Czech — potoczyło się każde we własnym kierunku. Wreszcie zrosły po stu kilkudziesięciu latach niewoli w jedną całość organizm polityczny Polski z jej dzielnic rozbiorowych końca XVIII wieku — Galicji, Wielkopolski, Królestwa i Litwy — miał przejąć niejako i zastąpić rolę, którą każde z tych mocarstw rozbiorczych pragnęło odgrywać w Europie środkowej i wschodniej XIX i XX wieku. Była to polityka tryumfu zasad demokracji, która zapowiadała nową erę w stosunkach i prawie międzynarodowem: żadnego przymusu i ucisku narodowościowego — stąd prawa mniejszościowe, żadnej dyplomacji tajnej, a więc sojuszy i traktatów dla celów wojennych, poza jawnie zawieranemi, wreszcie zerwanie z dwiema zasadami — kamieniami węgielnemi całej dyplomacji przedwojennej, uznanemi za źródło przemocy międzynarodowej, czyli za główne przyczyny wojen — panowaniem nad morzami (sea power) i równowagą mocarstw (the balance of power), potępionemi przez arbitra koalicji i prawodawcę nowego porządku świata — prezydenta Wilsona. Uwieńczeniem tych nowych zasad prawa międzynarodowego i ukoronowaniem nowego porządku świata miała być i zostać na wieki Liga Narodów — dzieło z ducha tejże demokracji wyrosłe i dziecko filozofji prawa narodów schyłku XIX i początku XX wieku.

Jakim sposobem dzieło to, niewątpliwie z ducha wielkiego poczęte, rozpłynęło się w ciągu lat dwudziestu ubiegłych, o tem mówi najlepiej chronologja zdarzeń historycznych. Umotywowaniem zaś najgłębszem tego, być może, największego fiasca w historji lat ostatnich będą napewno słowa Wielkiego Marszałka Polski, choć nie przy tej okazji wypowiedziane, ale dające zastosować się do wielu najtrudniejszych sytuacyj po-

litycznych: — Pamiętajmy przedewszystkiem, że „nie wolno robić myśli i planów ponad wytrzymałość instrumentu, który ma je wykonać, bo wszystko robią ludzie". I demokrację, jak i Ligę Narodów robili ludzie. Ci sami, którzy zabili jedną, zamordowali i drugą... I może pełną rację mają ci, którzy upadek prawa międzynarodowego i poczucia prawa oraz sprawiedliwości międzynarodowej przypisują odchrześcijańszczeniu się demokracji. „Jakie mogą być ograniczenia w zakresie stosunków międzynarodowych, jeśli niema systemu światowego ducha społeczeństw?" zapytuje Anglik, doskonale na miejscu w Genewie obeznany z maszynerją Ligi Narodów, prof. Zimmern. A dalej zestawiając nawet rzezie średniowieczne Albigensów z masakrą Ormian w czasach wojny światowej, albo palenie heretyków na stosach z obrzucaniem miast bombami w wojnach dzisiejszych, przychodzi do wniosku, że chrześcijaństwo przecież jeszcze tworzyło jakąś wspólną podstawę do działania w zakresie nietylko życia domowego, ale i stosunków międzynarodowych — podstawę, której dzisiaj jest zupełny brak. Idąc zaś jeszcze głębiej w swej analizie, prof. Zimmern zestawia okoliczności wojny chińsko-japońskiej 1931—złamanie przez Japończyków trzech traktatów — i okoliczności wojny abisyńskiej — złamanie przez Włochów w roku 1935 pięciu, a w następnym roku jeszcze jednego i zapytuje, jaki był sens wywołania wojny światowej z powodu złamania w roku 1914 przez Niemcy jednego tylko traktatu? To była najgłębsza zmiana powojenna.

Towarzyszy jej także wiele innych zmian strukturalnych. „Socjalizm, który był przed wojną najdalszą metą postępu społecznego, a przynajmniej za taki postęp uchodził, po wojnie zaczął przegrywać i — według Józefa Piłsudskiego — nadal będzie przegrywał". Marszałek powoływał się przytem na przykład dwóch wielkich państw, choć pod każdym względem różniących się od siebie, Anglji i Rosji, gdzie po wojnie doszedł do władzy i w obydwóch zawiódł zupełnie. Na przejściu od jednej formy życia przedwojennej do drugiej powojennej Marszałek stawiał ruch, który ogarnie masy i zastąpi socjalizm, dodając przytem, że „te prądy tworzą się już dziś i dojdą kiedyś do głosu".

STOSUNKI DEMOGRAFICZNE. Stosunki ludnościowe w ciągu ubiegłego wieku były rozpatrywane głównie jeśli nie jedynie pod względem rozrodczości. Wzrost ludności w Anglji w epoce po wojnach Napoleońskich zwrócił uwagę ekonomistów na kwestję przeludnienia. Obawy, powstałe na ten temat, dały podstawę teorji Malthusa, podczas gdy przewódcy ruchu społecznego, jak Cobbett, widzieli w tej rozrodczości źródło ucisku i wyzysku warstw pracujących. A chociaż liczba ludności przez niego imaginowana w końcu stulecia nie dosięgła liczby ludności rzeczywistej, przyrost ten nietylko został całkowicie wchłonięty przez życie przemysłowe i rozwój kolonjalny, ale znacznie przyczynił się do powstania „Większej Anglji". Wojna światowa zwróciła uwagę nietylko na ilościowy, ale także i jakościowy przyrost ludności. Mimo operowania masami całemi wojsk w całej okazałości wystąpiła na jaw kwestja sprawności indywidualnej żołnierza. Po wojnie na pierwszy plan wystąpiło wy-

chowanie fizyczne młodzieży, jako sprawa nietylko przyrostu, ale i doboru naturalnego fizycznego, obok, a niekiedy nawet ponad dobór umysłowy. Sporty i gimnastyka stały się czynnikami nietylko wychowawczymi, ale i polem do współzawodnictwa międzynarodowego. W wielu krajach stały się one rekompensatą za zmniejszenie, czy zwężenie życia zbiorowego społecznego, albo politycznego.

Znacznie gorzej jednak przedstawia się wpływ wojny światowej na stosunki ludnościowe XX wieku, niźli to było po wojnach rewolucyjno-napoleońskich wieku ubiegłego. Już nie dziesiątki i setki tysięcy, lecz miljony wzięły w niej udział. Ten upływ krwi odbił się nietylko na ilościowej, ale i na jakościowej strukturze społeczeństw zwłaszcza zachodnio-europejskich. Ucierpiała przedewszystkiem klasa przewodnia — biała w najogólniejszem znaczeniu tego wyrazu, wśród niej rasa nordycka: Niemcy, Anglo-sasi, chociaż niemniej także i nordycy w Stanach Zjednoczonych. Osłabienie to żywiołu najrdzenniejszego autochtonicznego musiało pociągnąć za sobą przewagę w latach powojennych żywiołów obcych napływowych, mieszańców, co znacznie osłabiło strukturę także polityczną tych krajów.

Reakcją bezpośrednią na tę zmianę był rasizm w Niemczech i prawa ochronne dla rasy nordyckiej w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej — zarządzenia antyemigracyjne. Wpływ wojny światowej demograficzny na przestrzeni wschodniej Europy, także i w Polsce, która była terenem istnej wędrówki ludów, okazał się jeszcze bardziej złowrogim, niż na Zachodzie. Już nietylko warstwy całe wyżęte, jak na pograniczu Rosji, w dawnych Ziemiach zabranych, szlachta, a więc sami Polacy, lecz i skład etniczny, a więc strukturalny osad, wsi, a nawet miast i miasteczek, uległ zmianie, czyli przewartościowaniu. Napływ nuworyszów, a szczególnie obcych przybyszów Żydów, zaognił kwestję żydowską do takich rozmiarów, iż z kwestji ekonomicznej, jaką była przed wojną, zeszła ona na stopień walki żywiołowej rasowej i to nietylko w Niemczech, w Austrji, ale w całej środkowej i południowo-wschodniej Europie.

HUMANIZM I WIEDZA HUMANISTYCZNA. Aczkolwiek człowiek, jako jednostka i jako członek grupy ludzkiej, obniżył znacznie swój autorytet moralny i osobowy w okresie powojennym, wiedza o człowieku z przejść i przeżyć tego okresu czasu wyszła znacznie wzmożona, jeśli nie przeobrażona, i to tak dobrze w sensie biologicznym, jak i historycznym. Skutki praktyczne pod względem pierwszym okazały się w osłabieniu śmiertelności i znacznym przedłużeniu wieku przeciętnego wśród ludzi, pod względem drugim w przesunięciu się punktu ciężkości zagadnień moralnych człowieka, z życia jednostki, pewnej sfery, czy klasy, a nawet całej generacji na życie całych pokoleń, ras, a nawet cywilizacyj. Życie bliskich nam okresów cywilizacji przedwojennej nawet stu- czy dwustoletnich skurczyło się i jakby oddaliło się, natomiast bardziej odległe okresy cywilizacyj nawet mniej znane nam przedtem, jakby rozszerzyły się i zbliżyły się do nas. Naprzykład chaos i rozbicie powojenne Europy, połączone z nieporządkiem finansowym i gorączką inflacji albo

psucia się pieniądza, przypominały niekiedy nawrót epoki średniowiecza w Europie.

Najwięcej przeciwieństwa epoka powojenna wyraziła do zapatrywań pierwszego dziesięciolecia XX i XIX wieku — do takich haseł, jak demokracja, liberalizm i t. p., będących, czyteż uważanych za spuściznę rewolucji francuskiej. Co prawda, to już sama filozofja przedwojenna — pragmatyzm, intuicjonizm — poderwała kompletnie podstawowe pojęcie tejże rewolucji — racjonalizm (rozum) jako motyw działania ludzkiego, wprowadzając natomiast intuicję, siły podświadome i t. p. Jeszcze mniej ludzkość mogła zaufać doświadczeniu historycznemu przewódców tejże rewolucji, gruntujących sąd swój o naturze ludzkiej na opisach ludów pierwotnych (za Rousseau), lub o budowie państwa i społeczeństw na tradycyjnych legendach historji Grecji i Rzymu.

Zamiast dwóch ostatnich wieków tradycją dla ludzkości powojennej stały się całe tysiącolecia — i to tak dobrze początki chrześcijaństwa, jak i początki jedności plemiennej albo narodowej. Odnosi się to tak samo do świata zachodnio-europejskiego, chrześcijańskiego, jak i do budzących się napowrót do życia ludów Islamu, a co dziwniejsze napozór i do ludów rasy żółtej, napozór przyjmujących najnowsze zdobycze duchowe cywilizacji Europejczyków. Według dr Linebargera—interpretatora doktryny politycznej wielkiego reformatora Chin Sun Yat Sena —trzy jego hasła „nacjonalizm, demokracja i socjalizm" są niczem więcej, jak transpozycją na język współczesny zupełnie nie dających się przetłumaczyć na języki europejskie pojęć konfucjańskich: dżen (sympatja), li (rytuał czyli ceremonjał) i yueh (harmonja, albo muzyka). Wszystko dalsze mieści się w tym dynamizmie sił rozbudzonych przed tysiącem, czy dwoma lub więcej tysiącami lat, których ziarna rzucone dopiero w ziemię widzimy kiełkujące, a dalszego ich wzrostu pojąć, ani przewidzieć nie możemy.

Jedno tylko, co już dziś da się objąć wzrokiem i określić — to olbrzymi wzrost naszej wiedzy historycznej i to nietylko w przestrzeni, ale i w czasie, jako ostatni rezultat badań najświeższych wykopaliskowych i to z okresu już powojennego, niemal ostatnich lat dziesięciu. W świetle tych odkryć i wykopalisk już nietylko okres nam najbliższy stu, czy dwóchsetletni, ale cały okres naszej cywilizacji zachodnio-europejskiej skurczył się do roli krótkiego epizodu na przestrzeni życia ludzkości, mającej okres swego istnienia — dwu-, jeśli nie trzykrotnie dłuższy i to nie w sensie prehistorji, ale w pełnem znaczeniu tego wyrazu życia historycznego. I co ciekawsze jeszcze, to że tam, gdzie wzrok badaczy upatrywał do niedawna jeszcze ślady życia pierwotnego — w budowie domów, ugrupowaniu ulic, czy narzędziach pracy — nowsze wykopaliska znalazły tylko obumarłe resztki cywilizacji wielkich miast, olbrzymich skupisk ludzkich, czy pałacy, ośrodków życia bogatego nietylko pod względem przemysłu i handlu, ale i kultury ducha — piśmiennictwa i dzieł sztuki. Zamiast jednej naszej cywilizacji, do której przyzwyczajono uważać okres starożytny za wstęp i przygotowanie, dzieje ludzkości składają się z wielu żyjących i jeszcze więcej obumarłych już cywilizacyj, wśród których są i takie, któ-

re nam z pewnością były i są o wiele bliższe, aniżeli cywilizacje starożytnego Egiptu, czy Babilonu, jak cywilizacja pierwszych Indo-europejczyków—Chetytów—stojąca w drugiej połowie drugiego tysiącolecia na tej samej wyżynie, co współczesny im Egipt, czy Babilonja, a może jeszcze wcześniejsza o jakie dwa do trzech tysięcy lat cywilizacja Proto-chetytów, nie mówiąc już o Sumirach, którzy uważani są za twórców pisma klinowego i pierwszych bogów, a byli nauczycielami ludów semickich, gdy ich samych śladów języka szuka się jeszcze nawet u szczepów tocharskich niewątpliwie irańskiego pochodzenia w VI wieku po Chr. w Środkowej Azji.

Tak się przedstawia na przestrzeni całych tysiącoleci cywilizacji indo-europejskiej, jeśli już nie aryjskiej — drobny epizod, dzieje Europy zachodniej na przełomie wojny światowej XX wieku.

Nie inaczej też odbił się on w umysłowości najpotężniejszej polskiej, Marszałka Piłsudskiego, co zapieczętował słowami, wypowiedzianemi do swego Przyjaciela: „Przełom i przełom!... Codziennie słyszymy o jakimś przełomie. A potem okazuje się, że żadnego przełomu nie było. Cała rzecz w tem, że, przed wojną ludzie żyli inaczej i nie mogą pogodzić się z tem, że wojna dużo w ich życiu zmieniła"... „Nic nowego pod słońcem. Wszystko już było, wszystko się powtarza, a w gruncie rzeczy wszystko jest nowe. Ale z analogij historycznych, jeśli chodzi o przyszłość, nie należy wysnuwać tych samych konkluzyj. To, co jest, choćby bardzo przypominało to, co było, nie zawsze prowadzi do tych samych następstw. Może być inaczej. Ja nie myślę, aby epoka, w której żyjemy, miała się skończyć w tym sensie, w jakim skończyła się epoka rzymska. Przeobrażenia, jakim świat podlega, nie zwiastują jeszcze końca epoki, a zmiany, jakie przeżywamy, nie świadczą bynajmniej, byśmy mieli rozpocząć epokę nową. Wojna spowodowała wiele poważnych zmian w życiu, i dalsze zmiany czekają ludzkość. Ale nie należy na tej podstawie wyciągać zbyt daleko idących wniosków. Ludzie zanadto przyzwyczajają się do systemu, w którym żyją, aby bez oporu przeszli do systemu, całkiem zrywającego z przeszłością. Ludzie bez względu na wyznawane poglądy tkwią w swoich nałogach myślenia i bronią się przed gruntownemi zmianami. Wiedzą, co jest, a choć jest źle, boją się, by nie było gorzej. Gruntowna przemiana życia wymaga specjalnych warunków. Państwo rzymskie było światem, zamkniętym w sobie. Wraz z upadkiem Rzymu wycofany został z użycia jego dorobek cywilizacyjny na bardzo długi okres czasu. Obecne czasy nie zapowiadają zmian tego rodzaju. Nigdzie ludzie nie wyrzekną się zdobyczy cywilizacyjnych naszej epoki, a więc środków cywilizacji, kolei, telegrafu, ulepszonych warsztatów pracy, całej techniki współczesnego życia..."

Słowa te, wychodzące z ducha najgłębszego humanizmu nietylko ogólno-europejskiego, ale i czysto polskiego, stać się powinny także punktem wyjścia dla idącej w przyszłość generacji Polaków, wprzód i zanim nie uprzedzą jej i nie wyprzedzą w pracy generacje Młodych w innych krajach zachodnio-europejskich.

SZTUKA I LITERATURA POWOJENNA. Nic nie oświetla lepiej roli przełomu wojennego w naszej cywilizacji, jak literatura i sztuka. Wszystkie prawie tak zwane prądy nowoczesne w jednej i w drugiej, które osięgły najwyższy rozkwit w dobie ostatniej, zrodziły się na schyłku XIX i początku XX wieku, albo stamtąd wywodzą swój rodowód i pochodzenie. W zakresie sztuk plastycznych jest to albo ekspresjonizm francuski, albo futuryzm włoski, albo wreszcie t. zw. formizm polski. Zasadnicze jego pierwiastki polegają na odrzuceniu treści samego dzieła, osoby, czy natury przedstawianej, a wydobyciu na jaw ekspresji, czyli wyrazu ducha samego autora przy pomocy jego plastycznych środków, a więc linji, barw, czy brył (kubizm). Prąd ten zjawił się jako reakcja przeciwko naturalizmowi i późniejszemu impresjonizmowi, a obudziła go twórczość nie do naśladowania dwóch ostatnich genjuszy wielkiego malarstwa francuskiego ubiegłego wieku, van Gogha, Holendra z pochodzenia, i Gauguina. U pierwszego „obsesja, z jaką wyraża stan swego ducha, waży się na najbardziej ryzykowne efekty barwy i kształtu", drugi jest „bardziej abstrakcyjny, sztuczny w sposobie zabarwiania płaszczyzn, w budowie kontrastów i harmonij barwnych" (R. Hamann), kontynuował zresztą sztukę Cézanne'a. Od nich wzięli deformację kształtów ekspresjoniści francuscy, jak Matisse i Picasso (ten drugi Hiszpan z pochodzenia). „Artyści tworzą dzieła, przypominające jakiś plan architektoniczny, projekt konstrukcji technicznej, lub szkic jakiegoś wynalazku" (Hamann). Miała to być sztuka przyszłości, dlatego zwana futuryzmem z jej rozmaitemi słownemi odmianami, jak konstruktywizm, kubizm, dadaizm (prymitywizm dziecięcy) i t. p.

Czasy tej sztuki przypadają na dwa ostatnie dziesiątki lat przed wojną. Była to i w literaturze także epoka dekadentyzmu albo fin de siècle'izmu (schyłku wieku) z hasłami modnemi, jak „naga dusza" i inne abstrakcje, odgrywające czasem rolę symboli, a mające zastąpić dotychczasowe formy powieści realistycznej, czy nawet psychologicznej. A wtórowała tym hasłom i modna filozofja, zwłaszcza lekarza wiedeńskiego Żyda, dr Freuda, zbudowana na stanach podświadomych, mających swe źródło w utajonym jakoby seksualnym popędzie.

Wojna nie przygłuszyła, a raczej rozkrzewiła te wszystkie prądy, które w okresie kapitalizmu powojennego inflacyjnego stały się żerem spekulacji nawet finansowej sfer nieucywilizowanych t. zw. nuworyszów, szukających w dziełach tej nowej sztuki nietylko legitymacji swej kultury nowoczesnej, świeżo nabytej, ale i bezpieczeństwa wiecznie ruchomych i znikających swych kapitałów. Stworzyło to krótki okres nowej „prosperity" materjalnej powojennej artystów, malarzy, plastyków. Ten najnowszy abstrakcjonizm już powojenny ogłosił się ponadrealizmem (surréalisme po francusku, superrealism — angielski), co miało oznaczać, że artysta jest sam twórcą przedmiotów, przez siebie tworzonych, i że tworzy je niezależnie od porządku przyjętego w naturze, a według własnej logiki, na przykład „spotkanie parasola z maszyną do szycia na stole w prosektorjum". Oznaczać to ma, że „przedmioty wypadły z obrazów, które ograniczały je ramami, odzyskały normalne proporcje i poczęły żyć" (M. Hen-

ri). Ponadrealiści, jak Vlaminck, zaprzeczają już samemu pojęciu „sztuki", „artyzmu" i wszystko traktują jako objaw „ponadrealizmu, przelicytowywania się, ponadwartości, powyżejklasowości" (tout est surtaxe, superclasse, surenchère et surrealisme). Tem samem sztuka w pojęciu dawnem sama skreśliła się z objektów cywilizacji. Jakoż istotnie w życiu potocznem nowoczesnem sztuka plastyczna prawie straciła swoje znaczenie, naprzykład malarstwo, zwłaszcza sztalugowe.

W oderwaniu swojem od miejsca przeznaczenia, jakiem był fresk średniowieczny na murach świątyń chrześcijańskich, czy jako płaskorzeźba na frontonach świątyń greckich — sztuka Odrodzenia służyła do przyozdabiania pałaców możnych, potem w okresie bogatego mieszczaństwa do upiększania ścian już mieszkań prywatnych gwoli wykazania zamożności. Tymczasem wojna nietyle zmieniła gusta, co stworzyła nowe warunki mieszkań i siedzib ludzkich. Przedewszystkiem dała początek nowej architekturze i to nietylko gmachów publicznych, ale i domów prywatnych. Konstrukcja żelazo-betonowa pozbawiła gmachy wszelkich ozdób nazewnątrz w postaci czyto dawnych portalów, kolumn, czy frontonów, ale także dała im kształt zwykłych brył, czy nawet kubów, lub kubików. Miejsce okien zajęły całe ściany szklane. Względy higjeny przeważyły dawne względy estetyki. Już nietylko obrazy, ale i meble dawne, jako dzieła sztuki, zostały wyparte przez urządzenie wnętrza, przypominające poczekalnie biurowe lub gabinety operacyjne (stal zamiast drzewa, skóra zamiast materji i obić i t. p.). Aeryzacja i naświetlenie domu przeważa nad wygodami a nawet dawnym zbytkiem meblowym, efekty zaś świetlne, kolorystyczne i światłocieniowe zastępują dawne zawieszone na ścianach „landszafty" i portrety.

Odrodzenie sztuki w całej pełni odbiło się w architekturze, a ponieważ jest to sztuka magistralna w rozwoju każdej cywilizacji, niewątpliwie za nią można się spodziewać odrodzenia także sztuk plastycznych: malarstwo przedewszystkiem powróci znów do swej roli dekoracji płaszczyzn ściennych, jako fresk, rzeźba stanie się częścią składową architektury, a nie postumentów, a przedewszystkiem cała sztuka we wszelkich jej objawach wejdzie w zakres codziennego życia i jego potrzeb. Dziś już zresztą grafika wprowadzona do reklam i propagandy słownej twórczością swoją przewyższa malarstwo i rzeźbę. Jeszcze bardziej obraz świetlny w filmie, który stał się nietylko narzędziem wychowawczem, ale i dziełem artyzmu, niedoścignionem dla plastyka, gdyż obok kolorytu i kształtu daje także najcenniejszą formę życia, bo ruch, i to w postaci istotnie ponadrealnej, naprzykład wzrost rośliny, wymykający się z pod oka najczulszego nawet artysty.

Jaki jest wniosek najogólniejszy z rozważania dziejów powszechnych na całej ich przestrzeni czasów historycznych, czyli lat prawie 6.000?

Na dzieje ludzkości — niezależnie od czasu (chronologji), ras, ludów i narodów — składają się zjawiska, które możnaby podciągnąć pod dwie kategorje: faktów Mocy i Przemocy.

Pod to pierwsze określenie podciągamy wszystko, co się składa na Moc danego okresu dziejów — państwa, jego kulturę i cywilizację, a więc zjawiska takie, jak prawo, sprawiedliwość, siła wewnętrzna, spokój i ład, bezpieczeństwo obywateli, bogactwo ich, rozkwit nauki i sztuki. Na drugie to, co jest zaprzeczeniem porządku, prawa i sprawiedliwości, co powoduje Niemoc państwa i narodu, która wprowadza na widownię Przemoc, wszystko jedno, czy na wewnątrz — w postaci przewrotów i rewolucji, czy też na zewnątrz — w postaci najazdu nieprzyjacielskiego i podboju państwa, czy niewoli narodu, co jest równoznaczne z upadkiem jego kultury i cywilizacji.

Wszystko to są zjawiska, znane z przeróżnych epok i z dziejów niejednego, ale wszystkich ludów świata i cywilizacji. I pod tym względem od 6.000 lat nic się nie zmieniło i zapewne drugie 6.000 lat wcale się nie zmieni. Z nich zostały wyciągnięte i zrodziły się wszystkie teorje i utopje, zarówno te, które marzą o pokoju i wiecznej szczęśliwości, jak i te, które mówią o wiecznej walce i panowaniu jednej klasy nad drugą. Pod tym względem ani doktryneryzm budowniczych Ligi Narodów, ani realizm teoretyków gwałtu i przemocy z końca ubiegłego i początku bieżącego stulecia (Marxa, Jerzego Sorela, Lenina) nie wprowadziły nic nowego do skarbnicy myśli ludzkiej. Wręcz przeciwnie, jeśli cywilizacja nasza nawet wbrew, czy pomimo tym doktrynom do dnia dzisiejszego się zachowała, to przedewszystkiem dzięki instynktowi wrodzonemu ludzkości, która odróżnia silnie te dwa pojęcia: Mocy i Przemocy.

Dla Polski były one kwintesencją i syntezą jej dziejów nie tylko na przestrzeni czasu historycznej Rzeczypospolitej, ale i w okresie upadku Państwa Polskiego. „Co nam obca Przemoc wzięła, Mocą odbierzemy". Te słowa najprostsze piosenki, które napozór zawierają nic innego nad prosty sentyment żołnierski, zmieściły w sobie i to, w czem zamyka się cała historjozofja narodu, a co posłużyło za drogowskaz nowobudującego się państwa. I jak ta Moc czyli Siła stała się równoważnikiem wszystkiego, czem chlubiła się i chlubi cała cywilizacja XIX i początku XX wieku, a więc postępu, demokracji, a nawet wszechludzkości, tak przeciwnie nie było takiej Siły albo Przemocy, któraby nie upadła i nie została starta na proch w ciągu sześciu tysięcy lat dziejów ludzkości.

LITERATURA HISTORYCZNA

[Dzieła, niżej podane, nie są dokumentacją — do tego służą źródła w najobszerniejszem znaczeniu tego wyrazu, od pomników materjalnych i dzieł sztuki poczynając, aż do źródeł rękopiśmiennych wydanych, a częstokroć nie drukowanych dotąd jeszcze. Wykaz ten prac naukowych historycznych, zresztą sumaryczny i bardzo niekompletny, ma na celu jedynie wskazać kierunek i postęp badań historycznych w dziełach i osobach samych przedstawicieli tej nauki, jako także jeden z rysów dziejów ludzkości].

WSTĘP

Boule M. Les hommes fossiles, 1921. *Dottin G.* Les anciens peuples de l'Europe, 1916. *Déchelette J.* Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine, 4tt 1908—14. *Fougères G., Grousset R., Conteneau G., Jouguet P.* Les premières civilisations, I Peuples et civilisations, 1935. *Antoniewicz W.* Archeologja Polski, 1928. *Kozłowski L.* Kultura łużycka a problem pochodzenia Słowian. Pam. zjazdu hist. w Poznaniu, 1925. *Morgan I.* Les premières civilisations, 1909. *Tenże.* L'humanité préhistorique, 1937. *Sergi G.* Europa, l'origine dei popoli europei, 1908. *Kostrzewski I.* Biskupin.

CZĘŚĆ I

The Cambridge Ancient History, 11tt 1923—36. *Maspéro G.* Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique, 3tt 1895—1908. *Meyer E.* Geschichte des Altertums, 5tt 1910—13. *Moret A.* Histoire de l'Orient, 1936. *Szelągowski A.* Dzieje powszechne i cywilizacji, 4tt 1909—1918. *Durant W.* Histoire de la civilisation, T. I, II, 1937. *Perrot G.* et *Chipiez Ch.* Histoire de l'art dans l'Antiquité. *Conteneau G.* Manuel d'archéologie orientale, 3tt 1927, 1931.

Petrie Flinders. Prehistoric Egypt, 1920. *Hölscher U.* Excavations at ancient Thebes, 1932. *Pendlebury J.* Tell el Amarna, 1936. *Weigall.* The Glory of Pharaohs. *Jéguier G.* Histoire de la civilisation égyptienne, 1937. *Moret A.* Le Nil et la civilisation égyptienne.

Hall H. R. The ancient history of the Near-East. From the earlier times to the battle at Salamis, 1920. *Seton Lloyd.* Mesopotamia, 1920. *Delaporte L.* La Mésopotamie, 1924. *Speiser E.* Mesopotamian Origines, 1930. *Ebeling E.* Geschichte des alten Morgenlandes, 1929. *Gadd C. J.* History and monuments of Ur, 1929. *Woolley C. L.* Ur en Chaldée, 1938. *Hall H. R.* and *Woolley C. L.* Ur Excavations, I Al-Ubaid 1927. *Woolley C. L.* Ur Excavations, II The Royal Cemetery, 2tt 1934. *Tenże.* Abraham, 1936. *Oppenheim M.* Der Tell Halaf, 1931.

Jastrow M. The civilisation of Babylonia and Assyria, 1915. *Meissner B.* Babylonien und Assyrien, 2tt 1920—4. *King L. W.* A history of Babylonia and Assyria, 2tt 1915. *Conteneau G.* La civilisation d'Assur et de Babylonie, 1937. *Furlani G.* La civiltà Babilonese e Assira, 1929. *Ungnad A.* Religion der Babylonier und Assyrier, 1921. *Woolley C. L.* The development of Sumerian Art, 1936. *Moortgat A.* Frühe Bildkunst in Sumer, 1935. *Schäffer H.* und *Andrae W.* Die Kunst des alten Orients, t. II, 1925. *Müller D. H.* Ustawy Hamurabiego i ich stosunek... do dwunastu tablic, 1905.

Woolley C. L., Lawrence E. T. and *Hogarth D. G.* Carchemish, report on the excavations at Djerabis, 2tt 1914. *Thureau Dangin F., Barrois A., Dossin G., Dunand M.* Arslan-Tash, 2tt 1931. *Thureau Dangin, Dunand M., Cavro L., Dossin G.* Til-Barsib,

2tt 1936. *Cowley A. E.* The Hittites. *Hrozný F.* Die Sprache der Hettiter, 1916. *Tenże.* Ueber die Völker und Sprachen des alten Chatti-land, 1920. *Conteneau G.* La civilisation des Hittites et des Mittaniens, 1936.

Barton G. A. Archaeology and the Bible, 1916. *Wellhausen J.* Israelitische und jüdische Geschichte, 2 wyd. 1921. *Lagrange M. J.* Le Judaisme avant Jésus Christ, 1931. *Macalister R. A. S.* A century of Excavations in Palestine. *Jean Ch. F.* Le milieu biblique avant Jésus Christ, 1922.

Gordon Loud. Khorsabad. I Excavations in the palace and at a City Gate, 1936. *Conteneau G.* et *Ghirshman R.* Les fouilles de Tépé-Giyan près de Nehavend. *Huart C.* La Perse antique et la civilisation iranienne, 1925. *Darmestetter J.* Coup d'oeil sur l'histoire de la Perse, 1885. *Sykes Percy.* History of Persia, 2tt 1921. *Cameron G.* Histoire de l'Iran antique (przekład), 1937. *Carnoy A.* Les Indo-Européens, 1921.

Dussaud R. Les civilisations préhelleniques dans le bassin de la mer Egéenne, 1914. *Evans A. J.* Scripta Minoa, 1910. *Tenże.* The Palace of Minos at Knossos I, 1921. *Hatzidakis I.* Tylissos à l'époque minoenne (przekład z greckiego), 1921. *Hall H. R.* Aegean archeology, 1915. *Tenże.* Oldest civilisation of Greece, 1901. *Glotz G.* La civilisation égéenne, 1937.

Dörpfeld W., Schmidt N., Götze A. Troja und Ilion, Ergebnisse der Ausgrabungen 1870—1914, 1902. *Lang A.* World of Homer, 1910. *Schuchardt K.* Schliemanns Ausgrabungen, 2 wyd., 1891. *Ramsay W. M.* Asianic elements in Greek civilisation, 1927. *Rostovtsev M.* The Orient and Greece. A history of the Ancient World, t. I, 1926. *Daremberg* et *Saglio.* Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, 10tt 1877—1919.

Zieliński T. Świat antyczny, 1932—3. *Tenże.* Religia starożytnej Grecji, 1921. *Rohde E.* Psyché. Le culte de l'âme chez les Grecs et leur croyance à l'immortalité. *Croiset M.* La civilisation de la Grèce antique, 1937. *Walek-Czarnecki T.* i *Witkowski S.* Dzieje Grecji, 1934. *Belloch K. J.* Griechische Geschichte. *Cicotti E.* Griechische Geschichte, 1920. *Zimmern A. E.* The Greek Commonwealth, 4 wyd. 1924.

Fustel des Coulanges. La cité antique, 1893. *De Sanctis G.* Atthis. Storia della republica atheniense, 1912. *Grundy G. B.* A history of the Greek and Roman World, 1926. *Tenże.* Thucidydes and the history of his age, 1911. *Roussel P.* La Grèce et l'Orient des guerres médiques à la conquête Romaine, 1928. *Henderson B. W.* The Great War between Athens and Sparta, 1927. *Deonna W.* Guerre du Peloponnèse et guerre mondiale.

Kaerst J. Geschichte des Hellenismus, 1917. *Meyer E.* Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, 1925. *Köster A.* Das antike Seewesen, 1923. *Kromayer J.* Antike Schlachtfelder, 1926. *Willamowitz-Moellendorff U.* Platon, 1920. *Segrè A.* Civilisazione monetaria e prezzi nel mondo antico, 1922. *Walek T.* Dzieje upadku monarchji macedońskiej, 1924. *Bouché-Leclerc A.* Histoire des Lagides, 1903—7. *Tenże.* Histoire des Seleucides, 1913. *Barbagallo C.* Le déclin d'une civilisation ou la fin de la Grèce antique, 1937.

Randall-Mac Iver D. Villanovans and early Etruscans, 1924. *Ducati P.* Etruria antica, 2tt 1925. *Pareti L.* Studi Siciliani ed Italioti, 1920. *Peet T. E.* The stone and bronze ages in Italy and Sicily, 1909. *Mosso A.* Le origini della civilta mediterranea, 1910. *Modestow B.* Introduction à l'histoire romaine, 1907.

Mommsen Th. Römische Geschichte. *Beloch K. J.* Römische Geschichte. *Pais E.* Storia critica di Roma durante i primi cinque secoli, 1915, 8. *Tenże.* Storia di Roma, 1926. *De Sanctis.* Storia dei Romani, 1927. *Rostovtsev M.* Rome. A history of ancient World, II, 1927. *Piotrowicz L.* Dzieje Rzymu, 1934. *Zieliński T.* Rzym i jego religja, 1920. *Bloch G., Carpino J.* Histoire romaine, 1929. *Franc T.* An economic history of Rome, wyd. 2, 1927.

Piganiol. La conquête romaine, 1927. *Homo L.* L'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romaine, 1925. *Tenże.* Les institutions politiques romaines de la Cité à l'état, 1927. *Barbagallo C.* Roma antica. I Dalle origini alla fine della republica, 1931. *Tenże.* L'impero romano, 1932. *Pais E.* Dalle guerre puniche a Cesare Augusto, 2tt 1918. *Rice Holmes T.* The Roman republic and the founder of the empire, 3tt 1923. *De Sanctis G.* Problemi di storia antica, 1932. *Homo L.* La civilisation romaine, 1937. *Chapot V.* Le monde romaine, 1927.

Dessau H. Geschichte der römischen Kaiserzeit, 1930. *Stevenson G. H.* The Roman empire, 1930. *Albertini E.* L'empire romaine, Peuples et civilisations, 1929. *Domaszewski A.* Ge-

schichte der römischen Kaiser, 2tt, 3 wyd. 1922. *Homo L.* Le haut empire, 1933. *Rostovtsev M.* The social and economic history of the Roman empire, 1926. *Tenże.* Studien zur Geschichte des römischen Colonats, 1910. *Zakrzewski K.* Upadek ustroju municypalnego w późnem cesarstwie rzymskiem. Pam. zjazdu hist. w Poznaniu, 1925.

Seeck. Geschichte des Untergangs der antiken Welt, 1895. *Boissier G.* La religion romaine d'Auguste aux Antoines, 2 wyd. 1909. *Cumont F.* Les mystères de Mithra, 1902. *Tenże.* Les religions orientales dans le paganisme romaine, 4 wyd. 1929. *Toutain J.* Les cultes païens dans l'empire romaine, 1908—1911. *Boissière.* La fin du paganisme, 1894. *Allard P.* Le christianisme et l'empire romaine, 1897. *Réville A.* Jésus de Nazareth, 2tt, 2 wyd. 1906. *Loisy A.* L'Évangile et l'Église, 4 wyd. 1908. *Duchêsne.* L'histoire ancienne de l'Église, 1907. *Marucchi O.* Epigrafia christiana, 1910. *Strzygowski J.* Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, 1903.

Dill S. Roman society from Nero to Marcus Aurelius, 2 wyd. 1925. *Rénan E.* Marc Aurel et la fin du monde antique, 1883. *Morawski K.* Historja literatury rzymskiej, 7tt, 1909—21. *Tenże.* Rzym. Portrety i szkice, 1920. *Burckhardt J.* Die Zeit Constantins des Grossen, wyd. 1880. *Gibbon E.* The history of the decline and fall of the Roman empire, 12tt, 1879.

CZĘŚĆ II

Lavisse E. et *Rambaud G.* Histoire générale du IV siècle à nos jours, 12tt, 1894—1904. *Ranke L.* Weltgeschichte, 12tt, 1883—5. *Bryce J.* The holy Roman empire, 1910. *Diehl Ch.* Justinien et la civilisation byzantine au VI siècle, 1901. *Gfrörer A. F.* Byzantinische Geschichten, 2tt, 1872—3. *Krumbacher K.* Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des altrömischen Reiches, 1891. *Gregorovius R.* Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter, 1859—60. *Grisar H.* Geschichte Roms und der Päpste im Mittelalter, 1901. *Michel A.* Histoire de l'art depuis les prémiers temps christiens jusqu'à nos jours, 1905. *Bayet C.* L'art byzantin. *Bréhier L.* L'empire d'Orient et la civilisation byzantine.

Hommel Fr. Die Semiten und ihre Bedeutung für die Kulturgeschichte, 1881. *Weil G.* Geschichte der islamitischen Völker von Mohammed bis zur Zeit des Sultan Selim, 1866. *Kremer A.* Culturgeschichte des Orients unter den Kalifen, 2tt, 1875—7. *Müller A.* Der Islam im Morgen- und Abendland, 2tt, 1885. *Goldziher S.* Die Religion des Islams. Kultur des Gegenwart, 1906. *Goeje de M. J.* Die arabische Literatur, tamże, 1906. *Gayet A.* L'art persan, 1891. *Tenże.* L'art arabe, 1893.

Lavisse E. Histoire de France depuis les origines jusqu'à la révolution. Tom I. *Bloch G.* Les origines. La Gaule independante et la Gaule romaine, 1900. *Fustel de Coulanges.* Histoire des institutions politiques de l'ancienne France, 1889—91. *Thierry A.* Lettres sur l'histoire de France, 1851. *Guiraud.* Les assemblées provinciales dans l'empire romain, 1887. *Glasson.* Histoire du droit et des institutions de la France, 1889, 9. *Luchaire.* Manuel des institutions françaises, 1892.

Kleinclausz. L'empire carolingienne, ses origines et ses transformations, 1902. *Sée H.* Les classes rurales et le régime domanial en France au moyen âge, 1901. *Moszczeńska W.* Arystokracja w państwie Franków za dynastji Merowingów, 1932. *Michałowiczowa S.* Program społeczno-polityczny kościoła frankońskiego w VI wieku, 1927. *Manteuffel T.* Polityka unifikacyjna Chlotara II, 1925.

Pirenne H. Histoire de Belgique, 1900. *Altamira R.* Historia de Espagna y de la civilizacion espagnola, 1900. *Green.* A short history of the English people, 4tt, 1892. *Gardiner S.* A student's history of England. *Powell York F.* et *Tout T. F.* Histoire d'Angleterre, 1937.

Schmidt. Allgemeine Geschichte der germanischen Völker bis zur Mitte des VI Jahrhunderts, 1909. *Dahn.* Deutsche Geschichte, 1883. *Tenże.* Die Könige der Germanen, 1894. *Zeuss.* Die Deutschen und die Nachbarstämme. *Müllenhoff.* Deutsche Altertumskunde, 1890—2. *Waitz.* Deutsche Verfassungsgeschichte, 1880. *Roth.* Geschichte des Beneficialwesens, 1850. *Mühlbacher.* Deutsche Geschichte unter den Karolingern, 1895. *Dümmler.* Geschichte des ostfränkischen Reichs, 3tt, 1887—8. *Lamprecht K.* Deutsche Geschichte. *Tenże.* Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter, 1886. *Inama Sternegg C. T.* Deutsche Wirtschaftgeschichte, 1879—1901. *Kraus.* Geschichte der christlichen Kunst, 1895—7. *Ebe-*

greuth Luschin A. Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte, 1904. *Wattenbach.* Schriftwesen im Mittelalter, 1875.

Marquart. Die osteuropäischen und westasiatischen Streifzüge, 1903. *Franke O.* Zur Kenntniss der Turkvölker in Centralasien. Abhandl. Berlin. Akad., 1904. *Cahun.* Histoire d'Asie albo Les révolutions dans l'Asie. Lavisse et Rambaud, Hist. générale. *Vambery H.* Die primitive Kultur der turko-tatarischen Völker auf Grund sprachlicher Forschung, 1879. *Strzygowski J.* Altai-Iran und Völkerwanderung, 1917. *Szelągowski A.* Wschód i Zachód. Zagadnienia z dziejów cywilizacji, 1912.

Diels P. Die Slaven. *Ebert M.* Südrussland im Altertum. *Rostovtsev M. I.* Irańczycy i Grecy w południowej Rosji (po rosyjsku), 1922. Scytja i Bosfor (po rosyjsku), 1925. *Szafarzyk.* Starożytności słowiańskie. *Lelewel.* Géographie du moyen âge albo po polsku „Slavia". *Niderle.* Slovanske Starožitnosti, 1902—25. *Iireček.* Geschichte der Bulgaren. *Szelągowski A.* Najstarsze drogi z Polski na Wschód w okresie bizantyjsko-arabskim, 1909.

Hertzberg G. Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart, 1876. *Finlay G.* A history of Greece, its conquest by the Romans to the present, 7tt. *Bury.* A history of the late Roman empire from Arcadius to Irene, 2tt, 1892. *Rambaud.* L'empire au dixième siècle. Constantin Purpurogénite, 1870. *Schlumberger.* Un empereur byzantin au X siècle. Nicéphor Phocas, 1891. *Tenże.* L'épopée byzantine, 3tt, 1896, 1904. *Hergenrötter J.* Photius, 3tt. *Lapôtre.* L'Europe et la Saint-Siège a l'époque carolingienne. Le pape Jean VIII, 1895. *Bréhier L.* Le schisme orientale du XI siècle, 1899. *Pastrnek Fr.* Dejjiny slovanskych apostolu Cyryla a Metoda, 1902. *Potkański K.* Konstantyn i Metodjusz, 1905. *Jagič V.* Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache, 1900.

Thomsen W. The relations between ancient Russia and Scandinavia, 1877. *Worsaae.* La colonisation de la Russie et du Nord Scandinave, 1872. *Du Chaillu.* The vicking age. *Freeman.* The history and conquests of the Saracenes. *Golubowskij.* Bołgary i Chazary, wostocznyje sosiedi Rusi pri Władimirie Swiatom. Kij. Star. 1888. *Uspienskij.* Bizantijskije władienja na siewiernom bieregu Czernago moria w IX i X w. Tamże 1889. *Wasiljewskij.* Wizantija i Pieczeniegi, Żur. min. nar. prosw., 1872. *Giesebrecht L.* Wendische Geschichten aus den Jahren 780 bis 1182. *Piekosiński.* O dynastycznem szlachty pochodzeniu. *Szelągowski.* Wici i Topory, 1915.

Cordier H. H. Histoire générale de la Chine, 4tt, 1920—22. *Grousset.* L'histoire de l'Extrême Orient, 2tt, 1929. *Morrant Soulié G.* Histoire de la Chine, 1937. *Richthofen T.* China, 1879. *Parker E. K.* China, her history, diplomacy and commerce. *Hirth.* Chinesiche Studien, 1890. *Creel H. G.* The birth of China, 1936. *Bleichsteiner R.* L'Eglise jaune, 1937. *Gowen H. H.* Histoire de l'Asie, 1937. *Soothill W. E.* Les trois religions de la Chine, 1937. *Lyall A.* China, 1932. *Zenker E. Z.* Histoire de la philosophie chinoise, 1937. *Walsh G. W.* China. Hastings, Encycl. of Religion and Ethics. *Groot J. M.* Die Religion der Chinesen. Kultur der Gegenwart, 1906. *Grube.* Die chinesische Literatur, tamże. *Ito C.* Chinese architecture. Hastings, Encycl. of Religion and Ethics. *Paléologue.* L'art chinois, 1910.

Sansom G. B. Japan, 1932. *Haushofer K.* Le Japon et les Japonais, 1937. *Gowen H. H.* Histoire du Japon, 1937. *Nitobé I.* Le Bushido, l'âme du Japon, 1937. *Okakura K.* Le livre du thé, 1937. *Fenellosa S. F.* The epochs of chinese and japonise art, 2tt, 1912.

Kotwicz W. O rolę ludów koczowniczych w historji. Pam. zjazdu hist. w Poznaniu, 1925. *Kozlow P. K.* Mongolei, Amdo und die tote Stadt Chara-Choto, 1925. *Barthold W.* Turkestan down the Mongol invasion, 1928. *Gutschmiedt A.* Kleine Schriften. Die Skythien, 1892. *Parker E. K.* A thousand years of the Tartars, 1895. *Tomaschek W.* Kritik der ältesten Nachrichten über dem Skythischen Norden, Sitzber. Akad. Wien, 1888. *Franke O.* Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntniss der Turkvölker und Skythen Centralasiens, Abhandl. Berlin. Akad., 1904. *Grenard F.* Gengis-khan, 1933.

Bunbury E. B. A history of ancient geography, 1879. *Vidal La Blache.* Les voies de commerce dans la géographie de Ptolomée, Compte rendu de l'Acad. des inscr. t. 24. *Gawroński.* Pam. zjazdu hist. w Poznaniu, 1925. *Oldenburg H.* Buddha, sein Leben, seine Lehre, seine Gemeinde, 1881. *Brewster E. H.* Gotama, le Bouddha, sa vie. *Smith A. W.* Asoka. Hastings. Enc. of Religion and Ethics. *Geden A. S.* Buddha, tamże. *Smith V. A.* Hindu art and architecture, tamże. *Foucher A.* Les bas-reliefs gréco-bouddhiques du

Gandahara, 1905. *Maidron M. L.* L'art indien, 1898. *Milloue L.* Guide illustré au musée Guimet, 1905. *Keene H. H.* History of India, 2tt, 1906. *De Masson-Vursel, H. de Willam-Grabowska* et *Ph. Stern.* l'Inde antique et la civilisation indienne.

Semkowicz W. Geograficzne podstawy Polski Chrobrego, 1925. *Szelągowski A.* Kwestja ruska w historji, 1913. *Zakrzewski S.* Mieszko, jako budowniczy państwa polskiego, 1922. *Tenże.* Bolesław Chrobry Wielki, 1925. *Wojciechowski T.* Szkice historyczne XI wieku, 2 wyd. 1925. *Zakrzewski S.* Historja polityczna Polski. Okres do schyłku XII wieku. Encykl. Polska, 1920.

Gasquet. Etudes byzantines. *Gfrörer.* Byzantinische Geschichten im Mittelalter. *Hertzberg.* Geschichte der Byzantiner und osmanischen Reiches. *Pigeonneau.* Histoire du commerce de la France. *Levasseur.* Histoire de l'industrie et des classes ouvrières, 1900. *La Roncière.* Histoire de la marine française, 1900. *Mollar.* Les papes d'Avignon, 1924. *Deprez.* Les préliminaires de la guerre de Cent ans, 1902. *Loweell.* Joann of Arc, 1896. *Rashdall.* The universities of Europe in the middle age, 1895. *Sée H.* Louis XI et les villes, 1891. *Dierauer.* Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft, 1892.

Pastor. Histoire des papes depuis la fin du moyen âge, 1888—92. *Huizinga L.* Le déclin du moyen âge, 1937. *Schnürer G.* L'Église et la civilisation au moyen âge, 1937. *Ptašnik I.* Kultura wieków średnich, 1925.

Monnier. La Rénaissance de Dante à Luther, 1889. *Pouzyna J.* La Chine, l'Italie et les débuts de la Rénaissance, 1935. *Burckhardt J.* Die Kultur der Renaissance in Italien, 2tt, 1877—8. *Heyd W.* Geschichte des Levantenhandels im Mittelalter, 1879. *Hodgson F.* The early history of Venice. *Romanin S.* Storia documentata di Venezia, 1853. *Villari P.* Girolamo Savonarola, 2tt, 1887—8. *Tenże.* Niccolò Macchiavelli, 3tt, 1895—6. *Yriarte C.* César Borgia, sa vie, sa captivité et sa mort, 1889. *Tenże.* Autour des Borgia. *Perrens F. T.* La civilisation florentine du XIII au XVI siècle, 1893. *Schilmann F.* Histoire de la civilisation Toscane, 1937. *Travelyan A.* A short history of the Italian people, 1929.

Mac Murdo E. History of Portugal, 3tt, 1888—9. *Schaefer.* Geschichte von Portugal, 5tt, 1836—54. *Marins Oliveira I. P.* Historia de Portugal, 2tt, VI wyd. 1901. *Rosseuw Saint Hilaire.* Histoire d'Espagne, 14tt, 1836—79. *Lafuente.* Historia general de Espagna, 24tt, 1850—8. *Mariejol J. H.* L'Espagne sous Ferdinand et Isabelle, 1892.

Lelewel. Histoire de Pologne, 1854. *Szujski J.* Historji Polski ksiąg dwanaście, 1880. *Tenże.* Dzieje Polski, 4tt, 1864—6. *Bobrzyński M.* Dzieje Polski w zarysie, 3tt, 1931. *Szelągowski A.* Obrazy z dziejów Polski, 1924. *Roepell R.* Geschichte Polens, 2tt, 1840. *Caro J.* Dzieje Polski (przekład), 6tt, 1900. *Zakrzewski S.* Zagadnienia historyczne, 2tt, 1936.

Semkowicz W. Włodycy polscy na tle porównawczem słowiańskiem, 1909. *Szelągowski A.* Chłopi-dziedzice we wsiach na prawie polskiem do końca XIII wieku, 1900. *Piekosiński F.* Wiece, sejmy i przywileje ziemskie w Polsce wieków średnich, 1900. *Tenże.* Sądownictwo w Polsce wieków średnich, 1898. *Tenże.* Moneta polska w dobie piastowskiej, 1898. *Kętrzyński S.* O królestwie wielkopolskiem, 1909. *Kłodziński A.* W obozie cesarskim (1331—1332), 1904. *Kochanowski J. K.* Kazimierz Wielki, 1899. *Balcer O.* Królestwo polskie, 1025—1370. *Kutrzeba S.* Historja ustroju Polski w zarysie, 1917.

Kolankowski L. Dzieje wielkiego księstwa litewskiego za Jagiellonów, 1930. *Szajnocha K.* Jadwiga i Jagiełło. *Prochaska A.* Król Władysław Jagiełło, 2tt, 1908. *Halecki O.* Dzieje unji jagiellońskiej, 1919. *Paszkiewicz H.* O genezie i wartości Krewa, 1938. *Ljubawskij M.* Litowsko-russkij sejm, 1900. *Kolankowski L.* W pięćsetlecie Horodła, 1913. *Kukiel M.* Zarys historji wojskowości w Polsce, 1924. *Morawski K.* Historja uniwersytetu Jagiellońskiego, 2tt, 1900. *Papée F.* Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. *Tenże.* Jan Olbracht, 1936.

Zinkeisen J. W. Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, 3tt, 1854—5. *Szalay L.* Geschichte Ungarns, 1866. *Xénopol A. D.* Histoire des Roumains, 1896. *Nistor I.* Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16 Jahrhunderts, 1912. *Tomek W. W.* Historja królestwa czeskiego (przekład), 2tt, 1902. *Damé F.* Histoire de la Roumainie, 1900. *Jorga W.* Geschichte des osmanischen Reiches, 1908. *Huber A.* Geschichte Oesterreichs, 4tt, 1885—8. *Meyer F.* Geschichte Oesterreichs, 2tt, 1900. *Mailath J.* Geschichte der Magyaren, 1852—4. *Sayous E.* Histoire générale des Hongrois, 1900. *Pribram.* Oesterreichische Staatsverträge, 1907. *Ulmann K.* Kaiser Maximilian I, 1888.

The Cambridge Modern History, 12tt. *Schäfer D.* Weltgeschichte der Neuzeit, 2tt, 1910. *Korzon T.* Historja nowożytna, 1903. *Szelągowski A.* Historja nowożytna, 1920. *Morris J.* The history of Modern Europe from the Middle of the sexthienth century, 1916.

Martin H. Histoire de France, 17tt, 1861. *Lavisse.* Histoire de France contemporaine, 9tt. *Forneron H.* Les ducs de Guise et leur époque, 1893. *Chalembet W.* Histoire de la Ligue, 1898. *Baudrillart H. I. L.* Jean Bodin et son temps, 1853.

Breighton. Epochs of British history, 1902. *Cambridge History of British foreign Policy*, 3tt, 1923. *Busch W.* England und die Tudor, 1905. *Tenże.* Cardinal Wolsey, 1886. *Brosch M.* Geschichte von England (od 1509 r.), 5tt, 1892—7. *Brewer J. S.* The reign of Henry VIII to the death of Wolsey, 2tt, 1884. *Cecil Algernon.* The life of Robert Cecil, first earl of Salisbury, 1915. *Corbett J.* Stafford, Drake and the Tudor Navy, 2tt, 1898. *Meyer A.* England und die katolische Kirche unter Elisabeth und den Stuarts, 1911. *Gaedeke A.* Maria Stuart, 1879. *Brown P. Hume.* History of Scotland, 1902. *Tenże.* John Knox, a biography, 2tt, 1895. *Burton J. H.* History of Scotland, 4tt, 1867. *Cunningham W.* The growth of english industry and commerce, 1893. *Ochenkowski W.* Englands wirthschaftliche Entwickelung im Ausgang des Mittelalters, 1879. *Rogers J. E. T.* The history of agriculture and prices in England, 1866.

Seeley J. R. The expansion of England, 1883. *Tenże.* The growth of British policy, 2tt, 1895. *Mahan A. T.* Influence of Sea Power upon history, 1890. *Szelągowski A.* and *Gras A. M.* The Eastland Company in Prussia, Royal Hist. Transactions, 1912. *Blok P. J.* History of the people of the Netherlands, 5tt, 1898—1912. *Motley J. L.* The Rise of the Dutch republic 1555—84, 3tt, 1856. *Tenże.* History of the United Netherlands 1584—1609, 4tt, 1860—7. *Altmeyer J. J.* Histoire des relations commercielles des Pays Bas avec le Nord d'Europe pendant le 16-ème siècle, 1840.

Philippson M. Westeuropa im Zeitalter von Philipp II, Elisabeth und Heinrich IV, 1882. *Haebler K.* Die wirthschaftliche Blüte Spaniens im XVI Jahrhundert und ihr Verfall, 1888. *Sidgwick H.* The development of European Polity, 1903. *Watson P. B.* The Swedish Revolution under Gustavus Vasa, 1869. *Zettersten A.* Svenska flottans historia 1522—1634, 1890. *Hallendorff C.* and *Schück A.* History of Sweden, 1929.

Janssen J. Geschichte des deutschen Volkes, 6tt, 1883—94. *Baumgarten H.* Geschichte Karls V, 1886. *Prescott W. H.* History of the reign of Charles V, 2tt, 1890. *Geiger L.* Humanismus und Renaissance in Italien und Deutschland, 1882. *Ritter M.* Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation, 2tt, 1895. *Grisar H.* Luther, 3tt, 1911—2. *Denifle H.* Luther und Luthertum, 1904. *Stolze W.* Der deutsche Bauernkrieg, 1907. *Droysen G.* Geschichte der Gegenreformation, 1893.

Zivier. Neuere Geschichte Polens. Die zwei letzten Jagellonen, 1915. *Konopczyński W.* Dzieje Polski nowożytnej, 2tt, 1936. *Kolankowski L.* Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne, 1936. *Tenże.* Zygmunt August, w. ks. Litwy do roku 1548, 1913. *Szujski J.* Odrodzenie i reformacja w Polsce, 1881. *Krasiński W.* Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce, 1903. *Bobrzyński M.* Szkice i studja historyczne, 2tt, 1922. *Hirschberg A.* Jan Łaski, arcybiskup gnieźnieński, 1877. *Tenże.* Przymierze z Francją, 1882. *Ljubowicz.* Istorja reformacji w Polsze, 1883. *Szelągowski A.* Walka o Bałtyk, 1904. *Koneczny F.* Jan III Waza i misja Possevina, 1901. *Simson P.* Geschichte der Stadt Danzig, 3tt, 1918. *Czołowski A.* Marynarka w Polsce, 1922. *Nowodworski W.* Borba za Liwonju, 1570—82, 1904. *Waliszewski F.* Jean le Terrible, 1904. *Pierling.* La Russie et Saint-Siège, 1896. *Platonow S. T.* Lekcji po russkoj istorji, 1907. *Brückner A.* Różnowiercy polscy, 1905. *Grabowski T.* Literatura arjańska, 1908. *Jabłonowski A.* Historja Rusi południowej, 1912. *Storożenko.* Stefan Batory i dnieprowskije kozaki, 1904. *Górka O.* Liczebność Tatarów krymskich i ich wojsk, 1936. *Zakrzewski W.* Po ucieczce Henryka, 1878. *Tenże.* Stefan Batory, 1887.

Keane E. H. America, Austrialia, Australasia. Hastings. Encycl. of Religion and Ethics. *Marhham C. R.* Andeans, tamże. *Gray L. H.* American art and architecture. *Enock C. R.* The secret of Pacific, 1912.

Hanotaux G. Histoire du cardinal de Richelieu, 1896. *Charvériat E.* Histoire de la guerre de trente ans, 2tt, 1878. *Chéruel A.* Histoire de France sous le ministère de Mazarin, 3tt, 1882. *Madelin L.* La Fronde, 1931. *Haumant E.* La guerre du Nord et la paix

d'Oliva 1655—60, 1893. *Maynard* (l'abbé). Pascal, sa vie, son oeuvre, 1850. *Fouillé A.* Descartes, 1893. *Liard L.* Descartes, 1882. *Michaut G.* Les époques de la pensée de Pascal, 1902.

Gindely A. Geschichte des dreissigjährigen Krieges, 3tt, 1882—4. *Tenże.* Waldstein, 2tt, 1886. *Geijer E. G.* Geschichte Schwedens, 3tt, 1832—6. *Schäfer D.* Geschichte Dänemark, 2tt, 1902. *Stevens J. L.* History of Gustavus Adolphus, 1885. *Fryxell A.* Gustaf Adolf (po szwedzku), 1894. *Droysen G.* Gustav Adolf, 2tt, 1869—70. *Tenże.* Geschichte der preussischen Politik, 14tt, 1855—86. *Koser R.* Geschichte der brandenburgischen Politik bis zum westfälischen Kriege, 1913. *Haendeke B.* Deutsche Kultur im Zeitalter des dreissigjährigen Krieges, 1906.

Gardiner S. R. History of England from the accession of James I to the outbreak of the civil war, 10tt, 1885—1900. *Tenże.* History of the great civil war, 4tt, 1901. *Tenże.* History of the Commonwealth and Protectorate, 4tt, 1901. *Firth C. H.* Oliver Cromwell and the rule of the Puritans in England, 1900. *Tenże.* Cromwell's Army, 1902. *Palgrave R. F. D.* Oliver Cromwell the Protector, 1890. *Jones G.* The diplomatic relations between Cromwell and Charles X Gustavus of Sweden, 1897.

Philippson M. Das Zeitalter Ludwig des Vierzehnten, 1879. *Picavet.* La diplomatie française au temps du Louis XIV, 1930. *Waddington A.* Le Grand Electeur Frédéric Guillaume, 1905. *Motley J. L.* Life and death of John of Barnevelde, 2tt, 1874. *Immich M.* Geschichte des europäischen Staatensystems von 1660—1789, 1905. *Kloop A.* Das Jahr 1683, 1882. *Legrelle A.* La diplomatie française et la succession d'Espagne, 1888.

Stanhope. History of England comprising the reign of Anne until the peace of Utrecht 1701—13, 2tt, 1872. *Tenże.* History of England from the peace of Utrecht to the peace of Versailles 1713—83, 7tt, 1858. *Lecky H. W.* A history of England in the eighthienth century, 4tt, 1879—82. *Corbett J.* England in the Mediterranean, 1603—1777, 2tt, 1904.

Wiesener L. Le Régent, l'abbé Dubois et les Anglais, 1891. *Funck Bretano F.* La Régence 1715—23, 1909. *Broglie.* La paix d'Aix-la-Chapelle, 1895. *Tenże.* L'alliance autrichienne, 1895. *Réaul.* Le roi Stanislas et Marie Leczinska, 1895. *Nolhac P.* Louis XV et Marie Leczinska, 1902. *Stryjenski K.* La mère des trois derniers Bourbons, 1902. *Sée H.* La France économique et sociale au XVIII siècle, 1925.

Turba G. Die pragmatische Sanktion, 1913. *Arneth A.* Geschichte Maria Theresias, 10tt, 1863—79. *Guglia A.* Maria Theresia, ihr Leben und ihre Regierung, 2tt, 1917. *Arneth A.* Maria Theresia und Joseph II, 3tt, 1867. *Beer A.* Die orientalische Politik Oesterreichs, 1883. *Wendrinsky J.* Kaiser Joseph II, 1880.

Carlyle T. Friedrich der Grosse (przekład), 1917. *Koser R.* Friedrich der Grosse, 1917. *Oncken.* Das Zeitalter Friedrichs des Grossen, 2tt, 1881—2. *Nande A.* Beiträge zur Entstehungsgeschichte des siebenjährigen Krieges, 2tt, 1895—6. *Waddington R.* La guerre de Sept Ans, 4tt, 1899—1907. *Corbett J.* England in the Seven Years War, 2tt, 1907. *Lyall A.* The British Dominion in India, 1906. *Weber H.* La Compagnie française des Indes 1604—1875, 1904.

Rembowski A. Konfederacja i rokosz, 1896. *Szelągowski A.* Wzrost państwa polskiego w XV i XVI wieku, 1904. *Hirschberg A.* Polska a Moskwa w pierwszej połowie XVII wieku, 1901. *Sobieski W.* Pamiętny sejm, 1913. *Tenże.* Żółkiewski na Kremlu, 1920. *Szelągowski A.* Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego, 1904. *Macurek J.* České powstání r. 1618—1620 a Polsko, 1937. *Szelągowski A.* O ujście Wisły. Wielka wojna pruska, 1905. *Tenże.* Rozkład Rzeszy i Polska za Władysława IV, 1907. *Łoziński Wł.* Prawem i lewem, 1903. *Kubala L.* Szkice historyczne, 2tt, 1880. *Tenże.* Jerzy Ossoliński, 2tt, 1883. *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych. *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki, 1933. *Kubala L.* Wojna moskiewska 1654—5, 1910. *Tenże.* Wojna szwedzka w r. 1655—6. *Tenże.* Wojna brandenburska i najazd Rakoczego 1655—7, 1896. *Tenże.* Wojny duńskie i pokój oliwski, 1922. *Konopczyński W.* Polska a Szwecja od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej, 1924. *Szelągowski A.* Z dziejów współzawodnictwa Anglji i Niemiec, Rosji i Polski, 1910.

Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego, 3tt, 1898. *Jarochowski K.* Opowiadania i studja historyczne, 1887. *Förster F.* Friedrich August II der Starke, 1909. *Jarochowski K.* Z czasów saskich, 1886. *Waliszewski K.* Potoccy i Czartoryscy, 1887. *Skibiński M.* Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austrjacką w latach 1740—5, 1913. *Konopczyński W.* Polska w dobie wojny siedmioletniej 1755—63, 1909.

Schirren L. Zur Geschichte des nordischen Krieges, 1913. *Chance F. J.* George I and the Northern War, 1909. *Jägerskiöld Stig.* Sverige och Europa, 1716—8, 1937. *Brückner A.* Geschichte Russlands, 1913. *Waliszewski K.* Pierre le Grand, 1904. *Tenże.* La dernière des Romanow Elizabeth I, 1902. *Brückner A.* Katherina der Zweite, 1883. *Bilbasow W.* Historja Katarzyny II, 2tt, 1900.

Fay B. La Franc=Maçonnerie et la révolution intellectuelle du XVIII siècle, 1936. *Martin G.* Manuel d'histoire de la Franc=Maçonnerie française, 1934. *Haywood H. L.= Craig E. J.* A history of Freemasonry, 1935. *Robbins A.* English speaking Freemasonry, 1930. *Bord G.* La Franc=Maçonnerie en France des origines à 1815, t. I, 1908. *The Jewish Encyclopaedie. Henriques H. S. Q.* The return of the Jews to England, 1905. *Menasseh Ben Israel's* Mission to Oliver Cromwell, 1901.

Baumgarten E. Benjamin Franklin der Lehrmeister der amerikanischen Revolution, 1936. *Adams H.* History of the United States of America, 9tt, 1921. *Turner Jackson.* The frontier in American history, 1921. *Walker F.* The making of the Nation. *Irving Washington.* Life of George Washington, 5tt, 1859. *Candler J. C.* Genesis and birth of the Federal Constitution. *Szelągowski A.* Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, 1929. *Woodrow Wilson.* A history of the American people, 10tt, 1923. *Bryce J.* The American Commonwealth, 2tt, 1923. *Summer W. G.* History of American currency, 1874. *Davis Dewey.* Financial history of the United States, 1922.

CZĘŚĆ IV

Viel Castel et *Duvergier de Hauranne.* Histoire du gouvernement parlamentaire en France de 1789 à 1848, 10tt, 1857—72. *Cobbet.* Parliamentary history of England, 36tt, 1803—20. *Tenże.* Parliamentary Debates, 34tt, 1803—16.

Cambridge history of the foreign policy 1783—1919, A. W. Ward, G. P. Gooch, 3tt, 1922—3. *Rose J.* Holland, William Pitt and the National Revival, 1911. *Tenże.* A short life of William Pitt, 1925. *Schulze A.* Kaiser Leopold II und die französiche Revolution, 1869. *Sybel H.* Oesterreich und Deutschland im Revolutionskrieg, 1868. *Tenże.* Geschichte der Revolutionszeit, 5tt, 1877=9. *Gooch G. E.* Germany and the French Revolution, 1927. *Sorel A.* L'Europe et la révolution française, 1891—1903. *Korzon T.* Historja nowoczesna, 1906.

Thiers A. Histoire de la révolution française, 4tt, 1832. *Taine H.* Les origines de la France contemporaine, 4tt, 1876—93. *Bourgeois E.* Manuel historique de la politique étrangère, 3tt, 1906. *Michelet J.* Histoire de la révolution française, 6tt, 1868—9. *Lefèbvre G.=Guyot=Sagnac Ph.* La révolution française, 1930. *Madelin L.* La Révolution, 1920. *Matthiez A.* La révolution française, 3tt, 1924. *Gaxotte P.* La révolution française, 1928. *Aulard A.* Histoire politique de la révolution française, 1921. *Cochin A.* La Révolution et la libre=pensée. *Tenże.* Les societées de pensée et la révolution en Bretagne 1788—9, 2tt, 1925. *Aulard A.* Etudes et leçons sur la révolution française, 5tt, 1913. *Mortimer=Ternaux.* Histoire de la terreur, 8tt, 1863. *Matthiez A.* Girondins et Montagnards, 1930. *Tenże.* La vie chère et le mouvement social sous la terreur, 1927. *Tenże.* La Réaction thermidorienne, 1929. *Madelin L.* La contre=révolution sous la Révolution, 1935. *Szelągowski A.* Rewolucja francuska, 1933. *Czacki F.* Studja historyczne nad rewolucją francuską, 1862.

d'Angeberg. Récueil des traités, conventions et actes diplomatiques, concernant la Pologne 1762—1862. *Kalinka W.* Ostatnie lata Stanisława Augusta. *Tenże.* Sejm czteroletni. Pisma zbiorowe, 9tt, 1891—1902. *Kraszewski J. I.* Polska w czasie trzech rozbiorów, 2tt, 1873. *Konopczyński W.* Konfederacja barska, 1936. *Smoleński W.* Pisma historyczne, 3tt, 1901. *Tenże.* Ostatni rok sejmu Wielkiego, 1897. *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, 5tt, 1886. *Lord R. Howard.* The second partition of Poland, 1915. *Dembiński B.* Polska na przełomie, 1913. *Korzon T.* Tadeusz Kościuszko, 1894. *Tokarz W.* Insurekcja warszawska, 1934. *Tenże.* Ostatnie lata Hugona Kołłątaja, 2tt, 1905. *Mościcki H.* Generał Jasiński i powstanie kościuszkowskie, 1917.

Thiers A. Histoire du consulat et de l'empire, 20tt, 1845—62. *Fournier.* Napoléon I, 3tt, 1886—9. *Deprez E.* Les origines républicains de Bonaparte, 1908. *Bouvier F.* Napoléon en Italie, 1899. *Madelin.* Fouché, 2tt, 1900. *Pingaud L.* Bernadotte, Napoléon et les Bourbons, 1901. *Lévy A.* Napoléon et la paix, 1902. *Masson F.* Napoléon inconnu, 2tt,

1895. *Vandal A.* L'avènement de Bonaparte, 1902. *Rose Holland J.* The life of Napoleon. *d'Haussonville.* L'Eglise romaine et le premier empire, 5tt, 1868—9. *Masson F.* Josephine, imperatrice et reine, 1899. *Tenże.* Napoléon et son fils, 1904. *Vandal A.* Napoléon et Alexandre, 1891. *Gayet Lacour.* Talleyrand, 2tt, 1928. *Szilder.* Imperator Aleksandr I. *Schiemann Th.* Kaiser Alexander I, 1904. *Driault E.* La politique exterieur du premier consul (1800—3), 1910. *Tenże.* Austerlitz. La fin du Saint-empire 1804—6, 1912. *Tenże.* Tilsitt. La question de Pologne, 1806—9, 1917. *Czułkow.* Imperatori, 1928. *Presniakow E.* Aleksandr I, 1924.

Askenazy S. Książę Józef Poniatowski, 1910. *Skałkowski A.* Jan Henryk Dąbrowski, 1904. *Mościcki H.* Pod berłem carów, 1924. *Kukiel M.* Maciejowice. *Tenże.* Wojna 1812 r., 2tt, 1936. *Pawłowski Br.* Historja wojny polsko-austrjackiej 1809 roku, 1935.

Encyklopaedie der Freimaurerei, 2tt, 1900—2. *Findel.* Histoire de la Franc-maçonnerie, 2tt, 1866. *Kloss.* Geschichte der Freimaurerei in Frankreich, 2tt, 1852—3. *Deschamps P.* Les sociétés secrètes et la société, 3tt, 1883. *Bernardin.* Précis historique de Grand Orient, 1909.

Halphen. Récueil des lois, décrets... concernant les Israélites depuis la Révolution, 1851. *Hallez.* Des Juifs en France. *Detcheverry.* Histoire des Israélites de Bordeaux, 1850. *Scheid.* Histoire des Juifs d'Alsace, 1887. *Kahn.* Les Juifs en France pendant la Révolution, 1898. *Fauchille.* La question juive en France sous le premier empire, 1884. *Reinach T.* Histoire des Israélites, 4 wyd., 1910. *Corti E. C.* La maison Rothschild (1770—1871), 2tt, 1929, 1930.

Debidour A. Histoire diplomatique de l'Europe (do roku 1914), 2tt, 1916. *Hill J. D.* A history of diplomacy in the international development of Europe, 3tt, 1906—25. *Stern A.* Geschichte Europas seit 1815, 10tt, 1894—1924. *Morris J.* Europe in the XIX century, 1916. *Szelągowski.* Historja nowoczesna, 1920.

Viel Castel. Histoire de la Restauration, 20tt, 1860—1878. *Michon.* Le gouvernement parlamentaire sous la Restauration, 1905. *Weill G.* Histoire du parti républicain en France, 1900. *Ward A.* The period of the congresses, 2tt, 1919. *Webster C. K.* The congress of Vienna, 1919. *Tenże.* British diplomacy, 1813—5. *Tenże.* The foreign policy of Castlereagh, 1925. *Stapleton A. G.* Life of Canning, 3tt, 1831. *Temperley H. W. V.* George Canning, 1905. *Tenże.* The foreign policy of Canning, 1925.

Coolidge A. C. United States as a World Power, 1908. *Hart A. B.* Monroe Doctrine, 1916. *Latané.* Diplomatic relations of United States and Spanish America, 1910. *Paxson F. L.* Independence of South American Republics, 1916. *Dietrich W.* Simon Bolivar und die lateinen amerikanischen Unabhängigkeitskriege, 1934.

Demelitsch F. Metternich und seine auswärtige Politik, 1898. *Bibl W.* Metternich, 1928. *Isambert G.* L'indépendance grecque, 1900. *Molden E.* Metternichs Orient-Politik. 1829—33, 1913. *Wertheimer E.* Der Herzog von Reichstadt, 1902. *Welschinger H.* Le roi de Rome. 1902. *Srbik H.* Metternich, der Staatsman und der Mensch, 2tt, 1925. *Miller W.* The Ottoman empire 1801—1909, 1910.

Thayer W. R. The dawn of Italian independence, 2tt, 1893. *Ottolini.* La Carbonaria delle origini ai primi tentativi insurrezionali (1797—1817), 1936. *Luzio A.* Giuseppe Mazzini carbonaro, 1920.

Askenazy S. Rosja-Polska 1815—1830, 1907. *Tenże.* Łukasiński, 2tt, 1908. *Szilder N. K.* Imperator Nikołaj I, 2tt, 1903. *Schiemann T.* Geschichte Russlands unter Kaiser Nicolaus, 4tt, 1904. *Tokarz W.* Wojna polsko-rosyjska 1830—1, 1930. *Szpotański S.* Maurycy Mochnacki, 1910. *Więckowska H.* Opozycja liberalna w Królestwie Kongresowem 1815—1830, 1925.

Rose J. H. The development of European nations, 1905. *Political history of England,* Low, Sidney and Sanders I. C., 12tt, 1907. *Victoria Queen.* The letters, 3tt, 1926—8. *Travelyan G. M.* The life of lord Grey, 1920. *Ashley.* The life of Palmerston, 2tt, 1876. *Robinson G.* David Urquart, 1920. *Laugel A. E.* Lord Palmerston et lord Russel, 1877. *Morley J.* Life of Gladstone, 1905—1911.

Blanc L. Histoire de dix ans, 1843. *Garnier-Pagès L. A.* Histoire de la révolution 1848, 11tt, 1861—72. *De la Gorce.* Louis Philippe, 1931. *Tenże.* Histoire de la seconde république, 2tt, 1873—8. *Bertrand J.* 1848, la seconde république, 1937. *Thirria.* Napo-

léon III avant l'empire, 2tt, 1895. *Tschernoff.* Le parti républicain sous la monarchie de juillet, 1901.

Aubry O. Napoléon III, 2tt. *De la Gorce P.* Histoire du second empire, 7tt, 1894. *Thouvenel L.* Le secret de l'empereur, 1889. *d'Angeberg.* Le traité de Paris, 1877. *Bec F.* Napoléon III inconnu, 1932. *Tenże.* La cour des Tuilleries sous le second empire, 1930. *Tenże.* La princesse Mathilde, 1928. *Zdziechowski M.* Napoleon III, 1931. *Giraudeau L.* Napoléon III intime, 1895.

Schiemann T. Geschichte Russlands, 2tt, 1904—13. *Thouvenel.* Nicolas I et Napoléon III, 1891. *Tatiszczew.* Imperator Nikołaj I i inostrannyje dwory, 1889. *Goriainow S.* Le Bosphore et les Dardanelles, 1910.

Orsi P. Włochy nowoczesne, 1912. *Thayer W.* The life and times of Cavour, 2tt, 1911. *King B.* Mazzini, 1926. *Guerzoni G.* Garibaldi, 1926. *Travelyan G.* Garibaldi e la formazione dell' Italia. *Bianchi.* Storia documentata de la diplomazia europea, 1865. *Tenże.* La politique du comte de Cavour, 1885. *King B.* Histoire de l'unité italienne. *Gombos A. A.* Giuseppe Garibaldi, 1936. *La Farina G.* Istoria documentata della Rivoluzione Siciliana, 2tt, 1851. *Ottolini V.* La rivoluzione Lombarda del 1848—9, 1887. *Mickiewicz W.* Legjon Mickiewicza, 1921.

Blum H. Die deutsche Revolution, 1848—9, 1897. *Friedjung H.* Oesterreich von 1848 bis 1860 Jahr, 1908. *Denis E.* La Bohème depuis la Montagne Blanche, 2tt, 1905. *Otto E.* Franz Joseph in seinen Briefen, 1924. *Engel J.* Graf Rechberg, 1927. *Horvat M.* Fünfundzwanzig Jahre aus der Geschichte Ungarns, von 1823—1848, 2tt, 1867. *Iranyi D.* et *Chasin C. L.* Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847—9, 2tt, 1859—60. *Sproxton C.* Palmerston and the Hungarian Revolution, 1919. *Wereszycki H.* Austrja a powstanie styczniowe, 1930.

Bismarck O. Gedanken und Erinnerungen, 2tt, 1898. *Marcks E.* Otto von Bismarck, 1915. *Friedjung H.* Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland, 1859—60. *Eckhardt F.* Die deutsche Frage und der Krimkrieg, 1931. *Wendt.* Bismarck und die polnische Frage, 1922. *Klaczko J.* Études de la diplomatie contemporaine, 2tt, 1866. *Friese Ch.* Russland und Preussen vom Krimkriege bis zum polnischen Aufstand, 1931. *Orloff N.* Bismarck und die Fürstin Orloff, 1936.

Łoziński B. Szkice z historji Galicji w XIX wieku, 1913. *Tenże.* Agenor hr. Gołuchowski, 1901. *Feldman J.* Sprawa polska w roku 1848. *Lisicki H.* Aleksander Wielopolski, 4tt, 1876. *Z. L. S.* (Przyborowski W.). Przed powstaniem styczniowem, 1894. *Tenże.* Historja dwóch lat 1861—2, 5tt, 1892—6. *Przyborowski W.* Dzieje 1863 roku, 1897. *Limanowski B.* Historja powstania narodu polskiego, 1909. *Grabiec.* Powstanie styczniowe 1863. *Szelągowski A.* Dzieje 1863 roku. Polska, dzieje jej i kultura, 1931. *Miłkowski Z.* Sylwety emigracyjne, 1903. *Z. L. S.* Ostatnie chwile powstania styczniowego, 1887.

Ollivier E. L'empire liberal, 13tt, 1895—1905. *Bourgeois E.* et *Clermont.* Rome et Napoléon III, 1907. *Sybel.* Die Begründung des deutschen Reiches, 1889. *Marchs E.* Kaiser Wilhelm I, 5 wyd. 1905. *Tenże.* Männer und Zeiten, 1911. *Lenz M.* Geschichte Bismarcks, 3 wyd., 1911. *Matter P.* Bismarck et son temps, 3tt, 1905—8.

Chuquet. La guerre 1870—1, 1895. *Welschinger.* La guerre 1870, causes et responsabilités, 2tt, 1910. *Sorel A.* L'histoire diplomatique de la guerre franco-allemande, 2tt, 1875. *Lissagaray.* Histoire de la Commune, 1876. *Bourgin G.* La Commune, 1907. *Target P. L.* Dix ans de république, 1889. *Zevort E.* Histoire de la troisième république, 4tt, 1896—1901. *Hanotaux G.* Histoire de la France contemporaine, 4tt, 1896—1901. *Lavertujon A.* Gambetta inconu, 1905. *Rambaud A.* Jules Ferry, 1903. *Freycinet C.* Souvenirs 1848—1893, 2tt, 1922—4. *Ribot A.* Souvenirs de ma vie politique, 1924. *Weill G.* Histoire du mouvement social en France 1852—1902. *Nolde B.* L'alliance franco-russe, 1936. *Levasseur.* Questions ouvrieres et industrielles, 1907.

Wertheimer E. Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, 3tt, 1913. *Sosnosky T.* Die Balkanpolitik Oesterreich-Ungars seit 1866, 2tt, 1913—4. *Skedl.* Der politische Nachlass des Grafen E. Taafe, 1922. *Hammann O.* Der missverstandene Bismarck, 1921. *Behrendt.* Die polnische Frage und ruthenisch-deutsche Bündniss, 1865—87, 1927. *Reventlow E.* Deutschlands auswärtige Politik, 1888—1914, 1916. *Pribram.* Die politische Geheimverträge Oesterreich-Ungarns 1879—1914, 1920. *Driault E.* La question d'Orient, 6 wyd., 1913. *Nowak K.* Das dritte deutsche Kaiserreich, 2tt, 1929.

Srb A. Politické dejiny národa ceskeho od roku 1861, 2tt, 1899—1904. *Teka Stańczyka*, 1870. *Skrzycki R.* (Dmowski). Młodzież polska w zaborze rosyjskim, 1896. *Dmowski R.* Wychodźtwo i osadnictwo. *Popławski J. L.* Pisma zbiorowe, 1910. *Biliński.* Wspomnienia. T. I. *Daszyński I.* Pamiętniki, 2tt, 1925.

Hart A. B. American history told by contemporaries, 1901. *Wilson W.* The Division and Reunion, 1829—1889, 1893. *Hoppe.* Bundesstadt und Bundeskrieg in Nordamerika, 1886. *Morse J. T.* Abraham Lincoln, 2tt, 1894. *Nicolay J. G.* and *Hay J.* Abraham Lincoln, a history, 10tt, 1890. *Wilson W.* Congressional government, 1885. *Crokaert J.* La Mediterranée Américaine, 1927. *Okuma.* Fifty Years of New Japan, 2tt, 1909.

Gooch G. P. History of modern Europa (1878—1919), 1923. *Bright J. F.* History of England, t. V, 1880—1900, 1904. *King Edward VII.* Life by sir Sidney Lee, 2tt. *Lord Rosebery.* Life by Lord Crowe, 2tt. *Lord Salisbury.* Life by Lady Gwendolen Cecil, 4tt. *Sir Charles Dilke.* Life by Stephen Gwyn and Gertrude M. Tuckwell.

Borries K. Preussen, Oesterreich und Deutschland in den letzten Hundert Jahren (1815—1918), 1937. *Friedjung H.* Das Zeitalter des Imperialismus, 1884—1914. *Pinon R.* France et Allemagne, 1870—1913, 1913. *Scotus Viator.* The future of Austria Hungary and the policy of the great powers, 1907. *Bülow Fürst.* Denkwürdigkeiten, 3tt, 1930—1. *Hohenlohe-Schillingsfürst Ch.* Fürst. Denkwürdigkeiten. T. I, 1931. T. II, 1906. *Waldersee A.* Graf, Feldmarschall. Denkwürdigkeiten, 3tt, 1923—5. *Holstein von Fr.* Lebensbekenntniss in Briefen an eine Frau, 1932. *Schweinitz.* Botschafter General Briefwechsel, 1928. *Hutten-Czapski B.* Sześćdziesiąt lat życia politycznego i towarzyskiego, 2tt, 1936.

Sieghart R. Die letzten Jahrzente einer Grossmacht, 1932. *Stead W.* La monarchie des Habsbourgs, 1913. *Tardieu A.* Le mystère d'Agadir, 1912. *Begbie.* The vindications of Great Britain, 1916. *Asakawa K.* The Russo-Japanese Conflict, 1904. *Suyematsu.* Chinese expansion historically reviewed, 1905. *Lewickij N. A.* Russko-japonskaja wojna, 1936. *Haintz.* Der russisch-japanische Krieg, 1937.

Aleksinski G. La Russie moderne, 1912. *Dmowski R.* Niemcy, Rosja i kwestja polska. *Witte.* Wospominanja, 2tt, 1922. *Malinowski P. W.* Józef Piłsudski, 1867—1908, 2tt, 1935. *Grabiec J.* Czerwona Warszawa przed ćwierćwiekiem, 1925. *Ignotus.* Finansjera warszawska (1870—1925), 1926.

Bréhier. L'Égypte de 1798 à 1900, 1901. *Cromer* earl of. Modern Egypt, 2tt, 1903. *Colvin A.* The making of Modern Egypt, 1906. *Bérard.* La révolution turque, 1909. *Pinon R.* L'Europe et la jeune Turquie, 1911. *Browne E. G.* The Persian Revolution, 1905—9, 1910. *Gueshoff I. E.* The Balkan League, 1915.

CZĘŚĆ V

Documents diplomatiques français relatifs aux origines de la guerre, 1914, 1931 i dalsze lata. *British Documents* on the Orgins of the war, ed. by Gooch G. P. and Temperley H., 12tt.

Die grosse Politik der europäischen Kabinette, 40tt. *Siebert.* Diplomatische Aktenstücke zur Geschichte der Ententepolitik des Vorkriegsjahre, 1925. *Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik* 1908—1914, 9tt.

Die deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch. Sammlung von Karl Kautsky, 4tt. *Diplomatische Aktenstücke* zur Vorgeschichte des Krieges, I część: vom 28 Juni bis 23 Juli 1914, 1919. *Bayerische Dokumente* zum Kriegsausbruch und zum Versaillerschuldspruch, wyd. dr. P. Dirr, 1922. *Oficial german documents* relating to the world war. Carnegie endowment for the international peace. T. I, The Reports of the First and Second Commitees of the Commitee appointed by the National Constituent Assembly to inquire into the responsability for the war, 1923. *Official statements of war aims peace proposals.* Carnegie endowment for international peace, 1921. *Livres jaunes.* „L'alliance franco-russe" i „Les affaires Balkaniques". *Livre Noire...* d'après les documents des archives russes, 2tt, 1923.

The Cambridge History of British Foreign Policy, ed. by Ward and Gooch. T. III. Before and in the World War 1907—1919 by G. P. Gooch, 1923. *Lavisse.* Histoire de

France, t. X. *Bourgeois et Pagès.* Les origines et les responsabilités de la grande guerre, 1922. *Fay B.* The origins of the World War (1871—1914), 2tt, 1928. *Schmitt Bernadotte.* The coming of the War, 2tt, 1930.

Kautsky K. Wie der Weltkrieg entstand? *Pourtalès Graf.* Am Scheidewege zwischen Krieg und Frieden, 1919. *Jagow G. v.* Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges, 1919. *Helfferich K.* Die Vorgeschichte des Weltkrieges, 1919. *Bethmann-Hollweg T.* Betrachtungen zum Weltkriege, 2tt, 1919. *Lichnowsky* Fürst. Meine Londoner Mission, 1912—4. *Eckardstein von.* Lebenserinnerungen und politische Denkwürdigkeiten, 3tt.

Lord Oxford and *Asquith.* Life by Spender I. A. and Cyril Asquith. *Haldane Lord.* An Autobiography. *Tenże.* Before the War. *Grey viscount of Falloden.* Twenty five years, 2tt, 1926. *Asquith H. H.* La genèse de la guerre (przekład). *Tenże.* Memories and reflections, 2tt. *Tenże.* Fifty years of Parliament, 2tt, 1924. *Buchanan G.* My mission to Russia 1914 and other diplomatic memoirs, 2tt, 1924. *Bertie Lord.* Diaries 1914—1918. *Winston S. Churchill.* The world crisis (1911—1914), 1923.

Morgentau H. Mémoires (przekład), 1919. *Gerard James.* Mes quatre années en Allemagne (przekład), 1918. *Burton H. J.* The life and letters of Walter Page, 3tt, 1923—5. *Bernstorff J. K.* Graf. Deutschland und America. Erinnerungen aus dem fünfjährigen Kriege, 1920.

Czernin O. Im Weltkriege, 1919. *Conrad,* Feldmarschall. Aus meiner Dienstzeit. Tom III, 1913 i pierwsza połowa 1914, 1922. *Nowak K. F.* Der Weg zur Katastrophe, 1919. *Auffenberg-Komarow.* Aus Oesterreich Höhe und Niedergang, 1921.

Poincaré R. Au service de la France. Neuf années de souvenirs. Tom IV. L'union sacré 1914, 1927. *Paléologue M.* La Russie des tsars pendant la guerre, 3tt. *Laloy E.* La diplomatie de Guillaume II, 1917. *Foch* Maréchal. Mémoires, 2tt, 1931.

Sazonow M. S. Les journées tragiques de juillet 1914. Pages des mémoires, Rev. d. deux mondes, 1927. *Izwolsky A. P.* Mémoires, 1921. *Suchomlinow W. A.* Erinnerungen, 1924.

Stegemann K. Geschichte des Krieges, 3tt, 1919. *Giraud V.* Histoire de la grande guerre, 1919. *Histoire de la guerre mondiale* par les généraux Duffour, Daille, Hellot et René Tournès, 4tt, 1937. *Dąbrowski J.* Wielka wojna światowa, 2tt, 1936. *Liddel Hart.* The decisive wars of history, 1929. *Pingaud A.* Histoire diplomatique da la France pendant la Grande Guerre, 2tt, 1938.

Hoffmann Max gen. Der Krieg der versäumten Gelegenheiten, 1924. *Wilhelm II* Kaiser. Ereignisse und Gestalten, aus den Jahren 1878—1918, 1922. *Wilhelm* Kronprinz. Erinnerungen, 1922. *Hindenburg* Generalfeldmarschall. Aus meinem Leben, 1920. *Ludendorf E.* Meine Kriegserinnerungen, 1919. *Tenże.* Kriegsführung und Politik, 1920. *Delbrück H.* Krieg und Politik 1914—16, 1918. *Tenże.* Hans Ludendorf, Tirpitz, Falkenhayn, 1920. *Tenże.* Ludendorffs Selbstporträt, 1922. *Foerster W.* Hans Delbrück... Antwort auf die Schrift „Ludendorffs Selbsporträt", 1922. *Moltke H.* Erinnerungen, Briefe, Dokumente, 1922. *Helfferich K.* Der Weltkrieg, 1923. *Bethmann-Hollweg T.* Betrachtungen zum Weltkriege. Tom II Während des Krieges, 1922. *Erzberger M.* Souvenirs de guerre (przekład), 1921.

Joffre Maréchal. Mémoires, 2tt, 1932. *Dygat S.* kapitan. Francuskie plany wojny przed rokiem 1914, 1924. *Madelin L.* Le Maréchal Foch. Rev. d. d. m., 1924. *Tenże.* La bataille de France, tamże 1919. *Corda* ppłk. Bitwa na froncie zachodnim, 1923. *Buat* generał. Hindenburg, 1922. *Tenże.* Die deutsche Armee im Weltkrieg (przekład), 1921.

George A. Kitchener et la guerre, 1921. *Hase v. G.* La bataille du Jutland vue du „Dorfflinger", 1923. *George Lloyd.* War memoirs, 4tt, 1934. *Wright P.* Wie es wirklich war? Im obersten Kriegsrath der Aliirten (przekład), 1922. *Wilson A. T.* Mesopotamia, 1914—7, 2tt, 1930—1. *Tenże.* Mesopotamia, 1917—20, 1931. *Lawrence S. E.* Revolt in the Desert. *Tenże.* The Seven Pillars of Wisdom. *Mangin* gen. Comment finit la guerre? 1920.

Clemenceau G. Grandeurs et misères d'une victoire, 1930. *Mordacq* gen. Le ministère de Clemenceau, 4tt, 1930. *Demblin A.* Czernin und die Sixtus Affaire, 1920. *Nowak K. F.* Der Sturz der Mittelmächte, 1923. *Giolitti G.* Memorie della mia vita, 2tt, 1922. *Salandra A.* Italy and the Great war, 1932.

Dobrowolskij S. gen. Die Mobilmachung der russischen Armee 1914. Beiträge zur Schuldfrage, I Heft, 1922. *Daniloff* gen. Les premières operations de l'armée russe en 1914. Rev. militaire franç., 1923. *Lettres* de l'imperatrice Alexandra Feodorowna à l'empereur Nicolas. *Milukow P. H.* Geschichte der zweiten russischen Revolution, 1920. *Kur-*

loff-Komaroff. Das Ende des russischen Kaiserreichs. *Lenin.* Derżawa i rewolucja, 1920. *Trotzki L.* Mein Leben, 1930. *Piet' let* własti Sowietow, wyd. WCIKa, 1922. *Grabski S.* Rewolucja, 1921.

Piłsudski J. Okolicznościowe rozkazy, 1920. *Tenże.* Moje pierwsze boje, 1925. *Tenże.* O wartości żołnierza polskiego, 1923. *Walki legjonowe.* Zbiór dokumentów oficjalnych. *Dokumenty Naczelnego Komitetu Narodowego* (1914—7). *Biliński L.* Wspomnienia i dokumenty, 2tt. *Daszyński I.* Pamiętniki, 2tt, 1925. *Sokolnicki M.* Czternaście lat, 1936. *Sieroszewski W.* Józef Piłsudski, b. d. *Rostworowski S.* Szarża pod Rokitną w świetle dokumentów. „Bellona" t. XI. *Lipiński W.* Walka zbrojna o niepodległość Polski 1905—1918, 2 wyd., 1935. *Tenże.* Wielki Marszałek, 1935. *Srokowski K.* Zarys historji Naczelnego Komitetu Narodowego, 1923. *Askenazy S.* Uwagi, 1924.

Wilson Woodrow. Kształtowanie losów świata. Pamiętniki. Wyd. R. Backer, 1924. *Lansing R.* Die Versailler Friedensverhandlungen, 1921. *What really happened at Paris.* The story of the peace conference by American delegates ed. by. E. M. House and Ch. Seymour, 1921. *Nicolson H.* Peacemaking, 1933. *Lord R. H.* Some problems of the peace conference, 1920. *Dillon E. J.* Konferencja pokojowa w Paryżu (przekład), 1921. *Saint-Aulaire.* La mythologie de la paix, 1930. *Tardieu.* La paix, 1921. *Haskins Ch.* Some problems of the peace conference, 1920. *Bourgeois L.* Le traitê de paix de Versailles, 1919. *Barthou L.* Le traitê de paix de Versailles, 1919. *Keynes.* Les consequences économiques de la paix (przekład), 1921. *Temperley H.* History of the Peace conference of Paris, 6tt, 1920—4.

Filasiewicz S. La question polonaise pendant la guerre mondiale. Rêcueil actes diplomatiques, traitês et documents, concernant la Pologne. Tom II, 1920. *Kumaniecki K. W.* Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego, 1920. *Dmowski R.* Polityka polska i odbudowanie państwa polskiego, 1925. *Kozicki St.* Sprawa granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu, 1921. *Dłuski K. dr.* Wspomnienia z Paryża od 4.I do 10.VII 1919 roku, 1920. *Proces Lednickiego.* Fragment z dziejów odbudowy Polski 1915—1924, wyd. Z. Wasilewski, 1924.

Strupp K. Wörterbuch des Völkerrechts, 3tt. *International Affairs,* wyd. The Royal Institute of International Affaires (od roku 1921). *The Bulletin* of international News (od roku 1923). *Kroniki* dwutygodniowe R. Poincarê i R. Pinona w Revue des deux mondes i inne perjodyki.

Kjellen-Haushofer. Macht und Erde, 3tt, 1932—4. *Bowman I.* The New World: Problems in Political Geography, 1928. *Documents* on international affaires, ed. by. J. W. Wheeler Bennett. *Toynbee A. J.* Survey of international Affairs. *World economic* Surveys, League of Nations, 1932. *The Statesman's Year Book* (rocznik).

King-Hall S. Our own times. A political and economical survey, 1913—1934, 2tt, 1935. *Tenże.* Survey 1936. *Spender J. A.* Fifty Years of Europe. *Grant A. J.* and *Temperley H. W. V.* Europe in the ninethieth and twenthieth centuries (1789—1932), 1932. *Propyläen Weltgeschichte.* Das Zeitalter des Imperialismus, 1890—1933, Tom X, 1933.

Niepodległość. Czasopismo, poświęcone najnowszym dziejom polskim, red. L. Wasilewski (od roku 1929). *Insurekcje,* red. A. Szelągowski, rok 1929/30. *Piłsudski J.* Pisma, mowy, rozkazy. Wyd. zbiorowe, 6tt. *Tenże.* Pisma zbiorowe, 1937. *Tenże.* 1926—1930. Przemówienia, wywiady, artykuły, 1931. *Bellona,* red. płk. W. Tokarz. *Dmowski R.* Pisma, 1937.

Piłsudski J. Rok 1920, 1924. *Żeligowski L.* gen. Wojna w roku 1920, 1930. *Kutrzeba T.* gen. Wyprawa kijowska 1920 roku, 1937. *Tenże.* Bitwa nad Niemnem (wrzesień—październik 1920), 1926. *Teslar T.* Polityka Rosji sowieckiej podczas wojny z Polską, 1937.

Stampfer F. Die 14 Jahre der ersten deutschen Republik, 1936. *Stressemann G.* Vermächtniss, 3tt, 1932—3. *Valentin A.* Stresemann, 1931. *Dawson W. H.* Germany under the Treaty, 1933. *D'Abernon* Lord. An Ambasador of Peace. *Heiden K.* A history of National Socialism, 1934. *Hitler A.* Mein Kampf, 2tt, 1936. *Gumbel E. J.* Vier Jahre politischer Morde, 1924. *Stead Wickham H.* Hitler, Whence and Whither, 1934.

Opočensky J. Umsturz im Mitteleuropa, 1931. *Morrow J.* The Peace settlement in the German-Polish Borderlands, 1936. *Masaryk T. G.* The Making of the State (przekład), 1927. *Vondraček F. J.* The Foreign Policy of Czechoslovakia 1916—1933, 1937. *Beck J.* Przemówienia, 1937. *Schuschnigg K.* Dreimal Oesterreich, 1937.

Tommassini Fr. La risurrectione della Polonia, 1925. *Szelągowski A.* Polska współczesna, 1925. *Rummel J.* Port w Gdyni, 1923. *Tenże.* Liga żeglugi polskiej, 1923. *Kwiatkowski E.* Dysproporcje, 1931. *Rocznik statystyczny Gdyni,* red. B. Polkowski 1933/4—1936/7. *Mały rocznik statystyczny Polski.*

Giolitti. Memorie, 2tt. *Sforza C.* Europäischen Diktaturen, 1932. *Sillani T.* L'état Mussolini, 1931. *Mussolini Benito.* My autobiography. *Tenże.* Scritti editi ed inediti, 10tt, 1934—1936. *Mussolini Arnoldo.* Scritti. Tom III. La conciliazione, 1935. *Salata Fr.* Il patto Mussolini, 1933. *Pitigliani F.* The Italian corporative State, 1933.

Badoglio P. La guerra d'Ethiopia, 1936. *Bono de E.* La Conquista del'Impero. La preparazione e le prime operazioni, 1937. *Polson E. W.* maj. Italy's Conquest of Abyssynia, 1937.

Spender J. A. Great Britain, Empire and Commonwealth, 1886—1935, b. d. *Elliot W. T.* The New British Empire, 1932. *Zimmern A.* The Third British empire, 1926. *Thompson E.* and *Garrat G. T.* Rise and Fulfilment of British rule in India, 1934. *Hancock W. K.* Australia, 1930. *Gwynn D.* The Irish Free State, 1928. *Bentwich N.* England in Palestine, 1931. *Graves P. P.* The questions of the Straits, 1931. *Joshi G. N.* The New Constitution of India, 1937. *Nehru J.* India and the World, 1936.

Marcu V. Lénin, 1930. *Lenin.* Pisma zbiorowe (po angielsku), 1929. *Mirsky D. S.* Lenin, 1931. *Trocki L.* The history of the Russian Revolution, 3tt, 1933. *Lockhart B.* Memoirs of a British Agent, 1932. *Marques-Rivière.* L'URSS dans le monde, 1935. *Slonim M.* Les onze républiques soviétiques, 1937. *Essad* bey. Histoire du Guépéou, 1934. *Cipolla A.* Asia Centrale Sovietica contro India, 1935.

Zischka A. Le Japon dans le monde, 1934. *Haushofer K.* Le Japon et les Japonais, 1937. *Young M.* Japan under Taisho-Tenno, 1937. *Backhouse E.* et *Bland J.* Les empereurs mandchous, 1937. *Balet J. C.* La Mandchourie, 1937. *Lévine J.* La Mongolie, 1937. *Utley F.* Le Japon aux pieds d'argile, 1937.

Marques-Rivière J. La Chine dans le monde, 1937. *Lin Y.* La Chine et les Chinois, 1937. *Restarick H. B.* Sun Yat Sen, liberateur de la Chine, 1937. *Johnston R.* Conflucianism and Modern China, 1934.

Bainville J. La troisième république, 1870—1935, 1936. *Middleton W. L.* The French Political System, 1932. *Siegfried A.* France: a study in Nationality, 1930. *Roberts S. H.* History of French Colonial Policy, 1875—1925, 1929. *Julien André Ch.* Histoire de l'Afrique du Nord. *Poncins L.* La Franc-Maçonnerie, 1936. *Vallery-Radot.* La dictature de la Maçonnerie, 1934. *Céline L. F.* Bagatelles pour un massacre, 1937.

Ballester. Histoire de l'Espagne. *Borejsza J.* Hiszpanja (1873—1936), 1937. *Salazar O.* Une révolution dans la paix, 1937. *Ferro A.* Dyktator Salazar, 1936. *Mavrocordato J.* Modern Greece, 1800—1931, 1931.

Toynbee A. J. and *Kirkwood K. P.* Turquey, 1926. *Essad* bey. Allah est grand! Decadence et resurrection du monde islamique, 1937. *Adamow.* Razdieł azjatskoj Turcji, 1924. *Pellegrin A.* L'Islam dans le monde, 1937. *Wilson A. T.* Persia, 1932. *Lloyd* lord. Egypt since Cromer, T. I, 1933.

Roosevelt D. Franklin. On our way, 1934. *Beard C.* and *M.* The Rise of American Civilisation, 1929. *Calderon. Garcia F.* Latin America, its rise and progress, 1924. *Rippy J. F.* Historical evolution of Hispanic America, 1932. *Zabre Teja A.* Guide de l'histoire du Mexique, 1935. *Inman S. G.* Problems in Pan-Americanism, 1925. *Lasker B.* and *Holland W. L.* Problems of the Pacific, 1933: Economic conflict and Control in the Pacific Area, 1934.

Wootton B. Plan or no plan, 1933. *Hobson J. A.* Poverty and plenty, 1931. *Gregory T. E.* The goldstandard and its future, 1932. *Haynes W.* Men, Money and Molecules, 1936. *Kaempfert W.* Bahnbrechende Erfindungen in America und Europa, 1927. *Zischka A.* Wissenschaft bricht Monopole (przekład polski), 1936. *Furnas C. C.* The next hundred Years, 1936.

SPIS RZECZY

CZĘŚĆ CZWARTA

EUROPA NOWOCZESNA: PODBÓJ ŚWIATA

(ciąg dalszy)

Dział IV. ZAŁAMANIE SIĘ RÓWNOWAGI

Demokracje europejskie i imperjalizmy kolonjalne 543
Industrjalizm i imperjalizm Stanów Północnych Ameryki . . . 551
Współzawodnictwo mocarstw na Dalekim Wschodzie 561
Kapitalizm państwowy i imperjalizm rosyjski na Dalekim Wschodzie. 573
Współzawodnictwo Niemiec z Anglją. Pierwszy kryzys marokański . 584
Pierwsza rewolucja w Rosji roku 1905/6 598
Kwestja wschodnia i kryzys dualizmu austrjacko-węgierskiego . . 612
Imperjalizm środkowo-europejski. Niemcy i Austrja 622
Era wolnościowa w Rosji 629
Bliski Wschód i trójporozumienie: Anglja, Rosja i Francja . . 640
Rewolucja w Turcji i pierwsze przesilenie bałkańskie 647
Kwestja śródziemnomorska i drugi zatarg o Marokko 655
Sprawa Trypolisu i wojna libijska 661
Pierwsza wojna bałkańska i drugie przesilenie europejskie . . . 667
Druga wojna bałkańska i niedoszła austro-serbska 676
Przesilenie demokracji na Zachodzie 681
Przerost militaryzmu i widmo wojny europejskiej 689

CZĘŚĆ PIĄTA

OSTATNIE LATA 1914 — 1937

Dział I. PODBÓJ ŚWIATA

Wybuch wojny światowej 701
Rok 1914. Zwycięstwo Francji na Zachodzie 733
Rok 1915. Klęska Rosji na Wschodzie 756
Rok 1915/1916. Polska w walce między Rosją a Niemcami . . . 775
Rok 1917. „Wyścig wojny, rewolucji i głodu" 794
Rok 1917/1918. Rewolucja w Rosji a pokój na Wschodzie . . . 825
Rok 1918. Zwycięstwo koalicji 847
Rok 1918/1919. Jeden „wielki" pokój i czternaście „małych" wojen . 872

Dział II. ODWROTNA FALA

Rok 1919/1920. Traktat wersalski i narodziny nowego świata . . 896
Rok 1920/1921. Narodziny nowego państwa Rzeczypospolitej Polskiej. 920
Rok 1921/1924. Likwidacja wojen i zabiegi o pokój w Europie . . 943

Rok 1924/1929. Pięcioletnia era „pomyślności" na Zachodzie i przewroty na Wschodzie 959
Rok 1929/1933. Ruina świata powojenna i koniec idei rozbrojenia. Pierwsza klęska Ligi Narodów 980
Rok 1934/1935. Nawrót do zbrojeń i wojna w Europie na widoku . 1006
Rok 1935/1936. Rozłam ideowy Zachodu i podwójne oblicze Wschodu. 1028
Cywilizacja i kultura XX wieku: fakty 1056
Cywilizacja i kultura XX wieku: wnioski 1070
Literatura historyczna 1085

SPIS MAP I WYKRESÓW

po str. 562 XXXIX. Imperja kolonjalne XVI i XVII wieków.
XL. Główne kierunki ekspansji kolonjalnej mocarstw w XX wieku.
XLI. Republiki Sowieckie.
XLII. Zdobycie biegunów.
po str. 586 XLIII. Tablica synchronistyczna 1900 — 1938.
po str. 602 XLIV. Za naszą wolność i waszą (wykres).
po str. 650 XLV. Wielkie miasta Europy w XVIII wieku i obecnie (wykres).
po str. 674 XLVI. Europa przed wielką wojną.
XLVII. Europa podczas wielkiej wojny.
XLVIII. Europa po wielkiej wojnie.
XLIX. Gęstość zaludnienia Europy około r. 1920.
po str. 714 L. Tablice synchronistyczne wielkiej wojny.
1) Front zachodni.
2) Polska.
3) Front wschodni.
po str. 746 LI. Spokrewnienie dynastyj panujących podczas wielkiej wojny (wykres).
po str. 794 LII. Słynne armje w różnych wiekach. Siły i straty w wielkiej wojnie (zestawienie).
po str. 898 LIII. Upadek Turcji w czasach nowożytnych i nowoczesnych.
LIV. Świat słowiański przed wielką wojną i po wojnie.
LV. Szlakiem Legjonów.
LVI. Granice Polski w różnych czasach.
po str. 938 LVII. Terytorja, z których powstało odrodzone Państwo Polskie (zestawienie).
po str. 970 LVIII. Ważniejsze miasta Polski w XVIII w. i obecnie (wykres).
po str. 1018 LIX. Rozwój Warszawy (wykres).
po str. 1050 LX. Polacy wśród ludności świata (zestawienie).
1) Liczba Polaków na świecie.
2) Polonja zagraniczna.
3) Polacy wśród Słowian.
4) Polacy wśród narodów białych.
po str. 1058 LXI. Główne linje okrętowe.
LXII. Główne linje lotnicze.
LXIII. Główne linje kolejowe.
LXIV. Główne linje komunikacyjne Polski na morzu i w powietrzu.

SPIS ILUSTRACYJ

PLANSZE WIELOBARWNE.

Piłsudski na Kasztance. Przed kartą tytułową.
Zadwórze. Po str. 922.

PLANSZE JEDNOBARWNE.

Po str. 874. Autograf Marszałka Józefa Piłsudskiego.

Tabl. 37 po str. 578. Sułtan turecki Abd-ul-Hamid II. Pierwszy aparat kinowy z roku 1896. Wojna rosyjsko-japońska.
Tabl. 38 po str. 578. Cesarz Franciszek Józef. Edward VII z ks. Walji, późniejszym Jerzym V i późniejszym Edwardem VIII. Sprzymierzeni królowie w wojnie bałkańskiej 1912 roku.
Tabl. 39 po str. 578. Marja Skłodowska-Curie z mężem Piotrem Curie. Pasteur.
Tabl. 40 po str. 578. Cesarz Wilhelm II i car Mikołaj II w 1912 roku. Uczestnicy wyprawy Scotta do bieguna południowego w 1912 roku.
Tabl. 41 po str. 626. Sarajewo 28 lipca 1914. Po wybuchu wojny — żołnierze niemieccy w drodze na front.
Tabl. 42 po str. 626. Król Albert belgijski. Marszałek Joffre, wódz naczelny francuski. Posiedzenie Izby Gmin dnia 3 sierpnia 1914 r.
Tabl. 43 po str. 626. Marszałek French, wódz naczelny angielski. Prezydent francuski Rajmund Poincaré. Pozycja rosyjska w Karpatach.
Tabl. 44 po str. 626. Wręczenie sztandaru Bajończykom. Brygadjer Piłsudski ze sztabem w okopach pod Koszyszczami w 1915 r. Karabiny maszynowe I Brygady Legjonów na stanowisku.
Tabl. 45 po str. 642. Książę Walji na froncie w pułku grenadjerów. Wielki książę Mikołaj Mikołajewicz, wódz naczelny armji rosyjskiej. Król Ludwik bawarski we Lwowie.
Tabl. 46 po str. 642. Książę Leopold bawarski — zdobywca Warszawy. Generał piechoty von Beseler. Most Poniatowskiego wysadzony przez ustępujące wojska rosyjskie.
Tabl. 47 po str. 642. Lowanjum po pożarze. Król angielski Jerzy V na froncie wraz z generałem Douglasem Haigiem.
Tabl. 48 po str. 642. Cesarz Wilhelm z następcą tronu na froncie zachodnim. Atak gazowy we Flandrji.
Tabl. 49 po str. 690. Wyjazd komendy strzeleckiej na plac boju. Przyjazd Komendanta Józefa Piłsudskiego do Warszawy dnia 12 grudnia 1916 roku.
Tabl. 50 po str. 690. Enwer pasza, naczelny wódz armji tureckiej w wojnie światowej. Front w południowej Palestynie.
Tabl. 51 po str. 690. Okopy austrjackie w Małopolsce Wschodniej. Komendant Piłsudski w okopach.
Tabl. 52 po str. 690. Piechota angielska w drodze na front w 1917 r. Front włosko-austrjacki w Alpach.
Tabl. 53 po str. 722. Gen. Jan Józef Pershing. Tomasz Woodrow Wilson. Wypowiedzenie wojny przez Stany Zjednoczone Am. Półn.
Tabl. 54 po str. 722. Przysięga gen. Hallera na sztandary armji polskiej we Francji. Z okresu tworzenia się armji polskiej we Francji.
Tabl. 55 po str. 722. Powtórne przybycie delegacji rosyjskiej do Brześcia Litewskiego. Delegacja rosyjska w Brześciu w drodze na posiedzenie.

Tabl. 56 po str. 722. Sir Douglas Haig. Roman Dmowski. Komitet Narodowy w Paryżu.
Tabl. 57 po str. 738. Główne dowództwo pierwszego Korpusu Polskiego w Bobrujsku. V Dywizja Strzelców na Syberji.
Tabl. 58 po str. 738. Marszałek Ferdynand Foch. Feldmarszałek Hindenburg dekoruje żołnierza. Gen. Pétain dekoruje pułki francuskie.
Tabl. 59 po str. 738. Miejsce zawieszenia broni 11.XI 1918 r. w Réthondes pod Compiègne. Paryż świętuje zwycięstwo.
Tabl. 60 po str. 738. Trzej przedstawiciele Koalicji po podpisaniu traktatu pokojowego opuszczają Wersal. Mateusz Erzberger.
Tabl. 61 po str. 770. Powrót Komendanta Piłsudskiego do Warszawy po odzyskaniu Wilna w kwietniu 1919. Przyjazd Ignacego Paderewskiego do Warszawy w grudniu 1918 r. Gen. Wacław Iwaszkiewicz.
Tabl. 62 po str. 770. Rząd Ignacego Paderewskiego. Naczelnik państwa Józef Piłsudski i Ignacy Paderewski.
Tabl. 63 po str. 770. Powstanie wielkopolskie 1919 roku. Powstanie na Górnym Śląsku.
Tabl. 64 po str. 770. Ignacy Daszyński. Wincenty Witos. Warszawa 22 stycznia 1920 r. Kapituła Virtuti Militari.
Tabl. 65 po str. 802. Gen. Józef Haller na froncie ze sztabem w 1920 r. Gen. Edward Śmigły Rydz w otoczeniu oficerów.
Tabl. 66 po str. 802. Ostatnia strona rozejmu polsko-bolszewickiego w Rydze 12.X 1920 r. Włodzimierz Iljicz Lenin-Uljanow. Michał Tuchaczewski. Mustafa Kemal pasza Ataturk.
Tabl. 67 po str. 802. Jerzy II grecki. Borys III król bułgarski. Wielkie trzęsienie ziemi w Japonji w 1921 r.
Tabl. 68 po str. 802. Naczelnik państwa Józef Piłsudski w Paryżu w lutym 1921 r. Obejmowanie Górnego Śląska przez wojsko polskie.
Tabl. 69 po str. 818. Ksiądz Ignacy Seipel. Bolesław Limanowski. Marszałek Piłsudski, kardynał Kakowski i nuncjusz papieski, Achilles Ratti.
Tabl. 70 po str. 818. Prezydent Gabrjel Narutowicz. Prezydent Stanisław Wojciechowski.
Tabl. 71 po str. 818. 3 maja 1923 r. w Warszawie. Zaprzysiężenie prezydenta Wojciechowskiego w Sejmie.
Tabl. 72 po str. 818. Rząd Władysława Grabskiego 1924 r. Manewry w Rembertowie w 1923 r.
Tabl. 73 po str. 834. Admirał Mikołaj Horthy de Nagybanya. Z konferencji w Hadze. Andrzej Tardieu, Gaston Doumergue i Edward Herriot.
Tabl. 74 po str. 834. Rząd Aleksandra Skrzyńskiego 1926 r. Marszałek Piłsudski, prezydent Mościcki i premjer Bartel w 1926 r. Edward Benesz, prezydent Czechosłowacji.
Tabl. 75 po str. 834. Sir Austen Chamberlain. Eleuterios Venizelos. Konferencja bałkańska w Bukareszcie 9.II 1934 r.
Tabl. 76 po str. 834. Prezydent Litwy, Antoni Smetona. Prezydent Herbert Hoover. Posiedzenie Rady Ligi Narodów pod przewodnictwem ministra Becka.
Tabl. 77 po str. 850. Eamon de Valera. Gustaw Stresemann. Zakończenie okupacji Nadrenji w 1930 r.
Tabl. 78 po str. 850. Cesarz Japonji Hirohito. Ostatni cesarz Chin Pu-Ji. Rząd płk. Walerego Sławka.
Tabl. 79 po str. 850. Gen. Araki. Gen. Czang Kaj-szek. Z rewolucji socjalistycznej w Austrji w 1934 r.

Tabl. 80 po str. 850. Prezydent Estonji, Konstanty Paëts. Prezydent Finlandji, Per Edwin Svinhufvud. Prezydent Łotwy, Karol Ulmanis.
Tabl. 81 po str. 866. Mahatma Gandhi. Jossif Wissarion Stalin-Dżugaszwili. Rozruchy w Palestynie.
Tabl. 82 po str. 866. Wojna o Gran Czako między Boliwją i Paragwajem. Kanclerz Adolf Hitler. Benito Mussolini.
Tabl. 83 po str. 866. Ramsay James Macdonald. Stanley Baldwin. Synowie króla angielskiego Jerzego V.
Tabl. 84 po str. 866. Papież Pius XI podczas uroczystej ceremonji kanonizacji Dom Bosco w Rzymie, 1934 r. Król hiszpański Alfons XIII. Prezydent U.S.A., Franklin Delano Roosevelt.
Tabl. 85 po str. 914. Marszałek Józef Piłsudski.
Tabl. 86 po str. 914. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, Ignacy Mościcki.
Tabl. 87 po str. 914. Marszałek Edward Śmigły Rydz.
Tabl. 88 po str. 914. Po plebiscycie w Saarze w 1935 r. Min. Beck przed frontem kompanji honorowej w Berlinie.
Tabl. 89 po str. 946. Król szwedzki Gustaw IV jest zapalonym tennisistą. Maksym Litwinow. Zamieszki w Paryżu 6 lutego 1934 roku.
Tabl. 90 po str. 946. Ksiądz kardynał Augustyn Hlond. Król Jugosławji Aleksander I i Jan Ludwik Barthou — rozmowa na pół godziny przed morderstwem w Marsylji. Minister Lawal u prezydenta Mościckiego.
Tabl. 91 po str. 946. Król angielski Jerzy V. Wiktor Emanuel III i Piotr Badoglio. Trumna Marszałka J. Piłsudskiego w krypcie św. Leonarda na Wawelu.
Tabl. 92 po str. 946. Cesarz Etjopji Haile Sellassie z rodziną. Marszałek Emil de Bono.
Tabl. 93 po str. 962. Generał Herman Göring. Luis Companys. Leon Blum.
Tabl. 94 po str. 962. Largo Caballero. Generał Franco. Zdobywanie miasta Santa Cruz w Hiszpanji przez wojska narodowe.
Tabl. 95 po str. 962. Prezydent Rzplitej w czasie wizyty w Bukareszcie w 1937 r. wraz z królem Karolem II i Wielkim Wojewodą Michałem. Rozmowa króla Karola II rumuńskiego z marszałkiem Śmigłym Rydzem w czerwcu 1937 r.
Tabl. 96 po str. 962. Wojna chińsko-japońska w 1937 r. Zasieki z drutu kolczastego w Szanghaju, oddzielające koncesje zagraniczne od dzielnic chińskich.
Tabl. 97 po str. 978. Kanał Panamski. Kanał Sueski.
Tabl. 98 po str. 978. Prezydent Ignacy Mościcki na pokładzie kontrtorpedowca „Wicher" w 1932 r. Dworzec morski w Gdyni i M/S „Piłsudski".
Tabl. 99 po str. 978. Henryk Sienkiewicz. Wilhelm Conrad Roentgen. Zapora wodna na rzece Sole w Porąbce.
Tabl. 100 po str. 978. Władysław Stanisław Reymont. Stefan Żeromski. Wykopaliska w Biskupinie, woj. poznańskie.
Tabl. 101 po str. 1010. Louis Lumière przed mikrofonem. Guglielmo Marconi. Druga ekspedycja Byrda do bieguna południowego.
Tabl. 102 po str. 1010. Thomas Alva Edison. Roald Amundsen. Z sowieckich wypraw polarnych.
Tabl. 103 po str. 1010. Maksym Gorkij. Gabrjel d'Annunzio. Romain Rolland. Rudyard Kipling.
Tabl. 104 po str. 1010. Pułkownik Karol Lindberg pierwszy zdobył Atlantyk. Autostrada Szczecin-Berlin, typ nowoczesnej drogi.

Tabl. 105 po str. 1026. Polska lokomotywa serji P.T. 31 P.K.P. „Zeppelin na szynach". Zwycięski samolot DRF 9 w challenge'u 1934 r. w Warszawie.
Tabl. 106 po str. 1026. Ernest Rutherford. Największy most świata w San Francisco. Wspaniały pomnik Kanadyjczyków, poległych za Francję w Vimy.
Tabl. 107 po str. 1026. Hydroplan pasażerski „China Clipper". Sterowiec „Graf Zeppelin" woduje na jeziorze Bodeńskiem. Największy sterowiec świata „Macon" z U.S.A.
Tabl. 108 po str. 1026. „Normandie", olbrzym transatlantycki, wjeżdża do Nowego Jorku. „Empire State Building" w Nowym Jorku, najwyższy gmach świata, liczący 95 pięter.
Tabl. 109 po str. 1042. Międzynarodowa wyprawa w Himalaje w 1934 r. Pierwszy przelot samolotów angielskich nad Himalajami.
Tabl. 110 po str. 1042. Warszawa — gmach Międzymiastowej Komunikacji Telefonicznej i Telegraficznej. Drapacz nieba w Warszawie na Placu Napoleona. Warszawa — Ministerstwo Komunikacji. Warszawa — Dyrekcja Lasów Państwowych. Warszawa — Państwowa Wytwórnia Papierów Wartościowych. Gdynia — ulica 10 Lutego. Żegiestów — Hotel Wiktor.
Tabl. 111 po str. 1042. Naddreadnouth angielski „H. M. S. Hood". Pancernik niemiecki „Deutschland". Łódź podwodna O. R. P. „Ryś".
Tabl. 112 po str. 1042. Polska artylerja lekka na stanowisku. Amerykańska ochrona wybrzeży podczas manewrów. Zakończenie wielkich manewrów jesiennych w Hessen w Niemczech.
Tabl. 113 po str. 1074. Mościce, wielka fabryka nawozów sztucznych. Piece wapienne w Chorzowie.
Tabl. 114 po str. 1074. Królewska Huta, widok ogólny. Ogólny widok kopalni „Kleofas".
Tabl. 115 po str. 1074. Nowy Bytom, dawniej Huta Pokoju. Turbiny elektryczne w Wieliczce.
Tabl. 116 po str. 1074. Szyby naftowe w Borysławiu. Polski monopol tytoniowy, wytwórnia monopolowa w Poznaniu.

WYKAZ ŹRÓDEŁ DO ILUSTRACJI TOMU II

F. Challaye. Le Japon illustré.
Das Fürstenhaus zu Mecklenburg-Schwerin (Bibljoteka Narodowa w W-wie).
Galerja Wojenna 1812—1912 (Bibljoteka Narodowa w Warszawie).
Hachette. Le XVIII siècle. (Bibljoteka Narodowa w Warszawie).
A. Hemberger. Der europäische Krieg.
Knaurs Weltgeschichte.
Paul Lacroix. Directoire, Consulat et Empire. (Bibl. Narodowa w Warszawie).
François Laurentie. Louis XVII (Bibljoteka Narodowa w Warszawie).
M. Percheron. Moscou.
Neuville Detaille. En Campagne. (Muzeum Wojska w Warszawie).
Seelhoff. Jahrtausende reden.
Sztych — 1 ang. XIX (Bibljoteka Rapperswilska w Warszawie).
Sztych nieskatalogowany (Bibljoteka Rapperswilska w Warszawie).
Sztychy — 1 niem. XVII—35 (Bibljoteka Rapperswilska w Warszawie).

Sztychy J. Godhy 1 szw. XVIII, 1. (Bibljoteka Rapperswilska w Warszawie).
Sztychy z wieku XVII (Bibljoteka Ordynacji Zamoyskiej).
The Illustrated London News.
Thiers. Consulat et Empire (Bibljoteka Narodowa w Warszawie).
L. Trenker. Kampf in den Bergen.
Zbiór koronacji, tom II (po rosyjsku) (Bibljoteka Narodowa w Warszawie).

Albumy Wojsk Obcych: Francja 1815—1852. Sceny. Ikonografja. Niemcy do XIX wieku, Prusy w w. XIX do 1871. Ikonografja. Rosja do wieku XIX. Portrety i sceny, bitwy, sceny, pobojowiska. Ikonografja. Serbja. (Muzeum Wojska w Warszawie).

Bibljoteka Narodowa w Warszawie. Bibljoteka Rapperswilska w Warszawie. Bibljoteka Ordynacji Zamoyskiej w Warszawie. Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych. Muzeum Wojska w Warszawie. Wojskowe Biuro Historyczne w Warszawie. Zakład Historji Polski U. J. K. we Lwowie. Oryginalne fotografje i katalogi muzeów galerji zagranicznych i krajowych. Własne zbiory Wydawnictwa.

Agencje fotograficzne: Marjan Fuks. Photo-KAP. Photo-Plat. W. Pikiel. Henryk Poddębski. P. A. T. (Polska Agencja Telegraficzna). Jan Ryś. Keystone Aj. wraz z następującymi: International Press Photo Service — Warszawa, France Presse — Paryż, Photo Rap — Paryż, Wide World Photos — Paryż, Associated Presse — Berlin, Robert Sennecke — Berlin, Weltbild — Berlin, Foto Reportage — Rzym, Magyar Film Iroda — Budapeszt, Uniobild — Amsterdam.

WYKAZ ŹRÓDEŁ DO MAP I WYKRESÓW, TOM I i II

Almanach de Gotha. Gotha 1926 i inne roczniki.
M. Arcta. Nowoczesna Encyklopedia Ilustrowana — Warszawa, 1936.
Andree R. Handatlas in 231 Haupt-und 211 Nebenkarten — Bielefeld.
J. Bartholomew. The Times Handy Atlas — Londyn, 1935.
Der Neue Brockhaus, Atlas — Lipsk, 1937.
Der Neue Brockhaus, Allbuch n 4 Bänden — Lipsk, 1938.
A. Brückner. Dzieje kultury polskiej, 3 tomy — Kraków, 1930.
Dr. Z. Daszyńska-Golińska. Zagadnienie polityki populacyjnej —Warszawa, 1927.
Dr. J. Dąbrowski. Wielka wojna 1914—1918, 2 tomy — Warszawa, 1937.
Dykcjonarz nowy jeografii, 2 tomy — Wrocław, 1823.
F. Eckhart. Introduction a l'histoire hongroise — Paryż, 1928.
Freytag und Berndt. Taschen-Atlas — Wiedeń, 1938.
Freytags. Welt-Atlas mit Fischers Statistik-Handbüchlein — Wiedeń.
Hübner. Weltstatistik — Wiedeń, 1936.
Knaurs Weltgeschichte — Berlin, 1935.
T. Korzon. Historia starożytna, wyd. 5-te — Warszawa, 1907.
T. Korzon. Historia wieków średnich, wyd. 4-te — Warszawa, 1914.
T. Korzon. Historia nowożytna. Tom I do 1648, wyd. 3-cie — Warszawa, 1912.
T. Korzon. Historia nowożytna. Tom II do 1788 — Warszawa, 1903.
T. Korzon. Historia nowoczesna, 1788—1805 — Warszawa, 1906.
T. Korzon. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. Tom 6, wyd. 2-gie, Warszawa, 1898.
J. M. Kuliszer. Dzieje gospodarcze Europy zachodniej, 2 tomy—Warszawa, 1938.

Larousse Universel, en deux volumes — Paryż.
A. Lewak. Dzieje emigracji polskiej w Turcji — Warszawa, 1935.
E. Niewiadomski. Atlas do dziejów Polski — Warszawa, 1920.
B. Olszewicz. Obraz Polski dzisiejszej — Warszawa, 1938.
Orgelbrand. Encyklopedia powszechna — Warszawa.
G. Przychocki. Kultura klasyczna w kulturze współczesnej — Warszawa, 1929.
P. W. Putzgera Atlas historyczny — Warszawa.
E. Romer. Polska. Mapa topograficzna, komunikacyjna i administracyjna — Lwów.
E. Romer. Powszechny Atlas geograficzny — Lwów, 1934.
E. Romer. Stosunki polityczne i komunikacyjne świata — Lwów.
H. Schilling. Weltgeschichte — Berlin, 1933.
Semkowicz i Nanke. Szkolny atlas historyczny — Lwów, 1932.
A. Sokołowski. Dzieje porozbiorowe narodu polskiego, 4 tomy — Warszawa.
T. Szumański. Szlakiem Legjonów, mapa — Lwów, 1938.
Velhagen & Klasings. Grosser Volksatlas — Bielefeld, 1936.
Vidal-Lablache. Atlas general, historique et géographique — Paryż.
H. G. Wells. The outline of history, 8 ed. — London, 1934.